ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ: Ελένη Κώτσου

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: Βίκυ Θεοφιλοπούλου

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Χελένα Τζανέκα

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: «ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ ΚΑΙ Σ[ΙΑ] Ε.Ε.»

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 105 64
www.tap.gr.

ISSN 0570-622X

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 56-59 (2001-2004)

ΧΡΟΝΙΚΑ Β΄1

ΑΤΤΙΚΗ

ΑΘΗΝΑ 2010

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Εικ. 1) ..... Σελ. 1-6

2001 - 2002 Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων.
2003 Τμήμα Μουσείων.
2002 - 2003 Γραφείο Εκθέσεων.

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ (Εικ. 1-4) ..... » 7-17

2001 - 2003 Τμήμα Βυζαντινών Μουσείων.

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΜΟΥΣΕΙΩΝ, ΕΚΘΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ (Εικ. 1-7) .. » 18-32

2003 Τμήμα μη Δημοσίων Αρχαιολογικών Μουσείων και Συλλογών, Αρχαιοπωλείων και Δίωξης Αρχαιοκαπηλίας. Τμήμα Εκθέσεων και Μουσειολογικής Έρευνας. Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας.
2004 Τμήμα Δημοσίων Αρχαιολογικών Μουσείων και Συλλογών. Τμήμα μη Δημοσίων Αρχαιολογικών Μουσείων και Συλλογών, Αρχαιοπωλείων και Δίωξης Αρχαιοκαπηλίας. Τμήμα Εκθέσεων και Μουσειολογικής Έρευνας. Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας.

ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (Εικ. 1-56) ..... » 33-70

2001 - 2004 Χημικό Εργαστήριο. Προϊστορική Συλλογή. Συλλογή Γλυπτών. Συλλογή Χαλκών. Συλλογή Αιγυπτιακών και Ανατολικών Αρχαιοτήτων. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας.

ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (Εικ. 1-22) ..... » 71-116

2001 - 2004

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (Εικ. 1-25) ..... » 117-132

2001 - 2004

Α΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Εικ. 1-98) ..... » 133-200

2001 - 2004 Μουσειακές Εργασίες - Πολιτιστικές Δραστηριότητες
Νέο Μουσείο Ακροπόλεως. Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως (κτίριο Weiler). Μουσείο Αρχαίας Αγοράς. Μουσείο Κανελλοπούλου. Οργάνωση Συνεδρίου. Έκδοση μικρών Οδηγών.
2001 - 2004 Ανασκαφικές Εργασίες
Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Πεζοδρόμηση Διονυσίου Αρεοπαγίτου. Σωστικές ανασκαφές σε οικόπεδα.

2001 - 2004 Διαμορφώσεις Αρχαιολογικών Χώρων
Συνολική ανάδειξη Βόρειας και Νότιας κλιτύος Ακροπόλεως. Συνολική ανάδειξη Αρχαίας Αγοράς - Αρείου Πάγου. Συνολική ανάδειξη Ρωμαϊκής Αγοράς-Βιβλιοθήκης Αδριανού. Συνολική ανάδειξη Λόφου Φιλοπάππου-Πνύκας-Νυμφών.
2001 - 2004 Μουσειακές Εργασίες
Μουσείο Ακροπόλεως.
2001 - 2004 Ανασκαφικές Εργασίες
Ακρόπολη. Στοά Ευμένους. Ανασκαφή οικοπέδου Μακρυγιάννη για την ανέγερση του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως. Περιοχή Ακρόπολης - Διονυσίου Αρεοπαγίτου - Αποστόλου Παύλου.
2001 - 2004 Συνολική Ανάδειξη Αρχαίας Αγοράς - Αρείου Πάγου
Στοά του Αττάλου. Μουσείο Αρχαίας Αγοράς.
2001 Ανασκαφικές και άλλες Εργασίες
Πλάκα.
2003 Ανασκαφικές και άλλες Εργασίες
Πλάκα: Σκάμμα ΔΕΦΑ (οδοί Αδριανού - Μνησικλέους - Φλέσσα και Κυρρήστου). Οικόπεδο επί της οδού Αδριανού 92.
2004 Ανασκαφικές και άλλες Εργασίες
Πλάκα: Ακίνητο επί της οδού Κλάδου 7. Ακίνητο επί της οδού Πολυγνώτου 13. Σκάμμα ΔΕΦΑ (οδοί Πανδρόσου, Αιόλου, Πελοπίδα, Πανός, Επαμεινώνδα, Άρεως και Δεξίππου).
2001 Αναστηλωτικές Εργασίες
Βιβλιοθήκη Αδριανού.
2001 Εργασίες Συντήρησης - Στερέωσης και Διαμόρφωσης
Ρωμαϊκή Αγορά.
2002 Αναστηλωτικές Εργασίες
Βιβλιοθήκη Αδριανού.
2002 Άλλες Εργασίες
Ρωμαϊκή Αγορά.
2003 - 2004 Εργασίες Αναστήλωσης - Συντήρησης - Αποκατάστασης
Βιβλιοθήκη Αδριανού.
2003 - 2004 Εργασίες Διαμόρφωσης - Αποκατάστασης
Βιβλιοθήκη Αδριανού. Ρωμαϊκή Αγορά.
2003 - 2004 Άλλες Εργασίες Διαμόρφωσης - Αποκατάστασης
2001 - 2004 AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES
Agora Excavations.

Γ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Εικ. 1-107) ..... » 201-304

ΑΘΗΝΑ

2001 Ανασκαφικές Εργασίες
Οδός Άρεως 2-4. Είσοδος Σταθμού ΜΕΤΡΟ Μοναστηράκι. Συμβολή των οδών Φωκίωνος και Μητροπόλεως. Ανασκαφή Φρέατος ΜΣΑ. Συμβολή των οδών Μισαραλιώτου 8-10 και Μητσαίων. Οδός Βούρβαχη 4 (Σύνδεση αγωγού αποχέτευσης του Δήμου). Έργα διαμόρφωσης της Πλατείας Αυδή. Συμβολή των οδών Μυλλέρου 24 και Κεραμεικού. Συμβολή των οδών Κεραμεικού 58 και Μαραθώνος 13. Οδός Αγίας Ελεούσης 3 (Ψυρρή). Οδός Διαμαντοπούλου 1 («Αδριάνειο Γυμνάσιο»). Οδός Διαμαντοπούλου 10. Συμβολή των οδών Καλλισπέρη 19 και Παρθενώνος. Οδός Ηρακλειδών 40 (Θησείο). Οδός Μιρτσιέφσκυ 15 (Πετράλωνα). Οδός Αιολέων 38 (Πετράλωνα). Οδός Φράττι, σκάμμα αποχέτευσης Δήμου Αθηναίων. Οδός Περικλέους, σκάμμα αποχέτευσης Δήμου Αθηναίων. Οδός Ιάκχου, σκάμμα αποχέτευσης Δήμου Αθηναίων.
2001 Διαμορφώσεις Αρχαιολογικών Χώρων
Πρόγραμμα Ενοποιήσεως των Αρχαιολογικών Χώρων των Αθηνών. Αρχαιολογικός Χώρος Κεραμεικού. Συμβολή των οδών Αιόλου και Σοφοκλέους. Η Πύλη και η οδός προς Αχαρνές.
2002 Ανασκαφικές Εργασίες

Σήραγγα Μετρό Σύνταγμα-Ασωμάτων. Συμβολή των οδών Λουΐζης Ριανκούρ και Πανόρμου. Οδοί Βασ. Σοφίας - Ακαδημίας - Κριεζώτου - Πανεπιστημίου - Βουκουρεστίου, σκάμμα Φυσικού Αερίου. Λεωφόρος Αμαλίας, στην περιοχή της Πύλης του Αδριανού, σκάμμα σύγχρονου Τροχιόδρομου Αθηνών. Οδός Λεμπέση, σκάμμα σύγχρονου Τροχιόδρομου Αθηνών. Οδός Ιωσήφ των Ρωγών 16-18, σκάμμα σύγχρονου Τροχιόδρομου Αθηνών. Οδός Μητροπόλεως 23. Οδός Φαρμάκη 5 (Πλάκα). Οδός Ερμού 20. Οδός Αγγέλου Γέροντα 6 (Πλάκα). Οδός Πουλοπούλου, σκάμμα αποχέτευσης Δήμου Αθηναίων. Οδός Ακάμαντος, σκάμμα αποχέτευσης Δήμου Αθηναίων. Οδός Νηλέως, σκάμμα αποχέτευσης Δήμου Αθηναίων. Οδός Φαίδρας, σκάμμα αποχέτευσης Δήμου Αθηναίων. Συμβολή των οδών Σκόπα και Πετράκη, σκάμμα αποχέτευσης Δήμου Αθηναίων. Οδός Κ. Νέρη 4-6 και συμβολή των οδών Τυρταίου 2 και Κ. Νέρη 2. Συμβολή των οδών Δωριέων και Τρώων. Συμβολή των οδών Σερρών 2 - Κωνσταντινουπόλεως και Πλάτωνος. Συμβολή των οδών Λένορμαν 195 και Αμφιαράου. Οδός Πειραιώς.

2002 Διαμορφώσεις Αρχαιολογικών Χώρων

Πρόγραμμα Ενοποιήσεως των Αρχαιολογικών Χώρων των Αθηνών. Αρχαιολογικός Χώρος Κεραμεικού. Πλατεία Συντάγματος - Επανατοποθέτηση αρχαίων.

2003 Ανασκαφικές Εργασίες

Οδός Διπύλου 12 και 14. Πλατεία Ελευθερίας (Κουμουνδούρου). Οδός Αδριανού 97. Συμβολή των οδών Φιλελλήνων 18 και Λαμάχου. Συμβολή των οδών Αδριανού 105 και Κέκροπος. Οδός Πεντέλης, σκάμμα αποχέτευσης ΕΥΔΑΠ. Συμβολή των οδών Αγίων Ασωμάτων, Ψαρομηλίγκου και Κ. Σαμουήλ. Συμβολή των οδών Κασσάνδρας, Τζανή και Ιεράς Οδού 80. Οδός Πυθοδώρου 33. Οδός Συρράκου 26. Οδός Λιοσίων 132. Οδός Πειραιώς 85-87. Σταθμός μετεπιβίβασης του ΜΣΑ Συγγρού-ΦΙΞ.

2003 Διαμορφώσεις Αρχαιολογικών Χώρων

Πρόγραμμα Ενοποιήσεως των Αρχαιολογικών Χώρων των Αθηνών. Αρχαιολογικός Χώρος Κεραμεικού. Αρχαιολογικό Άλσος της Ακαδημίας Πλάτωνος.

2004 Μουσειακές Δραστηριότητες

Νέα Μόνιμη Έκθεση Μουσείου Κεραμεικού.

2004 Ανασκαφικές Εργασίες

Χώροι των Σταθμών και φρεάτων εξαερισμού της Δυτικής επέκτασης της Γραμμής 3 του ΜΕΤΡΟ. Πεζοδρόμηση της οδού Ερμού. Πεζοδρόμηση της οδού Αιόλου. Πλατεία Συντάγματος. Έργο Ενοποιήσεως Αρχαιολογικών Χώρων. Οδός Λεπενιώτου 8. Οδός Παρασκευοπούλου. Οδός Βούρβαχη 16. Οδός Ευγενίου Βουλγάρεως 10, Μετς. Οδός Προπυλαίων 39, Κουκάκι. Οδός Τριπόλεως 23. Συμβολή των οδών Πλάτωνος 106 και Επιδαύρου 76.

2001 - 2004 Εργασίες Συντήρησης

Οδός Ρηγίλλης (Ανασκαφή της Παλαίστρας του Γυμνασίου του Λυκείου).

2001 - 2004 Διαμορφώσεις Αρχαιολογικών Χώρων

Συνολική ανάδειξη Αρχαιολογικού Χώρου Ολυμπιείου. Πρόγραμμα Ενοποιήσεως των Αρχαιολογικών Χώρων των Αθηνών-Αρχαιολογικός Χώρος Κεραμεικού. Απόσπαση - Μεταφορά και Επανατοποθέτηση αρχαίων από την ανασκαφή της Λεωφόρου Αμαλίας στην Πανεπιστημιόπολη Ζωγράφου. Ρωμαϊκό Βαλανείο επί της Λεωφόρου Αμαλίας στο Ζάππειο. Διαμόρφωση - Ανάδειξη. Αρχαιολογικός Χώρος Πλατείας Κοτζιά. Διαμόρφωση - Ανάδειξη.

ΕΛΕΥΣΙΝΑ

2001 Ανασκαφικές Εργασίες

Οδός Πεισιστράτου 75. Οδός Ι. Αγάθου 2. Συμβολή των οδών Παγκάλου και Ιάκχου. Συμβολή των οδών Κοντούλη και Θανασουλοπούλου (2ο Δημοτικό σχολείο Ελευσίνος).

ΜΕΓΑΡΑ

2003 Μουσειακές Δραστηριότητες

2003 Ανασκαφικές Εργασίες

Οδός Θερμοπυλών 1. Θέση Τάχι. Ανώνυμη οδός. Οδός Αλεποχωρίου. Οδός Θεαγένους. Οδός Χανίου.

2003 Διαμορφώσεις Αρχαιολογικών Χώρων

Κρήνη «Θεαγένους».

2004 Ανασκαφικές Εργασίες
Συμβολή των οδών Ευπαλίνου 21 και Ανωνύμου. Οδός Ευπαλίνου 47. Ευπαλίνου 1. Οδός Θησέως 12. Οδός Δογάνη 41.
2004 Λοιπές εργασίες

Β΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Εικ. 1-245) ..... » 305-440

2001 - 2002 Ανασκαφικές Εργασίες
Δήμος Νέου Ψυχικού: Συμβολή της Λεωφόρου Μεσογείων με την οδό Ξάνθου 33. **Δήμος Χολαργού:** Συμβολή της Λεωφόρου Μεσογείων με την οδό 17ης Νοεμβρίου. Συμβολή των οδών Λεωφόρου Μεσογείων με την οδό Ίριδος. **Δήμος Γέρακα. Περιοχή Κέντρο:** Οδός Ψαρών. Συμβολή των οδών Μιαούλη και Αγίου Ιωάννου Θεολόγου. Οδός Κοζάνης. **Περιοχή Σταυρός:** Συμβολή των οδών Κλεισθένους και 25ης Μαρτίου. **Περιοχή Μπαλάνα:** Συμβολή των οδών Καζαντζάκη και Κορομηλά. **Δήμος Παλλήνης. Άνω Μπαλάνα:** Ανώνυμη αγροτική οδός. **Κάντζα, τρίγωνο Καμπά:** Συμβολή των οδών Λεονταρίου και Κολλεγίου. **Λουτρό:** Οδός Κυψέλης. Οδός Δερβενακίου. **Κάντζα:** Οδός Γαληνού.
2001 Επιφανειακή Έρευνα
Δήμοι Παλλήνης - Σπάτων
2001 Περισυλλογές
Δήμος Αρτέμιδος (Λούτσας)
2003 Ανασκαφικές Εργασίες
Δήμος Αγ. Παρασκευής. Πευκάκια: Συμβολή της Λεωφόρου Μεσογείων με την οδό Αγίας Θέκλας. **Δήμος Γέρακα. Περιοχή Σταυρός:** Λεωφόρος Μαραθώνος 3-5. Λεωφόρος Μαραθώνος 1-3. Λεωφόρος Μαραθώνος 3-7. Λεωφόρος Μαραθώνος 19. Λεωφόρος Μαραθώνος 21-25. Οδός Αγίου Ιωάννου Θεολόγου. Συμβολή των οδών Αγίου Ιωάννου Θεολόγου και Κανάρη.
2004 Ανασκαφικές Εργασίες
Δήμος Γέρακα. Περιοχή Σταυρός: Συμβολή των οδών Παπαφλέσσα και Ιπποκράτους. Συμβολή των οδών Μεσολογγίου και Αλαμάνας. Οδός Κανάρη 28.
2001 Ανασκαφικές εργασίες
Μεσόγεια. Δήμος Γλυκών Νερών: Συμβολή των οδών Ηρώων Πολυτεχνείου και Γαληνού. **Φούρεσι:** Οδός Κυκλάδων 3. Λεωφόρος Υμηττού-Ραφήνας. Αττική οδός. Δίκτυο Οπτικών Ινών Ναυτίλος. **Μερέντα.** Ολυμπιακό Ιππικό Κέντρο και Νέος Ιππόδρομος.
2001 Συντήρηση Αρχαιοτήτων
2001 Παράδοση Αρχαιοτήτων
2001 Εντοπισμός Αρχαιοτήτων
Περιοχή Προφάρτας. Δήμος Κορωπίου. Δήμος Σπάτων.
2002 Μουσειακές Εργασίες
Μουσείο Βραυρώνας.
2002 Ανασκαφικές Εργασίες
Ανθούσα: Οικόπεδο αφών Κυπριώτη. **Γέρακας:** Λεωφόρος Μαραθώνος. **Μεσόγεια. Δήμος Κορωπίου. Λαμπρικά:** Ιδιοκτησία Ταμβάκη. Ιδιοκτησία Σκιαδά. Ιδιοκτησία Βαρδαλαχάκη. Ιδιοκτησία Αποστολίδη. **Λαμπτρές (Κίτσι, Θίτι Κορωπίου):** Ιδιοκτησία Βατίστα. **Κορωπί:** Οικόπεδο Χριστοδούλου. Οδός Βασ. Κωνσταντίνου 17. **Δήμος Γλυκών Νερών:** Οδός Μπουμπουλίνας 3. **Φούρεσι:** Συμβολή των οδών Κύπρου και Αμαλιάδος. Διαπλάτυνση Λεωφόρου Βάρης-Κορωπίου. **Βουρβάτσι. Λαμπρικά.** Διαπλάτυνση Λεωφόρου Μαραθώνος και Αγωγός Ομβρίων στον Σταυρό. **Μερέντα.** Ολυμπιακό Ιππικό Κέντρο και Νέος Ιππόδρομος.
2002 Συντήρηση Αρχαιοτήτων
2002 Εντοπισμός Αρχαιοτήτων
Δήμος Μαρκόπουλου: Βαραμπάς. Πύργος Βραυρώνας. Χαμολιά-Βρωμοπούσι.
2003 Ανασκαφικές Εργασίες
Δήμος Γλυκών Νερών. Φούρεσι: Οδός Αιόλου 17. Οδός Μεσολογγίου. Συμβολή των οδών Ηφαίστου και Βεργίνας. Οικόπεδο Κώτσια. Οδός Αγίου Γερασίμου. Έργα ΔΕΗ. **Δήμος**

Κορωπίου. Κορωπί: Οικόπεδο Lidl και οδός Χατζή. Οδός Βασ. Κωνσταντίνου 38. Οδός Ζωοδόχου Πηγής. **Λαμπρικά:** Οικόπεδο Παπουτσάκη. **Δήμος Κερατέας. Λόφος Βελατούρι:** Αγρός Πετρολιάγκη. **Δήμος Μαρκόπουλου. Πόρτο Ράφτη (θέση Ντρίβλια/Βένιζες):** Οδός Σκύρου (οικόπεδο Ελ. Χούντα). Οδός Σκύρου (οικόπεδο Φιλίππου). **Λιγόρι:** Οικόπεδο Τσίτσικα. **Βραώνα:** Αγρός Παναγιώτου. Διαπλάτυνση Λεωφόρου Βάρης-Κορωπίου. **Λαμπρικά. Σκάλα. Βουρβάτσι.** Σύνδεση Ολυμπιακού Ιππικού Κέντρου και Ολυμπιακού Σκοπευτηρίου με τις Λεωφόρους Λαυρείου και Πόρτο Ράφτη. **Μερέντα.** Ολυμπιακό Ιππικό Κέντρο και Νέος Ιππόδρομος. Διαπλάτυνση Λεωφόρου Λαυρείου. **Γλυκά Νερά.** Προέκταση Αττικής Οδού μέχρι το Μαρκόπουλο και Κατασκευή Αγωγού Ομβρίων.

2003 Συντήρηση Αρχαιοτήτων

2003 Διαμορφώσεις Αρχαιολογικών Χώρων

2003 Παραδόσεις Αρχαιοτήτων

2003 Εντοπισμός Αρχαιοτήτων

Γλυκά Νερά. Κουβαράς. Μερέντα. Περιοχή Κουβαρά-Πέτα.

2003 Κηρύξεις Αρχαιολογικών Χώρων

2001 Ανασκαφικές Εργασίες

Λαυρεωτική: Θέατρο Θορικού.

2002 Κερατέα: Δημολιάκι. **Μπερτσέκο Λαυρεωτικής:** Συγκρότημα εμπλουτισμού μεταλλευμάτων. **Αρύ Λαυρεωτικής:** Συγκρότημα εμπλουτισμού μεταλλευμάτων.

2003 Λαυρεωτική: Στεφάνι-Λούτσα Θορικού. **Αρύ Λαυρεωτικής:** Συγκρότημα ελικοειδούς πλυντηρίου (Αρύ Ι). Το έκτο ελικοειδές πλυντήριο (Αρύ ΙΙ).

2004 Λαυρεωτική: Μερκάτι Θορικού. **Παλαιά Φώκαια:** Οικόπεδο Κοντιζά. **Αρύ Λαυρεωτικής:** Συγκρότημα ελικοειδούς πλυντηρίου. **Μπερτσέκο Λαυρεωτικής:** Μεταλλευτική στοά σε συγκρότημα ελικοειδούς πλυντηρίου.

2001 - 2004 Ανασκαφικές Εργασίες

Καλύβια Θορικού: Θέση Φοινικιά. Θέση Κιτέζα (οικόπεδο Ορφανού). Θέση Κιτέζα (οικόπεδο Β. Καΐλα). Θέση Περιβολάκια. Θέση Κιτέζα (οικόπεδο Μπογιάκη, Μυλωνά). Θέση Λαγονήσι.

2001 Ανασκαφικές Εργασίες

Μαραθώνας: Δάφνιζα. Θέση Κλόπα.

2001 Καθαρισμοί - Ευπρεπισμός

Μαραθώνας: Μεσοσπορίτισσα.

2002 Ανασκαφικές Εργασίες

Μαραθώνας: Κάτω Σούλι - Σχινιάς. Ολυμπιακό κωπηλατοδρόμιο. Μπόριζα, διαπλάτυνση οδού Μαραθώνος. Νέος Βουτζάς. Οδός Μαραθώνος.

2003 Ανασκαφικές Εργασίες

Μαραθώνας: Κάτω Σούλι - Σχινιάς. Ολυμπιακό κωπηλατοδρόμιο. Αφετηρία Μαραθωνίου δρόμου. **Οινόη:** Εγκαταστάσεις ΕΥΔΑΠ. **Νέα Μάκρη:** Οδός Γιασεμιών. **Άγιος Ανδρέας - Ζούμπερι:** Δημοσιογραφικά χωριά. **Ζούμπερι:** Θέρετρο Αεροπορίας.

2004 Ανασκαφικές Εργασίες

Μαραθώνας: Βρανάς. Κάτω Σούλι - Σχινιάς. Ολυμπιακό κωπηλατοδρόμιο. Δημοσιογραφικά χωριά στον Άγιο Ανδρέα και το Ζούμπερι. **Ζούμπερι:** Θέρετρο Αεροπορίας. Μαραθώνια διαδρομή. Οδός Κ. Σουλίου. **Νέα Μάκρη:** Μπρεξίζα.

2001 Ανασκαφικές Εργασίες

Αχαρνές: Χαραυγή. Οδός Ιππίου. Ελεύθερη Λεωφόρος Σταυρού-Ελευσίνας (Ε.Λ.Ε.Σ.Σ.). Κατασκευή οδογέφυρας της Αττικής οδού. **Αχαρνές:** Χαραυγή. Χώρος δυτικά της οδού Ιππίου και του αρχαίου δρόμου. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. **Μεταμόρφωση:** Συμβολή των οδών Γκιώνας και Αλεξανδρουπόλεως. **Αχαρνές:** Κέντρο. Οδός Χειλίου 11.

2002 Ανασκαφικές Εργασίες

Αχαρνές: Αυλίζα-Γεροβουνό. Συμβολή των οδών Ρίτσου και Χαλκιδικής. Ελεύθερη Λεωφόρος Ελευσίνας - Σταυρού (Ε.Λ.Ε.Σ.Σ.). **Ζεφύρι:** Οδός Βύρωνος και Ανεξαρτησίας. Ελεύθερη Λεωφόρος Ελευσίνας - Σταυρού (Ε.Λ.Ε.Σ.Σ.). **Αχαρνές:** Χαραυγή. Συμβολή των οδών Ηρακλέους και Ζαΐμη. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Οδός Φιλαδελφείας. Σιδηροδρομικό Κέντρο Αχαρνών (Σ.Κ.Α.). Χαμόμηλο. Ρέμα Καναπίτσας (Ε.Λ.Ε.Σ.Σ.). Κόκκινος Μύλος. Συμβολή των οδών Δ. Καραολή και Κ. Κουμπούρη. Συμβολή των οδών Ορφέως και Ιάσονος. Επέκταση της

Λεωφόρου Κύμης από την Κάτω Κηφισιά (Ε.Ο.Ν.1) προς το Ολυμπιακό Χωριό. **Κάτω Κηφισιά:** Οδός Θηβαΐδος. Οδός Σενέκα. **Αχαρνές:** Μονομάτι. Οδός Μονοματίου. Οδός Ορτανσίας και Πασχαλιάς. Χαραυγή. Οδός Ιππίου. Ανασκαφές Προαστιακού Σιδηροδρόμου. Σιδηροδρομικό κέντρο Αχαρνών (Σ.Κ.Α.). Οδός Δημοκρατίας. Παλαιό Τελωνείο. Σιδηροδρομικό Κέντρο Αχαρνών (Τεχνικό Έργο 5, Σ.Κ.Α.). Χαραυγή. Οδός Μπόσδα. Σιδηροδρομικό Κέντρο Αχαρνών (Σ.Κ.Α.).

2003 Ανασκαφικές Εργασίες

Αχαρνές: Αγία Άννα-Γεροβουνό. Λεωφόρος Δημοκρατίας 174. Γεροβουνό. Λεωφόρος Δημοκρατίας 126. Βόρειος παράδρομος της Ελεύθερης Λεωφόρου Ελευσίνας-Σταυρού (Ε.Λ.Ε.Σ.Σ.). **Μεταμόρφωση:** Οδός Ποσειδώνος. **Αχαρνές:** Νεάπολη. Οδός Λευκοθέας. Σουνά. Οδός Σχίνων 13. Αυλίζα. Οδός Μόρνου. Κατασκευή παράπλευρων δρόμων Αττικής Οδού. Οδός Κυκλάδων, κοντά στη διασταύρωση με την οδό Σάμου. Οδός Κυκλάδων, κοντά στη διασταύρωση με τη Λεωφόρο Δημοκρατίας. Λεωφόρος Δημοκρατίας 126, πλησίον οδού Δροσίνη. Αυλίζα. Οδός Χαλκιδικής 68. Χαραυγή. Οδός Ιππίου. **Φυλή:** Θέση Αλωνίστρα.

2004 Ανασκαφικές Εργασίες

Έργα Προαστιακού Σιδηρόδρομου. **Αχαρνές:** Λυκότρυπα. Οδός Κωνσταντινουπόλεως και πάροδος Αμυνταίου. Σιδηροδρομικό κέντρο Αχαρνών (Σ.Κ.Α.). **Αχαρνές:** Συμβολή της οδού Μόρνου με τη Λεωφόρο Δημοκρατίας. Κατασκευή Αττικής Οδού. **Αχαρνές:** Χαραυγή. Οδός Ιππίου. Κατασκευή παράπλευρων δρόμων Αττικής Οδού. **Αχαρνές:** Γεροβουνό - Αυλίζα. Οδός Αν. Βρεττού. Διαμόρφωση Αδριάνειου Υδραγωγείου. **Θρακομακεδόνες:** Ολυμπιακό χωριό. **Αχαρνές:** Συμβολή των οδών Στ. Βερτσέκου και Αζαλέας.

ΚΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Εικ. 1-64) . . . . . » 441-500

2001 - 2004 Ανασκαφικές Εργασίες

Πειραιάς: Συμβολή των οδών Σαλαμινομάχων 14 και Κρεββατά. Οδός Αντιπλοιάρχου Λάσκου 6. Συμβολή των οδών Χανίων 12 και Αρχιμήδους. Συμβολή των οδών Σαλαμινομάχων και Μαυρομιχάλη. Συμβολή των οδών Σαλαμινομάχων και Κρεββατά. Συμβολή των οδών Ιάσονος και Σπ. Λάμπρου. Οδός Υψηλάντου 56. Οδός Κουντουριώτου 29-31. Οδός Ακτής Κουμουνδούρου 22. Οδός Μουτσοπούλου. Οδός Βασιλέως Παύλου 2-4.

Καμίνια: Συμβολή των οδών 25ης Μαρτίου και Χειμάρας. **Καμίνια - Νίκαια:** Οδός Δηλαβέρη. Οδός Πανόρμου. Οδός Στρατήγη. **Καμίνια:** Συμβολή των οδών Πειραιώς και Καστανίτσης. Συμβολή των οδών Πειραιώς 83 και Καστανίτσης. **Νέο Φάληρο:** Οδός Πειραιώς 78-82. Οδός Μήτσα 7. **Άγιος Ιωάννης Ρέντης:** Οδός Αλκιβιάδου. Οδός Πειραιώς 131-133 και 137. **Ταύρος-Μοσχάτο:** Οδός Κύπρου - Οδός Πειραιώς. **Μοσχάτο:** Συμβολή των οδών Κωνσταντινουπόλεως και Ελευθερίας. Οδός Ελευθερίας 105. **Ταύρος:** Συμβολή των οδών Πέτρου Ράλλη 24 και Σαλαμινίας. Οδός Τέω 4. Οδός Θεσσαλονίκης 272-274. Οδός 25ης Μαρτίου 8.

2001 - 2004 DANISH INSTITUTE AT ATHENS

Piraeus: Underwater Survey and Excavations at Zea Harbour.

2001 Αργυρούπολη: Πλατεία Λευκωσίας. **Άλιμος:** Οδός Κλειούς 4. Θέση Λουτρό Αλίμου. Συμβολή των οδών Ακροπόλεως και Αγίου Δημητρίου. Λεωφόρος Βουλιαγμένης, συμβολή των οδών Μιχαλακοπούλου και Κουμουνδούρου. **Γλυφάδα:** Οδός Ναυπλίου 45. Ανώνυμη πάροδος της οδού Αρετής. Οδός Θεμιστοκλέους 3.

2002 Ηλιούπολη: Σταθμός Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου «Αλ. Παναγούλης - Άγιος Δημήτριος». **Άλιμος:** Οδός Κλειούς 7. Οδός Μ. Αντύπα. **Γλυφάδα:** Συμβολή των οδών Αγρινίου, Κονίτσης και Λασηθίου. Οδός Πανδώρας 31. **Άνω Γλυφάδα:** Οδοί Βενεζουέλας, Γούναρη, Προφήτου Ηλία, Βαλαωρίτου. Οδός Ελευθερίας 52.

2003 Ελληνικό: Τέρμα οδού Αεροπορίας, χώρος αμαξοστασίου του ΤΡΑΜ. **Άλιμος:** Οδός Κλειούς 3. Οδός Μ. Αντύπα.

2004 Άλιμος: Οδός Γερουλάνου 37-39. Λόφος της Αγίας Άννας. Οδός Αγίου Νικολάου 22. Ακτή Καλαμακίου στην προβολή της Λεωφόρου Αλίμου. **Ελληνικό:** Τέρμα οδού Αεροπορίας, χώρος αμαξοστασίου του ΤΡΑΜ. Χώρος πρώην Δυτικού Αερολιμένα.

2003 - 2004 Εθνικό Αθλητικό Κέντρο Νεότητας Αγίου Κοσμά (Ε.Α.Κ.Ν.).

2001 - 2004 Γλυφάδα: Θέση Αστέρια στη χερσόνησο Πούντα.
2001 - 2004 Βούλα: Οδός Ελευθερίας 62Α.
2004 Μουσειακές Εργασίες
Σαλαμίνα: Αρχαιολογικό Μουσείο Σαλαμίνας.
2004 Ανασκαφικές Εργασίες
Σαλαμίνα. Αμπελάκια: Λεωφόρος Ελ. Βενιζέλου. Λεωφόρος Ελ. Βενιζέλου 90. Συμβολή Λεωφόρου Ελ. Βενιζέλου και οδού Κύπρου. Λεωφόρος Ελ. Βενιζέλου. Συμβολή της οδού Γκλίστη με εγκεκριμένη στο σχέδιο πόλεως.
2004 Περιηγήσεις
Σαλαμίνα
2001 Ανασκαφικές Εργασίες
Αίγινα: Οδός Στρ. Πετρίτη. Μεριστός. Οδός Πυθίας. Κάμπος Μύλων. Οδός Αφαίας.
2002 Συμβολή των οδών Ελλ. Διός και Ι. Κάτσα. Οδός Σπ. Ρόδη. Κουλινάρι. Πλατεία Εθνεγερσίας. Χλόη. Φανερωμένη. Κάμπος Μύλων.
2003 Αγία Παρασκευή. Κάμπος Μύλων. Φάρος. Οδός Αφαίας. Συμβολή των οδών Στρ. Πετρίτη και Ελλ. Διός.
2004 Άγιοι Ασώματοι. Φανερωμένη. Οδός Φανερωμένης. Λειβάδι. Όμορφη Εκκλησιά.
2001 - 2004 ÖSTERREICHISCHES ARCHÄOLOGISCHES INSTITUT ATHEN
Aigina: Das Apollo Heiligtum in Kolona.
2001 - 2004 SWEDISH INSTITUTE AT ATHENS
Poros: The Kalaureia Excavation Project.

1η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Εικ. 1-31) ..... » 501-523

2001 - 2004 Εκθέσεις
2001 - 2004 Αναστηλωτικές - Στερεωτικές Εργασίες - Μελέτες Αποκατάστασης
Αθήνα: Πλάκα - Οδός Αδριανού 19. Ναός Αγίου Φιλίππου. Μονή Δαφνίου. **Μεσόγεια:** Βυζαντινά μνημεία. **Μαρκόπουλο Μεσογαίας:** Ναοί Αγίας Παρασκευής και Αγίας Θέκλας. **Συκάμινο:** Ναός Παναγίας Ελεούσας.
Διαμόρφωση Χώρων
Αθήνα: Μοναστηράκι. Αρχαιολογικός χώρος Ηριδανού. **Σπάτα. Καλύβια.**
Εργασίες Συντήρησης
Αθήνα: Γαλάτσι. Ναός Όμορφης Εκκλησιάς. Πλάκα. Οδός Ερεχθέως. Ναός Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Πλάκα. Οδός Αδριανού 19. Ναός Αγίου Φιλίππου. Πλάκα. Οδός Επιμενίδου. Ναός Αγίου Δημητρίου.
Καταγραφές
Μονή Δαφνίου. Μονή Καισαριανής. Μονή Οσίου Μελετίου.
Μουσειακές Εργασίες
Ύδρα.
Περιοδείες - Επισημάνσεις - Κηρύξεις Μνημείων
Πειραιάς: Ναός Αγίου Σπυρίδωνος. **Αθήνα:** Ναός Αγίου Γεωργίου Καρύτση.
Ανασκαφικές Εργασίες
Παλαιό Φάληρο: Ναός Αγίου Γεωργίου. **Δήμος Χαλανδρίου:** Συμβολή Λεωφόρου Πεντέλης και Αττικής οδού. Φραγκοκκλησιά. Λεωφόρος Πεντέλης. Ερείπια αγροτικού συγκροτήματος (πιθεώνα). **Σταυρός Αγίας Παρασκευής:** Ναός Αγίας Θέκλας. **Μεσόγεια. Γέρακας:** Συμβολή των οδών Έβρου και Αιτωλίας, Έβρου και Φθιώτιδας.

2001

ΤΜΗΜΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

Το 2001 λειτούργησαν τα μόνιμα προγράμματα του Τμήματος ενώ παράλληλα σχεδιάστηκαν νέες εκπαιδευτικές εφαρμογές.

Αρχαιολογικές εκπαιδευτικές εκθέσεις

Στην έκθεση με τίτλο «Τί ταῦτα πρὸς Διόνυσον;»[1] και θέμα το αρχαίο τραγικό θέατρο, πραγματοποιήθηκε ειδικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τους μαθητές της Α΄ τάξης του 1ου Πειραματικού Γυμνασίου της Πλάκας και για Ολλανδούς μαθητές οι οποίοι συμμετείχαν σε Πρόγραμμα Κινητικότητας Μαθητών. Προσαρμοσμένο κατάλληλα, το πρόγραμμα παρουσιάστηκε στους μαθητές της Β΄ τάξης του Ειδικού Ενιαίου Λυκείου Ηλιούπολης με προβλήματα κίνησης, λόγου, όρασης.

Αρχαιολογικά εκπαιδευτικά προγράμματα

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Ο δημόσιος βίος του αθηναίου πολίτη τον 5ο π.Χ. αι.» που λειτουργεί στην Αρχαία Αγορά των Αθηνών παρουσιάστηκε στους μαθητές του 2ου Γυμνασίου Παπάγου και του Θέκλειου Γυμνασίου Λεμεσού, οι οποίοι συμμετείχαν σε πρόγραμμα αδελφοποίησης των δύο σχολείων.

Για το δεύτερο εξάμηνο του 2001 λειτούργησε ένα νέο εκπαιδευτικό πρόγραμμα στην Αρχαία Αγορά με τίτλο «Ο Κερδώος Ερμής στην Αγορά των Αθηνών» και θέμα τις οικονομικές και εμπορικές δραστηριότητες στην Αθήνα των κλασικών χρόνων. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα σχεδιάστηκε με αφορμή τις Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2001 και συμμετείχαν μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Ευρωπαϊκά προγράμματα και Διεθνείς Οργανισμοί

«Πήγασος. Σχολεία-Μουσεία»: Στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος «Σχολεία-Μουσεία»[2] που διαχειρίζεται το Ίδρυμα «Πήγασος» υπό την αιγίδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων ως συντονιστής του προγράμματος για την Ελλάδα, σχεδίασε και υλοποίησε για το σχολικό έτος 2001-2002 εκπαιδευτικές δραστηριότητες με το γενικό τίτλο «Αθηναίων βίος και πολιτεία». Σχεδιάστηκαν από την αρχαιολόγο Ε. Πίνη δύο κύκλοι δραστηριοτήτων, με τίτλους «Επίσκεψις εις το άστυ» και «Έγκλημα στην αρχαία Αγορά» για την πρωτοβάθμια και για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση αντίστοιχα. Οι μαθητές του 3ου Δημοτικού Σχολείου Μεταμόρφωσης συμμετείχαν στις δραστηριότητες καθ' όλη τη διάρκεια του έτους όπου είχαν την ευκαιρία να μελετήσουν μια ιστορία με θέμα τα Μεγάλα Παναθήναια και να αντλήσουν πληροφορίες για την καθημερινή ζωή στην αρχαία Αθήνα. Στον αντίστοιχο κύκλο δραστηριοτήτων για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση έλαβαν μέρος οι μαθητές του 2ου Γυμνασίου Γέρακα. Με αφορμή το βιβλίο της Cl. Mossé, *Η ιστορία μιας δημοκρατίας: Αθήνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999[3], οι μαθητές μελέτησαν την Αθήνα των κλασικών χρόνων, μετέτρεψαν το μυθιστόρημα σε σενάριο, το σκηνοθέτησαν και παρουσίασαν θεατρικά δρώμενα κατά τη διάρκεια των επισκέψεών τους στους αρχαιολογικούς χώρους.

«Μελίνα - Ο κόσμος της Αρχαιότητας»: Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η πειραματική εφαρμογή των εκπαιδευτικών φακέλων του προγράμματος «Μελίνα» με θέμα την Αρχαία Αγορά της Αθήνας και το Ασκληπιείο της Κω αντίστοιχα. Οι αρχαιολόγοι Ε. Πίνη και Β. Καρακίτσου επιμελήθηκαν την παραγωγή δύο ταινιών με τίτλους «Ὅρος εἰμὶ τῆς Ἀγορᾶς» και «Ἐπίσκεψις εἰς τὸν Ἀσκληπιόν», οι οποίες διατίθενται ως δανειστικό υλικό στους εκπαιδευτικούς που σχεδιάζουν ανάλογες δραστηριότητες.

Παράλληλα, συνεχίστηκε το πρόγραμμα δανεισμού των εκπαιδευτικών φακέλων του προγράμματος «Μελίνα» σε εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Το πρόγραμμα υποστηρίχθηκε από σεμινάρια που κατά το ακαδημαϊκό έτος 2000-2001 παρακολούθησαν εκπαιδευτικοί 452 σχολείων.

Πρόγραμμα Stage: Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε κατά το 2001 το πρόγραμμα Stage (Πρόγραμμα Ανέργων Πτυχιούχων)[3] επιδοτούμενο από τον ΟΑΕΔ. Οι ασκούμενες αρχαιολόγοι απασχολήθηκαν με εργασίες αρχείου, με την παρουσίαση εκπαιδευτικών προγραμμάτων, καθώς επίσης και με τη γραμματειακή και διοικητική υποστήριξη του Τμήματος.

1. Βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 23.
2. Βλ. και *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1-2.
3. Βλ. και *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 2.

Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς

Θέμα των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς για το 2001 ήταν «Από τις ανταλλαγές αγαθών, στις συναλλαγές στο διαδίκτυο». Το Τμήμα συμμετείχε στον εορτασμό με μια σειρά εκδηλώσεων υπό τον τίτλο «Ο Κερδώος Ερμής στην Αγορά των Αθηνών» και θέμα τις οικονομικές και εμπορικές συναλλαγές στην Αθήνα των κλασικών χρόνων.

Για τους μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σχεδιάστηκε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα το οποίο εξέταζε την αθηναϊκή οικονομία κατά την κλασική περίοδο και τη λειτουργία της Αγοράς ως εμπορικού και οικονομικού κέντρου της πόλης-κράτους των Αθηνών. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη λειτουργία του τραπεζιτικού συστήματος, στο αττικό νόμισμα και στην πρώτη προσπάθεια νομισματικής ενοποίησης που έγινε τον 5ο αι. π.Χ. στο πλαίσιο της Α΄ Αθηναϊκής Συμμαχίας. Η τελευταία θεματική ενότητα ήταν ιδιαίτερα επίκαιρη καθώς συνδέθηκε με τη νομισματική ενοποίηση της Ευρώπης και την πρόσφατη εισαγωγή του ευρώ στη χώρα μας.

Συνέδρια - Σεμινάρια

Στο πλαίσιο του επικοινωνιακού ρόλου του Τμήματος, το επιστημονικό προσωπικό συμμετείχε σε μια σειρά συνεδρίων-σεμιναρίων, όπως αναφέρονται αναλυτικά κάτωθι:

α) Ημερίδα με θέμα τα εκπαιδευτικά προγράμματα, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Ανατολικής Αττικής, Ραφήνα, 12/3/01. «Μουσεία και εκπαίδευση: ένα κοινό πεδίο δράσης».

β) 19ο Γενικό Συνέδριο και 20ή γενική Συνάντηση του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων ICOM, Βαρκελώνη, Ισπανία, 1-6/7/2001.

γ) Ευρωπαϊκή Συνάντηση «Réunion de la Plate-forme Samed», Ίδρυμα Πήγασος, Abbiategrasso, Ιταλία, 8-9/9/2001.

δ) Διεθνής Συνάντηση του ICCROM με τίτλο «Towards a European Preventive Conservation Strategy», Vantaa, Φινλανδία 2001, με θέμα: «Le patrimoine culturel grec et les dangers qui le menacent»[4].

Εκδοτικό έργο

Ο Κερδώος Ερμής στην Αγορά των Αθηνών. Ενημερωτικό έντυπο-χάρτης, έκδοση ΥΠΠΟ.

ΣΤΕΛΛΑ ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ

4. Πρακτικά της Διεθνούς Συνάντησης του ICCROM, 2002, σ. 113-114.

2002

Κατά το 2002 λειτούργησαν τα μόνιμα προγράμματα του Τμήματος ενώ παράλληλα σχεδιάστηκαν νέες εκπαιδευτικές εφαρμογές.

Αρχαιολογικές εκπαιδευτικές εκθέσεις

α) Η έκθεση με τίτλο «Τί ταῦτα πρὸς Διόνυσον;» και θέμα το αρχαίο τραγικό θέατρο συνέχισε τη λειτουργία της στο κτίριο της οδού Πρυτανείου 9, στην Πλάκα. Την έκθεση επισκέφθηκαν 730 μαθητές της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στο πλαίσιο του ομώνυμου εκπαιδευτικού προγράμματος.

β) Η έκθεση με τίτλο «Παιχνίδια Πολιτισμού» σχεδιάστηκε με σκοπό την ανάδειξη του συνόλου των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού ανά την επικράτεια από το 1985 έως σήμερα. Λειτούργησε από 9 Οκτωβρίου έως και 31 Δεκεμβρίου 2002 στους χώρους των πρώην εργαστηρίων του ΤΑΠ (Τοσίτσα 1).

Η έκθεση οργανώθηκε σε τέσσερις θεματικές ενότητες, οι οποίες παρουσιάστηκαν σε αντίστοιχες αίθουσες και κάλυπταν όλο το φάσμα του αρχαίου και σύγχρονου πολιτισμού.

Η πρώτη ενότητα αφορούσε τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες των φορέων της Πολιτιστικής Κληρονομιάς (της Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και της Διεύθυνσης Λαϊκού Πολιτισμού), καθώς και του Προγράμματος «Μελίνα». Η δεύτερη ενότητα ήταν αφιερωμένη στις δραστηριότητες του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου. Στην τρίτη, το Δίκτυο Εικαστικών Εργαστηρίων παρουσίασε το εκπαιδευτικό του έργο ενώ εκτέθηκε και η εικαστική σύνθεση με τίτλο «Ευσαπία».

Στην τέταρτη αίθουσα λάμβαναν χώρα οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες του Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, καθώς και οι προβολές επιλεγμένων ταινιών των μαθητών.

Μια αίθουσα διαμορφωμένη σε προσομοίωση καραβιού φιλοξένησε το εργαστήριο δραστηριοτήτων της έκθεσης με τίτλο «Επιβάτες στο πλοίο του χρόνου» και θέμα τη ναυσιπλοΐα από τα προϊστορικά έως τα νεότερα χρόνια. Για τις ανάγκες των εκπαιδευτικών προγραμμάτων σχεδιάστηκαν τρεις μουσειοσκευές με μοντέλα και μισομόδελα πλοίων, ενημερωτικούς πίνακες και φωτογραφικό υλικό (Εικ. 1).

Οι εκπαιδευτικές εφαρμογές συμπεριέλαβαν προγράμματα της Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων που πραγματοποίησε το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων με τίτλο «Ἐπὶ οἴνοπι πόντῳ. Ταξίδια στην κρασάτη θάλασσα» (557 μαθητές και των τριών βαθμίδων εκπαίδευσης), της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων με τίτλο «Ταξίδια στις βυζαντινές θάλασσες» (136 μαθητές), της Διεύθυνσης Λαϊκού Πολιτισμού με τίτλο «Ταξίδια στα

Εικ. 1. Παιχνίδια Πολιτισμού, εργαστήριο δραστηριοτήτων «Επιβάτες στο πλοίο του χρόνου».

Νεώτερα χρόνια» (117 μαθητές) και του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου με τίτλο «Βιβλιοταξίδια» (196 μαθητές).

Παρουσιάστηκαν επίσης τα προγράμματα «Πάμε σινεμά;» (280 μαθητές) από το Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης και «Εικαστικά εργαστήρια» (191 μαθητές) από τη Διεύθυνση Εικαστικών Τεχνών.

Η έκθεση άφησε ως παρακαταθήκη ένα πλούσιο αρχειακό υλικό και μια εμπεριστατωμένη τεκμηρίωση των προγραμμάτων. Υπήρξε η αφορμή για την ταινία του Ν. Αναγνωστόπουλου «Στο φάσμα του χρόνου», ενώ οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες βιντεοσκοπήθηκαν από τη Λ. Ρικάκη. Όλο το αποδελτιωμένο υλικό δημοσιοποιήθηκε με τον κατάλογο της έκθεσης, ο οποίος διατίθεται και σε ψηφιακή μορφή, ενώ είναι προσβάσιμος και μέσω της Ιστοσελίδας του ΥΠΠΟ.

Για τη δημιουργία και παρουσίαση της έκθεσης συστάθηκε ομάδα εργασίας με μέλη εκπροσώπους των προαναφερθέντων φορέων, ενώ το συντονισμό της ανέλαβε το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων.

Εκπαιδευτικά προγράμματα

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα του Τμήματος συνέχισαν τη λειτουργία τους στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας κατά το 2002 ως εξής:

Στην Αρχαία Αγορά και το Μουσείο της Στοάς του Αττάλου λειτούργησε το πρόγραμμα «Ο Κερδώος Ερμής στην Αγορά των Αθηνών». Το πρόγραμμα παρακολούθησαν 503 μαθητές Δημοτικού και Γυμνασίου.

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Ο δημόσιος βίος του αθηναίου πολίτη» παρουσιάζεται στον αρχαιολογικό χώρο της Αρχαίας Αγοράς και το Μουσείο της Στοάς του Αττάλου και αποτελεί μόνιμο εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Τμήματος ήδη από το 1990. Το πρόγραμμα παρακολούθησαν 156 μαθητές της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Ζάκρος, από τη σιωπηλή γη στο μινωικό ανάκτορο» αποτελεί συνέχεια του ομώνυμου προγράμματος που εφαρμόστηκε το 1996. Το νέο πρόγραμμα συμπληρωμένο με επιπλέον θεματικές ενότητες και εποπτικό υλικό αποσκοπεί, με την περιοδική του εφαρμογή ανά έξι έτη, στη διαρκή επιμόρφωση των κατοίκων της Πάνω Ζάκρου. Το πρόγραμμα παρουσιάζει το ανάκτορο της Ζάκρου ως οικονομικό, διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο της περιοχής, εστιάζοντας στις σχέσεις του με την Ανατολική Μεσόγειο.

Το πρόγραμμα του 2002 πρόσθεσε θέματα προληπτικής συντήρησης των αρχαιολογικών χώρων στις υπάρχουσες ενότητες με στόχο να γνωρίσουν οι μαθητές τους κινδύνους που διατρέχουν τα μνημεία και να κατανοήσουν ότι η προστασία τους δεν στηρίζεται μόνο στη μέριμνα των Υπηρεσιών του κράτους αλλά και στη φροντίδα όλων των πολιτών. Η ενότητα αυτή έδωσε την αφορμή για ένα θεατρικό εργαστήρι με τίτλο «Οι πέτρες πηγαίνουν στον παράδεισο» που παρουσιάστηκε στο κοινοτικό κατάστημα του χωριού με τη συμμετοχή των μαθητών του δημοτικού σχολείου.

Το πρόγραμμα «Το μυστικό του κούρου» λειτούργησε πιλοτικά για τους μαθητές του Γυμνασίου Παλαικάστρου με στόχο να γνωρίσουν τον αρχαιολογικό χώρο της περιοχής τους. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στο χρυσελεφάντινο αγαλμάτιο που βρέθηκε στο χώρο και ονομάστηκε από τους ανασκαφείς «Κούρος του Παλαικάστρου». Με ένα παιχνίδι βιωματικής προσέγγισης τα παιδιά, μέσα από τα ανασκαφικά δεδομένα, προσπάθησαν να ανακαλύψουν το «Μυστικό του κούρου», δηλαδή τα αίτια και τις συνθήκες καταστροφής του.

Ευρωπαϊκά προγράμματα και συνεργασίες

Πρόγραμμα «Πήγασος»

Στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος που διαχειρίζεται το Ίδρυμα «Πήγασος[5]», το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων ως συντονιστής του προγράμματος «Σχολεία-Μουσεία» στην Ελλάδα ολοκλήρωσε τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες που σχεδιάστηκαν το 2001 με γενικό τίτλο «Αθηναίων βίος και πολιτεία».

Στο πρόγραμμα συμμετείχε η ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους 2002-2003 η Εφορεία σχεδίασε ένα πιλοτικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα στον αρχαιολογικό χώρο του Γαλεριανού Συγκροτήματος. Το 3ο Γυμνάσιο Νεάπολης συμμετείχε στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα της Εφορείας, ξεναγήθηκε στους αντίστοιχους αρχαιολογικούς χώρους και επισκέφθηκε το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης όπου οι μαθητές μελέτησαν τα ψηφιδωτά και τα γλυπτά των ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και τη μακέτα της ρωμαϊκής Αγοράς της πόλης. Οι δραστηριότητες, διάρκειας ενός έτους, ολοκληρώθηκαν με εργαστήρια και αξιολογήσεις.

Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς

Το θέμα των εκδηλώσεων για τη διετία 2001-2002 ήταν «Από τις ανταλλαγές αγαθών στις συναλλαγές στο διαδίκτυο».Το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων συμμετείχε στον εορτασμό υλοποιώντας μια σειρά εκδηλώσεων με τίτλο «Ο Κερδώος Ερμής στην Αγορά των Αθηνών».

Διεθνής Ημέρα Μουσείων «18 Μαΐου»

Το Τμήμα συμμετείχε στον εορτασμό με την αρχαιολογική εκπαιδευτική έκθεση «Τί ταῦτα πρὸς Διόνυσον;».

Γιορτή βιβλίου στο Montpellier της Γαλλίας

Με αφορμή την πρόσκληση συνεργασίας που απηύθυνε η Νομαρχιακή αυτοδιοίκηση της Herault και ο Γενικός Επιμελητής και Διευθυντής των Βιβλιοθηκών του Montpellier της Γαλλίας και στο πλαίσιο της έκθεσης-γιορτής βιβλίου αφιερωμένης στην Ελλάδα (24 Μαΐου 2002), δημιουργήθηκε δίαυλος επικοινωνίας μεταξύ των σχολείων των δύο χωρών. Το Τμήμα συνεργάστηκε με το Ενιαίο Λύκειο Αρτέμιδος «Οδυσσέας Ελύτης» και το 15ο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης, θέτοντας τις βάσεις για μόνιμη επαφή των ελληνικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων με σχολεία του Montpellier.

5. Βλ. παραπάνω, σ. 1.

Συνέδρια και επιστημονικές συναντήσεις

Στο πλαίσιο του επικοινωνιακού ρόλου του Τμήματος, το επιστημονικό προσωπικό συμμετείχε σε μια σειρά συνεδρίων-σεμιναρίων, όπως αναφέρονται αναλυτικά κάτωθι:

α) Συνάντηση στο πλαίσιο της Διακυβερνητικής Πρωτοβουλίας Αδριατικής και Ιονίου με τίτλο «New Technologies and Art: Globalization in the Countries of Adriatic and Ionian Region», Κέρκυρα, 14-15 Σεπτεμβρίου 2002, με θέμα «Αξιοποίηση και διαχείριση αρχαίων Θεάτρων».

β) Σεμινάριο με θέμα το Πρόγραμμα «Πήγασος», Βρυξέλλες, 18-22 Σεπτεμβρίου 2002, με θέμα «Σχολεία-Μουσεία 2000-2002». Κατά τη διάρκεια του σεμιναρίου πραγματοποιήθηκε η αξιολόγηση του προγράμματος και καταρτίστηκαν οι βασικοί άξονες ενός νέου προγράμματος με τίτλο «Écoles et Musées: Une pédagogie pour le patrimoine 2».

γ) 6ο Περιφερειακό Σεμινάριο του ICOM με θέμα «Μουσείο-Σχολείο», Καβάλα, 20-22 Σεπτεμβρίου 2002, «Όταν οι λίθοι φθέγγονται... Σχεδιάζοντας εκπαιδευτικές δραστηριότητες για αρχαιολογικούς χώρους και μνημειακά σύνολα» και «Μουσείο και Εκπαίδευση: ένα κοινό πεδίο δράσης».

Εκδοτικό έργο

Κατά το έτος 2002 εξεδόθησαν τα ακόλουθα έντυπα: α) *Παιχνίδια Πολιτισμού. Εκπαιδευτικές Δράσεις του Υπουργείου Πολιτισμού*, κατάλογος της ομώνυμης έκθεσης, έκδοση ΥΠΠΟ. β) *Επίσκεψις εις το άστυ*, βοήθημα για τους εκπαιδευτικούς, έκδοση του ΥΠΠΟ σε συνεργασία με το Δήμο Μεταμόρφωσης Αττικής.

ΣΤΕΛΛΑ ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ

2003

ΤΜΗΜΑ ΜΟΥΣΕΙΩΝ

Ο κύριος όγκος του έργου του Τμήματος Μουσείων της ΔΙΠΚΑ σύμφωνα με τον παλαιό Οργανισμό (Π.Δ. 941/77) σε ισχύ μέχρι τον Ιούνιο 2003 και στο οποίο προΐστατο η υπογράφουσα, αφορά σε θέματα αρχαιολογικών μουσείων και συλλογών, αρχαιοκαπηλίας, επαναπατρισμού αρχαιοτήτων, κατόχων, συλλογέων και αρχαιοπωλών αρχαίων έργων, εξαγωγής αρχαιοτήτων, διοργάνωσης εκθέσεων στην Ελλάδα και το εξωτερικό, σε θέματα παραγωγής εκμαγείων και χρήσης εικόνων αρχαιολογικού περιεχομένου από τρίτους, φωτογράφησης, κινηματογράφησης και βιντεοσκόπησης μουσείων, μνημείων και αρχαιολογικών χώρων αρμοδιότητος Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και στην ασφάλεια μουσείων, μνημείων και αρχαιολογικών χώρων εν όψει της διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων του

2004. Υπήρχε συνεχής συνεργασία με τις αρμόδιες υπηρεσίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για θέματα εξαγωγής και παράνομης διακίνησης πολιτιστικών αγαθών και συγκεκριμένα για την εφαρμογή τόσο του Κανονισμού (ΕΟΚ) 3911/92 του Συμβουλίου και του Κανονισμού (ΕΟΚ) 752/93 της Επιτροπής σχετικά με την εξαγωγή των πολιτιστικών αγαθών όσο και της Οδηγίας 93/7/ΕΟΚ του Συμβουλίου του 1993 σχετικά με την επιστροφή πολιτιστικών αγαθών που έχουν παράνομα απομακρυνθεί από το έδαφος κράτους μέλους. Συνεργαστήκαμε επίσης με άλλους διεθνείς Οργανισμούς, όπως η UNESCO, η INTERPOL, η EUROPOL κ.ά. για αντίστοιχα θέματα.

Το α΄ εξάμηνο του 2003 το Τμήμα Μουσείων της ΔΙΠΚΑ προώθησε θέματα εκσυγχρονισμού και επανέκθεσης αρχαιολογικών μουσείων ενταγμένων στο Γ΄ ΚΠΣ, όπως το Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας, το Μουσείο Ιστορίας Ολυμπιακών Αγώνων Αρχαιότητας στην Ολυμπία, το Μουσείο της Ιστορίας των Ανασκαφών Ολυμπίας, το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και τα Αρχαιολογικά Μουσεία Κεραμεικού, Δελφών, Μυκηνών, Ναυπλίου, Θεσσαλονίκης, Βόλου, Χαιρώνειας, Σχηματαρίου, Ρόδου, Ηρακλείου, η Κινεζική Πτέρυγα του Μουσείου Ασιατικής Τέχνης και η Αρχαιολογική Συλλογή Βολισσού Χίου.

Κατά το διάστημα αυτό συνεχίστηκε η αναδιοργάνωση κατά Εφορείες του αρχείου των Αρχαιολογικών Μουσείων και Συλλογών της ΔΙΠΚΑ, η οποία είχε αρχίσει από το 2002 και συγχρόνως ξεκίνησε η αποδελτίωση του αρχείου της αρχαιοκαπηλίας.

Στο πλαίσιο της Προεδρίας της Ελλάδας στην ΕΕ το 2003, το Τμήμα Μουσείων της ΔΙΠΚΑ: α) Σε συνεργασία με το αρμόδιο Τμήμα της ΔΒΜΜ και τη Διεύθυνση Σχέσεων Ελλάδας-ΕΕ του ΥΠΠΟ, συμμετείχε στην οργάνωση του Ευρωπαϊκού Σεμιναρίου με τίτλο «Αξιοποίηση και Ανάδειξη της Πολιτιστικής Κληρονομιάς Ευρωπαϊκής Σημασίας». Στο ανωτέρω Σεμινάριο, το οποίο διεξήχθη 17-19 Μαρτίου 2003 στην Αθήνα και στους Δελφούς, η υπογράφουσα συμμετείχε με ομιλία σε στρογγυλή τράπεζα με θέμα «Περιοδικές Εκθέσεις-Μεταφορά και Ασφάλιση Έργων». β) Σε συνεργασία με την Α΄ ΕΠΚΑ είχε το συντονισμό της παρουσίασης από τον Ιανουάριο έως τον Ιούνιο του 2003 σε διάφορες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες – έδρες οργάνων της ΕΕ – της φωτογραφικής έκθεσης με θέμα «Φωτογραφίες 1975-2002. Από τα έργα στην Αθηναϊκή Ακρόπολη» και της έκθεσης αντιγράφων αρχαίων έργων με τίτλο «Αθήνα: Το Λίκνο της Δημοκρατίας». γ) Συμμετείχε δια της αρχαιολόγου Στ. Καλλιώδη και της υπογράφουσας σε Ομάδα Εργασίας για την επιλογή φωτογραφικού υλικού από αρχαιολογικά μουσεία της Ελλάδος και του εξωτερικού, με σκοπό τη δημιουργία πολυθεάματος με θέμα τους Αγώνες στην Αρχαιότητα (αγώνες μυθικοί, αθλητικοί, καλλιτεχνικοί, μουσικής, χορού κτλ.). Το συγκεντρωθέν υλικό παραδόθηκε στον ΟΠΕΠ για τη δημιουργία του πολυθεάματος, με προοπτική την παρουσίασή του σε κράτη-μέλη της ΕΕ.

Κατόπιν συνεργασίας με τις ΕΠΚΑ, ΕΒΑ και τα Αρχαιολογικά Μουσεία, έγινε επιλογή αρχαίων έργων με σκοπό την παραγωγή εκμαγείων, αντιγράφων και άλλων παραγωγών από τον ΟΠΕΠ.

Προετοιμάστηκε επίσης κείμενο μνημονίου προς υπογραφή από την Ιταλία και την Ελλάδα για συνεργασία στον αρχαιολογικό τομέα.

Εν όψει της διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004, το Τμήμα με τη συμμετοχή της υπογράφουσας ως μέλους τετραμελούς Ομάδας Εργασίας και της Αλ. Ρογκάκου, διοικητικής υπαλλήλου του Τμήματος, ως γραμματέως της Ομάδας, συγκέντρωσε στοιχεία που αφορούσαν στην ασφάλεια και την τρωτότητα των μουσείων, μνημείων και αρχαιολογικών χώρων με σκοπό τη δημιουργία Επιχειρησιακού Σχεδίου Ασφάλειας κατά το διάστημα των Ολυμπιακών Αγώνων.

Συνεχίστηκε το έργο της 17μελούς Ομάδας Εργασίας, η οποία είχε συγκροτηθεί από το 2002, για την κατάρτιση μνημονίου συνεργασίας μεταξύ Ελλάδος και ΗΠΑ για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών της Ελλάδος, στην οποία συμμετείχε ενεργά το Τμήμα με την Κ. Μπενίση, διοικητική υπάλληλο/αρχαιολόγο και την υπογράφουσα. Παράλληλα, συνέχισε το έργο της η συσταθείσα στο τέλος του 2002 επιμέρους Ομάδα Εργασίας, στην οποία συμμετείχε επιστημονικό προσωπικό του Τμήματος, προκειμένου να προχωρήσει υπό το συντονισμό των επίτιμων Διευθυντών Αρχαιοτήτων Ι. Τουράτσογλου και Ρ. Ετζέογλου, στη συγκέντρωση και επεξεργασία των στοιχείων που ήταν απαραίτητα για τη σύνταξη του κειμένου του μνημονίου και την υποστήριξη του αιτήματος συνεργασίας μεταξύ Ελλάδος και ΗΠΑ.

Σε συνεργασία με την τότε Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού οργανώθηκαν επισκέψεις σε αρχαιολογικούς χώρους και μουσεία και ξεναγήσεις από αρχαιολόγους των αρμοδίων Εφορειών για ομάδες παλιννοστούντων και τσιγγάνων.

ΣΜΑΡΑΓΔΑ ΜΠΟΥΤΟΠΟΥΛΟΥ

2002-2003

ΓΡΑΦΕΙΟ ΕΚΘΕΣΕΩΝ

Στις 24 και 25 Μαΐου 2002 πραγματοποιήθηκε η διημερίδα με θέμα «Οι νεότερες ανασκαφές στην Κύπρο», την οποία διοργάνωσε το Γραφείο Εκθέσεων της ΔΙΠΚΑ, το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου και η Επιτροπή για την Προστασία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Κύπρου. Στο πλαίσιο της διημερίδας παρουσιάστηκε το βιβλίο «Κύπρος. Η λεηλασία ενός Πολιτισμού», που εξεδόθη από τη Βουλή των Ελλήνων το 2000. Οι ομιλητές παρουσίασαν το επιτελούμενο αρχαιολογικό έργο στην Κύπρο, η γνωριμία με το οποίο ήταν και ο σκοπός της εκδηλώσεως.

Εκθέσεις

Ι. Εκθέσεις που διοργανώθηκαν από τη Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

α) Το α΄ εξάμηνο του 2003, στη διάρκεια της Ελληνικής Προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων διοργάνωσε την έκθεση «Το ελληνικό κόσμημα», η οποία παρουσιάστηκε διαδοχικά στο Εθνικό Μουσείο της Πράγας (10.02.-10.03.2003), στο Βασιλικό Κάστρο της Βαρσοβίας (25.03.-27.04.2003) και στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Βουδαπέστης (15.05.-30.06.2003). Σκοπός της έκθεσης ήταν η ανάδειξη της διαχρονικότητας της αρχαίας ελληνικής τέχνης του κοσμήματος (βλ. ενδεικτικά, Ministry of Culture, *Greek Jewellery*, 2003).

Η έκθεση είχε παρουσιαστεί ήδη στο Δημοτικό Μουσείο της Μαδρίτης (26.09.-25.10.2001) με την αφορμή της επισκέψεως του τότε Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας. Στην ανανεωμένη της μορφή, η έκθεση περιελάμβανε 74 κοσμήματα, από τα αντιπροσωπευτικά έργα της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας διαφόρων χρονικών περιόδων. Η έκθεση συνοδευόταν από σύντομο κατάλογο έκδοσης του ΤΑΠ.

β) Το 2002-2003 προετοιμάστηκε η έκθεση «Μουσών Δώρα. Η μουσική και ο χορός στην αρχαία Ελλάδα» που παρουσιάστηκε στο Musée du Cinquantenaire των Musées Royaux d'Art et d'Histoire στις Βρυξέλλες, 26.02.-25.05.2003 και στο Musikinstrumenten-Museum στο Βερολίνο, 10.06.-31.08.2003[6]. Για πρώτη φορά αναδείχθηκε μια ιδιαίτερα σημαντική πτυχή του ελληνικού πολιτισμού, η οποία είναι ελάχιστα γνωστή. Παρουσιάστηκαν αντικείμενα από τις συλλογές των μουσείων και άλλα προερχόμενα από πρόσφατες ανασκαφές, τα οποία μαζί με το εποπτικό υλικό υποστήριξαν τις θεματικές ενότητες της εκθέσεως: Μουσική και Χορός στην Προϊστορική Ελλάδα, Μουσικές και Χορευτικές παραστάσεις σε Νομίσματα από τις Συλλογές του Νομισματικού Μουσείου, Μουσικά Όργανα, Θεϊκά και Μυθικά πρότυπα, η Μουσική και ο Χορός στον Δημόσιο Βίο, η Μουσική και ο Χορός στον Ιδιωτικό Βίο, «περί Χορών». Εκτέθηκαν μεταξύ άλλων, νεολιθικός αυλός, ειδώλια αρπιστή, αυλητών και χορευτών, φυσικός τρίτωνας, θραύσματα λύρας και κύμβαλα. Παρουσιάστηκαν ειδώλια μουσικών με φόρμιγγα, κιθαρωδών, λύρα και ηχεία λυρών, αυλοί, σάλπιγγα, κύμβαλα και σείστρα, καθώς και ανακατασκευές αρχαίων μουσικών οργάνων από τη συλλογή της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ. Αγγείο με παράσταση του Σεληνού Μαρσύα, το ανάγλυφο του Πανός, ομοίωμα κυκλικού χορού Πανός και Νυμφών, το ανάγλυφο των Χαρίτων, ειδώλιο Αφροδίτης με κιθάρα και Άττεως με σύριγγα, παράσταση του Απόλλωνος κιθαριστή, εντάχθηκαν στην τέταρτη ενότητα. Ο πίνακας από τον Πιτσά με σκηνή θυσίας, πελίκη με παράσταση Απόλλωνος και Αρτέμιδος, περίαπτο με ορχούμενες μορφές, χους με παράσταση νικητή σε μουσικό αγώνα, σκηνή σατυρικού δράματος παρουσιάστηκαν στην πέμπτη ενότητα. Εκτέθηκαν, ακόμη, μεταξύ άλλων, η επιτύμβια στήλη της Νικοβούλης και του Φυρκία, κύλικα με παράσταση χορδίσματος λύρας, κρατηρίσκος με αυλητρίδα και χορευτές, κύλικα με σκηνή συμποσίου. Στην ενότητα «περί Χορών» εντάχθηκαν τμήμα ανάγλυφου πίθου με χορό γυναικών, τμήμα ζωφόρου με χορεύτριες, αγγεία με σκηνές χορού, ειδώλια χορευτριών.

Ο επιστημονικός κατάλογος εκδόθηκε από τη Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δίγλωσσος, ελληνο-γαλλικός, ελληνο-φλαμανδικός και ελληνο-γερμανικός (βλ. ενδεικτικά, E. Andrikou - A. Goulaki-Voutira - Ch. Lanara - Z. Papadopoulou (επιμ.), *Dons des Muses. Musique et danse dans la Grèce ancienne. Μουσών Δώρα. Μουσικοί και χορευτικοί απόηχοι από την αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2003).

ΙΙ. Συμμετοχή του ΥΠΠΟ σε εκθέσεις άλλων φορέων δια της Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Το ΥΠΠΟ συμμετέχει σε διάφορες αρχαιολογικές εκθέσεις Μουσείων ή εκπαιδευτικών φορέων του εξωτερικού, όχι μόνον με το δανεισμό αρχαιοτήτων αλλά και με τη συγγραφή κειμένων και λημμάτων για τους αντίστοιχους οδηγούς ή επιστημονικούς καταλόγους, από τους αρχαιολόγους των Εφορειών Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και των Αρχαιολογικών Μουσείων. Ενδεικτικά, αναφέρονται οι ακόλουθες μεγάλες διοργανώσεις για τη χρονική περίοδο 2001-2003, αναγράφοντας τον τίτλο, το χρόνο και τον τόπο παρουσιάσεως της εκθέσεως:

α) «Archaeology meets Science. Minoans and Mycenaeans Flavors of their Time, Museum of Science and Industry», Σικάγο, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2001.

β) «Die Griechische Klassik. Idee oder Wirklichkeit», Martin-Gropius Bau, Βερολίνο, 1.3.-2.6.2002, Kunst- und Ausstellungshalle, Βόννη, 5.7.-6.10.2002.

γ) «The Bull in the Mediterranean World, Myths and Cults», Βαρκελώνη, Sallo del Tinell 14.11.2002-06.03.2003, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 19.03.-07.06.2003.

Συνδιοργάνωση του Museu d'Historia de la Ciutat της Βαρκελώνης και του Υπουργείου Πολιτισμού.

δ) «Art of the First Cities. The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus», Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, 08.05-17.08.2003.

ε) «Alexander the Great, East-West Contacts from Greece to Japan», Εθνικό Μουσείο του Τόκυο, 05.08.-05.10.2003 και Νομαρχιακό Μουσείο Τέχνης του Hyogo, 18.10.-21.12.2003.

«Πλόες. Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου, 16ος-6ος αι. π.Χ.», Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Μάιος-Οκτώβριος 2003.

«Tanagra. Mythe et archéologie», Μουσείο Λούβρου, 15.09. 2003-05.01.2004, Μουσείο Καλών Τεχνών του Montreal, 05.02.-09.05.2004.

6. Βλ. και παρακάτω, σ. 21.

ΕΛΕΝΗ ΑΝΔΡΙΚΟΥ - ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΛΑΝΑΡΑ

2001

ΤΜΗΜΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΟΥΣΕΙΩΝ

Το Τμήμα Μουσείων της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων συνέχισε την παράδοσή του στην υποστήριξη των Εφορειών στο σχεδιασμό και την υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων, εκθέσεων και στην οργάνωση των νέων Μουσείων. Συντόνισε και υλοποίησε ευρωπαϊκά προγράμματα συνεργασίας και ευαισθητοποίησης κοινού καθώς και μεγάλες εκθέσεις εξωτερικού. Στο τμήμα υπηρετούσαν οι Σ. Χούλια, Ευ. Κλωνή, Π. Καλαμαρά, Ν. Βασιλικού, ως μόνιμοι αρχαιολόγοι, και οι Ν. Σελέντη, Τζ. Αλμπάνη, Ρ. Δούμα, Φ. Σταυρουλάκη, Β. Σακελλιάδης, Σ. Αηδόνη, Ν. Μπαλάσκα, Τ. Φουρτούνη, Σ. Τσιλίδου, Α. Τσιτούρη, Α. Τρυποσκούφη, Π. Μπαμπανάσιου, Γ. Βιταλιώτης, Β. Συνοδινού, Ι. Χριστοφοράκη, ως ωρομίσθιοι. Αρχιτέκτονες του τμήματος η Α. Παρίση και η Φ. Πανταζίδου. Προϊσταμένη του τμήματος υπήρξε η Δ. Ευγενίδου, η οποία στο τέλος του χρόνου τοποθετήθηκε στη 14η ΕΒΑ και ως Προϊσταμένη του Τμήματος τοποθετήθηκε η Σ. Χούλια-Καπελώνη. Το έργο του Τμήματος Μουσείων δεν θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί χωρίς την υποστήριξη, την καθοδήγηση και την εμπιστοσύνη του Διευθυντή Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Ι. Κακούρη.

Μουσεία

Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας

Ολοκληρώθηκε η μόνιμη έκθεση του πρώτου ορόφου στην οποία εκτίθεται η θεματική ενότητα «Η Βέροια μια βυζαντινή επαρχία». Ολοκληρώθηκε επίσης το πρόγραμμα οθόνης αφής μέσα στο χώρο του μουσείου. Το πρόγραμμα αφορά τα μνημεία της Βέροιας ώστε ο επισκέπτης του Μουσείου να ενημερώνεται και να παραπέμπεται σ' αυτά. Εκδόθηκε επίσης από το ΤΑΠΑ ο μικρός οδηγός του μουσείου[1]. Συνεχίζεται η μουσειολογική μελέτη του δεύτερου και τρίτου ορόφου με θέματα τη «Βυζαντινή πόλη» και τη «Λατρεία». Από το Τμήμα συμμετείχαν η Δ. Ευγενίδου και η Ρ. Δούμα.

Βυζαντινό Μουσείο Υπάτης

Συνεχίστηκε η μουσειολογική και μουσειογραφική μελέτη του μουσείου με την υποστήριξη της Εφορείας. Τα ανέλαβαν η αρχαιολόγος Σ. Χούλια, η αρχιτέκτονας Α. Παρίση και η ιστορικός τέχνης Ρ. Δούμα. Το έργο εντάχθηκε στο Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης της Περιφέρειας.

Δίκτυο Μουσείων Μάνης

Σε συνεργασία με την 5η ΕΒΑ σχεδιάστηκε και προγραμματίστηκε δίκτυο τριών μουσείων-μνημείων στο χώρο της Μάνης. Ο πύργος των Μούρτζινων στην Καρδαμύλη, το αρχοντικό Πικουλάκη στην Αρεόπολη και ο πύργος Ντουράκη στην Καστάνια με θέμα τους τεχνίτες της Μάνης. Το κάθε μνημείο-μουσείο θα φιλοξενεί έναν ιδιαίτερο τομέα της δραστηριότητας στη Μάνη κατά τη διάρκεια της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου. Το όλο πρόγραμμα πρόκειται να ενταχθεί στο Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης της Περιφέρειας. Στο έργο απασχολούνται οι Π. Καλαμαρά και Α. Παρίση.

Εκπαιδευτικά προγράμματα

Συνεχίστηκε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα στο βυζαντινό ναό της Καπνικαρέας, «΄Ενα βυζαντινό μνημείο στην Ερμού», το οποίο παρουσιαζόταν από τη Φ. Σταυρουλάκη και Τ. Φουρτούνη. Στο πρόγραμμα δίνονται πληροφορίες για το μνημείο αλλά προσεγγίζεται και η ζωή του στο κέντρο της εμπορικής ζωής της πόλης.

΄Ενας εκπαιδευτικός φάκελος σχεδιάστηκε και εκτυπώθηκε για την έκθεση «Λάμψη του ουρανού», Φραγκφούρτη 2001, με στόχο την προσέγγιση του μυστηρίου της Θείας Λειτουργίας.

Ανοιχτές Ημέρες

Το Τμήμα προσπάθησε να εισαγάγει το θεσμό των Ανοιχτών Ημερών σε βυζαντινά μουσεία, μνημεία και αρχαιολογικούς χώρους της Ελλάδος. Ο θεσμός έχει στόχο την προσέγγιση των περιφερειακών μονάδων του ΥΠΠΟ με τις τοπικές κοινωνίες. Το κοινό έχει την ευκαιρία να γνωρίσει το έργο των αρχαιολόγων, των αρχιτεκτόνων, των συντηρητών, των τεχνιτών αλλά και των φυλάκων.

Εκδηλώσεις προγραμματίστηκαν στην Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Ρόδο, ανασκαφή στο εμπορικό λιμάνι της Ρόδου, Βέροια, Βυζαντινό Μουσείο, Ιωάννινα, Βυζαντινό Μουσείο, Αγχίαλο, αρχαιολογικός χώρος Φθιωτίδων

1. *Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας*, Αθήνα 2001.

Θηβών και πρόκειται να υλοποιηθούν στις 1 και 2 Ιουνίου 2002.

Η ετήσια συνάντηση για τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες πραγματοποιήθηκε για πέμπτη συνεχή χρονιά στην Αθήνα 25 και 26 Ιουνίου 2001. Στη συνάντηση δόθηκε κάποια προτεραιότητα στην οργάνωση των Ανοιχτών Ημερών.

Προγράμματα ευαισθητοποίησης του κοινού

Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς

Το ευρωπαϊκό αυτό πρόγραμμα ευαισθητοποίησης του κοινού πραγματοποιείται στην Ελλάδα από το 1994 και το Τμήμα Μουσείων της ΔΒΜΜ είχε πάντα το συντονισμό για τη χώρα μας. Το θέμα του εορτασμού για το 2001 και 2002 ήταν «Από τις ανταλλαγές των αγαθών στις συναλλαγές στο διαδίκτυο». Εκθέσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα, εκδόσεις και άλλου είδους εκδηλώσεις πραγματοποιήθηκαν σε 25 σημεία της χώρας από 67 φορείς και συμμετείχαν 110.000 άτομα σε όλη τη χώρα. Ήταν η πρώτη χρονιά που υπήρξε μια μικρή οικονομική υποστήριξη από το Υπουργείο Πολιτισμού στους φορείς που συμμετείχαν.

Στο πλαίσιο αυτού του εορτασμού το Τμήμα Μουσείων σχεδίασε ένα επιτραπέζιο παιχνίδι με τον τίτλο «Στα Πανηγύρια του Βυζαντίου», το οποίο κυκλοφόρησε το 2003. Στο πρόγραμμα αυτό ασχολήθηκαν ιδιαίτερα η Ν. Σελέντη και η Σ. Αηδόνη.

Στο πλαίσιο των ΕΗΠΚ με συντονιστή πάντα το Τμήμα Μουσείων η Ελλάδα συμμετείχε και στη «Διεθνή Φωτογραφική Εμπειρία Μνημείων», πρόγραμμα ευαισθητοποίησης των νέων της Ευρώπης. Το θέμα για το 2001 ήταν «Φωτογραφικές Μεταμορφώσεις». Οι βραβευμένες φωτογραφίες εκτέθηκαν στη Στοά του Βιβλίου, στην αίθουσα Τέχνης στις αρχές του 2002. Με το πρόγραμμα ασχολήθηκαν η Ν. Σελέντη και η Ν. Μπαλάσκα.

Πιλοτικό Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Archi-med

Το Archi-Med είναι ένα πιλοτικό πρόγραμμα μεταξύ Ελλάδος και Ιταλίας. Ο στόχος του είναι ο χωροταξικός σχεδιασμός στην Κεντρική - Ανατολική Μεσόγειο. Στόχος του προγράμματος αυτού ήταν η συγκέντρωση εμπειριών και πληροφοριών ώστε ο χωροταξικός σχεδιασμός να πάρει την καταλληλότερη κατεύθυνση σε αυτήν την περιοχή. Το πρόγραμμα κάλυπτε διάφορους τομείς και ένας από αυτούς ήταν η «Διατήρηση της Πολιτιστικής Κληρονομιάς και των Τοπίων». Στον τομέα λοιπόν της διατήρησης συνεργάστηκε η ελληνική πλευρά με το Υπουργείο Πολιτισμού με εθνική συντονίστρια την αρχιτέκτονα Μ. Θεοδώρου και συντονιστή το Τμήμα Μουσείων. Οργανώθηκε και υλοποιήθηκε ενδεικτικά μια ηλεκτρονική καταγραφή μνημείων οχυρωματικής αρχιτεκτονικής των Ιωαννιτών Ιπποτών και των Βενετών στην Ελλάδα.

Η βάση δεδομένων αυτών των μνημείων είχε ως στόχο δύο άλλες πιλοτικές δράσεις. Τη δημιουργία του «Χάρτη Κινδύνων» και τη δημιουργία «Εναλλακτικών Πολιτιστικών Τουριστικών Διαδρομών».

Στο «Χάρτη Κινδύνων» επιλέχθηκαν 31 κάστρα των Ιωαννιτών Ιπποτών στα Δωδεκάνησα. Γι' αυτά τα κάστρα καταγράφηκαν επιπρόσθετα στοιχεία για τον εντοπισμό των κινδύνων που τα απειλούν κυρίως περιβαλλοντικά και στατικά.

Στη δεύτερη δράση επιλέχθηκε η Νίσυρος, ένα νησί με χαμηλή τουριστική κίνηση σε σχέση με τα υπόλοιπα νησιά της Δωδεκανήσου.

Η βάση δεδομένων περιλαμβάνει 96 κάστρα σε ελληνικό έδαφος και 26 σε ιταλικό.

Τα ελληνικά κάστρα περιελήφθησαν σε ένα τόμο με τίτλο *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες: Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής*, έκδοση ελληνικά και αγγλικά[2]. Ο Χάρτης Κινδύνων εκδόθηκε σε ψηφιακή μορφή CD-ROM , ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί από υπηρεσιακούς παράγοντες.

Η πολιτιστική διαδρομή με το παράδειγμα της Νισύρου συμπεριλήφθηκε στον ψηφιακό κόμβο του Υπουργείου Πολιτισμού. Για το πρόγραμμα συνεργάστηκαν τέσσερις Εφορείες Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (4η, 5η, 6η, 8η ΕΒΑ) και 21 εξωτερικοί συνεργάτες. Με το πρόγραμμα ασχολήθηκαν η Α. Τσιτούρη και η Α. Τρυποσκούφη.

Εκθέσεις

Ώρες Βυζαντίου, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο

Στη διεθνή αυτή σπονδυλωτή έκθεση που πραγματοποιήθηκε συγχρόνως στη Θεσσαλονίκη, στην Αθήνα και στο Μυστρά παρουσιάστηκαν 1.100 αντικείμενα από 41 μουσεία 18 χωρών, καθώς και ευρήματα πρόσφατων ανασκαφών τα οποία τεκμηρίωναν την καθημερινή ζωή αλλά και την ιδεολογία των Βυζαντινών.

Τον Αύγουστο του 2001 εγκαινιάστηκε η έκθεση στον Μυστρά, ώστε να εκμεταλλευτούν οι επισκέπτες τον καλό καιρό και να απολαύσουν τον υπαίθριο αρχαιολογικό χώρο. Τον Οκτώβριο εγκαινιάστηκαν η έκθεση στον Λευκό Πύργο και στο Επταπύργιο Θεσσαλονίκης και τελικά η έκθεση στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο στην Αθήνα. Το κάθε αντικείμενο εντάχθηκε σε μια υποενότητα, οι υποενότητες δημιούργησαν ενότητες, η κάθε ενότητα κάλυψε ένα μέρος της έκθεσης, έτσι τα τρία σημεία της έκθεσης λειτούργησαν συμπληρωματικά σαν τις αίθουσες ενός μεγάλου Μουσείου, σε έναν άξονα 800 χιλιομέτρων, στον οποίο εντάχθηκαν και τα μνημεία της κάθε περιοχής.

2. *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής*, Αθήνα 2002 = *Venetians and Knights Hospitallers. Military Architecture Networks*, Athens 2002.

Στη Θεσσαλονίκη, στον Λευκό Πύργο εξελίχθηκαν οι Ώρες της Καθημερινής Ζωής των Βυζαντινών, η ζωή στην πόλη, στην αγορά, στο λουτρό, στους αγρούς, στα λιμάνια, στις περιηγήσεις των προσκυνητών, στο σπίτι, στις στιγμές της ιδιωτικής λατρείας, του γάμου, του καλλωπισμού. Παρουσιάστηκαν τα έργα και οι μέρες του γιατρού, του αγρότη, του κυνηγού, του λιθοξόου, του ξυλουργού.

Στο Επταπύργιο, ακρόπολη της Θεσσαλονίκης, αναπτύχθηκαν οι Ώρες της άμυνας των Βυζαντινών. Η Βυζαντινή Οχυρωματική στον ελληνικό χώρο είναι το θέμα της φωτογραφικής έκθεσης. Η ιστορία του Επταπυργίου ως παράδειγμα βυζαντινής οχυρωματικής αναπτύχθηκε στον ίδιο χώρο.

Στον Μυστρά, το σύνολο του αρχαιολογικού χώρου αποτελούσε ένα έκθεμα ως ένα παράδειγμα μιας υστεροβυζαντινής πόλης. Η οχύρωση, η ύδρευση, η κυκλοφορία, η οργάνωση της πόλης, τα δομικά υλικά, οι τεχνίτες που κτίζουν μια πόλη, αποτελούσαν τα θέματα που προσέγγιζε το υπαίθριο μουσείο του Μυστρά. Στο Μουσείο του αρχαιολογικού χώρου το οποίο ανακαινίστηκε με την ευκαιρία της έκθεσης, παρουσιάστηκαν αντικείμενα καλλωπισμού, ένδυσης των κατοίκων της πόλης, χειρόγραφα που μαρτυρούν την πνευματική δραστηριότητα αλλά και τη σχέση τους με τη Δύση.

Στην Αθήνα, στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο αναπτύχθηκε το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκε αυτός ο πολιτισμός. Ποια ήταν η άποψή του για το σύμπαν; Πώς διαμορφώθηκε η χριστιανική αυτοκρατορία; Ποιος ήταν ο ρόλος του αυτοκράτορα; Πώς υλοποιούνταν η αυτοκρατορική βούληση μέσα από τη διοίκηση; Πώς μπορούμε να ανιχνεύσουμε την επιρροή της βυζαντινής ιδεολογίας μέσα από την οικονομία, τη θρησκεία, την τέχνη, στο περίγραμμα της βυζαντινής οικουμένης;

Την έκθεση διοργάνωσαν η Διεύθυνση Βυζαντινών Μνημείων, το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, οι 5η και 9η Εφορείες Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών. Εκτός από τα Μουσεία και τις Εφορείες που οργάνωσαν την έκθεση, συμμετείχαν με εκθέματα σχεδόν όλες οι Εφορείες Βυζαντινών Αρχαιοτήτων αλλά και Αρχαιολογικά Μουσεία της χώρας. Υπήρχε επίσης μια διεθνής επιστημονική συμμετοχή, Έλληνες και ξένοι επιστήμονες συμμετείχαν στη σύνταξη των καταλόγων και στα επιμέρους συνέδρια που πλαισίωσαν την έκθεση. Οικονομικοί παράγοντες της χώρας συμμετείχαν με χορηγίες· επίσης, καλλιτέχνες συμμετείχαν στις μουσικές εκδηλώσεις αλλά και στη σύνθεση της έκθεσης.

Προβολή της έκθεσης. Στο αεροδρόμιο «Ελ. Βενιζέλος» παραχωρήθηκε ιδιαίτερος χώρος ώστε να προβληθεί η αναγγελία της έκθεσης και να παρουσιαστούν τα πωλητέα αντικείμενα, τα οποία είχαν σχεδιαστεί ειδικά για την έκθεση από το ΤΑΠΑ ώστε να ενημερώνονται οι ταξιδιώτες. Συνεντεύξεις τύπου δόθηκαν στη Θεσσαλονίκη τον Ιούνιο του 2000 και στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 2001. Παρουσιάσεις της έκθεσης πραγματοποιήθηκαν επίσης στο Βερολίνο και το Λονδίνο με τη συνεργασία του Ελληνικού Ιδρύματος Πολιτισμού. Αφίσες και «λάβαρα» τοποθετήθηκαν στα αεροδρόμια και λιμάνια της χώρας αλλά και στις πόλεις όπου πραγματοποιούνταν η έκθεση. Οι θέσεις προσωρινής στάθμευσης των αυτοκινήτων και τα στρογγυλά περίπτερα του Δήμου Αθηναίων παραχώρησαν για λίγες μέρες το χώρο τους. Έντυπο υλικό μοιράστηκε στα ξενοδοχεία των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης. Στην τηλεόραση και στις εφημερίδες έγιναν καταχωρήσεις, μέσω χορηγιών, καθώς και ειδικά αφιερώματα. Ήταν ίσως η πρώτη φορά που έγινε τόσο μεγάλη προσπάθεια προβολής μιας αρχαιολογικής έκθεσης.

Συνοδευτικές εκδηλώσεις πραγματοποιήθηκαν: Στην Αθήνα, ένα διεθνές συνέδριο σε συνεργασία με το Κέντρο Βυζαντινών Σπουδών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών με θέμα το «Βυζάντιο ως Οικουμένη» (βλ. Ευ. Χρυσός (επιμ.), *Το Βυζάντιο ως Οικουμένη*, *Πρακτικά Συνεδρίου*, ΕΙΕ, ΙΒΕ, Αθήνα 2005).

Στη Θεσσαλονίκη μία διεθνής ημερίδα για τη βυζαντινή διατροφή[3] και στο Επταπύργιο ένα ελληνικό συνέδριο με θέμα τα κάστρα στην Ελλάδα και στην Κύπρο. Οι τοπικές Εφορείες παρουσίασαν τα κάστρα της περιοχής τους με πολλά νέα στοιχεία.

Στη Σπάρτη πραγματοποιήθηκαν διαλέξεις και μουσικές εκδηλώσεις.

Περισσότεροι από 150.000 επισκέπτες είδαν την έκθεση χωρίς να υπολογιστεί το κοινό των συνοδευτικών εκδηλώσεων. Ερωτηματολόγια συντάχθηκαν και για τις τρεις επιμέρους εκθέσεις, τα οποία πρόκειται να βοηθήσουν στην αξιολόγησή της.

Τέσσερις ογκώδεις κατάλογοι[4], ένας για κάθε χώρο, και ένας σύντομος οδηγός[5] για όλους τους χώρους που ενοποιούσε η έκθεση, ήταν το εκδοτικό αποτέλεσμα καθώς και μικρό έντυπο για τη *Βυζαντινή Αθήνα*, με αφορμή την έκθεση. Φυλλάδια και εκπαιδευτικά προγράμματα υλοποιήθηκαν σε κάθε χώρο. Ένα CD-ROM του συνόλου της έκθεσης αποτελεί μια ανάμνηση του γεγονότος αλλά και μια συνεχή εικονική έκθεση που μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τα βυζαντινά μουσεία της χώρας.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ

---

3. Βλ. *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρείαι. Πρακτικά ημερίδας «Περί της διατροφής στο Βυζάντιο», Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 4/11/2001*, Αθήνα 2005.

4. *Ώρες Βυζαντίου. Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002*, Αθήνα 2002. *Ώρες Βυζαντίου. Δοκίμιο για την οχυρωτική στο Βυζάντιο. Επταπύργιο - Η Ακρόπολη της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002*, Αθήνα 2001. *Ώρες Βυζαντίου. Η Πολιτεία του Μυστρά. Μυστράς, Αύγουστος 2001-Ιανουάριος 2002*, Αθήνα 2001. *Ώρες Βυζαντίου. Το Βυζάντιο ως Οικουμένη - Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002*, Αθήνα 2001.

5. *Ώρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο. Αθήνα-Θεσσαλονίκη-Μυστράς*, Αθήνα 2001.

Παράλληλες εκδηλώσεις της 53ης Διεθνούς Έκθεσης Βιβλίου της Φραγκφούρτης

Στο πλαίσιο της 53ης Διεθνούς Έκθεσης Βιβλίου της Φραγκφούρτης (Οκτώβριος 2001), που ήταν αφιερωμένη στην Ελλάδα, διοργανώθηκαν από το Υπουργείο Πολιτισμού ποικίλες εκδηλώσεις, μεταξύ των οποίων και εκθέσεις. Το Τμήμα Βυζαντινών Μουσείων συμμετείχε με τις παρακάτω εκθέσεις:

α) «Η Λάμψη του Ουρανού. Ιεροί Θησαυροί από Βυζαντινές Συλλογές και Μουσεία της Ελλάδας». Η παραπάνω έκθεση παρουσιάστηκε από 23 Σεπτεμβρίου 2001 έως 27 Ιανουαρίου 2002 στο χώρο περιοδικών εκθέσεων του Μουσείου του Καθεδρικού Ναού της Φραγκφούρτης (Dommuseum), ο οποίος αποτελεί τμήμα του εκκλησιαστικού κτιρίου και παρουσιάζει την ιστορία του ναού. Με 30 εκθέματα (εικόνες, λειτουργικά χειρόγραφα, λειτουργικά σκεύη, ιερατικά άμφια) από τις συλλογές της 1ης ΕΒΑ, του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου και του Μουσείου Μπενάκη, που εκπροσωπούσαν 15 αιώνες καλλιτεχνικής δημιουργίας (5ος-19ος αι.), η «Λάμψη του Ουρανού» ήταν μια συνοπτικότερη εκδοχή της περιοδεύουσας έκθεσης «Ιεροτελεστία και Πίστη. Βυζαντινή Τέχνη και Θεία Λειτουργία» (Μελβούρνη 1999, Αθήνα και Ρόδος 2000), επικεντρωμένη επίσης στην παρουσίαση της αδιάρρηκτης σχέσης βυζαντινής τέχνης και Θείας Λειτουργίας και προσαρμοσμένη στα δεδομένα του νέου εκθεσιακού χώρου. Την έκθεση συνόδευσε ενημερωτικό πολύπτυχο και καλαίσθητος κατάλογος, ο οποίος εκδόθηκε σε δύο γλώσσες (γερμανικά και αγγλικά)[6]. Στο πλαίσιο της έκθεσης, η οποία είχε θερμή ανταπόκριση στο κοινό, το Τμήμα συνεργάστηκε με το Μουσείο του Καθεδρικού Ναού για το σχεδιασμό και την παρουσίαση εκπαιδευτικού προγράμματος.

β) «Η Ελληνική Γραφή». Η έκθεση διοργανώθηκε από τη Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων (Σ. Χούλια - Σ. Αηδόνη) και το Επιγραφικό Μουσείο (Χ. Κριτζάς - Μ. Τσούλη) και παρουσιάστηκε στον εκθεσιακό χώρο Forum της Φραγκφούρτης, που είχε διαμορφωθεί ειδικά για τη φιλοξενία των ελληνικών εκθέσεων. Την έκθεση αποτελούσαν 34 εκμαγεία αρχαίων και βυζαντινών επιγραφών (όπως πήλινων πινακίδων Γραμμικής Α και Β γραφής, πήλινων οστράκων, επιτύμβιων και αναθηματικών επιγραφών κτλ.) και τρία ακριβή αντίγραφα βυζαντινών χειρογράφων. Μέσα από τα αντικείμενα αυτά, η έκθεση επιχειρούσε να καταδείξει την προέλευση και εξέλιξη της ελληνικής γραφής και παράλληλα να επισημάνει τις επιδράσεις που το ελληνικό αλφάβητο άσκησε στη δημιουργία των αλφαβήτων άλλων λαών (π.χ. λατινικό, κυριλλικό). Η έκθεση συνοδευόταν από ομότιτλη επιστημονική έκδοση στην αγγλική και γερμανική γλώσσα και από CD-ROM[7].

ΣΟΥΖΑΝΑ ΧΟΥΛΙΑ - ΤΖΕΝΗ ΑΛΜΠΑΝΗ

2002

Μουσεία

Κατά τη διάρκεια του έτους 2002 στον τομέα των μουσείων η ΔΒΜΜ/Τμήμα Βυζαντινών Μουσείων ξεκίνησε συνεργασία με την 5η και την 7η ΕΒΑ για την υλοποίηση δύο έργων, στο πλαίσιο του Γ΄ ΚΠΣ. Πρόκειται αντίστοιχα για τα έργα «Δίκτυο Μουσείων Μάνης» και «Οργάνωση-Εξοπλισμός-Έκθεση Βυζαντινού Μουσείου Υπάτης», υποέργων των οποίων ανέλαβε την υλοποίηση. Συνεργασία υπήρξε και με άλλες Εφορείες Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στο πλαίσιο της προετοιμασίας ή της αναδιοργάνωσης μόνιμων αρχαιολογικών εκθέσεων. Ειδικότερης μνείας χρήζει η συμμετοχή της Διεύθυνσης στην ολοκλήρωση και τα εγκαίνια της έκθεσης του α΄ ορόφου του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας, σε Προγραμματική Σύμβαση για την οργάνωση της μόνιμης έκθεσης στο Κάστρο Χλεμούτσι, καθώς και στην προετοιμασία της μουσειολογικής μελέτης του Αρχαιολογικού Μουσείου Μεσαράς.

Επίσης, το Τμήμα Βυζαντινών Μουσείων ασχολήθηκε με θέματα ωραρίων μουσείων, φυλακτικού προσωπικού, αναπροσαρμογής τιμών εισιτηρίων, καθώς και με τη σύνταξη ερωτηματολογίου για την επισκεψιμότητα των μουσείων, αλλά και την επεξεργασία σχετικών στατιστικών στοιχείων του ΤΑΠ.

Άλλες δραστηριότητες, που απασχόλησαν το Τμήμα, ήταν: 1) η έναρξη σύνταξης corpus των εκκλησιαστικών μουσείων και συλλογών της επικράτειας, 2) η επικαιροποίηση του κόμβου ΟΔΥΣΣΕΑΣ, 3) η ολοκλήρωση του Προγράμματος ARCHIMED, με την οργάνωση σχετικής ιστοσελίδας στο Διαδίκτυο, 4) η προετοιμασία για ηλεκτρονική οργάνωση του αρχείου αρχαιοκαπηλίας.

Τέλος, η Διεύθυνση συμμετείχε σε Επιτροπή για την Ψηφιοποίηση του Ελληνικού Πολιτιστικού Αποθέματος και σε Επιτροπή για τα Ναρκωτικά.

ΠΑΡΗ ΚΑΛΑΜΑΡΑ - ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΔΟΥΜΑ

Εκθέσεις

Η έκθεση με τίτλο «Παιχνίδια Πολιτισμού» παρουσιάστηκε στην Αθήνα από τις 9 Οκτωβρίου έως τις 31 Δεκεμβρίου 2002. Σκοπός της έκθεσης ήταν να αναλύσει το ελληνικό μοντέλο των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων στον τομέα του πολιτισμού. Το συντονισμό της έκθεσης είχε το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων της Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ενώ για τη διοργάνωση συνεργάστηκαν η Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, η Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού, το Δίκτυο Εικαστικών Εργαστηρίων της Διεύθυνσης Καλών Τεχνών, το Εθνικό Κέντρο Βι-

6. *Der Glanz des Himmels - Sakrale Schätze aus byzantinischen Sammlungen und Museen Griechenlands*, Athen 2001.

7. *The Greek Script - Die Griechische Schrift*, Athens-Athen 2001.

βλίου και το Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης. Σε μια ειδικά διαμορφωμένη αίθουσα του εκθεσιακού χώρου πραγματοποιήθηκαν εκπαιδευτικές δραστηριότητες των φορέων της έκθεσης με θέμα τα ταξίδια και τη ναυσιπλοΐα από την αρχαιότητα έως τα νεότερα χρόνια. Στο πλαίσιο της έκθεσης παρουσιάστηκε και το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Ταξίδια στις βυζαντινές θάλασσες» της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, η οποία ανέλαβε επίσης το συντονισμό της έκδοσης του καταλόγου της έκθεσης. Στον κατάλογο παρουσιάζονται οι εκπαιδευτικές δράσεις του Υπουργείου Πολιτισμού και η φιλοσοφία των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων του κάθε φορέα.

Εκπαιδευτικά προγράμματα

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Ένα Βυζαντινό Μνημείο στην Ερμού» παρουσιάστηκε για τρίτη χρονιά από το προσωπικό του Τμήματος Μουσείων της ΔΒΜΜ στην πλατεία Καπνικαρέας. Το θέμα του προγράμματος ήταν η ιστορία του βυζαντινού ναού της Καπνικαρέας και η σχέση του με τον περιβάλλοντα χώρο στο πέρασμα των αιώνων. Το πρόγραμμα απευθυνόταν σε σχολικές ομάδες, παρουσιάστηκε την εαρινή και τη φθινοπωρινή περίοδο και το παρακολούθησαν 900 μαθητές.

Στο πλαίσιο υποστήριξης των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων των Εφορειών, η ΔΒΜΜ ανέλαβε το συντονισμό των Ανοιχτών Ημερών και την υποστήριξη των Εφορειών στην προσπάθεια διοργάνωσης των εκδηλώσεων και συνεργάστηκε με την 11η ΕΒΑ για την προετοιμασία του εκπαιδευτικού προγράμματος «Μα τι ωραία κόκκινα μήλα! Ο Ρωμανός Καλομοίρης γνωρίζει τους επαγγελματίες της Βέροιας».

Για έκτη συνεχή χρονιά πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα στις 4 και 5 Ιουλίου 2002 η ετήσια ενημερωτική συνάντηση για τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες, η οποία επικεντρώθηκε στην παρουσίαση των εκδηλώσεων των Ανοικτών Ημερών, την αξιολόγησή τους και την καθιέρωσή τους ως θεσμού. Επίσης, παρουσιάστηκαν τα νέα εκπαιδευτικά προγράμματα των Εφορειών Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου και του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού. Τη δεύτερη ημέρα παρουσιάστηκαν τα αποτελέσματα εφαρμογής του Προγράμματος «Μελίνα - Εκπαίδευση και Πολιτισμός» και συζητήθηκε η εμπειρία από την εφαρμογή του προγράμματος.

Το Τμήμα Βυζαντινών Μουσείων της ΔΒΜΜ ανέλαβε σε συνεργασία με τις Περιφερειακές Υπηρεσίες τη διοργάνωση των «Ανοικτών Ημερών» σε Βυζαντινά Μουσεία και Χώρους. Σκοπός του νέου αυτού θεσμού, ο οποίος ξεκίνησε ως πρωτοβουλία του Τμήματος Βυζαντινών Μουσείων, είναι η προσέλκυση διαφόρων ομάδων κοινού, η εξοικείωσή τους με το έργο και τη λειτουργία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και η βελτίωση της σχέσης της με την τοπική κοινωνία. Έτσι, στις 1 και 2 Ιουνίου το κοινό είχε την ευκαιρία να γνωρίσει από κοντά το έργο των αρχαιολόγων, των συντηρητών, των τεχνιτών και των φυλάκων, σε εκδηλώσεις πέντε φορέων στις οποίες συμμετείχαν συνολικά 2.125 άτομα.

ΣΟΦΙΑ ΑΗΔΟΝΗ - ΝΑΤΑΣΑ ΜΠΑΛΑΣΚΑ - ΤΕΡΡΥ ΦΟΥΡΤΟΥΝΗ

Διεθνής Δραστηριότητα

Οι «Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς» (ΕΗΠΚ) εορτάστηκαν το 2002 με το συντονισμό της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων. Πρόκειται για ένα ευρωπαϊκό πρόγραμμα που φιλοδοξεί να ευαισθητοποιήσει τους πολίτες σε θέματα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ο εορτασμός πραγματοποιήθηκε στην Ελλάδα με τίτλο «Από τις ανταλλαγές των αγαθών στις συναλλαγές στο διαδίκτυο». Στο πλαίσιο του εορτασμού πραγματοποιήθηκαν ξεναγήσεις, εκπαιδευτικές δραστηριότητες, εκθέσεις, ημερίδες, διαλέξεις, συνέδρια, συναυλίες, μουσικοχορευτικές εκδηλώσεις, παραγωγές και προβολές ταινιών, θεατρικές παραστάσεις, εκδόσεις και παρουσιάσεις εντύπων σε 42 σημεία της χώρας. Κατά το σαββατοκύριακο του εορτασμού (27-29 Σεπτεμβρίου), 130.000 άτομα παρακολούθησαν τις εκδηλώσεις και επισκέφθηκαν μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους.

Η «7η Διεθνής Φωτογραφική Εμπειρία Πολιτιστικής Κληρονομιάς» (ΔΦΕΠΚ) πραγματοποιήθηκε το 2002 με το συντονισμό της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων. Πρόκειται για ένα ευρωπαϊκό πρόγραμμα που εντάσσεται στο θεσμό των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς και αποσκοπεί στην εξοικείωση των νέων με την πολιτιστική κληρονομιά και το σύγχρονο υλικό πολιτισμό μέσω της τέχνης της φωτογραφίας. Το 2002 συμμετείχαν στο φωτογραφικό διαγωνισμό 13.000 νέοι από 22 χώρες. Οι βραβευμένες φωτογραφίες όλων των χωρών δημοσιεύτηκαν σε κοινό κατάλογο και παρουσιάστηκαν στη διεθνή έκθεση που παρουσιάστηκε σε κάθε χώρα και στο Palais de l'Europe στο Στρασβούργο, όπου πραγματοποιήθηκε και η επίσημη απονομή των διεθνών βραβείων. Στην Ελλάδα, η ΔΦΕΠΚ πραγματοποιήθηκε με τίτλο «Μια ματιά στις αγορές του κόσμου» και συμμετείχαν 500 μαθητές και σπουδαστές από 50 ιδιωτικά και δημόσια εκπαιδευτικά ιδρύματα όλης της χώρας.

Το 2002 το ΥΠΠΟ συμμετείχε στον εορτασμό της «Άνοιξης των Μουσείων (Printemps des Musées)», ευρωπαϊκού θεσμού με σκοπό την ανάδειξη του μουσειακού πλούτου των ευρωπαϊκών χωρών και την ευαισθητοποίηση του κοινού για την πολιτιστική κληρονομιά, που διαχειρίζονται τα μουσεία. Η «Άνοιξη των Μουσείων (Printemps des Musées)» θεσπίστηκε το 1999 από τη Διεύθυνση Μουσείων του Υπουργείου Πολιτισμού της Γαλλίας, ενώ από το 2002 τελεί υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης. Εορτάζεται κάθε χρόνο, μια Κυριακή της Άνοιξης, με ελεύθερη είσοδο και ποικίλες εκδηλώσεις στα μουσεία που συμμετέχουν στον εορτασμό, με αφετηρία ένα κοινό θέμα. Το 2002, η «Άνοιξη των Μουσείων» εορτάστηκε την Κυριακή 7

Απριλίου με θέμα «Οι Πέντε Αισθήσεις». Την ημέρα του εορτασμού ίσχυσε ελεύθερη είσοδος στα Αρχαιολογικά και τα Βυζαντινά Μουσεία.

Η Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων μετείχε στην ετήσια συνάντηση ολομέλειας του Ευρωπαϊκού Δικτύου Οργανισμών Μουσείων (Network of European Museum Organisations/NEMO), που πραγματοποιήθηκε στη Βουδαπέστη. Οι συναντήσεις του Δικτύου, στο οποίο μετέχουν 32 ευρωπαϊκές χώρες, αφορούν στην αλληλοενημέρωση των μελών σχετικά με τις τρέχουσες εξελίξεις της μουσειακής πολιτικής στις επιμέρους χώρες-μέλη και τη συζήτηση θεμάτων διακρατικής συνεργασίας μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών.

ΣΟΦΙΑ ΑΗΔΟΝΗ - ΝΑΤΑΣΑ ΜΠΑΛΑΣΚΑ - ΤΕΡΡΥ ΦΟΥΡΤΟΥΝΗ - ΣΟΦΙΑ ΤΣΙΛΙΔΟΥ

2003

Κατά το α΄ εξάμηνο του 2003, το Τμήμα Βυζαντινών Μουσείων συνέχισε τις δραστηριότητές του, που εκτείνονται σε τρεις βασικούς τομείς: στα Μουσεία, τις Εκθέσεις και τα Εκπαιδευτικά Προγράμματα, όπως αναλυτικά αναφέρονται παρακάτω. Παράλληλα, στο πλαίσιο των Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων και των Διεθνών Συνεργασιών, συντόνισε τον εορτασμό των «Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς» και της «Διεθνούς Φωτογραφικής Εμπειρίας Μνημείων Πολιτιστικής Κληρονομιάς» (ΔΦΕΠΚ), προγράμματα ιδιαίτερα σημαντικά από την άποψη της εξοικείωσης του ευρύτερου κοινού με πτυχές της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, και συνέχισε τις επαφές και την καλή συνεργασία με το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Οργανισμών Μουσείων (Network of European Museum Organisations/NEMO).

Το α΄ εξάμηνο του 2003, κατά το οποίο η Ελλάδα είχε την Προεδρία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, διοργανώθηκαν ποικίλες πολιτιστικές δραστηριότητες, μεταξύ των οποίων και εκθέσεις, σε όλες τις πρωτεύουσες των χωρών-μελών της Ένωσης και των υπό ένταξη κρατών. Το Τμήμα σχεδίασε και υλοποίησε εκθέσεις στη Μαδρίτη και τη Λισσαβώνα, οι οποίες αναφέρονται αναλυτικά παρακάτω.

Η ΔΒΜΜ συνεργάστηκε με τη ΔΙΠΚΑ και τη Διεύθυνση Ευρωπαϊκής Ένωσης στη διοργάνωση του Σεμιναρίου «Αξιοποίηση και ανάδειξη της Πολιτιστικής Κληρονομιάς Ευρωπαϊκής Σημασίας», που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα και τους Δελφούς (17-19 Μαρτίου), στο πλαίσιο της Ελληνικής Προεδρίας της Ε.Ε. (τα Πρακτικά του Σεμιναρίου εκδόθηκαν το 2006 από το ΤΑΠΑ). Ο Διευθυντής Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων Ι. Κακούρης, συντόνισε Στρογγυλή Τράπεζα με θέμα «Περιοδικές Εκθέσεις - Μεταφορά και Ασφάλιση Έργων», στην οποία από πλευράς ΥΠΠΟ συμμετείχαν η Διευθύντρια Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Ν. Διβάρη-Βαλάκου, η Προϊσταμένη του Τμήματος Μουσείων της ΔΙΠΚΑ, Σ. Μπουτοπούλου και η υπογράφουσα ως Προϊσταμένη του Τμήματος Βυζαντινών Μουσείων.

Τέλος, η Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων επεξεργάστηκε τον τόμο *Θωράκιο. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, ο οποίος εκδόθηκε από την ίδια Διεύθυνση το 2004. Το συντονισμό της έκδοσης είχε η Τζ. Αλμπάνη, Αρχιτέκτων-Ιστορικός της Τέχνης στη ΔΒΜΜ. Ο τόμος περιλαμβάνει 36 πρωτότυπες μελέτες και 154 σελίδες με φωτογραφικό υλικό.

Οι δραστηριότητες αυτές του Τμήματος συνεχίστηκαν έως τις 2 Ιουλίου 2003, οπότε ετέθη σε εφαρμογή το Προεδρικό Διάταγμα 191/03 «Οργανισμός Υπουργείου Πολιτισμού».

ΣΟΥΖΑΝΑ ΧΟΥΛΙΑ

Μουσεία

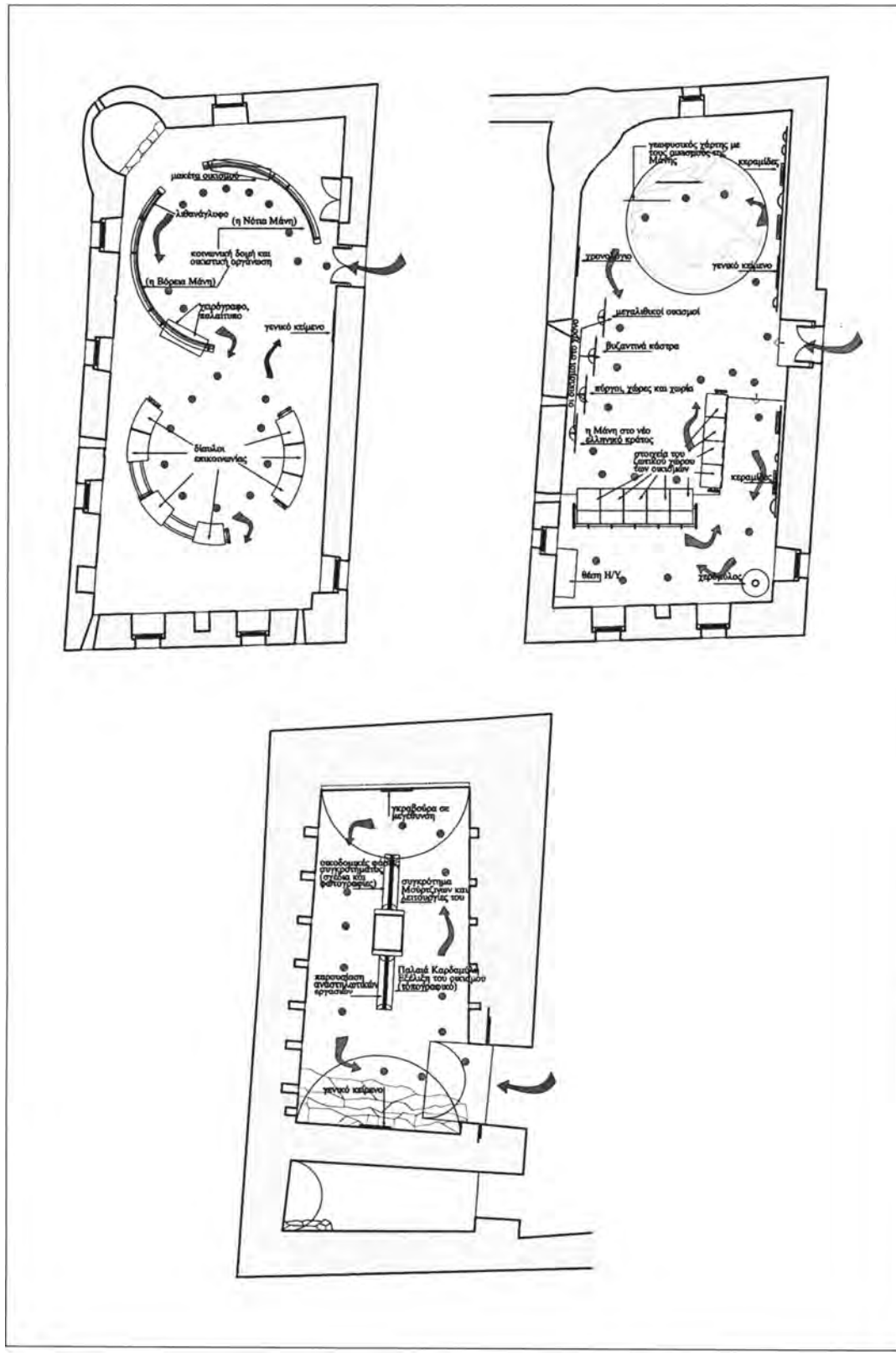
Κατά το έτος 2003 συνεχίστηκε η συνεργασία της ΔΒΜΜ/Τμήμα Βυζαντινών Μουσείων με την 5η και την 7η ΕΒΑ για την υλοποίηση των έργων «Δίκτυο Μουσείων Μάνης» και «Οργάνωση-Εξοπλισμός-Έκθεση Βυζαντινού Μουσείου Υπάτης», που συγχρηματοδοτούνται από το Γ΄ ΚΠΣ.

Στο Βυζαντινό Μουσείο Υπάτης και στο πλαίσιο της προετοιμασίας της έκθεσης του ισογείου εγκαταστάθηκε σύστημα κλιματισμού, πραγματοποιήθηκαν κτιριακές εργασίες (υγρομόνωση-θερμομόνωση στέγης, αντικατάσταση γυψοσανίδων ψευδοροφής, ηλεκτρολογικές εργασίες, επιδιόρθωση ράμπας, χρωματισμοί), τοποθετήθηκαν τα ψηφιδωτά και ξεκίνησε η επεξεργασία του εποπτικού υλικού της έκθεσης (Ν. Βασιλικού - Ε. Δούμα).

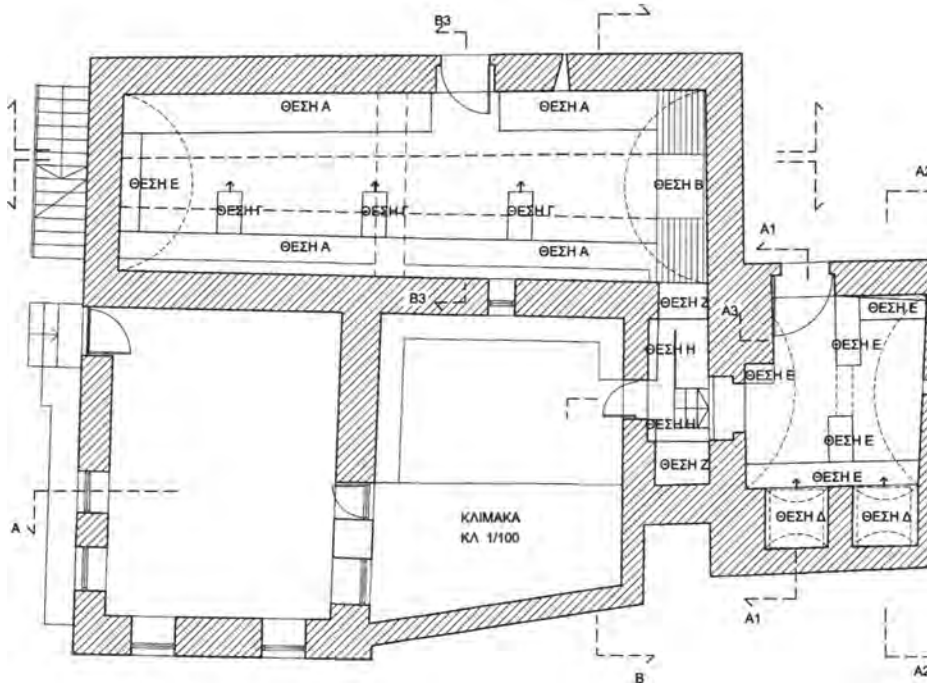
Όσον αφορά στο Δίκτυο Μουσείων Μάνης, ξεκίνησε η υλοποίηση των υποέργων «Πύργος Μούρτζινων: οργάνωση της μόνιμης έκθεσης» και «Εκδόσεις-Επικοινωνία (Πύργος Πικουλάκη-Πύργος Μούρτζινων)». Συγκεκριμένα, εκπονήθηκε η μουσειολογική μελέτη της έκθεσης «Μανιάτικοι Οικισμοί» (Πύργος Μούρτζινων, Καρδαμύλη) (Εικ. 1) και άρχισαν η εκπόνηση της μουσειογραφικής μελέτης, η επεξεργασία του εποπτικού υλικού και η παραγωγή του καταλόγου της έκθεσης. Επίσης, υλοποιήθηκαν φωτογραφικές και χαρτογραφικές εργασίες. Η Διεύθυνσή μας συμμετείχε σε όλες τις πτυχές του έργου, ενώ παράλληλα είχε το συντονισμό της ομάδας εργασίας.

Συνεργασία με την 5η ΕΒΑ υπήρξε και για την υλοποίηση του έργου του Γ΄ ΚΠΣ, «Μουσειακές παρεμβάσεις στον αρχαιολογικό χώρο Μυστρά». Από πλευράς μας εκπονήθηκε πρόταση για την οργάνωση της αποθήκης του μουσείου του Μυστρά (Εικ. 2). Επίσης, το Τμήμα συνεργάστηκε στον καθορισμό του μουσειολογικού σκεπτικού της διευθέτησης των γλυπτών στους αύλειους χώρους του Μουσείου Μυστρά και στη σύνταξη σχετικής μουσειογραφικής μελέτης (Α. Παρίση).

Η Διεύθυνση συμμετείχε στην προετοιμασία των εκθέσεων

Εικ. 1. «Δίκτυο Μουσείων Μάνης». Κατόψεις εκθεσιακών χώρων Πύργου Μούρτζινων, Άνω Καρδαμύλη.

Εικ. 2. «Μουσειακές παρεμβάσεις στον αρχαιολογικό χώρο Μυστρά»: Πρόταση οργάνωσης αποθήκης μουσείου - κάτοψη.

του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας (β΄ και γ΄ όροφος), του Κάστρου Χλεμούτσι και του Μουσείου Πύργου, ενώ υποστήριξε και την 4η ΕΒΑ για την επαναδιαμόρφωση της έκθεσης βυζαντινών αρχαιοτήτων του Αρχαιολογικού Μουσείου Καλύμνου.

Άλλες δραστηριότητες, που απασχόλησαν το Τμήμα, ήταν:

1) η υποστήριξη της επικαιροποίησης του κόμβου ΟΔΥΣΣΕΑΣ, με την προετοιμασία υλικού, που αφορούσε τη ΔΒΜΜ, και με το συντονισμό σχετικών ενεργειών των ΕΒΑ, 2) η σύνταξη πρότασης για τη χρήση εικόνων αρχαιολογικού περιεχομένου στο Διαδίκτυο (ταξινόμηση περιπτώσεων και τιμολόγηση), 3) η επιμέλεια του περιεχομένου των ενημερωτικών πινακίδων του Κάστρου Μονεμβασίας, 4) η επιμέλεια του περιεχομένου φυλλαδίων ΤΑΠ για τα κάστρα της Πυλίας, 5) η συνεργασία με το ΤΑΠ και την 5η ΕΒΑ για την παραγωγή καρτών για τους αρχαιολογικούς χώρους Μυστρά και Μονεμβασίας.

ΠΑΡΗ ΚΑΛΑΜΑΡΑ - ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΔΟΥΜΑ

Εκθέσεις

Στο α΄ εξάμηνο του 2003 το Τμήμα Βυζαντινών Μουσείων, σε συνεργασία με το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης, παρουσίασε στη Μαδρίτη και τη Λισσαβώνα, στο πλαίσιο των εκδηλώσεων της ελληνικής προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, την περιοδεύουσα έκθεση «Όψεις της Καθημερινής ζωής στο Βυζάντιο».

Η έκθεση, η οποία προετοιμάστηκε το 2002, στηρίχθηκε ως προς τη μουσειολογική της προσέγγιση στην έκθεση «Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο», που είχε παρουσιαστεί στον Λευκό Πύργο ως μια από τις ενότητες του μεγάλου εκθεσιακού προγράμματος «Ώρες Βυζαντίου. Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο[8]». Στη Μαδρίτη η έκθεση παρουσιάστηκε από 6 Φεβρουαρίου έως 15 Μαρτίου 2003 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, σε τρεις από τις αίθουσες των μόνιμων συλλογών (Εικ. 3). Το δύσκολο εγχείρημα της σύνθεσης μιας περιοδικής έκθεσης σε έναν πλήρως διαμορφωμένο και ως εκ τούτου ελάχιστα ευέλικτο εκθεσιακό χώρο ενός μουσείου του εξωτερικού έφεραν εις πέρας με εξαιρετική επιτυχία, από αισθητική και λειτουργική άποψη, οι αρχιτέκτονες του Τμήματος Α. Παρίση και Φ. Πανταζίδου. Από τις προθήκες του μουσείου ορισμένες εκκενώθηκαν και παραχωρήθηκαν στην περιοδική έκθεση, ενώ οι εντοιχισμένες καλύφθηκαν με ενημερωτικές πινακίδες. Τα εκθέματα μεγάλης κλίμακας (επιτοίχια και επιδαπέδια ψηφιδωτά, σαρκοφά-

8. Βλ. παραπάνω, σ. 9.

Εικ. 3. Απόψεις της έκθεσης «Όψεις της Καθημερινής Ζωής στο Βυζάντιο» στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Μαδρίτης.

γοι, μαρμάρινες πλάκες υστερορωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής περιόδου) εντάχθηκαν μέσα στην περιοδική έκθεση και αναδείχθηκαν με κατάλληλο φωτισμό.

Τα 138 εκθέματα της έκθεσης «Όψεις της Καθημερινής Ζωής στο Βυζάντιο», προερχόμενα από τις συλλογές ελληνικών μουσείων, αλλά και πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες (Α΄ και Δ΄ ΕΠΚΑ, 1η, 4η, 7η, 9η, 10η 11η, 12η, 13η ΕΒΑ, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Νομισματικό Μουσείο Αθηνών, Μουσείο Μπενάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών), εντάχθηκαν σε τρεις εκθεσιακές ενότητες, οι οποίες αναπτύχθηκαν σε ισάριθμες αίθουσες του μουσείου:

Α. Δραστηριότητες στη θάλασσα (θρησκευτικές δοξασίες και τάματα ναυτικών, αλιεία, θαλάσσιο εμπόριο), προσκυνηματικά ταξίδια και ψυχαγωγία.

Β. Δραστηριότητες στην πόλη (εμπορικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες) και την ύπαιθρο (γεωργία, κτηνοτροφία, κυνήγι).

Γ. Η ζωή στο σπίτι (η ασφάλεια και ο φωτισμός του σπιτιού, τράπεζες, μαγειρεία, ένδυση, καλλωπισμός, κοσμήματα, σύνεργα καλλωπισμού, γάμος, παιδί, «ιδιωτική» λατρεία).

Αμέσως μετά το πέρας της στη Μαδρίτη, η έκθεση μεταφέρθηκε στη Λισσαβώνα και παρουσιάστηκε από 4 Απριλίου έως 9 Ιουνίου 2003 στην αίθουσα περιοδικών εκθέσεων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (Εικ. 4), το οποίο στεγάζεται στο ιστορικό κτίριο της Μονής του Αγίου Ιερωνύμου (16ος αι.).

Στο πλαίσιο των δύο εκθέσεων εκδόθηκαν κατάλογοι σε ισπανική και σε πορτογαλική γλώσσα αντιστοίχως.

Σε όλη τη διάρκεια του εξαμήνου το Τμήμα είχε τη διοικητική υποστήριξη και το συντονισμό της συμμετοχής της ελληνικής πλευράς, με δανεισμό 47 έργων, στη μεγάλη έκθεση που προετοίμαζε το Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης, με τίτλο «Byzantium. Faith and Power (1261-1557)», προκειμένου να παρουσιαστεί στο Μουσείο από 15 Μαρτίου έως 4 Ιουλίου 2004. Τα δανειζόμενα έργα ήταν της αρμοδιότητας της Α΄ ΕΠΚΑ, της 2ης, της 3ης, της 5ης, της 7ης, της 8ης, της 11ης, της 12ης, της 13ης ΕΒΑ, της Εφορείας Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Συλλογών, του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού και του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών. Η έκθεση, αφιερωμένη στην τέχνη και τον πολιτισμό του ύστερου Βυζαντίου και των πρώτων μεταβυζαντινών αιώνων, σχεδιάσθηκε ως συνέχεια των δύο προηγουμένων, επίσης πολυεθνικών, εκθεσιακών διοργανώσεων του Μητροπολιτικού Μουσείου («Age of Spirituality», 1974 και «The Glory of Byzantium», 1997). Στο πλαίσιο διοργάνωσης της έκθεσης το Τμήμα συντόνισε επίσης τη φωτογράφηση βυζαντινών αρχαιολογικών χώρων για τις ανάγκες του καταλόγου και την επιστημονική συμμετοχή των ελλήνων αρχαιολόγων σε αυτόν, την αποστολή σχετικών με το βυζαντινό πολιτισμό ελληνικών εκδόσεων – με σκοπό να διατίθενται στο πωλητήριο του μουσείου κατά τη διάρκεια της έκθεσης – και την αναπαραγωγή καρτών και πωλητέων ειδών εμπνευσμένων από τα διακοσμητικά θέματα μιας υστεροβυζαντινής πλάκας από το Μουσείο Μυστρά που είχε συμπεριληφθεί στα εκθέματα.

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί και η συμβολή του Τμήματος στο σχεδιασμό και την υλοποίηση έκθεσης στο πλαίσιο του Εθνικού Σχεδίου Δράσης για την αντιμετώπιση της εξάρτησης από ουσίες, όπως αυτό καθορίσθηκε από την Ειδική Διυπουργική Επιτροπή. Η έκθεση περιελάμβανε έργα (καλλιτεχνικές φωτογραφίες, ζωγραφικούς πίνακες, κολάζ, κοσμήματα, κεραμικά, βιβλία, μάσκες κ.ά.) ατόμων με συμμετοχή στο Θεραπευτικό Πρόγραμμα «Νόστος», στη Θεραπευτική Κοινότητα «Πλεύση», στην Εναλλακτική Κοινότητα «Πρόγραμμα Παρέμ-

Εικ. 4. Απόψεις της έκθεσης «Όψεις της Καθημερινής Ζωής στο Βυζάντιο», στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Λισσαβώνας.

βαση» και στη Μονάδα Απεξάρτησης «18 Άνω». Η έκθεση, που διοργανώθηκε με αφορμή την «Παγκόσμια ημέρα κατά των ναρκωτικών» (26 Ιουνίου), παρουσιάστηκε στο σταθμό του Μετρό στο Σύνταγμα από 22 Ιουνίου έως 29 Ιουνίου 2003. Σε συνεργασία με τη ΔΙΛΑΠ εκδόθηκε ενημερωτικό πολύπτυχο, το οποίο διανεμήθηκε σε τρεις κεντρικούς σταθμούς του Μετρό (Σύνταγμα, Ομόνοια, Μοναστηράκι).

ΤΖΕΝΗ ΛΑΜΠΑΝΗ

Εκπαιδευτικά προγράμματα και Διεθνής Δραστηριότητα

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Ένα Βυζαντινό Μνημείο στην Ερμού» παρουσιάστηκε για τέταρτη χρονιά από το ειδικευμένο προσωπικό του Τμήματος Μουσείων της ΔΒΜΜ στην πλατεία Καπνικαρέας. Το πρόγραμμα απευθυνόταν σε σχολικές ομάδες, παρουσιάστηκε μόνο την εαρινή περίοδο και το παρακολούθησαν 500 μαθητές. Στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος το Τμήμα Μουσείων της ΔΒΜΜ εξέδωσε ένα έντυπο γνωριμίας του κοινού με το μνημείο της Καπνικαρέας. Το έντυπο απευθύνεται σε ενήλικες και παιδιά και αποτελεί έναν οδηγό περιήγησης.

Για έβδομη συνεχή χρονιά πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα στις 30 Ιουνίου 2003 η ετήσια ενημερωτική συνάντηση για τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες, η οποία επικεντρώθηκε στην παρουσίαση νέων εκπαιδευτικών προγραμμάτων των Εφορειών Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου και του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού. Ακολούθησε συζήτηση για την πορεία των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων και τις δυνατότητες διεύρυνσης και αναβάθμισής τους. Έγιναν προτάσεις για τη διοργάνωση εκδηλώσεων στο πλαίσιο των «Ανοιχτών Ημερών» και ακολούθησε συζήτηση για τη διοργάνωσή τους.

Οι «Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς» (ΕΗΠΚ) εορτάστηκαν το 2003 με το συντονισμό της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων. Πρόκειται για ένα ευρωπαϊκό πρόγραμμα που φιλοδοξεί να ευαισθητοποιήσει τους πολίτες σε θέματα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς. Το 2003 το θέμα του εορτασμού ήταν «Τόποι αθλητισμού, τόποι πολιτισμού». Μεταξύ των εκδηλώσεων οργανώθηκαν 18 εκθέσεις, πραγματοποιήθηκαν 23 εκδόσεις, σχεδιάστηκαν και παρουσιάστηκαν 17 εκπαιδευτικές δραστηριότητες. Κατά το σαββατοκύριακο του εορτασμού (26-28 Σεπτεμβρίου) 100.000 άτομα παρακολούθησαν τις εκδηλώσεις και επισκέφθηκαν μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους.

Η Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων ανέλαβε επίσης το σχεδιασμό και την παραγωγή του επιτραπέζιου εκπαιδευτικού παιχνιδιού με τίτλο «Στα πανηγύρια του Βυζαντίου». Με αφετηρία ένα εμπορικό πανηγύρι της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 13ου αιώνα, παρουσιάζονται πτυχές της οικονομικής δραστηριότητας στους βυζαντινούς χρόνους με τρόπο ευχάριστο και δημιουργικό.

Η «8η Διεθνής Φωτογραφική Εμπειρία Πολιτιστικής Κληρονομιάς» (ΔΦΕΠΚ) πραγματοποιήθηκε το 2003 με το συντονισμό της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων. Πρόκειται για ένα ευρωπαϊκό πρόγραμμα που εντάσσεται στο θεσμό των «Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς» και αποσκοπεί στην εξοικείωση των νέων με την πολιτιστική κληρονομιά και το σύγχρονο υλικό πολιτισμό μέσω της τέχνης της φωτογραφίας. Στο φωτογραφικό διαγωνισμό, που πραγματοποιείται στο πλαίσιο του προγράμματος, συμμετείχαν 24.000 νέοι από 23 χώρες. Οι βραβευμένες φωτογραφίες όλων των χωρών δημοσιεύτηκαν σε κοινό κατάλογο και παρουσιάστηκαν στη διεθνή έκθεση

που παρουσιάστηκε σε κάθε χώρα και στο Museo Diocesa στη Βαρκελώνη. Η επίσημη απονομή των διεθνών βραβείων πραγματοποιήθηκε στο Προεδρικό Μέγαρο της Καταλωνίας. Στην Ελλάδα, η ΔΦΕΠΚ πραγματοποιήθηκε με τίτλο «Τόποι αθλητισμού, τόποι πολιτισμού». Στο πρόγραμμα συμμετείχαν 545 μαθητές και σπουδαστές από 25 δημόσια και ιδιωτικά ιδρύματα όλης της χώρας.

Το Τμήμα Βυζαντινών Μουσείων της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων ανέλαβε σε συνεργασία με τις Περιφερειακές Υπηρεσίες τη διοργάνωση για δεύτερη χρονιά των «Ανοικτών Ημερών» σε βυζαντινά μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους. Στις 18 και 19 Οκτωβρίου το κοινό είχε την ευκαιρία να γνωρίσει από κοντά το έργο των αρχαιολόγων, των συντηρητών, των τεχνιτών και των φυλάκων σε 11 εκδηλώσεις 9 φορέων στις οποίες συμμετείχαν 1.850 επισκέπτες. Το ΥΠΠΟ ανέλαβε το συντονισμό και τις παρουσιάσεις των εκδηλώσεων στην πλατεία Καπνικαρέας, το συντονισμό του συνολικού προγράμματος, την υποστήριξη των Εφορειών στην προσπάθεια διοργάνωσης των εκδηλώσεων, την παραγωγή συνοδευτικού υλικού (αφίσα), την προβολή του εορτασμού, καθώς και την οικονομική υποστήριξη των φορέων που συμμετείχαν, με σκοπό την παραγωγή εντύπων.

Το 2003 το ΥΠΠΟ συμμετείχε στον εορτασμό της «Άνοιξης των Μουσείων (Printemps des Musées)», ευρωπαϊκού θεσμού με σκοπό την ανάδειξη του μουσειακού πλούτου των ευρωπαϊκών χωρών και την ευαισθητοποίηση του κοινού για την πολιτιστική κληρονομιά, που διαχειρίζονται τα μουσεία. Η «Άνοιξη των Μουσείων (Printemps des Musées)» θεσπίστηκε το 1999 από τη Διεύθυνση Μουσείων του Υπουργείου Πολιτισμού της Γαλλίας, ενώ από το 2002 τελεί υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης. Εορτάζεται κάθε χρόνο, μια Κυριακή της Άνοιξης, με ελεύθερη είσοδο και ποικίλες εκδηλώσεις στα μουσεία που συμμετέχουν στον εορτασμό, με αφετηρία ένα κοινό θέμα.

Το 2003 η «Άνοιξη των Μουσείων» εορτάστηκε την Κυριακή 4 Μαΐου με θέμα «Μυστήρια και Ανακαλύψεις». Την ημέρα του εορτασμού ίσχυσε ελεύθερη είσοδος στα αρχαιολογικά και τα βυζαντινά μουσεία και πραγματοποιήθηκαν εκδηλώσεις σε 23 από αυτά, οι οποίες, σε ορισμένες περιπτώσεις, διήρκεσαν έως τα τέλη Μαΐου 2003. Το συντονισμό των εκδηλώσεων και την προβολή του εορτασμού σε κεντρικό επίπεδο, η οποία περιελάμβανε την έκδοση αφίσας, ενημερωτικού εντύπου και την παρουσίαση των εκδηλώσεων στο culturegуide.gr, ανέλαβε το Τμήμα Βυζαντινών Μουσείων της ΔΒΜΜ σε συνεργασία με το Τμήμα Μουσείων της ΔΙΠΚΑ. Τα Μουσεία και οι Εφορείες που πραγματοποίησαν εκδηλώσεις υποστηρίχθηκαν οικονομικά από την Κεντρική Υπηρεσία του ΥΠΠΟ για την έκδοση συνοδευτικών εντύπων, τη διοργάνωση περιοδικών εκθέσεων και την παραγωγή εποπτικού υλικού για τις ανάγκες εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων.

ΣΟΦΙΑ ΑΗΔΟΝΗ - ΝΑΤΑΣΑ ΜΠΑΛΑΣΚΑ - ΤΕΡΡΥ ΦΟΥΡΤΟΥΝΗ - ΣΟΦΙΑ ΤΣΙΛΙΔΟΥ

2003

Τον Ιούλιο του 2003 με την εφαρμογή του νέου Οργανισμού του Υπουργείου Πολιτισμού (Π.Δ. αριθ. 191, Φεκ Α΄ 146/2003) δημιουργήθηκε μια νέα Διεύθυνση στην Κ.Υ., η Διεύθυνση Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων (ΔΜΕΕΠ), με αναπληρώτρια Διευθύντρια τη Νικολέττα Διβάρη-Βαλάκου, αποτελούμενη από τα εξής Τμήματα: 1. Τμήμα Δημοσίων Αρχαιολογικών Μουσείων και Συλλογών, με Προϊσταμένη τη Σ. Χούλια-Καπελώνη. 2. Τμήμα Μη Δημοσίων Αρχαιολογικών Μουσείων και Συλλογών, Αρχαιοπωλείων και Δίωξης Αρχαιοκαπηλίας, με Προϊσταμένη τη Σ. Μπουτοπούλου. 3. Τμήμα Εκθέσεων και Μουσειολογικής Έρευνας, με Προϊσταμένη τη Σ. Χούλια-Καπελώνη. 4. Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας, με Προϊσταμένη τη Στ. Χρυσουλάκη. 5. Τμήμα Διοικητικής και Οικονομικής Υποστήριξης.

Με τη δημιουργία της νέας Διεύθυνσης καταργήθηκαν τα Τμήματα Μουσείων της Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, το προσωπικό των οποίων στελέχωσε τη νέα Διεύθυνση. Έτσι, μετά από 25 χρόνια καταργήθηκε το Τμήμα Βυζαντινών Μουσείων, που υπήρξε ιδιαίτερα δραστήριο όχι μόνο στον τομέα των Μουσείων, για τα οποία είχε συνεργαστεί αρμονικά με τις Εφορείες Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αλλά και στο σχεδιασμό και τη διοργάνωση Εκθέσεων, στο σχεδιασμό και την εκτέλεση Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων, στα Ευρωπαϊκά Προγράμματα, στις Διεθνείς συνεργασίες κτλ., τα οποία αναφέρονταν ανελλιπώς στα Χρονικά του *ΑΔ*. Τα Τμήματα της νέας Διεύθυνσης συνέχισαν το έργο των προηγουμένων, σύμφωνα με το εγκεκριμένο Πρόγραμμα Δράσης για το 2003. Αμέσως κατεβλήθη από όλους προσπάθεια για την οργάνωση και την εύρυθμη λειτουργία της νέας Διεύθυνσης, δεδομένου ότι η Ολυμπιακή Προετοιμασία, τα εκτελούμενα έργα στο πλαίσιο του Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης και οι διαδικασίες εκσυγχρονισμού πολλών Μουσείων δεν άφηναν περιθώρια ομαλής προσαρμογής στη νέα κατάσταση.

Πέραν του έργου των νέων Τμημάτων που αναφέρεται παρακάτω, η νεοσύστατη Διεύθυνση εκπροσωπήθηκε στο σεμινάριο που διοργανώθηκε στη Νάπολη στο πλαίσιο της Ιταλικής Προεδρίας (9-10 Οκτωβρίου 2003) με τίτλο «What Standards and Management Models for the European Museums», από την υπογράφουσα και τη Στ. Χρυσουλάκη, Προϊσταμένη του Τμήματος Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας. Η Διεύθυνση συμμετείχε επίσης με τις αρχαιολόγους Σ. Μπουτοπούλου και Στ. Καλλιώδη, στη διοργάνωση του Συνεδρίου «Πρόσβαση ατόμων με αναπηρίες σε χώρους αθλητισμού και πολιτισμού», που πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη (30 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 2003) και στην οποία έγιναν εισηγήσεις από τη Σ. Μπουτοπούλου και την υπογράφουσα με θέμα «Υφιστάμενη κατάσταση και προοπτική πρόσβασης για ΑμεΑ σε κρατικά αρχαιολογικά μουσεία και συλλογές», καθώς και από τις αρχαιολόγους της ΔΜΕΕΠ, Ε. Πίνη, με θέμα«Σχεδιάζοντας εκπαιδευτικά προγράμματα για άτομα με αναπηρίες», και Φ. Σταυρουλάκη, «Πρόσβαση ατόμων με αναπηρίες στα εκπαιδευτικά προγράμματα της ΔΒΜΜ, των Εφορειών Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού». Το συνέδριο καθώς και τα επιμορφωτικά σεμινάρια που ακολούθησαν, πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού έτους Ατόμων με Αναπηρία. Στα επιμορφωτικά σεμινάρια, που τελικώς πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα (21-23 Ιανουαρίου 2004) και στη Θεσσαλονίκη (5 Φεβρουαρίου 2004), συμμετείχε ενεργώς η ΔΜΕΕΠ στη διοργάνωσή τους αλλά και με ομιλίες και εισηγήσεις, όπως της Στ. Χρυσουλάκη, Προϊσταμένης του Τμήματος Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας.

ΣΟΥΖΑΝΑ ΧΟΥΛΙΑ

ΤΜΗΜΑ ΜΗ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΜΟΥΣΕΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΩΝ, ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΩΞΗΣ ΑΡΧΑΙΟΚΑΠΗΛΙΑΣ

Ο κύριος όγκος του έργου που επιτελέστηκε από το Τμήμα το β΄ εξάμηνο του 2003 αφορά κυρίως σε θέματα μη δημοσίων αρχαιολογικών μουσείων και συλλογών, εκκλησιαστικών μουσείων, σε θέματα αρχαιοκαπηλίας εντός Ελλάδας και στο εξωτερικό, σε επαναπατρισμούς αρχαιοτήτων, σε κινητά μνημεία στην κατοχή ιδιωτών, στην αγορά αρχαίων από ιδιώτες για τον εμπλουτισμό των συλλογών του κράτους, στη νόμιμη διακίνηση και εισαγωγή και εξαγωγή κινητών μνημείων, στην ψηφιοποίηση του πολιτιστικού αποθέματος από την Υπηρεσία και από τρίτους, στη διάθεση πωλητέων ειδών σε μουσεία, μνημεία και αρχαιολογικούς χώρους, στη φωτογράφηση, κινηματογράφηση και βιντεοσκόπηση μουσείων, μνημείων και αρχαιολογικών χώρων από ελληνικά και ξένα τηλεοπτικά συνεργεία κ.ά. Συνεχίστηκε η συνεργασία, που προϋπήρχε ως Τμήμα Μουσείων της ΔΙΠΚΑ, με τις αρμόδιες υπηρεσίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για θέματα εξαγωγής και παράνομης διακίνησης πο-

λιτιστικών αγαθών και συγκεκριμένα για την εφαρμογή τόσο του Κανονισμού (ΕΟΚ) 3911/92 του Συμβουλίου και του Κανονισμού (ΕΟΚ) 752/93 της Επιτροπής σχετικά με την εξαγωγή των πολιτιστικών αγαθών όσο και της Οδηγίας 93/7/ ΕΟΚ του Συμβουλίου του 1993 σχετικά με την επιστροφή πολιτιστικών αγαθών που έχουν παράνομα απομακρυνθεί από το έδαφος κράτους-μέλους. Με τη δημιουργία του Τμήματος μη Δημοσίων Αρχαιολογικών Μουσείων και Συλλογών, Αρχαιοπωλείων και Δίωξης Αρχαιοκαπηλίας διευρύνθηκε η συνεργασία με τους διεθνείς οργανισμούς, όπως η UNESCO, η INTERPOL, η EUROPOL κ.ά., σε θέματα παράνομης διακίνησης πολιτιστικών αγαθών, αλλά και η συμμετοχή μας, εκπροσωπώντας την ΓΔΑΠΚ και την ΔΜΕΕΠ, σε συναντήσεις, συνέδρια και σεμινάρια με το ίδιο θέμα στους ανωτέρω διεθνείς οργανισμούς.

Το β΄ εξάμηνο του 2003 ξεκίνησε η αποδελτίωση του αρχείου των κατόχων με προοπτική την ηλεκτρονική καταχώρισή τους και συνεχίστηκε η αποδελτίωση του αρχείου της αρχαιοκαπηλίας. Το Τμήμα, και συγκεκριμένα η υπογράφουσα με την αρχαιολόγο Στ. Καλλιώδη ως αναπληρώτρια, συμμετείχε στην Επιτροπή του ΥΠΠΟ για τη διοργάνωση Συνεδρίου στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Έτους ΑμεΑ 2003, με θέμα «Πρόσβαση ΑμεΑ σε Χώρους Πολιτισμού και Αθλητισμού». Στο Συνέδριο που διεξήχθη στη Θεσσαλονίκη από 30/10 έως 1/11/2003 η υπογράφουσα ως μέχρι πρότινος Προϊσταμένη του Τμήματος Μουσείων της ΔΙΠΚΑ και η Σ. Χούλια ως μέχρι πρότινος Προϊσταμένη του Τμήματος Μουσείων της ΔΒΜΜ, παρουσίασαν ομιλία με θέμα «Υφιστάμενη κατάσταση και προοπτική πρόσβασης ΑμεΑ σε κρατικά αρχαιολογικά Μουσεία και Συλλογές».

Η υπογράφουσα εκπροσωπώντας τη ΓΔΑΠΚ συμμετείχε με παρέμβαση στη Συνάντηση των κρατών-μελών της Σύμβασης της UNESCO του 1970 για την «Απαγόρευσιν και Παρεμπόδισιν της Παρανόμου εισαγωγής, εξαγωγής, μεταβιβάσεως της κυριότητος Πολιτιστικών Αγαθών», καθώς και στη Συνάντηση της Διακυβερνητικής Επιτροπής της UNESCO για την «Επιστροφή των Πολιτιστικών Αγαθών στις Χώρες Προέλευσής τους ή τον Επαναπατρισμό τους σε Περίπτωση Παράνομης Κτήσης», στο πλαίσιο της 32ης Συνδιάσκεψης της UNESCO στο Παρίσι, τον Οκτώβριο 2003.

Συνεχίστηκε το έργο της τετραμελούς Ομάδας Εργασίας με τη συμμετοχή από πλευράς Τμήματος της υπογράφουσας και της διοικητικής υπαλλήλου Αλ. Ρογκάκου ως Γραμματέως της Ομάδας, για την ασφάλεια των μουσείων, μνημείων και αρχαιολογικών χώρων κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004. Πραγματοποιήθηκε η αποδελτίωση σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή και η επεξεργασία όλων των αποσταλέντων από τις Εφορείες και τα Μουσεία στοιχείων, με σκοπό τη χρήση τους για την κατάρτιση του Επιχειρησιακού Σχεδίου σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Ασφάλειας Ολυμπιακών Αγώνων του 2004.

Παράλληλα, συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε το έργο της επιμέρους Ομάδας Εργασίας (η οποία συστήθηκε στο τέλος του 2002), στην οποία συμμετείχαν από πλευράς Τμήματος οι αρχαιολόγοι Β. Σακελλιάδης, Κ. Μπενίση και η υπογράφουσα, και υπό το συντονισμό των επίτιμων Διευθυντών Αρχαιοτήτων Ι. Τουράτσογλου και Ρ. Ετζέογλου, με σκοπό τη συγκέντρωση και επεξεργασία των απαραίτητων στοιχείων για την κατάρτιση μνημονίου συνεργασίας μεταξύ Ελλάδος και ΗΠΑ για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών της Ελλάδος. Με την κατάθεση των συγκεντρωθέντων στοιχείων ολοκληρώθηκε το έργο τόσο της επιμέρους Ομάδας όσο και της 17μελούς Ομάδας Εργασίας, η οποία είχε συσταθεί από το 2002 για το σκοπό αυτό.

Τέλος, το Νοέμβριο επαναπατρίστηκαν με ενέργειες του Τμήματος 13 αρχαία έργα προερχόμενα από λαθρανασκαφή στα Αθίκια Κορινθίας, τα οποία είχαν κατασχεθεί το 1999 στο Μόναχο Γερμανίας.

ΣΜΑΡΑΓΔΑ ΜΠΟΥΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΕΚΘΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Εκθέσεις

Το Τμήμα Εκθέσεων και Μουσειολογικής Έρευνας της Διεύθυνσης Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων, σε συνεργασία με το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού και την Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών, επεξεργάστηκε και παρουσίασε στο Βrno της Τσεχίας την έκθεση «Μεταβυζαντινές Εικόνες από την Ελλάδα. Ανάμεσα στην Παράδοση και την Ανανέωση». Με την παρουσίαση αυτή η χώρα μας εκπροσωπήθηκε σε μια μεγάλη διεθνή έκθεση με τίτλο «Η Ανατολική Χριστιανοσύνη», που διοργανώθηκε από το Κρατικό Μουσείο της Μοραβίας από 25 Σεπτεμβρίου 2003 έως 31 Ιανουαρίου 2004. Η μεγάλη αυτή εκδήλωση, στην οποία συμμετείχαν επίσης η Σερβία, η Ρουμανία, η Ρωσία, η Συρία, καθώς και άλλες χώρες στις οποίες η Ορθόδοξη Εκκλησία έχει από αιώνες ισχυρά ερείσματα, είχε ως έναυσμα την 550ή επέτειο από την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς Τούρκους.

Με την έκθεση «Μεταβυζαντινές Εικόνες από την Ελλάδα. Ανάμεσα στην Παράδοση και την Ανανέωση» η ελληνική συμμετοχή επέλεξε να προβάλει το σημαντικό ρόλο της φορητής εικόνας στην ορθόδοξη χριστιανική λατρεία μετά την Άλωση και μέσα από αυτόν τη συνέχεια της βυζαντινής παράδοσης στη λατρεία και την τέχνη (Εικ. 1).

Η έκθεση, η οποία περιελάμβανε 29 έργα 15ου-19ου αιώνα, διαρθρώθηκε στις ακόλουθες εκθεσιακές ενότητες:

α) Η φορητή εικόνα στη μεταβυζαντινή περίοδο: Συνέχεια της βυζαντινής παράδοσης. β) Η χάρτινη εικόνα: Ανανέωση στη θρησκευτική έκφραση και επικοινωνία. γ) Ο δογματικός χαρακτήρας της φορητής εικόνας: Η ενίσχυση της πίστης και της Ορθοδοξίας.

Εικ. 1. Μερική άποψη της έκθεσης «Μεταβυζαντινές Εικόνες από την Ελλάδα. Ανάμεσα στην Παράδοση και την Ανανέωση», Κρατικό Μουσείο της Μοραβίας, Βπο.

Τα εκθέματα, εικόνες, χαρακτικά, ένα βημόθυρο και ένα δισκοπότηρο, προέρχονταν στην πλειονότητά τους από το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης. Έργα δάνεισαν επίσης το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο της Αθήνας, το Μουσείο Αντιβουνιώτισσας της Κέρκυρας και η Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών. Την έκθεση συνόδευσε τρίγλωσσος συνοπτικός κατάλογος (στην τσεχική, ελληνική και αγγλική γλώσσα).

Το Τμήμα είχε και σε αυτό το εξάμηνο τη διοικητική υποστήριξη και το συντονισμό της συμμετοχής του ΥΠΠΟ στην έκθεση «Byzantium. Faith and Power (1261-1557)» του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης.

ΤΖΕΝΗ ΑΛΜΠΑΝΗ

Διεθνής Δραστηριότητα

Η Διεύθυνση Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων μετείχε στην ετήσια συνάντηση ολομέλειας του Ευρωπαϊκού Δικτύου Οργανισμών Μουσείων (Network of European Museum Organisations/NEMO), που πραγματοποιήθηκε στο Βερολίνο. Οι συναντήσεις του Δικτύου, στο οποίο μετέχουν 32 ευρωπαϊκές χώρες, αφορούν στην αλληλοενημέρωση των μελών σχετικά με τις τρέχουσες εξελίξεις της μουσειακής πολιτικής στις επιμέρους χώρες-μέλη και τη συζήτηση θεμάτων διακρατικής συνεργασίας μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών.

ΣΟΦΙΑ ΤΣΙΛΙΔΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Σύμφωνα με το Νέο Οργανισμό του ΥΠΠΟ (ΦΕΚ 146/Α/13-6-03), το 2003 το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων απέκτησε διευρυμένες αρμοδιότητες ως Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας, εντεταγμένο στη Διεύθυνση Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων (Π.Δ. 191/2003).

Κατά το 2003 λειτούργησαν τα μόνιμα προγράμματα του Τμήματος ενώ παράλληλα σχεδιάστηκαν νέες εκπαιδευτικές εφαρμογές.

Αρχαιολογικές εκπαιδευτικές εκθέσεις

α) Την έκθεση με τίτλο «Τί ταῦτα πρὸς Διόνυσον;» και θέμα το αρχαίο τραγικό θέατρο επισκέφθηκαν 707 μαθητές της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στο πλαίσιο του ομώνυμου εκπαιδευτικού προγράμματος. Το πρόγραμμα παρακολούθησαν, επίσης, Ολλανδοί μαθητές προσκεκλημένοι από το 2ο Ενιαίο Λύκειο Χαϊδαρίου στο πλαίσιο του προγράμματος «Socrates» καθώς και μαθητές του Σωματείου ατόμων με αναπηρίες «Ερμής».

β) Η έκθεση με τίτλο «Παιχνίδια Πολιτισμού», που σχεδιάστηκε με σκοπό την προβολή του συνόλου των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού, μεταφέρθηκε και παρουσιάστηκε από 21 Σεπτεμβρίου έως και 10 Νοεμβρίου 2003 στην Αποθήκη Γ' του Οργανισμού Λιμένος Θεσσαλονίκης. Το Τμήμα ανέλαβε την επιμέλεια της παρουσίασης και λειτουργίας της έκθεσης (Εικ. 2).

Εικ. 2. Μερική άποψη της έκθεσης «Παιχνίδια Πολιτισμού».

Στην έκθεση λειτούργησαν τα εκπαιδευτικά προγράμματα της Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων από το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας με τίτλο «Ἐπὶ οἴνοπι πόντῳ. Ταξίδια στην κρασάτη θάλασσα» (893 μαθητές και των τριών βαθμίδων εκπαίδευσης), της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων με τίτλο «Ταξίδια στις βυζαντινές θάλασσες» (604 μαθητές), της Διεύθυνσης Νεώτερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς με τίτλο «Ταξίδια στα Νεώτερα χρόνια» (438 μαθητές), του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου με τίτλο «Βιβλιοταξίδια» (472 μαθητές), καθώς και τα προγράμματα «Πάμε σινεμά;» (228 μαθητές) από το Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης και «Εικαστικά εργαστήρια» (963 μαθητές) από τη Διεύθυνση Εικαστικών Τεχνών.

γ) «Μουσῶν Δώρα. Μουσικοί και χορευτικοί απόηχοι από την αρχαία Ελλάδα». Η έκθεση της Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με τον παραπάνω τίτλο, που φιλοξενήθηκε στο Musée du Cinquantenaire των Musées Royaux d'Art et d'Histoire των Βρυξελλών από 26 Φεβρουαρίου έως 25 Μαΐου 2003 και στο Musikinstrumenten-Museum του Βερολίνου από 10 Ιουνίου έως 31 Αυγούστου 2003, σηματοδοτεί τις πολιτιστικές εκδηλώσεις για την ελληνική προεδρία στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η έκθεση αναφέρεται σε μια από τις πλέον σημαντικές πτυχές της ελληνικής αρχαιότητας, την τέχνη της μουσικής και του χορού. Παρουσιάζοντας και ερμηνεύοντας τους απόηχους της μουσικής και τα ίχνη της αρχαίας ορχήσεως, η έκθεση αντιμετωπίζει την πρόκληση να εστιάσει στον τομέα της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς παρουσιάζοντάς την στο κοινό ως ένα κεφάλαιο της κλασικής παιδείας της Ευρώπης.

Κατά τη διάρκεια λειτουργίας της έκθεσης στο Βέλγιο και στη Γερμανία σημαντική κρίθηκε η δωρεάν διάθεση του εκπαιδευτικού φακέλου «Μουσῶν Δώρα» σε σχολεία της ελληνικής ομογένειας των δύο χωρών αλλά και στα Ευρωπαϊκά σχολεία των Βρυξελλών και του Βερολίνου, καθώς μεταφράστηκε στη γαλλική, τη γερμανική και την αγγλική γλώσσα. Επιπλέον, το φάκελο μελέτησαν Λύκεια κλασικής κατεύθυνσης των δύο χωρών. Οι μαθητές πραγματοποίησαν επισκέψεις στην έκθεση του ΥΠΠΟ και σε μόνιμες εκθέσεις μουσείων της χώρας τους, ενώ μεγάλες συναυλίες της Νέας Βενετσάνου και του μουσικού σχήματος «Λύραυλος» παρουσίασαν την ελληνική μουσική από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας.

Εκπαιδευτικά προγράμματα

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα του Τμήματος συνέχισαν τη λειτουργία τους στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας κατά το 2003 ως εξής:

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Ο δημόσιος βίος του αθηναίου πολίτη» στον αρχαιολογικό χώρο της Αρχαίας Αγοράς και στο Μουσείο της Στοάς του Αττάλου αποτελεί μόνιμο εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Τμήματος ήδη από το 1990. Το πρόγραμμα παρακολούθησαν 608 μαθητές της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

Στην Αρχαία Αγορά και το Μουσείο της Στοάς του Αττάλου λειτούργησε και το πρόγραμμα «Ο Κερδώος Ερμής στην Αγορά των Αθηνών». Το παρακολούθησαν 623 μαθητές Δημοτικού και Γυμνασίου.

Στον αρχαιολογικό χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς των Αθηνών παρουσιάστηκε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Ωρολόγιον Ανδρονίκου» με θεματικό άξονα το χρόνο και τη σημασία της μέ-

τρησής του για την εμπορική δραστηριότητα και την οικονομία της Αθήνας των ρωμαϊκών χρόνων.

Ευρωπαϊκά προγράμματα και συνεργασίες

Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς

Το θέμα των εκδηλώσεων για τη διετία 2003-2004 ήταν «Τόποι Αθλητισμού, Τόποι Πολιτισμού». Το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας συμμετείχε στον εορτασμό με το σχεδιασμό ενός νέου εκπαιδευτικού προγράμματος με τίτλο «Ἀγαθὴ ἔρις» και θέμα τους θεατρικούς και μουσικούς αγώνες στην Αθήνα των κλασικών χρόνων. Το πρόγραμμα πραγματοποιήθηκε στον αρχαιολογικό χώρο του Διονυσιακού θεάτρου.

Διεθνής Ημέρα Μουσείων «18 Μαΐου»

Το Τμήμα συμμετείχε στις εκδηλώσεις για τον εορτασμό της Διεθνούς Ημέρας Μουσείων με την αρχαιολογική εκπαιδευτική έκθεση «Τί ταῦτα πρὸς Διόνυσον;».

Εθνικό πρόγραμμα δράσης για το ευρωπαϊκό έτος ΑμεΑ 2003

Με αφορμή την ανακήρυξη του έτους 2003 ως Ευρωπαϊκού Έτους Ατόμων με Αναπηρίες και εν όψει των Παραολυμπιακών Αγώνων 2004, το ΥΠΠΟ συνέταξε ένα Εθνικό Σχέδιο Δράσης με σκοπό τη μελέτη και την υλοποίηση ρυθμίσεων που εξασφαλίζουν την πρόσβαση και τη συμμετοχή των ατόμων με αναπηρίες σε χώρους πολιτιστικής αναφοράς.

Στο παραπάνω πλαίσιο το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας ανέλαβε την καταγραφή των εκπαιδευτικών δράσεων όλων των Διευθύνσεων, των φορέων και των περιφερειακών μονάδων του ΥΠΠΟ για το 2004, με σκοπό την παρουσίασή τους σε ειδική έκδοση. Οι 33 καταγεγραμμένες εκπαιδευτικές δράσεις για Άτομα με αναπηρίες (ΑμεΑ) του ΥΠΠΟ παρουσιάζονται σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή με τίτλο «Εθνικό Σχέδιο Δράσης του ΥΠΠΟ για το Ευρωπαϊκό Έτος ΑμεΑ-Εκπαιδευτικές δράσεις» και καλύπτουν 17 πόλεις σε όλη την Ελλάδα συμπεριλαμβανομένων των τεσσάρων ολυμπιακών πόλεων.

Πρόγραμμα του ΥΠΠΟ «Πολιτισμός για όλους»

Το πρόγραμμα «Πολιτισμός για όλους» σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε ως ένας από τους βασικούς άξονες της πολιτιστικής πολιτικής του ΥΠΠΟ αλλά και ως ένα εργαλείο ώστε να δημιουργηθεί ένας δίαυλος επικοινωνίας των πολιτιστικών φορέων με τους πολίτες. Στόχος του προγράμματος είναι η διευκόλυνση όλων, ακόμη και των κοινωνικά αποκλεισμένων ή περιθωριακών ομάδων (μέλη των ΚΑΠΗ, άτομα με αναπηρίες, τσιγγάνοι, Ρομ, παλιννοστούντες και μετανάστες), να μετέχουν στις πολιτιστικές εκδηλώσεις της χώρας.

Στο πλαίσιο του προγράμματος «Πολιτισμός για όλους» το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας ανέλαβε σε συνεργασία με τον Οργανισμό Προβολής του Ελληνικού Πολιτισμού τη διοργάνωση τηλεφωνικού κέντρου παροχής πληροφοριών, καθώς και την έκδοση των καταλόγων της έκθεσης «Παιχνίδια Πολιτισμού» και «Εθνικό Σχέδιο Δράσης του ΥΠΠΟ για το Ευρωπαϊκό Έτος ΑμεΑ- Εκπαιδευτικές δράσεις» σε ηλεκτρονική μορφή, με επικαιροποιημένα στοιχεία των εκπαιδευτικών δράσεων του ΥΠΠΟ για το έτος 2004 προσβάσιμα μέσω του Διαδικτύου από τον κόμβο «Οδυσσέας» του Υπουργείου.

Συνέδρια και επιστημονικές συναντήσεις

Στο πλαίσιο του επικοινωνιακού ρόλου του Τμήματος, το επιστημονικό προσωπικό συμμετείχε με εισηγήσεις σε μια σειρά συνεδρίων-σεμιναρίων, όπως αναφέρονται αναλυτικά κάτωθι:

α) Συνέδριο για τον Πολιτισμό με τίτλο «Μουσεία και Τοπικές Κοινωνίες», Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης - Ινστιτούτο Επιμόρφωσης, Υπουργείο Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, Ναύπλιο, 14-16/1/2003. Εισήγηση με τίτλο «Οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες της Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων».

β) Συνέδριο για τον Πολιτισμό με τίτλο «Μουσεία και Τοπικές Κοινωνίες», Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης - Ινστιτούτο Επιμόρφωσης, Υπουργείο Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, Θεσσαλονίκη, 22-24/1/2003. Εισήγηση με τίτλο «Οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες της Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων».

γ) Ε΄ Παγκρήτια Συνάντηση Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων, Κέντρο Περιβαλλοντικής Αγωγής και Ενημέρωσης «Φάλκονας», Ρέθυμνο, 15/3/2003. Εισήγηση με τίτλο «Αρχαιολογικά προγράμματα διαρκούς επιμόρφωσης της τοπικής κοινωνίας. Με αφορμή το Μινωικό Πολιτισμό»[1].

δ) Πανελλήνιο Συμπόσιο με θέμα «Σχεδιασμός και Παραγωγή παιδαγωγικού υλικού για την περιβαλλοντική εκπαίδευση», Πανεπιστήμιο Πειραιώς - Ελληνική Εταιρεία για την Προστασία του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, 21-23/2/2003 με την υποστήριξη του ΥΠΕΧΩΔΕ. Εισήγηση με τίτλο «Ηριδανός Δεσμώτης ή Ηριδανός Λυόμενος; Προστασία και Ανάδειξη των τοπίων πολιτισμού. Το εκπαιδευτικό υλικό του Τμήματος Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας της Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς του ΥΠΠΟ»[2].

ε) Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Μουσειολο-

1. Βλ. *Πρακτικά*, σ. 75-80.
2. Βλ. *Πρακτικά*, σ. 215-379.

γίας - «Νέα Προγράμματα Μεταπτυχιακών Σπουδών», Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 19/5/2003. Εισήγηση με τίτλο «Αρχαιολογικές Εκπαιδευτικές Εκθέσεις: ένα εργαλείο μύησης στην Πολιτιστική Κληρονομιά».

στ) Ημερίδα που διοργανώθηκε από το ΥΠΕΧΩΔΕ και το ΥΠΠΟ - Επιτροπή ΦΥΣΗ, για την Παγκόσμια Ημέρα Περιβάλλοντος, Αθήνα, 5/6/2003. Εισήγηση με τίτλο «Αρχαιολογία και Προστασία του φυσικού τοπίου».

ζ) Σεμινάριο Μουσειοπαιδαγωγικής για τους παλιννοστούντες ομογενείς από την τέως Σοβιετική Ένωση, Ελληνικό Τμήμα ICOM, 23-27/6/2003. Εισήγηση με τίτλο «Οι εκπαιδευτικές δράσεις του Τμήματος Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας».

η) Συνέδριο του Υπουργείου Πολιτισμού της Ιταλίας στο πλαίσιο της Ιταλικής Προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, «Quali standard e modelli di gestione per i musei europei?», Νάπολη, 9-10/10/2003.

θ) Ευρωπαϊκό Συνέδριο του ΥΠΠΟ με τίτλο «Πρόσβαση Ατόμων με Αναπηρίες σε χώρους πολιτισμού και αθλητισμού», Θεσσαλονίκη, 30/10-1/11/2003. Εισήγηση με τίτλο «Σχεδιάζοντας αρχαιολογικά εκπαιδευτικά προγράμματα για Άτομα με Αναπηρίες».

ι) Ετήσιο Διεθνές Συνέδριο του ICOM-CECA και Γ΄ Εθνικό Συνέδριο CECA ΜΕΞΙΚΟΥ με τίτλο «Education Concepts Shaping Museum Realities: Mission possible!», OAXACA, 2-6 Νοεμβρίου 2003. Εισήγηση με τίτλο «The Invisible Virus: Education Temporary Exhibitions».

κ) Συνέδριο του Ινστιτούτου Επιμόρφωσης του Εθνικού Κέντρου Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Αιγαίου και το Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Απολιθωμένου Δάσους Λέσβου, Μυτιλήνη, 17-19/10/2003 και Θεσσαλονίκη, 19-21/12/2003. Εισήγηση με τίτλο «Περιβάλλον και Πολιτιστική Κληρονομιά: Σχεδιάζοντας αρχαιολογικά-εκπαιδευτικά προγράμματα με περιβαλλοντικές διαστάσεις».

λ) «Gift of the Muses. A European Exhibition of the Hellenic Ministry of Culture», ICOM-CECA 24, 2003, σ. 6-7.

Εκδοτικό έργο

Κατά το έτος 2003 εξεδόθησαν τα ακόλουθα έντυπα:

α) *Ηριδανός, το ποτάμι της αρχαίας πόλης*. Αρχαιολογικός οδηγός, β΄ έκδοση ΤΑΠΑ.

β) *Παιχνίδια Πολιτισμού. Εκπαιδευτικές Δράσεις του Υπουργείου Πολιτισμού*, β΄ έκδοση ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ.

γ) *Ευρωπαϊκό Έτος ΑμεΑ 2003, Εθνικό Σχέδιο Δράσης του ΥΠΠΟ.- Εκπαιδευτικές δράσεις*. Ενημερωτικό έντυπο, έκδοση ΥΠΠΟ. Το έντυπο περιλαμβάνει κείμενα σε σύστημα γραφής Braille.

δ) *Μουσών Δώρα. Μουσικοί και χορευτικοί απόηχοι από την αρχαία Ελλάδα*. Εκπαιδευτικός φάκελος (ελληνικά α΄ και β΄ έκδοση, αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά), έκδοση ΥΠΠΟ.

ε) *Αγαθή Έρις. Θεατρικοί και μουσικοί αγώνες στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*. Ενημερωτικό έντυπο-χάρτης, έκδοση του ΥΠΠΟ.

στ) Εκπαιδευτικός φάκελος κορμού αριθ. 9 *Το θέατρο στην αρχαία Ελλάδα*, έκδοση ΥΠΠΟ-ΥΠΕΠΘ.

ΣΤΕΛΛΑ ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ

2004

Η Διεύθυνση Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων άρχισε να λειτουργεί αυτόνομα από το Μάρτιο του 2004. Είναι δημιούργημα του νέου Οργανισμού του Υπουργείου Πολιτισμού, ο οποίος τέθηκε σε ισχύ το καλοκαίρι του 2003. Στο δυναμικό της ενέταξε τα παλαιά Τμήματα Μουσείων της Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και της ομόλογης των Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, καθώς και το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων από την πρώτη, προαναφερόμενη Διεύθυνση.

Σύμφωνα με το νέο Οργανισμό, σε συνδυασμό και με τα ισχύοντα στο νέο Αρχαιολογικό Νόμο, η Διεύθυνση Μουσείων διαρθρώθηκε σε πέντε νέα Τμήματα, με αρμοδιότητες στη διαχείριση των κινητών μνημείων, χρονολογουμένων έως και το 1830 (είναι η περίπτωση των εικόνων και εκκλησιαστικών κειμηλίων). Μαζί με τη Διεύθυνση Συντήρησης, αποτελούν τις διαχρονικές Διευθύνσεις της Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς.

Πρέπει να τονισθεί ότι η Διεύθυνση ξεκίνησε τη λειτουργία της τη χρονιά της τελέσεως των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας και ότι η διοικητική αναδόμησή της σε συνδυασμό με την περάτωση πολλών και ποικίλων έργων με καταληκτικό χρονικό όριο το καλοκαίρι του 2004 ήταν ένας μικρός άθλος. Μόνιμες και περιοδικές εκθέσεις στα Μουσεία της χώρας βρίσκονταν σε στάδια που απαιτούσαν εγρήγορση. Παρ' όλα αυτά και μάλλον παράλληλα με αυτά, ξεκίνησε ένα πρόγραμμα δημιουργίας ηλεκτρονικών υποδομών για μεγάλα και σημαντικά θέματα που απασχολούν τη Διεύθυνση. Έτσι, συντάχθηκε ερωτηματολόγιο για την πλήρη καταγραφή των αρχαιολογικών αποθηκών της επικράτειας, μη εξαιρουμένων και εκείνων στις οποίες φυλάσσονται κινητά ευρήματα των ανασκαφών των Ξένων Αρχαιολογικών Σχολών. Ταυτόχρονα, δημιουργήθηκε δι' ιδίων δυνάμεων και το ηλεκτρονικό πρόγραμμα καταγραφής τους και διαπιστώθηκε η γεωγραφική διασπορά τους. Ενοποιήθηκαν και συμπληρώθηκαν οι ηλεκτρονικές βάσεις των κατόχων και συλλογέων κινητών μνημείων, ούτως ώστε να υπάρχει γενική άποψη και των προσώπων που δημιουργούν συλλογές και των αντικειμένων που κυρίως συλλέγονται. Δημιουργήθηκε ειδική βάση για την αρχαιοκαπηλία (κλοπές από Μουσεία, λαθρανασκαφές, κατασχέσεις από την Αστυνομία), η οποία θα τροφοδοτηθεί με όσα στοιχεία διαθέτει το αρχείο της Υπηρεσίας από συστάσεως του Υπουργείου Πολιτισμού.

Εικ. 3. «Δίκτυο Μουσείων Μάνης»: Άποψη εκθεσιακού χώρου στον 1ο όροφο, Πύργος Μούρτζινων, Άνω Καρδαμύλη.

Τέλος, για κάθε δημόσιο Μουσείο και Αρχαιολογική Συλλογή σχεδιάστηκε και δημιουργήθηκε ηλεκτρονική κάρτα στην οποία καταγράφονται τα πάσης φύσεως προβλήματα ή θέματα που απασχολούν το Μουσείο. Οι ηλεκτρονικές αυτές υποδομές θεωρώ ότι προικοδοτούν τη Διεύθυνση, προκειμένου να είναι σε θέση στο μέλλον να διαχειριστεί τα κινητά μνημεία, όπως επιτάσσουν οι καιροί της ηλεκτρονικής διοικήσεως.

ΜΑΙΡΗ ΠΑΝΤΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΜΟΥΣΕΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Μουσεία

Κατά τη διάρκεια του έτους 2004 η ΔΜΕΕΠ/Τμήμα Δημοσίων Αρχαιολογικών Μουσείων και Συλλογών υλοποίησε στο πλαίσιο του προγράμματός της και του συντονιστικού - υποστηρικτικού της ρόλου προς τις Περιφερειακές Υπηρεσίες του ΥΠΠΟ τις ακόλουθες δράσεις:

1) Σχεδιασμός - σύνταξη - αποστολή στις Περιφερειακές, Ειδικές Περιφερειακές Υπηρεσίες και στις Ξένες Αρχαιολογικές Σχολές, ερωτηματολογίων για τη συγκέντρωση στοιχείων για τις Αρχαιολογικές Αποθήκες. Έναρξη συγκέντρωσης των σχετικών στοιχείων.

2) Σχεδιασμός – ως προς το περιεχόμενο, δηλαδή τα πεδία – Βάσης Δεδομένων για τα Μουσεία, τις Επισκέψιμες Αρχαιολογικές Συλλογές και τις Αρχαιολογικές Αποθήκες (δεν προχώρησε η παραγωγή της εφαρμογής).

3) Συνεργασία με την 5η ΕΒΑ για την υλοποίηση του έργου του Γ΄ ΚΠΣ «Μουσειακές Παρεμβάσεις στον Αρχαιολογικό Χώρο Μυστρά». Ειδικότερα, η ΔΜΕΕΠ συνέβαλε στη σύνταξη μελέτης διευθέτησης γλυπτών στους αύλειους χώρους του Μουσείου Μυστρά και στη διεκπεραίωσή της στο ΚΑΣ, στην εποπτεία της υλοποίησης των έργων αναδιοργάνωσης της αρχαιολογικής αποθήκης Μυστρά, στην έκδοση του φωτογραφικού λευκώματος «*Έρπουν, πετούν και ανθίζουν στο Μυστρά*».

4) Συνεργασία με την 5η ΕΒΑ για την υλοποίηση του έργου του Γ΄ ΚΠΣ «Δίκτυο Μουσείων Μάνης»: Ολοκλήρωση και διεκπεραίωση στο ΚΑΣ της μουσειολογικής και μουσειογραφικής μελέτης για τον Πύργο Μούρτζινων, υλοποίηση του έργου (Εικ. 3-4), ολοκλήρωση της έκδοσης έντυπου καταλόγου για την έκθεση «Μανιάτικοι Οικισμοί», έκδοση φυλλαδίου για το Δίκτυο Μουσείων Μάνης, σχεδιασμός και έναρξη παραγωγής των λοιπών εκδόσεων του Δικτύου, έναρξη εκπόνησης της μουσειολογικής-μουσειογραφικής μελέτης για τον Πύργο Πικουλάκη[3].

5) Συνεργασία με τη ΙΗ΄ ΕΠΚΑ για την υλοποίηση του έργου του Γ΄ ΚΠΣ «Νέα μόνιμη έκθεση Αρχαιολογικού Μουσείου Θάσου».

6) Συνεργασία με την 7η ΕΒΑ για την υλοποίηση της έκθεσης του ισογείου του Βυζαντινού Μουσείου Φθιώτιδας, στην Υπάτη (Εικ. 5-6). Επίσης, πραγματοποίηση προκαταρκτικών εργασιών για την υλοποίηση της έκθεσης του ορόφου (έλεγχος των προς έκθεση αντικειμένων, συγγραφή συνοδευτικών κειμένων και πινακίδων κτλ.) του Μουσείου Υπάτης.

Η ΔΜΕΕΠ υποστήριξε και άλλες Περιφερειακές Υπηρεσίες σε θέματα μουσείων της αρμοδιότητάς τους, με συμβου-

3. Βλ. και έκθεση της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, παραπάνω, σ. 12, εικ. 1.

Εικ. 4. «Δίκτυο Μουσείων Μάνης»: Άποψη εκθεσιακού χώρου στο 2ο όροφο, Πύργος Μούρτζινων, Άνω Καρδαμύλη.

Εικ. 5. Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας (Υπάτη). Άποψη του Μουσείου (από ΝΑ.).

Εικ. 6. Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας (Υπάτη). Μερική άποψη της έκθεσης στο ισόγειο.

λευτικές συναντήσεις (π.χ. την 1η ΕΒΑ για την υλοποίηση σχετικών έργων στο Κάστρο Καράμπαμπα της Χαλκίδας και στο Μουσείο του Δικαστικού Μεγάρου Θήβας).

Επίσης, το Τμήμα ασχολήθηκε με θέματα ωραρίων μουσείων, φυλακτικού προσωπικού, αμοιβών για υπόδειξη αρχαίων και αδειών μελέτης αρχαιολογικού υλικού.

ΠΑΡΗ ΚΑΛΑΜΑΡΑ - ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΔΟΥΜΑ

Διεθνής Δραστηριότητα

Οι «Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς» (ΕΗΠΚ) εορτάστηκαν το 2004 με το συντονισμό του Τμήματος Δημοσίων Αρχαιολογικών Μουσείων και Συλλογών της Διεύθυνσης Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων. Πρόκειται για ένα ευρωπαϊκό πρόγραμμα που φιλοδοξεί να ευαισθητοποιήσει τους πολίτες σε θέματα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ο εορτασμός πραγματοποιήθηκε στην Ελλάδα με τίτλο «Τόποι αθλητισμού, τόποι πολιτισμού». Οι εκδηλώσεις συμπεριελάμβαναν ξεναγήσεις, εκπαιδευτικές δραστηριότητες, εκθέσεις, ημερίδες, διαλέξεις, συναυλίες, εικαστικές παρεμβάσεις, προβολές ταινιών, θεατρικές παραστάσεις, δρώμενα, παρουσιάσεις εντύπων, διεξαγωγή αγώνων και έλαβαν χώρα σε 15 σημεία της χώρας. Κατά το σαββατοκύριακο του εορτασμού (24-26 Σεπτεμβρίου), 10.000 άτομα παρακολούθησαν τις εκδηλώσεις και επισκέφθηκαν μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους.

Η «9η Διεθνής Φωτογραφική Εμπειρία Πολιτιστικής Κληρονομιάς» (ΔΦΕΠΚ) πραγματοποιήθηκε το 2004 με το συντονισμό του Τμήματος Δημοσίων Αρχαιολογικών Μουσείων και Συλλογών της Διεύθυνσης Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων. Πρόκειται για ένα ευρωπαϊκό πρόγραμμα που εντάσσεται στο θεσμό των «Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς» και αποσκοπεί στην εξοικείωση των νέων με την πολιτιστική κληρονομιά και το σύγχρονο υλικό πολιτισμό μέσω της τέχνης της φωτογραφίας. Στο φωτογραφικό διαγωνισμό, που διεξάγεται στο πλαίσιο του προγράμματος, συμμετείχαν 25.000 νέοι από 22 χώρες. Οι βραβευμένες φωτογραφίες όλων των χωρών δημοσιεύτηκαν σε κοινό κατάλογο και παρουσιάστηκαν στη διεθνή έκθεση που παρουσιάστηκε σε κάθε χώρα και στο Μουσείο Ιστορίας της Καταλωνίας, στη Βαρκελώνη. Η επίσημη απονομή των βραβείων πραγματοποιήθηκε στο Προεδρικό Μέγαρο της Καταλωνίας. Στην Ελλάδα, η ΔΦΠΕΚ πραγματοποιήθηκε με τίτλο «Ο κόσμος της γειτονιάς». Στο πρόγραμμα συμμετείχαν 583 μαθητές και σπουδαστές από 23 δημόσια και ιδιωτικά ιδρύματα όλης της χώρας.

ΣΟΦΙΑ ΑΗΔΟΝΗ - ΝΑΤΑΣΑ ΜΠΑΛΑΣΚΑ

ΤΜΗΜΑ ΜΗ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΜΟΥΣΕΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΩΝ, ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΩΞΗΣ ΑΡΧΑΙΟΚΑΠΗΛΙΑΣ

Ο κύριος όγκος του έργου που επιτελέστηκε από το Τμήμα το έτος 2004 αφορά στα ίδια ακριβώς θέματα που αναφέρονται ως έργο για το Β΄ εξάμηνο του 2003 του νεοσυσταθέντος Τμήματος βάσει του νέου Οργανισμού του ΥΠΠΟ (Π.Δ. 191/ 2003).

Στις αρχές του έτους 2004 πραγματοποιήθηκαν με συμμετοχή πέντε αρχαιολόγων και τριών διοικητικών υπαλλήλων του Τμήματος, σε συνεργασία με το Τμήμα Δημοσίων Αρχαιολογικών Μουσείων και Συλλογών και υπό το συντονισμό του Διευθυντού της ΔΒΜΑ Ι. Κακούρη, της Σ. Χούλια και της υπογράφουσας, Επιμορφωτικά Σεμινάρια για τους υπαλλήλους του ΥΠΠΟ με θέμα την υποδοχή, τη συμπεριφορά και τις διευκολύνσεις προς τα ΑμεΑ και τα εμποδιζόμενα άτομα. Τα σεμινάρια, η διοργάνωση των οποίων είχε ήδη ξεκινήσει το 2003, διεξήχθησαν σε τέσσερις κύκλους, τρεις στην Αθήνα και ένα στη Θεσσαλονίκη.

Το διάστημα αυτό συνεχίστηκε η αποδελτίωση του αρχείου των κατόχων και ξεκίνησε η αποδελτίωση του αρχείου των συλλογέων και αρχαιοπωλών, για την καταχώριση του οποίου δημιουργήθηκε ηλεκτρονική βάση δεδομένων η οποία τροφοδοτείται έκτοτε. Παράλληλα, συνεχίστηκε η αποδελτίωση του αρχείου της αρχαιοκαπηλίας που είχε ξεκινήσει τα προηγούμενα έτη, ενώ ξεκίνησε ο σχεδιασμός μιας ηλεκτρονικής βάσης δεδομένων για τη μελλοντική καταχώριση του αρχείου αυτού.

Κατόπιν της έκδοσης της Κοινής Υπουργικής Απόφασης των Υπουργών Πολιτισμού και Οικονομίας και Οικονομικών (ΥΠΠΟ/ΔΟΕΠΥ/ΤΟΠΥΝΣ/17764/ 1.3.2004) σχετικά με την εισαγωγή/διακίνηση και κυριότητα των εισαγόμενων και διακινούμενων πολιτιστικών αγαθών εντός της Ελληνικής Επικράτειας, το Τμήμα προχώρησε στην κατάρτιση και αποστολή προς τις αρμόδιες Υπηρεσίες του ΥΠΠΟ ερμηνευτικής εγκυκλίου και στη συνέχεια στην έκδοση του προβλεπόμενου ειδικού εντύπου εισαγωγής με προδιαγραφές κατά της παραχάραξης. Τα έντυπα απεστάλησαν προς όλες τις Περιφερειακές και Ειδικές Περιφερειακές Υπηρεσίες του ΥΠΠΟ με οδηγίες για τη συμπλήρωσή τους και την εν γένει ακολουθητέα διαδικασία σε ανάλογες περιπτώσεις εισαγωγής. Σχεδιάστηκε επίσης ειδικό ηλεκτρονικό πρόγραμμα για τη συμπλήρωση του εντύπου και την επεξεργασία των σχετικών στοιχείων.

Το Μάιο του 2004 επαναπατρίστηκε στην Ελλάδα τμήμα γλυπτού που είχε κλαπεί από το Μουσείο Αμφιαρείου το 1991, ύστερα από την ανάληψη άμεσων ενεργειών από την πλευρά μας για τη διεκδίκηση και τον επαναπατρισμό του σε συνεργασία με το Προξενείο του Μονάχου. Τον ίδιο μήνα αγοράστηκε με ενέργειές μας από αίθουσα Τέχνης στη Γαλλία, όπου εκτίθετο προς πώληση, βυζαντινός αμφορέας προερχόμενος από γνωστό ναυάγιο στο θαλάσσιο χώρο του Καστελλόριζου και παραδόθηκε στην Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων για τον εμπλουτισμό των συλλογών της.

Ολοκληρώθηκε το έργο της Ομάδας Εργασίας και η κατάρτιση του Επιχειρησιακού Σχεδίου ασφάλειας μουσείων, μνημείων και αρχαιολογικών χώρων κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών Αγώνων 2004.

Τέλος, αρχαιολόγοι του Τμήματος εκπροσώπησαν τη ΔΜΕΕΠ στις εξής διεθνείς συναντήσεις:

α) Συνέδριο που διοργανώθηκε από το ICOM-Επιτροπή Συντήρησης, στην Αθήνα, τέλη Απριλίου 2004, με θέμα «Σύγχρονοι Προβληματισμοί που αφορούν το Ύφασμα, το Δέρμα και Νομικά Θέματα», με παρουσίαση ομιλίας από την υπογράφουσα με θέμα «Η Απώλεια της Πολιτιστικής Κληρονομιάς: Θεσμοί και Μέτρα για την Προστασία και Ανάκτησή της», συνοδευόμενη από παρουσίαση σε «Power Point», το οποίο δημιουργήθηκε από τους αρχαιολόγους του Τμήματος Κ. Μπενίση, Β. Σακελλιάδη, Γ. Τσιμπούκη και Μ. Κουμνιώτη.

β) Διεθνές Συνέδριο με θέμα «Illegal Archaeology», Βερολίνο, 23-25 Μαΐου 2004, που διοργανώθηκε από τα Κρατικά Μουσεία του Βερολίνου (συμμετείχε η υπογράφουσα).

γ) Συνέδριο με θέμα: «Fighting Illicit Traffic in Cultural Goods within the European Union», Ρότερνταμ, Ολλανδία, 8-9/11/2004. Το συνέδριο διοργανώθηκε στο πλαίσιο της προεδρίας της Ολλανδίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (συμμετείχε η υπογράφουσα με παρεμβάσεις).

δ) «4th International Conference on Illicit Traffic in Cultural Property Stolen in Central and Eastern Europe», Sinaia, Rou-

μανία, 7-9/9/2004 (συμμετείχαν η Κ. Μπενίση και η υπογράφουσα με ομιλία).

ε) Συνέδριο «Archaeology and Computers: Looted Past-Digitalised Future», Βιέννη, 3-5/11/2004 (συμμετείχε η Κ. Μπενίση).

ΣΜΑΡΑΓΔΑ ΜΠΟΥΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΕΚΘΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Κατά το 2004 το Τμήμα Εκθέσεων και Μουσειολογικής Έρευνας εργάστηκε για τη μουσειολογική και μουσειογραφική μελέτη εκθέσεων, καθώς και για το συντονισμό της συμμετοχής του ΥΠΠΟ σε εκθέσεις άλλων φορέων στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Οργάνωσε επίσης εορταστικές εκδηλώσεις στο πλαίσιο θεσμού με ευρωπαϊκό χαρακτήρα και μετείχε σε τακτές συναντήσεις ευρωπαϊκών Ομάδων Εργασίας.

Εκθέσεις

Διοργάνωση εκθέσεων

1. Για τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 στην Αθήνα, το ΥΠΠΟ παρουσίασε στο Εθνικό Μουσείο της Κίνας στο Πεκίνο, μετά από πρόσκλησή του, την έκθεση «Αρχαία Ελλάδα: Θνητοί και Αθάνατοι», η οποία εγκαινιάστηκε στις 20 Ιουλίου 2004. Η μεγάλη απήχηση που είχε στο κοινό του Πεκίνου οδήγησε στην παράτασή της, από την αρχική ημερομηνία λήξεως, μέχρι τις 30 Ιουνίου 2005. Η έκθεση οργανώθηκε από το Τμήμα Εκθέσεων της ΔΜΕΕΠ (σύλληψη, επιλογή έργων και οργάνωση σε θεματικές ενότητες, προετοιμασία εποπτικού υλικού και καταλόγου) σε συνεργασία με το Εθνικό Μουσείο της Κίνας (αρχιτεκτονικός σχεδιασμός, παραγωγή εποπτικού υλικού και καταλόγου). Η έκθεση αποσκοπούσε να προβάλει τις αντιλήψεις του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού για τον άνθρωπο και το θείο και τις αδρές γραμμές εξελίξεως της ελληνικής τέχνης. Τα 120 αρχαία έργα εντάχθηκαν σε έξι ενότητες: α) «Προελληνικές και πρώιμες ελληνικές απεικονίσεις», όπου παρουσιάστηκαν σειρά ειδωλίων που αποτυπώνουν την ανθρώπινη μορφή όπως την απέδωσαν πολιτισμοί που προηγήθηκαν του ελληνικού στον ίδιο γεωγραφικό χώρο. Έξι μυκηναϊκά ειδώλια και η σαρκοφάγος της Τανάγρας εισάγουν τον επισκέπτη στα πρώτα στάδια αναπτύξεως της ελληνικής τέχνης. β) «Αθάνατοι». Οι Θεοί του Δωδεκαθέου, ο Ασκληπιός, η Υγεία και η Κυβέλη απεικονίζονται σε ειδώλια, αγαλμάτια, ανάγλυφα, χάλκινα κάτοπτρα και αγγεία. γ) «Από τους Αθανάτους στους Θνητούς». Παρουσιάζονται οι μορφές που κινούνται ανάμεσα στον κόσμο των θνητών και των αθανάτων, όπως η Νίκη, η Νέμεση, χοροί Χαρίτων, Μουσών, Νηρηίδων, μυθικά τέρατα (Γοργώ), μυθικοί λαοί (Αριμασποί, Αμαζόνες). Ο Ηρακλής, οι Διόσκουροι, ο Μαρσύας, ο Αχιλλέας, αλλά και η Μήδεια, η Αριάδνη και η Λήδα. Η ενότητα κλείνει με τον Αλέξανδρο που γνώρισε την αποθέωση. δ) «Προσωποποιήσεις». Σε τρία ψηφισματικά ανάγλυφα εικονίζονται ο Δήμος και η Βουλή με ανθρώπινη μορφή. ε) «Θνητοί». Με τριάντα έργα παρουσιάζεται ο τρόπος που η τέχνη συνέλαβε και απέδωσε διαχρονικά τη γυναικεία, την ανδρική και την παιδική μορφή, καθώς και οι περιστάσεις που υπαγόρευσαν τη μορφή τους (αναθήματα, κτερίσματα). στ) «Στιγμές της επίγειας ζωής». Στιγμιότυπα της καθημερινής ζωής (σύζυγοι, μητέρα και παιδί, σκηνή από το γυναικωνίτη, αθλητής, ναυαγός, πρόθεση νεκρού) σε επιτύμβια μνημεία. ζ) «Κοσμήματα», της ελληνιστικής εποχής εκτεθειμένα σε χωριστή προθήκη.

Ο κατάλογος της έκθεσης εκδόθηκε στην αγγλική και κινεζική γλώσσα. Πέραν των λημμάτων περιλαμβάνει εισαγωγικά κείμενα για την Ελλάδα και τον πολιτισμό της από Έλληνες αρχαιολόγους και Κινέζους ελληνιστές. Η έκθεση σχεδιάστηκε με σκοπό τη γνωριμία του κινεζικού λαού με την Αρχαία Ελληνική Τέχνη και έμελλε να αποτελέσει την αρχή της συνεργασίας με τη χώρα που θα μας διαδεχθεί στην οργάνωση των επόμενων Ολυμπιακών Αγώνων.

2. Στο πλαίσιο των εκδηλώσεων για τους Ολυμπιακούς Αγώνες, η έκθεση «Μουσών Δώρα. Η μουσική και ο χορός στην αρχαία Ελλάδα» παρουσιάστηκε στο Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, με επανέκδοση του δίγλωσσου καταλόγου στην ελληνική και αγγλική γλώσσα· *Μουσών Δώρα. Μουσικοί και χορευτικοί απόηχοι από την αρχαία Ελλάδα - Gifts of the Muses. Echoes of Music and Dance from Ancient Greece*, Αθήνα 2004. Στην παρουσίαση αυτή εκτέθηκαν, εκτός από την πλάκα με ανάγλυφη χορεύτρια από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, άγαλμα Μούσας από τη Δήλο και ακρόλιθο άγαλμα Απόλλωνος στον τύπο του Κιθαρωδού από το Κιλκίς.

3. Στις 15 Ιουλίου 2004 εγκαινιάστηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο η έκθεση «Αγών» στη διοργάνωση της οποίας συμμετείχε και το Τμήμα Εκθέσεων της ΔΜΕΕΠ.

4. Το Τμήμα, σε συνεργασία με το Τμήμα Δημοσίων Μουσείων και Αρχαιολογικών Συλλογών και την 5η ΕΒΑ, επεξεργάστηκε και παρουσίασε στην Καλαμάτα, στο ναό του Αγίου Γεωργίου, επί της οδού Αλαγονίας, την έκθεση «Με Πίστη και Φαντασία. Εκκλησιαστικά Ξυλόγλυπτα του Δυτικού Ταϋγέτου» (Εικ. 7), από 11 Ιουλίου έως 26 Σεπτεμβρίου 2004 (με παράταση έως τα τέλη Νοεμβρίου).

Βασική επιδίωξη της έκθεσης ήταν η παρουσίαση στο ευρύ κοινό χαρακτηριστικών έργων της θρησκευτικής ξυλογλυπτικής, μιας σχετικά άγνωστης πτυχής της καλλιτεχνικής αλλά και βιοτεχνικής δραστηριότητας της Μεσσηνίας κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Παρουσιάστηκαν 11 σύνολα ξυλόγλυπτων έργων, ένα πλήρες τέμπλο με τις εικόνες του, στοιχεία επίστεψης τέμπλων (σταυροί, δράκοντες, λυπηρά, ανθοδοχεία, άγγελοι), βημόθυρα, κηροπήγια, κασέλα, επιλεγμένα μέσα από τα έργα

Εικ. 7. Άποψη της έκθεσης «Με Πίστη και Φαντασία. Εκκλησιαστικά Ξυλόγλυπτα του Δυτικού Ταϋγέτου», ναός Αγίου Γεωργίου οδού Αλαγονίας, Καλαμάτα.

που συντηρήθηκαν στο διάστημα 1991-2004 από το εξειδικευμένο τεχνικό προσωπικό της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαιοτήτων και του Κλιμακίου Καλαμάτας της 5ης ΕΒΑ. Τα έργα προέρχονταν από ναούς και μονές της περιοχής της Αλαγονίας και της Μάνης, το ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Χώρα Κέντρου, τη μονή Βοδονίτσας στη Σαϊδόνα, το ναό Ταξιαρχών στην Μπίλιοβα Κέντρου, το ναό Αγίου Νικολάου στο Προάστιο, το ναό Αγίου Νικολάου στη Μεσορούγα, τη μονή Μαρδακίου στη Νέδουσα, το ναό Μεταμόρφωσης στα Φαγγριάνικα Μηλιάς, το ναό Αγίας Τριάδας στους Άνω Δολούς, το ναό Αγίας Βαρβάρας στις Πηγές, το ναό Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης στις Κιτριές και τη μονή Προφήτη Ηλία στο Βόρειο Κέντρου. Εκδόθηκε δίγλωσσος κατάλογος σε ελληνική και αγγλική γλώσσα, με επιμέλεια της ΔΜΕΕΠ.

Η έκθεση, η οποία συνέπεσε με τις θερινές πολιτιστικές εκδηλώσεις του Δήμου Καλαμάτας, είχε μεγάλη επισκεψιμότητα, μεταξύ δε των επισκεπτών ήταν και αρκετές τάξεις σχολείων.

6. Τέλος, το Τμήμα, σε συνεργασία με την 11η ΕΒΑ και το Μουσείο του Παπικού Ανακτόρου της Αβινιόν, διοργάνωσε έκθεση με θέμα «Άγιοι του Βυζαντίου. Ελληνικές Εικόνες της Βέροιας. 13ος-17ος αι.», η οποία παρουσιάστηκε στο Παπικό Ανάκτορο από 3 Δεκεμβρίου 2004 έως 8 Μαΐου 2005 (με παράταση ενός μήνα από την προκαθορισμένη ημερομηνία λήξης της στις 3 Απριλίου).

Έδρα των ηγετών της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας από το 1309 έως το 1377, όταν οι πολιτικές συνθήκες τούς υποχρέωσαν να απομακρυνθούν από τη Ρώμη, η Αβινιόν βρέθηκε το 14ο αιώνα στο επίκεντρο σημαντικών θρησκευτικών, πολιτικών και καλλιτεχνικών εξελίξεων. Ζωντανό τεκμήριο αποτελεί έως τις ημέρες μας το Παπικό Ανάκτορο, επιβλητικό γοτθικό κτίριο με φρουριακό χαρακτήρα το οποίο ολοκληρώθηκε σε δύο οικοδομικές φάσεις (Παλαιό Ανάκτορο 1335-1342, Νέο Ανάκτορο 1342-1352). Η ελληνική περιοδική έκθεση, που παρουσιάστηκε σε δύο αίθουσες του Νέου Ανακτόρου, «του συμβολαιογράφου» και του «θαλαμηπόλου», περιελάμβανε 36 εικόνες από τη συλλογή της 11ης ΕΒΑ, οι οποίες πρόκειται να εκτεθούν στο 2ο όροφο του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας. Μια εικόνα του Παντοκράτορα (14ος αι.) στην αρχή της έκθεσης εισήγαγε τους επισκέπτες στην ουράνια κοινωνία του Βυζαντίου, την οποία τεκμηρίωναν εικαστικά επτά θεματικές ενότητες: «Προφήτες», «Άγγελοι», «Μήτηρ Θεού», «Απόστολοι και Ιεράρχες», «Στρατιωτικοί άγιοι», «Ιαματικοί άγιοι», «Άγιες γυναίκες». Πέραν των θρησκευτικών πεποιθήσεων των Βυζαντινών, το σύνολο των εικόνων της έκθεσης έδινε στο κοινό μια αρκετά ολοκληρωμένη εικόνα της αξιόλογης καλλιτεχνικής παραγωγής της Βέροιας, κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο και τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας.

Την έκθεση συνόδευε δίγλωσσος κατάλογος σε γαλλική και ελληνική γλώσσα, ο οποίος εκδόθηκε με επιμέλεια της ΔΜΕΕΠ και οικονομική στήριξη του ΟΠΕΠ. Σύμφωνα με τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν, αποκλειστικά την έκθεση επισκέφθηκαν 15.000 άτομα, ενώ θεωρείται βέβαιο ότι πολλοί από τους 150.000 επισκέπτες του ίδιου του μνημείου δεν παρέλειψαν να δουν και την περιοδική έκθεση (δυνατότητα που τους παρείχε το ενιαίο εισιτήριο). Η θερμή υποδοχή του κοινού δεν ήταν ίσως άσχετη από το γεγονός ότι έργα βυζαντινής τέχνης εκτέθηκαν για πρώτη φορά στη νότια Γαλλία. Χαρακτηριστικό είναι επίσης το γεγονός ότι, μετά τη λήξη της έκθεσης των βυζαντινών εικόνων, ο ίδιος εκθεσιακός χώρος φιλοξένησε έκθεση έργων εμπνευσμένων από την έκθεση και ζωγραφισμένων από μαθητές, οι οποίοι παρακολούθησαν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα που την πλαισίωνε.

Συντονισμός της συμμετοχής του ΥΠΠΟ σε εκθέσεις άλλων φορέων

Το ΥΠΠΟ συμμετείχε σε αρχαιολογικές εκθέσεις Μουσείων ή εκπαιδευτικών φορέων του εξωτερικού, όχι μόνον με το δανεισμό αρχαιοτήτων αλλά και με τη συγγραφή κειμένων και λημμάτων για τους αντίστοιχους οδηγούς ή επιστημονικούς καταλόγους, από τους αρχαιολόγους των Διευθύνσεων, των Εφορειών Αρχαιοτήτων και των Μουσείων. Οι μεγάλες εκθεσιακές διοργανώσεις, στις οποίες το Τμήμα Μουσείων και Εκθέσεων της ΔΜΕΕΠ είχε το συντονισμό της συμμετοχής του ΥΠΠΟ, ήταν οι ακόλουθες:

1) «Αθλητισμός στην Αρχαία Ελλάδα», Βαρσοβία, Εθνικό Μουσείο, 15.05.- 30.07.2004. 2) «Πτυχώσεις. Από το αρχαίο ελληνικό ένδυμα στη μόδα του 21ου αι.», Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 21 Ιουνίου-17 Οκτωβρίου 2004. 3) «Το Φως του Απόλλωνα. Ιταλική Αναγέννηση και Ελλάδα», Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη, Δεκέμβριος 2003-Μάρτιος 2004. 4) «Le Vin, Néctar des Dieux. Génie des Hommes», Lyon, Musée de la Civilisation Gallo-romaine, 8 Οκτωβρίου 2004-3 Απριλίου 2005. 5) «Alexander the Great. Treasures from an epic Era of Hellenism», Νέα Υόρκη, Ωνάσειο Πολιτιστικό Κέντρο, 10 Δεκεμβρίου 2004-28 Μαΐου 2005. 6) «Byzantium. Faith and Power (1261-1557)», Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο, 15 Μαρτίου-4 Ιουλίου 2004. Στο πρώτο εξάμηνο του έτους αυτού το Τμήμα είχε την ευθύνη της αποστολής και επιστροφής των έργων που η ελληνική πλευρά δάνεισε στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης για τις ανάγκες της έκθεσης. 7) «Σταυροφορίες: Μύθος και Πραγματικότητα». Η έκθεση αυτή αποτέλεσε μια από τις δράσεις ενός ευρωπαϊκού πολιτιστικού προγράμματος, στο οποίο συμμετείχαν η Κύπρος (Ίδρυμα Πιερίδη: ανάδοχος φορέας του προγράμματος), η Ελλάδα (Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού), η Ιταλία (Consiglio Nazionale delle Ricerche), η Γαλλία (Centre de Recherches en Arts, Images et Formes, Université de Picardie Jules Verne) και η Μάλτα (Superintendence of Cultural Heritage). Η πρώτη παρουσίαση της έκθεσης, στην οποία έργα δάνεισαν η 4η και η 6η ΕΒΑ, καθώς και το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, έλαβε χώρα στη Λευκωσία (Λευκωσία, Δημοτικό Κέντρο Τεχνών, 1 Δεκεμβρίου 2004-6 Φεβρουαρίου 2005).

ΕΛΕΝΗ ΑΝΔΡΙΚΟΥ - ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΛΑΝΑΡΑ - ΤΖΕΝΗ ΑΛΜΠΑΝΗ

Διεθνής Δραστηριότητα

Άνοιξη των Μουσείων (Printemps des Musées)

Κατά την τριετία 2002-2004, η Ελλάδα συμμετείχε στον εορτασμό της «Άνοιξης των Μουσείων (Printemps des Musées)», ευρωπαϊκό θεσμό με σκοπό την ανάδειξη του μουσειακού πλούτου των ευρωπαϊκών χωρών και την ευαισθητοποίηση του κοινού για την πολιτιστική κληρονομιά, που διαχειρίζονται τα μουσεία. Η «Άνοιξη των Μουσείων (Printemps des Musées)» θεσπίστηκε το 1999 από τη Διεύθυνση Μουσείων του Υπουργείου Πολιτισμού της Γαλλίας, ενώ από το 2002 έως το 2004, τελευταίο έτος του εορτασμού, τελούσε υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης. Εορταζόταν κάθε χρόνο, μια Κυριακή της Άνοιξης, με ελεύθερη είσοδο και ποικίλες εκδηλώσεις στα μουσεία που συμμετείχαν στον εορτασμό, με αφετηρία ένα κοινό θέμα.

Το 2004, η «Άνοιξη των Μουσείων» εορτάστηκε την Κυριακή 2 Μαΐου με θέμα «Ιστορία και ιστορίες. Από το ιστορικό γεγονός στις 'μικρές' ιστορίες». Το συντονισμό των εκδηλώσεων και την προβολή του εορτασμού σε κεντρικό επίπεδο ανέλαβε το Τμήμα Εκθέσεων και Μουσειολογικής Έρευνας της Διεύθυνσης Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων, σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Νεώτερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Την ημέρα του εορτασμού η είσοδος ήταν ελεύθερη σε όλα τα δημόσια Αρχαιολογικά Μουσεία και Συλλογές, καθώς επίσης και σε ορισμένα Ιστορικά-Λαογραφικά μουσεία. Παράλληλα, ποικίλες εκδηλώσεις (διαλέξεις, θεματικές ξεναγήσεις, εκπαιδευτικές δραστηριότητες κτλ.) πραγματοποιήθηκαν σε 20 Μουσεία, στα οποία το σύνολο των επισκεπτών ανήλθε σε 4.500 άτομα.

Δίκτυο Ευρωπαϊκών Οργανισμών Μουσείων (Network of European Museum Organisations/NEMO)

Η Διεύθυνση Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων μετείχε στην ετήσια συνάντηση ολομέλειας του Ευρωπαϊκού Δικτύου Οργανισμών Μουσείων (Network of European Museum Organisations/NEMO), που πραγματοποιήθηκε στο Άμστερνταμ. Οι συναντήσεις του Δικτύου, στο οποίο το ΥΠΠΟ μετέχει από δεκαετίας, αφορούν στην αλληλοενημέρωση των μελών του Δικτύου σχετικά με τις τρέχουσες εξελίξεις της μουσειακής πολιτικής στις επιμέρους χώρες-μέλη και τη συζήτηση θεμάτων διακρατικής συνεργασίας μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών.

Ευρωπαϊκή Ομάδα Εργασίας για τις Στατιστικές Μουσείων (European Group on Museum Statistics/EGMUS)

Η Διεύθυνση Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων (ΔΜΕΕΠ) μετείχε στην ετήσια συνάντηση ολομέλειας της Ευρωπαϊκής Ομάδας Εργασίας για τις Στατιστικές Μουσείων (European Group on Museum Statistics/EGMUS), που πραγματοποιήθηκε στο Λουξεμβούργο. Οι δραστηριότητες του Δικτύου, στο οποίο μετέχουν 25 ευρωπαϊκές χώρες, αφορούν στη συλλογή και δημοσίευση στατιστικών δεδομένων για τα μουσεία από τον ευρωπαϊκό χώρο και την προώθηση κοινών μεθοδολογικών αρχών για την εναρμόνιση των εθνικών στατιστικών ερευνών.

ΣΟΦΙΑ ΤΣΙΛΙΔΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Κατά το 2004 λειτούργησαν τα μόνιμα προγράμματα του Τμήματος ενώ παράλληλα σχεδιάστηκαν νέες εκπαιδευτικές εφαρμογές.

Αρχαιολογικές εκπαιδευτικές εκθέσεις

α) Την έκθεση με τίτλο «Τί ταῦτα πρὸς Διόνυσον;» και θέμα το αρχαίο τραγικό θέατρο επισκέφθηκαν 454 μαθητές της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στο πλαίσιο του ομώνυμου εκπαιδευτικού προγράμματος που πραγματοποιείται από το 1997 στο κτίριο του Τμήματος, Πρυτανείου 9 στην Πλάκα, καθώς και στον αρχαιολογικό χώρο του Διονυσιακού θεάτρου. Το πρόγραμμα παρακολούθησαν, επίσης, είκοσι φοιτητές της Σορβόννης Paris IV καθώς και είκοσι φοιτητές του Τμήματος Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Παράλληλα, ο εκπαιδευτικός φάκελος «Το θέατρο στην αρχαία Ελλάδα» διατέθηκε στα σχολεία ως δανειστικό υλικό με σκοπό να προετοιμάσει τις επισκέψεις των μαθητών σε Μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους συναφείς με το θέμα.

β) Η έκθεση «Μουσῶν Δώρα. Μουσικοί και χορευτικοί απόηχοι από την αρχαία Ελλάδα», που σηματοδότησε τις πολιτιστικές εκδηλώσεις για την ελληνική προεδρία στην Ευρωπαϊκή Ένωση, φιλοξενήθηκε στο Μέγαρο Μουσικής Αθηνών από τον Ιούνιο έως και το Σεπτέμβριο του 2004.

Με αφορμή την παρουσίαση της έκθεσης στην Αθήνα, εκδόθηκε από το Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων ο ομώνυμος εκπαιδευτικός φάκελος. Μετά τη λήξη της έκθεσης, παράλληλα με τη διάθεσή του στα πωλητήρια του ΤΑΠ, παραχωρήθηκε σε σχολεία επί δανεισμῷ όπου σε συνδυασμό με τη διδασκαλία του εκπαιδευτικού υλικού με τίτλο «Το θέατρο στην αρχαία Ελλάδα» και συμπληρωμένος από την παρουσίαση εκθεμάτων των Μονίμων Συλλογών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, καθοδήγησε τις επισκέψεις των σχολικών ομάδων στον αρχαιολογικό χώρο της Νότιας Κλιτύος Ακροπόλεως και στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

γ) Η έκθεση «Αγών» διοργανώθηκε από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο από 15 Ιουλίου 2004 έως 31 Οκτωβρίου 2004 για να τιμήσει τη διεξαγωγή στην Αθήνα των εικοστών όγδοων Ολυμπιακών Αγώνων της σύγχρονης εποχής.

Με αφορμή την έκθεση, σχεδιάστηκε εκπαιδευτικός φάκελος με τίτλο «Αγών. Το πνεύμα άμιλλας στην αρχαία Ελλάδα», ο οποίος περιέχει έντυπα για εκπαιδευτικούς και μαθητές 7-11 και 12-15 ετών. Σκοπός του η προετοιμασία των επισκέψεων στην έκθεση αλλά και γενικότερα η διδασκαλία του συγκεκριμένου θέματος τόσο μέσα στη σχολική τάξη όσο και στη Συλλογή Αγγείων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου ακόμη και μετά τη λήξη των Ολυμπιακών Αγώνων.

Ο φάκελος διατέθηκε ως πωλητέος από το ΤΑΠ και ως δανειστικό υλικό στα σχολεία της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

Εκπαιδευτικά προγράμματα

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα του Τμήματος συνέχισαν τη λειτουργία τους στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας κατά το 2004 ως εξής:

Στον αρχαιολογικό χώρο του διονυσιακού θεάτρου παρουσιάστηκε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Ἀγαθὴ ἔρις» με θέμα τους θεατρικούς και μουσικούς αγώνες στην Αθήνα των κλασικών χρόνων. Το πρόγραμμα παρακολούθησαν 1.277 μαθητές της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης.

Μαθητές της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης συμμετείχαν στον ετήσιο κύκλο δραστηριοτήτων με τίτλο «Ἐπίσκεψις εἰς τὸ ἄστυ» και θέμα την καθημερινή ζωή στην Αθήνα των κλασικών χρόνων. Το πρόγραμμα στηρίζεται σε διδακτικό υλικό που παρουσιάζει την ιστορία μιας αθηναϊκής οικογένειας του 5ου αι. π.Χ. και πραγματοποιείται στους χώρους της Αρχαίας Αγοράς, του Κεραμεικού, του θεάτρου του Διονύσου και στους χώρους της έκθεσης «Τί ταῦτα πρὸς Διόνυσον;».

Ευρωπαϊκά προγράμματα και συνεργασίες

Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς

Το θέμα των εκδηλώσεων για τη διετία 2003-2004 ήταν «Τόποι Αθλητισμού, Τόποι Πολιτισμού». Το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας συμμετείχε στον εορτασμό με το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Ἀγαθὴ ἔρις» που πραγματοποιήθηκε στον αρχαιολογικό χώρο του διονυσιακού θεάτρου και είχε θέμα τους θεατρικούς και μουσικούς αγώνες στην Αθήνα των κλασικών χρόνων.

Συνέδρια και επιστημονικές συναντήσεις

Στο πλαίσιο του επικοινωνιακού ρόλου του Τμήματος, το επιστημονικό προσωπικό συμμετείχε με εισηγήσεις στα παρακάτω συνέδρια-σεμινάρια:

α) Στρογγυλή Τράπεζα στο πλαίσιο των Επιμορφωτικών Σεμιναρίων των Υπαλλήλων του ΥΠΠΟ για το Ευρωπαϊκό έτος ΑμεΑ (Αθήνα, 21-23 Ιανουαρίου 2004, Θεσσαλονίκη, 5 Φεβρουαρίου 2004). Εισήγηση με τίτλο «Εφαρμόζοντας εκπαιδευτικές δραστηριότητες σε άτομα με αναπηρία. Σχεδιασμός και υλοποίηση».

β) Συμμετοχή σε Επιστημονική Συνάντηση Εργασίας κατά το διάστημα 7-8 Φεβρουαρίου 2004 στη Μάλτα, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος TEMPER (Training, Education, Management and Prehistory in the Mediterranean).

γ) Πανεπιστημιακό Σεμινάριο που δόθηκε στο πλαίσιο της συνεργασίας με το Πανεπιστήμιο των Βρυξελλών, για τις εκδη-

λώσεις με τις οποίες περατώθηκε το πρόγραμμα «Μουσών Δώρα 2003-2004» (Faculté de Philosophie et Lettres, Centre de la Recherche de la Cité Grecque, Université Libre de Bruxelles), Βρυξέλλες, 21/4/2004.

δ) Σεμινάριο στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου με τίτλο «Μουσείο και Εκπαίδευση: Εκπαιδευτικές εφαρμογές με χρήση πολυμέσων», Μυτιλήνη, 6/5/04. Εισήγηση με τίτλο «Εκπαιδευτικές δραστηριότητες του ΥΠΠΟ και η προβολή τους με τη χρήση νέων τεχνολογιών».

ε) Ανακοίνωση στο πλαίσιο των εορτασμών της Παγκόσμιας Ημέρας Μουσείων στο Μουσείο Λυχνοστάτης, Ηράκλειο, 19/5/04 με τίτλο «Εφαρμόζοντας εκπαιδευτικές δραστηριότητες σε άτομα με αναπηρία. Σχεδιασμός και υλοποίηση».

στ) Συμμετοχή στο Διεθνές Συνέδριο «Πολιτισμός και Σχολείο» (Culture and School), Χάγη, 8-10/9/2004, Ολλανδικό Υπουργείο Παιδείας, Πολιτισμού και Επιστημών με τη συνδρομή του Ολλανδικού Κέντρου Τεχνών και Εκπαίδευσης στον Πολιτισμό (Cultuurnetwert Nederland).

ζ) Συμμετοχή σε συνέδριο για τον Πολιτισμό με τίτλο «Πολιτιστική-Πολιτική και Βιώσιμη Ανάπτυξη», Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης - Ινστιτούτο Επιμόρφωσης, Υπουργείο Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης, Αθήνα, 14-15/10/2004 και Αλεξανδρούπολη, 18-19 Νοεμβρίου 2004. Εισήγηση με τίτλο «Οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες της Διεύθυνσης Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων».

η) Συμμετοχή σε διημερίδα που διοργανώθηκε από την Αναπτυξιακή Εταιρεία του Δήμου Αθηναίων την 1η και 2α Νοεμβρίου 2004. Εισήγηση με τίτλο «Πολιτισμός στην Αθήνα: Διαχείριση, καλές πρακτικές και δείκτες» με θέμα «Η Πόλη και η Πόλις».

Εκδοτικό έργο

α) Στ. Χρυσουλάκη - Κρ. Δεληγιάννη. Museum Education and the Non-visitor, *ICOM Education* 18 (2003-2004), σ. 30-35.

β) Ε. Πίνη, Σχεδιάζοντας αρχαιολογικά εκπαιδευτικά προγράμματα για άτομα με αναπηρίες, *Πρόσβαση Ατόμων με αναπηρίες σε χώρους πολιτισμού και Αθλητισμού, Πρακτικά Συνεδρίου,* ΥΠΠΟ, Αθήνα 2004, σ. 196-199.

Επιπλέον, εξεδόθησαν τα ακόλουθα έντυπα:

α) *Μουσών Δώρα, Μουσικοί και χορευτικοί απόηχοι από την αρχαία Ελλάδα*. Εκπαιδευτικός φάκελος, έκδοση ΤΑΠ, δίγλωσση, ελληνικά και αγγλικά.

β) *ΑΓΩΝ, το πνεύμα της άμιλλας στην αρχαία Ελλάδα*. Εκπαιδευτικός φάκελος. Έκδοση ΥΠΠΟ, δίγλωσση, ελληνικά και αγγλικά.

Συνεργασία με τις Εφορείες Αρχαιοτήτων

Για το σχεδιασμό εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων σε αρχαιολογικούς χώρους και μουσεία της χώρας το Τμήμα συνεργάζεται στενά με τις καθ' ύλην αρμόδιες Εφορείες Αρχαιοτήτων. Η συνεργασία αυτή συνίσταται στην υποστήριξη του εκπαιδευτικού έργου των περιφερειακών μονάδων προκειμένου να λειτουργήσουν εκπαιδευτικά προγράμματα στους χώρους ευθύνης τους, στο σχεδιασμό έντυπου εκπαιδευτικού υλικού τοπικής ιστορίας, καθώς και στην από κοινού διοργάνωση σεμιναρίων που απευθύνονται σε εκπαιδευτικούς.

Συνεργασία με το ΥΠΕΠΘ

Πάγια δραστηριότητα του Τμήματος την τελευταία εικοσαετία και μία από τις κύριες δραστηριότητες για το 2004 ήταν η παραγωγή εκπαιδευτικού υλικού με στόχο τη δημιουργία μιας «εκπαιδευτικής αρχαιολογικής βιβλιοθήκης» που απαρτίζεται από εκπαιδευτικούς φακέλους, βιβλία, εγχειρίδια κτλ., και εμπλουτίζεται κάθε χρόνο με νέες θεματικές. Οι εκδόσεις διατίθενται δωρεάν σε μεγάλες σχολικές, πανεπιστημιακές και δημοτικές βιβλιοθήκες, ενώ παράλληλα αποτελούν τον πυρήνα υλικού που διατίθεται στους εκπαιδευτικούς επί δανεισμώ.

Το 2004 πραγματοποιήθηκε μια τομή στη συνεργασία των Υπουργείων Πολιτισμού και Παιδείας στον τομέα της εκπαίδευσης στον πολιτισμό. Με αφορμή τη θεσμοθέτηση των Γραφείων Πολιτιστικών Θεμάτων και Καλλιτεχνικών Αγώνων του ΥΠΕΠΘ (Υ.Α. Γ7/69259/10-7-03 του ΥΠΕΠΘ), έγινε δυνατή η συνεργασία της Διεύθυνσης Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και των Εφορειών Αρχαιοτήτων με το ΥΠΕΠΘ, σε σταθερή βάση. Στόχος της συνεργασίας ήταν η συστηματοποίηση της διδασκαλίας του εκπαιδευτικού υλικού του Υπουργείου Πολιτισμού μέσω της από κοινού διοργάνωσης επιμορφωτικών σεμιναρίων που απευθύνονται στους εκπαιδευτικούς. Τα σεμινάρια, προϊόν της συνεργασίας του Τμήματος, των κατά τόπους Εφορειών και του ΥΠΕΠΘ, λειτουργούν σε δύο στάδια. Το πρώτο στάδιο έχει ενημερωτικό χαρακτήρα και οι εκπαιδευτικοί πληροφορούνται για τις δραστηριότητες της Κεντρικής Υπηρεσίας και των αρμοδίων κατά τόπους Εφορειών στον τομέα της εκπαίδευσης στον πολιτισμό. Ακολουθεί το δεύτερο στάδιο όπου οι εκπαιδευτικοί λαμβάνουν μέρος σε εργαστήρια δραστηριοτήτων και ξεναγήσεις με σκοπό να ενημερωθούν για τους τρόπους διαχείρισης του εκπαιδευτικού υλικού στην τάξη και τον αρχαιολογικό χώρο. Τα σεμινάρια σε αυτό το στάδιο λειτουργούν πολλαπλασιαστικά για την επαφή των μαθητών και σπουδαστών όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσης με τα μουσεία, τους αρχαιολογικούς χώρους και τα μνημεία της χώρας, δεδομένου ότι οι εκπαιδευτικοί διαθέτοντας τα κατάλληλα εργαλεία αναλαμβάνουν οι ίδιοι τις επισκέψεις στους χώρους, έχοντας εκ των προτέρων προετοιμάσει κατάλληλα τους μαθητές της τάξης τους.

Στη συνέχεια των ενημερωτικών σεμιναρίων και της διδασκαλίας των εκπαιδευτικών φακέλων, οι μαθητές που διδάχθηκαν τις προτεινόμενες θεματικές επισκέπτονται τους αρχαιολογικούς χώρους και συμμετέχουν σε εκπαιδευτικά προγράμ-

ματα. Κατ' αυτόν τον τρόπο οδηγούνται από τη θεωρητική προσέγγιση (θεματική διδασκαλία μέσα στη σχολική τάξη) στην τεκμηρίωση (επίσκεψη στο μουσείο και τον αρχαιολογικό χώρο). Κατά συνέπεια, οι επισκέψεις των σχολείων στους αρχαιολογικούς χώρους και στα μουσεία που ακολουθούν την προαναφερθείσα διαδικασία παύουν να είναι τυχαίες, αλλά αναβαθμίζονται ποιοτικά με το να αποκτήσουν συγκεκριμένο στόχο και νόημα που συνάδει με τον εκπαιδευτικό και επικοινωνιακό ρόλο του μουσείου.

Αναλυτικότερα, οργανώθηκαν δύο ενημερωτικά σεμινάρια που αφορούσαν στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες της Διεύθυνσης Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων (Νομός Αττικής) και πέντε σεμινάρια-εργαστήρια για τη διαχείριση των εκπαιδευτικών φακέλων και την αξιοποίηση του εκπαιδευτικού υλικού μέσα στη σχολική τάξη (Νομοί Αττικής και Λασιθίου). Το εκπαιδευτικό υλικό διατέθηκε δωρεάν σε 35 σχολικές βιβλιοθήκες και σε 30 σχολεία της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης επί δανεισμώ.

ΣΤΕΛΛΑ ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ

Στις 20 Ιουνίου 2001 τη Διεύθυνση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου ανέλαβε ο υπογράφων. Πλην των τρεχουσών εργασιών υπήρχαν τρία ζητήματα των οποίων έπρεπε να επιληφθεί η νέα διεύθυνση.

Το πρώτο σοβαρό ζήτημα ήταν η θεραπεία των ζημιών από το σεισμό του 1999 και η αντιμετώπιση του προβλήματος της σπατικότητας του κτιρίου στο σύνολό του, η πιθανή ανακαίνιση και ο εκσυγχρονισμός του, καθώς και η επανέκθεση των Συλλογών του.

Η ανακαίνιση του κτιρίου

Από την επομένη του σεισμού του Σεπτεμβρίου του 1999 και ενώ το προσωπικό του Μουσείου άρχισε το έργο της συσκευασίας και της απομάκρυνσης των εκθεμάτων της Συλλογής Αγγείων από τις βιτρίνες, οι αρμόδιες Διευθύνσεις των Τεχνικών Υπηρεσιών του Υπουργείου Πολιτισμού αναζητούσαν λύσεις στο πρόβλημα της αποκατάστασης του κτιρίου. Η μελέτη του έργου αυτού ήταν χρονοβόρα, καθώς έπρεπε να διερευνηθεί η κατάσταση του κτιρίου στο σύνολό του, να πραγματοποιηθούν νέες αποτυπώσεις κτλ.

Το καλοκαίρι του 2001 αποφασίστηκε οριστικά η προώθηση του έργου της ανακαίνισης του Μουσείου και η εγκατάσταση κεντρικού κλιματισμού στους εκθεσιακούς χώρους και στους χώρους εξυπηρέτησης του κοινού. Οι μεγάλης κλίμακας εργασίες που προέκυπταν ήταν φυσικό να απαιτήσουν το κλείσιμο του Μουσείου για ένα διάστημα. Με δεδομένο τούτο και επειδή η ανάγκη ανανέωσης των μόνιμων εκθέσεων ήταν επιτακτική, η Διεύθυνση του Μουσείου πρότεινε την κατάρτιση επανεκθεσιακού προγράμματος, πρόταση η οποία έγινε δεκτή από την ηγεσία του Υπουργείου.

Το φθινόπωρο του 2001 συντάσσονταν από μεν τη Γενική Διεύθυνση Αναστήλωσης, Μουσείων και Τεχνικών Έργων το τεχνικό δελτίο για το έργο «Οικοδομικές εργασίες επισκευής και εργασίες προσθήκης Η/Μ εγκαταστάσεων στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο», από δε το ίδιο το Μουσείο το τεχνικό δελτίο του έργου «Επανέκθεση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου» προκειμένου να υποβληθούν προς έγκριση και ένταξη των έργων στο Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης. Και ενώ οι διοικητικές διαδικασίες και των δύο έργων προχωρούσαν, άρχισε η εκπόνηση των σχετικών μελετών.

Εν τω μεταξύ είχε ήδη δημοπρατηθεί το έργο αποκατάστασης του σεισμόπληκτου τμήματος και της κατασκευής του υπογείου κτίσματος για τις Η/Μ εγκαταστάσεις στο χώρο μεταξύ του Μουσείου και των οδών Μπουμπουλίνας και Βασιλέως Ηρακλείου. Η εκτέλεση ανατέθηκε στην εργοληπτική εταιρεία ΣΥΝΤΕΧΝΙΚΗ Α.Τ.Ε.

Παράλληλα με τις εργασίες εκσκαφής για την ανέγερση του υπογείου κτιρίου, όπου θα τοποθετούνταν το μηχανοστάσιο του κεντρικού κλιματισμού, στο εσωτερικό του σεισμόπληκτου τμήματος έγιναν ευρείας κλίμακας καθαιρέσεις σοβάδων και αφού τοποθετήθηκε ειδικό πλέγμα, οι επιφάνειες καλύφθηκαν με τσιμέντο. Οι τρεις πλινθόκτιστοι ενδιάμεσοι τοίχοι στους χώρους της Συλλογής Αγγείων στον όροφο καθαιρέθηκαν πλήρως καθώς αφενός οι βλάβες από το σεισμό ήταν ανεπανόρθωτες και αφετέρου το φορτίο τους καταπονούσε το δάπεδο. Οι τοίχοι αυτοί ανακατασκευάστηκαν στο ίδιο ακριβώς πάχος με μεγάλα μπλοκ από χοντρό φελιζόλ οπλισμένο με πλέγμα ατσάλινου σύρματος και στη συνέχεια επενδύθηκαν με τσιμέντο (ganite) πάχους 5 εκατοστών.

Κατά τη διάρκεια των σχετικών ερευνών και της εκπόνησης της μελέτης στήριξης του κτιρίου, διαπιστώθηκε σημαντική διάβρωση του οπλισμού του σκυροδέματος των φερόντων στοιχείων. Προκειμένου να ανασταλεί το φαινόμενο τούτο, εφαρμόσθηκε η μέθοδος της προστασίας με τη διοχέτευση καθοδικού ρεύματος στον οπλισμό.

Για την κατασκευή του υπογείου κτίσματος πραγματοποιήθηκε εκσκαφή του χώρου μεταξύ του Μουσείου και των οδών Μπουμπουλίνας και Βασιλέως Ηρακλείου, υπό την επίβλεψη της Γ΄ ΕΠΚΑ αρχικά και αρχαιολόγων του Μουσείου στη συνέχεια. Αρχαία δεν βρέθηκαν κατά την εκσκαφή, βρέθηκε όμως ένα ενδιαφέρον για την ιστορία του Μουσείου στοιχείο· η υποδομή της βόρειας μνημειώδους κλίμακας από την πρώτη φάση του οικοδομήματος που είχε κατασκευασθεί με βάση τα σχέδια του Lange. Αφού εξασφαλίσθηκε η σταθερότητα του εδάφους αλλά και του κτιρίου, η εκσκαφή προχώρησε στο απαραίτητο βάθος. Σχεδόν σε όλη την έκταση παρατηρήθηκε συγκέντρωση υδάτων οπότε ήταν απαραίτητη η κατασκευή αγωγού για τη συγκέντρωση και απορροή τους, αλλά και η στεγανοποίηση του δαπέδου με στρώματα σπασμένης πέτρας, μονωτικών υλικών και στη συνέχεια επίστρωση με τσιμέντο. Κατόπιν τούτων άρχισε η ανοικοδόμηση του κτιρίου από οπλισμένο σκυρόδεμα.

Οι γραφειοκρατικές διαδικασίες και μια εμπλοκή στο θέμα της εργολαβίας είχαν ως αποτέλεσμα τη συρρίκνωση των χρόνων. Και ενώ ουσιαστικά οι κτιριακές εργασίες άρχισαν στα τέλη του μηνός Μαρτίου του 2004, το άνοιγμα του Μουσείου για το κοινό προγραμματίσθηκε γύρω στα μέσα του Ιουνίου, καθώς τον Ιούλιο έπρεπε να παρουσιασθεί και η μεγάλη περιοδική έκθεση «Αγών».

Η προετοιμασία του κτιρίου σε ένα διάστημα τριών μηνών αλλά και η υλοποίηση της επανέκθεσης μέσα σε αυτό το διάστημα ήταν πολύ δύσκολο έργο και φαινόταν σχεδόν απραγματοποίητο. Αποφασίσθηκε να παραδοθεί στο κοινό σε πρώτη φάση το κτίριο του 19ου αιώνα, όπου εκτίθενται οι δύο μεγάλες Συλλογές του Μουσείου, η Προϊστορική Συλλογή και η Συλλογή Γλυπτών, και να ετοιμαστούν επίσης τέσσερις αίθουσες του ισογείου του νέου κτιρίου για την περιοδική έκθεση. Οι εργασίες που έγιναν ήταν πολλές και ποικίλες.

Η επάρκεια ηλεκτρικού ρεύματος τόσο για τον ενισχυμένο πλέον φωτισμό όσο και για τον κλιματισμό του Μουσείου εξασφαλίστηκε με την αλλαγή του υποσταθμού και την ενίσχυσή του. Όλες οι παλαιές ηλεκτρικές εγκαταστάσεις και καλωδιώσεις αντικαταστάθηκαν.

Τα ξύλινα παράθυρα επιδιορθώθηκαν και αντικαταστάθηκαν όλοι οι υαλοπίνακές τους. Τοποθετήθηκαν νέοι, διπλοί με μεμβράνες anti UV ανάμεσά τους. Στην αίθουσα του βωμού τα παράθυρα αντικαταστάθηκαν εξ ολοκλήρου καθώς η φθορά τους ήταν πολύ μεγάλη και δεν επιδέχονταν επιδιόρθωση. Μεμβράνες anti UV τοποθετήθηκαν και σε όλα τα παράθυρα του παλαιού κτιρίου.

Οι τουαλέτες για το κοινό ανακαινίστηκαν ριζικά με αλλαγές των κατεστραμμένων παροχών νερού και των αποχετεύσεων, των πλακιδίων με γρανίτη καθώς και όλων των ειδών υγιεινής. Τροποποιήθηκαν και αντικαταστάθηκαν οι αγωγοί των ομβρίων υδάτων από το αίθριο του Μουσείου και δια μέσου του Επιγραφικού Μουσείου έως τον κεντρικό αγωγό της οδού Τοσίτσα με σωλήνες μεγάλης διατομής, προκειμένου να επιλυθεί αυτό το πρόβλημα το οποίο έθετε σε κίνδυνο τις αποθήκες των αρχαίων με τις μεγάλες βροχοπτώσεις.

Ένας γυάλινος καλαίσθητος ανελκυστήρας εγκαταστάθηκε στο αίθριο από την αίθουσα 19 προκειμένου να υπάρχει δυνατότητα πρόσβασης στο αίθριο και στους χώρους υγιεινής από τα άτομα με αναπηρία. Για τους ίδιους λόγους έγινε εγκατάσταση μεγάλου ανελκυστήρα κοντά στο μεγάλο κλιμακοστάσιο που οδηγεί στον όροφο, τον οποίο έως τώρα δεν ήταν δυνατόν να επισκεφθούν τα άτομα αυτά.

Για την πρόσβαση στο κτίριο του Μουσείου κατασκευάστηκε επικλινής ράμπα στη βόρεια πλευρά εξωτερικά και κατά μήκος της οδού Βασιλέως Ηρακλείου, η οποία καταλήγει σε μια πεζογέφυρα η οποία είναι προσβάσιμη και από το πεζοδρόμιο (Εικ. 1). Στο αντίστοιχο σημείο ανοίχθηκε είσοδος που οδηγεί στην αίθουσα 39 της Συλλογής Χαλκών και από εκεί με ένα νέο άνοιγμα προς την αίθουσα 16 της Συλλογής Γλυπτών προς όλους τους εκθεσιακούς χώρους του ισογείου. Η είσοδος αυτή θα λειτουργεί και ως έξοδος για την εκτόνωση του κτιρίου από τους επισκέπτες σε περίπτωση κινδύνου.

Ο καθαρισμός των αρχιτεκτονικών μελών του κτιρίου στην πρόσοψη και στο χώρο της εισόδου έγινε από τη Διεύθυνση Συντήρησης με ένα κλιμάκιο νεαρών αποφοίτων συντηρητών. Προτιμήθηκε ο καθαρισμός με νερό και ένα ουδέτερο σαπούνι, και όχι η μέθοδος της υδροβολής προκειμένου να αποφευχθεί η φθορά της επιφάνειάς τους. Σε πολλά σημεία όπου οι επικαθίσεις των ρύπων ήταν ιδιαίτερα σοβαρές, εφαρμόσθηκε πάστα από μίγμα σεπιολίθου, νερού και ουδέτερου σαπουνιού (Texapon).

Εικ. 1. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Από τις εργασίες ανακαίνισης στη βόρεια πλευρά εξωτερικά.

Η ίδια μέθοδος εφαρμόσθηκε και για την απομάκρυνση των ρύπων από την ορθομαρμάρωση των θυρών των αιθουσών καθώς και των πεσσών και των παραστάδων στην αίθουσα 21 και στην αίθουσα του βωμού μπροστά από την κλίμακα ανόδου προς τον όροφο.

Τα δάπεδα δεν αντικαταστάθηκαν, παρότι τούτο προτάθηκε, κυρίως για λόγους οικονομίας. Για το λόγο αυτό με εργάτες του Μουσείου, όλα τα δάπεδα τρίφτηκαν, καθαρίστηκαν και γυαλίστηκαν.

Η νέα έκθεση του Μουσείου

Για την επανέκθεση των Συλλογών του Μουσείου εργάστηκε ένα επιτελείο από 22 αρχαιολόγους (11 μόνιμοι και 11 έκτακτοι), 30 συντηρητές (μόνιμοι και έκτακτοι), 11 εργάτες, μια σχεδιάστρια και φωτογράφοι. Επί τέσσερις μήνες, από τον Οκτώβριο

του 2002 έως τον Ιανουάριο του 2003 αυτοί οι άνθρωποι εργάστηκαν πυρετωδώς για την απομάκρυνση όλων των αρχαίων των παλαιών εκθέσεων από τις προθήκες και τον εγκιβωτισμό τους.

Ένα βασικό και σημαντικό ζήτημα που ετέθη από την αρχή ήταν η αντικατάσταση των παλαιών προθηκών, που πλέον ήταν παντελώς ακατάλληλες τόσο για τη σωστή έκθεση όσο και για την προστασία των αντικειμένων, καθώς επέτρεπαν την εισροή σκόνης και ρύπων, που έβλαπταν σοβαρά τα αρχαία. Τα γηρασμένα κρύσταλλα, που επιπροσθέτως δεν παρείχαν καμιά προστασία από τις παντός είδους βλαβερές ακτινοβολίες, ήταν ακατάλληλα, ενώ οι ξύλινες, επενδεδυμένες με δρύινο καπλαμά, βάσεις τους είχαν φθαρεί ανεπανόρθωτα. Ο φωτισμός επίσης των αρχαίων, κυρίως αυτών της Προϊστορικής Συλλογής και της Συλλογής Χαλκών, μόνο με το φως της ημέρας δεν συνέβαλε καθόλου στην ανάδειξή τους.

Νέες βιτρίνες κατασκευάστηκαν για ολόκληρη την Προϊστορική Συλλογή και ορισμένες για τη Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Ένας ικανός αριθμός βιτρινών υπήρχε ήδη στο Μουσείο από την περιοδική έκθεση «Θεοί και ήρωες της εποχής του Χαλκού στην Ευρώπη», οι οποίες με την κατάλληλη διαρρύθμιση και τροποποίηση χρησιμοποιήθηκαν για την έκθεση της Συλλογής Χαλκών. Στη Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας ο αριθμός των βιτρινών που απαιτούνταν ήταν πολύ μεγάλος. Δεν ήταν οικονομικά εφικτό να κατασκευαστούν νέες εκτός από ορισμένες. Χρησιμοποιήθηκαν λοιπόν οι παλαιές, αφού αντικαταστάθηκαν όλα τα απλά και παλαιά γηρασμένα τζάμια από κρύσταλλα ασφαλείας triplex, που επιπλέον εξασφαλίζουν και την προστασία των αγγείων από τις ακτινοβολίες. Οι βάσεις των βιτρινών, οι περισσότερες από δρύινο καπλαμά, επενδύθηκαν με λακαρισμένο ξύλο στο χρώμα της μανόλιας. Επίσης, εσωτερικά τοποθετήθηκαν ξύλινα λακαρισμένα βάθρα για την έκθεση των αγγείων και καταργήθηκαν τα γυάλινα ράφια, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, και για λόγους ασφαλείας. Εκτός από τέσσερις ομάδες νέων αυτοφωτιζόμενων βιτρινών, οι υπόλοιπες φωτίζονται με προβολείς από την οροφή.

Προϊστορική Συλλογή

Αναμφίβολα ο διαθέσιμος χώρος για την Προϊστορική Συλλογή είναι πολύ περιορισμένος σε σχέση με τον πλούτο των ευρημάτων που αντιπροσωπεύουν την περίοδο από την εποχή του Λίθου ως το τέλος της εποχής του Χαλκού.

Στην προηγούμενη έκθεση ο επισκέπτης έμπαινε απευθείας στην αίθουσα των μυκηναϊκών την οποία και ουσιαστικά επισκεπτόταν πρώτη.

Για να του δοθεί η δυνατότητα να παρακολουθήσει με χρονολογική σειρά την προϊστορική εποχή και τους πολιτισμούς που αναπτύχθηκαν στις διάφορες περιοχές του ελληνικού κόσμου, έγινε προσπάθεια να καθοδηγηθεί, όσο αυτό ήταν εφικτό να γίνει σε μια δεδομένη διαρρύθμιση των αιθουσών.

Έτσι, στην είσοδο της αίθουσας 4 διαμορφώθηκε ένας μικρός προθάλαμος ολόκληρης της Προϊστορικής Συλλογής και των τριών αιθουσών στις οποίες αναπτύσσεται.

Η παρουσίαση των ευρημάτων έγινε με χρονολογική σειρά, αλλά και κατά μικρότερες ενότητες που αντιστοιχούν είτε σε ομάδες ομοειδών αντικειμένων είτε σε μικρά ανασκαφικά σύνολα, είτε ακόμη σε έργα που αντιπροσωπεύουν μια πολιτισμική περιοχή. Στην αίθουσα 5 εκτίθενται ευρήματα από τη Νεολιθική εποχή ως και τη Μεσοελλαδική, ενώ στην αίθουσα 6 παρουσιάζεται ο Κυκλαδικός πολιτισμός.

Στη μεγάλη κεντρική αίθουσα 4 εκτίθενται τα πολυπληθή ευρήματα που αντιπροσωπεύουν το μυκηναϊκό πολιτισμό και τα οποία χωρίζονται σε μικρότερες ενότητες. Την πρώτη ενότητα αποτελούν αυτά που προέρχονται από τους έξι βασιλικούς τάφους του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών. Η έκθεση των αντικειμένων γίνεται κατά τάφους αλλά και κατά είδος. Ακολουθούν ευρήματα από τον Ταφικό Κύκλο Β, κατά τάφους που είναι προγενέστεροι ή σύγχρονοι αυτών του Κύκλου Α.

Η δεύτερη ενότητα είναι αφιερωμένη σε ευρήματα από τρεις σημαντικές ακροπόλεις (Μυκήνες, Τίρυνθα, Πύλο). Χωριστά οι τοιχογραφίες, η κεραμική, τα χάλκινα και τα ελεφαντοστέινα. Μια ομάδα αποτελούν τα αντικείμενα που σχετίζονται με τη Γραμμική Β γραφή (πήλινες πινακίδες, ενεπίγραφα αγγεία, σφραγίδες). Ακολουθεί η ενότητα με ευρήματα από θολωτούς τάφους, ενώ στη μικρή αίθουσα 3 εκτίθενται ευρήματα από κέντρα εκτός Πελοποννήσου.

Συλλογή Γλυπτών

Η Συλλογή Γλυπτών του Εθνικού Μουσείου είναι μια από τις πλουσιότερες αλλά και τις σημαντικότερες στον κόσμο αφού τα γλυπτά που την απαρτίζουν είναι στη συντριπτική τους πλειονότητα πρωτότυπα έργα. Αξίζει επίσης να τονιστεί ότι εδώ βρίσκονται συγκεντρωμένα πολλά και σημαντικά έργα της αρχαϊκής εποχής, ενώ το σύνολο των επιτυμβίων στηλών και μαρμάρινων αγγείων είναι το πλουσιότερο που υπάρχει και καλύπτει όλες τις περιόδους.

Η τελευταία έκθεση των γλυπτών είχε πραγματοποιηθεί από τον Χρήστο Καρούζο στη δεκαετία του 1950, ενώ από το 1970 και εντεύθεν μικρής κλίμακας επανεκθετικές εργασίες διαφοροποιούσαν την έκθεση είτε με την επανέκθεση συνόλων (π.χ. της Επιδαύρου), είτε με τις αλλαγές της θέσης των έργων, είτε με την προσθήκη νέων αποκτημάτων.

Στην νέα επανέκθεση διατηρήθηκε η κεντρική ιδέα της παλαιάς έκθεσης, δηλαδή της διαχρονικής παρουσίασης της αρχαίας ελληνικής γλυπτικής, αλλά διαφοροποιήθηκαν οι ομαδοποιήσεις των έργων, ενώ ελήφθησαν υπόψη και οι όποιες αναθεωρήσεις σχετικά με τη χρονολόγηση και την ερμηνεία τους. Παράλληλα, ορισμένα νέα ή σπουδαία έργα, όπως η Φρασίκλεια και ο κούρος της Μερέντας, που είχαν εκτεθεί σε μικρές στενές και χαμηλές αίθουσες, μεταφέρθηκαν σε κεντρικότερα σημεία (βλ. και παρακάτω, Εικ. 17).

Εικ. 2. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Η έκθεση «Αγών».

Έκθεση «Αγών»

Στο πλαίσιο των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, παρόλο το φόρτο εργασίας με την ανακαίνιση του κτιρίου και τις επανεκθέσεις, κατάφερε να διοργανώσει και να παρουσιάσει από τις 15 Ιουλίου έως τις 31 Οκτωβρίου, μια περιοδική έκθεση με τίτλο «Αγών», παρουσιάζοντας το αγωνιστικό πνεύμα στην αρχαία Ελλάδα σε όλους τους τομείς (αθλητισμό, ποίηση, θέατρο, τέχνη). Η έκθεση περιελάμβανε 237 έργα, από τα οποία 60 ήταν δάνεια από διάφορα μουσεία του εξωτερικού, 121 από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και 57 από διάφορα μουσεία της Ελλάδας[1] (Εικ. 2).

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΛΤΣΑΣ

ΧΗΜΙΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ

Κατά τη χρονική περίοδο 2001-2004 ο χημικός του εργαστηρίου Σ. Πρωτοπαπάς με τη βοήθεια των παρασκευαστών Ε. Σμόνου, Γ. Σκανδάλου και Π. Παπασταμάτη πραγματοποίησε διάφορες χημικές αναλύσεις και έρευνα διαφόρων υλικών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχαν οι κάτωθι χημικές αναλύσεις:

α) Χημική ανάλυση ικανού αριθμού αγγείων, από τις εκθέσεις του πρώτου ορόφου του ΕΑΜ, με σκοπό την αναζήτηση της πιθανής προέλευσης, καθώς και επιβεβαίωση της υπάρχουσας ήδη άποψης της περιοχής κατασκευής των. Η χημική σύσταση του πηλού των κεραμικών έδειξε ότι τα περισσότερα από αυτά που εξετάστηκαν ήταν βοιωτικά της κλασικής εποχής.

β) Χημική ανάλυση τριών μεταλλικών αγαλματιδίων από κατάσχεση, Ηρακλέους, Αρτέμιδος και γυμνού νέου. Για το αγαλματίδιο του Ηρακλέους η χημική ανάλυση έδειξε μολυβδούχο κρατέρωμα, δηλαδή κράμα χαλκού, κασσιτέρου και μολύβδου. Για το αγαλματίδιο της Αρτέμιδος η ανάλυση έδειξε επίσης ότι το κράμα ήταν μολυβδούχο κρατέρωμα αλλά με πολύ μεγάλη και ασυνήθη περιεκτικότητα σε μόλυβδο. Για το τρίτο αγαλματίδιο του γυμνού νέου η ανάλυση έδειξε ότι είχε κατασκευαστεί από σύγχρονο συγκολλητικό κράμα μολύβδου/κασσιτέρου ηθελημένης σύστασης. Στην επιφάνεια του αγαλματιδίου υπήρχε λεπτό ηλεκτρολυτικό στρώμα χαλκού για τη δημιουργία πατίνας, πράγμα που καταδεικνύει και το χρόνο κατασκευής του αγαλματιδίου.

γ) Σε χάλκινο ειδώλιο Ερμή από παράδοση η χημική ανάλυση έδειξε ότι ήταν κράμα μολυβδούχου κρατερώματος (χαλκός, κασσίτερος, μόλυβδος) με αρκετά υψηλή περιεκτικότητα μολύβδου, πράγμα που πιθανώς προδικάζει και την κατασκευή χρονικά (ρωμαϊκή ή μετα-ρωμαϊκή) του αγαλματιδίου.

δ) Για δύο χάλκινα ειδώλια πολεμιστή και ταύρου από κατάσχεση η χημική ανάλυση έδειξε ότι είχαν παραπλήσια σύσταση και ότι ήταν ορειχάλκινα, δηλαδή κράματα χαλκού/ψευδαργύρου υπό αναλογία 2 προς 1 αντίστοιχα, με μικρή περιεκτικότητα σε κασσίτερο. Η μεγάλη περιεκτικότητα σε ψευδάργυρο της τάξεως του 30% και η μικρή σε κασσίτερο ήταν προφανώς ηθελημένες. Τα κράματα αυτού του τύπου είναι σύγχρονα με την επωνυμία ναυπηγικός ορείχαλκος και εμφανίζουν μεγάλη αντοχή σε διάβρωση από

1. Βλ. και Ν. Καλτσάς (επιμ.), *Αγών, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 15 Ιουλίου-31 Οκτωβρίου 2004*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα 2004.

θαλάσσιο περιβάλλον. Η χημική ανάλυση προδικάζει τη σύγχρονη εποχή κατασκευής των αγαλματιδίων.

Σ. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΣ
ΧΗΜΙΚΟΣ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ

2001

Κατά το έτος 2001 η υπογράφουσα άσκησε χρέη προϊσταμένης της Προϊστορικής Συλλογής και συνεργάστηκε με τις επιμελήτριες αρχαιοτήτων Αλ. Χριστοπούλου, Ελ. Τσιβιλίκα, Δημ. Κοκκέβη-Φωτίου και Μ. Βλασσοπούλου. Η αρχαιολόγος Αγνή Μητροπούλου εργάστηκε μαζί μας κατά το πρώτο εξάμηνο του 2001 και η αρχαιολόγος Ελ. Κωνσταντινίδη για ένα μικρό διάστημα μετά τη λήξη του κοινοτικού προγράμματος ΤΟΜΒΑ[2]. Την ευθύνη της συντήρησης των έργων της Συλλογής είχε ο συντηρητής Κ. Πανταζής καθώς και οι Γ. Μακρής και Ευ. Σκαμαγκούλη.

Στη Μυκηναϊκή αίθουσα πραγματοποιήθηκε επανέκθεση των ευρημάτων του τάφου V του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών στην προθήκη 3, του ανακτόρου της Πύλου και των θολωτών τάφων της Πύλου, Μυρσινοχωρίου Κακοβάτου και Τραγάνας στην προθήκη 8 καθώς και αυτών από το θολωτό και τους θαλαμωτούς τάφους των Δενδρών στην προθήκη 33. Στην Κυκλαδική και τη Νεολιθική αίθουσα κατασκευάστηκαν βάσεις στήριξης των αρχαίων, για λόγους προστασίας, από τον Κ. Πανταζή. Στην αίθουσα της Θήρας, η οποία παρέμεινε κλειστή για το κοινό, ο ζωγράφος του ΤΑΠΑ Β. Σκούταρης κατασκεύασε ακριβή αντίγραφα ορισμένων επί μέρους θεμάτων της μεγάλης τοιχογραφίας της «Άνοιξης».

Το μεγάλο χάλκινο ξίφος τύπου Α, αρ. ευρ. 5664, από το θολωτό τάφο Β του Κακόβατου Τριφυλίας, συντηρήθηκε και αποκαταστάθηκε από τον Γ. Μακρή στη χαρακτηριστική «κεκαμμένη» μορφή την οποία είχε όταν αποτέθηκε ως κτέρισμα στον τάφο (Εικ. 3). Από τον ίδιο τάφο προέρχεται μαρμάρινο λυχνάρι, αρ. ευρ. 15305, που πρόσφατα ταυτίστηκε και εκτίθεται τώρα στη μόνιμη έκθεση (Εικ. 4). Ο ανακτορικός αμφορέας από το θολωτό τάφο Α του Κακόβατου, αρ. ευρ. 13728, επανασυγκολλήθηκε εξ ολοκλήρου από τον Κ. Πανταζή και συμπληρώθηκε με τα θραύσματα αρ. ευρ. 14164, τα οποία αποδείχθηκε ότι συνανήκουν (Εικ. 5). Τμήμα από το σώμα ενός άλλου ανακτορικού αμφορέα, από τον ίδιο τάφο, αρ. ευρ. 15869, συντηρήθηκε και καταγράφηκε[3].

Εικ. 3. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Προϊστορική Συλλογή. Χάλκινο κεκαμμένο ξίφος τύπου Α (αρ. ευρ. 5664).

Εικ. 4. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Προϊστορική Συλλογή. Μαρμάρινο λυχνάρι από τον Κακόβατο Τριφυλίας (αρ. ευρ. 15305).

Εικ. 5. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Προϊστορική Συλλογή. Ανακτορικός αμφορέας (αρ. ευρ. 13728).

2. Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 9 και Ελ. Κωνσταντινίδη, *Το Μουσείον* 1 (2000), σ. 85-87.

3. K. Müller, *AM* 34 (1909), σ. 298-299, εικ. 14, σ. 307-308, εικ. 15 (σχέδιο), σ. 314-315, πίν. XXIV.4, XXIII.2.

Στην αποθήκη της Προϊστορικής Συλλογής ταυτίστηκαν, συντηρήθηκαν και καταγράφηκαν περί τα 600 συνολικά έργα, που προέρχονται από τα Μεσοελλαδικά νεκροταφεία του Διμηνίου και Σέσκλου Θεσσαλίας καθώς και από τους τάφους του Βόλου[4], την Αίγινα[5], τη Θήβα[6], το Δισπηλιό Καστοριάς[7], τις Μυκήνες, τη Φυλακωπή, την Ακρόπολη των Αθηνών και άλλες θέσεις. Τρία έργα της δωρεάς Π. Γενναδίου προέρχονται από την Κύπρο, το πήλινο ρυτό σε μορφή όνου που μεταφέρει αγγεία[8], αρ. ευρ. 15373, και δύο τυπικά κυπριακά αγγεία, ένας σκύφος με διχαλωτή λαβή (white slip ware), αρ. ευρ. 15374, και ένα μόνωτο φλασκί (lentoid flask), αρ. ευρ. 15375.

Στο Θησαυροφυλάκιο του Μουσείου ταυτίστηκαν και καταγράφηκαν τα χρυσά κοσμήματα και άλλα μικροαντικείμενα από τους μυκηναϊκούς τάφους της Ασίνης[9] καθώς και το μοναδικό χρυσελεφάντινο σκεύος, αρ. ευρ. 15865, από το θαλαμωτό τάφο 10 στα Δενδρά Αργολίδας[10], που συντηρήθηκε από τη Φ. Σκαμαγκούλη.

Περιοδικές εκθέσεις

Η έκθεση «Μινωιτών και Μυκηναίων Γεύσεις» είχε παρουσιαστεί στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο κατά το 1999 και στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου κατά τα έτη 2000-2001. Κατά το διάστημα από 4/11 έως 25/11/2001 η έκθεση μεταφέρθηκε στο Museum of Science and Industry στο Σικάγο των ΗΠΑ, υπό την αιγίδα της Πολιτιστικής Ολυμπιάδας. Επτά έργα της Συλλογής (χάλκινες περόνες με κεφαλή από ορεία κρύσταλλο από τον Ταφικό Κύκλο Β των Μυκηνών, πινακίδες Γραμμικής Β γραφής από την Πύλο, χαναανίτικοι αμφορείς από το θολωτό τάφο στο Μενίδι και η πρόχους με απεικόνιση σταφυλιών από το Ακρωτήρι Θήρας) συμμετείχαν στην έκθεση καθώς και το ακριβές αντίγραφο της χρυσής προσωπίδας «του Αγαμέμνονος». Ο κατάλογος της έκθεσης ανατυπώθηκε στην αγγλική γλώσσα με κύριο τίτλο «Archaeology meets Science».

Στο Μουσείο Ιστορίας της πόλης της Βαρκελώνης στην Ισπανία παρουσιάσθηκε η έκθεση «Sacred Foods, Bread, Wine and Oil in the Ancient Mediterranean» από 30/6 έως 30/9/2001, στην οποία συμμετείχαν δύο έργα της Συλλογής (κωνικό ρυτό με απεικόνιση χταποδιού και πινακίδα Γραμμικής Β γραφής από τις Μυκήνες). Την έκθεση συνόδευε τρίγλωσσος κατάλογος, με κείμενα στην ισπανική, την καταλανική και την αγγλική γλώσσα.

Στο Δημοτικό Μουσείο της Μαδρίτης παρουσιάσθηκε η έκθεση το «Ελληνικό Κόσμημα» από 26/9 έως 25/10/2001. Η δημιουργία της έκθεσης βασίσθηκε στη μεγάλη έκθεση με τον ίδιο τίτλο που παρουσιάσθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1997 και περιλαμβάνει τώρα μικρότερο αριθμό έργων. Η Συλλογή συμμετείχε με δώδεκα έργα, χρυσά και αργυρά κοσμήματα της Πρώιμης εποχής του Χαλκού από την Αμοργό, την Πολιόχνη Λήμνου και τη Λευκάδα, χρυσά μυκηναϊκά κοσμήματα από τις Μυκήνες και τα Δενδρά Αργολίδας καθώς και περιδέραιο από υαλόμαζα από τις Μυκήνες. Την έκθεση συνόδευε συνοπτικός κατάλογος.

Αρχαιομετρική έρευνα

Η αρχαιομετρική έρευνα των χρυσών νεολιθικών περιάπτων και ελασμάτων, της κατάσχεσης του 1997, συνεχίσθηκε στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας και Εργαστήριο Ανάλυσης Υλικού του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» σε συνεργασία με το Χημείο του Εθνικού Μουσείου.

Συνεχίσθηκε η έρευνα των χρυσών μυκηναϊκών έργων από την Πύλο, το Μυρσινοχώρι και την Τραγάνα, με μη καταστρεπτική μέθοδο φθορισμού ακτίνων Χ και δια φορητής συσκευής, στα πλαίσια του Ευρωπαϊκού προγράμματος XRF-ART, από τους καθηγητές Γ. Κορρέ του Πανεπιστημίου Αθηνών και St. Rodolphi του Πανεπιστημίου La Sapienza της Ρώμης. Εκπονήθηκαν επίσης σχέδια μεγάλου αριθμού έργων από τις θέσεις αυτές και τον Κακόβατο Τριφυλίας.

Χορηγήθηκε άδεια δειγματοληψίας των οστών του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών, προκειμένου να πραγματοποιηθεί ανάλυση DNA στο Πανεπιστήμιο του Manchester, Institute of Science and Technology στην Αγγλία, υπό τη διεύθυνση του Dr John Prag. Η δειγματοληψία έγινε το Μάιο του 2001 από τους Dr R. Arnott και την K. Brown.

Το δακτυλίδι του «Μίνωος»

Σημαντικό γεγονός της χρονιάς υπήρξε η επανεύρεση του χρυσού σφραγιστικού δακτυλιδιού, γνωστού ως δακτυλιδιού του «Μίνωος» (Εικ. 6), το οποίο παραδόθηκε, στις 9 Μαΐου 2001, στο Γενικό Διευθυντή Αρχαιοτήτων Λ. Κολώνα από τον κάτοχό του Γ. Καζαντζή. Αμέσως μεταφέρθηκε στην Προϊστορική Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου προς φύλαξη, έρευνα και μελέτη (ΒΕ 17.1/2001)[11].

4. Χρ. Τσούντας, *ΠΑΕ* 1900, σ. 72-73.

5. Β. Στάης, *ΑΕ* 1895, σ. 251.

6. Δ. Φίλιος, *ΠΑΕ* 1897, σ. 94-104.

7. Α. Κεραμόπουλλος, *ΠΑΕ* 1937-1939.

8. Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Το φορτωμένο γαϊδουράκι της Κύπρου, *Χάρις Χαίρε, Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, τ. Β', εκδ. Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αιγαιακών Σπουδών, Αθήνα 2004, σ. 319-332.

9. O. Frödin - A. Persson, *Asine*, Lund 1938.

10. A.W. Persson, *New Tombs at Dendra near Midea*, Lund 1942, σ. 91-92, εικ. 102.

11. *Archaeological Reports* 2001-2002, σ. 12. Η εικόνα του δακτυλιδιού στο εξώφυλλο είναι αντίστροφα τυπωμένη. Μετά την επισήμανση μας το σφάλμα αναγνωρίσθηκε σε ένθετο παρόραμα. Βλ. ακόμη, Ν. Δημοπούλου - Γ. Ρεθεμιωτάκης, *Το δακτυλίδι του Μίνωα και τα μινωικά χρυσά δακτυλίδια*, Αθήνα 2004.

Εικ. 6. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Προϊστορική Συλλογή. Το χρυσό σφραγιστικό δακτυλίδι του «Μίνωος» (ΒΕ 17.1/2001).

Το δακτυλίδι, με τη σύνθετη θρησκευτική παράσταση του 15ου αι. π.Χ., περιβάλλεται από μύθο από την πρώτη στιγμή της τυχαίας εύρεσής του, κοντά στον «Τάφο-Ιερό» της Κνωσού το 1928. Ο ενθουσιώδης Arthur Evans του έδωσε το όνομα δακτυλίδι του «Μίνωος» και απέκτησε ένα αντίγραφό του, έργο του E. Gilliéron. Το δακτυλίδι κατέληξε στα χέρια του ιερέα Ν. Πολάκη και ο επιμελητής τότε αρχαιοτήτων Ν. Πλάτων πέτυχε τη μεταφορά του στο Μουσείο Ηρακλείου, όπου ελήφθησαν φωτογραφίες και εκμαγείο. Οι Σπ. Μαρινάτος και Ν. Πλάτων διαφώνησαν περί της γνησιότητας του δακτυλιδιού και σύμφωνα με τη γνώμη του Σπ. Μαρινάτου, εφόρου τότε αρχαιοτήτων Κρήτης, το δακτυλίδι κρίθηκε ως μη αυθεντικό και επιστράφηκε στον κάτοχό του, ο οποίος λίγο αργότερα (1930) δήλωσε την «απώλειά» του. Ωστόσο τα δύο ακριβή αντίγραφα του δακτυλιδιού στο Μουσείο Ashmolean της Οξφόρδης, τα σχέδια, τα εκμαγεία και οι φωτογραφίες επέτρεψαν όλα αυτά τα χρόνια την προσεκτική μελέτη των παραστάσεων της σφενδόνης και το συσχετισμό τους με πρόσφατα ευρήματα από τις Αρχάνες, τα Χανιά και τον Πόρο Ηρακλείου.

Στο Χημείο του Μουσείου υπήρξε η δυνατότητα εργαστηριακής ανάλυσης του δακτυλιδιού από την Ελ. Μάγκου με τη χρήση του βιντεομικροσκοπίου, με δυνατότητα μεγέθυνσης των εικόνων 20-180χ, της συσκευής ακτίνων Χ φθορισμού (XRF) για μη καταστρεπτική επιφανειακή χημική ανάλυση και της ακτινογράφησης. Μετά από αίτημά μας, το Μουσείο Ashmolean παρείχε φωτογραφίες και πληροφορίες για τη χημική σύσταση των δύο αντιγράφων του δακτυλιδιού. Τα σχετικά στοιχεία συνεκτιμήθηκαν με τη συνεργασία του Ingo Pini.

Η Επιστημονική επιτροπή, που ορίσθηκε από τον Υπουργό Πολιτισμού το Φεβρουάριο του 2002, αποφάνθηκε ομόφωνα υπέρ της γνησιότητας του δακτυλιδιού. Το δακτυλίδι του «Μίνωος», μετά από εβδομήντα χρόνια, επέστρεψε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου και παρουσιάσθηκε επίσημα στο κοινό στις 23 Ιουλίου 2002, στο πλαίσιο ειδικής έκθεσης.

ΛΕΝΑ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ-ΜΑΝΙΟΥΔΑΚΗ

2002

Κύριο και καθοριστικό έργο της Συλλογής κατά το έτος 2002 υπήρξε η προετοιμασία της γενικής επανέκθεσης των αρχαίων, με χρονικό ορίζοντα τους Ολυμπιακούς Αγώνες της Αθήνας το 2004. Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκε μελέτη επανέκθεσης της Νεολιθικής αίθουσας (αρ. 5), με επιμέλεια της Αλ. Χριστοπούλου, της Κυκλαδικής αίθουσας (αρ. 6), με επιμέλεια της Ελ. Τσιβιλίκα, της μεγάλης Μυκηναϊκής αίθουσας (αρ. 4) και της παράπλευρης αίθουσας (αρ. 3), καθώς και της αίθουσας της Θήρας (αρ. 48) με επιμέλεια της Ελ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη και των Δ. Κοκκέβη-Φωτίου και Μ. Βλασσοπούλου. Το σχεδιασμό της έκθεσης στις αίθουσες 3, 4, 5 και 6 ανέλαβε η αρχιτέκτων Β. Δρούγκα και στην αίθουσα 48 ο αρχιτέκτων Α. Μανιουδάκης.

Την ευθύνη της συντήρησης των έργων της Συλλογής είχε ο συντηρητής Κ. Πανταζής καθώς και οι Γ. Μακρής και Φ. Σκαμαγκούλη. Ο Κ. Πανταζής, που στήριξε το έργο της Συλλογής επί σειρά ετών και συνέβαλε με την ικανότητά του στο άρτιο στήσιμο της παλαιότερης μόνιμης έκθεσης και των μεγάλων περιοδικών εκθέσεων, αποχώρησε κατά το τέλος του έτους με συνταξιοδότηση. Στο επίπονο έργο της επανέκθεσης συμμετείχαν επίσης και οι αρχαιολόγοι Ελ. Κωνσταντινίδη και Κ. Πασχαλίδης και οι συντηρητές Π. Φελέρης, Μ. Κοντάκη (μετάλλινα και ελεφάντινα έργα), Ευ. Βελαλοπούλου, Ιω. Ντάλλα και Κ. Ξυλινά (πήλινα και λίθινα έργα), που προσελήφθησαν το Σεπτέμβριο του 2002.

Το Μουσείο παρέμεινε ανοικτό για το κοινό και τους επιστήμονες-μελετητές μέχρι την 1η Οκτωβρίου 2002. Στη συνέχεια η μόνιμη έκθεση της Συλλογής φωτογραφήθηκε από τον Γ. Σαρακίνη και αποτυπώθηκε σχεδιαστικά. Οι εργασίες γενικής ανακαίνισης και εξοπλισμού του κτιρίου απαίτησαν τη μεταφορά των αρχαίων της έκθεσης σε ασφαλείς χώρους αποθήκευσης, όπως το Θησαυροφυλάκιο που διαρρυθμίστηκε κατάλληλα από τη Β. Δρούγκα, καθώς και τον εγκιβωτισμό μεγάλου αριθμού αρχαίων. Μετακινήσεις αρχαίων πραγματοποιήθηκαν σε μεγάλη κλίμακα και στην αποθήκη της Συλλογής.

Καθ' όλη τη διάρκεια του έτους συντηρήθηκε μεγάλος αριθμός πήλινων, χάλκινων και ελεφάντινων έργων καθώς και η ξύλινη πυξίδα με ελεφάντινη διακόσμηση αρ. ευρ. 812 από τον τάφο V του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών. Η αφαίρεση του χώματος και η συντήρηση των μεγάλων ελεφάντινων οκτώσχημων ασπίδων αρ. ευρ. 7635 κα 7636 από τις Μυκήνες αποκάλυψαν ικανά ψήγματα της χρυσής επένδυσης που φαίνεται ότι τις κάλυπτε, σύμφωνα και με τον ανασκαφέα A.J.B. Wace, τα οποία δεν ήταν προηγουμένως ορατά[12].

12. J.C. Poursat, *Catalogue des ivoires mycéniens du Musée National d'Athènes*, Paris 1977, σ. 70-71, πίν. XX.

Εικ. 7. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Προϊστορική Συλλογή. Ειδώλιο χοίρου από την Πολιόχνη Λήμνου (αρ. ευρ. 7131).

Το γνωστό πήλινο σκεύος σε μορφή χοίρου με τρία πόδια (Εικ. 7) από την Πολιόχνη Λήμνου[13] (αρ. ευρ. 7131) συντηρήθηκε και αποκαταστάθηκε με τέσσερα πόδια, σύμφωνα και με άλλα ανάλογα πρότυπα της Πρώιμης εποχής του Χαλκού. Ο Κ. Πανταζής κατασκεύασε εκμαγεία και γύψινα αντίγραφα των μαρμάρινων κυκλαδικών ειδωλίων αρ. ευρ. 4958, 4959 και των μαρμάρινων φιαλών αρ. ευρ. 4950, 4951, 4952 από τους τάφους στο Ακρωτηράκι Σίφνου[14] με προορισμό το Αρχαιολογικό Μουσείο της Σίφνου.

Καταγράφηκαν περί τα 400 αρχαία έργα, τα περισσότερα από τις ανασκαφές του Χρ. Τσούντα στη Θεσσαλία, στο Διμήνι και το Σέσκλο, τα οποία είχαν συλλογικούς αριθμούς ευρετηρίου. Ερευνήθηκαν τα όστρακα από τους αδημοσίευτους θαλαμωτούς τάφους της Ναυπλίας[15] και αναγνωρίστηκαν θραύσματα ενός νέου κρατήρα με παράσταση άρματος. Το θέμα είναι γνωστό στο μυκηναϊκό νεκροταφείο της Ναυπλίας από θραύσμα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. ευρ. 3479)[16] και το γνωστό αμφοροειδή κρατήρα του Μουσείου Ναυπλίου[17]. Το χάλκινο μινωικό ειδώλιο λατρευτή αρ. ευρ. 6433 από τον Άγιο Γεώργιο Κυθήρων, που είχε παραδοθεί στο Μουσείο πριν από τον πόλεμο, μετά από έρευνα στα παλαιά ευρετήρια, ταυτίστηκε τελικά με το αρ. ευρ. 8914 δημοσιευμένο χάλκινο ειδώλιο (Εικ. 8), που εθεωρείτο άγνωστης προέλευσης[18]. Το ειδώλιο παρουσιάζεται τώρα στη μόνιμη έκθεση.

Εικ. 8. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Προϊστορική Συλλογή. Χάλκινο ειδώλιο λατρευτή από τα Κύθηρα (αρ. ευρ. 6433).

Μεγάλος αριθμός μαρμάρινων κυκλαδικών ειδωλίων και σκευών καταγράφηκε και φωτογραφήθηκε για το Σύνταγμα Κυκλαδικής Τέχνης. Η δημοσίευσή τους προωθείται από τον καθηγητή Χρ. Ντούμα και τους συνεργάτες του[19]. Στην ίδια ομάδα συμμετέχει και η Ελ. Τσιβιλίκα.

Στο νέο Μουσείο Μυκηνών παραχωρήθηκαν 40 πήλινα, χάλκινα και ελεφάντινα έργα, χρυσά κοσμήματα, καθώς και τμήματα τοιχογραφιών από την Ακρόπολη των Μυκηνών, τις Οικίες, τον Ταφικό Κύκλο Β, τους θολωτούς και θαλαμωτούς τάφους της ανασκαφής A.J.B. Wace, προκειμένου αυτά να εκτεθούν στη μόνιμη έκθεση του Μουσείου Μυκηνών. Το νέο Μουσείο εγκαινιάσθηκε στις 31 Ιουλίου 2003. Βασικός στόχος ήταν ο εμπλουτισμός του Νέου Μουσείου Μυκηνών με έργα από γνωστά ανασκαφικά σύνολα, των οποίων το υλικό ήταν ήδη διαμοιρασμένο μεταξύ του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και του Μουσείου Ναυπλίου. Τα περισσότερα έργα, όπως οι τοιχογραφίες από το ανάκτορο και το θρησκευτικό κέντρο των Μυκηνών, τα χάλκινα σκεύη του Ταφικού Κύκλου Β και ο ανακτορικός αμφορέας αρ. ευρ. 15120 από το θολωτό τάφο του Επάνω Φούρνου (Εικ. 9)[20], φυλάσσονταν στην αποθήκη της Προϊστορικής Συλλογής.

13. L. Bernabò-Brea, *Poliochni* II, Roma 1976, σ. 276, πίν. CCXX.

14. J. Rambach, *Kykladen* I, Bonn 2000, σ. 62-64.

15. Β. Στάης, *ΠΑΕ* 1892, σ. 52-54.

16. J.A. Sakellarakis, *The Mycenaean Pictorial Style in the National Archaeological Museum*, Αθήνα 1992, σ. 20, αρ. 2.

17. Κ. Δημακοπούλου (επιμ.), *Ο Μυκηναϊκός Κόσμος*, Αθήνα 1988, αρ. κατ. 242.

18. Α. Σακελλαρίου, Τρία χάλκινα μινωϊκά ειδώλια του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, *Πεπραγμένα Β΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 11-17 Απριλίου 1966*, Αθήνα 1968, σ. 247· E. Sapouna-Sakellarakis, *Die Bronzenen Menschenfiguren auf Kreta und in der Ägäis, PBF* 1:5, Στουττγάρδη 1995, σ. 92, αρ. 158· Α. Λεμπέση, *Το Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου*, ΙΙΙ, Αθήνα 2002, σ. 52.

19. Α. Παπάζογλου, *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 2.

20. K. Kalogeropoulos, *Die frühmykenischen Grabfunde von Analipsis (südöstliches Arkadien)*, Αθήνα 1998, σ. 98-99, πίν. 34a.

Εικ. 9. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Προϊστορική Συλλογή. Ανακτορικός αμφορέας από τις Μυκήνες (αρ. ευρ. 15120).

Περιοδικές εκθέσεις

Στην έκθεση «Εύθραυστη Πολυτέλεια. Γυάλινα αγγεία του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου» (16 Απριλίου έως το τέλος Σεπτεμβρίου 2002) παρουσιάσθηκαν το τμήμα γυάλινου πτυχωτού σκεύους από τον Κακόβατο Τριφυλίας (αρ. ευρ. 5671) και το θραύσμα αιγυπτιακού σκεύους από την Ακρόπολη των Μυκηνών (αρ. ευρ. 4530).

Η έκθεση «Μινωιτών και Μυκηναίων Γεύσεις», η οποία είχε παρουσιασθεί στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, το Μουσείο Ρεθύμνου και στο Museum of Science and Industry στο Σικάγο των ΗΠΑ κατά τα έτη 1999-2001[21], μεταφέρθηκε στο Birmingham Museum and Art Gallery της Αγγλίας κατά το διάστημα από 11-7-2002 έως 5-1-2003.

Η έκθεση «Ο ταύρος στον μεσογειακό κόσμο. Μύθοι και λατρείες» οργανώθηκε από το Μουσείο Ιστορίας της πόλεως της Βαρκελώνης κατά το διάστημα από 14 Νοεμβρίου 2002 έως 6 Μαρτίου 2003. Όπως δηλώνει ο εύγλωττος τίτλος, η έκθεση εξετάζει τη μορφή του ταύρου στην εικονογραφία και την ιδεολογία των λαών της Μεσογείου από την προϊστορική εποχή έως την ύστερη αρχαιότητα. Η Συλλογή συμμετείχε με επτά έργα της μυκηναϊκής εποχής, το τμήμα τοιχογραφίας με σκηνή ταυροκαθαψίων (αρ. ευρ. 1595) και τρία πήλινα ειδώλια ταύρων (αρ. ευρ. 1711, 1712, 1573) από την Τίρυνθα, το χρυσό ειδώλιο ταύρου (αρ. ευρ. 2947) από τις Μυκήνες, το σφραγιστικό δακτυλίδι από την Ασίνη με σκηνή ταυροκαθαψίων στη χρυσή επένδυση (αρ. ευρ. 10275) και το ελεφάντινο πλακίδιο με σκηνή λιονταριού που κατασπαράσσει ταύρο (αρ. ευρ. 2046) από τα Σπάτα. Ο ογκώδης κατάλογος της έκθεσης με κείμενα και λήμματα Ελλήνων, Ισπανών και Γάλλων αρχαιολόγων τυπώθηκε τρίγλωσσος, στην ισπανική, την καταλανική και την αγγλική γλώσσα[22].

ΛΕΝΑ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ-ΜΑΝΙΟΥΔΑΚΗ

2003

Κύριο έργο της Συλλογής κατά το 2003 υπήρξε η προετοιμασία της επανέκθεσης και η κατάθεση της σχετικής μελέτης για έγκριση στο ΚΑΣ, εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας το 2004. Η μελέτη επανέκθεσης των Συλλογών του Μουσείου εγκρίθηκε από το ΚΑΣ στη συνεδρία της 18ης Φεβρουαρίου 2003 και εξεδόθη στη συνέχεια η ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α2/Φ21/39885 π.ε./3049/19-3-2003 Υπουργική Απόφαση.

Συνεχίστηκε επίσης το έργο της μεταφοράς και διασφάλισης των αρχαίων της έκθεσης και κυρίως της αποθήκης, πολλά εκ των οποίων παρέμειναν εγκιβωτισμένα καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Κάθε προθήκη στη Μυκηναϊκή, Κυκλαδική και Νεολιθική αίθουσα σχεδιάστηκε, βάσει φωτογραφιών και διαστάσεων των έργων, στον ηλεκτρονικό υπολογιστή με τα αντικείμενα στο εσωτερικό της. Εξαντλητικές δοκιμές με τα ίδια τα αρχαία πραγματοποιήθηκαν στο Εργαστήριο Μετάλλων και μελετήθηκε ο τρόπος αισθητικής παρουσίασης και στήριξης των αρχαίων. Παράλληλα, έγινε η συγγραφή του εποπτικού υλικού. Η ίδια ομάδα εργασίας, αρχαιολόγων (Λ. Παπάζογλου, Αλ. Χριστοπούλου, Ελ. Τσιβιλίκα, Δ. Κοκκέβη-Φωτίου, Μ. Βλασσοπούλου, Ελ. Κωνσταντινίδη και Κ. Πασχαλίδης) και συντηρητών (Γ. Μακρής, Φ. Σκαμαγκούλη, Π. Φελέρης, Μ. Κοντάκη, Ευ. Βελαλοπούλου, Ιω. Ντάλλα και Κ. Ξυλινά) όπως και κατά το έτος 2002, εργάσθηκε με αυταπάρνηση κάτω από αντίξοες συνθήκες, λόγω και της παράλληλης πορείας των εργασιών γενικής ανακαίνισης του Μουσείου. Τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό είχε η Β. Δρούγκα και την ηλεκτρονική επεξεργασία ανέλαβε ο Α. Δραγώνας. Από τον Απρίλιο του 2003 εργάζεται στη Συλλογή και η αρχαιολόγος Κλ. Τζανάκη.

Στο έργο αυτό προστέθηκαν η συμμετοχή στην προετοιμασία ψηφιακής έκδοσης (CD-ROM) για το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο από τον Οργανισμό Προβολής Ελληνικού Πολιτισμού, η συγγραφή κειμένων για τον εμπλουτισμό της ιστοσελίδας του Μουσείου, η αποστολή αρχαίων σε περιοδικές εκθέσεις του εσωτερικού και του εξωτερικού και η συγγραφή κειμένων και λημμάτων για τους επιστημονικούς τους καταλόγους.

21. Α. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, *Το Μουσείον* 2 (2001), σ. 116.

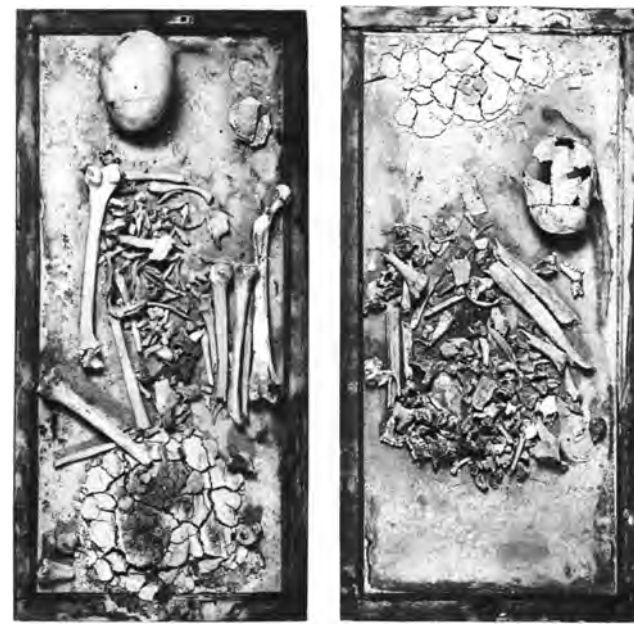
22. Hellenic Ministry of Culture (ed.), *Toros. Imatge i culte a la Mediterrania antiga*, 2003.

Οι μετακινήσεις των αρχαίων βοήθησαν στο έργο της ταύτισης ή επαναταύτισης αντικειμένων, όπως, ενδεικτικά, τα θραύσματα ανακτορικών αμφορέων από το θολωτό τάφο του Βαφειού Λακωνίας, με συλλογικό αριθμό καταγραφής 1909 στο ευρετήριο της Προϊστορικής Συλλογής. Εξαιρετικού ενδιαφέροντος είναι και ο εντοπισμός του αρχείου, που περιλαμβάνει και φωτογραφίες, της ανασκαφής Η. Reinerth στη Μαγούλα Βισβίκη (κοντά στο Βελεστίνο) το 1941. Τα πολλά ευρήματα της σημαντικής αυτής ανασκαφής[23], που χρονολογούνται στη Νεότερη Νεολιθική εποχή, φυλάσσονται στην αποθήκη της Συλλογής και έχουν μέχρι τώρα παραμείνει αδημοσίευτα. Τα δύο πήλινα ομοιώματα υποδημάτων από τη Βούλα (αρ. ευρ. 8557) και το Πικέρμι (αρ. ευρ. 15879) αποδείχθηκε ότι πρόκειται για πραγματικά ρυτά, με την οπή εκροής στην κάτω επιφάνεια έδρασης. Στη πρώτη περίπτωση η μικρή οπή ήταν καλυμμένη με πεπιεσμένο χώμα ενώ στη δεύτερη με γύψο από παλαιές συντηρήσεις[24].

Ένα απρόσμενο αποτέλεσμα των εργασιών μεταφοράς υπήρξε και η αποκάλυψη, στην αποθήκη αρ. 11 της Συλλογής Γλυπτών, δύο σκελετών, οι οποίοι βάσει φωτογραφιών στους παλαιούς οδηγούς του Μουσείου και την ανθρωπολογική μελέτη που είχε δημοσιεύσει ο J.L. Angel[25], ταυτίστηκαν με τους δύο νεκρούς του βασιλικού τάφου VI των Μυκηνών (αρ. ευρ. 920-921), της ανασκαφής Π. Σταματάκη (Εικ. 10-11). Οι νεκροί ήταν εκτεθειμένοι στην προπολεμική έκθεση μαζί με τα κτερίσματα των ταφών.

Η συντήρηση αρχαίων συνεχίστηκε με εντατικούς ρυθμούς, με άμεση προτεραιότητα στα χρυσά, χάλκινα, μολύβδινα και σιδηρά έργα από τους Ταφικούς Κύκλους Α και Β των Μυκηνών, την Τίρυνθα, την Περατή Αττικής, τη Θήρα και άλλες θέσεις. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στα περίτεχνα ξίφη και τα άλλα χάλκινα όπλα από το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Δενδρών Αργολίδας, τα οποία ήταν σε κακή κατάσταση από την εποχή της ανασκαφής τους και είχαν στερεωθεί σε στρώματα παραφίνης. Μια λόγχη από το ίδιο σύνολο είχε συντηρηθεί το 1999[26]. Παράλληλα, συντηρήθηκαν πήλινα και λίθινα σκεύη από τη Θεσσαλία και τις Κυκλάδες, κοσμήματα από ήλεκτρο και μεγάλος αριθμός ελεφάντινων πλακιδίων από τις Οικίες των Σφιγγών και των Ασπίδων στις Μυκήνες και από τη Φυλακωπή Μήλου.

Η συντήρηση της τοιχογραφίας από τη λίθινη στήλη των πολεμιστών των Μυκηνών (αρ. ευρ. 3256) πραγματοποιήθηκε στο εργαστήριο των Αιγυπτιακών με την καθοδήγηση της Διεύθυνσης Συντήρησης, ενώ οι τοιχογραφίες της έκθεσης από το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών, το ανάκτορο της Τίρυνθας και τη Φυλακωπή της Μήλου μεταφέρθηκαν στη Διεύθυνση Συντήρησης για καθαρισμό από τον Ι. Μιχαηλίδη.

Εικ. 10-11. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Προϊστορική Συλλογή. Οι νεκροί του βασιλικού τάφου VI των Μυκηνών (αρ. ευρ. 920-921).

Αρχαιομετρική έρευνα

Το πρόγραμμα μελέτης χάλκινων αντικειμένων της προϊστορικής εποχής από τον ελληνικό και τον αλβανικό χώρο σε συνεργασία με το Χημείο του Μουσείου (Ελ. Μάγκου), τη σχολή Χημικών Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, το Πολυτεχνείο Τιράνων και το Εθνικό Μουσείο Τιράνων ξεκίνησε το Σεπτέμβριο του 2003. Μετά από πρόταση της γράφουσας, αντικείμενο της μελέτης είναι τα χάλκινα ξίφη τύπου Naue II, γνωστά στον ελληνικό και αλβανικό χώρο κατά το τέλος της μυκηναϊκής εποχής (12ος αι. π.Χ.)[27] και οι χάλκινες λόγχες, που μαζί με τα ξίφη, κτερίζουν τάφους πολεμιστών της εποχής. Στο ερευνητικό πρόγραμμα περιλαμβάνονται ξίφη και μια λόγχη από τις Μυκήνες, την Τίρυνθα, την Πάτρα και την Εύβοια, που φυλάσσονται στην Προϊστορική Συλλογή του

23. Μνεία της γίνεται από τον Κ. Γαλλή στο *Ο Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996, σ. 26, 65.

24. Κ. Πασχαλίδης, Στα ίχνη των πήλινων υποδημάτων, *Το Μουσείον* 3 (2002-2003), σ. 93-110.

25. V. Stais, *Collection Mycénienne du Musée National d'Athènes*, Athènes 1909, σ. 62-64· Γ. Μυλωνάς, *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών*, Αθήναι 1973, σ. 384, πίν. 248.

26. Λ. Παπάζογλου, *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 10.

27. L. Papazoglou-Manioudaki, A Mycenaean Warrior' s Tomb at Krini near Patras, *BSA* 89 (1994), σ. 171-200· I. Kilian-Dirlmeier, Die Schwerter in Griechenland (ausserhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien, *PBF* IV:12, 1993.

Μουσείου και αντίστοιχα ξίφη και λόγχες από διάφορες θέσεις στην κεντρική και νότια Αλβανία.

Συμμετοχή υπήρξε επίσης σε πρόγραμμα μελέτης των υαλωδών υλών στο προϊστορικό Αιγαίο (Aegean Vitreous Materials) μαζί με το Χημείο του Μουσείου, τον «Δημόκριτο» και το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης στην Αγγλία. Το ενδιαφέρον εστιάσθηκε στην ταύτιση, μελέτη και παρουσίαση των καταλοίπων ενός μυκηναϊκού εργαστηρίου υαλουργίας στην ακρόπολη της Τίρυνθας[28], από τα ευρήματα της ανασκαφής του Ε. Σλήμαν.

Περιοδικές εκθέσεις

Η έκθεση «Μινωιτών και Μυκηναίων Γεύσεις», αφού πραγματοποίησε μια μεγάλη και επιτυχημένη διαδρομή[29], παρουσιάστηκε και στο Μουσείο Μεσογειακών Αρχαιοτήτων της Στοκχόλμης στη Σουηδία κατά το διάστημα από 7 Φεβρουαρίου έως 15 Ιουνίου 2003.

Η έκθεση «Ο ταύρος στον μεσογειακό κόσμο. Μύθοι και λατρείες», η οποία οργανώθηκε από το Μουσείο Ιστορίας της πόλεως της Βαρκελώνης κατά το διάστημα από 14 Νοεμβρίου 2002 έως 6 Μαρτίου 2003, παρουσιάστηκε στο Μουσείο Μπενάκη από 19 Μαρτίου έως 7 Ιουνίου 2003, στα πλαίσια της Πολιτιστικής Ολυμπιάδας 2000-2004. Ο κατάλογος της έκθεσης τυπώθηκε στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα[30].

Η έκθεση «Το Ελληνικό Κόσμημα», στην ίδια γενικά μορφή κατά την οποία είχε παρουσιαστεί στη Μαδρίτη το 2001, στήθηκε στην Πράγα, τη Βαρσοβία και τη Βουδαπέστη, τις πρωτεύουσες των νέων κρατών που εντάχθησαν στην Ευρωπαϊκή Ένωση κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Προεδρίας το α' εξάμηνο του 2003. Η Συλλογή συμμετείχε με 11 έργα, χρυσά και αργυρά κοσμήματα της Πρώιμης εποχής του Χαλκού από την Αμοργό, την Πολιόχνη Λήμνου και τη Λευκάδα, χρυσά μυκηναϊκά κοσμήματα από τις Μυκήνες και τα Δενδρά Αργολίδας καθώς και περιδέραιο από υαλόμαζα από τις Μυκήνες. Την έκθεση συνόδευε συνοπτικός κατάλογος.

Η έκθεση «Μουσών Δώρα. Μουσικοί και χορευτικοί απόηχοι από την αρχαία Ελλάδα» οργανώθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού και παρουσιάστηκε από 26 Φεβρουαρίου έως 25 Μαΐου 2003, στα Musées Royaux d'Art et d'Histoire στις Βρυξέλλες στο πλαίσιο της Ελληνικής Προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στην έκθεση περιλαμβάνεται ο μαρμάρινος αρπιστής από τη Νάξο, αρ. ευρ. 8833, ενώ λήμματα και φωτογραφίες στο δίγλωσσο ελληνογαλλικό κατάλογο[31] παρουσιάζουν τα γνωστά κυκλαδικά ειδώλια του αρπιστή (αρ. ευρ. 3908) και του αυλητή από την Κέρο (αρ. ευρ. 3910). Η ίδια έκθεση παρουσιάστηκε στο Βερολίνο κατά το διάστημα Ιουλίου-Αυγούστου 2003.

Η έκθεση «Τέχνη των πρώτων πόλεων. Η 3η χιλιετία π.Χ. από τη Μεσόγειο έως τον Ινδό» οργανώθηκε από το Τμήμα Αρχαίας Τέχνης της Εγγύς Ανατολής του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης κατά το διάστημα από 5 Μαΐου έως 17 Αυγούστου 2003. Σκοπός της έκθεσης ήταν η παρουσίαση της γένεσης των πρώτων πόλεων, όπως η Ουρ και η Ουρούκ, και της ανάπτυξης του πολιτισμού στη Μεσοποταμία της 3ης χιλιετίας π.Χ. Παράλληλα, δίνεται η εικόνα των σχέσεων και των αλληλεπιδράσεων των μεγάλων πολιτισμών της Πρώιμης Χαλκοκρατίας σε ένα ευρύτατο γεωγραφικό χώρο. Η Συλλογή συμμετείχε με 12 έργα, περίτεχνα χρυσά κοσμήματα, περιδέραια και ενώτια από τους «θησαυρούς» της Τροίας και της Πολιόχνης Λήμνου, πήλινα αγγεία με χαρακτηριστικά σχήματα όπως το «δέπας αμφικύπελλον» από την Πολιόχνη και το ανθρωπόμορφο σκεύος από την Τροία, καθώς και τον ελεφάντινο σφραγιδοκύλινδρο αρ. ευρ. 7243 από την Πολιόχνη με εγχάρακτες απεικονίσεις ανθρώπων και ζώων από το θεματολόγιο της Εγγύς Ανατολής. Ο εμπεριστατωμένος κατάλογος, με επιμέλεια της Dr Joan Aruz, περιλαμβάνει περί τα 350 έργα, εισαγωγικά κείμενα και λήμματα από μια πλειάδα ειδικών ερευνητών από πολλές χώρες.

Η έκθεση «Ο Πύργος της Βαβέλ. Η προέλευση και η ποικιλομορφία της γλώσσας και της γραφής» οργανώθηκε από το Kunsthistorisches Museum της Βιέννης και παρουσιάσθηκε στο ανάκτορο Eggenberg του Graz της Αυστρίας-πολιτιστικής πρωτεύουσας της Ευρώπης 2003 κατά το διάστημα από 5 Απριλίου έως 5 Οκτωβρίου 2003. Η Συλλογή συμμετείχε με επτά έργα, πινακίδες Γραμμικής Β γραφής από το ανακτορικό αρχείο της Πύλου και ένα πρίσμα από στεατίτη με ιερογλυφική γραφή από την Κρήτη (αρ. ευρ. 8915). Την έκθεση συνοδεύει τετράτομος πολυτελής κατάλογος, στη γερμανική γλώσσα, με επιμέλεια του Dr Wilfried Seipel, που εξετάζει το φαινόμενο της γλώσσας και της γραφής σε όλο τον κόσμο, διαχρονικά και διαπολιτιστικά.

Η έκθεση «Πλόες. Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου, 16ος-6ος αι. π.Χ.» οργανώθηκε από το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης-Ν.Π. Γουλανδρή κατά το διάστημα από 3 Ιουνίου έως 28 Οκτωβρίου 2003 υπό την αιγίδα της Πολιτιστικής Ολυμπιάδας. Η διακίνηση ανθρώπων, αντικειμένων και ιδεών στο μεσογειακό χώρο κατά τη διάρκεια μιας κρίσιμης χιλιετίας είναι το θέμα της έκθεσης και ο κατάλο-

28. M. Panagiotaki, L. Papazoglou-Manioudaki, G. Chatzi, E. Mangou, Y. Maniatis, M. Tite, A Glass Workshop at the Mycenaean Citadel of Tiryns in Greece, *Annales du 16ème Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre* (*AIHV*), London 2003, σ. 14-18, έγχρ. πίν. 5-8.

29. Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, *Το Μουσείον* 2 (2001), σ. 116.

30. Υπουργείο Πολιτισμού (εκδ.), *Ο ταύρος στον μεσογειακό κόσμο. Μύθοι και λατρείες*, Αθήνα 2003.

31. E. Andrikou, A. Goulaki-Voutira, Ch. Lanara, Z. Papadopoulou (επιμ.), *Dons des Muses. Musique et danse dans la Grèce ancienne*, Athènes 2003.

γος, με επιμέλεια του καθηγητή Ν. Σταμπολίδη, περιλαμβάνει εξειδικευμένα κείμενα και 1.211 λήμματα. Η Συλλογή συμμετείχε με 14 έργα από διάφορες θέσεις του μυκηναϊκού κόσμου (Μυκήνες, Πύλο, Βαφειό Λακωνίας, Περατή και Μενίδι Αττικής) που χρονολογούνται από το 16ο έως το 12 αι. π.Χ. Πρόκειται για αγγεία, ειδώλια και κοσμήματα, από χρυσό, χαλκό, αλάβαστρο, ελεφαντόδοντο, φαγεντιανή ή πηλό, τα περισσότερα εισηγμένα από την Αίγυπτο, την Εγγύς Ανατολή ή την Κύπρο, όπως το πήλινο επιτοίχιο λυχνάρι αρ. ευρ. 2663. Ένα περιδέραιο από ήλεκτρο, που προερχόταν από τη Βαλτική και οι πινακίδες Γραμμικής Β γραφής από το ανάκτορο της Πύλου, με αναφορά στο θεό της θάλασσας Ποσειδώνα, συμπληρώνουν τον κατάλογο των έργων της έκθεσης[32].

Πρόγραμμα MUSEUM

Η Προϊστορική Συλλογή συμμετέχει στο πρόγραμμα με τίτλο MUSEUM (Multimedial System for a European Museum). Είναι ένα πιλοτικό πρόγραμμα, ιταλικής πρωτοβουλίας, το οποίο εντάσσεται στο κοινοτικό πρόγραμμα Leonardo da Vinci. Στόχος του είναι η δημιουργία ενός Ευρωπαϊκού εικονικού Μουσείου για την προϊστορική εποχή της Ευρώπης. Στο πρόγραμμα συμμετέχουν, εκτός του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, το Εθνικό Μουσείο Ιστορίας της Σόφιας (Βουλγαρία), το Μουσείο Προϊστορίας και Πρωτοϊστορίας του Βερολίνου (Γερμανία), το Μουσείο Ιστορίας της Βουδαπέστης (Ουγγαρία), το Τμήμα Προϊστορίας του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας της Βιέννης (Αυστρία), το Μουσείο Ιστορίας του Βουκουρεστίου (Ρουμανία), το Εθνικό Μουσείο Προϊστορίας-Εθνογραφίας L. Pigorini της Ρώμης και το Πανεπιστήμιο Alba Julia της Ρώμης (Ιταλία). Δέκα έργα επιλέγονται από κάθε Μουσείο, με βάση κοινά γνωρίσματα, για να συνθέσουν το εικονικό Μουσείο. Την τεχνογνωσία έχουν αναλάβει οργανισμοί από τη Ρώμη και το Εδιμβούργο. Η διάρκεια του προγράμματος είναι τριετής (Ιούλιος 2003-Απρίλιος 2006). Στις συναντήσεις που πραγματοποιήθηκαν στη Ρώμη και το Βερολίνο συμμετείχε η Αλ. Χριστοπούλου ως υπεύθυνη του προγράμματος.

Νέα αποκτήματα

Η Συλλογή εμπλουτίστηκε με τα 300, πολύ ενδιαφέροντα τυπολογικά, νεολιθικά ειδώλια της Συλλογής Γ. Τσολοζίδη (Εικ. 12-13), τα οποία αγοράστηκαν από τον Κ.Γ. Τσολοζίδη, εκτός από έξι τα οποία δωρήθηκαν στο Μουσείο από τη χήρα του Γ.

Εικ. 12-13. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Προϊστορική Συλλογή. Νεολιθικά ειδώλια της Συλλογής Τσολοζίδη.

Τσολοζίδη (ΒΕ 14, 15/23-5-2003). Τα ειδώλια καταγράφηκαν στο ευρετήριο της Συλλογής με αρ. ευρ. 16286-16250. Τμήμα της Συλλογής Τσολοζίδη εκτίθεται τώρα στη μόνιμη έκθεση του Μουσείου, στη Νεολιθική αίθουσα. Ένας μικρός αριθμός αρχαίων, στα οποία περιλαμβάνονται και μινωικά λίθινα αγγεία, αγοράστηκε επίσης από το αρχαιοπωλείο Βιτάλη (ΒΕ 5/3-3-2004).

ΛΕΝΑ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ-ΜΑΝΙΟΥΔΑΚΗ

2004

Κορυφαίο γεγονός υπήρξαν τα επίσημα εγκαίνια, στις 24 Ιουνίου 2004, των ανακαινισμένων αιθουσών της Προϊστορικής Συλλογής στο ισόγειο του Μουσείου, δηλαδή της Μυκηναϊκής (αρ. 3 και 4), της Νεολιθικής (αρ. 5) και της Κυκλαδικής αίθουσας (αρ. 6), συνολικής έκτασης 770 τ.μ. Στις αίθουσες αυτές εκτίθενται περί τα 8.000 αρχαία, τοποθετημένα σε 93 νέες προθήκες και 11 ειδικές κατασκευές.

32. Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Πλόες. Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέση λαών της Μεσογείου, 16ος-6ος αι. π.Χ.*, Αθήνα 2003. Για τις εκθέσεις αυτές, βλ. και Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Ελ. Κωνσταντινίδη, *Το Μουσείον* 3 (2002-2003), σ. 166-169.

Εικ. 14. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Προϊστορική Συλλογή. Άποψη της Μυκηναϊκής αίθουσας.

Το τεράστιο έργο της επανέκθεσης, το οποίο επιχειρήθηκε για πρώτη φορά σε τέτοια κλίμακα μεταπολεμικά, δεν θα ήταν δυνατόν να ολοκληρωθεί μέσα στα ανελαστικά χρονικά όρια που έθεταν οι Ολυμπιακοί Αγώνες της Αθήνας χωρίς την εξαιρετική προσπάθεια των αρχαιολόγων της Συλλογής (Λ. Παπάζογλου, Αλ. Χριστοπούλου, Ελ. Τσιβιλίκα, Δ. Κοκκέβη, Μ. Βλασσοπούλου, Ελ. Κωνσταντινίδη, Κ. Πασχαλίδης, Κλ. Τζανάκη), των συντηρητών του Εργαστηρίου Μετάλλων (Γ. Μακρής, Π. Φελέρης, Μ. Κοντάκη, Σ. Σπυριδάκη, Ου. Καψοκώλη), του Εργαστηρίου Αγγείων (Ευγ. Βελαλοπούλου, Ιω. Ντάλλα και Κ. Ξυλινά), της ζωγράφου Δ. Λαμπρέτσα και της αρχιτέκτονος Β. Δρούγκα. Ήταν η κατάληξη μιας δύσκολης πορείας που άρχισε το 2002 και συνεχίστηκε κατά το έτος 2003[33].

Βασικός στόχος της νέας έκθεσης ήταν η αναδιάρθρωση ενός πολύτιμου, πολυποίκιλου και πολυάριθμου αρχαιολογικού υλικού σε σαφείς ενότητες, γεωγραφικές και θεματικές, ώστε η κατανόησή του να είναι αμεσότερη. Συμπεριλήφθηκαν και ορισμένα ενδιαφέροντα έργα, άγνωστα στο κοινό, που φυλάσσονται στις αποθήκες, όπως το χάλκινο τάλαντο από το ναυάγιο στην Κύμη Ευβοίας, ο χαναανίτικος αμφορέας και το πήλινο κυπριακό επιτοίχιο λυχνάρι από τις Μυκήνες, το χάλκινο μινωικό ειδώλιο από τα Κύθηρα. Εξίσου σημαντική ήταν η δημιουργία αρχιτεκτονικού χώρου μέσα στον οποίο να προβάλλονται οι ενότητες της έκθεσης και, κατά το δυνατό, κάθε αντικείμενο ξεχωριστά. Το χρώμα της ελιάς στις προθήκες και το σκούρο των εσωτερικών βάθρων, σε συνδυασμό με τα αντιανακλαστικά τζάμια, βοηθούν στην ανάδειξη των έργων. Οι νέες προθήκες διαθέτουν εσωτερικό φωτισμό και εξαερισμό, σε ορισμένες υπάρχουν οπτικές ίνες και δημιουργείται μικροκλίμα. Τα παράθυρα της αίθουσας καλύφθηκαν με ειδικές μεμβράνες, οι οποίες μειώνουν στο ελάχιστο την πολύ βλαβερή για τα αρχαία υπεριώδη ακτινοβολία και δίνουν διάχυτο φυσικό φωτισμό στην αίθουσα. Κείμενα και σχέδια υπάρχουν στον τοίχο και λεζάντες στο εσωτερικό των προθηκών, σε ειδικό χώρο, ώστε να μην επικαλύπτουν τα αρχαία.

Η είσοδος στη μεγάλη Μυκηναϊκή αίθουσα αποτελεί και τη μόνη οδό πρόσβασης και στις δύο παράπλευρες αίθουσες, την Κυκλαδική και τη Νεολιθική. Αμέσως μετά την είσοδο δημιουργήθηκε ειδικός χώρος με κείμενα και φωτογραφίες για την ιστορία της Συλλογής, επίλεκτα έργα της Νεολιθικής και της Κυκλαδικής αίθουσας καθώς και κείμενα για τους πολιτισμούς της ελληνικής προϊστορίας. Οι τέσσερις μεγάλες επιτύμβιες στήλες από τον Ταφικό Κύκλο Α των Μυκηνών υψώνονται κατ' ενώπιον κατά δραματικό τρόπο, ως εντυπωσιακή εισαγωγή στη Μυκηναϊκή έκθεση (Εικ. 14). Τις τρεις θεματικές της ενότητες αποτελούν: α) οι Ταφικοί Κύκλοι Α και Β των Μυκηνών, β) οι μυκηναϊκές ακροπόλεις και τα ανάκτορα (Μυκήνες, Τίρυνς, Πύλος) και γ) οι θολωτοί και οι θαλαμωτοί τάφοι, τα μυκηναϊκά δηλαδή νεκροταφεία της Πελοποννήσου (Μυκήνες, Μιδέα, Βαφειό Λακωνίας, Πύλος Μεσσηνίας). Οι προθήκες διαμορφώνουν ημικύκλια, αναπαριστώντας τον ταφικό περίβολο ή αναπτύσσονται κατά μήκος των τοίχων σε σχήμα Π ενώ στο μέσον εξαίρονται τα σημαντικότερα εκθέματα (Εικ. 15). Καταβλήθηκε προσπάθεια να υπάρξουν και θεματικές προθήκες, όπως αυτές με τα σύμβολα εξουσίας, τα περίτεχνα όπλα ή τα πολύτιμα ρυτά (Εικ. 16), τα χρυσά και αργυρά σκεύη στην ενότητα των βασιλικών τάφων, τα εργαστήρια, τις εξωτερικές σχέσεις ή τη Γραμμική Β γραφή και το εμπόριο στην ενότητα των ανακτόρων. Στην παράπλευρη αίθουσα παρουσιάζονται η Μυκηναϊκή Αττική και η Θεσσαλία, η Σκόπελος και τα Κύθηρα καθώς και μια νέα ειδική προθήκη για

33. Βλ. παραπάνω, σ. 34-35.

Εικ. 15. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Προϊστορική Συλλογή. Άποψη της Μυκηναϊκής αίθουσας.

Εικ. 16. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Προϊστορική Συλλογή. Προθήκη της Μυκηναϊκής αίθουσας με τα πολύτιμα ρυτά.

την εξέλιξη της μυκηναϊκής κεραμικής. Η νέα μορφή της Μυκηναϊκής αίθουσας αλλά και οι μεταμορφώσεις της μέσα στο χρόνο, καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα, υπήρξαν το θέμα διάλεξης της γράφουσας στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών την 1η Φεβρουαρίου 2005.

Στη Νεολιθική αίθουσα, με επιμέλεια της Αλ. Χριστοπούλου, παρουσιάζονται τώρα σε χωριστές ενότητες ο Νεολιθικός πολιτισμός και οι πολιτισμοί της Πρώιμης και Μέσης Χαλκοκρατίας. Στην πρώτη ενότητα κυριαρχεί η αναπαράσταση της νεολιθικής οικίας στην οποία περιλαμβάνονται για πρώτη φορά πλίνθινα επιχρίσματα των στεγών και τοίχων των σπιτιών από τις ανασκαφές του Χρ. Τσούντα στη Θεσσαλία όπως αναφέρονται στη δημοσίευσή του. Η κεραμική και τα ειδώλια παρουσιάζονται με χρονολογική σειρά, ενώ σε ειδική προθήκη εκτίθενται τα λίθινα εργαλεία. Εξαίρεται στο τέλος ο νεολιθικός «θησαυρός» με τα χρυσά περίαπτα, το πρόσφατο απόκτημα της Συλλογής. Στη επόμενη ενότητα έμφαση δίνεται στη διάκριση των πολιτισμών της Πρώιμης εποχής του Χαλκού, τον πολιτισμό του Βορειοανατολικού Αιγαίου (Τροία, Πολιόχνη Λήμνου) και τον Πρωτοελλαδικό της Κυρίως Ελλάδος (Αττική και Θεσσαλία). Η Μέση εποχή του Χαλκού αντιπροσωπεύεται με έργα από τη Θεσσαλία, την Αττική και το σημαντικό οικισμό στον Ορχομενό της Βοιωτίας.

Στην Κυκλαδική αίθουσα παρουσιάζονται στην είσοδο τα

γνωστά έργα, όπως το γυναικείο άγαλμα, οι δύο μουσικοί από την Κέρο και η προθήκη με την εξέλιξη των πρωτοκυκλαδικών ειδωλίων, όπου έχουν προστεθεί και ορισμένοι ειδικοί και μοναδικοί τύποι. Στη νέα έκθεση, με επιμέλεια της Ελ. Τσιβιλίκα, διακρίνονται δύο βασικές ενότητες. Στην πρώτη ανήκουν τα έργα του Πρωτοκυκλαδικού πολιτισμού της 3ης χιλιετίας π.Χ., με κτερίσματα τάφων της Πάρου, Νάξου, Σύρου, Αμοργού και άλλων νήσων των Κυκλάδων, τα οποία εκτίθενται κατά χρονολογική σειρά και κατά ταφικά σύνολα. Σε μια προθήκη συγκεντρώνονται τα λιγοστά κατάλοιπα των οικισμών της ίδιας εποχής και δημιουργούνται ειδικές θεματικές προθήκες για τη λιθοτεχνία, τη μεταλλοτεχνία, τις εξωτερικές σχέσεις και επιρροές του Κυκλαδικού πολιτισμού, όπου για πρώτη φορά παρουσιάζονται και έργα από την Ακρόπολη των Αθηνών, καθώς και την εξέλιξη της πρωτοκυκλαδικής κεραμικής. Στη δεύτερη ενότητα παρουσιάζονται τα ευρήματα, ανάμεσά τους και γνωστές τοιχογραφίες από τις ανασκαφές στη Φυλακωπή Μήλου, που χρονολογούνται από την Πρωτοκυκλαδική ΙΙΙ περίοδο έως το τέλος της Μυκηναϊκής εποχής.

Στη διάθεση των επισκεπτών υπάρχει ενημερωτικό έντυπο για την Προϊστορική Συλλογή, έκδοση του ΤΑΠΑ, στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα.

Κατά το β΄ εξάμηνο του 2004 προωθήθηκε το έργο της φωτογράφησης και καταγραφής της νέας έκθεσης, ώστε να υπάρχει πλήρης εικόνα των αρχαίων ανά προθήκη. Στις εργασίες της Συλλογής συμμετείχε από τον Ιούλιο του 2004 και η αρχαιολόγος Χ. Μουρλά.

Βασικό έργο υπήρξε και η προετοιμασία της επανέκθεσης της Αίθουσας της Θήρας (αρ. 48), σύμφωνα με το σκεπτικό της γράφουσας και το σχεδιασμό του αρχιτέκτονα Α. Μανιουδάκη. Η συντήρηση των χάλκινων αγγείων και των χάλκινων όπλων και εργαλείων από το Ακρωτήρι της Θήρας υπήρξε από τις άμεσες προτεραιότητες καθ' ότι η φθορά τους, λόγω και της ηφαιστειακής τέφρας, ήταν σημαντική. Παράλληλα, επανασυντηρήθηκαν και αποκαταστάθηκαν πολλά αγγεία της ίδιας ανασκαφής. Κείμενα, σχέδια, φωτογραφίες και βιντεοταινίες επιλέγησαν για το εποπτικό υλικό.

Αρχαιομετρική έρευνα

Το πρόγραμμα μελέτης χάλκινων αντικειμένων της Προϊστορικής εποχής από τον ελληνικό και τον αλβανικό χώρο[34], σε συνεργασία με το Χημείο του Μουσείου (Ελ. Μάγκου), τη σχολή Χημικών Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, το Πολυτεχνείο Τιράνων και το Εθνικό Μουσείο συνεχίστηκε και κατά το 2004.

Για την αρχαιομετρική έρευνα επιλέγησαν χάλκινα ξίφη τύπου Naue II από τις Μυκήνες και την Τίρυνθα, προερχόμενα από «θησαυρούς», την Πάτρα (Αχαΐα Κλάους) και την Εύβοια (Άγιο Γεώργιο Αυλωναρίου) από ταφές πολεμιστών, ακόμη, μια χάλκινη λόγχη που βρέθηκε μαζί με το ξίφος της Πάτρας, συνολικά δέκα αντικείμενα της Προϊστορικής Συλλογής, από τα οποία δύο έχουν άγνωστη προέλευση. Τα όπλα αυτά δεν είχαν μέχρι τώρα εξεταστεί αρχαιομετρικά και ορισμένα είναι και αδημοσίευτα. Η πρώτη παρουσίαση της έρευνας πραγματοποιήθηκε σε συνέδριο στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο[35].

Περιοδικές εκθέσεις

Η έκθεση «Μινωϊτών και Μυκηναίων Γεύσεις», αφού πραγματοποίησε μια μεγάλη και επιτυχημένη διαδρομή στην Ελλάδα και το εξωτερικό[36], παρουσιάστηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Νάπολης στην Ιταλία, από 29 Ιανουαρίου έως 28 Μαρτίου 2004 και στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας στη Γενεύη της Ελβετίας από 3 Μαΐου έως 11 Ιουλίου 2004. Η έκθεση ήταν εντεταγμένη στο πρόγραμμα της Πολιτιστικής Ολυμπιάδας 2001-2004.

Η έκθεση «Μουσών Δώρα. Μουσικοί και χορευτικοί απόηχοι από την αρχαία Ελλάδα», παρουσιάσθηκε στις Βρυξέλλες στο πλαίσιο της Ελληνικής Προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης το α΄ εξάμηνο του 2003 και στη συνέχεια στο Βερολίνο[37]. Το έτος 2004 στήθηκε στο Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, από 28 Ιουνίου έως 15 Σεπτεμβρίου, κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας και στο πλαίσιο της Πολιτιστικής Ολυμπιάδας[38].

Στο Μουσείο Ολυμπιακών Αγώνων (κτίριο παλαιού Μουσείου), στην αρχαία Ολυμπία, παρουσιάσθηκε έκθεση με θέμα την ιστορία των αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων και των αθλημάτων. Στην έκθεση περιλαμβάνονται δύο έργα της μυκηναϊκής εποχής, ένας σφραγιδόλιθος από τις Μυκήνες με σκηνή πάλης ανθρώπου με ταύρο (αρ. ευρ. 6526) και πήλινο ομοίωμα άρματος με αναβάτες από την Πρόσυμνα Άργους (αρ. ευρ. 11193), τα οποία προβλέπεται να παραμείνουν εκεί, επί δανεισμώ, για μια πενταετία. Η έκθεση εγκαινιάστηκε στις 24 Μαρτίου 2004.

Στο Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, Ίδρυμα Βασ. και Ελ. Γουλανδρή στην Άνδρο οργανώθηκε, κατά το διάστημα από 26 Ιουνίου έως 26 Σεπτεμβρίου 2004, η έκθεση «Ο Picasso και η

34. Βλ. παραπάνω, σ. 42.

35. Μ. Κουή, Ελ. Ανδρεοπούλου-Μάγκου, Ελ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Π. Παπανδρεόπουλος, Προκαταρκτικά αποτελέσματα από τη μελέτη της σύστασης και της κατασκευής χάλκινων αντικειμένων προϊστορικής εποχής του ελλαδικού χώρου, στο Δ.Ι. Παντελή (επιμ.), *Πρακτικά 2ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Μεταλλικών Υλικών, 25-26 Νοεμβρίου 2004*, 2004, σ. 143-150.

36. Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, *Το Μουσείον* 2 (2001), σ. 116 και παραπάνω σ. 38.

37. Βλ. παραπάνω, σ. 43.

38. Βλ. Ελ. Ανδρίκου, Α. Γουλάκη-Βουτυρά, Χ. Λαναρά, Ζ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μουσών Δώρα. Μουσικοί και χορευτικοί απόηχοι από την αρχαία Ελλάδα. Gifts of the Muses. Echoes of Music and Dance from Ancient Greece*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα 2004.

Ελλάδα[39]». Η Προϊστορική Συλλογή συμμετείχε με ένα κυκλαδικό ειδώλιο από τη Νάξο, του τύπου με τους διπλωμένους βραχίονες κάτω από το στήθος (αρ. ευρ. 6140.22), δείγμα εξαιρετικό μιας αφαιρετικής τέχνης, η οποία υπήρξε πηγή έμπνευσης για τον καλλιτέχνη.

Η έκθεση «Αρχαία Ελλάδα. Θνητοί και Αθάνατοι» οργανώθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού και παρουσιάστηκε στο Εθνικό Μουσείο της Κίνας στο Πεκίνο κατά το διάστημα από 20 Ιουλίου έως 20 Νοεμβρίου 2004. Είναι η πρώτη ελληνική αρχαιολογική έκθεση που παρουσιάζεται στην Κίνα, η οποία έχει αναλάβει την οργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων του 2008. Στην έκθεση περιλαμβάνονται πέντε πήλινα ειδώλια τύπου Φ, Ψ και Τ από τις Μυκήνες και την Πρόσυμνα καθώς και ειδώλιο κουροτρόφου με δύο βρέφη (αρ. ευρ. 2493) από τις Μυκήνες, ενδεικτικά της απόδοσης της ανθρώπινης μορφής σε έργα μαζικής παραγωγής κατά τη μυκηναϊκή εποχή.

Το Landesmuseum für Vorgeschichte της πόλης Halle στη Γερμανία οργάνωσε έκθεση με θέμα «Ο σφυρηλατημένος ουρανός. Ο έξω κόσμος στην καρδιά της Ευρώπης πριν από 3.600 χρόνια» από 15 Οκτωβρίου 2004 έως 24 Απριλίου 2005. Κεντρικό θέμα της έκθεσης είναι ο χάλκινος δίσκος με ενθέσεις από χρυσό έλασμα που αναπαριστούν τον ήλιο, τη σελήνη και τα αστέρια, μοναδικό εύρημα της εποχής του Χαλκού (περί το 1600 π.Χ.) στη Δυτική Ευρώπη. Η έκθεση περιλαμβάνει συνολικά 150 έργα περίπου, μεταξύ των οποίων και το γνωστό άρμα του ηλίου του Μουσείου Κοπεγχάγης. Η ελληνική συμμετοχή στη Halle περιλαμβάνει τρία έργα, ένα πολύτιμο χάλκινο εγχειρίδιο με εμπίεστη διακόσμηση δελφινιών από την Πρόσυμνα (αρ. ευρ. 8446), ένα αργυρό μόνωτο κύπελλο από τον Ταφικό Κύκλο Α των Μυκηνών (αρ. ευρ. 755) και μια χάλκινη πρωτοκυκλαδική λόγχη από την Αμοργό (αρ. ευρ. 4755).

Νέα αποκτήματα. Το δακτυλίδι «του Θησέα»

Ένα χρυσό μυκηναϊκό σφραγιστικό δακτυλίδι παραδόθηκε από την Ά. Φιλοπούλου στις 12 Μαρτίου 2004 και φυλάσσεται στην Προϊστορική Συλλογή με αρ. ευρ. ΒΕ 2/2004. Το δακτυλίδι φέρει στην ελλειψοειδή σφενδόνη, διαστ. 2,7×1,8 εκ., έγγλυφη παράσταση ταυροκαθαψίων και η σκηνή πλαισιώνεται από σχηματικό δένδρο και λιοντάρι. Κατά τη μαρτυρία του συζύγου της, Θ. Φιλόπουλου, το δακτυλίδι βρέθηκε από τον πατέρα του Π. Φιλόπουλο στα χώματα που απορρίφθηκαν από το βράχο της Ακρόπολης των Αθηνών κατά τη δεκαετία 1950-1960 και έφθασαν μέχρι την αυλή της οικίας τους, που τώρα έχει κατεδαφισθεί, στην περιοχή της εκκλησίας του Αγ. Συμεών στα Αναφιώτικα, στη Βόρεια Κλιτύ της Ακρόπολης.

Η πρώτη μελέτη του δακτυλιδιού και η αρχαιομετρική του έρευνα στο Χημείο του Μουσείου καθώς και η σύγκρισή του με τα γνωστά χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια της Μυκηναϊκής Συλλογής δεν δημιουργούν αμφιβολίες για τη γνησιότητά του, αν και βέβαια ελλείπουν τα ανασκαφικά στοιχεία. Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξε και η εκτιμητική επιτροπή η οποία συνήλθε στις 15 Δεκεμβρίου 2004. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερα σημαντικό έργο του 15ου/14ου αι. π.Χ., με παράσταση που προκαλεί συνειρμούς με το μύθο του Θησέα, και είναι το μοναδικό αυτού του είδους εύρημα που φέρεται να προέρχεται από τη μυκηναϊκή Ακρόπολη των Αθηνών. Σημειώνεται ότι κατά τη δεκαετία του 1950 πραγματοποιήθηκαν όντως εκσκαφές στον Ιερό Βράχο για την ανατολική επέκταση του Μουσείου Ακρόπολης. Η αναφορά επίσης σε απορριφθέντα χώματα καθώς και στα οικήματα της περιοχής του Αγ. Συμεών που κατεδαφίστηκαν για την αποκατάσταση του αρχαίου Περιπάτου, τεκμηριώνεται από καταγραφές στα *Χρονικά* των *Αρχαιολογικών Δελτίων* της δεκαετίας του 1960 και του 1970.

Σημαντική είναι επίσης η δωρεά πρωτοκυκλαδικών ειδωλίων από τον Δ. Αρτέμη, που καταχωρήθηκαν με αρ. ευρ. ΒΕ 9/2004.

ΛΕΝΑ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ- ΜΑΝΙΟΥΔΑΚΗ

ΣΥΛΛΟΓΗ ΓΛΥΠΤΩΝ

2001

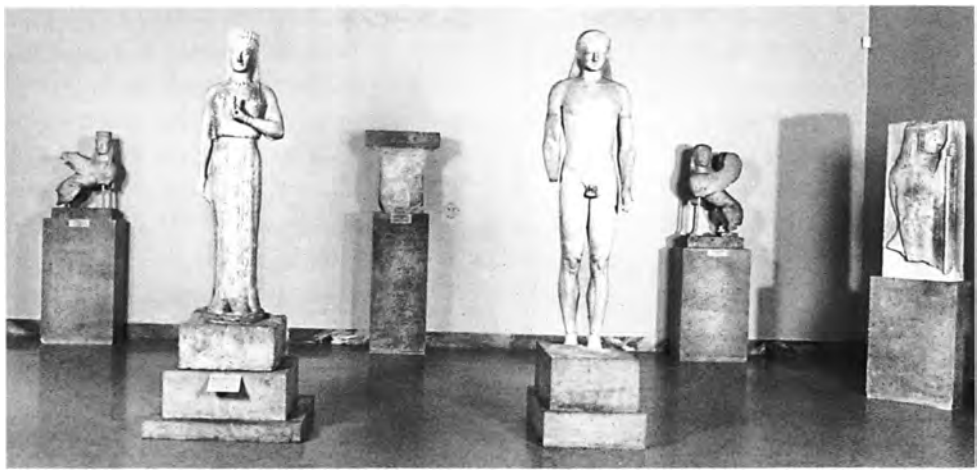
Κατά το 2001 συνεχίστηκαν με εντατικό ρυθμό οι επανεκθετικές εργασίες, οι καταγραφές και ταυτίσεις, η φωτογράφηση και η συντήρηση αρχαίων της Συλλογής, παράλληλα με την εξυπηρέτηση Ελλήνων και ξένων μελετητών. Το επιστημονικό και λοιπό έργο της Συλλογής επιτελέσθηκε από τον τότε Προϊστάμενο της Συλλογής Ν. Καλτσά, τις μόνιμες αρχαιολόγους Ελ. Κουρίνου και Μ. Σάλτα και από τους συντηρητές των εργαστηρίων συντήρησης γλυπτών Π. Καίσαρα, Θ. Σιαφράκα, Μ. Δημητριάδη, Ι. Κούρο, Μ. Λεφάκη, Ν. Ματούλα, Μ. Κωτσογιάννη και το γλύπτη Κ. Στεργίδη. Στις εργασίες της Συλλογής συμμετείχαν ως επιστημονικοί βοηθοί οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Χρ. Τσούλη και Ε. Καλάβρια καθώς και οι συμβασιούχοι συντηρητές Δ. Μπίκα, Δ. Καραμουζάς, Ι. Παναγάκος και Δ. Σελίμης.

Επανεκθετικές εργασίες

Εντός του πρώτου τριμήνου του 2001 ολοκληρώθηκε και εγκαινιάστηκε στις 10 Απριλίου[40] η νέα έκθεση των αρχαϊ-

39. Βλ. και *Ο Picasso και η Ελλάδα*, Κατάλογος Έκθεσης, Ίδρυμα Βασ. και Ελ. Γουλανδρή, Άνδρος 2004.

40. Βλ. και Ι. Τουράτσογλου - Ν. Καλτσάς, Νέα έκθεση των Αιθουσών της Αρχαϊκής Γλυπτικής, *Το Μουσείον* 2 (2001), σ. 113-115.

Εικ. 17. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Γλυπτών. Αίθουσα 11.

Εικ. 18. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Γλυπτών. Αίθουσα 13.

κών γλυπτών, η οποία καταλαμβάνει εννέα αίθουσες (7-14) του ισόγειου εκθεσιακού χώρου του κτιρίου. Οι παράμετροι που ελήφθησαν υπόψη στην παρουσίαση των έργων ήταν οι αποδεκτές από την έρευνα αναθεωρήσεις χρονολόγησης και ερμηνείας πολλών γλυπτών, η ανάγκη προβολής κάθε έργου χωριστά και η συγκριτική παράθεσή του με αντίστοιχα σύγχρονά του έργα, η ανάδειξη και η ένταξη στην έκθεση νέων αποκτημάτων του Μουσείου και η πληρέστερη πληροφόρηση του επισκέπτη με τοποθέτηση νέων επεξηγηματικών πινακίδων και συνοπτικών, εύληπτων κειμένων τοίχου (συνοδευόμενα από χάρτες και σχέδια). Η έκθεση ορισμένων αγγείων καθώς και χάλκινων ειδωλίων στις αίθουσες βοηθούν τον επισκέπτη να παρακολουθήσει την εξέλιξη της τέχνης σε διάφορες εκφάνσεις της, σε δεδομένο ιστορικό πλαίσιο. Από τις μετακινήσεις γλυπτών που πραγματοποιήθηκαν σημειώνουμε ενδεικτικώς την έκθεση της Φρασίκλειας (αρ. ευρ. 4889) μαζί με τον κούρο της Μερέντας (αρ. ευρ. 4890) στην αίθουσα 11, η οποία αφιερώθηκε στα αττικά επιτύμβια μνημεία του 6ου αι. π.Χ. (Εικ. 17), την έκθεση του Κούρου της Κέας (αρ. ευρ. 3686), του Κροίσου (αρ. ευρ. 3851) και εκείνου από το Πτώο (αρ. ευρ. 12) στην αίθουσα 13 (Εικ. 18), όπου εκτίθεται και ο Αριστόδικος, τη μεταφορά των γλυπτών από το ναό της Αφαίας στην Αίγινα (αρ. ευρ. 1933-1938, 1940-1044, 4450, 4506, 4509) από την αίθουσα 12 στην αίθουσα 14.

Εντός του δευτέρου εξαμήνου του έτους ολοκληρώθηκε η επανέκθεση στις αίθουσες 16, 17 και 18, όπου εκτίθενται κλασικά επιτύμβια ανάγλυφα, γλυπτά από το Ηραίο του Άργους και κλασικά αναθηματικά ανάγλυφα. Από τις μετακινήσεις που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο αυτών των εργασιών σημειώνουμε τη μεταφορά του αγάλματος της ένοπλης Αφροδίτης (αρ. ευρ. 262) από την αίθουσα 28 στην αίθουσα 17 και τη

μεταφορά στην ίδια αίθουσα του Ερμού της Τροιζήνας (αρ. ευρ. 243) από το εσωτερικό αίθριο.

Συντήρηση

Στο πλαίσιο των επανεκθετικών εργασιών οι συντηρητές της Συλλογής ασχολήθηκαν εντατικώς με τη συντήρηση και την αισθητική αποκατάσταση (αισθητική βελτίωση γύψινων συμπληρώσεων) του συνόλου των γλυπτών στις αίθουσες 7-18 του εκθεσιακού χώρου, και με την κατασκευή νέων βάσεων ή την επισκευή όσων παλαιών δεν αλλάχθηκαν.

Καταγραφές

Καταγράφηκαν συνολικώς 1.284 αντικείμενα της Συλλογής, διαδικασία στο πλαίσιο της οποίας ταυτίστηκε ικανός αριθμός λανθανόντων επιτύμβιων ενεπίγραφων μνημείων. Αναφέρουμε ενδεικτικώς τις παρακάτω αντιστοιχίες[41]: αρ. ευρ. 13856= *IG* II^2 7053, αρ. ευρ. 13994= *IG* II^2 11043, αρ. ευρ. 14056= *IG* II^2 10586, αρ. ευρ. 14078= *IG* II^2 7948, αρ. ευρ. 14079= *IG* II^2 11556, αρ. ευρ. 14545= *IG* II^2 11040a.

Νέα αποκτήματα

Η Συλλογή Γλυπτών εμπλουτίστηκε το 2001 με μικρό αριθμό γλυπτών από κατασχέσεις και δωρεές.

Ιδιαιτέρως σημαντικό είναι το προερχόμενο από κατάσχεση πώρινο άγαλμα καθήμενου λέοντος (αρ. ευρ. 15241), ύψους 0,85 μ., των μέσων του 6ου αι. π.Χ. (Εικ. 19). Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά και τα τεχνικά στοιχεία συνδέουν το συγκεκριμένο άγαλμα με τους ασσυριάζοντες λέοντες του κορινθιακού εργαστηρίου[42] και ιδιαιτέρως με το λέοντα της Περαχώρας[43], ο οποίος αποτελεί το εικονογραφικό παράλληλό του[44]. Από κατάσχεση επίσης προέρχεται ένα ακέφαλο μαρμάρινο γυναικείο άγαλμα (αρ. ευρ. ΒΕ 37/2001), πιθανώς του τέλους

Εικ. 19. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Γλυπτών. Ο λέων αρ. ευρ. 15241, κύρια και πλάγια όψη.

του 4ου αι. π.Χ., το οποίο ανήκε σε σύνταγμα μορφών από επιτύμβιο μνημείο.

ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΡΙΝΟΥ

2002

Κατά το πρώτο εξάμηνο του 2002 συνεχίστηκαν οι καταγραφές και ταυτίσεις, η φωτογράφηση και η συντήρηση αρχαίων, παράλληλα με την εξυπηρέτηση Ελλήνων και ξένων μελετητών. Το δεύτερο εξάμηνο του έτους η Συλλογή επιδόθηκε με εντατικούς ρυθμούς σε μετακινήσεις, προς εγκιβωτισμό των γλυπτών, ενόψει εκτελέσεως εκτεταμένων εργασιών για τον εξοπλισμό του κτιρίου με ηλεκτρομηχανολογικές εγκαταστάσεις. Το έργο της Συλλογής επιτελέσθηκε από το επιστημονικό προσωπικό της Συλλογής αποτελούμενο από την υπογραφομένη και τη Μ. Σάλτα, και από τους συντηρητές των εργαστηρίων συντήρησης γλυπτών Π. Καίσαρα, Θ. Σιαφράκα, Μ. Δημητριάδη, Μ. Λεφάκη, Ν. Ματούλα και το γλύπτη Κ. Στεργίδη. Στις εργασίες της Συλλογής συμμετείχαν ως επιστημονικοί βοηθοί οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Χρ. Τσούλη και Ε. Καλάβρια καθώς και οι συμβασιούχοι συντηρητές Δ. Μπίκα, Δ. Καραμουζάς, Ι. Παναγάκος, Δ. Νινιός και Σπ. Χατζηδάκης.

Καταγραφές

Καταγράφηκαν συνολικώς 691 αντικείμενα της Συλλογής, διαδικασία στο πλαίσιο της οποίας ταυτίστηκε μικρός αριθμός λανθανόντων επιτύμβιων ενεπίγραφων μνημείων. Αναφέρουμε

41. Βλ. ενδεικτικώς, Μ. Σάλτα, Παρατηρήσεις στα ενεπίγραφα επιτάφια μνημεία του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Αντιστοιχίες με τις δημοσιευμένες στο *IG* II^2 επιγραφές, *Το Μουσείον* 2 (2001), σ. 81-92.

42. Για τον προσδιορισμό και την περιγραφή των χαρακτηριστικών του τύπου, βλ. H. Gabelmann, *Studien zum frühgriechischen Löwenbild*, Berlin 1965, σ. 40-51, 53.

43. Boston Museum of Fine Arts 97289. Gabelmann, ό.π., σ. 40, 48-50, σ. 113, αρ. 29, πίν. 5,1-2· M. Comstock - C. Vermeule, *Sculpture in Stone. The Greek, Roman and Etruscan Collections of the Museum of Fine Arts Boston*, Massachusetts 1976, αρ. 15· J. Floren, Die geometrische und archaische Plastik, στο W. Fuchs - J. Floren, *Die griechische Plastik* I. *Handbuch der Archäologie*, München 1987, σ. 190.

44. Ελ. Κουρίνου, Ο αρχαϊκός λέων αρ. ευρ. 15241 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, *Το Μουσείον* 3 (2002-2003), σ. 17-32.

ενδεικτικώς τις παρακάτω αντιστοιχίες[45]: αρ. ευρ. 14993= *IG* II^2 10256, αρ. ευρ. 15160= *IG* II^2 6956, αρ. ευρ. 15161= *IG* II^2 6872, αρ. ευρ. 15162 α,β= *IG* II^2 12301, αρ. ευρ. 15223= *IG* II^2 8636a.

Συντήρηση

Κατά το πρώτο εξάμηνο του 2002 οι συντηρητές της Συλλογής ασχολήθηκαν με την προετοιμασία (καθαρισμούς, συντήρηση, αισθητική αποκατάσταση) γλυπτών τα οποία θα περιλαμβάνονταν για πρώτη φορά στη μόνιμη έκθεση της Συλλογής, όπως οι αρ. ευρ. 3496, 3497, και 3498 πλάκες[46] με ανάγλυφες παραστάσεις από την Αθήνα, γλυπτών που υπήρχαν ήδη στην έκθεση, όπως τα αγαλμάτια Τριτωνίδων αρ. ευρ. 2171, 2172, 2174 και 2175 από το διάκοσμο του θρόνου των θεαινών του συντάγματος της Λυκόσουρας, κ.ά., αλλά και με την προετοιμασία γλυπτών τα οποία επρόκειτο να εκτεθούν σε περιοδικές εκθέσεις στο εξωτερικό. Προτού να αποσταλούν στο Βερολίνο και στη συνέχεια στη Βόννη, για να πλαισιώσουν την περιοδική έκθεση «Die griechische Klassik. Idee oder Wirklichkeit», απομακρύνθηκαν από τους εκθεσιακούς χώρους και από τις αποθήκες της Συλλογής 18 γλυπτά, προκειμένου να πραγματοποιηθούν οι αναγκαίοι καθαρισμοί των επιφανειών καθώς και αισθητικές βελτιώσεις στις γύψινες συμπληρώσεις. Ανάλογη διαδικασία ακολουθήθηκε και για τα γλυπτά με τα οποία συμμετείχε το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην έκθεση «Μουσών Δώρα» στις Βρυξέλλες.

Παράλληλα, πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντηρήσεως και στερεώσεως επιφανείας στα πήλινα αγάλματα από την επίστεψη του προπύλου στην πρόσοψη του Μουσείου, τα οποία είχαν καθαιρεθεί από τη θέση τους ύστερα από το σεισμό του 1999.

Τακτοποιήσεις αποθηκών-χώρων φυλάξεως γλυπτών

Το δεύτερο εξάμηνο του 2002 πραγματοποιήθηκαν μεγάλες μετακινήσεις γλυπτών, από το προσωπικό της Συλλογής, τόσο στον αύλειο χώρο του Μουσείου προς την πλευρά της οδού Βασιλέως Ηρακλείου, που έπρεπε να εκκενωθεί, προκειμένου να πραγματοποιηθούν οικοδομικές εργασίες, όσο και σε μεγάλο μέρος των αποθηκών προκειμένου να γίνουν ηλεκτρομηχανολογικές εγκαταστάσεις. Όλες οι μετακινήσεις που πραγματοποιήθηκαν καταγράφηκαν ηλεκτρονικώς, ώστε να διευκολυνθεί το έργο της τελικής-οριστικής διευθετήσεως των αντικειμένων της Συλλογής, μετά το πέρας των οικοδομικών και λοιπών έργων.

Νέα αποκτήματα

Η Συλλογή Γλυπτών εμπλουτίστηκε το 2002 με ικανό αριθμό

Εικ. 20. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Γλυπτών. Αναθηματικό ανάγλυφο με παράσταση Αρτέμιδος (ΒΕ 25,1/2002).

γλυπτών προερχομένων στην πλειονότητά τους από κατασχέσεις, γεγονός που μαρτυρεί την έξαρση της αρχαιοκαπηλικής δραστηριότητας κατά το συγκεκριμένο έτος.

Ευτυχές γεγονός ήταν η κατάθεση από πλευράς των διωκτικών αρχών, ύστερα από κατάσχεση, στη Συλλογή Γλυπτών ενός μαρμάρινου αναθηματικού αναγλύφου με παράσταση Αρτέμιδος (αρ. ΒΕ 25,1/2002), του 3ου-2ου αι. π.Χ., από τη Λακωνία (Εικ. 20). Το ανάγλυφο ήταν γνωστό στη βιβλιογραφία ήδη από το 1907 ως τυχαίο εύρημα χωρικού στη νησίδα Σκοπά του Κότρωνα[47] Λακωνίας, όπου ταυτίζεται η αρχαία Τευθρώνη, και έχει συσχετισθεί με το μεγάλο ιερό της Αρτέμιδος Ισσωρίας[48], το οποίο κατά τον Παυσανία (ΙΙΙ 25, 4) βρισκόταν εκεί. Το γλυπτό εθεωρείτο απωλεσθέν έως το 1968, όταν εντοπίσθηκε από την αρμόδια Ε' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων[49], εντοιχισμένο σε οικία στο χωριό Φλομοχώρι Λακωνίας, από όπου εκλάπη το 2001.

Από μια κατάσχεση προέρχονται τρεις μαρμάρινες επιτύμβιες ενεπίγραφες λήκυθοι του 4ου αι. π.Χ. με παραστάσεις δεξιώσεως (αρ. ευρ. ΒΕ 18,1/2002, ΒΕ 18,2/2002 και ΒΕ 18,3/2002), μία μαρμάρινη ακόσμητη ενεπίγραφη λουτροφόρος (αρ. ευρ. ΒΕ 18,4/2002) και μία λουτροφόρος υδρία με ανάγλυφο γλωσ-

45. Βλ. ενδεικτικώς, Σάλτα, ό.π. (υποσημ. 41).

46. Ν. Καλτσάς, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα Γλυπτά*, Αθήνα 2001, σ. 288-289, αρ. 609.

47. A.M. Woodward, Laconia II. Topography, *BSA* 13 (1906-1907), σ. 257.

48. S. Wide, *Lakonische Kulte*, Leipzig 1893, σ. 109-110. Βλ. επίσης, Ντ. Πέππα-Δελμούζου, Βωμίσκος της Ισσωρίας Αρτέμιδος (IG V1, 1219), *ΑΑΑ* I (1973), σ. 482-491.

49. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 155, Πίν. 107β.

Εικ. 21. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Γλυπτών. Λουτροφόρος υδρία (ΒΕ 18.5/2002).

σοειδές κόσμημα και πλοχμό (αρ. ευρ. ΒΕ 18,5/2002) του 4ου αι. π.Χ. (Εικ. 21).

ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΡΙΝΟΥ

2003

Το 2003 η Συλλογή επιδόθηκε με εντατικότατους ρυθμούς στην ολοκλήρωση (εντός του πρώτου εξαμήνου) των μετακινήσεων και του εγκιβωτισμού των αρχαίων στις αποθήκες και στη συνέχεια, το δεύτερο εξάμηνο, σε μετακινήσεις (προκειμένου να συντηρηθούν και ευπρεπισθούν τα δάπεδα των χώρων) και εγκιβωτισμό των αρχαίων, κατά ομάδες, στους εκθεσιακούς χώρους, για λόγους προστασίας και ασφάλειάς τους κατά την εκτέλεση των οικοδομικών εργασιών στο κτίριο. Των μετακινήσεων στους εκθεσιακούς χώρους προηγήθηκε σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση της έως τότε εκθέσεως, ενώ όλες ανεξαιρέτως οι μετακινήσεις καταχωρίσθηκαν σε ηλεκτρονικό αρχείο. Μικρά και ευπαθή εκθέματα μεταφέρθηκαν από την έκθεση σε ειδική αποθήκη, που διαμορφώθηκε για το σκοπό αυτό στο εργαστήριο συντηρήσεως γλυπτών. Στο εργαστήριο μεταφέρθηκαν επίσης το σύνολο των ρωμαϊκών πορτραίτων από τις αίθουσες 31, 32 και 33 του εκθεσιακού χώρου, τα ακρωτήρια του ναού του Ασκληπιού και του ναού της Αρτέμιδος της Επιδαύρου (αίθουσα 22), όπως και γλυπτά από τις αίθουσες 28-30. Το επιστημονικό προσωπικό της Συλλογής, παραλλήλως με την εποπτεία και το συντονισμό των προαναφερομένων, ολοκλήρωσε, στο πλαίσιο της νέας εκθέσεως των γλυπτών, τη συγγραφή των επεξηγηματικών πινακίδων και των κειμένων τοίχου, ενώ συμμετείχε επίσης ενεργά στην προετοιμασία της περιοδικής εκθέσεως του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου «Αγών», προγραμματισμένης για το θέρος του 2004. Το επιστημονικό και λοιπό έργο της Συλλογής επιτελέσθηκε από την υπογραφομένη και τη Μ. Σάλτα και από τους συντηρητές των εργαστηρίων συντήρησης γλυπτών Π. Καίσαρα, Θ. Σιαφράκα, Μ. Δημητριάδη, Μ. Λεφάκη και το γλύπτη Κ. Στεργίδη. Στις εργασίες της Συλλογής συμμετείχαν ως επιστημονικοί βοηθοί οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Χρ. Τσούλη και Ε. Καλάβρια καθώς και οι συμβασιούχοι συντηρητές Δ. Μπίκα, Δ. Καραμουζάς, Ι. Παναγάκος, Δ. Νινιός, Σπ. Χατζηδάκης και Β. Γαλανάκος.

Συντήρηση

Τα γλυπτά που μεταφέρθηκαν από τους εκθεσιακούς χώρους στο εργαστήριο (π.χ. τα ακρωτήρια της Επιδαύρου, η Αθηνά του Βαρβακείου, η κεφαλή της Υγιείας από την Τεγέα κ.ά.), αλλά και εκείνα τα οποία επρόκειτο να εκτεθούν για πρώτη φορά (π.χ. ο αρχαϊκός λέων αρ. ευρ. 15241, κυπριακά γλυπτά κτλ.), συντηρήθηκαν, ενώ στα ρωμαϊκά πορτραίτα όπως και σε ελληνιστικές κεφαλές αντικαταστάθηκαν οι παλαιότερες μικρές βάσεις στηρίξεως με νέες. Παράλληλα, ολοκληρώθηκε η κατασκευή νέων βάσεων για αρκετά από τα εκθέματα, ενώ οι νέες συμπαγείς μαρμάρινες βάσεις για τα ρωμαϊκά πορτραίτα και άλλα εκθέματα κατασκευάστηκαν από εξωτερικό συνεργάτη.

Οι συντηρητές της Συλλογής ασχολήθηκαν επίσης με την προετοιμασία γλυπτών τα οποία επρόκειτο να εκτεθούν σε περιοδικές εκθέσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Πρόκειται για τα αναθηματικά ανάγλυφα αρ. ευρ. 1778 και 3952, τα οποία εκτέθηκαν στην περιοδική έκθεση του Μουσείου Μπενάκη «Ο ταύρος στον μεσογειακό κόσμο. Μύθοι και λατρείες» το πρώτο εξάμηνο του έτους, καθώς και για τα γλυπτά αρ. ευρ. 1439, 3478, 1693, 3000, 16, 1338, 265, 1762 και 184, τα οποία περιελήφθησαν στην περιοδική έκθεση «Alexander the Great: East-West Contacts from Greece to Japan» που παρουσιάστηκε το δεύτερο εξάμηνο του 2003 στο Εθνικό Μουσείο του Τόκυο και το Επαρχιακό Μουσείο Τέχνης Hyogo του Κόμπε στην Ιαπωνία.

Στο πλαίσιο της εξοικονόμησης χρόνου, ενόψει της επαναλειτουργίας του Μουσείου για το κοινό τον Ιούνιο του 2004 και συνεπώς της εντατικοποίησης των επανεκθετικών εργασιών κατά το πρώτο εξάμηνο του 2004, κρίθηκε αναγκαία η εκ των προτέρων απαραίτητη ετοιμασία μεγάλου αριθμού γλυπτών τα οποία επρόκειτο να πλαισιώσουν, κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών Αγώνων, περιοδικές εκθέσεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Έως το τέλος του 2003: α) ολοκληρώθηκε η προετοιμασία των γλυπτών αρ. ευρ. 1268, 53, 6676, 10225, 7733, 7501 και 11920 για την έκθεση «Πτυχώσεις. Από το αρχαίο ελληνικό ένδυμα στη μόδα του 21ου αι.», προγραμματισμένη για το διάστημα 11/6 έως 19/10/2004, β) ολοκληρώθηκε η προετοιμασία των γλυπτών αρ. ευρ. 1330, 2559, 1964, 1152, και 3872 για την έκθεση « Αρχαία Ελλάδα. Θνητοί και Αθάνατοι», προγραμματισμένη να παρουσιασθεί στο Πεκίνο και το Σιάν κατά το διάστημα 20/7-10/12/2004 και γ) ολοκληρώθηκε η προετοιμασία των γλυπτών αρ. ευρ. 7843, 11491 και 5205 για την

Εικ. 22. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Γλυπτών. Αναθηματικό ανάγλυφο (αρ. ευρ. 4484).

Εικ. 23. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Γλυπτών. Αναθηματικό ανάγλυφο (αρ. ευρ. 6188).

έκθεση «Ο Picasso και η Ελλάδα» προγραμματισμένη να παρουσιασθεί στο Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, Ίδρυμα Βασ. και Ελ. Γουλανδρή στην Άνδρο κατά το διάστημα 26/6-26/9/2004[50].

Παράλληλα, ολοκληρώθηκε η προετοιμασία των γλυπτών τα οποία μεταφέρθηκαν στην Ολυμπία, προκειμένου να εκτεθούν στο Μουσείο των Ολυμπιακών Αγώνων. Πρόκειται για το αρ. ευρ. 4484 αναθηματικό ανάγλυφο με παράσταση άθλων του

50. Βλ. και παραπάνω, σ. 47.

Εικ. 24. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Γλυπτών. Επιτύμβια στήλη αθλητού (αρ. ευρ. 888).

Εικ. 25. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Γλυπτών. Ερμαϊκή στήλη Ηρακλέους (αρ. ευρ. 1628).

Ηρακλέους (Εικ. 22), την αρ. ευρ. 6188 ερμαϊκή στήλη αθλητού (Εικ. 23), την αρ. ευρ. 888 επιτύμβια στήλη αθλητού (Εικ. 24), την αρ. ευρ. 1628 στήλη Ερμού-Ηρακλέους (Εικ. 25), την αρ. ευρ. 730 επιτύμβια στήλη αθλητού (Εικ. 26) και το αρ. ευρ. 2305 αγαλμάτιο Ηρακλέους (Εικ. 27).

Εικ. 26. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Γλυπτών. Επιτύμβια στήλη αθλητού (αρ. ευρ. 730).

Εικ. 27. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Γλυπτών. Αγαλμάτιο Ηρακλέους (αρ. ευρ. 2305).

Νέα αποκτήματα

Η Συλλογή Γλυπτών εμπλουτίστηκε το 2003 με μικρό αριθμό γλυπτών από κατασχέσεις και παραδόσεις.

Από παράδοση προέρχεται το θραύσμα ενός μαρμάρινου αναθηματικού αναγλύφου, σε σχήμα ναΐσκου, με διπλή απεικόνιση Κυβέλης (αρ. ευρ. ΒΕ 30,1/2003), ύστερων κλασικών χρόνων[51]. Σε παράδοση οφείλεται επίσης η απόκτηση ενός μαρμάρινου ενεπίγραφου αναθηματικού αναγλύφου στον τύπο του νεκρόδειπνου του 4ου αι. π.Χ. (αρ. ευρ. ΒΕ 18/2003) και δύο ενεπίγραφων επιτύμβιων στηλών του 1ου αι. μ.Χ. (αρ. ευρ. ΒΕ 17,1/2003) και του 2ου αι. μ.Χ. (αρ. ευρ. ΒΕ 17,2/2003) αντιστοίχως. Στο 2ο αι. μ.Χ. χρονολογείται και το απότμημα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης (αρ. ευρ. ΒΕ 10,1/2003) που προσκομίσθηκε στη Συλλογή Γλυπτών ύστερα από κατάσχεση.

ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΡΙΝΟΥ

2004

Το επιστημονικό και λοιπό έργο της Συλλογής επιτελέσθηκε το 2004 από την υπογραφομένη, την Ι. Μέννενγκα και τη Μ. Σάλτα και από τους συντηρητές των εργαστηρίων συντήρησης γλυπτών Π. Καίσαρα, Θ. Σιαφράκα, Μ. Δημητριάδη, Μ. Λεφάκη και το γλύπτη Κ. Στεργίδη. Στις εργασίες της Συλλογής συμμετείχαν ως επιστημονικοί βοηθοί οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Χρ. Τσούλη, Ε. Καλάβρια και Μ. Γερανίου καθώς και οι συμβασιούχοι συντηρητές Δ. Μπίκα, Σ. Γιουβανοπούλου, Δ. Καραμουζάς, Ι. Παναγάκος, Δ. Νινιός, Σπ. Χατζηδάκης και Β. Γαλανάκος.

Όλο το προσωπικό της Συλλογής επιδόθηκε κατά το πρώτο πεντάμηνο του έτους στην εργώδη προσπάθεια ολοκληρώσεως της επανεκθέσεως των Γλυπτών. Όλα τα έργα καθαρίστηκαν και έγιναν αισθητικές βελτιώσεις σε γύψινες συμπληρώσεις. Επισκευάστηκε ικανός αριθμός βάσεων των εκθεμάτων, ενώ μεγάλος αριθμός τοποθετήθηκε σε νέες.

Οι εργασίες στις αίθουσες της βόρειας πτέρυγας του ισογείου του κτιρίου (αίθουσες 7-18) ήταν περιορισμένες, λόγω της πρόσφατης – μόλις το 2001 – επανεκθέσεως σε αυτές. Περιελάμβαναν όμως την έκθεση μερικών ακόμη γλυπτών και την αναδιάρθρωση της αίθουσας 16, ύστερα από την κατασκευή πόρτας στο βόρειο τοίχο της αίθουσας, για την εξυπηρέτηση της εισόδου για άτομα με ειδικές ανάγκες, που δημιουργήθηκε στη βόρεια πρόσοψη του κτιρίου. Στην αίθουσα 12 προστέθηκαν τρία κυπριακά γλυπτά: η αρ. ευρ. 1830 κεφαλή γενειοφόρου ανδρός με κράνος, η αρ. ευρ. 1832 κεφαλή νέου και το αρ.

51. Για τον τύπο, βλ. F. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst*, Tübingen 1983, σ. 188-190.

ευρ. 11974 αγαλμάτιο όρθιας γυναικείας μορφής[52]. Στην αίθουσα προστέθηκε και το αρχαϊκό, κορινθιακού εργαστηρίου, άγαλμα καθήμενου λέοντος[53] αρ. ευρ. 15241. Στην αίθουσα 15 προστέθηκαν δύο κυπριακά γλυπτά· πρόκειται για τη μεγάλη γυναικεία κεφαλή αρ. ευρ. 66 και το αρ. ευρ. 4894 αποσπασματικά σωζόμενο αγαλμάτιο Ηρακλέους[54].

Από τις μετακινήσεις και την αναδιάρθρωση των γλυπτών στις αίθουσες 23-24 και 28-30 αναφέρουμε ενδεικτικώς τις παρακάτω:

Στην αίθουσα 21, τη λεγομένη του Διαδουμένου, εκτέθηκε, αφού μεταφέρθηκε από το αίθριο των επισκεπτών, το αρ. ευρ. 3524 άγαλμα της Αφροδίτης τύπου Συρακουσών. Στην ίδια αίθουσα εκτέθηκε το άγαλμα του Ερμή του Αιγίου (αρ. ευρ. 241), το οποίο μεταφέρθηκε από την αίθουσα 31, και το αρ. ευρ. 1829 άγαλμα Αρτέμιδος από την αίθουσα 30. Το αναθηματικό ανάγλυφο του δορυφόρου από το Άργος (αρ. ευρ. 3153) μεταφέρθηκε προς έκθεση από την αίθουσα 21 στην αίθουσα 20 και τα επιτύμβια ανάγλυφα αρ. ευρ. 720, 794, 884 και 3283 στην αίθουσα 23.

Στην αίθουσα 24 μεταφέρθηκαν από την αίθουσα 29 το επιτύμβιο άγαλμα Πέρση (αρ. ευρ. 2728) από τον Κεραμεικό και τα αρ. ευρ. 803 και 804 επιτύμβια αγάλματα λεόντων. Στην αίθουσα 28 μεταφέρθηκαν από την αίθουσα 29 οι αρ. ευρ. 215-217 πλάκες της Μαντίνειας και η αρ. ευρ. 313 ερμαϊκή στήλη νέου με κυλινδρική βάση, ο αρ. ευρ. 1731 κυλινδρικός βωμός των Δώδεκα θεών και το αρ. ευρ. 701 άγαλμα Υγείας από την αίθουσα 27.

Το αρ. ευρ. 247 άγαλμα του πληγωμένου Γαλάτη, που κατελάμβανε το κέντρο της αίθουσας 29, μεταφέρθηκε στο δυτικό πέρας της αίθουσας 30. Τη θέση του κατέλαβε το αρ. ευρ. 231 άγαλμα της Θέμιδος του Χαιρεστράτου, που εξετίθετο στην ίδια αίθουσα. Στην αίθουσα 29 μεταφέρθηκαν, από την αίθουσα 30, το άγαλμα της Αριστονόης (αρ. ευρ. 232), το αρ. ευρ. 1659 γυναικείο άγαλμα από την Κάρυστο, η αρ. ευρ. Χ 13400 κεφαλή του φιλοσόφου και τα αρ. ευρ. Χ 15105, 15108, 15088, 15090, 15091, 18932 τμήματα χάλκινου αγάλματος από το ναυάγιο των Αντικυθήρων, τα οποία εκτέθηκαν σε ειδική, αυτοφωτιζόμενη, προθήκη, που κατασκευάστηκε με έξοδα της Εταιρίας των Φίλων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου[55].

Στην αίθουσα 30, όπου μεταφέρθηκε από την αίθουσα 27 το μεγάλο αρχαϊστικό ανάγλυφο με παράσταση του Διονύσου (αρ. ευρ. 3727), εκτέθηκε ομάδα προσωπείων θεάτρου (αρ. ευρ. 1751, 1752, 3064, 3373, 3992 και 4512) αλλά και οι τρεις μεγάλες πλάκες με ανάγλυφες παραστάσεις από την οδό Ρηγίλλης (αρ. ευρ. 3496-3498). Η μεγάλη, κεντρική, αίθουσα 34, η λεγόμενη του Βωμού, αφιερώθηκε αποκλειστικά στη λατρεία της Αφροδίτης, του Ηρακλέους και του Πανός με τις Νύμφες. Από τους εκθεσιακούς χώρους της Συλλογής Γλυπτών δεν παραδόθηκαν το 2004 στο κοινό οι στενές παράπλευρες αίθουσες 25-27, των αναθηματικών αναγλύφων, η επανέκθεση των οποίων προγραμματίσθηκε για το 2005.

Αμέσως μετά τα εγκαίνια του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, τον Ιούνιο 2004, η Συλλογή ασχολήθηκε με εντατικούς ρυθμούς με την προετοιμασία των γλυπτών για την περιοδική έκθεση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου «Αγών», και έφερε σε πέρας την τοποθέτηση των γλυπτών, που πλαισίωσαν την προαναφερόμενη έκθεση ως δάνεια από το εξωτερικό ή διάφορα ελληνικά Μουσεία[56].

Το τελευταίο τρίμηνο του 2004 άρχισε η τακτοποίηση των αποθηκών της Συλλογής, με τη μεταφορά στις αρχικές τους θέσεις όλων των γλυπτών, που είχαν μετακινηθεί και συσκευαστεί για τις οικοδομικές εργασίες.

Νέα αποκτήματα

Ιδιαίτερα μικρός ήταν ο αριθμός των γλυπτών που εισήχθησαν στη Συλλογή Γλυπτών το 2004 από κατασχέσεις. Από κατάσχεση αυτού του έτους προέρχεται μία μαρμάρινη λήκυθος του 4ου αι. π.Χ. (ΒΕ 3,10/2004) με παράσταση δεξιώσεως.

ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΡΙΝΟΥ

ΣΥΛΛΟΓΗ ΧΑΛΚΩΝ

2001

Στο επιστημονικό και λοιπό έργο της Συλλογής μετείχαν εφέτος, εκτός από την υπογράφουσα, και οι επιμελήτριες των Αρχαιοτήτων Μ. Ζαφειροπούλου και Α. Παναγιωτοπούλου[57]. Στις εργασίες κυρίως καταγραφής των αρχαίων της Συλλογής υπήρξε αποτελεσματική η συμμετοχή της ωρομίσθιας αρχαιολόγου Αλ. Χατζηπαναγιώτου.

Οι κύριες δραστηριότητες της Συλλογής υπήρξαν και εφέτος η συντήρηση και καταγραφή μεγάλου αριθμού αρχαίων.

Το συνεργείο των συντηρητών, που άρχισε ήδη από την περασμένη χρονιά να συρρικνώνεται λόγω των συνταξιοδοτήσεων και των αποσπάσεων του προσωπικού, απέμεινε με δύο μόνον συντηρητές, τους Γερ. Μακρή και Π. Μπούρα. Σε βοη-

52. Βλ. Β. Καραγιώργης, *Αρχαία Κυπριακή Τέχνη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών*, Αθήνα 2003, σ. 102 με πίν. στη σ. 103, σ. 104 με πίν. στη σ. 105, σ. 111.

53. Βλ. παραπάνω, σ. 50, εικ. 19.

54. Βλ. Καραγιώργης, ό.π., σ. 118 με πίν. στη σ. 116 και σ. 122.

55. Στη γενναιοδωρία της Εταιρίας των Φίλων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου οφείλεται επίσης η κατασκευή δύο νέων, ειδικών προθηκών, για τις βάσεις των επιτύμβιων αγαλμάτων κούρων (αρ. ευρ. 3476 και 3477) στην αίθουσα 13.

56. Για τον Κατάλογο της Έκθεσης, βλ. παραπάνω, σ. 36, υποσημ. 1.

57. Η Α. Παναγιωτοπούλου απουσίασε ένα εξάμηνο με εκπαιδευτική άδεια.

θητικές κυρίως εργασίες απασχολήθηκε ο Φ. Διαμαντόπουλος και σε εργασίες της ειδικότητάς του ο φροντιστής αρχαίων Δ. Σπετσιώτης. Στο εργαστήριο μεταλλίνων εκπαιδεύτηκαν και έξι τελειόφοιτοι των ΤΕΙ και ΙΕΚ.

Οι συντηρητές του εργαστηρίου προέβησαν εφέτος στη συντήρηση 68 αντικειμένων από τις Φερές Θεσσαλίας, 40 από την Ακρόπολη των Αθηνών, 9 από το Παλαιόκαστρο Καρδίτσης, 5 από την Παλαιοχώρα Λαρίσης, 1 κράνους από τη Νεμέα, 2 χρυσών από τις ανασκαφές στην Αθήνα και 9 χάλκινων αντικειμένων που προέρχονται από κατάσχεση. Παράλληλα, άρχισαν οι εργασίες συνέχισης της συντήρησης του μεγάλου χάλκινου γυναικείου αγάλματος από τη θαλάσσια περιοχή της Καλύμνου που μεταφέρθηκε στο Μουσείο το 1999 από την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων. Συντηρητές των μεταλλίνων ασχολήθηκαν με τη συντήρηση μεταλλίνων αρχαίων και των άλλων Συλλογών του Μουσείου, κυρίως της Προϊστορικής και προέβησαν στο στήσιμο χάλκινων και μαρμάρινων αντικειμένων της Συλλογής Γλυπτών του Μουσείου.

Στη Συλλογή προσκομίστηκαν 72 χάλκινα, 21 μολύβδινα, 12 σιδερένια και 1 αργυρό αντικείμενα προερχόμενα από κατασχέσεις. Επεστράφησαν στα Μουσεία Δελφών και Αμφίσσης, αφού επανασυντηρήθηκαν, τα δύο κορινθιακού τύπου κράνη αρ. ευρ. 1842bis και 5758 από την Αγία Ευφημία Φωκίδος[58] και τους Δελφούς[59] αντίστοιχα.

Από το επιστημονικό προσωπικό της Συλλογής έγινε καταγραφή 238 αντικειμένων από την Ακρόπολη των Αθηνών[60] (Εικ. 28)[61], (Εικ. 29)[62] και 77 από τις Φερές Θεσσαλίας[63](Εικ. 30[64]-31[65]), καθώς και 36 αντικειμένων που πιθανότατα προέρχονται από το ιερό της Λαφρίας Αρτέμιδος στην Καλυδώνα και 77 από το Παλαιόκαστρο Καρδίτσης. Στα ευρετήρια της Συλλογής καταγράφηκαν και 36 χάλκινα μικροαντικείμενα προερχόμενα από κατάσχεση του 1993 που αποδόθηκαν τε-

Εικ. 28. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Χαλκών. Τμήμα τριποδικής βάσης σκεύους, από την Ακρόπολη των Αθηνών (ΕΑΜ 25775).

Εικ. 29. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Χαλκών. Λεοντόπους-στήριγμα τριποδικής βάσης σκεύους, από την Ακρόπολη των Αθηνών (ΕΑΜ 25793).

Εικ. 30. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Χαλκών. Δύο χάλκινες τοξωτές πόρπες, από τις Φερές Θεσσαλίας (ΕΑΜ 26040, 26027).

Εικ. 31. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Χαλκών. Χάλκινο περίαπτο, από τις Φερές Θεσσαλίας (ΕΑΜ 26018).

58. Α.Δ. Κεραμόπουλλος, Τάφος πολεμιστού εν τοις Οζόλαις Λοκροίς, *ΑΕ* 1927/1928, σ. 106-107, εικ. 65.

59. *Fouilles de Delphes* V, σ. 101, αρ. 500, εικ. 348, 348a. *OlBer* VII, σ. 85, εικ. 39-40.

60. Βλ. *ΑΔ* 55 (2000), Χρονικά, σ. 17.

61. ΕΑΜ 25775: Τμήμα χάλκινης τριποδικής βάσης σκεύους, πρβλ. W. Gauer, *Die Bronzegefässe von Olympia*, *OlForsch* XX, 1 (1991), σ. 45, εικ. 23,5, πίν. 65b.

62. ΕΑΜ 25793: Λεοντόπους-στήριγμα χάλκινης τριποδικής βάσης σκεύους, πρβλ. Gauer, ό.π., σ. 246, U 23, πίν. 63, 2b.3.

63. Βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 17.

64. ΕΑΜ 26027, ΕΑΜ 26040: Δύο χάλκινες τοξωτές πόρπες, πρβλ. K. Kilian, Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit, *PBF* XIV, 2, σ. 57, αρ. 601, πίν. 23 και σ. 64, αρ. 702, πίν. 27.

65. ΕΑΜ 26018: Χάλκινο περίαπτο, πρβλ. I. Kilian-Dirlmeier, Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit, *PBF* XI, 2, σ. 7, αρ. 7-8, πίν. 1.

λικά στο Δημόσιο. Επίσης, έγινε αναλυτική εκ νέου καταγραφή 132 αντικειμένων από τις Φερές, 83 από το Δήλιον της Πάρου και 15 από την Ακρόπολη των Αθηνών. Παράλληλα, έγινε ηλεκτρονική σύνταξη 340 δελτίων καταγραφής και συμπλήρωση της ενημέρωσης των τοπογραφικών δελτίων της Συλλογής. Συντάχθηκαν ηλεκτρονικά δελτία σε πρόγραμμα Filemaker των καταχωρημένων στα Βιβλία Εισαγωγής του Εθνικού Μουσείου αντικειμένων όλων των Συλλογών.

Στη Συλλογή παραδόθηκε από τη Συλλογή Αγγείων μεγάλο πλήθος ασυντήρητων και συντηρημένων χάλκινων κυρίως αντικειμένων που προέρχονται από τις ανασκαφές στο ιερό της Ήρας Λιμενίας στην Περαχώρα, των οποίων άρχισε η συντήρηση καθώς και η ταύτισή τους με βάση τη δημοσίευση του H. Payne *et al.*, *The Temenos of Hera Akraia and Limenia*, *Perachora* I, Oxford 1940.

Μετακινήθηκαν 1.078 αντικείμενα για φωτογράφηση και 67 για μελέτη.

Η Συλλογή Χαλκών μετέσχε με την αποστολή τριών έργων (Καρ. 22, Καρ. 302 και Καρ. 312) στην αρχαιολογική έκθεση «Sacred Foods. Bread, Wine and Oil in the Ancient Mediterranean» που παρουσιάστηκε στο City History Museum της Βαρκελώνης από 29.6 έως 30.9.2001[66].

ΡΟΖΑ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ

2002

Στο επιστημονικό και λοιπό έργο της Συλλογής μετείχαν, εκτός από την υπογράφουσα[67], η αρχαιολόγος Μ. Ζαφειροπούλου καθώς και η Α. Παναγιωτοπούλου για το πρώτο εξάμηνο και μέχρι την τοποθέτησή της ως Προϊσταμένης στην Ε΄ ΕΠΚΑ. Σημαντική υπήρξε η συμβολή των ωρομισθίων αρχαιολόγων Αλ. Χατζηπαναγιώτου και Νομ. Παλαιοκρασσά, οι οποίες προσελήφθησαν στα πλαίσια του Γ΄ ΚΠΣ.

Από τον Οκτώβριο του 2002 έκλεισαν για το κοινό οι Εκθέσεις του Μουσείου, μεταξύ αυτών και η Συλλογή Χαλκών, ούτως ώστε το δυναμικό του Μουσείου να ασχοληθεί με τις εκτεταμένες εργασίες της Επανέκθεσης. Έτσι, οι κύριες δραστηριότητες της Συλλογής υπήρξαν εφέτος οι εργασίες προετοιμασίας της επανέκθεσης των Χαλκών και η συντήρηση των αρχαίων που θα συμπεριληφθούν σε αυτή.

Το συνεργείο των συντηρητών του εργαστηρίου των μεταλλίνων ενισχύθηκε με τέσσερις ωρομισθίους, από τους οποίους οι δύο ασχολήθηκαν κυρίως με τη συντήρηση αντικειμένων της Προϊστορικής Συλλογής του Μουσείου. Στο εργαστήριο συντήρησης μεταλλίνων εκπαιδεύτηκαν και δύο τελειόφοιτοι σπουδαστές των ΙΕΚ και ΤΕΙ.

Εν όψει της σχεδιαζομένης επανέκθεσης και των επικείμενων εκτεταμένων κτιριακών και άλλων οικοδομικών εργασιών στο Μουσείο οι αρχαιολόγοι και οι συντηρητές της Συλλογής ασχολήθηκαν κυρίως με το έργο της εκκένωσης των δύο αιθουσών (αίθουσες 36 και 37 Α) που περιελάμβαναν τη μόνιμη έκθεση των Χαλκών αλλά και των τριών κλειστών χώρων (αίθουσες 37, 38 και 39), όπου είχαν προσωρινά από παλαιότερα αποθηκευτεί αρχαία που προορίζονταν για την αρχική επανέκθεση της Συλλογής. Έτσι μετακινήθηκαν 2.827 αρχαία, τα οποία μεταφέρθηκαν και τακτοποιήθηκαν στην Αποθήκη των Μεταλλίνων (Χαλκοθήκη). Από τους αρχαιολόγους έγινε η σχετική ενημέρωση του ηλεκτρονικού αρχείου, συνεχίστηκε η συμπλήρωση του φακέλου της επανέκθεσης για την υποβολή του στο ΚΑΣ με την επιλογή αντικειμένων, τη σύνταξη ηλεκτρονικών καταλόγων, τη συγκέντρωση των βασικών στοιχείων κάθε αντικειμένου, όπως χρονολόγηση, εργαστήριο κ.ά., τη συμπλήρωση της βιβλιογραφίας στα δελτία καταγραφής τους, τη συγκέντρωση των φωτογραφιών των προς έκθεση αντικειμένων με τις διαστάσεις τους, προκειμένου να γίνει η σάρωσή τους, απαραίτητη στο σχεδιασμό των προθηκών.

Συνεχίστηκε το έργο της συντήρησης και επανασυντήρησης κυρίως των αντικειμένων που προορίζονται για την επανέκθεση. Παράλληλα, συνεχίστηκε η συντήρηση του μεγάλου χάλκινου γυναικείου αγάλματος ΒΕ 13/1999 που είχε βρεθεί στη θαλάσσια περιοχή της Καλύμνου στα τέλη του 1994[68] και άρχισε η συντήρηση του χάλκινου αγάλματος νεαρής ανδρικής μορφής Χ 26087 (Εικ. 32), ύψ. 1,41 μ., το οποίο είχε ανασυρθεί πιθανότατα, σύμφωνα με πληροφορίες και την επιστημονική εξέταση του θαλάσσιου υλικού του επικολλημένου σε αυτό, από τη θαλάσσια περιοχή της Πρέβεζας και κατασχέθηκε στο Saarbrücken της Γερμανίας το 1998 μαζί με 437 αρχαία αντικείμενα, με τα οποία και επαναπατρίστηκε φέτος. Πρόκειται για 86 μετάλλινα (ειδώλια, κοσμήματα, κυρίως περίαπτα (Εικ. 33-35), αγγεία κ.ά.), 38 πήλινα – αγγεία και ειδώλια –, 1 λίθινη αξίνα και 312 νομίσματα. Τα αρχαία (κοσμήματα, ειδώλια, αγγεία κ.ά.) καλύπτουν ένα ευρύ χρονικό φάσμα από τον 8ο αι. π.Χ. έως και τους βυζαντινούς χρόνους με τα περισσότερα μετάλλινα να χρονολογούνται στον 8ο-6ο αι. π.Χ., τα πήλινα στον 6ο και 5ο αι. π.Χ. και τα νομίσματα από την εποχή των Μακεδόνων βασιλέων, κυρίως τον 4ο αι. π.Χ., έως και τους μεσαιωνικούς χρόνους. Το

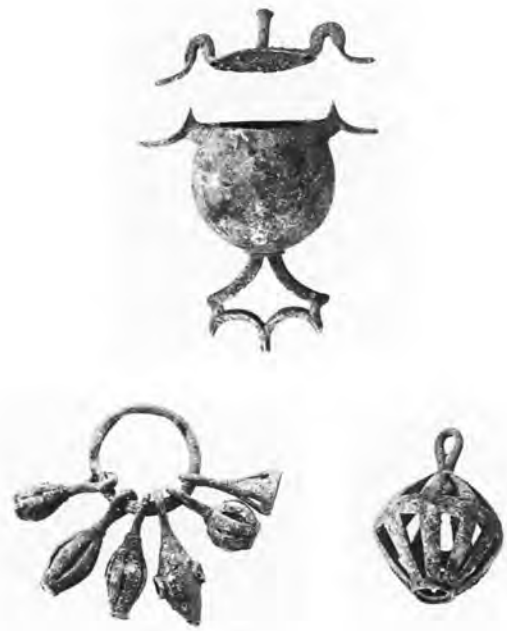
66. A. Nicolau, S. Zimmermann, *Sacred Foods. Bread, Wine and Oil in the Ancient Mediterranean*, Barcelona 2001, σ. 224, αρ. 125, σ. 240, αρ. 153, σ. 250, αρ. 172.

67. Η υπογράφουσα απουσίασε για δύο μήνες στο Βερολίνο με υποτροφία του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.

68. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 856, Πίν. 265α-β· βλ. και παραπάνω, σ. 56.

Εικ. 32. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Χαλκών. Χάλκινο άγαλμα νεαρής μορφής προερχόμενο από κατάσχεση (Χ 26087) (πριν από τη συντήρηση).

Εικ. 33-35. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Χαλκών. Χάλκινα περίαπτα προερχόμενα από κατάσχεση (ΒΕ 8/2002).

άγαλμα του νέου Χ 26087 είναι έργο κλασικιστικό των αρχών της ρωμαϊκής περιόδου. Ο καλλιτέχνης του μιμείται και μεταπλάθει χαρακτηριστικά παλαιότερων κλασικών έργων εμμένοντας κυρίως στο πνεύμα και την παράδοση των πολυκλείτειων έργων. Ο κύριος όγκος των αντικειμένων, κυρίως των μεταλλίνων και των νομισμάτων της κατάσχεσης, σχετίζεται με τη Μακεδονία. Και στα πήλινα όμως αντιπροσωπεύονται τύποι γνωστοί επίσης από περιοχές της Μακεδονίας αλλά και της νότιας Ελλάδος. Στη Συλλογή Χαλκών προσκομίστηκαν και 88 χάλκινα, 23 μολύβδινα, 6 σιδερένια και 4 αργυρά αντικείμενα καθώς και διάφορα άλλα μετάλλινα θραύσματα προερχόμενα επίσης από κατασχέσεις.

Επεστράφησαν στη ΙΑ΄ ΕΠΚΑ τα 148 μετάλλινα (χάλκινα, σιδερένια, χρυσά) και άλλα αντικείμενα (όστρακα, οστά, κομμάτια απανθρακωμένου ξύλου κ.ά.) που προέρχονται από τις ελληνοβρετανικές ανασκαφές στο Λευκαντί κατά τα έτη 1981, 1983, 1984 και 1986 και τα οποία είχαν μεταφερθεί το 1986 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο για συντήρηση και μελέτη. Μετακινήθηκαν 125 αρχαία για μελέτη από Έλληνες και ξένους μελετητές και 17 για εκμάγευση από το ΤΑΠ.

Η Συλλογή Χαλκών μετέσχε με την αποστολή οκτώ χάλκινων ειδωλίων ταύρων (Χ 10551, Χ 10552, Χ 10565, Χ 10571, Χ 10595, Χ 10625/3, Χ 10625/25, Χ 10631) στην έκθεση με τίτλο «The Bull in the Mediterranean World. Myths and Cults» που πραγματοποιήθηκε από την Πολιτιστική Ολυμπιάδα 2001-2004 στο Ιστορικό Μουσείο της Βαρκελώνης από 14.11.02 έως 6.3.03, καθώς και στη συγγραφή των αντίστοιχων λημμάτων του καταλόγου[69].

ΡΟΖΑ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ

2003

Στο επιστημονικό και λοιπό έργο της Συλλογής μετείχαν, εκτός από την υπογράφουσα, η αρχαιολόγος Μ. Ζαφειροπούλου καθώς και οι δύο ωρομίσθιες αρχαιολόγοι Αλ. Χατζηπαναγιώτου και Νομ. Παλαιοκρασσά.

Ύστερα από το κλείσιμο του Μουσείου για το επανεκθετικό έργο των Συλλογών, την κύρια δραστηριότητα της Συλλογής Χαλκών αποτέλεσε και φέτος η προετοιμασία της επανέκθεσης της Συλλογής και η συντήρηση κυρίως των αρχαίων που θα συμπεριληφθούν σε αυτή.

Το συνεργείο του εργαστηρίου μεταλλίνων αποτελούμενο από τρεις μόνιμους και τέσσερις ωρομίσθιους συντηρητές, από τους οποίους οι δύο απασχολήθηκαν κυρίως με αντικείμενα

69. Hellenic Ministry of Culture (ed.), *Toros. Imatge i culte a la Mediterrania antiga*, 2003, Κατάλογος Έκθεσης στο Ιστορικό Μουσείο της Βαρκελώνης από 14.11.02 έως 6.3.03, σ. 359-362, αρ. 107-114.

Εικ. 36-38. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Χαλκών. Χάλκινα αντικείμενα από το ιερό της Αθηνάς Κραναίας (αρ. ευρ. 14571, 14596, 14583).

της Προϊστορικής Συλλογής του Μουσείου, ασχολήθηκε εν όψει των κτιριολογικών εργασιών του Μουσείου με τον εγκιβωτισμό των μεγάλων διαστάσεων και δύσκολο να μετακινηθούν έργων της Συλλογής, με τη μεταφορά και τακτοποίηση στην Αποθήκη και στο εργαστήριο Χαλκών 1.097 αρχαίων της παλαιάς έκθεσης, καθώς και με τον έλεγχο, τακτοποίηση και κυρίως συντήρηση των αρχαίων της επανέκθεσης. Επίσης, ασχολήθηκε με τη μεταφορά από τις αποθήκες της Συλλογής Αγγείων και την τακτοποίηση στην Αποθήκη και στο εργαστήριο Χαλκών των μετάλλινων αρχαίων που προέρχονται από τις περιοχές Περαχώρα, Μπέρεκλα, Καλυδώνα, Ορχομενό, Τανάγρα και Αλές. Μετακινήθηκαν 82 αντικείμενα για φωτογράφηση, 46 για σχεδίαση και 5 για εκμάγευση από το ΤΑΠ. Ύστερα από την υποβολή στο ΥΠΠΟ του φακέλου της Επανέκθεσης της Συλλογής Χαλκών και την έγκρισή του από το ΚΑΣ, συνεχίστηκαν οι εργασίες συγκέντρωσης των απαραίτητων στοιχείων για τη συμπλήρωσή του.

Στη Συλλογή εισήχθησαν από κατασχέσεις 32 αντικείμενα κυρίως χάλκινα αλλά και μολύβδινα και αργυρά, που περιελάμβαναν κοσμήματα, τμήματα αγγείων, ειδώλια κ.ά. Επίσης, εννέα χάλκινα αντικείμενα (αγγεία και τμήματά τους, ειδώλια και όπλα), τα οποία προέρχονται από αγορά, καθώς και επτά χάλκινα από δωρεά. Απεστάλησαν στη ΙΔ' ΕΠΚΑ περίπου 403 μικροαντικείμενα – χάλκινα κοσμήματα (Εικ. 36), όπλα, εργαλεία, τμήματα αγγείων και σκευών (Εικ. 37-38), διάφορα ελάσματα αλλά και σιδερένια, ελεφαντοστέινα και υάλινα θραύσματα –, προκειμένου να πλαισιώσουν την Έκθεση του νέου Μουσείου της Ελάτειας. Τα αντικείμενα προέρχονται από τις πρώτες ανασκαφές της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής το 1885 στο ιερό της Αθηνάς Κραναίας[70]. Από την ίδια Εφορεία απεστάλη στο Μουσείο χάλκινο κορινθιακό κράνος που προέρχεται από παράδοση, προκειμένου να εξεταστεί η γνησιότητά του.

Η Συλλογή Χαλκών μετέσχε με την αποστολή 10 έργων (Χ 6236, Χ 6607, Χ 7548, Χ 7959, Χ 13738, Χ 15104, Χ 15890, Καρ. 19, Καρ. 22, Καρ. 25) στην Έκθεση «Μουσών Δώρα. Μουσικοί και χορευτικοί απόηχοι από την αρχαία Ελλάδα», η οποία έγινε στα Musées Royaux d'Art et d'Histoire των Βρυξελλών από 26.2. έως 25.5. του 2003[71] και στο Μουσείο Μουσικών Οργάνων στο κτίριο της Φιλαρμονικής Ορχήστρας του Βερολίνου από τον Ιούνιο έως τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου. Η Συλλογή μετέσχε επίσης με τη χάλκινη προτομή γρύπα Χ 15205 στην Έκθεση με τίτλο «Πλόες. Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου. 16ος-6ος αι. π.Χ.», η οποία πραγματοποιήθηκε στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή από το Μάιο έως τον Οκτώβριο του 2003[72], και με το ειδώλιο Ερμή Καρ. 563 στην Έκθεση «Alexander the Great. East-West Cultural Contacs from Greece to Japan» που διοργανώθηκε στο Εθνικό Μουσείο του Τόκυο από 5.8 έως 5.10.2003[73]. Επίσης, απέστειλε το χάλκινο κορινθιακό κράνος Χ 14920 για να συμπεριληφθεί στην Έκθεση «Το φως του Απόλλωνα. Ιταλική Αναγέννηση και Ελλάδα» στην Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλ. Σούτζου από 22.12.2003 έως 19.4.2004[74], και δάνεισε για πέντε χρόνια 7 χάλκινα έργα στην Έκθεση των Ολυμπιακών Αγώνων που διοργανώθηκε στο Παλαιό Μουσείο της Αρχαίας Ολυμπίας – ειδώλιο αθλητή Χ 6595

70. P. Paris, Fouilles au Temple d'Athéna Cranaia, *BCH* 1887, σ. 39-63· 1888, σ. 37-63· ο ίδιος, *Élatée, la ville, le temple d'Athéna Cranaia*, Paris 1892.

71. E. Andrikou, A. Goulaki-Voutira, Ch. Lanara, Z. Papadopoulou (επιμ.), *Dons des Muses. Musique et danse dans la Grèce ancienne*, Athènes 2003, αρ. 50, 72, 73, 87, 88, 198-200, 221, 225, 234, 276-277, 282-283.

72. Ν. Σταμτολίδης (επιμ.), *Πλόες. Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου. 16ος-6ος αι. π.Χ.*, Κατάλογος Έκθεσης στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης από το Μάιο έως τον Οκτώβριο 2003, Αθήνα 2003, σ. 427, αρ. 709.

73. *Alexander the Great. East-West Cultural Contacs from Greece to Japan*, Αθήνα 2003, σ. 71, αρ. 48.

74. M. Gregori (επιμ.), *Το φως του Απόλλωνα. Ιταλική Αναγέννηση*, Κατάλογος Έκθεσης στην Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλ. Σούτζου από 22.12.03 έως 19.4.04, Αθήνα 2003, σ. 400, αρ. VIII.71.

Εικ. 39-40. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Χαλκών. Χάλκινα αγαλμάτια εφήβου (Χ 18957) και πύκτη (Χ 18958) από τα Αντικύθηρα.

από την Ακρόπολη Αθηνών, τρεις χάλκινες σπλεγγίδες Χ 24413, Χ 24425, Χ 24429 και ένα χάλκινο δίσκο ρίψης Χ 24403 άγνωστης προέλευσης, αγαλμάτια εφήβου Χ 18957 (Εικ. 39) και πύκτη Χ 18958 (Εικ. 40) από τα Αντικύθηρα. Η Έκθεση «Ο ταύρος στον μεσογειακό κόσμο. Μύθοι και λατρείες», στην οποία η Συλλογή Χαλκών συμμετέσχε με 8 χάλκινα ειδώλια ταύρων (Χ 10551, Χ 10552, Χ 10565, Χ 10571, Χ 10595, Χ 10625/3, Χ 10625/25, Χ 10631), πραγματοποιήθηκε μετά τη Βαρκελώνη[75] και στο Μουσείο Μπενάκη από 19.3 έως 7.6.2003[76].

ΡΟΖΑ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ

2004

Στο επιστημονικό και λοιπό έργο της Συλλογής μετείχαν, εκτός από την υπογράφουσα, η αρχαιολόγος Μ. Ζαφειροπούλου καθώς και οι δύο ωρομίσθιες αρχαιολόγοι Αλ. Χατζηπαναγιώτου και Νομ. Παλαιοκρασσά.

Ύστερα από το κλείσιμο του Μουσείου για το επανεκθετικό έργο των Συλλογών, την κύρια δραστηριότητα της Συλλογής Χαλκών αποτέλεσε και εφέτος η προετοιμασία της προγραμματισμένης επανέκθεσης της Συλλογής και η συντήρηση κυρίως των αρχαίων που θα συμπεριληφθούν σε αυτή, καθώς και η μελέτη του τρόπου έκθεσης και στήριξής τους και της κατασκευής βάσεων.

Βασικές εργασίες ανάμεσα σε εκείνες που σχετίζονται με την επανέκθεση υπήρξαν η σύνταξη των επεξηγηματικών πινακίδων για τα αντικείμενα, η συγγραφή των επιτοίχιων κειμένων καθώς και η συγκέντρωση του σχετικού υλικού για την πραγματοποίηση των επιτοίχιων σχεδίων από την ωρομίσθια σχεδιάστρια του Μουσείου Δ. Λαμπρέτσα και των φωτογραφιών που θα συνοδεύουν τα κείμενα.

Στη Συλλογή εισήχθησαν 18 αντικείμενα κυρίως χάλκινα προερχόμενα από κατασχέσεις, καθώς και ένα χάλκινο ειδώλιο κιθαρωδού από αγορά (Εικ. 41). Επίσης, απεστάλησαν από τη ΛΔ΄ ΕΠΚΑ Καρδίτσας δύο χάλκινα ειδώλια για εξέταση της γνησιότητάς τους.

Πέραν των άλλων εργασιών οι αρχαιολόγοι της Συλλογής συμμετείχαν και στο στήσιμο των 35 αντικειμένων της Συλλογής Χαλκών που συμπεριλήφθηκαν στην Έκθεση «Αγών», η οποία διοργανώθηκε στο Μουσείο με την ευκαιρία των Ολυμπιακών Αγώνων 2004, καθώς και στη συγγραφή των αντίστοιχων λημμάτων του καταλόγου[77]. Η Συλλογή Χαλκών συμμετέσχε επίσης με την αποστολή 3 έργων (πτυκτό κάτοπτρο Χ 16366 και δύο ειδώλια ταύρων Χ 10586 και Χ 10603) στην Έκθεση «Ο Picasso και η Ελλάδα» που πραγματοποιήθηκε

75. Βλ. παραπάνω, σ. 41 και για τον Κατάλογο, υποσημ. 22.

76. Υπουργείο Πολιτισμού (εκδ.), *Ο ταύρος στον μεσογειακό κόσμο. Μύθοι και λατρείες*, Κατάλογος Έκθεσης στο Μουσείο Μπενάκη από 19.3 έως 7.6.2003, Αθήνα 2003, σ. 188-190, αρ. 107-114.

77. Ν. Καλτσάς (επιμ.), *Αγών. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 15 Ιουλίου-31 Οκτωβρίου 2004*, Αθήνα 2004, αρ. 7, 38-41, 45, 47, 49-50, 66-67, 81, 86-87, 89-92, 94, 102-103, 108-111, 130, 138, 147, 152-153, 188, 202, 230-232.

Εικ. 41. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Χαλκών. Χάλκινο ειδώλιο κιθαρωδού, από αγορά (ΒΕ 9/2004).

στο Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης-Ίδρυμα Βασ. και Ελ. Γουλανδρή στην Άνδρο από 27.6 έως 26.9 2004[78]. Επίσης, συμμετέσχε με το χάλκινο δίσκο Χ 15146 στην Έκθεση «Αθλήματα και Ολυμπιακοί Αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα» στο Εθνικό Μουσείο της Βαρσοβίας από 15.5 έως 4.7.2004[79], με το κύμβαλο Χ 18565 και το τμήμα ομοιώματος κιθάρας Χ 19038 στην Έκθεση «Μουσών Δώρα. Μουσικοί και χορευτικοί απόηχοι από την αρχαία Ελλάδα» στο Μέγαρο Μουσικής Αθηνών από 1.7 έως 15.9 2004[80], με το χάλκινο ειδώλιο Διός Καρ. 31 στην Έκθεση «Αρχαία Ελλάδα. Θνητοί και Αθάνατοι» στο Εθνικό Μουσείο της Κίνας στο Πεκίνο από 20.7.2004 έως 30.6.2005 και με το αργυρό πώμα Χ 7484 και τα δύο χάλκινα ειδώλια Ηρακλέους Καρ. 543 και Χ 15066 στην Έκθεση «Ηρακλής, ήρως μέγιστος. Ο ήρωας των αγώνων, του περιβάλλοντος και του πολιτισμού» στο Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας, Κέντρο ΓΑΙΑ από το Φεβρουάριο 2004 έως τον Ιούνιο 2005[81].

ΡΟΖΑ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΥΛΛΟΓΗ ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

2001

Βασικό έργο του τμήματος κατά το έτος 2001 αποτέλεσαν η αναδιοργάνωση της αποθήκης, οι καταγραφές και οι ταυτίσεις, η συντήρηση των αρχαίων και η ηλεκτρονική καταγραφή των καταλόγων του τμήματος με τη βοήθεια των ωρομίσθιων αρχαιολόγων Δρ. Ελ. Κλαδάκη και Ελ. Παφίλη, καθώς και των συντηρητριών του τμήματος, Μ. Αποστολοπούλου και Ευ. Σκαμαγκούλη.

Στην αποθήκη τοποθετήθηκε δεύτερος ειδικός μεταλλικός φοριαμός με συρτάρια όπου αποθηκεύτηκε τμήμα της μικροτεχνίας. Στα συρτάρια του φοριαμού τοποθετήθηκαν δίσκοι με χωρίσματα και η τοποθέτηση των αρχαίων έγινε με βάση το υλικό τους. Ενημερώθηκε ο υπάρχων κατάλογος του περιεχομένου του καινούργιου φοριαμού στον ηλεκτρονικό υπολογιστή με την ακριβή θέση των αρχαίων.

Έγινε επανέλεγχος της θέσης των αρχαίων του καταλόγου Ρόστοβιτς.

Συνεχίστηκε η ηλεκτρονική καταγραφή του καταλόγου Ρόστοβιτς καθώς και του αρχείου του τμήματος.

Καταγράφηκαν 85 αρχαία διαφόρων υλών, κυρίως μικροτεχνία της Ύστερης και Πτολεμαϊκής περιόδου. Επίσης, καταγράφηκαν έξι αιγυπτιακά προερχόμενα από αρχαιοκαπηλία, αρ. ευρ. ΒΕ 18 (49, 50, 53, 54, 55, 80)/1993, που μετά την απόδοσή τους στο Ελληνικό Δημόσιο έλαβαν αριθμούς ευρετηρίου 7201-7206 του καταλόγου του Τμήματος.

Οι συντηρήτριες του τμήματος Μ. Αποστολοπούλου και Ευ. Σκαμαγκούλη συντήρησαν δύο ξύλινα ταφικά κιβώτια (Ξ 79, Ξ 80), τμήματα ξύλων ανήκοντα σε διάφορα ταφικά κιβώτια, ένα περίβλημα μούμιας της Ύστερης Πτολεμαϊκής περιόδου και τρεις σαρκοφάγους (Εικ. 42). Συντήρησαν επίσης αρχαία από την Προϊστορική Συλλογή του Μουσείου, καθώς και πέντε μικρά ελεφαντοστέινα αρχαία αντικείμενα από την ανασκαφή του Μετρό.

Η συντηρήτρια Μ. Αποστολοπούλου συνέχισε τη συμμετοχή της στο Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα για τα κωφά παιδιά.

Συνεχίστηκε η φωτογράφηση των αρχαίων της Συλλογής

78. *Ο Picasso και η Ελλάδα*, Κατάλογος Έκθεσης, Άνδρος 2004, Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης στην Άνδρο από 27.6 έως 26.9.2004, Ίδρυμα Βασ. και Ελ. Γουλανδρή (εκδ.), σ. 181-183, αρ. 38Α, 98Α, 98Β.

79. W. Dobrowolski (ed.), *Sport i igrzyska olimpijskie w starozytnosci*, Warszawa 2004, Κατάλογος Έκθεσης στο Εθνικό Μουσείο της Βαρσοβίας από 15.5 έως 4.7.2004, σ. 137, αρ. 90.

80. Ε. Ανδρίκου, Α. Γουλάκη-Βουτυρά, Χ. Λαναρά, Ζ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μουσών Δώρα. Μουσικοί και χορευτικοί απόηχοι από την αρχαία Ελλάδα, Gifts of the Muses. Echoes of Music and Dance from Ancient Greece*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα 2004, αρ. 46, 68.

81. Π. Βαλαβάνης (επιμ.), *Ηρακλής, ήρως μέγιστος. Ο ήρωας των αγώνων, του περιβάλλοντος και του πολιτισμού, Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας, Κέντρο ΓΑΙΑ, Φεβρουάριος 2004-Ιούνιος 2005*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα 2004.

Εικ. 42. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Αιγυπτιακών και Ανατολικών Αρχαιοτήτων. Ανθρωποειδής σαρκοφάγος του Σμενώφρεως (Semen-Nefer) (αρ. ευρ. 3345) της Ύστερης Πτολεμαϊκής περιόδου (150-50 π.Χ.).

Εικ. 43. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Αιγυπτιακών και Ανατολικών Αρχαιοτήτων. Χάλκινο σύμπλεγμα παλαιστών (αρ. ευρ. 2547), στο οποίο ο νικητής ταυτίζεται με τον Πτολεμαίο Ε΄ (2ος-1ος αι. π.Χ.).

Εικ. 44. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Αιγυπτιακών και Ανατολικών Αρχαιοτήτων. Χάλκινο σύμπλεγμα παλαιστών (αρ. ευρ. 2548). Ο Ηρακλής παλεύει με το γίγαντα Ανταίο (2ος-1ος αι. π.Χ.).

από το φωτογραφικό εργαστήριο του Μουσείου και φωτογραφήθηκε τμήμα των ακαταγράφων του τμήματος από την ωρομίσθια φωτογράφο Αγ. Πόπορη.

Πολλές φορές το τμήμα δέχθηκε από την Ασφάλεια αλλά και από ιδιώτες έργα για εκτίμηση και γνωμάτευση σχετικά με τη γνησιότητά τους.

Η Έκθεση των Αιγυπτιακών Αρχαιοτήτων του Μουσείου εμπλουτίστηκε με τα δύο χάλκινα συμπλέγματα παλαιστών με αρ. ευρ. 2547-2548 (Εικ. 43-44), εκ των οποίων το αρ. ευρ. 2547 απεικονίζει τον Πτολεμαίο Ε΄, που σύμφωνα με την πτολεμαϊκή συνήθεια απεικονίζεται ως ο θεός Ώρος. Τα δύο συμπλέγματα αριστουργήματα της μεταλλοτεχνίας της Πτολεμαϊκής περιόδου, που κατά καιρούς είχαν πλαισιώσει διάφορες περιοδικές εκθέσεις, τόσο στο εσωτερικό όσο και το εξωτερικό, τοποθετήθηκαν εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 στην Αθήνα στην αίθουσα 40, σε καινούργια προθήκη (LXVIII).

Το τμήμα συμμετείχε στην Έκθεση «Ώρες Βυζαντίου» – που πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη (10 Οκτωβρίου 2001-10 Ιανουαρίου 2002) – με το δανεισμό και την αποστολή ενός πορτραίτου αγοριού προεφηβικής ηλικίας, τύπου φαγιούμ από την Αίγυπτο με αρ. ευρ. 1631 (Εικ. 45), καθώς και με τη συγγραφή του αντίστοιχου λήμματος στο σχετικό κατάλογο της Έκθεσης[82].

82. Βλ. *Ώρες Βυζαντίου, Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002*, Αθήνα 2002, σ. 381, αρ. 465.

Εικ. 45. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Αιγυπτιακών και Ανατολικών Αρχαιοτήτων. Πορτραίτο αγοριού προεφηβικής ηλικίας, τύπου φαγιούμ (αρ. ευρ. 1631) του τρίτου τετάρτου του 4ου αι. μ.Χ.

Επίσης, έγινε φωτογράφηση και συγγραφή λήμματος του χάλκινου συμπλέγματος των παλαιστών με αρ. ευρ. 2548, για το δανεισμό του στο Μουσείο των Ολυμπιακών Αγώνων στη Λωζάννη, που όμως δεν πραγματοποιήθηκε.

ΕΛΕΝΗ ΤΟΥΡΝΑ

2002

Βασικό έργο του τμήματος μέχρι και τον Οκτώβριο του 2002 αποτέλεσαν η αναδιοργάνωση της αποθήκης, οι καταγραφές και κυρίως οι ταυτίσεις, η συντήρηση των αρχαίων και η ηλεκτρονική καταγραφή των καταλόγων του τμήματος.

Έγινε επανέλεγχος της θέσης των αρχαίων. Συνεχίστηκε η ηλεκτρονική καταγραφή του αρχείου του τμήματος. Καταγράφηκαν 85 αρχαία διαφόρων υλών, κυρίως μικροτεχνία της Ύστερης και Πτολεμαϊκής περιόδου. Πολλές φορές το τμήμα δέχθηκε από την Ασφάλεια αλλά και από ιδιώτες έργα για εκτίμηση και γνωμάτευση σχετικά με τη γνησιότητά τους.

Οι συντηρήτριες του τμήματος Μ. Αποστολοπούλου και Ευ. Σκαμαγκούλη συντήρησαν πέντε ξύλινα ταφικά κιβώτια (Ξ 78, Ξ 80, Ξ 82, Ξ 83 Ξ 85) της Ύστερης περιόδου, τη σαρκοφάγο αρ. ευρ. 3344 και τμήμα από την άνευ αριθμού (α.α.) δικτυωτή ποδιά μούμιας (Εικ. 46), που αποτελείται από μπλε κυλινδρικές ψήφους φαγεντιανής και λίγες λευκές σφαιρικές φαγεντιανής και η οποία μετά και από έρευνα αποδόθηκε στη μούμια του Πετουσετάμων (αρ. ευρ. 3346) της Πτολεμαϊκής περιόδου. Συντήρησαν επίσης οστέινα νεολιθικά εργαλεία καθώς και ελεφαντοστέινα μυκηναϊκά αντικείμενα μικροτεχνίας.

Εικ. 46. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Αιγυπτιακών και Ανατολικών Αρχαιοτήτων. Δικτυωτή ποδιά μούμιας (α.α.), αποτελούμενη από ψήφους φαγεντιανής, η οποία αποδόθηκε στη μούμια του Πετουσετάμων (αρ. ευρ. 3346) της Πτολεμαϊκής περιόδου.

Οι παραπάνω συντηρήτριες ασχολήθηκαν επιπλέον: 1) με την οργάνωση της αποθήκης και 2) με την επίβλεψη της πρακτικής άσκησης της Β. Νάστα και Ευ. Ντόγκα, σπουδαστριών των Ι.Ε.Κ. Ηλιούπολης.

Από τον Οκτώβριο άρχισαν οι εργασίες του εγκιβωτισμού των αρχαίων τόσο των εκθεμάτων όσο και των υπόλοιπων αρχαίων στο χώρο της αποθήκης εν όψει των κτιριακών επεμβάσεων στο Μουσείο για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004 στην Αθήνα. Για το σκοπό αυτό αναδιοργανώθηκε ο χώρος της αποθήκης με την σύμπτυξη όλων των αρχαίων σε περιορισμένο χώρο, επειδή απαιτείτο πολύς ελεύθερος χώρος για τις προγραμματιζόμενες κτιριακές αλλαγές. Οι παραπάνω εργασίες πραγματοποιήθηκαν με τη βοήθεια των συντηρητριών του τμήματος, Μ. Αποστολοπούλου και Ευ. Σκαμαγκούλη και των ωρομίσθιων συντηρητών Μ. Κοντάκη και Π. Φελέρη.

Από το ΤΑΠΑ πραγματοποιήθηκε η εκμάγευση του χάλκινου συμπλέγματος παλαιστών, με αρ. ευρ. 2548 (Εικ. 44), όπου απεικονίζεται ο μυθικός αγώνας του Ηρακλή με τον γίγαντα Ανταίο, για την παραγωγή περιορισμένου αριθμού εκμαγείων, προοριζομένων για επίσημους προσκεκλημένους.

Τέλος, παραδόθηκαν στο ΥΠΠΟ για το Διαδίκτυο διάφορες πληροφορίες τόσο γενικές για την Έκθεση των Αιγυπτιακών Αρχαιοτήτων όσο και για δέκα επιλεγμένα αριστουργήματά της.

ΕΛΕΝΗ ΤΟΥΡΝΑ

2003

Βασικό έργο του τμήματος αποτέλεσε η συνέχιση των εργασιών του εγκιβωτισμού των αρχαίων, τόσο των εκθεμάτων όσο και των υπόλοιπων αρχαίων στο χώρο της αποθήκης, εν όψει των κτιριακών επεμβάσεων στο Μουσείο για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004 στην Αθήνα. Για το σκοπό αυτό αναδιοργανώθηκε ο χώρος της αποθήκης με τη σύμπτυξη όλων των αρχαίων σε περιορισμένο χώρο, επειδή απαιτείτο πολύς ελεύθερος χώρος για τις προγραμματιζόμενες κτιριακές αλλαγές στους αποθηκευτικούς χώρους του Μουσείου Υ12,Υ7,Υ8, συνολικής εκτάσεως 204 τ.μ. Στη συνέχεια στους χώρους αυτούς για τη μεγαλύτερη ασφάλειά τους τα αρχαία κλείστηκαν με μεγάλα κομμάτια ξυλείας νοβοπάν, ώστε να δημιουργηθεί ένα ξύλινο προστατευτικό τείχος. Επίσης, λίγα αρχαία, τα οποία λόγω του όγκου τους δεν απομακρύνθηκαν από την Έκθεση, κλείστηκαν ομοίως σε κιβώτια αποτελούμενα από μεγάλα κομμάτια ξυλείας νοβοπάν. Οι παραπάνω εργασίες πραγματοποιήθηκαν με τη βοήθεια των συντηρητριών του τμήματος, Μ. Αποστολοπούλου και Ευ. Σκαμαγκούλη, και των ωρομίσθιων συντηρητών Μ. Κοντάκη και Π. Φελέρη.

Πολλές φορές το τμήμα δέχθηκε από την Ασφάλεια αλλά και από ιδιώτες έργα για εκτίμηση και γνωμάτευση σχετικά με τη γνησιότητά τους. Καταγράφηκαν τρία αντικείμενα ανατολικής προέλευσης, προερχόμενα από αρχαιοκαπηλία στα χέρια του Συρίου Alfara Abdulatif και έλαβαν αριθμούς ευρετηρίου ΒΕ 6 (1-3)/ 2003.

Οι συντηρήτριες του τμήματος Μ. Αποστολοπούλου και Ευ. Σκαμαγκούλη συντήρησαν οστέινα καθώς και ελεφαντοστέινα μυκηναϊκά αντικείμενα μικροτεχνίας.

Παραχωρήθηκε με δανεισμό για πέντε έτη στο Νέο Μουσείο των Ολυμπιακών Αγώνων στην Ολυμπία, εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 στην Αθήνα, το χάλκινο σύμπλεγμα παλαιστών με αρ. ευρ. 2547 (Εικ. 43) που απεικονίζει τον Πτολεμαίο Ε', που σύμφωνα με την πτολεμαϊκή συνήθεια απεικονίζεται ως ο θεός Ώρος.

Επίσης, παραχωρήθηκε με δανεισμό στο Μουσείο Μαραθώνα το αιγυπτιάζον μαρμάρινο άγαλμα του Αντίνοου με αρ. ευρ. 1, για τη λήψη εκμαγείου, το οποίο και θα τοποθετηθεί στα πρόπυλα του αιγυπτιακού ιερού της Μπρεξίζας στο Μαραθώνα.

ΕΛΕΝΗ ΤΟΥΡΝΑ

2004

Κατά το 2004, όσον αφορά στις Αιγυπτιακές και Ανατολικές Αρχαιότητες, συνεχίστηκαν μόνον οι οικοδομικές εργασίες, τόσο στο χώρο της αποθήκης όσο και στο χώρο της έκθεσης. Η επανέκθεση των Αιγυπτιακών δεν προχώρησε, επειδή δόθηκε προτεραιότητα στην επανέκθεση της Προϊστορικής Συλλογής και της Συλλογής Γλυπτών.

Οι συντηρήτριες Μ. Αποστολοπούλου και Ευ. Σκαμαγκούλη ασχολήθησαν με οστέινα και ελεφαντοστέινα αντικείμενα της Προϊστορικής Συλλογής, αφού οι Αιγυπτιακές Αρχαιότητες βρίσκονταν εγκιβωτισμένες στο χώρο της αποθήκης.

Παραχωρήθηκε με δανεισμό το χάλκινο σύμπλεγμα των παλαιστών από την Αίγυπτο της Πτολεμαϊκής περιόδου, με αρ. ευρ. 2548, προκειμένου να πλαισιώσει δύο περιοδικές εκθέσεις, μία στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και μία στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, με θέματα: «Ο Αγών. Το αγωνιστικό πνεύμα των αρχαίων Ελλήνων και η πολιτιστική διάσταση των αθλητικών Αγώνων» και «Μεγάλη Ελλάδα, Αθλητισμός και Ολυμπισμός στην περιφέρεια του Ελληνικού Κόσμου» αντίστοιχα. Οι παραπάνω εκθέσεις πραγματοποιήθησαν εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 και γράφησαν τα αντίστοιχα λήμματα στους σχετικούς καταλόγους των παραπάνω εκθέσεων[83].

ΕΛΕΝΗ ΤΟΥΡΝΑ

ΣΥΛΛΟΓΗ ΑΓΓΕΙΩΝ ΚΑΙ ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑΣ

2001

Καθώς η Έκθεση των Αγγείων παρέμεινε κλειστή και αυτόν το χρόνο λόγω του σεισμού του 1999, το προσωπικό της Συλλογής περιόρισε τις εργασίες του στις καταγραφές, ταξινόμηση και συστηματοποίηση των Αποθηκών, τη συντήρηση των αρχαίων, καθώς και στην εξυπηρέτηση των Ελλήνων και ξένων ερευνητών. Συγχρόνως, προέβη σε γνωματεύσεις και εκτιμήσεις αντικειμένων που προέρχονταν από ιδιωτικές Συλλογές και κατασχέσεις.

Το μόνιμο επιστημονικό προσωπικό, αποτελούμενο από τις αρχαιολόγους Ν. Προκοπίου και Ελ. Στασινοπούλου και τις έκτακτες αρχαιολόγους Χρ. Αβρονιδάκη και Μ. Ζαμάνου, συνεπικουρήθηκε στο έργο του από τους συντηρητές πηλίνων Στ. Γιαπιτζόπουλο, Ό. Ανοικτομάτη, Κ. Ιωαννίδου, Π. Αθανασόπουλο και Γ. Γιαννούλα και τους εκπαιδευόμενους συντηρητές Δ. Δέλιο, Ευ. Βελαλοπούλου, Ειρ. Καπίρη και Κ. Ξυλινά.

Καταγραφές

Καταγράφηκαν συνολικά 417 πήλινα αντικείμενα άγνωστης προέλευσης ή από παλαιές ανασκαφές σε διάφορες περιοχές,

83. Βλ. αντίστοιχους Καταλόγους, Ν. Καλτσάς (επιμ.), *Αγών, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 15 Ιουλίου-31 Οκτωβρίου 2004*, Αθήνα 2004.

Εικ. 47. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Πυξίδα (αρ. ευρ. 29279) της Μεσογεωμετρικής ΙΙ περιόδου.

Εικ. 48. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Τμήμα ώμου ερυθρόμορφης υδρίας (αρ. ευρ. 29389).

όπως στην Περαχώρα, τη Γόρτυνα, την Ελάτεια, τη Δημητριάδα, το Αμύνειο κ.ά.

Αποθήκες

Συνεχίστηκε η τακτοποίηση των Αποθηκών με την ταξινόμηση των ειδωλίων κατά τύπους.

Νέα αποκτήματα

Από τα 324 νέα αποκτήματα της Συλλογής Αγγείων προερχόμενα κυρίως από κατασχέσεις αλλά και από αγορές ή δωρεές πρέπει να σημειωθεί η αγορά από την κ. Β. Σοφιανού μιας μεγάλης πυξίδας της Μεσογεωμετρικής ΙΙ περιόδου με ωοειδές σώμα και κάθετες λαβές (αρ. ευρ. 29279). Δεν σώζεται το πώμα. Στη ζώνη των λαβών μέσα σε μετόπη διάγραμμος μαίανδρος (Εικ. 47).

Δωρεά της Εθνικής Τράπεζας είναι και ο ώμος μιας ερυθρόμορφης υδρίας (αρ. ευρ. 29389) με παράσταση γυναικωνίτη. Στο κέντρο της παράστασης η Κλειτώ, όπως μαρτυρείται από την επιγραφή που σώζεται πάνω από το κεφάλι της, καθιστή κοιτάζει το νέο στεφανωμένο άνδρα απέναντί της. Πίσω της γυναίκα ετοιμάζεται να την στεφανώσει, γ΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. (Εικ. 48).

Συντήρηση

Από τα αρχαία που συντηρήθηκαν στο Εργαστήριο Αγγείων πρέπει να αναφερθεί ο περίφημος μελανόμορφος αμφορέας του Ζ. του Νέσσου (αρ. ευρ. 1002), του οποίου η συντήρηση θεωρήθηκε απαραίτητη καθώς έπρεπε να αφαιρεθούν οι παλαιοί γύψοι και οι σιδερένιοι σύνδεσμοι από το εσωτερικό του αγγείου (Εικ. 49-50). Τις εργασίες αποκατάστασης του αγ-

Εικ. 49-50. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Ο μελανόμορφος αμφορέας του Νέσσου (αρ. ευρ. 1002), πριν και μετά τη συντήρησή του.

Εικ. 51. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Άποψη της Έκθεσης «Εύθραυστη Πολυτέλεια».

γείου ανέλαβε ο άξιος συντηρητής Ό. Ανοικτομάτης. Το αγγείο διαλύθηκε τελείως και αφαιρέθηκαν όλοι οι γύψοι (σχεδόν ολόκληρη η πίσω πλευρά), καθώς και η εχινόσχημη γύψινη βάση. Στη συνέχεια ξανασυγκολλήθηκε και συμπληρώθηκε στην πίσω πλευρά με τα κομμάτια από ένα γύψινο αγγείο των ιδίων ακριβώς διαστάσεων που είχε κατασκευαστεί στον τροχό γι' αυτό το λόγο. Για το σχεδιασμό της κυλινδρικής βάσης χρησιμοποιήθηκαν ως πρότυπα οι βάσεις των πρωτοαττικών αμφορέων του Κυνοσάργους (αρ. ευρ. 14497) και της Ελευσίνας.

Εκθέσεις

Η Συλλογή συμμετείχε στην οργάνωση και υλοποίηση της Έκθεσης «Το Ελληνικό Κόσμημα» που παρουσιάστηκε στη Μαδρίτη τον Οκτώβριο.

Συμμετείχε επίσης με δανεισμό αρχαίων στην Έκθεση που διοργανώθηκε από τα Κρατικά-Δημοτικά Μουσεία της Βαρκελώνης, «Sacred Foods. Bread, Wine and Oil in the Ancient Mediterrancan».

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΚΑΡΟΥΤΚΑ

2002

Έκθεση

Οι εργασίες της Συλλογής Αγγείων κατά το πρώτο τρίμηνο επικεντρώθηκαν στην πραγματοποίηση της Έκθεσης των Γυάλινων Σκευών, της «Εύθραυστης Πολυτέλειας». Για πρώτη φορά παρουσιάστηκε στο κοινό μια επιλογή από σπάνια γυάλινα σκεύη της Συλλογής Υαλίνων, αγνώστων και αδημοσίευτων στην πλειονότητά τους. Μέσα από 210 αντικείμενα που καλύπτουν χρονολογικά όλο το φάσμα από τους Προϊστορικούς έως και τους Υστεροβυζαντινούς χρόνους και προέρχονται από διάφορες περιοχές της ηπειρωτικής και της νησιωτικής Ελλάδας παρουσιάστηκε συστηματοποιημένη η ιστορία του γυαλιού και οι τεχνικές της κατεργασίας του. Ομαδοποιημένα είτε κατά ανασκαφικά σύνολα είτε κατά τύπους και σχήματα, εκτέθηκαν στις αίθουσες των περιοδικών εκθέσεων συνοδευόμενα από πλούσιο εποπτικό υλικό (Εικ. 51-52). Η Έκθεση που άνοιξε για το κοινό στις 16 Απριλίου έκλεισε μαζί με όλο το Μουσείο όταν άρχισαν οι εργασίες για την κτιριακή αποκατάστασή του.

Όλες οι εργασίες επιτελέστηκαν από το μόνιμο επιστημονικό προσωπικό αποτελούμενο από τις αρχαιολόγους Ελ. Στασινοπούλου, Προϊσταμένη της Συλλογής Αγγείων, Ν. Προκοπίου και την έκτακτη αρχαιολόγο Χρ. Αβρονιδάκη, που συνεπικουρήθηκαν από τους συντηρητές πηλίνων Στ. Γιαπιτζόπουλο, Ό. Ανοικτομάτη, Κ. Ιωαννίδου, Π. Αθανασόπουλο και Γ. Γιαννούλα και τους έκτακτους συντηρητές Δ. Δέλιο και Ευ. Βελαλοπούλου. Το Σεπτέμβριο προσελήφθησαν για τις ανάγκες της Νέας Επανέκθεσης των Αγγείων αμειβόμενοι από τα κονδύλια του Γ' ΚΠΣ οι αρχαιολόγοι Ελ. Ζώση, Στ. Φριτζίλας, Ι. Αλεξανδροπούλου και η συντηρήτρια Ειρ. Καπίρη.

Επανέκθεση αγγείων

Άρχισε ο σχεδιασμός του προγράμματος της Επανέκθεσης των Αγγείων με την επιλογή αντικειμένων.

Εικ. 52. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Άποψη της έκθεσης «Εύθραυστη Πολυτέλεια».

Μετακίνηση και αποθήκευση αρχαίων

Εν όψει της νέας Επανέκθεσης και προκειμένου να αποκατασταθούν οι ζημιές που είχε υποστεί το κτίριο το 1999, μεταφέρθηκαν όλα τα αρχαία της Έκθεσης των Αγγείων από τον Α΄ όροφο στα υπόγεια, όπου ένας μικρός χώρος περίπου 100 τ.μ. είχε ετοιμαστεί με dexion για να τα στεγάσει. Τα μεγάλα αντικείμενα, όπως π.χ. ο γεωμετρικός αμφορέας αρ. ευρ. 803, ο κρατήρας του Ζ. του Hirschfeld αρ. ευρ. 990, οι μηλιακοί και οι ερετριακοί αμφορείς κ.ά., παρέμειναν στην Έκθεση.

Για τις ανάγκες της ασφαλούς αποθήκευσης όλων των πολύτιμων μικροαντικειμένων του Μουσείου κατασκευάστηκαν στο Θησαυροφυλάκιο ειδικά ασφαλιζόμενα συρτάρια και ντουλάπια που κάλυψαν όλους τους τοίχους. Στη συνέχεια μετακινήθηκαν όλα τα χρυσά και αργυρά αντικείμενα της Συλλογής Αγγείων και Μικροτεχνίας (περίπου 1.900) και τακτοποιήθηκαν κατά περιοχές, ανασκαφικά σύνολα και τύπους. Ακολούθησε η ηλεκτρονική καταγραφή τους.

Συντήρηση

Διακόσια ενενήντα πήλινα αγγεία και γυάλινα σκεύη συντηρήθηκαν στο Εργαστήριο Αγγείων.

Νέα αποκτήματα

Εκατόν ενενήντα πέντε είναι τα νέα αποκτήματα της Συλλογής Αγγείων προερχόμενα κυρίως από κατασχέσεις αλλά και από αγορές ή δωρεές.

Κατά τη μελέτη από τη γράφουσα μιας μελανόμορφης αττικής υδρίας που επρόκειτο να αγοραστεί από ιδιώτη για τον εμπλουτισμό της Συλλογής Αγγείων, απεκαλύφθη ύστερα από την ταύτιση του αγγειογράφου με τον Ζωγράφο του Λούβρου F6, ότι το αγγείο ανήκε στη Συλλογή Αρχαίων του Πανεπιστημίου της Μελβούρνης μέχρι και το 1990, οπότε και εκλάπη. Κατόπιν τούτου η υδρία επεστράφη στη Μελβούρνη (Εικ. 53).

Εικ. 53. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Υδρία του Ζωγράφου του Λούβρου F6.

Εκθέσεις

Η Συλλογή Αγγείων συμμετείχε με δανεισμό αρχαίων στην Έκθεση Klassik 2002 στο Βερολίνο.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΚΑΡΟΥΓΚΑ

2003

Οι εργασίες της Συλλογής Αγγείων επικεντρώθηκαν αφενός στην προετοιμασία της Επανέκθεσης στον Α΄ Όροφο και αφετέρου στις ανάγκες που προέκυψαν από τις κτιριακές επεμβάσεις.

Όλες οι εργασίες επιτελέστηκαν από το μόνιμο επιστημονικό προσωπικό αποτελούμενο από την αρχαιολόγο Ελ. Στασινοπούλου, Προϊσταμένη της Συλλογής Αγγείων, και τους έκτακτους αρχαιολόγους Χρ. Αβρονιδάκη, Ελ. Ζώση, Στ. Φριτζίλα, και Ι. Αλεξανδροπούλου που συνεπικουρήθηκαν από τους συντηρητές πηλίνων Στ. Γιαπιτζόπουλο, Κ. Ιωαννίδου, Π. Αθανασόπουλο, Στ. Κουτούβαλη, και Γ. Γιαννούλα και τους έκτακτους συντηρητές Δ. Δέλιο και Ειρ. Καπίρη.

Επανέκθεση αγγείων

Σύμφωνα με το σκεπτικό που συντάχθηκε από τη γράφουσα, η νέα παρουσίαση της Συλλογής Αγγείων γίνεται σύμφωνα τη χρονολογική εξέλιξη της κεραμικής και της αγγειογραφίας. Ο κύριος κορμός είναι τα αττικά αγγεία, συμπεριλαμβάνονται όμως και τα πιο αντιπροσωπευτικά δείγματα των επαρχιακών εργαστηρίων, τα οποία επέδρασαν στην αττική κεραμική, επηρεάστηκαν από αυτήν ή αναπτύχθηκαν ανεξάρτητα. Η πορεία διακόπτεται κατά περίπτωση από ενότητες, είτε ανασκαφικές, όπως είναι τα ευρήματα από τα Μεγάλα Ιερά, είτε θεματικές, όπως αυτή των ταφικών εθίμων, του κόσμου της γυναίκας, του γάμου και των μύθων. Στο τέλος της Έκθεσης χώρος περίπου 50 τ.μ. καλύπτει τις ανάγκες για παρουσίαση μικρών θεματικών ενοτήτων, όπως αυτές του κόσμου του παιδιού και του αθλητισμού. Οι ενότητες αυτές θα μπορούν να αλλάζουν και να εμπλουτίζονται κατά περίπτωση με νέο υλικό από τις Αποθήκες. Σημαντική είναι η μείωση των εκτεθειμένων αγγείων (μειώνονται περίπου κατά το ήμισυ) που θα επιτρέψει στον επισκέπτη να ξεχωρίσει αμέσως, χωρίς να κουράζεται, τα σημαντικότερα από την πληθώρα των αντικειμένων γύρω του. Κριτήριο της επιλογής των αγγείων εκτός της μοναδικότητάς τους λόγω ζωγράφων και σχήματος, αποτελεί το θεματολόγιο κυρίως λόγω του διδακτικού χαρακτήρα που πρέπει να έχει μια τέτοια έκθεση.

Αποθήκες

Για τις κτιριακές επεμβάσεις χρειάστηκε να εκκενωθούν τελείως από τα αρχαία έξι αποθήκες συνολικού εμβαδού περίπου 450 τ.μ. Τα χιλιάδες αρχαία που μετακινήθηκαν, είτε εγκιβωτίστηκαν όπως τα ειδώλια, είτε αποθηκεύτηκαν μαζί με τα υπόλοιπα στις λίγες εναπομείνασες Αποθήκες με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η προσέγγισή τους.

Εικ. 54. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Ασημένια περόνη (αρ. ευρ. Χρ. 1534).

Καταγραφές

Καταγράφηκαν συνολικά 160 πήλινα αντικείμενα άγνωστης προέλευσης.

Συντήρηση

Για τις ανάγκες της Επανέκθεσης Αγγείων συντηρήθηκαν 175 αρχαία.

Νέα αποκτήματα

Από τα 178 νέα αποκτήματα πρέπει να σημειωθεί η αγορά από το Αρχαιοπωλείο Βιτάλη μιας ασημένιας περόνης (αρ. ευρ. Χρ. 1534) του 3ου αι. π.Χ. που φέρει στην κορυφή το δέσμιο Έρωτα ικέτη στον βωμό (Εικ. 54), ενός ακέφαλου ειδωλίου ένθρονης γυναικείας μορφής (αρ. ευρ. 29690) (Εικ. 55) και μιας ερυθρόμορφης οινοχόης με Νίκη που πετά πάνω από βωμό κρατώντας κιβωτίδιο (αρ. ευρ. 29685) του τρίτου τετάρτου του 5ου αι. π.Χ. (Εικ. 56).

Περιοδικές εκθέσεις

Η Συλλογή Αγγείων συμμετείχε στην οργάνωση των παρακάτω Εκθέσεων:

«Το Ελληνικό Κόσμημα», που παρουσιάστηκε στην Πράγα, τη Βαρσοβία και τη Βουδαπέστη, από 10-2 έως και 30-6-2003.

«Μουσών Δώρα», στις Βρυξέλλες[84] και το Βερολίνο από 26-2 έως και τον Αύγουστο 2003.

84. Για τον Κατάλογο της Έκθεσης, βλ. παραπάνω, υποσημ. 71.

Εικ. 55. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Ακέφαλο ειδώλιο ένθρονης γυναικείας μορφής (αρ. ευρ. 29690).

Εικ. 56. Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Ερυθρόμορφη οινοχόη (αρ. ευρ. 29685).

Επίσης, συμμετείχε με το δανεισμό αντικειμένων και τη συγγραφή λημμάτων στις παρακάτω εκθέσεις: «Tanagra: Mythe et Archéologie», στο Λούβρο, από 15-9-03 έως και 5-1-2004. «Le Vase Grec dans tous ses états», στο Mariemont, από 22-5 έως και 28-9-2003. «Alexander the Great: East-West Contacts from Greece to Japan», στο Εθνικό Μουσείο του Τόκυο και το Επαρχιακό Μουσείο Τέχνης Hyogo του Κόμπε, από 5-8 έως 21-12-2003.

Επίσης, δάνεισε για 4 χρόνια στο Μουσείο Ολυμπιακών Αγώνων της Ολυμπίας 15 αγγεία προερχόμενα από τη Συλλογή Αγγείων.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΚΑΡΟΥΓΚΑ

2004

Όλες οι εργασίες της Συλλογής Αγγείων που επικεντρώθηκαν στην προετοιμασία της Επανέκθεσης στον Α΄ Όροφο επιτελέστηκαν από το μόνιμο επιστημονικό προσωπικό αποτελούμενο από τις αρχαιολόγους Ελ. Στασινοπούλου, Προϊσταμένη της Συλλογής Αγγείων, Αν. Γκαδόλου, και τους έκτακτους αρχαιολόγους Χρ. Αβρονιδάκη, Ελ. Ζώση, Στ. Φριτζίλα, και Ι. Αλεξανδροπούλου που συνεπικουρήθηκαν από τους συντηρητές πηλίνων Κ. Ιωαννίδου, Π. Αθανασόπουλο, Στ. Κουτούβαλη και Γ. Γιαννούλα και τους έκτακτους συντηρητές Δ. Δέλιο και Ειρ. Καπίρη.

Κατά το διάστημα αυτό όλο το βάρος έπεσε στο εποπτικό υλικό που πλαισιώνει την Έκθεση. Συντάχθηκαν κατατοπιστικές λεζάντες για όλα τα εκθέματα καθώς και επιτοίχια κείμενα. Η ζωγράφος Δ. Λαμπρέτσα σχεδίασε πίνακες με τα κυριότερα σχήματα των αγγείων. Συγχρόνως άρχισαν οι δοκιμές για την έκθεση των αγγείων ώστε να καθοριστούν τα απαιτούμενα βάθρα και να προβλεφθεί η στήριξη των αντικειμένων στις προθήκες.

Στην έκθεση Γλυπτών συμπεριελήφθη για συγκριτικούς λόγους σε ξεχωριστές κρυστάλλινες προθήκες μια επιλογή από τα πιο σημαντικά αγγεία ή και σύνολα. Αναφέρουμε ενδεικτικά την προθήκη με τα πρωιμότερα δείγματα γραφής (Οινοχόη του Διπύλου και τα όστρακα του Υμηττού) και την πρωτοαττική υδρία του Αναλάτου αρ. ευρ. 313 στην Αίθουσα 7, τον κρατήρα της Βάρης με τον Προμηθέα και τον Ηρακλή αρ. ευρ. 16384, καθώς και έργα του Σοφίλου στην Αίθουσα 8, τον παριανό κρατήρα με τον Απόλλωνα και τις Υπερβόρειες Παρθένες στην Αίθουσα 9, την ερυθρόμορφη κύλικα αρ. ευρ. 1666, δωρεά του Χ. Τρικούπη στην Αίθουσα 13, και έργα του Πολυγνώτου και του Ζωγράφου του Συρίσκου στην Αίθουσα 14.

Καταγραφές

Καταγράφηκαν συνολικά 160 πήλινα αντικείμενα άγνωστης προέλευσης κυρίως, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και η απόδοση στο κράτος των αρχαίων από την κατάσχεση Σαβόκα.

Νέα αποκτήματα

Στη Συλλογή εισήλθαν 164 αντικείμενα που προέρχονται από διάφορες κατασχέσεις.

Περιοδικές Εκθέσεις

Η Συλλογή συμμετείχε με το δανεισμό έργων της και συγγραφή λημμάτων στις παρακάτω περιοδικές Εκθέσεις:

«Αγών», Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, από 15-7 έως και 31-10-2004[85].

«Μουσών Δώρα», Μέγαρο Μουσικής, από 1-7 έως και 15-9-2004[86].

«Ηρακλής, Ήρωας των Αγώνων, του Περιβάλλοντος και του Πολιτισμού», Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας-ΓΑΙΑ, από 4-2 έως και 20-7-2004[87].

«Αρχαία Ελλάδα: Θνητοί και Αθάνατοι», στο Εθνικό Μουσείο της Κίνας στο Πεκίνο, από τον Ιούλιο 2004 έως και τον Ιούνιο 2005.

«Le Vin, Néctar des Dieux. Génie des Hommes», Musée Galloromain Lyon-Fourviere και στο Musée Galloromain Saint-Romain-en Gal, από τις 15-10 έως τις 3-4-2004.

«Ο Picasso και η Ελλάδα», Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης-Ίδρυμα Βασ. και Ελ. Γουλανδρή στην Άνδρο, από τις 26-3 έως τις 26-9-2004[88].

«3.200 χρόνια Κυπριακού Ελληνισμού: Από την Αστάρτη στην Αφροδίτη », Μουσείο Πιερίδη Αρχαίας Κυπριακής Τέχνης, από τον Ιανουάριο έως τον Ιούλιο 2004.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΚΑΡΟΥΓΚΑ

85. Για τον Κατάλογο της Έκθεσης, βλ. παραπάνω, υποσημ. 77.

86. Για τον Κατάλογο της Έκθεσης, βλ. παραπάνω, υποσημ. 80.

87. Για τον Κατάλογο της Έκθεσης, βλ. παραπάνω, υποσημ. 81.

88. Για τον Κατάλογο της Έκθεσης, βλ. παραπάνω, υποσημ. 78.

2001

Προσκτήματα και δραστηριότητες

Κατά το έτος 2001 η Διεύθυνση του Νομισματικού Μουσείου πλαισιωμένη από επιστημονικό προσωπικό μόνιμο (Η. Τσούρτη, Ι. Κολτσίδα-Μακρή, Ευ. Αποστόλου, Ευ. Ράλλη) και έκτακτο (Γ. Νικολάου, Ι. Στόγιας) και με τη συνδρομή του Ν. Σουγλέ (ηλεκτρονική υποστήριξη, καταγραφή προσκτημάτων-«θησαυρών») και της Α. Αβραμίδου-Κατσιμαγκλή (ηλεκτρονική καταγραφή βιβλιοθήκης), συνέχισε, παράλληλα με τις λοιπές τρεχούσης φύσεως εργασίες (καταγραφές νομισμάτων από παραδόσεις και κατασχέσεις κτλ.), την τακτοποίηση παλαιών προσκτημάτων καθώς και την καταγραφή νέων αποκτημάτων, μεθοδεύοντας επίσης και την προετοιμασία του υλικού και της εποπτικής του υποστήριξης στην επέκταση της επανεκθέσεως στο β΄ όροφο του Ιλίου Μελάθρου.

Στο εργαστήριο συντήρησης του Μουσείου απασχολήθηκαν οι Έ.-Ά. Παυλίδου (μόνιμο προσωπικό), Ε. Κοντού και Ν. Κατσικώστα (έκτακτο προσωπικό), καθώς και η Φ. Αλεξοπούλου (ασκούμενη τελειόφοιτος του ΤΕΙ Αθηνών) από 1/10 έως 29/3/2001. Με τη συντήρηση ενός αριθμού παλαιών βιβλίων της βιβλιοθήκης του Μουσείου καθώς και ορισμένων από τα ευρετήρια των αρχών του 20ού αιώνα, ασχολήθηκαν, ως εξωτερικοί συνεργάτες, οι Ι. Λελοβίτη και Χ. Τσιώνη, συντηρήτριες χάρτου.

Το Μουσείο συμμετείχε με έξι οβελούς από το εύρημα του Ηραίου του Άργους, ένα τάλαντο από το ναυάγιο της Κύμης και τρία τετράδραχμα του Αλεξάνδρου Γ΄ στην περιοδική έκθεση «Alle Radici del'Euro» που διοργάνωσε ο Δήμος της Padova (Ιταλία) με την υποστήριξη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (16.12.2001-7.4.2002) στο Palazzo del Monte di Pietà της ιταλικής αυτής πόλης.

Ουσιαστική υπήρξε η συμβολή του Νομισματικού Μουσείου στην επιτυχία της έκθεσης που ανέλαβε να πραγματοποιήσει, υπό την αιγίδα των Υπουργείων Εθνικής Οικονομίας, Πολιτισμού και Μακεδονίας-Θράκης, η Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης στο Τελλόγλειο Ίδρυμα της συμπρωτεύουσας (9/9-31/10/2001) με τίτλο «ΕΥΡΩ, ένα νόμισμα για την Ευρώπη». Στον ομότιτλο κατάλογο (ελληνικά και αγγλικά), ο οποίος εν πολλοίς εικονογραφήθηκε με προσκτήματα του Μουσείου και του οποίου το περιεχόμενο, σε μεγάλο ποσοστό, σχεδιάστηκε και συγκροτήθηκε από το επιστημονικό προσωπικό του, καταγράφηκε η ιστορία του χρήματος από την Αρχαιότητα έως και τα νεότερα χρόνια και τη σύγχρονη εποχή.

Επιτυχής και αποτελεσματική θεωρήθηκε εξάλλου και η συμβολή του Μουσείου στη σπονδυλωτή έκθεση «Ώρες Βυζαντίου» (Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη), με την παραχώρηση σειράς μολυβδοβούλλων και νομισμάτων, τη συγγραφή των λημμάτων των οποίων στους οικείους καταλόγους που κυκλοφόρησαν, επιμελήθηκε η επιστημονική συνεργάτις του Νομισματικού Μουσείου Γ. Νικολάου.

Προς το σκοπό της ενημέρωσης των επισκεπτών της μόνιμης έκθεσης του Μουσείου στο επί της οδού Πανεπιστημίου κτίριο (οικία Σλήμαν) και της κοινοποίησης των σπουδαιοτέρων από τα νεότερα προσκτήματα (αγορές, δωρεές κτλ.), η Διεύθυνση του Μουσείου και οι συνεργάτες της (Η. Τσούρτη, Ευ. Ράλλη, Ι. Στόγιας) οργάνωσαν, με την καλλιτεχνική συμβολή του ζεύγους των αρχιτεκτόνων Μπαχά, περιοδική έκθεση στο χώρο των οπτικοακουστικών μέσων.

Στο εκδοτικό έργο και ταυτόχρονα στην προβολή των δραστηριοτήτων του Μουσείου θα πρέπει να προσγραφεί η δημοσίευση των προσκτημάτων του Νομισματικού Μουσείου για τα έτη 1994-2000 σε καλαίσθητο τομίδιο με τίτλο *Ιλίου Μέλαθρον 2000. Το Νομισματικό Μουσείο στο κατώφλι του 21ου αιώνα*, Αθήνα 2001. Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί η κατάθεση στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον* για δημοσίευση άρθρου από τις Η. Τσούρτη και M.D. Trifirò με τίτλο: Ρωμαϊκά νομίσματα από τη Συλλογή Αλεξάνδρου Σούτζου (βλ. *ΑΔ* 54 (1999), Μελέτες, σ. 235-278) και η προετοιμασία ειδικού τόμου από τις ίδιες συγγραφείς με τίτλο *Νομισματικό Μουσείο. Συλλογή Αλεξάνδρου Σούτζου. Αρχαία Ελληνικά Νομίσματα*. Οι Ι. Τουράτσογλου και Σ. Ψωμά εξάλλου, έφεραν εις πέρας τη συγγραφή του πρώτου τόμου *Βασιλείς Μακεδονίας* της έκδοσης της Συλλογής Π. Σαρόγλου, η οποία έχει κατατεθεί στο Νομισματικό Μουσείο ως χρησιδάνειο της Λέσχης Αξιωματικών Ενόπλων Δυνάμεων (Λ.Α.Ε.Δ.) Αθηνών. Το σώμα κατετέθη στην Ακαδημία Αθηνών προκειμένου να συμπεριληφθεί στη σειρά των *Sylloge Nummorum Graecorum*.

Στο πλαίσιο των εκδηλώσεων των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς αναδιατάχθηκε η ηλεκτρονική ιστοσελίδα του Μουσείου (www.nm.culture.gr) ώστε να περιλαμβάνει περισσότερα στοιχεία σχετικά με την ταυτότητα του ιδρύματος και τις δραστηριότητές του, καθώς και δρώμενο αναφορικά με το Ευρώ και την προϊστορία του. Στο ίδιο πνεύμα και με την τεχνική υποστήριξη του προγραμματιστή-αναλυτή Τ. Μπέλλα, μεθοδεύτηκε η αναβάθμιση της ηλεκτρονικής πληροφόρησης της έκθεσης στο Ιλίου Μέλαθρον. Το τελικό αποτέλεσμα θα παρουσιαστεί στο κοινό κατά την άνοιξη του 2002.

Με την ευκαιρία της διοργάνωσης στη Βουλιαγμένη Αττικής (8-9/12/2001) διημερίδας με τίτλο «From the Athenian Tetra-

drachm to the Euro» από την European Association for Banking History e.V. και την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, το Νομισματικό Μουσείο πραγματοποίησε στο χώρο της διεθνούς συνάντησης (Ξενοδοχείο «Αστήρ») φωτογραφική έκθεση με τις νομισματοκοπίες των Κοινών κατά την αρχαιότητα και επιλογή ισχυρών νομισμάτων σημαντικών πόλεων (Αθήναι) και βασιλέων (Φίλιππος Β', Αλέξανδρος Γ'). Οι ομιλίες-ανακοινώσεις στη διεθνή διημερίδα, μεταξύ των οποίων και εκείνη του υπογράφοντος, πρόκειται να δημοσιευθούν.

Προσκτήματα

Το Νομισματικό Μουσείο κατά το έτος 2001 εμπλουτίστηκε με τα εξής αντικείμενα:

Αγορές

Από πιστώσεις ΛΟΤΤΟ του ΥΠΠΟ

α) Αργυρό τετράδραχμον «Ολύνθου» (χρονολογία κοπής: περ. 500 π.Χ.) (Εικ. 1. 1)[1]. Από Dr. Busso Peus Nach. Kat. 368 (25-28 April 2001), αρ. 124.

β) Τετράδραχμον Καμαρίνας (425-405 π.Χ.) (Εικ. 1. 2)[2]. Από Jean Elsen, 213 (Δεκέμβριος 2000), αρ. 22.

γ) Δίδραχμον Σαλαμίνος Κύπρου επί Πνυταγόρα (351-332 π.Χ.) (Εικ. 1. 3)[3]. Από J. Elsen, 212 (Οκτώβριος-Νοέμβριος 2000), αρ. 117.

δ) Σόλιδο Ευδοξίας συζύγου Αρκαδίου (χρονολογία κοπής: 397-402 μ.Χ.) (Εικ. 1. 4)[4]. Από Spink (13 Απριλίου 2000), αρ. 283.

ε) Χρυσό σόλιδον Ευδοκίας, συζύγου Θεοδοσίου Β' (χρονολογία κοπής: 423 μ.Χ.) (Εικ. 1. 5)[5]. Από Gerhard Hirsch, Auktion 214 (15-17 Februar 2001), αρ. 1833.

στ) Βυζαντινό μολυβδόβουλλο Δαμιανού Ασικρήτης (a secretis) (8ος αι. μ.Χ.)[6]. Από Chelsea Coins/ London.

ζ) Ισπάμενον Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας (χρονολογία κοπής: Μάιος-Δεκέμβριος 1067 μ.Χ.) (Πίν. 1. 6)[7]. Από Baldwin, Price List 35 (January 2001), αρ. 59.

η) Penny του Sven Estridsen, νομ. Lund (1047-1075) (Πίν. 1. 7)[8]. Από Spink 150 (14 Μαρτίου 2001) αρ. 1280.

θ) Penny του Sven Estridsen, νομ. Lund (1047-1075)[9]. Από Spink 150 (14 Μαρτίου 2001) αρ. 1285.

ι) Χρυσό δουκάτον Pietro Gradenigo (1289-1311)[10]. Από Chelsea Coins/ London.

ια) Αργυρό βασιλικόν Ανδρονίκου Γ' (1328-1341 μ.Χ.) και Ιωάννου Ε' (Εικ. 1. 8)[11]. Από Chelsea Coins/ London.

ιβ) Χρυσό δουκάτον Andrea Dandolo (1343-1354)[12]. Από Chelsea Coins/ London.

ιγ) Χαλκό χυτό μετάλλιο για τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, παρισινού πιθανότατα εργαστηρίου (χρονολογία κοπής: 1400-1402 μ.Χ.) (Εικ. 2. 9)[13]. Από Chelsea Coins/ London.

ιδ) Χρυσό ducatus του δόγη Michele Steno (1400-1413 μ.Χ.)[14]. Από Chelsea Coins/ London.

ιε) Αργυρή ozella του δόγη Giovanni Bembo (1615-1618), αναμνηστική της ναυμαχίας της Ναυπάκτου (Εικ. 3. 10)[15]. Από Chelsea Coins/ London.

ιστ) Αργυρή ozella του δόγη Marc'Antonio Giustiniano (1684-1688), για τις ενετικές κτήσεις της Πελοποννήσου (Εικ. 3. 11)[16]. Από Chelsea Coins/ London.

ιζ) Αργυρή ozella του δόγη Domenico Contarini (1659-1675), αναμνηστική της συνθήκης ειρήνης με τους Τούρκους[17]. Από Chelsea Coins/ London.

ιη) Χαλκό μετάλλιο του πάπα Αλεξάνδρου Η', φιλοτεχνηθέν από τον Giuseppe Ortolani (1674-1734), αναμνηστικό της απελευθέρωσης του Μορέως από τους Βενετούς (χρονολογία κοπής: 1690)[18]. Από Chelsea Coins/ London.

ιθ) Αργυρή ozella του δόγη Francesco Morozini (1688-1694), για την κατάκτηση της Πελοποννήσου[19]. Από Chelsea Coins/ London.

κ) Αργυρή ozella του δόγη Francesco Morozini (1688-1694), αναμνηστική του πολέμου με τους Τούρκους (Εικ. 3. 12)[20]. Από Chelsea Coins/ London.

---

1. Πρβλ. για τον τύπο *SNG*, ANS 7.1, αρ. 463.
2. Πρβλ. *SNG*, ANS, αρ. 1203 και U. Westermark, K. Jenkins, *The Coinage of Kamarina*, London 1980, σ. 184-185, αρ. 142, 17.
3. Πρβλ. *BMC*, σ. 77.
4. Πρβλ. *RIC*, σ. 14.
5. Πρβλ. *RIC*, σ. 256.
6. Πρβλ. V. Laurent, *Le Corpus des Sceaux de l'Empire Byzantin*, II, Paris 1981, σ. 5 κ.ε.
7. Πρβλ. *DOC* III, 2, αρ. 1, σ. 783-784.
8. Πρβλ. P. Hauberg, *Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146*, Kjobehavn 1900, πίν. VIII,4.
9. Πρβλ. Hauberg, ό.π., πίν. IX, 28.
10. Πρβλ. R. Paolucci, *Le Monete dei Dogi di Venezia*, Padova 1990, σ. 24, αρ. 1.
11. Πρβλ. S. Bendall, P. Donald, *The Later Palaeologan Coinage*, London 1979, σ. 120, αρ. 7 και S. Bendall, *A Private Collection of Palaeologan Coins*, 1988, αρ. 199.
12. Πρβλ. Paolucci, ό.π., σ. 29, αρ. 1.
13. Πρβλ. J. Guiffrey, Medailles de Constantin et d'Héraclius acquises par Jean duc de Berry en 1402, *RN* 8 (1890), σ. 87-116 και J.F. Hill, Note on the Medieval Medals of Constantine and Heraclius, *NC* 1963, σ. 129-144 και M. Jones, *A Catalogue of the French Medals in the British Museum*, I, London 1982, σ. 21-22, αρ. 3.
14. Πρβλ. Paolucci, ό.π., σ. 38, αρ. 38.
15. Πρβλ. G. Werdnig, *Die Ozellen*, Wien 1889, σ. 80, αρ. 95.
16. Πρβλ. ό.π., σ. 130, αρ. 166.
17. Πρβλ. ό.π., σ. 123, αρ. 149.
18. Πρβλ. L. Forrer, *Biographical Dictionary of Medallists*, London 1909, IV, σ. 332-333.
19. Πρβλ. Werdnig, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 132, αρ. 168.
20. Πρβλ. Werdnig, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 133, αρ. 169.

Εικ. 1. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο.

9

Εικ. 2. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο.

κα) Αργυρή ozella του δόγη Francesco Morozini (1688-1694), αναμνηστική της ανέγερσης τροπαίου για τον Morozini[21]. Από Chelsea Coins/ London.

κβ) Αργυρή ozella του δόγη Silvestro Valiero (1694-1700), αναμνηστική της καταλήψεως της Χίου (Εικ. 3. 13)[22]. Από Chelsea Coins/ London.

κγ) Αργυρή ozella του δόγη Silvestro Valiero (1694-1700), αναμνηστική της Συνθήκης του Karlowitz (Εικ. 3. 14)[23]. Από Chelsea Coins/ London.

κδ) Σηστέρτιο Αλεξάνδρου Σευήρου (Αντίγραφο 19ου αι.) (Εικ. 4. 15)[24]. Από Jean Elsen, Auktion 212 (Οκτώβριος-Νοέμβριος 2000), αρ. 478.

Από εσωτερική χρηματοδότηση

α) Υπάργυρο χρυσό στατήρα Αλεξάνδρου Γ' (νομισματοκοπείο Αμφιπόλεως, χρονολογία κοπής: περ. 330 - περ. 320 π.Χ.)[25]. Από Gerhard Hirsch, Auktion 212 (22-24 Νοεμβρίου 2000), αρ. 106.

β) Νεωτερικό περιδέραιο με προσαρτημένα σε αυτό 15 αργυρά νομίσματα (10 δηνάρια και 5 αργυρά αρχαία ελληνικά). Προέλευση πιθανώς από Νικόπολη. Από την κυρία Ούβα Ελεονώρα.

Με επιχορήγηση Σουτζείου Κληροδοτήματος της Εθνικής Πινακοθήκης και του ΛΟΤΤΟ

α) Χρυσό ημίδραχμον Θάσου (περ. 380 π.Χ.) (Εικ. 4. 16)[26]. Από Lanz, Auction 102 (28 Μαΐου 2001), αρ. 126.

β) Χρυσό σόλιδον Λέοντος ΣΤ' και Κωνσταντίνου Ζ' (908-912 μ.Χ.) (Εικ. 4. 17)[27]. Από Lanz, Auction 102 (28 Μαΐου 2001), αρ. 1101.

Δωρεές

Ο Π. Κόκκας δώρησε: α) χαλκό fals μεταρρυθμιστικό, του χαλιφάτου των Ομμεϋαδών (νομισματοκοπείο Εμέσης, χωρίς χρονολογία κοπής)[28], β) χαλκό Σελτζουκιδών του Ρουφ (ηγεμών Kay-Khusroo I), χωρίς χρονολογία κοπής[29], γ) αργυρό tram Hetoum I, βασιλέως μικράς Αρμενίας (1226-1270)[30], δ) 35 δηνάρια τορνήσια, τμήμα «θησαυρού» Καλαβρύτων/ περίπου 1975 (χρονολογία απόκρυψης πριν από ή μετά το 1318)[31] και ε) γαζέτα Κύπρου του 1570[32].

Ο Κ. Λαγός προσέφερε:

α) χαλκό νόμισμα Ερεσού Λέσβου (χρονολογία κοπής: περ. 300-200 π.Χ. κ.ε.)[33], β) ένα κόλλυβο Αθηνών, γ) τέσσερα χαλκά νομίσματα Αθηνών (2ος-1ος αι. π.Χ.)[34], δ) ένα νούμμιον Αναστασίου Α' (χρονολογία κοπής: 491-498 μ.Χ.)[35], ε) έναν φόλλι Ηρακλείου (χρονολογία κοπής: 610 μ.Χ.)[36], στ) τρία μισά τεταρτηρά ελλαδικού νομισματοκοπείου (Type B), ζ) ένα δηνάριο τορνήσιο του Γουλιέλμου Β' Βιλλεαρδουίνου (1246-1278, νομισματοκοπείο Κορίνθου)[37], η) ένα δηνάριο τορνήσιο του Guy de La Roche (1225-1263, Νομισματοκοπείο Θηβών)[38] και θ) μία αιχμή βέλους.

Ο Στ. Παρασύρης δώρησε:

α) χαλκό νόμισμα Αμφιπόλεως[39] και β) χαλκό νόμισμα Θεσσαλονίκης[40].

Ο Φρ.-Ε. Πιτσόπουλος κατέθεσε:

α) χαλκό νόμισμα Κίου Βιθυνίας επί Ορβιάννας[41] και β) σηστέρτιο Τρεβωνιανού Γάλλου (νομισματοκοπείο Ρώμης, 251-253 μ.Χ.)[42].

---

21. Πρβλ. Werdnig, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 135, αρ. 171.

22. Πρβλ. Werdnig, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 139, αρ. 174.

23. Πρβλ. Werdnig, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 143, αρ. 179.

24. Πρβλ. για τον τύπο *BMC*, σ. 128, 156.

25. Για τον τύπο, πρβλ. M. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus*, Zurich-London 1991, αρ. 172. Για υπάργυρα ή υπόχαλκα χρυσά νομίσματα του μακεδονικού βασιλείου, πρβλ. H. Bartlett Wells, Macedonian Plated Gold Staters, *Italian Fato Profugi. Numismatic Studies dedicated to Vlad. and Elv. Eliza Clain-Stefanelli*, Louvain-La-Neuve 1996, σ. 341-348.

26. Πρβλ. A.B. West, *Fifth and Fourth Century Gold Coins from the Thasian Coast*. *NNM* 40, 1929, πίν. 4, var. 30.

27. Πρβλ. *DOC* III,2, αρ. 2.

28. Πρβλ. M. Mitschiner, *The World of Islam*, London 1977, σ. 61, αρ. 76.

29. Πρβλ. L.-P. Stanley, *The Coins of the Turkuman Houses in the British Museum*, London 1877, σ. 50, αρ. 97, πίν. III.

30. Πρβλ. P. Bedoukian, Coinage of Cilician Armenia, *NNM* 147, 1962, σ. 235 κ.ε., πίν. XXII-XXVI, αρ. 842 κ.ε.

31. Η σύνθεση του «θησαυρού» έχει ως εξής: Πρίγκηπες Αχαΐας= 1.- Charles I d'Anjou (1278-1285). Πρβλ. G. Schlumberger, *Numismatique de l'Orient Latin*, Paris 1878, σ. 315, 2-7.- Florent de Hainaut (1289-1297). Πρβλ. Schlumberger, ό.π., σ. 315, 8-11.- Isabelle de Villehardouin (1297-1301). Πρβλ. Schlumberger, ό.π., σ. 316, 12.- Philippe de Savoie (1301-1307). Πρβλ. Schlumberger, ό.π., σ. 317, 13-16.- Philippe de Tarente (1307-1313). Πρβλ. Schlumberger, ό.π., σ. 318, 17-20.- Mahaut de Hainaut (1316-1318). Πρβλ. Schlumberger, ό.π., σ. 318, 21-24.- Philippe de Tarente (Nepante civis). Πρβλ. Schlumberger, ό.π., σ. 388. Δούκες Αθηνών=26-32.- Guillaume I de la Roche (1280-1287). Πρβλ. Schlumberger, ό.π., σ. 338, 33-34.- Guy II de la Roche (1287-1308). Πρβλ. Schlumberger, ό.π., σ. 339.

32. Πρβλ. N. Papadopoli, *Le Monete di Venezia*, II, Venezia 1907, σ. 557-558, πίν. LI, αρ. 13-14.

33. Πρβλ. *BMC*, σ. 176, αρ. 1.

34. Πρβλ. J.H. Kroll, *The Athenian Agora* XXVI, *The Greek Coins*, Princeton-New Jersey 1993, αρ. 85, 99, 118, 230.

35. Πρβλ. *DOC* I, σ. 11, αρ. 15 κ.ε.

36. Πρβλ. *DOC* III,2, αρ. 76 κ.ε.

37. Πρβλ. Schlumberger, ό.π. (υποσημ. 31), πίν. XII, 9-10.

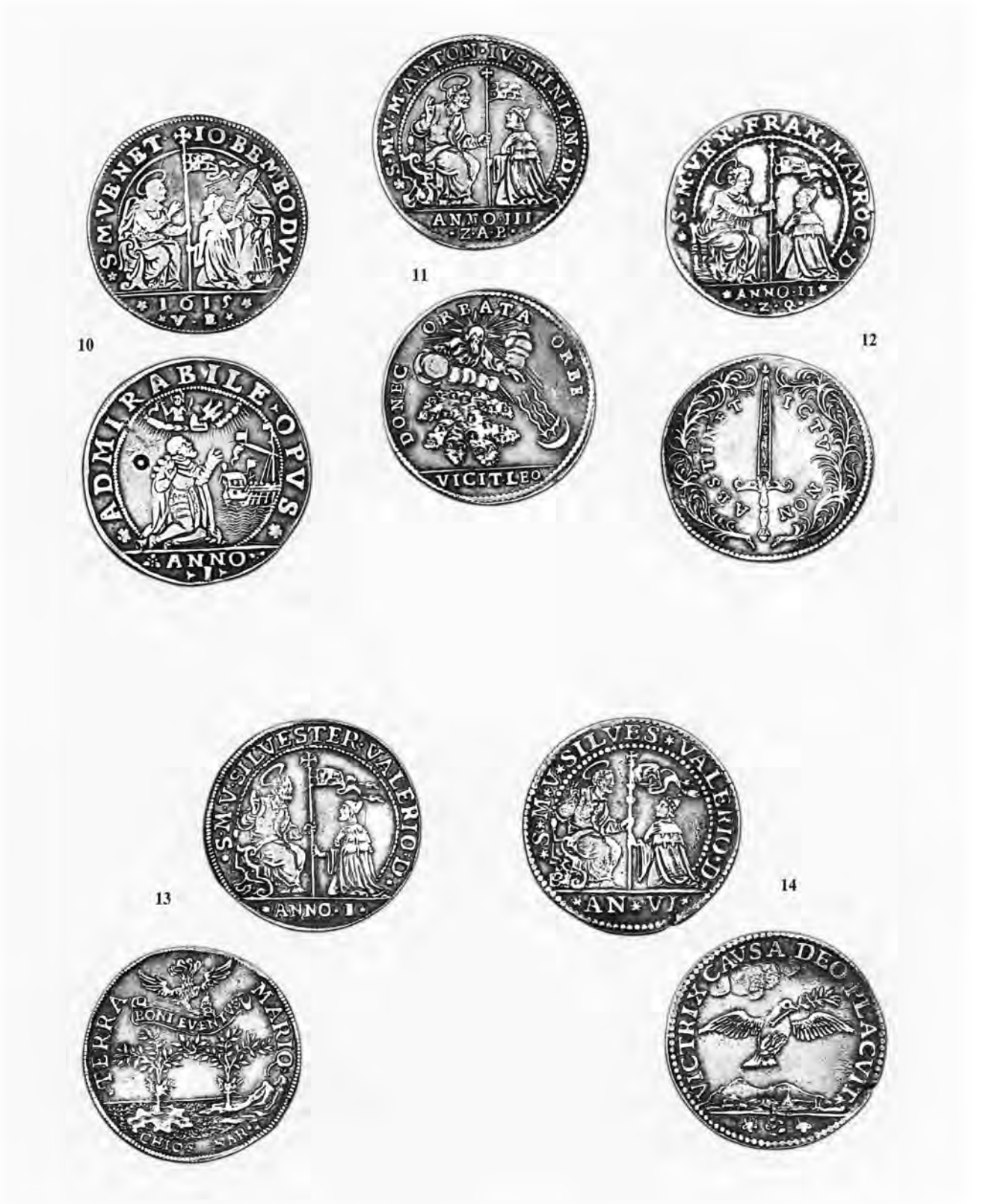
38. Πρβλ. Schlumberger, ό.π. (υποσημ. 31), πίν. XII, 32.

39. Πρβλ. H. Gaebler, *Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia*, III2, Berlin 1935, σ. 34, αρ. 26-27, πίν. IX, 1-2. Για τη χρονολογία κοπής, πρβλ. I. Touratsoglou, Macedonia, *BAR* 326, πίν. 9-10: 187-168/7 π.Χ.

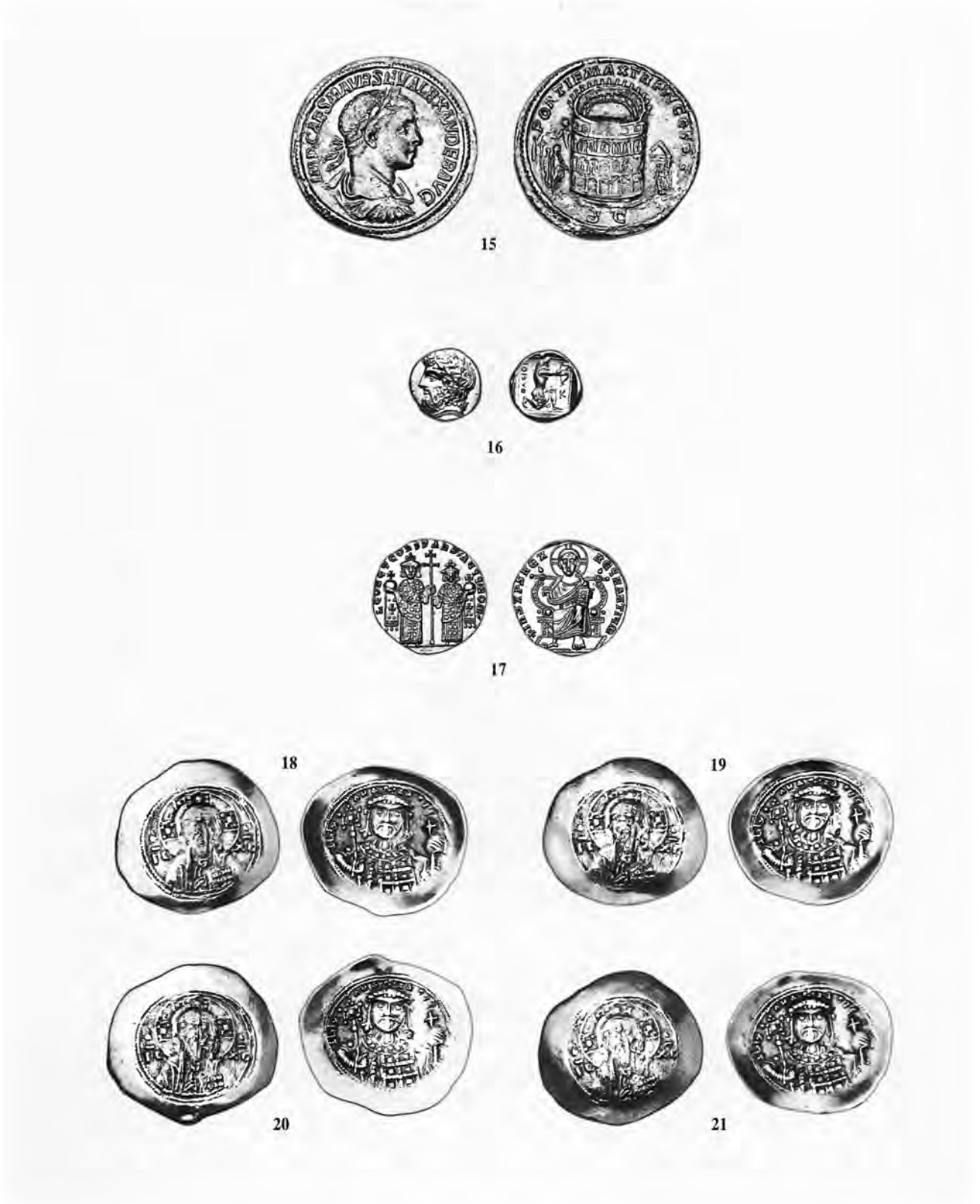
40. Πρβλ. Gaebler, ό.π., σ. 120, αρ. 16, πίν. XIII,7. Για τη χρονολογία κοπής, πρβλ. *BAR* 326, πίν. 8,13: 187-168/67 π.Χ.

41. Πρβλ. Waddington Collection, πίν. LII, αρ. 14.

42. Πρβλ. *RIC* IV 3, αρ. 122.

Εικ. 3. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο.

Εικ. 4. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο.

Ένα «ασσάριον» Κωνσταντίου Β΄ (τύπος πίπτων ιππεύς) εξέπεσε από επισκέπτη της έκθεσης του Νομισματικού Μουσείου στο Ιλίου Μέλαθρον.

Ο Π. Νιράκης προσέφερε: εικοσανούμμιον Ιουστίνου Β΄ (moneta militaris imitativa, τύπος Κωνσταντινουπόλεως, χρονολογία κοπής: 571-572 μ.Χ.)[43].

Η Δ΄ ΕΠΚΑ δώρησε τέσσερα ιστάμενα του Μιχαήλ Ζ΄ (χρονολογία κοπής: 1071-1078 μ.Χ.) (Εικ. 4. 18-21), πιθανότατα τμήμα ή το όλον «θησαυρού»[44] (το εύρημα παρέδωσε στη Δ΄ ΕΠΚΑ ο Χρ. Τσούρτης).

Ο καθηγητής Π. Βοκοτόπουλος παρέδωσε: α) ένα δηνάριο τορνήσιο του Guillaume I de la Roche (1280-1287)[45], β) πέντε παράδες του Mahmud II (1808-1839)[46] και γ) ένα αργυρό Ραγούζας (χρονολογία κοπής 1629), όλα προερχόμενα από το χωριό Παντάνασσα Φιλιππιάδος.

Η Θ. Σμύρου δώρησε ένα χρυσό εικοσάδραχμο Όθωνος (διάτρητο)[47].

Η Τράπεζα της Ελλάδος απέστειλε προς εμπλουτισμό των νεωτερικών νομισμάτων της συλλογής:

α) συσκευασία επτά νεοελληνικών κερμάτων (100 δραχμές, 50 δραχμές, 20 δραχμές, 10 δραχμές, 5 δραχμές, 2 δραχμές, 1 δραχμή), β) τρία μετάλλια (αργυρό, χαλκό και εκ κράματος) και γ) ένα μετάλλιο-δοκίμιο (μολύβδινο), εκδόσεις του ΙΕΤΑ με την ευκαιρία της έκθεσης «Ευρώ: ένα νόμισμα για την Ευρώπη», Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης (66η περίοδος-2001).

Η Ειρ. Χαριάτη δώρησε ένα ορειχάλκινο μετάλλιο με τίτλο «Μουσική», φιλοτεχνηθέν για το Μουσικό Σύλλογο Ερμιόνης (2001) από τη γλύπτρια Ειρ. Χαριάτη.

Το Μουσείο Η. Schliemann στο Mecklenburg προσέφερε ένα μετάλλιο από κράμα που εξέδωσε προς τιμήν του Η. Schliemann, η γενέτειρά του Mecklenburg.

Κατασχέσεις

«Θησαυρός» 63 νομισμάτων (τετράδραχμα Φιλίππου Β΄, Αλεξάνδρου Γ΄, Λυσιμάχου και Αθηνών, δραχμές Αλεξάνδρου Γ΄, Φιλίππου Γ΄, Λυσιμάχου, Λαρίσης και Φαρσάλων, τριώβολα Οπουντίων Λοκρών και Σικυώνος)[48] (από κατάσχεση βάσει του ΥΠΠΟ/ ΓΔΑ/ ΑΡΧ/ Α2/ Φ41/ 10471/ 1046/ 23-2-2001).

Δεκαεννέα χαλκά νομίσματα βασιλέων Μακεδονίας και πόλεων Θεσσαλίας (από κατάσχεση βάσει του ΥΠΠΟ/ ΓΔΑ/ ΑΡΧ/ Α2/ Φ41/ 10471/ 1046/ 23-2-2001).

Τρία χαλκά νομίσματα Μήλου[49] (από επιστρεπτέα κατάσχεση Α. Κυρίτση).

Οι «Φίλοι του Νομισματικού Μουσείου»

Στις δραστηριότητες των «Φίλων του Νομισματικού Μουσείου» κατά το έτος 2001 καταγράφονται διαλέξεις νομισματικού ή και γενικότερου αρχαιογνωστικού περιεχομένου και εκδρομές σε αρχαιολογικούς χώρους. Συγκεκριμένα, το πρόγραμμα των εκδηλώσεων και εκδρομών του Συλλόγου για το έτος 2001 διαμορφώθηκε ως ακολούθως:

23/01/2001: Παρουσίαση του 4ου τόμου της σειράς *Οβολός (Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης στη Θεσσαλονίκη με θέμα «Το νόμισμα στη Μακεδονία»)* από τους Α. Μουστάκα, καθηγήτρια του ΑΠΘ και Χ. Μπακιρτζή, Έφορο Αρχαιοτήτων.

13/03/2001: Διάλεξη της Χ. Παπαγεωργιάδου-Μπάνη, ερευνήτριας του ΚΕΡΑ/ΕΙΕ, με τίτλο: «Η νομισματική εικονογραφία των ρωμαϊκών αποικιών στον ελλαδικό χώρο».

31/03/2001: Εκδρομή στην Ερέτρια, με ξεναγό την Α. Καραπασχαλίδου, Προϊσταμένη της ΙΑ΄ ΕΠΚΑ Χαλκίδος.

17/05/2001: Επίσκεψη στο Ιλίου Μέλαθρον και ξενάγηση από την αρχαιολόγο Μ. Γαλάνη.

20/06/2001: Επίσκεψη στο Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής και ξενάγηση από την επιμελήτρια Ειρ. Γρατσία.

20/10/2001: Εκδρομή στο Υπαίθριο Μουσείο Υδροκίνησης Δημητσάνας και στην αρχαία Μαντίνεια. Ξενάγησε η Ντ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων.

13/11/2001: Διάλεξη του Ευ. Χρυσού, καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών και διευθυντή του ΙΒΕ/ΕΙΕ, με τίτλο: «Το νόμισμα ως εργαλείο στις διπλωματικές σχέσεις στο Βυζάντιο».

11/12/2001: Διάλεξη της Ευ. Αποστόλου, επιμελήτριας του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών, με τίτλο: «Ελληνιστική Ρόδος: στοιχεία οικονομικής πολιτικής μέσα από τη μελέτη των νομισμάτων».

Οι «Φίλοι του Νομισματικού Μουσείου» προέβησαν και στη δημοσίευση του 5ου τόμου της σειράς *Οβολός* (2001)· οργάνωσαν επίσης διάλεξη της καθηγήτριας Βυζαντινής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ά. Αβραμέα με τίτλο: «Το νόμισμα στη Βυζαντινή κοινωνία».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Κατά το έτος 2001 οι αρχαιολόγοι του Νομισματικού Μουσείου, κατά παγία τακτική, σε συνεργασία με τις περιφερειακές υπηρεσίες του ΥΠΠΟ, την Εφορεία Αρχαιοπωλείων και

43. Πρβλ. W. Hahn, *MIB*, II, Wien 1975, 91b.

44. Πρβλ. *DOC* III,2, σ. 803, αρ. 1.1, Class I.

45. Πρβλ. Schlumberger, ό.π. (υποσημ. 31), σ. 338, πίν. XIII, αρ. 3.

46. Πρβλ. N. Péré, *Osmanlilarda Madeni Paralar*, Istanbul 1968, σ. 252, αρ. 843 (χρονολογία κοπής: 1808).

47. Πρβλ. J.-P. Divo, *Modern Greek Coins 1828-1968*, Zurich-Amsterdam, 1969, αρ. 10.

48. Για λεπτομερή δημοσίευση του «θησαυρού», πρβλ. I. Touratsoglou, The Price of Power: Drachms in the Name of Alexander in Greece (on the Thessaly/1993 confiscation), *Ευλιμένη* 1 (2000), σ. 7-118.

49. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 691-693. Χρονολογία κοπής: 3ος-1ος αι. π.Χ.

Ιδιωτικών Αρχαιολογικών Συλλογών, το Τελωνείο και τις αστυνομικές αρχές, συνέταξαν για υπηρεσιακούς σκοπούς περιγραφικούς καταλόγους ανασκαφικών και λοιπής προέλευσης νομισμάτων, εμπλουτίζοντας παράλληλα και το (ΑΝΚ) (Αρχείο Νομισματικής Κυκλοφορίας) που τηρείται στο Μουσείο για όλη την επικράτεια.

Επιλεκτικά παρατίθενται οι παρακάτω περιπτώσεις:

Παραδόσεις νομισμάτων σε περιφερειακές μονάδες και δωρεές

Ι. Δ΄ ΕΠΚΑ (Ναύπλιο)

α) Παράδοση Γ. Δουβή, κατοίκου Κιάτου:

Χαλκό Κορίνθου επί Καλιγούλα[50], «ασσάριο» Κωνσταντίνου Α΄[51], νομισματοκοπείο Νικομηδείας, εργαστήριο Γ, χρονολογία κοπής 324-330 μ.Χ., φόλλις Μαξιμιανού[52], νομισματοκοπείο Κυζίκου, χρονολογία κοπής: 294/6-299 μ.Χ., φόλλις Ιουστινιανού Α΄[53], νομισματοκοπείο Νικομηδείας, χρονολογία κοπής: 544/545 μ.Χ., τεταρτηρόν Αλεξίου Α΄ Κομνηνού[54], νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης, χρονολογία κοπής 1092/1093 μ.Χ., οβολός Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου[55], νομισματοκοπείο Κορίνθου.

«Θησαυρός» έξι ανωνύμων φόλλεων[56] και ενός Νικηφόρου Γ΄[57], νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως.

β) Παράδοση Χρ. Τσούρτη:

Στατήρ Αιγίνης, δύο τετράδραχμα Αλεξάνδρου Γ΄, νομισματοκοπεία Αμφιπόλεως και Βαβυλώνος, δηνάρια Αυγούστου, Αδριανού, Αντωνίνου Ευσεβούς, Κομμόδου, Καρακάλλα, χαλκά Αβδήρων, βασιλέων Μακεδονίας, Θεσσαλονίκης, Εδέσσης, Δίου επί Ιουλίας Δόμνας, Γορδιανού Γ΄ και Γαλλιηνού, Κοινού Θεσσαλών, Φαρσάλου, Ακαρνάνων, Αθηνών, Σικυώνος, Μεγάρων, Πατρών εποχής Αυγούστου, Επιδαύρου, Κορίνθου, Μιλήτου, Αμισού, Θυατείρων, Αλεξανδρείας εποχής Αδριανού, αντωνιανός Διοκλητιανού, υστερορρωμαϊκά «ασσάρια» (Θεοδοσίου Α΄, Κωνσταντίνου Α΄, Βετρανίου, Ιοβιανού κτλ.), φόλλεις 6ου-7ου αι. μ.Χ. (Ιουστινιανού Α΄, Μαυρικίου, Ηρακλείου κτλ.), ανώνυμοι φόλλεις 11ου αι. μ.Χ., άσπρα τραχέα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, Μανουήλ Κομνηνού Δούκα[58], τεταρτηρά και μισά τεταρτηρά (απροσδιόριστου ελλαδικού νομισματοκοπείου, Type A και B) Κομνηνών, ενετικές γαζέτες 17ου αι. μ.Χ. (Armata et Morea, Dalma et Alban).

ΙΙ. ΣΤ΄ ΕΠΚΑ (Πάτρα)

Παράδοση Ν. Συμώνη, προέλευση Μαμουσιά Αιγιαλείας:

Χαλκά Αιγείρας[59], Αχαϊκής Συμπολιτείας[60], Πτολεμαίου Γ΄[61], Κλείτορος[62], ανώνυμος φόλλις, Class A2 (απομίμηση;).

ΙΙΙ. Ζ΄ ΕΠΚΑ (Ολυμπία)

α) Παράδοση Ν. Τσίτσου, από τη θέση Μούσγα Δόξας Ν. Αρκαδίας:

Υπόχαλκη δραχμή Αλεξάνδρου Γ΄[63], απροσδιόριστο νομισματοκοπείο Δυτ. Μικράς Ασίας, χαλκά Σικυώνος[64], χρονολογία κοπής: περ. 330-περ. 200 π.Χ., Κορίνθου[65], χρονολογία κοπής: 4ος-3ος αι. π.Χ.

β) Παράδοση Σπ. Χριστοδουλοπούλου, από τη θέση Λάκκες Καλυβίων Ήλιδος:

Φόλλις Ιουστίνου Β΄[66], νομισματοκοπείο Νικομηδείας.

γ) Παράδοση Α. Σταθοπούλου, από τη θέση Παλιοκκλήσι Βουλιαγμένης Ηλείας:

Χαλκά Κοινού Θεσσαλών[67], χρονολογία κοπής: 196-1ος αι. π.Χ., Οπουντίων Λοκρών[68], χρονολογία κοπής: 338-300 π.Χ., Φλιούντος[69], χρονολογία κοπής: 400-360 π.Χ.

δ) Παράδοση Φωτ. Βλασσοπούλου, κατοίκου Καλυβίων Ήλιδος:

Χαλκά Ήλιδος[70], χρονολογία κοπής: περ. 271-191 π.Χ., Ήλιδος επί Καρακάλλα[71], Πατρών επί Αυγούστου[72], χρονολογία κοπής: 27 π.Χ.-14 μ.Χ., Σικυώνος[73], χρονολογία κοπής: 251-146 π.Χ., αντωνιανός Αυρηλιανού[74], νομισματοκοπείο Ρώμης, χρονολογία κοπής: περ. 270-275 μ.Χ., αντωνιανός Γαλλιηνού[75], νομισματοκοπείο Μεδιολάνων, χρονολογία κοπής: περ. 253-255 μ.Χ., υστερορρωμαϊκά «ασσάρια» και minimi, φόλλις Κωνσταντίνου Ζ΄[76] επικεκομμένος σε φόλλι Λέοντος Α΄, χρονολογία κοπής: περ. 945-950 μ.Χ.

50. Πρβλ. *SNG* Cop., σ. 217-218.
51. Πρβλ. *LRBC* I, αρ. 1073.
52. Πρβλ. *HCC* V, σ. 30, αρ. 84.
53. Πρβλ. *DOC* I, σ. 115, αρ. 123b.2.
54. Πρβλ. *DOC* IV.1, αρ. 40a.1.
55. Πρβλ. Schlumberger, ό.π. (υποσημ. 31), πίν. XII, αρ. 8.
56. Class A, πρβλ. *DOC* III.2, σ. 648 κ.ε., χρονολογία κοπής: 976(;)-περ. 1030 μ.Χ., Class I, πρβλ. *DOC* III.2, σ. 696, αρ. 11, χρονολογία κοπής: 1075-περ. 1080 μ.Χ., Class J, πρβλ. *DOC* III.2, σ. 700, αρ. J1, χρονολογία κοπής: 1080-1085 μ.Χ., Class K, πρβλ. *DOC* III.2, σ. 702, αρ. K1, χρονολογία κοπής: 1085-1092 μ.Χ.
57. Πρβλ. *DOC* III.2, σ. 831, αρ. 9.1 κ.ε.
58. Πρβλ. M.F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081-1261)*, Washington DC 1969, πίν. 37, 11.
59. Πρβλ. *BMC*, πίν. IV, αρ. 7-8.
60. Πρβλ. *BMC*, πίν. II, αρ. 15-20 κ.ε.
61. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 192 κ.ε.
62. Πρβλ. *BMC*, πίν. XXXIII, αρ. 13-14.
63. Πρβλ. Price, ό.π. (υποσημ. 25), αρ. 2798A.
64. Πρβλ. J. Warren, *NC* 1983, σ. 36-43.
65. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 169 κ.ε.
66. Πρβλ. *DOC* I, αρ. 100b.3.
67. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 310.
68. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 65 κ.ε.
69. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 10.
70. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 435 και 437-439.
71. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 451.
72. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 167.
73. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 111 κ.ε.
74. Πρβλ. *RIC* V1, σ. 272, αρ. 64.
75. Πρβλ. *RIC* V1, σ. 91, αρ. 295.
76. Πρβλ. *DOC* III.2, σ. 565, Class 5, αρ. 26.1 κ.ε.

IV. ΙΒ΄ ΕΠΚΑ (Ιωάννινα)

Παράδοση Κ.-Ι. Γκατζόγια:

Δύο χαλκά Αμβρακίας[77], χρονολογία κοπής: 238-168 π.Χ.

V. ΙΕ΄ ΕΠΚΑ (Λάρισα)

α) Παράδοση Κ. Σουρουπίδη. Οικογενειακό κειμήλιο της συζύγου του, κατοίκου Φαρσάλου.

Χαλκά Ιστιαίας[78], Αθηνών[79], χρονολογία κοπής: 4ος αι. π.Χ., Κασσάνδρου[80], Αντιγόνου Γονατά[81], Δημητρίου Πολιορκητού[82], Κοινού Θεσσαλών[83], χρονολογία κοπής: 2ος-1ος αι. π.Χ., Φαρσάλου[84], Λαρίσης[85], Πρωέρνης[86], χρονολογία κοπής: 306-283 π.Χ., Κραννώνος[87], Πευμάτων[88], Κιερίου[89], Λαρίσης Κρεμαστής[90], Φαρκαδώνος[91], δεκαεξανούμμιον Ιουστινιανού Α΄[92], νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης, εικοσανούμμιον Ιουστίνου Β΄, νομισματοκοπείο Κυζίκου, χρονολογία κοπής: 574/75 μ.Χ., ανώνυμοι φόλλεις[93], Class A2, χρονολογία κοπής: 976(;)-περ. 1030/35 μ.Χ., Class C[94], χρονολογία κοπής: 1042(;)-περ. 1050 μ.Χ., Class D[95], χρονολογία κοπής: 1050-περ. 1060 μ.Χ., φόλλις Νικηφόρου Γ΄[96], χρονολογία κοπής: 1078-1081 μ.Χ., τεταρτηρόν Αλεξίου Α΄ Κομνηνού[97], νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης, χρονολογία κοπής: 1092/93 μ.Χ., άσπρο τραχύ Μανουήλ Α΄ Κομνηνού[98], χρονολογία κοπής: 1167-1183 μ.Χ., μισό τεταρτηρόν Μανουήλ Α΄ Κομνηνού[99], απροσδιόριστο ελλαδικό νομισματοκοπείο, χρονολογία κοπής: 1152-περ. 1160(;) μ.Χ., άσπρο τραχύ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου[100], νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, χρονολογία κοπής: 1258/59-1282 μ.Χ., ενετικές γαζέτες 17ου αι. μ.Χ. (Dalma et Alban).

β) Παράδοση Α. Σταμαντούρα, κατοίκου Ευαγγελισμού Ελασσόνος:

Χαλκά Φιλίππου Β΄[101], χρονολογία κοπής: 315/14- περ. 295-94 π.Χ., Κασσάνδρου[102], χρονολογία κοπής: 306 π.Χ. κ.ε., Αντιγόνου Γονατά[103], χρονολογία κοπής: μετά το 271/70 π.Χ., Κοινού Θεσσαλών[104], χρονολογία κοπής: 2ος-1ος αι. π.Χ., Κοινού Θεσσαλών επί Λιβίας[105], Κοινού Θεσσαλών επί Αυγούστου[106], Κοινού Θεσσαλών επί Αδριανού[107], Μαγνήτων[108], χρονολογία κοπής: 197-146 π.Χ., Φαρσάλου[109], χρονολογία κοπής: 400-344 π.Χ., Κορίνθου[110], χρονολογία κοπής: 4ος-3ος αι. π.Χ., σηστέρτιος Αδριανού[111], χρονολογία κοπής: 119-128 μ.Χ., «ασσάρια» Γρατιανού[112], νομισματοκοπείο Νικομηδείας, χρονολογία κοπής: 378-383 μ.Χ. και Αρκαδίου[113], νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης, χρονολογία κοπής: 383-392 μ.Χ., δεκαεξανούμμια Ιουστινιανού Α΄[114], νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης, χρονολογία κοπής: 527-562 μ.Χ., δεκανούμμιο Ιουστίνου Β΄[115], νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης, χρονολογία κοπής: 568/69 μ.Χ.

VI. ΙΣΤ ΕΠΚΑ (Θεσσαλονίκη)

α) Παράδοση Ν. Κυπαρίσση, κατοίκου Λόφου Πιερίας:

Ελληνικά: Χαλκά Μαρωνείας[116], Αμύντα Γ΄[117], Φιλίππου Β΄[118], Αλεξάνδρου Γ΄[119], Κασσάνδρου[120], Αντιγόνου Γονατά[121], Φιλίππου Ε΄[122], Περσέως[123], Μακεδονίας επί Φιλίππου Ε΄ και Περσέως[124], Μακεδονίας υπό ρωμαϊκή κηδεμονία[125], Αμφιπόλεως[126], Πέλλης[127], επί Φιλίππου Α΄ Άραβος[128], Θεσσαλονί-

77. Πρβλ. *SNG*, Cop. σ. 23.
78. Πρβλ. *BMC*, πίν. XXIV, αρ. 6 κ.ε.
79. Πρβλ. J. H. Kroll, *The Athenian Agora* XXVI, *The Greek Coins*, αρ. 38 και 48.
80. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1138 και 1142 κ.ε.
81. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1205 κ.ε. και 1218.
82. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1188 και 1224 κ.ε.
83. Πρβλ. *SNG*, Cop, σ. 310 κ.ε.
84. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 225, 229-230.
85. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 140 και 142.
86. Πρβλ. E. Rogers, *The Copper Coinage of Thessaly*, London 1932, σ. 169, αρ. 534.
87. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 39-40.
88. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 198.
89. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 35.
90. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 152.
91. Rogers, ό.π. (υποσημ. 86), σ. 151, αρ. 462-463.
92. Πρβλ. *DOC* I, αρ. 98d.1 κ.ε.
93. Πρβλ. *DOC* III,2, αρ. A2.39.4 κ.ε.
94. Πρβλ. *DOC* III,2, αρ. C39.
95. Πρβλ. *DOC* III,2, αρ. D1 κ.ε.
96. Πρβλ. *DOC* III,2, αρ. 9,16.
97. Πρβλ. *DOC* IV,1, αρ. 40.a.12.
98. Πρβλ. *DOC* IV,1, αρ. 13a.1.
99. Πρβλ. *DOC* IV,1, αρ. 23.3.
100. Πρβλ. *DOC* V,2, αρ. 91 κ.ε.
101. Πρβλ. *SNG*, Greece II, The Alpha Bank Collection, αρ. 371 και 412.
102. Πρβλ. *SNG*, Greece II, ό.π., αρ. 876.
103. Πρβλ. *SNG*, Greece II, ό.π., αρ. 1010 κ.ε.
104. Πρβλ. Rogers, ό.π. (υποσημ. 86), σ. 20, αρ. 5 κ.ε. και 43.
105. Πρβλ. Rogers, ό.π. (υποσημ. 86), σ. 33, αρ. 73.
106. Πρβλ. Rogers, ό.π. (υποσημ. 86), σ. 29, αρ. 62.
107. Πρβλ. Rogers, ό.π. (υποσημ. 86), σ. 40, 90 κ.ε.
108. Πρβλ. Rogers, ό.π. (υποσημ. 86), σ. 109, αρ. 334 κ.ε.
109. Πρβλ. Rogers, ό.π. (υποσημ. 86), σ. 156, αρ. 489 κ.ε.
110. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 169 κ.ε.
111. Πρβλ. *HCC* II, σ. 358.
112. Πρβλ. *LRBC* II, σ. 2348-2350.
113. Πρβλ. *LRBC* II, σ. 1848-1849.
114. Πρβλ. *DOC* I, αρ. 1 κ.ε.
115. Πρβλ. *DOC* I, αρ. 87.
116. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 645-646.
117. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 517-518.
118. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 582 κ.ε., 518-620.
119. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1026-28, 1029-33, 1034 κ.ε., 1119-21 και Price, ό.π. (υποσημ. 25), 395.
120. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1138-41, 1142-53, 1160-62.
121. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1205-11.
122. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1248-51, 1254-56, 1258-60, 1261-62.
123. Πρβλ. Ι. Τουράτσογλου, *Η νομισματική κυκλοφορία στην αρχαία Μακεδονία*, Αθήνα 1993, πίν. IV, 5 και *SNG*, Cop., σ. 1271-74.
124. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1295, 1303-05.
125. Πρβλ. Τουράτσογλου, ό.π. (υποσημ. 123), πίν. VII, 4 και *SNG*, Cop., σ. 1324-26.
126. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 52-56, 62.
127. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 258, 266-275.
128. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 288-289.

κης[129], επί Οκταβιανού[130], επί Μαξιμίνου[131], επί Γορδιανού Γ'[132], ψευδοαυτόνομο Θεσσαλονίκης[133], Δίου επί Τιβερίου[134], επί Νέρωνος[135], επί Δομιτιανού[136], επί Τραϊανού[137], επί Αντωνίνου Ευσεβούς[138], επί Καρακάλλα[139], επί Μακρίνου[140], επί Σαλωνίνας[141], Μητροπόλεως[142], Κοινού Θεσσαλών[143].

Ρωμαϊκά: Δηνάριον Ελαγαβάλου[144], αντωνιανοί Φιλίππου Α' Άραβος[145], Βαλεριανού[146], φόλλεις Μαξιμίνου[147], «ασσάρια» Κωνσταντίνου Α'[148], Κωνσταντίνου Β'[149], Κώνσταντος[150], Ουάλεντος[151], Βαλεντινιανού Β'[152], Θεοδοσίου Α'[153], δεκανούμμιον Αναστασίου Α'[154], δεκαεξανούμμιον Ιουστινιανού Α'[155], φόλλεις Κωνσταντίνου Ζ'[156], φόλλεις Νικηφόρου Β' Φωκά[157], φόλλις Ρωμανού Δ' Διογένη[158], ανώνυμοι φόλλεις, Class A1, B, C και D, τεταρτηρά Αλεξίου Α' Κομνηνού[159], άσπρον τραχύ Ιωάννου Β' Κομνηνού[160], μισά τεταρτηρά Ιωάννου Β' Κομνηνού[161], άσπρον τραχύ και μισό τεταρτηρόν Μανουήλ Α' Κομνηνού[162], άσπρα τραχέα Ισαακίου Β' Αγγέλου[163], άσπρον τραχύ Αλεξίου Γ' Αγγέλου[164], τραχέα Θεοδώρου Κομνηνού Δούκα[165] και τραχύ Μανουήλ Κομνηνού Δούκα[166].

β) Παράδοση Αν. Αγαθαγγέλου. Προέλευση: Περιοχή κοινότητος Παλαιού Γυναικόκαστρου Κιλκίς:

«Ασσάρια» Θεοδοσίου Α'[167], Αρκαδίου[168], φόλλις[169], εικοσανούμμιον[170], δεκανούμμια, οκτανούμμια[171] και τετρανούμμια[172] Ιουστινιανού Α', εικοσανούμμιον[173] και πεντανούμμιον[174] Ιουστίνου Β', τραχύ Ισαακίου Β' Αγγέλου[175] και τραχύ Αλεξίου Γ' Αγγέλου[176].

γ) Παράδοση Ι. Γκατζέλη. Από την περιοχή της κοινότητας Γαζώρου Σερρών:

Δραχμή Αλεξάνδρου Γ'[177] και χαλκά Θεσσαλονίκης επί Μαξιμίνου Θρακός και Πέλλης επί Μαξίμου.

δ) Παράδοση Γ. Ζαχαρία. Από την περιοχή Μάνα Βρύση της κοινότητας Μαυροβουνίου Λαρίσης:

Αρχαία ελληνικά (στην πλειονότητά τους αργυρές εκδόσεις βασιλέων Μακεδονίας, πόλεων της Θεσσαλίας και της Κεντρικής Ελλάδος, συμπεριλαμβανομένων της Αττικής, της Ευβοίας και της Αιγίνης), ρωμαϊκά, βυζαντινά και οθωμανικά νομίσματα. Μέρος του παραδοθέντος συνόλου των αρχαιοελληνικών νομισμάτων είναι δυνατό να αποτελεί τμήμα ή τμήματα ενός ή περισσοτέρων «θησαυρικών» ευρημάτων. Για παράδειγμα, οι μεν εκδόσεις των Μακεδόνων βασιλέων Φιλίππου Β', Αλεξάνδρου Γ' και Φιλίππου Γ' Αρριδαίου, εκείνες των πόλεων της Θεσσαλίας, των Βοιωτών, της Ιστιαίας, των Οπουντίων Λοκρών και των Αθηνών, θα συνιστούσαν ένα σύνολο ανάλογο εκείνου του «θησαυρού» από τους Αγίους Θεοδώρους Λαμίας (*IGCH* 59), οι δε στατήρες της Αιγίνης θα αποτελούσαν μια ομάδα νομισμάτων ανάλογη εκείνης των «θησαυρών» από τη Μύρινα Καρδίτσης/1970 ή από τους Κουμάδες Τρικάλων (*IGCH* 21).

VII. ΙΖ' ΕΠΚΑ (Έδεσσα)

Παράδοση Κ. Κανελλόπουλου. Προέλευση Χρυσή Αλμωπίας: Τετράδραχμον Αθηνών[178].

---

129. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 346-348, 349, 353, 358, 359-362, 364, 365-366.

130. I. Touratsoglou, *Die Münzstätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit*, Berlin-New York 1988, σ. 140, Emission I.

131. Πρβλ. ό.π., σ. 250, Emission IIa.

132. Πρβλ. ό.π., σ. 261, Emission Ib.

133. Πρβλ. ό.π., σ. 339, Emission II.

134. Πρβλ. Σ. Κρεμύδη-Σισιλιάνου, *Η νομισματοκοπία της ρωμαϊκής αποικίας του Δίου*, Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας, Αθήνα 1996, σ. 172-174.

135. Πρβλ. ό.π., σ. 178, αρ. 11.

136. Πρβλ. ό.π., σ. 179, αρ. 1-3.

137. Πρβλ. ό.π., σ. 179-180, αρ. 1-6 και σ. 180-182, αρ. 7-15.

138. Πρβλ. ό.π., σ. 187-190.

139. Πρβλ. ό.π., σ. 207 (3η σειρά) και σ. 207-209.

140. Πρβλ. ό.π., σ. 217.

141. Πρβλ. ό.π., σ. 248, αρ. 41-42.

142. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 175.

143. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 310-317, 324-328.

144. Πρβλ. *RIC* IV, σ. 30, αρ. 27.

145. Πρβλ. *RIC* IV, σ. 72, αρ. 33b.

146. Πρβλ. *RIC* V, σ. 48, αρ. 124.

147. Πρβλ. *RIC* VI, σ. 566, αρ. 72b.

148. Πρβλ. *RIC* VII, σ. 557, αρ. 111, σ. 625, αρ. 153-155· VIII, σ. 431, αρ. 14 και *HCC* V, σ. 203, αρ. 313.

149. Πρβλ. *HCC* V, σ. 286, αρ. 3-4.

150. Πρβλ. *RIC* VIII, σ. 355, αρ. 81.

151. Πρβλ. *HCC* V, σ. 382, αρ. 47.

152. Πρβλ. *RIC* IX, σ. 186, αρ. 61a και σ. 228, αρ. 59a.

153. Πρβλ. *RIC* IX, σ. 186, αρ. 60 (b)2.

154. Πρβλ. *DOC* I, σ. 24, αρ. 25a.

155. Πρβλ. *DOC* I, σ. 106, αρ. 981.

156. Πρβλ. *DOC* III,2, σ. 565 κ.ε.

157. Πρβλ. *DOC* III,2, σ. 586 κ.ε.

158. Πρβλ. *DOC* III,2, σ. 796 κ.ε.

159. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), σ. 88, πίν. 8, 7-8, σ. 89, πίν. 8, 13-14.

160. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), σ. 105, πίν. 10, 9-10.

161. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), σ. 107, πίν. 11, 15-17.

162. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), σ. 119, πίν. 16, 15 και 17, 1-4, και σ. 122, πίν. 18, 5-6.

163. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), σ. 144, πίν. 20, 12-13.

164. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), σ. 151.

165. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), σ. 269, πίν. 37, 7-9, σ. 269-270, πίν. 38, 1-2, σ. 270, πίν. 38, 3-4, σ. 270-271, πίν. 38, 6-7 και σ. 271, πίν. 38, 8-9.

166. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), σ. 276, πίν. 39, 7.

167. Πρβλ. *RIC* IX, σ. 244, αρ. 21 (c), 3.1, 3.3, σ. 263, αρ. 48a.

168. Πρβλ. *RIC* IX, σ. 246, αρ. 26 (c), 3, σ. 263, αρ. 48b.

169. Πρβλ. *DOC* I, σ. 79, αρ. 29a.

170. Πρβλ. *DOC* I, σ. 108, αρ. 103-105.

171. Πρβλ. *DOC* I, σ. 107, αρ. 100a-e.

172. Πρβλ. *DOC* I, σ. 107, αρ. 101.

173. Πρβλ. *DOC* I, σ. 280, αρ. 61 κ.ε.

174. Πρβλ. *DOC* I, σ. 218, αρ. 60a.

175. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), πίν. 21, 1-4.

176. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), πίν. 22, 8-12 και 23, 1-7.

177. Πρβλ. Price, ό.π. (υποσημ. 25), σ. 1801.

178. Πρβλ. M. Thompson, *The New Style Silver Coinage of Athens*, New York 1961, αρ. 157, χρονολογία κοπής: 156/55 π.Χ. ή O. Mørkholm. The Chronology of the New Style Coinage of Athens, *ANSMN* 29 (1984), σ. 29 κ.ε., χρονολογία κοπής: 124/23 π.Χ.

VIII. 4η ΕΒΑ (Ρόδος)

α) Παράδοση Εμμ. Πιζάνα. Από σκάμμα εγκατάστασης καλωδιώσεων στη νήσο Τένεδο:

Τεσσαρακοντανούμμιον Θεοδοσίου Γ'[179], νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, εργαστήριο Β, χρονολογία κοπής: 715/16 μ.Χ.

β) Παράδοση ιερέως Ι. Συριώτη, κατοίκου Καλύμνου (περιοχή Καντούνι):

«Ασσάρια» Βαλεντινιανού Β'[180] (ΑΕ 2), Κώνσταντος[181], νομισματοκοπείο Νικομηδείας, Αρκαδίου[182] (ΑΕ 3), Ονωρίου[183] (ΑΕ 3), νομισματοκοπείο Αντιοχείας, τεσσαρακοντανούμμιον Μαυρικίου[184] (582-602 μ.Χ.), νομισματοκοπείο Αντιοχείας, εργαστήριο Γ, έτος κοπής: Χ, τεσσαρακοντανούμμιον Ηρακλείου[185], νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, εργαστήριο Δ, έτος κοπής: ΧΧ, φόλλεις Κωνσταντίνου Ζ'[186] (913-959), άσπρα τραχέα Ισαακίου Β' Αγγέλου ή «πιστές απομιμήσεις» Type Β, ενετοκρητικό 2½ σολδίνων[187] (δέκα τορνεσίων), οθωμανικά 18ου και 19ου αιώνα και νεωτερικά κρατών Δυτικής Ευρώπης.

γ) Παράδοση Ν. Γιαμαίου. Περισυλλογή από την ευρύτερη περιοχή του μεσαιωνικού οικισμού στο Βαθύ Καλύμνου:

Σόλιδος Ηρακλείου[188], φόλλις Ιουστινιανού Α'[189], εργαστήριο Α, νομισματοκοπείο Αντιοχείας, φόλλεις Ηρακλείου[190], φόλλις Βασιλείου Α'[191], ανώνυμος φόλλις[192], Class C, μισό τεταρτηρόν Αλεξίου Α' Κομνηνού[193], ροδιακό δηνάριο ιπποτοκρατίας 15ου αι. μ.Χ. του τύπου châtel και δύο βυζαντινά μολυβδόβουλλα[194].

IX. 6η ΕΒΑ (Πάτρα)

Παράδοση Χ. Κακαλή. Θέση προέλευσης: Βαρβάσαινα Ηλείας:

Δύο ανώνυμοι φόλλεις, Class A2[195], χρονολογία κοπής: 976-περ. 1030/35 μ.Χ. και Class D[196], χρονολογία κοπής: 1050-περ. 1060 μ.Χ.

X. 7η ΕΒΑ (Λάρισα)

Παράδοση Β. Καναρά:

«Θησαυρός» εκατόν πενήντα ενός soldini δόγηδων της Βενετίας, μεταξύ των οποίων και των Giovanni Dolfin[197] (1356-1361), Andrea Contarini[198] (1368-1382), Antonio Venier[199] (1382-1400), Francesco Foscari[200] (1423-1457), Michele Steno[201] (1400-1413), Tomaso Mocenigo[202] (1414-1423), και ενός akse του Murat II, νομισματοκοπείο Novar, χρονολογία κοπής: έ.ε. 834=1419 μ.Χ.

XI. 13η ΕΒΑ (Χανιά)

Δωρεά Κ. Εμμ. Τζωρτζάκη:

Ελληνικά

Αργυρά: Τετράδραχμον Αλεξάνδρου Γ'[203], απροσδιόριστο νομισματοκοπείο νότιας Μικράς Ασίας, δραχμαί Λαρίσης[204], χρονολογία κοπής: 395-344 π.Χ., στατήρες Αιγίνης[205], χρονολογία κοπής: 650-550 π.Χ., τριώβολα Θηβών[206], χρονολογία κοπής: 426-395 π.Χ., ημίδραχμον Οπουντίων Λοκρών[207], χρονολογία κοπής: 369-338 π.Χ., δραχμή Χαλκίδος[208], χρονολογία κοπής: 369-313 π.Χ., τετρώβολον Ισπιαίας[209], χρονολογία κοπής: 3ος αι.-146 π.Χ., τετράδραχμα Αθηνών[210], χρονολογία κοπής: πριν από το 270 π.Χ., στατήρες Κορίνθου[211], δραχμή Κορίνθου[212], τετρώβολον Άργους[213], χρονολογία κοπής: μετά το 343 π.Χ., τριώβολον Αχαϊκής Συμπολιτείας[214], οβολός Σικυώνος[215], χρονολογία κο-

179. Πρβλ. *DOC* II,2 , σ. 687, αρ. 5.
180. Πρβλ. *HCC* V, σ. 403, πίν. 84, 24.
181. Πρβλ. *HCC* V, σ. 298, αρ. 58.
182. Πρβλ. *HCC* V, σ. 471, αρ. 24 κ.ε.
183. Πρβλ. *HCC* V, σ. 443, πίν. 89, 40.
184. Πρβλ. *MIB* II, αρ. 96.
185. Πρβλ. *MIB* III, αρ. 164b.
186. Πρβλ. *DOC* III,2, σ. 565 κ.ε., πίν. XXXIX, 26.
187. Πρβλ. Papadopoli, ό.π. (υποσημ. 32), III, σ. 951-963, αρ. 15, πίν. CL 2-3.
188. Πρβλ. *MIB* III, αρ. 14.
189. Πρβλ. *MIB* I, αρ. 146a.
190. Πρβλ. *MIB* III, τύπος 2, έτος ΙΙΙ, εργαστήριο Γ, νομισματοκοπείο Νικομηδείας, *MIB*, ό.π., αρ. 161, τύπος 3, έτος ΧΙ, εργαστήριο Α, νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως και ό.π., τύπος 5, έτος ΧΧΙΙΙ, εργαστήριο Ε, νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως.
191. Πρβλ. *DOC* III,2, πίν. XXX, 8a.
192. Πρβλ. *DOC* III,2, πίν. LX, αρ. C.26.
193. Πρβλ. *DOC* IV,2, πίν. VII, 42.2.
194. Πρβλ. G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead* I (Plates), Basel 1972, πίν. 133, αρ. 1874 και πίν. 132, αρ. 1857 (*Θεοτόκε βοήθει* / ... *γενικῷ λογοθέτῃ* και παράσταση της αγίας Σοφίας orans / Ιωάννου πρεσβυτέρου), πρβλ. Zacos - Veglery, ό.π., αρ. 1278.
195. Πρβλ. *DOC* III.2, σ. 649 κ.ε., αρ. A2.1.1 κ.ε.
196. Πρβλ. *DOC* III.2, σ. 685 κ.ε., αρ. D1 κ.ε.
197. Πρβλ. Papadopoli, ό.π. (υποσημ. 32), I, σ. 196, αρ. 2.
198. Πρβλ. Papadopoli, ό.π. (υποσημ. 32), I, σ. 216, αρ. 5-6.
199. Πρβλ. Papadopoli, ό.π. (υποσημ. 32), I, σ. 230, αρ. 4.
200. Πρβλ. Papadopoli, ό.π. (υποσημ. 32), I, σ. 270-271, αρ. 8.
201. Πρβλ. Papadopoli, ό.π. (υποσημ. 32), I, σ. 238, αρ. 3.
202. Πρβλ. Papadopoli, ό.π. (υποσημ. 32), I, σ. 252, αρ. 8-9.
203. Πρβλ. Price, ό.π. (υποσημ. 25), σ. 3068.
204. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 130-131.
205. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 501 και 503.
206. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 287-290.
207. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 53.
208. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 432 κ.ε.
209. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1038 κ.ε.
210. Πρβλ. C. Kraay, *Coins of Ancient Athens*, Newcastle upon Tyne 1968, πίν. IV, αρ. 6, χρονολογία κοπής: περ. 300 π.Χ. και H. Nicolet-Pierre, J.H. Kroll, *American Journal of Numismatics* 2 (1990), πίν. 1, αρ. Pi3 (pi style).
211. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 81, χρονολογία κοπής: 310-309 π.Χ. και *SNG*, Cop., σ. 119 κ.ε., χρονολογία κοπής: 315-310 π.Χ.
212. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 127.
213. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 29.
214. Πρβλ. M. Thompson. The Agrinion Hoard, *NNM* 159, 1968, πίν. XLIX, M.
215. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 68.

πής: 4ος αι. π.Χ., δίδραχμον Γόρτυνας[216], χρονολογία κοπής: μετά το 430 π.Χ., δίδραχμον[217], χρονολογία κοπής: 408-394 π.Χ., και δραχμή Ρόδου[218], χρονολογία κοπής: 304-189 π.Χ., δίδραχμον Κυρήνης[219], χρονολογία κοπής: 308-277 π.Χ., τετράδραχμα Άζη Α΄ Βακτρίας[220], χρονολογία κοπής: 57-35 π.Χ., τετράδραχμον Πτολεμαίου Α΄ Σωτήρος[221], χρονολογία κοπής: 305-285 π.Χ., τετράδραχμα Πτολεμαίου Β΄ Φιλαδέλφου[222].

Χαλκά: Λυσίμαχος[223], χρονολογία κοπής: περ. 306-281 π.Χ., Μαρώνεια[224], χρονολογία κοπής: μετά το 146 π.Χ., Κάσσανδρος[225], χρονολογία κοπής: 306-297 π.Χ., Άργος[226], χρονολογία κοπής: 4ος-3ος αι. π.Χ., Κνωσός[227], χρονολογία κοπής: περ. 220 π.Χ., Φαλάσαρνα[228], χρονολογία κοπής: 4ος αι. π.Χ., Γόρτυνα[229], χρονολογία κοπής: 3ος αι. π.Χ., Αλεξάνδρεια Τρωάς[230], χρονολογία κοπής: 3ος-2ος αι. π.Χ., Γάμβρειον Μυσίας[231], χρονολογία κοπής: μετά το 350 π.Χ., Αμισός[232], χρονολογία κοπής: 120-63 π.Χ., Πτολεμαίος Β΄ Φιλάδελφος[233].

Ρωμαϊκά

Αργυρά: Δηνάριον Τραϊανού[234], νομισματοκοπείο Ρώμης, χρονολογία κοπής: 101-102 μ.Χ.

Χαλκά: Σηστέρτιος Αντωνίνου Ευσεβούς[235], νομισματοκοπείο Ρώμης, χρονολογία κοπής: 152-153 μ.Χ., σηστέρτιος Διοκλητιανού[236], νομισματοκοπείο Αντιοχείας, χρονολογία κοπής: 294/96-305 μ.Χ., «ασσάριο» Ιουλιανού[237], νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, χρονολογία κοπής: 361-363 μ.Χ.

Βυζαντινά (χαλκά): Άσπρα τραχέα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού[238], νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, Ισαακίου Β΄ Αγγέλου[239], νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως.

Ενετικά

Αργυρά: Grosso Lorenzo Tiepolo[240], χρονολογία κοπής: 1268-1275 μ.Χ., grosso Pietro Gradenigo[241], χρονολογία κοπής: 1289-1311 μ.Χ., soldino Francesco Dandolo[242], χρονολογία κοπής: 1329-1339 μ.Χ.

Ανασκαφικά

I. ΙΒ΄ ΕΠΚΑ (Ιωάννινα)

Νικόπολις, Μνημείο Αυγούστου:

Χαλκό Κασσώπης[243], χρονολογία κοπής: περί το 342-330/325 π.Χ., δύο χαλκά Νικοπόλεως επί Αυγούστου[244], χαλκό Νικοπόλεως επί Σεπτιμίου Σεβήρου[245], τέσσερα της αυτής πόλεως επί Καρακάλλα[246], χαλκό Βουθρωτού επί Κλαυδίου-Νέρωνος[247], dupondius Βεσπασιανού[248], νομισματοκοπείο Λουγδούνου, χρονολογία κοπής: 71 μ.Χ., dupondius Γαλερίας Βαλερίας συζύγου Διοκλητιανού[249], νομισματοκοπείο Αλεξανδρείας, χρονολογία κοπής: περί το 308-311 μ.Χ., νεοαντωνιανός Κωνσταντίου[250], νομισματοκοπείο Κυζίκου, χρονολογία κοπής: περί το 295-299 μ.Χ., «ασσάριο» εφθαρμένο, πιθανώς εποχής Αρκαδίου, Ονωρίου, Θεοδοσίου Β΄[251], χρονολογία κοπής: 402-408 μ.Χ.

II. ΙΓ΄ ΕΠΚΑ (Βόλος)

Αρχαία Δημητριάς. Βόρειο Τμήμα. Συνοικία Αϊβαλιώτικα:

Χαλκό Μαγνήτων επί Αλεξάνδρου Σευήρου[252] (222-235 μ.Χ.), αντωνιανός Φιλίππου Α΄ Άραβος (244-249 μ.Χ.) εντελώς εφθαρμένος, δύο «ασσάρια» Κωνσταντίου Β΄[253] (ΑΕ 4), «ασσάριο» Ιουλιανού καίσαρος[254] (ΑΕ 4), χρονολογία κοπής: 355-361 μ.Χ., τρία «ασσάρια» Βαλεντινιανού Β΄[255].

---

216. Πρβλ. J. Svoronos, *Numismatique de la Crète ancienne*, Macon 1890, πίν. XV, αρ. 15.
217. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 737.
218. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 773 κ.ε.
219. Πρβλ. *BMC*, σ. 53, αρ. 242.
220. Πρβλ. M. Mitchiner, *Indo-greek and Indo-scythian Coinage, The Dynasty of Azes*, VI, London 1976, σ. 496, τύπος 749 και σ. 497, τύπος 750.
221. Πρβλ. Ι. Σβορώνος, *Τα Νομίσματα του Κράτους των Πτολεμαίων*, Αθήνα 1904, πίν. IX, αρ. 10.
222. Πρβλ. ό.π., πίν. XII, αρ. 12, χρονολογία κοπής: 285-270 π.Χ. και πίν. XXV, αρ. 1, χρονολογία κοπής: 284-262 π.Χ.
223. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1164-1167.
224. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 646.
225. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1142 κ.ε.
226. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 61-65.
227. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 378-379.
228. Πρβλ. Svoronos, ό.π. (υποσημ. 216), πίν. XXV, αρ. 16.
229. Πρβλ. Svoronos, ό.π. (υποσημ. 216), πίν. XV, αρ. 20.
230. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 72-77.
231. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 146 κ.ε.
232. Πρβλ. *SNG*, von Aulock, σ. 6727.
233. Πρβλ. Σβορώνος, ό.π. (υποσημ. 221), πίν. XIII, αρ. 20.
234. Πρβλ. *HCC* II, σ. 6, αρ. 34.
235. Πρβλ. *HCC* II, σ. 231, αρ. 299.
236. Πρβλ. *HCC* V, αρ. 102.
237. Πρβλ. *LRBC* II, αρ. 2060.
238. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), πίν. 16, 1-6 και 10-13.
239. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), πίν. 20, 9-11.
240. Πρβλ. Papadopoli, ό.π. (υποσημ. 32), I, πίν. VII, αρ. 3.
241. Πρβλ. Papadopoli, ό.π. (υποσημ. 32), I, πίν. VIII, αρ. 9.
242. Πρβλ. Papadopoli, ό.π. (υποσημ. 32), I, πίν. IX, αρ. 14.
243. Πρβλ. P. Franke, *Die antiken Münzen von Epirus*, Wiesbaden 1961, II Gruppe, 1 Serie.
244. Πρβλ. Μ. Οικονομίδου, *Η νομισματοκοπία της Νικοπόλεως*, Αθήναι 1975, σ. 68, αρ. 11 και σ. 71, αρ. 50.
245. Πρβλ. ό.π., σ. 102, πίν. 27, αρ. 19.
246. Πρβλ. ό.π., σ. 113, αρ. 43, σ. 114, αρ. 50, σ. 123, αρ. 126, σ. 127, αρ. 165.
247. Πρβλ. *RPC* I, αρ. 1379.
248. Πρβλ. *BMC* II, πίν. 38, αρ. 5.
249. Πρβλ. *RIC* VI, σ. 677, αρ. 95.
250. Πρβλ. *RIC* VI, σ. 581, αρ. 18a.
251. Πρβλ. για τον τύπο *LRBC* II, αρ. 1996-1998.
252. Πρβλ. Rogers, ό.π. (υποσημ. 86), σ. 120, αρ. 373.
253. Πρβλ. *LRBC* II, αρ. 2504 για τον τύπο, χρονολογία κοπής: 355-361 μ.Χ., και *LRBC* II, αρ. 2496, νομισματοκοπείο Κυζίκου, χρονολογία κοπής: 351-354 μ.Χ.
254. Πρβλ. *LRBC* II, αρ. 2053-2055, για τον τύπο.
255. Πρβλ. *LRBC* II, αρ. 1849, νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης, χρονολογία κοπής: 383-392 μ.Χ., νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, πρβλ. *LRBC* II, αρ. 1706, χρονολογία κοπής: 364-367 μ.Χ. και άλλο, απροσδιορίστου νομισματοκοπείου, πρβλ. *LRBC* II, αρ. 1704, για τον τύπο.

III. 6η ΕΒΑ (Πάτρα)

Α. Ομάδα. Οικόπεδο Ν. Γιάχου (Πάτρα):

Υστερορρωμαϊκό «ασσάριο» Ιουλιανού καίσαρος[256] (ΑΕ 3), χρονολογία κοπής: 355-361 μ.Χ., «ασσάριο» Βαλεντινιανού Α΄[257] (ΑΕ 4), νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης, χρονολογία κοπής: 364-367 μ.Χ.

Β. Ομάδα. Κεφαλονιά:

Χαλκό Λαρίσης[258], χρονολογία κοπής: 400-344 π.Χ., χαλκό Αθαμάνων[259], χρονολογία κοπής: 220-190 π.Χ., φόλλις Ηρακλείου, εφθαρμένος, αντωνιανός Τακίτου[260], χρονολογία κοπής: 275-276 μ.Χ., νεοαντωνιανός Λικινίου Α΄[261], νομισματοκοπείο Ηρακλείας, χρονολογία κοπής: 321-324 μ.Χ., «ασσάριο» Κωνσταντίου Β΄[262], χρονολογία κοπής: 355-360 μ.Χ., «ασσάριο» Βαλεντινιανού Β΄[263], νομισματοκοπείο Αντιοχείας, χρονολογία κοπής: 383-392 μ.Χ., «ασσάριο» Ονωρίου[264], χρονολογία κοπής: 395-408 μ.Χ., ανώνυμοι φόλλεις, Class B[265], χρονολογία κοπής: 1030/35-1042 μ.Χ. και (απομίμηση) Class B[266], χρονολογία κοπής: 1090 μ.Χ., τρία torneselli των δόγηδων A. Contarini[267], χρονολογία κοπής: 1368-1382 μ.Χ., A. Venier[268], χρονολογία κοπής: 1382-1400 μ.Χ., M. Steno[269], χρονολογία κοπής: 1400-1413 μ.Χ.

IV. 7η ΕΒΑ (Λάρισα)

Ανασκαφή στην περιοχή Ευαγγελισμός (έργα ΠΑΘΕ, τμήμα Γυρτώνη-Τέμπη):

Χαλκό Κοινού Μακεδόνων επί Γορδιανού Γ΄[270], χαλκό Θεσσαλονίκης επί Μαξιμίνου Θρακός[271], χαλκό Κοινού Θεσσαλών[272], χρονολογία κοπής: 211-217 μ.Χ., χαλκό Δίου επί Μαξιμίνου[273], δηνάριον Τραϊανού[274], νομισματοκοπείο Ρώμης, χρονολογία κοπής: 103-111 μ.Χ., φόλλις Κωνσταντίνου Ζ΄[275], χρονολογία κοπής: 945-950 μ.Χ.

V. 8η ΕΒΑ (Ιωάννινα)

«Θησαυρός» από το Κάστρο Ιωαννίνων:

Ενδεικτική ανάλυση από έναν αριθμό 35 νομισμάτων και τριών συσσωματώσεων: κοπές 17ου και 18ου αι. μ.Χ. ευρωπαϊκών κρατιδίων, οθωμανικά άσπρα και παράδες νομισματοκοπείων Κωνσταντινουπόλεως και Αιγύπτου, καθώς και εκδόσεις Τυνησίας.

VI. 13η ΕΒΑ (Χανιά)

Ανασκαφή ιερού ναού Αγίου Ιωάννου Προδρόμου, θέση Γκιώνα Ροδωπού Κισάμου Χανίων:

Πιστή απομίμηση, Type A[276], para και yirmi para του Mahmud II[277], νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, έτος 3ο και 23ο, χρονολογία κοπής: 1808-1839 και yirmi kurusluk του Abdülmecid[278], νομισματοκοπείο Misir, έτος 1ο, χρονολογία κοπής: 1839-1861.

Κατασχέσεις

I. Δ΄ ΕΠΚΑ (Ναύπλιο)

Κατάσχεση από την Αστυνομική Διεύθυνση Κορινθίας:

Χαλκό Ταρσού Κιλικίας επί Τραϊανού[279], φόλλις Ιουστινιανού Α΄[280], νομισματοκοπείο Νικομηδείας, χρονολογία κοπής: 518-527 μ.Χ.

II. ΣΤ΄ ΕΠΚΑ (Πάτρα)

Κατάσχεση εις βάρος Π. Τσούλφα του Παναγιώτη:

Χαλκά Κοινού Αιτωλών[281], χρονολογία κοπής: 279-168 π.Χ., Αντιγόνου Γονατά[282], Κοινού Θεσσαλών[283], χρονολογία κοπής: 2ος-1ος αι. π.Χ., Κορίνθου επί P. Aebutius C Pinnius IIviri[284], χρονολογία κοπής: 39-36 π.Χ., μισά τεταρτηρά Μανουήλ Α΄ Κομνηνού[285], νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης.

III. Θ΄ ΕΠΚΑ (Θήβα)

α) Κατάσχεση εις βάρος Β. και Κ. Γαλανού:

Χαλκά Κορίνθου επί Καλιγούλα[286], χρονολογία κοπής: 37/38 π.Χ., χρυσός σόλιδος Ηρακλείου[287], νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, χρονολογία κοπής: 613-616 μ.Χ., τεταρ-

256. Πρβλ. *LRBC* II, σ. 78, αρ. 1685-1686 για τον τύπο.
257. Πρβλ. *LRBC* II, σ. 79, αρ. 1702.
258. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 136 κ.ε.
259. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 39.
260. Πρβλ. *HCC* IV, πίν. 38, αρ. 66-67 για τον τύπο.
261. Πρβλ. *HCC* V, σ. 132, αρ. 117, πίν. 37.
262. Πρβλ. *LRBC* II, αρ. 682 για τον τύπο.
263. Πρβλ. *LRBC* II, αρ. 2763.
264. Πρβλ. *HCC* V, πίν. 89 για τον τύπο.
265. Πρβλ. *DOC* III,2, πίν. LV.
266. Πρβλ. *DOC* III,2, πίν. LV.
267. Πρβλ. Papadopoli, ό.π. (υποσημ. 32), I, σ. 217.
268. Πρβλ. Papadopoli, ό.π. (υποσημ. 32), I, σ. 231.
269. Πρβλ. Papadopoli, ό.π. (υποσημ. 32), I, σ. 240.
270. Πρβλ. *SNG*, Cop., αρ. 1353.
271. Πρβλ. Touratsoglou, ό.π. (υποσημ. 130), σ. 255.
272. Πρβλ. Rogers, ό.π. (υποσημ. 86), σ. 48, αρ. 111.
273. Πρβλ. Κρεμύδη-Σισιλιάνου, ό.π. (υποσημ. 134), σ. 230, αρ. 6, πίν. 21, αρ. 9.
274. Πρβλ. *HCC* II, σ. 18, αρ. 119-121.
275. Πρβλ. *DOC* III,2, σ. 565 κ.ε., Class 5, πίν. XXXIX, αρ. 26.
276. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 159), πίν. 24,1-9.
277. Πρβλ. Péré, ό.π. (υποσημ. 46), αρ. 807 και 827.
278. Πρβλ. Péré, ό.π. (υποσημ. 46), αρ. 883.
279. Πρβλ. *SNG*, France (Cilicie), πίν. 95, αρ. 1763.
280. Πρβλ. *DOC* I, σ. 48, αρ. 28.
281. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 28 κ.ε.
282. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1205 κ.ε.
283. Πρβλ. Rogers, ό.π. (υποσημ. 86), σ. 20, αρ. 5 κ.ε.
284. Πρβλ. *RPC* I.1, αρ. 1124.
285. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), σ. 121, πίν. 17, 19-20.
286. Πρβλ. M. Amandry, *Le monnayage des duovirs corinthiens*, *BCH* Suppl. XV, Paris 1988, σ. 182, αρ. IIaa (P. Vipsanius Agrippa, M. Bellius Proculus).
287. Πρβλ. *DOC* II,1, σ. 248, αρ. 9a, Class IIA(b).

τηρόν Αλεξίου Α΄ Κομνηνού[288], νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης, τεταρτηρόν Ιωάννου Β΄ Κομνηνού[289], νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης, μισό τεταρτηρόν Μανουήλ Α΄ Κομνηνού[290], νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης.

β) Κατάσχεση εις βάρος Θ. Σπάτα:

Ενετική γαζέττα[291] των αρχών του 18ου αιώνα, χρονολογία κοπής: 1710 μ.Χ.

IV. ΙΓ΄ ΕΠΚΑ (Βόλος)

Κατάσχεση από τη Διεύθυνση Ασφαλείας Καρδίτσης, προέλευση από την περιοχή Μυρίνης:

Χαλκά Φαλάννης[292], Αλεξάνδρου Φερών[293], Φαρσάλου[294], Λαρίσης[295], Κρανώννος[296], Μοψίου[297], χρονολογία κοπής: 400-344 π.Χ., Φωκέων[298], χρονολογία κοπής: 354-350 π.Χ.

V. ΙΕ΄ ΕΠΚΑ (Λάρισα)

α) Κατάσχεση από την Υποδιεύθυνση Ασφαλείας Λαρίσης:

Δραχμή Κοινού Θεσσαλών[299], χρονολογία κοπής:196-1ος αι. π.Χ., χαλκά Φιλίππου Β΄[300], Κασσάνδρου[301], Αθηνών[302], χρονολογία κοπής: 330-322/317 π.Χ., «ασσάριον» Κωνσταντίνου Β΄ καίσαρος[303], νομισματοκοπείο Σισκίας, χρονολογία κοπής: περ. 317-324 μ.Χ.

β) Κατάσχεση από το Αστυνομικό Τμήμα Ελασσόνος:

Χαλκά Μαγνήτων[304], χρονολογία κοπής: 197-146 π.Χ., Αινιάνων[305].

VI. ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ (Θεσσαλονίκη)

Κατάσχεση εις βάρος των Β. Κουτσουμήτη και Θ. Μιχαηλίδη:

Χαλκά Φιλίππου Β΄[306], Αλεξάνδρου Γ΄[307], «ασσάριο» Κωνσταντίνου Α΄ και διαδόχων[308], «ασσάριο» Κωνσταντίου Β΄[309].

VII. 6η ΕΒΑ (Πάτρα)

Κατάσχεση εις βάρος Χ. Σάμπαλου, στον Πύργο Ηλείας:

«Θησαυρός» τεταρτηρών και μισών τεταρτηρών της Κομνήνειας δυναστείας (Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, Κωνσταντινούπολις)[310], (Μανουήλ Α΄ Κομνηνός, Θεσσαλονίκη)[311], (Μανουήλ Α΄ Κομνηνός, απροσδιόριστο ελλαδικό νομισματοκοπείο)[312].

VIII. 7η ΕΒΑ (Λάρισα)

Κατάσχεση εις βάρος Σ. Κολτούκη:

Αργυρά μεσαιωνικά, πιθανότατα τμήμα «θησαυρού»: δύο grossi του δόγηδος P. Gradenigo[313] (1289-1311) και δηνάριο de bandera του Stefan Uros I[314] (1243-1276). Το εύρημα θα πρέπει να προέρχεται από περιοχή της Κεντρικής Ελλάδας, όπως τουλάχιστον συμπεραίνεται από τους παρόμοιας σύνθεσης «θησαυρούς» με προέλευση το Καπανδρίτι (έτος ανεύρεσης 1978) και το Χρισσό Δελφών (έτος ανεύρεσης 1927).

IX. Διεύθυνση Ασφαλείας Αθηνών

α) Κατάσχεση εις βάρος Β. Ζαχαράτου του Μιχαήλ:

Χαλκά Φαρσάλου[315], χρονολογία κοπής: 400-344 π.Χ., Αναζαρβού Κιλικίας επί Κομμόδου[316], χρονολογία κοπής: 177-192 μ.Χ., Πτολεμαίου Γ΄ Ευεργέτου[317], χρονολογία κοπής: 247/46-221/20 π.Χ., σόλιδος Θεοδοσίου Β΄[318], νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης, χρονολογία κοπής: 424/25 μ.Χ., ανώνυμος φόλλις, Class A2[319], χρονολογία κοπής: 976(;)-περ. 1030/35 μ.Χ., φόλλις Κωνσταντίνου Ζ΄ και διαδόχων[320], χρονολογία κοπής: 931-944 μ.Χ., δηνάρια τορνήσια Philippe de Savoie[321], χρονολογία κοπής: 14ος αι. μ.Χ., Philippe de Tarente[322], χρονολογία κοπής: 1307-1313 μ.Χ., Guy II de la Roche[323], χρονολογία κοπής: 1294-1308 μ.Χ.

β) Κατάσχεση εις βάρος Αν. Κλίτσα του Γεωργίου:

Πληθώρα αρχαίων ελληνικών, ρωμαϊκών, βυζαντινών και

288. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), σ. 88, Third coinage, πίν. 8, 10-12.
289. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), σ. 106, πίν. 11, 11-12.
290. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), σ. 121, Type B, πίν. 17, 19-20.
291. Πρβλ. Papadopoli, ό.π. (υποσημ. 32), III, σ. 930 κ.ε., αρ. 28-29.
292. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 205 κ.ε.
293. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 245.
294. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 227.
295. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 136 κ.ε.
296. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 39-40.
297. Πρβλ. Rogers, ό.π. (υποσημ. 86), σ. 135-136, αρ. 412.
298. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 131-132.
299. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 300.
300. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 581 κ.ε.
301. Πρβλ. *SNG*, Cop. 1142 κ.ε.
302. Πρβλ. J.H. Kroll, *The Athenian Agora* XXVI, *The Greek Coins*, Princeton-New Jersey 1993, αρ. 41 κ.ε.
303. Πρβλ. *HCC* V, σ. 245, αρ. 60.
304. Πρβλ. Rogers, ό.π. (υποσημ. 86), σ. 108, αρ. 338.
305. Πρβλ. Κ. Λιάμπη, Παρουσίαση και Εικονογραφία των Νομισματικών Εκδόσεων των Αινιάνων, *Υπάτη* 28-29 (1993), πίν. I, αρ. 11.
306. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 582 κ.ε.
307. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1029 κ.ε.
308. Πρβλ. *RIC* VII, σ. 654, αρ. 73.
309. Πρβλ. *RIC* VIII, σ. 493, αρ. 47-79.
310. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), πίν. 11, 9.
311. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), πίν. 17, 17-18.
312. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), πίν. 18, 3-6. Για την κυκλοφορία των τεταρτηρών και των μισών τεταρτηρών στον ελλαδικό χώρο, βλ. Ι. Τουράτσογλου, Η. Τσούρτη και Μ. Γαλάνη, Ο «θησαυρός» Κομοτηνή /1979 (;): Συμβολή στην κυκλοφορία των τεταρτηρών του 12ου αι. μ.Χ., *ByzForsch* XIV, 1 (1989), σ. 367-428.
313. Πρβλ. R. Paolucci, *Le monete dei dogi di Venezia*, Padova 1990, σ. 24.
314. Πρβλ. J. Jevtovic (επιμ.), *Eighth Centuries of the Serbian Dinar. Medieval Coins*, Beograd 1994, σ. 38, αρ. 1.
315. Πρβλ. Rogers, ό.π. (υποσημ. 86), αρ. 502 κ.ε.
316. Πρβλ. *SNG*, France 2, Paris, αρ. 2039.
317. Πρβλ. Σβορώνος, ό.π. (υποσημ. 221), σ. 148, αρ. 974.
318. Πρβλ. *RIC* X, σ. 232.
319. Πρβλ. *DOC* III,2, αρ. A2,1 κ.ε.
320. Πρβλ. *DOC* III,2, αρ. 25.
321. Πρβλ. Schlumberger, ό.π. (υποσημ. 31), σ. 317, πίν. XII, 20.
322. Πρβλ. Schlumberger, ό.π. (υποσημ. 31), σ. 317, πίν. XII, 21.
323. Πρβλ. Schlumberger, ό.π. (υποσημ. 31), σ. 340.

νεωτερικών νομισμάτων – χαλκών, αργυρών και εκ κράματος – προσαρτημένα σε αργυρές πόρπες, αργυρά περίαπτα ή χρυσούς δακτυλίους με την πρόθεση διάθεσής τους στο εμπόριο ως κοσμημάτων. Η πλειονότητα των αρχαίων ελληνικών νομισμάτων προέρχεται από τη Θράκη: Μεσημβρία[324], χρονολογία κοπής: 3ος-2ος αι. π.Χ., Μαρκιανούπολις επί Αλεξάνδρου Σευήρου, Ελαγαβάλου και Μακρίνου, Νικόπολις προς Ίστρῳ επί Γορδιανού Γ', Σερδική, Οδησσός επί Γορδιανού Γ', Αδριανούπολις κτλ.

γ) Κατάσχεση εις βάρος Ιω. Σκεμπετσάκη του Αριστείδη:

Τριώβολον Άργους, στατήρες Κοινού Θεσσαλών, δραχμή Λαρίσης, χαλκά Κνωσού, Παντικαπαίου, εικοσανούμμια 6ου αι. μ.Χ., ενετικά torneselli κτλ.

δ) Κατάσχεση εις βάρος Γ. Κουτάκη του Εμμανουήλ, κατοίκου Ηρακλείου Κρήτης:

Χαλκά Κνωσού[325], Κυρηναϊκής (Crassus)[326], χρονολογία κοπής: περί το 30 π.Χ.

Το όλον ή τμήμα «θησαυρού» εννέα torneselli του 16ου αι. μ.Χ.: αναγνωρίστηκαν κοπές των δόγηδων Leonardo Loredan (1501-1521) και Andrea Gritti (1523-1528).

ε) Κατάσχεση εις βάρος των Ιω. Φιλιππόπολίτη του Κυριάκου και Κ. Μπούρα του Πέτρου:

Χίλια διακόσια είκοσι εννέα νομίσματα, την πλειονότητα των οποίων αποτελούν κοπές πόλεων και βασιλέων της Μακεδονίας, καθώς και θεσσαλικών πόλεων: χαλκά Περδίκκα Γ'[327], Αμύντου Γ'[328], Φιλίππου Β'[329], Αλεξάνδρου Γ'[330], Κασσάνδρου[331], Δημητρίου Πολιορκητού[332], Αντιγόνου Γονατά[333], ανώνυμα Μακεδονίας[334], Φιλίππου Ε', Ουρανουπόλεως, Θεσσαλονίκης, Μένδης[335], Πέλλης[336], Χαλκιδικής Συμμαχίας[337], Παρωρείας[338], Φιλίππων[339], Αμφιπόλεως[340], Μακεδονίας υπό τους Ρωμαίους, Λαρίσης[341], Μαλιέων[342], Φερών[343] (δίπαιστο), Φαλάννης[344], Κοινού Θεσσαλών[345]. Από τα υπόλοιπα ελληνικά, ελάχιστα Ιστιαίας[346], Κορίνθου[347], Απαμείας[348], Πτολεμαίου Ε' Επιφανούς[349] και Πτολεμαίου ΣΤ' Φιλομήτορος[350]. Επίσης, λίγα ρωμαϊκά και βυζαντινά.

Ένας αριθμός νομισμάτων ήταν προσαρτημένα σε αργυρές πόρπες, αργυρά περίαπτα ή χρυσούς δακτυλίους με την πρόθεση διάθεσής τους στο εμπόριο ως κοσμημάτων.

στ) Κατάσχεση εις βάρος των Δ. και Ι. Δάδα του Πέτρου:

Χαλκά Κασσάνδρου, Δημητρίου Πολιορκητού, δηνάριον ρωμαϊκής Δημοκρατίας, αντωνιανοί Γορδιανού Γ', Τρεβωνιανού Γάλλου και Φιλίππου Β'.

ζ) Κατάσχεση εις βάρος Θ. Κόκκοτου του Γεωργίου:

Χαλκά Αλεξάνδρου Γ'[351], Αιτωλών[352], χρονολογία κοπής: 279-168 π.Χ., Ακαρνάνων[353], χρονολογία κοπής: 300-167 π.Χ., Λοκρών[354], χρονολογία κοπής: 338-300 π.Χ., Άργους Αμφιλοχικού[355], χρονολογία κοπής: 350-250 π.Χ., Κορίνθου[356], χρονολογία κοπής: 4ος-3ος π.Χ., Ηραίας Αρκαδίας[357], Μαντινείας[358]. Επίσης, χαλκά ρωμαϊκά, φόλλεις του 7ου αι. μ.Χ., μισά τεταρτηρά της Κομνήνειας δυναστείας, νεωτερικά.

η) Κατάσχεση εις βάρος Κ. Κωνσταντάρα του Ιωάννου:

Δύο χαλκά Φιλίππου Β'[359] και ένα ανώνυμο Μακεδονίας[360], νομισματοκοπείο Πέλλης ή Αμφιπόλεως, χρονολογία κοπής: μετά το 334 π.Χ.

Το όλον ή τμήμα «θησαυρού» σολίδων του 7ου αι. μ.Χ. κατεσχέθησαν τέσσερις σόλιδοι του Ηρακλείου[361]. Στην περίπτωση που το εύρημα περιείχε αποκλειστικά και μόνο σολίδους του Ηρακλείου, η σύνθεσή του θα προσομοίαζε με εκείνη των «θησαυρών» από τη Σάνη Χαλκιδικής (έτος ανεύρεσης 1972) και από τον Πολυχνίτο Λέσβου (έτος ανεύρεσης 1942).

θ) Κατάσχεση εις βάρος Β. Πιστιόλα του Αθανασίου:

---

324. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 660-661.
325. Πρβλ. Svoronos, ό.π. (υποσημ. 216), πίν. VII, αρ. 22.
326. Πρβλ. *CCRE* Ashm., αρ. 825-826.
327. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 519 κ.ε.
328. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 517-518.
329. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 581 κ.ε.
330. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1026 κ.ε., 1029 κ.ε., 1034 κ.ε.
331. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1142 κ.ε., 1160.
332. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1195 κ.ε.
333. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1207 κ.ε.
334. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1119-1122 κ.ε.
335. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 221.
336. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 259-260, 264.
337. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 247-249.
338. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 253-255.
339. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 300-301.
340. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 78.
341. Πρβλ. Rogers, ό.π. (υποσημ. 86), αρ. 148, 288 κ.ε.
342. Πρβλ. Rogers, ό.π. (υποσημ. 86), αρ. 384.
343. Πρβλ. Rogers, ό.π. (υποσημ. 86), αρ. 513.
344. Πρβλ. Rogers, ό.π. (υποσημ. 86), αρ. 456.
345. Πρβλ. Rogers, ό.π. (υποσημ. 86), αρ. 5 κ.ε., 39 κ.ε., 43 κ.ε. και *SNG*, Cop., σ. 323 κτλ.
346. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 510-511.
347. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 169 κ.ε.
348. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 161 κ.ε.
349. Πρβλ. Σβορώνος, ό.π. (υποσημ. 221), πίν. XL, αρ. 11.
350. Πρβλ. Σβορώνος, ό.π. (υποσημ. 221), πίν. XLVIII, αρ. 12-14.
351. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1034 κ.ε.
352. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 25 κ.ε., 28 κ.ε.
353. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 421.
354. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 65 κ.ε.
355. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 320.
356. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 169.
357. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 236.
358. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 253-254.
359. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 582 κ.ε.
360. Πρβλ. K. Liampi, *Der makedonische Schild*, Bonn 1998, αρ. M7, σ. 101.
361. Πρβλ. *DOC* II,1, αρ. 12,2 (τρία τεμάχια), χρονολογία κοπής: 613-περ. 616 και 22,1 (ένα τεμάχιο), χρονολογία κοπής: περ. 626-629.

Τετράδραχμον Αλεξάνδρου Γ'[362], νομισματοκοπείο Αμφιπόλεως, χρονολογία κοπής: περ. 315-294 π.Χ., στατήρες Κορίνθου[363].

ι) Κατάσχεση εις βάρος Π. Μπένου του Ιωάννου:

Αργυρά: Δηνάρια Ιουλίας Μαμαίας[364], νομισματοκοπείο Ρώμης, χρονολογία κοπής: 222-235 μ.Χ. και Σευήρου Αλεξάνδρου[365], νομισματοκοπείο Ρώμης, χρονολογία κοπής: 230-231 μ.Χ., αντωνιανοί Κλαυδίου Β' Γοτθικού[366], νομισματοκοπείο Ρώμης, χρονολογία κοπής: περίπου 268-270 μ.Χ., Πρόβου[367], νομισματοκοπείο Ρώμης, χρονολογία κοπής: περίπου 276-282 μ.Χ.

Χαλκά (ελληνικά): Ροιμητάλκης Α'[368], χρονολογία κοπής: 11 π.Χ.-12 μ.Χ., Οδησσός[369], Παυταλία επί Κομμόδου, Μαρώνεια[370], χρονολογία κοπής: 398/97-348/47 π.Χ., Φίλιππος Β'[371], Αλέξανδρος Γ'[372], χρονολογία κοπής: περίπου 336-περ. 323 π.Χ., Κάσσανδρος[373], Αμφίπολις[374], χρονολογία κοπής: 187-168/67 π.Χ., Θεσσαλονίκη[375], χρονολογία κοπής: 187-168/7 π.Χ., Πέλλα[376], χρονολογία κοπής: 187-168/67 π.Χ., Φίλιπποι επί Τιβερίου[377], Μακεδονία επί Φιλίππου Ε' και Περσέως[378], Κοινού Μακεδόνων, Αθήναι, Νίκαια.

Ρωμαϊκά (βυζαντινά): «ασσάρια» Κωνσταντίνου Α'[379], νομισματοκοπείο Νικομηδείας, χρονολογία κοπής: περίπου 313-317 μ.Χ., Κρίσπου[380], νομισματοκοπείο Lyons, χρονολογία κοπής: περ. 319/20-324 μ.Χ., Κωνσταντίνου Β'[381], νομισματοκοπείο Ηρακλείας, χρονολογία κοπής: περ. 330-335 μ.Χ., Ιουλιανού Β'[382], νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, χρονολογία κοπής: περίπου 361-363 μ.Χ.

ια) Κατάσχεση εις βάρος Αθ. Ταρασουλέα του Κωνσταντίνου:

Χαλκά: Κω[383], χρονολογία κοπής: περ. 168-166 π.Χ. ή και αργότερα, Κέας[384], εικοσανούμμιον Ηρακλείου[385], νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης, χρονολογία κοπής: 611/12 μ.Χ., φόλλις Μιχαήλ Ζ'[386], νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, χρονολογία κοπής: 1071-1078 μ.Χ., ανώνυμος φόλλις, Class H[387], χρονολογία κοπής: περ. 1070-περ. 1075 μ.Χ., μισό τεταρτηρόν Μανουήλ Α' Κομνηνού[388], απροσδιόριστο ελλαδικό νομισματοκοπείο, χρονολογία κοπής: 1143-1180 μ.Χ., πιστή απομίμηση, Type A[389], επαργυρωμένο άσπρο τραχύ Θεοδώρου Α' Λασκάρεως[390], χρονολογία κοπής: 1208-1222 μ.Χ., soldino του δόγη Bartolomeo Gradenigo[391], χρονολογία κοπής: 1339-1342 μ.Χ.

ιβ) Κατάσχεση εις βάρος Ευ. Ταρίνα του Δημητρίου:

Χαλκά ελληνικών πόλεων και ηγεμόνων: Μαρώνεια, Μεσημβρία, Λυσίμαχος, Φίλιππος Β', Κάσσανδρος, Περσεύς, Θεσσαλονίκη επί Γορδιανού Γ', Νικόπολις επί Σεπτιμίου Σευήρου, Αμβρακία, Κοινόν Θεσσαλών, Λάρισα, Κοινόν Βοιωτών, Κύθηρα, Ρόδος, Αμισός, Προυσιάς, Κρώμνα, Σέλγη, Αντίοχος Ιέραξ, Ακρασιωτών.

Χαλκά ρωμαϊκά: Φόλλεις και «ασσάρια» Κωνσταντίνου Α', «ασσάρια» Ελένης, Φαύστας, Κρίσπου, Κώνσταντος, Ουάλεντος, Γρατιανού, Βαλεντινιανού Β', φόλλεις και «ασσάρια» Θεοδοσίου Α' και Αρκαδίου.

Χρυσά, αργυρά και χαλκά βυζαντινά: Πεντανούμμια, δεκανούμμια, εικοσανούμμια και φόλλεις Αναστασίου Α', πεντανούμμια, εικοσανούμμια και φόλλεις Ιουστίνου Α', σόλιδος, semissis, siliqua, πεντανούμμια, οκτανούμμια, δεκανούμμια, δωδεκανούμμια, δεκαεξανούμμια, εικοσανούμμια και φόλλεις Ιουστινιανού Α', δεκανούμμια, εικοσανούμμια και φόλλεις Ιουστίνου Β' και Σοφίας, τρεμίσσιον, πεντανούμμια, δεκανούμμια, εικοσανούμμια και φόλλεις Μαυρικίου, δεκανούμμια, εικοσανούμμια, φόλλεις Τιβερίου Β', εξάγραμμον, εξανούμμια, δεκανούμμια, δωδεκανούμμια, εικοσανούμμια και φόλλεις Ηρακλείου, αραβικές απομιμήσεις φόλλεων εποχής Ηρακλείου, σόλιδος, πεντανούμμια, δεκανούμμια, εικοσανούμμια και φόλλεις Φωκά, tremissis, siliqua, πεντανούμμια, δεκανούμμια, δωδεκανούμμια, εικοσανούμμια και φόλλεις Κώνσταντος Β', μιλιαρίσια Λέοντος Δ', Κωνσταντίνου ΣΤ' και Ειρήνης, Μιχαήλ Β', Θεοφίλου, Μιχαήλ Γ', φόλλεις δυναστείας Ισαύρων

362. Πρβλ. Price, ό.π. (υποσημ. 25), σ. 480.

363. Πρβλ. O. Ravel, *Les poulains de Corinthe*, London 1948, αρ. 1025-1027 και 1034a κτλ.

364. Πρβλ. *HCC* III, σ. 163, αρ. 1.

365. Πρβλ. *HCC* III, σ. 144, αρ. 60.

366. Πρβλ. *HCC* IV, σ. 70, αρ. 13.

367. Πρβλ. *HCC* IV, σ. 166, αρ. 63.

368. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 119 κ.ε.

369. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 670.

370. Πρβλ. E. Schönert-Geiss, *Die Münzprägung von Maroneia*, Berlin 1987, αρ. 598 κ.ε.

371. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 581 κ.ε.

372. Πρβλ. Price, ό.π. (υποσημ. 25), σ. 326 και 394.

373. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1142 κ.ε., 1160 κ.ε.

374. Πρβλ. I. Touratsoglou, *BAR*, 326, πίν. 9, αρ. 3, 8, 10, 12, 14 και 16.

375. Πρβλ. ό.π., πίν. 8, αρ. 1, 2, 4, 7, 9, 13 και 14.

376. Πρβλ. ό.π., πίν. 10, αρ. 1, 3, και 6.

377. Πρβλ. *RPC* I, αρ. 1657.

378. Πρβλ. Touratsoglou, ό.π. (υποσημ. 374), πίν. 7, αρ. 4 και 8.

379. Πρβλ. *HCC* V, σ. 204, αρ. 321.

380. Πρβλ. *HCC* V, σ. 225, αρ. 23.

381. Πρβλ. *HCC* V, σ. 248, αρ. 80.

382. Πρβλ. *HCC* V, σ. 358, αρ. 44.

383. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 665.

384. Πρβλ. Ch. Papageorgiadou-Banis, *The Coinage of Kea*, *Μελετήματα* 24, Athens 1997, πίν. 2-3, αρ. 42 και 51a κ.ε.

385. Πρβλ. *MIB* III, αρ. 226.

386. Πρβλ. *DOC* III,2, αρ. 14a.4.

387. Πρβλ. *DOC* III,2, σ. 694, αρ. H,1 κ.ε.

388. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), πίν. 18, 1-2.

389. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), πίν. 24, 1-9.

390. Πρβλ. Hendy, ό.π. (υποσημ. 58), πίν. 30, αρ. 7.

391. Πρβλ. Papadopoli, ό.π. (υποσημ. 32), I, πίν. X, αρ. 10.

και Μακεδόνων, φόλλεις Λέοντος ΣΤ', φόλλεις Κωνσταντίνου Γ', ανώνυμοι φόλλεις, Class A2, A2, B, C, D, E, F, G, H, I, K, φόλλεις και άσπρα τραχέα Αλεξίου Α' Κομνηνού, άσπρα τραχέα, τεταρτηρά και μισά τεταρτηρά Μανουήλ Α' Κομνηνού, άσπρα τραχέα και τεταρτηρά Ανδρονίκου Α' Κομνηνού, άσπρα τραχέα και τεταρτηρά Ισαακίου Β' Αγγέλου, λατινικές απομιμήσεις μεγάλου και μικρού μεγέθους, «πιστές απομιμήσεις» type A, B και C, άσπρα τραχέα αυτοκρατόρων Νικαίας και Θεσσαλονίκης, στάμενα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, Ανδρονίκου Β' και Μιχαήλ Θ', στάμενα Ανδρονίκου Β' και Ανδρονίκου Γ', σταυράτο Μανουήλ Γ' Παλαιολόγου, εκδόσεις της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντος.

Μεσαιωνικά: Δηνάρια τορνήσια πριγκήπων Αχαΐας των Guillaume I de Villeardouin, Ισαβέλλας, Φιλίππου Σαβοΐας κτλ., χάλκινα Ταγκρέδου, πρίγκιπος Αντιοχείας, χαλκό Βαλδουίνου Α', κόμητος Εδέσσης, χαλκά Αρτουκιδών του Mardin (12ος αι. μ.Χ.) και τουρκομανικά Σελτζουκιδών.

Μολυβδόβουλλα (46 τεμάχια).

ιγ) Κατάσχεση εις βάρος Ν. Ψαρροπούλου:

Τετράδραχμον Λυσιμάχου, πέμπτον τετραδράχμου Φιλίππου Β', τετράδραχμον Αλεξάνδρου Γ[392], νομισματοκοπείο Μεσοποταμίας, χρονολογία κοπής: 315-304 π.Χ., τετράδραχμον Αθηνών 4ου αι. π.Χ., διπλός βικτωριάτος Κοινού Θεσσαλών, δραχμή Λαρίσης, χαλκά Αμύντα Γ', Αλεξάνδρου Γ', Κασσάνδρου, Αντιγόνου Γονατά, Κοινού Θεσσαλών, Προέρνης, Κραννώνος, Φαλάννης[393], αντωνιανός Τραϊανού Δεκίου, φόλλις Αναστασίου Α', φόλλις και εικοσανούμμια Ιουστίνου Β' και Σοφίας, νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης, φόλλις Κώνσταντος Β'[394], νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, χρονολογία κοπής: 659/60-663/64 μ.Χ., ανώνυμοι φόλλεις, Class A2 και C, κτλ.

ιδ) Κατάσχεση εις βάρος Χρ. Μπακουσόγλου:

Χαλκά Αμβρακίας[395], Λυσιμάχου[396], Αλεξάνδρου Γ'[397], Κασσάνδρου[398], Αντιγόνου Γονατά[399], Δημητρίου Πολιορκητού[400], Θεσσαλονίκης[401], Κοινού Θεσσαλών[402], Φαρσάλου[403], χρονολογία κοπής: 440-344 π.Χ., Κοινού Θεσσαλών αυτοκρατορικών χρόνων[404], Λαρίσης[405], Φαλάννης[406].

ιε) Κατάσχεση εις βάρος Ν. Παρίσου του Σταύρου:

Χαλκά Λευκάδος[407], χρονολογία κοπής: 4ος αι. π.Χ., Κοινού Ακαρνάνων[408], χρονολογία κοπής: 300-167 π.Χ., Θυρρείου[409], χρονολογία κοπής: περ. 350-μετά το 300 π.Χ., Παλαίρου[410], Αμβρακίας[411], χρονολογία κοπής: 238-168 π.Χ., Σέλγη Πισιδίας[412], χρονολογία κοπής: 2ος-1ος αι. π.Χ., «ασσάριο» Κώνσταντος[413], νομισματοκοπείο Αντιοχείας, χρονολογία κοπής: 346-350 μ.Χ.

ιστ) Κατάσχεση εις βάρος Ιω. Καραλιβανού του Παναγιώτη:

Τρία τετράδραχμα Αθηνών[414] της λεγομένης κατηγορίας των «στεφανηφόρων» (new style), πιθανότατα το όλον ή τμήμα «θησαυρικού» συνόλου.

ιζ) Κατάσχεση εις βάρος των M. Goxhaj του Alem και Il. Goxhas του Petro:

Είκοσι έξι χρυσά υπέρπυρα, πιθανότατα το όλον ή τμήμα «θησαυρού»[415] με απόκρυψη τους χρόνους της βασιλείας του Ιωάννου Γ' Βατάτζη και προέλευση χώρο της σημερινής δημοκρατίας της Αλβανίας.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

392. Πρβλ. Price, ό.π. (υποσημ. 25), σ. 3792.
393. Πρβλ. Rogers, ό.π. (υποσημ. 86), σ. 452 κ.ε.
394. Πρβλ. *MIB* III, αρ. 175 κ.ε.
395. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 30.
396. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1149.
397. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1027-1029.
398. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1143 και 1160.
399. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1205 και 1214.
400. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 1224.
401. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 353.
402. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 310 και 324-327.
403. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 233.
404. Πρβλ. Rogers, ό.π. (υποσημ. 86), σ. 340 και 345.
405. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 136.
406. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 203.
407. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 370-373.
408. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 421 και 423-424.
409. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 416.
410. Πρβλ. Ευ. Ράλλη-Φωτοπούλου, Χάλκινα τετράδραχμα και δραχμές από την Πάλαιρο της Ακαρνανίας, *Νομισματικά Χρονικά* 2000, σ. 39-54.
411. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 25.
412. Πρβλ. *SNG*, Cop., σ. 259-262.
413. Πρβλ. *LRBC* II, σ. 2614-15.
414. Για τους τύπους, πρβλ. M. Thompson, *The New Style Silver Coinage of Athens (ANSM/10)*, New York 1961, σ. 170, αρ. 430d (*ΛΥΣΑΝ-ΓΛΑΥΚΟΣ, ΚΛΕΟΦΑΝ, Δ-ΣΩ*, σύμβολο τέττιξ), χρονολογία κοπής: κατά Mørkholm 127/26 π.Χ. (ένα τεμάχιο), σ. 170, αρ. 431i (*ΜΕΝΕΔ-Ε-ΜΕ*), χρονολογία κοπής: κατά Mørkholm 127/126 π.Χ. (1 τεμάχιο), σ. 175, αρ. 445g (*ΕΠΙΓΕΝΗ-ΣΩΣΑΝΔΡΟΣ, ΕΥΜΗ-Γ-ΣΦ*, σύμβολο αετός επί κεραυνού), χρονολογία κοπής: κατά Mørkholm 126/25 π.Χ. (ένα τεμάχιο).
415. Αναλυτικά το εύρημα περιείχε ένα υπέρπυρον Ισαακίου Β' Αγγέλου, πρβλ. *DOC* IV,1, σ. 372, VAR B, αρ. 1c κ.ε., πίν. XX, νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως (χρονολογία κοπής: 1185-1195 μ.Χ.), ένα υπέρπυρον Αλεξίου Γ' Αγγέλου, πρβλ. *DOC* IV, 1, σ. 404 κ.ε., VAR II, αρ. 1b κ.ε., πίν. XXIII, νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως (χρονολογία κοπής: 1197-1203 μ.Χ.) και είκοσι τέσσερα υπέρπυρα Ιωάννου Γ' Βατάτζη, πρβλ. *DOC* IV, 2, σ. 483 κ.ε., αρ. 4a κ.ε. (second coinage), πίν. XXIX, νομισματοκοπείο Μαγνησίας (χρονολογία κοπής: 1232-1254; μ.Χ.).

2002

Το 2002 υπήρξε μια μεταβατική χρονιά για το Νομισματικό Μουσείο. Προετοιμάστηκε για τη μεταφορά στη νέα του στέγη στο Ιλίου Μέλαθρον και συγχρόνως πραγματοποιήθηκαν αλλαγές στη σύνθεση του προσωπικού. Ο διευθυντής Ι. Τουράτσογλου συνταξιοδοτήθηκε το Μάρτιο, παραμένοντας ως επίτιμος διευθυντής του Μουσείου και ακούραστος υποστηρικτής του. Χρέη διευθυντού άσκησε παράλληλα με τα άλλα του καθήκοντα ο Χ. Κριτζάς, διευθυντής του Επιγραφικού Μουσείου, για διάστημα τεσσάρων μηνών, υποστηρίζοντας το προσωπικό και τις αρχές του Μουσείου. Η Δ. Ευγενίδου τοποθετήθηκε ως διευθύντρια του Μουσείου τον Ιούλιο του 2002. Το υπόλοιπο επιστημονικό προσωπικό δεν υπέστη σοβαρές αλλαγές, αποτελούμενο από τους Η. Τσούρτη, Ευ. Αποστόλου, Π. Μπούγια, Ευ. Ράλλη (μόνιμο προσωπικό), Ι. Στόγια, Γ. Νικολάου· σ' αυτό το προσωπικό προστέθηκαν ο Π. Τσέλεκας, η Ελ. Παπαευθυμίου και η μουσειολόγος Ε. Βλάχου (ωρομίσθιο προσωπικό).

Εργαστήριο συντήρησης

Στο εργαστήριο συντήρησης απασχολήθηκαν η Έ.-Ά. Παυλίδου, Ε. Κοντού, Ν. Κατσικώστα ενώ η μόνιμη συντηρήτρια Ντ. Βλάχου απουσίαζε με εκπαιδευτική άδεια. Η Ιφ. Λελοβίτη, συντηρήτρια χαρτιού, συνέχισε τη συντήρηση των παλαιών βιβλίων της βιβλιοθήκης του Μουσείου.

Εκθέσεις

Το Μουσείο συμμετείχε σε εκθέσεις άλλων φορέων, όπως η έκθεση που διοργανώθηκε από τη Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με τίτλο: «Μουσών Δώρα».

Το Μουσείο άρχισε να προετοιμάζει την έκθεση «Αιγαίο των Νομισμάτων» για να μεταφερθεί σε χώρες της Ευρώπης στα πλαίσια της Ελληνικής Προεδρίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, το πρώτο εξάμηνο του 2003. Το θέμα αυτό ως φωτογραφική έκθεση είχε επιμεληθεί παλαιότερα η Η. Τσούρτη και συνοδευόταν από τον ανάλογο κατάλογο. Η νέα έκθεση στηρίχθηκε στην παλαιά, πλαισιώθηκε με νομίσματα και αντικείμενα. Τη βασική επιμέλεια είχε η Ελ. Παπαευθυμίου με τη συμπαράσταση της Ευ. Αποστόλου.

Εκδηλώσεις

Στα πλαίσια των εκδηλώσεων των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς (ΕΗΠΚ), το τελευταίο Σαββατοκύριακο του Σεπτεμβρίου, το Μουσείο οργάνωσε ξεναγήσεις στην μόνιμη έκθεση του Ιλίου Μελάθρου και εξέδωσε ένα μικρό εγχειρίδιο με θέμα τον Αντιπραγματισμό. Για την έκδοση συνεργάστηκε όλο το επιστημονικό προσωπικό του Μουσείου. Τις μέρες του εορτασμού πραγματοποιήθηκαν ξεναγήσεις.

Η 11η Δεκεμβρίου καθιερώθηκε ως μέρα εκδηλώσεων του Μουσείου αφού αποτελεί την ημερομηνία των εγκαινίων της μόνιμης έκθεσης, στην πρώτη δική του στέγη μετά από πλέον 160 χρόνια λειτουργίας του. Τη μέρα αυτή παρουσιάστηκε η έκδοση του Μουσείου, *Σύνταγμα Βυζαντινών Θησαυρών του Νομισματικού Μουσείου* από τον καθηγητή Τ. Κόλια.

Εκπαιδευτικά προγράμματα

Μετά από πολλά χρόνια, τον Οκτώβριο του 2002 ξανάρχισαν να λειτουργούν εκπαιδευτικά προγράμματα τώρα πια στο Ιλίου Μέλαθρον. Τα προγράμματα απευθύνονται σε οργανωμένες σχολικές ομάδες και πραγματοποιούνται σε καθημερινή βάση από το προσωπικό του Μουσείου και συγκεκριμένα από τη μουσειολόγο Ε. Βλάχου.

Προετοιμασία μεταφοράς από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στο Ιλίου Μέλαθρον

Μεταφέρθηκαν οι αυτόνομες νομισματοθήκες από ανοξείδωτο ατσάλι του θησαυροφυλακίου το οποίο είχε κατασκευασθεί ειδικά στο Ιλίου Μέλαθρον, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Άρχισε η μετάγγιση των νομισμάτων από τις παλαιές ξύλινες νομισματοθήκες στις νέες μεταλλικές, ώστε να μεταφερθούν μαζί με τα νομίσματα στη νέα στέγη του Μουσείου. Ολοκληρώθηκε η μετάγγιση των αρχαίων ελληνικών «θησαυρών».

Ο εμπλουτισμός του Μουσείου συνεχίστηκε με παραδόσεις, δωρεές και αγορές.

Δωρεές

«Θησαυρός», παραχώρηση από την 9η ΕΒΑ, ΒΕ 851:

Αποτελείται από 91 χρυσά οθωμανικά νομίσματα (1854-1918), 7 χρυσά και επίχρυσα κοσμήματα, 3 κοχλιάρια, 1 χαλκό πινάκιο, 173 μικρά μαργαριτάρια και το αγγείο στο οποίο εμπεριέχονταν.

Δωρεά της Μ. Φλώρου:

α) Πέμπτον τετραδράχμου Φιλίππου Β', Αμφίπολις, 315/14-295/94, ΒΕ 841. G. Le Rider, *Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II, frappes en Macédoine de 359 à 294*, Paris 1977, σ. 126, Amphipolis IV, πίν. 48, αρ. 10-12. β) Χρυσό çeyrek του Μουσταφά Δ', 1807-1808, ΒΕ 841β'. N. Péré, *Osmanlilarda Madeni Paralar*, Istanbul 1968, σ. 235-237, αρ. 727.

Δωρεά του Θ. Παπανδρέου από τις Αχαρνές στο χώρο της Αττικής οδού, ΒΕ 846:

Χάλκινο νόμισμα αθηναϊκό, περί τα μέσα 264-67 π.Χ. J.H. Kroll, *The Athenian Agora* XXVI, *The Greek Coins*, 1993, αρ. 284 κ.ε.

Δωρεά Ζαβιτσάνου, ΒΕ 842:

Είκοσι δύο νομίσματα και ένα μολύβδινο πώμα. Από αυτά 15 είναι χάλκινα νομίσματα από τα ελληνιστικά χρόνια έως τον 4ο αι. μ.Χ. από διάφορα νομισματοκοπεία, 2 αντωνιανοί του 3ου αι. μ.Χ., μία φόλλις Ιουστινιανού Α΄, *DOC* I, σ. 87, αρ. 39 d 1-3, ένα ανώνυμο ενετικό νόμισμα για το Βασίλειο της Κάνδιας, N. Papadopoli-Aldobradini, *La moneta di Venezia*, Venezia 1919, III, σ. 961, αρ. 2 κ.ε., 3 νεότερα νομίσματα.

Δωρεά Γ. Νικολάου, 8 νομίσματα, ΒΕ 843:

α) Σηστέρτιος Αδριανού, 117-138, *HCC* II, σ. 151, αρ. 533. β) Δύο αντωνιανοί Κλαυδίου Γοτθικού, περ. 270, *HCC* IV, σ. 80, αρ. 6 και 1. γ) Ασσάριο Κωνστάντιου Β΄. δ) Ασσάριο Βαλεντιανού Β΄, 388-392, *LRBC* II, αρ. 389. ε) Υστερορρωμαϊκό του τύπου Securitas. στ) Δεκανούμμιο Ιουστίνου Β΄, 565-578, Καρχηδών, *DOC* I, σ. 255, αρ. 200. ζ) Φόλλις Ιουστίνου Β΄, Νικομήδεια, 574/5, *MIB* II, 46a.

Δωρεά Ι. Τουράτσογλου, ΒΕ 847:

Αργυρό μετάλλιο της Τραπέζης της Ελλάδος, αναμνηστική κοπή για τα 30 χρόνια από την ίδρυση της Τραπέζης.

Δωρεά R. Mckay Forbs από την περιήγησή του στους Δελφούς, ΒΕ 849:

Εικοσανούμμιον Ιουστίνου Β΄, *MIB* II, 70c.

Δωρεά Γ. Φωτίου: 8 νομίσματα, ΒΕ 850 (Εικ. 5-6):

α) Σόλιδος Ιουστινιανού Α΄, Κωνσταντινούπολη, 542-565, *MIB* I, αρ. 7. β) Σόλιδος Ιουστίνου Β΄, Κωνσταντινούπολη, 567-578, ό.π., αρ. 5[α]. γ) Τριμήσσιο Ηρακλείου, Κωνσταντινούπολη, 610, ό.π., III, αρ. 74. δ) Φόλλις Λέοντος Στ΄, Κωνσταντινούπολη, *DOC* III2, 8.101. ε) Δύο γλυπτοί λίθοι (κορναλίνες 3ου αι. μ.Χ.). στ) Δύο γυάλινα βάρη.

Δωρεά Υπουργείου Οικονομίας και Οικονομικών, ΒΕ 860:

Δύο χρυσά αναμνηστικά νομίσματα με τις παραστάσεις της τελευταίας σε κυκλοφορία δραχμής.

Δωρεά νομισματικής Συλλογής Alpha Bank, ΒΕ 861:

Νόμισμα χαλκό Παλαίρου Ακαρνανίας[416], 4ος αι. π.Χ.

Αγορές

Από ιδιώτες: «Θησαυρός» Αικ. Πιπεροπούλου, αγνώστου προελεύσεως, κειμήλιο οικογενείας που καταγόταν από τη Μικρά Ασία. Είκοσι ένα άσπρα τραχέα από ήλεκτρο του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνού, χρονολογία κοπής: 1118-1143. ΒΕ 857 (Εικ. 7-9). *DOC* IV, part I, Var. I, II, αρ. 8[α].1 κ.ε.

Από δημοπρασίες του εξωτερικού:

α) Δίδραχμο Καρύστου, περ. 235-200 π.Χ., ΒΕ 852: W. Wallace, Tyrant of Karystos, στο *Essays to St. Robinson*, Oxford 1968, σ. 202 (από Classical Numismatic Group, 61, 25.9.02, αρ. 579).

β) Tessera χαλκή Τιβερίου,14-37 μ.Χ., ΒΕ 854: T. Buttrey, *NC* 1973, σ. 61, αρ. 14 (από Spink 10.02, αρ. 813).

γ) Μετάλλιο χαλκό Φιλιππουπόλεως επί Καρακάλλα, 198-217 μ.Χ., ΒΕ 853 (Εικ. 5): *BMC*, Thrace, σ. 115, αρ. 36 (από Classical Numismatic Group 61, 25.9.02, αρ. 1026).

δ) Ημίδραχμο Ardashir I, 224-241 μ.Χ., Σασσανιδών, ΒΕ 845: R. Göbl, *Sassanian Numismatics*, Brunswick 1971, I/1,2. M. Abram, *Nomina Propria Iranica in Nummis*, Wien 1986, 658 (από J. Elsen, 16.3.02, αρ. 612).

ε) Μετάλλιο (1 1/2 σόλιδου) Κωνστάντιου Β΄, Αντιόχεια περ. 347-355, ΒΕ 862α΄: (Εικ. 5): *RIC*, σ. 78. R. Bastien, *Monnaie et Donativa au Bas-Empire*, Belgique 1988, σ. 86. Προτομή αυτοκράτορα με επιγραφή *FLIVLCONSTAN TIVSPERPAVG*. Στην άλλη όψη, ο αυτοκράτορας κατενώπιον πάνω σε τέθριππο άρμα κρατεί σκήπτρο με αετό και σκορπά νομίσματα στο πλήθος. Τα άλογα απεικονίζονται με έντονη κίνηση δεξιά και αριστερά του θεατή. Ο αυτοκράτορας σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές, όπως νίκες του στρατού, ανακήρυξη υπάτου, μοιράζει χρήματα στο λαό (από Numismatica Ars Classica 24, Zurich, 5.12.02, αρ. 305).

στ) Σόλιδος Λέοντος Στ΄, 886-908, ΒΕ 862β΄ (Εικ. 5): Προτομή Παναγίας δεομένης. Η πρώτη φορά που η μορφή της Θεοτόκου απεικονίζεται σε νομίσματα. Το νόμισμα κόπηκε μεταξύ του 906, έτος κατά το οποίο ο αυτοκράτορας νυμφεύθηκε για τέταρτη φορά, και το 908, έτος στέψης του γιου του Κωνσταντίνου. Πιθανώς η μορφή της Θεοτόκου να παρουσιάζει την Παναγία του Φάρου, ναό στον οποίο νυμφεύθηκε ο αυτοκράτορας[417]. Προτομή Λέοντος ΣΤ΄ που κρατεί σταυροφόρο σφαίρα, *DOC* 1b (από Numismatica Ars Classica 24, Zurich, 5.12.02, αρ. 438).

ζ) Μετάλλιο αναμνηστικό της νίκης της Ναυπάκτου, Βενετία 1571, Ανώνυμος χαράκτης, ΒΕ 848 (Εικ. 6): P. Voltolina, *La storia di Venezia attraverso le medaglie*, vol. II, αρ. 565 (από Arsantiqua, London, part I, 19.4.02, αρ. 193).

η) Μετάλλιο Marie dei Medici, 1573-1600, έτος κοπής: 1624, του χαράκτη Guillaume Dupré, ΒΕ 849.

θ) Αναμνηστικό μετάλλιο επανακατάληψης από τη Βενετία της *NEAPOLIS MALVASIAE*, από τον Μοροζίνι, 12 Αυγούστου 1690, κοπή Νυρεμβέργης 1690, έργο του Ph.H. Müller, ΒΕ 858 (Εικ. 6): Voltolina, ό.π., αρ. 1085 (από Arsantiqua London, part II, 8.11.02, αρ. 135).

ι) Αναμνηστικό μετάλλιο επανακατάληψης της Χίου και του κάστρου του Ciclut, Δαλματίας, από τους Βενετούς, κοπή Νυρεμβέργης 1694, έργο του Ph.H. Müller, ΒΕ 859 (Εικ. 10): Voltolina, ό.π., αρ. 1101 (από Arsantiqua London, part II, 8.11.02, αρ. 148).

416. Ευ. Ράλλη, Χάλκινα τετράδραχμα και δραχμές της Παλαίρου Ακαρνανίας, *Νομισματικά Χρονικά*, 2000, σ. 46.

417. Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, USA 1982, σ. 37 και 179 και Β. Πέννα, *Το Βυζαντινό Νόμισμα*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, Λευκωσία 2002, σ. 56, αρ. 26.

BE 862α΄

BE 862β΄

BE 850/2

BE 850/1

BE 850/3

BE 850

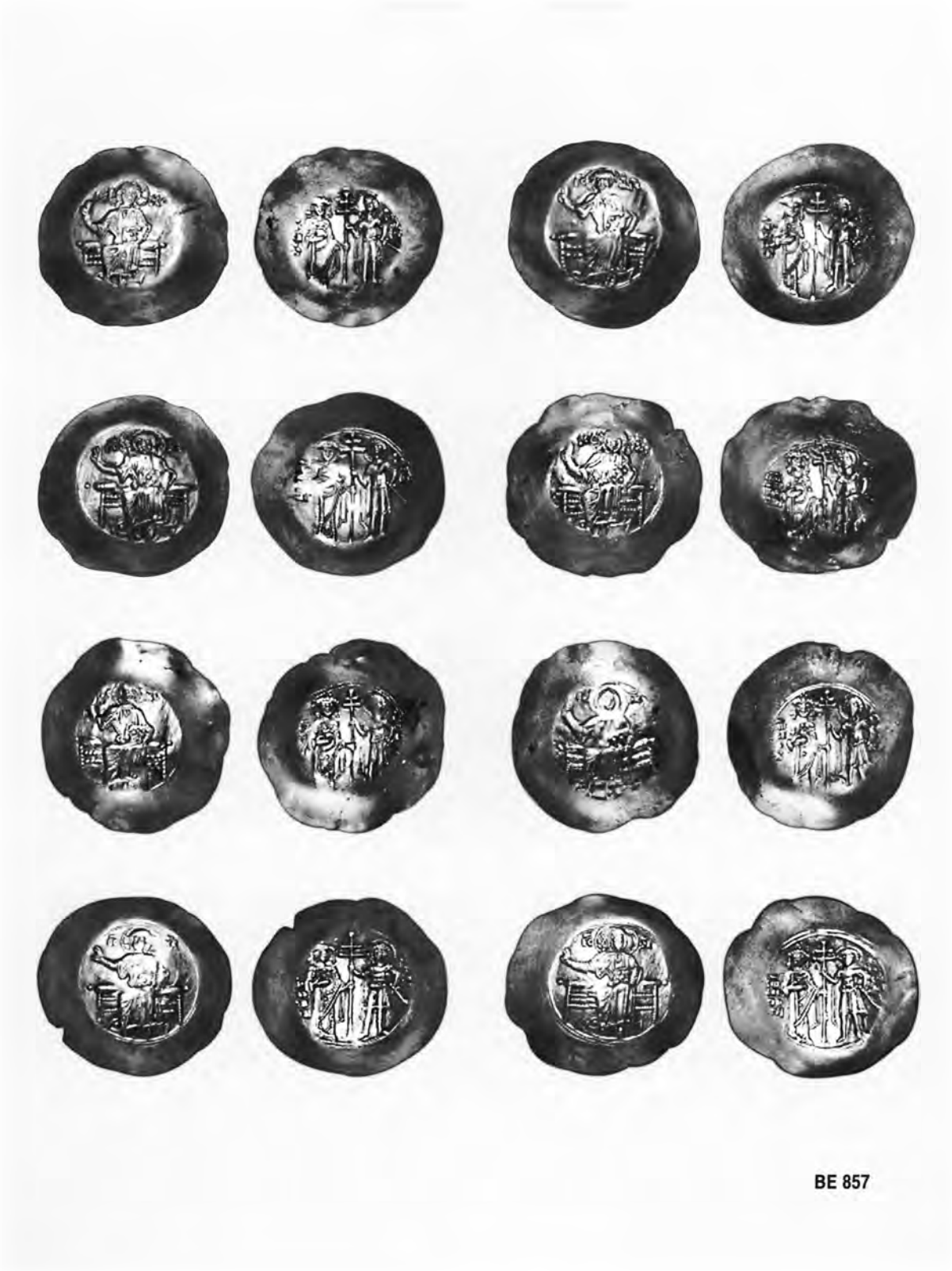

BE 853

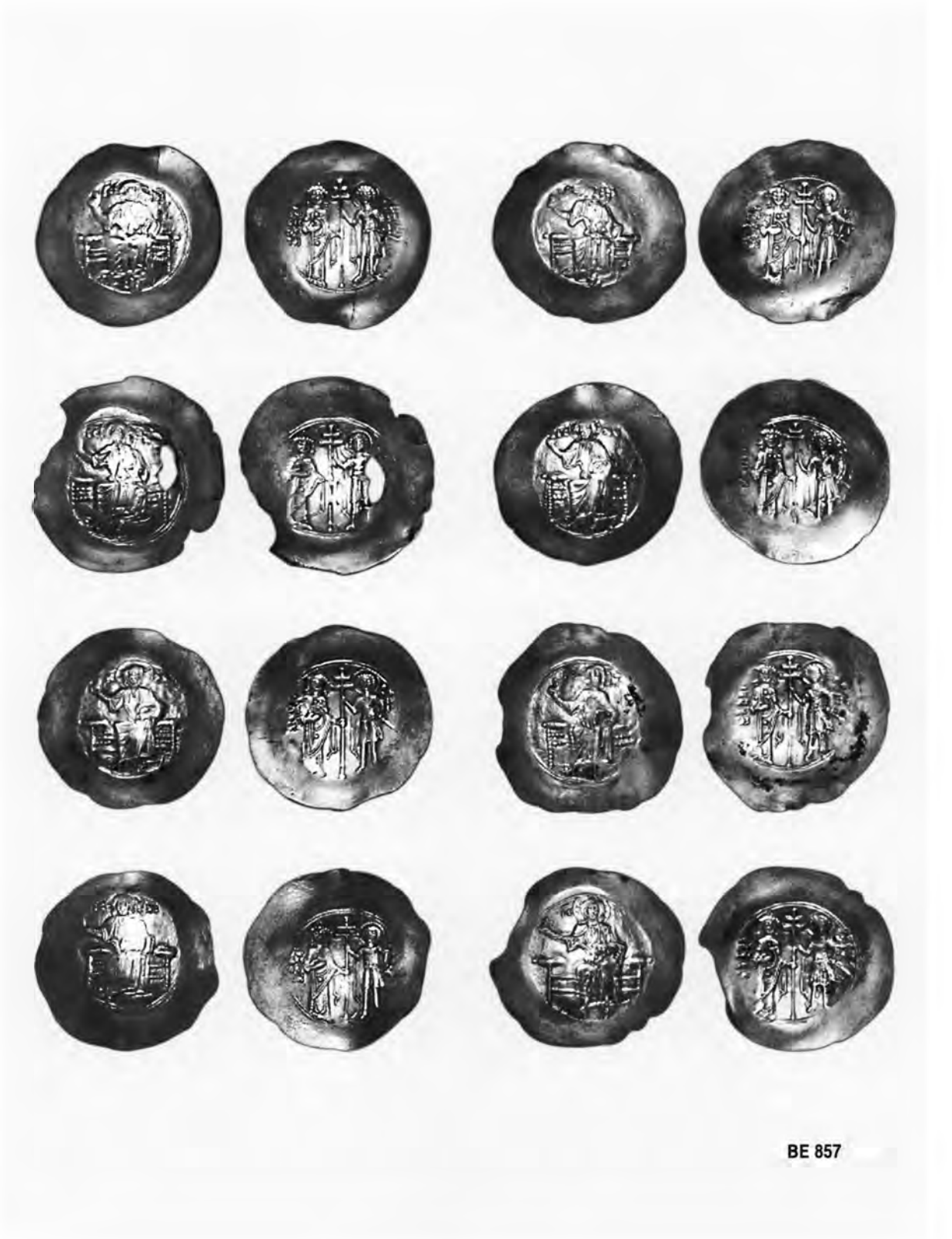
Εικ. 5. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο.

Εικ. 6. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο.

Εικ. 7. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο.

Εικ. 8. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο.

Εικ. 9. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο.

Εικ. 10. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο.

κ) Επάργυρη πλακέτα Γεωργίου Α΄, φιλοτεχνήθηκε από P. Vannier το 1906, ΒΕ 855 (Εικ. 10) (από G. Hirsh 223, 26-28.9.02, αρ. 3727).

λ) Μετάλλιο χαλκό χυτό φιλοτεχνήθηκε από τον Goetz το 1915, ΒΕ 856 (Εικ. 6): G.W. Kienast, *The W o/oeing of the Balkans*, *The Medals of Karl Goetz*, Cleveland, Artus Company 1967, αρ. 164.

Κατασχέσεις

Από το Τελωνείο Αερολιμένος Αθηνών ως αξήτητα 9 νομίσματα, ΒΕ 844:

α) Χαλκό Μαρωνείας, 480-350 π.Χ., *SNG*, Cop., 628 κ.ε. β) Δηνάριο Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, 82 π.Χ. γ) Δηνάριο Κομμόδου, Ρώμης, 184-185 μ.Χ., *BMCRE* IV, σ. 718, αρ. 161. δ) Υπόχαλκο δηνάριο Τραϊανού, 98-117 μ.Χ. ε) Αντωνιανός Γαλιηνού Ρώμης, 260-268 μ.Χ., *HCC* IV, σ. 46. στ) Αντωνιανός Κλαυδίου Β΄ Γοτθικού, Ρώμη, 268-270 μ.Χ., ό.π., σ. 69. ζ) Αντωνιανός Τακίτου, Παβία, 275-276 μ.Χ., ό.π., σ. 150. η) Χαλκό Mehmet II, 1451-81, N. Péré, *Osmanli Madeni Paralar*, Istanbul 1968, σ. 91, αρ. 99. θ) Grosso δόγηδος Jacopo Tiepolo, 1229-49, N. Papadopoli, *Le monete dei dogi di Venezia*, I, Venezia 1893, σ. 98.

Στη διάρκεια του 2002 εισήλθαν συνολικά στο Μουσείο 160 νομίσματα και διάφορα αντικείμενα από τα οποία 118 δωρεές και 33 αγορές και 9 από τα αξήτητα του Τελωνείου, όπως προαναφέραμε.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Το Μουσείο συνέχισε την ταύτιση νομισμάτων, τα οποία προέρχονται από κατασχέσεις, ανασκαφές, παραδόσεις και κατοχές από όλη την Ελλάδα υποστηρίζοντας το έργο των Εφορειών.

Κατοχές

Ταυτίστηκαν περισσότερα από 951 νομίσματα κατόχων.

Κατασχέσεις

Ταυτίστηκαν περισσότερα από 3.864 νομίσματα από 43 κατασχέσεις προερχόμενες από διάφορα σημεία της χώρας. Στις κατασχέσεις αυτές εντοπίσθηκαν από την εμπειρία των νομισματολόγων του Μουσείου μέρος ή σύνολο θησαυρών. Έτσι, στην κατάσχεση Α. Κοχλιαρίδη εντοπίστηκαν 16 νομίσματα, δραχμές και τριώβολο από τη Μένδη, Μαρώνεια,

Άβδηρα και Φιλίππου Ε', τα οποία χρονολογούνται μεταξύ του 450 και 336 π.Χ. και πιθανώς αποτελούν μέρος ή σύνολο «θησαυρού». Επίσης, τρία νομίσματα τα οποία μπορεί να αποτελούν μέρος ή όλον «θησαυρού», πρόκειται για τετράδραχμα χαλκιδικής συμμαχίας που χρονολογούνται μεταξύ του 433 και του 348 π.Χ.

Σε νομίσματα που κατασχέθηκαν στα χέρια του Γ. Μητάλα πιθανώς από την ευρύτερη περιοχή Βίνιανης Φωκίδας, εντοπίστηκαν 15 χάλκινα νομίσματα που χρονολογούνται από το 338 έως το 146 π.Χ. και αποτελούν πιθανώς «θησαυρό».

Από τα 1.764 νομίσματα που κατασχέθηκαν στα χέρια του Α. Διγκτσή πολλά πρέπει να αποτελούν σύνολα «θησαυρών». Τα νομίσματα ανήκουν στην κατοχή της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ.

Ανασκαφικά

Από το επιστημονικό προσωπικό του Μουσείου ταυτίστηκαν 435 νομίσματα από ανασκαφές των αρμόδιων Εφορειών στο Κάστρο της Ρεντίνας, Πορτίτσα Βόλου, Πάτρα, Κάστρο Λαμίας, Ακρόπολη Μιδέας.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ

2003

Το 2003 υπήρξε μια καθοριστική χρονιά για το Νομισματικό Μουσείο καθώς ολοκληρώθηκε η μεταφορά του στο Ιλίου Μέλαθρον[418]. Η μόνιμη έκθεση[419] λειτουργούσε από το 1998 στον πρώτο όροφο του Ιλίου Μελάθρου, πρώην οικία Ε. Σλήμαν (Πανεπιστημίου 10), ενώ γραφεία, βιβλιοθήκη, εργαστήριο και αποθήκες στεγάζονταν ακόμη στον πρώτο όροφο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (Τοσίτσα 1). Οι οικοδομικές εργασίες στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο επέσπευσαν τη μεταφορά του Νομισματικού στο ισόγειο του Ιλίου Μελάθρου. Η μεταφορά ολοκληρώθηκε τον Απρίλιο του 2003. Για πρώτη φορά το Μουσείο στη μακρόχρονη ιστορία του απέκτησε τη δική του στέγη.

Το επιστημονικό προσωπικό αποτελούσαν η υπογράφουσα, οι Η. Τσούρτη, Ευ. Αποστόλου, Π. Μπούγια, Ευ. Ράλλη (μόνιμο προσωπικό), Ελ. Παπαευθυμίου (έκτακτο προσωπικό). Ο Γ. Στόγιας, η Γ. Νικολάου, ο Π. Τσέλεκας απασχολήθηκαν στο Μουσείο μέσω του έργου για τη μετατροπή του Ιλίου Μελάθρου σε Νομισματικό Μουσείο το οποίο διαχειρίζεται το Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, με πρόεδρο της Επιστημονικής Επιτροπής του έργου τον Ι. Τουράτσογλου, επίτιμο διευθυντή του Μουσείου. Ένα μεγάλο μέρος των δραστηριοτήτων του Μουσείου αφορά στο έργο αυτό.

Εργαστήριο Συντήρησης

Στο εργαστήριο συντήρησης απασχολήθηκαν η Ντ. Βλάχου και η Έ.-Ά. Παυλίδου (μόνιμο προσωπικό), καθώς και οι Ε. Κοντού και Ν. Κατσικώστα (έκτακτο προσωπικό).

Η μεταφορά

Συνεχίστηκε η μετάγγιση των νομισμάτων από τις ξύλινες νομισματοθήκες του παλαιού μουσείου στις μεταλλικές του νέου θησαυροφυλακίου, ώστε τα νομίσματα να μεταφερθούν με ασφάλεια στη νέα τους θέση. Κατά τη μετάγγιση συμπληρώνονταν πρωτόκολλα μεταφοράς ώστε να ελέγχεται με ασφάλεια ο αριθμός των μεταφερομένων νομισμάτων. Αυτό αποτέλεσε αφορμή να καταμετρηθούν για πρώτη φορά τα νομίσματα του Μουσείου. Περισσότερα από 500.000 αντικείμενα φυλάσσονται στο μουσείο. Αναλυτικοί αριθμοί των θησαυρών και των συλλογών του ήταν δυνατόν να καταγραφούν (Αναλυτικός Πίνακας Ι).

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

«Θησαυροί»	180.586	Συλλογές (22 μεγάλες)	58.844
289 Αρχαίοι Ελληνικοί	31.203	Ανασκαφικά νομίσματα	45.655
15 Ρωμαϊκοί επαρχιακοί (Greek imperials)	932	Νομίσματα Αρχαίου Κόσμου	58.149
77 Ρωμαϊκοί	25.356	Νομίσματα Ρωμαϊκού Κόσμου	11.135
126 Βυζαντινοί	62.134	Νομίσματα Βυζαντινού Κόσμου	3.330
69 Μεσαιωνικοί	26.977	Νομίσματα Μεσαιωνικού και Νεότερου Κόσμου	19.040
87 Νεότεροι	33.984	Προσκτήματα 1890-2002	47.185
Μετάλλια	3.087	Οβελοί	717
Μολυβδόβουλλα	3.261	Τάλαντα	15
«Μολύβδινα Σύμβολα, Σφραγίδες»	5.947		

Τα νομίσματα αφού μεταγγίστηκαν στους μεταλλικούς δίσκους-συρτάρια με τις τετράγωνες θήκες από πολυστυρένιο, καλύφθηκαν με ειδικά τετράγωνα από πολυαιθυλένιο και όλος ο δίσκος ασφαλίστηκε με διαφανή μεμβράνη ώστε να μη μετακινηθεί μέσα στη νομισματοθήκη. Για να αποφευχθεί επίσης η τυχαία πτώση και η κλίση κατά τη διάρκεια προσπέλασης της σκάλας του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου απομακρύνθηκαν από παράθυρο του κτιρίου με τη βοήθεια γερανού (Εικ. 11).

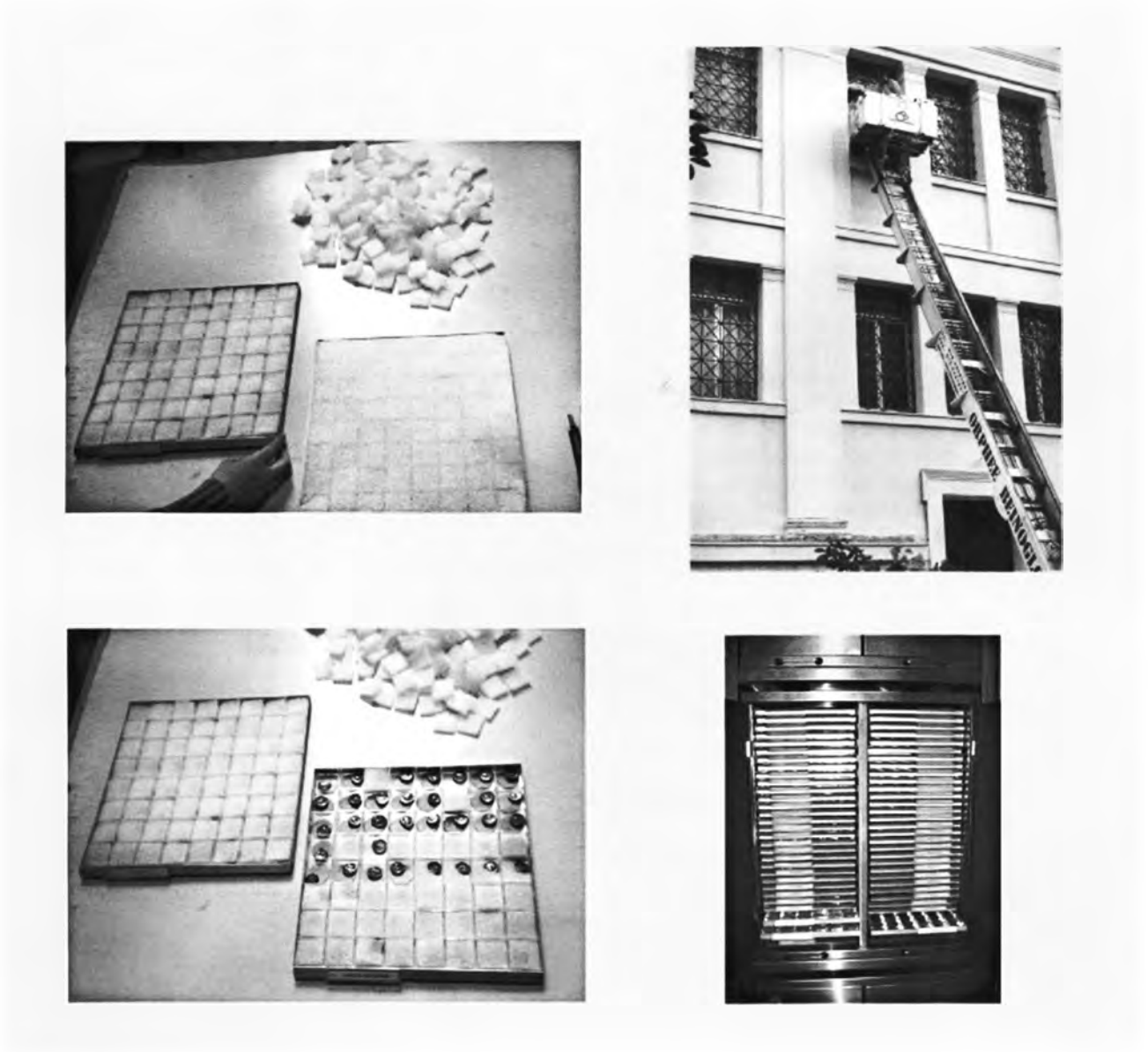
Η μεταφορά ολοκληρώθηκε τον Απρίλιο 2003 και ακολούθησε η αποσυσκευασία και η τοποθέτηση των μεταλλικών νομισματοθηκών στο θησαυροφυλάκιο.

Εκθέσεις

Προχώρησε η μουσειολογική μελέτη της μόνιμης έκθεσης του δεύτερου ορόφου του Ιλίου Μελάθρου. Η έκθεση θα παρουσιάζει την έκδοση, την εικονογραφία, τη χρήση, την κυκλοφορία, το ρόλο των νομισμάτων και την οικονομία στο ρω-

418. I. Touratsoglou,The Numismatic Museum of Athens: An Old Institution in a New Mansion, *I Congresso Internacional De Museologia Del Dinero, Madrid-Espana*, Octubre 1999, σ. 173-175.

419. M. Lykiardopoulou-Petrou, The Museum Environment And Its Effects on Coins, *I Congresso Internacional De Museologia Del Dinero, Madrid-Espana*, Octubre 1999, σ. 115-119.

Εικ. 11. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο. Η μετάγγιση των νομισμάτων σε μεταλλικούς δίσκους-συρτάρια, η ασφάλιση και η απομάκρυνσή τους από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο με τη βοήθεια γερανού.

μαϊκό, βυζαντινό, μεσαιωνικό, νεότερο κόσμο, στον ελλαδικό χώρο αλλά και στην Ευρώπη και στην Ανατολή. Ένα ιδιαίτερο αφιέρωμα προετοιμάζεται για το νεοελληνικό νόμισμα από την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους. Μετάλλια και σταθμία θα ολοκληρώνουν την παρουσίαση του υλικού του μουσείου.

Συγκροτήθηκαν ομάδες εργασίες, οι οποίες επεξεργάζονται τις ενότητες της έκθεσης. Άρχισε επίσης η συντήρηση των νομισμάτων που πρόκειται να εκτεθούν.

Έκθεση του Νομισματικού Μουσείου στο εξωτερικό

Στο Allard Piersen Μουσείο του Πανεπιστημίου του Άμστερνταμ πραγματοποιήθηκε η έκθεση «Αιγαίο των Νομισμάτων». Η έκθεση περιελάμβανε 100 νομίσματα από τα νησιά του Αιγαίου και ένα «θησαυρό» από τη Χίο, τα οποία χρονολογούνται από τον 5ο αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. μ.Χ. Τα νομίσματα πλαισιώνονταν από 24 αντικείμενα τα οποία προέρχονταν από τα

Εικ. 12. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο. Απόψεις της έκθεσης «Αιγαίο των Νομισμάτων» στο Allard Piersen Μουσείο στο Άμστερνταμ.

Μουσεία της Ακρόπολης, της Αρχαίας Αγοράς Αθηνών, του Μαραθώνα και το Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου. Τα αντικείμενα επιλέχθηκαν με βάση την εικονογράφησή τους που παρουσίαζε αναλογίες με αυτή των νομισμάτων. Παράλληλα, η παρουσία τους τεκμηρίωνε τη διάδοση του συγκεκριμένου θέματος στις κοινωνίες που κυκλοφορούσαν τα νομίσματα (Εικ. 12). Η έκθεση συνοδευόταν από ένα ενημερωτικό φυλλάδιο και ένα DVD παρουσίασης των νησιών του Αιγαίου καθώς και άλλων έργων τέχνης και νομισμάτων που προέρχονται από αυτά. Η έκθεση είχε επιτυχία και παρουσιάσθηκε από 19 Μαρτίου έως 21 Απρίλιου 2003. Στη συνέχεια μεταφέρθηκε στο Πανεπιστημιακό Μουσείο του Aarchus της Δανίας από 2 Μαΐου έως 26 Μαΐου 2003 με την αντίστοιχη επιτυχία.

Η έκθεση σε Πανεπιστημιακά Μουσεία με έδρες αρχαιοελληνικών σπουδών υπήρξε μια πολύ καλή επιλογή αφού τόνωσε τις δραστηριότητες των μουσείων και οι φοιτητές είχαν τη

δυνατότητα να έρθουν σε επαφή με αρχαία νομίσματα από την Ελλάδα.

Την έκθεση, εκτός από την υπογράφουσα, επιμελήθηκαν η Η. Τσούρτη, η Ελ. Παπαευθυμίου και η Ευ. Αποστόλου. Από το εργαστήριο συντήρησης, η Ε. Κοντού και η Ν. Κατσικώστα έλεγξαν και συσκεύασαν τα νομίσματα. Οι αρχιτέκτονες Αντ. Πανταζή και ο Λ. Μπαχάς, εξωτερικοί συνεργάτες, έκαναν τη μουσειογραφική μελέτη και την υλοποίησαν. Ο Ι. Στόγιας είχε την επιμέλεια της προετοιμασίας του DVD. Το φυλλάδιο εκδόθηκε από τη Διεύθυνση Δημοσιευμάτων του ΤΑΠΑ.

Συμμετοχές σε εκθέσεις που διοργανώθηκαν από άλλους φορείς

Το Μουσείο συμμετείχε και σε εκθέσεις τις οποίες διοργάνωσαν άλλοι φορείς. Η έκθεση «Μουσών Δώρα» πραγματοποιήθηκε από τη Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων. Το Μουσείο συμμετείχε με 20 νομίσματα.

Το Μουσείο συμμετείχε επίσης με 10 νομίσματα στην έκθεση «Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο» που πραγματοποιήθηκε στη Μαδρίτη και τη Λισσαβώνα. Την έκθεση είχε διοργανώσει η Διεύθυνση Βυζαντινών Μνημείων σε συνεργασία με το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

Φωτογραφική έκθεση

Την ίδια χρονιά το Μουσείο οργάνωσε μια νέα φωτογραφική έκθεση η οποία πραγματοποιήθηκε στον αύλειο χώρο του Ιλίου Μελάθρου, κατά τη διάρκεια του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς (ΕΗΠΚ) το τελευταίο Σαββατοκύριακο του Σεπτεμβρίου. Το θέμα της έκθεσης υπήρξε η απεικόνιση της Νίκης σε νομίσματα και έργα τέχνης. Πανό παρουσίαζαν με φωτογραφίες και εποπτικό υλικό τη μορφή της Νίκης σε διάφορα έργα τέχνης, νομίσματα, μετάλλια και ολυμπιακά μετάλλια από τον 6ο αι. π.Χ. έως τον 21ο αιώνα (Εικ. 13).

Στην έκθεση συνεργάστηκαν οι Π. Μπούγια, Ι. Στόγιας, Γ. Νικολάου, Π. Τσέλεκας, Ελ. Γλύτση και η υπογράφουσα. Το σχεδιασμό της έκθεσης ανέλαβε η Αν. Παρίση και το εποπτικό υλικό συνέθεσε η Δ. Χρυσοστομίδου, εξωτερική συνεργάτιδα του Μουσείου.

Εκπαιδευτικά προγράμματα

Συνεχίστηκε και φέτος η πραγματοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων σε καθημερινή βάση από το προσωπικό του Μουσείου και συγκεκριμένα από την Ελ. Γλύτση. Περισσότερα από 2.175 παιδιά από 73 σχολικές ομάδες παρακολούθησαν το πρόγραμμα.

Εκδηλώσεις

Με αφορμή το διεθνή εορτασμό της «Άνοιξης των Μουσείων» το 2003 οργανώθηκε ανοιχτή ημέρα στην αυλή του Μουσείου. Οι δραστηριότητες που πραγματοποιήθηκαν αφορούσαν το κτίριο, τη συντήρηση και τη χρήση των νομισμάτων. Συγχρόνως, σε συνεργασία με το Ίδρυμα Εκτύπωσης Τραπεζογραμματίων και Αξιών της Τράπεζας της Ελλάδος κόπηκε αναμνηστικό μετάλλιο με την κεφαλή της Αθηνάς, ΒΕ 888. Η είσοδος ήταν ελεύθερη και η προσέλευση αθρόα· πάνω από 1.000 άτομα επισκέφθηκαν το μουσείο, παρακολούθησαν τις δραστηριότητες και πήραν την αναμνηστική κοπή.

Ανάλογες δραστηριότητες πραγματοποιήθηκαν και τη μέρα των Μουσείων στις 18 Μαΐου. Πάλι η προσέλευση ήταν ικανοποιητική.

Κατά τον εορτασμό των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς πραγματοποιήθηκε η φωτογραφική έκθεση της Νίκης, στην οποία αναφερθήκαμε, και συγχρόνως εκδόθηκε σε συνεργασία με το Ίδρυμα Εκτύπωσης Τραπεζογραμματίων κα Αξιών της Τράπεζας της Ελλάδος, αναμνηστικό μετάλλιο με τη μορφή της Νίκης εμπνευσμένη από τα νομίσματα του Αλεξάνδρου και στην άλλη όψη το κτίριο του Νομισματικού Μουσείου και τη χρονολογία 2003, το οποίο μοιράστηκε στους επισκέπτες. Η έκθεση παρέμεινε στον αύλειο χώρο του Μουσείου έως τα τέλη Οκτωβρίου (Εικ. 13).

Στις 11 Δεκεμβρίου 2003, ημέρα επετείου έναρξης λειτουργίας του Μουσείου, σε συνεργασία με τους «Φίλους του Μουσείου» παρουσιάσθηκαν οι δραστηριότητες του Μουσείου από την υπογράφουσα και δόθηκε η διάλεξη της Ελ. Παπαευθυμίου με θέμα: «Το ταξίδι του Νέρωνος στην Ελλάδα».

Εκδόσεις - Συνέδρια

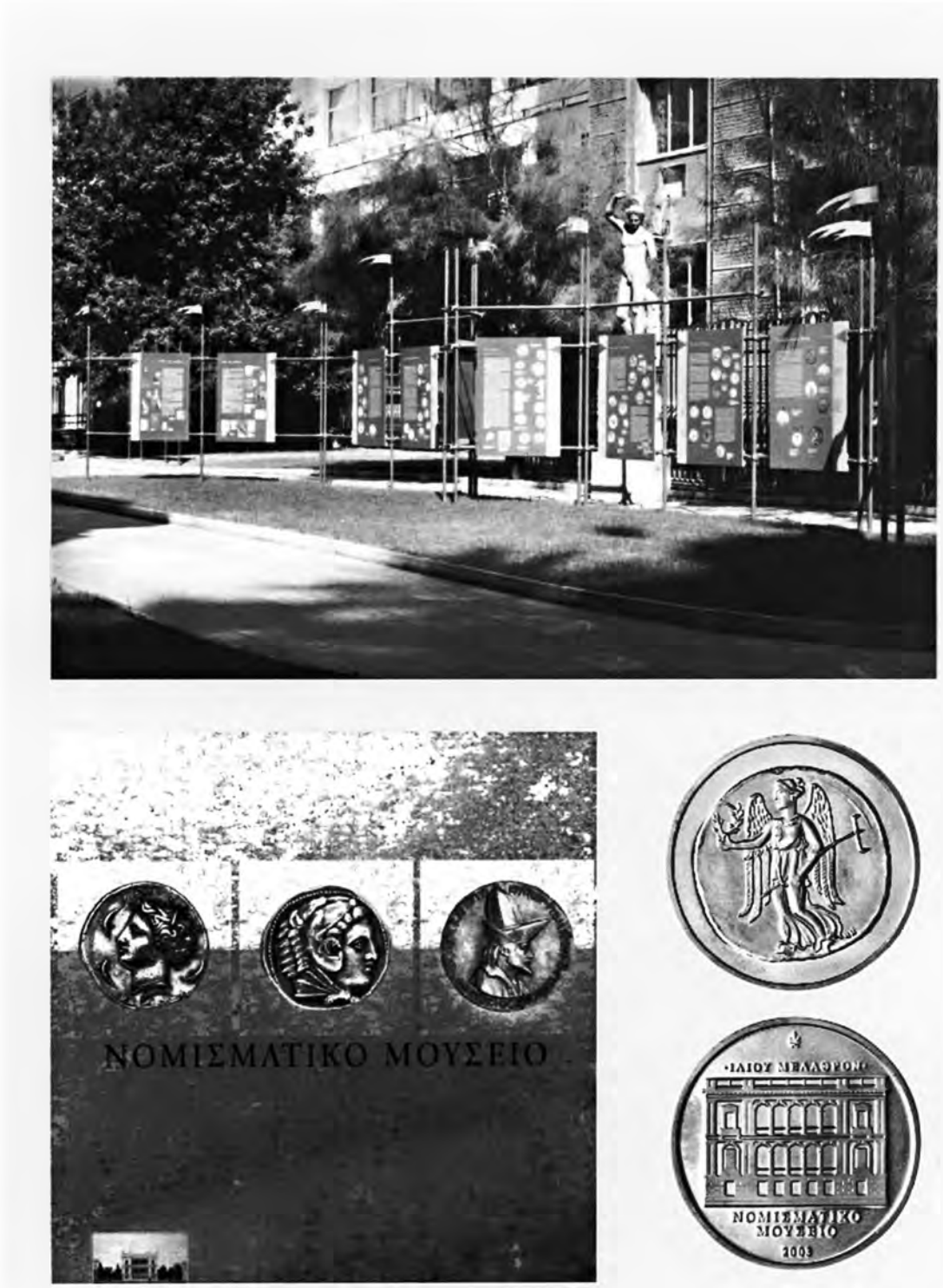
Εκτυπώθηκαν από το Μουσείο κάρτες για την ενημέρωση του κοινού με σκοπό την αύξηση της επισκεψιμότητάς του. Επίσης, φυλλάδιο για τη διευκόλυνση των επισκεπτών μέσα στο χώρο της έκθεσης (Εικ. 13).

Μετά την έκδοση *Σύνταγμα Βυζαντινών Θησαυρών του Νομισματικού Μουσείου*, συνεχίζεται η επεξεργασία των νεοτέρων θησαυρών από τον εθελοντή Π. Κόκκα σε συνεργασία με τη Γ. Νικολάου με σκοπό την έκδοσή τους.

Από το υλικό του Μουσείου πρόκειται να παρουσιασθεί στη σειρά της Ακαδημίας *Sylloge Nummorum Graecorum*, η συλλογή Χρηστομάνου (α΄ τόμος) από τη Μάντω Οικονομίδου, επίτιμη διευθύντρια του Νομισματικού Μουσείου.

Σε συνεργασία με τους «Φίλους του Μουσείου» και το επιστημονικό προσωπικό του Μουσείου προχωρεί η επεξεργασία του τόμου της Επιστημονικής Συνάντησης στο Βόλο με θέμα: Το Νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο.

Η καθιερωμένη Επιστημονική Συνάντηση σε συνεργασία με τους «Φίλους του Μουσείου» πραγματοποιήθηκε στα τέλη

Εικ. 13. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο. Άποψη της φωτογραφικής έκθεσης με θέμα την απεικόνιση της μορφής της Νίκης σε νομίσματα και έργα τέχνης και αναμνηστικό μετάλλιο.

Μαΐου, στην Κω, σε συνεργασία με το Αρχαιολογικό και Ιστορικό Ίδρυμα Ρόδου καθώς και την τοπική αυτοδιοίκηση. Το θέμα της συνάντησης ήταν: «Τα νομίσματα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρασιατική τους περαία». Το επιστημονικό προσωπικό του Μουσείου συμμετείχε ενεργά.

ΠΡΟΣΚΤΗΜΑΤΑ

Το Νομισματικό Μουσείο κατά το 2003 εμπλουτίστηκε με τα εξής αντικείμενα:

Δωρεές

Από το Κοινωφελές Ίδρυμα Κοινωνικού και Πολιτιστικού Έργου το Μουσείο δέχθηκε τέσσερα εξαιρετικά νομίσματα: α) Έκτη από ήλεκτρο Κυζίκου, 500-460 π.Χ., ΒΕ 883β΄ (Εικ. 14). Greenwell, αρ. 138, πίν. V, 35. β) Έκτη από ήλεκτρο Κυζίκου, 500-460 π.Χ., ΒΕ 883γ΄ (Εικ. 14). Greenwell, αρ. 121, πίν. V, 15. γ) Έκτη από ήλεκτρο Κυζίκου, 500-460 π.Χ., ΒΕ 883δ΄ (Εικ. 14). Greenwell, πίν. III, 6, αρ. 56. δ) Αργυρό τετράδραχμο Τενέδου, 2ου-1ου αι. π.Χ., ΒΕ 883α΄. *SNG*, Cop., σ. 523.

Δωρεά Φ. Καρνανού: α) Χάλκινο νόμισμα Κεντόριπα Σικελίας, ΒΕ 886α΄. Plant, αρ. 2167. β) Πανταλία Θράκης επί Σεβήρου, 193-211 μ.Χ., ΒΕ 886ε΄. γ) Χάλκινο νόμισμα Φιλιππόπολις Θράκης επί Καρακάλλα, 198-217 μ.Χ., ΒΕ 886β΄. Coll. Lichine, σ. 101 κ.ε. δ) Χάλκινο νόμισμα Ηράκλειας Ποντικής επί Ιουλίας Δόμνας, 215 μ.Χ., ΒΕ 886δ΄. *SNG*, Cop., σ. 436. ε) Δαίλτος Θράκης επί Διαδουμενιανού, 218 μ.Χ., ΒΕ 886γ΄. στ) As Βαλεριανού, 253-260 μ.Χ., νομισματοκοπείο Ρώμης, ΒΕ 886στ΄.

Δωρεά Κ. Γιαννικάκη: α) Τρία αρχαία ελληνικά χάλκινα νομίσματα, ΒΕ 885γ-ε΄ (1 Γόρτυνα, Svoronos, πίν. XVI). β) Χάλκινο νόμισμα ελληνικής πόλεως επί Βολουσιανού, 251 μ.Χ., ΒΕ 885στ΄. γ) Δύο ανώνυμα χάλκινα ενετικά, 2,5 soldini, 17ος αιώνας, ΒΕ 885α,β΄.

Δωρεά Ι. Εφόρου (5 νομίσματα): α) Χρυσό νόμισμα, πέντε δουκάτα Λεοπόλδου, 1659-1703, Αυστροουγγαρίας, με κρίκο ανάρτησης, ΒΕ 866ε΄ (Εικ. 15). R. Friedberg, σ. 56, αρ. 178. β) Μισή λίρα Mahmud II, 1808-1839, με κρίκο ανάρτησης, ΒΕ 866δ΄ (Εικ. 15). Péré, σ. 756. γ) Οθωμανικό χρυσό μετάλλιο Abdulmecid, 1839-1861, με κρίκο ανάρτησης, ΒΕ 866α΄ (Εικ. 15). δ) Πεντόλιρο Mehmet V, 1909-1918, με κρίκο ανάρτησης, ΒΕ 866β΄. Péré, σ. 1029. ε) Λίρα Mehmet V, 1909-1918, με κρίκο ανάρτησης, ΒΕ 866γ΄. Péré, σ. 1031.

Δωρεά Δ. Λουλακάκη: Αργυρό φράγκο Ναπολέοντα Γ΄, 1866, ΒΕ 876. Gad. 463.

Δωρεά Α. Καλπάκα: 646 νομίσματα από όλον τον κόσμο 19ου-20ού αιώνα, ΒΕ 864.

Δωρεά Κ. Γαρίτση: Χαρτονόμισμα 1.000 δραχμών Τραπέζης Ελλάδος, 1939, ΒΕ 882.

Δωρεά Π. Κόκκα: Τριάντα ένα νεότερα νομίσματα 19ου-20ού αιώνα από διάφορες χώρες, ΒΕ 889.

Δωρεά από το Δήμαρχο πόλεως Τάξα (Στάρα Ζαγορά): Επτά σύγχρονα βουλγαρικά νομίσματα, 1962, ΒΕ 890.

Δωρεά Ι. Βαφειάδου: Είκοσι χαρτονομίσματα ελληνικά, 1939-1944, ΒΕ 891.

Δωρεά Ειρ. Χαριάτη: Μετάλλιο αναμνηστικό των 60 χρόνων του ολοκαυτώματος Καλαβρύτων (13.12.1943). Φιλοτεχνήθηκε από τη γλύπτρια Ειρ. Χαριάτη, ΒΕ 892.

Δωρεά εταιρείας «Εύσημον», νόμιμος αδειούχος του «Αθήνα 2004»: Εννέα αναμνηστικά νομίσματα Ολυμπιακών Αγώνων 2004, Αθήνα:

α) Τρία αναμνηστικά νομίσματα ονομαστικής αξίας 100 € με παραστάσεις του Ολυμπιακού Σταδίου, Ανακτόρου της Κνωσσού, Αρχαίας Ολυμπίας. β) Έξι αναμνηστικά νομίσματα ονομαστικής αξίας 10 € με παραστάσεις αντιστοίχως σκυταλοδρομίας, αγώνα δρόμου, ακοντίου, ιππασίας, δισκοβολίας, άλματος εις μήκος, ΝΜ αρ. Ε887.

Παραδόσεις

Κων. Κωνσταντουλάκη, βρέθηκε στα Λουτρά Αιδηψού στην οδό Θερμοπυλών: Δηνάριο Αδριανού, 134-138 μ.Χ., ΒΕ 863, *RIC* II, σ. 241a.

Κων. Λαγού, από την περιοχή των Αθηνών (20 νομίσματα): Χάλκινο νόμισμα πιθανώς Πελλήνης, 370-322 π.Χ., ΒΕ 867ε΄. *SNG*, Cop., σ. 221-222. Χάλκινο νόμισμα Άργους, 4ος-3ος αι. π.Χ., ΒΕ 867δ΄. *SNG*, Cop., σ. 61-64. Χάλκινο νόμισμα Κορίνθου, 4ος-3ος αι. π.Χ., ΒΕ 867β΄. *SNG*, Cop., σ. 187-188. Χάλκινο νόμισμα Αθηνών, 284-270 π.Χ., ΒΕ 867α΄. Kcoll, σ. 54. Τρία minimi, 5ος-6ος αι. μ.Χ., τύπος σταυρού, ΒΕ 867στ΄. Minimus, 5ος-6ος αι. μ.Χ., τύπος VOT, ΒΕ867ζ΄. Minimus, 5ος-6ος αι. μ.Χ., φθαρμένο, ΒΕ 867η΄. Δεκανούμμιο, ΒΕ 867θ΄. Τεταρτηρόν Αλεξίου Α΄, 1081-1118, Θεσσαλονίκης, ΒΕ 867ι΄. *DOC* IV, 38.3. Τεταρτηρόν Αλεξίου Α΄, 1081-1118, Θεσσαλονίκης, 4η κοπή, ΒΕ 867ια΄. *DOC* IV, σ. 40a. Μισό τεταρτηρόν Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, 1143-1180, ΒΕ 867ιβ΄. Μισό τεταρτηρόν Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, 1143-1180, ΒΕ 867ιγ΄. *DOC* IV, σ. 23. Μισό τεταρτηρόν Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, 1143-1180, ΒΕ 867ιδ΄. Μισό τεταρτηρόν Ισαακίου β΄, 1185-1195, ΝΜ αρ. Ε 867ιε΄. *DOC* IV, σ. 6. Denier tournois Καταλανικής Εταιρείας, απομίμηση Αθηνών, ΒΕ 867ιστ΄. Μαγκίρ Μουράτ Β΄, 1421-1451, ΒΕ 867ιη΄/2003. Μαγκίρ Σουλεϊμάν Μεγαλοπρεπούς, 1520-1566, ΒΕ 867ιζ΄.

Αγορές

Οι αγορές του Μουσείου είχαν ως στόχο να καλύψουν κενά των συλλογών του που πρόκειται να εκτεθούν στο δεύτερο όροφο. Αφορούσαν δηλαδή νομίσματα ρωμαϊκά, βυζαντινά, μεσαιωνικά και νεότερα. Πραγματοποιήθηκαν όμως και κάποιες αγορές σπάνιων αρχαίων νομισμάτων. Οι αγορές έγιναν

Εικ. 14. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο.

κυρίως από χρηματοδότηση του τακτικού προϋπολογισμού του Υπουργείου Πολιτισμού αλλά και από επιχορήγηση του Σουτζείου Κληροδοτήματος της Εθνικής Πινακοθήκης, και τη χορηγία της Εμπορικής Τράπεζας.

Αργυρό τετράδραχμο Περσέως, 179-168 π.Χ., με την υπογραφή του «χαράκτη» Ζωίλου[420], ΒΕ 880ιε΄ (Εικ. 14). Hunter 346.5, Luynes 1712 (από Gorny and Mosch, 13.10.03, αρ. 2430) 3.

26 αργυρά νομίσματα (21 διπλοί βικτοριάτοι, 4 δραχμές, 1 διπλός βικτοριάτος δεμένος σε μανικετόκουμπο), όλα κοινού Θεσσαλών, ΒΕ 884 (Εικ. 16-17) (από αγορά Ευ. Βιτάλη), πιθανώς πρόκειται για «θησαυρό» ή μέρος αυτού[421].

420. Για το χαράκτη Ζωίλο, πρβλ. D. Plantzos, *Hellenistic Engraved Gems*, Oxford 1999, σ. 64-65, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

421. D.O.A. Klose, Zur Chronologie der thessalischen Koinonprägungen im 2. und 1. Jh.v.Chr., στο U. Peter (ed.), *Stephanos Nomismatikos. Edith Schönert Geiss zum 65. Geburtstag*, Berlin 1998, σ. 333 κ.ε. και S. Kremydi-Sicilianou, Hoard Evidence from Thessaly in the Second and First Centuries BC, From a "Multi-Currency" to a "Double-Currency" System, *Οβολός* 7, Αθήνα 2004, σ. 235-258. Ανάλογοι θησαυροί υπάρχουν στο Νομισματικό Μουσείο, Βελεστίνο/1966, *IGCH*, σ. 315, *CH* V, σ. 45, Μ. Οικονομίδου, *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 13, ο οποίος αποτελείται από 84 νομίσματα στα οποία προστέθηκαν 119 νομίσματα τα οποία είχαν παραδοθεί στο Μουσείο Βόλου και δωρήθηκαν στο Νομισματικό Μουσείο, Ι. Τουράτσογλου, *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 9. Δεν έχει μελετηθεί ακόμη αν το εύρημα αυτό συνανήκει με τα δύο άλλα.

Εικ. 15. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο.

Εικ. 16. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο.

Διπλός Βικτοριάτος Κοινού Θεσσαλών, 2ος-1ος αι. π.Χ., BE 884. Klose, σ. 344, Gruppe II. Ανάλογο, Klose, σ. 340, Gruppe III. Ανάλογο, *SNG*, Cop., σ. 293. Ανάλογο, *SNG*, Cop., σ. 292. Ανάλογο, Klose, σ. 340, αρ. 9. Ανάλογο, Klose, σ. 340, Gruppe III. Ανάλογο, Klose, σ. 340, Gruppe IV, αρ. 10. Ανάλογο, Klose, σ. 340, Gruppe II. Ανάλογο, Klose, σ. 344, Gruppe II. Ανάλογο Klose, σ. 344, Gruppe III. Ανάλογο, Klose, σ. 345, Gruppe V. Ανάλογο, Klose, σ. 345, Gruppe IV.

Δραχμή Κοινού Θεσσαλών, *SNG*, Cop., σ. 300. Ανάλογο, *SNG*, Cop., σ. 302.

Διπλός Βικτοριάτος Κοινού Θεσσαλών, Klose, σ. 344, Gruppe III. Ανάλογο, Klose, σ. 345, Gruppe IV. Ανάλογο, Klose, σ. 344, Gruppe II. Ανάλογο, Klose, σ. 344, Gruppe II. Ανάλογο, Klose, σ. 345, Gruppe IV.

Διπλός Βικτοριάτος Κοινού Θεσσαλών, φθαρμένο.

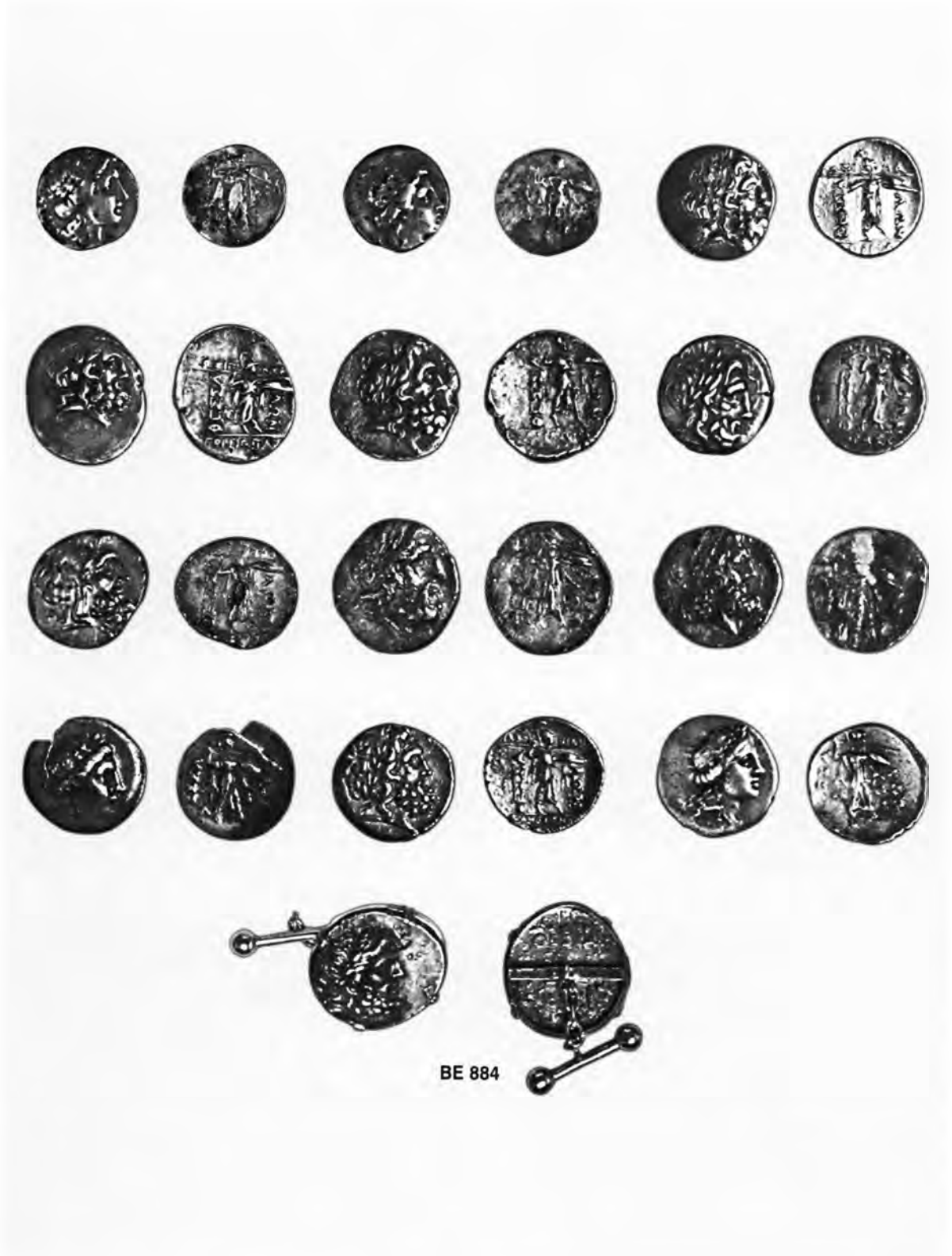
Δραχμή Κοινού Θεσσσαλών.

Διπλός Βικτοριάτος Κοινού Θεσσαλών, Klose, σ. 344, Gruppe III.

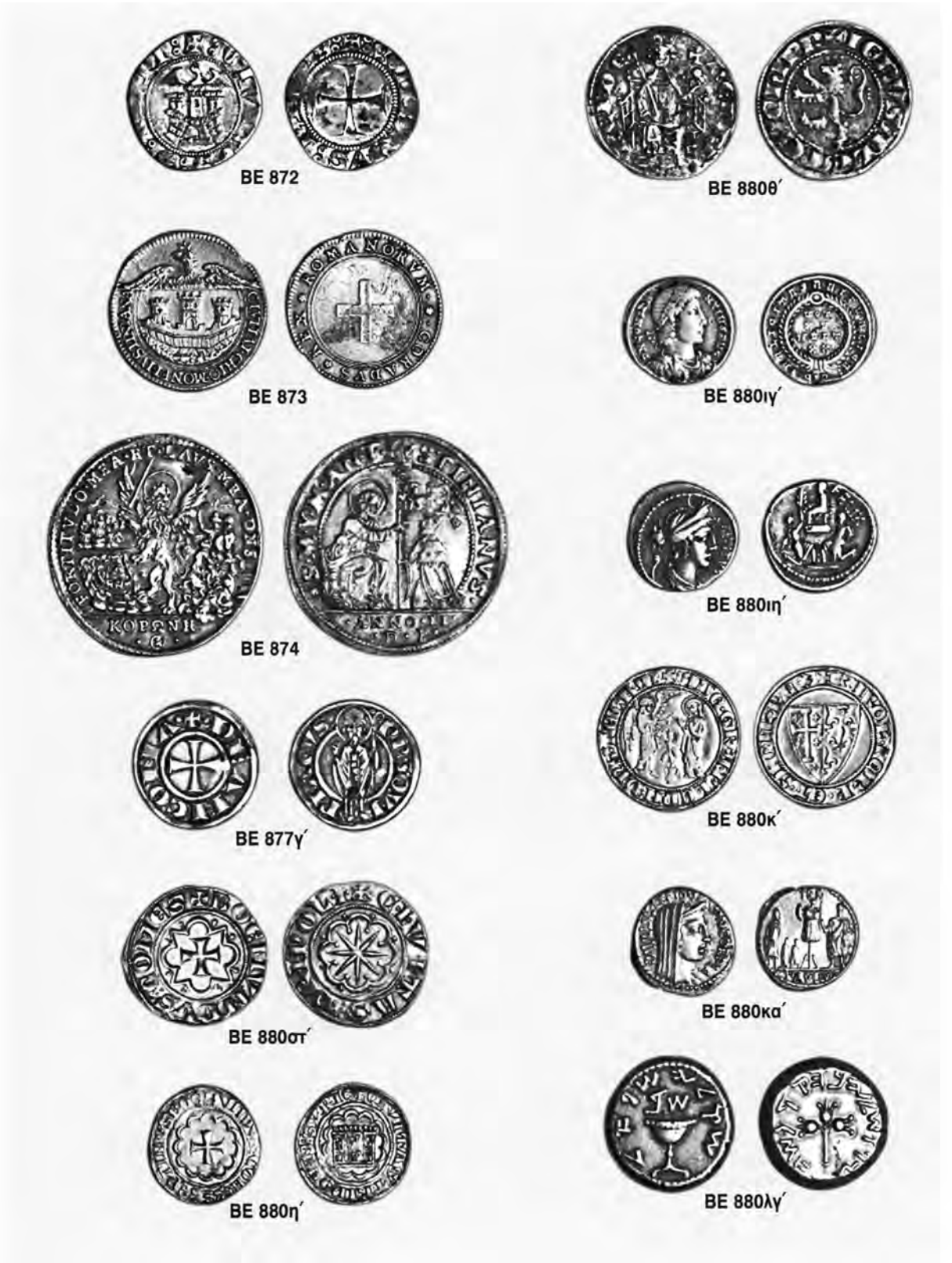
Διπλός Βικτοριάτος δεμένος σε μανικετόκουμπο.

Δηνάριο L. Aurelius Lepidus Paullus, 62 π.Χ., BE 880κα΄ (Εικ. 18). Cr 415-Syd 926 (από Gorny and Mosch 13-14.10.03, αρ. 2158).

Δηνάριο Faustus Cornelius Sulla, 56 π.Χ., BE 880ιη΄ (Εικ. 18) Cr 426/1 και Syd, 879 (από Gorny and Mosch 13-14.10.03, αρ. 2163).

Εικ. 17. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο.

Εικ. 18. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο.

Χάλκινο νόμισμα με προτομή της Φουλβίας, 40 π.Χ., Ευμένεια στη Φρυγία, ΒΕ 879α, *RPC*, σ. 3139 (από Lanz Numismatik 24.11.03, αρ. 0489).

As Αυγούστου, 31 π.Χ.-14 μ.Χ., ΒΕ 879β (ό.π.).

As Τιβερίου, 14-16 μ.Χ., ΒΕ 879γ, *RPC*, σ. 4544 (ό.π., αρ. 0527).

Shekel Ιερουσαλήμ 2ο έτος, Ιουδαία επί ρωμαϊκής κυριαρχίας, 66-70, ΒΕ 880λγ' (Εικ. 18), Hill, σ. 124 (από Auktion 29-30.10.03, αρ. 2760).

Semis Αδριανού, 128-129 μ.Χ., ΒΕ 879δ. *RIC*, σ. 977, var. C. 450 (ό.π., αρ. 0711).

Αργυρό δηνάριο Αδριανού, 119-122 μ.Χ., ΒΕ 880ιστ', *RIC* 101 (από Gorny and Mosch 13-14.10.03, αρ. 2430).

Siliqua Κωνσταντίνου Α', 334, Σίσκια, ΒΕ 878α', *RIC* VII, 5.455,229 (από Lanz Numismatik, 24.11.03, αρ. 1234).

Siliqua Κωνστάντιου Β', 340-341, Κωνσταντινούπολη, ΒΕ 880ιγ' (Εικ. 18), *DOC* II, σ. 183 (από Spink 8.10.03, αρ. 221).

Maiorina Vetranio, 350, Σίσκια, ΒΕ 880ιθ'. *RIC*, σ. 271 (από Gorny and Mosch 13-14.10.03, αρ. 2830).

Χρυσό δηνάριο 385, Taxilla 34η έκδοση 2η officina, ΒΕ 880β. R. Göbl, *Sassanian Numismatics*, Brunswick 1971, Kusan 596 (από J. Elsen 13.9.03, αρ. 900).

Χρυσό δηνάριο 400, Taxila 45η έκδοση Kidara, ΒΕ 880γ, Göbl, ό.π., Kusan 615 (ό.π., αρ. 902).

Χρυσό δηνάριο τύπου τοξότη Candragupta II, 380-414, ΒΕ 880α[422], Allan, *BMC* c2 88,VII,8 (ό.π., αρ. 904).

Σόλιδος Βησιγότθων στο όνομα του Ονωρίου, 393-423, Ψευδο Ραβέννα (Arles), ΒΕ 880ιζ' (Εικ. 14), *RIC*, σ. 3704 (από Gorny and Mosch 13-14.10.03, αρ. 3007).

Μιλιαρήσιον Θεοδοσίου Α', 402-450, Κωνσταντινούπολη, ΒΕ 877 (Εικ. 14), *RIC*, σ. 370 (από Elsen List 226, Sept.-December 2003, αρ. 399).

Tremissis ψευδοαυτοκρατορικό στο όνομα Ιουστίνου Β', 565-578, ΒΕ 877ε' (από Elsen List Sept.-December 2003, αρ. 520).

Φόλλις Ηρακλείου, 617/8, Ισαυρία, ΒΕ 880ιβ, *DOC* II, σ. 183 (από Classical Numismatic Group 24.9.03, αρ. 1292).

Σόλιδος Ηρακλείου δεμένος σε μενταγιόν, Κωνσταντινούπολη, 632/34, ΒΕ 880κθ' (Εικ. 19), F. Gnecchi, *Monete Romane*, 1907, εικ. 115/116 (από Auktion 29-30.10.03, αρ. 1248).

Βραχιόλι το οποίο αποτελείται από επτά χρυσά βυζαντινά νομίσματα ΒΕ 875 (Εικ. 19), αγορά από Μ. Καλλιγέρη και Ο. Δρουσοπούλου:

α) Σόλιδος Κώνσταντος Β', 651-654, *DOC* II,2, σ. 424 κ.ε., αρ. 19.

β) Σόλιδος Κωνσταντίνου Δ', 681-685, *DOC* II, 2, σ. 530-531, αρ. 12-15.

γ) Σόλιδος Νικηφόρου Α', 803-811, *DOC* III,1, σ. 355, class I.

δ,ε) Δύο σόλιδοι Μιχαήλ Β' και Θεοφίλου, 821-829, *DOC* III, 1, σ. 394-355, αρ. 2-5.

στ) Σόλιδος Κωνσταντίνου Ζ' και Ρωμανού Α', 920-921, *DOC* III,2, σ. 542-543, αρ. 3.

ζ) Ιστάμενον Βασιλείου Β', 977-989, *DOC* III, 2, σ. 614, αρ. 2.

Σόλιδος Ρωμανού Α' Λακαπηνού και Κωνσταντίνου Ζ', Κωνσταντινούπολη, Μάρτιος-Μάιος 921, ΒΕ 865 (Εικ. 19), *DOC* 3,3, class IV (από Jean Elsen 21.6.03, αρ. 571).

Μιλιαρήσιον Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου, 1042-1055, ΒΕ 878β, *DOC* 7b (από Lanz Numismatik 24.11.03, αρ. 1364).

Άσπρο τραχύ από ήλεκτρο Αλεξίου Α' Κομνηνού, 1081-1092, Θεσσαλονίκη, ΒΕ 879ε, *DOC* 4 var. (από Lanz Numismatik 24.11.03, αρ. 1367).

Φόλλις Ταγκρέδου, 1104-1112, 1ου τύπου, Πριγκηπάτο Αντιοχείας, ΒΕ 880δ, D.M. Metcalf, The Pylia Hoard: Denier tournois of Frankish Greece, *Museum Notes* 17 (1971), σ. 50-52 (από Jean Elsen 13.9.03, αρ. 1148).

Χάλκινο dirhem Najn Al Din Alpi Αρτουκιδών του Mardin, 1152-1176, ΒΕ 880ιδ, BN 436, 957 (από Münzen und Medaillen 9.10.03, αρ. 861).

Βακτρεάτης Halberstadt, 1160-1177, ΒΕ 877δ', Bonhoff 469, Berger 1319 (από Elsen List 226, Sept.-Dec. 2003, αρ. 873).

Βακτρεάτης Magdebourg, επίσκοπος Wichmann von Seeburg, 1152-1192, εκδ. 1165-1170, ΒΕ 877στ', Bonhoff 635 (ό.π., αρ. 591).

Βακτρεάτης Όθωνος Α' Βραδεμβούργου, ΒΕ 880κβ', Golgulden Trier, ΒΕ 880κγ' (Εικ. 15).

Denier απομίμηση τύπου Γένοβας, Ερρίκου Α', 1218-1253, Κύπρου, ΝΜ αρ. ΒΕ 880ια, Metcalf, ό.π., σ. 648 (από Jean Elsen 13.9.03, αρ. 1166).

Denier τύπου β, Βοημούνδος, Αντιόχεια, ΝΜ αρ. ΒΕ 880ε, Metcalf, ό.π., σ. 348 (ό.π., αρ. 1152).

Gros Βοημούνδου ΣΤ', 1268, Τριπόλεως Συρίας, ΝΜ αρ. ΒΕ 880 στ' (Εικ. 18), Metcalf, ό.π., 490 (ό.π., αρ. 1160).

Gros Βοημούνδου Ζ', 1275-1287, Τριπόλεως Συρίας, ΝΜ αρ. ΒΕ 880ζ, Metcalf, ό.π., σ. 497 (ό.π., αρ. 1161).

Μισό gros Βοημούνδου Ζ', 1275-1287, Τριπόλεως Συρίας, ΝΜ αρ. ΒΕ 880η' (Εικ. 18), Metcalf, ό.π., σ. 500 (ό.π., αρ. 1162).

Αργυρό σαλούτο Καρόλου ντ' Ανζού, 1278, Νεάπολη, ΝΜ αρ. ΒΕ 880κ' (Εικ. 18), *CNI*, XIX, σ. 14, αρ. 9 (από Gorny and Mosch 13.10.03, αρ. 4129).

Gros Κύπρου Ερρίκου Β', 1285-1324, Λευκωσία, ΝΜ αρ. ΒΕ 880θ' (Εικ. 18) (από Jean Elsen 13.9.03, αρ. 1163).

Gros Ερρίκου Β', 1310-1324, Αμμόχωστος, ΝΜ αρ. ΒΕ 880ι (ό.π., αρ. 1167).

Υπέρπυρο Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου, 1328-1341, ΝΜ αρ. ΒΕ 868 (Εικ. 15), *LPC*, σ. 116.1 (από Numismatica Ars Classica 26 Ιουνίου 2003, αρ. 2247).

Υπέρπυρο Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού και Ιωάννη Ε', 1347-1353, ΝΜ αρ. ΒΕ 869 (Εικ. 15), *LPC*, σ. 138.1 (από Numismatica Ars Classica 26 Ιουνίου 2003, αρ. 2247).

422. Ε. Αποστόλου, *Η ινδική αυτοκρατορία των Gupta 320-480 μ.Χ. Αυτοκρατορικοί θησαυροί από την Κίνα*, Αθήνα 2004, σ. 74, αρ. 29.

Εικ. 19. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο.

Χρυσό φλωρίνι (δουκάτο), Ρώμης, ΝΜ αρ. ΒΕ 877ζ΄ (από Elsen List Sept.-December 2003, αρ. 895).

Χρυσό φλωρίνι Ruprecht I der Rote, 1353-1390, Palatinat, ΝΜ αρ. ΒΕ 877β΄, Noss, Pfalz, 47 (από Elsen List Sept.-December 2003, αρ. 613).

Grosso Ανκόνας τέλη 13ου-αρχές 14ου αιώνα, ΝΜ αρ. ΒΕ 877γ΄ (Εικ. 18), Biaggi 34, *CNI* XIII 3,20 (από Elsen List 226 Sept.-December 2003, αρ. 873).

Grosso Χίου, μετά το 1477, ΝΜ αρ. ΒΕ 872 (Εικ. 18) (από Christies Milano 9.6.03, αρ. 576).

Δουκάτο Χίου, ΝΜ αρ. ΒΕ 870 (από Christies Milano 9.6.03, αρ. 551).

Σουλτανί οθωμανικό, Σουλεϊμάν Α΄, 1520-1565, νομισματοκοπείο Σερρών, ΝΜ αρ. ΒΕ 880κστ΄ (Εικ. 15), Altuk Σουλεϊμάν 219 (από Spink 8.10.03, αρ. 657).

Σουλτανί οθωμανικό Σουλεϊμάν Α΄, 1520-1566, νομισματοκοπείο Δαμασκού, ΝΜ αρ. ΒΕ 880κζ΄ (Εικ. 15), Altuk Σουλεϊμάν 90 (ό.π., αρ. 658).

Δώδεκα αργυρά αιγυπτιακά νομίσματα από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1939, ΝΜ αρ. 881 (από αγορά Ευ. Σκυβάλου).

Αναμνηστική κοπή τρία μάρκα «Durer», 1928, ΝΜ αρ. ΒΕ 880ld;

Μολυβδόβουλλο Κυριάκου από Υπάτων, Γενικού Λογοθέτου αποθήκης Ισαυρίας και Λυκαονίας, 697/8, ΝΜ αρ. ΒΕ 880λ΄ (από Auktion 29-30.10.03, αρ. 1303).

Μολυβδόβουλλο Αρτάβασδου, 719-739, Πατρικίου Κουροπαλάτου κόμητος του Θεοφυλάκτου βασιλικού Οψικίου, ΝΜ αρ. ΒΕ 880κη΄ (από Auktion 29-30.10.03, αρ. 376).

Μολυβδόβουλλο Ιωάννου Πατρικίου, 720/40, ΝΜ αρ. ΒΕ 880λα΄, Z/V 1516 (ό.π., αρ. 1330).

Μολυβδόβουλλο Κωνσταντίνου υπάτου 718/42, ΝΜ αρ. ΒΕ 880λβ΄ (ό.π., αρ. 1335).

Μολυβδόβουλλο, ΝΜ αρ. ΒΕ 871 (από Christies Milano 9.6.03, αρ. 605).

Αργυρό μετάλλιο Χίου, ΝΜ 873 (Εικ. 18), *CIVITAT CHIO MONET IVSTINIANA CONRADVS REX ROMANORUM* (από Christies 9.06.03, αρ. 576).

Osella Alvise Mocenigo, 1570-1577, anno VII,1576, ΝΜ αρ. ΒΕ 880κε΄ (Εικ. 14), *CNI* 249, Jes. 81 (από Spink 8.10.03, αρ. 533).

Osella Marco Antonio Giustiniani 1684-1888, Κατάληψη της Κορώνης, ΝΜ αρ. ΒΕ 874 (Εικ. 18), Paolucci, σ. 168.

Μετάλλιο 13ης Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης 1938, ΝΜ αρ. ΒΕ 880κδ΄ (από Gorny and Mosch 13-14.10.03, αρ. 5223).

Το σύνολο των αντικειμένων που εισήχθησαν το 2003 είναι 856, εκ των οποίων 756 δωρήθηκαν ή παραδόθηκαν και 98 αγοράσθηκαν. Από αυτά 5 είναι μολυβδόβουλλα, 13 μετάλλια και τα υπόλοιπα νομίσματα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Το Μουσείο συνέχισε το έργο της υποστήριξης των Εφορειών σε θέματα αρμοδιότητάς του. Το επιστημονικό προσωπικό του Μουσείου πραγματοποίησε ταυτίσεις νομισμάτων που προέρχονταν από ανασκαφές, παραδόσεις και κατασχέσεις από όλη τη χώρα. Οι κατάλογοι αυτοί των νομισμάτων αποτελούν τη βάση του αρχείου νομισματικής κυκλοφορίας (ΑΝΚ) που τηρείται στο Μουσείο για όλη την επικράτεια. Τα νομίσματα καταγράφονται πια ψηφιακά ώστε να αποτελέσουν κάποτε ιδιαίτερη έκδοση.

Ανασκαφικά

Το επιστημονικό προσωπικό του Μουσείου ταύτισε 242 νομίσματα τα οποία προέρχονταν από ανασκαφές που διεξήγαγαν οι Εφορείες σχεδόν σε όλη τη χώρα.

Κατοχές

Με την ψήφιση του νέου αρχαιολογικού νόμου υπήρχε μια αύξηση στην προσέλευση κατόχων για την καταγραφή των νομισμάτων τους.

Περισσότεροι από 83 κάτοχοι υπέβαλαν αιτήσεις και το επιστημονικό προσωπικό του Μουσείου ταύτισε 3.391 νομίσματα.

Κατασχέσεις

Το επιστημονικό προσωπικό του Μουσείου ταύτισε περισσότερα από 4.147 νομίσματα προερχόμενα από κατασχέσεις από όλη τη χώρα.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ

2004

Το 2004 υπήρξε μια εποικοδομητική χρονιά για το Νομισματικό Μουσείο. Το επιστημονικό προσωπικό αποτελούσαν η υπογράφουσα, η Η. Τσούρτη, η Ευ. Αποστόλου και η Ευ. Ράλλη (μόνιμο προσωπικό), καθώς και η Έλ. Γλύτση και η Μ. Φουντούλη (ωρομίσθιο προσωπικό). Οι αρχαιολόγοι Γ. Νικολάου, Ι. Στόγιας, Π. Τσέλεκας απασχολήθηκαν στο Μουσείο για το έργο «Αποκατάσταση και μετατροπή του Ιλίου Μελάθρου σε Νομισματικό Μουσείο», το οποίο διαχειρίζεται το Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων. Πρόεδρος της Επιστημονικής Επιτροπής του έργου ορίσθηκε η υπογράφουσα, το Μάρτιο του 2004. Ένα μεγάλο μέρος των δραστηριοτήτων του Μουσείου αφορά στο έργο αυτό.

Εργαστήριο Συντήρησης

Στο εργαστήριο συντήρησης απασχολήθηκαν η Ντ. Βλάχου και η Έ.-Ά. Παυλίδου (μόνιμο προσωπικό), καθώς και η Ε. Κοντού και η Ν. Κατσικώστα (έκτακτο προσωπικό).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Το Μουσείο συνέχισε το έργο της υποστήριξης των Εφορειών σε θέματα αρμοδιότητάς του. Το επιστημονικό προσωπικό πραγματοποίησε ταυτίσεις νομισμάτων που προέρχονταν από ανασκαφές, παραδόσεις και κατασχέσεις από όλη τη χώρα. Οι κατάλογοι αυτοί των νομισμάτων αποτελούν τη βάση του αρχείου νομισματικής κυκλοφορίας που τηρείται στο Μουσείο για όλη την επικράτεια. Τα νομίσματα καταγράφονται πια ψηφιακά, ώστε να αποτελέσουν κάποτε ιδιαίτερη έκδοση.

Ανασκαφικά

Ταυτίστηκαν 173 νομίσματα, τα οποία προέρχονταν από ανασκαφές που διεξήγαγαν οι Εφορείες σχεδόν σε όλη την Ελλάδα.

Κατοχές

Καταγράφηκαν και ταυτίστηκαν 5.228 νομίσματα 81 κατόχων.

Κατασχέσεις

Ταυτίστηκαν 2.728 νομίσματα προερχόμενα από όλη τη χώρα.

Αμοιβές

Ταυτίστηκαν και δόθηκε γνωμοδότηση για 1.072 νομίσματα.

ΠΡΟΣΚΤΗΜΑΤΑ

Η συλλογή του Νομισματικού Μουσείου κατά το 2004 εμπλουτίσθηκε με τα εξής αντικείμενα:

Δωρεές

Η σημαντικότερη δωρεά προς το Μουσείο ήταν ένα μέρος της συλλογής Δ. Αρτέμη. Η σχετική διαδικασία δωρεάς είχε ξεκινήσει πριν από πολλά χρόνια και ολοκληρώθηκε φέτος. Τετρακόσια ογδόντα οκτώ αργυρά και χαλκά νομίσματα από τις Κυκλάδες (Αμοργός, Ανάφη, Άνδρος, Δήλος, Θήρα, Ίος, Κέα, Κύθνος, Μήλος, Μύκονος, Νάξος, Πάρος, Σέριφος, Σίκινος, Σίφνος, Σύρος, Τήνος) και την Κρήτη (Αξός, Απτέρα, Αρκαδία, Αρσινόη, Γόρτυς, Ελεύθερνα, Ιεράπυτνα, Ίτανος, Κνωσσός, Κυδωνία, Λάππα, Λατώ, Λύττος, Ολούς, Πολυρρήνια, Πραισός, Ραύκος, Ρίθυμνα, Σύβριτος, Τύλισος, Φαιστός, Φαλάσαρνα, Χερσόνησος) δωρήθηκαν στο Υπουργείο Πολιτισμού. Από αυτά τέσσερα νομίσματα (αρ. 31, 33, 39, 42) παραδόθηκαν στο Μουσείο της Ίου και τα υπόλοιπα 484 εισήχθησαν στο Νομισματικό Μουσείο (ΒΕ 913/2004) (Εικ. 20.1-4, 21.5-8). Στο μουσείο επίσης δωρήθηκε και ένα αγγείο-θησαυράριο, το οποίο περιείχε νομίσματα από την περιοχή της Αχαΐας. Τα νομίσματα χρονολογούνται από τον 5ο αι. π.Χ. έως το 2ο αι. μ.Χ.[423].

Ο Ι. Τουράτσογλου και η Η. Τσούρτη πρόκειται να δημοσιεύσουν το μέρος αυτό της συλλογής το 2006.

Αγορές

Οι αγορές νέων προσκτημάτων ήταν ελάχιστες φέτος καθώς υπήρξε μια δύσκολη οικονομική χρονιά. Οι αγορές πραγματοποιήθηκαν με στόχο να καλυφθούν οι ελλείψεις στη συλλογή του Μουσείου με στόχο πάντα την έκθεση του δευτέρου ορόφου. Τα πιο σημαντικά από αυτά είναι:

Αργυρό νόμισμα του Κελτικού φύλου των Ικενών που συνδέεται με την εξέγερση της βασίλισσας Bouticca, 61 μ.Χ. κατά των Ρωμαίων, R.D. Van Arsdell 792-1 (ΒΕ 896β/2004) (Εικ. 22).

Σόλιδος Κωνσταντίνου Ε΄ και Λέοντος Δ΄, 751-775, *DOC* III,1, Class II, αρ. 2a.1 (ΒΕ 896α/2004) (Εικ. 22).

Αγοράσθηκαν επίσης 36 deniers tournois προερχόμενα από το θησαυρό της Πυλίας[424] τα οποία είναι δημοσιευμένα στο D.M. Metcalf, The Pylia Hoard: Denier tournois of Frankish Greece, *Museum Notes* 17 (1971), σ. 173-227 (ΒΕ 895/2004) (Εικ. 22).

423. Κ. Λιάμπη, Οι νομισματικές εκδόσεις των Κυκλάδων και η κυκλοφορία τους, *Κυκλάδες*, ΚΕΡΑ-ΕΙΕ, Αθήνα 1998 και J.N. Svoronos, *Numismatique de la Crète ancienne*, Macon 1890.

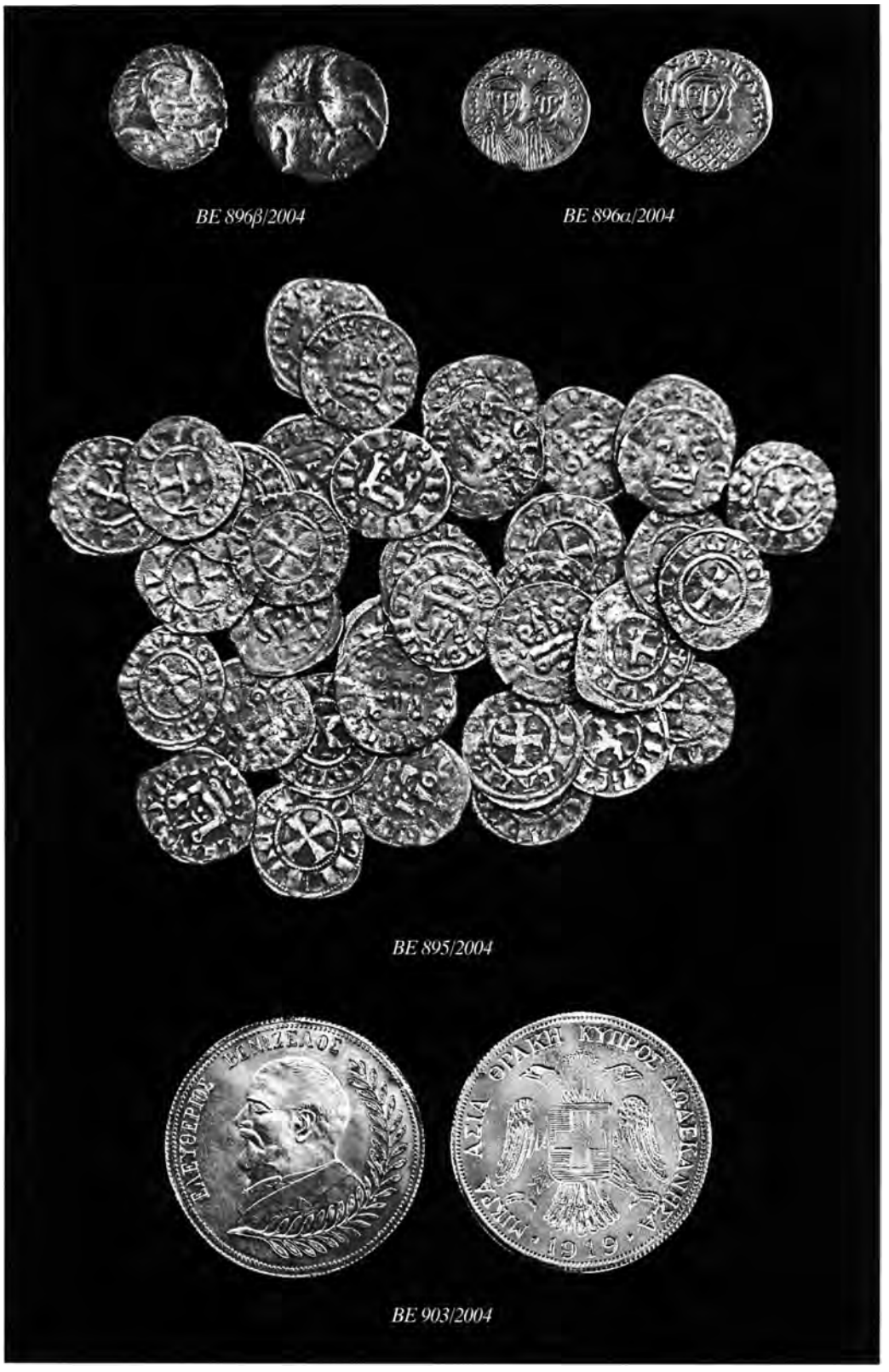
424. D.M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, London 1995, σ. 345 και Α. Τζαμαλή, *Τα Νομίσματα της Φραγκοκρατίας, 1184-1566*, Αθήναι 1981.

Εικ. 20. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο.

Εικ. 21. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο.

BE 896β/2004 *BE 896α/2004*

BE 895/2004

BE 903/2004

Εικ. 22. Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο.

Χρυσό μετάλλιο Ελ. Βενιζέλου με χρονολογία κοπής: 1919. Πιθανώς σε ανάμνηση της συνθήκης Neuilly (ΒΕ 903/2004) (Εικ. 22).

Συμμετοχή σε εκθέσεις που οργάνωσαν άλλοι φορείς

Το Μουσείο συμμετείχε με δανεισμό νομισμάτων σε περιοδικές εκθέσεις:

α) «Υπό το φως του Απόλλωνα», Εθνική Πινακοθήκη. β) «Αυτοκρατορικοί Θησαυροί από την Κίνα», Εθνική Πινακοθήκη. γ) «Ηρακλής Ήρως Μέγιστος», Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας. δ) «Αγών», Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Εκπαιδευτικά προγράμματα

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα εκτελείται καθημερινά από το προσωπικό του Μουσείου, την Ελ. Γλύτση και τη Μ. Φουντούλη. Διαρκεί 1.15′ και απευθύνεται σε παιδιά άνω των 10 χρόνων. Το 2004 το πρόγραμμα παρακολούθησαν 1.688 παιδιά.

Εκδηλώσεις

Τις ημέρες των επετείων των μουσείων, όπως η Άνοιξη των Μουσείων, η Ημέρα των Μουσείων ICOM, οι Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς, η είσοδος ήταν ελεύθερη και το Μουσείο διοργάνωσε ειδικές ξεναγήσεις.

Από τα τέλη Ιουλίου έως τα τέλη Αυγούστου, στα πλαίσια της εορταστικής ατμόσφαιρας των Ολυμπιακών Αγώνων, στον κήπο του Μουσείου παρουσιάστηκε η φωτογραφική έκθεση *Νίκη- Victoria σε νομίσματα και μετάλλια* καθώς και η βιντεο-εγκατάσταση της ζωγράφου Μ. Στραπατσάκη, *Λαύριο. Υπόγειες Διαδρομές*. Σε συνδυασμό με τη βιντεο-εγκατάσταση παρουσιάστηκε η ιστορία του Λαυρίου και η σχέση των μεταλλωρυχείων με τη νομισματοκοπεία των αρχαίων Αθηνών. Στις 25 Αυγούστου έγινε ειδική υποδοχή του κοινού και μοιράστηκε το αναμνηστικό μετάλλιο που εξέδωσε το Μουσείο σε συνεργασία με την Τράπεζα της Ελλάδος. Το μετάλλιο είχε την παράσταση της Νίκης εμπνευσμένη από τα νομίσματα του Αλεξάνδρου και τη σχεδιαστική απεικόνιση του Ιλίου Μελάθρου.

Εκδόσεις

Η έκδοση του Μουσείου *Νίκη-Victoria, σε νομίσματα και μετάλλια*, Αθήνα 2004, με 108 σελίδες, σε ελληνικά και αγγλικά, παρουσιάζει την παράσταση της Νίκης σε νομίσματα από τον 5ο αι. π.Χ. έως τα μετάλλια των Ολυμπιακών Αγώνων.

Το έντυπο *Το νόμισμα στον αρχαίο ελληνικό κόσμο* απευθύνεται σε παιδιά άνω των 10 ετών. Πρόκειται για ένα παιδικό οδηγό του Μουσείου. Η έκδοση πραγματοποιήθηκε χάρη στη γενναιοδωρία του Ιδρύματος Α. Ωνάση.

Ολοκληρώθηκε η έκδοση του cd-rom Drachma, προϊόν ενός ευρωπαϊκού προγράμματος το οποίο είχε πραγματοποιήσει ο Γ. Τουράτσογλου ως διευθυντής του Μουσείου σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο της Μεσσήνας στην Ιταλία και την Αρχαιολογική Υπηρεσία Κύπρου.

Ολοκληρώθηκε επίσης η έκδοση της επιστημονικής συνάντησης που πραγματοποιήθηκε στο Βόλο το 2001, *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο*, Αθήνα 2004, με 597 σελίδες. Έκδοση των Φίλων του Μουσείου για την οποία συνεργάστηκε επιστημονικό προσωπικό του Μουσείου.

Το έργο «Αποκατάσταση και μετατροπή του Ιλίου Μελάθρου σε Νομισματικό Μουσείο», το οποίο διαχειρίζεται το ΤΔΠΑΕ μέσω της επιστημονικής επιτροπής εντάχθηκε το 2003 στο Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης της Περιφέρειας Αττικής.

Το έργο περιλαμβάνει τη συντήρηση των τοιχογραφιών και ψηφιδωτών, τις ηλεκτρομηχανολογικές εργασίες του δευτέρου ορόφου, ώστε να συνεχιστεί η έκθεση και σε αυτό τον όροφο. Επίσης, προβλέπει έργα όπως κατασκευή αναψυκτηρίου και κατασκευή εξωτερικού ανελκυστήρα για τα άτομα με ειδικές ανάγκες, προκειμένου το Μουσείο να ανταποκρίνεται στις σύγχρονες προδιαγραφές των μουσείων.

Την επιστημονική επιτροπή αποτελούν η υπογράφουσα και οι Α. Αθανασιάδου, Διευθύντρια της Διεύθυνσης Μελετών Μουσείων, Α. Χριστοφίδου, Διευθύντρια της 1ης Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων, Ν. Μίνως, Διευθυντής της Διεύθυνσης Συντήρησης, Ι. Τουράτσογλου, Επίτιμος Διευθυντής του Νομισματικού Μουσείου, Β. Πέννα, αρχαιολόγος, και η Σ. Χατζηδάκη ως γραμματέας. Η αρχιτέκτονας του τεχνικού γραφείου του έργου είναι η Ε. Ανδρούτσου.

Η μουσειολογική μελέτη του δευτέρου ορόφου

Οργανώθηκε το σκεπτικό της έκθεσης και οι επιμέρους ενότητες ανατέθηκαν στο επιστημονικό προσωπικό του Μουσείου. Με συχνές συναντήσεις προχωρεί η επιλογή του υλικού, το οποίο θα τεκμηριώσει την έκθεση. Στο δεύτερο όροφο θα παρουσιαστεί η έκδοση, κυκλοφορία, εικονογραφία των νομισμάτων καθώς και η χρήση τους στο ρωμαϊκό, βυζαντινό, μεσαιωνικό και νεότερο κόσμο. Τα νομίσματα του νέου ελληνικού κράτους θα αποτελέσουν μια ιδιαίτερη ενότητα καθώς και τα μετάλλια του μουσείου.

Συνεχίζεται η συντήρηση των ψηφιδωτών και τοιχογραφιών του δευτέρου ορόφου. Οι εργασίες πραγματοποιούνται με την επίβλεψη της Διεύθυνσης Συντήρησης.

Προκηρύχθηκε διαγωνισμός για την κατασκευή του αναψυκτηρίου και διαμόρφωση του κήπου. Η μελέτη εκπονήθηκε από την αρχιτέκτονα Α. Τζάκου και μετά από εισηγήσεις της Διεύθυνσης Μελετών Μουσείων και Διεύθυνσης Νεωτέρων Μνημείων, εγκρίθηκε ύστερα από γνωμοδότηση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου και του Κεντρικού Συμβουλίου Νεωτέρων Μνημείων, το 2002. Στο διαγωνισμό παρουσιάστηκε μόνο ένας ενδιαφερόμενος, κηρύχθηκε άγονος και το έργο επαναδημοπρατήθηκε.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ

2001

Κατά το έτος 2001 το μόνιμο επιστημονικό προσωπικό του Μουσείου αποτελούσαν ο υπογράφων και η Ζ. Καράπα-Μολιζάνι. Εργάσθηκαν, επίσης, με ιδιαίτερο ζήλο οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Μ. Τσούλη, Κ. Νικολέντζος, Π. Μουτζουρίδης και Μ. Μικεδάκη (για μικρότερο διάστημα). Στο Μουσείο απασχολήθηκε επίσης για πρακτική εξάσκηση στην Επιγραφική η μεταπτυχιακή φοιτήτρια Αντ. Αργυρίου.

Στο εργαστήριο του Μουσείου απασχολήθηκε το μόνιμο τετραμελές συνεργείο συντηρητών, με επί κεφαλής τον μουσειακό γλύπτη Στ. Τζανέκα, στο οποίο προστέθηκαν ο αποσπασμένος τεχνίτης εκμαγείων Ηλ. Κάσσης και ο (συνταξιούχος) συντηρητής μεταλλικών αρχαίων Αν. Μαγνήσαλης. Ο τελευταίος προσέφερε την πολύτιμη εμπειρία του στη συντήρηση των χαλκών ενεπίγραφων ελασμάτων από το Άργος[1].

Το επιστημονικό και τεχνικό προσωπικό του Μουσείου εξυπηρέτησε και φέτος, επί τόπου ή δι' αλληλογραφίας, μεγάλο αριθμό μελετητών. Ιδιαίτερα πρέπει να τονισθεί η υποβοήθηση από το Μουσείο του έργου της διεθνούς μελετητικής ομάδας, που προετοιμάζει την επανέκδοση των αττικών μετευκλειδείων επιγραφών. Επίσης, το Μουσείο παρέσχε την επιστημονική και υλική συνδρομή του σε Εφορείες Αρχαιοτήτων και αρχαιολόγους των επαρχιών για τη μελέτη επιγραφών.

Συνεχίσθηκε με μεγάλη επιτυχία το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Μουσείου, το οποίο υλοποιεί η αρχαιολόγος Μ. Τσούλη και το οποίο προσήλκυσε μεγάλο αριθμό μαθητών της Στοιχειώδους και της Μέσης εκπαίδευσης. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκαν σεμινάρια Επιγραφικής για Έλληνες και ξένους φοιτητές, καθώς και ξεναγήσεις ομάδων ενηλίκων, που μερικές φορές συνδυάστηκαν με μουσικές εκδηλώσεις στο αίθριο του Μουσείου.

Συνεχίσθηκε η ηλεκτρονική καταγραφή των ευρετηρίων του Μουσείου, με επανέλεγχο των διαστάσεων και της κατάστασης κάθε λίθου, καθώς και η ψηφιοποίηση του φωτογραφικού αρχείου. Η εργασία αυτή, αρκετά επίπονη και χρονοβόρα, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να συνταχθεί κάποτε ο κατάλογος των συλλογών του Επιγραφικού Μουσείου, που αποτελεί μακρόχρονο επιστημονικό αίτημα.

Στο πλαίσιο της μεγάλης έκθεσης βιβλίου «Φραγκφούρτη 2001», όπου η Ελλάδα ήταν η τιμώμενη χώρα, το Επιγραφικό Μουσείο, σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού, οργάνωσε έκθεση πιστών αντιγράφων αρχαίων ελληνικών επιγραφών και χειρογράφων. Η έκθεση ήταν αντιπροσωπευτική των διαφόρων φάσεων εξέλιξης της γραφής και περιελάμβανε επιγραφές διαφόρων εποχών και ποικίλης προέλευσης. Συνοδευόταν από δίγλωσσο βιβλίο με τίτλο «Η Ελληνική Γραφή» και αντίστοιχο ηλεκτρονικό δίσκο (CD-Rom). Η επιτυχία της έκθεσης και τα ευνοϊκά σχόλια που διατύπωσαν οι πολυάριθμοι επισκέπτες ενθαρρύνουν την οργάνωση και στο μέλλον παρόμοιων διδακτικών εκθέσεων πιστών αντιγράφων, χωρίς ταλαιπωρία και φθορά των πρωτοτύπων.

Συνεχίσθηκε η συνεργασία με την Α' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων για την ταύτιση επιγραφών και την αμοιβαία ανταλλαγή θραυσμάτων που συνανήκουν. Στο πλαίσιο αυτό μεταφέρθηκε από το Μουσείο Ακροπόλεως στο Επιγραφικό Μουσείο (αρ. καταγραφής ΕΜ 13507) το ενεπίγραφο θραύσμα ΜΑ 13785, που διαπιστώθηκε ότι συνανήκει με την επιγραφή ΕΜ 7504 (=*IG* II^2 735). Πρόκειται να δημοσιευθεί από την Γ. Μαλούχου.

Μεταφέρθηκαν επίσης από το Μουσείο της Αρχαίας Αγοράς τα θραύσματα Ι 4812 (που κατεγράφη με αρ. ευρ. ΕΜ 13506) και Ι 6844 (= ΕΜ 13506α), τα οποία συνανήκουν με την *IG* II^2 643 (= ΕΜ 7348). Πρβλ. *Agora* XVI, σ. 231, αρ. 162 και σ. 234-235, αρ. 163.

Επίσης, μεταφέρθηκε το μικρό θραύσμα Agora I 5440 (βλ. B. Meritt, *Hesperia* 37 (1968), σ. 279, αρ. 17, πίν. 82), το οποίο ανήκει στην *IG* II^2 1118, μαζί με τα θραύσματα του Επιγραφικού Μουσείου ΕΜ 9501, 9498, 9499, 6087. Το νέο θραύσμα έλαβε αρ. καταγραφής ΕΜ 13505.

Τέλος, μεταφέρθηκαν τα θραύσματα Agora I 6132α, I 6132β, I 1059, I 179 και I 6387, τα οποία ανήκουν στη μεγάλη επιγραφή για τον Ιούλιο Νικάνορα (*IG* II^2 1119 και *Hesperia* 36 (1967), σ. 68-71, αρ. 13. Πρβλ. *Agora* XVI, σ. 474-478, αρ. 337). Στην ίδια επιγραφή συνανήκουν τα θραύσματα του Επιγραφικού Μουσείου ΕΜ 5245 (με την οποία συγκολλάται το Ι 6132β) (Εικ. 1) και ΕΜ 9504 (με την οποία συγκολλάται το Ι 6132α) (Εικ. 2). Τα θραύσματα που μεταφέρθηκαν έλαβαν αρ. ευρετηρίου (κατά τη σειρά που αναγράφονται παραπάνω): ΕΜ 13504, 13501, 13504α, 13504β και 13504γ. Το σύνολο πρόκειται να αναδημοσιευθεί από την καθηγήτρια S. Follet.

Στο Εργαστήριο του Μουσείου συνεχίσθηκε ο καθαρισμός, συγκόλληση, συμπλήρωση και στήριξη επιγραφών, καθώς και η αντικατάσταση οξειδωμένων γόμφων με νέους από τιτάνιο. Παράλληλα, κατασκευάσθηκαν πιστά εκμαγεία επιγραφών τα οποία χρωματίσθηκαν με απόλυτη πιστότητα σε σχέση με τα

1. Βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 34.

Εικ. 1. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Τα συγκολλώμενα θραύσματα EM 5245 και Agora I 6132β (=EM 13501).

Εικ. 2. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Τα συγκολλώμενα θραύσματα EM 9504 και Agora I 6132α (=EM 13504).

πρωτότυπα από τον καλλιτέχνη-μουσειακό γλύπτη Στ. Τζανέκα.

Ο υπογράφων έλαβε μέρος με ανακοινώσεις στο Θ΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο[2] (Ελούντα Κρήτης, Σεπτέμβριος 2001) και στην ημερίδα εις μνήμην M. Guarducci (Αθήνα, 3-11-01). Μετέσχε επίσης με ομιλία του στη Διεθνή Συνάντηση για την προστασία της Ενάλιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς (Αθήνα, 26-27 Ιανουαρίου 2001). Πραγματοποίησε ακόμη δύο διαλέξεις με αρχαιολογικά-επιγραφικά θέματα. Κατέθεσε προς δημοσίευση τα εξής επιστημονικά άρθρα: Ρωμαϊκό επιτύμβιο ανάγλυφο από την περιοχή Τυμπακίου-Γόρτυνος στα *Atti del Congresso Internazionale "Creta Romana e Protobizantina", Iraklion, 23-30 settembre 2000*, τ. III 2, Padova 2004, σ. 1089-1102· Αναθηματικό βάθρο λαμπάδος, στο *Αττικαί Επιγραφαί. Πρακτικά Συμποσίου εις μνήμην Adolf Wilhelm (1864-1950)*, Αθήναι 2004, σ. 271-289. Αναθηματική επιγραφή από τη Χερσόνησο, στο *Σήμα. Τόμος εις μνήμην Μενελάου Παρλαμά*, Ηράκλειο 2002, σ. 267-280.

Τέλος, εκτυπώθηκαν και κυκλοφόρησαν τα άρθρα του: Νέα επιγραφικά στοιχεία για την ετυμολογία του Λασυθίου, στα *Πεπραγμένα του Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α2, Ηράκλειο 2000, σ. 81-97· Νέο δικαστικό πινάκιο από την Αθήνα, στον τιμητικό τόμο *«Τιμαί» Ιω. Τριανταφυλλόπουλου*, Αθήνα 2000, σ. 101-107.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Β. ΚΡΙΤΖΑΣ

2. E. Sironen. *The Late Roman and Early Byzantine Inscriptions of Athens and Attica*, Helsinki 1997, σ. 272-273, αρ. 238.

2002

Κατά το έτος 2002 το μόνιμο επιστημονικό προσωπικό του Επιγραφικού Μουσείου αποτελούσαν ο υπογράφων, ως προϊστάμενος, και η αρχαιολόγος Ζ. Καράπα-Μολιζάνι. Για ορισμένους μήνες εργάσθηκε επίσης με απόσπαση η αρχαιολόγος Μ. Παναγιωτοπούλου, που ασχολήθηκε κυρίως με την ηλεκτρονική καταγραφή των πολυάριθμων ανατύπων της βιβλιοθήκης.

Για τις ανάγκες υλοποίησης των εκπαιδευτικών προγραμμάτων του Μουσείου, τα οποία γίνονται διαρκώς δημοφιλέστερα και προσελκύουν μεγάλο αριθμό σχολικών ομάδων, επαναπροσλήφθηκε ως ωρομίσθια η αρχαιολόγος Μ. Τσούλη. Η υλοποίηση των προγραμμάτων δυσχεραίνεται από την έλλειψη επαρκούς κατάλληλου χώρου.

Τέλος, για τη συνέχιση της ηλεκτρονικής καταγραφής των ευρετηρίων του Μουσείου, με παράλληλο έλεγχο των λίθων, καθώς και της ψηφιοποίησης του φωτογραφικού αρχείου, προσλήφθηκαν ως ωρομίσθιοι οι αρχαιολόγοι Π. Μουτζουρίδης και Ειρ.-Λ. Χωρέμη.

Το προσωπικό του Μουσείου συνέχισε και φέτος την επί τόπου ή δι' αλληλογραφίας εξυπηρέτηση πολυάριθμων μελετητών. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για τη συμβολή του Μουσείου στην προετοιμασία της επανέκδοσης των αττικών μετευκλειδείων επιγραφών, για την οποία εργάζεται διεθνής ομάδα επιστημόνων, υπό την εποπτεία επίσης διεθνούς συμβουλευτικής επιτροπής και την αιγίδα της Ακαδημίας Επιστημών του Βερολίνου.

Το επιστημονικό, αλλά και το τεχνικό προσωπικό του Μουσείου παρέσχε πρόθυμα τη συνδρομή του σε Εφορείες Αρχαιοτήτων και σε συναδέλφους των επαρχιών για διάφορα επι-

γραφικά θέματα. Συνεχίσθηκαν επίσης οι ξεναγήσεις διαφόρων ομάδων και τα μαθήματα εισαγωγής στην Επιγραφική σε Έλληνες και ξένους φοιτητές. Οι ξεναγήσεις συνοδεύτηκαν μερικές φορές από μουσικές εκδηλώσεις στο αίθριο του Μουσείου.

Το διοικητικό προσωπικό του Μουσείου, επικεφαλής του οποίου τέθηκε η πτυχιούχος της Νομικής Α. Θεοδωράκου, ασχολήθηκε μεταξύ των άλλων με την έκδοση πολλών αδειών ελευθέρας εισόδου σε Μουσεία και Αρχαιολογικούς Χώρους, καθώς και τη γραμματειακή και λογιστική υποστήριξη των αρχαιολογικών δραστηριοτήτων του Μουσείου.

Στο εργαστήριο συντήρησης συνεχίσθηκε ο καθαρισμός επιγραφών, οι νέες συμπληρώσεις και στηρίξεις και η αντικατάσταση οξειδωμένων σιδηρών γόμφων με νέους από τιτάνιο. Οι εργασίες γίνονται με την καθοδήγηση του ικανότατου μουσειακού γλύπτη Στ. Τζανέκα. Ο έμπειρος συντηρητής μεταλλίνων Αν. Μαγνήσαλης συνέχισε τον εξαιρετικά λεπτό μηχανικό καθαρισμό των ενεπίγραφων ελασμάτων του Άργους (βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 34), ενώ ο τεχνίτης εκμαγείων του ΤΑΠΑ Ηλ. Κάσσης βοήθησε στην κατασκευή πιστών εκμαγείων επιγραφών, τα οποία στη συνέχεια χρωματίσθηκαν αριστοτεχνικά από τον Στ. Τζανέκα.

Μεγάλο μέρος της δραστηριότητας του προσωπικού του Μουσείου απορρόφησε η διοργάνωση στο «Σταθάκειο Κέντρο» της Αστόρια Νέας Υόρκης μιας έκθεσης πιστών εκμαγείων επιγραφών και αντιγράφων βυζαντινών χρυσοβούλλων και χειρογράφων, με τίτλο «Η Ελληνική Γραφή». Η έκθεση διοργανώθηκε σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟ, μετά από πρόσκληση της Ομοσπονδίας Ελληνικών Σωματείων Μείζονος Νέας Υόρκης. Συνοδευόταν από δίγλωσσο, εικονογραφημένο επιστημονικό κατάλογο και μέσα από επιλεγμένα παραδείγματα έδινε ένα πανόραμα της εξέλιξης των γραφών που αναπτύχθηκαν στον ελλαδικό χώρο, από τις προαλφαβητικές γραφές μέχρι την εμφάνιση της τυπογραφίας. Είχε διδακτικό χαρακτήρα και εκτός από πολυάριθμους ομογενείς, την επισκέφθηκαν πολλά σχολεία όλων των βαθμίδων.

Επειδή τα εγκαίνια συνέπεσαν με τον εορτασμό της εθνικής επετείου της 25ης Μαρτίου, που εορτάσθηκαν με ιδιαίτερη λαμπρότητα φέτος λόγω των τραγικών γεγονότων της 11ης Σεπτεμβρίου 2001, η έκθεση πλαισιώθηκε με την παρουσίαση σε ιδιαίτερο χώρο πρωτότυπων αμερικανικών εφημερίδων της περιόδου της Ελληνικής Επαναστάσεως (1821-1830) με θερμά φιλελληνικά άρθρα και ανταποκρίσεις για τον αγώνα των Ελλήνων. Τις εφημερίδες δάνεισε ευγενώς ο συλλέκτης Χ. Τζάλας.

Το Μουσείο συμμετέσχε επίσης στην έκθεση που διοργάνωσε σε δημοτικό χώρο του πρώην εργοστασίου φωταερίου Αθηνών η Εταιρεία Μελέτης Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας. Συγκεκριμένα, εξέθεσε φωτογραφίες και πιστά εκμαγεία επιγραφών που σχετίζονται με διάφορα τεχνικά έργα της αρχαιότητας και παράλληλα, ετοίμασε επιστημονικό κατάλογο με πλούσια φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση και εκτενή λήμματα, που συνέταξαν οι Ζ. Καράπα-Μολιζάνι, Μ. Τσούλη και ο υπογράφων.

Το Μουσείο συνεργάσθηκε επίσης στη διοργάνωση σπονδυλωτής έκθεσης με τίτλο «Ώρες Βυζαντίου», για την οποία δάνεισε πρωτότυπες επιγραφές παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων. Η Ζ. Καράπα και ο υπογράφων συνέταξαν τα αντίστοιχα λήμματα των επιστημονικών καταλόγων.

Συμμετέσχε επίσης στην εκπαιδευτικού χαρακτήρα έκθεση, που διοργάνωσαν από κοινού τα Πανεπιστήμια Αθηνών και Würzburg, με θέμα «Ιστορία της Γραφής». Η έκθεση παρουσιάσθηκε στο «Κτήριο Κωστή Παλαμά» του Πανεπιστημίου και στο μικρό χρονικό διάστημα που παρέμεινε ανοικτή την επισκέφθηκαν πέντε χιλιάδες άτομα και πολλά σχολεία. Συνοδευόταν από επιστημονικό κατάλογο και το περιεχόμενό της πρόκειται να κυκλοφορήσει σε μορφή ψηφιακού δίσκου (CD).

Τέλος, το Μουσείο συμμετέσχε με οκτώ εκθέματα (τις επιγραφές ΕΜ 6680, 6688, 6715, 13498α, 12926, 7180+ 2811, 6068 και 8092) στη μεγάλη έκθεση με θέμα «Ελληνικός Κλασικός Πολιτισμός. Ιδέα και Πραγματικότητα» (Die Griechische Klassik. Idee oder Wirklichkeit), που παρουσιάσθηκε στο Βερολίνο και τη Βόννη.

Συνεργείο έμπειρων συντηρητών του Μουσείου μετέβη στην Ολυμπία και τους Δελφούς για λήψη εκτύπων επιγραφών, στο πλαίσιο των εκτελούμενων έργων και της διευθέτησης των αρχαιολογικών χώρων.

Στον εκδοτικό τομέα, κυκλοφόρησε σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή η ελληνική έκδοση του βιβλίου «Η ελληνική γραφή», που είχε πρωτοκυκλοφορήσει στα αγγλικά και γερμανικά το 2000, με την ευκαιρία της έκθεσης βιβλίου της Φραγκφούρτης.

Οι συλλογές του Μουσείου πλουτίστηκαν από τρεις νέες επιγραφές, που προέρχονται από κατασχέσεις της Αστυνομίας σε χέρια αρχαιοκαπήλων. Πρόκειται για δύο ελλιπώς σωζόμενες μουσουλμανικές επιτύμβιες στήλες της περιόδου της Τουρκοκρατίας και για ένα σημαντικό επιτύμβιο βωμό ρωμαϊκών χρόνων με μεγάλη έμμετρη επιγραφή. Τα αρχαία κατεσχέθησαν στην Ανάβυσσο, αλλά η ακριβής προέλευση των μουσουλμανικών στηλών δεν είναι βεβαία, ενώ ο επιτύμβιος βωμός πρέπει να προέρχεται από άγνωστη περιοχή της Αττικής. Οι στήλες ήταν στην κατοχή του Π.Δ. Καζάκη και ο βωμός στην κατοχή του ιδιοκτήτη εκσκαφικών μηχανημάτων Π. Ντάγκα.

Συγκεκριμένα, η στήλη ΕΜ 13508 (Εικ. 3), σπασμένη πάνω, δεξιά και στην κάτω αριστερή γωνία, σώζει αποσπασματικά τρεις στίχους ανάγλυφης τουρκικής επιγραφής μέσα σε διάχωρα. Στο κατώτερο τμήμα αναγράφεται, σύμφωνα με την ανάγνωση της βυζαντινολόγου Σ. Χούλια-Καπελώνη, το έτος Εγίρας 1216, που αντιστοιχεί με τη χριστιανική χρονολογία 1801/1802.

Η στήλη ΕΜ 13509 (Εικ. 4), σπασμένη πάνω και κάτω αρι-

Εικ. 3. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Η στήλη ΕΜ 13508 με την ανάγλυφη τουρκική επιγραφή.

Εικ. 4. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Η στήλη ΕΜ 13509 με την ανάγλυφη τουρκική επιγραφή.

στερά, σώζει τρεις στίχους ανάγλυφης τουρκικής επιγραφής μέσα σε διάχωρα και στο κατώτερο τμήμα τη χρονολογία 1214, που αντιστοιχεί στη χριστιανική χρονολογία 1799/1800.

Πολύ σημαντικότερος είναι ο επιτύμβιος βωμός ΕΜ 13511 που προέρχεται από την ίδια κατάσχεση. Λόγω της σημασίας του θα αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης. Περιοριζόμαστε εδώ να δώσουμε μερικά γενικά στοιχεία για τη σπουδαία αυτή επιγραφή.

Πρόκειται για πεσσόσχημο επιτύμβιο βωμό από πεντελικό μάρμαρο, πρακτικώς ακέραιο, που φέρει πάνω και κάτω πλατιά κυμάτια. Οι διαστάσεις είναι: Ύψος 0,935 μ., πλάτος (με κυμάτιο) άνω 0,433 μ. και κάτω 0,478 μ., πάχος (με κυμάτιο) άνω 0,345 μ. και κάτω 0,358 μ. Ύψος γραμμάτων 0,008-0,01 μ. (τα Φ = 0,015 μ.). Διάστιχο 0,01 μ. Από το πάνω κυμάτιο έχει αποκοπεί από παλαιά ένα μεγάλο θραύσμα που βρέθηκε μαζί και το οποίο προσαρμόζεται απολύτως. Υπάρχουν διάφορες αποκρούσεις κυρίως στις γωνίες και τις ακμές του βωμού. Η άνω επιφάνεια είναι δουλεμένη με χονδρό βελόνι. Το ίδιο και η κάτω έδρα, η οποία φέρει στο μέσον της υπόλειμμα σιδηρού γόμφου με μολυβδοχόηση. Η πίσω επιφάνεια είναι αδρά λαξευμένη, γεγονός που πιστοποιεί ότι ο βωμός είχε στηθεί μπροστά από κάποιον τοίχο, πιθανότατα τον τοίχο ταφικού μνημείου, το οποίο κοσμούσε.

Η πρόσθια όψη φέρει έμμετρη επιγραφή από 15 στίχους σε δακτυλικό εξάμετρο, το οποίο χωλαίνει σε μερικά σημεία. Ο τελευταίος στίχος είναι δακτυλικό πεντάμετρο. Το κείμενο μπορεί να μεταγραφεί ως εξής:

Μητρὸς σεμνοτάτης Ἀφφίας, οὔνομα σεμνὸν
κτησαμένης, βίου τε σοφοῦ, γένους τ' ἐπισήμο[υ],
καὶ πατρὸς γεγονὼς Ἀπολλωνίου, ἀνδρὸς ἀρίσ[του],
[δ]ήμων Εὐπυρίδης, Ἀπολλώνιος ἐνθάδε κεῖμαι,
πάσῃ δικαιότητι καὶ εὐεργεσίᾳ πρὸς ἅπαντας
[ζ]ήσας, φιλόσοφόν τε βίον, ἀρετήν τε ἀσκήσας,
χώραις τε σχολάσας καὶ ἀγροῖς καὶ ἠρεμίαις τε·
τοῖον ἐγὼ τόπον εἰργασάμην χρησμοῖς καὶ ὀνείροι[ς]
πιστεύσας· μοῦνον γὰρ ἔχρηζέ με θεῖος ὄνειρος
καὶ χρησμὸς εἰς τόνδε τόπον βιότου παυσθέντα
οἰκῆσαι· καὶ τοῦδε τυχών, θείαισι προνοίαις,
οὐκ ἔθανον κακότητι, οὕτω γὰρ ἐμὴ λάχε μοῖρα,
ἀλλ' ὕπνῳ ληφθεὶς μελιηδέϊ θυμὸν ἀνῆκα,
μηδεμιᾷ νούσῳ καμέων δέμας, ὡς ἴσον εἶναι
τὸν σεμνὸν βίοτον τῷ ἐναρέτῳ θανάτῳ.

Ο νεκρός Απολλώνιος, από τον αττικό δήμο των Ευπυριδών, αφού αναφερθεί στους προγόνους του και στις διάφορες αρετές του, δηλώνει ότι κατασκεύασε ο ίδιος το ταφικό του μνημείο στη συγκεκριμένη θέση, μετά από χρησμό που έλαβε και όνειρο που είδε.

Πέθανε ήρεμα στο ύπνο του, χωρίς να ταλαιπωρηθεί από ασθένειες, περνώντας από το «σεμνό βίο στον ενάρετο θάνατο».

Η επιγραφή, από τη μορφή των γραμμάτων και τον τύπο του βωμού, πρέπει να χρονολογηθεί στον 2ο-3ο αι. μ.Χ.

Πρόκειται για πολύ αξιόλογο επιγραφικό μνημείο, που εκτός από την ποιητική αξία του επιγράμματος, στο οποίο ανιχνεύο-

νται ομηρικοί απόηχοι, είναι ενδιαφέρον επειδή αντανακλά τις περί θανάτου φιλοσοφικές αντιλήψεις της περιόδου, καθώς και την πίστη των αρχαίων στα όνειρα και τους χρησμούς.

Μετά από σχετικό ερώτημα της Εφορείας Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Συλλογών, εξετάσθηκαν δύο επιγραφές, που βρίσκονται στην κατοχή της αρχαιοπώλου Β. Παπουλάκου και διατίθενται προς πώληση.

Η Ζ. Καράπα-Μολιζάνι, που τις εξέτασε, διαπίστωσε ότι η μία είναι ελλιπής ενεπίγραφη επιτύμβια πλάκα ρωμαϊκών χρόνων, συγκολλημένη από δύο τεμάχια, που αναφέρεται σε μέλη της οικογένειας του *Τι. Κλ. Κόσμου*.

Η άλλη είναι ρωμαϊκή επιτύμβια στήλη, του τέλους του 2ου αι. μ.Χ., με παράσταση δύο γυναικείων μορφών, μιας παιδικής, μιας ανδρικής και μιας προτομής αλόγου, καθώς και επιγραφές που πλαισιώνουν πάνω και κάτω τις μορφές. Με βάση φωτογραφία της στήλης, η Ζ. Μολιζάνι διαπίστωσε ότι πρέπει να ταυτισθεί με τη στήλη που μέχρι το 1981 βρισκόταν στο εσωτερικό του εξωκκλησίου του Αγίου Νικολάου στην τοποθεσία «Μπράβας», περίπου μία ώρα βορείως του Βελβενδού στην ανατολική όχθη του Αλιάκμονος, και στη συνέχεια εκλάπη από αγνώστους.

Η στήλη είχε επισημανθεί από τον Ch. Edson το 1937 και είχε ληφθεί έκτυπο της επιγραφής (Ch. Edson, Notebook IV, 1937, αρ. 271). Δημοσιεύθηκε με βάση το απόγραφο και το έκτυπο του Edson από τους Θ. Ριζάκη - Γ. Τουράτσογλου, *Επιγραφές Άνω Μακεδονίας*, Αθήνα 1985, σ. 66-67, αρ. 57, με φωτογραφία του εκτύπου στον πίν. 21.

Προτείναμε την αγορά των δύο στηλών για το Επιγραφικό Μουσείο, μετά την απόκτηση των οποίων θα είναι ευχερέστερη η ανάγνωση των επιγραφών. Σημειώνουμε πάντως, ότι σύμφωνα με την ανάγνωση της Ζ. Μολιζάνι, το όνομα του ενός νεκρού, το οποίο ο Edson είχε μεταγράψει ως *ΕΙΚΙΠΠΟΝ* και οι Ριζάκης-Τουράτσογλου ως *Λε<ύ>κιππον*, πρέπει να διαβαστεί ως *Δείνιππον*.

Στη λοιπή επιστημονική δραστηριότητα του προσωπικού του Μουσείου εντάσσονται τα εξής:

Ο υπογράφων έλαβε μέρος με δύο ανακοινώσεις στο XII Συνέδριο Ελληνικής και Λατινικής Επιγραφικής, που συνήλθε στη Βαρκελώνη. Έλαβε επίσης μέρος με ανακοίνωση στο Συμπόσιο Ονοματολογίας, που διοργάνωσε στην Αθήνα η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο της Rennes. Μετέσχε επίσης στην οργανωτική επιτροπή του VIII Διεθνούς Συμποσίου Αρχαίας Ναυπηγικής, που πραγματοποιήθηκε στην Ύδρα.

Κατέθεσε για δημοσίευση τα εξής επιστημονικά άρθρα:

Nuova copia da Gortina del trattato fra Gortinii, Hierapytnii e Priansii, στο *Epigraphica. Atti delle Giornate di Studio di Roma e di Atene in memoria di Margherite Guarducci (1902-1999)*, Roma 2003, σ. 107-125· Απολογισμός και προοπτικές των κρητολογικών ερευνών. Οι ιστορικοί χρόνοι, *Πεπραγμένα του Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο 2006, τόμος Κεντρικών Εισηγήσεων, σ. 169-192· Νέο τεμάχιο της Συνθήκης Λυττίων και Ολουντίων του 111/10 π.Χ. (IC I, XVIII, 9), από τη Χερσόνησο, ό.π., τ. Α5, σ. 267-272· Επιτύμβια επιγραφή από το Ναό Αγίων Πάντων Αμπελοκήπων (Αθηνών), στον τόμο *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, σ. 205-217.

Τέλος, ο υπογράφων ορίσθηκε ως τακτικό μέλος του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου και για μερικούς μήνες διετέλεσε αναπληρωτής του ελλείποντος Προϊσταμένου του Νομισματικού Μουσείου.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Β. ΚΡΙΤΖΑΣ

2003

Κατά το έτος 2003 το επιστημονικό προσωπικό του Επιγραφικού Μουσείου αποτελούσαν ο υπογράφων και η αρχαιολόγος Ζ. Καράπα-Μολιζάνι. Εργάσθηκαν επίσης οι ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι Μ. Τσούλη, κυρίως για τα εκπαιδευτικά προγράμματα, Π. Μουτζουρίδης και Ειρ.-Λ. Χωρέμη, κυρίως για ηλεκτρονική μεταγραφή των ευρετηρίων και ψηφιοποίηση του φωτογραφικού αρχείου. Τέλος, για μικρότερα διαστήματα εργάσθηκαν οι αρχαιολόγοι Δ. Ευσταθίου και Α. Παπασυριόπουλος, οι οποίοι διατέθηκαν στο Μουσείο από την Κεντρική Υπηρεσία και ασχολήθηκαν με τη συμπλήρωση ηλεκτρονικής καταγραφής της βιβλιοθήκης.

Υπεύθυνος του εργαστηρίου συντήρησης, επί κεφαλής ομάδας τριών συντηρητών, στους οποίους προστέθηκε ένας κατασκευαστής εκμαγείων του ΤΑΠΑ, ήταν ο μουσειακός γλύπτης Στ. Τζανέκας.

Αποφασιστικής σημασίας για την αναβάθμιση του Μουσείου υπήρξαν δύο γεγονότα:

Η έκδοση του ΠΔ 191/2003 (ΦΕΚ 146/Α/13-6-03) για το νέο Οργανισμό του Υπουργείου Πολιτισμού, το οποίο στο άρθρο 54 καθορίζει τη διάρθρωση και τις αρμοδιότητες του Επιγραφικού Μουσείου. Για πρώτη φορά προβλέπεται ότι το Μουσείο, εκτός από τις μέχρι τώρα αρμοδιότητές του, λειτουργεί και ως συμβουλευτικό κέντρο για παροχή βοήθειας στις λοιπές Υπηρεσίες Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟ και σε άλλους φορείς, σχετικά με θέματα μελέτης, συντήρησης, προστασίας, ανάδειξης, έκθεσης και δημοσίευσης επιγραφών, καταρτίζοντας για το σκοπό αυτό εξειδικευμένη επιστημονική βιβλιοθήκη, καθώς και αρχεία απογράφων, εκτύπων και φωτογραφιών.

Περαιτέρω θεσπίζεται ότι στο Επιγραφικό Μουσείο λειτουργεί Κέντρο Επιγραφικών Μελετών, που έχει ως αποστολή και σκοπό την καλλιέργεια και ενθάρρυνση των επιγραφικών μελετών στην Ελλάδα. Τέλος, οι οργανικές θέσεις αρχαιολόγων αυξήθηκαν από 2 σε 6 και αντίστοιχη αύξηση έγινε στις οργανικές θέσεις άλλων ειδικοτήτων, οι οποίες θα καλυφθούν σταδιακά.

Εικ. 5. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Η επιτύμβια στήλη Ρηγείνης Σώφρονος, από τη Σμύρνη (ΕΜ 9978).

Δεύτερος αποφασιστικός παράγοντας αναβάθμισης ήταν η παραχώρηση της χρήσης του όμορου προς το Μουσείο κτιρίου των πρώην εργαστηρίων του ΤΑΠΑ, εμβαδού περίπου 460 τ.μ., το οποίο άρχισε ήδη να λειτουργεί ως πτέρυγα εκπαιδευτικών προγραμμάτων και προετοιμάζεται να στεγάσει τις δραστηριότητες του Κέντρου Επιγραφικών Μελετών.

Στις κύριες δραστηριότητες του Μουσείου περιλαμβάνεται η εξυπηρέτηση, επί τόπου ή δι' αλληλογραφίας πολλών Ελλήνων και ξένων μελετητών. Ειδικότερα, πρέπει να μνημονευθεί η συμβολή του επιστημονικού και τεχνικού προσωπικού του Μουσείου στη διευκόλυνση των μελετητών που ασχολούνται με την προετοιμασία της τρίτης επανέκδοσης των αττικών επιγραφών της σειράς *Inscriptiones Graecae*.

Προχώρησε αρκετά η ηλεκτρονική μεταγραφή και ψηφιοποίηση των ευρετηρίων του Μουσείου και του φωτογραφικού αρχείου. Το χρονοβόρο αυτό έργο, όταν ολοκληρωθεί, θα αποτελέσει τη βάση για την έκδοση επιστημονικού καταλόγου του Επιγραφικού Μουσείου και παράλληλα θα βοηθήσει στην ταχύτατη ανεύρεση και διασταύρωση στοιχείων.

Κατά το συνεχή έλεγχο και αναταξινόμηση του υλικού των μη προσιτών στο ευρύ κοινό αιθουσών του Μουσείου έγιναν διάφορες ταυτίσεις επιγραφών. Η Ζ. Μολιζάνι και ο Στ. Τζανέκας διαπίστωσαν ότι το επίγραμμα για νεκρούς ναυμαχίας *IG* II^2, 5225, που άλλοτε βρισκόταν στα προπύλαια της Ακροπόλεως, ταυτίζεται με την υπ' αριθμόν ευρετηρίου ΕΜ 769 επιγραφή. Η Ζ. Μολιζάνι διαπίστωσε επίσης ότι η φυλασσόμενη στο Μουσείο (ΕΜ 9978) παλαιοχριστιανική επιτύμβια επιγραφή της Ρηγείνης, συζύγου του Σώφρονος (Εικ. 5), δεν προέρχεται από την Αττική αλλά από τη Σμύρνη. Είναι καταγεγραμμένη στο ευρετήριο λιθίνων της Αρχαιολογικής Εταιρείας, που είχαν παραδοθεί στο Επιγραφικό Μουσείο, υπό αύξοντα αριθμό 910 και αριθμό ευρετηρίου 1971 και την ένδειξη «Σμύρνη. 15. Ηγοράσθη παρά Δ. Χαιρέτη». Ήδη ο Ε. Sironen, ο οποίος την έχει περιλάβει στο corpus των παλαιοχριστιανικών επιγραφών της Αττικής, στηριζόμενος στο είδος του μαρμάρου και στις ιδιαιτερότητες του κειμένου, είχε υποπτευθεί ξενική προέλευση της οικογένειας της νεκρής, υπόθεση που τώρα επιβεβαιώθηκε.

Βασιζόμενη σε απόγραφο από τα κατάλοιπα του Παναγιώτου Ευστρατιάδου, η Γ. Μαλούχου διαπίστωσε ότι το προερχόμενο από την Ακρόπολη θραύσμα του Επιγραφικού Μουσείου ΕΜ 2756 συνανήκει στη στήλη του ψηφίσματος υπέρ *τῶν ἀπὸ Φυλῆς κατελθόντων*, του 404/3 π.Χ.[3]. Το θραύσμα πρόκειται να δημοσιευθεί από την ίδια.

Οι συλλογές του Μουσείου πλουτίσθηκαν με τη δωρεά μιας αττικής επιτύμβιας ενεπίγραφης στήλης, με ανθέμιο και ανάγλυφη παράσταση, που προσέφεραν στο Μουσείο οι Α. και Ι. Πανταζόπουλος, στη μνήμη του συζύγου και πατέρα τους αντίστοιχα, καθηγητή της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ν.Ι. Πανταζόπουλου. Η στήλη βρισκόταν άλλοτε στον κήπο της οικίας Ιω. Καλαντζή στην οδό Πατησίων 241 (κοντά στην Πλατεία Κολιάτσου) και από εκεί είχε μεταφερθεί στον κήπο της οικίας Ν. Πανταζόπουλου στην οδό Χέυδεν 2 και Μαυρομματέων.

Η ελλιπής στήλη (Εικ. 6), από λευκό πεντελικό μάρμαρο, σωζόμενου ύψους 1,35 μ., έχει ήδη δημοσιευθεί από τον Ν.Ι. Πανταζόπουλο[4], ο οποίος πρότεινε μια χρονολόγηση μεταξύ 350 και 250 π.Χ. Ανήκε στο ταφικό μνημείο της οικογένειας του *Δημαινέτου Ἀχαρνέως*. Κάτω από το μεγαλοπρεπές πεταλοειδές ανθέμιο υπάρχει γείσο και στη συνέχεια το κυρίως σώμα της στήλης, που φέρει επιγραφή έξι στίχων. Μεταξύ των στίχων 4 και 5 μεσολαβεί ανάγλυφο με σκηνή δεξιώσεως. Εικονίζονται δύο ανδρικές μορφές κατά κρόταφον, ένας όρθιος ιματιοφόρος νέος αριστερά και ένας καθήμενος, επίσης ιματιοφόρος πρεσβύτης δεξιά.

Το κείμενο της επιγραφής έχει ως εξής:

Δημαίνετος Ἀχαρνεὺ[ς]
Δημήτριος Ἐπαινέτου
Ἀχαρνεὺς
Ἐπαίνετος Δημαινέτου Ἀχα(ρνεύς)
(ανάγλυφο)
5 *Εὐστράτη Πείθων[ος]*
Φυλασίου

Η στήλη συμπληρώθηκε με γύψο και έλαβε αρ. ευρ. ΕΜ 13510.

Στο Μουσείο επίσης περιήλθαν ένα μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο με επιγραφή και δύο πήλινα μελαμβαφή αγγεία με εγχάρακτες επιγραφές, που αγοράσθηκαν από το Υπουργείο Πολιτισμού από το αρχαιοπωλείο Ευ. Βιτάλη (αρ. αποφάσεως ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α2/Φ45/62309/ 4987/27-6-2002/24-1-2003).

---

3. Βλ. A.E. Raubitschek, *Hesperia* 10 (1941), σ. 284-295.

4. Ν.Ι. Πανταζόπουλος, Αττικαί επιτύμβιοι επιγραφαί, *Πολέμων* Δ΄ (1949), τεύχ. 1-2, Σύμμεικτα, σ. λγ΄-λστ΄, εικ. 1.

Εικ. 6. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Επιτύμβια στήλη οικογένειας Δημαινέτου Ἀχαρνέως (ΕΜ 13510).

Το πρώτο (Εικ. 7) είναι ορθογώνια πλάκα από λευκόφαιο μάρμαρο, που σώζεται ακέραια (αρ. ευρ. ΕΜ 13514). Διαστάσεις: Ύψος 0,285 μ., πλάτος 0,145 μ., μέγιστο πάχος 0,065 μ., πάχος στήλης χωρίς το ανάγλυφο στο άνω μέρος 0,045 μ. Η επιφάνεια του μαρμάρου είναι έντονα διαβρωμένη. Στην κύρια όψη φέρει μέτριας τέχνης ανάγλυφη παράσταση όρθιας γυναικείας μορφής, με ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο. Οι μορφές του προσώπου είναι εντελώς διαβρωμένες και αδιάγνωστες. Το δεξί χέρι κάμπτεται σε ορθή γωνία προς τα αριστερά και ίσως κρατεί αδιάγνωστο αντικείμενο. Το αριστερό χέρι κάμπτεται στον αγκώνα και ίσως φέρεται προς τη μέση της μορφής.

Στο κάτω μέρος της πλάκας υπάρχει έξεργη ταινία, πλάτους 0,025 μ., πάνω στην οποία φαίνεται να πατεί η μορφή και η οποία φέρει μονόστιχη αναθηματική επιγραφή επιμελούς χάραξης που μπορεί να χρονολογηθεί στον 3ο αι. π.Χ. (ύψος γραμμάτων 0,006-0,007 μ.):

Νεαρχὶς Ἰνῶι

Συνεπώς, η εικονιζόμενη αποδίδει τη μορφή της θαλάσσιας θεότητας Ινούς-Λευκοθέας, κόρης του Κάδμου, τροφού του Διονύσου και μητέρας του ήρωος Παλαίμονος-Μελικέρτου.

Εικ. 7. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Αναθηματική ανάγλυφη πλάκα Νεαρχίδος στην Ινώ (ΕΜ 13514).

Η Ινώ-Λευκοθέα, γνωστή ήδη στον Όμηρο και πρωταγωνίστρια πολλών μύθων, ετιμάτο ιδιαιτέρως στη Μεγαρίδα και Κορινθία, αλλά λατρευόταν και σε πολλά άλλα μέρη κυρίως της κεντρικής και νότιας Ελλάδας, της Κρήτης και της Μικράς Ασίας.

Εθεωρείτο κυρίως προστάτιδα των ναυτικών, διατηρώντας όμως παράλληλα την ιδιότητα της κουροτρόφου θεάς. Πιθανότατα η Νεαρχίς έκανε το ανάθημά της στην Ινώ ως κουροτρόφο θεότητα.

Η παράσταση του αναθήματος δεν φαίνεται να μοιάζει με καμιά από τις μέχρι τώρα γνωστές απεικονίσεις της Ινούς-Λευκοθέας[5]. Ίσως αποδίδει κάποιον αγαλματικό τύπο για τους οποίους κάνει μνεία ο Παυσανίας[6].

Η προέλευση του αναγλύφου είναι άγνωστη και μόνο υποθετικά θα μπορούσε να συνδεθεί με τη Μεγαρίδα, χωρίς αυτό να είναι βέβαιο. Δεν μπορεί επίσης να αποκλεισθεί η αττική προέλευση του αναγλύφου[7].

Τα δύο μελαμβαφή αγγεία είναι:

ΕΜ 13512. Ακέραιος σκύφος, με μελανό γάνωμα εξωτερικά και εσωτερικά, εκτός από την εσωτερική πλευρά των λαβών, τον δακτύλιο της βάσης και τον πυθμένα (Εικ. 8). Διαστάσεις: Ύψος 0,075 μ., διάμετρος χείλους 0,125 μ., διάμετρος βάσης 0,075 μ. Ύψος γραμμάτων περ. 0,004 μ. Μεταξύ του χείλους και του κυρίως σώματος σχηματίζεται νεύρωση. Αμέσως κάτω

5. Βλ. *LIMC* V, σ. 657-661 και την αντίστοιχη εικονογράφηση.

6. Παυσανίας 2, 3, 4· 2, 1, 8-9· 2, 2, 1· 3, 36, 4 κτλ.

7. Μία *Νεαρχὶς* είναι αναθέτρια σε ευρετήριο του Ασκληπιείου της Ακροπόλεως του 3ου αι. π.Χ. Βλ. *IG* II^2 1534, στ. 239 και S. Aleshire, *The Athenian Asklepieion: The People, their Dedications, and the Inventories*, Amsterdam 1989, V, 114 (με ορθή ανάγνωση του ονόματος).

Εικ. 8. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Βοιωτικός σκύφος με εγχάρακτη επιγραφή (ΕΜ 13512).

Εικ. 10. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Βοιωτική κοτύλη με εγχάρακτη επιγραφή (ΕΜ 13513).

Εικ. 9. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Ο σκύφος της Εικ. 8 με την εγχάρακτη επιγραφή (λεπτομέρεια).

από το χείλος, εξωτερικά και κοντά στην αριστερή λαβή υπάρχει εγχάρακτη επιγραφή με αιχμηρό εργαλείο, που έγινε μετά την όπτηση (Εικ. 9):

Λακριτία

Πρόκειται για την γενική κτητική του ανδρικού ονόματος *Λακριτίας*. Από τη μορφή των γραμμάτων (Ⅼ, Ꝛ, Ⱥ με ελαφρώς λοξή την οριζόντια κεραία) το χάραγμα μπορεί να χρονολογηθεί περίπου στο 480 π.Χ., χρονολόγηση που συνάδει και προς τον τύπο του αγγείου, το οποίο είναι μάλλον βοιωτικό και πιθανότατα προέρχεται από τάφο.

Από μια πρόχειρη έρευνα δεν μπόρεσα να βρω άλλα παραδείγματα του ονόματος Λακριτίας το οποίο είναι πάντως ομαλής σύνθεσης και σχηματισμού. Συνηθέστερα είναι το σύνθετο *Λάκριτος* και το απλό *Κριτίας*. Τόσο το *Λάκριτος* όσο και το *Λακριτῖνος* απαντούν στη Βοιωτία.

ΕΜ 13513. Ακεραία μελαμβαφής κοτύλη, της οποίας το γάνωμα σε πολλά σημεία είναι καστανέρυθρο. Φέρει γάνωμα εξωτερικά και εσωτερικά, εκτός από το εσωτερικό των λαβών και τον πυθμένα (Εικ. 10). Διαστάσεις: Ύψος 0,075 μ., διάμετρος χείλους 0,095 μ., διάμετρος βάσης 0,06 μ. Ύψος γραμμάτων ποικίλο, από 0,004 μ. (το πρώτο Ο) έως 0,019 μ. (το Ρ μάλλον).

Μορφή γραμμάτων : C=Γ, Ꝛ =P. Το αγγείο είναι βοιωτικού εργαστηρίου. Μπορεί να χρονολογηθεί στον 5ο αι. π.Χ. (440-420 π.Χ.).

Κάτω από το χείλος εξωτερικά φέρει εγχάρακτη επιγραφή με αιχμηρό εργαλείο, που έγινε μετά την όπτηση και κάπως ακανόνιστα:

Γοργίω̄ν

Πρόκειται για την ονομαστική του ανδρικού ονόματος *Γοργίων*, το οποίο είναι πολύ κοινό. Το γεγονός ότι το όνομα είναι σε ονομαστική δεν αποκλείει να πρόκειται για ανάθημα σε κάποιο ιερό, με εννοούμενο κάποιο ρήμα του τύπου *ἀνέθηκε*. Επειδή όμως το αγγείο είναι ακέραιο, είναι πιθανότερο να προέρχεται από τον τάφο του ίδιου του Γοργίωνος. Το όνομα είναι σύνηθες στη Βοιωτία, όμως ο τύπος του Γ (=C), που απαντά στο ευβοϊκό και το μεγαρικό αλφάβητο, μας αναγκάζει να συνδέσουμε υποθετικά το χάραγμα με κάποια από αυτές τις περιοχές, γειτονικές στη Βοιωτία[8].

Στο εργαστήριο του Μουσείου συνεχίσθηκε ο καθαρισμός, η συντήρηση και η συμπλήρωση επιγραφών, η κατασκευή νέων βάθρων και η αντικατάσταση εφθαρμένων σιδηρών συνδέσμων με άλλους από τιτάνιο ή χαλκό. Οι μέθοδοι καθαρισμού έχουν περιγραφεί σε παλαιότερες εκθέσεις. Για κάθε επέμβαση τηρείται δελτίο συντήρησης και υπάρχει λεπτομερής φωτογραφική τεκμηρίωση.

Παράλληλα, ο έμπειρος συντηρητής χαλκών Αν. Μαγνήσαλης συνέχισε το δύσκολο και λεπτό έργο καθαρισμού και στερέωσης των χάλκινων ενεπίγραφων πινάκων από το Άργος (οικόπεδο Ευαγ. Σμυρναίου, οδός Κορίνθου 48), για τους οποίους γράψαμε σε προηγούμενες εκθέσεις.

Το Μουσείο συμμετέσχε με πρωτότυπα εκθέματά του ή με πιστά εκμαγεία επιγραφών, τα οποία κατασκευάζει με μεγάλη

8. Θεωρώ απίθανο να πρόκειται για το γυναικείο όνομα *Γόργιον* (ως ουδέτερο) ή για αμάρτυρο τύπο ονομασίας αγγείου, *γόργιον*. Πρβλ. συγγενή ονομασία σε ευρετήρια Δήλου, όπως π.χ. *IG* XI (2), 128, στ. 31: *φιάλαι γοργίειοι*.

δεξιοτεχνία ο μουσειακός γλύπτης Στ. Τζανέκας, σε διάφορες εκθέσεις, όπως «Πύργος της Βαβέλ» στο Graz της Αυστρίας και «Μουσών Δώρα» στο Musikinstrumenten-Museum στο Βερολίνο.

Επί πλέον, το ίδιο το Μουσείο, στο πλαίσιο της Ελληνικής Προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, διοργάνωσε έκθεση με θέμα «Η ελληνική γραφή», την οποία παρουσίασε στο Μουσείο Vapriikki του Tampere Φινλανδίας και στο Maarjamäe Loss (παράρτημα του Eesti Ajaloomuuseum) του Tallin Εσθονίας.

Το υλικό της έκθεσης αποτελούσαν 46 πιστά εκμαγεία επιγραφών και αντίγραφα βυζαντινών χειρογράφων, τα οποία έδιναν ένα πανόραμα της εξέλιξης των γραφών του ελλαδικού χώρου, από το Δίσκο της Φαιστού και τις πινακίδες Γραμμικής Α και Β μέχρι τον 18ο αι. μ.Χ. Η έκθεση συνοδευόταν από δίγλωσσο εικονογραφημένο κατάλογο και ιδιαίτερα φυλλάδια με μεταφράσεις στα φινλανδικά και τα εσθονικά αντίστοιχα[9].

Συνεχίσθηκαν και το 2003 με ιδιαίτερη επιτυχία τα εκπαιδευτικά προγράμματα του Μουσείου με τίτλο «Γέννηση της Γραφής» και «Λίθοι φθεγγόμενοι». Τα προγράμματα, που παρουσιάζει η αρχαιολόγος Μ. Τσούλη, προσήλκυσαν περίπου 4.000 μαθητές. Αρχίζουν με γενική ενημέρωση και παρουσίαση πλούσιου εποπτικού υλικού (πίνακες, εκμαγεία, δείγματα υλικών, εργαλεία κτλ.) στη νέα ευρύχωρη πτέρυγα εκπαιδευτικών προγραμμάτων και συνεχίζονται με ξενάγηση και πρακτική άσκηση ανάγνωσης και μεταγραφής επιγραφών στις αίθουσες του κυρίως Μουσείου.

Παράλληλα, έγιναν ξεναγήσεις σε ομάδες ενηλίκων και σεμινάρια σε φοιτητές και μεταπτυχιακούς σπουδαστές ελληνικών Πανεπιστημίων και ξένων Σχολών. Η ξενάγηση των Φίλων του Εθνικού Μουσείου συνοδεύτηκε από συναυλία κλασικής μουσικής στο αίθριο του Μουσείου. Επίσης, στο πλαίσιο του διεθνούς σεμιναρίου ειδίκευσης στην Επιγραφική, που έγινε σε συνεργασία του Πανεπιστημίου της Βενετίας (Ca' Foscari), του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΚΕΡΑ), του Επιγραφικού Μουσείου και άλλων, με χρηματοδότηση της Ε.Ε., έγινε πρακτική άσκηση φοιτητών στο Μουσείο και ο υπογράφων μετέβη στη Βενετία για σεμιναριακές διαλέξεις στο εκεί Πανεπιστήμιο.

Ο υπογράφων έλαβε μέρος με ανακοινώσεις στα διεθνή συμπόσια: α) Της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής - Δ' ΕΠΚΑ εις μνήμην W. Vollgraff (θέμα ανακοίνωσης: «Οι νέοι χαλκοί ενεπίγραφοι πίνακες του Άργους. Μια πρώτη παρουσίαση»). β) Συμπόσιο για το Μυλοπόταμο Κρήτης («Ενδείξεις αρχαίας λατρείας στην κορυφή της Ίδης»). γ) Συμπόσιο Επιγραφικής της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών («Τα οικονομικά αρχεία του Άργους») και έδωσε διάλεξη για το ίδιο θέμα στο Άργος. Τέλος, έλαβε μέρος με ανακοίνωση στη διεθνή συνάντηση του Βερολίνου (Μάιος 2003) με τίτλο «Illegal Archaeology» και θέμα την αρχαιοκαπηλία (βλ. Illegale Archäologie-die Situation in Griechenland, στο W.-D. Heilmeyer - J.C. Eule (Hrgs), *Illegale Archäologie? Internationale Konferenz über zukünftige Probleme bei unerlaubtem Antikentransfer, 23-25.5.2003 in Berlin*, Berlin 2004, σ. 178-180). Επίσης, απέστειλε προς δημοσίευση άρθρα για τον τιμητικό τόμο G. Rizza «Μεγάλαι Νήσοι» (The "Bilingual" inscription from Psychro (Crete). A coup de grâce, στο (a cura di R. Cigli), *Μεγάλαι Νήσοι. Studi dedicati a Giovanni Rizza per il suo ottantensimo compleamo*, τ. I, Catania 2005, σ. 255-261), για τα Πρακτικά του Συνεδρίου Επιγραφικής Βαρκελώνης («A New Dedicatory, Inscription of Imperial Times from Chersonesos, Crete» και «Les programmes éducatifs du Musée Épigraphique»), εισαγωγικό κείμενο για τον κατάλογο: Α. Σταμπολίδης (επιμ.), *Πλόες. Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου. 16ος-6ος αι. π.Χ.*, Αθήνα 2003, του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης και λήμματα για τον κατάλογο γλυπτών του Μουσείου Μπενάκη, σχετικά με ενεπίγραφα εκθέματα του ανωτέρω Μουσείου.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Β. ΚΡΙΤΖΑΣ

2004

Κατά το έτος 2004 το μόνιμο επιστημονικό προσωπικό του Μουσείου αποτελούσαν ο υπογράφων και η αρχαιολόγος Ζ. Καράπα-Μολιζάνι. Εργάσθηκαν επίσης οι ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι Μ. Τσούλη, κυρίως για τα εκπαιδευτικά προγράμματα, Π. Μουτζουρίδης και Ειρ.-Λ. Χωρέμη, κυρίως για την ηλεκτρονική μεταγραφή των ευρετηρίων και ψηφιοποίηση του φωτογραφικού αρχείου, και για μικρότερα διαστήματα οι Δ. Ευσταθίου και Α. Παπασυριόπουλος, που ασχολήθηκαν με την αποδελτίωση και ηλεκτρονική καταγραφή βιβλίων και ανατύπων της βιβλιοθήκης.

Υπεύθυνος του εργαστηρίου συντήρησης, επί κεφαλής ομάδας τεσσάρων συντηρητών, ήταν ο μουσειακός γλύπτης Στ. Τζανέκας.

Το 2004, έτος των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας, έγινε αφορμή να πραγματοποιηθούν εκτεταμένες επισκευές και έργα σε όλα σχεδόν τα Μουσεία, μεταξύ των οποίων και στο Επιγραφικό. Τα κτιριακά και αποχετευτικά έργα στο Εθνικό Μουσείο επηρέασαν άμεσα τη λειτουργία και του Επιγραφικού Μουσείου, το οποίο κατασκάφθηκε διαμπερώς για να διέλθουν δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης, με αποτέλεσμα να αναγκασθεί να παραμείνει κλειστό για το κοινό ορισμένο διάστημα. Χάρη στις συντονισμένες προσπάθειες του τεχνικού κυρίως προσωπικού, έγινε δυνατή η πλήρης αποκατάσταση της έκθεσης και των λοιπών χώρων του Μουσείου, με την επανατοποθέτηση των βαρέων λίθων στην αρχική τους θέση.

9. Η φινλανδική μετάφραση ήταν ευγενική προσφορά του ελληνιστή καθηγητή Ε. Sironen και η εσθονική του Διευθυντή του Eesti Ajaloomuuseum, Δρος Toomas Tamla.

Εικ. 11. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Εκπαιδευτική έκθεση «Λίθοι φθεγγόμενοι». Εισαγωγική ενότητα: η σφηνοειδής και η ιερογλυφική γραφή.

Μετά τη θεσμική αναβάθμιση του Επιγραφικού Μουσείου, με τη δημιουργία Κέντρου Επιγραφικών Μελετών, και την επέκταση της έκθεσής του, με τη δημιουργία πτέρυγας εκπαιδευτικών προγραμμάτων[10], συνεχίσθηκε με μεγαλύτερη άνεση η εκπαιδευτική δραστηριότητα του Μουσείου, για μαθητές των τελευταίων τάξεων του Δημοτικού, του Γυμνασίου και Λυκείου, αλλά και φοιτητές.

Για να γίνουν ελκυστικότερα τα μαθήματα, οι χώροι εμπλουτίσθηκαν με εποπτικό υλικό, τόσο σε μορφή επιτοίχιων πινάκων με φωτογραφίες, χάρτες, κείμενα και διαγράμματα όσο και σε μορφή εκμαγείων αρχαίων επιγραφών[11], εργαλείων του χαράκτη ή του γραφέα, υλικών και φορέων γραφής, παιχνιδιών και ηλεκτρονικών οθονών επαφής.

Μετά από μία εισαγωγική κατατόπιση στον προθάλαμο για τη γέννηση της γραφής, τις πινακίδες σφηνοειδούς γραφής της Μεσοποταμίας, τα ιερογλυφικά της Αιγύπτου και την κατεργασία του παπύρου (Εικ. 11), τις γραφές της συρο-φοινικικής ακτής, οι ομάδες των μαθητών περνούν στην κύρια αίθουσα εποπτικής διδασκαλίας, όπου κατατοπίζονται για τις γραφές που αναπτύχθηκαν στον ελλαδικό χώρο (ιερογλυφικά Κρήτης, Γραμμική Γραφή Α και Β), για την εισαγωγή και τη διάδοση του ελληνικού αλφαβήτου, τα επιχώρια αλφάβητα, την εξέλιξη και τις ποικίλες χρήσεις του αλφαβήτου (αριθμοί, μουσικά φθογγόσημα, μαγικά σύμβολα κτλ.), τα μέτρα και τα σταθμά, τους φορείς των επιγραφών, καθώς και για τα εργαλεία και τις μεθόδους γραφής και χάραξης.

Μία μικρότερη αίθουσα περιλαμβάνει δείγματα γραφής σε επιγραφές, χρυσόβουλλα και χειρόγραφα των παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, μέχρι την αρχή της τυπογραφίας, με δείγματα της μετάβασης από τη μεγαλογράμματη στη μικρογράμματη γραφή, μέσω της επισεσυρμένης.

Για σεμινάρια σε φοιτητές ελληνικών και ξένων πανεπιστημίων οργανώθηκε και εξοπλίσθηκε ειδική αίθουσα. Με τη βοήθεια ειδικών διερμηνέων της νοηματικής γλώσσας οργανώθηκαν εκπαιδευτικά προγράμματα για κωφούς. Έγιναν επίσης ξεναγήσεις για διάφορες ομάδες ενηλίκων επισκεπτών.

Τέλος, η εμπέδωση και η πρακτική εφαρμογή όσων έμαθαν οι μαθητές στην πτέρυγα εκπαιδευτικών προγραμμάτων γίνεται μέσα στο ίδιο το Μουσείο, με ανάγνωση και αντιγραφή αυθεντικών επιγραφών ποικίλων τύπων. Με τον τρόπο αυτό τα παιδιά και οι νέοι συνειδητοποιούν τη μεγάλη αρχαιότητα και αξία της ελληνικής γραφής και γλώσσας, ιδιαίτερα σήμερα, που τα ηλεκτρονικά μέσα επικοινωνίας επιβάλλουν όλο και περισσότερο τη χρήση του λατινικού αλφαβήτου και της αγγλικής γλώσσας.

Το επιστημονικό και τεχνικό προσωπικό του Μουσείου εξυπηρέτησε και πάλι επί τόπου ή δι' αλληλογραφίας μεγάλο αριθμό Ελλήνων και ξένων μελετητών, ιδιαίτερα την ομάδα που ασχολείται με την προετοιμασία της τρίτης επανέκδοσης των αττικών μετευκλειδείων επιγραφών.

10. Βλ. παραπάνω, σ. 122.

11. Τα πιστότατα και αριστουργηματικά σε εκτέλεση έγχρωμα εκμαγεία φιλοτέχνησε ο μουσειακός γλύπτης Στ. Τζανέκας με την τεχνική βοήθεια του εκμαγέα Ηλ. Κάσση.

Σε συνεργασία με το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ομάδα καθ. Κ. Παπαοδυσσέα) και την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών (καθ. S. Tracy), έγινε πειραματική ηλεκτρονική φωτογράφηση διαφόρων επιγραφών, με σκοπό τη δημιουργία λογισμικού για την αυτόματη διάκριση των χειρών των διαφόρων χαρακτών. Εάν η μέθοδος αυτή αποδειχθεί αποτελεσματική και αξιόπιστη, θα βοηθήσει πολύ στην ταύτιση και την απόδοση θραυσμάτων στις μεγαλύτερες επιγραφές, καθώς και στο συσχετισμό επιγραφών μεταξύ τους.

Συνεχίσθηκε η ηλεκτρονική μεταγραφή και ψηφιοποίηση των ευρετηρίων του Μουσείου και του φωτογραφικού αρχείου, με παράλληλο έλεγχο των ίδιων των λίθων. Φέτος κατεγράφησαν ηλεκτρονικά 2.632 ενεπίγραφοι λίθοι. Έτσι, επί συνόλου 13.530 επιγραφών έχουν καταγραφεί πλήρως οι 10.138, με παράλληλη ηλεκτρονική σάρωση των φωτογραφιών τους.

Στο εργαστήριο του Μουσείου συνεχίσθηκε ο καθαρισμός, η συντήρηση, η κατασκευή νέων βάσεων και η συμπλήρωση με καλλιτεχνικό γύψο πολλών επιγραφών. Αφαιρέθηκαν οξειδωμένοι σιδερένιοι γόμφοι και αντικαταστάθηκαν με νέους από τιτάνιο. Συνεχίσθηκε επίσης από τον έμπειρο συντηρητή μεταλλίνων Αν. Μαγνήσαλη ο καθαρισμός και η στερέωση των χαλκών ενεπίγραφων πινάκων από το μεγάλο εύρημα της οδού Κορίνθου 48 στο Άργος, με παράλληλη μελέτη τους από τον υπογράφοντα.

Σε συνεργασία με τις Εφορείες Αρχαιοτήτων Αττικής συνεχίσθηκε η παράδοση στο Επιγραφικό Μουσείο διαφόρων επιγραφών ή θραυσμάτων, τα οποία συνανήκουν σε επιγραφές που ήδη φυλάσσονται στο Επιγραφικό Μουσείο.

Σημαντικότερο νέο απόκτημα είναι στήλη πεσόντων της Ερεχθηΐδος φυλής (αρ. ευρ. ΕΜ 13527), που βρέθηκε κατά την ανασκαφή υπογείου του κτιρίου του Μουσείου Ισλαμικής Τέχνης (παραρτήματος του Μουσείου Μπενάκη) στην οδό Αγίων Ασωμάτων 22 και Διπύλου στον Κεραμεικό, στο πλαίσιο των εργασιών αναπαλαίωσης[12]. Ο λίθος είχε εντειχισθεί μαζί με άλλα αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση, σε κάποια ρωμαϊκή επισκευή του προτειχίσματος. Στην ίδια περιοχή είχαν βρεθεί παλαιά και οι συνανήκοντες λίθοι του βάθρου δημοσίου σήματος, με επιγράμματα για τους νεκρούς πιθανότατα της σικελικής εκστρατείας (413 π.Χ.), που εκτίθενται στην 11η Αίθουσα του Επιγραφικού Μουσείου (*IG* I³ 1163 = ΕΜ 12745-7). Είναι σχεδόν βέβαιο, βάσει και των ιχνών λάξευσης και στερέωσης πάνω στη στήλη και το βάθρο αντίστοιχα, ότι πρόκειται για την πρώτη από τις στήλες πεσόντων του επιμήκους αυτού μνημείου, στο οποίο φαίνεται να ανήκει και η αποσπασματικά σωζόμενη

Εικ. 12. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Ενεπίγραφο μνημείο από το ναό Αγίων Θεοδώρων Πέτας Κουβαρά, ρωμαϊκοί χρόνοι (ΕΜ 13523).

στήλη με τους πεσόντες της Ιπποθωντίδος φυλής (*IG* I³ 1163α +β = ΕΜ 11883 +13344 + 13356), που επίσης φυλάσσεται στο Επιγραφικό Μουσείο.

Από τον αύλειο χώρο της Μονής Καισαριανής, όπου είχε μεταφερθεί για β΄ χρήση ο λίθος κατά τους βυζαντινούς μάλλον χρόνους, μεταφέρθηκε στο Επιγραφικό Μουσείο η πεσσόμορφη στήλη *IG* II², 2342 των αρχών του 4ου αι. μ.Χ. (αρ. ευρ. ΕΜ 13526)[13].

Η στήλη προέρχεται μάλλον από το εν άστει Ελευσίνιον[14]. Στην πρόσθια και στη μία πλάγια όψη φέρει αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή με γενεαλογικό δέντρο οικογένειας, τα μέλη της οποίας άσκησαν ιερατικά αξιώματα του ιεροκήρυκος, δαδούχου, ιεροφάντου, εξηγητού και ιερέως-ιέρειας. Δυστυχώς κατά τη μακρά παραμονή της επιγραφής στο ύπαιθρο και τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες του Υμηττού, πολλά γράμματα υπέστησαν ανεπανόρθωτη φθορά, γεγονός που δείχνει πόσο επιβεβλημένη είναι η μεταφορά ανάλογων επιγραφών και η εξασφάλισή τους στο Μουσείο.

Από την 1η ΕΒΑ παρελήφθησαν επίσης οι κατωτέρω επιγραφές:

Αρ. ευρ. ΕΜ 13523 (Εικ. 12). Επίκρανο που προήλθε από τη

12. Η ανασκαφή έγινε από τη Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, με την εποπτεία της αρχαιολόγου Ι. Τσιριγώτη-Δρακωτού. Η στήλη έφερε αριθμό καταγραφής της Γ΄ ΕΠΚΑ Λ 7066. Παραδόθηκε στο Επιγραφικό Μουσείο δυνάμει της υπ' αρ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΔΜΕΕΠ/Γ1/Φ21 ΕΠΜ/39312/939/1-10-04 Υπουργικής Αποφάσεως· για την εν λόγω ανασκαφή και για τη στήλη, βλ. και παρακάτω, σ. 240· ακόμη, μια πρώτη παρουσίαση της στήλης έγινε από την ανασκαφέα στο *ΑΔ* 55 (2000): Μελέτες, σ. 87-112.

13. Η μεταφορά τόσο της στήλης αυτής όσο και άλλων που περιγράφονται κατωτέρω, έγινε δυνατή χάρη στην άψογη συνεργασία με την 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και την Προϊσταμένη Ελ. Γκίνη-Τσοφοπούλου. Σχετική η υπουργική απόφαση αρ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Γ1/ Φ21-01/39239/26/18-7-03.

14. Βλ. M. Miles, The City Eleusinion, *Agora* XXXI, 1998, σ. 209, αρ. 80. Πρβλ. *SEG* XLVII, 36 και XXIV, 201. Επίσης, Α. Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, *Καισαριανή, Πολέμων*, Παράρτημα, 1956, σ. 12-13.

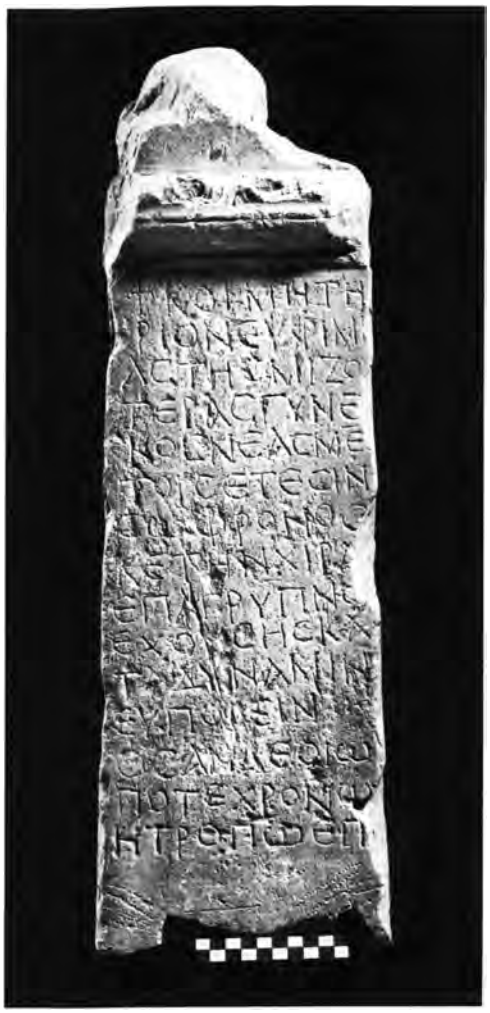

Εικ. 13. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Πεσσόμορφη στήλη από την περιοχή του ναού των Αγίων Θεοδώρων Πέτας Κουβαρά. Ύστεροι ρωμαϊκοί-παλαιοχριστιανικοί χρόνοι (ΕΜ 13524).

λάξευση παλαιοτέρου ενεπίγραφου μνημείου, πιθανώς στήλης, από πεντελικό μάρμαρο. Φέρει αποσπασματικά σωζόμενες επιγραφές στην άνω του επιφάνεια, διαστάσεων 0,34×0,22 μ. Σώζονται στίχοι τριών διαφορετικών επιγραφών ρωμαϊκών χρόνων, μάλλον αναθηματικού χαρακτήρα. Της πρώτης και της τρίτης σώζονται 4 στίχοι, ενώ της δεύτερης, που είναι σχεδόν εξίτηλη, 3 στίχοι. Βρέθηκε στα Μεσόγεια το 1988 εντοιχισμένη στην Αγία Τράπεζα του Ιερού του ναού Αγίων Θεοδώρων Πέτας Κουβαρά. Έφερε αρ. ευρ. της 1ης ΕΒΑ ΑΕ 7722[15].

Αρ. ευρ. ΕΜ 13524 (Εικ. 13). Μικρή πεσσόμορφη στήλη, από λευκό μάρμαρο, που φέρει επιγραφή 11 ή 12 στίχων, ύστερης αρχαιότητας ή παλαιοχριστιανικών χρόνων. Διαστάσεις: Ύψος 0,27 μ., πλάτος 0,12 μ., πάχος 0,12 μ., ύψος γραμμ. 0,013 μ. Βρέθηκε στα Μεσόγεια το 1988 στη σιδηροδρομική γραμμή νότια του ναού των Αγίων Θεοδώρων Πέτας Κουβαρά. Έφερε αρ. ευρ. της 1ης ΕΒΑ ΑΕ 7721[16].

Αρ. ευρ. ΕΜ 13525 (Εικ. 14-17). Πεσσόμορφη στήλη από λευκόφαιο μάρμαρο. Παρουσιάζει ελαφρά μείωση προς τα πάνω και φέρει κυμάτιο στις τρεις πλευρές, καθώς και έξαρμα στην άνω πλευρά. Διαστάσεις: Ύψος 0,65 μ., πλάτος 0,155-0,195 μ. Ύψος γραμμ. 0,017-0,022 μ. Πρόκειται μάλλον για αρχιτεκτονικό μέλος (πεσσίσκο τέμπλου ή άμβωνος;) που σε β΄ χρήση χρησιμοποιήθηκε για τη χάραξη επιτύμβιας επιγραφής της *Εὐφμίας τῆς μιζοτέρας* στις τέσσερις πλευρές του πεσσίσκου (15

στίχοι στην Α και Β πλευρά, 14 στη Γ και 12 στη Δ). Η επιγραφή χρονολογείται στον 5ο-6ο αι. μ.Χ.[17].

Από την Α΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων παραδόθηκαν στο Επιγραφικό Μουσείο τα ακόλουθα θραύσματα επιγραφών, μετά τη διαπίστωση ότι συνανήκουν ή συγκολλώνται με επιγραφές που ήδη φυλάσσονται στο ΕΜ[18]:

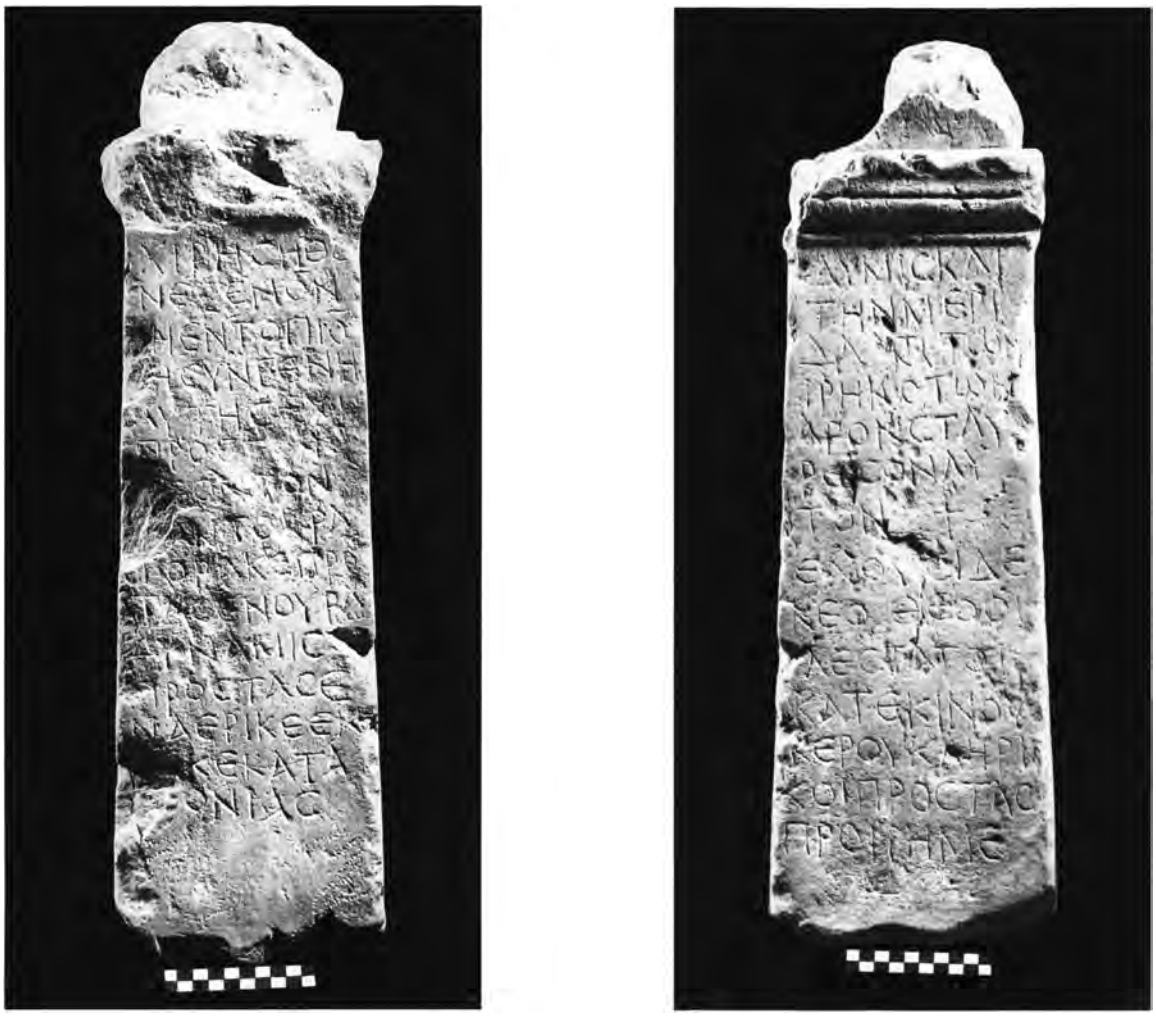
Αρ. ευρ. ΕΜ 13515. Θραύσμα πλακός από λευκό μάρμαρο ελλιπές από όλες τις πλευρές, που σώζει γράμματα τριών στίχων (Εικ. 18). Βρέθηκε κάτω από την Ακρόπολη κατά τις ανα-

15. Βλ. Ελ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 86-87.

16. Αδημοσίευτη. Μνεία από Ελ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, ό.π., σ. 87.

17. Βλ. Μ. Χατζηδάκης, *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 193-194. Πρβλ. D. Feissel, *BCH* 104 (1980), σ. 459 κ.ε.· *SEG* XXIX, 250· E. Sironen, *The Late Roman and Early Byzantine Inscriptions of Athens and Attica*, Helsinki 1997, αρ. 226.

18. Η μεταφορά έγινε βάσει των αποφάσεων αρ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Γ1/Φ42/64089/562/8-1-2004 και ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΔΜΕΕΠ/Γ1/Φ21 ΕΠΜ/84157/1477/8-11-2004.

Εικ. 14-16. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Πεσσόμορφη στήλη με επιτύμβια επιγραφή (5ος-6ος αι. μ.Χ.) (ΕΜ 13525).

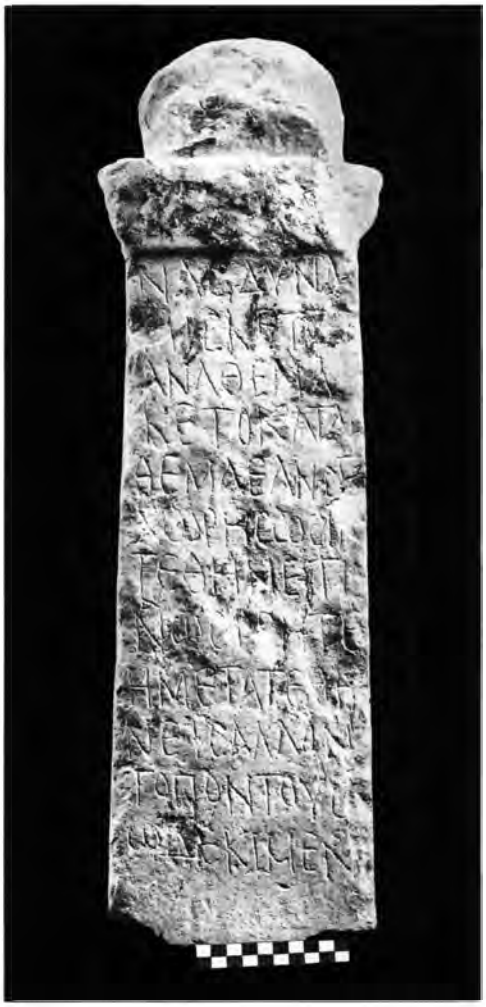
σκαφές του Περιπάτου την 15-7-1980 (αρ. ευρ. ΝΚ 2940 Ακροπόλεως). Από τον Ά. Ματθαίου διαπιστώθηκε ότι ανήκει στη μετόπη Α της επιγραφής του Εκατομπέδου (*IG* I³ 4) και συγκολλάται με τα θραύσματα ΕΜ 6794 Κ, συμπληρώνοντας τους στίχους 27 και 28 της επιγραφής[19].

Αρ. ευρ. ΕΜ 13516. Μικρό θραύσμα από την ίδια επιγραφή (Εικ. 19). Βρέθηκε στην Ακρόπολη, δυτικά του Παρθενώνα την 3-7-1986. Η ταύτιση έγινε επίσης από τον Ά. Ματθαίου. Συγκολλάται με το θραύσμα ΕΜ 6794 Ζ, συμπληρώνοντας το στίχο 12 της επιγραφής[20].

Αρ. ευρ. ΕΜ 13517 (αρ. ευρ. Ακροπόλεως ΜΑ 14906). Θραύσμα από πεντελικό μάρμαρο ελλιπές από όλες τις πλευρές, εκτός από τμήμα της αριστερής πλευράς. Φέρει στοιχηδόν επιγραφή και όπως διαπίστωσε ο Ά. Ματθαίου, ανήκει στο ψήφισμα *IG* II² 689 (272/1 π.Χ. σύμφωνα με την αναθεωρημένη χρονολόγηση), προς τιμήν του ιερέως του Διός Σωτήρος. Συγκολλάται αριστερά στο θραύσμα ΕΜ 7401 α (Εικ. 20)[21].

Αρ. ευρ. ΕΜ 13518. Δεξιό τμήμα στήλης από πεντελικό μάρμαρο, ελλιπές από όλες τις πλευρές πλην της δεξιάς. Βρέθηκε το 1997 στην πύλη Beulé (αρ. Ακροπόλεως ΜΑ 18906). Όπως διαπιστώθηκε, συνανήκει στο ψήφισμα προς τιμήν του Καλλιτέλους Κυδαντίδου (*IG* II² 243 του 337/6 π.Χ.) και συγκολλάται δεξιά με το θραύσμα ΕΜ 7065 (Εικ. 21)[22].

19. Βλ. Α. Ματθαίου, *Ηόρος* 14-16 (2000-2003), σ. 20, αρ. 2.
20. Ό.π., σ. 19, αρ. 1.
21. Α. Ματθαίου, *Ηόρος* 10-12 (1992-1998), σ. 29 κ.ε.
22. Βλ. Α. Θέμος, *Ηόρος* 14-16 (2000-2003), σ. 51-54.

Εικ. 17. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Πεσσόμορφη στήλη με επιτύμβια επιγραφή (5ος-6ος αι. μ.Χ.) (ΕΜ 13525).

Εικ. 18. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Θραύσμα πλακός από την επιγραφή του Εκατομπέδου. Από τον Περίπατο της Ακρόπολης (ΕΜ 13515).

Εικ. 19. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Θραύσμα πλακός από την επιγραφή του Εκατομπέδου (ΕΜ 13516). Από την Ακρόπολη, δυτικά του Παρθενώνα. Συνανήκει με το θραύσμα της Εικ. 18.

Εικ. 20. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Θραύσμα επιγραφής από την Ακρόπολη που ανήκει σε ψήφισμα προς τιμήν του ιερέως του Διός Σωτήρος (IG II² 689). 272/1 π.Χ. (ΕΜ 13517).

Εικ. 21. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Τμήμα ενεπίγραφης στήλης από την πύλη Beulé της Ακροπόλεως. Ανήκει σε ψήφισμα προς τιμήν του Καλλιτέλους Κυδαντίδου (IG II² 243). 337/6 π.Χ. (ΕΜ 13518).

Εικ. 22. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Θραύσμα ενεπίγραφης στήλης από την Ακρόπολη, που συγκολλάται στην επιγραφή με απολογισμό ταμιών των ετών 418/7 π.Χ. (IG I³ 370) (ΕΜ 13519).

Εικ. 23. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Θραύσμα ενεπίγραφης στήλης από την Ακρόπολη. Πιθανώς συνανήκει στην IG I³ 71 – φορολογικός κατάλογος και στο άνω μέρος αθηναϊκό ψήφισμα του 425 π.Χ. (ΕΜ 13520).

Αρ. ευρ. ΕΜ 13519 (αρ. ευρ. Ακροπόλεως ΜΑ 14907). Θραύσμα από λευκό πεντελικό μάρμαρο, από την αριστερή γωνία στήλης, που σώζει αποσπασματική επιγραφή στην πρόσθια όψη και την αριστερή πλευρά. Σωζόμενες διαστάσεις: Ύψος 0,28 μ., πλάτος 0,10 μ. και πάχος 0,145 μ. Ύψος γραμμ. 0,08 μ. Όπως διαπίστωσε ο Ά. Ματθαίου, το θραύσμα συνανήκει και συγκολλάται στην *IG* I³ 370 (ΕΜ 6742), με απολογισμό των ταμιών των ετών 418/7 π.Χ. (Εικ. 22)[23].

Αρ. ευρ. ΕΜ 13520 (αρ. ευρ. Ακροπόλεως ΜΑ 14898). Θραύσμα στήλης από λευκό πεντελικό μάρμαρο, ελλιπές από όλες τις πλευρές. Σώζει αποσπασματικά επιγραφή από 9 στίχους (Εικ. 23). Σωζόμενες διαστάσεις: Ύψος 0,145 μ., πλάτος 0,095 μ. και πάχος 0,196 μ. Ύψος γραμμ. 0,01 μ., διάστιχο 0,04 μ. Όπως διαπίστωσε ο Ά. Ματθαίου, το θραύσμα συνανήκει πιθανότατα στην *IG* I³ 71 (ΕΜ 6858, 6860, 6862), που είναι φορολογικός κατάλογος και στο άνω μέρος φέρει ψήφισμα του δήμου των Αθηναίων του 425 π.Χ., με το οποίο αποφασίζεται η αναπροσαρμογή του συμμαχικού φόρου[24].

Εικ. 24. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Θραύσμα επιγραφής από την περιοχή του θεάτρου του Διονύσου. Ανήκει πιθανότατα στο ψήφισμα IG I³ 59. Γύρω στο 430 π.Χ. (ΕΜ 13521).

Αρ. ευρ. ΕΜ 13521 (αρ. ευρ. Ακροπόλεως ΝΚ 3346). Θραύσμα επιγραφής από λευκό πεντελικό μάρμαρο, ελλιπές από όλες τις πλευρές (Εικ. 24). Σώζει αποσπασματική στοιχηδόν επιγραφή από πέντε στίχους. Σωζόμενες διαστάσεις: Ύψος 0,12 μ., πλάτος 0,095 μ., πάχος 0,04 μ. Ύψος γραμμ. 0,01 μ., διάστιχο 0,09 μ. Βρέθηκε στην περιοχή του θεάτρου του Διονύσου. Όπως διαπίστωσε ο Ά. Ματθαίου, ανήκει πιθανότατα στην *IG* I³ 59 (ΕΜ 6583-6585), με ψήφισμα (ή ψηφίσματα) των περί το 430 π.Χ. χρόνων[25].

Εικ. 25. Αθήνα. Επιγραφικό Μουσείο. Θραύσμα στήλης από υστερορρωμαϊκή δεξαμενή στην περιοχή των Προπυλαίων. Συνανήκει στην επιγραφή IG II² 1195 του 4ου αι. π.Χ. (ΕΜ 13522).

23. Πρόκειται να δημοσιευθεί από τον Ά. Ματθαίου.
24. Πρόκειται να δημοσιευθεί από τον ίδιο.
25. Ομοίως.

Αρ. ευρ. ΕΜ 13522 (αρ. Ακροπόλεως ΜΑ 13794 και Υ. 969). Θραύσμα στήλης από λευκό πεντελικό μάρμαρο, ελλιπές από όλες τις πλευρές (Εικ. 25). Σωζόμενες διαστάσεις: Ύψος 0,14 μ., πλάτος 0,31 μ., πάχος 0,13 μ., ύψος γραμμ. 0,006 μ., διάστιχο 0,007 μ. Βρέθηκε στα Προπύλαια, σε υστερορρωμαϊκή δεξαμενή το 1988. Φέρει αποσπασματικά σωζόμενη στοιχηδόν επιγραφή από επτά στίχους. Όπως διαπίστωσε ο Ά. Ματθαίου, το θραύσμα συνανήκει στην *IG* II² 1195 (ΕΜ 8456) και συναρμόζει με αυτή, εάν παρεμβληθεί και ένα άλλο θραύσμα, που σήμερα φυλάσσεται στο Μουσείο Στοάς Αττάλου (αρ. ευρ. Agora I 5825)[26], το οποίο επίσης πρόκειται εν καιρώ να μεταφερθεί στο Επιγραφικό Μουσείο.

Κατά το έτος 2004 κυκλοφόρησε ο τόμος *Αττικαί Επιγραφαί*, με τα Πρακτικά Συμποσίου εις μνήμην Adolf Wilhelm, το οποίο είχε συνδιοργανωθεί από το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, την Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία και το Επιγραφικό Μουσείο[27].

Μετά από σχετική πρόσκληση, ο υπογράφων έκανε σεμινάρια στους φοιτητές της εδώ Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής και στους φοιτητές της Σχολής Ανθρωπιστικών Σπουδών και Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου του Τόκιο. Έλαβε επίσης μέρος με επιστημονικές ανακοινώσεις στο Συνέδριο Επιγραφικής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (θέμα: «Χαλκοί πίνακες του Άργους και φιλολογικές μαρτυρίες») και στο Συνέδριο για τη Μεσόγειο στην αρχαιότητα του ιστορικού τμήματος του Πανεπιστημίου του Τόκιο (θέμα: Literacy and Society: the Case of Argos, *CODAI* 13/14 (2003/4), σ. 53-60). Επίσης, έγραψε τα εισαγωγικά κεφάλαια και τα λήμματα τα σχετικά με γραφές και επιγραφές της Κρήτης για την παραγωγή ηλεκτρονικού δίσκου ακτίνας (CD-Rom) για το Μουσείο Ηρακλείου. Απέστειλε για δημοσίευση την έκθεση για το Επιγραφικό Μουσείο για τα Χρονικά *Αρχαιολογικού Δελτίου* 2003 (βλ. παραπάνω, σ. 121-125) και άρθρο με τίτλο «Ενδείξεις αρχαίας λατρείας στην κορυφή της Ίδης» για τα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου για το Μυλοπόταμο.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Β. ΚΡΙΤΖΑΣ

26. Βλ. *Hesperia* 63 (1994), σ. 234, fr. e.

27. Τα συνενωμένα τεμάχια ΕΜ 8456 + ΕΜ 13522 (τέως Ακρόπολη ΜΑ 13794) + Agora I 5825, που συναπαρτίζουν την *IG* II², 1195, με ψήφισμα των Κολλυτέων μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., πρόκειται να δημοσιευθούν από τον Ά. Ματθαίου.

2001-2004

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Νέο Μουσείο Ακροπόλεως

Το Νοέμβριο του 2004 άρχισαν οι εργασίες κατασκευής του Μουσείου από την ανάδοχο Εταιρεία ΑΛΤΕ με την εποπτεία του ΟΑΝΜΑ με πρόεδρο τον Καθ. Δ. Παντερμαλή και με διευθύνοντα επιβλέποντα Τεχνικό Σύμβουλο τον Ν. Δαμαλίτη. Έγινε η διάνοιξη και χύτευση σκυροδέματος στις θέσεις υποθεμελίωσης των υποστυλωμάτων και άρχισε η κατασκευή των υπογείων στο ελεύθερο αρχαιοτήτων νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου.

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής προχωρεί από το 2002 συστηματικά και η προετοιμασία των πολυπληθών αρχαίων ευρημάτων που πρόκειται να εκτεθούν σύμφωνα με το εκθεσιακό πρόγραμμα, στο ΝΜΑ ανάμεσα στα κατάλοιπα των αρχαίων κτιρίων. Είναι πολύ σημαντικό ότι στο ΝΜΑ ο επισκέπτης θα έχει την ευκαιρία να δει όχι μόνον τα κορυφαία γλυπτά και άλλα έργα τέχνης, αλλά και τα κατάλοιπα της αρχαίας πόλης στο χώρο (κατά χώραν), καθώς και αντικείμενα καθημερινής ζωής των αρχαίων Αθηναίων. Επίσης θα δει ευρήματα από τις πρωιμότερες φάσεις της Ακροπόλεως (νεολιθική, μυκηναϊκή, γεωμετρική), αναθήματα από τα ιερά των κλιτύων του ιερού βράχου (Ασκληπιείο, ιερό του Διονύσου, ιερό της Νύμφης κ.ά.).

Γενικά η νέα έκθεση του Μουσείου θα δίνει μια σφαιρική εικόνα της ιστορικής εξέλιξης του Ιερού της Ακρόπολης με την παρουσίαση αντιπροσωπευτικών εκθεμάτων από κάθε περίοδο και το πλούσιο εποπτικό υλικό (αναπαραστάσεις-προπλάσματα, διαγράμματα).

Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως (κτίριο Weiler)

Στο πλαίσιο της προετοιμασίας της έκθεσης του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως οργανώθηκε στο κτίριο Weiler περιοδική έκθεση, με τίτλο « Νέο Μουσείο Ακρόπολης. Δημιουργώντας το εκθεσιακό του ύφος», σε συνεργασία της Α΄ Εφορείας και του Οργανισμού Ανέγερσης Νέου Μουσείου Ακροπόλεως. Στην έκθεση παρουσιάστηκαν νέοι τρόποι στησίματος, φωτισμού και υπομνηματισμού των γλυπτών. Τυπώθηκε και μικρός κατάλογος με κείμενα της αρχαιολόγου Χρ. Βλασσοπούλου (Εικ. 1).

Εικ. 1. Άποψη της περιοδικής έκθεσης στο κτίριο Weiler, με τίτλο «Νέο Μουσείο Ακρόπολης. Δημιουργώντας το εκθεσιακό του ύφος».

Στο εργαστήριο των εκμαγείων στο Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως στου Μακρυγιάννη υπό την εποπτεία του αρχαιολόγου Α. Μάντη και τη συνεργασία τεχνικών της ΥΣΜΑ κατασκευάστηκαν από άξιους τεχνίτες με επικεφαλής τον Θ. Καγιώργη εκμαγεία από τεχνητό λίθο (χυτό υλικό ειδικής κοκκομετρίας που η τελική υφή του να προσομοιάζει με του μαρμάρου) των λίθων της ζωφόρου του ναού της Αθηνάς Νίκης, της δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνα κ.ά., για να χρησιμοποιηθούν στα αντίστοιχα αναστηλούμενα μνημεία, ώστε τα πρωτότυπα να φυλαχθούν στο Μουσείο και να μην εκτίθενται σε περαιτέρω φθορά από τις καιρικές συνθήκες.

Μουσείο Αρχαίας Αγοράς

Με υπεύθυνες τη Ν. Σαραγά και την αρχιτέκτονα Α. Βοναπάρτη έγινε το 2003-2004 ριζική ανακαίνιση της έκθεσης στη μεγάλη εσωτερική αίθουσα του ανωτέρω Μουσείου, η οποία ως γνωστόν έχει προκύψει από τη συνένωση 15 καταστημάτων της αναστηλωμένης Στοάς Αττάλου. Γι' αυτό στόχος του νέου αρχιτεκτονικού σχεδιασμού της έκθεσης από την αρχιτέκτονα Α. Βοναπάρτη ήταν να δηλωθεί ο διαχωρισμός των αρχαίων καταστημάτων[1].

1. Βλ. παρακάτω, σ. 164-165, έκθεση της αρχαιολόγου Ν. Σαραγά.

Μουσείο Κανελλοπούλου

Άρχισε να κατασκευάζεται στα μέσα του 2004 η επέκτασή του, στο προς Α. όμορο οικόπεδο επί της οδού Θεωρίας 10 που αγοράστηκε το 2000 από την κ. Αλεξάνδρα Κανελλοπούλου. Αξίζει να σημειωθεί ότι προ της ενάρξεως των οικοδομικών εργασιών προηγήθηκε ανασκαφική έρευνα κατά την οποία αποκαλύφθηκαν λείψανα του Ριζοκάστρου, που θα διατηρηθούν ορατά μέσα στο Μουσείο.

Με την επέκταση του κτιρίου θα καταστεί δυνατός ο διαχωρισμός των παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών, μεταβυζαντινών και νεότερων λαογραφικών εκθεμάτων που θα αναπτυχθούν στο παλαιό διατηρητέο κτίριο, ενώ τα προϊστορικά και αρχαία εκθέματα θα εκτεθούν στη νέα πτέρυγα, η οποία θα περιλαμβάνει επίσης αίθουσα πολλαπλών χρήσεων για διαλέξεις, εκπαιδευτικά προγράμματα και περιοδικές εκθέσεις, πωλητήριο και κυλικείο. Η σχετική αρχιτεκτονική μελέτη εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα Π. Καλλιγά, ο οποίος έχει αναλάβει και την κατασκευή. Αξίζει να σημειωθεί ότι η εξωτερική μορφή της επέκτασης έχει προσαρμοσθεί σε εκείνη του υπάρχοντος διατηρητέου κτιρίου. Ήδη έχει προχωρήσει σημαντικά και προετοιμάζεται πυρετωδώς η νέα έκθεση με αρχιτεκτονικό σχεδιασμό της Α. Βοναπάρτη και υπό την άμεση και συνεχή εποπτεία της υπογράφουσας από τους αρχαιολόγους Κ. Σκαμπαβία, Δ. Σούρλα, Ά. Ζαρκάδα, Β. Γιωργακά, Κ. Καραγιάννη, Ειρ. Ρώσσιου.

Οργάνωση Συνεδρίου

Συμμετέχοντας στις πολιτιστικές εκδηλώσεις στα πλαίσια των Ολυμπιακών Αγώνων οργανώθηκε διεθνές συνέδριο με θέμα «Οι αγώνες των Παναθηναίων» σε συνεργασία με τον Τομέα Ιστορίας Τέχνης και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών με χρηματοδότηση του ΥΠΠΟ και εξασφάλιση χορηγιών μέσω της «Ένωσης Φίλων της Ακρόπολης» για την έκδοση των Πρακτικών.

Έκδοση μικρών Οδηγών

Για την προβολή των αρχαιολογικών χώρων και των μνημείων της Εφορείας εκδόθηκε το 2004 σειρά επτά μικρών οδηγών με τίτλο «Αρχαιολογικοί Περίπατοι γύρω από την Ακρόπολη» στα ελληνικά και τα αγγλικά. Πρόκειται για συνοπτικούς οδηγούς, που παρά τη μικρή έκτασή τους περιλαμβάνουν πλούσιο, πρωτογενές υλικό από τις πρόσφατες έρευνες στα πλαίσια των έργων Ενοποίησης, πρωτότυπες φωτογραφίες των χώρων και των μνημείων, τοπογραφικούς χάρτες, σχεδιαγράμματα, αναπαραστάσεις, απεικονίσεις των μνημείων και των χώρων σε παλαιές φωτογραφίες και χαλκογραφίες. Η έκδοση πραγματοποιήθηκε χάρη στην εξασφάλιση μέσω της Ένωσης Φίλων Ακροπόλεως γενναιόδωρων χορηγιών, όπως της Κ. Κυριακοπούλου, του Ιδρύματος Μποδοσάκη και της Λ. Κολιοπούλου. Η συγγραφή των κειμένων έγινε από αρχαιολόγους της Εφορείας που εργάστηκαν στα έργα.

ΑΛΚΗΣΤΙΣ ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ-ΧΩΡΕΜΗ

2001-2004

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Οικόπεδο Μακρυγιάννη

Ιδιαίτερα σημαντικό έργο που ολοκλήρωσε η Εφορεία είναι η προετοιμασία του χώρου για την ανέγερση του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, το οποίο θεωρήθηκε ότι πληροί τις απαιτούμενες για το έργο προϋποθέσεις, για τους εξής λόγους: α) αποτελεί προέκταση της Νότιας κλιτύος της Ακροπόλεως, ιδίως μετά την πεζοδρόμηση της Διονυσίου Αρεοπαγίτου και τη διαμόρφωση της νέας εισόδου του πιο πάνω χώρου, απέναντι από την προβλεπόμενη είσοδο του Νέου Μουσείου, β) γιατί είναι το μεγαλύτερο της περιοχής οικόπεδο με έκταση 24.150 τ.μ., το οποίο με τις απαλλοτριώσεις που γίνονται σταδιακά θα φθάσει τα 25.000 τ.μ., γ) βρίσκεται σε άμεση οπτική επαφή, ώστε θα είναι δυνατή η συσχέτιση των αρχιτεκτονικών γλυπτών του Παρθενώνα με το μνημείο από το οποίο προέρχονται.

Η Εφορεία διενήργησε μεταξύ 1997-2003 τις απαραίτητες ανασκαφές οι οποίες έφεραν στο φως τα κατάλοιπα μιας συνοικίας της Αρχαίας Αθήνας με μακρά διάρκεια ζωής[2]. Το μεγαλύτερο μέρος από τις αποκαλυφθείσες στο χώρο αρχαιότητες εκτάσεως 2.200 τ.μ. ύστερα από γνωμοδότηση ειδικής επιστημονικής επιτροπής, γνωμοδότηση του ΚΑΣ και την έκδοση στη συνέχεια τεσσάρων Υπουργικών Αποφάσεων θα διατηρηθούν, θα αναδειχθούν και θα αποτελέσουν «επιτόπιο έκθεμα» του Μουσείου.

Για την απελευθέρωση του περιβάλλοντος χώρου του Μουσείου συνεχίστηκαν οι κατεδαφίσεις απαλλοτριωθέντων ακινήτων, ο συνολικός αριθμός των οποίων ανέρχεται μέχρι στιγμής σε δεκαοκτώ. Έγιναν διαμορφώσεις, ήτοι διευθέτηση του εγκατασπάρτου αρχαιολογικού υλικού και δενδροφύτευση στο χώρο γύρω από το διατηρητέο τμήμα της ανασκαφής. Στα βόρεια του κτιρίου Weiler αφού ανανεώθηκαν και διευθετήθηκαν τα παλαιά Η/Μ δίκτυα ο χώρος επιστρώθηκε με ηφαιστειακούς λίθους.

Πεζοδρόμηση Διονυσίου Αρεοπαγίτου

Κατά τις εργασίες για την πεζοδρόμηση της Διονυσίου Αρεοπαγίτου, στις τάφρους που διανοίχτηκαν κατά μήκος της βό-

2. Βλ. σ. 147-152, έκθεση της αρχαιολόγου Στ. Ελευθεράτου. Για τις ανασκαφικές εργασίες στο χώρο της Ακρόπολης, βλ. σ. 145-146, έκθεση της αρχαιολόγου Γ. Βενιέρη.

ρειας και νότιας πλευράς της οδού για τη διέλευση των διαφόρων δικτύων κοινής ωφελείας αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες, εκ των οποίων άλλες είχαν ανασκαφεί παλαιότερα, ενώ ορισμένες για πρώτη φορά[3].

Σωστικές ανασκαφές σε οικόπεδα

Στις σωστικές ανασκαφές σε οικόπεδα της Πλάκας με υπεύθυνη την αρχαιολόγο Γ. Γαλάνη αποκαλύφθηκαν αρχαία λείψανα. Αξίζει να αναφερθεί η αποκάλυψη νέων τμημάτων και της αρχαίας οδού των Τριπόδων που εν πολλοίς αντιστοιχεί με τη σημερινή ομώνυμη οδό, δύο νέων χορηγικών μνημείων, που βρέθηκαν στο ακίνητο φερομένης ιδιοκτησίας Γερμανού, στη συμβολή των οδών Τριπόδων και Σέλεϋ, ενώ τα περισσότερα και σημαντικότερα κατάλοιπα που βρέθηκαν συγκεντρωμένα στο ακίνητο της οδού Τριπόδων 32, ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ, εμπλουτίζουν τη γνώση μας για την αρχαία ομώνυμη οδό και κυρίως τη μοναδική μέχρι στιγμής χωροθέτηση χορηγικών μνημείων 1,30 μ. υψηλότερα από την οδό των Τριπόδων σε πλατώματα, εκατέρωθεν δευτερεύουσας ανιούσης οδού, προς το μεγάλο άνδηρο, το οποίο διαμορφώνεται από μνημειώδη αναλημματικό τοίχο, μεγάλα τμήματα του οποίου σώζονται στα ακίνητα της οδού Τριπόδων 28, 30, 32 και Ραγκαβά 4.

Στο ακίνητο της οδού Ραγκαβά 4 σημαντική είναι η αποκάλυψη τμήματος αγνώστου κτιρίου μνημειώδους κατασκευής, αλλά ιδίως η αποκάλυψη για πρώτη φορά στην περιοχή αδιατάρακτων στρωμάτων μυκηναϊκών χρόνων. Συγκεκριμένα, ανασκάφηκαν επάλληλα δάπεδα ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου σε έκταση 20 τ.μ., λείψανα κτιρίου με τοίχους, πάχ. 0,70 μ., εκ των οποίων ένας με επίχρισμα, 25 ειδώλια τύπου Ψ και κεραμική, από την οποία προκύπτει η ύπαρξη κτιρίου μυκηναϊκών χρόνων με τρεις τουλάχιστον οικιστικές φάσεις.

Στο ακίνητο της οδού Θρασύλλου 16 κάτω από το μεσότοιχο με το όμορο ακίνητο αρ. 18 αποκαλύφθηκε το θεμέλιο της νοτιοανατολικής γωνίας του Ωδείου του Περικλέους.

Από τις σωστικές ανασκαφές περισυλλέχθηκαν γύρω στα 160 γλυπτά και αρχιτεκτονικά μέλη, 90 νομίσματα και 1.500 ομάδες οστράκων, τα οποία καθαρίστηκαν και συγκολλήθηκαν από τις συντηρήτριες Λ. Λαλαούνη, Αιμ. Κοσσώνα, Κ. Καραμπέτσου.

ΑΛΚΙΣΤΙΣ ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ-ΧΩΡΕΜΗ

2001-2004

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Στο χώρο της Ακρόπολης ολοκληρώθηκε το 2004 η από πολλών ετών συνεχιζόμενη διευθέτηση του άφθονου εγκατασπάρτου υλικού από το ειδικό συνεργείο της ΥΣΜΑ με επικεφαλής τον αρχαιολόγο Κ. Κίσσα. Διαμορφώθηκαν προσβάσεις και οδεύσεις στον Ιερό Βράχο με λεπτές ειδικές επιστρώσεις από αδρανή υλικά, ώστε να διευκολυνθεί η διακίνηση των χιλιάδων επισκεπτών, που στις περιόδους τουριστικής αιχμής φθάνουν τις 10.000-15.000 την ημέρα. Ορισμένες οδεύσεις μάλιστα έγιναν με ειδική πιο ενισχυμένη επίστρωση για να είναι δυνατή και η κίνηση αμαξιδίων ΑΜΕΑ. Σημειωτέον ότι εξασφαλίστηκε η προσβασιμότητα της Ακρόπολης με μικρό ανελκυστήρα επί ιστού στη Βόρεια κλιτύ του ιερού Βράχου, από το σημείο του αρχαίου Περιπάτου που βρίσκεται ακριβώς κάτω από το Ερέχθειο. Η εγκατάσταση του ανελκυστήρα έγινε ύστερα από γνωμοδότηση του ΚΑΣ και σχετική Υπουργική Απόφαση. Περιελάμβανε ένδεκα επιμέρους έργα που ολοκληρώθηκαν σε συνεργασία από την ΥΣΜΑ και την Α΄ ΕΠΚΑ. Κυλιόμενη πλατφόρμα οδηγεί από το επίπεδο του «Περιπάτου» στο θαλαμίσκο του ανελκυστήρα, που κινείται σε μεταλλικό ιστό, αγκυρωμένο σε λιθοδομή αντιστήριξης της αναστήλωσης Μπαλάνου και όχι στο αρχαίο τείχος ή στο βράχο. Επάνω στην Ακρόπολη πλατφόρμα και ράμπα με ήπια κλίση οδηγούν από το θαλαμίσκο στον επίπεδο χώρο Δ.-ΒΔ. του Ερεχθείου. Μικρό αναβατόριο κατακόρυφης κίνησης οδηγεί στο Μουσείο. Τοπογραφικό σκαρίφημα με τις διαδρομές περιελήφθη στο σχετικό ενημερωτικό φυλλάδιο που τυπώθηκε σε 5 γλώσσες, μεταξύ των οποίων και ιαπωνικά.

Στα δυτικά των Προπυλαίων ολοκληρώθηκε από συνεργεία της ΔΑΑΜ του ΥΠΠΟ με βάση τη μελέτη και την επίβλεψη του Διευθυντή Δ. Ζιρώ η αναστήλωση του βόρειου πύργου της πύλης της υστερορρωμαϊκής οχύρωσης της Ακρόπολης, της γνωστής πύλης Beulé από το όνομα του Γάλλου ανασκαφέα της, η οποία θα στεγάσει εγκατάσπαρτες στο χώρο επιγραφές, ώστε να μη φθείρονται στο ύπαιθρο (Εικ. 2).

Για την αποσυμφόρηση του συνωστισμού των επισκεπτών κατά την είσοδο και έξοδό τους δημιουργήθηκε μια νέα πλακόστρωτη κάθοδος εξόδου αντίστοιχη με την πλακόστρωτη πρόσβαση ανόδου με βάση τη μελέτη του αρχιτέκτονα Κ. Καζαμιάκη και οδηγεί από την πύλη Beulé στο λιθόστρωτο Πικιώνη μπροστά στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου.

Σημαντικό έργο για την ανάδειξη του βράχου και των μνημείων της Ακρόπολης τη νύχτα ήταν ο φωτισμός τους, με έναν ιδιαίτερα επιβλητικό και καλλιτεχνικό τρόπο. Την πρωτοβουλία είχε ο Σύλλογος «Οι Φίλοι της Αθήνας» με εμπνευστή τον πρόεδρό του, το γνωστό Έλληνα σκηνοθέτη Μιχάλη Κακογιάννη. Η σχετική μελέτη εκπονήθηκε με δαπάνη του ανωτέρω Συλλόγου από τον Γάλλο P. Bideau, που είναι γνωστός κυρίως ως δημιουργός του φωτισμού του Πύργου του Eiffel στο Παρίσι, ενώ τη δαπάνη της υλοποίησής της ανέλαβε το ΥΠΠΟ με τη συνεχή κατεύθυνση και εποπτεία του μηχανολόγου ηλεκτρολόγου της ΥΣΜΑ Σπ. Οικονομόπουλου. Οι κιονοστοιχίες των μνημείων (των Προπυλαίων, του Παρθενώνα και του Ερεχθείου) φωτίστηκαν με προβολείς κλειστής δέσμης, ώστε να αποδίδονται οι ραβδώσεις

3. Βλ. παρακάτω, σ. 152-156, έκθεση της αρχαιολόγου Κ. Πρέκα.

Εικ. 2. Ακρόπολη. Εργασίες αποκατάστασης του βόρειου πύργου της πύλης Beulé.

και άλλες λεπτομέρειες των κιόνων και αρχιτεκτονικών μελών, ενώ το εσωτερικό τους με προβολείς ανοιχτής δέσμης, ώστε να αποδίδεται το βάθος. Οι νέοι προβολείς με θερμό λευκό φως αποδίδουν με πιστότητα αλλά και τέχνη το φυσικό χρώμα του τείχους, του βράχου με τις καμπύλες και τις ρυτιδώσεις, καθώς και της βλάστησης, ώστε έχει κανείς την αίσθηση ότι βλέπει μια φυσική γκραβούρα.

Ιδιαίτερα απλή και συγκινητική ήταν η αφή της Ολυμπιακής φλόγας στη Δυτική πλευρά του Παρθενώνα το βράδυ της 12ης Αυγούστου 2004, παραμονή της έναρξης των Ολυμπιακών Αγώνων με την παρουσία του Πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή, της Προέδρου των Ολυμπιακών Αγώνων Γ. Αγγελοπούλου, της Δημάρχου Αθηναίων Ντ. Μπακογιάννη, πολλών αρχηγών ξένων κρατών, πολιτικών και άλλων προσωπικοτήτων.

ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Στο πλαίσιο της «Ενοποίησης των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας» ολοκληρώθηκαν τα τέσσερα σημαντικά έργα στους αρχαιολογικούς χώρους γύρω από την Ακρόπολη. Απώτερος στόχος ήταν η δημιουργία ενός εκτεταμένου αρχαιολογικού άλσους εκατέρωθεν του σημαντικού οδικού άξονα Διονυσίου Αρεοπαγίτου-Αποστόλου Παύλου (Εικ. 3), που πεζοδρομήθηκε από την ΕΑΧΑ ΑΕ για να εξασφαλίσει στους επισκέπτες άνετη πρόσβαση στην Ακρόπολη διαμέσου των γύρω από αυτήν αρχαιολογικών χώρων. Οι εργασίες που άρχισαν από το 1997 και ολοκληρώθηκαν το 2004, έγιναν με συγχρηματοδότηση του ΥΠΠΟ και της Ε.Ε. στα πλαίσια του Β΄ και Γ΄ ΚΠΣ με συνολικό προϋπολογισμό 19.474.000 ευρώ. Ήδη ολοκληρώθηκαν οι τελικοί στόχοι· αποκαταστάθηκε κατά το δυνατόν η αρχαία τοπογραφία με τη δημιουργία διαδρομών που αντιστοιχούν σε αρχαίους δρόμους και οδεύσεις με παράλληλη κατασκευή αποστραγγιστικού δικτύου ομβρίων ενώ με στερεωτικές εργασίες και διαμορφώσεις αναδείχθηκαν τα μνημεία. Με αυτό τον τρόπο καθώς και την κατάλληλη σήμανση και πληροφόρηση μπορεί ο επισκέπτης να αντιληφθεί την αρχική μορφή και λειτουργία των μνημείων καθώς και την ένταξή τους στην τοπογραφία της περιοχής. Παράλληλα με τη δημιουργία χώρων θέασης και καθιστικών, η επίσκεψη στους γύρω από την Ακρόπολη αρχαιολογικούς χώρους έχει γίνει όχι μόνον διδακτική αλλά και ελκυστική. Κατά τις πιο πάνω εργασίες προέκυψαν σημαντικά νέα στοιχεία σχετικά με την αρχαία τοπογραφία και τα μνημεία κάθε μιας περιοχής:

Συνολική ανάδειξη Βόρειας και Νότιας κλιτύος Ακροπόλεως

Στις κλιτύς της Ακρόπολης με υπεύθυνους τους αρχαιολόγους Α. Μάντη έως το τέλος του 2001 και του Γ. Καββαδία στη συνέχεια ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση του αρχαίου οδικού δικτύου και ιδίως ο αρχαίος Περίπατος, που εξασφάλιζε την περιμετρική όδευση του ιερού βράχου συνδέοντας τη Βόρεια με τη Νότια κλιτύ (Εικ. 4). Στο πλαίσιο της αποκατάστασης των αρχαίων οδεύσεων η είσοδος του αρχαιολογικού χώρου τοποθετήθηκε στα νοτιοανατολικά του ιερού βράχου, στην πορεία του αρχαίου δρόμου με κατεύθυνση από το Ολυμπιείο προς την Ακρόπολη (Εικ. 5). Πλην του Περιπάτου διαμορφώθηκαν με ειδική επίστρωση χωμάτινης υφής και παράλληλη ενσωμάτωση του αποστραγγιστικού δικτύου: η Νότια οδός κατά μήκος του περιβόλου του ιερού του Διονύσου, η Δυτική ανιούσα οδός, κατά μήκος του αναλήμματος του Διονυσιακού θεάτρου (Εικ. 4, 6), η οποία συνεχίζει κατά μήκος του ανδήρου του Ασκληπιείου έως το ανατολικό μέρος του κοίλου του Ηρωδείου, από όπου βαθμιδωτή άνοδος οδηγεί προς την Ακρόπολη ή τη Βόρεια κλιτύ.

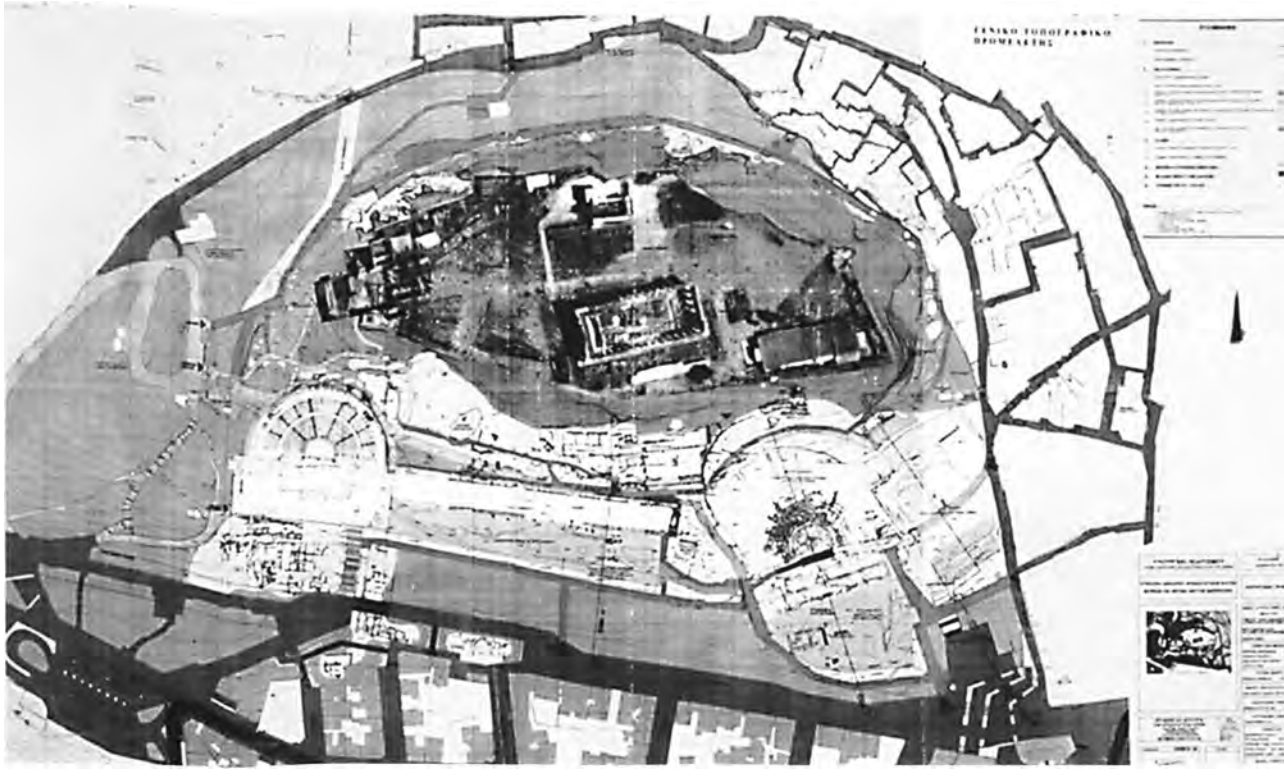
Στη Νότια κλιτύ σε δύο στέγαστρα, το ένα δεξιά της εισόδου από την οδό Διονυσίου Αρεοπαγίτου και το άλλο στην περιοχή του Χαλκουργείου, συγκεντρώθηκαν και τοποθετήθηκαν σε ειδικές βάσεις τα υπερφυσικού μεγέθους αγάλματα που κοσμούσαν το Θέατρο του Διονύσου, ενεπίγραφα βάθρα, βωμοί και στήλες με ενημερωτικές πινακίδες (Εικ. 7-8).

Στη Βόρεια κλιτύ μετά την αποκατάσταση του Περιπάτου, σημαντικό έργο ήταν η κατασκευή ειδικών κλιμάκων, λίθινων και μεταλλικών, χάρη στις οποίες κατέστη δυνατή η επίσκεψη των Ιερών Σπηλαίων Πανός, Διός και Απόλλωνος Υποακραίου (Εικ. 9).

Για τους επισκέπτες που έρχονται προς την Ακρόπολη από τη Ρωμαϊκή Αγορά και την Πλάκα ανοίχθηκε νέα είσοδος στη Βόρεια κλιτύ, στη θέση της πύλης της μεσαιωνικής οχύρωσης, τη λεγόμενη πύλη του λιονταριού. Εδώ συντηρήθηκε η λιθόστρωτη μεσαιωνική οδός που οδηγεί από την οδό Θεωρίας, ακριβώς απέναντι από το Μουσείο Κανελλοπούλου, στον Περίπατο, στο σημείο όπου βρίσκεται η εκκλησία του Αγίου Νικολάου ή Σεραφείμ μεταβυζαντινών χρόνων (16ος αι.), η οποία αναστηλώθηκε πρόσφατα στα πλαίσια του έργου (Εικ. 10).

Εικ. 3. Οι αρχαιολογικοί χώροι αρμοδιότητας των Α΄και Γ΄ΕΠΚΑ που εντάχθηκαν στο πρόγραμμα της «Ενοποίησης των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας».

Εικ. 4. Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα με την πορεία του αρχαίου Περιπάτου στις κλιτύς της Ακρόπολης.

Εικ. 5. Άποψη της νέας εισόδου του αρχαιολογικού χώρου της Νότιας κλιτύος της Ακρόπολης, στη συμβολή του πεζοδρόμου της Διονυσίου Αρεοπαγίτου και της οδού Θρασύλλου.

Εικ. 6. Νότια κλιτύς Ακρόπολης. Η ανιούσα οδός δυτικά του Ιερού και του Θεάτρου του Διονύσου.

Εικ. 7. Νότια κλιτύς Ακρόπολης. Στέγαστρο για την έκθεση γλυπτών και αρχιτεκτονικών μελών από την περιοχή του Ιερού και του Θεάτρου του Διονύσου.

Εικ. 8. Νότια κλιτύς Ακρόπολης. Στέγαστρο για την έκθεση ενεπίγραφων ευρημάτων από το Ιερό του Ασκληπιού.

Εικ. 9. Βόρεια κλιτύς Ακρόπολης. Λίθινη και μεταλλική κλίμακα ανόδου στα Ιερά Σπήλαια.

Εικ. 10. Βόρεια κλιτύς Ακρόπολης. Αποκατάσταση του ναού του Αγίου Νικολάου ή Σεραφείμ.

Συνολική ανάδειξη Αρχαίας Αγοράς-Αρείου Πάγου

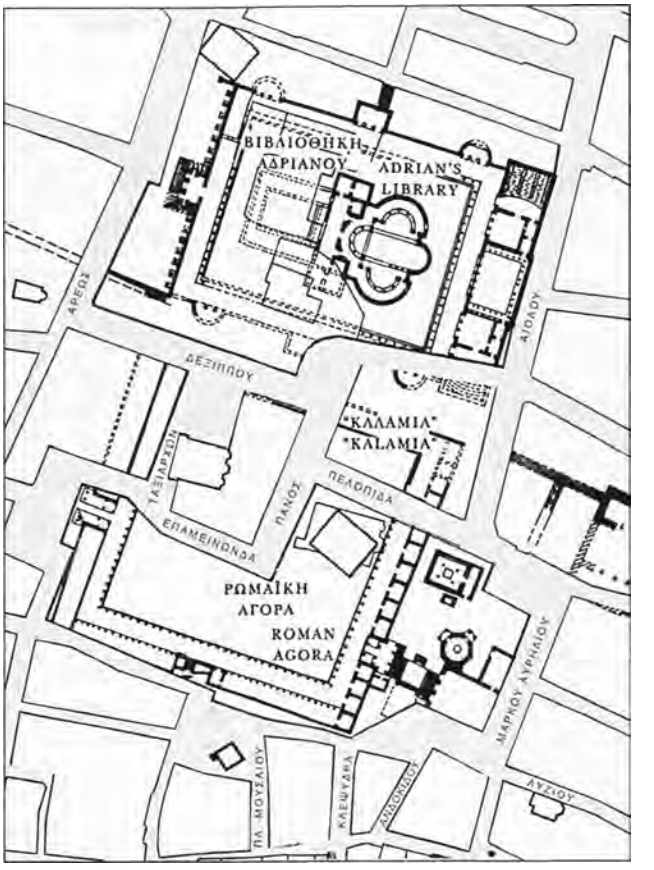
Το έργο αφορά συνολική έκταση 400 στρεμμάτων στην οποία περιλαμβάνονται ο χώρος της Αρχαίας Αγοράς, ο λόφος του Αγοραίου Κολωνού, όπου ο ναός του Ηφαίστου ή Θησείο, η περιοχή του Αρείου Πάγου με τις φιλοσοφικές σχολές στη Βόρεια κλιτύ καθώς και τμήματα των δύο μεγάλων αρχαίων δήμων της Μελίτης και του Κολλυτού στις δυτικές κλιτύς του[4].

Ο χώρος της Αρχαίας Αγοράς λόγω της παγκόσμιας σημασίας του ως χώρου γέννησης της δημοκρατίας επελέγη και για σύγχρονες εκδηλώσεις ιστορικής σημασίας συνεχίζοντας τη μακρόχρονη παράδοση. Μετά την υπογραφή της ένταξης των 25 νέων μελών της Ε.Ε. τον Απρίλιο του 2003, στις 16 Σεπτεμβρίου του 2004 πραγματοποιήθηκε η ιδιαίτερα σημαντική και συγκινητική εκδήλωση της αφής της φλόγας των Παραολυμπιακών Αγώνων μπροστά στο Θησείο με την παρουσία του Προέδρου της Δημοκρατίας, του Πρωθυπουργού, υπουργών και άλλων πολιτικών και επισήμων.

Συνολική ανάδειξη Ρωμαϊκής Αγοράς-Βιβλιοθήκης Αδριανού

Το έργο περιλαμβάνει κυρίως τα δύο μεγάλα ρωμαϊκά μνημεία της Αθήνας, τη Ρωμαϊκή Αγορά (1ος αι. π.Χ.) και τη Βιβλιοθήκη Αδριανού (2ος αι. μ.Χ.), επίσης τον Πύργο των Ανέμων (1ος αι. π.Χ.), το λεγόμενο Αγορανομείο, τις Βεσπασιανές (1ος αι. μ.Χ.), και το Φετιχιέ Τζαμί (Εικ. 11). Βασικός στόχος του έργου είναι η απελευθέρωση των δύο μεγάλων ρωμαϊκών μνημείων από νεωτερικά προσκτίσματα και επιχώσεις, η ανάκτηση κατά το δυνατόν των αρχικών ορίων τους και η ανάδειξη του περίκλειστου χαρακτήρα τους, ιδίως όμως η αποκατάσταση της μεταξύ τους τοπογραφικής σχέσης, να καταστεί δηλαδή αντιληπτό στον επισκέπτη ότι τα δύο πιο πάνω μνημεία είναι ιδίου τύπου αρχιτεκτονήματα (ρωμαϊκά fora), ιδίων περίπου διαστάσεων και προσανατολισμού αλλά σε διαφορετικά επίπεδα, η Βιβλιοθήκη Αδριανού βρίσκεται 7 μ. χαμηλότερα από τη Ρωμαϊκή Αγορά.

Στη Ρωμαϊκή Αγορά ανακτήθηκαν μεγάλα τμήματα της αυλής και των περιστυλίων του μνημείου με αφαίρεση νεωτερικών επιχώσεων και ανδήρων από κατάλοιπα παλαιότερα απαλλοτριωθέντων και κατεδαφισθέντων κτιρίων και με κατάλληλη διευθέτηση βαρέων αρχιτεκτονικών μελών και τακτοποίηση λιθοσωρών. Επιτεύχθηκε έτσι η απρόσκοπτη οπτική αλλά και ουσιαστική σύνδεση των δύο προπύλων του μνημείου που δεν βρίσκονται σε αντίστοιχη θέση μεταξύ τους, ούτε στον άξονα του μνημείου, αλλά σε αντιστοιχία με προϋπάρχοντες δρόμους. Μετά την αφαίρεση των ανωτέρω επιχώσεων και ανδήρων έγινε αναδιαμόρφωση της περίφραξης, κατά μήκος της

Εικ. 11. Τοπογραφικό διάγραμμα Βιβλιοθήκης του Αδριανού και Ρωμαϊκής Αγοράς.

οποίας αναδιατάχθηκαν λιθοσωροί από μικρά θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών κυρίως. Σε άλλα σημεία του χώρου, κατά μήκος του ανδήρου του Φετιχιέ Τζαμί τοποθετήθηκαν σε διδακτική υπαίθρια έκθεση βαρέα αρχιτεκτονικά μέλη, κιονόκρανα κυρίως, ενώ ορισμένα γλυπτά μεγάλου μεγέθους τοποθετήθηκαν στο κατάστημα νότια του Ανατολικού προπύλου.

Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τα έτη 2001-2002 αποκαλύφθηκαν μεγάλα τμήματα των καταλοίπων του ανατολικού περιστυλίου και του αποστραγγιστικού δικτύου υστερορρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 12-13), του βόρειου περιστυλίου στο Ο.Τ. πρώην «Καλάμια», ανάμεσα στη Βιβλιοθήκη Αδριανού και τη Ρωμαϊκή Αγορά (Εικ. 14), καθώς και η υποθεμελίωση του δυτικού περιστυλίου στο υπόγειο της οικίας Γ. Λύρα στην πλατεία Αγίας Γρηγορούσας. Έτσι ανακτήθηκε ολόκληρος σχεδόν ο περίβολος του μνημείου και τα 3/4 περίπου της μεγάλης εσωτερικής αυλής. Στα πλαίσια του έργου συντηρήθηκαν και αποκαταστάθηκαν τα λείψανα των Βεσπασιανών καθώς και οι τρεις αψίδες της χριστιανικής εκκλησίας μεσοβυζαντινών χρόνων που προϋπήρχε στη θέση του Φετιχιέ Τζαμί (Εικ. 15). Αξίζει να σημειωθεί ότι η εκκλησία αυτή είχε χρησιμοποιηθεί σε πρώτη φάση ως Τζαμί το 1456, όπως προκύπτει από την εύρεση πεντάγωνης κόγχης (mihrab) εγγεγραμμένης στην κεντρική

4. Βλ. παρακάτω, σ. 156-164, έκθεση των Ν. Σαραγά και Β. Χριστοπούλου.

Εικ. 12. Ρωμαϊκή Αγορά. Άποψη τμήματος του αποστραγγιστικού δικτύου υστερορρωμαϊκών χρόνων στα ανατολικά του Φετιχιέ Τζαμί.

Εικ. 13. Ρωμαϊκή Αγορά. Άποψη του ανατολικού περιστυλίου.

Εικ. 14. Αποκάλυψη των σωζόμενων καταλοίπων του βόρειου περιστυλίου της Ρωμαϊκής Αγοράς στο Ο.Τ. πρώην «Καλάμια».

Εικ. 15. Ρωμαϊκή Αγορά. Αποκατάσταση των λειψάνων της μεσοβυζαντινής βασιλικής που προϋπήρχε στη θέση του Φετιχιέ Τζαμί.

αψίδα της, ενώ το Φετιχιέ Τζαμί πρέπει να χτίστηκε πολύ αργότερα, πιθανώς το 17ο αιώνα.

Κατά μήκος του νότιου περιβόλου του μνημείου, ο οποίος στην πραγματικότητα είναι αναλημματικός τοίχος της πλαγιάς του λόφου, έγινε από την ΕΑΧΑ ΑΕ διάνοιξη μικρού πεζοδρόμου που αντιστοιχεί με αρχαίο δρόμο, 6-7 μ. ψηλότερα από το επίπεδο της Ρωμαϊκής Αγοράς στην προς Α. συνέχεια της σημερινής οδού Πολυγνώτου. Έτσι αποκαταστάθηκε η περιμετρική περιήγηση και θέαση του μνημείου από νότια, όπως στην αρχαιότητα. Στο δυτικό άκρο του πιο πάνω πεζόδρομου, κατά τις εργασίες διαμόρφωσης της πλατείας Μουσαίου, αποκαλύφθηκαν ανασκαφικά από την Εφορεία τα κατάλοιπα των τοίχων και του μιναρέ του Κιουτσούκ Τζαμιού, τα οποία, αφού στερεώθηκαν, διατηρήθηκαν ορατά με κατάλληλη διαμόρφωση και σήμανση.

Στη Βιβλιοθήκη Αδριανού έγιναν διευθετήσεις αρχιτεκτονικών μελών και αποκατάσταση των αρχαίων επιπέδων όπως: η αποκατάσταση του επιπέδου της εξωτερικής αυλής που εκτείνεται μπροστά στην πρόσοψη του μνημείου (Εικ. 16), της μεγάλης εσωτερικής αυλής όπου τα ερείπια της τετράκογχης παλαιο-

Εικ. 16. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Άποψη της εξωτερικής αυλής του μνημείου, ύστερα από την αποκατάσταση του επιπέδου της.

χριστιανικής εκκλησίας, στερεωτικές εργασίες σε διάφορα τμήματα του μνημείου, κυρίως όμως αναστηλωτικές στο πρόπυλο και την πρόσοψη, σύμφωνα με εγκεκριμένη από το ΚΑΣ σχετική μελέτη του αείμνηστου αρχιτέκτονα Ι. Κνιθάκη, του πολιτικού μηχανικού Β. Παπαδημητρίου και της αρχιτέκτονος Ι. Τιγγινάγκα, υπεύθυνης και του έργου ενοποίησης των δύο Ρωμαϊκών μνημείων.

Ήδη ολοκληρώθηκε μέσα στο προβλεπόμενο από το Τεχνικό Δελτίο Έργου χρονοδιάγραμμα η πρώτη φάση αναστήλωσης του προπύλου.

Πλην των ανωτέρω εργασιών, έγινε επίσης συγκόλληση, συντήρηση και καταγραφή των πολυπληθών κινητών πήλινων και λίθινων ευρημάτων και, τέλος, η κατασκευή προστατευτικού στεγάστρου για το περίφημο άγαλμα της Νίκης[5] πάνω σε σφαίρα, που είχε βρεθεί το 1989[6], και άλλα σημαντικά γλυπτά που προέρχονται από τις έρευνες στο χώρο.

Τον Ιούνιο του 2004 η Βιβλιοθήκη Αδριανού άνοιξε για το κοινό, αφού διευθετήθηκε κατάλληλα η πρόσβαση από την οδό Άρεως με ελαφριά ξύλινη κλίμακα καθόδου και υπόσκαφο φυλάκιο εισόδου, οριοθετήθηκαν με διαφράγματα και περισχοινίσεις οι χώροι του εργοταξίου αναστήλωσης και τοποθετήθηκαν ενημερωτικές πινακίδες. Για την περαιτέρω πληροφόρηση του κοινού σχετικά με τα έργα τυπώθηκαν αφίσα και ενημερωτικά φυλλάδια που περιλαμβάνουν πληροφορίες και για τα δύο μνημεία. Και στους δύο χώρους έγιναν διάφορες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις και διήλθε η λαμπαδηδρομία κατά την ημέρα ενάρξεως των Ολυμπιακών Αγώνων, 13-8-2004.

Συνολική ανάδειξη Λόφου Φιλοπάππου-Πνύκας-Νυμφών

Το έργο είχε ως στόχο την οργάνωση των τριών δυτικών λόφων με τα ομώνυμα μνημεία σε έναν επισκέψιμο χώρο με διπλή ιδιότητα ως αρχαιολογικό άλσος και ως χώρο αναψυχής, με ανάδειξη 14 μνημείων και ιερών, των τμημάτων της αρχαίας οχύρωσης, του οδικού δικτύου, των υδρευτικών συστημάτων και με τη σύνδεση των μνημείων με το αρχαίο αλλά και το νεότερο οδικό δίκτυο. Με υπεύθυνες τις αρχαιολόγους Π. Λαζαρίδη και Ο. Βογιατζόγλου ολοκληρώθηκαν οι εξής εργασίες: Αποκαταστάθηκε η περίφημη «δια Κοίλης καλεομένη οδός» (όπως αναφέρεται από τον Ηρόδοτο VI, 3), η σημαντικότερη αρχαία εμπορική οδική αρτηρία που συνέδεε την Αθήνα με τον Πειραιά μέσα από τα Μακρά τείχη και δημιουργήθηκε belvedere από όπου υπάρχει συνολική άποψη της οδού. Ολοκληρώθηκαν οι προβλεπόμενες από τη μελέτη διαδρομές σε μήκος 6.000 μ. με επίστρωση χωμάτινης υφής και διαμορφώθηκαν καθιστικά. Η κυριότερη διαδρομή βαίνει παράλληλα στην αρχαία οδό Κοίλης με τις λαξευμένες στο βράχο αμαξοτροχιές, τους αγωγούς, τα πεζοδρόμια και τα ίχνη έδρασης των καταστημάτων (Εικ. 17). Άλλη διαδρομή βαίνει παράλληλα με το διατείχισμα προς το μνημείο του Φιλοπάππου, ενώ μια τρίτη διαδρομή διασχίζει την περιοχή της αρχαίας συνοικίας της Μελίτης και συνδέει το μνημείο της Πνύκας με την περιοχή της αρχαίας Κοίλης κοντά στο χώρο του πρόσφατα κατεδαφισθέντος θεάτρου Μπαστιά. Εδώ έγινε ανάπλαση του τοπίου με δενδροφύτευση.

Τα κυριότερα μνημεία που συντηρήθηκαν και αναδείχθηκαν είναι: στο λόφο του Φιλοπάππου το ομώνυμο ταφικό μνημείο, που καθαρίστηκε από graffiti, προστατεύθηκε με αλεξικέραυνο και λιτό κιγκλίδωμα, ώστε να μην κινδυνεύει από βανδαλισμούς, και αναδείχθηκε με ειδικό φωτισμό του P. Bideau. Επίσης, αναδείχθηκαν το πρόπυλο υπέρ των πυλών, το μνημείο του ήρωα Μουσαίου, οι λεγόμενες «Φυλακές του Σωκράτους» (Εικ. 18), που όμως πρέπει να ήταν διώροφη κατοικία, λαξευμένη στο φυσικό βράχο, το επτάθρονο κ.ά.

Στην Πνύκα πλην του μνημειακού χώρου συνελεύσεων της Εκκλησίας του Δήμου στην κορυφή του λόφου, αναδείχτηκαν η κρήνη Καλλιρρόη και το νεοαποκαλυφθέν άγνωστο ιερό του Πανός μέσα σε σπηλιά στην ανατολική και τη βορειοανατολική κλιτύ του λόφου της Πνύκας αντίστοιχα. Στο λόφο των Νυμφών καθαρίστηκε το ομώνυμο ιερό με τη λαξευμένη στο βράχο επιγραφή μπροστά στο Αστεροσκοπείο, στο χώρο της Αγίας Μαρίνας το λαξευμένο στο βράχο ιερό του Διός. Στα ανωτέρω μνημεία τοποθετήθηκαν πινακίδες σήμανσης και πληροφόρησης. Λιτά ξύλινα φυλάκια τοποθετήθηκαν στις 3 κύριες εισόδους: στην πρόσβαση από τον Άγιο Δημήτριο Λουμπαρδιάρη, στην είσοδο της οδού Αιγινήτου και στην είσοδο στο χώρο από τον περιφερειακό του Φιλοπάππου.

Από τις πολυπληθείς εκδηλώσεις που έγιναν στο χώρο της Πνύκας αξίζει να αναφερθούν ο εορτασμός των 30 ετών της

5. Βλ. παρακάτω, σ. 190, αναλυτική έκθεση των Γ. Κνιθάκη - Ι. Τιγγινάγκα.

6. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 10-14, εικ. 19-2. 3· 45 (1990): Χρονικά, σ. 16, εικ. 11-12· *Ostraka* 4, 1995, σ. 137-147, εικ. 1-9· A. Spetsieri-Choremi, Eine überlebengrosse Nike-Statue in Athen, *AM* 111 (1996), σ. 363-390, εικ. 73-79.

Εικ. 17. Άποψη τμήματος της αρχαίας οδού Κοίλης και της διαδρομής που διαμορφώθηκε παράλληλα με αυτή.

Εικ. 18. Λόφος Φιλοπάππου. Ανάδειξη των λεγόμενων «Φυλακών του Σωκράτους».

δημοκρατίας από τη μεταπολίτευση του 1974 με ομιλία του Πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή και προβολή ντοκιμαντέρ, καθώς και η διέλευση της ολυμπιακής φλόγας την ημέρα έναρξης των Ολυμπιακών αγώνων.

ΑΛΚΗΣΤΙΣ ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ-ΧΩΡΕΜΗ

2001-2004

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Ακροπόλεως

Λειτουργικά-κτιριακά: Στο κτίριο του μουσείου έγινε επισκευή και στεγάνωση του δώματος στην οροφή της ανατολικής προέκτασης της αίθουσας V («Αλκόβα»). Στο χώρο των αποθηκών έγινε επέκταση του εργαστηρίου γλυπτών για τις αυξημένες ανάγκες συντήρησης και προετοιμασίας έργων για την έκθεση του Νέου Μουσείου. Επίσης, τοποθετήθηκε πτυσσόμενο ανυψωτικό μηχάνημα βαρέων αντικειμένων στο δάπεδο της αυλής του μουσείου, μπροστά στην είσοδο της αποθήκης. Στον ίδιο χώρο εγκαταστάθηκε, το 2004, ανελκυστήρας επισκεπτών με κινητικά προβλήματα, σε συνδυασμό με τον ανελκυστήρα ανόδου στο βράχο της Ακρόπολης και τους χώρους υγιεινής για τους επισκέπτες αυτούς.

Επανεκθετικές εργασίες: Στο χρονικό διάστημα 2001-2004 έγιναν εργασίες βελτίωσης της έκθεσης με συντήρηση εκθεμάτων, όπως η αρχαϊκή Νίκη (αρ. ευρ. 159)[7] και προστασία άλλων μέσα σε διαφανείς προθήκες, καθώς και τοποθέτηση νέων πινακίδων ενημέρωσης και σήμανσης στις αίθουσες και την είσοδο του μουσείου. Στην αίθουσα V αντικαταστάθηκε η παλαιά προθήκη με νέα σύγχρονη, το περιεχόμενο της οποίας εμπλουτίστηκε με τμήματα της αρχαϊκής σύνθεσης με τους «πεττεύοντες ή αστραγαλίζοντες»[8] και άλλα μικρά γλυπτά. Στην έκθεση της ζωφόρου του Παρθενώνα (αίθουσα VIII), στο σωζόμενο νότιο τμήμα του λίθου VI της ανατολικής πλευράς με παράσταση Ποσειδώνος, Απόλλωνος, Αρτέμιδος και Αφροδίτης (αρ. ευρ. 856) εντάχθηκε το θραύσμα με τα πλεγμένα χέρια των δυο τελευταίων μορφών (40-41) που ο καθ. Γ. Δεσπίνης είχε αναγνωρίσει στην αποθήκη του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (αρ. ευρ. 9447)[9] (Εικ. 19).

Στο αρχαϊκό ανάγλυφο με παράσταση Αθηνάς που καταβάλλει γίγαντα (αρ. ευρ. 120) συγκολλήθηκε ένα ακόμη θραύσμα που βρέθηκε σε εργασίες διαμόρφωσης στη νοτιοδυτική πλευρά της Ακρόπολης και αναγνωρίστηκε από τον αρχαιολόγο Αλ. Μάντη[10].

Το 2004, στα πλαίσια της Ολυμπιάδος της Αθήνας, οκτώ από τους λίθους της Δυτικής Ζωφόρου του Παρθενώνα που βρίσκονται στο Μουσείο Ακροπόλεως παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά στο κοινό, έπειτα από τη συντήρηση και τον επιφανειακό καθαρισμό τους με τη μέθοδο του laser. Η έκθεση κατέλαβε το βόρειο ήμισυ της αίθουσας VIII και συνοδεύτηκε από ενημερωτικά κείμενα και τρίπτυχο. Την ευθύνη του σχεδιασμού και υλοποίησης είχε η αρχιτέκτων Ευ. Καλογεράτου, ενώ το φωτογραφικό υλικό εκπόνησε ο φωτογράφος Σ. Μαυρομμάτης.

Παράλληλα, σε εργαστηριακό χώρο της αποθήκης παρουσιάστηκαν για μικρό διάστημα στο επιστημονικό κοινό και

7. Ι. Τριάντη, *Το Μουσείο Ακροπόλεως*, Αθήνα 1998, εικ. 58.

8. Τριάντη, ό.π., εικ. 42-43.

9. Γ. Δεσπίνης, Ένα νέο θραύσμα από την ανατολική πλευρά της ζωφόρου του Παρθενώνα, *Κέρνος, Τιμητική προσφορά στον καθηγητή Γ. Μπακαλάκη*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 35-42, εικ. 14-16.

10. Α. Μάντης, *ΑΔ* 42 (1987), Μελέτες, σ. 30-34.

Εικ. 19. Ανατολική ζωφόρος του Παρθενώνα. Λίθος VI (αρ. ευρ. 856).

άλλα συντηρημένα παρθενώνεια γλυπτά (εναέτια, βόρειες και ανατολικές μετόπες και λίθοι της νότιας ζωφόρου). Στον ίδιο χώρο εκτέθηκαν η 6η Καρυάτιδα της νότιας πρόστασης του Ερεχθείου (F), έπειτα από συντήρηση και ανασύνθεση των πρωτότυπων τμημάτων της και τα σύγχρονα μαρμάρινα συμπληρώματα, δηλαδή η κεφαλή και ο κάτω κορμός του αγάλματος, που είχε φιλοτεχνήσει ο γλύπτης G. Andreoli, ώστε η Καρυάτιδα να ενταχθεί στην αναστήλωση της πρόστασης από τον A. Paccard το 1846[11].

Στο χρονικό διάστημα 2001-2004 έγινε επιλογή, συντήρηση και κατάλληλη προετοιμασία αντικειμένων για να αποσταλούν σε περιοδικές εκθέσεις του εσωτερικού και του εξωτερικού. Το 2001-2002 προετοιμάστηκαν και εστάλησαν 29 γλυπτά και αρχιτεκτονικά μέλη στην έκθεση «Die griechische Klassik» (Βερολίνο 2002)[12]. Σε δύο εκθέσεις που οργανώθηκαν το 2003 με τη συνεργασία της Α΄ ΕΠΚΑ και του ΟΑΝΜΑ, με θέμα την αρχιτεκτονική και τις συλλογές του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως στο Κοινωφελές Ίδρυμα «Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης» στη Νέα Υόρκη και στο Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών στη Θεσσαλονίκη, εστάλησαν 24 συνολικά εκθέματα που συνοδεύτηκαν από σύντομους καταλόγους. Την ίδια χρονιά το Μουσείο συμμετείχε με προετοιμασία μικρού αριθμού αντικειμένων και σύνταξη κειμένων και λημμάτων στην έκθεση «Τανάγρα, Μύθος και Αρχαιολογία» που παρουσιάστηκε στα Μουσεία Λούβρου και Μοντρεάλ και στην έκθεση «Μουσών Δώρα» που οργανώθηκε από το ΥΠΠΟ στις Βρυξέλλες[13].

Το 2004 οργανώθηκε πειραματική έκθεση για το Νέο Μουσείο Ακροπόλεως, σε συνεργασία της Α΄ ΕΠΚΑ και του ΟΑΝΜΑ, στη δυτική αίθουσα του ισογείου του Κέντρου Μελετών Ακροπόλεως (κτίριο Weiler). Για την υλοποίησή της έγινε επιλογή, συντήρηση και προετοιμασία 38 εκθεμάτων (γλυπτών, πηλίνων και χαλκών αντικειμένων, αρχιτεκτονικών μελών κ.ά.), ανάμεσα στα οποία υπήρχαν και γλυπτά των κλασικών μνημείων της Ακρόπολης (ζωφόρος και μετόπες Παρθενώνα, θωράκιο Αθηνάς Νίκης και ζωφόρος Ερεχθείου). Η έκθεση συνοδεύτηκε από σύντομο επιστημονικό κατάλογο στην ελληνική και αγγλική γλώσσα. Σε περιοδικές εκθέσεις που οργανώθηκαν από το ΥΠΠΟ για τον εορτασμό των Ολυμπιακών Αγώνων, εστάλησαν κατόπιν προετοιμασίας, ένα αντικείμενο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο[14] και 13 αντικείμενα στο Εθνικό Μουσείο της Κίνας στο Πεκίνο[15], για τα οποία συντάχθηκαν λήμματα.

Τέλος, αναφέρουμε δύο εργασίες που εκπονήθηκαν από την Α΄ ΕΠΚΑ σχετικά με το Μουσείο, το μικρό οδηγό του χώρου και του μουσείου της Ακρόπολης που εκδόθηκε στην ελληνική και αγγλική γλώσσα με την οικονομική ενίσχυση της Ένωσης Φίλων Ακροπόλεως (2004) και το υπό έκδοση CD-ROM του Μουσείου Ακροπόλεως στην ελληνική και αγγλική γλώσσα.

Εργασίες συντήρησης γλυπτών και τακτοποίησης αποθηκών: Το 2001 καταρτίστηκε από την Α΄ ΕΠΚΑ πρόγραμμα συστηματικής συντήρησης και προετοιμασίας γλυπτών του Παρθενώνα, καθώς και άλλων αρχιτεκτονικών και αναθηματικών γλυπτών που φυλάσσονται στην αποθήκη, προκειμένου να εκτεθούν αργότερα στο Νέο Μουσείο Ακροπόλεως. Από τα παρθενώνεια γλυπτά συντηρήθηκαν επτά εναέτια (δύο καθιστές γυναικείες μορφές και κορμός Τρίτωνα από το δυτικό αέτωμα, η λεγόμενη «Πεπλοφόρος Wegner», το εσωτερικό ζεύγος των αλόγων του Ηλίου και οι δύο εσωτερικές κεφαλές των αλόγων της Σελήνης από το ανατολικό αέτωμα), τρεις λίθοι της ζωφόρου (δύο της νότιας και ένας της βόρειας πλευράς), τέσσερις μετόπες (μια της βόρειας και τρεις της ανατολικής πλευράς) και δύο κεφαλές κενταύρων νοτίων μετοπών. Επίσης, συντηρήθηκε το σωζόμενο τμήμα από τον κάτω κορμό της 6ης Καρυάτιδος του Ερεχθείου (F) που εξυγιάνθηκε από τα υλικά συντήρησης των παλαιότερων επεμβάσεων. Για τα παραπάνω έργα εκπονήθηκαν λεπτομερή σχέδια χαρτογράφησης με καταγραφή των φθορών και των εργασιών της πρόσφατης επέμβασης, από τους συντηρητές Κ. Βασιλειάδη, Ε. Μανιαδάκη και Μ. Γαυρινιώτου.

11. M. Bruskari, Bemerkungen über die vierte und fünfte Karyatide des Erechtheion, *ÖJh* 55 (1984), σ. 55-62.

12. Antikensammlung Berlin, «*Die griechische Klassik. Idee oder Wirklichkeit*» Martin-Gropius Bau, Berlin 1.3-2.6.2002.

13. *Tanagra. Mythe et Archéologie. Musée du Louvre, Paris. 15 septembre 2003-5 Janvier 2004· Musée des Beaux-arts de Montréal, 5 fevrier-9 mai 2004*, Paris 2003, σ. 141, 159-162· Ελ. Ανδρίκου, Α. Γουλάκη-Βουτυρά, Χ. Λαναρά, Ζ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μουσών Δώρα. Μουσικοί και χορευτικοί απόηχοι από την Αρχαία Ελλάδα, Βρυξέλλες 26.2-25.05.2003*, Αθήνα 2003, σ. 210-212.

14. Ν. Καλτσάς (επιμ.), *Αγών, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 15 Ιουλίου-31 Οκτωβρίου 2004*, Αθήνα 2004, σ. 99, αρ. 5.

15. «Ancient Hellas. Mortals and Immortals. National Museum of China», Beijing 2003-2004.

Από τα ευρήματα των πρόσφατων ανασκαφικών ερευνών στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, συντηρήθηκαν μία ακόσμητη στήλη από την ανασκαφή του Νέου Μουσείου και το πορτραίτο του Πλάτωνος από την ανασκαφή του Μετρό[16]. Κατά τις εργασίες τακτοποίησης αναγνωρίστηκαν και συγκολλήθηκαν νέα θραύσματα σε γλυπτά που φυλάσσονται στην αποθήκη, από τα οποία αναφέρουμε ενδεικτικά το άγαλμα γυναικείας θεότητας (αρ. ευρ. 13641)[17]. Στις εργασίες συντήρησης, επανέκθεσης, καταγραφής και τακτοποίησης εργάστηκαν οι συντηρητές Κ. Βασιλειάδης, Ε. Μανιαδάκη, Χ. Αγγελόπουλος, Μ. Γαυρινιώτου, Δ. Μαγκαφάς, Δ. Κιλκής, Θ. Σισμάνης και Κ. Βούσουρας, με επικεφαλής το συντηρητή Δ. Μαραζιώτη και οι αρχαιολόγοι Β. Γεωργακά, Κ. Διαμαντίδου, Ε. Παπαδοπούλου, με την εποπτεία της Χρ. Βλασσοπούλου. Ορισμένες από τις εργασίες παρουσιάστηκαν στην 5η Συνάντηση για την αποκατάσταση των μνημείων της Ακρόπολης τον Οκτώβριο του 2002[18], καθώς και στις ετήσιες εκθέσεις των Πεπραγμένων της Α΄ ΕΠΚΑ, από τη Διευθύντρια της Εφορείας Άλκηστη Χωρέμη.

Η συντήρηση της Δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνα: Στο χρονικό διάστημα 2001 έως 2004 συνεχίστηκε με εντατικό ρυθμό και ολοκληρώθηκε το έργο συντήρησης της Δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνα, της οποίας οι 14 σωζόμενοι κατά χώραν λίθοι (ΙΙΙ-XVI) απομακρύνθηκαν από το μνημείο και αντικαταστάθηκαν με αντίγραφα (Εικ. 20). Οι εργασίες είχαν αρχίσει από το 1999 βάσει της εγκεκριμένης από το ΥΠΠΟ μελέτης συντήρησης, υπό την εποπτεία και τις οδηγίες διεπιστημονικής υποεπιτροπής της Επιτροπής Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως (ΕΣΜΑ) σε συνεργασία με την Α΄ ΕΠΚΑ.

Σε όλους τους λίθους της ζωφόρου έγιναν εργασίες με σκοπό την εξυγίανση της γλυπτής επιφάνειας και των άλλων πλευρών από κονιάματα και μεταλλικά στοιχεία των παλαιότερων επεμβάσεων συντήρησης και τη δομική τους αποκατάσταση με συγκολλήσεις θραυσμάτων και στερέωση με ενέματα. Έπειτα από αφαίρεση των γωνιακών συμπληρωμάτων, επανεξετάστηκαν οι αποδόσεις θραυσμάτων της ζωφόρου από τους μελετητές στα αντίστοιχα κενά και συγκολλήθηκε ένα θραύσμα στο λίθο ΙΧ. Το 2001, σε συνεργασία με το Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, Ινστιτούτο Ηλεκτρονικής Δομής και Λέιζερ (ΙΤΕ-ΙΗΔΛ) Κρήτης, έγιναν δοκιμές επιφανειακού καθαρισμού των επικαθήσεων αιθάλης με τη μέθοδο του laser από εκπαιδευμένους συντηρητές με τη συνεργασία φυσικού επιστήμονα. Οι δοκιμές εφαρμόστηκαν στα σύγχρονα μαρμάρινα συμπληρώματα που αφαιρέθηκαν από λίθους της ζωφόρου, σε γλυπτά των αποθηκών και σε επιλεγμένα σημεία της ζωφόρου και άλλων αρχιτεκτονικών μελών των κλασικών μνημείων της Ακρόπολης. Τα επιτυχή αποτελέσματα των δοκιμών οδήγησαν στην επιλογή της μεθόδου ως της ασφαλέστερης και πιο αποτελεσματικής για τον καθαρισμό της ζωφόρου. Παράλληλα, έγινε χαρτογράφηση της γλυπτής επιφάνειας των λίθων με τις επικαθήσεις και ανακρυσταλλώσεις της αιθάλης για τη μελέτη του καθαρισμού, η οποία εγκρίθηκε από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο[19]. Για τον καθαρισμό χρησιμοποιήθηκε ένα πρωτοποριακό σύστημα laser που σχεδιάστηκε ειδικά για το μνημείο, με την εφαρμογή της υπέρυθρης και υπεριώδους ακτινοβολίας, καθώς και το συνδυασμό τους, με ικανοποιητικά αποτελέσματα σε ό,τι αφορά την προστασία της επιφάνειας, την ποιότητα του καθαρισμού και την αποκάλυψη των έγχρωμων επιφανειακών στρωμάτων (πατίνες) και των υπολειμμάτων της πολυχρωμίας (Εικ. 21). Παράλληλα, συνεχίστηκαν και οι άλλες εργασίες εξυγίανσης και αποκατάστασης, που ολοκληρώθηκαν στο τέλος του 2004 και στις αρχές του επόμενου έτους.

Εικ. 20. Παρθενώνας. Δυτική πρόσοψη. Εσωτερικά η Δυτική ζωφόρος μετά την αντικατάστασή της με αντίγραφα.

Το έργο έφερε εις πέρας ομάδα εργασίας της Υπηρεσίας Συντήρησης Μνημείων Ακροπόλεως (ΥΣΜΑ), αποτελούμενη από τους συντηρητές Α. Πάνου, Κ. Φραντζικινάκη, Κ. Βασιλειάδη, Γ. Σκαλκώτο και Κ. Δημόπουλο, με την παρακολούθηση της χημικού Έ. Παπακωνσταντίνου και της αρχαιολόγου Χ. Βλασσοπούλου. Οι δοκιμές και η εφαρμογή της μεθόδου του laser πραγματοποιήθηκαν με τη στενή συνεργασία των φυσι-

16. Ι. Τριάντη, Ένα νέο πορτραίτο του Πλάτωνα, *Αρχαία Ελληνική Γλυπτική. Αφιέρωμα στη μνήμη του γλύπτη Στέλιου Τριάντη, Μουσείο Μπενάκη*, Αθήνα 2002, σ. 155-170.

17. C. Vlassopoulou, Neue Hinweise zu der weiblichen Figur Akropolis-Museum Inv. 13641, *AM* 118 (2003), σ. 239-262, πίν. 58-63, εικ. 1-3.

18. Εναρκτήρια ομιλία της Διευθύντριας της Α΄ ΕΠΚΑ Άλκηστης Σπετσιέρη-Χωρέμη, στο *5η Διεθνής Συνάντηση για την αποκατάσταση των Μνημείων Ακροπόλεως, Πρακτικά*, Αθήνα 2002, σ. 39-47.

19. Ε. Παπακωνσταντίνου κ.ά., Μελέτη Καθαρισμού της Δυτικής Ζωφόρου, στο *Μελέτη Αποκαταστάσεως του Παρθενώνα*, τ. 7, Αθήνα 2002.

Εικ. 21. Δυτική ζωφόρος του Παρθενώνα. Οι λίθοι IX-X μετά τον καθαρισμό.

κών επιστημόνων Π. Πουλή και Θ. Δίτσα υπό τη διεύθυνση των καθηγητών του ΙΤΕ Κ. Ζαφειρόπουλου και Κ. Φωτάκη. Τα αποτελέσματα των εργασιών παρουσιάστηκαν στη Συνάντηση για την αποκατάσταση των μνημείων της Ακρόπολης το 2002, στο XVI Διεθνές Συνέδριο Κλασικής Αρχαιολογίας στη Βοστώνη το 2003, καθώς και σε άλλες διεθνείς συναντήσεις αρχαιομετρικού χαρακτήρα[20].

ΑΛΚΗΣΤΙΣ ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ-ΧΩΡΕΜΗ - ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ

2001-2004

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ακρόπολη

1. *Αρρηφόριο*[21]: Το έτος 2002, διενεργήθηκαν δύο διερευνητικές τομές στην περιοχή του Αρρηφορίου, στο πλαίσιο υλοποίησης μελέτης από την Υπηρεσία Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως, για την προστασία του μνημείου. Οι τομές πραγματοποιήθηκαν στο ανατολικό δωμάτιο, σε χώρο ήδη ανεσκαμμένο από τους Καββαδία - Kawerau την εποχή των μεγάλων ανασκαφών της Ακροπόλεως (1885-1890) και είχαν διαστάσεις 2,50×2,50 μ. και 1,50×1 μ.

Κύριος στόχος ήταν η απομάκρυνση των επιχώσεων των παλαιών ανασκαφών για τη μελλοντική αποκατάσταση και προστασία του μνημείου, καθώς και η διεξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τις αρχιτεκτονικές φάσεις του. Μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος διαπιστώθηκε ότι το εσωτερικό του κτιρίου, που σύμφωνα με τα σχέδια της παλαιάς ανασκαφής έχει ανασκαφεί μέχρι το βράχο, έχει επιχωθεί ξανά με μεγάλο αριθμό αρχιτεκτονικών μελών, μαρμάρινων θραυσμάτων και λίθων. Από τα μέλη που ανασύρθηκαν, ορισμένα ταυτίστηκαν με τα μνημεία απ' όπου προέρχονται. Περισυλλέχθηκε επίσης ανάμικτη κεραμική που χρονολογείται από τα ΥΕ χρόνια έως το 19ο αιώνα και προφανώς είχε απορριφθεί εκεί από τους ανασκαφείς. Ανάμεσα στα ευρήματα υπήρχαν και θραύσματα αρχαϊκών ειδωλίων. Το έργο αποφασίστηκε τελικά να διακοπεί προσωρινά λόγω του όγκου της εργασίας και της έλλειψης χώρου αποθήκευσης των διάσπαρτων μελών που προέκυψαν από την ανασκαφή.

2. *Πανδρόσειο*: Το έτος 2001 εγκρίθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του ανατολικού τμήματος του Πανδροσείου[22]. Κατά τα έτη 2002-2003, ξεκίνησαν οι προκαταρκτικές εργασίες στην περιοχή[23]. Αφαιρέθηκαν τα προσωρινά ικριώματα που κάλυπταν το χώρο και είχαν τοποθετηθεί από τον αείμνηστο αρχιτέ-

20. Ε. Παπακωνσταντίνου, Κ. Φραντζικινάκη, Αξιολόγηση μεθόδων καθαρισμού για τη Δυτική ζωφόρο του Παρθενώνος, στο *5η Διεθνής Συνάντηση για την αποκατάσταση των Μνημείων Ακροπόλεως, Πρακτικά*, Αθήνα 2002, σ. 81-102. Χ. Βλασσοπούλου, Η συντήρηση της δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνος 1999-2002: αρχαιολογική θεώρηση, ό.π., σ. 103-113· Α. Πάνου, Κ. Φρατζικινάκη, Δομική αποκατάσταση και επεμβάσεις συντηρήσεως στη δυτική ζωφόρο του Παρθενώνος, ό.π., σ. 517-528· *XVI International Congress of Classical Archaeology, Boston, Mass., 23-26 August 2003*, Πρακτικά, υπό εκτύπωση.

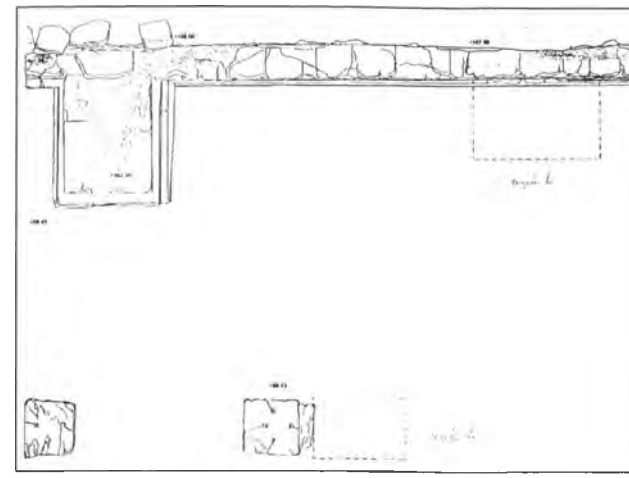
21. Οι εργασίες στο Αρρηφόριο πραγματοποιήθηκαν από προσωπικό της ΥΣΜΑ, με υπεύθυνους αρχαιολόγους τον Κ. Κίσσα και την Ε. Πετροπούλου, και αρχιτέκτονα τη Β. Μανιδάκη και με επιβλέπουσα την αρχαιολόγο Γ. Βενιέρη, από την Α΄ ΕΠΚΑ.

22. Η μελέτη εκπονήθηκε από την αρχιτέκτονα Β. Μανιδάκη κατ' εντολή της ΕΣΜΑ και εγκρίθηκε σύμφωνα με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/1784/ 58237/ 30.10.2001 απόφαση. Την εφαρμογή του αναστηλωτικού προγράμματος ανέλαβε η ΔΑΑΜ.

23. Οι εργασίες στο Πανδρόσειο έγιναν από προσωπικό της ΔΑΑΜ με επικεφαλής τον αρχαιολόγο Κ. Στρατή και υπό την επίβλεψη της αρχαιολόγου Γ. Βενιέρη από την Α΄ ΕΠΚΑ.

κτονα Α. Παπανικολάου, την εποχή της αναστήλωσης του Ερεχθείου. Καθαρίστηκε η περιοχή από τις νεότερες επιχώσεις και αφαιρέθηκε το ανάλημμα που συγκρατούσε την ελιά, στα δυτικά του Ερεχθείου. Ανατάχθηκαν οι κατά χώραν σωζόμενοι λίθοι του Πανδροσείου που είχαν υποστεί καθίζηση. Οι λίθοι είχαν υποστυλωθεί με σιδερένα στηρίγματα από τον Ν. Μπαλάνο, τα οποία είχαν οξειδωθεί και για το λόγο αυτό απομακρύνθηκαν. Το έργο διακόπηκε καθώς προέκυψαν νέα στοιχεία που σύμφωνα με την ΔΑΑΜ κατέδειξαν την ανάγκη αναθεώρησης του εγκεκριμένου αναστηλωτικού προγράμματος.

ΓΙΑΝΝΑ ΒΕΝΙΕΡΗ

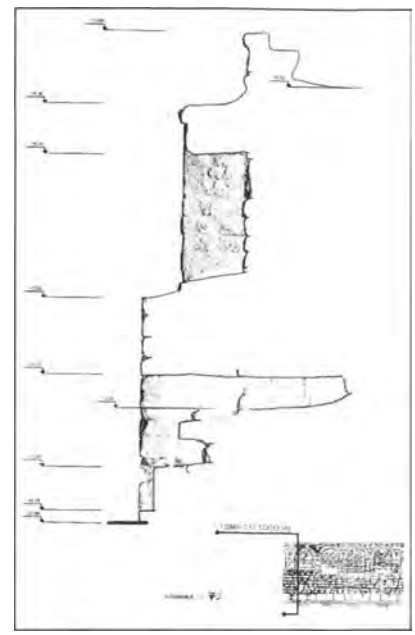

Εικ. 22. Στοά Ευμένους. Κάτοψη της Κρήνης.

Στοά Ευμένους

Το μνημείο της Στοάς του Ευμένους, το οποίο βρίσκεται δυτικά του Διονυσιακού Θεάτρου και ανατολικά εφάπτεται του Ηρωδείου, είναι από τα μνημεία της Ακρόπολης που μέχρι σήμερα έχουν ερευνηθεί λιγότερο.

Το 2004 η Α΄ ΕΠΚΑ και η Επιτροπή Ηρωδείου και Στοάς Ευμένους αποφάσισαν τη διενέργεια μιας σειράς ανασκαφών στη Στοά Ευμένους στο πλαίσιο μελετών για τη στερέωση, αναστήλωση και ανάδειξη του μνημείου, αρχής γενομένης από το χώρο της Κρήνης της Στοάς και στη συνέχεια των επιχώσεων των ανατολικών τόξων της, τα οποία είναι και τα πλέον κατεστραμμένα και επικίνδυνα για κατάρρευση. Σκοπός των αρχαιολογικών αυτών ερευνών είναι: α) Η κατασκευή ενός τεχνικού έργου εξυγίανσης του χώρου από τα προβλήματα που δημιουργεί η συγκέντρωση των υδάτων απορροής της Κρήνης και η χρησιμοποίησή τους προς όφελος του αρχαιολογικού χώρου, ιδιαίτερα κατά τους θερινούς μήνες που το νερό είναι πολύτιμο. Η ανασκαφική έρευνα μπροστά (νότια) από την Κρήνη της Στοάς αποφασίστηκε για να αποκαλυφθεί τυχόν αρχαίο αποστραγγιστικό σύστημα. Από τα αποτελέσματα της ανασκαφής θα φανεί αν υπάρχει δυνατότητα αποκατάστασης και λειτουργίας του αρχαίου δικτύου ή πρέπει να κατασκευαστεί νέο για την κατάλληλη διευθέτηση απορροής των υδάτων. β) Η χρονολόγηση της κατασκευής του βόρειου αναλημματικού τοίχου της Στοάς και των φάσεων της επισκευής του[24].

Εικ. 23. Στοά Ευμένους. Τομή της Κρήνης.

I. Κρήνη (Εικ. 22-24):

Αρχικά καθαρίστηκε το εσωτερικό της Κρήνης[25] που είναι τετράπλευρο, μήκ. 1,06 μ. και πλ. 0,49 μ. Σε βάθος 0,85 μ. αποκαλύφθηκε το υδραυλικό κονίαμα επικάλυψης για τη στεγάνωση του πυθμένα της δεξαμενής της κρήνης και στη βορειοδυτική γωνία αγωγός απορροής, τραπεζοειδούς διατομής. Το

24. Υπεύθυνη των ανασκαφών ορίστηκε η Μ. Μπριάνα, αρχαιολόγος της Α΄ ΕΠΚΑ και της αρχιτεκτονικής μελέτης της Στοάς ο αρχιτέκτων Μ. Λεφαντζής. Στην ανασκαφή της Κρήνης της Στοάς συνεργάσθηκαν οι αρχαιολόγοι Χρ. Χατζόπουλος και Β. Νικολοπούλου.

25. Για την Κρήνη της Στοάς Ευμένους υπάρχουν μικρές αναφορές σε: Η. Schaaf, *Untersuchungen zu Gebäudestiftugen in hellenistischer Zeit*, Wien 1992, σ. 87, σημ. 659· Α. Κεραμόπουλλος, Το Πελαργικόν, το Ασκληπιείον, αι οδοί αι ανάγουσαι προς τα Προπύλαια, *AE* 1934-1935, σ. 100· U. Köhler, Hallenanlage am Sudfüsse der Akropolis zu Athen, *AM* III (1878), σ. 149· M. Korres, The History of the Acropolis Monuments, στο R. Economakis (επιμ.), *Acropolis Restoration. The CCAM Interventions*, London 1994, σ. 50· W. Judeich, *Topographie von Athen*, Münich 1931[2], σ. 326, πίν. II· J.H. Middleton, *Plans and Drawings of the Athenian Buildings*, London 1900, σ. 15, πίν. 18.

Εικ. 24. Στοά Ευμένους. Κρήνη. Άποψη από Ν.

Εικ. 25. Στοά Ευμένους. Η τομή 1 έμπροσθεν της Κρήνης μετά τον καθαρισμό (από Ν.).

χώμα στο εσωτερικό της δεξαμενής ήταν υγρό, σκούρο καστανό και με πολλά φερτά υλικά και πέτρες. Τα ευρήματα που προέκυψαν από τον καθαρισμό ήταν όστρακα αγγείων, θραύσματα πήλινων κεραμίδων και λίθινα θραύσματα.

ΙΙ. Τομή 1 (Εικ. 22-23):

Έμπροσθεν της Κρήνης διενεργήθηκε τομή (τομή 1), διαστ. 2,80×1,53 μ. Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκε κεραμικό φρεάτιο, αγωγοί τομών Π και U και μπροστά από το κεραμικό φρεάτιο, κατά χώραν, τμήμα πειόσχημου αγωγού υπερχείλισης. Επίσης βορειοανατολικά της τομής εντοπίσθηκε μια μαρμάρινη πλάκα δαπέδου (διαστ. 53,2×32,1 εκ.) από υμήττειο μάρμαρο (Εικ. 25).

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε είναι πολύ αποσπασματική. Καλύπτει χρονικό διάστημα από τον 3ο αι. π.Χ. έως και τα μεταβυζαντινά χρόνια και επομένως δεν μπορούμε μόνο από αυτή να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για την ακριβή χρονολόγηση της Κρήνης και του βόρειου αναλημματικού τοίχου της Στοάς. Ο συσχετισμός των αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών του βόρειου αναλημματικού τοίχου με την ελληνιστική – στην πλειονότητά της – κεραμική θα βοηθήσει στην ακριβή χρονολόγηση των κατασκευαστικών φάσεων της Στοάς.

ΙΙΙ. Τομή 2 (Εικ. 23):

Ανατολικά του έκτου από Δ. εσωτερικού στυλοβάτη της Στοάς, διενεργήθηκε μία τομή (τομή 2). Η έρευνα κατέδειξε ότι κάτω από το στυλοβάτη υπάρχει υπόστρωμα που αποτελείται από χώμα και μικρούς λίθους, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως υποδομή του. Ένα μοναδικό όστρακο βρέθηκε σφηνωμένο σε αυτό το υπόστρωμα, κάτω ακριβώς από το στυλοβάτη, το οποίο χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια. Η υπόλοιπη ελάχιστη κεραμική περισυλλέχθηκε κυρίως από τη βόρεια, νότια και την ανατολική πλευρά της τομής.

ΜΕΛΙΝΑ ΜΠΡΙΑΝΑ

Ανασκαφή οικοπέδου Μακρυγιάννη για την ανέγερση του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως

Οι αποκαλυφθείσες κατά τα προηγούμενα έτη αρχαιότητες στο οικόπεδο Μακρυγιάννη και η απόφαση διατήρησής τους επέβαλαν τη ματαίωση της μελέτης των Ιταλών αρχιτεκτόνων M. Nicoletti - L. Passarelli για το Νέο Μουσείο της Ακρόπολης και τη διενέργεια νέου διεθνούς αρχιτεκτονικού διαγωνισμού. Ο διαγωνισμός που διεξήχθη το φθινόπωρο του 2000 πρόκρινε τη μελέτη των B. Tschumi - M. Φωτιάδη.

Τα έτη 2001-2004 οι εργασίες στο οικόπεδο αφορούσαν[26]: α) Στην αρχαιολογική έρευνα περιοχής 600 τ.μ. περίπου στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, που προέκυψε μετά την κατεδάφιση τεσσάρων απαλλοτριωθέντων ακινήτων στην πάροδο Χατζηχρήστου. β) Στην απομάκρυνση – με παράλληλη ολοκλήρωση της αρχαιολογικής έρευνας – των αποσπασματικά σωζόμενων αρχαίων καταλοίπων στη νοτιοανατολική περιοχή του οικοπέδου, όπου με βάση τη μελέτη προβλέπεται η κατασκευή των υπόγειων χώρων του Νέου Μουσείου. γ) Στην προετοιμασία του διατηρητέου τμήματος της ανασκαφής για τη μελλοντική διαμόρφωσή του σε Επιτόπιο Μουσείο. δ) Στην προετοιμασία του οικοπέδου για την κατασκευή του κτιρίου του Νέου Μουσείου.

26. Την εποπτεία των εργασιών είχε η υπογράφουσα, από κοινού – μέχρι τις αρχές του 2003 – με την αρχαιολόγο της Εφορείας Ν. Σαραγά. Στις εργασίες συμμετείχαν οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Α.-Μ. Αναγνωστοπούλου, Θ. Βάκου-

Αρχαιολογική έρευνα στο νοτιοδυτικό τμήμα

Στην περιοχή των κατεδαφισθέντων ακινήτων της παρόδου Χατζηχρήστου, ήλθε στο φως η προς τα δυτικά συνέχεια της οδού Ι, η συμβολή της με την οδό ΙΙ, το πέρας των κτιρίων που αναπτύσσονται στα βόρεια της οδού Ι καθώς και ένα νέο οικοδόμημα στη συμβολή των οδών Ι και ΙΙ, με πολλές οικοδομικές φάσεις (οικία Θ΄). Από την οικία Θ΄ (Εικ. 26.1), η οποία θεμελιώθηκε στα τέλη του 5ου αι. π.Χ., διατηρήθηκε καλά ο ανδρώνας με ψηφιδωτό δάπεδο από μαρμάρινες ψηφίδες και βότσαλα που σχηματίζουν διάχωρα (Εικ. 27). Η οικία, στη μακρά περίοδο χρήσης της, υπέστη πολλές επιδιορθώσεις και μετασκευές. Στους ελληνιστικούς χρόνους στην αυλή της εγκαταστάθηκε εργαστήριο με σύστημα τριών ορθογώνιων δεξαμενών, διευθετημένων σε διαφορετικά επίπεδα, που επικοινωνούσαν μεταξύ τους. Ένας πήλινος αγωγός κυκλικής διατομής παροχέτευε νερό σε υπόγεια δεξαμενή-συλλεκτήρα, η οποία τροφοδοτούσε στη συνέχεια τις υπέργειες δεξαμενές. Τα ακάθαρτα ή πλεονάζοντα νερά απομακρύνονταν στην οδό ΙΙ μέσω κτιστού αποχετευτικού αγωγού. Το είδος της εργαστηριακής δραστηριότητας δεν είναι γνωστό, η διάταξη ωστόσο του συστήματος παραπέμπει σε εγκαταστάσεις γναφείου ή πλυντηρίου. Στους ρωμαϊκούς χρόνους (2ος αι. μ.Χ.) οι διαστάσεις της οικίας μεγάλωσαν με την επέκτασή της προς Α. Τα δωμάτιά της αναπτύσσονταν γύρω από εσωτερική αυλή στρωμένη με δάπεδο από λατύπη μαρμάρου. Ίδιο δάπεδο έφερε και ένα δωμάτιο στα βορειοδυτικά, το οποίο στη διάρκεια του 3ου αι. μ.Χ. ενοποιήθηκε με το διπλανό του, μετά την κατάλυση της εσωτερικής μεσοτοιχίας. Πάνω στον καταλυμένο τοίχο βρέθηκε βάθρο με βάση ιωνικού κίονα, ο οποίος θα συγκρατούσε τη στέγη (Εικ. 28). Στο ενοποιημένο πλέον δωμάτιο διατηρήθηκε το τελικό στρώμα καταστροφής του τέλους του 3ου αι. μ.Χ. Η εικόνα της οικίας στους επόμενους αιώνες δεν είναι σαφής, καθώς διαταράχθηκε από την οικοδομική φάση του 6ου/7ου αι. μ.Χ. Από την τελευταία αποκαλύφθηκαν επτά χώροι με τοίχους δομημένους με λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, αρχαιότερα μέλη σε β΄ χρήση, σειρές οπτοπλίνθων και ισχυρό συνδετικό ασβεστοκονίαμα (Εικ. 29). Δάπεδα της εποχής, όπως και των αμέσως προηγούμενων περιόδων, δεν βρέθηκαν καθώς μία από τις σύγχρονες οικίες που κατεδαφίστηκε είχε εδώ τους υπόγειους χώρους της. Οι σύγχρονες κατοικίες είχαν διαταράξει επίσης και την εγκατάσταση των μέσων βυζαντινών χρόνων από την οποία αποκαλύφθηκαν το κατώτερο τμήμα των θεμελίων σειράς δωματίων με μεγάλους αποθηκευτικούς σιρούς. Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των ρωμαϊκών και μεταγενέστερων χρόνων απομακρύνθηκαν προκειμένου να αναδειχθούν στο επιτόπιο μουσείο τα αρχαιότερα, των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, που παρουσιάζουν και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον.

Εργασίες στην περιοχή των υπογείων του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως

Για την κατασκευή των υπογείων του ΝΜΑ απαιτήθηκε η απομάκρυνση των αποσπασματικά σωζόμενων καταλοίπων από το νότιο και νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου[27]. Συγκεκριμένα:

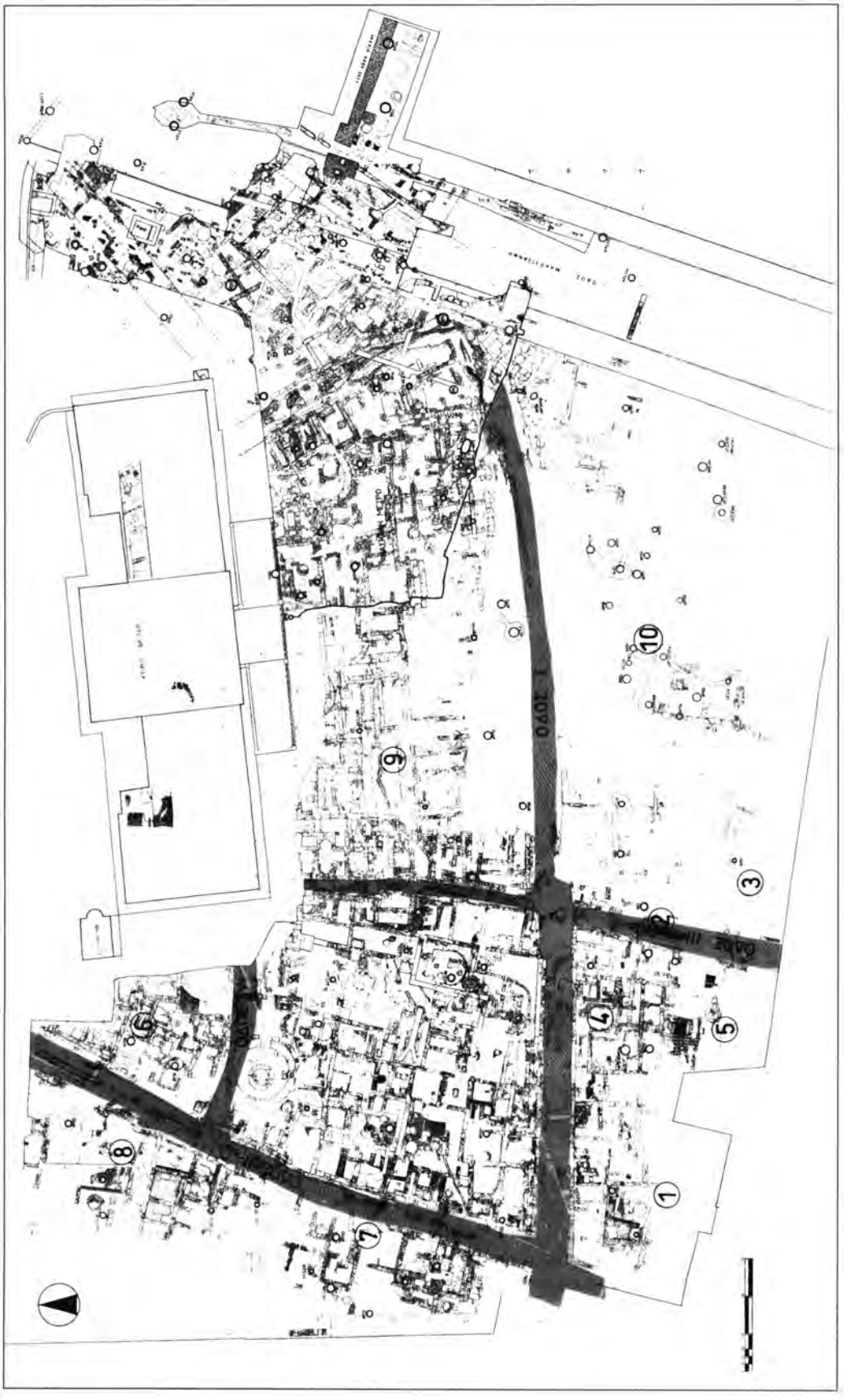
Αφαιρέθηκαν τα οδοστρώματα της αρχαίας οδού ΙΙΙ (Εικ. 26.2) και διαπιστώθηκε η χρήση της από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. έως τα τέλη του 3ου αι. μ.Χ. Στα ανατολικά της αποκαλύφθηκε τμηματικά σωζόμενο δάπεδο ανδρώνα οικίας των κλασικών χρόνων, το οποίο είχε εγκλωβιστεί από σύγχρονο τσιμεντένιο πέδιλο (Εικ. 26.3, 30).

Απομακρύνθηκε τμήμα των οδοστρωμάτων της αρχαίας οδού Ι και χρονολογήθηκε η χάραξή της στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. Βορειοανατολικά της οδού απομακρύνθηκαν λιγοστά κατάλοιπα διαδοχικών εγκαταστάσεων ελληνιστικών έως παλαιοχριστιανικών χρόνων, φρέαρ των γεωμετρικών χρόνων και τέσσερις ταφές των πρωτογεωμετρικών, ενώ αποκαλύφθηκε ένα ακόμη τμήμα του πήλινου αγωγού ύδρευσης κλασικών χρόνων, γνωστού από προηγούμενες έρευνες.

Απομακρύνθηκαν τα κατάλοιπα της ρωμαϊκής οικίας Α΄ (Εικ. 26.4), γεγονός που έδωσε τη δυνατότητα να διερευνηθούν οι εργαστηριακές εγκαταστάσεις που προηγήθηκαν. Έτσι αποκαλύφθηκε σε όλη του την έκταση το εργαστήριο μαρμαροτεχνίας του 1ου αι. π.Χ. / 1ου αι. μ.Χ. και επιβεβαιώθηκε η αρχική εκτίμηση ότι κατά κύριο λόγο ήταν υπαίθριο με λίγους στεγασμένους χώρους στα νότια. Από τα στρώματα λατύπης και μαρμαρόσκονης συγκεντρώθηκε σημαντικός αριθμός θραυσμάτων ημίεργων γλυπτών (Εικ. 31) και αγγείων καθώς και μεγάλος αριθμός μολύβδινων ελασμάτων, πιθανότατα εργαλείων. Νοτιότερα ήλθε στο φως λάκκος χύτευσης χάλκινων αγαλμάτων με τα υπολείμματα από τις πήλινες μήτρες των διαδοχικών χυτεύσεων κατά χώραν (Εικ. 26.5, 32).

λης, Α. Βλαχάκη, Ε. Καρρά, Α. Κουβέλη, Ε. Μανώλη, Ι. Μπουγάτσου, Ι. Παπαλόη, Ν. Σακκά και Τ. Πούλου. Τα σχέδια εκπονήθηκαν από τους σχεδιαστές Α. Νίκα και Π. Νίκα ενώ την ευθύνη της συντήρησης των ευρημάτων είχαν οι Α. Γάκη, Ε. Γκοβάτσου, Γ. Ματζίκα, Ρ. Τζαμουράνη και Β. Τζεμπετζή. Επικεφαλής του εργατοτεχνικού προσωπικού ήταν ο εργοδηγός Ν. Ταμπακάκης. Τις φωτογραφίες στο πεδίο πραγματοποίησαν οι αρχαιολόγοι ενώ αυτές των κινητών ευρημάτων ο συνεργάτης φωτογράφος Β. Τσιάμης.

27. Σύμφωνα με τις Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α1/Φ01/8366/1127/5.4.2001 και ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ01/9483/661/20.2.2002.

Εικ. 26. Ανασκαφή οικοπέδου Μακρυγιάννη για την ανέγερση του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως. Γενική κάτοψη.

Εικ. 27. Ανασκαφή οικοπέδου Μακρυγιάννη. Το ψηφιδωτό δάπεδο του ανδρώνα της οικίας Θ΄ (5ος/4ος αι. π.Χ.) (από ΒΑ.).

Εικ. 29. Ανασκαφή οικοπέδου Μακρυγιάννη. Γενική άποψη των καταλοίπων του 6ου/7ου αι. μ.Χ. της Οικίας Θ΄ (από Ν.).

Εικ. 28. Ανασκαφή οικοπέδου Μακρυγιάννη. Οικία Θ΄. Δωμάτιο με δάπεδο από μαρμαροψηφίδες και βάση κίονα στήριξης στέγης (3ος αι. μ.Χ.) (από Δ.).

Εικ. 30. Ανασκαφή οικοπέδου Μακρυγιάννη. Το δάπεδο του ανδρώνα κάτω από το σύγχρονο τσιμεντένιο πέδιλο (ΒΑ.).

Εργασίες στο διατηρητέο τμήμα της ανασκαφής

Στο πλαίσιο της μελλοντικής αποκατάστασης και διαμόρφωσης της ανασκαφής σε επιτόπιο Μουσείο, συντελέστηκε μια σειρά προκαταρκτικών εργασιών που στόχο είχαν την εξομάλυνση του χώρου και την επίλυση ορισμένων ερμηνευτικών και χρονολογικών προβλημάτων της παλαιότερης έρευνας (Εικ. 26).

Αναδομήθηκαν τα αναλήμματα και αποκαταστάθηκε η στάθμη των αρχαίων οδών Ι και ΙΙ[28], με την επιχωμάτωση των μεγάλων παραβιάσεων (αρχαίων και σύγχρονων) που διέκοπταν την πορεία τους.

Η ίδια διαδικασία ακολουθήθηκε και σε επιλεγμένα σημεία των οικοδομημάτων όπου έγινε επαναφορά των αρχαίων οριζόντων με την επιχωμάτωση ορυγμάτων, παραβιάσεων και παλαιών δοκιμαστικών τομών.

Στα ανατολικά της οδού ΙΙ, από την περιοχή του μικρού λουτρού των ρωμαϊκών χρόνων («Δυτικό λουτρό»), αφαιρέθηκαν επιχώσεις και τοίχος των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Προσδιορίστηκαν καλύτερα τα όρια του frigidarium, των θερμών χώρων (caldarium και tepidarium) καθώς και του μοναδικού praefurnium του λουτρού (Εικ. 26.6).

Στα δυτικά της οδού ΙΙ αποσαφηνίσθηκαν τα δυτικά όρια οικίας των κλασικών χρόνων, τα κατάλοιπα της οποίας είχαν έλθει στο φως τα προηγούμενα έτη (οικία Μ΄) και διερευνήθηκαν τα

28. Η μελέτη εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα Δ. Κουτσογιάννη και εγκρίθηκε με την υπ. αριθ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Φ01/54121/3246/17.10.2001 Υπουργική Απόφαση.

Εικ. 31. Ανασκαφή οικοπέδου Μακρυγιάννη. Ημίεργα από τις επιχώσεις του εργαστηρίου μαρμαροτεχνίας.

Εικ. 32. Ανασκαφή οικοπέδου Μακρυγιάννη. Ο λάκκος χύτευσης.

υποκείμενα αρχαιολογικά στρώματα έως το φυσικό βράχο (Εικ. 26.7). Αποκαλύφθηκε τμήμα δωματίου των μεσοελλαδικών χρόνων με τοίχους και δάπεδο επιχρισμένα με αργιλόχωμα. Βορειότερα (Εικ. 26.8) απομακρύνθηκαν τα κατάλοιπα μεσοβυζαντινής εγκατάστασης και αφαιρέθηκαν επιχώσεις παλαιοχριστιανικών και υστερορρωμαϊκών χρόνων. Αποκαλύφθηκαν σπαράγματα τοίχων οικίας των κλασικών χρόνων (οικία Κ΄) καθώς και η αρχαιότερη χάραξη του δρόμου (τέλη 5ου αι. π.Χ.).

Στην περιοχή του κτιρίου Ζ΄ και του «Κεντρικού λουτρού» (Εικ. 26.9) απομακρύνθηκαν ανασκαφικοί μάρτυρες, επιχώσεις και τοιχάρια των βυζαντινών χρόνων και διερευνήθηκαν οι διαδοχικές φάσεις της εγκατάστασης και του πυκνού αποχετευτικού δικτύου στην περιοχή των προπυγείων (του 5ου, 6ου και 7ου αι.).

Προετοιμασία του οικοπέδου για την ανέγερση του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως

Οι απαραίτητοι για τη λειτουργία του Νέου Μουσείου υπόγειοι χώροι αναπτύσσονται στο νοτιοανατολικό τμήμα του οι-

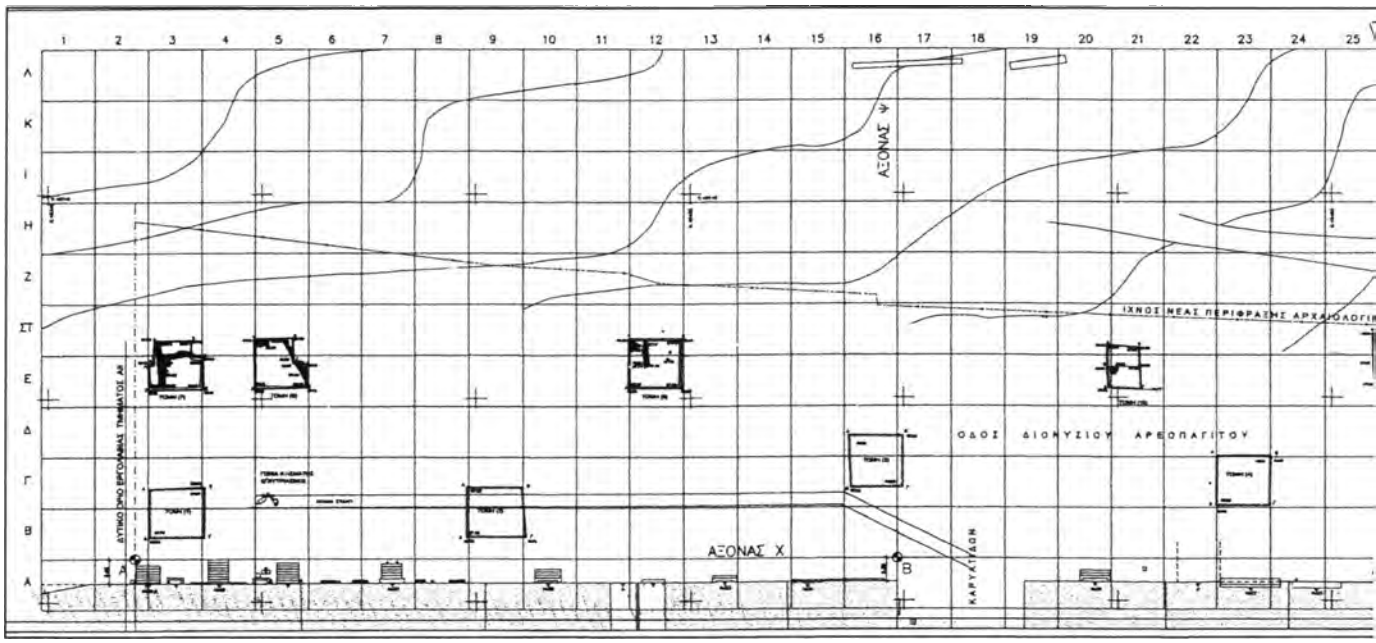
Εικ. 33. Ανασκαφή οικοπέδου Μακρυγιάννη. Οι τσιμεντένιοι δακτύλιοι στις θέσεις των υποστυλωμάτων και το προστατευτικό επίχωμα της ανασκαφής.

κοπέδου (Εικ. 26.10). Η επιλογή της θέσης υπαγορεύτηκε από το ότι οι αρχαιότητες εδώ διατηρούνταν ελάχιστα, καθώς είχαν ήδη καταστραφεί στη διάρκεια του 20ού αιώνα, κυρίως από τα ογκώδη τσιμεντένια πέδιλα και τα μεγάλα υπόγεια ημιτελούς κτιρίου.

Μετά την απομάκρυνση των αρχαίων λειψάνων ξεκίνησε ο εκβραχισμός της περιοχής για την κατασκευή των υπογείων του Νέου Μουσείου, με αρχαιολογική εποπτεία. Στο χώρο υπήρχαν 20 αρχαία φρέατα διαφόρων περιόδων και 9 δεξαμενές, λαξευμένα όλα στο φυσικό βράχο, τα οποία ερευνήθηκαν σταδιακά, παράλληλα με την εκσκαφή. Η έρευνά τους απέδωσε μεγάλο αριθμό αγγείων και άλλα αξιόλογα κινητά ευρήματα.

Στο διατηρητέο τμήμα της ανασκαφής οι εργασίες επικεντρώθηκαν στις θέσεις των υποστυλωμάτων στήριξης του κτιρίου του Νέου Μουσείου. Οι θέσεις επιλέχτηκαν με πολλή προσοχή ώστε να μη θιγούν οι αρχιτεκτονικές ενότητες των αρχαίων οικοδομημάτων. Πριν από τη χύτευση των υποστυλωμάτων απομακρύνθηκαν – όπου υπήρχαν – οι αρχαίες επιχώσεις μέχρι το φυσικό βράχο, με λεπτομερή αρχαιολογική, σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωση. Στη συνέχεια τοποθετήθηκαν τσιμεντένιοι δακτύλιοι στις θέσεις των υποστυλωμάτων και ολόκληρη η ανασκαφή καλύφθηκε με προστατευτικό επίχωμα (γεωύφασμα, πλέγματα και αδρανή υλικά) που εξασφαλίζει την προστασία των αρχαιοτήτων κατά τη διάρκεια των εργασιών κατασκευής του Μουσείου (Εικ. 33).

Πολυάριθμα, τέλος, ήταν και τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής, κυρίως πήλινα αγγεία και σκεύη, λύχνοι, θραύσματα πήλινων ειδωλίων, θραύσματα γλυπτών και αρχιτεκτονικών μελών, χάλκινα νομίσματα και άλλα μεταλλικά αντικείμενα. Σε όλη τη διάρκεια των τελευταίων αυτών ετών συνεχίστηκε η καταγραφή των κινητών ευρημάτων (1.573 αντικείμενα), η εξέταση και χρονολόγηση των ομάδων κεραμικής, η συντήρηση

κινητών ευρημάτων (2.344 αντικείμενα), η στερέωση τοιχογραφιών και δαπέδων στο χώρο, η σχεδιαστική αποτύπωση και η φωτογραφική τεκμηρίωση της ανασκαφής και των κινητών ευρημάτων. Επίσης, ξεκίνησε η ομαδοποίηση και καταγραφή σε ατομικά δελτία ανασκαφικών συνόλων (φρεάτων, δεξαμενών, δαπέδων, τάφων, αποχωρητηρίων).

ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΑΤΟΥ

Περιοχή Ακρόπολης - Διονυσίου Αρεοπαγίτου - Αποστόλου Παύλου

ΑΝΑΠΛΑΣΗ-ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΔΙΚΤΥΟΥ ΠΕΖΟΔΡΟΜΩΝ ΚΟΙΝΟΧΡΗΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΩΝ ΧΩΡΩΝ

Στο πλαίσιο του παραπάνω έργου η Α΄ ΕΠΚΑ ήλεγξε κατά το 2001 τμήμα του βόρειου δικτύου στο πιλοτικό ΑΙΙ τμήμα καθώς και τις τάφρους που διανοίχτηκαν κατά μήκος της βόρειας και νότιας πλευράς, των δύο, εκατέρωθεν του πιλοτικού, τμημάτων της οδού Διονυσίου Αρεοπαγίτου, του μεν ανατολικού (ΑΙ), μήκ. 130 μ., του δε δυτικού (ΑΙΙΙ), μήκ. 300 μ., για τη διέλευση των διαφόρων δικτύων κοινής ωφελείας[29]. Οι σημαντικότερες αρχαιότητες που αποκαλύφθηκαν ή επανεντοπίστηκαν από τα ανατολικά προς τα δυτικά είναι:

Ι. Στην πλατεία Μακρυγιάννη αποκαλύφθηκε λιθόκτιστο φρέαρ με ακανόνιστους λίθους και από το εσωτερικό του αφαιρέθηκαν σύγχρονα φερτά υλικά.

ΙΙ. Στο νότιο τμήμα του ΑΙ αποκαλύφθηκαν:

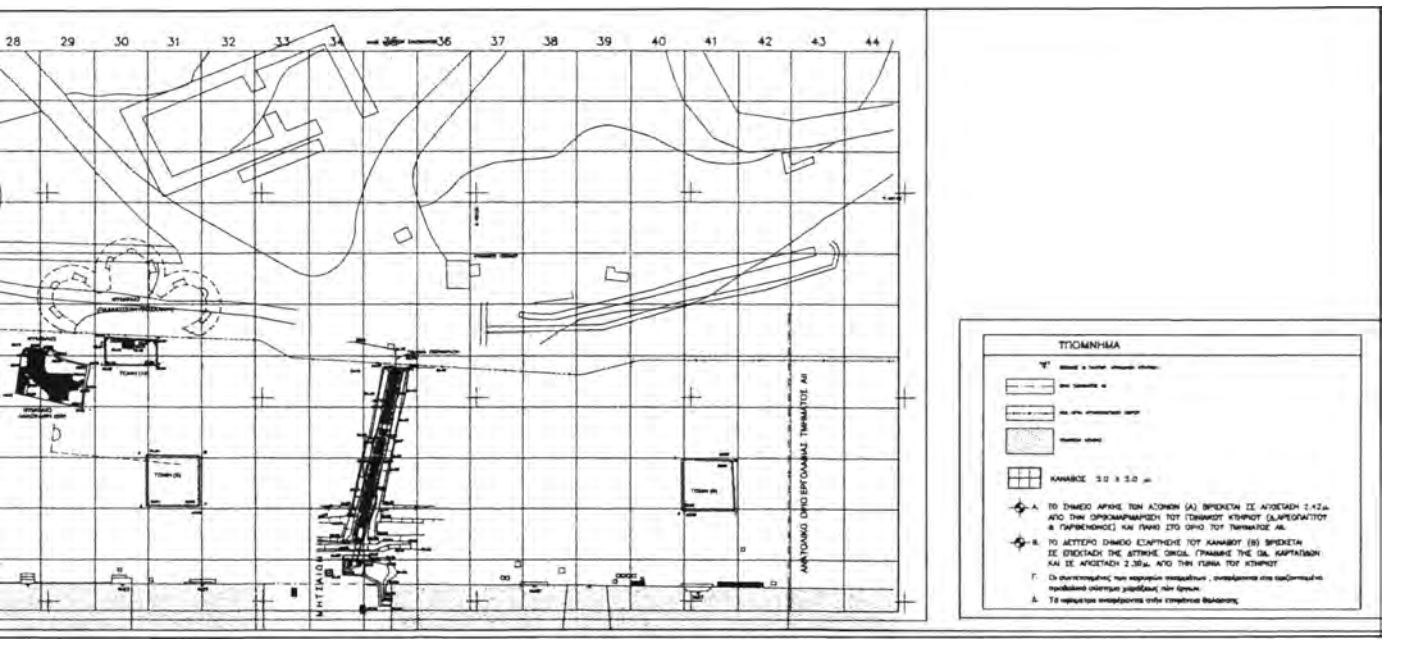
1. Σε απόσταση 46 μ. από τη συμβολή των οδών Μακρυγιάννη και Διονυσίου Αρεοπαγίτου αποκαλύφθηκε σε βάθος 79,02 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας τοίχος, μήκ. 6, πλ. 0,70, ύψ. 1,30 μ. και με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Είναι κτισμένος με ακανόνιστους λίθους και πλίνθους χωρίς συνδετικό υλικό, ενώ φαίνεται να γωνιάζει προς Ν. με δεύτερο τοίχο. Στο νότιο τμήμα του αποκαλύφθηκε εφυαλωμένος σκύφος με εγχάρακτη διακόσμηση στο εσωτερικό του, του 16ου αι. μ.Χ.

2. Δυτικότερα και σε απόσταση 4 μ. από τον τοίχο αποκαλύφθηκε σε βάθος 79,10 μ. λίθινος αγωγός μήκ. 1,60 μ. και πλ. 0,50 μ. Έχει σχήμα ανάστροφου Π και κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Δυτικά αυτού εφάπτεται πήλινος αγωγός ημικυκλικής διατομής με την ίδια κατεύθυνση.

3. Δυτικότερα και σε απόσταση 5 μ. από τους δύο αγωγούς αποκαλύφθηκε λίθινος καλυμμένος αγωγός σε βάθος 79,82 μ., μήκ. 5,50 και πλ. 0,60 μ. Έχει κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. και καταργεί δεύτερο πήλινο αγωγό, μήκ. 5 και πλ. 0,75 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Και οι δύο αγωγοί έχουν σχήμα ανεσπραμμένου Π.

4. Δυτικότερα, σε βάθος 80,20 μ. και σε απόσταση 55 μ. προς τα δυτικά της οδού Μακρυγιάννη αποκαλύφθηκε τμήμα οδοστρώματος οδού, μήκ. 4,80 και πλ. 4 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., που τέμνει εγκάρσια τη Διονυσίου Αρεοπαγίτου και οδηγεί στην πε-

29. Στο τμήμα ΑΙ εργάστηκε ο αρχαιολόγος Α. Ζαρκάδας, στο τμήμα ΑΙΙ η αρχαιολόγος Κρ. Δεληγιάννη και στο τμήμα ΑΙΙΙ οι αρχαιολόγοι Δημ. Κοντογιώργος, Κρ. Δεληγιάννη και Δ. Μπαρμπούνη.

Εικ. 34. Πεζοδρόμηση οδού Διονυσίου Αρεοπαγίτου. Τοπογραφική αποτύπωση αρχαιολογικών διερευνητικών τομών στην οδό Διονυσίου Αρεοπαγίτου, στο κατασκευαστικό τμήμα ΑΙΙ.

ριοχή ανατολικά του δεύτερου ναού του Διονύσιου, όπου ενώνεται με την αρχαία οδό Τριπόδων. Η οδός, όπως απέδειξαν οι ανασκαφές στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, άρχισε να χρησιμοποιείται από τον 4ο αι. π.Χ. έως και το 12ο αι. μ.Χ. Στην επίχωση της οδού αποκαλύφθηκε ένα μαρμάρινο απότμημα γείσου.

ΙΙΙ. Στο βόρειο τμήμα ΑΙ, μετά τη μετατόπιση της περίφραξης του αρχαιολογικού χώρου, αποκαλύφθηκαν:

1. Σε απόσταση 45 μ. από τη συμβολή της Διονυσίου Αρεοπαγίτου με τη Θρασύλλου σπαράγματα τοίχων του οικισμού των Ληναίων και σιρός σχεδόν επιφανειακά που έχει διάμετρο στομίου 1,5 μ. Ο σιρός είναι κατασκευασμένος με ακανόνιστους λίθους και κεράμους.

2. Δυτικότερα και σε απόσταση 10 μ. από το σιρό οικοδομικά λείψανα οικίας σε βάθος 81,76 μ. και τμήμα λίθινου καλυμμένου αγωγού μεγάλων διαστάσεων επενδεδυμένου με σκληρό κονίαμα, ο οποίος καταργείται από σιρό που είναι κτισμένος με ακανόνιστους λίθους και κεράμους και έχει διάμετρο στομίου 2 μ.

3. Νότια των οικοδομικών λειψάνων της οικίας και σε απόσταση 5 μ. αποθέτης που περιείχε 19 λύχνους 4ου-6ου αι. μ.Χ. και δύο όμοιους ακόσμητους σκύφους.

4. Δυτικότερα και σε απόσταση 10 μ. από το σιρό λιθοσωρός. Από την αποκάλυψη των οικιστικών λειψάνων βόρεια του δρόμου συλλέχθηκαν τρεις κιονίσκοι και ένα μαρμάρινο απότμημα σπονδύλου κίονα.

IV. Οδός Θρασύλλου - ΑΙ.

Κατά την εκσκαφή τάφρου δικτύου κοινής ωφελείας δυτικά του δρόμου βρέθηκαν από νότια προς βόρεια τα εξής:

1. Οικοδομικά λείψανα πολύ μικρής έκτασης σε βάθος 80,20 μ. και επιφανειακός λίθινος αγωγός νεότερων χρόνων.

2. Βορειότερα και σε απόσταση 7 μ. από το λίθινο αγωγό αποκαλύφθηκε σιρός σε βάθος 81,19 μ. Η διάμετρος του στομίου του είναι 1 μ. και το βάθος του 1,80 μ. Είναι κτιστός με λίθους και κεράμους και φέρει στο εσωτερικό του επίχρισμα σκληρού κονιάματος. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε εφυαλωμένος λύχνος με πόδι και δυτικά του σιρού γυάλινο μυροδοχείο.

3. Βορειότερα και σε απόσταση 2 μ. από το σιρό αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα κτιρίου τεσσάρων δωματίων, σε βάθος 81,50 μ. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι με ακανόνιστους λίθους, χωρίς συνδετικό υλικό, πλ. 0,60 μ. Στο χώρο βρέθηκε θησαυρός 67 όμοιων χάλκινων νομισμάτων. Στον εμπροσθότυπο φέρουν τον Χριστό Παντοκράτορα κατ' ενώπιον, ο οποίος στο αριστερό κρατεί Ευαγγέλιο ενώ με το δεξί ευλογεί και στο κεφάλι φέρει ένσταυρο φωτοστέφανο. Στον οπισθότυπο πατριαρχικό σταυρό (διπλός σταυρός με διακοσμητικά σφαιρίδια). Τα νομίσματα είναι επικεκομμένα την εποχή του Νικηφόρου Βοτανιάτη πάνω σε νομίσματα του Μιχαήλ Δούκα (7ος αι.). Ανήκουν στην h τάξη, ζυγίζουν 7,8 gr και χρονολογούνται γύρω στο 1070-1075.

4. Κατά τη διάνοιξη αύλακας δικτύου κοινής ωφελείας στο μέσον της οδού συλλέχθηκαν 4 μαρμάρινα αποτμήματα από τον άνω κορμό μεγάλου αγάλματος Διονύσου.

V. Στο πιλοτικό τμήμα ΑΙΙ εντοπίστηκε η θέση του Νυμφαίου, περίπου 15 μ. νοτιοδυτικά της νοτιοδυτικής γωνίας του δεύτερου ναού του Διονύσου Ελευθερέως (Εικ. 34-35). Τμήμα

Εικ. 35. Ακρόπολη - Διονυσίου Αρεοπαγίτου - Αποστόλου Παύλου. Τμήμα του Νυμφαίου νοτιοδυτικά του ναού του Διονύσου Ελευθερέως.

Εικ. 36. Ακρόπολη - Διονυσίου Αρεοπαγίτου - Αποστόλου Παύλου. Η περιοχή της οικίας Πρόκλου, σύμφωνα με τη μελέτη.

του Νυμφαίου, δηλαδή τρεις από τις έξι αψίδες του, είχε ερευνηθεί στο 1879. Κάθε μία από τις αψίδες φέρει εσωτερικά τρεις κόγχες, μία ημικυκλική και δύο ορθογώνιες, απο μία εκατέρωθεν της πρώτης. Οι αψίδες φαίνεται ότι εγγράφονται σε εξάγωνο, που περιέβαλλε την ευρισκόμενη στο κέντρο του μνημείου μικρή εξάγωνη δεξαμενή[30]. Η θέση του μνημείου δεν έχει τοποθετηθεί με ακρίβεια στο τοπογραφικό της περιοχής[31]. Η νέα έρευνα, εκτός της θέσης του μνημείου, έφερε στο φως τμήμα από την τέταρτη αψίδα με τη μεσαία εσωτερική κόγχη. Η μικρή εσωτερική κόγχη είναι δομημένη με σειρές οπτοπλίνθων ακτινωτά διατεταγμένων, ενώ το υπόλοιπο κτίριο με σειρές οπτών πλίνθων και λίθων μεσαίου μεγέθους (opus mixtum). Η περιορισμένη έρευνα δεν επέτρεπε να χρονολογηθεί το κτίσμα (ρωμαϊκό ή βυζαντινό), ούτε να αποκαλυφθεί η είσοδός του και να διαπιστωθεί η σχέση του με άλλους τοίχους που είχαν αποκαλυφθεί κατά την πρώτη ανασκαφή στο νότιο τμήμα της Διονυσίου Αρεοπαγίτου ή να αποκλειστεί κάποια απόκλιση στο σχέδιο της κάτοψης του μνημείου.

VI. Στο Α τμήμα του ΑΙΙΙ αποκαλύφθηκαν:

1. Για την ανάδειξη της Οικίας Πρόκλου σε επισκέψιμο μνημείο σχεδιάστηκε η πορεία των περιπατητών σε άξονα βόρεια της αψίδας του μνημείου και σε υψηλότερο επίπεδο από το υπόλοιπο της Διονυσίου Αρεοπαγίτου. Το νέο τμήμα διασχίζει το νότιο τμήμα του αρχαιολογικού χώρου. Η αλλαγή της διαδρομής απαιτούσε την κατασκευή ισχυρού τοίχου αντιστήριξης για τα πρανή του νέου δρόμου στη θέση περίπου του παλαιού, αλλά και τον εγκιβωτισμό τμήματος του μνημείου, με την κατασκευή δύο κάθετων, στον αναλημματικό, τοίχων, ανατολικά και δυτικά αυτού, για την προστασία του αλλά και για την προστασία των παρακείμενων οικοδομών από ενδεχόμενη υποχώρηση του εδάφους (Εικ. 36). Οι εργασίες αυτές απεκάλυψαν, εκ νέου, επτά από τα δέκα, προς Ν. και ΝΔ., ευρισκόμενα δωμάτια της «ανατολικής ελληνικής» οικίας ή «οικίας Ω». Η οικία, σύμφωνα με τον Μηλιάδη, είχε διάρκεια ζωής από τον 4ο έως τον 1ο αι. π.Χ. Αποκαλύφθηκε επίσης η αψίδα και οι δύο αίθουσες, προς τα δυτικά της κεντρικής αίθουσας, της οικίας Πρόκλου. Η οικία κατασκευάστηκε στα τέλη του 4ου με αρχές του 5ου αι. μ.Χ. και ήταν σε χρήση κατά τον 5ο και 6ο αι. μ.Χ. Η ομοιότητα του κτιρίου με άλλα που ερευνήθηκαν στην Αγορά και ταυτίστηκαν ως φιλοσοφικές σχολές, σε συνδυασμό με τα αναφερόμενα από τον Μαρίνο, βιογράφο του Πρόκλου, οδήγησαν στην ταύτιση του κτιρίου με Φιλοσοφική Σχολή στην οποία δίδασκε ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος Πρόκλος. Επίσης, ανασκάφηκε μικρό τμήμα βορειοανατολικά της οικίας ΣΤ, η οποία άρχισε να χτίζεται στον 3ο αι. μ.Χ., αλλά έμεινε ημιτελής. Ενώ όμως είχε προχωρήσει η αποκάλυψη των προαναφερόμενων μνημείων και είχε κατασκευαστεί ο τοίχος αντιστήριξης, αποφασίστηκε η εκ νέου κατάχωσή τους, μέχρι να απαλλοτριωθεί το προς Ν. ευρισκόμενο κτίριο των Προσκόπων για να επεκταθεί η ανασκαφή και σε αυτό, γεγονός που θα επέλυε και το πρόβλημα της αποστράγγισης του χώρου από τα ύδατα, λόγω της φυσικής κλίσης του εδάφους. Η κατάχωση έγινε με σύγχρονες μεθόδους, αλλά η περιορισμένη έρευνα στα μπάζα της πρώτης κατάχωσης δεν επέτρεψε την επίλυση των προβλημάτων που σχετίζονται με τη χρήση των κτιρίων.

Κατά τις ανασκαφικές εργασίες στα όρια της Οικίας Ω και προς Β.-ΒΑ. αυτής απεκαλύφθησαν κάτωθι κατεστραμμένου δαπέδου, που πιθανώς ανήκε σε έτερο κτίριο (το οποίο δεν χρονολογήθηκε λόγω της περιορισμένης έκτασης της έρευνας), δύο σκύφοι με διακόσμηση στικτών ροδάκων και «ρακέτας» της υπογεωμετρικής εποχής, δύο πρόχοι και μερικά όστρακα.

VII. Κατά την εκσκαφή του βορειοανατολικού δικτύου στο

30. *ΠΑΕ* 1879, σ. 10-11.

31. W. Judeich, *Topographie von Athen*, München 1931², πίν. Ι.

ΑΙΙΙ αποκαλύφθηκαν από τα ανατολικά προς τα δυτικά τα εξής:

1. Σύμπλεγμα πήλινου και δίδυμων πήλινων αγωγών που απολήγουν σε φρεάτιο, σε βάθος 91,85 μ. Οι αγωγοί έχουν σχήμα ανάστροφου Π, ενώ οι δίδυμοι σώζουν τις επίπεδες καλυπτήριες πλάκες τους. Ο πρώτος αγωγός έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και οι δίδυμοι Α.-Δ. Το φρεάτιο σώζει λιθόκτιστο με ακανόνιστους λίθους τοιχίο, μήκ. 0,50, πλ. 0,70 και ύψ. 0,50 μ. Συλλέχθηκαν συνανήκοντα όστρακα μεγάλων ακόσμητων αγγείων, κυρίως οξυπύθμενων αμφορέων, ένας ακέραιος οξυπύθμενος αμφορέας και ένα λυχνάρι.

2. Δυτικότερα και σε απόσταση 2 μ. από το σύμπλεγμα αποκαλύφθηκε σιρός σε βάθος 0,91-0,96 μ. κτισμένος σε κιμηλιά, που αποτελείται από λίθους και στο εσωτερικό του φέρει επίχρισμα κονιάματος. Η διάμετρος του στομίου του είναι 0,70 και το βάθος του 0,80 μ.

3. Δυτικότερα και σε απόσταση 13,10 μ. από το σιρό αποκαλύφθηκε σε βάθος 91,96 μ. φρέαρ που συνδέεται με φρεάτιο. Η διάμετρος του στομίου του είναι 1,70 μ. και το βάθος του 2,20 μ. Είναι κτισμένο σε κιμηλιά και αποτελείται από τέσσερις σειρές πήλινων πλακών. Το φρεάτιο έχει κατεύθυνση προς ΒΑ., είναι σε κιμηλιά και τα πλευρικά του τοιχώματα έχουν επάλειψη κονιάματος. Από το εσωτερικό του συλλέχθηκε σχεδόν ακέραιη τριφυλλόστομη οινοχόη και ένα πήλινο μυροδοχείο.

4. Δυτικότερα και σε απόσταση 5 μ. από το φρέαρ αποκαλύφθηκε σε βάθος 92,52 μ. λιθόκτιστος αγωγός, μήκ. 3,80 και πλ. 0,30 μ. Έχει κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., έχει σχήμα ανάστροφου Π και στο εσωτερικό του έχει επένδυση σκληρού κονιάματος.

5. Δυτικότερα και σε απόσταση 9,20 μ. από τον αγωγό αποκαλύφθηκε σε βάθος 93,02 μ. σιρός. Η διάμετρος του στομίου του είναι 1,20 μ. και το βάθος του 1,80 μ. Είναι κτισμένος σε κιμηλιά και αποτελείται από ακανόνιστους λίθους, ενώ στο εσωτερικό του φέρει επάλειψη κονιάματος.

6. Νοτιοδυτικά και νότια του Ιερού της Νύμφης αποκαλύφθηκε ένα μικρό τμήμα από το παχύ στρώμα οστράκων το οποίο είχε εντοπιστεί και στο μεγαλύτερο μέρος του είχε ερευνηθεί από τον Μηλιάδη[32]. Ο σχηματισμός του στρώματος τοποθετείται στο 2ο αι. μ.Χ., ενώ το περιεχόμενό του μεταξύ των αρχών του 5ου και του 4ου αι. π.Χ. Οι λόγοι που δεν ερευνήθηκε το μικρό τμήμα που βρέθηκε κατά το παρελθόν δεν είναι γνωστοί. Τα περισσότερα όστρακα της νέας έρευνας είναι ερυθρόμορφα. Στην επίχωση του στρώματος βρέθηκαν μαρμάρινο απότμημα αγγείου, τμήμα μαρμάρινου ποδιού αγάλματος, μαρμάρινο απότμημα αγάλματος, λυχνάρι, τρεις αγνύθες και δύο χάλκινα νομίσματα εκ των οποίων το ένα είναι νεότερων χρόνων.

7. Στο νοτιοδυτικό δίκτυο και δυτικά των γεωμετρικών τάφων αποκαλύφθηκαν από Δ.-Α., τα εξής:

α) Νοτιοδυτικά των γεωμετρικών τάφων που ανασκάφηκαν από τον Μηλιάδη[33] και δημοσιεύθηκαν από τον Χαριτωνίδη[34], στην περιοχή της δυτικής ρωμαϊκής δεξαμενής και κάτω από πολυγωνικό τοίχο κλασικών χρόνων, μήκ. 3,50 και πλ. 0,50 μ., αποκαλύφθηκε σε βάθος 92,48 μ., μια ακόμη ταφή Γεωμετρικών χρόνων μέσα σε αμφορέα που είχε κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Ο αμφορέας είχε τοποθετηθεί μέσα σε κυκλικό λάξευμα, που είχε διάμετρο 0,50 μ., το οποίο είχε ανοιχθεί μέσα στο φυσικό έδαφος. Ο τοίχος πατούσε επίσης πάνω στο φυσικό βράχο και ήταν χτισμένος από μεγάλους πολυγωνικούς λίθους αλλά και μικρότερους που είχαν χρησιμοποιηθεί ως γέμισμα. Ο αμφορέας περιείχε ταφή καύσης.

β) Δυτικότερα και σε απόσταση 5 μ. από τον τοίχο αποκαλύπτεται σε βάθος 92,54 μ. λίθινος αγωγός, μήκ. 3,50, πλ. 1 μ. και με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Η πειόσχημη κοίτη του καλύπτεται με ακανόνιστους μικρούς λίθους συνδεδεμένους με κονίαμα. Το πλάτος του εσωτερικού του είναι 0,50 μ., ενώ το βάθος του 0,90 μ. Ανατολικά του αγωγού εφάπτεται σε βάθος 92,64 μ. φρέαρ που συνδέεται με φρεάτιο. Η διάμετρος του στομίου του είναι 0,80 μ. και το βάθος του 2,90 μ. Είναι λιθόκτιστο και κτισμένο σε κιμηλιά, ενώ στο εσωτερικό του φέρει επάλειψη κονιάματος. Το φρεάτιο έχει κατεύθυνση προς ΒΑ. και είναι επίσης λαξευμένο στην κιμηλιά. Από το εσωτερικό του πηγαδιού συλλέχθηκε λυχνάρι ύστερων ελληνιστικών-πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, χάλκινη πόρπη, μολύβδινο ζύγι και μία αγνύθα.

8. Το δυτικότερο τμήμα της Διονυσίου Αρεοπαγίτου χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη πλούσιων λειψάνων του 12ου αι. μ.Χ., εποχή ακμής της Αθήνας (10ος-12ος αι. μ.Χ.) που εκδηλώνεται με αύξηση του πληθυσμού, άνοδο της οικονομίας και της τέχνης. Εντούτοις τα λείψανα είναι αποσπασματικά και το χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο έπρεπε να παραδοθεί το έργο απέτρεψε την έρευνα. Επιφανειακά διακρίνεται η κάτοψη πέντε συγκροτημάτων από τα οποία το ένα έχει αψίδα προς Α. Η αψίδα του κτιρίου πιθανώς ανήκει σε εκκλησίδιο. Γύρω από την αψίδα βρέθηκαν δύο παιδικοί τάφοι και ένας ενήλικα. Κάτω από την αψίδα αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχου που έφεραν κονίαμα διακοσμημένο με φυτικό κόσμημα.

9. Τέλος, στο Τρίγωνο Παρθένη, κατά τις χωματουργικές εργασίες βρέθηκαν διάφορα τεμάχια ανάγλυφων και αρχιτεκτονικών μελών, που φαίνεται ότι προέρχονται από τα μπάζα των ανασκαφών της Ακρόπολης. Ανάμεσα σε αυτά: α) και ένα τμήμα από το ανάγλυφο της Αθηνάς με τον Γίγαντα (αριθ. 120, α΄ δεκαετίας του 5ου αι. π.Χ.), β) τμήμα από ανάγλυφο γυναικείου προσώπου που μοιάζει στυλιστικά αλλά και ως προς το μέγεθος με τα κεφάλια των γυναικών που εικονίζονται στη μετόπη του Βρετανικού μουσείου VIII από την ανατολική ζω-

32. *ΠΑΕ* 1955, σ. 51-52 και 1959, σ. 6-7.

33. *ΠΑΕ* 1955, σ. 38-45· 1956, σ. 262-265· 1957, σ. 23-26· 1959, σ. 6.

34. *ΑΔ* 28 (1973): Μελέτες, σ. 1-47.

φόρο (Carrey, σ. 72). Το τμήμα του ανάγλυφου είναι αντίγραφο έργου της ρωμαϊκής εποχής.

Κατά το 2002 άρχισε η υλοποίηση[35] του έργου «Πεζοδρόμησης της οδού Αποστόλου Παύλου». Το μήκος της οδού φθάνει περίπου τα 900 μ., από τη συμβολή της με τις οδούς Ροβέρτου Γκάλλι και Διονυσίου Αρεοπαγίτου μέχρι τη συμβολή της με την οδό Επταχάλκου και το σταθμό ΗΣΑΠ του Θησείου.

Οι εργασίες άρχισαν με την αφαίρεση του σύγχρονου οδοστρώματος και των πεζοδρομίων σε όλο το μήκος της οδού – καθώς και της πλακόστρωσης της πλατείας Θησείου –, στην οποία αποκαλύφθηκαν οι σιδηροτροχιές του τραμ που διερχόταν από την περιοχή μέχρι σχεδόν τα μέσα του περασμένου αιώνα. Το μεγαλύτερο τμήμα τους αποξηλώθηκε, παρέμεινε μόνο στα σημεία όπου δεν θα παρεμπόδιζε την εφαρμογή της μελέτης.

Αρχαιότητες επανεντοπίστηκαν ή αποκαλύφθηκαν σε διάφορα σημεία κατά τη διάρκεια εκσκαφής τάφρων για την εγκατάσταση των Η/Μ δικτύων, οι οποίες προϋπέθεταν εκσκαφή σε βάθος. Η έρευνα όμως ήταν τελείως επιφανειακή.

Συγκεκριμένα, αρχίζοντας από το νότιο όριο της οδού, στη συμβολή της με την οδό Διονυσίου Αρεοπαγίτου, και προχωρώντας προς Β. αποκαλύφθηκαν τα ακόλουθα:

1. Για να αντικατασταθεί το υπερκείμενο τμήμα του στηθαίου και του πεζοδρομίου που στηριζόταν σε σιδηροδοκούς κοντά στη συμβολή της Αποστόλου Παύλου με την Διονυσίου Αρεοπαγίτου που έπρεπε να ανακατασκευασθεί κατά τις εργασίες, αποκαλύφθηκε η συμβολή τεσσάρων υπόγειων καμαροσκέπαστων αγωγών που διοχέτευαν το νερό σε πέμπτο αγωγό με κατεύθυνση την Πεισιστράτειο δεξαμενή. Τα παραπάνω αποτυπώνονται σε σχέδιο του Graber.

2. Περίπου 50 μ. προς Β. της προαναφερθείσας «δεξαμενής» αποκαλύφθηκαν κάτω από το αποξηλωθέν οδόστρωμα μαρμάρινο φρεατοστόμιο, τμήμα μικρού πήλινου πειόσχημου αγωγού, που είχε κατεύθυνση Ν.-Β., τμήματα τεσσάρων τοίχων από αργολιθοδομή, με κατεύθυνση Α.-Δ. και η προέκταση προς Δ. του Πεισιστράτειου αγωγού σε μήκος σχεδόν 10 μ.

3. Στη συμβολή της Αποστόλου Παύλου με τις οδούς Αγίας Μαρίνας και Ακάμαντος αποκαλύφθηκε συμβολή τοίχων από αργολιθοδομή και συνδετικό ασβεστοκονίαμα.

4. Στη συμβολή με την οδό Ακάμαντος, στη νότια πλευρά της Αποστόλου Παύλου, βρέθηκε όρυγμα σχεδόν ορθογώνιου σχήματος, το οποίο είχε χρησιμοποιηθεί ως αποθέτης χρηστικής κεραμικής. Παράλληλα με αυτό, σε απόσταση σχεδόν 0,50 μ. προς Β., εντοπίστηκε ωοειδούς σχήματος οχετός, με κατεύθυνση Α.-Δ., αποτελούμενος από δύο τοιχία, ύψ. 0,80 μ. και αποκαλ. μήκ. 1,80 μ. Σχεδόν 1 μ. προς Β. αυτού, ήλθε στο φως τμήμα τοίχου, ίδιας κατεύθυνσης με τον προαναφερθέντα οχετό, από αργολιθοδομή και παχύ συνδετικό ασβεστοκονίαμα, στη βόρεια παρειά του οποίου εφάπτεται αποσπασματικά σωζόμενος παρόμοιος οχετός με τον προηγούμενο.

5. Στην πλατεία Θησείου, κοντά στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου της Αρχαίας Αγοράς, ήρθε στο φως πώρινο φρεατοστόμιο, πέριξ του οποίου σωζόταν αποσπασματικά δάπεδο από πήλινες ψηφίδες.

6. Στη συμβολή με την οδό Φαίδρας ανοίχθηκε τομή στην οποία βρέθηκαν τμήμα τοίχου, κατεύθυνσης Α.-Δ., από πώρινους και λίθινους δόμους. Παράλληλα με αυτόν προς Ν. τμήμα μικρού πήλινου πειόσχημου τμηματικά καλυπτόμενου με πήλινες πλάκες αγωγού και ανατολικότερα λαξευμένο στην κιμηλιά πηγάδι, το οποίο ανασκάφθηκε μέχρι βάθους σχεδόν 6 μ., χωρίς να βρεθεί ο πυθμένας του.

7. Στη συμβολή με την οδό Βασίλης αποκαλύφθηκε το κάτω τμήμα ωοειδούς οχετού, με κατεύθυνση Α.-Δ.

8. Στο μέσον σχεδόν του δυτικού τμήματος που ορίζεται από τη συμβολή των οδών Αποστόλου Παύλου - Πουλοπούλου και Αποστόλου Παύλου - Επταχάλκου αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα τοίχου, κατεύθυνσης Α.-Δ., από αργολιθοδομή με εντοιχισμένο τμήμα κροκαλοπαγούς πωρολίθου.

Μετά την απαραίτητη καταγραφή, φωτογραφική και σχεδιαστική αποτύπωση, οι παραπάνω αρχαιότητες καλύφθηκαν με γεωύφασμα και επιχώθηκαν με αδρανή υλικά.

Κατά τα έτη 2003-2004 άρχισαν και συνεχίζονται σε περιορισμένη έκταση οι εργασίες συντήρησης, οι οποίες δεν γίνονται από την ανάδοχο εταιρεία κατασκευής του έργου, παρά τη σχετική συμφωνία, αλλά ευκαιριακά με την ευγενική συνδρομή του Οργανισμού Ανέγερσης Νέου Μουσείου Ακροπόλεως. Παράλληλα με τις εργασίες συντήρησης των κινητών ευρημάτων πραγματοποιείται φωτογράφηση, καταγραφή[36] και μελέτη των κινητών ευρημάτων που προήλθαν από το προαναφερόμενο έργο.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

2001-2004

ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΓΟΡΑΣ - ΑΡΕΙΟΥ ΠΑΓΟΥ

Στον αρχαιολογικό χώρο της Αρχαίας Αγοράς - Αρείου Πάγου κατά τα έτη 2001-2004 πραγματοποιήθηκαν εργασίες στο πλαίσιο του έργου Ενοποίησης των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας. Κατά τα έτη 2003-2004 πραγματοποιήθηκε η ανακαίνιση-επανέκθεση του Μουσείου της Στοάς του Αττάλου.

Το έργο αφορά σε έκταση 400 στρεμμάτων, στην οποία περιλαμβάνονται (Εικ. 37):

35. Στο έργο εργάστηκε ο αρχαιολόγος Α. Ζαρκάδας.

36. Στην καταγραφή εργάστηκε η αρχαιολόγος Μ. Λιάσκα.

Εικ. 37. Έργο Ενοποίησης Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας. Συνολική ανάδειξη Αρχαίας Αγοράς - Αρείου Πάγου. Τοπογραφικό διάγραμμα.

1. Ο περιφραγμένος αρχαιολογικός χώρος της Αρχαίας Αγοράς με το λόφο του Αγοραίου Κολωνού, όπου διατηρείται ο ναός του Ηφαίστου και την επονομαζόμενη βιοτεχνική συνοικία του αρχαίου δήμου της Μελίτης.

2. Η μη περιφραγμένη περιοχή του Αρείου Πάγου, με το εγκαθίδρυμα του Αγίου Διονυσίου του Αρεοπαγίτου, το Ελευσίνιο ιερό με το νοτιότερο τμήμα της οδού των Παναθηναίων, οι επονομαζόμενες Φιλοσοφικές Σχολές (Α, Β και Ω) και τμήμα του αρχαίου δήμου Κολλυτού στις δυτικές παρυφές του λόφου, απ' όπου διέρχεται η αρχαία οδός Στενωπός Κολλυτός (περιοχή ανασκαφών Dörpfeld).

Το ανωτέρω έργο, το οποίο ξεκίνησε κατά το 1998, συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε κατά τα έτη 2001-2004. Το έργο πραγματοποιήθηκε με αυτεπιστασία από την Εφορεία Ακροπόλεως[37] και χρηματοδοτήθηκε από το ΥΠΠΟ και την Ε.Ε. (1998-2000 χρηματοδότηση από το Β΄ ΚΠΣ και 2000-2004 χρηματοδότηση από το Γ΄ ΚΠΣ).

Οι εργασίες των ετών 2001 και 2002[38], σε συνέχεια του έργου που επιτελέστηκε από το 1998, αποτέλεσαν το υπόβαθρο για την πρόοδο και περάτωση του έργου τα επόμενα έτη, με στόχο τη λειτουργική και αισθητική αναβάθμιση του αρχαιολογικού χώρου στο σύνολό του, ώστε η περιήγηση σε αυτόν να καθίσταται διδακτική και ευχάριστη. Επικεντρώθηκαν ιδιαιτέρως στους εξής τομείς: α) στην περιοδική αποψίλωση και καθαρισμό της βλάστησης στο σύνολο του αρχαιολογικού χώρου, β) στην αποχωμάτωση των καταχωμένων από την πάροδο των ετών αρχαιοτήτων, ώστε να ανακτηθεί η μετανασκαφική τους εικόνα και να αναδειχθεί η θέση τους, γ) στη μετακίνηση και διευθέτηση λιθοσωρών και διάσπαρτου αρχαίου οικοδομικού υλικού, που προέκυψε από τις κατεδαφίσεις των οικιών της συνοικίας της Βλασαρούς και από τις ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών[39], ώστε να προετοιμαστεί η επίστρωση διαδρομών, οδεύσεων και πλατωμάτων στάσης-θέασης, δ) σε στερεώσεις μνημείων και σύγχρονων αναλημματικών τοίχων, ώστε να αντιμετωπιστεί ο κίνδυνος άμεσων καταρρεύσεων, ε) σε εργασίες συντήρησης κινητών και ακίνητων αρχαιοτήτων, στ) στην απάλειψη των graffiti από τον ευρύτερο μη περιφραγμένο αρχαιολογικό χώρο, ζ) σε συντηρήσεις των υφιστάμενων Η/Μ δικτύων και, τέλος, η) στη σύνταξη επιμέρους μελετών και προτάσεων για την αντιμετώπιση των πολλαπλών προβλημάτων που ανέκυπταν κατά την πορεία υλοποίησης του έργου[40].

Πιο συγκεκριμένα: αποψιλώσεις και καθαρισμοί της βλάστησης πραγματοποιήθηκαν, περιοδικά, στο Κεντρικό Τετράγωνο της Αγοράς, στην περιοχή Dörpfeld στη δυτική κλιτύ του λόφου του Αρείου Πάγου, στη Βιοτεχνική περιοχή και στην περιοχή του Ελευσινίου ιερού.

Αποχωματώθηκαν και αναδείχθηκαν καταχωμένα από την πάροδο του χρόνου μνημεία[41], όπως: ο δυτικός λίθινος αγωγός απορροής ομβρίων της οδού των Παναθηναίων και άλλα λείψανα επί του καταστρώματος της οδού, ο λίθινος αγωγός του Ανατολικού κτιρίου, η ρωμαϊκή δεξαμενή στο νότιο άκρο του Ανατολικού κτιρίου, ο Μονόπτερος, το «Βήμα», η Κάλπη των ταφικών αφιερωμάτων, ο Βωμός του ναού του Άρεως, βάσεις μνημείων σε επαφή με το άνδηρο της Στοάς του Αττάλου και στη Μεσαία Στοά, το ανατολικό σκέλος του Μεγάλου Αποχετευτικού Αγωγού της Αγοράς, το «άνδηρο με τα βυζαντινά λείψανα» και η περιοχή του «Δρόμου της Υπαπαντής» στο Ελευσίνιο ιερό. Εκτεταμένες αποχωματώσεις και καθαρισμοί, που αποκάλυψαν λαξεύματα αρχαίων οικιών και οδών, πραγματοποιήθηκαν στον Άρειο Πάγο.

Για την ανάδειξη της συμβατικά αποκαλούμενης «Δυτικής οδού» πραγματοποιήθηκαν εργασίες ομαλοποίησης και εξυγίανσης του υπάρχοντος καταστρώματός της και των παρόδιων μνημείων και απομακρύνθηκαν πολυάριθμα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη και λιθοσωροί που επανασυστάθηκαν σε άλλα σημεία.

Ξεκίνησαν επιχωματώσεις σε παλαιά ανασκαφικά ορύγματα στην περιοχή του Ελευσίνιου ιερού, με σκοπό την άνετη πρόσβαση και περιήγηση στο χώρο και διαμορφώθηκαν διαδρομές επισκεπτών. Για την ανάδειξη του χώρου αφαιρέθηκε η υφιστάμενη περίφραξη στο βόρειο τμήμα του ιερού και μετακινήθηκαν και επανασυστάθηκαν λιθοσωροί και ευμεγέθη αρχιτεκτονικά μέλη σε διάφορα σημεία. Εκτεταμένες επιχωματώσεις έγιναν και στο ανατολικό άκρο της ρωμαϊκής στοάς, προκειμένου να αποκατασταθεί το εσωτερικό κλίτος της. Πα-

37. Υπεύθυνοι του έργου ορίσθηκαν με σχετικές Υπουργικές Αποφάσεις από το 1998-2003 η αρχαιολόγος Ε. Φωκά και από το 2003-2004 η αρχαιολόγος Ν. Σαραγά. Επιβλέποντες του έργου από το 2000-2002 ήταν η αρχιτέκτων Χρ. Παπαδημητρίου και ο ηλεκτρολόγος-μηχανολόγος Α. Καλογερόπουλος (ο οποίος απεχώρησε από το έργο στα τέλη του 2001) και από το 2002-2004 η αρχαιολόγος Β. Χρισποπούλου.

38. Στο έργο απασχολήθηκαν κατά διαστήματα οι αρχαιολόγοι Α. Αγγελοπούλου, Δ. Αθανασίου, Α. Ανδρέου, Π. Αντωνάτος, Γρ. Βαφειάδης, Ειρ. Δημητριάδου, Α. Κυλίτη, Ειρ. Μαγκανιώτη, Ειρ. Μαλεγιαννάκη, Π. Μπίσιλα, Ε. Πέτρακα, Ευ. Πετροπούλου, Δ. Σταματελοπούλου, Γ. Τσίντζας, Κλ. Τσούγκα, Α. Φύκα, Δ. Χατζηαγγέλου και οι μηχανικοί Ε. Μυλωνά, Χρ. Παπαδημητρίου, Α. Παπανδρόπουλος, Γ. Χριστακόπουλος, Ευ. Πακλατζίδη, Ευ. Αλεξανδράκη, Α. Καλογερόπουλος, Φ. Τάσσιου, Θ. Γιαννόπουλος, Κ. Ζούμπου, Κ. Ξοκώνης, Γ. Κουμουτσέα, Αικ. Τσάκωνα, Α. Λαζαρίδου, Ε. Παπακωνσταντίνου.

39. Οι ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην περιοχή της αθηναϊκής Αγοράς άρχισαν το 1931.

40. Σημειώνεται ότι το προσωπικό του Έργου της Ενοποίησης επέβλεψε και όσες εργασίες εκτελέστηκαν από τη ΔΑΑΜ και την Εταιρεία Ενοποίησης Αρχαιολογικών Χώρων Αθήνας (ΕΑΧΑ Α.Ε.) στον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο της Αρχαίας Αγοράς συμπεριλαμβανομένων των πεζοδρομήσεων των οδών Αποστόλου Παύλου και Αδριανού.

41. Για τα μνημεία της Αρχαίας Αγοράς, βλ. *The Athenian Agora* XIV, *The Agora of Athens*, 1972, και J.M. Camp II, *The Athenian Agora. A Guide to the Excavation and Museum*, Athens 1990, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

Εικ. 38. Αρχαία Αγορά. Οι λιθοσωροί μετά την επανασύσταση τους νότια της Νότιας οδού.

Εικ. 39. Αρχαία Αγορά. Ο τοίχος της ρωμαϊκής οικίας Ν μετά τις εργασίες στερέωσης.

ράλληλα, αντιστηρίχθηκε προσωρινά το «άνδηρο με τα βυζαντινά λείψανα».

Προκειμένου να αναδειχθεί η κάτοψη των αρχαίων μνημείων και να απελευθερωθεί το κατάστρωμα των αρχαίων οδών, των υπό χάραξη σύγχρονων διαδρομών και των πλατωμάτων στάσης-θέασης, διαλύθηκαν και επανασυστάθηκαν σε άλλα σημεία λιθοσωροί από την περιοχή της Θόλου (λιθοσωρός αποτελούμενος από 3.577 αρχιτεκτονικά μέλη), του ναού του Άρεως, του Ωδείου του Αγρίππα, της ανατολικής πλευράς της οδού των Παναθηναίων στο ύψος του πλατώματος της Στοάς του Αττάλου και του υδρομύλου, του Ανατολικού κτιρίου, της Νότιας οδού (12 λιθοσωροί αποτελούμενοι από 12.000 μέλη) (Εικ. 38), του τομέα ΒΔ και ΒΓ στο βόρειο άκρο του αρχαιολογικού χώρου πλησίον των γραμμών του ΗΣΑΠ και του Ελευσινίου.

Κατόπιν σχετικής μελέτης, στερεώθηκε τμήμα τοίχου της ρωμαϊκής οικίας Ν (Εικ. 39) στη Βιοτεχνική Περιοχή και κατασκευάστηκε τοιχίο αντιστήριξης του ψηφιδωτού δαπέδου της δυτικής αίθουσας του βορειοανατολικού λουτρού στη Βιοτεχνική Περιοχή (Εικ. 40), ενώ επιχωματώθηκε η γύρω περιοχή για την αισθητική αποκατάσταση του χώρου.

Για την αντιστήριξη της επίστρωσης στη δυτική πλευρά της Δυτικής οδού και κατά μήκος του Μεγάλου Αποχετευτικού Αγωγού, κατασκευάστηκαν αναλήμματα. Αντιστηρίχθηκε προσωρινά τμήμα του πρανούς της οδού Αδριανού, το ανάλημμα της νεότερης οδού των Επωνύμων Ηρώων, που εν μέρει υποστηρίζει το πλάτωμα και τη γέφυρα πρόσβασης στον αρχαιολογικό χώρο από την οδό Αδριανού και αντικαταστάθηκε η παλαιότερη αντιστήριξη της σύγχρονης οδού Ποικίλης.

Προσωρινά υποστυλώματα τοποθετήθηκαν επίσης σε θεμέλια και ανωδομές αρχαίων τοίχων σε διάφορα σημεία του χώρου.

Στο πλαίσιο των εργασιών συντήρησης καθαρίστηκαν και συγκολλήθηκαν πολλά μικρά θραύσματα από το δομικό υλικό

Εικ. 40. Αρχαία Αγορά. Βιοτεχνική περιοχή. Άποψη του βορειοανατολικού λουτρού μετά τις εργασίες αντιστήριξης και στερέωσης του δαπέδου.

του Ηφαιστείου, που αποκολλώνται από τη θέση τους λόγω διάβρωσης. Ξεκίνησε η χαρτογράφηση των φθορών των σπονδύλων κιόνων του ναού. Κατόπιν σχετικής μελέτης, συγκολλήθηκαν επτά ευμεγέθη ενεπίγραφα μέλη, τα οποία αργότερα αναδείχθηκαν επί βάσεων κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της οδού των Παναθηναίων. Συγκολλήθηκαν και συντηρήθηκαν 93 λεοντοκεφαλές της σίμης και 93 ανθεμωτοί καλυπτήρες της στέγης στην πρόσοψη της Στοάς του Αττάλου. Καθαρίστηκαν, αποτυπώθηκαν και στερεώθηκαν πολλά ψηφιδωτά, κεραμικά δάπεδα μνημείων και σπαράγματα τοιχογραφιών σε διάφορα σημεία του χώρου.

Καθαρίστηκαν πάνω από 700 γλυπτά και αρχιτεκτονικά μέλη, προερχόμενα από λιθοσωρούς και καταγράφηκαν 150 επιτύμβιες λήκυθοι και κιονίσκοι, που βρίσκονταν διάσπαρτα στο λόφο του Αγοραίου Κολωνού. Τα σημαντικά κινητά ευρήματα, που συλλέχθηκαν από τις εργασίες στο χώρο, τακτοποιή-

θηκαν στην αποθήκη κεραμικής και στη «γλυπτοθήκη» όπισθεν της Στοάς του Αττάλου, που διαμορφώθηκαν κατάλληλα για το σκοπό αυτό.

Για τη διασφάλιση των επισκεπτών και των μνημείων τοποθετήθηκαν μεταλλικές εσχάρες σε στόμια αρχαίων φρεάτων, δεξαμενών και σιρών.

Συντηρήθηκαν και επισκευάστηκαν υφιστάμενα Η/Μ δίκτυα και εγκαταστάσεις. Επίσης, εξυπηρετήθηκαν με τις απαιτούμενες ηλεκτρολογικές και υδραυλικές εγκαταστάσεις οι ανάγκες των εργοταξίων της Ενοποίησης.

Σωστική ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε κατά την εγκατάσταση περιμετρικής περίφραξης βαρέος τύπου από την ΕΑΧΑ Α.Ε. στην περιοχή του Αρείου Πάγου και κατά μήκος της οδού Θεωρίας, όπου αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα ταφών μεταβυζαντινών χρόνων[42].

Για την υλοποίηση του Έργου κρίθηκε απαραίτητη η εκπόνηση συμπληρωματικών μελετών και μελετών εφαρμογής, που αφορούσαν στην αντιστήριξη των πρανών της οδού Αδριανού[43], στη συμπλήρωση-αποκατάσταση των ελλειπόντων τμημάτων του δυτικού λίθινου αγωγού απορροής ομβρίων της οδού των Παναθηναίων, στην απορροή των ομβρίων υδάτων της Αγοράς, στην κατασκευή δύο στεγάστρων προστασίας ευπαθών αρχαιοτήτων, όπως και στην κατασκευή νέων φυλακίων του αρχαιολογικού χώρου[44].

Επίσης, πραγματοποιήθηκε καταγραφή των προβλημάτων και των φθορών αρχαίων τοιχοποιιών σε διάφορα σημεία του χώρου, που έχρηζαν άμεσης στερέωσης.

Στο πλαίσιο της ανάπλασης του χώρου κατεδαφίστηκαν τρεις παλαιοί οικίσκοι: ένας πλησίον της εισόδου από την οδό Αδριανού, έτερος κοντά στο Βωμό των Δώδεκα Θεών και ο τρίτος στην οδό Διοσκούρων 8-10 στο Ελευσίνιο.

Για την προβολή του Έργου της Ενοποίησης πραγματοποιήθηκε η παραγωγή ενός 20λεπτου ντοκυμαντέρ.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

Κατά τα έτη 2003 και 2004 συνεχίστηκαν οι επαναληπτικές εργασίες αποψίλωσης και ελέγχου της βλάστησης, οι επιφανειακοί καθαρισμοί και οι μετακινήσεις και τακτοποιήσεις του διάσπαρτου αρχαίου οικοδομικού υλικού σε όλη την έκταση του αρχαιολογικού χώρου, αλλά δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στις εργασίες ανάδειξης μνημείων και αρχαιολογικών ενοτήτων και συνόλων. Πραγματοποιήθηκαν επιστρώσεις των διαδρομών επισκεπτών, επιχωματώσεις και επιστρώσεις μνημείων, συντηρήσεις-στερεώσεις αρχαίων καταλοίπων και στερεώσεις νεότερων τοίχων. Δημιουργήθηκαν σύγχρονες υποδομές για την καλή λειτουργία του χώρου και για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών: Αντικαταστάθηκαν και συμπληρώθηκαν τα Η/Μ δίκτυα του αρχαιολογικού χώρου, κατασκευάστηκαν νέα φυλάκια, δημιουργήθηκαν πλατώματα στάσης-θέασης, σύγχρονες κλίμακες πρόσβασης, ξύλινες ράμπες για την εξυπηρέτηση ατόμων με ειδικές ανάγκες, κρήνες και καθιστικά, καλαίσθητες περισχοινίσεις.

Αναφέρουμε συνοπτικά τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν από την Εφορεία Ακροπόλεως κατά τα έτη 2003-2004[45].

Αποκαταστάθηκε και αναδείχθηκε ένα ευρύ δίκτυο διαδρομών βασισμένο στο αρχαίο οδικό δίκτυο: η αρχαία «οδός των Παναθηναίων», τμήμα της Πειραϊκής οδού, η αποκαλούμενη «Δυτική οδός» που πλαισιωνόταν από δημόσια οικοδομήματα και πλήθος δευτερευουσών οδεύσεων.

Στην οδό των Παναθηναίων, όπου κατά τα παρελθόντα έτη είχε ολοκληρωθεί η απομάκρυνση των μετανασκαφικών επιχώσεων και είχαν εντοπισθεί εκ νέου οι σωζόμενοι υστερορωμαϊκοί αγωγοί, βυζαντινοί σιροί και τμήμα του λιθοστρώτου της αρχαίας οδού, συνεχίσθηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες επίστρωσης της οδού (Εικ. 41)[46]. Το πλάτος της αρχαίας οδού των Παναθηναίων, ανάλογα με τις περιόδους, κυμαινόταν από 7-20 μ.[47]. Το πλάτος της σύγχρονης διαδρομής είναι 10 μ. και το μήκος της 250 μ.

Κατά μήκος της δυτικής πλευράς της οδού αποκαταστάθηκε και τέθηκε σε επαναλειτουργία ο πώρινος αγωγός απορροής ομβρίων του 2ου αι. μ.Χ. (Εικ. 42). Συμπληρώθηκε με νέα μονολιθικά στελέχη από λευκόωχρο ασβεστόλιθο, υλικό το οποίο προσομοιάζει με τον πειραϊκό ακτίτη.

Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της οδού των Παναθηναίων αναδείχθηκαν 13 μεγάλα ενεπίγραφα μέλη, τα οποία τοποθετήθηκαν πάνω σε ειδικές βάσεις από οπλισμένο σκυρόδεμα (Εικ. 43).

Επιστρώθηκε το βόρειο τμήμα της αρχαίας οδού «Αρείου Πάγου», δυτικά της Μεσαίας Στοάς, σε μήκος 30 μ., αφού αποκαλύφθηκαν και προστατεύτηκαν τα αρχαιότερα της οδού οικοδομικά κατάλοιπα.

Στην ονομαζόμενη Δυτική οδό αποκαταστάθηκε σε μήκος

42. Περιορισμένης έκτασης ανασκαφικές έρευνες διενεργήθηκαν σε διάφορα σημεία κατά την τοποθέτηση των περιμετρικών Η/Μ δικτύων από την ΕΑΧΑ Α.Ε.

43. Η μελέτη εκπονήθηκε από την πολιτικό-μηχανικό του έργου Ευ. Αλεξανδράκη υπό την επίβλεψη του πολιτικού-μηχανικού της ΔΑΑΜ Β. Παπαδημητρίου.

44. Η μελέτη πραγματοποιήθηκε από το επιστημονικό προσωπικό του έργου της Ενοποίησης υπό την εποπτεία της Διεύθυνσης Μουσείων και Τεχνικών Έργων του ΥΠΠΟ.

45. Στο έργο απασχολήθηκαν οι αρχαιολόγοι Κλ. Τσόγκα, Α. Αγγελοπούλου, Ά. Ζαρκάδας και οι μηχανικοί Ευ. Αλεξανδράκη και Φ. Τάσσιου και για μικρότερα διαστήματα η αρχαιολόγος Ειρ. Ρώσσιου.

46. Οι εργασίες επίστρωσης της διαδρομής της οδού των Παναθηναίων πραγματοποιήθηκαν από την ΕΑΧΑ Α.Ε. υπό την επίβλεψη της Α΄ ΕΠΚΑ.

47. *The Athenian Agora* XIV, *The Agora of Athens*, 1972, σ. 192 κ.ε.

Εικ. 41. Αρχαία Αγορά. Η οδός των Παναθηναίων μετά τις εργασίες αποκατάστασης και επίστρωσης.

Εικ. 42. Αρχαία Αγορά. Ο πώρινος αγωγός ρωμαϊκών χρόνων δυτικά της οδού των Παναθηναίων μετά τη συμπλήρωσή του.

130 μ. η κοίτη του αρχαίου δρόμου, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο και εγκαταστάθηκαν δίκτυα φωτισμού, ύδρευσης και αποστράγγισης των ομβρίων.

Με επίστρωση γαιώδους υφής καλύφθηκαν το ανατολικό τμήμα της Δυτικής οδού (ανατολικά του Μνημείου των Επωνύμων Ηρώων), τρεις δευτερεύουσες διαδρομές στο αλσύλλιο του Κεντρικού Τετραγώνου, η διαδρομή η διερχόμενη από το άνδηρο της Μεσαίας Στοάς, η διαδρομή κατά μήκος του ανδήρου της Στοάς του Αττάλου, η διαδρομή μπροστά από την Πρόσταση των Γιγάντων, η διαδρομή νότια του Ναού των Αγίων Αποστόλων και οι διαδρομές γύρω από το ναό του Ηφαίστου επί του λόφου του Αγοραίου Κολωνού. Η ανάδειξη του Αγοραίου Κολωνού ολοκληρώθηκε με την τοποθέτηση 85 μαρμάρινων επιτύμβιων κιονίσκων και ληκύθων πάνω σε ειδικές χυτές βάσεις.

Στη βόρεια κλιτύ της Ακροπόλεως δυτικά του Ελευσινίου ιερού, διαμορφώθηκε το άλλοτε δύσβατο μονοπάτι, που συνδέει την οδό των Παναθηναίων με την κλιμακωτή είσοδο του χώρου από την οδό Θεωρίας, δηλαδή συνδέει την Αρχαία Αγορά με την Ακρόπολη. Απομακρύνθηκαν φερτές επιχώσεις, διευθετήθηκε το διάσπαρτο αρχαίο οικοδομικό υλικό και διαμορφώθηκαν λιθόκτιστες βαθμίδες και πρανή.

Στη δυτική κλιτύ του Αρείου Πάγου, στην περιοχή των ανασκαφών Dörpfeld, πραγματοποιήθηκε η επίστρωση της αρχαίας οδού Στενωπού Κολλυτού σε συνολικό μήκος 150 μ. περίπου και της διαδρομής, μήκ. 64 μ., που συνδέει τη νέα είσοδο[48] του αρχαιολογικού χώρου με την αρχαία οδό (Εικ. 44). Το έργο συμπληρώθηκε με τμηματικές επιστρώσεις παρόδων της οδού, προκειμένου να γίνει αντιληπτή η αρχαία τοπογραφία της περιοχής.

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες ανάδειξης μεμονωμένων σημαντικών μνημείων του χώρου. Τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά

Εικ. 43. Αρχαία Αγορά. Άποψη της οδού των Παναθηναίων με τα 13 ενεπίγραφα μέλη μετά την ανάδειξή τους.

κατάλοιπα, μετά τον καθαρισμό τους από τη βλάστηση και τις φερτές επιχώσεις, επιστρώθηκαν και η κάτοψή τους δηλώθηκε με ειδικό μείγμα ψηφίδας διαφόρων χρωμάτων.

Με αυτή τη μέθοδο επιστρώθηκαν το Μνημείο Επωνύμων Ηρώων, τα Δημόσια Γραφεία και η Μικρή Στοά, τα Μνημεία Α και Β, το Πρόπυλο του Νέου Βουλευτηρίου, ο ναός του Απόλλωνος Πατρώου, η Στοά του Ελευθερίου Διός, ο Βωμός των Δώδεκα Θεών, το υστερορρωμαϊκό κτίριο στην ίδια περιοχή, ο υστερορρωμαϊκός υδρόμυλος, καθώς επίσης και το νοτιοδυτικό θεμέλιο όρυγμα του Ωδείου του Αγρίππα, το οποίο δεν είχε επιχωματωθεί από την εποχή της ανασκαφής του μνημείου. Στην περιοχή του Αρείου Πάγου καθαρίστηκε και επιστρώθηκε με την ίδια μέθοδο ο ναός του Αγίου Διονυσίου Αρεοπαγίτου.

Η κακή διατήρηση πολλών μνημείων του χώρου οδήγησε σε επείγουσες στερεωτικές επεμβάσεις και συμπληρώσεις τοιχοποιιών. Συμπληρώθηκαν και στερεώθηκαν τα πλευρικά τοιχώματα του Μεγάλου Αποχετευτικού Αγωγού των κλασικών χρόνων (great drain), στο νοτιοδυτικό σκέλος του αγωγού στην πε-

48. Η νέα είσοδος του αρχαιολογικού χώρου επί της οδού Διονυσίου Αρεοπαγίτου δεν έχει ακόμη τεθεί σε χρήση.

Εικ. 44. Άρειος Πάγος, δυτική κλιτύς. Άποψη της περιοχής των ανασκαφών Dörpfeld μετά τις εργασίες επίστρωσης της αρχαίας οδού Στενωπού Κολλυτού και αποκατάστασης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων των παρόδιων μνημείων.

Εικ. 45. Αρχαία Αγορά. Άποψη του μεγάλου αποχετευτικού αγωγού μετά τις εργασίες συντήρησης, στερέωσης και αποκατάστασης των πλευρικών τοιχωμάτων του και των καλυπτήριων πλακών.

ριοχή της Θόλου και στο δυτικό σκέλος, δυτικά του Μνημείου των Επωνύμων Ηρώων. Οι νέες τοιχοποιίες οριοθετήθηκαν με φύλλα μολύβδου και δηλώθηκαν με επιφανειακό αρμό. Μετά τη στερέωση των πλευρικών τοιχωμάτων του αγωγού, τοποθετήθηκαν στην αρχική τους θέση οι μαρμάρινες καλυπτήριες πλάκες του μνημείου, οι οποίες είχαν συγκολληθεί κατά τα έτη 2001-2002 (Εικ. 45).

Για την αποτροπή της κατάρρευσης τμήματος του εδράνου των κλασικών χρόνων, που σώζεται στο ανατολικό πρανές του Αγοραίου Κολωνού, κατασκευάσθηκε νέο τοιχίο το οποίο επένδυσε το γυμνό βράχο.

Στο πλαίσιο ανάδειξης των παρόδιων μνημείων της αρχαίας «οδού Αρείου Πάγου» επανατοποθετήθηκαν στην αρχική τους θέση οι λίθοι της βορειοδυτικής γωνίας της Μεσαίας Στοάς και του πλευρικού αποχετευτικού αγωγού, που είχαν καταπέσει.

Στον υστερορρωμαϊκό υδρόμυλο αποκαταστάθηκαν με νέες λιθοδομές, στο πρότυπο των αρχαίων, ελλείποντα τμήματα τοιχοποιίας του μνημείου: οι επεμβάσεις αφορούσαν στον αγωγό και στην κύρια εγκατάσταση της φτερωτής, τα οποία έθεταν σε άμεσο κίνδυνο τη στατική επάρκεια του μνημείου, στον ανατολικό τοίχο του χώρου άλεσης, που αποτελεί και τμήμα του υστερορρωμαϊκού τείχους, καθώς και στον υπόγειο αγωγό του υδρόμυλου κατά το νότιο άκρο της Στοάς του Αττάλου. Με την ολοκλήρωση των στερεωτικών εργασιών το εσωτερικό του χώρου άλεσης επιστρώθηκε με μείγμα ψηφίδας.

Στα Δημόσια Γραφεία για την καλύτερη αναγνωσιμότητα του αρχαίου οικοδομήματος, συμπληρώθηκαν με νέα λιθοδομή, το δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου, τμήμα του νότιου τοίχου και η νοτιοανατολική γωνία της Μικρής Στοάς.

Συμπληρώσεις ελλειπόντων τμημάτων τοιχοποιιών έγιναν και στις εγκαταστάσεις του αδριάνειου υδραγωγείου στην περιοχή του Ελευσινίου ιερού.

Στο ναό του Ηφαίστου πραγματοποιήθηκαν επαναλαμβανόμενοι καθαρισμοί και αφαίρεση της βλάστησης από το δάπεδο, την οροφή του μνημείου και τις ανώτερες σειρές δόμων των τοίχων του σηκού. Επίσης, έγινε η χαρτογράφηση των φθορών των έξι πλακών της ανατολικής ζωφόρου και αφαιρέθηκε το παλαιό στέγαστρο του οπισθονάου[49].

Για τη συντήρηση και προστασία ψηφιδωτών δαπέδων του χώρου πραγματοποιήθηκαν: καθαρισμοί, στερεώσεις, ψηφοθετήσεις και, όπου κρίθηκε απαραίτητο, τα δάπεδα καλύφθηκαν με άμμο για την προστασία τους, όπως στην περίπτωση του ψηφιδωτού δαπέδου του Μητρώου, του δαπέδου από λατύπη μαρμάρου της αυλής της Βιβλιοθήκης του Πανταίνου κ.α.

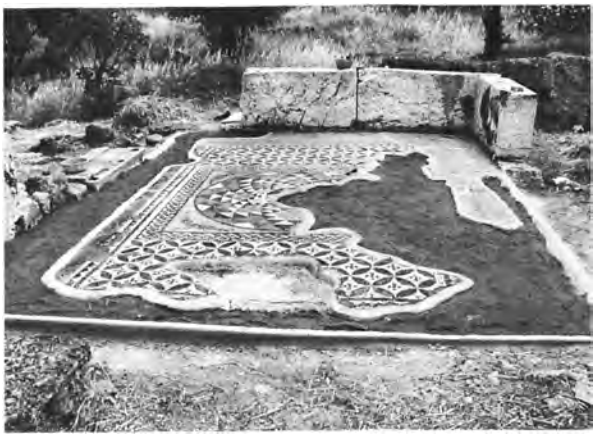
Στη Βιοτεχνική περιοχή συντηρήθηκαν τα δάπεδα από λατύπη μαρμάρου της Οικίας Τ και επιστρώθηκαν με άμμο τα ελλείποντα τμήματά τους, αφού κατασκευάσθηκε νέα λιθοδομή για τη συγκράτηση του δαπέδου του βόρειου δωματίου. Ανάλογες εργασίες πραγματοποιήθηκαν στο κεραμικό δάπεδο του δωματίου με το λουτήρα της Ρωμαϊκής Οικίας Ν όπου απαιτήθηκε η αποκατάσταση του βορειοανατολικού τοίχου της οικίας.

Στην περιοχή των ανασκαφών Dörpfeld και συγκεκριμένα στην Οικία του Ρωμαϊκού ψηφιδωτού συντηρήθηκε και καλύφθηκε το κατώτερο βοτσαλωτό δάπεδο και αναδείχθηκε το υπερκείμενο ρωμαϊκό ψηφιδωτό (Εικ. 46).

Για την προστασία των ευπαθών αρχαίων καταλοίπων κατασκευάσθηκαν δύο στέγαστρα: το πρώτο στη Βιοτεχνική Περιοχή για την προστασία των πηλοτοίχων της Ρωμαϊκής Οικίας Ν και το δεύτερο στην Πλατεία Ν για την προστασία τμήματος τοιχογραφίας οικίας.

Στερεώθηκαν και συμπληρώθηκαν σε μεγάλη έκταση νεό-

49. Οι εργασίες αφαίρεσης του στεγάστρου πραγματοποιήθηκαν υπό την εποπτεία της ΔΑΑΜ του ΥΠΠΟ.

Εικ. 46. Αρχαία Αγορά. Άποψη του ανδρώνα της οικίας με το ρωμαϊκό ψηφιδωτό στην περιοχή των ανασκαφών Dörpfeld, μετά τις εργασίες συντήρησης και αισθητικής αποκατάστασης του ψηφιδωτού.

Εικ. 47. Αρχαία Αγορά. Τα πρανή της οδού Αδριανού μετά την αντιστήριξη και αποκατάστασή τους.

τερα λιθόκτιστα τοιχία[50], με στόχο – κατά περίσταση – τη διασφάλιση αρχαίων καταλοίπων, τη δημιουργία πλατωμάτων θέασης, τη σταθεροποίηση πρανών διαδρομών και γενικότερα, τον ευπρεπισμό του χώρου. Ενδεικτικά αναφέρουμε το αναλημματικό λιθόκτιστο τοιχίο του ανδήρου της Μεσαίας Στοάς[51], το οποίο είχε καταπέσει κατά το παρελθόν αποκαλύπτοντας τον αυτοφυή βράχο. Στη Μεσαία Στοά συμπληρώθηκαν και επιχρίσθηκαν επίσης οι πλινθόκτιστοι πεσσοί αντιστήριξης των αρουραίων λίθων στο δυτικό τμήμα και στη βορειοδυτική γωνία του μνημείου.

Στην περιοχή του Ανατολικού κτιρίου συμπληρώθηκαν τα ελλείποντα τμήματα του λιθόκτιστου τοιχίου, που συγκρατούσε το δάπεδο από μαρμαροψηφίδες του κτιρίου.

Ανάλογες επεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν: στην περιοχή του Βωμού των Δώδεκα Θεών, στο πρανές του Αγοραίου Κολωνού ανατολικά του ναού του Απόλλωνα Πατρώου και της Στοάς του Ελευθερίου Διός, στα νεότερα τοιχία που υποστηρίζουν και οριοθετούν το πλάτωμα του Ναού των Αγίων Αποστόλων κ.α.

Στην περίμετρο του αρχαιολογικού χώρου πραγματοποιήθηκαν μεγάλης έκτασης εργασίες αποκατάστασης και ανάπλασης.

Στην περιοχή του Ελευσινίου ιερού δημιουργήθηκε εκτεταμένο πλάτωμα στάσης-θέασης. Με την ανάκτηση παλαιών και την προσθήκη νέων λιθόκτιστων τοίχων διαμορφώθηκαν δύο συνεχόμενα άνδηρα και ευρύ πλάτωμα, η πρόσβαση στο οποίο επιτεύχθηκε με την εγκατάσταση στο δυτικό άκρο του μεταλλικής κλίμακας. Στο νέο αυτό πλάτωμα προστέθηκαν περίφραξη, μικρή λιθόκτιστη κρήνη και καθιστικά.

Εκτεταμένες εργασίες αντιστήριξης πραγματοποιήθηκαν στα προβληματικά πρανή της οδού Αδριανού, στο χώρο βόρεια των γραμμών του ΗΣΑΠ (Εικ. 47). Στην περιοχή ανατολικά της γέφυρας εισόδου από την οδό Αδριανού (Τομέας ΒΔ) διανοίχθηκε σειρά διερευνητικών τομών: στη ρίζα του πρανούς στο ύψος της ρωμαϊκής βασιλικής, της ρωμαϊκής «Οικίας ε» και της αρχαϊκής «Οικίας γ», με σκοπό τον έλεγχο και την προστασία των υποκείμενων αρχαιοτήτων στα σημεία έδρασης του τοίχου αντιστήριξης. Ο νέος τοίχος, πλ. 1-2 μ. και ύψ. μέχρι 3 μ., κατασκευάστηκε κατά μήκος του βόρειου πρανούς του χώρου, σε συνέχεια παλαιού αναλημματικού τοίχου.

Στην περιοχή δυτικά της γέφυρας εισόδου από την οδό Αδριανού (τομέας ΒΓ) οι εργασίες αντιστήριξης των πρανών επιτεύχθηκαν κυρίως με επιπλεγμάτωση και επίπαση και με αποκατάσταση υφιστάμενων τοιχοποιών νεότερης εποχής. Σε δύο σημεία απαιτήθηκαν επείγουσες στερεωτικές επεμβάσεις σε βυζαντινούς τοίχους.

Στην περιοχή βόρεια του κυρίως αρχαιολογικού χώρου ανακατασκευάσθηκε με ισχυρή βαθμιδωτή λιθοδομή, ύψ. 5,5 μ., το ανάλημμα της νεότερης οδού των Επωνύμων, το οποίο είχε καταπέσει λόγω βροχοπτώσεων.

Τέλος, στερεώθηκε και συμπληρώθηκε το πρανές της οδού Διοσκούρων στην περιοχή του Ελευσινίου ιερού, το οποίο είχε καταρρεύσει από τις έντονες βροχοπτώσεις των τελευταίων ετών.

Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στην πληροφόρηση των επισκεπτών. Τοποθετήθηκαν 62 πώρινες πινακίδες σήμανσης μεμονωμένων μνημείων και 20 μεγάλες πινακίδες σήμανσης αρχαιολογικών ενοτήτων και μνημείων, οι οποίες περιλαμβάνουν πλούσιο εποπτικό υλικό: τοπογραφικά, κατόψεις και σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των μνημείων, ώστε να καθίσταται

50. Πρόκειται για λιθόκτιστα τοιχία, τα οποία κατασκευάσθηκαν από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών κατά τα έτη 1953-1959 κατά τη διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου.

51. Πρόκειται για το τμήμα τοίχου, που βρίσκεται ανάμεσα στον ημικυκλικό διάδρομο του «Παλατιού των Γιγάντων» και στη Μικρή Στοά των Δημοσίων Γραφείων.

αντιληπτή στον επισκέπτη η αρχική μορφή και η χρήση των μνημείων, καθώς και η αρχαία τοπογραφία.

Για την προβολή του έργου εκτυπώθηκαν τετράπτυχα φυλλάδια και αφίσες.

Νέα καθιστικά και μαρμάρινη κρήνη σε σχήμα περιρραντηρίου τοποθετήθηκαν για την εξυπηρέτηση του κοινού και συντηρήθηκε το σύνολο του παλαιού εξοπλισμού του αρχαιολογικού χώρου.

Για την καλύτερη λειτουργία του χώρου κατασκευάστηκαν 4 μικρά φυλάκια-σκοπιές και 2 νέα φυλάκια: ένα στη νέα είσοδο του αρχαιολογικού χώρου από την οδό Διονυσίου Αρεοπαγίτου (περιοχή Αρείου Πάγου-ανασκαφών Dörpfeld) και ένα στη νέα είσοδο στην Αρχαία Αγορά από την οδό Αποστόλου Παύλου[52].

Για την ασφαλή πρόσβαση των επισκεπτών στο λόφο του Αρείου Πάγου κατασκευάστηκε μεταλλική κλίμακα στα δυτικά της αρχαίας λαξευμένης στο βράχο κλίμακας, που είναι λίαν ολισθηρή.

Μεγάλης έκτασης επεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν στα δίκτυα υποδομής σε όλη την έκταση του αρχαιολογικού χώρου, που αφορούν στην ύδρευση-άρδευση, αποστράγγιση και απορροή των ομβρίων, στην πυρόσβεση και στο φωτισμό ασφαλείας.

ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΣΑΡΑΓΑ - ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

Στοά του Αττάλου. Μουσείο Αρχαίας Αγοράς

Στη Στοά του Αττάλου το 2003, πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης και εκσυγχρονισμού των υποδομών του κτιρίου της Στοάς του Αττάλου[53]. Τα σύγχρονα αρχιτεκτονικά στοιχεία του ισογείου καθαρίστηκαν από τις επικαθήσεις σκόνης και αιθάλης[54]. Παράλληλα, αντικαταστάθηκαν οι 6 παλαιές πόρτες από αλουμίνιο του ισογείου από μεγάλες ξύλινες πόρτες, ομοιάζουσες με τις αρχαίες.

Ειδικές ράμπες τοποθετήθηκαν στο άνδηρο και στην είσοδο του Μουσείου για τη διευκόλυνση των ατόμων με κινητικά προβλήματα.

Συνεργείο συντηρητών[55] καθάρισε και συντήρησε 40 γλυπτά και επιγραφές στο ισόγειο της Στοάς. Επίσης, αναδείχθηκαν οι λίθινες αρχαιότητες που ήταν τοποθετημένες στο άνδηρο του μνημείου, με την κατασκευή χυτών βάσεων.

Κατά το 2003 εκπονήθηκε από την αρχιτέκτονα Α. Βοναπάρτη σε συνεργασία με την υπογράφουσα η μελέτη ανακαίνισης-επανέκθεσης της συλλογής του Μουσείου και εγκρίθηκε από το ΚΑΣ[56]. Οι εργασίες ανακαίνισης-επανέκθεσης διήρκεσαν 10 μήνες και το Μουσείο τέθηκε σε επαναλειτουργία πριν από την έναρξη των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας.

Η νέα έκθεση του Μουσείου είχε ως βασικούς στόχους: τον εκσυγχρονισμό της μουσειακής υποδομής, την αισθητική αναβάθμιση της έκθεσης και τον τονισμό του διδακτικού της χαρακτήρα.

Καινοτομία της επανέκθεσης ήταν αφενός η αποκατάσταση της κάτοψης του κτιρίου με την υποδήλωση της θέσης των μεσοτοιχιών των αρχαίων καταστημάτων της Στοάς και αφετέρου η οργάνωση των εκθεμάτων σε θεματικές ενότητες με χρονολογική ακολουθία μέσα στα όρια των καταστημάτων.

Για το σκοπό αυτό οι νέες προθήκες διατάχθηκαν κατά μήκος των τοίχων της αίθουσας και στη θέση όπου κατά την αρχαιότητα υπήρχαν οι εγκάρσιοι τοίχοι των καταστημάτων τοποθετήθηκαν προεξέχουσες προθήκες, κάθετα στον άξονα του χώρου και από τις δύο πλευρές της αίθουσας. Οι μεσοτοιχίες δηλώθηκαν με χρωματική διαβάθμιση στους τοίχους της αίθουσας και με ειδική επεξεργασία της επιφάνειας του μαρμάρου στο δάπεδο. Με αυτόν τον τρόπο υπονοείται η διαμόρφωση και η εσωτερική οργάνωση του χώρου κατά την αρχαιότητα και γίνεται κατανοητή στον επισκέπτη η παρατακτική διάταξη των καταστημάτων του αρχαίου οικοδομήματος.

Στον κεντρικό άξονα της αίθουσας τοποθετήθηκαν έξι περίοπτες προθήκες, με χαρακτηριστικά εκθέματα.

Οι εργασίες επανέκθεσης περιελάμβαναν αντικατάσταση του δαπέδου, κατασκευή νέων προθηκών και ελαιοχρωματισμό της νέας οικοσκευής και της αίθουσας σε χρωματικές αποχρώσεις που εναρμονίζονται με το χώρο και δημιουργούν μια ευχάριστη ατμόσφαιρα στο Μουσείο, ενώ ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στο φωτισμό του.

Για την έκθεση των αρχαίων στο εσωτερικό των προθηκών κατασκευάσθηκαν νέες βάσεις και στηρίγματα από plexiglass και όπου κρίθηκε απαραίτητο, νέες μαρμάρινες βάσεις των λίθινων εκθεμάτων.

Κατά τις εργασίες επανέκθεσης αντιμετωπίσθηκαν επίσης προβλήματα διατήρησης και αισθητικής αποκατάστασης των εκτεθειμένων αρχαιοτήτων. Αποκαταστάθηκαν παλαιές συγκολλήσεις που παρουσίαζαν προβλήματα, αντικαταστάθηκαν ή χρωματίστηκαν εκ νέου οι παλαιές συμπληρώσεις αγγείων και ειδωλίων, καθαρίστηκαν πολυάριθμα αγγεία και γλυπτά. Συνολικά συντηρήθηκαν και αποκαταστάθηκαν 150 εκθέματα[57].

52. Το έργο κατασκευής των δύο νέων φυλακίων εκτελέστηκε από την ΔΑΑΜ.

53. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν με την ευκαιρία της τελετής ένταξης νέων μελών στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

54. Το έργο ανατέθηκε σε ειδικό συνεργείο και η μέθοδος που ακολουθήθηκε καθορίστηκε μετά από δοκιμές και αφού τέθηκε υπόψη της Διεύθυνσης Συντήρησης του ΥΠΠΟ.

55. Τις εργασίες καθαρισμού και συντήρησης των αρχαίων επέβλεψε η γλύπτρια-συντηρήτρια της Διεύθυνσης Συντήρησης του ΥΠΠΟ Χρ. Τρίτου.

56. Στις εργασίες επανέκθεσης σημαντική ήταν η συμβολή των εκτάκτων αρχαιολόγων Μ. Λιάσκα και Κ. Καραγιάννη. Στις εργασίες εγκιβωτισμού των αρχαιοπτών συμμετείχε και η αρχαιολόγος Ειρ. Ρώσσιου.

57. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από τους συμβασιούχους συντηρητές

Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη σήμανση της συλλογής του Μουσείου. Η πληροφορία παρέχεται στους επισκέπτες στην ελληνική και αγγλική γλώσσα και ο επισκέπτης μπορεί να διαβάσει μόνο τον τίτλο και τη χρονολόγηση της ενότητας ή μπορεί επιπλέον να πάρει πληροφορίες για το κάθε έκθεμα χωριστά. Σχέδια, φωτογραφίες και επεξηγηματικά κείμενα δίνουν στον επισκέπτη συμπληρωματικές πληροφορίες για τα εκθέματα και τις λειτουργίες τους, αλλά και για τα σύνολα από τα οποία προέρχονται. Σε ειδικά πετάσματα, που αναρτήθηκαν στα ανοίγματα της δυτικής πλευράς της αίθουσας, τυπώθηκαν τοπογραφικά σχέδια και σύντομα γενικά κείμενα, τα οποία πληροφορούν τους επισκέπτες για την τοπογραφία και τα οικοδομήματα της Αγοράς ανά εποχές και συνδέουν τις εκτεθειμένες στις προθήκες αρχαιότητες με το χώρο προέλευσής τους.

Ο επισκέπτης εισέρχεται στον προθάλαμο του Μουσείου, όπου εκτίθεται εποπτικό υλικό που αφορά στο ιστορικό του αρχαιολογικού χώρου της Στοάς του Αττάλου και του Μουσείου.

Στο επόμενο κατάστημα εκτίθενται αρχαιότητες που ανάγονται στους νεολιθικούς και μυκηναϊκούς χρόνους: πήλινα αγγεία, λίθινα εργαλεία και άλλα μικροαντικείμενα και προέρχονται από πηγάδια, αποθέτες και τάφους που αποκαλύφθηκαν στην περιοχή της Αγοράς.

Στο 3ο και 4ο κατάστημα του Μουσείου παρουσιάζονται αρχαιότητες της γεωμετρικής περιόδου. Πρόκειται κυρίως για ταφικά σύνολα που χρονολογούνται από το 1000 μέχρι το 725 π.Χ.

Στο 5ο κατάστημα εκτίθενται αρχαιότητες αρχαϊκής εποχής: ο γνωστός πήλινος αρύβαλλος, με μορφή αυτοδιαδούμενου αθλητή, αγγεία ανατολίζοντος ρυθμού, που προέρχονται κυρίως από πηγάδια, τα ευρήματα αποθέτη ενός πρωτοαττικού ιερού που ήλθε στο φως στη βόρεια κλιτύ του Αρείου Πάγου κ.ά.

Στα τρία επόμενα καταστήματα παρουσιάζονται αρχαιότητες, κυρίως των κλασικών χρόνων. Στο πρώτο κατάστημα φιλοξενούνται τα ευρήματα που αφορούν στο δημόσιο βίο και στις λειτουργίες του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ενδεικτικά αναφέρονται το ψηφισματικό ανάγλυφο με το νόμο κατά της τυραννίας, τα όστρακα οστρακισμού, οι χάλκινες δικαστικές ψήφοι, τα δικαστικά πινάκια, τμήμα κληρωτηρίου, η πήλινη κλεψύδρα, επίσημα μέτρα και σταθμά κ.ά. Η ομαδοποίηση πραγματοποιήθηκε κατά τρόπο ώστε να δοθεί έμφαση στις διοικητικές λειτουργίες, όπως οι λειτουργίες της δικαιοσύνης, οι οικονομικές δραστηριότητες και οι μέθοδοι προστασίας του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Στα δύο επόμενα καταστήματα εκτίθενται κυρίως μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία, έργα γνωστών καλλιτεχνών, όπως ο κρατήρας του Εξηκίου και μελαμβαφή και άβαφα αγγεία και σκεύη, που σχετίζονται με την καθημερινή ζωή των αρχαίων Αθηναίων.

Στα δύο τελευταία καταστήματα παρουσιάζονται αρχαιότητες που χρονολογούνται από τους ελληνιστικούς έως και τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Ελληνιστικά και ρωμαϊκά ειδώλια και προσωπεία, αγγεία, πήλινοι λύχνοι, τα ευρήματα ενός πηγαδιού, το οποίο ήταν σε χρήση από τους ρωμαϊκούς έως τους βυζαντινούς χρόνους, λίγα χαρακτηριστικά εφυαλωμένα αγγεία βυζαντινών χρόνων. Στην ίδια ενότητα εκτίθενται το εξαιρετικής τέχνης ελεφαντοστέινο αγαλμάτιο του Λυκείου Απόλλωνα και μαρμάρινες αρχαιότητες, όπως τα πορτραίτα των ρωμαϊκών χρόνων και μικρά γλυπτά αντίγραφα των σημαντικών λατρευτικών γλυπτών που κοσμούσαν ναούς και στοές της Αγοράς.

Εργασίες ριζικής ανακαίνισης πραγματοποιήθηκαν και στο χώρο των πωλητέων της Στοάς, όπου ύστερα από μελέτη που εκπόνησε η αρχιτέκτων Α. Βοναπάρτη δημιουργήθηκε ένα πατάρι, στο οποίο στεγάζεται η διαχείριση του Μουσείου, ενώ στο ισόγειο διαμορφώθηκε ένας σύγχρονος χώρος υποδοχής των επισκεπτών και εκτίθενται τα πωλητέα είδη. Όλες οι κατασκευές είναι αυτοφερόμενες, καθώς στο χώρο αυτό οι τοίχοι του αρχαίου καταστήματος διατηρούνται σε σημαντικό ύψος.

ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΣΑΡΑΓΑ

2001

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πλάκα

Κατά τις σωστικές ανασκαφικές έρευνες και αποχωματώσεις στα υπόγεια και στις αυλές των ακινήτων, κατά τον έλεγχο τοιχοποιίας και τις αποτοιχίσεις καθώς και κατά τις εργασίες καθαίρεσης κονιαμάτων και τοίχων στο εσωτερικό τους, περισυνελέγησαν 336 τμήματα γλυπτών, επιγραφών και αρχιτεκτονικών μελών. Από αυτά, τα 79 σπουδαιότερα καταγράφηκαν στα δελτία και οικεία ευρετήρια στην Αρχαιολογική Αποθήκη της οδού Άρεως και συντηρήθηκαν 30 γλυπτά.

Κατά τις εργασίες καθαίρεσης κονιαμάτων και αποξήλωσης τοίχων από το διατηρητέο ακίνητο επί της οδού Θεωρίας και Αρετούσας 17α (φερομένης ιδιοκτησίας Γ. Μαυροειδή), το οποίο είχε υποστεί ζημιές από το σεισμό του 1999 στην Αθήνα, εντοπίστηκαν και περισυνελέγησαν: α) τμήμα ενεπίγραφου κίονα (αρ. ευρ. ΠΛ 1996) (σωζ. διαστ. 0,20×0,125×0,30 μ.), β) τμήμα αναγλύφου με παράσταση ζώου, πιθανώς αιλουροειδούς μεσοβυζαντινών χρόνων (αρ. ευρ. ΠΛ 1997) (σωζ. διαστ. 0,29×0,24×0,08 μ.) και 2 αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία μεταφέρθηκαν και φυλάσσονται σε στεγασμένα ράφια στο οικόπεδο επί της οδού Πρυτανείου 16 (ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ). Στο οικόπεδο επί της οδού Ποικίλης 6 (ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ), ολοκλη-

Θ. Καγκιούζη, Κ. Βουτσά, Π. Πιτσιρή, Μ. Κορώση και Μ. Μπαρδάνη υπό την εποπτεία της συντηρήτριας αρχαιοτήτων της Εφορείας Ν. Λαζάρου.

ρώθηκαν οι εργασίες αποχωμάτωσης, που άρχισαν το 2000[58], και περισυνελέγησαν 119 αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία φυλάσσονται σε λιθοσωρό στον αρχαιολογικό χώρο πρώην «Καλάμια» και 27 τμήματα γλυπτών και επιγραφών, τα οποία καταγράφηκαν στην αρχαιολογική αποθήκη της οδού Άρεως. Αναφέρουμε ενδεικτικά τα σπουδαιότερα: α) Άκρο αριστερό πόδι μορφής με συμφυή πλίνθο στην οποία σώζονται ίχνη επιγραφής: *ΑΝΕΘΕΚΕΝ* (αρ. ευρ. ΠΛ 1983) (σωζ. ύψ. 0,061 μ.), β) άνω πρόσθιο τμήμα κορμού ανδρικής γυμνής μορφής μικρότερης του φυσικού (αρ. ευρ. ΠΛ 1985), γ) άνω πρόσθιο τμήμα κορμού ανδρικής μορφής, που φορεί πιθανώς χλαμύδα (αρ. ευρ. ΠΛ 1988) και δ) τριταινιωτό ενεπίγραφο επιστύλιο ρωμαϊκών χρόνων (αρ. ευρ. ΠΛ 2022) (σωζ. μήκ. 1,50, ύψ. 0,29, πάχ. 0,18 μ.). Ολοκληρώθηκαν επίσης, οι εργασίες στο ακίνητο της οδού Πανός 16 (ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ), οι οποίες άρχισαν το 1997[59] και έχει παραχωρηθεί στην 1η ΕΒΑ, για την αποθήκευση των ευρημάτων του ΜΕΤΡΟ. Στο βόρειο τοίχο της οικίας εντοπίστηκαν εντοιχισμένα και περισυνελέγησαν: α) τρία τμήματα επιτύμβιων ενεπίγραφων κιονίσκων (αρ. ευρ. ΠΛ 2016, ΠΛ 2017, ΠΛ 2049), β) τμήμα δυσδιάγνωστου μέλους από ενδεδυμένη μορφή (αρ. ευρ. ΠΛ 2048) και γ) τμήμα από επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη (αρ. ευρ. ΠΛ 2052). Στο ακίνητο επί της οδού Διογένους 8 (φερομένης ιδιοκτησίας Μ. Μπρούσκαρη), εντοπίστηκαν και περισυνελέγησαν: α) τμήμα ενεπίγραφου κίονα (αρ. ευρ. ΠΛ 2024), β) τμήμα πτυχώσεων από ενδεδυμένο γλυπτό (αρ. ευρ. ΠΛ 2027), γ) τμήμα από το μηρό ενδεδυμένου αγάλματος (αρ. ευρ. ΠΛ 2025), δ) κάτω τμήμα ενδεδυμένης μορφής από αγαλμάτιο με συμφυή πλίνθο (αρ. ευρ. ΠΛ 2026) (σωζ. διαστ. 0,23×0,12×0,17) και ε) 17 αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία μεταφέρθηκαν και φυλάσσονται σε λιθοσωρό στον αρχαιολογικό χώρο πρώην «Καλάμια». Επίσης, κατά τις εργασίες απομάκρυνσης διαταραγμένης επίχωσης 0,50 μ.[60] από το δάπεδο προϋπάρχοντος κτιρίου στο βόρειο μέρος του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν: α) η υποθεμελίωση τοίχου (Τχ1) κατασκευασμένη από λίθους μεγάλου μεγέθους με ισχυρό συνδετικό ασβεστοκονίαμα, οικίας εποχής Τουρκοκρατίας και β) δεύτερος τοίχος (Τχ2) σε επαφή με την ανατολική παρειά του Τχ1, κατασκευασμένος από θραύσματα πωρολίθων, λίθους μεσαίου μεγέθους, τμήματα κεραμικών πλίνθων και ισχυρό συνδετικό κονίαμα μήκ. 0,64, πλ. 0,43 και ύψ. 1,30 μ., ο οποίος χρησίμευε ως αντιστήριξη του Τχ1. Μετά την αποτύπωσή τους, τα ευρήματα ξαναμπαζώθηκαν με τις ίδιες επιχώσεις.

Στο διατηρητέο ακίνητο επί των οδών Θόλου 7 και Κλεψύδρας 9[61] (φερομένης ιδιοκτησίας Ε. Στεφανάκη) αποκαλύφθηκαν τα μέρη ελαιοτριβείου μεσαιωνικών χρόνων ή εποχής τουρκοκρατίας, τα οποία παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με τα ελαιοτριβεία που έχουν βρεθεί: α) στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού[62] το 1993 και πιθανώς ανήκε στη μονή του Αγίου Ασώματου και β) στην προεπαναστατική οικία Παλαιολόγου-Μπενιζέλου στην οδό Αδριανού 96[63] στην Πλάκα.

Στο νότιο τοίχο της παλαιότερης οικίας βρέθηκε σε ύψος 1 μ.[64] λιθόκτιστη κρηπίδα, διαστ. 2,26×2,10×0,40 μ. Αποτελούσε τη βάση πιεστηρίου ελαιοτριβείου (ara) και απετελείτο από επαναχρησιμοποιημένα τμήματα αρχιτεκτονικών μελών, τα κορυφαία των οποίων στην κρηπίδα φέρουν τη χαρακτηριστική κυκλική λάξευση (canalis rotunda) για τη ροή του λαδιού. Παραπλεύρως, σώζεται κτιστός πειόσχημος αγωγός, πιθανότατα για την παροχή νερού. Πάνω σε νεότερο υπερκείμενο τοίχο της κρηπίδας αποκαλύφθηκε τετράγωνη οπή, διαστ. 0,60×0,50 μ., που χρησίμευε ως φωλιά πάκτωσης ξύλινης δοκού τετράγωνης διατομής, η οποία με την προσθήκη βάρους χρησίμευε στη σύνθλιψη του ελαιοκάρπου. Δεύτερη οπή ίδιου τύπου με την πρώτη βρέθηκε 2 μ. δυτικά της και σε ύψος 0,60 μ. τα αποτυπώματα δύο πίθων, που πιθανότατα εξασφάλιζαν την περισυλλογή λαδιού. Σε άμεση σχέση με τις οπές πάκτωσης βρίσκεται ο εντοιχισμένος σε μεταγενέστερη εποχή στη βορειοδυτική γωνία της οικίας κορμός δωρικού κίονα, ο οποίος φέρει στην κορυφή του τραπεζοειδή τόρμο πιθανότατα για τη στήριξη ξύλινου κοχλία, όπου με τη βοήθεια στροφέως κινείτο κατακόρυφα η οριζόντια ξύλινη δοκός. Όλα τα ευρήματα, πλην της 2ης οπής πάκτωσης, παραμένουν όπως βρέθηκαν και διατηρούνται στο ισόγειο της οικίας. Από τις ανωτέρω εργασίες περισυνελέγησαν: α) τμήμα ενεπίγραφου βάθρου από ελευσίνιο λίθο (αρ. ευρ. ΠΛ 1999), β) τμήμα αναγλύφου με παράσταση ζώου, πιθανώς λέοντος (αρ. ευρ. ΠΛ 2019), γ) τμήμα ενεπίγραφου επιτύμβιου κιονίσκου (αρ. ευρ. ΠΛ 2137) και δ) 14 αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία φυλάσσονται στο οικόπεδο επί της Πρυτανείου 16 (ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ).

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

58. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 48.

59. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 33.

60. Οι μετρήσεις για τα βάθη ελήφθησαν από το σταθερό σημείο 0,00, που ορίστηκε η άνω επιφάνεια του πεζοδρομίου επί της οδού Διογένους.

61. Η ανασκαφική διερεύνηση του οικοπέδου ξεκίνησε υπό την εποπτεία της υπογράφουσας και λόγω απουσίας της με άδεια τοκετού, ολοκληρώθηκε από τον συμβασιούχο αρχαιολόγο Δ. Σούρλα, ο οποίος συνέταξε και την τελική έκθεση ανασκαφής.

62. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 17, 22 και 23. Βλ. επίσης σημ. 20, όπου παρατίθεται βιβλιογραφία σχετικά με τα ελαιοτριβεία.

63. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 7.

64. Οι μετρήσεις για τα βάθη ελήφθησαν από το σταθερό σημείο 0,00, που ορίστηκε η άνω επιφάνεια του πεζοδρομίου στη συμβολή των οδών Θόλου και Κλεψύδρας.

2003

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πλάκα

Κατά τις εργασίες αποξήλωσης τοίχων και καθαίρεσης κονιαμάτων στα παρακάτω ακίνητα, περισυνελέγησαν: α) επί της οδού Αδριανού 100 (φερομένης ιδιοκτησίας Κ. Μπιτζάνη), τμήμα αναγλύφου, στην πρόσθια όψη του οποίου σώζεται δέσμη πτυχώσεων από την παρυφή ενδύματος μορφής (αρ. ευρ. ΠΛ 2154), β) επί της οδού Κλάδου 8 και Κρεββατά (φερομένης ιδιοκτησίας Αικ. Παπαλάσκαρη) τμήμα κυκλικού αναγλύφου με παράσταση ιπποειδούς (ΠΛ 2142) και τμήμα κοσμήτη (ΠΛ 2143), γ) επί της οδού Πανός 17 (φερομένης ιδιοκτησίας Ν. Νικολόπουλου) τμήμα αναγλύφου με πτυχές από το ένδυμα μορφής (ΠΛ 2156), τμήμα ιωνικής βάσης με συμφυή πλίνθο σωζόμενη κατά το 1/4 της περιφέρειάς της (ΠΛ 2157) και τμήμα επιτύμβιου κίονα με λείψανα δίστιχης επιγραφής:

--------- *ΣΥ*

ΘΥΓΑΤΗΡ

και δ) επί της οδού Θόλου 16 (ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ) τμήμα επιτύμβιου ενεπίγραφου κίονα (ΠΛ 2155), άνω γωνιαίο τμήμα βωμού (ΠΛ 2203), δύο τμήματα ιωνικών βάσεων και τμήμα επιστυλίου.

Στο ακίνητο επί της οδού Θρασυβούλου 9 (φερομένης ιδιοκτησίας Κ. Τάραντο) έγιναν εργασίες αφαίρεσης διαταραγμένης επίχωσης, ύψ. 2,50 μ., στο νοτιοανατολικό δωμάτιο του ισογείου της οικίας και αποκαλύφθηκαν τρεις τοίχοι: ο Τχ1 κατεύθυνσης Α.-Δ., σωζ. μήκ. 1,80, πλ. 0,60 και ύψ. 2,50 μ., και οι Τχ2 και Τχ3, κατεύθυνσης Β.-Ν. και ίδιων διαστάσεων περίπου με τον Τχ1[65]. Οι ανωτέρω τοίχοι, κατασκευασμένοι από αργούς λίθους μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, θραύσματα πωρολίθων, μαρμάρινα θραύσματα και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό, αποξηλώθηκαν και χρονολογούνται στους μεσαιωνικούς χρόνους ή στην εποχή τουρκοκρατίας, όπως προκύπτει από την κεραμική. Επίσης, εντοπίστηκαν και περισυνελέγησαν 8 αρχιτεκτονικά μέλη[66] και 4 γλυπτά, εκ των οποίων αξίζει να αναφερθεί ένα τμήμα αναθηματικού αναγλύφου, με παράσταση ανακεκλιμένης, ενδεδυμένης με ιμάτιο μορφής καθώς και μικρό τμήμα της κλίνης (αρ. ευρ. ΠΛ 2135) (σωζ. ύψ. 0,195, σωζ. πλ. 0,11, σωζ. πάχ. 0,075 μ.).

65. Το βάθος δεν κατέστη δυνατό να υπολογιστεί λόγω της μεγάλης υψομετρικής διαφοράς της οικίας με την οδό Θρασυβούλου.

66. Μετά την καταγραφή τους στο ημερολόγιο ανασκαφής, μεταφέρθηκαν για τη φύλαξή τους σε υπαίθρια σπεγασμένα ράφια στο οικόπεδο επί της Πρυτανείου 16 στην Πλάκα.

Σκάμμα ΔΕΦΑ (οδοί Αδριανού - Μνησικλέους - Φλέσσα και Κυρρήστου)

Κατά τις εργασίες διάνοιξης τάφρων, πλ. 0,50 και βάθ. 0,70 μ., επί των παραπάνω οδών για την τοποθέτηση αγωγού φυσικού αερίου από τη ΔΕΦΑ, δεν εντοπίστηκαν αρχαία ή μεταγενέστερα οικοδομικά λείψανα, παρά μόνο κινητά ευρήματα στη συμβολή των οδών Φλέσσα και Κυρρήστου και σε βάθος -0,45 μ.: α) μία μαρμάρινη πλάκα με διακόσμηση ιωνικού κυματίου, β) τμήμα αρράβδωτου κίονα και γ) τμήμα βάθρου με κυματοειδή διαμόρφωση.

Οικόπεδο επί της οδού Αδριανού 92 (φερομένης ιδιοκτησίας Μητρόπολης Αθηνών)

Οι ανασκαφικές εργασίες στο εν λόγω οικόπεδο[67], στο οποίο θα γίνει οικοδόμηση διώροφου κτιρίου κατοικιών και επαγγελματικής στέγης, έγιναν με σκοπό την αποκάλυψη τμήματος της βόρειας πλευράς του υστερορρωμαϊκού τείχους, το οποίο χτίστηκε το τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. μ.Χ., μετά την επιδρομή των Ερούλων, με οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση. Τμήματά του έχουν εντοπιστεί στην Αρχαία Αγορά, στη Βιβλιοθήκη Αδριανού[68], στα υπόγεια των ακινήτων της οδού Αδριανού 88^{α} και 88^{β} [69], 94[70], 98[71] και στο χώρο του Διογενείου[72].

Σε πρώτη φάση, κατά την αφαίρεση των διαταραγμένων επιχώσεων σχεδόν σε όλη την έκταση του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν λείψανα νεότερων χρόνων. Συγκεκριμένα: α) τα κατάλοιπα οκτώ νεότερων τοίχων κατασκευασμένων από αργολιθοδομή και σκληρό συνδετικό ασβεστοκονίαμα, οι οποίοι ανήκαν στο υπόγειο του προϋπάρχοντος κτιρίου, β) τμήματα από έξι κτιστούς σιρούς, δύο πίθους[73], τμήμα δαπέδου, τμήμα πλίνθινου φρεατίου και τμήμα από πειόσχημο αγωγό, μεσαιωνικών χρόνων. Όλα τα ανωτέρω ευρήματα, πλην τμημάτων των σιρών, αφού αποτυπώθηκαν και φωτογραφήθηκαν, αποξηλώθηκαν. Από τις αποξηλώσεις περισυνελέγησαν 60 θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών, τα οποία αφού καταγράφηκαν στο ημερολόγιο, μεταφέρθηκαν στο χώρο του Διογενείου και οκτώ γλυπτά, τα οποία καταγράφηκαν στην Αποθήκη Άρεως. Αναφέ-

67. Την εποπτεία των εργασιών που διήρκεσαν από τον Μάρτιο-Μάιο 1998 και Απρίλιο-Δεκέμβριο 2003 την είχε η υπογράφουσα και από τον Νοέμβριο 2002 - Ιανουάριο 2003 η συμβασιούχος αρχαιολόγος Μ. Σακελλαράκη, λόγω απουσίας της πρώτης με άδεια τοκετού.

68. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 12 και 51 (1996): Χρονικά, σ. 25 και 27.

69. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 19.

70. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 16 κ.ε.

71. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 6.

72. Ό.π., σ. 6 κ.ε.

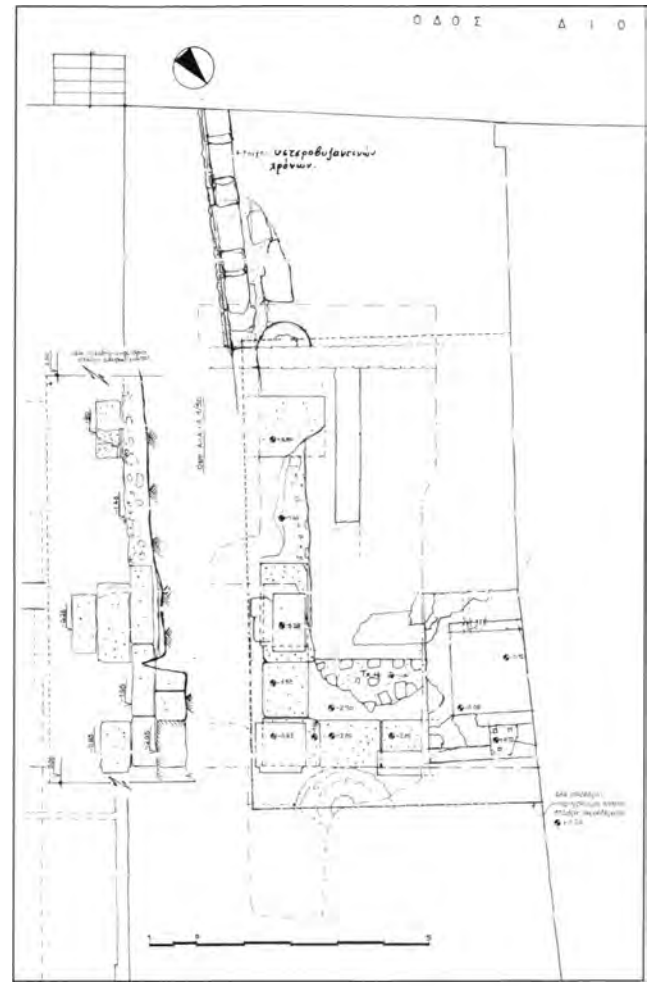
73. Ο πίθος 1 βρέθηκε ακέραιος και μεταφέρθηκε στη Βιβλιοθήκη Αδριανού, ενώ ο πίθος 2 ήταν ραγισμένος εξαιτίας των υπερκείμενων επιχώσεων και κατακερματίστηκε.

ρουμε τα σπουδαιότερα: α) τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης με ανθεμωτή επίστεψη (αρ. ευρ. ΠΛ 1782), μέγ. σωζ. ύψ. 0,39, μέγ. σωζ. πλ. 0,32 και πάχ. 0,09 μ., β) ανάγλυφο με παράσταση Αθηνάς που φέρει γοργόνειο (αρ. ευρ. ΠΛ 1778), (μέγ. σωζ. ύψ. 0,58, σωζ. πλ. 0,35 και πάχ. 0,21 μ., και γ) πώρινη επίστεψη επιτύμβιου οθωνικού μνημείου (αρ. ευρ. ΠΛ 1911).

Στο κέντρο περίπου του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν σε βάθος -0,28 έως και -2,05 μ. τμήμα της βόρειας πλευράς του υστερορρωμαϊκού τείχους, από το οποίο διασώζεται σε ύψος ενός δόμου η βόρεια παρειά του και σε ύψος τεσσάρων δόμων η ανατολική (Εικ. 48-49). Έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και αποτελείται από ογκώδεις πωρόλιθους. Για συνδετικό υλικό μεταξύ τους έχει χρησιμοποιηθεί σκληρό ασβεστοκονίαμα. Το τμήμα που αποκαλύφθηκε έχει μήκος 3,70, μέγ. πλάτος (Β.-Ν.) 4,30 και σωζ. ύψος 2,90 μ. Το ολικό μήκος του τείχους δεν ήταν δυνατόν να καθοριστεί, διότι λόγω του μεγάλου βάθους της έρευνας υπήρξε κίνδυνος κατάρρευσης των σύγχρονων τοίχων των όμορων οικιών. Το βόρειο τμήμα του τείχους εδράζεται στο φυσικό έδαφος (κιμηλιά), ενώ το νοτιοανατολικό σε σκληρή στρώση από αργούς λίθους, κεραμίδες και κονίαμα (opus), η οποία αποκαλύφθηκε σε βάθος -1,40 μ. Η υποθεμελίωση αυτή εκτείνεται προς Ν. σε μήκος 5,30 μ. (Β.-Ν.), κυμαινόμενο πλάτος 0,70 μ./1,30 μ. (Α.-Δ.) και ύψος 0,65 μ. Στο νοτιότερο σωζόμενο όριο της υποθεμελίωσης, βρέθηκε να εδράζεται και άλλος πωρόλιθος (βάθος -0,80 μ.), διαστ. 1,20 (Β.-Ν.)×1,30 μ. (Α.-Δ.) και ύψος 0,60 μ. Δυστυχώς, για τους ίδιους ανωτέρω λόγους, η ανασκαφική έρευνα δεν συνεχίστηκε στα ανατολικά, ώστε να διευκρινιστεί αν είναι κατά χώραν ή όχι και γενικότερα αν εντάσσεται στο τείχος ή σε κάποιο άλλο οικοδόμημα.

Τμήμα του πυρήνα του τείχους, πιθανώς, αποτέλεσε προγενέστερος κατασκευαστικά τοίχος (Τχ4) κατεύθυνσης Α.-Δ., που βρέθηκε σε βάθος -0,90 μ. Ήταν κατασκευασμένος με λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, κεραμίδες, μαρμάρινα θραύσματα και συνδετικό κονίαμα. Η νότια παρειά του ήταν επικαλυμμένη με επενδυτικό κονίαμα, που σώζεται αποσπασματικά. Οι διαστάσεις του είναι: σωζ. μήκος 2,25, πλάτος 0,95 και σωζ. ύψος 1,50 μ. Το ανατολικό τμήμα του Τχ4 εδραζόταν σε στρώση από λίθους, μαρμάρινα θραύσματα και κεραμίδες, η οποία έφθανε μέχρι βάθος -2,70 μ. Η χρονολόγηση της κεραμικής, που περισυνελέγη από την καθαρή επίχωση μεταξύ των λειψάνων του υστερορρωμαϊκού τείχους και του Τχ4, τοποθετεί με ασφάλεια τον δεύτερο στους υστεροελληνιστικούς χρόνους[74].

Στη δεύτερη φάση των εργασιών στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου και σε ύψος +0,72 μ. έως -0,12 μ., βρέθηκε ακέ-

Εικ. 48. Αθήνα. Πλάκα. Οδός Αδριανού 92. Τμήμα από τη βόρεια πλευρά του υστερορρωμαϊκού τείχους. Κάτοψη και όψη.

ραιη σχεδόν ορθογώνια δεξαμενή[75], διαστ. 1,80×1,62 και σωζ. ύψ. 1,02 μ. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι με λίθους μεσαίου μεγέθους, κεραμίδες και ασβεστοκονίαμα και εσωτερικά φέρουν επίστρωση από ερυθρωπό κουρασάνι, πάχ. 0,01 μ., όπου διακρίνονται κυματοειδή αποτυπώματα για την επάλειψη του τελικού στρώματος. Μέσα στη δομή του βόρειου τοίχου της ενσωματώθηκαν δύο πωρόλιθοι[76] σε β΄ χρήση, οι οποίοι, προφανώς, αποσπάστηκαν από το τείχος. Το εσωτερικό δάπεδο αποτελείται από θραύσματα κεραμικών πλίνθων σε υπόστρωμα σκληρού κονιάματος. Στην ανατολική γωνία της δεξαμενής διασώζεται τμήμα αγωγού κυκλικής διατομής (διαμ. 0,04 μ.) για την απορροή των υδάτων (Εικ. 48-49).

74. Η κεραμική απετελείτο από λίγα όστρακα αβαφών χρηστικών αγγείων και από τμήμα σώματος πυξίδας με διακόσμηση χαρακτού δικτυωτού πλέγματος, που εναλλάσσεται με «σκακιέρα» υστεροελληνιστικών χρόνων.

75. Πιθανώς εποχής της τουρκοκρατίας.

76. Το δυτικό πέρας του δεύτερου πωρολίθου εκτείνεται κάτω από τον Δ. όμορο τοίχο της οικίας Αδριανού 90.

Εικ. 49. Αθήνα. Πλάκα. Οδός Αδριανού 92. Τμήμα της βόρειας πλευράς του υστερορρωμαϊκού τείχους και η ορθογώνια δεξαμενή (από Β.).

Εικ. 50. Αθήνα. Πλάκα. Οδός Αδριανού 92. Τοίχος υστεροβυζαντινών χρόνων (από ΒΑ.).

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,40 μ.[77], τοίχος υστεροβυζαντινών χρόνων[78], κατεύθυνσης Ν.-Β. και διαστάσεων μέγ. μήκ. 6, πλ. 0,50 και ύψ. 2,10 μ. Αποτελείται από επιμελημένη τοιχοποιία από αργούς και αδρά λαξευμένους λίθους, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται κομμάτια πλίνθων και ανά ίσα σχεδόν διαστήματα τέσσερις πώρινοι γωνιόλιθοι κατακόρυφα τοποθετημένοι κατά τη συνήθη πρακτική της εποχής. Εδράζεται σε στρώση πωρολίθων και μαρμάρων, εν είδει ευθυντηρίας, η οποία εξέχει από τον τοίχο 0,10 μ. περίπου, και αυτή με τη σειρά της σε θεμελίωση από αργούς λίθους, θραύσματα πλίνθων και ασβεστοκονίαμα (Εικ. 48, 50).

Το τμήμα του υστερορρωμαϊκού τείχους, του μεταβυζαντινού τοίχου και της ορθογώνιας δεξαμενής, αποτυπώθηκαν, φωτογραφήθηκαν[79] και διατηρήθηκαν ορατά εντός του αιθρίου ισογείου της οικίας ύστερα από την εκ νέου διαμόρφωση του ισογείου κατά τις υποδείξεις της Εφορείας[80].

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

2004

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πλάκα

Ακίνητο επί της οδού Κλάδου 7 (φερομένης ιδιοκτησίας Ελ. Βασιλειάδη-Λεβέντη)

Στο ακίνητο επί της οδού Κλάδου 7 πραγματοποιήθηκαν εργασίες τμηματικής κατεδάφισης, επισκευής, προσθήκης και ανακατασκευής παλαιάς οικίας καθώς και εργασίες αποχωμάτωσης και εξυγίανσης του υπόλοιπου οικοπέδου. Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου βρίσκεται ένα μικρό μονόχωρο καμαροσκεπές υπόγειο, το οποίο λόγω της αρχιτεκτονικής του μορφής[81] αλλά και της θέσης του[82], επρόκειτο για τμήμα οικίας εποχής τουρκοκρατίας.

Κατά τις εργασίες αποξήλωσης τοίχων περισυνελέγησαν 145 αρχιτεκτονικά μέλη, που φυλάσσονται στον πρώην Αρχαιολογικό χώρο «Καλάμια» και 55 τμήματα γλυπτών και επιγραφών κ.ά., τα οποία καταγράφηκαν στην αρχαιολογική Αποθήκη Άρεως 3. Από αυτά, αξίζει να αναφερθούν τα εξής: α) τμήμα αναγλύφου με παράσταση ίππου και αναβάτη (ΠΛ 2187) και β) αναθηματικό ανάγλυφο με παράσταση πέντε ενδεδυμένων μορφών (ΠΛ 2196).

77. Από το επίπεδο της οδού Διογένους.

78. Μέσα στη δομή του τοίχου βρέθηκε αργυρό νόμισμα φραγκοκρατίας (τορνήσιο).

79. Οι αποτυπώσεις και η σχεδίαση των ευρημάτων έγιναν από την αρχιτέκτονα της Εφορείας Ι. Τιγγινάγκα και τις συμβασιούχους αρχιτέκτονες Β. Χριστοπούλου και Σ. Μικροπούλου και το απόσπασμα του ρυμοτομικού σχεδίου από τον αρχιτέκτονα Ν. Καζαμιάκη. Η φωτογράφηση των ευρημάτων από την Ε. Μπαρδάκη.

80. Η αναθεώρηση της αρχικής αρχιτεκτονικής μελέτης για τη διαμόρφωση του αίθριου του ακινήτου ώστε τα οικοδομικά ευρήματα να μείνουν ορατά και επισκέψιμα με την κάλυψη τζαμιού και γεφυρών προσπέλασης καθώς και η επίβλεψη των εργασιών έγιναν από τον αείμνηστο αρχιτέκτονα Ι. Κνιθάκη. Του οφείλω βαθιά ευγνωμοσύνη για την αμέριστη βοήθειά του κατά τη διενέργεια της ανασκαφής αυτής.

81. Ύστερα από εισήγηση της Α΄ ΕΠΚΑ στην 1η ΕΝΜ αποφασίστηκε ο καμαροσκεπής υπόγειος χώρος να διατηρηθεί και να πραγματοποιηθούν εργασίες συντήρησης και στερέωσης από το προσωπικό του ιδιοκτήτη.

82. Η οικία βρίσκεται εντός των ορίων κατά την εποχή της τουρκοκρατίας συνοικίας της Βλασσαρούς.

Εικ. 51. Αθήνα. Πλάκα. Οδός Κλάδου 7. Δαπεδόστρωση από πήλινες και μαρμάρινες πλάκες (από Ν.).

Εικ. 52. Αθήνα. Πλάκα. Οδός Πολυγνώτου 13. Τμήμα υποθεμελίωσης του τοίχου της πρόσοψης της Νοτιοανατολικής Στοάς (2ος αι. μ.Χ.) και συγκεκριμένα σε αυτόν του 10ου από Β. καταστήματος (από ΒΑ.).

Κατά μήκος του ανατολικού τμήματος του νότιου τοίχου του μονόχωρου καμαροσκεπούς υπογείου, αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,55-0,60 μ.[83] πήλινο δάπεδο, διαστ. 2,25 (Α.-Δ.)×1,70 μ. (Β.-Ν.), μεσαιωνικών χρόνων. Απετελείτο από ορθογώνιες πλίνθους που συνδέονταν με αρμούς πάχ. 0,02 μ. και η υποδομή του ήταν από ερυθρωπό κουρασάνι (Εικ. 51). Το δυτικό όριο του δαπέδου οριζόταν από λιθόπλινθο, μήκ. 0,95, πλ. 0,35 και ύψ. 0,20 μ., η οποία προφανώς χρησίμευε ως σκαλοπάτι. Αμέσως βόρεια και σε επαφή με το πήλινο δάπεδο, βρέθηκε τμήμα μαρμάρινου δαπέδου από γκρίζες πλάκες. Αμέσως κάτω από τα ανωτέρω αποξηλωθέντα ευρήματα, βρέθηκε κτιστό πηγάδι διαμ. 0,50 μ. και βάθ. τουλάχιστον 3 μ. Ήταν κατασκευασμένο από λίθους μεσαίου μεγέθους, θραύσματα κεραμίδων και συνδετικό ασβεστοκονίαμα, ενώ τα εσωτερικά τοιχώματα ήταν επιστρωμένα με ερυθρωπό κουρασάνι. Τα ευρήματα τοποθετούνται στην εποχή τουρκοκρατίας, όπως προκύπτει από την κεραμική που περισυνελέγη. Κατά τις εργασίες διάνοιξης τάφρου έμπροσθεν και κατά μήκος του βόρειου τοίχου του υπογείου του ακινήτου επί του πεζοδρομίου της οδού Κλάδου αποκαλύφθηκε πειόσχημος αγωγός, σωζ. μήκ. 8 μ.[84] περίπου, με κατεύθυνση Α.-Δ. και τοποθετείται στους νεότερους χρόνους.

Ακίνητο επί της οδού Πολυγνώτου 13 (ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ)

Στο οικόπεδο επί της οδού Πολυγνώτου 13, όπου στεγάζονται τα γραφεία της Β΄ ΕΠΚΑ, πραγματοποιήθηκαν εργασίες επισκευής και συντήρησης του ακινήτου καθώς και εργασίες αποχωμάτωσης στο εσωτερικό του ακινήτου και εξυγίανσης στον υπόλοιπο αύλειο χώρο του οικοπέδου[85].

Κατά τις εργασίες αποχωμάτωσης στο υπόγειο του ακινήτου αποκαλύφθηκαν: α) σε βάθος -0,40 μ.[86], λείψανα από κάμινο, κτιστή με αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους, θραύσματα κεραμίδων και ισχυρό συνδετικό ασβεστοκονίαμα, ενώ εσωτερικά έφερε επίστρωση κονιάματος (σωζ. ύψ. 0,45 και διαμ. 2,20 μ.), β) σε βάθος -0,90 μ., πειόσχημος αγωγός κατεύθυνσης Ν.-Β. και με κατωφέρεια προς Β. και γ) λείψανα αποχετευτικού βόθρου, κτιστού με αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους, κεραμίδες και ασβεστοκονίαμα και στο άνω μέρος έφερε γκρίζες καλυπτήριες πλάκες[87].

Αναγκαία κρίθηκε η σωστική ανασκαφή στο πίσω δυτικό δωμάτιο της οικίας και συγκεκριμένα κατά μήκος του δυτικού τοίχου ύστερα από την αποκάλυψη ότι η λιθοδομή των θεμελίων της νεότερης οικίας είχε εδραστεί σε τμήμα ισχυρού θεμέλιου τοίχου αρχαίου κτιρίου, κατεύθυνσης ΝΑ.-ΒΔ., που προεκτείνεται και στις δύο κατευθύνσεις εκτός του δωματίου. Αποκαλύφθηκαν δύο σειρές δόμων σε μήκος 3,40 μ., ύψ. 1 μ. και κυμαινόμενου πλ. 0,79

83. Οι μετρήσεις για τα βάθη ελήφθησαν από το σταθερό σημείο 0,00, που ορίστηκε το πεζοδρόμιο της οδού Κλάδου.

84. Τα δάπεδα, τμήμα του πηγαδιού (0,60 μ.) και του αγωγού αποτυπώθηκαν, φωτογραφήθηκαν και στη συνέχεια αποξηλώθηκαν, ώστε να ξεκινήσουν οι εργασίες συντήρησης της υποθεμελίωσης του νότιου και βόρειου τοίχου του υπογείου. Σημειώνεται επίσης ότι προκειμένου να μονωθεί εξωτερικά ο ανατολικός τοίχος του υπογείου, έγιναν εργασίες διάνοιξης τάφρου στην αυλή του όμορου ακινήτου στην οδό Κλάδου 5 (ιδιοκτησίας Ελληνικού Δημοσίου) και συγκεκριμένα κατά μήκος του δυτικού Τοίχου – μεσοτοιχία με το υπόγειο του ακινήτου Κλάδου 7. Οι εργασίες παρακολουθήθηκαν από την αρχαιολόγο της Εφορείας Β. Χρισποπούλου και τους συμβασιούχους αρχαιολόγους Κ. Καραγιάννη και Ά. Ζαρκάδα. Εντοπίστηκαν και αποξηλώθηκαν τα λείψανα δύο τοίχων, τμήματος φρεατίου και δύο δαπέδων από πακτωμένο χώμα εποχής τουρκοκρατίας και ένα λιθόστρωτο δάπεδο νεότερων χρόνων.

85. Στη σωστική ανασκαφή συμμετείχε για λίγο χρονικό διάστημα και η συμβασιούχος αρχαιολόγος Μ. Σακελλαράκη.

86. Οι μετρήσεις για τα βάθη ελήφθησαν από το σταθερό σημείο 0,00, που ορίστηκε το πεζοδρόμιο της οδού Πολυγνώτου.

87. Δυσχερής είναι η ακριβής χρονολόγηση των λειψάνων εξαιτίας των διαταραγμένων επιχώσεων και τη μη εύρεση κεραμικής σε αυτές.

μ. στο νότιο τμήμα και 0,40 μ. στο βόρειο τμήμα. Οι δόμοι αποτελούνται από ανισομεγέθεις αδρά κατεργασμένους ασβεστόλιθους και ακτίτες πωρόλιθους με αρκετές τοπικές φθορές και απολαξεύσεις στην επιφάνειά τους. Με βάση την τοπογραφία της περιοχής και με πρόχειρους υπολογισμούς, καθώς δεν υπήρξε η δυνατότητα τοπογράφησης, διαπιστώθηκε ότι η υποθεμελίωση ανήκει στον τοίχο της πρόσοψης της Νοτιοανατολικής Στοάς[88] (2ος αι. μ.Χ.) και συγκεκριμένα σε αυτόν του 10ου από Β. καταστήματος (Εικ. 52). Επισημαίνεται, επίσης, ότι κατά τη διάρκεια των αποχωματώσεων σε όλη την έκταση του υπογείου του ακινήτου ανευρέθηκαν διάσπαρτα λίγα θραύσματα ακτίτων πωρολίθων προφανώς από το αρχαίο κτίριο, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικά υλικά σε β΄ χρήση στους νεότερους τοίχους της οικίας.

Σκάμμα ΔΕΦΑ (οδοί Πανδρόσου, Αιόλου, Πελοπίδα, Πανός, Επαμεινώνδα, Άρεως και Δεξίππου)

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες εγκατάστασης αγωγών φυσικού αερίου από τη ΔΕΦΑ στις οδούς Πανδρόσου, Αιόλου, Πελοπίδα, Πανός, Επαμεινώνδα, Άρεως και Δεξίππου στην Πλάκα και την εποπτεία των εργασιών εκσκαφής είχε η Α΄ ΕΠΚΑ[89].

Στην οδό Άρεως και έμπροσθεν της εισόδου του αρχαιολογικού χώρου της Βιβλιοθήκης Αδριανού σε βάθος -0,56 μ. αποκαλύφθηκαν τμήματα γκρίζων καλυπτήριων πλακών από τούρκικο αγωγό. Ο αγωγός με κατεύθυνση Ν.-Β. αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,10 και πλάτος 0,45 μ. Άκαρπη απέβη η έρευνα στο νότιο τμήμα της οδού Άρεως μέχρι βάθος 1 μ. στην ευθεία του άξονα του υστερορρωμαϊκού τείχους, για την τυχόν ανεύρεση των λειψάνων του.

Κατά μήκος του νότιου πεζοδρομίου της οδού Δεξίππου και σε βάθος -0,85 μ. εντοπίστηκαν πιθανώς κατά χώραν λείψανα μηριαίων ανθρώπινων οστών, τα οποία δεν αποκλείεται να συσχετίζονται με τις ελεύθερες ταφές που έχουν κατά καιρούς εντοπιστεί στην πλατεία της εκκλησίας των Ταξιαρχών. Στο ύψος του ανατολικού ορίου της πλατείας Ταξιαρχών αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλου πωρολίθου εντοιχισμένου σε τοίχο κατεύθυνσης Ν.-Β., πλ. 0,50, αποκαλ. μήκ. 0,35 και ύψ. 0,65 μ.

Κατά μήκος του δυτικού πεζοδρομίου επί της οδού Πανός αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,90 μ., τμήμα αγωγού με 19 γκρίζες καλυπτήριες μαρμαρόπλακες κατεύθυνσης Β.-Ν., που εκτείνεται σε μήκος 10 μ. καθώς και υπόγειο πέρασμα υδάτων. Από τον τρόπο κατασκευής του μπορούμε να τον τοποθετήσουμε στην περίοδο της τουρκοκρατίας[90].

Σε όλο το μήκος του βόρειου πεζοδρομίου της οδού Επαμεινώνδα και σε κυμαινόμενα βάθη από -0,30 έως -0,85 μ. αποκαλύφθηκαν πωρόλιθοι κιτρινωπού χρώματος κατεύθυνσης Α.-Δ., συνολ. μήκ. 2,30 μ., πιθανώς από το άνω μέρος τμήματος αγωγού και λείψανα νεότερων τοιχαρίων. Στο δυτικό πεζοδρόμιο επί της οδού Επαμεινώνδα 10, ανευρέθηκαν σε κυμαινόμενο βάθος -0,30 έως -0,50 μ. τρεις χτιστοί στο έδαφος σιροί: 1 (νότιος), 2 (κεντρικός) και 3 (βόρειος) — οι λεγόμενες και χτιστές πιθόσχημες δεξαμενές[91] —, οι οποίοι ήταν κατασκευασμένοι από πλίνθους με στρώσεις ερυθρωπού κονιάματος ανάμεσά τους ως συνδετικό υλικό, ενώ εσωτερικά ήταν επιχρισμένοι με κουρασάνι[92]. Το μεγαλύτερο μέρος των σιρών 2 (άνω διάμετρος 1 μ.) και 3 (άνω διάμετρος 0,70 μ.) εκτείνεται στο δυτικό και ανατολικό άσκαφο χώρο αντίστοιχα, ενώ ο σιρός 1 αποκαλύφθηκε σχεδόν ακέραιος[93], με διαστάσεις: ύψος 2,60 μ., εσωτερική και εξωτερική διάμετρος αντίστοιχα 1,20 και 1,70 μ. και πάχος τοιχωμάτων 0,30 μ. Η ακριβής χρονολόγησή τους είναι δυσχερής, διότι οι επιχώσεις στο εσωτερικό τους ήταν μπαζωμένες και δεν ανευρέθηκαν όστρακα. Πιθανώς, η τελευταία τους χρήση θα ήταν ως απορριμματικοί χώροι, σύνηθες φαινόμενο στα μεταβυζαντινά χρόνια[94].

Στο ανατολικό πεζοδρόμιο επί της οδού Αιόλου βρέθηκαν σε βάθος -0,55 μ. περίπου τμήματα δύο τοιχαρίων κατεύθυνσης Β.-Ν. από αργολιθοδομή πιθανώς μεσαιωνικών χρόνων[95].

Τέλος, έγιναν εργασίες διάνοιξης τάφρων κατά μήκος της οδού Πανός από το ύψος της συμβολής της με την οδό Δεξίππου, και συγκεκριμένα έμπροσθεν της εισόδου του αρχαιολο-

88. Camp, ό.π. (υποσημ. 41), σ. 146-149.

89. Η παρακολούθηση των εργασιών εκσκαφής και η τήρηση ημερολογίου, που διήρκεσαν από 5.1.04 έως και 3.2.04, έγιναν από την υπογράφουσα με τη συμμετοχή της συμβασιούχου αρχαιολόγου Μ. Σακελλαράκη για μικρό χρονικό διάστημα.

90. Τα οικοδομικά λείψανα που εντοπίστηκαν στις οδούς Δεξίππου και Πανός φωτογραφήθηκαν, αποτυπώθηκαν και παρέμειναν στη θέση τους, εφόσον δεν εμπόδιζαν την τοποθέτηση των αγωγών του δικτύου παροχής φυσικού αερίου.

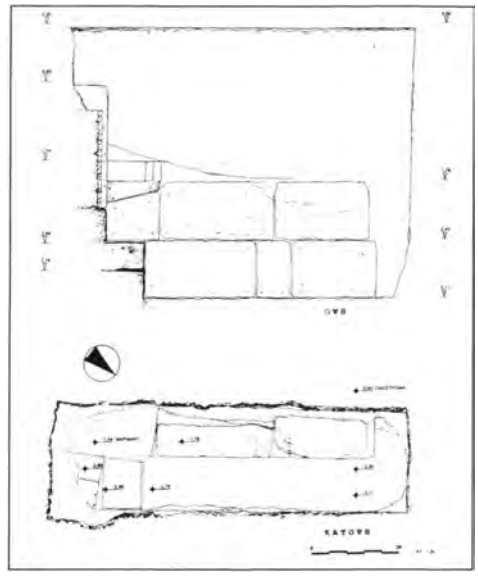
91. Λεπτομέρειες για τις χτιστές πιθόσχημες δεξαμενές, βλ. Χ. Μπακιρτζής, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα*, Αθήνα 1989, σ. 115 κ.ε. Βλ. επίσης, Αγ. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, Κεραμικά ευρήματα Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής εποχής από την ανασκαφή «Νοτίως της Ακροπόλεως» 1955-1960, *ΑΔ* 37 (1982): Μελέτες, σ. 130 κ.ε.

92. Παρόμοιες χτιστές πιθόσχημες δεξαμενές έχουν βρεθεί κατά τις ανασκαφικές εργασίες στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού, *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 12, στη Ρωμαϊκή Αγορά κατά τις ανασκαφικές εργασίες το 1965 νότια της Πύλης της Αθηνάς Αρχηγέτιδος και πρόσφατα, όπως με ενημέρωσε ο επί συμβάσει αρχαιολόγος της Εφορείας Ν. Τσονιώτης, κατά τις εργασίες διάνοιξης τάφρου θεμελίωσης της νέας περίφραξης της Ρωμαϊκής Αγοράς στο επίπεδο της αυλής επί της οδού Επαμεινώνδα και νοτιοανατολικά των ήδη αποκαλυφθέντων σιρών 1,2,3.

93. Μικρό τμήμα της άνω περιφέρειάς του καταστράφηκε λόγω παλαιότερου περάσματος αγωγού της ΔΕΦΑ.

94. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, ό.π., σ. 131, σημ. 13.

95. Τα οικοδομικά λείψανα, που βρέθηκαν στις οδούς Άρεως, Επαμεινώνδα και Αιόλου αποξηλώθηκαν για την τοποθέτηση του δικτύου των αγωγών φυσικού αερίου.

Εικ. 53. Αθήνα. Πλάκα. Οδός Πανός. Βόρεια όψη βόρειου περιβόλου της Ρωμαϊκής Αγοράς. Όψη και Κάτοψη.

γικού χώρου των «Καλαμιών», και προς Β. και σε απόσταση 0,75 μ. από το κράσπεδο του ανατολικού πεζοδρομίου. Στον άξονα της προς Δ. συνέχειας των θεμελίων του Περιβόλου της Ρωμαϊκής Αγοράς, που έχουν αποκαλυφθεί μέσα στα «Καλάμια», εντοπίστηκε σε βάθος -0,55 μ. από το οδόστρωμα τμήμα πωρολίθου, μήκ. 0,78 μ. και πλάτους όσο σχεδόν της τάφρου. Ήταν τοποθετημένος καθ' ύψος, εδράζεται σε χώμα και έχει εντοιχιστεί σε τοίχο κατεύθυνσης Β.-Ν.

Κατά την αφαίρεση διαταραγμένων επιχώσεων στο νότιο ήμισυ του σκάμματος και σε βάθος -1,78 μ. από το οδόστρωμα αποκαλύφθηκε τμήμα της βόρειας όψης του Περιβόλου της Ρωμαϊκής Αγοράς σε μήκος 3,10 μ. (Εικ. 53-54). Συγκεκριμένα, βρέθηκε η άνω επιφάνεια της εξωτερικής πλευράς του Περιβόλου σε μέγιστο πλάτος 0,54 μ., αποτελούμενη από έναν κροκαλοπαγή και δύο ακτίτες λίθους (Δ.-Α.) σε ύψος δύο δόμων. Στο δε ανατολικό άκρο του αποκαλυφθέντος τμήματος πάνω από τον ακτίτη πωρόλιθο και με την παρεμβολή λεπτής στρώσης χώματος βρέθηκε σε βάθος -1,54 μ. τμήμα γκρίζας μαρμάρινης πλάκας, πιθανώς όχι κατά χώραν. Στη συνέχεια αποκαλύφθηκε τμήμα εγκάρσιου, προς το ανατολικό τμήμα του Περιβόλου, τοίχου πλ. 0,44 μ., που αποτελείται από δύο τμηματικά αποκαλυφθέντες δόμους και εμπλέκεται ως προς τη δόμηση με τον Περίβολο. Ο τοίχος αυτός είναι συνεπώς σύγχρονος με τον Περίβολο και θυμίζει αντίστοιχες κατασκευές που είχαν ανευρεθεί κατά την ανασκαφή του Περιβόλου εντός του χώρου των «Καλαμιών», και είχαν ερμηνευθεί πιθανώς ως αντηρίδες του. Μετά το τέλος της ανασκαφικής έρευνας έγινε τοπογραφική, φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση[96] των λειψάνων, καλύφθηκαν με φύλλα μολύβδου και επιχώσθηκαν με αδρανή υλικά, ενώ ο εντοιχισμένος στην αργολιθοδομή

Εικ. 54. Αθήνα. Πλάκα. Οδός Πανός. Βόρεια όψη του αποκαλυφθέντος τμήματος του βόρειου περιβόλου της Ρωμαϊκής Αγοράς, μπροστά από την είσοδο του αρχαιολογικού χώρου «Καλάμια» (από Β.).

πωρόλιθος απομακρύνθηκε από τη θέση του και αφέθηκε εντός του σκάμματος, ώστε να τοποθετηθεί το δίκτυο αγωγών παροχής φυσικού αερίου.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

2001

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Βιβλιοθήκη Αδριανού

Κατά τη διάρκεια του 2001 παράλληλα με τις εργασίες διερευνήσεων και διευθετήσεων που πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια του έργου «Συνολικής Ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων Βιβλιοθήκης Αδριανού και Ρωμαϊκής Αγοράς», οι εργασίες επικεντρώθηκαν στη συνέχιση της αναστήλωσης του Προπύλου της Βιβλιοθήκης Αδριανού. Πραγματοποιήθηκαν τα εξής:

1. Ολοκληρώθηκε στο εργοτάξιο η κατεργασία των επιφανειών του εξ ολοκλήρου από νέο μάρμαρο δυτικού εξωτερικού ορθοστάτη του νότιου εγκάρσιου τοίχου του Προπύλου, δηλαδή η τελική κατεργασία της κύριας επιφάνειας όψης και έδρασης (κατεργασία με ντισλίδικο), η κατεργασία της πίσω επιφάνειας (με βελόνι) και των επιφανειών ώσεως (με βελόνι εντός αναθύρωσης), η λάξευση και τελική κατεργασία της υποτομής έδρασης του ορθοστάτη σε τμήμα της βάσης της παραστάδας του τοίχου και η λάξευση των εντορμιών των γόμφων κατακόρυφης σύνδεσής του επί του αντίστοιχου τοιχοβάτη.

96. Η σχεδιαστική αποτύπωση των ευρημάτων έγινε από την αρχιτέκτονα της Εφορείας Ι. Τιγγινάγκα και τη συμβασιούχο αρχιτέκτονα Σ. Μικροπούλου.

Ο δυτικός και ο δομικά αποκατεστημένος ανατολικός ορθοστάτης[97] μεταφέρθηκαν στο Πρόπυλο, έγινε δοκιμαστική προσαρμογή στις θέσεις τους και γομφώθηκαν επί του τοιχοβάτη με δύο γόμφους τιτανίου διατομής Φ10 και μήκ. 10 εκ. ο ανατολικός και δύο γόμφους τιτανίου διατομής Φ10 και μήκ. 8,5 εκ. ο δυτικός, ο οποίος επιπλέον γομφώθηκε επί της βάσης της παραστάδας με έναν γόμφο διατομής Φ10 και μήκ. 8 εκ. Για την πλήρη οριζοντίωση των δύο ορθοστατών η τελική κατεργασία της άνω επιφανείας τους έγινε κατά χώραν, καθώς και η λάξευση των εντορμιών των γόμφων της οριζόντιας σύνδεσής τους, η οποία έγινε με σύνδεσμο τιτανίου μορφής Πει (Εικ. 55).

2. Κατά το ίδιο διάστημα ολοκληρώθηκε στο εργοτάξιο η χρονοβόρος (λόγω των πολλών τετραγωνικών μέτρων του αναπτύγματος της επιφανείας τους) εργασία της τελικής δια χειρός κατεργασίας των δύο ανακατασκευασθέντων υψηλών βόρειων εσωτερικών ορθοστατών του νότιου εγκάρσιου τοίχου του Προπύλου, διαστ. 2,50×1,40×0,38 μ., δηλαδή η αντίστοιχη κατεργασία με βελόνι και ντισλίδικο των επιφανειών, οι αναθυρώσεις, η λάξευση της υποτομής έδρασης του δυτικού ορθοστάτη επί της βάσης της παραστάδας, οι διανοίξεις εντορμιών γόμφων κτλ.

Στη συνέχεια οι δύο ορθοστάτες μεταφέρθηκαν με τη βοήθεια τηλεσκοπικού γερανού στο Πρόπυλο και αφού προσαρμόστηκαν δοκιμαστικά στη βόρεια εσωτερική πλευρά και σε επαφή των τοποθετημένων νότιων ορθοστατών του εγκάρσιου τοίχου, γομφώθηκαν επί του τοιχοβάτη με γόμφους τιτανίου (έναν Φ10 και έναν Φ8 μήκ. 10 εκ. ο ανατολικός, έναν Φ10 και έναν Φ8 μήκ. 10 εκ. ο δυτικός που επιπλέον γομφώθηκε επί της βάσης της παραστάδας με έναν Φ8 μήκ. 8,5 εκ.) (Εικ. 56).

3. Μετά την ολοκλήρωση της δομικής αποκατάστασης του κατωφλίου του νότιου παραστάτη του θυρώματος, δηλαδή της λάξευσης του νέου συμπληρώματος από το ληφθέν εκμαγείο και της συγκόλλησής του με το αρχαίο τμήμα (χρήση 5 ράβδων τιτανίου διατομής Φ10, μήκ. 50-60 εκ.) έγινε η κατεργασία των επιφανειών του συμπληρώματος και το ακέραιο μέλος γομφώθηκε στη θέση του επί της ευθυντηρίας του νοτίου θυραίου τοίχου (δύο γόμφοι τιτανίου Φ10 × 9,50 εκ.) (Εικ. 57).

4. Συνεχίστηκε η δομική αποκατάσταση των αναβαθμών της δυτικής πλευράς του κλιμακοστασίου του Προπύλου. Συγκολλήθηκε στο εργοτάξιο το 3ο (από Β.) τμήμα του 6ου αναβαθμού με νέο συμπλήρωμα μήκ. 2,35 μ. (χρήση τεσσάρων ράβδων τιτανίου Φ8 μήκ. 60 εκ.) και το ακέραιο μέλος μετά την κατεργασία των επιφανειών του, επανατοποθετήθηκε στη θέση του επί του κλιμακοστασίου. Επίσης, συμπληρώθηκε κατά χώραν το 5ο τμήμα του 4ου αναβαθμού με νέο συμπλήρωμα μήκ. 1,15 μ. Παράλληλα, ολοκληρώθηκε στο εργοτάξιο η κατεργασία των επιφανειών δύο εξ ολοκλήρου από νέο μάρμαρο τμημάτων αναβαθμών, το 1ο τμήμα μήκ. 2,46 μ. του 5ου αναβαθμού και το 4ο τμήμα μήκ. 2,15 μ. του 6ου αναβαθμού, τα οποία επίσης μεταφέρθηκαν και τοποθετήθηκαν στις θέσεις τους στο κλιμακοστάσιο του Προπύλου. Ακολούθησε η αισθητική αποκατάσταση-αναμόρφωση της μεταγενέστερης από οπλισμένο σκυρόδεμα ενισχυτικής υποδομής της βάσης του 1ου ιστάμενου κατά χώραν κίονα του Προπύλου (συμπλήρωση του σκυροδέματος με κονίαμα, στο οποίο έγινε επιφανειακή κατεργασία για να προσομοιάζει με τμήμα αναβαθμού).

5. Τέλος, για την αναπαραγωγή της μορφής της απόθεσης στους από νέο μάρμαρο κατώτερους σπονδύλους των 2ου, 3ου και 4ου κιόνων του Προπύλου, που πρόκειται να ανακατασκευαστούν, συμπληρώθηκαν με πηλό τα απολαξευθέντα από την προσαρμογή των παραστατών του θυρώματος του Αγίου Ασώματου τμήματα της απόθεσης του 1ου κατά χώραν ιστάμε-

Εικ. 55. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Πρόπυλο. Νότιος εγκάρσιος τοίχος. Μετά τις εργασίες τοποθέτησης των εξωτερικών νότιων ορθοστατών.

Εικ. 56. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Πρόπυλο. Νότιος εγκάρσιος τοίχος. Οι εργασίες τοποθέτησης των ψηλών εσωτερικών ορθοστατών.

97. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 57.

Εικ. 57. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Πρόπυλο. Το κατώφλι του νότιου παραστάτη του θυρώματος μετά τη γόμφωση στη θέση του.

Εικ. 58. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Το εντοιχισμένο στο υστερορρωμαϊκό τείχος προέχον επιστύλιο της νότιας πτέρυγας της πρόσοψης πριν από την αποτοίχιση και το γύψινο αντίγραφό του.

νου κίονα του Προπύλου και έγινε η λήψη των αναγκαίων εκμαγείων.

† Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ - Ι. ΤΙΓΓΙΝΑΓΚΑ

2001

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ - ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ

1. Ολοκληρώθηκε η κατασκευή και η αισθητική αποκατάσταση (πάτινα) του αντιγράφου από τεχνητό λίθο, του προέχοντος επιστυλίου της νότιας πτέρυγας, το οποίο βρέθηκε ενσωματωμένο στο σκέλος του υστερορρωμαϊκού τείχους που οχυρώνει τη νότια πτέρυγα της πρόσοψης της Βιβλιοθήκης. Το αρχαίο αρχιτεκτονικό μέλος (βάρους 5 τόνων) αποτοιχίστηκε με προσοχή και μεταφέρθηκε χειρωνακτικά (με κατρακύλια και κιθάρα) μπροστά στη πρόσοψη. Εκεί με τη βοήθεια τηλεσκοπικού γερανού τοποθετήθηκε επί της πλίνθου του 3ου προέχοντος κίονα της νότιας πτέρυγας της πρόσοψης, εν είδει διδακτικής αποκατάστασης με σύμπτυξη του ρυθμού. Ακολούθησε η μεταφορά και η προσαρμογή του αντιγράφου, στη θέση του αποτοιχισθέντος επιστυλίου. Το αντίγραφο προσαρμόστηκε στον πυρήνα του υστερορρωμαϊκού τείχους, όπου στερεώθηκε με βλήτρα ανοξείδωτου χάλυβα, πληρώθηκαν τα κενά με θραυστό υλικό και αποκατασταθηκε η ανατολική παρειά του τείχους (Εικ. 58).

2. Κατά μήκος του περιβόλου του αρχαιολογικού χώρου επί της οδού Άρεως κατασκευάστηκαν μεταλλικά ράφια, μήκους 20 μ., στα οποία τακτοποιήθηκε κατά ομάδες το καταγεγραμμένο αρχαίο θραυσματικό υλικό, που προέρχεται από την ανωδομή της νότιας πτέρυγας της πρόσοψης της Βιβλιοθήκης Αδριανού (θραύσματα γείσων, γεισιπόδων, φατνωμάτων, επιστυλίων κ.ά.). Επίσης, μεταφέρθηκε και ομαδοποιήθηκε σε λιθοσωρούς στο εσωτερικό του αρχαιολογικού χώρου, το προερχόμενο από αποξηλώσεις θραυσματικό υλικό, ενώ για την απελευθέρωση και τελική αποκατάσταση της στάθμης της ρωμαϊκής αυλής μπροστά στην πρόσοψη αναδιατάχθηκαν με τη βοήθεια τηλεσκοπικού γερανού ογκώδη αρχιτεκτονικά μέλη και τα τμήματα του οριζόντιου και καταέτιου γείσου του αετώματος.

3. Διαμορφώθηκε η αξονική προσπέλαση στο εσωτερικό του χώρου της Βιβλιοθήκης Αδριανού στη θέση του αιθρίου του Τετρακόγχου, με την εξυγίανση της περιοχής, τη στερέωση και ενίσχυση του αναλημματικού διαχωριστικού τοίχου των υπαίθριων αποθηκών της Γ΄ ΕΠΚΑ (αρμολογήματα, κατασκευή αντηρίδων ανά διαστήματα κ.ά.) και την τοποθέτηση ξύλινου κλιμακοστασίου επί μεταλλικού φορέα.

4. Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης-στερέωσης και αποκατάστασης των λειψάνων της βόρειας πτέρυγας του Οθωνικού Στρατώνα, που χρησιμοποιείται ως αρχαιολογική αποθήκη του αρχαιολογικού χώρου[98]. Σε όλη την έκταση του βόρειου τοίχου της πτέρυγας (μήκος 25 μ. και ύψος 7 μ.) έγιναν καθαιρέσεις των σαθρών κονιαμάτων και επιχρισμάτων, καθαρισμός των αρμών σε βάθος, αντικαταστάσεις των αποσαθρωμένων ξυλοδεσιών, τοπικά ενέματα, νέα αρμολογήματα και επιχρίσματα, υποδήλωση των οθωνικών ανοιγμάτων με αρμό σε εσοχή και τελική διαμόρφωση της εξωτερικής παρειάς του τοίχου.

5. Παράλληλα, ολοκληρώθηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης και διευθέτησης του εργοταξιακού χώρου βόρεια της αρχαιολογικής αποθήκης, για την εγκατάσταση των προκατασκευασμένων οικίσκων που θα στεγάσουν τα εργαστήρια συντήρησης και τα γραφεία του προσωπικού (δύο ισόγεια και ένα διώ-

98. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 34.

ροφο). Συγκεκριμένα, έγιναν οι ακόλουθες εργασίες: α) εκσκαφή και σκυροδέτηση των πεδιλοδοκών και των βάσεων έδρασης των οικίσκων, β) εργασίες στεγάνωσης του περιμετρικού τοίχου-ορίου του αρχαιολογικού χώρου και κατασκευή περιμετρικών στεγανών καναλιών, για τη διέλευση των σωληνώσεων των Η/Μ δικτύων, γ) ενίσχυση του κεντρικού πίνακα της ΔΕΗ του αρχαιολογικού χώρου, αντικατάσταση των δικτύων ηλεκτροδότησης και υδροδότησης των εργαστηρίων, της αρχαιολογικής αποθήκης και του εργοταξίου, δ) εξυγίανση του υπαίθριου χώρου των οικίσκων με διαμόρφωση επιπέδων, νέες προσβάσεις στις αποθήκες, κατασκευή προστεγασμάτων και συμπληρωματικών ραφιών ταξινόμησης αρχαίου υλικού, κατασκευή πλυντηρίου οστράκων κ.ά. Μετά την ολοκλήρωση της κατασκευής των οικίσκων, ακολούθησε η εγκατάσταση του εξοπλισμού των εργαστηρίων συντήρησης και των γραφείων του προσωπικού.

6. Τέλος, έγιναν συμπληρωματικές εργασίες μετασκευής και στεγάνωσης της υπόγειας αποθήκης εργοταξιακού υλικού που βρίσκεται σε επαφή και προς Β. της αρχαιολογικής αποθήκης. Ενισχύθηκε η πλάκα οροφής από οπλισμένο σκυρόδεμα, με πλέγμα σιδηρών κοιλοδοκών, έγινε επισκευή και διευθέτηση της μεταλλικής κλίμακας καθόδου και του κουβουκλίου στέγασής της, κατασκευή δύο νέων WC του προσωπικού, τοποθέτηση συμπληρωματικών ντουλαπιών και ραφιών φύλαξης αναλώσιμων υλικών και εργαλείων κ.ά. Παράλληλα, αναδείχθηκαν τα κατάλοιπα τμήματος του βόρειου περιβόλου του μνημείου, που σώζονται εντός της αποθήκης. Για τη βελτίωση του περιβάλλοντος χώρου των αρχαίων λειψάνων του περιβόλου εξωτερικά της αποθήκης, αναβαθμίστηκαν οι στέγες και οι όψεις των γειτονικών καταστημάτων της οδού Πανδρόσου (επιχρωματισμοί, περιφράξεις κ.ά.).

Ρωμαϊκή Αγορά

1. Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής διερεύνησης των Βεσπασιανών και του προθαλάμου τους, έγιναν εργασίες μερικής αποκατάστασης και ανάδειξης του τετράγωνου της κάτοψης του μνημείου. Για την αποκατάσταση των από χυτό υλικό (opus incertum) τοιχωμάτων του περιμετρικού αγωγού αποχέτευσης των αποχωρητηρίων τοποθετήθηκαν ξύλινα διαφράγματα που προσαρμόστηκαν στο περίγραμμα της καταστροφής του χυτού υλικού, σύμφωνα με φόρμα του περιγράμματός τους. Τα διαφράγματα αποτελούνται από μαδέρια λευκής ξυλείας κατάλληλα συναρμοσμένα μεταξύ τους, που για προστασία και στεγανοποίησή τους επαλείφθηκαν με τρία χέρια πίσσα και ελαιοχρωματίστηκαν. Η σύνδεση και στερέωσή τους έγινε με βλήτρα ανοξείδωτου χάλυβα και το κενό μεταξύ διαφραγμάτων και σωζόμενου χυτού υλικού πληρώθηκε με αδρανές θραυστό υλικό. Ομοίως ξύλινα διαφράγματα τοποθετήθηκαν στην εσωτερική και εξωτερική πλευρά του κατεστραμμένου από μεταγενέστερες χρήσεις κεντρικού τμήματος του βόρειου τοίχου

Εικ. 59. Ρωμαϊκή Αγορά. Βεσπασιανές. Άποψη του μνημείου μετά τις εργασίες διαμόρφωσης-αποκατάστασης.

του μνημείου και στο μεταξύ τους κενό εγκιβωτίστηκε αδρανές υλικό. Στη συνέχεια περιμετρικά του impluvium, επιχώσθηκαν οι παραβιάσεις, προστατεύθηκαν τα κατάλοιπα του χυτού υποστρώματος του δαπέδου, με τα σωζόμενα ίχνη των μαρμάρινων πλακών και έγινε η αποκατάσταση της αρχικής στάθμης του μνημείου, με στρώσεις αδρανών υλικών (Εικ. 59).

2. Για την απελευθέρωση του προς διερεύνηση χώρου του ανατολικού περιστυλίου (από το 17ο ως τον 22ο από Ν. κίονα) και της αντίστοιχης έκτασης των ανατολικών καταστημάτων, καθώς και του περιβάλλοντος χώρου των Βεσπασιανών, έγιναν μετακινήσεις ογκωδών αρχιτεκτονικών μελών και αναδιατάξεις των λιθοσωρών που κατελάμβαναν το χώρο. Τα αρχιτεκτονικά μέλη που προέρχονταν από τις εγκαταστάσεις αρτοποιείου του 19ου αιώνα και από τις βυζαντινές και μεταβυζαντινές χρήσεις ελαιοτριβείου, αναδιατάχθηκαν με τη βοήθεια μηχανικών μέσων (γερανός, «παπαγαλάκι»), στο μεταξύ του ανατολικού περιβόλου της Ρωμαϊκής Αγοράς και του δυτικού τοίχου των Βεσπασιανών τμήμα του αρχαίου δρόμου.

3. Ακολούθησε η εξυγίανση και διευθέτηση του χώρου των ανδήρων που περιβάλλουν το Φετιχιέ Τζαμί, με την επιφανειακή αποχωμάτωση και ομαλοποίηση των επιπέδων, την επίστρωσή τους με αδρανή υλικά και την τακτοποίηση κατά ομάδες αρχιτεκτονικών μελών (παλαιοχριστιανικά και τούρκικα) υπό μορφή έκθεσης. Παρόμοιες εργασίες διαμόρφωσης έγιναν στο χώρο μπροστά στο Φετιχιέ Τζαμί, στα σωζόμενα λείψανα του μιναρέ του και στο προστώο, στο οποίο αντικαταστάθηκαν και ενισχύθηκαν οι αντιστηρίξεις των τόξων.

4. Έγιναν επίσης εργασίες εξυγίανσης και διαμόρφωσης των επιπέδων στο πλάτωμα μεταξύ Βεσπασιανών και Ωρολογίου του Κυρρήστου και στο χώρο έμπροσθεν των σωζόμενων καταλοίπων του λεγόμενου Αγορανομείου και του κλιμακοστασίου του ανατολικού προπύλου της Ρωμαϊκής Αγοράς. Οι εργασίες περιελάμβαναν τη μερική διερεύνηση των καταλοί-

πων του κλιμακοστασίου, την υποστύλωση με αναστρέψιμο τρόπο (ξερολιθιά) τμημάτων των σωζόμενων βαθμίδων του Αγορανομείου, τη διευθέτηση των υψομετρικών διαφορών με την κατασκευή πρόσθετων βαθμίδων για τη διευκόλυνση της μετάβασης στο επίπεδο της ρωμαϊκής αυλής και τελικά, την αποκατάσταση των επιπέδων με επίστρωση αδρανών υλικών.

5. Τέλος, έγιναν εργασίες εκ βάθρων αναμόρφωσης των υφιστάμενων στον αρχαιολογικό χώρο χώρων υγιεινής-WC και του περιβάλλοντος χώρου τους (κατασκευή κλίμακας πρόσβασης από το χώρο της αυλής, τοποθέτηση πλακιδίων και ειδών υγιεινής, εξωτερικών κουφωμάτων, ηλεκτρολογική και υδραυλική εγκατάσταση).

6. Για την αποκατάσταση της προσπέλασης του κοινού στο εσωτερικό του αρχαιολογικού χώρου διαμέσου του προπύλου της Αρχηγέτιδος, όπως στην αρχαιότητα, πρόκειται να κατασκευαστεί, σε ελεύθερο οικόπεδο του ΥΠΠΟ επί της οδού Επαμεινώνδα 8, φυλάκιο-εκδοτήριο από ανάδοχο της ΕΑΧΑ ΑΕ. Το οικόπεδο παραπλεύρως της Πύλης, αποτελούσε από δεκαετίες χώρο αποθήκευσης του εκ περισυλλογής, άγνωστης προέλευσης αρχιτεκτονικού και εργοταξιακού υλικού της Εφορείας (μαρμάρινα μέλη, μαρμαρόπλακες, κράσπεδα, συμπαγή τούβλα-κεραμίδια, κιγκλιδώματα, σιδερένια δοκάρια κτλ.). Προκειμένου να απελευθερωθεί ο χώρος, συγκεντρώθηκε το παντοειδές υλικό και με τη βοήθεια μηχανικών μέσων (ανυψωτικά μηχανήματα, γερανούς, bob-cat) μεταφέρθηκε και τακτοποιήθηκε ομαδοποιημένο σε λιθοσωρούς σε νέο χώρο που κατασκευάστηκε για το σκοπό αυτό, σε άλλο οικόπεδο του ΥΠΠΟ στη συμβολή των οδών Μουσαίου και Πανός. Για τη διαμόρφωση της υπαίθριας αυτής αποθήκης προηγήθηκαν εργασίες καθαρισμού, αποψιλώσεων, εξυγίανσης, μερικής αποχωμάτωσης, κατασκευή νέας περίφραξης, επιστρώσεων με χαλίκι κτλ. Στο χώρο ανέγερσης του νέου φυλακίου, έγιναν επίσης οι απαραίτητες εργασίες καθαρισμού, απομάκρυνσης των διαταραγμένων επιφανειακών επιχώσεων και προετοιμασίας του για την ανασκαφική διερεύνηση που θα προηγηθεί των εκσκαφών θεμελίωσης του φυλακίου-εκδοτηρίου της Ρωμαϊκής Αγοράς.

7. Κατά τις εργασίες αποκατάστασης του ακινήτου ιδιοκτησίας Λύρα, στη συμβολή των οδών Ταξιαρχών και Δεξίππου, αποκαλύφθηκε η υποδομή τμήματος της στοάς του δυτικού περιστυλίου της Ρωμαϊκής Αγοράς (σε μήκος 24 μ. περίπου)[99], δηλαδή η υποθεμελίωση του στυλοβάτη και του περιβόλου ή της πρόσοψης των καταστημάτων, επί της οποίας εδράζονται αντίστοιχα ο ανατολικός και ο δυτικός τοίχος της οικίας. Η υποθεμελίωση αποκαλύφθηκε μετά την απομάκρυνση υψηλής (ύψ. 3,80 μ.) επίχωσης, σύγχρονης της εποχής κατασκευής του μνημείου (δεν εντοπίστηκε η έδρασή της στο φυσικό βράχο) και αποτελείται από 5-6 σειρές λατυποκροκαλοπαγών μαργιτών, ασβεστολίθων Ακροπόλεως και πωρολίθων, σε β΄ χρήση. Το θεμέλιο του στυλοβάτη είναι επιμελώς κατασκευασμένο, κατά το ισόδομο σύστημα δομής, ενώ του δυτικού τοίχου παρουσιάζει λιγότερη επιμέλεια στην κατασκευή, όπου ανάμεσα στους μεγάλων διαστάσεων λίθους παρεμβάλλονται αργοί λίθοι μικρού μεγέθους και λασπόχωμα. Κατά το μέσον περίπου της υποθεμελίωσης του στυλοβάτη, βρέθηκε ενσωματωμένος αρχαιότερος τοίχος και δύο κατώφλια κατά χώραν, που ανήκουν πιθανώς σε δωμάτια οικίας ελληνιστικών χρόνων, που προϋπήρχαν στο χώρο. Ο βόρειος τοίχος της οικίας, επί της οδού Δεξίππου, πρέπει να εδραζόταν σε εγκάρσιο προς τους προηγούμενους τοίχο, πιθανώς διαχωριστικό καταστήματος ή του βόρειου πέρατος της δυτικής στοάς, από τον οποίο βρέθηκε μόνον ένας πωρόλιθος κατά χώραν[100].

† Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ - Ι. ΤΙΓΓΙΝΑΓΚΑ

2002

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Βιβλιοθήκη Αδριανού

Πρόπυλο

Συνεχίστηκαν και κατά τη διάρκεια του 2002 οι εργασίες αναστήλωσης του Προπύλου, ενώ παράλληλα άρχισαν οι εργασίες αποκατάστασης-ανακατασκευής της νότιας πτέρυγας της πρόσοψης. Συγκεκριμένα, έγιναν τα εξής:

1. Μετά την ολοκλήρωση στο εργοτάξιο της κατεργασίας του συνόλου των επιφανειών των δύο ανακατασκευασθέντων από νέο μάρμαρο ορθοστατών του νότιου θυραίου τοίχου του Προπύλου (τελικές διαστάσεις: πλάτος 1,495-1,512 μ., ύψος 2,573 μ. και πάχος 0,38 μ.), δηλαδή της κατεργασίας με ντισλίδικο των επιφανειών έδρασης και κύριας όψης, με βελόνι του πίσω προσώπου και βελόνι εντός αναθύρωσης των επιφανειών ώσεως, της λάξευσης της υποτομής έδρασης του βόρειου ορθοστάτη στο κατώφλι του παραστάτη του θυρώματος, των εντορμιών των γόμφων κατακόρυφης σύνδεσης στις επιφάνειες έδρασης κ.ά., οι δύο ορθοστάτες μεταφέρθηκαν στο Πρόπυλο. Για την εξασφάλιση της πλήρους έδρασής τους επί της πώρινης ευθυντηρίας του θυραίου τοίχου, είχαν ήδη συμπληρωθεί τα απολαξευμένα από τη διέλευση μεταγενέστερων αγωγών κενά της.

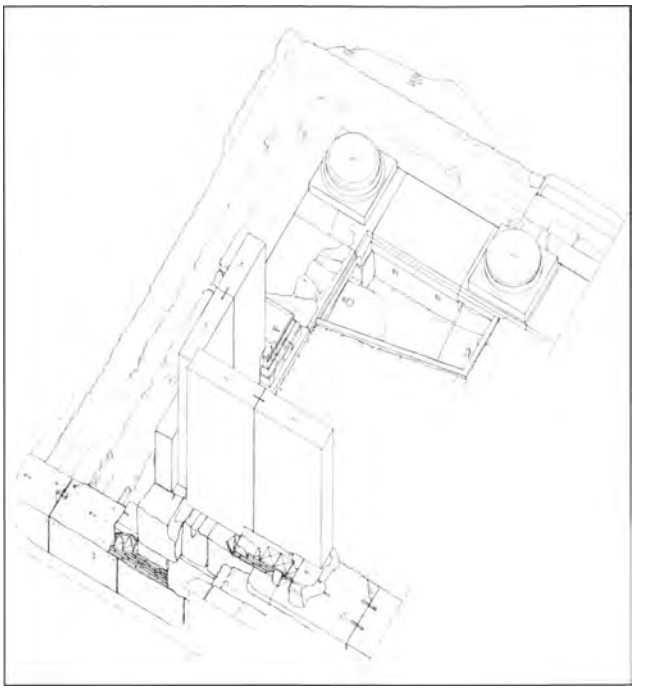
99. Τμήμα της υποθεμελίωσης του στυλοβάτη και του τοίχου της δυτικής στοάς είχαν εντοπιστεί σε παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες στη γειτονική οικία νοτιότερα. βλ. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 23.

100. Οι διερευνητικές εργασίες έγιναν από τον αρχαιολόγο Δ. Σούρλα. Η αποτύπωση και σχεδίαση των αρχαίων καταλοίπων έγινε από την αρχιτέκτονα †Α. Γαλανοπούλου. Ο τρόπος αποκατάστασης και ανάδειξής τους εντός του υπογείου έγινε με τις υποδείξεις και την παρακολούθηση της Ι. Τιγγινάγκα.

Με τη βοήθεια ειδικών προδιαγραφών τηλεσκοπικού γερανού και μεγάλη προσοχή, έγινε δοκιμαστικά η προσαρμογή καθενός και στη συνέχεια η γόμφωση στην αρχική του θέση πάνω στην ευθυντηρία. Πρώτος γομφώθηκε ο νότιος ορθοστάτης σε επαφή κατά την ορθή γωνία με τον ανατολικό εσωτερικό ορθοστάτη του εγκάρσιου τοίχου[101], με δύο γόμφους τιτανίου, έναν Φ6 και έναν Φ14, μήκ. 8 και 16 εκ. αντίστοιχα, και ακολούθως, ο βόρειος με δύο γόμφους Φ6 μήκ. 8,5 εκ., σύμφωνα με τη στατική μελέτη. Μετά τη λήψη σταθμών ακριβείας από τους αντίστοιχους ιστάμενους κατά χώραν ορθοστάτες του βόρειου εγκάρσιου και θυραίου τοίχου, λαξεύθηκαν ταυτόχρονα οι άνω επιφάνειες και των τεσσάρων ορθοστατών του εγκάρσιου και του θυραίου τοίχου, προκειμένου να επιτευχθεί η πλήρης οριζοντίωση της στάθμης τους. Επιπλέον, λαξεύθηκαν οι εντορμίες γόμφων και συνδέσμων και έγινε η οριζόντια σύνδεση των ορθοστατών, με πειόσχημους συνδέσμους τιτανίου. Χρησιμοποιήθηκαν δύο σε επαφή σύνδεσμοι διατομής Φ12 μήκ. 35 εκ., για τους ορθοστάτες του θυραίου και δύο σε επαφή σύνδεσμοι Φ8 μήκ. 21 εκ. για τους ορθοστάτες του νότιου εγκάρσιου τοίχου. Με την τοποθέτηση των υψηλών ορθοστατών οριοθετήθηκε και απέκτησε τρίτη διάσταση η νοτιοανατολική γωνία του προπύλου και παράλληλα υποδηλώθηκε η ακριβής θέση της μοναδικής εισόδου του μνημείου (Εικ. 60-61).

2. Ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση της βορειοδυτικής γωνίας του κλιμακοστασίου του Προπύλου με την τοποθέτηση τριών ανακατασκευασθέντων από νέο μάρμαρο τμημάτων του 1ου, 3ου και 4ου αναβαθμού (μήκ. 2,05, 1,90 και 1,50 μ. αντίστοιχα) στη βόρεια πλευρά. Τα νέα μέλη συνδέθηκαν με τα παρακείμενα αρχαία τμήματα των αναβαθμών με οριζόντιους συνδέσμους τιτανίου σχήματος Πει. Επίσης, ολοκληρώθηκε η επιφανειακή κατεργασία και τοποθετήθηκε στη δυτική πλευρά του κλιμακοστασίου, το 2ο (από Β.) ανακατασκευασθέν τμήμα (μήκ. 2,40 μ.) του 6ου αναβαθμού, ενώ συγκολλήθηκαν κατά χώραν τα συμπληρώματα του 3ου και 4ου τμήματος (μήκ. 0,87 και 0,80 μ. αντίστοιχα) του 2ου αναβαθμού του κλιμακοστασίου. Τέλος, συντηρήθηκε κατά χώραν για προστασία από τα όμβρια, το σύνολο των βαθμίδων του κλιμακοστασίου (καθαρισμοί από μικροοργανισμούς και επικαθίσεις, μικροσυγκολλήσεις, αρμολογήσεις, σφραγίσματα και στοκαρίσματα των αρμών και των ρωγμών με μολύβι και κονίαμα χαλαζιακής άμμου κτλ.) και εξασφαλίστηκε διαμέσου του κλιμακοστασίου του Προπύλου η προσπέλαση στο εσωτερικό του μνημείου.

3. Έγινε η συντήρηση των δύο ιστάμενων στη θέση τους ορθοστατών του βόρειου θυραίου τοίχου του Προπύλου, που είχαν ρηγματωθεί διαμπερώς και του κατωφλίου του αντίστοιχου παραστάτη του θυρώματος και η ενίσχυσή τους κατά χώραν με ράβδους τιτανίου, οι συγκολλήσεις αποκολλημένων θραυσμάτων τους, τα στοκαρίσματα των ρηγμάτων κτλ.

Εικ. 60. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Πρόπυλο. Αξονομετρικό σχέδιο της βορειοδυτικής γωνίας μετά την τοποθέτηση των ορθοστατών.

Εικ. 61. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Πρόπυλο. Άποψη από Δ. μετά την τοποθέτηση των ορθοστατών του νότιου θυραίου τοίχου.

4. Παράλληλα με τις εργασίες αποκατάστασης του Προπύλου, έγινε συστηματική διερεύνηση σε εργοστάσια μαρμάρου, για την ανεύρεση του κατάλληλου παντογράφου, που θα χρησιμοποιηθεί για την κατεργασία με μηχανικό τρόπο, των όγκων του σκυριανού μαρμάρου[102], ώστε να αποτελέσουν τους κατώ-

101. Βλ. παραπάνω, σ. 172-174.

102. Για το σκυριανό μάρμαρο, βλ. Μ. Δέφνερ, *Τα αρχαία λατομεία της Σκύρου*, *AE* 1923, σ. 102-116, πίν. 1-20. Για το φρύγιο λίθο από τον οποίο είναι κατα-

τερους σπονδύλους των τριών προς αναστήλωση κιόνων του Προπύλου. Ως γνωστόν οι κίονες του Προπύλου είναι δίλιθοι, ο κάτω σπόνδυλος ύψους 2,35 μ. αποτελεί το 1/3 του συνολικού ύψους του κίονα (συνολικό ύψος κορμού 7,05 μ.), καταλήγει σε πεπλατυσμένη απόθεση και φέρει 24 κυρτές, αντί κοίλες, ραβδώσεις.

Αποκατάσταση νότιας και βόρειας πτέρυγας πρόσοψης

1. Κατά τη διάρκεια του χρόνου ξεκίνησαν οι εργασίες συμπλήρωσης-αποκατάστασης του βόρειου τμήματος της νότιας πτέρυγας της πρόσοψης, το οποίο είχε καταστραφεί μέχρι τη στάθμη της πώρινης ευθυντηρίας, κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας[103]. Για την αποκατάσταση του μικτού τρόπου δομής της ρωμαϊκής τοιχοποιίας, οι εργασίες άρχισαν από την εσωτερική πλευρά του τοίχου, με την ανακατασκευή της αφανούς και ανεξάρτητης ως προς την εμπλοκή της με τον τοίχο υποδομής έδρασης του τοιχοβάτη και της ορθομαρμάρωσης του τοίχου της πρόσοψης εσωτερικά, κατά το μήκος του δυτικού περιστυλίου.

Η υποδομή του τοιχοβάτη στο συγκεκριμένο τμήμα, μήκ. 23 μ., αποτελείται από επτά ημικυκλικά τοξύλια διαφόρων διαμέτρων, από d=1,10 μ. έως d=1,80 μ., όπως προκύπτει από τα σωζόμενα ίχνη τους πάνω στις εσωτερικές αντηρίδες θεμελίωσης-αντιστήριξης του τοίχου της πρόσοψης[104]. Η ανακατασκευή των ημικυκλικών τοξυλίων και των κατακόρυφων τμημάτων στήριξής τους πάνω στη ρωμαϊκή θεμελίωση (αντηρίδες) έγινε με τη χρήση συμπαγών χειροποίητων οπτοπλίνθων, τετραγωνικής μορφής (διαστ. 0,28×0,28×0,035 μ.), όμοιων με τις ρωμαϊκές οπτοπλίνθους[105]. Για την εξασφάλιση της ακριβούς ανακατασκευής κάθε τοξυλίου προηγήθηκαν μετρήσεις και χαράξεις ακριβείας επί ειδικών ξυλοτύπων, που χρησιμοποιήθηκαν ως οδηγοί για το σκοπό αυτό, ώστε ο αριθμός των οπτοπλίνθων, οι αποστάσεις των μεταξύ τους αρμών, ο τρόπος αρμολόγησης του συνδετικού κονιάματος κτλ., να ακολουθεί πλήρως τα σωζόμενα ρωμαϊκά ίχνη. Η πλήρωση των μεταξύ των τοξυλίων συμπαγών τμημάτων της υποδομής έγινε με στρώσεις συμβατού προς το αρχαίο χυτού κονιάματος και με παρεμβολή, ανά διαστήματα, μικρού μεγέθους λίθων και οπτοπλίνθων (ανακατασκευή opus incertum) (Εικ. 62).

Με την ίδια τεχνική συμπληρώθηκε το κατά ένα τεταρτοκύκλιο σωζόμενο τοξύλιο, στο μέσον του μήκους της νότιας πτέρυγας πίσω από το 10ο (από Β.) ιστάμενο ορθοστάτη. Επίσης, συντηρήθηκαν και στερεώθηκαν τα σπαράγματα του υδραυλικού κονιάματος της ορθομαρμάρωσης (κουρασάνι) και το μικρό τμήμα του τοιχοβάτη του δυτικού περιστυλίου, που διασώζονται στην ίδια περιοχή στη στάθμη του περιστυλίου. Τέλος, στη βόρεια πτέρυγα της πρόσοψης, πίσω από το βόρειο θυραίο τοίχο, ανακατασκευάστηκαν με την ίδια τεχνική δύο τοξύλια, πάνω σε ίχνη της αντίστοιχης αρχαίας υποδομής της ρωμαϊκής υποθεμελίωσης, προκειμένου να γίνει στη συνέχεια η τοποθέτηση των δύο βορειότερων μαρμάρινων ορθοστατών, στη συμβολή τους με τον εγκάρσιο τοίχο του προπύλου.

2. Μετά την αποκατάσταση των τοξυλίων της νότιας πτέρυγας, ακολούθησε η ανακατασκευή με τον ίδιο ως προς το ρωμαϊκό τρόπο δομής, της εσωτερικής πλευράς του τοίχου της πρόσοψης με ειδική οπτοπλινθοδομή, σε μήκος δύο ορθοστατών (ανακατασκευή opus testaceum)[106]. Η οπτοπλινθοδομή αποτελεί τον ξυλότυπο πλήρωσης με χυτό υλικό του κενού που παρεμβάλλεται μεταξύ της μαρμάρινης εξωτερικής και της εσωτερικής πλευράς του τοίχου. Η ανακατασκευή της έγινε με το κτίσιμο επάλληλων οριζόντιων σειρών συμπαγών οπτοπλίνθων τετράγωνης και τριγωνικής μορφής, πάνω στα σωζόμενα ίχνη τους επί της ευθυντηρίας. Οι τριγωνικής μορφής οπτόπλινθοι προέκυψαν από την κοπή κατά τις διαγωνίους των τετράγωνων οπτοπλίνθων, που τοποθετήθηκαν με τη μεγάλη πλευρά του τριγώνου στην εσωτερική παρειά του τοίχου. Για την ισχυροποίηση της οπτοπλινθοδομής σε συγκεκριμένες καθ' ύψος οριζόντιες στρώσεις, παρεμβλήθηκαν διάτονες (μπατικές) σειρές τετραγωνικών οπτοπλίνθων μεγαλύτερων διαστάσεων (0,45×0,45 μ.), σε θέσεις που εντοπίστηκαν στα σωζόμενα κατάλοιπα της ρωμαϊκής συμπλήρωσης. Τέλος, στο ενδιάμεσο κενό διαστρώθηκε ανά ζώνες ισχυρό κονίαμα συμβατό ως προς τη σύσταση με το αρχαίο (Εικ. 63).

3. Η ίδια εργασία επαναλήφθηκε για την πλήρη αποκατάσταση της μορφής του μικτού τρόπου δομής του νότιου θυραίου τοίχου του Προπύλου (ανακατασκευή opus testaceum). Η εσωτερική πλευρά του πίσω από τους ορθοστάτες συμπληρώθηκε

σκευασμένοι οι κίονες του Προπύλου και του εσωτερικού περιστυλίου της Βιβλιοθήκης Αδριανού και προέρχεται από τα αποκρατορικά λατομεία της πόλης Δοκίμειον της Φρυγίας στη Μικρά Ασία (περιοχή Αφιόν Καραχισάρ), εξ ου και η ονομασία Δοκιμηνός λίθος, Φρύγιος, Μυγδόνιος ή λίθος της Ιεραπόλεως – Marmor Phrygium, Synnadicum, Docimenium –, γνωστός σήμερα ως Pavonazzetto, βλ. R. Gnoli, *Marmora Romana*, Roma 1971, σ. 142-144· J.B. Ward Perkins, Nicomedia and the Marble Trade, *PBSR* XLVIII (1989), σ. 23-68, πίν. IX-XXVII, ειδικότερα σ. 28· G. Borghini, R. Gnoli κ.ά., *Marmi Antichi*, Roma 1989, αρ. 109, Pavonazzetto, σ. 264-265, πίν. 109a-c· *Roma Antiqua, Forum, Colisee, Palatin*, Rome 1985. Επίσης, Αν. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος Παλαιοχριστιανική Βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης*, Αθήναι 1954, τ. ΙΙ, σ. 247-248 και ο ίδιος, *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων*, Αθήνα 1959, τ. ΙΙ, σ. 82, σημ. 1.

103. Βλ. Γ. Κνιθάκης, Φ. Μαλλούχου, Ι. Τιγγινάγκα, *Το Βοεβοδαλίκι της Αθήνας, Επώνυμα αρχοντικά των χρόνων της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1986, σ. 107 κ.ε.

104. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 15-16.

105. Η αναπαραγωγή των ρωμαϊκών οπτοπλίνθων έγινε σε ειδική βιοτεχνία της Θεσσαλονίκης, σύμφωνα με τις προδιαγραφές ως προς τη σύσταση, τις ιδιότητες, τις αντοχές και τα μηχανικά χαρακτηριστικά, που προέκυψαν από τη φυσικοχημική ανάλυση δειγμάτων από τις αρχαίες οπτοπλίνθους που εξετάστηκαν από τα εργαστήρια του ΑΠΘ.

106. R. Marta, *Sintesi schematica di tecnica edilizia romana*, Centro di Studi Sorani "Vincenzo Patriarca", Sora 1981.

Εικ. 62. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Νότια πτέρυγα πρόσοψης. Το βόρειο τμήμα μετά τις εργασίες ανακατασκευής των τοξυλίων. Άποψη από την εσωτερική πλευρά.

από τη στάθμη της ευθυντηρίας και καθ' όλο το ύψος των ορθοστατών, με επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων στη συνέχεια της όμοιας οπτοπλινθοδομής της εσωτερικής πλευράς του τοίχου της πτέρυγας. Συμπληρώθηκε επίσης μέχρι το μέσον του ύψους των ορθοστατών η εσωτερική πλευρά του κατά χώραν βόρειου θυραίου τοίχου του προπύλου.

4. Παράλληλα με τις παραπάνω εργασίες συνεχίστηκε στο εργοτάξιο η δομική αποκατάσταση και η κατεργασία της επιφάνειας των τοιχοβατών επί των οποίων θα εδραστούν οι δύο βορειότεροι ορθοστάτες της νότιας πτέρυγας. Συγκεκριμένα, μετά τη λήψη εκμαγείων από τις θραυσμένες επιφάνειες του σωζόμενου μεσαίου τμήματος του 2ου (από Β.) τοιχοβάτη, λαξεύτηκαν τα συμπληρώματα από νέο μάρμαρο και έγινε η συγκόλλησή τους με το αρχαίο τμήμα, σε δύο φάσεις (χρήση εννέα ράβδων τιτανίου διατομής Φ6 και Φ8, μήκ. 60 έως 80 εκ.). Το ακέραιο αρχιτεκτονικό μέλος επανατοποθετήθηκε στη θέση του και γομφώθηκε επί της ευθυντηρίας (δύο γόμφοι τιτανίου Φ8 και Φ18). Ομοίως σε επαφή με τον 2ο γομφώθηκε ο εξ ολοκλήρου από νέο μάρμαρο 3ος τοιχοβάτης της πτέρυγας και έγινε η οριζόντια σύνδεσή τους με συνδέσμους τιτανίου σχήματος Πει. Επίσης, έγινε λήψη εκμαγείου από τον κατά το ήμισυ σωζόμενο στη θέση του, 10ο τοιχοβάτη της πτέρυγας και λαξεύτηκε το συμπλήρωμά του το οποίο συγκολλήθηκε με το αρχαίο μέλος κατά χώραν, με ράβδους τιτανίου ανάλογης διατομής.

5. Κατασκευάστηκαν τέσσερα ημικυκλικά διαφράγματα από τεχνητό λίθο (οπλισμένο με ανοξείδωτο χάλυβα σκυρόδεμα), διαμέτρων αναλόγων προς αυτές των τοξυλίων και πάχους 0,07 μ., στα οποία έγινε κατεργασία της επιφάνειάς τους. Τα διαφράγματα αναρτώμενα με ειδικό τρόπο από τα τοξύλια, θα φράξουν τα κενά καταλαμβάνοντας, τρόπον τινά, τη θέση της αρχαίας επίχωσης του περιστυλίου.

6. Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης-στερέωσης της τούρκικης τοιχοποιίας που συμπληρώνει την εσωτερική παρειά

Εικ. 63. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Νότια πτέρυγα πρόσοψης. Μετά τις εργασίες ανακατασκευής της εσωτερικής πλευράς του τοίχου στη θέση του 10ου ορθοστάτη (ανακατασκευή opus testaceum).

του τοίχου της βόρειας πτέρυγας της πρόσοψης, από τον 6ο έως το 10ο από Β. κίονα του εσωτερικού περιστυλίου. Η συντήρηση του τοίχου και η ανάκτηση της λιθοδομής έφτασε μέχρι την άνω επιφάνεια του τοίχου, που συμπίπτει με το όριο της στέγης του δυτικού περιστυλίου του μνημείου. Εκεί διαμορφώθηκαν τα όρια των αρχαίων δοκοθηκών, σύμφωνα με τα σωζόμενα ίχνη τους επί της εσωτερικής παρειάς του μαρμάρινου τοίχου της πρόσοψης και τις διαστάσεις των δοκοθηκών που σώζονται επί του τοίχου του βόρειου περιβόλου. Κατά τις εργασίες αποκαλύφθηκαν τα σωζόμενα κατάλοιπα της αρχικής ρωμαϊκής τοιχοποιίας (opus testaceum), που ενσωματώνονταν κατά περιοχές σε όλη την έκταση της τουρκικής συμπλήρωσης και για την προστασία και ανάδειξή τους άρχισαν εργασίες συντήρησης.

† Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ - Ι. ΤΙΓΓΙΝΑΓΚΑ

2002

ΑΛΛΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1. Άρχισαν οι εργασίες κατασκευής του νέου στεγάστρου προστασίας του κολοσσικού αγάλματος της Νίκης (Victoria romana)[107], αφού εκκενώθηκε ο χώρος του πρόχειρου στεγάστρου από το αρχαίο υλικό (κυρίως μαρμάρινα θραύσματα του ίδιου του αγάλματος που ταξινομήθηκαν αλλού) και εξασφαλί-

107. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 13-14, Πίν. 22β-23α.

στηκε δια εγκιβωτισμού το άγαλμα κατά χώραν, με ικριώματα και περιμετρικά ξύλινα προστατευτικά πανό.

Το νέο στέγαστρο, διαστ. 7,50×9,50 μ., αποτελεί κατασκευή μικτού κελύφους, με περιμετρική τοιχοποιία από λιθοδομή και συναρμολογούμενο αυτοφερόμενο μεταλλικό φορέα στέγασης. Ο φορέας είναι από γαλβανισμένο χάλυβα, με κυκλικής διατομής υποστυλώματα και οριζόντια στοιχεία στέγης (δοκοί, τεγίδες), η οποία θα διαστρωθεί με σύμμεικτη πλάκα και πάνελς πολυουρεθάνης και η τελική επικάλυψή της θα γίνει με φύλλα χαλκού. Ο μεταλλικός φορέας θα ενσωματωθεί στο κτιστό κέλυφος που αποτελούν οι σωζόμενοι τοίχοι της πτέρυγας του Βοεβοδαλικίου-Στρατώνα, στη συνέχεια της αρχαιολογικής αποθήκης, οι οποίοι θα συντηρηθούν και θα αποκατασταθούν για το σκοπό αυτό, ενώ ο δυτικός τοίχος του στεγάστρου θα κατασκευασθεί από οπτοπλινθοδομή και σύνθετη διαφώτιστη επιφάνεια από κρύσταλλο για το φωτισμό του χώρου. Συγκεκριμένα, έγιναν οι παρακάτω εργασίες:

α) Αποξήλωση του πρόχειρου στεγάστρου προστασίας του αγάλματος, καθαρισμός και αποχωμάτωση του χώρου. Ερευνητικές τομές, γενικές εκσκαφές του χώρου και τοποθέτηση του οπλισμού της βάσης και της πεδίλωσης του μεταλλικού φορέα του νέου στεγάστρου. Επιχώσεις εκσκαφών με γαρμπίλι, εξυγίανση και τελική επίστρωση με αμμοχάλικο. Διάστρωση σκυροδέματος εξομάλυνσης και έγχυση του οπλισμένου σκυροδέματος της θεμελίωσης και του δαπέδου.

β) Ανακατασκευή της λιθοδομής των τοίχων του κτιστού κελύφους, δηλαδή του αποξηλωμένου τμήματος του νότιου τοίχου της Οθωνικής πτέρυγας και επιπρόσθετου ανατολικού τοίχου σε επαφή με τον υφιστάμενο δυτικό της αρχαιολογικής αποθήκης. Σύνδεση των νέων τοίχων με τους υπόλοιπους με γωνιακά μεταλλικά στοιχεία-συνδέσμους, για την εξασφάλιση της στατικής επάρκειάς τους. Εργασίες συντήρησης του υφιστάμενου βόρειου τοίχου της πτέρυγας (καθαρισμοί, αρμολογήματα, υγρομόνωση των θεμελίων, επιχρίσματα κ.ά.).

γ) Τοποθέτηση με γερανό των μεταλλικών στοιχείων του φορέα (υποστυλώματα, δοκοί, τεγίδες στέγης), πάκτωση και συναρμολόγησή τους. Κατασκευή ξυλοτύπου και έγχυση σύμμεικτου τύπου πλάκας σε τμήμα της μονόρριχτης στέγης και τοποθέτηση χαλυβδόφυλλων στο υπόλοιπο τμήμα της στέψης του στεγάστρου. Τοποθέτηση θωρακισμένης θύρας, σκελετού αλουμινίου και κρυστάλλων ασφαλείας στα ανοίγματα της οροφής και του δυτικού τοίχου. Κατασκευή και τοποθέτηση κιγκλιδωμάτων στα δύο παράθυρα του τοίχου της πρόσοψης.

2. Μετά την αποχωμάτωση για τη διερεύνηση της νοτιοδυτικής γωνίας του δυτικού περιστυλίου και του υποβιβασμού της στάθμης της περιοχής, έγιναν επείγουσες εργασίες αντιστήριξης και υποστύλωσης της καμπύλης υποδομής του εργοταξιακού δρόμου προσπέλασης στον αρχαιολογικό χώρο, από την οδό Δεξίππου. Για την εξασφάλιση της στατικής επάρκειας και της αντοχής του δρόμου στα διερχόμενα φορτία του εργοταξίου (γερανοί, φορτηγά) ενισχύθηκε η υποδομή του με στα-διακή εκσκαφή και παράλληλη κατασκευή ισχυρής λιθοδομής, ύψ. 3,50 έως 4,80 μ. και πλ. 1,10 μ., με τη λεγόμενη μέθοδο των «ντουλαπιών».

3. Συνεχίστηκαν οι εργασίες συγκολλήσεων-συντήρησης διαφόρων αρχιτεκτονικών μελών όπως: α) η συγκόλληση και συντήρηση τριών τμημάτων λοξότμητου επιστυλίου, που αποτέλεσαν ακέραιο αρχιτεκτονικό μέλος, μήκ. 2,58 μ. Το επιστύλιο ταυτίστηκε από τον Γ. Κνιθάκη και λόγω της απόλυτης γεωμετρικής συμμετρίας στη σύνθεση, χαρακτηριστικό στοιχείο των έργων του 11ου και του 12ου αιώνα, ανήκει στο τέμπλο του ναού του Αγίου Ασωμάτου[108]. Η συγκόλληση έγινε με τέσσερις ράβδους τιτανίου διατομής Φ6 και μήκ. 1,25 μ. (Εικ. 64).

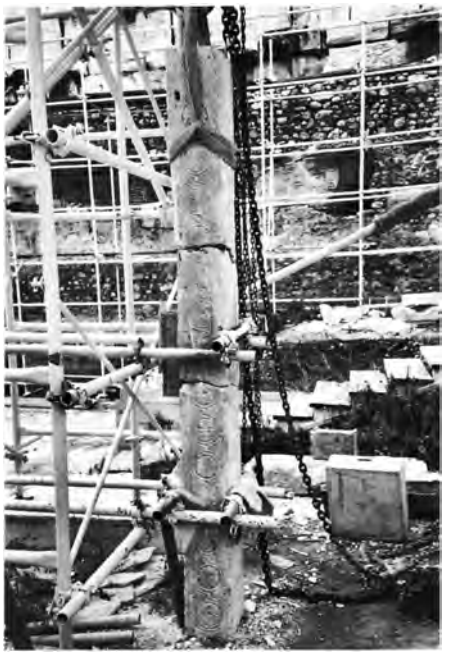
β) Η συγκόλληση δύο τμημάτων πώρινης λιθοπλίνθου, που ταυτίστηκε με λίθο της νότιας εξωτερικής παρειάς του νότιου πτερώματος (χρήση ράβδων τιτανίου 2Φ8 μήκ. 28-30 εκ.).

4. Έγιναν εργασίες συντήρησης των σωζόμενων λειψάνων των τοίχων της υστεροελληνιστικής οικίας που σώζεται εντός του δυτικού περιστυλίου[109], λόγω της αποσάθρωσής τους από την ανερχόμενη υγρασία. Επίσης, η συντήρηση και αισθητική αποκατάσταση τοιχογραφίας προερχόμενης από τον ανατολικό τοίχο της οικίας, η επανατοποθέτηση στη θέση της επί του τοίχου και συντήρηση των εκ περισυλλογής σπαραγμάτων της ίδιας τοιχογραφίας. Ακόμη, έγιναν εργασίες συντήρησης μεγάλου αποκολλημένου τμήματος τοιχογραφίας προερχομένου από την υστεροελληνιστική οικία, κατάλοιπα της οποίας ανιχνεύτηκαν στη νοτιοδυτική γωνία του Προπύλου της Βιβλιοθήκης Αδριανού.

---

108. Το επιστύλιο έχει στον άξονα συμμετρίας μεγάλο αγκυρωτό φυλλοφόρο σταυρό και εκατέρωθεν φέρει με αυστηρά προκαθορισμένη τάξη επαναλαμβανόμενη σειρά επτά σηρικών τροχών, πληρούμενων με διακοσμητικά μοτίβα, που κατά σειρά περιέχουν ρομβοειδές μοτίβο, αγκυρωτό σταυρό, πυροστρόβιλο, εξάφυλλο, οκτάφυλλο, τετράφυλλο ρόδακα και ρομβοειδές. Το πρώτο τμήμα (αρ. ευρ. ΑΒ 289), μήκ. 86,5 εκ., ύψ. 21,6 εκ. και πλ. 26 εκ., είχε βρεθεί κατά την αποξήλωση του ελικοειδούς αγωγού του Βοεβοδαλικίου στο Πρόπυλο (1980). Το δεύτερο (ΑΒ 290), μήκ. 119 εκ., εντοπίστηκε κατά την αποξήλωση παρειάς του ίδιου αγωγού δυτικότερα (1982), ενώ το τρίτο μήκ. 62,5 εκ., που συναρμόστηκε με τα δύο προηγούμενα, αποτελώντας το μεσαίο συνδετικό τους τμήμα, βρέθηκε κατά την κατασκευή του υπόσκαφου φυλακίου του αρχαιολογικού χώρου επί της οδού Άρεως (2002). Για τη χρονολόγηση, βλ. Χ. Μπούρας, Λ. Μπούρα, *Η Ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, σ. 543-544, 550-555· Α. Ορλάνδος, Χριστιανικά Γλυπτά του Μουσείου Σμύρνης, *ΑΒΜΕ* Γ (1937), σ. 128-152, ειδικότερα σ. 148, εικ. 22 αρ. 24· A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge X-XIV Siècle*, Paris 1976, σ. 48, πίν. XIIIc, αρ. 30. Επίσης, βλ. Χ. Πέννας, *Μελέτη μεσοβυζαντινής γλυπτικής, Νάξος-Πάρος*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2000, σ. 20, 21· Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1999, σ. 120, 136. Επίσης, κατά τις ανασκαφές του μνημείου (1999) βρέθηκαν ακέραιος κιλλίβας (φουρούσι) με ανάγλυφο ρόδακα στο λοξότμητο τμήμα (αρ. ευρ. ΒΑ 1360) και μικρό τμήμα λοξότμητης επιφάνειας δεύτερου κιλλίβαντα (ΒΑ 1381), που είχαν χρησιμοποιηθεί σε β΄ χρήση ως οικοδομικό υλικό στο νεότερο περίβολο του ναού του Αγίου Ασώματου, των οποίων ταυτίστηκε η θέση τους. Πρόκειται για τους κιλλίβαντες που στήριζαν το εικονοστάσιο πάνω από τη θύρα του ναού, όπως φαίνεται στην υδατογραφία του J.H. de Chacaton (1839).

109. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σημ. 7, σ. 13, Πίν. 22α.

Εικ. 64. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Κατά τις εργασίες συγκόλλησης του επιστυλίου τέμπλου του Αγίου Ασωμάτου.

5. Έγινε η συντήρηση τμήματος μαρμάρινου δαπέδου, επί του οποίου σώζονται ίχνη χαρακτού ζωδιακού κύκλου, στην εξωτερική αυλή της Βιβλιοθήκης Αδριανού, σε επαφή με το υστερορρωμαϊκό τείχος (αποκόλληση τμήματος του δαπέδου αποτελούμενου από 19 θραύσματα, μεταφορά του στο εργαστήριο, καθαρισμός και συγκολλήσεις των θραυσμάτων με λευκό τσιμέντο και ράβδους τιτανίου διατομής 3 χιλ.). Αποκατάσταση της χυτής υποδομής των πλακών του δαπέδου και επανατοποθέτηση του τμήματος του δαπέδου στην αρχική του θέση.

6. Τέλος, λαξεύθηκε δια χειρός η ονομασία των μνημείων πάνω σε πώρινες πινακίδες πυραμιδοειδούς μορφής, οι οποίες τοποθετήθηκαν στη συνέχεια σε κατάλληλες θέσεις για να επισημανθούν τα λείψανα των μνημείων εντός των αρχαιολογικών χώρων.

Ρωμαϊκή Αγορά

1. Εργασίες καθαρισμού νεότερου πήλινου αγωγού κυκλικής διατομής (μήκ. 10,30 μ.), που είχε τοποθετηθεί τη δεκαετία του 1930, για την αποστράγγιση των ομβρίων του αρχαιολογικού χώρου, σε αντικατάσταση του μη λειτουργούντος αρχαίου στο νοτιοανατολικό τμήμα της αυλής. Ο αγωγός μετά τον καθαρισμό, την επίστρωση φύλλων μολύβδου στις περιοχές που είχε καταστραφεί και παρεμποδιζόταν η απορροή των ομβρίων και τη συντήρησή του αποδόθηκε σε λειτουργία. Επίσης, έγινε καθαρισμός τμήματος του αρχαίου αποχετευτικού αγωγού του ανατολικού τμήματος της αυλής της Ρωμαϊκής Αγοράς, νότια του Φετιχιέ Τζαμιού και συντήρηση σωζόμενου τμήματος πήλινου πειόσχημου αγωγού και της υποδομής του, ανατολικά των Βεσπασιανών.

2. Σωστικές εργασίες συντήρησης των βάσεων και του κατώτερου ρηγματωμένου τμήματος των σωζόμενων κατά χώραν κιόνων του ανατολικού και νότιου περιστυλίου καθώς και των κιόνων και των παραστάδων του ανατολικού Προπύλου (καθαρισμοί, ενέματα, σφραγίσματα αρμών και ρηγματώσεων). Ειδικότερα, το κατώτερο τμήμα και η βάση του 22ου από Ν. κίονα του ανατολικού περιστυλίου, που αποκαλύφθηκαν κατακερματισμένα κατά την αποχωμάτωση, μεταφέρθηκαν στη Βιβλιοθήκη Αδριανού για συντήρηση. Αποσυναρμολογήθηκαν τα τρία τμήματα της βάσης, αφαιρέθηκαν οι αρχαίοι μεταλλικοί σύνδεσμοι και συγκολλήθηκαν εκ νέου με έξι ράβδους τιτανίου Φ8 μήκ. 36-48 εκ. Επίσης, άρχισε η αποσυναρμολόγηση και συντήρηση των θραυσμένων τμημάτων από το κατώτερο τμήμα του 22ου κίονα.

3. Εργασίες συντήρησης μεγάλου τμήματος της μαρμάρινης πλακόστρωσης της εσωτερικής αυλής (καθαρισμοί και απομάκρυνση μικροχλωρίδας και χωμάτινων επικαθίσεων από τα σπασίματα, τις ρηγματώσεις και την περιφέρεια των μαρμάρινων πλακών, υποβιβασμός του χώματος στην περιφέρεια των σπαραγμάτων, σφράγισμα των ρηγματώσεων και εφαρμογή περιφερειακού στεφανώματος με κονίαμα.

4. Εργασίες συντήρησης του από παλαιά διατεταγμένου θριγκού του βορειοδυτικού προπύλου του Ωρολογίου του Κυρρήστου για την εκ νέου αναδιάταξή του. Συγκόλληση του επιστυλίου του βορειοδυτικού προπύλου – στήσιμο ικριώματος συγκόλλησης, αφαίρεση παλαιών μπρούντζινων συνδέσμων, αποκόλληση των δύο πρόχειρα συνδεδεμένων τμημάτων του επιστυλίου, διάνοιξη νέων διατρημάτων και εκ νέου συγκόλληση με ράβδους τιτανίου (5Φ8 μήκ. 60 έως 75 εκ.), επιπλέον ενίσχυση με ράβδους τιτανίου (4Φ8 μήκ. 40-45 εκ.). Μελέτη μεταλλικού νάρθηκα για την αναδιάταξη του θριγκού με σύμπτυξη ρυθμού.

5. Εργασίες συντήρησης της «στήλης του ελαίου» στην περιοχή του προπύλου της Αρχηγέτιδος με καθαρισμούς από χλωρίδα και χωμάτινες επικαθίσεις στη βάση της στήλης, καθαρισμός και συγκόλληση θραυσμένων τμημάτων στην κορυφή και στη βάση της, εφαρμογή κονιάματος σφράγισης των ρωγμών, ψεκασμούς της μαρμάρινης επιφάνειας με στερεωτικό υλικό για τη συντήρηση και προστασία της επιγραφής κτλ.

6. Τέλος, εργασίες συντήρησης-στεγάνωσης της στέγης του Ωρολογίου Κυρρήστου με σφραγίσματα των αρμών και της ρωγμής από σεισμό στο βόρειο τμήμα της στέγης και επανατοποθέτηση μαλτεζόπλακας και κεραμίδων στο υψηλότερο τμήμα μετά τους συστηματικούς καθαρισμούς.

7. Στον αρχαιολογικό χώρο «Καλάμια», στον οποίο εκτείνεται ως γνωστόν το βορειοανατολικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αγοράς[110], αποξηλώθηκε ο τοίχος της πρόσοψης του κτιρίου επί της οδού Πελοπίδα 4, που είχε παραμείνει μετά την κατεδάφιση

110. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 45-47, Πίν. 27α-γ, 28α-β.

Εικ. 65. Ρωμαϊκή Αγορά. Αρχαιολογικός χώρος «Καλάμια». Εργασίες διερεύνησης και διαμόρφωσης του χώρου.

του κτιρίου[111], προκειμένου να επιτευχθεί, τουλάχιστον, η οπτική επαφή της βορειοανατολικής γωνίας του περιστυλίου και του τμήματος του βόρειου περιβόλου με το υπόλοιπο μνημείο. Στη θέση του τοίχου τοποθετήθηκε μεταλλικό κιγκλίδωμα, όμοιο με του υπόλοιπου αρχαιολογικού χώρου. Στη συνέχεια απομακρύνθηκαν με μηχανικά μέσα οι νεότερες επιχώσεις, έγιναν οι απαραίτητες μεταφορές και διευθετήσεις των αρχιτεκτονικών μελών και εργασίες συντήρησης, συμπλήρωσης και στερέωσης της τοιχοδομίας των όμορων ακινήτων στο ανατολικό όριο του οικοπέδου, όπως και κατασκευή επιπρόσθετης πλαγιοθεμελίωσης του τοίχου για την εξασφάλιση της στατικής του επάρκειας, λόγω του υποβιβασμού του εδάφους. Ολοκληρώθηκε η έρευνα των καταλοίπων του σωζόμενου τμήματος του βόρειου περιβόλου και του ανατολικού περιστυλίου και διαμορφώθηκαν τα λείψανα του αποστραγγιστικού δικτύου υστερορωμαϊκών χρόνων που το διατρέχει. Τέλος, στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου πραγματοποιήθηκε αποχωμάτωση των επιχωσμένων υπόγειων χώρων των κατεδαφισθέντων στη δεκαετία του '30 ακινήτων, καθαρισμός και απελευθέρωση του τμήματος της υποδομής του βόρειου περιστυλίου, που είχε αποκαλυφθεί παλαιότερα και ακολούθησε η επίχωσή τους με αδρανή υλικά μέχρι τη στάθμη της ρωμαϊκής αυλής (Εικ. 65).

Παράλληλα με τις παραπάνω εργασίες συνεχίστηκαν με την επίβλεψή μας οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν από εργολάβο της ΕΑΧΑ Α.Ε., στην περίμετρο των αρχαιολογικών χώρων, όπως: α) οι εργασίες κατασκευής του υπόσκαφου φυλακίου της Βιβλιοθήκης Αδριανού, στον άξονα της εισόδου του χώρου από την οδό Άρεως και του φυλακίου της Ρωμαϊκής Αγοράς επί της οδού Επαμεινώνδα 8, πλησίον της Πύλης της Αρχηγέτιδος, β) οι εργασίες διαμόρφωσης της Πλατείας Μουσαίου και της διάνοιξης του δρόμου νότια της Ρωμαϊκής Αγοράς, γ) οι εργασίες κατασκευής του υπόσκαφου οικίσκου γραφείων της 2ης ΕΒΑ, στη συμβολή των οδών Κλεψύδρας και Μουσαίου και της ανάδειξης του τμήματος του πεισιστράτειου αγωγού, ώστε να παραμείνει ορατό και επισκέψιμο στο εσωτερικό του κτιρίου, δ) οι εργασίες διερεύνησης και διαμόρφωσης των λειψάνων τμήματος του ανατολικού περιβόλου και των καταστημάτων της Ρωμαϊκής Αγοράς, που αποκαλύφθηκαν κατά τις εργασίες αποκατάστασης του κτιρίου της Γ΄ ΕΠΚΑ στη συμβολή των οδών Αιόλου και Πελοπίδα.

† Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ - Ι. ΤΙΓΓΙΝΑΓΚΑ

2003-2004

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ - ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Κατά τη διάρκεια των ετών 2003 και 2004 συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης, συντήρησης και αποκατάστασης των αρχαιολογικών χώρων που περιλαμβάνονται στο Έργο «Συνολική Ανάδειξη Ρωμαϊκής Αγοράς και Βιβλιοθήκης Αδριανού»[112]. Ολοκληρώθηκε επίσης η α΄ φάση αναστήλωσης του Προπύλου και η μερική αποκατάσταση-ανακατασκευή της νότιας πτέρυγας της πρόσοψης στη Βιβλιοθήκη Αδριανού, με σημαντική επαύξηση της αναγνωσιμότητας του μνημείου. Με τις εργασίες επιτεύχθηκε ο βασικός στόχος της εξυγίανσης και αναβάθμισης των αρχαιολογικών χώρων και της συντήρησης, προστασίας και ανάδειξης των επιμέρους μνημείων τους. Αποτέλεσμα του προγράμματος ήταν η μεγάλη αύξηση της επισκεψιμότητας στη Ρωμαϊκή Αγορά και η απόδοση στο κοινό, για πρώτη φορά μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, τον Ιούνιο του 2004, της Βιβλιοθήκης Αδριανού με εξαιρετικά μεγάλη προσέλευση επισκεπτών (Εικ. 66).

Συγκεκριμένα, έγιναν οι ακόλουθες εργασίες:

Βιβλιοθήκη Αδριανού

Πρόπυλο

1. Η α΄ φάση των εργασιών αναστήλωσης του Προπύλου, ολο-

111. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 24.

112. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 56-60.

Εικ. 66. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Τετράκογχο.

Εικ. 67. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Πρόπυλο. Άποψη από τις εργασίες ανατοποθέτησης τριών σπονδύλων επί των αντίστοιχων βάσεων.

κληρώθηκε με την ανατοποθέτηση των νέων σπονδύλων από σκυριανό μάρμαρο, των ελλειπόντων τριών κιόνων 2ου, 3ου και 4ου, που απέδωσαν στο τετρακιόνιο Πρόπυλο τη διάσταση του ύψους. Συγκεκριμένα, ολοκληρώθηκε στο εργοστάσιο η ανακατασκευή των κατώτερων σπονδύλων, με βάση τα μετρητικά και σχεδιαστικά στοιχεία που είχαν ληφθεί από τον κατά χώραν ιστάμενο 1ο κίονα του προπύλου (ύψος σπονδύλου 2,35 μ., διάμετρος 0,905 μ., απόθεση, μείωση, ένταση του κορμού) και των σχετικών εκμαγείων και ειδικών κατασκευών (γύψινα αντίγραφα της απόθεσης, προφίλ του κορμού σε φύλλο αλουμινίου κ.ά.) που είχαν κατασκευαστεί για την απόδοση της μορφής των νέων σπονδύλων. Επίσης, έγινε η τελική κατεργασία της επιφάνειας έδρασης κάθε σπονδύλου, δηλαδή η χάραξη και κατεργασία των κυκλικών αναθυρώσεων, η λάξευση των εντορμιών των γόμφων της κατακόρυφης σύνδεσής τους με τις αντίστοιχες βάσεις κ.ά.[113]. Οι τρεις σπόνδυλοι (βάρους 5 τόνων έκαστος) μεταφέρθηκαν στον αρχαιολογικό χώρο και με τη βοήθεια τηλεσκοπικού γερανού ανατοποθετήθηκαν επί των αντίστοιχων βάσεων, επί των οποίων και γομφώθηκαν με τη χρήση ενός γόμφου τιτανίου διατομής Φ16 και μήκ. 9 εκ. έκαστος[114] (Εικ. 67).

Ακολούθησε κατά χώραν η τελική κατεργασία της άνω επιφάνειας έδρασης των σπονδύλων, δηλαδή η λάξευση των εντορμιών των δύο γόμφων και της καμπάνας εκάστου και η λείανση της επιφανείας με ειδικό λιθοξοϊκό εργαλείο, το λεγόμενο «κλέφτη» για την πλήρη οριζοντίωσή τους. Στη συνέχεια ο σωζόμενος ακέραιος άνω σπόνδυλος του 3ου κίονα του Προπύλου (αρ. ευρ. ΑΒ 165 α, β, γ), ο οποίος είχε συγκολληθεί και συντηρηθεί μετά την ανεύρεση και ταύτιση της θέσης του το 1993[115], επανατοποθετήθηκε με τη βοήθεια τηλεσκοπικού γερανού ειδικών προδιαγραφών[116] επί του ανακατασκευασμένου κατώτερου σπονδύλου του κίονα. Η γόμφωσή του έγινε με δύο γόμφους τιτανίου, διατομής Φ12 και μήκ. 12 εκ. και ο 3ος κίονας του Προπύλου απέκτησε το συνολικό ύψος του κορμού του (7,50 μ.) (Εικ. 68).

2. Επειδή ορισμένα αρχιτεκτονικά μέλη που αποκαλύφθηκαν κατά τις εργασίες αποχωματώσεων και αποξηλώσεων του δυτικού τμήματος του μνημείου και των οποίων ταυτίστηκε η αρχική τους θέση, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν κατά την

113. Η λάξευση των ραβδώσεων των κάτω σπονδύλων των κιόνων θα γίνει κατά χώραν, μετά την επανατοποθέτηση των άνω σπονδύλων των κιόνων, λόγω των ιδιομορφιών και των διαφορών, ως προς τις διαστάσεις των ταινιών και ραβδώσεων, που παρουσιάζει κάθε κίονας.

114. Η στατική μελέτη και οι υπολογισμοί των συγκολλήσεων και γομφώσεων αρχαίων και νέων μελών εκπονήθηκαν από τον πολιτικό μηχανικό Β. Παπαδημητρίου. Οι συμπληρωματικές αποτυπώσεις και σχεδιάσεις των σπαδίων της αναστήλωσης έγιναν από τις αρχιτέκτονες Β. Χριστοπούλου και Σ. Μικροπούλου, οι εργασίες λάξευσης, κατεργασίας, συγκολλήσεων, επανατοποθετήσεων των μελών του Προπύλου έγιναν από συνεργείο μαρμαροτεχνιτών (Ν. Σκαρής, Ν. Κρητικός, Μ. Δελατόλας, Ν. Καρπούζης με την επίβλεψη του εμπειρότατου μαρμαροτεχνίτη Θ. Λαμπαδίτη), με τις συνεχείς οδηγίες και την παρακολούθηση του αείμνηστου Γ. Κνιθάκη. Την έρευνα αγοράς και το συντονισμό των εξωτερικών συνεργασιών (διαγωνισμοί, αναθέσεις σε τρίτους, παραγγελίες και έλεγχος ποιότητας των προμηθειών και των υλικών κτλ.) είχε η Ι. Τιγγινάγκα με τη βοήθεια του εργοδηγού Τ. Μανιάτη.

115. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 25, Πίν. 16β.

116. Για την ανεύρεση και ενοικίαση του κατάλληλου τηλεσκοπικού γερανού που χρησιμοποιήθηκε για την επανατοποθέτηση του κίονα προηγήθηκε ενδελεχής έρευνα αγοράς. Ο γερανός έπρεπε να διαθέτει μεγάλη ανυψωτική ικανότητα, περιστρεφόμενο έδρανο-πλατφόρμα χειριστηρίου, τη μέγιστη ακτίνα λειτουργίας του ιστού (μπούμας) λόγω της απόστασης ανάρτησης του μέλους, καθώς και μεταβαλλόμενη ταχύτητα ανύψωσης ώστε να δίδεται η δυνατότητα λεπτών ελιγμών και χειρισμών ακριβείας και ελέγχου του φορτίου κατά την πρόσδεση, ανάρτηση, μετακίνηση και συναρμολόγηση του αρχαίου σπονδύλου (μήκ. 4,70 μ. και βάρους 10 τόνων) με τον κατώτερο σπόνδυλο του κίονα.

Εικ. 68. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Πρόπυλο.

αναστήλωση του Προπύλου χρήζουν δομικής αποκατάστασης, για τη λάξευση των νέων συμπληρωμάτων τους, λήφθηκαν από τις επιφάνειες θραύσεις τα παρακάτω εκμαγεία: α) Δύο εκμαγεία από την αποκεκρουσμένη επιφάνεια έδρασης του κατά το ήμισυ σωζόμενου σε ύψος άνω σπονδύλου του 2ου κίονα του προπύλου, που είχε συντηρηθεί και ενισχυθεί κατά το παρελθόν (ΑΒ 134)[117]. Στο εργοτάξιο λαξεύθηκαν σε σκυριανό μάρμαρο τα αντίστοιχα συμπληρώματα, έγινε η συγκόλλησή τους και αποκαταστάθηκε η έδραση του σπονδύλου. Στη συνέχεια άρχισε η λάξευση των κοίλων ραβδώσεων περιμετρικά των συμπληρωμάτων και μετά την ολοκλήρωσή τους έγινε η κατεργασία της επιφάνειας έδρασης του σπονδύλου (κυκλική αναθύρωση, λάξευση τόρμων των γόμφων κατακόρυφης σύνδεσής του με τον αντίστοιχο κατώτερο σπόνδυλο του 2ου κίονα του Προπύλου).

β) Τέσσερα εκμαγεία, δύο από την έδραση και δύο από την άνω επιφάνεια του ήδη συγκολλημένου κιονοκράνου του 3ου κίονα του Προπύλου (ΑΒ 294)[118] για τη συμπλήρωση των αντίστοιχων θραυσμένων και αποκομμένων επιφανειών της καλάθου και του άβακα του κιονοκράνου. Για την εκμάγευση συμπληρώθηκε με πηλό η περιμετρική ελλείπουσα επιφάνεια του κιονοκράνου, στον οποίο πλάστηκαν τα αντίστοιχα ελλείποντα στοιχεία του γλυπτού διακόσμου. Από τα εκμαγεία λαξεύτηκαν στο εργοτάξιο τα νέα συμπληρώματα από μάρμαρο Διονύσου και έγινε η συγκόλλησή τους με το αρχαίο μέλος. Στην αποκατεστημένη επιφάνεια έδρασης του κιονοκράνου, λαξεύτηκαν οι τόρμοι των γόμφων κατακόρυφης σύνδεσής του με τον υποκείμενο κορμό του 3ου κίονα, ενώ στον άβακα λαξεύτηκαν οι αντίστοιχοι γόμφοι σύνδεσης με το υπερκείμενο επιστύλιο και άρχισε η κατεργασία των επιφανειών των συμπληρωμάτων, σύμφωνα με τα ληφθέντα εκμαγεία και το σωζόμενο γλυπτό διάκοσμο του σωζόμενου κιονοκράνου του Προπύλου.

γ) Για την κατασκευή του συμπληρώματος από νέο μάρμαρο, του κατά το ήμισυ σωζόμενου κιονοκράνου του 4ου κίονα, καθώς και την αναπαραγωγή του ακέραιου κιονοκράνου του 2ου κίονα του Προπύλου, που θα χρησιμοποιηθούν κατά τη συνέχεια της καθ' ύψος αναστήλωσης του Προπύλου, κατασκευάστηκε γύψινο αντίγραφο του τεκτονικού όγκου του κιονοκράνου. Για την παραγωγή του αντιγράφου έγινε τμηματική λήψη εκμαγείων (53 γύψινες σφήνες), από τμήμα της καλύτερα σωζόμενης πλευρικής επιφάνειας αγελαίου κιονοκράνου της νότιας πτέρυγας της πρόσοψης, που αποκαλύφθηκε κατά τις πρόσφατες έρευνες. Τα επιμέρους εκμαγεία συντέθηκαν σε σπαστό καλούπι, το οποίο αποτέλεσε το 1/4 της επιφάνειας του κιονοκράνου. Από αυτό έγινε αναπαραγωγή τεσσάρων θετικών γύψινων πιστών αντιγράφων του, τα οποία ενώθηκαν συμμετρικά περί άξονα, βάσει μετρήσεων ακριβείας από το πρωτότυπο κιονόκρανο, και συνέθεσαν ένα ακέραιο αντίγραφο κιονοκράνου της Βιβλιοθήκης Αδριανού (Εικ. 69-70).

3. Παράλληλα, στο εργοτάξιο της Βιβλιοθήκης συνεχίστηκαν ανελλιπώς οι εργασίες συντήρησης, συγκόλλησης και δομικής αποκατάστασης αρχιτεκτονικών μελών του μνημείου, οι κυριότερες των οποίων ήταν: α) συγκόλληση δύο μεγάλων τμημάτων επίτοιχου επιστυλίου της νότιας πτέρυγας της πρόσοψης (χρήση τεσσάρων ράβδων τιτανίου διατομής Φ10 μήκ. 60 εκ.), β) συγκόλληση δύο συνανήκοντων τμημάτων του οριζόντιου γείσου από το αριστερό κρηπίδωμα του αετώματος του Προπύλου, γ) συγκόλληση της διαμπερώς θραυσμένης βάσης κίονα από το βόρειο ημικυκλικό περιστύλιο του Τετρακόγχου, συντήρηση και επανατοποθέτησή της επί του στυλοβάτη.

Πρόσοψη

1. Για την ολοκλήρωση της μερικής αποκατάστασης της νότιας πτέρυγας της πρόσοψης, τη συμπλήρωση-ανακατασκευή της μεικτής δομής της ρωμαϊκής τοιχοποιίας και την υποδήλωση της συνέχειας του τοίχου της πτέρυγας, ανατοποθετήθηκαν στη συμβολή της με το νότιο θυραίο τοίχο του Προπύλου οι δύο πρώτοι από Β. ορθοστάτες από νέο μάρμαρο. Προηγήθηκε η γόμφωση επί της ευθυντηρίας δύο εξ ολοκλήρου από νέο μάρμαρο λίθων του τοιχοβάτη (3ου και 9ου από Β.) με τη χρήση δύο γόμφων τιτανίου Φ8 και Φ18 έκαστος και η οριζόντια σύνδεσή τους με τους παρακείμενους λίθους του τοιχοβάτη με συνδέσμους τιτανίου σχήματος Πει. Στη συνέχεια, μετά την ολοκλήρωση στο εργοτάξιο της κατεργασίας των επιφανειών των δύο ορθοστατών, μεταφέρθηκαν με τηλεσκοπικό γερανό και γομφώθηκαν με δύο ράβδους τιτανίου διατομής Φ8 και Φ20 έκαστος, επί των αντίστοιχων τοιχοβατών. Για την εξασφάλιση της οριζοντίωσης και ευθυγράμμισης της άνω στάθμης των ορθοστατών με τους αντίστοιχους της βόρειας πτέρυγας, η κατεργασία των άνω παρειών τους έγινε κατά χώραν, όπως και η λά-

117. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 25, αρ. 4, Πίν. 18α.

118. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 19, Πίν. 23β.

Εικ. 69. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Πρόπυλο. Από τις εργασίες κατασκευής επιμέρους εκμαγείων κιονοκράνου.

Εικ. 71. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Πρόσοψη. Από τις εργασίες μερικής αποκατάστασης της νότιας πτέρυγας της πρόσοψης.

Εικ. 70. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Πρόπυλο. Τα επιμέρους εκμαγεία του κιονοκράνου και το αντίγραφο μετά τη συγκόλλησή τους.

Εικ. 72. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Πρόσοψη. Από τις εργασίες μερικής αποκατάστασης της νότιας πτέρυγας της πρόσοψης. Η τοποθέτηση των ορθοστατών.

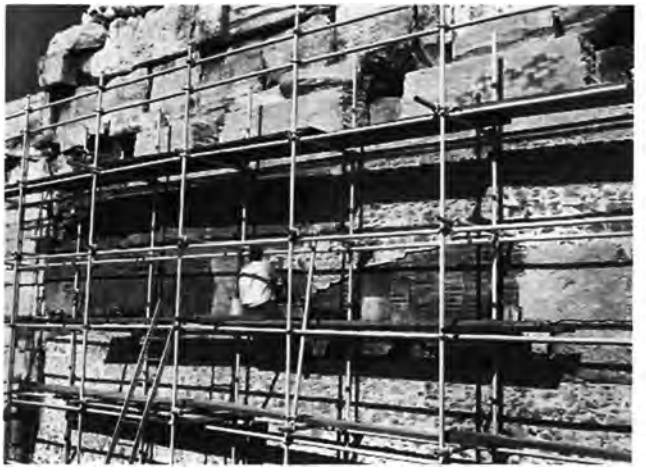
ξευση των εντορμιών των γόμφων οριζόντιας σύνδεσής τους, που έγινε με δύο συνδέσμους τιτανίου σχήματος Πει σε επαφή (Εικ. 71-72).

Συγκολλήθηκε επίσης κατά χώραν το συμπλήρωμα του 10ου ορθοστάτη της νότιας πτέρυγας, που είχε απολαξευτεί για τη διέλευση αγωγού του Βοεβοδαλικίου, αφού συντηρήθηκαν-συμπληρώθηκαν οι δύο υποκείμενοι λίθοι του τοιχοβάτη.

Τέλος, για την τακτοποίηση του αγελαίου αυθεντικού υλικού της νότιας πτέρυγας, που προέρχεται κυρίως από την ανωδομή του μνημείου (επίτοιχα και προέχοντα επιστύλια συμφυή με ζωφόρο, επίτοιχα και προέχοντα γείσα, κιονόκρανα), έγινε αναδιάταξη και διδακτική αποκατάσταση των ακέραιων μελών, με σύμπτυξη του ρυθμού, επί των βάθρων της προέχουσας κιονοστοιχίας της πτέρυγας.

2. Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης-στερέωσης της τούρκικης τοιχοποιίας που συμπληρώνει το μαρμάρινο τοίχο της βόρειας πτέρυγας της πρόσοψης εσωτερικά, από το βόρειο εγκάρσιο τοίχο του προπύλου ως τη θέση του 4ου μετακιονίου της προέχουσας κιονοστοιχίας. Οι εργασίες περιελάμβαναν αρμολογήματα σε βάθος, αλλαγή ξυλοδεσιών, τοπικά ενέματα, συντήρηση-συγκόλληση των διάτονων μαρμάρινων λιθοπλίνθων της πρόσοψης, που προείχαν μέχρι την εσωτερική παρειά του τοίχου, εξ ολοκλήρου νέα επιχρίσματα σε όλη την επιφάνεια του τοίχου κτλ. Παράλληλα, συντηρήθηκαν και αποκαταστάθηκαν τμήματα και σπαράγματα της αρχικής ρωμαϊκής τοιχοποιίας, που σώζονται διάσπαρτα σε όλη την έκταση της τουρκικής τοιχοποιίας, ενώ για το διαχωρισμό των εν εσοχή νέων συμπληρώσεων χρησιμοποιήθηκε φύλλο μολύβδου.

Επίσης, στην ίδια περιοχή έγινε συντήρηση-στεγάνωση και αποκατάσταση των λειψάνων της ρωμαϊκής τοιχοποιίας, που σώζεται σε καλή κατάσταση διατήρησης καθ' όλο το μήκος της βάσης του τοίχου, περίπου 1 μ. πάνω από τη στάθμη του δυτικού περιστυλίου. Κατά τις εργασίες έγιναν συστηματικοί καθαρισμοί του opus testaceum, τοπικές ανακτήσεις και συμπλη-

Εικ. 73-74. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Πρόσοψη. Από τις εργασίες συντήρησης-αποκατάστασης.

ρώσεις με νέες οπτοπλίνθους ρωμαϊκού τύπου και συνδετικό χυτό υλικό, συμβατό προς το αρχαίο (ανακατασκευή του opus testaceum), ενώ για το διαχωρισμό των νέων επεμβάσεων, παρεμβλήθηκε φύλλο μολύβδου κατά το μήκος της διεπιφάνειας μεταξύ νέων συμπληρώσεων και αρχαίων λειψάνων (Εικ. 73-74).

Βιβλιοστάσιο

Κατά τη διάρκεια του 2004 ξεκίνησαν οι εργασίες σωστικής στερέωσης-συντήρησης και μερικής αποκατάστασης του ανατολικού τοίχου του Βιβλιοστασίου. Ο σωζόμενος σε ύψος 9,30 μ. τοίχος παρουσιάζει μικτό σύστημα δομής, παρόμοιο με αυτό της πρόσοψης, αλλά περισσότερο περίπλοκο, λόγω της εναλλασσόμενης παρεμβολής διάτονων λίθων για τη διαμόρφωση των εσωτερικών κογχών (υποχωρήσεων του τοίχου) και των εξωτερικών αντηρίδων (προχωρήσεων)[119]. Εξωτερικά είναι κτισμένος με σειρές πωρολίθων, που σώζονται σε μέτρια κατάσταση διατήρησης, ενώ εσωτερικά, μέχρι πάχ. 0,90 μ., συμπληρώνεται από επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων και ενδιάμεσο χυτό υλικό (opus testaceum), σπαράγματα των οποίων σώζονται σήμερα. Στην εσωτερική επιφάνεια του τοίχου, εκατέρωθεν της διευρυμένης αξονικής ημικυκλικής κόγχης, ανοίγονται από τέσσερις κόγχες σε δύο επίπεδα, στις οποίες διαμορφώνονταν τα ερμάρια φύλαξης των παπύρινων βιβλίων. Οι κόγχες της μεσαίας ζώνης, που ανοίγονται επίσης συμμετρικά ανά πέντε εκατέρωθεν του άξονα, αποτελούν τις δοκοθήκες στις οποίες πακτωνόταν το δάπεδο του εξώστη πρόσβασης στις κόγχες-ερμάρια του ορόφου.

Για τις εργασίες συντήρησης-στερέωσης του τοίχου κατασκευάστηκε ικρίωμα, μήκ. 25 μ., και μικρά τοπικά ικριώματα υποστύλωσης-αντιστήριξης ετοιμόρροπων τμημάτων των ρηγματωμένων πωρολίθων, που αν και εμπλέκονται στη δομή του τοίχου προεξείχαν επικίνδυνα, λόγω της αφαίρεσης του υποκείμενου χυτού υλικού. Στη συνέχεια έγινε η αποξήλωση των νεότερων, από λιθοδομή, σαθρών συμπληρώσεων στο βόρειο τμήμα του τοίχου και ο συνολικός καθαρισμός του.

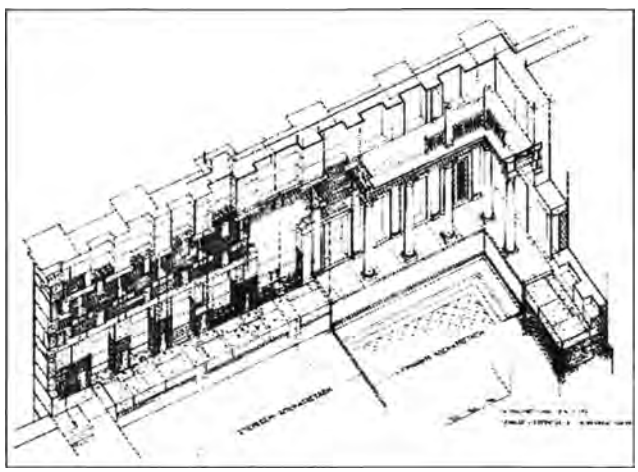
Οι εργασίες συντήρησης ξεκίνησαν από τη μεσαία ζώνη του τοίχου, στην οποία ανοίγονται οι ορθογώνιες δοκοθήκες και η οποία παρουσιάζει τα μεγαλύτερα προβλήματα, λόγω του τρόπου διαμόρφωσης των δοκοθηκών, οι κάτω και άνω πλευρές των οποίων αποτελούνται από λίθους που δεν εμπλέκονται στη δομή του τοίχου, αλλά εδράζονται επί των οπτοπλίνθων και του χυτού υλικού, που έχουν αφαιρεθεί ή καταστραφεί. Για την αποκατάσταση των δοκοθηκών έγινε επιμελής καθαρισμός και εξυγίανση των σωζόμενων καταλοίπων του opus testaceum, βάσει των ιχνών του οποίου θα γίνει η ανακατασκευή των πλευρικών τοιχωμάτων τους. Μεταξύ των δοκοθηκών και των κογχών της πρώτης ζώνης συμπληρώθηκαν με νέες οπτοπλίνθους, όμοιες προς τις ρωμαϊκές (ανακατασκευή opus testaceum), τα ελλείποντα τμήματα του τοίχου. Στη συνέχεια συγκολλήθηκαν-ενισχύθηκαν με ράβδους τιτανίου και συμπληρώθηκαν οι λίθοι της κάτω πλευράς δύο δοκοθηκών και ανακατασκευάστηκαν δύο ελλείποντες λίθοι από νέο μάρμαρο δύο άλλων που τοποθετήθηκαν στις ανάλογες θέσεις. Ακολούθησε η συμπλήρωση των πλευρικών τοιχωμάτων των δοκοθηκών στο νότιο ήμισυ του ανατολικού τοίχου και η ανακατασκευή πάνω σε ειδικό ξύλινο νάρθηκα-καλούπι, που κατασκευάστηκε γι' αυτό το σκοπό, τμημάτων των γενέσεων του ημικυκλικού τόξου της διευρυμένης αξονικής κόγχης. Οι εργασίες θα συνεχιστούν τον επόμενο χρόνο (Εικ. 75-76).

† Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ - Ι. ΤΙΓΓΙΝΑΓΚΑ

119. Ι. Τιγγινάγκα, Η μεγάλη ανατολική αίθουσα της Βιβλιοθήκης του Αδριανού (Βιβλιοστάσιο), *ΑΔ* 54 (1999): Μελέτες, σ. 302-326, Πίν. 117-140.

Εικ. 75. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Βιβλιοστάσιο. Εργασίες συντήρησης-αποκατάστασης του ανατολικού τοίχου.

Εικ. 76. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Βιβλιοστάσιο. Ανατολικός τοίχος. Αναπαράσταση και πρόταση αποκατάστασης του εξώστη διαδρόμου.

2003-2004

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ - ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Βιβλιοθήκη Αδριανού

1. Κατά τις εργασίες διερεύνησης της υποθεμελίωσης του βόρειου πτερώματος και του προς Β. ορίου της ρωμαϊκής αυλής, που εκτείνεται μπροστά στην πρόσοψη, διαπιστώθηκε ότι η υποδομή του πτερώματος κάτω από τη βάση της παραστάδας αποτελείται από πέντε σειρές ακτίτη λίθου, συνολ. ύψ. 2,90 μ., που εδράζονται σε διαπλατυσμένη ισχυρή χυτή υποδομή αγνώστου βάθους. Επίσης, δυτικά του πτερώματος, σε όλο του το μήκος εντός του αρχαιολογικού χώρου, αποκαλύφθηκε το βόρειο όριο της χυτής υποδομής της ρωμαϊκής αυλής. Πρόκειται για αναλημματικό τοίχο κτισμένο με χυτό υλικό και ενσωματωμένους πωρόλιθους, ύψ. 2,70-3,45 μ., ο οποίος εξιστάθμιζε τη μεγάλη υψομετρική διαφορά μεταξύ του επιπέδου-ανδήρου της ρωμαϊκής αυλής μπροστά από την πρόσοψη και της έκτασης της περιοχής προς Β. Η αποκάλυψη του αναλήμματος επιβεβαιώνει την άποψή μας για την ύπαρξη κρυπτής στοάς (cryptoporticus) κατά μήκος της βόρειας πτέρυγας της πρόσοψης του μνημείου και τη χρήση των καμαροσκέπαστων χώρων που ανιχνεύτηκαν σε προηγούμενες ανασκαφές, ως κάποιου είδους αποθηκευτικών χώρων[120].

Σε επαφή με την υποθεμελίωση του πτερώματος και του αναλημματικού τοίχου σε αρκετά χαμηλότερη στάθμη, αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα κτιρίου σύγχρονου με τη Βιβλιοθήκη. Πρόκειται για ορθογώνια διακοσμητική δεξαμενή με ημικυκλικές απολήξεις ανατολικά και δυτικά, ανάλογου σχήματος με τη μεγάλη δεξαμενή που κατελάμβανε το κέντρο της εσωτερικής αυλής του μνημείου. Η δεξαμενή που εκτείνεται κατά τα 3/4 της έκτασής της κάτω από το Τζαμί Τζισδαράκη, κτίστηκε παράλληλα προς το βόρειο πτέρωμα και τμήμα του νότιου τοίχου της εδράζεται στη χυτή υποδομή της υποθεμελίωσης του πτερώματος. Οι τοίχοι εσωτερικά ήταν επενδεδυμένοι με ορθομαρμάρωση, όπως μαρτυρούν τα ίχνη πλακών και τμήματα χάλκινων συνδέσμων (τζινέτια) επί του επιχρίσματος (κουρασανίου) στη βόρεια όψη της υποθεμελίωσης του πτερώματος. Το δάπεδο του πυθμένα της ήταν επιστρωμένο με μαρμάρινες πλάκες, ίχνη των οποίων σώζονται πάνω στο σωζόμενο χυτό υπόστρωμα, ενώ τμήμα μιας από τις πλάκες βρέθηκε κατά χώραν. Πάνω στα κατάλοιπα της δεξαμενής αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων (ύψ. 2,50-3 μ.), σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης, με επιμελημένη τοιχοποιία (πλινθοπερίκλειστο σύστημα και διάταξη πωρολίθων σε σχήμα σταυρού στο κατώτερο τμήμα), που ανήκουν σε κτίριο με μεταγενέστερες οικοδομικές φάσεις, που χρονολογούνται στο 10-11ο αιώνα (Εικ. 77).

2. Κατά τις εργασίες απομάκρυνσης μεταγενέστερων επιχώσεων και δαπέδων από την περιοχή του δυτικού περιστυλίου, μεταξύ 4ου και 8ου (από Β.) κίονα, αποκαλύφθηκαν συμπληρωματικά στοιχεία από την υποδομή του ρωμαϊκού κτιρίου. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε η πώρινη ευθυντηρία του στυλοβάτη του 5ου και 6ου (από Β.) κίονα του περιστυλίου και το χυτό υλικό στα μεσοδιαστήματα των πωρολίθων (η πώρινη ευθυντηρία του στυλοβάτη του 7ου κίονα έχει αφαιρεθεί).

Σε επαφή με τη ρωμαϊκή τοιχοποιία, η οποία σώζεται σε καλή κατάσταση διατήρησης κατά μήκος του τοίχου, αποκαλύφθηκε τμήμα της υποδομής έδρασης της εσωτερικής ορθομαρμάρωσης του τοίχου της βόρειας πτέρυγας, δηλαδή το άνω μέρος ακέραιου ημικυκλικού τοξυλίου επί του οποίου σώζεται μικρό τμήμα του τοιχοβάτη και σπαράγματα του υδραυλικού επιχρί-

120. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 59.

Εικ. 77. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Βόρειο πτέρωμα.

σματος της εσωτερικής ορθομαρμάρωσης του τοίχου και το αποτύπωμα του γειτονικού του. Επίσης, αποκαλύφθηκε η συνέχεια των καταλοίπων του κλάδου του υστερορρωμαϊκού τείχους (πλ. 1,75 μ.) που ενίσχυε την πρόσοψη, καθώς και κατάλοιπα τοίχων, αγωγών, δαπέδων και πλινθόκτιστων εστιών βυζαντινών, τούρκικων και νεότερων χρόνων. Σε τοίχο βυζαντινών πιθανώς χρόνων, βρέθηκε εντοιχισμένο ακέραιο κορινθιακό κιονόκρανο από την προέχουσα κιονοστοιχία της νότιας πτέρυγας της πρόσοψης της Βιβλιοθήκης, το οποίο απομακρύνθηκε και συντηρήθηκε η επιφάνειά του. Τέλος, αποκαλύφθηκε δάπεδο από πήλινες τετράγωνες πλάκες, όμοιο με αυτό που είχε αποκαλυφθεί στο νότιο τμήμα του δυτικού περιστυλίου[121], το οποίο αποτελεί πιθανότατα μέρος της συνολικής επισκευής του περιστυλίου από τον ύπαρχο Ερκούλιο, τον 5ο αι. μ.Χ.

3. Για την ανάδειξη της κάτοψης του Τετρακόγχου και την παρουσίαση των λειψάνων του καθεδρικού ναού, έγιναν συστηματικοί καθαρισμοί και απομάκρυνση των επιφανειακών επιχώσεων και μπάζων[122]. Στη συνέχεια έγιναν εργασίες τμηματικής συμπλήρωσης και συντήρησης της τοιχοποιίας της ανατολικής αψίδας και οριοθέτησης των ανατολικών ανοιγμάτων του ναού. Παράλληλα, ανακτήθηκαν μερικώς και συντηρήθηκαν τα ευρισκόμενα σε επαφή με την αψίδα λείψανα του τοίχου της ανατολικής ημικυκλικής απόληξης της μεγάλης ρωμαϊκής δεξαμενής, που υπήρχε στο κέντρο της αυλής. Ακολούθησαν οι εργασίες συντήρησης και οι συγκολλήσεις του σωζόμενου στην ανατολική κόγχη μαρμάρινου δαπέδου και του τοιχοβάτη του συνθρόνου του Τετρακόγχου και με τη βοήθεια ξύλινου διαφράγματος αποκαταστάθηκε η αρχική στάθμη του συνθρόνου. Στη βόρεια αψίδα του ναού, όπου είχαν μετατοπιστεί λόγω των ωθήσεων του ριζικού συστήματος αϋλανθών, καθ' όλο το μήκος τους οι λίθοι του στυλοβάτη του ημικυκλικού περιστυλίου, απομακρύνθηκαν οι ρίζες των φυτών, συμπληρώθηκε και συντηρήθηκε η χυτή υποδομή και ανατάχθηκαν εκ νέου οι λίθοι του στυλοβάτη. Επίσης, από τον ίδιο στυλοβάτη αποσπάστηκε η διαμπερώς ρηγματωμένη βάση κίονα, η οποία συγκολλήθηκε, συντηρήθηκε και επανατοποθετήθηκε στη θέση της. Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες διερεύνησης της βορειοδυτικής αίθουσας του προσκτίσματος του νάρθηκα, συντηρήθηκαν συστηματικά τα σπαράγματα του ψηφιδωτού δαπέδου της, ενώ το υπόλοιπο επίπεδο συμπληρώθηκε με επίχωση αδρανών υλικών μέχρι την αρχική του στάθμη.

Τέλος, για την προστασία των σωζόμενων σπαραγμάτων των ψηφιδωτών δαπέδων και του υποστρώματός τους, που σώζονται διάσπαρτα σε όλη την έκταση του ναού και την αποκατάσταση του επιπέδου των αιθουσών του Τετρακόγχου, μετά τη μερική συντήρηση των ψηφιδωτών, διαστρώθηκε σε όλη την επιφάνεια των αιθουσών, κονίαμα εν ξηρώ, αποτελούμενο από αδρανή υλικά, κεραμιδόσκονη και θηραϊκή γη[123] με ανάλογη χρωματική διαφοροποίηση.

4. Συνεχίστηκαν οι εργασίες εξυγίανσης στο σύνολο του αρχαιολογικού χώρου με τη διευθέτηση του αρχαίου και εργοταξιακού υλικού. Έγιναν μετακινήσεις βαρέων αρχιτεκτονικών μελών, μαρμάρινου θραυσματικού υλικού, επαναδιατάξεις λιθοσωρών στην ανατολική περιοχή της εσωτερικής αυλής του μνημείου, καταγραφή των σπουδαιότερων μελών και βυζαντινών αρχιτεκτονικών γλυπτών και ομαδοποίησή τους σε υπαίθρια ράφια, που κατασκευάστηκαν για το σκοπό αυτό.

5. Ομοίως έγιναν εργασίες καθαρισμού και εξυγίανσης στο βορειοανατολικό auditorium. Αντικαταστάθηκε η ειδική επίστρωση με περλίτη και αδρανή υλικά, που είχαν διαστρωθεί για την προστασία των λειψάνων του μαρμάρινου δαπέδου και της χυτής υποδομής του και τοποθετήθηκε ξύλινο διάφραγμα στη θέση των προεδριών για τον εγκιβωτισμό της νέας επίχωσης.

Στο νοτιοανατολικό auditorium έγιναν αποξηλώσεις νεωτερικών τοίχων, μεταφορά μαρμάρινου θραυσματικού υλικού και τακτοποίησή του σε λιθοσωρούς εκτός του χώρου και αποκατάσταση της στάθμης της βυζαντινής περιόδου.

6. Κατά τις εργασίες εξυγίανσης και αποχωματώσεων για την αποκατάσταση της στάθμης της βορειοανατολικής εξέδρας του μνημείου και τις διερευνητικές τομές που προέκυψαν κατά μήκος του ημικυκλικού πώρινου τοίχου, αποκαλύφθηκαν στοι-

121. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 17-19, Σχ. 1.

122. Ι. Τραυλός, Ανασκαφαί εν τη Βιβλιοθήκη Αδριανού, *ΠΑΕ* 1950, σ. 41-63.

123. Οι εργασίες συντήρησης έγιναν από τους συντηρητές Μ. Κορώση, Π. Πιτσιρή και Α. Κυτίνου με τη συνδρομή φοιτητών συντήρησης από ΤΕΙ-ΤΕΕ κατά τη διάρκεια της πρακτικής τους εξάσκησης.

χεία των αφανών μερών της εξέδρας, όμοια ως προς τη δομή με αυτά του βόρειου Οίκου[124]. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν οι συμπαγείς εδράσεις τεσσάρων τοξυλίων, που περιέτρεχαν τους τοίχους και έφεραν τα φορτία του τοιχοβάτη και των ορθομαρμαρώσεων της εξέδρας και η πώρινη και χυτή ευθυντηρία του στυλοβάτη, κατεστραμμένη κατά το μέσον της από την κατασκευή κεραμικού κλιβάνου (τέλη 5ου-αρχές 6ου αι. μ.Χ.). Εντός των επιχώσεων της εξέδρας αποκαλύφθηκαν παρατοποθετημένες τέσσερις πώρινες λιθόπλινθοι, δύο εκ των οποίων ταυτίστηκαν και ανήκουν στην ευθυντηρία που εδραζόταν ο στυλοβάτης της κιονοστοιχίας. Ακολούθησε η ανακατασκευή, με πλήρως αναστρέψιμο τρόπο, του κατεστραμμένου τμήματος της χυτής υποδομής της ευθυντηρίας και απομένει η επανατοποθέτηση των πωροπλίνθων στις θέσεις τους και η αποκατάσταση του επιπέδου της εξέδρας.

7. Τέλος, ολοκληρώθηκαν οι εργασίες διερεύνησης για την αποκάλυψη της νοτιοανατολικής εξέδρας της Βιβλιοθήκης του Αδριανού στο χώρο «Καλάμια» που εκτείνεται νότια της οδού Αδριανού. Αποκαλύφθηκε το δυτικό τεταρτοκύκλιο της εξέδρας και ο πώρινος τοίχος (πλ. 0,60 μ.), που την περιβάλλει, μέχρι τη συμβολή της με το νότιο περίβολο του μνημείου. Εξωτερικά της εξέδρας αποκαλύφθηκαν στρώματα λατύπης από την κατά χώραν κατεργασία των λιθοπλίνθων της. Στο εσωτερικό της εξέδρας στη στάθμη +1,25 μ. (από το +0 του στυλοβάτη του εσωτερικού περιστυλίου της Βιβλιοθήκης), εντοπίστηκε δάπεδο από κουρασάνι, που επιβεβαιώνει τη μετατροπή της εξέδρας, σε β΄ φάση, σε δεξαμενή νερού. Η δεξαμενή οριοθετείται προς Β. από ισχυρό τοίχο που εδράζεται κατά μήκος του στυλοβάτη της κιονοστοιχίας, ενώ πλινθόκτιστοι εγκάρσιοι τοίχοι διαμόρφωναν μικρότερου μεγέθους ορθογώνιες δεξαμενές, με μικρή υψομετρική διαφορά μεταξύ τους, στο εσωτερικό της. Ίχνη αποτυπώματος κυλινδρικού υποστυλώματος στο μέσον του βόρειου τοίχου, αποδεικνύει ότι η δεξαμενή, που ήταν σε χρήση έως τα μέσα του 5ου-αρχές του 6ου αι. μ.Χ., ήταν πιθανότατα στεγασμένη (Εικ. 78).

Εικ. 78. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Νοτιοανατολική εξέδρα.

Ρωμαϊκή Αγορά

Για τη διαμόρφωση της αξονικής προσπέλασης από την Πύλη της Αρχηγέτιδος στο εσωτερικό του αρχαιολογικού χώρου, την απελευθέρωση της εσωτερικής αυλής του μνημείου από τα νεότερα άνδηρα που κατελάμβαναν μεγάλο τμήμα της βόρειας πλευράς του χώρου και την επανάκτηση της οπτικής σύνδεσης των δύο προπύλων, έγιναν οι εξής εργασίες.

α) Μετακινήσεις και διευθετήσεις του ανατολικά της Πύλης διάσπαρτου αρχαίου υλικού (διάλυση παλαιών άτακτων λιθοσωρών και δημιουργία νέων ευθυγραμμισμένων κατά μήκος της οδού Επαμεινώνδα).

β) Μετακινήσεις και αναδιατάξεις βαρέων αρχιτεκτονικών μελών (τμήματα κιόνων και κιονίσκων, γείσων, επιστυλίων, πώρινων λιθοπλίνθων κ.ά.) με τη βοήθεια τηλεσκοπικών γερανών.

γ) Ομαδοποιήσεις αρχιτεκτονικών μελών υπό μορφή έκθεσης (κιονόκρανα, επίκρανα, επιστύλια, βάσεις κ.ά.).

δ) Εκτεταμένες εργασίες αποχωμάτωσης των νεότερων ανδήρων, που είχαν διαμορφωθεί κατά τις προγενέστερες ανασκαφικές εργασίες του αρχαιολογικού χώρου (1910 και 1964) ανατολικά της Πύλης της Αρχηγέτιδος.

ε) Εργασίες ομαλοποίησης και αποκατάστασης του επιπέδου της ρωμαϊκής αυλής στη παραπάνω έκταση.

στ) Εργασίες αναδιαμόρφωσης της περίφραξης κατά μήκος των οδών Επαμεινώνδα και Πελοπίδα (αποξήλωση των υπαρχόντων κιγκλιδωμάτων, κατασκευή νέων αντερεισματικών τοίχων, λόγω του υποβιβασμού της στάθμης του χώρου κατά το μήκος των παραπάνω οδών, αρμολόγηση και ενίσχυση του πέτρινου στηθαίου, τοποθέτηση νέας επίστεψης και επανατοποθέτηση του κιγκλιδώματος).

Κατά την εξυγίανση του χώρου νότια της Πύλης της Αθηνάς Αρχηγέτιδος, αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα θεμελίων της πρόσοψης του ναού της Σωτείρας της Παζαρόπορτας και μαρμάρινη σαρκοφάγος, που συντηρήθηκε και σφραγίστηκε με φύλλα μολύβδου και δύο καλυπτήριες μαρμάρινες πλάκες. Επίσης, αποκαλύφθηκε τμήμα της υποθεμελίωσης του δυτικού περιβόλου του μνημείου, στη συμβολή του με την υποδομή της νότιας πλευράς του προπύλου της Αρχηγέτιδος, αποτελούμενο από 4-5 σειρές πωροπλίνθων, που εδράζονται μερικώς σε προγενέστερη κατασκευή πιθανώς ελληνιστικής εποχής. Τέλος, εντοπίστηκε πλινθόκτιστο φρεάτιο, που ανήκε πιθανότατα σε αποστραγγιστικό δίκτυο υστερορρωμαϊκών χρόνων και τμήμα πήλινου πειόσχημου αγωγού (Εικ. 79-80).

124. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 29-31, 34-36, Σχ. 2, 3.

† Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ - Ι. ΤΙΓΓΙΝΑΓΚΑ

Εικ. 79. Ρωμαϊκή Αγορά. Η πύλη της Αθηνάς Αρχηγέτιδος.

Εικ. 80. Ρωμαϊκή Αγορά. Άποψη της περιοχής από Ν.

2003-2004

ΑΛΛΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ-ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

1. Μετά την ολοκλήρωση της κατασκευής του υπόσκαφου φυλακίου της Βιβλιοθήκης Αδριανού από τον εργολάβο της ΕΑΧΑ ΑΕ[125], ολοκληρώθηκαν από το προσωπικό του Έργου, οι εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του φυλακίου. Προηγήθηκε η διερεύνηση των καταλοίπων της ρωμαϊκής αυλής και η προστασία του χυτού υποστρώματός της και ακολούθησε η επίστρωση της περιοχής με μαρμάρινες πλάκες, όμοιες ως προς τις διαστάσεις και την κατεύθυνση των αρμών με τις ρωμαϊκές, χάριν διδακτικής αποκατάστασης. Αντίστοιχη πλακόστρωση έγινε και στο πλάτωμα της εισόδου του αρχαιολογικού χώρου επί της οδού Άρεως.

2. Αναδιατάχθηκε η περίφραξη κατά μήκος της οδού Άρεως, με την αποξήλωση των υπαρχόντων κιγκλιδωμάτων, την ταπείνωση και κλιμακωτή διαμόρφωση του πέτρινου στηθαίου, την αρμολόγηση και ενίσχυσή του, την τοποθέτηση νέας επίστεψης και την επανατοποθέτηση του κιγκλιδώματος. Διανοίχθηκε επίσης νέα είσοδος δίπλα στο Τζαμί Τζιοδαράκη και δημιουργήθηκε ράμπα εισόδου ΑΜΕΑ.

3. Συνεχίστηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης στο εσωτερικό και τον περιβάλλοντα χώρο του στεγάστρου προστασίας του κολοσσικού αγάλματος της Νίκης (Victoria Romana). Ολοκληρώθηκε η τοποθέτηση των υαλοπετασμάτων ασφαλείας στα ανοίγματα και την οροφή, η εγκατάσταση του εξαερισμού-κλιματισμού και των δικτύων φωτισμού του χώρου, η τοποθέτηση της ψευδοροφής και οι επενδύσεις των τοίχων με ανθυγρές γυψοσανίδες. Τοποθετήθηκαν οι μαρμάρινες πλάκες του δαπέδου από μάρμαρο Βουλγαρίας χρώματος μπεζ στο εσωτερικό και τον περιβάλλοντα χώρο του στεγάστρου και επενδύθηκε με μάρμαρο Διονύσου η βάση του βάθρου του αγάλματος. Τέλος, πραγματοποιήθηκαν τα στοκαρίσματα και οι ελαιοχρωματισμοί του συνόλου εσωτερικά (οροφής, τοίχων, καμπύλου φόντου του αγάλματος, εμφανών μερών του μεταλλικού φορέα), με πολύ ικανοποιητικό αποτέλεσμα (Εικ. 81).

4. Έγιναν εργασίες εγκατάστασης νέου επαυξημένου ηλεκτρικού δικτύου στον αρχαιολογικό χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς και επέκταση του φωτισμού ανάδειξης των επιμέρους μνημείων της. Επίσης, αντικαταστάθηκε και επεκτάθηκε το υδραυλικό δίκτυο στο σύνολο του χώρου.

5. Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης των λειψάνων του Κιουτσούκ Τζαμιού, που αποκαλύφθηκαν κατά τις εργασίες διαμόρφωσης της Πλατείας Μουσαίου. Για την οριοθέτηση της κάτοψης του μνημείου επί της πλατείας συντηρήθηκαν και συμπληρώθηκαν σε μικρό ύψος οι περιμετρικοί τοίχοι του, αποκαταστάθηκε βάσει των σωζόμενων καταλοίπων της, η κόγχη του μιχράμπ και η κάτοψη του μιναρέ, ενώ η αποκατάσταση της στάθμης του δαπέδου του έγινε με διάστρωση αδρανών υλικών (Εικ. 82).

6. Παράλληλα με τις παραπάνω εργασίες εντός των αρχαιολογικών χώρων, συνεχίστηκε από το επιστημονικό και εργατοτεχνικό προσωπικό του Έργου «Συνολική ανάδειξη Ρωμαϊκής Αγοράς - Βιβλιοθήκης Αδριανού», η παρακολούθηση και επίβλεψη των έργων που ολοκληρώθηκαν στην περίμετρο των αρχαιολογικών χώρων από εργολάβους της ΕΑΧΑ ΑΕ. Συγκεκριμένα:

125. Η υλοποίηση του έργου έγινε σύμφωνα με τις τροποποιήσεις της μελέτης από τη συμβασιούχο αρχιτέκτονα †Ανθή Γαλανοπούλου, βάσει των υποδείξεων του †Γ. Κνιθάκη και της Ι. Τιγγινάγκα, που επέβλεψαν και την κατασκευή του φυλακίου.

Εικ. 81. Το κολοσσικό άγαλμα της Νίκης (Victoria Romana) στο στέγαστρο προστασίας.

Εικ. 82. Κιουτσούκ Τζαμί. Άποψη μετά τις εργασίες αποκατάστασης των λειψάνων.

α) Επίβλεψη των εργασιών αναμόρφωσης της Πλατείας Μουσαίου και διάνοιξης-διαμόρφωσης του δρόμου νότια της Ρωμαϊκής Αγοράς, στην επέκταση της οδού Πολυγνώτου (ανασκαφική διερεύνηση της πλατείας για την αποκάλυψη των καταλοίπων του Κιουτσούκ Τζαμιού, εκσκαφή στο ανατολικό άκρο του νέου δρόμου, απομάκρυνση επιχώσεων και καταλοίπων νεότερων τοίχων, τοπική διερεύνηση για την έδραση της πεδίλωσης του τοίχου αντιστήριξης του δρόμου, διερεύνηση και τεκμηρίωση βυζαντινών λειψάνων, περισυλλογή αρχιτεκτονικών μελών και μεταφορά τους στην αρχαιολογική αποθήκη της Εφορείας.

β) Επίβλεψη των εργασιών κατασκευής του υπόσκαφου οικίσκου της 1ης ΕΒΑ (Μουσαίου 1 και Κλεψύδρας), όπου αποκαλύφθηκε τμήμα του βόρειου ορίου του αναλημματικού τοίχου της αρχαίας οδού Τριπόδων, ελληνιστικών χρόνων, αποτελούμενου από σειρές κροκαλοπαγών λιθοπλίνθων, που εδράζονται σε λαξεύματα φυσικού βράχου. Στο εσωτερικό του οικίσκου αποκαλύφθηκε επίσης τμήμα πήλινου αγωγού ύδρευσης (κυκλικής διατομής), που χρονολογείται στα χρόνια των Πεισιστρατιδών. Τεκμηρίωση των λειψάνων και μελέτη ανάδειξής τους, ώστε να παραμείνουν ορατά και επισκέψιμα εντός του νέου κτίσματος.

γ) Επίβλεψη των εργασιών κατασκευής του φυλακίου-εκδοτηρίου-χώρου εξυπηρέτησης κοινού της Ρωμαϊκής Αγοράς επί της οδού Επαμεινώνδα 8, πλησίον της Πύλης της Αρχηγέτιδος. Επιπλέον των εργασιών του εργολάβου, για την ολοκλήρωση και τη λειτουργία του φυλακίου, έγιναν από το προσωπικό του Έργου επιπρόσθετες εργασίες, όπως η επέκταση του δικτύου ηλεκτροδότησης, η σύνδεση του αποχετευτικού δικτύου του κτιρίου κ.ά. Απομένουν οι εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου, που θα γίνουν προσεχώς.

δ) Επίβλεψη των εργασιών αποκατάστασης του ακινήτου του ΥΠΠΟ επί της οδού Πανός 8-10, σύμφωνα με τις προδιαγραφές της Εφορείας, στην οποία παραδόθηκε το κτίριο για να χρησιμοποιηθεί ως χώρος στέγασης γραφείων και εργαστηρίου συντήρησης αρχαιολογικού υλικού.

ε) Επίβλεψη των εργασιών ανάπλασης της πλατείας Ταξιαρχών, όπου αποκαλύφθηκαν τα λείψανα τμήματος της υποθεμελίωσης του βόρειου περιστυλίου της Ρωμαϊκής Αγοράς, κατά μήκος της οικοδομικής γραμμής της οδού Δεξίππου. Το ίδιο τμήμα είχε ταυτιστεί από τον Ι. Τραυλό τη δεκαετία του 1970 κατά τη διάρκεια των εργασιών τοποθέτησης δικτύων στην περιοχή. Εκπόνηση μελέτης για την ανάδειξη του τμήματος του βόρειου περιστυλίου, με την επισήμανση των καταλοίπων επί της δαπεδόστρωσης της πλατείας με διαφοροποίηση των υλικών.

7. Συνεχίστηκε ανελλιπώς ο έλεγχος των κατατιθεμένων προς έγκριση στην Εφορεία μελετών αποκατάστασης ακινήτων ιδιωτών στην περιοχή της Πλάκας. Σε αρκετές μελέτες έγιναν τροποποιήσεις για την προστασία των αρχαίων λειψάνων, που αναμένονταν να αποκαλυφθούν κατά τις εργασίες αποκατάστασης, ενώ προτάθηκαν λύσεις, η εφαρμογή των οποίων από τους ιδιοκτήτες ανέδειξε τα αρχαία κατάλοιπα. Όπως π.χ. στα ακίνητα επί της οδού Αδριανού 86 και 92, όπου αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα του Πανθέου και του Υστερορρωμαϊκού Τείχους αντίστοιχα και τα οποία παρέμειναν εμφανή και επισκέψιμα εντός των ακινήτων.

8. Τέλος, το πρώτο τρίμηνο του 2003, μεγάλο μέρος του εργατοτεχνικού προσωπικού και των συντηρητών του Έργου, απασχολήθηκε στις εργασίες προετοιμασίας του αρχαιολογικού χώρου της Αρχαίας Αγοράς και της Στοάς Αττάλου, για την εκ-

δήλωση της Τελετής Υπογραφής της Διεύρυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης (16 Απριλίου 2003)[126].

† Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ - Ι. ΤΙΓΓΙΝΑΓΚΑ

2001

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES

AGORA EXCAVATIONS

Summary

Excavations were carried out in the Athenian Agora from June 11 to August 3, 2001 with a team of about 45 students and supervisors. Work was concentrated at the NW of the Agora, with a second group in the area of the Eleusinion. This brief and very preliminary account of the season's work has been prepared with thanks to all those who worked so well together as a team this summer.

NORTHWEST AREA

In *Section BZ* the excavations, supervised by Floris van den Eijnde, Marcie Handler, and Michael Laughy, continued to expose the Middle Byzantine settlement of the 11th century. For the most part we excavated through and under the lowest floor levels, digging into fill representing the abandonment of the area in the 7th to 9th centuries AD and exposing the upper parts of the late Roman walls beneath. The Byzantine house walls, built of irregular stones set in clay with a fair admixture of reused material, were exposed to their full depth. A tile and stone-lined well was partially excavated; the lining had collapsed where it passes through Dark Age levels and final excavation will have to wait for next season. A fair amount of glazed and sgrafitto pottery from the lining suggests either that the well is one of the later features to survive on the site, dating to the 12th or 13th century AD or, more probably, that a late attempt was made to reline the upper part of the well. A second feature uncovered this year was a stone-lined cess-pit, placed in the road just outside the house. It was well-preserved, with a cover slab in place, along with a drain leading into it from the adjacent house. It is the first such installation for household waste to have been uncovered or recognized in this neighborhood. In the southern area a large plaster-lined pit – perhaps the lower part of a cistern – produced pottery of the 12th and 13th centuries along with large chunks of rooftiles. At the extreme north end of *Section BZ* a serious and successful attempt to clear up the area of a modern basement was carried out. The churned-up fill included fragments of terracotta wheels and figurines of the sort found in large quantities in a shallow pit just a few meters to the east - evidence of coroplasts at work here in the Roman period (J 1: 1, *Hesperia* 65 (1996), p. 239-241, and pl. 69).

Section BZ continued to produce assorted fragments of herms, adding to the corpus of such monuments recovered from the northwest corner of the Agora, which was known in antiquity as 'the Herms' because of the large number dedicated there. Herms were used to mark the entrances of houses and shrines all over Athens and they are concentrated in our area because we are excavating the principal entrance to the Agora, along the *Panathenaic Way*, and therefore a suitable location for the erection of public herms. To date, parts of 17 have been found in the area north of Hadrian Street. Also, somewhere in this vicinity stood the Stoa of the Herms, referred to in ancient sources from the 5th to the 2nd century BC; thus far it is either unexcavated or unrecognized.

In *Section BE*, supervised by Dave Scahill, we continued work in the Classical shop building. In the southernmost room excavations beneath the floor produced yet another Hellenistic pyre deposit (J 3: 7). These shallow pits, full of small-scale vases, traces of burning and a few bones, represent a ritual not attested to in the literature. They are found in houses and shops, almost never in public buildings or sanctuaries, so they seem to be an expression of private cult activity. The vases indicate that dining and drinking were part of the ceremony, while the invariable presence of a lamp perhaps suggests that the rite was nocturnal. The BE shop building has a higher concentration of these little deposits (seven) than anywhere else in the excavations. Deposit J 3: 7 contained about 20 pots and a lamp dating to ca. 350-275 BC.

Further work was done in both of the *Mycenaean chamber tombs*, partially excavated in previous seasons and dated to the 14th century BC. In the southernmost grave, enthusiastic pumping by the Metro company had lowered the water table sufficiently to allow us to clear the last of the bones scattered on the floor. The large number of additional bones may require a reassessment of the full complement of individuals buried in the tomb, presently estimated at two adult males, an adult female, and a child. In the northern tomb we removed the end of Roman wall C and finally exposed the entranceway or dromos into the tomb. The doorway, partially cut by the 5th century well excavated the past two seasons, was blocked with stones. The dromos itself approaches the tomb from the west, entering at the north end of the west side of the chamber. Set near the center of the dromos, some 2.50 m. from the blocked door, was the lower part of a large grey-ware Lesbian amphora, dating at the first half of the 5th century BC. The top had been shaved off in an-

126. Υπεύθυνες εκ μέρους της Εφορείας για τη διοργάνωση της εκδήλωσης της Ελληνικής Προεδρίας και την αντιμετώπιση των σχετικών θεμάτων και την επίβλεψη των εργασιών διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου από τρίτους, ορίστηκαν από το ΥΠΠΟ οι Ν. Σαραγά, αρχαιολόγος, και η Ι. Τιγγινάγκα, αρχιτέκτονας.

tiquity, at the same level as the preserved top of the dromos. Within the amphora was some charcoal and ash, together with a single large iron nail.

The northeast corner of a *third Mycenaean chamber tomb* was uncovered this season, just south of the dromos described above. It seems from its alignment to be somewhat earlier, perhaps 15th century BC. The cutting was full of large stones, several vases, and a pile of bones. Much more work will have to be done on this tomb; like the others it is largely obscured by later walls and installations.

ACROPOLIS SLOPES

In *Section EL*, supervised by Laura Gawlinski, we continued to dig in the area just south of and uphill from the Eleusinion, along the east face of the late Roman fortification wall. A handful of late Roman sherds found in the fill presumably reflects its construction in the years around AD 280. For the most part we encountered a thick layer filled with fragmentary pottery mostly of the late 3rd and early 2nd centuries BC; included were numerous black-glazed kantharoi, mould-made bowls, bee-hives, and examples of West Slope ware. Also recovered were numerous fragments of worked bone, several dozen loomweights, many stamped amphora handles (most from the island of Rhodes and others from Knidos), the partial remains of two or three horses (skulls, vertebrae, and leg bones, partially articulated), and fragments of terracotta figurines. There is no obvious historical or archaeological event to account for this deposit, nor any certainty that it is in primary deposition here. Somewhat puzzling is the fact that this material lies directly over bedrock, leaving no sign of earlier activity in the area. In the final hours we uncovered the shaft of an unlined well cut through bedrock; the upper fill was Hellenistic. A few irregularly placed postholes were encountered in the bedrock; when excavated lower down the hill they have usually been interpreted as sockets for anchoring wooden bleachers (*ikria*), set up for spectators watching parades or chariot races along the Panathenaic Way (Athenaios 4. 167f).

JOHN MCK. CAMP II

2002

AGORA EXCAVATIONS

Excavations were carried out in the Athenian Agora from June 10 to August 2, 2002, with a team of up to 34 students and six supervisors, supplemented by an indoor staff of fifteen individuals. Work was conducted in three areas: at the northwest corner of the Agora (Sections BE and BZ), along the Panathenaic Way (Section S), and just south of the Eleusinion on the northern slopes of the Acropolis (Section EL). The project is part of the ongoing excavations of the Athenian Agora by the American School of Classical Studies at Athens, in collaboration with the Packard Humanities Institute (PHI).

Section BZ

In the northwest corner we continued down, exploring the transition between the 10th/11th AD Byzantine settlement and the late Roman remains which underlie it. Most of the features of the Medieval settlement had been known, but our understanding of several was refined by this season's work. The large plastered cistern found last season (J 2: 20) was dismantled and proved to have been lined with mudbricks, and a paved platform was encountered around the mouth of well (J 2: 18) in Room B. A large coarse-ware jar buried under the floor in the corner of Room D contained the skeletal remains of an infant (J 1: 4). The Byzantine walls, made of assorted stones and tiles set in mud, have a fair admixture of ancient material built in, including some very large blocks. Several of the marbles, though fragmentary, clearly come from funerary monuments (columnar grave monuments, sarcophagos lids, grave reliefs), which must have been brought in from beyond the city walls, some 500 meters to the northwest.

The late Roman walls, recognizable from their lower levels and the use of a lime mortar, should tie in with similar walls found to the southeast. Thus far no clear plan or obvious function has been identified for the Roman remains, though a terracotta water channel and large rectangular settling basin were found in what should be a courtyard around well J 2: 18, which seems to have been in use in both the Roman and Byzantine phases. Floor levels, thresholds, and the well all seem to fall fairly consistently between 53.25 and 53.75 masl for the latest Roman floors. An assortment of small terracottas was found in the area, both reliefs and figurines, similar pieces, dating from early Hellenistic to late Roman times, have been a common find in the immediately adjacent area. A mould for an alpha-globule lamp (ca. 100 AD) was also encountered, but generally there are no signs of kilns or other industrial activity which would suggest that the material was actually being made in the vicinity.

A late Roman pit in the area produced one of the more interesting finds of the season, the marble head of a long-haired, heavily bearded individual wearing a rolled and twisted fillet ornamented with some sort of central medallion or jewel. Such fillets are often interpreted as indicating that the individual depicted is a priest, though the unusually long locks and somewhat idealized features perhaps suggest that we are dealing here with a deity or barbarian, rather than a portrait. The carved pupils of the eyes and the deep drilling of the hair indicate that we are fairly far along in the Roman period for the date of the piece.

Section BE

In the adjacent area we explored various levels in, around, and under the Classical Commercial Building. This section was most directly affected by the torrential downpour on Monday July 8th, causing us to alter our plans for the season somewhat. Thirteen centimeters of rain fell in about 2 hours, leaving this trench under as much as two feet of water until Craig Mauzy resurrected our overworked pumps. The fill under a pedestaled wall became completely saturated, causing the wall above to collapse.

Despite these difficulties, a round shaft lying under the south wall of the Classical Commercial Building was partially excavated. It seems to be a well (J 3: 8), dating to the Protogeometric or early Geometric period (ca. 1000-900 BC) making it the earliest evidence of habitation in this area north of the Eridanos River. In the upper part of the well we encountered the well-preserved skeleton of a robust young man, loosely flexed, lying on his right side. A preliminary analysis of the bones by Professor Maria Liston suggests that he was 30-35 years old, muscular, and must have suffered from severe back pain. The pose and the full complement of bones in their correct relative position suggest that the burial was intended rather than accidental and that after its collapse and/or abandonment the upper part of the well was deliberately used as a grave (J 3: 9). We reached a depth of about 2 meters, at which point the regular collapse of soft, saturated bedrock from the sides of the shaft persuaded us to cease operations.

Panathenaic Way

A small trial trench was opened up along the east side of the Panathenaic Way, to the west of the bema in front of the Stoa of Attalos. Earlier excavations in the area had been carried down to the late Roman levels, but not earlier. It is clear that the width and course of the road varied somewhat over the centuries. The southwest side of the street is well defined in the Hellenistic and Roman periods by a handsome stone gutter, but the northeast edge is generally far less well defined. In places the maximum width of the road can be measured where it is limited on either side by buildings, but its full width has not been determined where it passes through the open square. We hoped to find the ancient shoulder and therefore the edge of the road, and several hard-packed surfaces were encountered, though further digging will be necessary before we can confidently restore the width and history of the Panathenaic Way, the major street of Athens, its main processional way, and the training-ground for the cavalry.

Eleusinion

Work continued also in the area just south of and uphill from the Eleusinion. Here the depth of fill has left almost no surviving architectural remains, and our understanding of the use of the area in antiquity (residential, sacred, industrial?) will probably have to come from wells, cisterns, and/or other deposits in pits in the bedrock. This season we excavated more of a well first encountered last season, though we have not yet reached the bottom. It was 1.15 m. in diameter and over 12 m. deep, cut through hard bedrock and unlined. The fill seems to date late 6th/early 5th century BC and produced a bronze measure for dry goods, the skeletons of several dogs, a fair number of loomweights, assorted fragments of painted pottery, and the palmette finials of a stone altar.

Scraping bedrock also resulted in the surprise of the season: a handsome, well-preserved, marble portrait head, apparently of a priest. The portrait is life-size, showing a male with abundant curly hair and a light beard. On his head he wears an elaborate diadem or crown, decorated with eight small busts, either cuirassed or togate. Such crowns, adorned with busts, are usually interpreted as an indication that the individual was a priest, most often of the imperial cult. A fair number of examples are known from Asia Minor, but few if any from Greece. In all, some 21 examples are known, dating from the 1st to the 4th centuries AD, with more than one example reported from Ephesos, Aphrodisias, and Perge. They are worn by both priests and priestesses, on both busts and full statues; at least some are adorned with deities and may not be for imperial cult. The number of busts varies considerably, from as few as one to as many as fifteen. In addition to the 21 examples of portraits wearing such crowns, they appear in another 55 instances on coins, sculpted reliefs, and the like, again almost exclusively in Asia Minor. The appearance of such a rare, substantial, and well-preserved example from Athens is therefore noteworthy.

While many of the known examples combine both members of the imperial family and deities, the new portrait seems to portray all mortals, increasing the probability that he is in fact a priest of the imperial cult. It is unclear whether the busts represent a single generation of the imperial family or the lineal descent through eight generations, or a combination of the two. The absence of any female figures perhaps suggests the busts are arranged dynastically rather than as a family group. The figures are small but relatively well cut and detailed. All the heads seem to be bearded; the fourth figure from the left has a round object decorating the center of his cuirass, apparently a gorgoneion. The appearance of the device should help further to date the piece. The gorgoneion appears on the cuirass of the large *imago clipeata* in the pediment of the outer propylon at Eleusis (often identified as Marcus Aurelius), on several marble portraits of Marcus Aurelius, and on a gold bust of Marcus Aurelius found at Plotinoupolis in 1965, now in the Komotini museum. Marcus Aurelius, Lucius Verus, and Commodus all had particularly close ties with Athens, and it is probably to within their reigns in the late 2nd century AD that we should date this portrait of a priest of the imperial cult. The piece shows signs of obvious reworking in the area of

the beard, suggesting the portrait was recut to serve as the likeness of a second individual, presumably in the 3rd century AD.

We anticipate that next season will see the continuation of excavation in all these areas. We also plan on opening up a new area to the east, where we have acquired a building which should be ready for demolition in a matter of weeks. Other properties overlying the Painted Stoa are in the process of expropriation. In the Stoa of Attalos we continue to make good progress in making the Agora archives available electronically, and we have completed most of the transfer of the metals to our new climate-controlled storage facility.

JOHN MCK. CAMP II

2003

AGORA EXCAVATIONS

Excavations in the Athenian Agora were carried out in June and July of 2003, with a team of 45 students and supervisors, representing over two dozen universities and colleges. As in the past few seasons, the work was concentrated largely in the northwest corner of the Agora, known locally as Section BZ. The area was divided into two parts: the north-south road and areas to the west, supervised by Mike Laughy, and east of the road, under the supervision of Marcie Handler, assisted by Bruce Hartzler.

After several years of exploring the Byzantine houses of the 10th century AD which overlay the area, we began this season to strip away their foundations and made substantial progress into the underlying Roman remains. Much of what was exposed dated from the 3rd to the 6th centuries AD, a period when Athens both flourished because of her philosophical schools and was severely challenged by barbarian incursions (A. Frantz, *The Athenian Agora* XXIV, *Late Antiquity: AD 267-270*, 1988). A drawing of the area in Late Roman times is included (Fig. 83); at this early stage the full plan, the chronological phases, and the probable functions of the Roman buildings are uncertain.

The main topographical feature was the north-south street which divided the area into two parts (Fig. 84). The late Roman walls on both sides of the street are recognizable from the use of the hard white lime mortar used to bond the fieldstones and assorted ancient blocks with which these rubble walls were constructed. Three threshold blocks, one west of the road and two to the east, give the approximate ground level in use at the time, some 0.50 m. lower than the floors of the overlying Byzantine houses. Where the Roman walls rose above this level their exterior surfaces were also plastered with lime mortar. Individual features encountered include a rectangular water basin to the west,

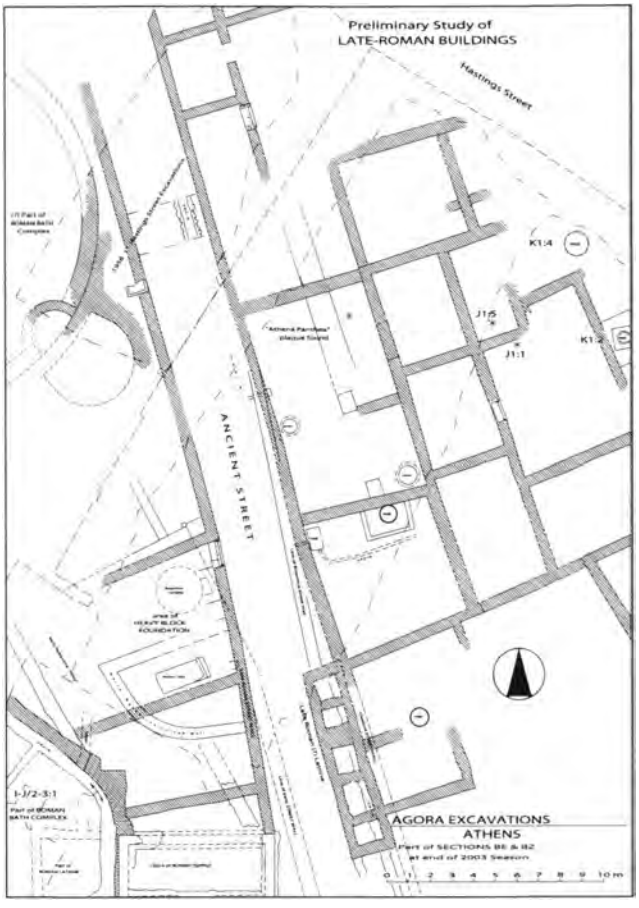

Fig. 83. Athenian Agora. Part of Sections BE and BZ at the end of 2003 season.

Fig. 84. Athenian Agora. General view of north-south street.

Fig. 85. Athenian Agora. Well K1: 4. 4th c. AD Roman lamps.

Fig. 86. Athenian Agora. Terracotta figurines.

and a well, terracotta water channel, and settling basin to the east; drains and waterlines began to appear in the street during the final week. A seat block for a latrine suggests the possible use of at least one of the hydraulic installations in the area. More work will be needed before the various periods can be sorted out, but excavation in previous seasons of the adjacent areas to both north and south give some idea of the use and history of this part of Athens in late Roman times. There is evidence that three successive invasions left their mark on the area.

West of the road, just to the south, we have the excavated remains of a bath built in the 3rd century AD. Dozens of *tegulae mammatae*, the wall tiles with breast-like protrusions designed to allow the free circulation of heated air, were found this season and almost certainly come from this bath. Pottery found in the subterranean service passages to the south (I-J/2-3:1) suggests that the bath went out of use when Alaric and his Visigoths attacked Athens in AD 396. A hoard of 431 bronze coins found just above, at J/1-2/17, indicates that the area was further threatened and/or damaged when the Vandals attacked Athens in the 470 's AD. Final abandonment in the Roman period will have come as a result of the Slavic invasion of 582/3 AD.

East of the road, a well (K 1:2) of the 3rd century AD excavated several years ago, seems to have occupied an open area and to have provided water for more than one building, including the one exposed this season. As it produced 24 coins and 6 bone dice, unusual finds for a well, it may be that one of the buildings was a tavern or some other recreational center. Evidence of occupation of the area during the 4th century was excavated this year at the extreme north, where a shallow, unlined well (K 1: 4) produced abundant material of the mid-4th century AD (Figs. 85-86). It appears as though this well, like the western bath, also went out of use as a result of Alaric's visit in AD 396.

Previous work nearby had produced indirect evidence of activity by coroplasts, makers of terracotta figurines, from the 1st to the 4th centuries AD (Deposits J 1: 1 and J 1: 5). The evidence consists of figurines, rejects, and moulds, though in limited concentrations and with no evidence thus far of any kilns. The pattern was continued this season with the discovery of several terracotta pieces, one a plaque with a helmeted female deity, presumably Athena, though she is uncharacteristically burdened with wings, a cornucopia, and a quiver. Also noteworthy is a large figurine of a snub-nosed, pot-bellied Silenos (Fig. 86).

To the east, under the supervision of Anne McCabe, excavations were carried out under 3 Astingos (Hastings) Street, which was demolished in March 2003. The basement floor of this modest structure consisted of 0.90 m. of solid concrete with reinforcing rods. Almost immediately beneath, we began to get the tops of medieval walls of rubble construction, following the northwest/southeast orientation set very early on by the line of the Eridanos River. As usual, they are of fieldstones, tiles, and reused ancient material set in clay and presumably are of private houses, similar to those which have been encountered all over the sections to the southwest. Towards the west, heavy layers of ash and fragments of slag suggested that some industrial activity was carried out nearby. The uppermost fill had fragments of pottery of the 11th and 12th centuries (brown-and-green painted ware and sgraffito wares) and perhaps somewhat later. It is still too early to tell the dates of the walls. From this upper

Fig. 87. Athenian Agora. 4th c. BC relief.

fill we also recovered a battered votive relief showing a mounted horseman, probably dating to the 4th century BC (Fig. 87).

Our work in the Eleusinion under Laura Gawlinski was completed this season with the excavation of two wells. One, started last year, dates to the years around 500-480 BC and proved to be 12 m. deep, some 3 m. deeper than the average for the period. Near the bottom we recovered the staves of a wooden bucket but almost no period of use fill, suggesting that the well may have not been a success in producing water, a situation not unparalleled on the Acropolis slopes, where the subterranean water tends to follow well-defined seams.

Close by we excavated a second well, of the Roman period. This was also unlined, though collapsed tiles and stones suggest that the upper part of the shaft, where it passed through fill rather than bedrock, may have been lined originally. The well was some 6 m. deep and a distinct period-of-use fill was encountered at the bottom, consisting of about a dozen largely intact jugs and mugs, many with wheel-ridging and gouged decoration, along with large fragments of several micaceous water jars. The closest parallels, from Robinson's Groups L and M (H.S. Robinson, *The Athenian Agora* V, *Pottery of the Roman Period: Chronology*, 1958), suggest that the well was in use in the latter half of the 4th century AD. As it lies just within the protection of the late Roman fortification wall it is not clear whether or not its abandonment was the result of Alaric 's attack in 396 AD.

Also from the lower levels of the well came a small somewhat battered marble head of a sleeping infant or child (Fig. 88). Eyes closed, he lies with his head tilted to his left; his left cheek bulges out and the entire right side is far more carefully finished than the (largely concealed) left. The basic scene and pose are very familiar as a figure of a sleeping Eros. Almost 400 examples are known, both in stone and terracotta (M. Soldner, *Untersuchungen zu liegenden Eroten in der hellenistischen und römischen Kunst*, Frankfurt 1986).Unusual is the fact that our head is

Fig. 88. Athenian Agora. A marble head of a sleeping infant or child.

Fig. 89. Athenian Agora. A fragmentary inscription of the 4th c. BC.

carved separately from the rest of the figure; normally the head rests on the child 's hand, a pillow, or some drapery, carved from the same piece of marble. Here, the head is finished in the round and there is a small round dowel-hole under the left side of the chin. Also surprising is the large hole, filled with lead and traces of some iron attachment, in the top of the head. A possible original location for this piece is the sanctuary of Eros and Aphrodite, excavated by Oscar Broneer in the 1930's on the north slope of the Acropolis, some 250 m. to the southeast.

From the lining of the well we recovered a fragmentary inscription of the 4th century BC (Fig. 89). Parts of 10 lines of text are preserved, with no more than 8 letters surviving on any one line. Because the letters are vertically aligned, however, and much of the language is formulaic, it is possible to restore a line length of 21 letters per line. Preserved is the upper part of a stele containing the

preamble of a decree of the year when Nikophemos was eponymous archon, that is, 361/360 BC. The formulae are identical to *IG* II2 116, passed in the same year, and the decree may have to do with a treaty between Athens and the Thessalians.

JOHN MCK.CAMP II

2004

AGORA EXCAVATIONS

Excavations were carried out for six weeks from June 7th to July 16th in the Athenian Agora during the summer of 2004, with a team of 37 students and five supervisors. This is a very preliminary report on the results of the work this season. All the work this year was concentrated at the northwest corner of the Agora, north of the Panathenaic Way (Fig. 90). The material is presented in stratigraphic order, from latest to earliest.

Section BH

Here, we continued to expose the Byzantine remains which lie behind the Painted Stoa. As usual, these consisted of rubble walls of field stone set in mud. Assorted walls were exposed, representing several buildings and phases, though the area is too small to have allowed us to recover the full plan of any one building. The unglazed, very coarse pottery indicates that the main period of habitation is similar to that found to the W, that is, around 1000 AD and slightly later. A single pithos was found, containing a fair amount of fragmentary pottery and several coins. The fact that it was the only one found, however, perhaps suggests that the character of the remains in this area is somewhat different from that found farther west. That area, with its numerous pithoi in almost every room, has a distinctive domestic feel to it, with provisions for considerable storage, whereas the BH remains, with signs of extensive burning, chunks of slag, and a crudely fashioned water channel, seem more industrial. Further work will be needed to determine if this is a real distinction in the use of the two areas or simply an illusion.

For other traces of the people who may have lived and worked in the area at this time, Anne McCabe has pointed out that many of the funerary inscriptions carved on the columns of the nearby Theseion, converted to a church of St. George, date to the 11th century AD (Archimandrite Antoninos, *The Early Christian Inscriptions in Athens* [in Russian], St. Petersburg 1874).

Section BZ-North

Here, having already stripped off most of the Byzantine fills, we took off the last of the Byzantine foundation walls. Very often they follow – and are occasionally built right on top of – the lines of late Roman walls. It would appear as though the

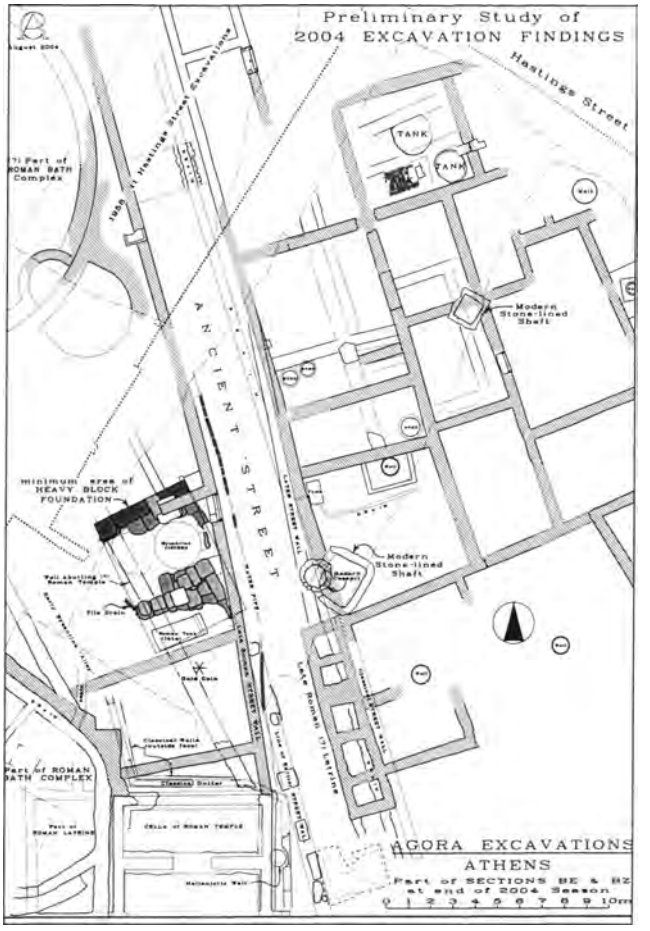

Fig. 90. Athenian Agora. Part of sections BE and BZ at the end of 2004 season.

area, lying outside the line of the post-Herulian fortification wall, was largely abandoned after the attack by the Slavs in 582/3 AD and was left in ruins and neglected in the succeeding two or three centuries. When the area was reoccupied, the builders could apparently see the stumps of earlier walls still exposed and in many cases simply reused them. That the earlier remains were visible and available for reuse is also suggested by the fact that three late Roman wells and at least one pithos in the area were cleaned out and reused, with new raised well-heads or mouths added to function at the upper, Byzantine floor levels.

Several threshold blocks give the approximate floor levels of the late Roman remains, though here, too, the plan of the building is incomplete and its function unclear. A series of as many as four drains was found, each cut through the long western street wall, conducting water out of the building and into the street itself or, more probably, into a deep street drain not yet uncovered. The numerous drains, operating independently, perhaps suggest that several of the rooms functioned as independent units, each with direct access to the street.

The late Roman walls are themselves set into earlier fill which

Figs. 91-92. Athenian Agora. Section BZ-north. Terracotta figurines.

seemed to be predominantly early Roman in date, mostly 1st centuries BC/AD. Finds from this Roman fill included the usual array of terracotta figurines and moulds similar to others found earlier in this area (Figs. 91-92). Also recovered was a gold pendant in the form of an elongated wishbone, decorated with three 6-petalled rosettes and two triangles of gold grains (Fig. 93). The technique, style, and somewhat worn appearance of the piece (petals broken and possibly enamel missing from the rosettes) suggest that the pendant may predate its archaeological context by a couple of centuries (D. Williams and J. Ogden, *Greek Gold*, London 1994, nos. 22, 81, 85, 87, 93, 94, and 106).

Fig. 93. Athenian Agora. Section BZ-north. A gold pendant.

Section BZ -South

Here we continued to work in the north-south street and in the buildings along its west side. In the street, we stripped away assorted layers of the late Roman period, many of them dating to the 5th and 6th centuries AD. Among the finds at these levels was a bronze beam from a steelyard or scale (Fig. 94); cleaning revealed a series of incised markings to indicate different weights (cf. G. Weinberg, *Corinth* XII, *The Minor Objects*, Princeton 1952, pp. 207-208, nos. 1661-1666 [pp. 214-216], and plate 98).

Along the eastern side of the street the surfaces were not well preserved, dissolving into a series of almost contiguous pits. These disturbances can probably be accounted for by the extensive reuse and rebuilding of the late Roman street walls along the east side of the street in the Byzantine period (11th AD), and/or repairs to a large, deep, late Roman drain which is known from earlier excavations to the south, and which probably continued northward under the east side of the street in this area, though we did not reach it this season. Two terracotta drains leading from the buildings at the west cross the full width of the street to its eastern side; presumably they will eventually be found to be heading for this large, deep, hypothetical drain. The street surfaces were better preserved in the middle and along the west side of the road. Along the west side a round, terracotta pipeline for fresh water, broken by several later pits, as traced for much of the length of the excavated street.

Further clearing in the buildings west of the street did little to clarify the situation, though the chronology is now better understood. Still enigmatic are the two courses of extensive conglomerate foundations supporting several handsome limestone blocks. An anta block with narrow steps showing heavy footwear, found built into a late wall nearby, may also be associated. It would appear that we have some good Classical architectural blocks reused on an early Roman foundation, though the function of the structure is unclear.

To the south, more of a layer of rubble and debris found last year was cleared and in its midst was recovered a gold solidus of Leo I (457-474 AD: Fig. 95). This coin, the debris itself, and a hoard of some 431 bronze coins of the same date found less than 10 m. away should perhaps be associated with an attack on Athens by the Vandals in the 460's-470's AD (Vandals at Athens: A. Frantz, *The Athenian Agora* XXIV, *Late Antiquity* A.D. 267-700, Princeton 1988, pp. 78-79; bronze coin hoard: *Hesperia* 66 (1997), pp. 511-512; gold coin, obverse: portrait of the emperor with inscription: *DNLEOPE RPETAUC*, reverse: winged Victory standing,holding a tall cross, with inscription: *VICTORI AAUCCCB*, with *CONOB* in exergue [=Constantinople mint]. P. Grierson and M. Mays, *Catalogue of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection*, Washington 1992, pp. 161-165, and pl. 20).

Fig. 94. Athenian Agora. Section BZ-south. A bronze beam from a steelyard or scale.

Fig. 95. Athenian Agora. Section BZ-south. A gold solidus of Leo I (457-474 AD).

Section BE

Final clearing of Rooms 1 and 2 of the Classical Commercial Building was completed at last. Under the original floor in the northwest corner of Room 1 two handsome red-figured stemless cups were recovered in a small deposit of pottery dating to the 5th century BC (Figs. 96-97). We also took advantage of the drying out of the whole area as a result of the continuous pumping of the Eridanos River by the Metro in Monasteraki square. The general lowering of the water table allowed us to excavate more deeply than ever before into the lower levels of the road which passes by the west end of the Painted Stoa. Here, in a trial trench, we encountered several very hard-packed cobbled road surfaces of the Classical period. Beneath them, we hit a layer of densely compacted pottery of the 6th century BC, with many pieces clearly smashed in situ into tiny fragments. There were fragments of cups and kraters and several black-figured pieces, including a handsome cup tondo of a man on horseback (Fig. 98). Beneath this layer was another very hard, very worn cobbled road surface, clearly indicating that the road is one of the earliest and more important features of the urban landscape in this area, before it was developed monumentally with the construction of the altar of Aphrodite (ca. 500 BC) and the Painted Stoa (ca. 470 BC). Why the road is so heavily travelled and what, if anything, it tells us about the elusive early fortification walls of Athens are questions which remain to be answered. With Iron Age graves to the west of it and Bronze Age graves to the east, it may be supposed that the line of the road is very early, but if so it must have been simple track as we encountered bedrock immediately beneath the cobbled surface.

Fig. 96. Athenian Agora. Section BE. Red-figured stemless cup.

Fig. 97. Athenian Agora. Section BE. Red-figured stemless cup.

Fig. 98. Athenian Agora. Section BE. A black-figured cup-tondo of a man on horseback.

Further excavations in Sections BH and BZ are planned for 2005, as well as the extension of work in Section BH with the removal of several modern houses overlying the area.

JOHN MCK. CAMP II

ΑΘΗΝΑ

2001

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Οδός Άρεως 2-4. Είσοδος Σταθμού ΜΕΤΡΟ Μοναστηράκι

Η ανασκαφή διεξήχθη σε οικόπεδο έκτασης 675 τ.μ., στα νότια του παλαιού Σταθμού του ΗΣΑΠ στο Μοναστηράκι, όπου κατασκευάστηκε η είσοδος του νέου Σταθμού του ΜΕΤΡΟ. Η ανασκαφική έρευνα άρχισε το 1997 και ολοκληρώθηκε με μεγάλα σχετικά διαστήματα διακοπών, λόγω εκτέλεσης των απαραίτητων τεχνικών έργων, το 2001[1].

Α. Ύστερη κλασική-ελληνιστική εποχή

Η αρχαιότερη οικοδομική φάση εντοπίστηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής. Πρόκειται για κτίσμα, από το οποίο σώζεται μόνον η θεμελίωση, με λιθοπλίνθους από μαργαϊκό ασβεστόλιθο, σε β΄ χρήση. Οι τοίχοι εδράζονταν σε βάθος κυμαινόμενο από -5,78 έως -5,97 μ. πάνω σε επίχωση συμπαγούς ερυθρού χώματος, το οποίο κάλυπτε την κιμηλιά. Σημειώνεται ότι η επίχωση αυτή δεν απέδωσε καμία απολύτως αρχαιολογική ένδειξη, γεγονός που φανερώνει ότι στην πρώτη χρήση του χώρου λειτούργησε ως στέρεο υπέδαφος.

Β. Υστεροελληνιστική-πρώιμη ρωμαϊκή εποχή (2ος αι. π.Χ.-2ος αι. μ.Χ.)

1. Στην εποχή αυτή ανήκει κτίσμα αστικού χαρακτήρα, το οποίο αποκαλύφθηκε στο βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής και συνίσταται από περιστύλιο αίθριο με επιμέρους δωμάτια, σε περιμετρική ανάπτυξη. Ιδιαιτέρως σημειώνεται η αποκάλυψη δωματίου με ψηφιδωτό δάπεδο και τοιχογραφίες στους τοίχους (όλα μετά το πέρας της ανασκαφής αποσπασθέντα). Ορισμένοι από τους τοίχους του κτίσματος εδράζονταν, μερικώς, σε προγενέστερους (κλασικών-ελληνιστικών χρόνων). Το αίθριο διέθετε ψηφιδωτό δάπεδο από λατύπη λευκού μαρμάρου. Μεταξύ του αιθρίου και του δωματίου με τις τοιχογραφίες σώζονταν τμήματα αποχετευτικών αγωγών.

Εικ. 1. Αθήνα. Οδός Άρεως 2-4. Είσοδος Σταθμού ΜΕΤΡΟ Μοναστηράκι. Βόρειο τμήμα της ανασκαφής. Κτίριο υστεροελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων.

Στους πρωτοχριστιανικούς χρόνους παρατηρείται β΄ χρήση του δαπέδου, ως δάπεδο δεξαμενών. Το αποκαλυφθέν τμήμα του κτιρίου είχε υποστεί αλλεπάλληλες καταστροφές από μεταγενέστερα κτίσματα και παραβιάσεις των υστερορρωμαϊκών, πρωτοχριστιανικών και νεότερων χρόνων (Εικ. 1).

2. Στη νοτιοανατολική γωνία του σκάμματος αποκαλύφθηκε επίσης δωμάτιο οικιστικού χαρακτήρα. Σε αρκετά σημεία οι επιφάνειες των τοίχων έσωζαν επίχρισμα ασβεστοκονιάματος.

Από την ανασκαφική έρευνα διαπιστώθηκε ότι το ανάγλυφο του φυσικού βράχου στην ανατολική περιοχή του σκάμματος, όπου και τα λείψανα της υστεροελληνιστικής-πρώιμης ρωμαϊκής εποχής, παρουσιάζει έντονες υψομετρικές διακυμάνσεις από -4,30 στα νότια, έως -6,20-6,30 μ. στα βόρεια.

Γ. Υστερορρωμαϊκή-πρωτοχριστιανική εποχή (3ος-5ος αι. μ.Χ.)

1. Στους υστερορρωμαϊκούς χρόνους, με διάρκεια χρήσης έως και τους πρωτοχριστιανικούς, χρονολογείται εκτεταμένο κτιριακό συγκρότημα, έξι δωματίων στο κεντρικό και βόρειο τμήμα της ανασκαφής. Ως οικοδομικό υλικό έχουν χρησιμοποιηθεί αργοί λίθοι και πλίνθοι σε οριζόντια διάταξη, με συνδετικό υλικό κονίαμα. Σε κάποια σημεία του κτίσματος εντοπίστηκε επίχρισμα χοντρό, πρώτης στρώσης.

2. Στην πρωτοχριστιανική εποχή ανήκει συγκρότημα τεσσάρων εσωτερικών δωματίων που αποκαλύφθηκε κατά μήκος του νότιου και νοτιοδυτικού ορίου του ανασκαφικού χώρου. Η ύπαρξη σιρών στο εσωτερικό τους, τους χαρακτηρίζει ως υπόγειους, αποθηκευτικούς χώρους, μιας τουλάχιστον οικίας. Το δάπεδο χρήσης του χώρου εντοπίστηκε, μερικώς σωζόμενο,

1. Στην ανασκαφή πήραν μέρος οι αρχαιολόγοι: Χ. Κοντοχρήστος, Τ. Μαρινάκης, Τ. Μιχαλακόπουλος, Π. Παλληκαροπούλου, Μ. Παναγιωτόπουλος, Ε. Σερβετοπούλου υπό την επίβλεψη της υπογράφουσας.

Εικ. 2. Αθήνα. Οδός Άρεως 2-4. Ανασκαφή Εισόδου Σταθμού ΜΕΤΡΟ Μοναστηράκι. Γενική άποψη δωματίου πρωτοχριστιανικής εποχής (από Δ.).

σε βάθος -3,30 μ. Δάπεδα από τετράγωνες πήλινες πλάκες τοποθετημένες σε στρώση ασβεστοκονιάματος ή χώματος αποκαλύφθηκαν σε τρία από τα δωμάτια (Εικ. 2). Ο ακριβής χαρακτήρας του συγκροτήματος δεν έχει διευκρινιστεί. Η αποκάλυψη σε βάθος -4,20 μ. σωζόμενου κατώτερου τμήματος κεραμικού κλιβάνου καθώς και λάκκου επιχρισμένου με άργιλο και κατάλοιπα καύσης, μαρτυρούν τον εργαστηριακό χαρακτήρα του συγκεκριμένου χώρου. Τα κινητά ευρήματα που προέρχονται από την αφαίρεση της εσωτερικής επίχωσης του κλιβάνου, ανάγουν την περίοδο εγκατάλειψης του εργαστηρίου στον 6ο αι. μ.Χ.

Εντοιχισμένο σε τοίχο αυτού του συγκροτήματος, σε β΄ χρήση, ήρθε στο φως βάθρο κλασικού γλυπτού έργου με την επιγραφή [2]:

Ἱέρεαν Δήμητρος κα[ὶ] Κόρης
Χαιρίππην Φιλόφρονος Κηφισιέως
οἱ ἀδελφοὶ ἀνέθεσαν
Ἀριστόδημος, Φιλόφρων
Φιλόφρονος Κηφισιεῖς
Vacat
Πραξιτέλης ἐποίησε

Δ. Βυζαντινοί χρόνοι

Τα οικοδομικά λείψανα της βυζαντινής φάσης καλύπτουν την περίοδο από τους πρώτους έως και τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους. Κατά τη διάρκεια των χρόνων αυτών μαρτυρείται έντονη οικοδομική δραστηριότητα στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής. Το σύνολο του ωφέλιμου χώρου καταλαμβάνεται από τοίχους που οριοθετούν επιμέρους χώρους-δωμάτια, τα οποία ανήκουν σε ένα ή περισσότερα οικιακά συγκροτήματα. Οι τοίχοι στη συντριπτική τους πλειονότητα είναι μεσοτοιχίες με κατεύθυνση Α.-Δ. και Β.-Ν. Πρόκειται για κατασκευές από αργολιθοδομή με συνδετικό υλικό χώμα, που εντοπίστηκαν σε βάθη από -2,04 μ. έως και 4,13 μ.

Δάπεδα από στρώσεις πατημένου χώματος ή με τμήματα κεράμων πακτωμένων σε χώμα εντοπίστηκαν σε αρκετά δωμάτια. Σιροί και πίθοι (σε ορισμένα δωμάτια) προσδίδουν στο σύνολο καθαρά αποθηκευτικό χαρακτήρα. Σε έναν από αυτούς τους χώρους ήρθαν στο φως, σε βάθος -3,09 έως -3,16 μ., πλάκες ωμού πηλού, τοποθετημένες η μία πάνω στην άλλη. Το γεγονός της αποθήκευσης πρώτης ύλης, χρήσιμης σε ένα κεραμικό εργαστήριο, στηρίζει την υπόθεση ότι οι εργαστηριακές δραστηριότητες στην περιοχή συνεχίζονται και κατά τη διάρκεια των όψιμων βυζαντινών χρόνων.

Σημαντικός αριθμός αγωγών και πηγαδιών, τα περισσότερα εκ των οποίων ανήκουν στους ρωμαϊκούς χρόνους, εξυπηρετούσαν υδρευτικές και αποχετευτικές ανάγκες καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας, καθώς και τις ανάγκες λειτουργίας των εργαστηρίων. Πρέπει, εξάλλου, να τονισθεί η ύπαρξη πλούσιων υπόγειων υδάτων, πράγμα που βεβαίως είναι απολύτως φυσικό και ανταποκρίνεται στα γεωλογικά δεδομένα της περιοχής. Βρισκόμαστε στις υπώρειες του λόφου της Ακροπόλεως που οριοθετούνταν, βόρεια, από τη γειτνιάζουσα κοίτη του Ηριδανού. Ο φυσικός βράχος είχε καλυφθεί από επάλληλες στρώσεις ποτάμιων αποθέσεων που κυρίως στο νότιο χώρο της ανασκαφής χαρακτηρίζονταν από μεγάλη περιεκτικότητα σε ερυθρά άργιλο.

Οικοδομικά κατάλοιπα των χρόνων που ακολούθησαν και που φτάνουν έως και το 19ο αιώνα εντοπίστηκαν, όπως είναι φυσικό, στα ανώτερα στρώματα ολόκληρου του ανασκαφέντος χώρου, και μάλιστα σε μεγάλη πυκνότητα.

Κατά τη διάρκεια της διάλυσης των οικοδομικών καταλοίπων αποκαλύφθηκαν μέσα σε αβαθή ορύγματα στην κιμηλιά και ερευνήθηκαν με εξαιρετική δυσκολία λόγω των τεράστιων όγκων υδάτων που ανέβλυζαν συνεχώς, έξι υστερομυκηναϊκές ταφές, δύο εκ των οποίων απέδωσαν κτερίσματα της ΥΕ ΙΙΙΒ εποχής.

Συμβολή των οδών Φωκίωνος και Μητροπόλεως. Ανασκαφή Φρέατος ΜΣΑ

Πρόκειται για σκάμμα συνολικού εμβαδού 60 τ.μ., το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως φρέαρ εξαερισμού του ΜΣΑ στο τμήμα της διαδρομής Σύνταγμα-Μοναστηράκι[3]. Η ανασκαφική έρευνα (Εικ. 3) διεξήχθη στο χρονικό διάστημα από 17.7.2000 έως 14.9.2001, με ενδιάμεσα διαστήματα διακοπής των εργασιών,

2. Β. Ορφανού, Πραξιτέλης εποίησεν, *Ηόρος* 14-16 (2000-2003), σ. 113-117, πίν. 25-28.

3. Στην ανασκαφή πήραν μέρος οι αρχαιολόγοι Ε. Γιατρουδάκη και Γ. Μιχαλόπουλος με την επίβλεψη της υπογράφουσας.

Εικ. 3. Αθήνα. Συμβολή των οδών Φωκίωνος και Μητροπόλεως. Ανασκαφή Φρέατος ΜΣΑ.

Εικ. 4. Αθήνα. Συμβολή των οδών Φωκίωνος και Μητροπόλεως. Ανασκαφή Φρέατος ΜΣΑ.

λόγω εκτέλεσης των απαιτούμενων τεχνικών έργων (πασσαλοπήξεις, κατασκευή κεφαλόδεσμου κτλ.).

Α. Υστερορρωμαϊκή-παλαιοχριστιανική περίοδος (4ος-6ος αι. μ.Χ.)

Σε βάθος -2,93 έως -3,81 μ. εντοπίστηκε η αρχαιότερη σωζόμενη φάση οικοδομικών καταλοίπων, υστερορρωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής εποχής, στην οποία ανήκαν συνολικά έντεκα χώροι. Πρόκειται για χώρους ορθογώνιας κυρίως κάτοψης, οι οποίοι σώζονταν μερικώς και αναπτύσσονταν γύρω από τον κεντρικό χώρο.

Συγκεκριμένα, στο χώρο που οριζόταν βόρεια από τον τοίχο 42, ανατολικά από τον 28 και 31 στα δυτικά, ήρθε στο φως ψηφιδωτό δάπεδο (Εικ. 4), μέγ. διαστ. 3,30×3,40 μ. Το δάπεδο ήταν κατασκευασμένο από ψηφίδες σε χρώματα λευκό, βαθύ μπλε, ανοιχτό γκρι, βαθύ ερυθρό και κίτρινο ώχρα. Την κεντρική επιφάνεια του δαπέδου, μερικώς σωζόμενη, καταλαμβάνει φολιδωτό κόσμημα, αποτελούμενο από δίχρωμες φολίδες σε μπλε-λευκό και ερυθρό-κίτρινο, διατεταγμένες συμμετρικά. Από αυτές, εκείνες με τις ερυθρές-κίτρινες ψηφίδες σχηματίζουν ανά οκτώ ένα άνθος το οποίο πλαισιώνει μια φολίδα χρώματος μπλε-γκρι. Μεταξύ των ανθέων σχηματίζονται διάχωρα από φολίδες μπλε-άσπρο. Το κεντρικό αυτό θέμα περιβάλλεται από δίχρωμη ζώνη (μπλε-άσπρο), μέσα στην οποία είναι τοποθετημένος κυματοειδής πεντάχρωμος πλοχμός. Τέλος, το εξωτερικό πλαίσιο της σύνθεσης αποτελείται από ελισσόμενο βλαστό με πλήρεις κύκλους, οι οποίοι καταλήγουν στο κέντρο σε καρδιόσχημα δίχρωμα κισσόφυλλα, ενώ στις ενώσεις τους διαμορφώνονται ριπιδιόσχημα άνθη με στήμονες στο κέντρο.

Το κατώτερο τμήμα των τοίχων που περιέβαλλαν το ψηφιδωτό δάπεδο, ίσως έφερε ορθομαρμάρωση (βρέθηκαν αρκετά θραύσματα μαρμάρινων πλακιδίων), το δε ανώτερο ήταν επιχρισμένο με κονίαμα το οποίο, όπως μαρτυρούν σωζόμενα θραύσματα, έφερε έγχρωμη επάλειψη. Τα κατώφλια που εντοπίστηκαν στα ανατολικά, βόρεια και δυτικά οδηγούσαν στους άλλους χώρους του συγκροτήματος. Εδώ αποκαλύφθηκαν τμήματα δαπέδων επιστρωμένων με πήλινες πλάκες πάνω σε υπόστρωμα από κεραμίδες, μικρούς λίθους και κονίαμα. Και εδώ οι τοίχοι έφεραν στο κάτω τμήμα τους πιθανώς ορθομαρμάρωση.

Η αποσπασματική διατήρηση του ψηφιδωτού δαπέδου οφειλόταν στην παραβίαση του χώρου από αποθηκευτικό σιρό του 12ου αιώνα, ο οποίος κατέστρεψε μεγάλο τμήμα του.

Πιθανώς ο χώρος με το ψηφιδωτό δάπεδο αποτελούσε το αίθριο του αποκαλυφθέντος κτιριακού συγκροτήματος, διότι φαίνεται ότι ήταν κεντρικός και επικοινωνούσε με τα ανοίγματα-κατώφλια που εντοπίστηκαν στις τρεις πλευρές του, ανατολικά, βόρεια και δυτικά, με τα υπόλοιπα δωμάτια.

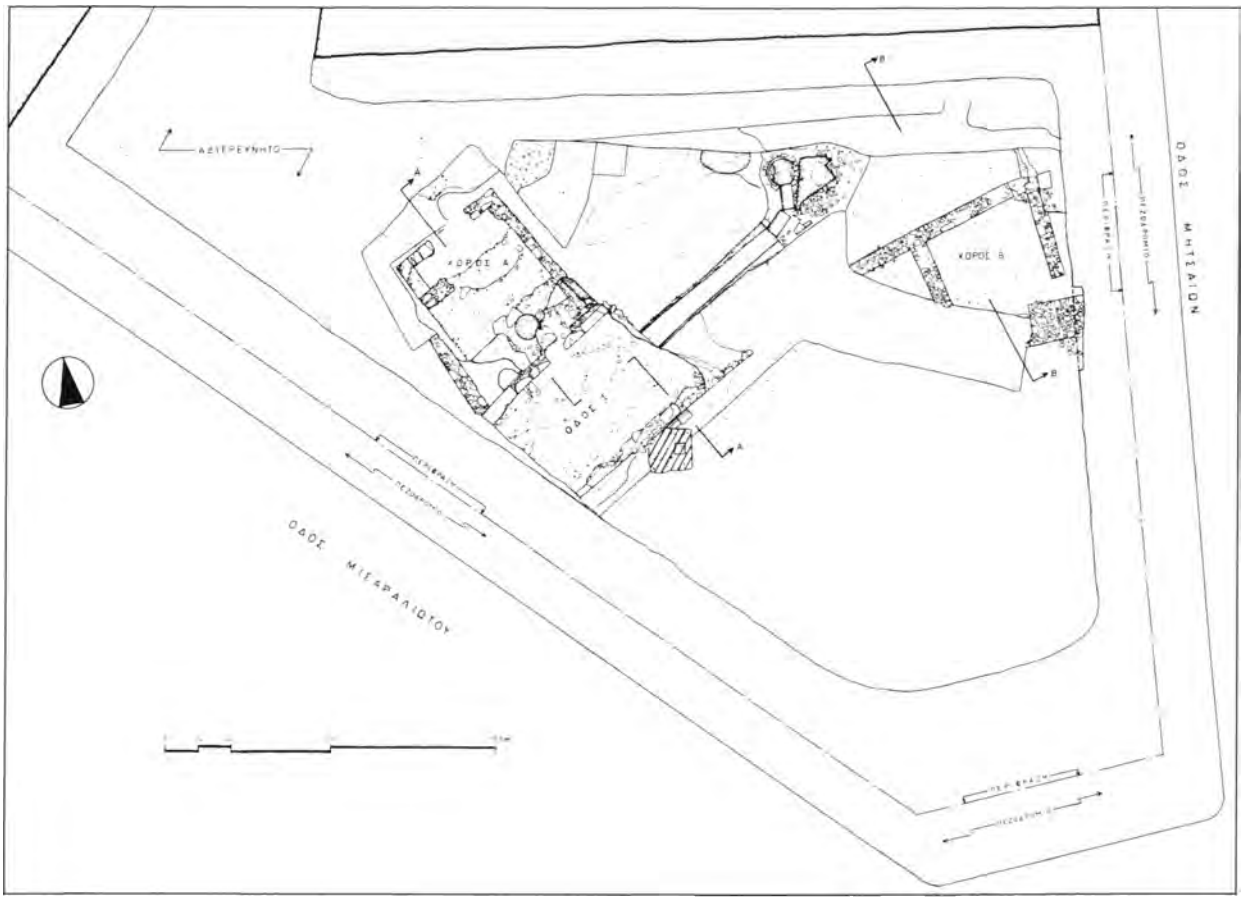
Το ψηφιδωτό δάπεδο αποσπάστηκε από το χώρο της ανασκαφής.

Β. Βυζαντινή περίοδος (11ος-12ος αι.)

Στην περίοδο αυτή ανήκαν πέντε δωμάτια, καθώς και τρεις αποθηκευτικοί σιροί και μια απιόσχημη δεξαμενή, που αποκαλύφθηκαν σε βάθος -2 έως -2,90 μ. Από τους χώρους αυτούς ο Χ2 παρουσίαζε την πλέον ολοκληρωμένη εικόνα, ενώ οι άλλοι ορίζονταν κυρίως από δύο μόνον τοίχους αντιστοίχως. Δύο σύγχρονοι αγωγοί, που εντοπίστηκαν σε βάθος από -2,30 έως -2,50 μ., κατέστρεψαν στην προς Ν. και ΝΔ. πορεία τους μεγάλο τμήμα των λειψάνων της βυζαντινής εποχής.

Γ. Νεότεροι χρόνοι

Σε ολόκληρο το χώρο της ανασκαφής εντοπίστηκαν κατάλοιπα των νεότερων χρόνων, από την εποχή της τουρκοκρατίας μέχρι και τη σύγχρονη εποχή. Χαρακτηριστικά αναφέρεται η

Εικ. 5. Αθήνα. Συμβολή των οδών Μισαραλιώτου 8-10 και Μητσαίων. Κάτοψη της ανασκαφής.

αποκάλυψη μεγάλου αριθμού αγωγών (συνολικά 21) με κατεύθυνση Α.-Δ.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΟΡΦΑΝΟΥ

Συμβολή των οδών Μισαραλιώτου 8-10 και Μητσαίων (οικόπεδο Π. Κουβόπουλου)

Στο παραπάνω οικόπεδο στο Κουκάκι, ιδιοκτησίας Π. Κουβόπουλου, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα, η οποία έφερε στο φως τμήμα αρχαίας οδού και οικοδομικά λείψανα που προφανώς ανήκουν σε ιδιωτικές κατοικίες (Εικ. 5-6). Το οικόπεδο βρίσκεται σε περιοχή όπου κατά το παρελθόν έχουν αποκαλυφθεί σημαντικές αρχαιότητες, όπως τμήματα της οχύρωσης της κλασικής και υστερορρωμαϊκής εποχής αλλά και θεμέλια ρωμαϊκών κτιρίων. Συγκεκριμένα, βόρεια του οικοπέδου αυτού και μάλιστα ακριβώς στη βόρεια μεσοτοιχία είχε αποκαλυφθεί αρχαία οδός με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. με διατηρούμενα οικιστικά κατάλοιπα εκατέρωθεν αυτής.

Νότια του οικοπέδου αυτού διερχόταν το κλασικό τείχος. Τμήματά του έχουν αποκαλυφθεί στη συμβολή των οδών Τσάμη Καρατάσου και Μισαραλιώτου καθώς και στο οικόπεδο στη συμβολή των οδών Βεΐκου 14 και Μισαραλιώτου. Στο οικόπεδο της οδού Βεΐκου 24-26 είχε αποκαλυφθεί τμήμα του Βαλεριάνειου τείχους. Επιπλέον, στη συμβολή των οδών Βεΐκου και Μι-

Εικ. 6. Αθήνα. Συμβολή των οδών Μισαραλιώτου 8-10 και Μητσαίων. Γενική άποψη της ανασκαφής.

σαραλιώτου έχει βρεθεί τμήμα ρωμαϊκού λουτρού και χρονολογείται στο β΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ.

Στο οικόπεδο της οδού Μισαραλιώτου 8-10[4] η ανασκαφική έρευνα δεν κάλυψε ολόκληρο τον οικοδομήσιμο χώρο. Το βορειοδυτικό άκρο του οικοπέδου δεν ερευνήθηκε γιατί βρισκόταν κάτω από το άσκαφτο όριο ασφαλείας με τη γειτονική οικοδομή.

Αποκαλύφθηκε στο νότιο τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου τμήμα αρχαίας οδού η οποία διέσχιζε το οικόπεδο με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. σε μήκος 6,75 μ. και εμφανώς συνεχιζόταν εκτός των ορίων του οικοπέδου.

Εντοπίσθηκαν εννέα επάλληλα στρώματα που χρονολογούνται στους κλασικούς χρόνους από σκληρό αμμοχάλικο. Η άνω επιφάνεια του πρώτου βρισκόταν σε βάθος 2,40 μ. από το σημερινό πεζοδρόμιο και του τελευταίου σε βάθος 3,40 μ.

Η οδός φέρει εκατέρωθεν αναλημματικούς τοίχους. Το ανατολικό ανάλημμα αποτελούνταν από πέτρες συνδεδεμένες με χώμα και εδραζόταν σε επίχωση βάθ. 3,95 μ. ενώ βόρεια επί της κιμηλιάς. Το δυτικό ανάλημμα είναι κτισμένο με κοκκινωπές λιθοπλίνθους τοποθετημένες δρομικά και εδράζεται σε βάθος 3,04 μ. Το πλάτος της αρχαίας οδού ήταν 3,39 μ.

Βόρεια της αρχαίας οδού αποκαλύφθηκε αγωγός λαξευμένος μέσα στο φυσικό έδαφος. Έχει βάθος 1, μήκος 6 και πλάτος 1 μ., στα βόρεια αυτού του λαξεύματος και σε βάθος 3,75 μ. υπάρχει πήλινος αγωγός ημιελλειψοειδούς διατομής στρωμένος και καλυμμένος με κεραμίδες, ο οποίος και απολήγει σε φρεάτιο.

Τα οικοδομικά λείψανα από τα οποία σώζονται μόνον τα θεμέλια χρονολογούνται στους πρώιμους και ύστερους κλασικούς χρόνους. Ο χώρος Α που αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,78 έως 4,28 μ. νοτιοδυτικά της αρχαίας οδού είναι τετράγωνος, εσωτ. διαστ. 2,80×2,80 μ. Οι τοίχοι του χώρου Α ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και κροκάλες εκτός από το νότιο στον οποίο είχε χρησιμοποιηθεί και ένας μεγάλος πώρινος ογκόλιθος. Το δάπεδο του χώρου είναι κατασκευασένο με μικρές ακατέργαστες πέτρες. Τα ευρήματα που περισυνελέγησαν από τις επιχώσεις και το δάπεδο είναι όστρακα αγγείων καθημερινής χρήσης, υφαντικά βάρη, προσδιορίζουν τη χρήση των απλών αυτών κατασκευών και συνηγορούν στην ταύτιση των ερειπίων ως ιδιωτικών κατοικιών.

Προς Α. του χώρου Α και δίπλα στο δυτικό ανάλημμα εντοπίσθηκε σε βάθος 3,40 μ. πηγάδι που το στόμιό του είναι κατασκευασμένο με τεμάχια πωρολίθων. Το ύψος του πώρινου στομίου είναι 1,67-0,55 μ., το πάχος των τοιχωμάτων 0,46-0,32 μ., η δε εσωτερική διάμετρος 0,70 μ. Από το εσωτερικό του περισυνελέγησαν όστρακα του 5ου αι. π.Χ. Η έρευνά του έφθασε μέχρι το βάθος των 4,28 μ. λόγω τεχνικών δυσκολιών.

Στους πρώιμους κλασικούς χρόνους ανήκει ο χώρος Β, οποίος αποκαλύφθηκε στο βορειοανατολικό άκρο του οικοπέδου· πρόκειται για δύο ορθογώνιους χώρους, μήκ. 3,15 και πλ. 2,80 μ. Οι χώροι είναι διατεταγμένοι σύμφωνα με την κατεύθυνση της αρχαίας οδού.

Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από λίθους ακανόνιστου σχήματος με συνδετικό υλικό χώμα. Το ανατολικό ανάλημμα της οδού είχε χρησιμοποιηθεί ως τοίχος της οικίας.

Η ανεύρεση τόσων σημαντικών αρχαίων στο παραπάνω οικόπεδο θα συμβάλει πιθανότατα στην επίλυση τοπογραφικών προβλημάτων της εντός των τειχών περιοχής.

Ύστερα από την ολοκλήρωση της έρευνας το τμήμα της αρχαίας οδού διατηρήθηκε ορατό ενώ τα κτιριακά κατάλοιπα σε κατάχωση.

Οδός Βούρβαχη 4 (σύνδεση αγωγού αποχέτευσης του Δήμου)

Οι εκσκαφές για την τοποθέτηση αγωγού αποχέτευσης μπροστά στο κτίριο της παραπάνω οδού αποκάλυψαν τμήμα της οχύρωσης σε σκάμμα πλ. 0,60 μ. με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΑ. Η άνω επιφάνειά του εντοπίστηκε σε βάθος 1,05 μ. και σε απόσταση 12,90 μ. από την οικοδομική γραμμή της οδού Κορυζή. Το τμήμα αυτό της οχύρωσης είναι κατασκευασμένο από ερυθρωπές λιθοπλίνθους.

Έργα διαμόρφωσης της Πλατείας Αυδή

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για τη διαμόρφωση της πλατείας εντοπίσθηκαν πέντε[5] τάφοι σε απόσταση 3 μ. περίπου από το κτίριο της οδού Μυλλέρου 24. Πρόκειται για τμήμα του παρόδιου νεκροταφείου το οποίο ξεκινούσε από τις Ήριες πύλες και κατέληγε στον Ίππιο Κολωνό. Αποκαλύφθηκε μια συστάδα κεραμοσκεπών τάφων εντός αβαθούς ορύγματος εκ των οποίων οι τρεις ήταν ακτέριστοι και χρονολογούνται γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

ΑΝΤΩΝΙΑ ΚΟΚΚΟΛΙΟΥ

Συμβολή των οδών Μυλλέρου 24 και Κεραμεικού

Στα υπόγεια ανακατασκευαζόμενου παλαιού διατηρητέου κτιρίου στη συμβολή των παραπάνω οδών και κατά τη διάρκεια εκβραχισμού της κιμηλιάς που είχε αφεθεί αλάξευτη μεταξύ των θεμελίων τοίχων, βρέθηκε συστάδα έξι κλασικών τάφων, μέρος γνωστού νεκροταφείου της περιοχής, αναπτυσσόμενου παρά την αρχαία οδό προς τον Ίππιο Κολωνό[6].

4. Την αποτύπωση έκανε ο αρχιτέκτονας Δ. Κουκουλάς.

5. Η ανασκαφή του Τ.5 πραγματοποιήθηκε από το συνάδελφο Θ. Ηλιόπουλο.

6. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 33. Φέτος βρέθηκαν και άλλοι τάφοι του ίδιου νεκροταφείου στην παρακείμενη του διατηρητέου κτιρίου πλατεία Αυδή, βλ. παραπάνω.

Τάφος 1: Ελλειψοειδές λάξευμα στην κιμηλιά, διαστ. 1,20×0,80 μ., βάθος χειλέων -1,70 μ. από το πεζοδρόμιο, ερευνήθηκε έως βάθους 0,70 μ. από τα χείλη του, γεμάτο σύγχρονα μπάζα και λίγα τμήματα ληκυθίων. Αβέβαιο αν ήταν τάφος, πάντως σε νεότερους χρόνους χρησίμευσε ως αποθέτης. Σε απόσταση από την κυρίως συστάδα.

Τάφος 2: Βαθύς λακκοειδής τάφος λαξευμένος στην κιμηλιά. Διαστ. 1,50 μ. (το εκ κατασκευής μήκος ήταν μεγαλύτερο αλλά νεότεροι τοίχοι έκοψαν τα δύο πέρατα)× 1,10×0,90 μ. Βάθος χείλους από το πεζοδρόμιο -1,10 μ., πυθμένα -2 μ. Στο δάπεδο πυρά πάχ. 0,20 μ. περιείχε πυρακτωμένα όστρακα μιας ή δύο λευκών ληκύθων (διακρίνεται θραύσμα με παράσταση οπλίτη προ επιτύμβιας στήλης), ληκυθίων και άλλων μικρών αγγείων, καθώς και ορισμένα χάλκινα θραύσματα.

Τάφος 3: Κεραμοσκεπής καλυβίτης εντός ρηχού ορύγματος στην κιμηλιά. Λακωνικοί στρωτήρες. Διαστ. τάφου 1,30×0,50× 0,35 μ. Βάθος δαπέδου από το πεζοδρόμιο -0,75 μ. Σκελετός πλην των μακρών οστών αποσαθρωμένος. Στη θέση της οσφύος νόμισμα. Εξωτερικά των κεραμίδων στλεγγίδα και ληκύθιο.

Τάφος 4: Μικρή πήλινη λάρνακα με το πώμα θραυσμένο. Διαστ. 1,15×0,33×0,20 μ. Βάθος έδρασης -0,54 μ. Στο εσωτερικό μόνον ένα κρανίο. Εξωτερικά πώρινο ψευδοαλάβαστρο, ίσως άσχετο με τη λάρνακα.

Τάφος 5: Κατεστραμμένος, ίσως αρχικά απλό αβαθές όρυγμα στην κιμηλιά. Κρανίο και υπολείμματα μακρών οστών, μεταξύ των οποίων ληκύθιο.

Τάφος 6: Κατεστραμμένη από τους τοίχους του υπογείου πωρολιθική σαρκοφάγος ή κιβωτιόσχημος τάφος. Σωζόταν μόνο μία κάθετη πλευρά και τμήμα του πώματος. Βάθος έδρασης -0,75 μ.

Εντοιχισμένα σε εσωτερικούς τοίχους του διατηρητέου που κατεδαφίστηκαν ήταν ασυνήθιστα πολλά για την περιοχή μαρμάρινα σπόλια. Αναφέρονται σχεδόν ακέραια απλή επιτύμβια στήλη, διαστ. 0,86×0,28×0,15 μ., με επιγραφή *ΕΥΠΟΡΙΑ ΧΑΙΡΕ* (αρ. κατ. Γ΄ ΕΠΚΑ Λ 4944), τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου (αρ. κατ. Γ΄ ΕΠΚΑ Λ 4952) και τμήμα ιωνικής βάσης κίονα (αρ. κατ. Γ΄ ΕΠΚΑ Λ 4945).

Συμβολή των οδών Κεραμεικού 58 και Μαραθώνος 13

Στο μεγάλο αυτό οικόπεδο, διαστ. 38×31 μ. περίπου, η κιμηλιά βρισκόταν σχεδόν επιφανειακά. Κατά τον εκβραχισμό της, έως βάθους 5-6 μ., εντοπίστηκαν έξι φρέατα ή ορύγματα, αλλά κυρίως ένα πολύ ενδιαφέρον σύστημα κλασικών ή ελληνιστικών υδραυλικών έργων, ήτοι τριών απιόσχημων υδατοδεξαμενών σε συνδυασμό με αγωγούς λαξευτούς υπογείως σε μεγάλο βάθος στο βράχο, υδρευτικό σύστημα που ουσιαστικά λειτουργούσε ακόμη, εφόσον καθαρό νερό έρρεε στους εν μέρει μόνον επιχωσμένους αγωγούς.

Αγωγός 1: Ακριβώς στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου, με κατεύθυνση Α.-Δ. αγωγός τομής ισοσκελούς τριγώνου με απεστρογγυλευμένη κορυφή[7], ύψ. 1,40, πλ. πυθμένα 0,70 μ., με εσωτερική επένδυση υδραυλικού πηλοκονιάματος, πάχ. 0,025 μ. Βάθος πυθμένα -5,40 μ.

Υδατοδεξαμενή 1 - Αγωγός 2: Στο μέσον της νότιας παρυφής του οικοπέδου, προς την οδό Κεραμεικού. Όμοιος μετρητικά και κατασκευαστικά αγωγός αλλά με κατεύθυνση Β.-Ν., ίσως επομένως συναντούσε τον αγωγό 1, βάθος πυθμένα του στα 5,50 μ., εξέδιδε σε μεγάλη απιόσχημη υδατοδεξαμενή[8], διάμ. πυθμένα 2,50 και ύψ. 4,50 μ. περίπου, το περίγραμμα μόνον της οποίας σωζόταν στην παρειά του οικοπέδου.

Υδατοδεξαμενή 2 - Αγωγός 3: Ακριβώς στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου. Όμοια και ισομεγέθης με την υδατοδεξαμενή 1, συνδυαζόμενη πάλι με όμοιο των προηγουμένων αγωγό από ΒΔ. προς ΝΑ.

Οδός Αγίας Ελεούσης 3 (Ψυρρή)

Στο οικόπεδο επί της ανωτέρω οδού διενεργήθηκε γενική εκσκαφή για οικοδόμηση. Παλαιότερα κτίσματα με υπόγεια είχαν κατασκάψει τις επιχώσεις. Διασώθηκε μόνον σπάραγμα τοίχου στη δυτική παρειά του οικοπέδου, με κατεύθυνση Α.-Δ., σωζ. μήκ. 1,30, πάχ. 0,58 και σωζ. ύψ. 1,10 μ. Βάθος έδρασης 3,50 μ. Η δομή του (μία λιθόπλινθος σε β΄ μάλλον χρήση, μικρές πέτρες και οπτόπλινθοι) τον χρονολογεί από υστερορρωμαϊκό έως βυζαντινό. Στα μπάζα βρέθηκαν ορισμένα ενδιαφέροντα μαρμάρινα θραύσματα, όπως το άνω ήμισυ ανδρικού κορμού μικρότερου του φυσικού μεγέθους (αρ. κατ. Γ΄ ΕΠΚΑ Λ 4923), ρύγχος λιονταριού ή σκύλου (αρ. κατ. Γ΄ ΕΠΚΑ Λ 4924), ολόγλυφο μέλος, ίσως τμήμα ποδιού (αρ. κατ. Γ΄ ΕΠΚΑ Λ 4925), επιτύμβιος κιονίσκος (αρ. κατ. Γ΄ ΕΠΚΑ Λ 4922), ακέραιο παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο διακοσμημένο με εγχάρακτα φύλλα (αρ. κατ. Γ΄ ΕΠΚΑ Λ 4926), τμήμα βάσης ιωνικού κίονα (αρ. κατ. Γ΄ ΕΠΚΑ Λ 4915), τμήμα κατωφλιού (αρ. κατ. Γ΄ ΕΠΚΑ Λ 4916) και αποτμήματα κορμών κιόνων.

Οδός Διαμαντοπούλου 1 («Αδριάνειο Γυμνάσιο»)

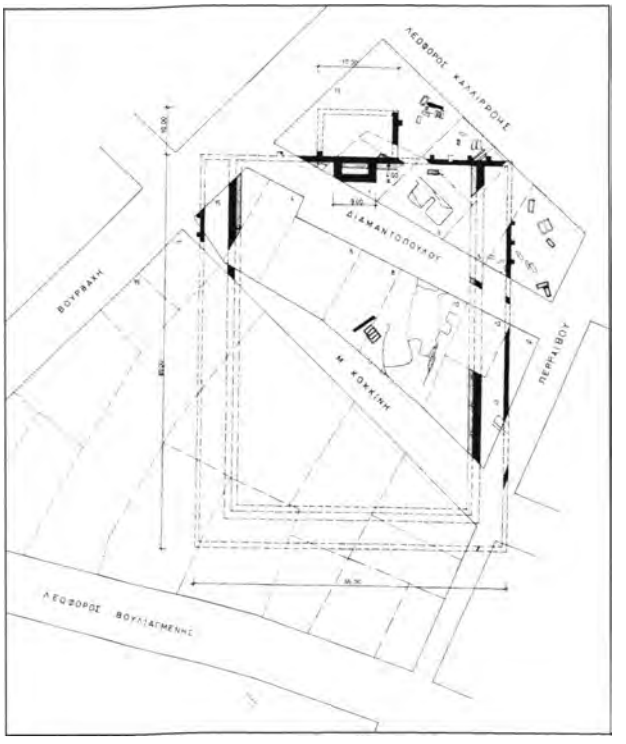
Στο οικόπεδο επί της ανωτέρω οδού, διαστ. 12×12 μ., υπήρχε παλαιά οικία. Μετά την κατεδάφισή της φάνηκε ότι ήταν ουσιαστικά θεμελιωμένη πάνω σε ισχυρότατους και παχύτατους αρχαίους τοίχους που καλύπτουν μεγάλο μέρος του μικρού οικο-

7. Για αγωγούς αυτού του τύπου, βλ. R. Tölle-Kastenbein, *Antike Wasserkultur*, 1990, σ. 54, εικ. 31. Ο συγκεκριμένος αγωγός ίσως είχε εντοπιστεί παλαιότερα υπό την οδό Μαραθώνος σε σκάμμα της ΔΕΗ, *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 23, όπου βρέθηκε και ακόμη μία απιόσχημη δεξαμενή.

8. Πρβλ. πανομοιότυπο συνδυασμό υπόγειας απιόσχημης υδατοδεξαμενής με οξυκόρυφο αγωγό εκκινούντα από τον πυθμένα της στο κτίριο Ζ3 του Κεραμεικού· ακόμη, για αθηναϊκά παραδείγματα του τύπου στο *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 32, σημ. 4.

πέδου. Έγινε αμέσως αντιληπτό ότι πρόκειται για ένα ακόμη τμήμα του μεγάλου ρωμαϊκού κτιρίου της περιοχής (αποκαθιστώμενων διαστ. 80×60 μ. περίπου) που μελέτησε το 1970 ο Ι. Τραυλός, θεωρουμένου (όχι όμως χωρίς αμφισβητήσεις) ως το Αδριάνειο Γυμνάσιο του Κυνοσάργους (Παυσ. 1, 18, το κτίριο κατά τον περιηγητή διέθετε εκατό κίονες *λιθοτομίας τῆς Λιβύων*). Το οικοδόμημα είχε τμηματικά αποκαλυφθεί τα έτη 1896-1897 από τη Βρετανική Σχολή[9] και έκτοτε πάλι καταχώθηκε. Η γνωστή σχεδιαστική αποκατάσταση του Τραυλού (πρβλ. *ΑΑΑ* III (1970), σ. 11, σχέδ. 2) βασίζεται σε τρία τμήματά του που ξαναβρέθηκαν στην οικοδόμηση ισάριθμων οικοπέδων τα έτη 1969-1970. Έως το 1973 βρέθηκαν άλλα δύο τμήματά του, ενώ τώρα προστίθεται ένα έκτο. Στην κάτοψη που παραθέτουμε (Εικ. 7) και η οποία αντικαθιστά στο εξής αυτήν του Τραυλού του έτους 1970, συντίθενται όλα τα τμήματά του που ανεσκάφησαν από τη Γ΄ ΕΠΚΑ έως το 2001. Δυστυχώς από τα τμήματά του που βρέθηκαν έως το 1973 τίποτε δεν διατηρήθηκε, έστω σε κατάχωση[10]. Στο παρόν τώρα οικόπεδο βρισκόμαστε τοπογραφικά στο μέσον της δυτικής πλευράς του ορθογωνίου ρωμαϊκού κτιρίου.

Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία που αποκαλύφθηκαν (Εικ. 8) είναι συνέχεια εκείνων του οικοπέδου στη συμβολή των οδών Καλλιρρόης-Βούρβαχη και Διαμαντοπούλου[11] («θέση Β» του Τραυλού), όπου είχε έλθει στο φως η «εξωτερική ορθογώνια αίθουσα». Στο κέντρο του οικοπέδου μας αποκαλύφθηκε σε μήκος 12 μ. περίπου και με κατεύθυνση Β.-Ν. διπλός τοίχος, πάχ. 2,10 μ. Στα παλαιότερα οικόπεδα όπου είχε εμφανιστεί ο διπλός αυτός τοίχος, το εξωτερικό του τμήμα, πάχ. κατά μέσον όρο 1,20 μ., με εξωτερικές αντηρίδες, αποτελεί τον περίβολο του «Γυμνασίου», ενώ το προσκολλημένο εσωτερικό τμήμα, πάχ. κατά μέσον όρο 0,90 μ., με την επιφάνεια κατά 0,50 μ. χαμηλότερα του εξωτερικού, αποτελεί φορέα αγωγού, εφόσον διαθέτει τετράγωνα φρεάτια (*ΑΑΑ* III (1970), εικ. 1, 2, 3). Στο τμήμα όμως του διπλού αυτού τοίχου που βρέθηκε στο παρόν οικόπεδο δεν υπάρχουν εξωτερικές αντηρίδες ούτε φρεάτια. Κτισμένος κάθετα προς το διπλό τοίχο εμφανίστηκε ορθογώνιος χώρος, εξωτ. διαστ. 9×4 μ. Η κορυφή των τοίχων της ευρεθείσης τώρα «εσωτερικής αίθουσας» σώζεται έως σχεδόν τη στάθμη του ρείθρου της οδού Διαμαντοπούλου, έχοντας μέγιστο ύψος στη βορειοανατολική γωνία της «αίθουσας» 4 μ. Η έδραση είναι σε βά-

Εικ. 7. Αθήνα. Οδός Διαμαντοπούλου 1. Το «Αδριάνειο Γυμνάσιο» του Κυνοσάργους. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 8. Αθήνα. Οδός Διαμαντοπούλου 1. Γενική άποψη της ανασκαφής.

9. Ενώ μέχρι τώρα πιστευόταν ότι όλα τα στοιχεία των ερευνών αυτών είχαν χαθεί, δημοσιεύτηκαν το 2003 δύο άγνωστες φωτογραφίες των ανασκαφών, N. Coldstream, The BSA's Geometric Collection: Kynosarges et alia, *BSA* 98 (2003), πίν. 39.

10. Πλην αυτών στη «θέση Γ» όπου δεν έγινε οικοδόμηση. Οι τοίχοι καθαρίστηκαν μόνον επιφανειακά και το οικόπεδο είναι ουσιαστικά ακόμη άσκαφο. Πιθανότατα μένει ακόμη να έλθει στο φως και ολόκληρη η ανατολική πλευρά του «Γυμνασίου», προς τη Λεωφόρο Βουλιαγμένης, όπου υπάρχουν δύο-τρία ανεξερεύνητα οικόπεδα.

11. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 53.

θος -4,50 μ., επί του φυσικού βράχου. Η τοιχοδομία είναι πολύ ισχυρή: χρησιμοποιήθηκαν πλήθος μαρμάρινων θραυσμάτων και λατυπών μαζί με ελάχιστα θραύσματα κεράμων, κροκάλες του παρακείμενου Ιλισού και ισχυρότατο κονίαμα. Πολύ καλοχτισμένη είναι η βορειοανατολική γωνία της «εσωτερικής αίθουσας», με μαρμάρινες λιθοπλίνθους, διαστ. έως 0,80×0,60×0,25 μ., ασφαλώς σε β' χρήση από παλαιότερα μνημεία, βάσεις κτλ. Δυστυχώς κανένα εξωτερικό ανασκαφικό-στρωματογραφικό στοιχείο δεν μπορεί να προστεθεί σε ό,τι ήδη γνωρίζουμε για το «Γυμνάσιο» αυτό, εφόσον ολόκληρη η επίχωση ήταν διαταραγμένη, ενώ οι παρειές δεν ήταν δυνατόν να ελεγχθούν. Σε ένα μόνον σημείο διακρίθηκε κονιαμένη επιφάνεια ή «δάπεδο», ίσως ανάλογο με αυτό που έχει βρεθεί στο όμορο οικόπεδο Διαμαντοπούλου 3Β και Καλλιρρόης 5 (*ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 100) και τώρα και στο οικόπεδο Διαμαντοπούλου 10 (βλ. παρακάτω). Αρχικά είχε εγκριθεί η απαλλοτρίωση του οικοπέδου, αργότερα όμως λόγω έλλειψης πόρων αποφασίστηκε σε επίπεδο κεντρικής υπηρεσίας η διατήρησή του, ώστε να είναι ορατό και επισκέψιμο στο υπόγειο της νέας οικοδομής.

Οδός Διαμαντοπούλου 10 (οικόπεδο Ντινόπουλου)

Στο εμβαδού 331 τ.μ. οικόπεδο, ιδιοκτησίας Ντινόπουλου, διαμπερές προς την οδό Κοκκίνη, πραγματοποιήθηκε ανασκαφή, καθ' όλο σχεδόν το έτος[12]. Κατά καλή συγκυρία η έρευνα χρονικά συνέπεσε και ακολούθησε την έρευνα του γειτονικού οικοπέδου της Διαμαντοπούλου 1 (βλ. παραπάνω), και υπήρξε γόνιμη τόσο για το πλήθος νέων ευρημάτων του νεκροταφείου του Κυνοσάργους όσο και για τον προβληματισμό για το μεγάλο ρωμαϊκό κτίριο της περιοχής, γνωστό ως «Αδριάνειο Γυμνάσιο». Πράγματι, στο παρόν οικόπεδο βρέθηκε ο σημαντικότερος έως σήμερα γνωστός κλασικός πυρήνας του νεκροταφείου της περιοχής (αριθμήθηκαν συνολικά 159 τάφοι) (Εικ. 9). Η κιμηλιά εμφανίστηκε σε βάθος -4,50-5 μ. προς την οδό Διαμαντοπούλου, ανερχόμενη αισθητά προς Α. (προς την οδό Κοκκίνη). Επ' αυτής υπήρχε φυσικό στρώμα με κροκάλες και κοκκινόχωμα. Εκτός από λίγα πρωτοελλαδικά όστρακα, το αρχαιότερο ταφικό στοιχείο είναι ένας και μοναδικός γεωμετρικός εγχυτρισμός σε αμφορέα (Τ21). Γεωμετρικά όστρακα αποδεικνύουν την ύπαρξη και άλλων τάφων της περιόδου. Πλήθος τάφων αρχίζει να εμφανίζεται όμως περί τα μέσα του 6ου αι. π.Χ., ενώ η χρήση του νεκροταφείου κορυφώνεται τον 5ο και 4ο αι. π.Χ. Τα ταφικά έθιμα και οι τύποι των τάφων είναι πανομοιότυπα με αυτά των άλλων, καλύτερα γνωστών αθηναϊκών νεκροταφείων: βαθείς λακκοειδείς σκαμμένοι στο σχιστόλιθο, πώρινες σαρκοφάγοι, κεραμοσκεπείς καλυβίτες, πυρές,

Εικ. 9. Αθήνα. Οδός Διαμαντοπούλου 10. Γενική άποψη της ανασκαφής.

είτε ελεύθερες είτε εντός των βαθέων λακκοειδών, μικρές πήλινες λάρνακες με πώμα για ταφές παιδιών, εγχυτρισμοί κτλ. Το σημαντικότερο ταφικό σύνολο είναι αυτό ενός λακκοειδούς τάφου πλαισιωμένου από αύλακα προσφορών, το όλον καλυπτόμενο από τυμβοειδή διαμόρφωση με κροκάλες. Η αύλακα περιείχε συλλογή ερυθρόμορφων, λευκών ληκύθων και μελαμβαφών αγγείων, ομοιότατη τυπολογικά και σύγχρονη με ακόμη αδημοσίευτη αύλακα του Κεραμεικού[13]. Κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο ο αριθμός των τάφων ακολουθεί πτωτική πορεία. Οι ελληνιστικοί τάφοι είναι συνήθως είτε κεραμοσκεπείς είτε απλά ορύγματα, όπως και οι ρωμαϊκοί, με την εξαίρεση ζεύγους μαρμάρινων κιβωτιόσχημων. Οι τελευταίοι χρονολογικά τάφοι φαίνεται να ανήκουν γύρω στον 1ο-2ο αι. μ.Χ. Στη συνέχεια σε μεγάλο μέρος του οικοπέδου (και πιθανώς αρχικά σε όλο) ο ταφικός ορίζοντας καλύπτεται, οιονεί σφραγίζεται, από λεπτό στρώμα ασβεστοκονιάματος με κλίση προς Δ. Εντελώς όμοιο είχε βρεθεί στο έναντι οικόπεδο Διαμαντοπούλου 3Β και Καλλιρρόης 5, όπου ερμηνεύτηκε ως δάπεδο της αυλής του Αδριάνειου Γυμνασίου, όταν έπαψε η λειτουργία του υποκείμενου νεκροταφείου. Τοπογραφικά και χρονολογικά η ιδέα φαίνεται να δικαιολογείται, το πρόβλημα όμως είναι η σημαντική κλίση του «δαπέδου» και κυρίως, η ίδια εντελώς πρόχειρη κατασκευή του. Δίνεται περισσότερο η αίσθηση δαπέδου εργασίας κατά τη διάρκεια κατασκευής του «Γυμνασίου». Για το πολύ μεγάλο αυτό οικοδόμημα νομίζουμε ότι πρέπει πλην του ερμηνευτικού ερωτήματος να εξεταστεί πλέον και το ενδεχόμενο να έμεινε ημιτελές, εφόσον απουσιάζει από τα πέριξ η αναμενόμενη πληθύς σπολίων της ανωδομής. Από τους

12. Ο τάφος 1 ανεσκάφη από τη συνάδελφο Α. Κοκκολιού. Το μεγαλύτερο μέρος της ανασκαφής επόπτευσαν οι αρχαιολόγοι Μ. Παναγιωτόπουλος και Λ. Παναγοπούλου.

13. *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, Πίν. 23· U. Knigge, *Ο Κεραμεικός της Αθήνας*, Αθήνα 1990, σ. 145, εικ. 143.

υστερορρωμαϊκούς έως τους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους επανέρχεται η ταφική χρήση της περιοχής με πλήθος κτιστών καμαροσκεπών τάφων και οστεοφυλακίων, στο οικόπεδό μας όμως δεν βρέθηκε κανείς τέτοιος. Μετά τη «σφράγιση» του ταφικού στρώματος από το κονιαμένο δάπεδο, ο χώρος παρέμεινε χωρίς άλλη χρήση έως τους νεότερους χρόνους.

Άσχετος προς το νεκροταφείο είναι ακέραιος όρος του 5ου αι. π.Χ., ύψ. 1,05 μ., με επιγραφή *[Δι]ὸς [Π]ολιέως ἄβατον*, ένδειξη ύπαρξης στην περιοχή ιερού παρίσου του επί της Ακροπόλεως.

Ακολουθεί εντελώς επιγραμματική περιγραφή των κυριότερων τάφων ή όσων έχει ολοκληρωθεί η συντήρηση των κτερισμάτων.

Τ 1: Κεραμοσκεπής τάφος, σκελετός αποσαθρωμένος, σε ύπτια θέση με την κεφαλή προς Α., δέκα μικρά αγγεία (τρία αρυβαλλοειδή ληκύθια, τρία πυξίδια, δύο σκυφίδια, ένας αμφορίσκος, ένα φιαλίδιο), μία πήλινη πλαγγόνα, ένα μικρό χάλκινο κάτοπτρο, μία οστέινη ψήφος, ένα κομβίο από υαλόμαζα, ένα χάλκινο εξάρτημα. Τελευταίο τέταρτο 5ου αι. π.Χ.

Τ 2: Πήλινη λάρνακα, διαστ. 0,96×0,37 μ., ελάχιστα ίχνη αποσαθρωμένων οστών, προσανατολισμός νεκρού Α.-Δ., η κεφαλή προς Α., μία μελαμβαφής λεκανίδα με πώμα και μία χάλκινη στλεγγίδα.

Τ 3-Τ 4: Τεφροδόχος κάλπη και εγχυτρισμός σε οξυπύθμενο αμφορέα, τα δύο αγγεία τοποθετημένα στο ίδιο όρυγμα, ακτέριστα.

«Τ» 5: Ιδιότυπη τραπεζιόσχημη χαμηλή κατασκευή, μήκ. 1,40, πλ. 0,70 έως 0,80, ύψ. 0,31 μ., με πυρήνα χωμάτινο περιέχοντα μικρές πέτρες, το όλον επιχρισμένο με λεπτό, καλής ποιότητας κονίαμα, με αποστρογγυλευμένες ακμές, επί του οποίου ίχνη γραπτής παράστασης. Κάθετα μέσα στον πυρήνα της κατασκευής βρέθηκε μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη, ύψ. 0,42 και πλ. 0,19 μ., με επιγραφή *Πόπλιος Οὐήριος Παιανιεύς*. Η κατασκευή αποσπάστηκε και μεταφέρθηκε.

Τ 8-Τ 9: Δύο όμοιοι και σε επαφή ευρισκόμενοι κιβωτιόσχημοι τάφοι με κοινή τη μία πλευρά, μήκ. 2,10, πλ. εκάστου 1 μ. Επένδυση με μεγάλες μαρμάρινες πλάκες. Οι νεκροί πιθανώς επί ξύλινου φορείου όπως προκύπτει από την εύρεση καρφιών και σιδερένιων κρίκων σε υπολείμματα ξύλου. Συλημένοι, υπολείμματα ενός ή περισσότερων χρυσών στεφανιών, χρυσή δανάκη με γλαύκα. 1ος αι. μ.Χ.(;).

Τ 12: Εγχυτρισμός. Παιδική ταφή σε οξυπύθμενο αμφορέα, ακριβώς παρά τους Τ 3 και Τ 4 με τους οποίους αποτελεί μια ενιαία συστάδα. Αποσαθρωμένα οστά βρέφους. Μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο, μελαμβαφής οινοχοΐσκη (όλπη).

Τ 13: Κεραμοσκεπής καλυβίτης, διαστ. 1,70×0,50 μ. Ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο. Α΄ μισό 4ου αι. π.Χ.

Τ 14: Παιδική ταφή σε πήλινη λάρνακα, διαστ. 0,77×0,33 μ., ένας σκύφος bolsal, ένα σκυφίδιο bolsal, μία κοτυλίσκη και ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο. Τέλη 5ου ή α΄ τέταρτο 4ου αι. π.Χ.

Τ 21: Εγχυτρισμός σε αμφορέα, αποσαθρωμένα οστά παιδικής ταφής, δύο οινοχόες και ένα κύπελλο μέσα στον αμφορέα. Υστερογεωμετρικός.

Τ 23: Ταφική πυρά παραβιασμένη, οστά κρανίου και ελάχιστα του άνω κορμού. Λευκή λήκυθος, δύο μορφές εκατέρωθεν επιτύμβιας στήλης, η αριστερά της στήλης ιστάμενη, η γυναικεία δεξιά της στήλης γονατιστή και ολοφυρόμενη, τείνει το χέρι μπροστά από τη στήλη, στο βάθος παράσταση ή ιπτάμενου «ειδώλου» ή Κηρός. Γύρω στο 440 π.Χ.

Τ 24: Κεραμοσκεπής σε λάκκο διανοιγμένο σε στρώμα κιμηλοχώματος. Κάλυψη με τέσσερις κορινθιακούς στρωτήρες. Μήκος 1,91, πλάτος 0,55, ύψος 0,60 μ. Σκελετός σε ύπτια θέση, με την κεφαλή προς Α. Μυροδοχείο ατρακτοειδές, απότμημα στλεγγίδας, τμήμα πώρινου ψευδοαλάβαστρου. 2ος αι. π.Χ.

Τ 25: Ταφική πυρά σε βαθύτατο ορθογώνιο ταφικό όρυγμα διανοιγμένο στο φυσικό σχιστολιθικό υπέδαφος. Η εσωτερική επίχωση αποτελείται από σχιστολιθικά θραύσματα και κιμηλοχώματα προερχόμενα από τις εργασίες διάνοιξης του ορύγματος. Μήκος 2,20, πλάτος 1,08 μ. Διακρίνονταν ίχνη των ασβεστοποιημένων οστών. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί με την κεφαλή προς Α. Δύο ληκύθια λευκά, μελανόγραφα, χάλκινο κάτοπτρο.

Ο Τύμβος και η αύλακα προσφορών: Επιμήκης στενή αύλακα πειόσχημης διατομής, σωζ. μήκ. 3,50, πλ. 0,30-0,40 μ. Κάρβουνα ή καμένα χώματα στο εσωτερικό της δεν εξακριβώθηκαν, όλα σχεδόν τα αγγεία όμως έφεραν αρχικώς δυσδιάκριτα ίχνη πυράκτωσης, που έγιναν σαφή μόνον μετά τον καθαρισμό τους. Το 2ο αι. π.Χ. παραβιάστηκε ή ακριβέστερα χρησιμοποιήθηκε για τον απλό ενταφιασμό Τ 31, που τοποθετήθηκε (τυχαία;) σχεδόν στο εσωτερικό της. Πυκνότατη συσσώρευση αγγείων, τα μεγαλύτερα αρκετά θραυσμένα, μόνον τα πολύ μικρά καλύτερα διατηρούμενα. Ερυθρόμορφα: Δύο γαμικοί λέβητες τύπου 1 (με συμφυές υποστατό) και δύο ακόμη μικρότεροι τύπου 2. Εικονογραφία και των τεσσάρων αγγείων από το γαμήλιο κύκλο. Μεγάλη υδρία με την εξής παράσταση: Στο κέντρο ιματιοφόρος μορφή, ελλιπής από τη μέση και πάνω, ίσταται σε δύο σταυροειδώς διατεταγμένα αντικείμενα όμοια με ασκούς, επί των οποίων πλάστιγγα, στους ζυγούς της οποίας δύο ιστάμενες νεάνιδες. Αριστερά γυναικεία μορφή καθήμενη σε κλισμό, πίσω της Νίκη που τη στεφανώνει. Αριστερά ιστάμενη γυναικεία μορφή. Δεύτερη μικρότερη υδρία με σκηνή χορού στη μία όψη: τρεις ανδρικές μορφές, στο κέντρο ιστάμενος προς τα δεξιά άνδρας παίζει διπλό αυλό, ενώπιόν του γυμνός άνδρας εκτελεί χορευτική κίνηση τινάζοντας το κεφάλι πίσω και λυγίζοντας τα γόνατα. Στα χέρια κρατεί κρόταλα(;). Επιγραφή *ΚΑΛΕ* με εξίτηλο λευκό πάνω από το κεφάλι του. Πίσω από τον αυλητή, στο αριστερό άκρο της εικόνας τρίτη ανδρική μορφή ιστάμενη προς τα δεξιά.

Πυξίδα με παράσταση των εννέα Μουσών (Εικ. 10), το όνομα εκάστης επιγράφεται, επίθετο χρυσό τονίζει τα κοσμήματά τους και το κοκκιδωτό κομβίο του πώματος.

Δεύτερη μικρότερη πυξίδα, σκηνή από πέντε μορφές περιθέει το σώμα. Στο κέντρο γυναίκα (Δήμητρα;) καθήμενη σε

Εικ. 10. Αθήνα. Οδός Διαμαντοπούλου 10. Πυξίδα με παράσταση των Μουσών από την αύλακα προσφορών.

βράχο (;) προς τα αριστερά, εκατέρωθέν της δύο γυναίκες φεύγουν προς αντίθετες κατευθύνσεις με ευρύ διασκελισμό καταδιωκόμενες από δύο Έρωτες.

Λευκές λήκυθοι: Λήκυθος με παράσταση ιστάμενης γυναικείας μορφής, η οποία εκτείνει το δεξιό χέρι προς ορθογώνια με κυρτή κορυφή επιτύμβια στήλη, βαίνουσα σε μονόβαθμη κρηπίδα. Δεμένες στη στήλη τρεις ταινίες. Πολλά θραύσματα άλλων ληκύθων ακόμη ασυντήρητα.

Μελαμβαφή, γραμμικώς διακοσμημένα, άβαφα: Μεγάλη κύλικα στο εσωτερικό της οποίας διπλή σειρά εξηρημένων στο χρώμα του πηλού κισσόφυλλων, συνδεόμενων με κληματίδες επίθετου λευκού, από τις οποίες κρέμονται κατά διαστήματα καρποί αποδιδόμενοι με πέντε στιγμές. Κύλικα σκυφοειδής. Σκύφος κορινθιακού τύπου Α. Δύο αρυβαλλοειδή ληκύθια. Τέσσερα μελαμβαφή φιαλίδια με πόδι. Δύο λεκανίδες με πώμα (μεταξύ των λαβών εδαφόχρωμη ζώνη πλήρης κάθετων μελανών οφιοειδών γραμμών).

Μικρά ευρήματα: Δύο όμοιοι μικροί οστέινοι ήλοι, δύο όμοιοι οστέινοι δακτύλιοι, κυλινδρικό οστέινο αντικείμενο, μελαμβαφής πυραμιδόσχημη αγνύθα.

Ο παρακείμενος στην αύλακα τύμβος, αποκαλ. διαστ. περίπου 5×2 μ. (το μεγαλύτερο ίσως μέρος του κρύπτεται ακόμη υπό την οδό Κοκκίνη), απετελείτο από ποτάμιες κροκάλες και υλικό προφανώς από την εκσκαφή τάφου ή τάφων. Σχήμα και μέγεθός του ασαφές λόγω των συνθηκών εντοπισμού του. Στην επιφάνειά του βρέθηκε μικρός μαρμάρινος λέων (αρ. κατ. Γ΄ ΕΠΚΑ Λ 4914, μέγ. ύψ. 0,47, σωζ. μήκ. 0,48 μ.) αποκεκρουσμένος κατά το πρόσωπο, καθώς και ζεύγος ιστάμενων γυμνών ενεπίγραφων μολύβδινων ειδωλίων-καταδέσμων, ύψ. 0,12 μ. Επιγραφή στο στήθος του ανδρικού *Σημιάδης καταδέδεται*, του γυναικείου *Μυννὼ καταδέδεται*.

Τ 28: Πυρά. Ένα αρυβαλλοειδές ανθεμωτό ληκύθιο. 4ος αι. π.Χ.

Τ 29: Εγχυτρισμός σε αμφορέα. Αποσαθρωμένα οστά. Μία κοτύλη και μία μελαμβαφής πυξίδα.

Τ 31: Εντοπίστηκε στο δυτικό άκρο της αύλακας προσφορών την οποία έχει παραβιάσει ή χρησιμοποιήσει στο σημείο αυτό, καθώς ο σκελετός είναι τοποθετημένος εν μέρει στο εσωτερικό της. Προσανατολισμός Α.-Δ. Σκελετός σε ύπτια θέση με το κεφάλι προς Α. Ατρακτόσχημο μυροδοχείο. 2ος αι. π.Χ.

Τ 32: Μονολιθική πώρινη σαρκοφάγος. Η καλυπτήρια πλάκα φέρει στα σημεία επαφής με τη σαρκοφάγο ίχνη κονιάματος για τη στερέωσή της. Με κονίαμα ήταν επιχρισμένη και η εσωτερική επιφάνεια των τοιχωμάτων. Μήκ. 2, πλ. 0,80, ύψ. 0,56, πάχ. τοιχωμάτων 0,10 μ. Στο ένα άκρο σωρός οστών με κρανίο στην κορυφή, μαζί με δύο αλάβαστρα από αλάβαστρο.

Τ 34: Κεραμοσκεπής, διαστ. 1,61×0,60 μ., σε απλό λάκκο, καλυμμένος με τέσσερις κορινθιακούς στρωτήρες. Στη μία στενή πλευρά κορινθιακός καλυπτήρας με γραπτή διακόσμηση (μαίανδρος, ζατρίκιο). Σκελετός αδιατάρακτος, τοποθετημένος στο έδαφος σε ύπτια θέση, με την κεφαλή προς Α. Στέλεχος σιδερένιου καρφιού από φορείο (;). Σύγχρονος ή μεταγενέστερος του ρωμαϊκού Τ 8, εφόσον ακουμπά σε αυτόν.

Τ 35: Απλός λακκοειδής, σκελετός διαταραγμένος, σώζεται μόνον ο άνω κορμός. Νεκρός τοποθετημένος σε ύπτια θέση στο έδαφος με την κεφαλή προς Α. Δύο ατρακτόσχημα μυροδοχεία. 2ος αι. π.Χ. (β΄ μισό;).

Τ 36: Κεραμοσκεπής. Σωζ. μήκ. 1,02, πλ. 0,50 μ. Σκελετός σε ύπτια θέση με την κεφαλή προς Α. Διατηρούνται ελάχιστα τμήματα από το κρανίο και τους βραχίονες. Ένα πώρινο ψευδοαλάβαστρο και μία χάλκινη πόρπη.

Τ 39: Βαθύς λακκοειδής, όρυγμα μήκ. 2,23, πλ. 0,74, βάθ. 1,06 μ., βαθμίδα πλ. 0,13-0,15 μ. στα χείλη. Σκελετός αδιατάρακτος σε ύπτια θέση. Τρία κάναστρα, δύο μελαμβαφή και ένα ταινιωτό, τρία μόνωτα σκυφίδια και μία ερυθρόμορφη λήκυθος. Μέσα 5ου αι. π.Χ.

Τ 40: Λακκοειδής, όρυγμα διαστ. 1,40×0,60 και βάθ. 0,82 μ. στην κιμηλιά.

Οστά αποσαθρωμένα. Μία μικρή λευκή λήκυθος (από την εξίτηλη παράσταση διακρίνεται μόνον ψηλή, απλή επιτύμβια στήλη), ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο και ένα πυξίδιο με το πώμα του.

Τ 41: Λακκοειδής, όρυγμα διαστ. 2,05×1,12 μ., λαξευμένο στην κιμηλιά, με βαθμίδα στις δύο μακρές πλευρές. Όμοιος και μάλλον σύγχρονος με τον Τ 39. Έντονα διαταραγμένος σκελετός, το κεφάλι έχει μετατοπιστεί στη θέση των χεριών. Δύο χυτρίσκες και θραύσματα από αλαβάστρινο αλάβαστρο.

Τ 42: Κιβωτιόσχημος, εσωτ. διαστ. 1,50×0,87×0,65 μ., επενδεδυμένος στα τοιχώματα και το δάπεδο με κορινθιακούς στρωτήρες. Διατηρούνταν μόνον οστά των άνω άκρων. Μία λευκή λήκυθος και μία μελαμβαφής κύλικα.

Τ 43: Λακκοειδής, βαθύ όρυγμα στην κιμηλιά, μήκ. 2,20, πλ.

1,30, βάθ. 1,57 μ. Κατά μήκος των μακρών πλευρών βαθμίδα πλ. 0,20 μ. Σκελετός σε ύπτια θέση με το κεφάλι προς Α., στον ελαφρώς απολαξευμένο πυθμένα του ορύγματος. Τα κάτω άκρα σε διάσταση. Λευκή λήκυθος με γενειοφόρο ιματιοφόρο άνδρα ιστάμενο προ επιτύμβιας στήλης. Λήκυθος μελανόμορφη, τύπου καπνοδόχου, με παράσταση οπλίτη σε διασκελισμό, μπροστά από τον οποίο δύο επάλληλοι ίπποι σε καλπασμό (ατελής εικόνα συνωρίδος;) με αναβάτη, καταδιώκουν γυναικεία μορφή. Έξι ακόμη ληκύθια και μία πυξίδα με περιεστραμμένη γύρω της στλεγγίδα. Γύρω στο 460 π.Χ.(;).

Τ 44: Λακκοειδής, βαθύ όρυγμα στην κιμηλιά, μήκ. 2,08, πλ. 0,60, βάθ. 1 μ. Σκελετός σε ύπτια θέση σε καλή κατάσταση διατήρησης. Τα κάτω άκρα συγκλίνουν. Μία λήκυθος μελαμβαφής και μία χάλκινη στλεγγίδα.

Τ 45: Μικρή πήλινη παιδική λάρνακα, μήκ. 0,91, πλ. 0,35, ύψ. 0,11 μ. Διακρίνονταν μόνο ίχνη των οστών του κρανίου. Ένα σκυφίδιο, ένα φιαλίδιο, ένα μικκύλο μυροδοχείο, ένα αλαβάστρινο αλάβαστρο, μία στλεγγίδα, ένα πήλινο ειδώλιο Σιληνού. Τέλη 5ου αι. π.Χ.

Τ 48: Λακκοειδής, βαθύ όρυγμα, μήκ. 2,02, πλ. 0,66, βάθ. 1,49 μ., στην κιμηλιά. Σκελετός, σε ύπτια θέση, με την κεφαλή προς ΝΔ., τα χέρια κολλημένα στον κορμό και τα πόδια συγκλίνοντα. Δύο μελανόγραφες ανθεμωτές λήκυθοι του εργαστηρίου του Ζωγράφου της Μέγαιρας, μία λήκυθος μελαμβαφής, μία σιδερένια στλεγγίδα. Β΄ τέταρτο 5ου αι. π.Χ.

Τ 49: Κεραμοσκεπής, καλυμμένος με λακωνικούς στρωτήρες, μήκ. 0,88, πλ. 0,60 μ. Σκελετός εκτάδην στο δάπεδο, με το κεφάλι προς ΒΑ. Σώζεται ο κορμός και τα άνω άκρα. Ένα αρυβαλλοειδές ανθεμωτό ληκύθιο και μία στλεγγίδα. 4ος αι. π.Χ. (α΄ μισό;).

Τ 50: Πώρινη ορθογώνια μονολιθική σαρκοφάγος, μήκ. 2,08, πλ. 0,74, ύψ. 0,69, πάχ. τοιχωμάτων 0,10 μ., τοποθετημένη σε όρυγμα σχεδόν ορθογώνιο, διανοιγμένο στο φυσικό σχιστολιθικό έδαφος. Κάλυψη από δύο πωρολιθικές ορθογώνιες πλάκες. Σκελετός σε ύπτια θέση στο δάπεδο της σαρκοφάγου, με το κεφάλι προς ΒΑ. Τα κάτω άκρα αποκλίνουν. Μετακινημένος λόγω της εισροής νερού και της κατάπτωσης θραυσμάτων των καλυπτήριων πλακών. Ένα αρυβαλλοειδές μελαμβαφές ληκύθιο και η λαβή σιδερένιας στλεγγίδας.

Τ 51: Κεραμοσκεπής καλυβίτης με λακωνικούς στρωτήρες. Μήκ. 1,68, πλ. 0,52 μ. Σκελετός σε ύπτια θέση με την κεφαλή προς ΒΑ. Οστά αποσαθρωμένα σε μεγάλο βαθμό, διατηρούνται μόνο τα σκέλη, το αριστερό χέρι και τμήματα της λεκάνης. Ένα απιόσχημο μυροδοχείο. 3ος αι. π.Χ.

Τ 52: Παιδική ταφή σε μικρή πήλινη λάρνακα, μήκ. 0,85, πλ. 0,35, ύψ. 0,28 μ. Σκελετός παιδιού σε ύπτια θέση με την κεφαλή προς Β. Οστά αποσαθρωμένα, διατηρούνται μόνον ελάχιστα τμήματα από τα οστά του κρανίου. Επτά ληκύθια μελανού σώματος ή μελανόγραφα ανθεμωτά. Α΄ μισό 5ου αι. π.Χ.(;).

Τ 55: Διατηρούνταν ίχνη από τα ξύλα της καθώς και από τα ασβεστοποιημένα οστά. Ένα καμένο αρυβαλλοειδές μελαμβαφές ληκύθιο. Ύστερος 5ος αι. π.Χ.

Τ 58: Κεραμοσκεπής καλυβίτης, μήκ. 1,87, πλ. 0,65 μ. Σκελετός μήκ. 1,51 μ., σε ύπτια θέση στο δάπεδο με την κεφαλή προς ΒΑ. και τα πόδια παράλληλα. Οστά αποσαθρωμένα σε μεγάλο βαθμό. Αργυρός οβολός Αθηνών πρώιμου 5ου αι. π.Χ. και ένας χάλκινος κρίκος.

Τ 60: Πήλινη ορθογώνια λάρνακα, μήκ. 0,73, πλ. 0,33, ύψ. 0,12 μ. Ταφή βρέφους. Ένα μελαμβαφές φιαλίδιο και μία τριφυλλόστομη χους με παράσταση έρποντος νηπίου. Τέλη 5ου αι. π.Χ.

Τ 64: Παιδική ταφή σε δύο πήλινους λουτήρες εκ των οποίων ο ένας έχει τοποθετηθεί ανάστροφα ως κάλυψη. Διαστ. 0,72×0,26×0,19 μ. Οστά τελείως αποσαθρωμένα. Ένα ληκύθιο μελανού σώματος, μία μελαμβαφής όλπη, μία μόνωτη λεκανίδα με πώμα και μία μελαμβαφής κοτυλίσκη. Πρώιμος 5ος αι. π.Χ.

Τ 70: Πήλινη παιδική λάρνακα, παραβιασμένη. Μόνωτο ηθμοειδές θήλαστρο και όστρακα ίσως όλπης. 5ος αι. π.Χ.

Τ 75: Πώρινη μικρή σαρκοφάγος. Τρεις καλυπτήριες πλάκες από αδρά κατεργασμένο μάρμαρο. Εσωτ. διαστ. 1,10×0,49×0,47 μ., πάχ. τοιχωμάτων 0,08 μ., πάχ. καλυπτήριων πλακών 0,06 μ. Ελάχιστα υπολείμματα εκτάδην σκελετού ενός ενήλικου ατόμου, τοποθετημένου με το κεφάλι προς Β. Ο σκελετός πλαισιωνόταν κατά μήκος των πλευρών από εννέα ληκύθια ή μικρές ληκύθους, ένα ηθμοειδές θήλαστρο, ένα γυάλινο «φοινικικό» αμφορίσκο στα πόδια, τρία πήλινα πτηνά, ιστάμενα μετωπικώς γυναικεία ειδώλια, ειδώλιο ανακεκλιμένου βρέφους. Ο ασύλητος τάφος απέδωσε πλήρη σειρά όλων των τύπων αθηναϊκών ληκύθων της δεκαετίας 470-460 π.Χ. (λευκές, μελανόμορφες, ερυθρόμορφες, μελανού σώματος), πολύ χρήσιμων για θέματα συγχρονισμών, καθώς και σημαντική κοροπλαστική συλλογή αυστηρού ρυθμού. Εικονογραφικά θέματα των ληκύθων: Νίκη ίπταται κρατώντας αλάβαστρο, «αναχώρηση θεάς» με τέθριππο, νέος ιματιοφόρος κρατεί λευκή ταινία στηριζόμενος στη βακτηρία του. 470-460 π.Χ.

Τ 82: Εγχυτρισμός βρέφους σε άβαφο κωνικό κάλαθο (κυψέλη), ύψ. 0,50 μ. Ίχνη ψάθας στο εσωτερικό του αγγείου. Μυροδοχείο απιόσχημο, δύο χάλκινα ενώτια, ένας χάλκινος κρίκος και μία γυάλινη χάντρα κοντά στο κρανίο.1ος αι. μ.Χ. (;).

Τ 85: Κεραμοσκεπής. Απλός λάκκος καλυμμένος με λακωνικούς στρωτήρες. Μήκ. 1,82, πλ. 0,46 μ. Σκελετός με το σώμα σε ύπτια θέση, το κεφάλι σε κατατομή προς τα αριστερά. Στην εξωτερική επίχωση ερυθρόμορφο αρυβαλλοειδές ληκύθιο με την εξής παράσταση: Γυναικεία μορφή ιστάμενη προς τα δεξιά, φέρουσα ποδήρες απτύχωτο ένδυμα, κρατεί μεταξύ των τεταμένων χεριών κιβωτίδιο (;) από το οποίο ίσως κρέμεται ταινία. Ιπτάμενος Έρωτας προς τα αριστερά, με λυγισμένα στον αέρα τα γόνατα τείνει τα χέρια παραλαμβάνοντας το κιβωτίδιο. Πίσω από τη γυναικεία μορφή νέος ιστάμενος σε διασκελισμό προς τα δεξιά απλώνει τα χέρια σε χειρονομία έκπληξης (;). Φέρει μόνο ιμάτιο στους ώμους. Η παράσταση ανήκει στο γαμήλιο κύκλο, συνηθέστερη στους γαμικούς λέβητες.

Τ 90: Κεραμοσκεπής. Ορθογώνιος αβαθής λάκκος, μήκ. 1,84, πλ. 0,54 μ., καλυμμένος με κορινθιακούς στρωτήρες. Σκελετός σε ύπτια θέση με την κεφαλή προς Α. και τα χέρια παράλληλα προς το σώμα. Δύο βολβόσχημα μυροδοχεία παρά το αριστερό πόδι, χρυσή δανάκη στα δόντια. 1ος αι. μ.Χ.(;).

Τ 96: Κεραμοσκεπής καλυβίτης με κορινθιακούς στρωτήρες. Μήκ. 1,95, πλ. 0,70 μ. Σκελετός σε ύπτια στάση στο δάπεδο, με το κεφάλι προς ΒΑ. Τα άνω άκρα ακουμπούν στα άκρα της λεκάνης. Μία μελαμβαφής κύλικα ανάστροφα επί του δεξιού μηρού, συνανήκοντα όστρακα ληκυθίου (;) εξωτερικά του δεξιού μηρού, σιδερένια στλεγγίδα εξωτερικά του αριστερού μηρού, αργυρός οβολός πρώιμου 5ου αι. π.Χ. Αθηνών στη στοματική κοιλότητα.

Τ 101: Απλό αβαθές όρυγμα στη χαλικώδη επίχωση, χωρίς κάλυψη. Σκελετός, μήκ. 1,55 μ., σε ύπτια στάση, με το κεφάλι προς ΒΑ. Τα άνω άκρα παράλληλα προς τον κορμό. Οστά ολοκληρωτικά αποσαθρωμένα. Ένα αρυβαλλοειδές μελαμβαφές ληκύθιο.

Τ 104: Κεραμοσκεπής καλυβίτης, οξυκόρυφη κάλυψη με λακωνικούς στρωτήρες, διαταραγμένος. Σκελετός σε ύπτια θέση με το κεφάλι προς ΝΔ. Οστά αποσαθρωμένα. Ένας ερυθρόμορφος σκύφος αττικός και ένα αρυβαλλοειδές ανθεμωτό ληκύθιο ακριβώς έξω από τον τάφο, σε επαφή με την κεραμίδα στο ύψος του κρανίου. 4ος αι. π.Χ. (α΄ μισό;).

Τ 106: Διαταραγμένος εγχυτρισμός σε αμφορέα. Στο εσωτερικό του ταφικού αγγείου βρέθηκαν συγκολλώμενα όστρακα απαρτίζοντα το άνω τμήμα ερυθρόμορφης υστεροκλασικής οινοχόης με γυναικεία κεφαλή προς τα αριστερά γραφείσα με επίθετο λευκό. Ρυθμός Κερτς.

Τ 108: Κεραμοσκεπής καλυβίτης, λακωνικές κέραμοι, μήκ. 1,85, πλ. 0,60 μ. Σκελετός μήκ. 1,50 μ. σε ύπτια θέση επί των κεραμίδων δαπέδου, με το κεφάλι προς ΝΑ. Ένα αρυβαλλοειδές μελαμβαφές ληκύθιο ακριβώς στο δεξιό ώμο και ένα πήλινο γραπτό αλάβαστρο εξωτερικά του αριστερού πήχυ.

Τ 109: Κεραμοσκεπής καλυβίτης (κορινθιακοί στρωτήρες), μήκ. 1,83, πλ. 0,76 μ. Σκελετός, σε ύπτια θέση, το κεφάλι προς Α. και τα χέρια παράλληλα προς το σώμα. Ένα μελαμβαφές φιαλίδιο παρά το δεξιό πέλμα.

Τ 114: Εγχυτρισμός παιδιού σε οξυπύθμενο αμφορέα. Μία μελαμβαφής λεκανίδα.

Τ 116: Κιβωτιόσχημος κτιστός με αργούς λίθους και θραύσματα κεράμων. Κονίαμα ως συνδετικό υλικό και ως επίχρισμα του εσωτερικού και του δαπέδου του τάφου. Μέγ. σωζ. μήκ. 2,35, σωζ. ύψ. τοιχωμάτων 0,60 μ. Ένα βολβόσχημο πήλινο μυροδοχείο, τρεις σιδερένιοι κρίκοι και αποτμήματα σιδερένιων καρφιών (από νεκρική κλίνη;) και τμήμα πήλινου δίσκου με διαμπερή οπή στο κέντρο, από στυλίσκο υποκαύστου λουτρού. 1ος αι. μ.Χ.(;).

Τ 117: Κεραμοσκεπής καλυβίτης (λακωνικοί στρωτήρες), μήκ. 1,06, πλ. 0,56 μ. Οστά αποσαθρωμένα. Δύο μικρά ερυθρόμορφα αγγεία (αρυβαλλοειδές ληκύθιο με παράσταση γρυπός και μικκύλος αμφορίσκος με παράσταση κύκνου), πήλινο ειδώλιο ένθρονης γυναικείας μορφής, δύο πήλινα ειδώλια πτηνών και πήλινο ειδώλιο Τριτωνίδος (;). 4ος αι. π.Χ.

Τ 118: Κεραμοσκεπής καλυβίτης με στρωτήρες κορινθιακού τύπου. Μήκ. 1,70, πλ. 0,85 μ. Μία κεραμίδα φέρει μολύβδινους συνδέσμους στα σημεία που είχε θραυστεί. Σκελετός σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς ΝΑ. Οστά αποσαθρωμένα.

Θραύσματα αμφορέα ή αμφορέων και αρυβαλλοειδές ερυθρόμορφο ανθεμωτό ληκύθιο. 4ος αι. π.Χ.

Τ 120: Εγχυτρισμός σε οξυπύθμενο αμφορέα. Εντελώς αποσαθρωμένα οστά βρεφικής ταφής. Ένας μελαμβαφής σκύφος αττικού τύπου στο εσωτερικό του αμφορέα και ένα καστανοβαφές φιαλίδιο εξωτερικά κάτω από τον ώμο του. Εγχάρακτο σημείο κεραμέα από πέντε διασταυρούμενες γραμμές στη βάση του σκύφου και χάραγμα σχήματος οφθαλμού σε κατατομή προς τα δεξιά στη βάση του φιαλιδίου. 5ος αι. π.Χ.

Τ 121: Κεραμοσκεπής καλυβίτης, μήκ. 1,62, πλ. 0,59 μ. Λακωνικοί στρωτήρες, ο ένας φέρει στην εξωτερική όψη ενσφράγιστη παράσταση σφίγγας. Αδιατάρακτος σκελετός σε ύπτια θέση, με το κεφάλι προς Ν., τα χέρια παράλληλα προς το σώμα και τα πόδια συγκλίνοντα. Ακριβώς έξω από τις κεραμίδες και περίπου εκατέρωθεν των πελμάτων ένας ασκοειδής αμφορίσκος και ένας μελαμβαφής ασκός, τοποθετημένοι εκεί πιθανώς μετά την τελευταία χοή αφού είχαν τοποθετηθεί οι κεραμίδες. Μέσα στον τάφο ένα ερυθρόμορφο αρυβαλλοειδές ληκύθιο με παράσταση γυναικείας κεφαλής παρά το αριστερό σκέλος και μία χάλκινη σπλεγγίδα μεταξύ των κνημών.

Τ 123: Κεραμοσκεπής καλυβίτης. Κάλυψη με δύο λακωνικούς στρωτήρες. Μήκ. 1,30, πλ. 0,60 μ. Οστά αποσαθρωμένα. Ένα βολβόσχημο πήλινο μυροδοχείο μεταξύ των ταρσών. 1ος αι. μ.Χ.(;).

Τ 125 (λάκκος προσφορών, Opferstelle): Αβαθής λάκκος, μήκ. 0,92, πλ. 0,35 μ., ακανόνιστου σχήματος, διανοιγμένος σε στρώμα χαλικώδους κιμηλοχώματος. Περιείχε δύο όμοια αλατοδοχεία, ένα σκυφίδιο, περί τα 11-13 φιαλίδια, ένα πινάκιο, ένα καλαθοειδές πινάκιο, ένα πυξίδιο, δύο άβαφα πώματα, έναν ασκό τύπου guttus και μία ερυθρόμορφη υδρίσκη με γυναικεία κεφαλή προς τα αριστερά. Στο ανώτερο επίπεδο της συγκέντρωσης αποκαλύφθηκαν όστρακα αμφορέα. Ίχνη καύσης. Πιθανώς πρόκειται για λάκκο προσφορών, ο οποίος όμως δεν μπορεί να συνδεθεί με κάποια κοντινή ταφή. 4ος αι. π.Χ. (β΄ μισό).

Τ 128: Πήλινη λάρνακα, διαστ. 1,24×0,35×0,09 μ. Το πήλινο κάλυμμά της φέρει σε δύο σημεία συνδέσμους για τη θεραπεία ρωγμών. Σκελετός παιδιού ή εφήβου σε ύπτια θέση με το κεφάλι προς ΒΑ. Μέσα στη λάρνακα βρέθηκε μόνον μία χάλκινη περόνη, προφανώς από το ένδυμα του νεκρού. Εξωτερικά αυτής οκτώ μικρά αγγεία (δύο χυτρίσκες, τρία πινάκια, θήλαστρο μελαμβαφές, πυξίδα μελαμβαφής, κύλικα μελαμβαφής) και φυσικός αστράγαλος ζώου.

Τ 130: Κεραμοσκεπής καλυβίτης, μήκ. 1,87, πλ. 0,53 μ. Στρώμα αμμώδους χώματος χρησιμοποιείται ως δάπεδο. Σκελετός μήκ. 1,68 μ. τοποθετημένος σε ύπτια θέση στο δάπεδο, με το κεφάλι προς ΒΑ., τα χέρια παράλληλα προς το σώμα και τα πόδια να συγκλίνουν. Ένα ανθεμωτό αρυβαλλοειδές ληκύθιο, σε επαφή με το οποίο μάζα ψιμυθίου, μία στλεγγίδα, μία χάλκινη βελόνα, ένας αστράγαλος. 4ος αι. π.Χ.

Τ 131: Λακκοειδής, σε βαθύ όρυγμα λαξευμένο στο σχιστολιθικό βράχο. Μήκ. 2,10, πλ. 0,90, βάθ. 1 μ. Σκελετός αποσαθρωμένος σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς ΒΑ. Πέντε μελανόμορφες λήκυθοι, δύο παρά το δεξιό βραχίονα, μία παρά τον αριστερό βραχίονα, μία παρά τον αριστερό ώμο, μία στη βορειοανατολική γωνία του δαπέδου. Παραστάσεις ληκύθων: Διόνυσος σε κλίνη, Γιγαντομαχία, προσαγωγή βοός σε θυσία.

Τ 132: Δύο λακωνικοί στρωτήρες αποτελούν το δάπεδο και την κάλυψη του τάφου. Σκελετός σε καλή κατάσταση διατήρησης σε ύπτια θέση, με την κεφαλή προς Β., τα χέρια παράλληλα προς το σώμα και τα πόδια συγκλίνοντα. Μία χάλκινη στλεγγίδα.

Τ 133: Συλημένη ελλειψοειδής πήλινη λάρνακα, μήκ. 0,92, πλ. 0,35 μ. Το εσωτερικό της μελαμβαφές, το πώμα της θραυσμένο. Θήλαστρο μόνωτο μελαμβαφές, ληκύθιο μελανόμορφο ανθεμωτό. Μέσα 5ου αι. π.Χ.

Τ 136: Εγχυτρισμός σε οξυπύθμενο αμφορέα θραυσμένο στο άνω μέρος, όπου καλύπτεται με όστρακα άλλου μεγάλου αγγείου. Ελάχιστα κατάλοιπα οστών βρεφικής ταφής. Στο εσωτερικό του αμφορέα ένα μικρό λεκανόσχημο άωτο αγγείο και ένα σκυφίδιο μελαμβαφές.

Τ 137: Λακκοειδής σε ορθογώνιο όρυγμα στο σχιστολιθικό βράχο. Ως κάλυψη μαρμάρινα θραύσματα σε β΄ χρήση και μαρμάρινη επιτύμβια στήλη με παράσταση ληκύθου σε χαμηλό ανάγλυφο. Σκελετός σε ύπτια θέση με το κεφάλι προς ΝΔ. και τα άνω άκρα να διασταυρώνονται ακουμπώντας στη λεκάνη. Πιθανώς ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ξύλινη νεκρική κλίνη, όπως φαίνεται από την εύρεση σιδερένιων κρίκων στο εσωτερικό του ορύγματος.

Τ 138: Ταφική πυρά, η επιφάνεια της οποίας προσλαμβάνει ελαφρώς τυμβοειδή μορφή. Σειρά μεγάλων αποστρογγυλευμένων λίθων σχηματίζουν τη βάση ή υποδομή της πυράς. Μελαμβαφής τριφυλλόστομος χους, άβαφο άωτο κύπελλο, ερυθρόμορφο ληκύθιο με παράσταση Έρωτα, όστρακα λευκών ληκύθων, θραύσμα πήλινου πλακιδίου, στην πρόσθια όψη του οποίου ανάγλυφη κεφαλή γυναικείας μορφής.

Τ 139: Πήλινη παιδική λάρνακα, μήκ. 1,16, πλ. 0,42, ύψ. 0,17 μ., τοποθετημένη εκ των υστέρων στο κέντρο της πυράς Τ 138. Παιδικός σκελετός, μήκ. 0,85 μ., ύπτια τοποθετημένος με το κεφάλι προς ΝΑ. Οστά σε κακή κατάσταση διατήρησης, σχεδόν αποσαθρωμένα. Αρυβαλλοειδές ληκύθιο μελαμβαφές ραβδωτό και καμένα όστρακα λευκής ληκύθου. Τέλη 5ου αι. π.Χ.

Τ 142: Πήλινη συλημένη ορθογώνια λάρνακα πάνω από την πώρινη σαρκοφάγο Τα 75. Πλ. 0,44, ύψ. 0,29, ύψ. πώματος 0,13, ύψ. σώματος 0,16 μ. Εξωτερικά της βρέθηκε ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος με γυναικεία ιστάμενη προς τα αριστερά μορφή που κρατεί ίσως κιβωτίδιο. Τέλη 5ου αι. π.Χ.

Τ 146: Κατεστραμμένος τάφος, πιθανώς καλυβίτης. Ίσως ανήκει σε αυτόν επιτύμβιος κιονίσκος με τρίστιχη επιγραφή *Ἄτταλος Ἀττάλου [Η]ρακλ[....*

Τ 147: Εγχυτρισμός ακτέριστος μέσα σε δύο όμοιες κυψέλες τοποθετημένες αντιθετικά και εφαπτόμενες στα χείλη. Εξωτερική στερέωση με αργόλιθους. Μήκ. 1,40 μ. (0,70 μ. το ύψος εκάστου αγγείου). Σκελετός τοποθετημένος με το κεφάλι προς Α.

Τ 152: Σαρκοφάγος από πωρόλιθο, εδραζόμενη στο φυσικό σχιστολιθικό έδαφος. Πλήρως συλημένη. Εσωτ. πλ. 0,60, εσωτ. μήκ. 1,30, πάχ. τοιχωμάτων 0,10 μ. 6ος ή 5ος αι. π.Χ. βάσει του τύπου τάφου.

Τ 154: Κατά χώραν ορθογώνια βάση απολεσθέντος επιτύμβιου κίονα. Η βάση στηριγμένη σε μικρές πέτρες και σε δύο επαναχρησιμοποιηθέντα ως οικοδομικό υλικό μέλη, πώρινη κυβική βάση με κυκλικό τόρμο και ίσως συνανήκοντα σε αυτήν επιτύμβιο κιονίσκο με επιγραφή *Ἀπολλωνὶς Μιλησήου*. Αν και το σήμα αυτό σαφώς κατά χώραν, δεν εντοπίστηκε χαμηλότερα τάφος που να μπορεί να του αποδοθεί.

Τ 155: Παιδικός εγχυτρισμός σε μελανόμορφο ενιαίο αμφορέα τύπου Β (ύψ. 0,42, διάμ. σώμ. 0,29 μ.). Στις δύο όψεις του Bildfeldamphora αυτού μετόπες με παραστάσεις ιππέων. Το στόμιό του είχε καλυφθεί με θραυσμένη βάση άλλου όμοιου αγγείου. Μέσα στον αμφορέα μικρά λεπτά οστά παιδικής ταφής και τέσσερα μικρά αγγεία, κορινθιακή κοτυλίσκη, μικρή λεκανίδα με το πώμα της, αρυβαλλοειδής λήκυθος, οινοχοΐσκη. 550-530 π.Χ.

Τ 156: Ταφική πυρά, ιδιαίτερα έντονη. Διακρίνονται δύο τμήματα ξύλινων απανθρακωμένων κορμών, παράλληλων μεταξύ τους, με διάμετρο 0,13 μ. Ένας μελαμβαφής σκύφος, μία μελαμβαφής όλπη και μία χύτρα.

Τ 157: Ασύλητη, κενή επίχωσης πώρινη ορθογώνια σαρκοφάγος-θήκη από δύο ισομεγέθη εφαρμοσμένα τμήματα. Κάλυψη από δύο σχιστολιθικές πλάκες. Διαστ. 0,89×0,63 μ., πάχος τοιχωμάτων 0,20 μ., καθαρό εσωτερικό ύψος 0,60 μ. Λίγα υπολείμματα μιας ταφής ανήλικου ατόμου (κρανίο και ελάχιστα οστά), πιθανώς ανακομιδή. Περιείχε τρεις μελανόμορφες ληκύθους, ένα ληκύθιο, μία κοτύλη και δεκαπέντε χάλκινα καρφιά, ίσως από καττύματα. Α΄ μισό 5ου αι. π.Χ.

Τ 159: Κεραμοσκεπής τάφος διαμορφωμένος από πεταλόσχημα σώματα αγωγού. Ο νεκρός τοποθετημένος με το κεφάλι προς Α. Μήκ. 1,70, εσωτ. πλ. 0,42, ύψ. 0,48 μ. Τέσσερα βολβόσχημα μυροδοχεία κατά μήκος και εκατέρωθεν του νεκρού. 1ος αι. μ.Χ.

Από το πλήθος ευρημάτων των επιχώσεων, προερχόμενων από κατεστραμμένους τάφους, αναφέρονται δεκάδες ληκύθια του εργαστηρίου του Ζωγράφου της Μέγαιρας, μαρμάρινη γραπτή ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη με σκηνή δεξίωσης, εννέα μολύβδινοι κατάδεσμοι διπλωμένοι και διαπερασμένοι με

Εικ. 11. Αθήνα. Συμβολή των οδών Καλλισπέρη 19 και Παρθενώνος. Γενική άποψη της ανασκαφής.

καρφί (δεν έχουν ακόμη συντηρηθεί), πέντε-έξι πρώιμα κλασικά ιστάμενα κατενώπιον γυναικεία ειδώλια, παιδικό ειδώλιο ημικεκλιμένο το οποίο πιέζει στο έδαφος χήνα, ειδώλιο πτηνού (περιστεριού;), ειδώλιο χοίρου, ελληνιστικό πλαστικό αγγείο σε σχήμα γυναίκας, χάλκινη επένδυση κλειδαριάς κιβωτιδίου με μικρό τμήμα κεκαμμένου ταινιωτού ελάσματος, ίσως από το μηχανισμό ασφάλισης (πρβλ. Π. Θέμελης, *Πρακτικά Γ΄ Επιστημονικής Συνάντησης για την ελληνιστική κεραμεική*, Αθήνα 1994, σ. 156-157, πίν. 83-87), χρυσά ελάσματα, διπλωμένα και συρρικνωμένα, προφανώς από φύλλα στεφανιού όμοια με του Τ 9, πλήθος πώρινων ψευδοαλαβάστρων κτλ.

Συμβολή των οδών Καλλισπέρη 19 και Παρθενώνος

Στο οικόπεδο στη συμβολή των παραπάνω οδών, εμβαδού 199 τ.μ., διατηρήθηκαν οι προσόψεις της παλαιάς οικίας και πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό της μετά την κατεδάφιση των εσωτερικών τοίχων και την αφαίρεση του δαπέδου[14] (Εικ. 11). Λόγω της μη εκσκαφής για τη δημιουργία υπογείου η ανασκαφή περιορίστηκε στην αφαίρεση μόνον του ανώτερου στρώματος, έως βάθους περίπου 1,90 μ. από τη στάθμη του πεζοδρομίου της οδού Καλλισπέρη. Στο βάθος αυτό εδράζονταν κατά μέσον όρο και τα βυζαντινά στοιχεία του οικοπέδου. Εντοπίστηκαν τοίχοι που ορίζουν πέντε χώρους (χώροι Α-Ε) και περικλείουν επτά αποθηκευτικούς σιρούς και δύο πίθους, συνέχεια του πλήθους ανάλογων στοιχείων της βυζαντινής κατοίκησης στην περιοχή[15]. Οι τοίχοι δομούνται από μικρές αργές πέτρες και θραύσματα πλίνθων και κεραμίδων. Δύο από τους σιρούς έσωζαν τα πήλινα δισκοειδή πώματά τους. Ο καλύτερα διατηρημένος σιρός αποσπάστηκε και μεταφέρθηκε στις αποθήκες της Εφορείας στην Ακαδημία Πλάτωνος. Στις διαταραγμένες επιχώσεις διακρίθηκε όστρακο χείλους γραπτού ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ κρατήρα. Εντοιχισμένα στους βυζαντινούς τοίχους ήταν αρκετά μαρμάρινα σπόλια. Αναφέρονται επιτύμβιος κιονίσκος με επιγραφή */---]ΛΕΩΝ /---]ΛΕΙΔΟΥ ΘΕΣΠΙΕΥΣ* και μαρμάρινο δωρικό κιονόκρανο.

Οδός Ηρακλειδών 40 (Θησείο) (οικόπεδο Χ. Νικολουτσόπουλου)

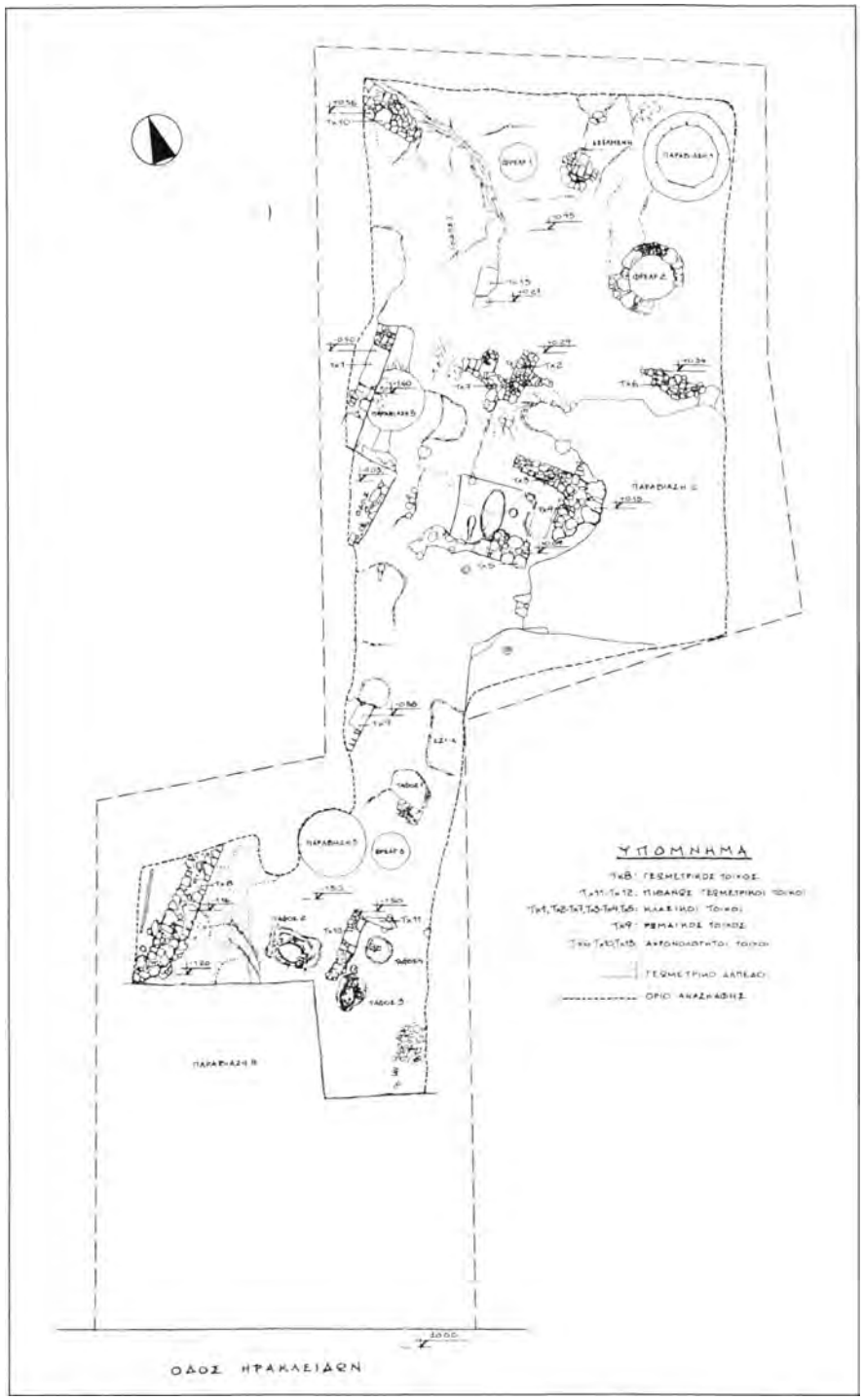
Στο εμβαδού 306 τ.μ. και τεθλασμένου σχήματος παραπάνω οικόπεδο, μετά την κατεδάφιση παλαιών οικιών, ερευνήθηκε επίχωση, πάχ. το πολύ 0,50-0,80 μ. έως την κιμηλιά που αποκαλύφθηκε καθ' όλη την έκταση και σε βάθος από -0,50 έως -1,50 μ. (Εικ. 12). Παρά τη λεπτή επίχωση και το πλήθος των νεότερων παραβιάσεων, ανεσκάφησαν στρωματογραφικά τέσσερις φάσεις με σωζόμενα κατά χώραν στοιχεία, ενώ κεραμική όλων σχεδόν των περιόδων, από μυκηναϊκή έως υστερορρωμαϊκή, δείχνει τη χωρίς διακοπή δραστηριότητα στο χώρο. Τοπογραφικά το οικόπεδο βρίσκεται περίπου 60 μ. ανατολικά των Πειραϊκών πυλών[16], εντός της αρχαίας πόλεως και στη βόρεια παρυφή της οδού της αγούσης από τις πύλες αυτές προς την Αγορά. Στο όμορο προς Β. οικόπεδο της οδού Πουλοπούλου 29 ανεσκάφη παλαιότερα μικρό υστεροαρχαϊκό ιερό[17]. Τα αρχαιότερα στοιχεία που εντοπίσθηκαν είναι μυκηναϊκά και υπομυκηναϊκά όστρακα σε διάφορα σημεία, με μία μόνη πιθανή καθαρή νησίδα συγκέντρωσής τους στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, επί της κιμηλιάς. Κατά τη γεωμετρική περίοδο η χρήση των χώρων είναι εντατική, όπως δείχνει το πλήθος γραπτής κεραμικής. Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου ανεσκάφησαν τέσσερις γεωμετρικοί τάφοι εντός της κιμηλιάς. Οι δύο αδιατάρακτοι ήταν υστερογεωμετρικοί εγχυτρισμοί σε αμφορείς τοποθετημένους οριζόντια. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν μικρά αγγεία (κύαθοι, πρόχοι και οινοχόες), ενώ εξωτερικά ανά μία οινοχόη παρά το λαιμό. Δύο από τους εγχυτρισμούς (Τ 3 και Τ 4) περιβάλλονταν από δύο τοιχάρια συναντώμενα σε ορθή γωνία, ίσως τμήμα περιβόλου τους. Παρά τους γεωμετρικούς τάφους και ακριβώς στην παρυφή του οικοπέδου ανεσκάφη τμήμα γεωμετρικού κτιρίου, από το οποίο σώζεται τοίχος (Τχ 8), αποκαλ. μήκ. 4, πάχ. 0,70 μ. και σωζ. ύψ. δύο-τριών λίθων,

14. Συμμετείχαν οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Δ. Σταθάκη και Κ. Παπαγιαννάκης.

15. Συμβολή των οδών Δ. Αρεοπαγίτου 35 και Καλλισπέρη 16, *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 35-37, σκάμμα κατά μήκος της οδού Καλλισπέρη, *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 63-65 και πολλά άλλα.

16. Ανεσκάφησαν στο οικόπεδο Ηρακλειδών 50, *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 23-24.

17. *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 10-12.

Εικ. 12. Αθήνα. Οδός Ηρακλειδών 40. Κάτοψη της ανασκαφής.

χτισμένος από μικρού και μεσαίου μεγέθους πέτρες. Στη νότια ορατή απόληξή του μόλις διαγράφει γένεση αψίδας, η οποία παρά τη διατάραξη από νεότερο τοίχο πρέπει να θεωρηθεί ασφαλής. Πρόκειται επομένως για αψιδωτό υστερογεωμετρικό κτίριο το οποίο διατηρεί τμήμα δαπέδου εκατέρωθεν του τοίχου, όπου εντοπίσθηκαν οπές πασσάλων. Προστίθεται έτσι ένα ακόμη κυρτό αρχιτεκτονικό στοιχείο της γεωμετρικής εποχής στην Αθήνα, όπου ελάχιστα σχετικά είναι γνωστά (οικία Ω του Αρείου Πάγου, αψιδωτό κτίσμα νότια του Ολυμπιείου). Κάτω από το υστερογεωμετρικό δάπεδο

ανεσκάφη πυρά προγενέστερης γεωμετρικής φάσης (πρώιμης γεωμετρικής;) σε λάξευμα της κιμηλιάς. Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου εντοπίσθηκε βαθύ ελλειψοειδές όρυγμα στην κιμηλιά, περιβαλλόμενο και χρονολογούμενο επίσης από γεωμετρικό δάπεδο με οπές πασσάλων. Περιείχε μελανά χώματα και λίγα καμένα όστρακα μη επαρκή για τη διακρίβωση της χρήσης του. Κατά τα άλλα η γεωμετρική κεραμική επί της κιμηλιάς ήταν πυκνή, σε κάθε σχεδόν σημείο του οικοπέδου και μάλιστα σε νησίδες εντός ορυγμάτων και λαξεύσεων της κιμηλιάς. Μένει προς διακρίβωση ο συσχετισμός του νεκροταφείου εγχυτρισμών με το τμήμα αψιδωτού κτιρίου στον ίδιο χώρο.

Σε διαταραγμένες επιχώσεις περισυνελέγη κεραμική αρχαϊκή. Στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. χρονολογούνται λίγα θραύσματα κεράμωσης με γραπτά ανθέμια, τα οποία ίσως μπορούν να συσχετιστούν με το παρακείμενο υστεροαρχαϊκό ιερό της οδού Πουλοπούλου 29, όπως και ορισμένα θραύσματα ειδωλίων.

Κατά την κλασική περίοδο οικοδομήθηκαν πρόχειρα τοιχάρια σωζόμενα σε σπαράγματα, θεμελιωμένα είτε επί επιχώσεων είτε επί της κιμηλιάς, οι λεπτές επιχώσεις της οποίας με την πάροδο των αιώνων συνεχώς παραβιάζονταν. Τρία από αυτά φαίνεται να σχηματίζουν μικρό ορθογώνιο δωμάτιο όπου διακρίθηκαν δύο δάπεδα. Κάτω από έναν τοίχο υπήρχε στρώμα θεμελίωσης του 5ου αι. π.Χ. από συσσωρευμένα θραύσματα κεράμων και όστρακα. Προς τις πρόχειρες αυτές εγκαταστάσεις (η θεωρητική πιθανότητα να πρόκειται για εργαστηριακούς χώρους δεν φαίνεται να υποστηρίζεται από τα κινητά ευρήματα) συνέχετο πολύ καλοχτισμένος υστεροκλασικός τοίχος (Τχ 1), αποκαλυφθείς ακριβώς στην παρειά του οικοπέδου, αποκαλ. μήκ. 3,20, πάχ. 0,45 μ. και σωζ. ύψ. ενός δόμου, συγκείμενος από ορθογώνιους ογκόλιθους με ενδιάμεσα βύσματα. Για τη θεμελίωσή του διαμορφώθηκε εντός της κιμηλιάς κοίτη θεμελίωσης βάθ. 1 μ. Πιθανώς πρόκειται για θεμέλιο δόμο εξωτερικού τοίχου κτιρίου, το οποίο συνεχίζεται στο όμορο προς Δ. οικόπεδο, δεν μπορεί να αποκλεισθεί όμως και η πιθανότητα να πρόκειται για ανάλημμα.

Τη ρωμαϊκή περίοδο χτίστηκε στην περιοχή βαλανείο ή οικία με λουτρική εγκατάσταση, όπως αποδεικνύεται από χαρακτηριστικό στρώμα καταστροφής από κεράμους, πλίνθους και καμένα θραύσματα στυλίσκων υποκαύστου. Το μόνο στοιχείο που σώθηκε κατά χώραν ήταν ελάχιστο τμήμα λιθοπλινθόκτιστου τοιχίου (Τχ 9). Το στρώμα καταστροφής κάλυψε μέρος των κλασικών τοιχαρίων. Μετά την καταστροφή αυτή και πιθανώς την υστερορρωμαϊκή περίοδο διαμορφώθηκε πάνω στο στρώμα αυτό επίμηκες δάπεδο από πατημένο χώμα ή πιθανώς και δρομίσκος με υποτυπώδες ανάλημμα σε ένα μόνο σημείο, κατευθυνόμενος από Β. προς Ν., αποκαλ. μήκ. 4 και πλ. 2,10 μ. περίπου.

Μικρή αβαθής κυκλική δεξαμενή ανοιγμένη στην κιμηλιά, με δάπεδο από πλίνθους χρονολογείται επίσης στη ρωμαϊκή ή υστερορρωμαϊκή περίοδο, ενώ τρία φρέατα σκαμμένα επίσης στην κιμηλιά, το ένα με λίθινη επένδυση και το δεύτερο επιχρισμένο με κονίαμα, ίσως είναι κλασικά.

Οδός Μιρτσιέφσκυ 15 (Πετράλωνα)

Κατά τις εκσκαφές για οικοδόμηση έγινε περισυλλογή τριών ελληνιστικών πήλινων μυροδοχείων, πυραμιδόσχημης αγνύθας και μαρμάρινης πλάκας.

Οδός Αιολέων 38 (Πετράλωνα)

Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου επί της παραπάνω οδού εντοπίστηκε και ερευνήθηκε μερικά σωζόμενος αποθέτης μελαμβαφών οστράκων.

Οδός Φράττι, σκάμμα αποχέτευσης Δήμου Αθηναίων

Το ανωτέρω σκάμμα, πλ. 0,80 και βάθ. 3 μ., ανοίχθηκε μεταξύ των οδών Γουέμπστερ και Προπυλαίων. Προ του αριθμού 13 αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,80 μ. ρωμαϊκός τοίχος πάχ. 0,60 μ., εμπεριεχόμενος ακριβώς στο πλάτος του σκάμματος και αποκαλυφθείς κατά μήκος του επί 13 μ. Σε ένα σημείο διακόπτεται από θυραίο (;) άνοιγμα, πλ. 0,98 μ. Σε άλλα σημεία εκκινούν κάθετοι τοίχοι, άρα πρόκειται για ολόκληρο οικοδόμημα πιθανώς λουτρικό, όπως υποδεικνύουν καμένα χώματα και λίγες πλίνθοι με μαστοειδή απόφυση. Προ του αριθμού 14 εμφανίστηκε πλινθόκτιστη αψίδα, ανήκουσα ασφαλώς στο ίδιο οικοδόμημα. Λόγω της σημασίας του ευρήματος το σκάμμα εγκαταλείφθηκε και μετατοπίστηκε παράλληλα. Πιθανώς σχετιζόμενο προς τα εμφανισθέντα είναι το «τμήμα υστερορρωμαϊκού κτιρίου» με ψηφιδωτό δάπεδο του οικοπέδου στη συμβολή των οδών Γουέμπστερ και Φράττι[18]. Εντός του νέου παράλληλου σκάμματος, εντός του οποίου τελικά τοποθετήθηκαν οι σωλήνες, αποκαλύφθηκαν προς τη διασταύρωση με την οδό Προπυλαίων δύο παράλληλοι μεταξύ τους και λοξά προς το σκάμμα πωρολιθικοί τοίχοι. Απέχουν μεταξύ τους περίπου 5-5,50 μ. Ο καλύτερα σωζόμενος έχει ύψος 1,45 μ. (τρεις δόμοι), πατά στην κιμηλιά σε βάθος -3,50 μ. και φαίνεται από την κατασκευή του κλασικών χρόνων. Πολύ τολμηρή φαίνεται η υπόθεση να πρόκειται για αναλήμματα οδού από τη νότια κλιτύ προς τις Άλαδε Πύλας[19].

Οδός Περικλέους, σκάμμα αποχέτευσης Δήμου Αθηναίων

Στο ανωτέρω σκάμμα, μεταξύ των οδών Βουλής και

18. *ΑΔ* 31 (1976): Χρονικά, σ. 29.

19. Πρβλ. τον αρχαίο δρόμο της ανασκαφής της οδού Καβαλόττι, μεταξύ Ερεχθείου και Προπυλαίων, *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 79, Σχέδ. 21, 25.

Λέκκα, εντοπίστηκαν προ του αριθμού 13 δύο παράλληλοι μεταξύ τους και κάθετοι προς το σκάμμα τοίχοι, απέχοντες μεταξύ τους 3,40 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο προς Δ. τοίχος 1 σώζει τέσσερις δόμους από πώρινες λιθοπλίνθους, ολικού σωζ. ύψ. 2,30, πάχ. 0,50 μ. Σε ένα σημείο παρουσιάζει οδόντωση, ενώ εδράζεται στην κιμηλιά σε βάθος 3,05 μ. Ο προς Α. τοίχος 2, σωζ. ύψ. 1,25 και πάχ. 0,60 μ., εδράζεται στο ίδιο βάθος. Η κατασκευή του είναι διαφορετική: μικρές αργές πέτρες, μαρμάρινα θραύσματα, οπτόπλινθοι και ασβεστοκονίαμα. Ο τοίχος 1 και πιθανώς και ο τοίχος 2 ασφαλώς συσχετίζονται με το «δημόσιο» ρωμαϊκό κτίριο του οικοπέδου στην οδό Περικλέους 30-32[20]. Ο σωλήνας τοποθετήθηκε με υποσκαφή κάτω από τους τοίχους που διατηρήθηκαν.

Οδός Ιάκχου, σκάμμα αποχέτευσης Δήμου Αθηναίων

Το σκάμμα, πλ. 0,50 και βάθ. 3 μ., διανοίχθηκε μεταξύ των οδών Βουταδών και Ευμολπιδών. Εντοπίστηκαν ορισμένα ταφικά στοιχεία από τα παρά την Ιερά Οδό νεκροταφεία. Προ του αριθμού 17 εμφανίστηκε στη δυτική παρειά του σκάμματος και σε βάθος από -0,50 έως -1,20 μ. η παρειά λιθοπλίνθου, διασπ. περίπου 1,20×0,70 μ., ίσως κατά χώραν. Αμέσως προς Β. του περισυνελέγη ανάστροφα κείμενος, μεταξύ των βαθών -0,50 έως -1 μ. σχεδόν ακέραιος μικρός επιτύμβιος κιονίσκος με συμφυή βάση. Ύψος 0,55, διάμετρος 0,17 μ. Τρίστιχη επιγραφή *ΚΛΕΟΒΟΥΛΟΣ ΔΙΩΝΟΣ ΠΛΥΓΟΝΟΕΥΣ* (το *Πλυγόνιον* είναι τοπωνύμιο της δυτικής Λοκρίδος). Προ του αριθμού 16 περισυνελέγη αριθμός ελληνιστικών μυροδοχείων, άλλα όστρακα και θραύσμα κεραμίδας τάφου με μολύβδινο σύνδεσμο.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

2001

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Πρόγραμμα Ενοποιήσεως των Αρχαιολογικών Χώρων των Αθηνών. Αρχαιολογικός Χώρος Κεραμεικού

Η 23η Απριλίου 2001 ήταν η τυπική ημερομηνία έναρξης και η 30ή Σεπτεμβρίου 2004 λήξης των εργασιών αυτεπιστασίας της Γ΄ ΕΠΚΑ «Συνολική ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου Κεραμεικού» στα πλαίσια του προγράμματος Ενοποιήσεως των αρχαιολογικών χώρων των Αθηνών. Συνολική έκθεση των εργασιών της τριετίας δίδεται στα Χρονικά του έτους 2004[21].

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

Συμβολή των οδών Αιόλου και Σοφοκλέους. Η Πύλη και η οδός προς Αχαρνές

Το 2001 ολοκληρώθηκε η κατασκευή του νέου κτιρίου Διοικήσεως της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος στη γωνία των οδών Αιόλου και Σοφοκλέους. Στο οικόπεδο από το έτος 1974 είχε διενεργηθεί ανασκαφική έρευνα, όπου είχαν αποκαλυφθεί σημαντικές αρχαιότητες που εμπλούτισαν τις γνώσεις μας σχετικά με την οχύρωση και την τοπογραφία της αρχαίας πόλης των Αθηνών[22].

Το 1998, μετά από πανελλήνιο αρχιτεκτονικό διαγωνισμό ιδεών, η Ε.Τ.Ε. αποφάσισε τελικά να ανεγείρει το νέο κτίριο. Βασική προϋπόθεση για την ανέγερση του νέου κτιρίου, σύμφωνα μάλιστα και με δύο σχετικές Υπουργικές Αποφάσεις, ήταν η πρόβλεψη να διατηρηθούν ορατά τα αποκαλυφθέντα αρχαία στο πρώτο υπόγειο με κύριο στόχο την ανάδειξη και προβολή τους. Έτσι, το 1998 η Εφορεία μας προχώρησε σε αρχαιολογικό καθαρισμό του οικοπέδου, προκειμένου να έλθουν στο φως και πάλι αρχαιότητες, οι οποίες είχαν καλυφθεί με αδρανή υλικά για την προστασία τους όλο το χρονικό διάστημα από την εποχή της αποκάλυψής τους έως σήμερα.

Τελικά, οι αρχαιότητες που αποκαλύφθηκαν στο συγκεκριμένο οικόπεδο, δηλαδή τα τμήματα του τείχους, του προτειχίσματος και της τάφρου, τα αναλήμματα της αρχαίας οδού καθώς και το τμήμα της αρχαίας οδού που διατηρεί τα ίχνη των αμαξοτροχών και εκκινούσε από την Αχαρνική Πύλη του τείχους, διατηρήθηκαν στο πρώτο υπόγειο του κτιρίου της Ε.Τ.Ε. Έτσι δίνεται μια ολοκληρωμένη εικόνα αυτού του τόσο σημαντικού τμήματος της αρχαίας πόλεως των Αθηνών σε συνδυασμό μάλιστα και με τη διατήρηση του τμήματος της Αχαρνικής οδού σε μικρή απόσταση βορειότερα, στην πλατεία Κοτζιά.

Για τον ανασκαφικό καθαρισμό, τα αρχαιολογικά συμπεράσματα, τα νέα ευρήματα που προέκυψαν και τον τρόπο κατασκευής του νέου κτιρίου που έγινε σε συνεργασία της Εφορείας μας με τη Διεύθυνση Αναστηλώσεως Αρχαίων Μνημείων, θα επακολουθήσει εκτενές άρθρο[23].

ΕΥΤΥΧΙΑ ΛΥΓΚΟΥΡΗ-ΤΟΛΙΑ

20. *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 14.

21. Βλ. παρακάτω, σ. 282-286.

22. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά σ. 115-120.

23. Σχετικό άρθρο με τίτλο «Η Πύλη και η Οδός προς Αχαρνές» έχει δημοσιευθεί στο τεύχος της Ε.Τ.Ε. για «Το νέο κτήριο Διοικήσεως», Αθήνα 1999.

2002

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Σήραγγα ΜΕΤΡΟ Σύνταγμα-Ασωμάτων

Στο διάστημα από το Σεπτέμβριο του 1999 έως τον Οκτώβριο του 2002 πραγματοποιήθηκε η διάνοιξη της σήραγγας του ΜΣΑ από το Σύνταγμα έως την πλατεία Ασωμάτων. Η διάνοιξη έγινε κυρίως με συμβατικά μέσα αφού διαπιστώθηκε ότι το υπέδαφος ήταν σαθρό και η διέλευση του Τ.Β.Μ. (Μετροπόντικα) θα δημιουργούσε στατικά προβλήματα στα κτίρια της περιοχής. Τα βάθη των σηράγγων κυμάνθηκαν από 20 έως 30 μ. και ολόκληρο το έργο παρακολουθήθηκε επί 24ώρου βάσεως από έμπειρα συνεργεία αρχαιολόγων[24] και εργατοτεχνιτών για τον πιθανό εντοπισμό αρχαίων.

Σε όλο το μήκος του έργου αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν, όσο αυτό ήταν δυνατόν λόγω των εξαιρετικά δυσμενών συνθηκών, 120 φρέατα (Εικ. 13), πολλά από τα οποία βρέθηκαν γεμάτα με αρχαία αντικείμενα (Εικ. 14), τα οποία στη συντριπτική τους πλειονότητα χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς - υστερορρωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους, χωρίς να απουσιάζουν και παλαιότερα.

Στο τμήμα της σήραγγας από το σταθμό του Συντάγματος έως την οδό Νίκης, όπου χρησιμοποιήθηκε αρχικά Τ.Β.Μ. (Μετροπόντικας), αποκαλύφθηκαν 6 φρέατα και δύο αγωγοί. Στα πηγάδια 1, 2 και 5 βρέθηκαν αγγεία ρωμαϊκών χρόνων και μαρμάρινα επιτύμβια μέλη.

Στο τμήμα από την οδό Ερμού μέχρι το Σύνταγμα αποκαλύφθηκαν 16 φρέατα και ένας αγωγός. Στα φρέατα 21, 24, 42 και 57 βρέθηκαν ρωμαϊκά και υστερορρωμαϊκά αγγεία (οινοχόες, πρόχοι, αμφορείς), στα φρέατα 32, 37 και 38 ελληνιστικά αγγεία. Περισυνελέγησαν επίσης μολύβδινα και χάλκινα αγγεία (κάδος, λυχνάρι, πινάκιο) και μαρμάρινα επιτύμβια μέλη.

Στο τμήμα από τη Μητρόπολη προς την οδό Ερμού (κάτω από την οδό Φωκίωνος) αποκαλύφθηκαν 5 φρέατα. Στα πηγάδια 2, 3 και 7 βρέθηκαν ρωμαϊκά αγγεία, λυχνάρια, ειδώλια, τμήματα γλυπτών και νομίσματα.

Στο τμήμα από την οδό Ερμού προς το Μοναστηράκι αποκαλύφθηκαν 41 φρέατα και δύο αγωγοί. Στα φρέατα 16, 17, 20, 33, 43, 44, 50, 52, 53, 55, 57, 58, 61, 63, 64, 65, 78, 82, 90 και 95 βρέθηκαν πολλά ρωμαϊκά, υστερορρωμαϊκά και βυζαντινά πήλινα αγγεία, χάλκινα και μολύβδινα αγγεία ή σκεύη, λυχνάρια, μαρμάρινα αρχιτεκτονικά, γλυπτά και επιτύμβια μέλη. Από τα φρέατα 60 και 96 περισυνελέγησαν παλαιότερα αντικείμενα, όπως ελληνιστικά σκυφίδια, από το πρώτο, λυχνάρια του 4ου-3ου αι. π.Χ. και τμήματα αρχαϊκής υδρίας του 6ου αι. π.Χ. από το δεύτερο. Ανεσκάφησαν επίσης δύο πήλινοι αγωγοί (1[Α] και 2), ο πρώτος ελλειψοειδούς διατομής με επίχωση που περιείχε αγγεία του 4ου-6ου αι. μ.Χ.

Στο τμήμα της σήραγγας γύρω από το σταθμό Μοναστηράκι

Εικ. 13. Αθήνα. Σήραγγα ΜΕΤΡΟ Σύνταγμα-Ασωμάτων. Το φρέαρ 14 κατά τη διάνοιξη της σήραγγας, στο Μοναστηράκι.

Εικ. 14. Αθήνα. Σήραγγα ΜΕΤΡΟ Σύνταγμα-Ασωμάτων. Αγγεία από το φρέαρ 42, επί της οδού Μητροπόλεως.

24. Το δύσκολο και επίπονο αυτό έργο έφεραν σε πέρας με εξαιρετική ευσυνειδησία οι αρχαιολόγοι Σ. Ασημακοπούλου, Σ. Γιαννάκου, Ε. Γιατρουδάκη, Ν. Δαλιάνη, Μ. Καπετανοπούλου, Αικ. Καρκάνη, Χρ. Κοντοχρήστος, Ν. Κωστελέτου, Σ. Μαρινάκης, Τ. Μιχαλακόπουλος, Γ. Μιχαλόπουλος, Β. Παλληκαροπούλου, Μ. Παναγιωτόπουλος, Ελ. Σερβετοπούλου, Α. Τίγκα, Χ. Χαραμή.

αποκαλύφθηκαν 8 φρέατα και ένα κοίλωμα που περιείχε μεγάλο αριθμό ρωμαϊκών αμφορέων. Στα φρέατα 10 και 36, εκτός από τα ρωμαϊκά αγγεία, υπήρχαν χάλκινα αγγεία και σκεύη καθώς και νομίσματα. Αξιομνημόνευτο εύρημα στο φρέαρ 10 αποτελούν 81 μεγάλοι πήλινοι δακτύλιοι με εγχάρακτα γράμματα που παραπέμπουν σε εργαστηριακή προέλευση. Το φρέαρ 56 περιείχε τέσσερα βυζαντινά αγγεία και μία μαρμάρινη φιάλη.

Στο τμήμα από το Μοναστηράκι έως την οδό Μιαούλη αποκαλύφθηκαν 6 φρέατα. Μεγάλος αριθμός αγγείων υστεροκλασικών, πρώιμων ρωμαϊκών και υστερορρωμαϊκών χρόνων περισυνελέγησαν από το πηγάδι 102.

Στο τμήμα της σήραγγας από την πλατεία Ασωμάτων προς το Μοναστηράκι αποκαλύφθηκαν 26 φρέατα. Από τα φρέατα 1, 12, 13, 18 και 83 περισυνελέγησαν αγγεία, λυχνάρια και ειδώλια ύστερων κλασικών-πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, ενώ ρωμαϊκά-υστερορρωμαϊκά ευρήματα έδωσαν τα πηγάδια 47, 86 και 97.

Στο τμήμα της σήραγγας από την πλατεία Ασωμάτων προς το Αιγάλεω αποκαλύφθηκαν 14 φρέατα. Τα αντικείμενα που περισυνελέγησαν από τα φρέατα 5, 62, 84 και 88 χρονολογούνται στους ύστερους κλασικούς-πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους, ενώ τα πηγάδια 54 και 89 έδωσαν ρωμαϊκά-υστερορρωμαϊκά ευρήματα και το πηγάδι 46 δύο πήλινα και δύο χάλκινα αγγεία.

Η διάνοιξη τόσων πολλών φρεάτων στην περιοχή αυτή σχετίζεται πιθανώς με την εκμετάλλευση του υδροφόρου ορίζοντα του Ηριδανού ποταμού και μαρτυρά την αγωνία των κατοίκων της Αθήνας για την αντιμετώπιση του προβλήματος της λειψυδρίας.

Συμβολή των οδών Λουΐζης Ριανκούρ και Πανόρμου

Τον Απρίλιο του 1995 κατά την κατασκευή της σήραγγας του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών, στη διασταύρωση των οδών Πανόρμου και Λουΐζης Ριανκούρ, λίγα μέτρα πριν από το Σταθμό Πανόρμου, τμήθηκε εγκάρσια αγωγός του Αδριανείου υδραγωγείου[25] και διακόπηκε η φυσική ροή του ύδατος. Σε βάθος 0,92 μ. εντοπίστηκε φρεάτιο επισκέψεως του υδραγωγείου καλυμμένο με τσιμέντο. Πρόκειται για λαξευτό όρυγμα, διαμ. 1,20 και βάθ. 17 μ. περίπου, τα τοιχώματα του οποίου είναι επενδεδυμένα με ορθογώνιες κεραμίδες και κονίαμα. Από το φρέαρ αυτό επιχειρήθηκε κάθοδος στο Αδριάνειο υδραγωγείο κατά την οποία εντοπίστηκε ο κεντρικός αγωγός του υδραγωγείου και τέσσερα ακόμη φρεάτια επισκέψεως. Ο αγωγός που αποκαλύφθηκε σε βάθος 15-17,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, διασταυρώθηκε με τη σήραγγα του ΜΕΤΡΟ που διανοίχθηκε σε βάθος 12-22 μ. και διαλύθηκε τμήμα του μήκ. 20 μ. Τα υπερχειλίζοντα ύδατα παροχετεύτηκαν για να συνεχιστούν οι τεχνικές εργασίες, με δέσμευση των υπευθύνων του έργου ότι, μετά την ολοκλήρωση του έργου, θα αποκατασταθεί και πάλι η φυσική ροή των υδάτων του υδραγωγείου.

Το έτος 2002, μετά την υποβολή και έγκριση μελέτης του ΜΕΤΡΟ και της ΕΥΔΑΠ, ξεκίνησαν οι εργασίες αποκατάστασης της φυσικής ροής του υδραγωγείου. Σύμφωνα με μελέτη προβλεπόταν η κατασκευή δύο φρεάτων εκατέρωθεν της διασταύρωσης του Αδριανείου με τη σήραγγα του ΜΕΤΡΟ και η σύνδεσή τους με αγωγούς που θα παροχέτευαν τα ύδατα πάνω από τη σήραγγα.

Μετά τη διάνοιξη του πρώτου φρεάτος με μηχανικά μέσα, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα[26] και σε βάθος 15 μ. αποκαλύφθηκε η θολωτή οροφή του Αδριανείου υδραγωγείου με κατεύθυνση και ρύση ΒΑ.-ΝΔ., η οποία παρακολουθήθηκε σε μήκος 5,60 μ., ενώ διαπιστώθηκε ότι τμήμα της, διαστ. 3,02× 0,70 μ., είχε καταρρεύσει.

Κατά την αποξήλωση τμήματος μήκ. 2,60 μ. για την κατασκευή του συστήματος αποστράγγισης των υδάτων, διαπιστώθηκαν 2 κατασκευαστικές φάσεις του αγωγού.

Παλαιότερη φάση: Πρόκειται για λαξευτό όρυγμα στο φυσικό σχιστόλιθο, μέγ. εξωτ. πλ. 1,25, εσωτ. πλ. 0,62 και μέγ. ύψ. 1,26 μ., τα κάθετα τοιχώματα του οποίου είχαν επενδυθεί με οπτοπλίνθους. Η οροφή ήταν κατασκευασμένη από τοξωτά πλίνθινα στοιχεία συνδεδεμένα με ερυθρωπό ασβεστοκονίαμα και ο πυθμένας του αγωγού ήταν στρωμένος με τετράγωνες πήλινες πλάκες.

Νεότερη φάση: Οι ανάγκες ασφαλούς ροής των υδάτων επέβαλαν τη διεύρυνση του αγωγού κατά πλάτος (το εσωτερικό πλάτος της νέας κατασκευής διαμορφώθηκε πλέον στα 0,85 μ.), ενώ το κεντρικό τοξωτό τμήμα της προγενέστερης κατασκευής αφαιρέθηκε προκειμένου να ενοποιηθούν οι δύο χώροι και να αυξηθεί το ύψος του αγωγού. Τα τοιχώματα της νέας κατασκευής αποτελούν ορθογώνιοι λίθοι, πάνω στους οποίους πατά η αψιδωτή οροφή κατασκευασμένη από υπόλευκους πώρινους θολίτες που συνδέονται με ασβεστοκονίαμα. Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας διαλύθηκε από τα ανασκαφικά συνεργεία το ήδη διαταραγμένο τμήμα και αποδόθηκε για τη συνέχιση των τεχνικών εργασιών, ενώ άλλο τμήμα του υδραγωγείου εγκιβωτίστηκε και διατηρήθηκε στη θέση του.

25. Πρόκειται για το μεγάλο τεχνικό έργο που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα από το 125 έως το 140 μ.Χ. και έφερνε νερό από τους πρόποδες της Πάρνηθας και του Πεντελικού στη δεξαμενή του Λυκαβηττού μετά από πορεία 20 περίπου χιλιομέτρων. Κλάδος του Αδριανείου υδραγωγείου είχε εντοπιστεί παλαιότερα στην οδό Λουΐζης Ριανκούρ, όπου είχαν βρεθεί τέσσερα φρεάτια επισκέψεως του υδραγωγείου. Βλ. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 30-31.

26. Την ανασκαφική έρευνα πραγματοποίησαν, κάτω από εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες, οι αρχαιολόγοι Ε. Γιατρουδάκη, Χρ. Κοντοχρήστος, Γ. Μιχαλόπουλος και Μ. Παναγιωτόπουλος.

Οδοί Βασ. Σοφίας - Ακαδημίας - Κριεζώτου - Πανεπιστημίου - Βουκουρεστίου, σκάμμα Φυσικού Αερίου

Στο διάστημα από 5-12/12/2002 πραγματοποιήθηκε διάνοιξη σκαμμάτων στην ευρύτερη περιοχή της Βουλής των Ελλήνων για την τοποθέτηση δικτύου παροχής φυσικού αερίου από την Ε.Π.Α. Αττικής. Το πλάτος των ορυγμάτων κυμαινόταν από 0,50-0,60 μ. και το βάθος διάνοιξης από 0,70-1 μ. Επειδή η περιοχή βρίθει αρχαιολογικών ευρημάτων, κρίθηκε απαραίτητη η επί 24ωρου βάσεως παρακολούθηση των εργασιών[27].

Κατά την παρακολούθηση εντοπίστηκαν σποραδικές αρχαιότητες και, όπου ήταν αναγκαίο, πραγματοποιήθηκε σύντομη ανασκαφική έρευνα. Ανεσκάφησαν συνολικά 6 τοίχοι, 6 αγωγοί και ένας τάφος.

Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν:

Στη συμβολή της Βασ. Σοφίας με την οδό Ηροδότου, μπροστά από το Μέγαρο Σταθάτου, σε βάθος 0,48 μ., πειόσχημος αγωγός (Α 6), με κατεύθυνση και ρύση Ν.-Β., κτιστός από οπτοπλίνθους και ασβεστοκονίαμα και με κάλυψη από πλακοειδείς μαρμαρόλιθους.

Στη συμβολή της Βασ. Σοφίας με την οδό Κουμπάρη, σε βάθος 0,65 μ. από το οδόστρωμα, τοίχος (2) ισχυρής κατασκευής από αργούς λίθους και λάσπη σε αναμοχλευμένη επίχωση χωρίς ευρήματα.

Επί της Βασ. Σοφίας 17, στο ύψος του Μουσείου Μπενάκη, σε βάθος 0,60-0,90 μ., κτιστός πειόσχημος αγωγός (Α1) με κατεύθυνση και ρύση ΝΔ.-ΒΑ.

Στο ύψος της Βασ. Σοφίας 13 (μπροστά από την Ιταλική πρεσβεία), σε βάθος 0,47-0,60 μ., δύο τοίχοι (3 και 4) από αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα και πήλινος πειόσχημος αγωγός (Α2) με κατεύθυνση και ρύση ΝΑ.-ΒΔ.

Στο ύψος της Βασ. Σοφίας 11, περίπου στη συμβολή της με την οδό Σέκερη, σε βάθος 0,55-0,78 μ., δύο επάλληλοι τοίχοι (6 και 7) από αργούς λίθους και λάσπη ο πρώτος και ισχυρή αργολιθοδομή με κονίαμα ο δεύτερος.

Στο ύψος της Βασ. Σοφίας 7 (μπροστά από τη Γαλλική πρεσβεία, σε βάθος 0,52-1,40 μ., κτιστός λίθινος αγωγός (Α5) με καμαροειδή κάλυψη από λίθους, λάσπη και ασβεστοκονίαμα και κατεύθυνση Ν.-Β.

Στο ύψος της οδού Κριεζώτου 7, σε βάθος 0,55 μ., κτιστός αγωγός (Α6) με κατεύθυνση και ρύση Ν.-Β., από αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα και κάλυψη από πλακοειδείς λίθους.

Στη συμβολή των οδών Κριεζώτου και Βαλαωρίτου, σε βάθος 0,90 μ., πήλινος αγωγός (Α5) με κάλυψη από καμπύλες κεραμίδες και κατεύθυνση Ν.-Β.

Τέλος, επί του οδοστρώματος της οδού Βουκουρεστίου, σε απόσταση 18,90 μ. από τη συμβολή της με την οδό Σταδίου, σε βάθος 0,78-0,98 μ. πώρινη μονολιθική σαρκοφάγος με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ., τοποθετημένη σε όρυγμα στο φυσικό σχιστόλιθο. Ερευνήθηκε τμήμα της, όσο εντοπίστηκε μέσα στο σκάμμα, που περιείχε σκελετό από το ύψος των γονάτων και κάτω και είχε ως κτερίσματα σιδερένια στλεγγίδα σε θραύσματα και δύο πώρινα αλάβαστρα. Η ταφή χρονολογείται στους ύστερους κλασικούς χρόνους.

Τα ευρήματα ήταν αναμενόμενα για την περιοχή, αφού και σε παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες είχαν εντοπιστεί τάφοι του παρόδιου νεκροταφείου της οδού προς τα Μεσόγεια, οικιστικά κατάλοιπα και υδραυλικά έργα.

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

Λεωφόρος Αμαλίας, στην περιοχή της Πύλης του Αδριανού, σκάμμα σύγχρονου Τροχιόδρομου Αθηνών

Κατά τις εργασίες κατασκευής του σύγχρονου Τροχιόδρομου Αθηνών[28] πλησίον της Πύλης του Αδριανού ήλθαν στο φως σε μικρό χρονικό διάστημα ερείπια αρχαίων κτισμάτων και λείψανα της οχύρωσης της πόλης των Αθηνών. Παρά τους πιεστικούς ρυθμούς, η ανασκαφή διενεργήθηκε με την απαιτούμενη προσοχή, ώστε να εξαχθούν χρήσιμα συμπεράσματα με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα.

Α. Τμήμα του τείχους του Χασεκή (Εικ. 15-16)

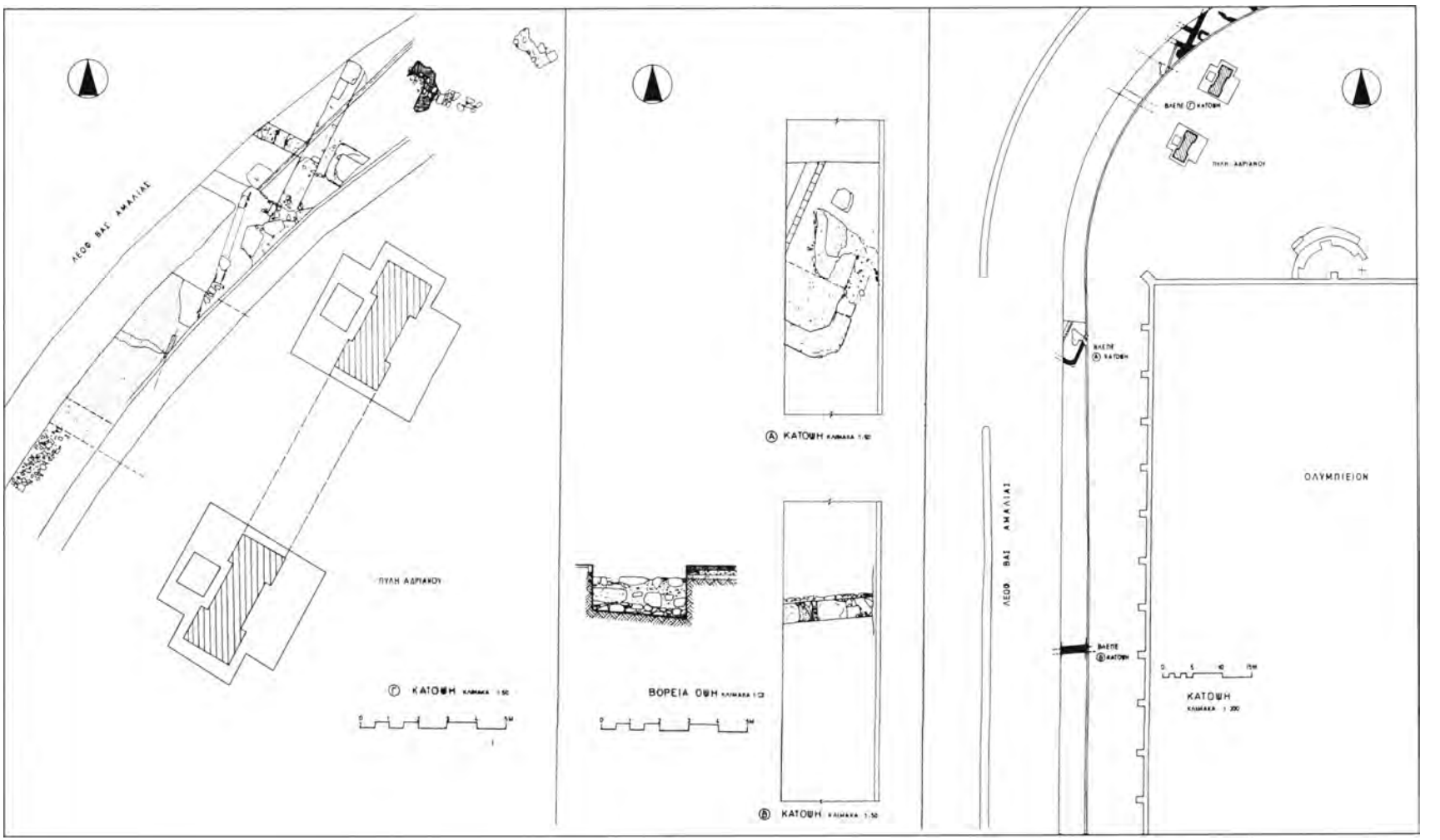
Σε απόσταση 66,20 μ. νότια από την Πύλη του Αδριανού και 7,70 μ. δυτικά από τον περίβολο του Ολυμπιείου, σε σκάμμα της Τραμ ΑΕ επί της Λεωφόρου Αμαλίας και σε βάθος 0,50 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα, αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε τμήμα τείχους. Το τείχος έχει κατεύθυνση Α.-Δ., ορατού μήκ. 3,10 και πλ. 0,60 μ. Είναι κατασκευασμένο από αργούς λίθους, κεραμίδες, μαρμάρινα αρχιτεκτονικά ως υλικό δομής σε β΄ χρήση και άλλο ποικίλο υλικό, εδράζεται δε σε βάθος 1,98 μ. πάνω σε παλαιότερες επιχώσεις. Η θεμελίωσή του αποτελείται από μικρούς και μεγάλους λίθους σε σειρές, τρεις στη δυτική και δύο στην ανατολική πλευρά.

Στις επιχώσεις του σκάμματος πλησίον του τείχους βρέθηκαν όστρακα αγγείων κυρίως βυζαντινών, μεταβυζαντινών και παλαιοχριστιανικών χρόνων, καθώς και μικρό χάλκινο αντικείμενο, ίσως διακοσμητικό ένδυσης.

Από την τοιχοποιία αλλά και τα τοπογραφικά σχέδια της περιοχής, το εύρημα ταυτίζεται με το τούρκικο τείχος που κτί-

27. Η παρακολούθηση και οι μικρές ανασκαφικές έρευνες, όπου απαιτήθηκαν, πραγματοποιήθηκαν από τον αρχαιολόγο Μ. Παναγιωτόπουλο και τον αρχιτεχνίτη-συντηρητή της Εφορείας Στ. Δουρέκα υπό την εποπτεία της υπογράφουσας.

28. Την ευθύνη για την παρακολούθηση των εκσκαφικών εργασιών για την κατασκευή του σύγχρονου Τροχιόδρομου Αθηνών κατά τη χρονική περίοδο 2002-2004 αλλά και για τη διενέργεια των σωστικών ανασκαφών είχαν οι αρχαιολόγοι της ΤΡΑΜ ΑΕ, Π. Κουτσιανά και Κ. Βλαχάκη, υπό την εποπτεία της Γ΄ ΕΠΚΑ.

Εικ. 15. Αθήνα. Λεωφόρος Αμαλίας, στην περιοχή της Πύλης του Αδριανού, σκάμμα σύγχρονου Τροχιόδρομου Αθηνών. Κατόψεις της ανασκαφής και βόρεια όψη της κάτοψης Α (του τείχους του Χασεκή).

Εικ. 16. Αθήνα. Λεωφόρος Αμαλίας στην περιοχή της Πύλης του Αδριανού, σκάμμα σύγχρονου Τροχιόδρομου Αθηνών. Τμήμα του τείχους του Χασεκή.

στηκε από το βοεβόδα των Αθηνών Χασεκή το 1778 και του οποίου η συνέχεια βρέθηκε πρόσφατα στην οδό Διονυσίου Αρεοπαγίτου. Η πορεία του, γνωστή από λεπτομερείς περιγραφές και τα σχέδια των περιηγητών αλλά και από τις ανασκαφές[29], ακολουθούσε την πορεία της σημερινής Λεωφόρου Αμαλίας. Η Πύλη μάλιστα του Αδριανού, η γνωστή Καμαρόπορτα ή Πύλη της Βασιλοπούλας των Μεσαιωνικών χρόνων, αποτελούσε μία από τις επτά πύλες του τουρκικού τείχους (του Χασεκή). Φαίνεται ότι σύντομα εγκαταλείφθηκε, αφού φράχθηκε με τοίχο, όπως βλέπουμε σε απεικονίσεις των περιηγητών.

Β. Δεξαμενή (Εικ. 15)

Στο ίδιο σκάμμα, σε απόσταση 28,30 μ. νότια από την Πύλη του Αδριανού και σε βάθος -0,86 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα, αποκαλύφθηκε τμήμα ορθογώνιας δεξαμενής με γωνιακή απότμηση, με προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ., πλ. 3,50 μ., φαινόμενου μήκ. 6,50 μ. (Εικ. 15). Οι τοίχοι της κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και κεραμίδες, φέρουν λευκό επίχρισμα στην πάνω επιφάνεια και υδραυλικό κονίαμα στις παρειές. Με υδραυλικό κονίαμα είναι επίσης επιχρισμένο και το δάπεδο που εντοπίσθηκε σε βάθος -1,66 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα. Στο κέντρο περίπου της δεξαμενής εντοπίσθηκαν ψηλότερα δύο επάλληλα δάπεδα σε βάθη -0,86-0,88 μ. και μέγιστο ορατό μήκος 2,15 μ. Στην εσωτερική παρειά της νότιας πλευράς, λίγα εκατοστά πάνω από τον πυθμένα εντοπίσθηκε οπή εκροής.

Στις επιχώσεις της δεξαμενής βρέθηκαν άφθονα όστρακα βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, καθώς και ένα νόμισμα του 11ου αι. μ.Χ.[30]. Η κατασκευή της δεξαμενής ανάγεται πιθανότατα στους ρωμαϊκούς ή υστερορρωμαϊκούς χρόνους, η χρήση της ωστόσο φαίνεται να συνεχίζεται και στη βυζαντινή περίοδο.

Γ. Οδός και παρόδια κτίσματα παρά την Πύλη Αδριανού

Μπροστά από την Πύλη του Αδριανού και σε απόσταση 3 έως 5 μ. από αυτήν αποκαλύφθηκαν σε σκάμμα του Τροχιόδρομου Αθηνών, επί της Λεωφόρου Αμαλίας, τμήμα της οδού που οδηγούσε δια της πύλης εκτός των τειχών καθώς και αποσπασματικά κατάλοιπα παρόδιων κτισμάτων (Εικ. 15). Συγκεκριμένα, εντοπίσθηκαν σε βάθος -1,47 έως 1,51 μ. οδοστρώματα σε μήκος 1,70 μ. σε επάλληλες στρώσεις κατασκευασμένα από χαλίκια, σπασμένες κεραμίδες, μικρά όστρακα αγγείων, λατύπες, άμμο και χώμα. Ανήκουν στην υστερορρωμαϊκή φάση της οδού, αφού στις επιχώσεις της βρέθηκαν όστρακα αγγείων κλασικών, ελληνιστικών και κυρίως ρωμαϊκών χρόνων. Η οδός αυτή ακολουθεί την ίδια πορεία με ένα αρχαίο μονοπάτι που οδηγούσε στα κλασικά χρόνια από το εσωτερικό της πόλης στην πύλη του Θεμιστόκλειου τείχους και στα χρόνια του Αδριανού στη νέα πόλη και το οποίο είχε καθορίσει και τη θέση της ίδιας της πύλης.

Τρία μέτρα βορειοδυτικά από τη βόρεια παραστάδα της πύλης εντοπίσθηκαν σε βάθος 0,75 έως 1,05 μ. θεμέλια κτισμάτων με νεότερες προσθήκες που σώζονται αποσπασματικά, τμήμα μικρής δεξαμενής και πειόσχημος αγωγός που χρονολογούνται στον 4ο αι. μ.Χ. Από το κτίσμα διατηρούνται μόνο δύο τοίχοι, κατασκευασμένοι από αργούς λίθους, πωροπλίνθους, κεραμίδες και κονίαμα. Στις επιχώσεις των παραπάνω κατασκευών βρέθηκαν άφθονα όστρακα αγγείων κυρίως υστερορρωμαϊκών αλλά και βυζαντινών χρόνων. Νότια μάλιστα της δεξαμενής σε μικρή ημικυκλική κατασκευή, ίσως εστία, βρέθηκαν συγκεντρωμένα πέντε σχεδόν ακέραια αγγεία, τρεις οινοχόες και δύο αμφορείς, που χρονολογούνται στον 4ο αι. μ.Χ. Τα παρόδια αυτά κτίσματα ανήκουν στον οικισμό που αναπτύχθηκε σε αυτήν την περιοχή της Αθήνας ήδη από την Αδριάνεια εποχή και παρέμεινε σε χρήση έως και τα βυζαντινά χρόνια.

Τέλος, λόγω του εντοπισμού των αρχαίων αμέσως κάτω από το σημερινό οδόστρωμα αλλά και της ύπαρξης του ίδιου του μνημείου που κινδύνευε άμεσα από τους κραδασμούς του Τραμ καταργήθηκε, ύστερα από γνωμοδότηση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου και απόφαση της Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟ, η διαδρομή του Τραμ επί της Λεωφόρου Αμαλίας μπροστά από την Πύλη του Αδριανού και αποφασίσθηκε νέα χάραξη που προέβλεπε τη διέλευσή του από τις λεωφόρους Βασ. Όλγας και Αρδηττού.

29. Ό. Ζαχαριάδου, στο Λ. Παρλαμά - Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Η Πόλη κάτω από την Πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών*, Αθήνα 2003², Σταθμός Σύνταγμα, σ. 160 και σημ. 12, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία· Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήνα 1960· Δ. Καμπούρογλου, *Αι Αθήναι κατά τα έτη 1775-1795*, Αθήναι 1931.

30. Ανώνυμος follis του 11ου αι. μ.Χ. Ο εμπροσθότυπος φθαρμένος. Στον οπισθότυπο διακρίνεται κοκκιδωτό μετάλλιο του Νικ. Βοτανιάτη, 1078-1081 μ.Χ.

Εικ. 17. Αθήνα. Οδός Λεμπέση, σκάμμα σύγχρονου Τροχιόδρομου Αθηνών. Τμήμα αρχαίου τείχους (από Α.).

Οδός Λεμπέση, σκάμμα σύγχρονου Τροχιόδρομου Αθηνών

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν από την ΤΡΑΜ ΑΕ για την τοποθέτηση δικτύου της ΔΕΗ στην οδό Λεμπέση[31] ήλθε στο φως τμήμα της οχύρωσης της αρχαίας πόλης των Αθηνών (Εικ. 17). Συγκεκριμένα, σε απόσταση 4,60 μ. δυτικά της διασταύρωσης των οδών Λεμπέση και Ιωσήφ των Ρωγών και σε βάθος κυμαινόμενο από 0,77 έως 1,27 μ. εντοπίσθηκε τμήμα του ανατολικού σκέλους του τείχους των Αθηνών, του 4ου αι. π.Χ. με μετασκευές και επιδιορθώσεις σε μεταγενέστερες εποχές. Το τείχος, κατασκευασμένο από ορθογώνιους λαξευτούς κροκαλοπαγείς ογκόλιθους, σώζεται σε ύψος τριών δόμων (ύψ. 1,50 μ.). Είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,80 μ. εντός του σκάμματος, συνέχιζε δε προφανώς κάτω από το βόρειο και νότιο πεζοδρόμιο της οδού Λεμπέση. Τμήμα του έχει καταστραφεί από την κατασκευή πυκνού δικτύου σύγχρονων αγωγών που διέρχονται στη θέση αυτή κάτω από το σημερινό οδόστρωμα.

Σε επιχώσεις εντός του τείχους βρέθηκαν όστρακα αγγείων με ερυθρόμορφες και μελανόμορφες παραστάσεις του 4ου αι. π.Χ., δύο πυραμιδοειδείς αγνύθες (3ος αι. π.Χ.), ένα πήλινο ατρακτόσχημο μυροδοχείο του α΄ μισού του 2ου αι. π.Χ. καθώς και λίγα όστρακα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

31. Στην περιοχή αυτή έχουν αποκαλυφθεί πολλά τμήματα της αρχαίας οχύρωσης των Αθηνών: στην οδό Βούρβαχη 2 (*ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 28), Βούρβαχη 2 και Συγγρού (*ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 32), Βούρβαχη 3 (*ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 70), Βούρβαχη 5-7-9 (*ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 43-47) και Ιωσήφ των Ρωγών (σκάμμα ΕΥΔΑΠ. *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 65-68).

Εικ. 18. Αθήνα. Οδός Ιωσήφ των Ρωγών 16-18, σκάμμα σύγχρονου Τροχιόδρομου Αθηνών. Δεξαμενές, αβαθείς κοιλότητες, τοίχοι (από ΝΔ.).

Ανατολικά του τείχους εντοπίσθηκαν ορθογώνιοι κροκαλοπαγείς ογκόλιθοι, πεσμένοι ή στη θέση τους, και λιθοσωρός σε σχεδόν παράλληλη διάταξη με το τείχος. Προφανώς οι ογκόλιθοι προέρχονται από το τείχος και ίσως μετακινήθηκαν όταν τοποθετήθηκε σύγχρονος αγωγός ύδρευσης. Περισυνελέγη άφθονη κεραμική που χρονολογείται από τον 5ο αι. π.Χ. έως τα ρωμαϊκά χρόνια.

Οδός Ιωσήφ των Ρωγών 16-18, σκάμμα σύγχρονου Τροχιόδρομου Αθηνών

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την κατασκευή του υποσταθμού της ΔΕΗ και του ΤΡΑΜ στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου της ανωτέρω οδού, ήλθαν στο φως υπολείμματα αρχαίων δεξαμενών και άλλων κτισμάτων που ανήκουν σε τρεις οικοδομικές φάσεις (Εικ. 18).

Στη βόρεια παρειά του σκάμματος, σε κυμαινόμενα βάθη -0,48 έως -1,16 μ. αποκαλύφθηκε η νοτιοανατολική γωνία ορθογώνιας δεξαμενής, της οποίας οι τοίχοι συνεχίζονται προς Β. κάτω από το άσκαφτο τμήμα του οικοπέδου. Τα τοιχώματα της δεξαμενής και το δάπεδο, που αποκαλύφθηκε σε βάθος -1,31 μ., ήταν επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα. Η δεξαμενή κατασκευάστηκε πιθανότατα στους κλασικούς χρόνους αφού στο εσωτερικό της αλλά και στο συνδετικό υλικό των τοίχων της βρέθηκαν όστρακα αγγείων κλασικών χρόνων.

Νότια της δεξαμενής εντοπίσθηκαν τέσσερις αβαθείς κοιλότητες, σχεδόν όμοιων διαστάσεων, λαξευμένες στο φυσικό βράχο, σε βάθη κυμαινόμενα από 1,19 έως 1,32 μ. και σε ίση απόσταση μεταξύ τους, που προορίζονταν πιθανότατα για εργαστηριακή χρήση. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν όστρακα αγγείων κυρίως κλασικών αλλά και ρωμαϊκών χρόνων.

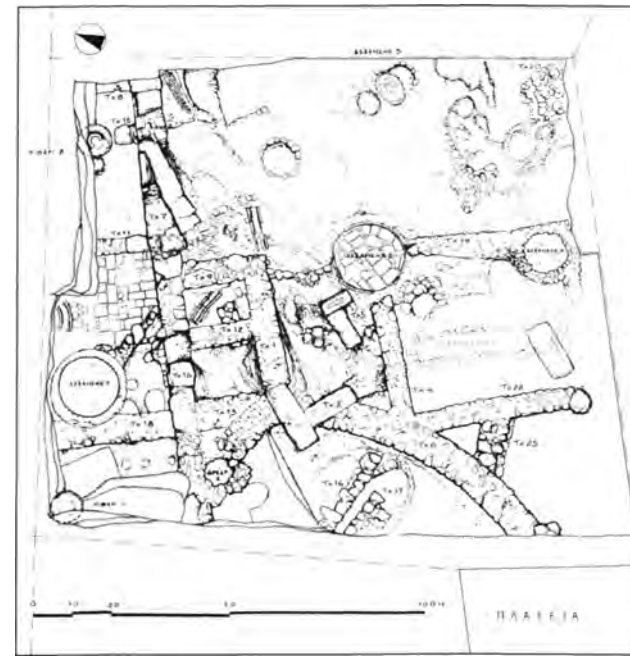
Δυτικά των κοιλοτήτων αποκαλύφθηκε δάπεδο κατασκευα-

σμένο από χώμα, πετραδάκια και ασβεστοκονίαμα σε βάθος -1 μ. Στο επίπεδο του δαπέδου εντοπίσθηκε το στόμιο απιόσχημης δεξαμενής λαξευμένης στο φυσικό βράχο, της οποίας τα τοιχώματα είναι επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα. Το δάπεδο κάλυπτε πιθανότατα τις προαναφερθείσες κοιλότητες και ανήκε στη δεύτερη φάση χρήσης του χώρου. Από την επιφάνεια του δαπέδου περισυνελέγησαν όστρακα κλασικών χρόνων.

Στα νοτιοδυτικά του σκάμματος επί του δαπέδου εδράζονται δύο κυβόλιθοι που εντοπίσθηκαν σε βάθη -0,74 και -0,85 μ. Δυτικά τους εντοπίσθηκαν ίχνη πυράς με λίγα όστρακα κλασικών αγγείων στο εσωτερικό τους.

Βόρεια των ογκολίθων εντοπίσθηκαν δύο τοίχοι σε βάθη κυμαινόμενα 0,53-0,76 μ. και 0,69-0,83 μ. αντίστοιχα που σχηματίζουν ορθή γωνία και σώζονται αποσπασματικά. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από μικρούς ακατέργαστους λίθους, κεραμίδες με συνδετικό υλικό χώμα και εδράζονται επί του προαναφερθέντος δαπέδου. Ανήκουν προφανώς σε μεταγενέστερη φάση από αυτήν του δαπέδου και της απιόσχημης δεξαμενής.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ

Εικ. 19. Αθήνα. Οδός Φαρμάκη 5. Κάτοψη της ανασκαφής.

Οδός Μητροπόλεως 23

Το οικόπεδο επί της ανωτέρω οδού, σχήματος Γ, με έξοδο στην οδό Πατρώου είχε ανασκαφεί το 1992. Απεκαλύφθησαν τότε εννέα «αποσπασματικοί και πτωχής διατηρήσεως τοίχοι»[32]. Η έρευνα είχε περιοριστεί στα 2/3 περίπου του οικοπέδου (προς την οδό Μητροπόλεως), αφήνοντας άσκαφτο το νότιο τρίτον και την έξοδο προς την Πατρώου. Τα αποκαλυφθέντα οικοδομικά στοιχεία είχαν διαλυθεί. Έκτοτε η ιδιοκτήτρια εταιρεία δεν προχώρησε σε οικοδόμηση. Φέτος η εταιρεία επανήλθε, ερευνήθηκε επομένως και το απομένον νότιο τρίτο του οικοπέδου. Εδώ η κιμηλιά ανέρχεται αισθητά προς Ν. Απεκαλύφθησαν ελάχιστα συμπληρωματικά κατ' έκτασιν της παλαιότερης έρευνας στοιχεία επί της κιμηλιάς, ήτοι λίγα σπαράγματα τοίχων, εκ των οποίων δύο σχηματίζουν γωνία δωματίου με δάπεδο, δύο αγωγοί από Β.-Ν., ο ένας πειόσχημος, ο οποίος ελισσόμενος οφιοειδώς μετατρέπεται προς τη νότια παρυφή του οικοπέδου σε υπόγειο, ο δεύτερος πεταλόσχημος, καθώς και μια απιόσχημη δεξαμενή και ένα φρέαρ.

Εικ. 20. Αθήνα. Οδός Φαρμάκη 5. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Οδός Φαρμάκη 5 (Πλάκα) (οικόπεδο Σκαλίδη)

Το παρόν οικόπεδο έχει εμβαδόν 180 τ.μ. και βρίσκεται παρά το βυζαντινό ναό της Αγίας Αικατερίνης. Η επίχωση έως βάθους -1,70 μ. ήταν διαταραγμένη. Στη στάθμη αυτή εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα (Εικ. 19-20) και ακολούθησε πλήρης ανασκαφή έως την κιμηλιά που εμφανίστηκε σε μέσο βάθος -2,30 μ. Πρόκειται για μέτρια διατηρούμενα στοιχεία δύο περιόδων, υστερορρωμαϊκής και βυζαντινής. Το μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου καταλαμβάνεται από τα ογκώδη θεμέλια υστερορρωμαϊκού οικοδομήματος. Οι τοίχοι του εδράζονται επί της κιμηλιάς, σε ορισμένα σημεία με λαξευτές κοίτες θεμελίωσης. Παρά την αναμόχλευση των επιχώσεων και το μικρό (έως 0,50 μ.) σωζόμενο ύψος των τοίχων, είναι σαφές ότι πρόκειται για τμήμα κάποιου σημαντικού και εκτεταμένου υστερορρωμαϊκού κτιριακού συγκροτήματος, στοιχεία του οποίου είχαν βρεθεί παλαιότερα στο γειτονικό οικόπεδο στη

32. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 24.

συμβολή των οδών Φαρμάκη και Αφροδίτης[33]. Στο παρόν οικόπεδο η εμφανισθείσα, πολύ αποσπασματική κάτοψη, παρέχει την εικόνα μικρών διαδοχικών χώρων, ίσως κλωβών θεμελίωσης με εφαπτόμενους τοίχους που εμφανίζουν γωνιώσεις, ενώ ένας διαγράφει ευρύ τόξο. Κατά διαστήματα απαντούν πεσσοί. Δάπεδα σώθηκαν σε δύο μόνο σημεία, ένα βοτσαλωτό και ένα από οπτοπλίνθους. Σε δύο επίσης σημεία ανεσκάφησαν πυκνά στρώματα καταστροφής της ανωδομής, περιέχοντα πλήθος πλίνθων και κεράμων καθώς και αρκετά μεγάλο θραύσμα τοιχογραφίας με μίμηση ορθομαρμαρώσεως και φλεβωτού λίθου. Από μικρά ευρήματα αναφέρονται διάφορα μαρμάρινα γλυπτά θραύσματα και επιτύμβιος κιονίσκος με επιγραφή *... ΑΠΑΜΕΥΣ*, λίγα φθαρμένα νομίσματα και φυσικός αστράγαλος με εγχάρακτη επιγραφή *ΕΡΩΣ*. Μεταξύ των θεμελίων του υστερορρωμαϊκού οικοδομήματος ανεσκάφησαν επί της κιμηλιάς δύο αδιατάρακτες ελληνιστικές νησίδες και βρέθηκαν μικρά τμήματα πήλινων πειόσχημων αγωγών. Κατά τα λοιπά η θεμελίωσή του κατέστρεψε κάθε προγενέστερο στρώμα, επί της κιμηλιάς όμως υπήρχαν γραπτά μυκηναϊκά όστρακα. Τη βυζαντινή περίοδο στα ερείπια του υστερορρωμαϊκού οικοδομήματος έλαβαν χώρα κάποιοι καθαρισμοί και μετασκευές. Η νέα χρήση του χώρου φαίνεται εργαστηριακού, όχι όμως σαφώς διακριβωμένου χαρακτήρα. Βρέθηκαν δύο πίθοι, δύο κυκλικές δεξαμενές (η μία με δάπεδο οπτοπλίνθων), πρόχειροι τοίχοι και διάφορα λαξεύματα στην κιμηλιά.

Οδός Ερμού 20

Σε βάθος -4,15 μ. εντοπίστηκε το κατώτερο μόνον τμήμα μεγάλης απιόσχημης δεξαμενής λαξευμένης στην κιμηλιά, επιχρισμένης εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα. Διάμετρος πυθμένα 3 μ., ο πυθμένας σε βάθος -4, 50 μ. περίπου.

Οδός Αγγέλου Γέροντα 6 (Πλάκα)

Σε ανακατασκευή νεοκλασικής οικίας για τη στέγαση του Πολιτιστικού Ιδρύματος της ΕΤΒΑ εντοπίστηκε σε υπόγειο, εδραζόμενος σε βάθος -2,40 μ. πειόσχημος αγωγός διατομής 0,30×0,20 μ. από πήλινα σώματα μήκ. 0,54 μ. με εξωτερικές ενισχύσεις στους αρμούς. Ο Α.-Δ. αγωγός, αποκαλ. μήκ. 4,20 μ., σώζει κατά το μισό περίπου μήκος του επίπεδη κάλυψη κεράμων και μαρμάρινων πλακιδίων και πιθανότατα ανήκει στο ρωμαϊκό βαλανείο του οικοπέδου στη συμβολή των οδών Κυδαθηναίων 18 και Αγγέλου Γέροντα[34]. Ο αγωγός διατηρήθηκε σε κατάχωση. Κατά την καθαίρεση εσωτερικών τοίχων του νεοκλασικού περισυνελέγησαν ορισμένα μαρμάρινα θραύσματα.

Οδός Πουλοπούλου, σκάμμα αποχέτευσης Δήμου Αθηναίων

Το σκάμμα διανοίχθηκε μεταξύ Ακταίου και Αποστόλου Παύλου. Εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία τρεις τοίχοι και αποθηκευτικός αμφορέας σε ανάστροφη θέση.

Οδός Ακάμαντος, σκάμμα αποχέτευσης Δήμου Αθηναίων

Στο μεταξύ Αποστόλου Παύλου και Πυγμαλίωνος σκάμμα απεκαλύφθησαν τα εξής: παρά τη διασταύρωση με την Αποστόλου Παύλου δύο πρόχειροι τοίχοι από αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα και πήλινος πεταλόσχημος αγωγός. Προ του αριθ. 3, λοξά προς το σκάμμα (με κατεύθυνση Β.-Ν.) και σε βάθος -0,40 μ. ογκωδέστατος τοίχος, πάχ. 3 μ. περίπου, θεμελιωμένος επί της κιμηλιάς. Με μικρή διεύρυνση του σκάμματος αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,50 μ. Δομείται από δρομικές πωρολιθικές και ασβεστολιθικές πλίνθους. Καταστροφή στον άξονα της οδού αποδεικνύει ότι είχε εντοπιστεί κατά τη διάνοιξη δικτύων κοινής ωφελείας και στο παρελθόν. Εξωτερικά και παράλληλα κατά μήκος του και σχεδόν σε επαφή πήλινος πειόσχημος αγωγός.

Οδός Νηλέως, σκάμμα αποχέτευσης Δήμου Αθηναίων

Στο μεταξύ Αμφικτύονος και Ηρακλειδών σκάμμα εντοπίστηκαν τα εξής: Προ του αριθ. 3 περισυνελέγη το μισό αποθηκευτικού αμφορέα. Προ του αριθ. 7 και σε βάθος -1,54 μ. δάπεδο από ορθογώνιες οπτοπλίνθους με ελαφρά ρύση, ασφαλώς από ρωμαϊκό κτίριο. Οι οπτόπλινθοι, διαστ. 0,50×0,40 και 0,47×0,43 μ., πατούν σε παχύ κονίαμα, ενώ η κιμηλιά εμφανίζεται κατά 0,50 μ. χαμηλότερα του δαπέδου. Το δάπεδο διατηρήθηκε. Προ του αριθ. 9 εμφανίστηκε λοξά στο σκάμμα μαρμάρινη λιθόπλινθος, ίσως τμήμα τοίχου.

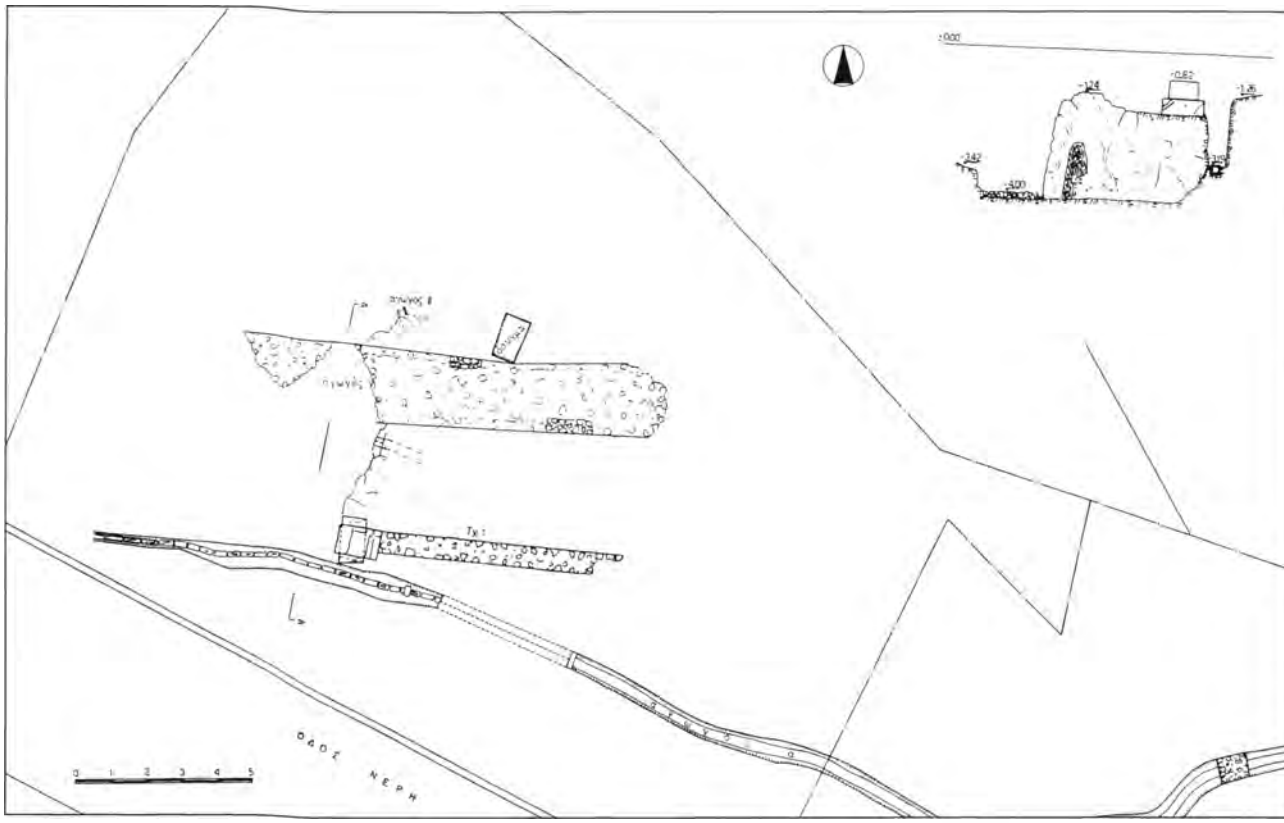
Οδός Φαίδρας, σκάμμα αποχέτευσης Δήμου Αθηναίων

Καθ' όλο το μήκος της μικρής και αδιεξόδου οδού ανοίχθηκε σκάμμα, οι επιχώσεις του οποίου έγεμαν πλίνθων, κεράμων και ρωμαϊκών κυρίως οστράκων. Προ του αριθ. 7 εντοπίστηκαν σε βάθος -2,40 μ. και κάθετα προς το σκάμμα δύο παράλληλοι μεταξύ τους σε απόσταση 1,50 μ. κονιαμένοι εσωτερικά τοίχοι, πιθανώς δεξαμενή (από τους δύο τοίχους ορατοί εντός του σκάμματος ήταν μόνον ανά ένας ογκόλιθος). Το εσωτερικό της και η έδρασή της ήταν αδύνατον να ερευνηθεί, πάντως έβαινε κάτω των -3 μ.

Συμβολή των οδών Σκόπα και Πετράκη, σκάμμα αποχέτευσης Δήμου Αθηναίων

Το σκάμμα διανοίχθηκε μεταξύ των οδών Ερμού και Φωκίωνος. Προ του αριθ. 12 της οδού Πετράκη εντοπίστηκαν πεσμένες σε μέσο βάθος -2,30 μ. δυο-τρεις μεγάλες πώρινες λιθόπλινθοι, ίσως από το οχυρωματικό τείχος που διέρχεται ακρι-

33. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 74.
34. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 20-21.

Εικ. 21. Αθήνα. Οδός Κ. Νέρη 4-6 και συμβολή των οδών Τυρταίου 2 και Κ. Νέρη 2. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

βώς από την περιοχή. Περισυνελέγησαν τμήμα επιτύμβιου κιονίσκου και τμήμα μυλόπετρας.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

Οδός Κ. Νέρη 4-6 (οικόπεδο Γ. Κοκκινάκη) και συμβολή των οδών Τυρταίου 2 και Κ. Νέρη 2 (οικόπεδο Β. Παπαϊωάννου)

Στα δύο παραπάνω οικόπεδα, ιδιοκτησίας Γ. Κοκκινάκη, εμβαδού 459,08 τ.μ., και Β. Παπαϊωάννου, εμβαδού 220,60 τ.μ., διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα, η οποία αποκάλυψε τμήμα ρωμαϊκού υδραγωγείου (Εικ. 21), του οποίου τμήματα, καθώς και διάφορες διακλαδώσεις έχουν εντοπισθεί και αποκαλυφθεί σε οικόπεδα της γύρω περιοχής.

Νότια των οικοπέδων ανεσκάφη τμήμα Αδριάνειου υδραγωγείου μήκ. 40 μ. έχοντας κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και ροή προς ΝΔ. Το συνολικό ύψος του αγωγού είναι λαξευμένο στην κιμηλιά.

Νοτιοδυτικά του σκάμματος στο εσωτερικό του αγωγού διερχόταν πήλινος πειόσχημος αγωγός. Ανατολικότερα του ίδιου αγωγού βρέθηκε υπόγεια σήραγγα 2 σε βάθος -1,26 μ., η οποία έχει μήκος 5,30, πλάτος 0,40 και ύψος 1,80 μ.

Σε απόσταση 4 μ. από την αρχή της σήραγγας 2 κατασκευάσθηκε μια ισχυρή κατασκευή από οπτοπλίνθους και ισχυρό υδραυλικό κονίαμα, στην οποία καταλήγουν δύο μικροί αγωγοί κυκλικής διατομής. Το ύψος της κατασκευής είναι 2,53 και το πλάτος 0,60 μ.

Στο οικόπεδο της οδού Κ. Νέρη 4-6 αποκαλύφθηκαν προς Β. του σκάμματος ο ημικατεστραμμένος αγωγός β και ο αγωγός γ, μήκ. 2,20 μ., ο οποίος αποκαλύφθηκε σε βάθος 4,25 μ. με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Είναι χτισμένος σε λάξευμα στην κιμηλιά με κιμηλόπετρες, έχει πλάτος 2,10 μ. και αποτελεί πιθανώς τη συνέχεια των αγωγών οι οποίοι είχαν αποκαλυφθεί στα οικόπεδα των οδών Νέρη 11-Κοκκίνη και Καλλιρρόης 5-Περραιβού και Κοκκίνη. Βόρεια του αγωγού γ αποκαλύφθηκε ορθογώνιο όρυγμα στην κιμηλιά σε βάθος -3,62, διαστ. 0,75×1,30 μ.

Ο Τχ1 αποκαλύφθηκε στο κέντρο του οικοπέδου και σε βάθος -0,82, μήκ. 5,15, πλ. 0,60 και μέγ. ύψ. 0,83 μ. Είναι κτισμένος κυρίως με ακατέργαστες κιμηλόπετρες, στο δυτικό άκρο του όμως υπάρχει στη θεμελίωσή του ένας πώρινος ογκόλιθος επί του οποίου εδράζεται ένα βάθρο πιθανώς σε β΄ χρήση.

Βορειότερα του Τχ1 αποκαλύφθηκε η σήραγγα 1, η οποία είναι λαξευμένη στην κιμηλιά με κατεύθυνση Δ.-ΝΑ. Έχει μήκος 5,30, ύψος 1,40 και μέγ. πλάτος 0,50 μ.

Στο οικόπεδο στη συμβολή των οδών Τυρταίου 2 και Νέρη 2, αποκαλύφθηκε σε βάθος -4,15 μ. η συνέχεια του ρωμαϊκού υδραγωγείου, μήκ. 28, πλ. 0,66 και 0,80 μ., το οποίο βαίνει οφιο-

Εικ. 22. Αθήνα. Συμβολή των οδών Δωριέων και Τρώων. Γενική άποψη της ανασκαφής.

ειδώς και είναι λαξευμένο μέσα στην κιμηλιά σε τομή ελλειψοειδή. Ο αγωγός συνεχίζεται οφιοειδώς με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΑ., στο βορειοανατολικό άκρο του οικοπέδου και καταλήγει σε σήραγγα λαξευμένη στην κιμηλιά. Δυτικά της σήραγγας σώζεται μια ημιελλειψοειδής κεραμίδα καλυμμένη με πέτρες.

Σύμφωνα με την απόφαση του ΚΑΣ το μεγαλύτερο τμήμα των αρχαίων διατηρήθηκε ορατό και επισκέψιμο.

Συμβολή των οδών Δωριέων και Τρώων (οικόπεδο Σ. Μπαλτά)

Στο ανωτέρω οικόπεδο η σωστική ανασκαφή έφερε στο φως μια εργαστηριακή εγκατάσταση καθαρισμού πηλού, η οποία χρονολογείται στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. (Εικ. 22).

Οι τελευταίες έρευνες στα σημερινά Άνω Πετράλωνα επιβεβαιώνουν τη δημιουργία στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. μιας νέας συνοικίας κεραμέων εκτός του οχυρωματικού περιβόλου αλλά εντός των σκελών των Μακρών τειχών.

Ερευνήθηκαν συνολικά 7 δεξαμενές οριζόμενες κυρίως από τοίχους χτισμένους από πέτρες και εσωτερικά οι περισσότεροι επιχρισμένοι με κονίαμα.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τέσσερις παράλληλες μεταξύ τους δεξαμενές μικρών διαστάσεων. Οι δεξαμενές 3, 4, 5 και 7 έχουν τοιχώματα χτισμένα από πέτρες και είναι εσωτερικά επιχρισμένες με κονίαμα.

Τα τοιχώματα των παραπάνω δεξαμενών είναι καλυμμένα με παχύ κονίαμα. Τα δάπεδά τους είναι στρωμένα με πήλινες τετράγωνες πλάκες με αρμούς, καλά διακρινόμενες. Σε σημείο του δαπέδου της Δ3 και Δ5 υπήρχε από ένα κυκλικό λάξευμα, το οποίο λειτουργούσε ως λεκάνη κατακράτησης της λάσπης και των κάθε είδους ιζημάτων που συγκεντρώνονται στον πυθμένα της. Στις δεξαμενές αυτές γινόταν η ανάμειξη του κοσκινισμένου πηλού με το νερό και ο διαχωρισμός τους από ξένες ύλες. Ο καθαρός πηλός αφού περνούσε από διαδοχικό καθαρισμό καθίζανε στον πυθμένα των δεξαμενών αυτών.

Στο κέντρο σχεδόν του οικοπέδου και δυτικά των δεξαμενών 3, 4, 5 εντοπίσθηκε η δεξαμενή 1. Πρόκειται για επίμηκες ορθογώνιο αβαθές κτίσμα με μακρύ άξονα προσανατολισμού Α.-Δ., εσωτ. πλ. 3,75 και αποκαλ. μήκ. 6,38 μ., με τοιχώματα πλ. 0,40, μέγ. ύψ. 0,56 μ., και παρουσιάζει μικρή κλίση. Τα τοιχώματά της είναι χτισμένα από πέτρες, εσωτερικά επιχρισμένα από κονίαμα. Ο πυθμένας της απαρτίζεται από στρώση μπάζων τοποθετημένων στην κιμηλιά (η οποία έχει λαξευτεί) με επικάλυψη κονιάματος. Ο πυθμένας λαξεύματος στην κιμηλιά έχει επιστρωθεί με μικρή επίχωση και επιχριστεί στη συνέχεια με κονίαμα.

Στη νότια πλευρά της δεξαμενής 1 εντοπίζονται 2 οπές-ανοίγματα σχήματος ανεστραμμένου Π, στις γωνίες προς ΝΑ. και ΝΔ. τα οποία βρίσκονται πάνω από τις λεκάνες καθίζησης. Όπως ήδη αναφέραμε, οι όψεις των τοίχων καλύπτονται εσωτερικά από κονίαμα ενώ στις ενώσεις των τοίχων μεταξύ τους και με τον πυθμένα σχηματίζονται λοξές τμήσεις (ποταμοί).

Η δεξαμενή 1 παραβιάστηκε από τον αγωγό α, ο οποίος διασχίζει τη δεξαμενή με κατεύθυνση Α.-Δ., μήκ. 7,36 και πλ. 0,30 μ., και έχει επίσης παραβιαστεί από σύγχρονο βόθρο. Στη δεξαμενή 1 απομακρύνονται τα χοντρότερα στοιχεία του πηλού. Ο πηλός διαλύεται και τα βαρύτερα στοιχεία κατακάθονται στον πάτο.

Νότια και παράλληλα με τη δεξαμενή 1 εντοπίσθηκε η δεξαμενή 2, η οποία έχει τον ίδιο προσανατολισμό και εσωτερικές διαστάσεις μέγ. μήκ. 5,70 και μέγ. πλ. 3,97 μ. Ως πυθμένας της έχει χρησιμοποιηθεί η κιμηλιά, η οποία έχει λαξευτεί. Τα τοιχώματα της δεξαμενής 2 καθώς και ο πυθμένας της δεν φέρουν ίχνη επιχρίσματος. Η Δ2 χρησίμευε για την αποθήκευση του πηλού.

Ανατολικά της Δ2 εντοπίσθηκε η Δ6, η οποία συνεχίζεται ανατολικά κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού Τρώων, ορατ. μήκ. 2,37 και πλ. 3,54 μ. Σταδιακά οι δεξαμενές περιέπεσαν σε αχρηστία και λειτούργησαν ως αποθέτες στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., όπως τεκμηριώνεται από την κεραμική που περιείχαν.

ΑΝΤΩΝΙΑ ΚΟΚΟΛΙΟΥ

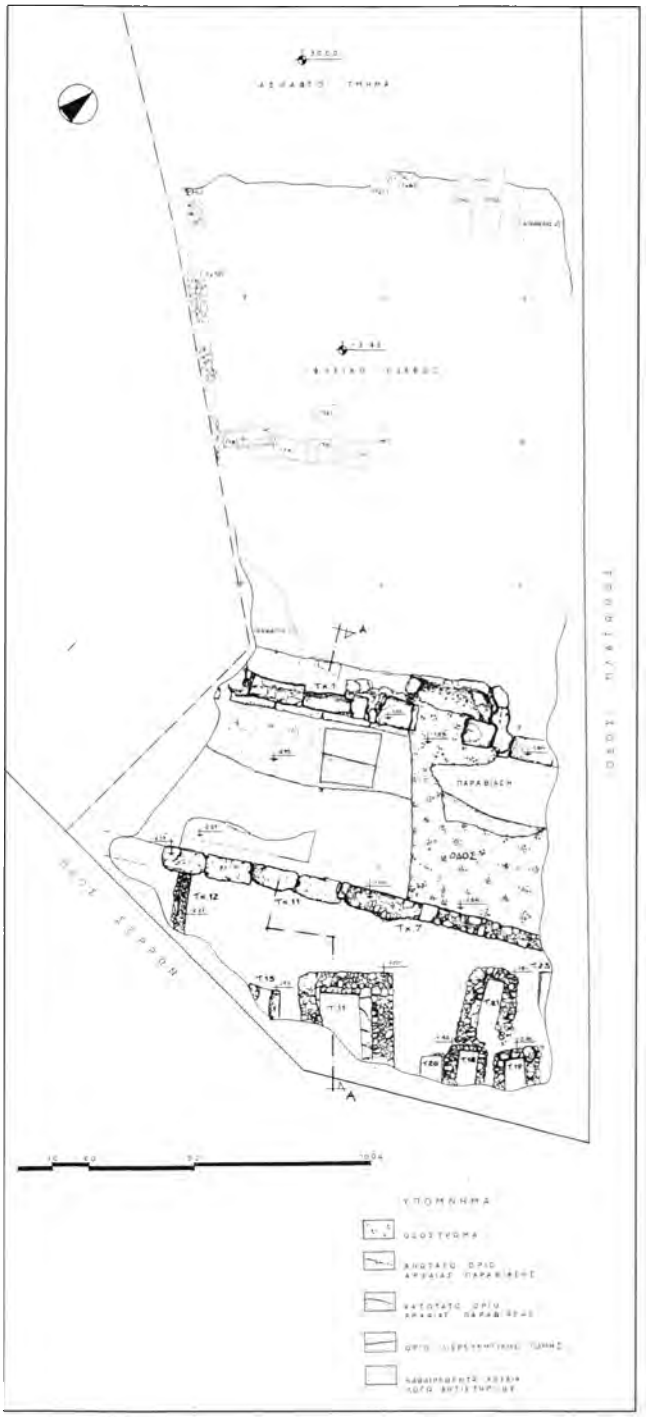
Συμβολή των οδών Σερρών 2 - Κωνσταντινουπόλεως και Πλάτωνος (οικόπεδο «Σκαζίκης - Μαραγκός Α.Ε.»)

Η ανασκαφική έρευνα[35] στο ανωτέρω οικόπεδο εμβαδού 370 τ.μ., διήρκεσε από 20-2 έως 29-11-2002 (Εικ. 23).

Αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίας οδού με τα αναλήμματά της και τμήμα παρόδιου νεκροταφείου το οποίο είχε αναπτυχθεί στις παρυφές της (Εικ. 24).

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου εντοπίσθηκε τμήμα αρχαίας

35. Την ανασκαφή διεξήγαγε ο αρχαιολόγος Μ. Παναγιωτόπουλος υπό την εποπτεία της υπογράφουσας.

Εικ. 23. Αθήνα. Συμβολή των οδών Σερρών 2 - Κωνσταντινουπόλεως και Πλάτωνος. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 24. Αθήνα. Συμβολή των οδών Σερρών 2 - Κωνσταντινουπόλεως και Πλάτωνος. Γενική άποψη της αρχαίας οδού και των αναλημμάτων.

οδού συνολ. μήκ. 11,50 και πλ. 4,75 μ., η οποία με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. το διασχίζει κατά πλάτος. Κατά μήκος της η οδός πλαισιώνεται από αναλημματικούς τοίχους.

Το βόρειο ανάλημμα (τχ. 1), που αποκαλύφθηκε σε μήκος 10,50, πλάτος 0,70 και μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,26 μ., είναι κατασκευασμένο με ερυθρωπούς εύθρυπτους κροκαλοπαγείς ογκολίθους, διαστ. περ. 1,35×0,62×0,64 μ., τοποθετημένους κατά το ισοδομικό σύστημα[36]. Το ανάλημμα, με κατεύθυνση Α.-Δ., σώζεται σε ύψος δύο δόμων, εκτός από το ανατολικό άκρο του όπου λείπουν δύο ογκόλιθοι του άνω δόμου λόγω μεταγενέστερης επέμβασης. Εδράζεται στα αμμώδη στρώματα που καλύπτουν την περιοχή, σε βάθος 2,40 μ.

Οι ογκόλιθοι του άνω δόμου ενισχύονται στην πρόσθια όψη με την τοποθέτηση λίθινων βυσμάτων στους αρμούς ή ακόμη και περιμετρικά του ογκολίθου όπου αυτό ήταν αναγκαίο. Οι αντίστοιχοι ογκόλιθοι στη βάση του τοίχου εξέχουν ελαφρώς (κατά περίπου 0,20 μ.) από την όψη του, στοιχείο που πιθανότατα οφείλεται στο ότι δεν ήταν αρχικά ορατοί και αποτελούσαν τη θεμελίωση του αναλήμματος.

Το νότιο ανάλημμα της οδού αποτελείται από δύο φάσεις: στην α΄ φάση (τχ. 11) έχουν χρησιμοποιηθεί κροκαλοπαγείς ογκόλιθοι σύγχρονοι με εκείνους του βόρειου αναλήμματος. Σώζονται 4 ογκόλιθοι της θεμελίωσης (διαστ. 1,20×0,40×0,62 μ.), σε απόσταση 4,70 μ. από το βόρειο ανάλημμα και στο δυτικό τμήμα της οδού. Εδράζονται και αυτοί στο αμμώδες προσχωσιγενές στρώμα σε βάθος 2,63 μ. Η χρονολόγηση της φάσης αυτής του αναλήμματος τοποθετείται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., όπως προκύπτει από την κεραμική που βρέθηκε στην τάφρο θεμελίωσης του νότιου σκέλους του αναλήμματος. Ογκόλιθός του βρέθηκε στις επιχώσεις μεταξύ των τάφων νότια της οδού.

Στο ανατολικό τμήμα της οδού το νότιο ανάλημμα με τους κροκαλοπαγείς ογκολίθους έχει αντικατασταθεί από νεότερο, το οποίο ανήκει προφανώς σε μεταγενέστερη φάση (β΄ φάση)

36. Για τη χρήση τους γενικά, βλ. Α. Ορλάνδος, *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων*, Αθήναι 1959, τ. 2, σ. 70-71.

χρήσης του δρόμου. Το μεταγενέστερο νότιο ανάλημμα (τχ. 7) αποτελεί τοίχος δομημένος με αργούς λίθους, αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση και λάσπη ως συνδετικό υλικό, με ιδιαίτερα επιμελημένη τη βόρεια (πρόσθια) όψη. Ακολουθεί την ίδια πορεία με την α' φάση του αναλήμματος (Α.-Δ.) και σώζεται σε μήκος 5,95, ύψος 1 και πλάτος 0,45 μ. Εδράζεται σε αμμώδες στρώμα, σε βάθος 2,15 μ. Κατά το διάστημα χρήσης αυτής της μετασκευής παρέμεινε σε συνεχή χρήση το βόρειο ανάλημμα. Η συνέχεια προς Α. του τοίχου είχε εντοπισθεί σε ανασκαφή που διενεργήθηκε στο οικόπεδο στη συμβολή των οδών Κωνσταντινουπόλεως 155 και Πλάτωνος 3[37] και είχε ταυτισθεί με ταφικό περίβολο.

Η αρχαία οδός με πλάτος 4,75 μ. διατηρεί οδοστρώματα σε μήκος 4,50 μ. καθώς έχει υποστεί σύγχρονες παραβιάσεις (υπόγειο και σύγχρονες αποχετευτικές κατασκευές της οικίας που προϋπήρχε στο οικόπεδο) στο δυτικό και στο βορειοανατολικό τμήμα της.

Κατά τη στρωματογραφική έρευνα του δρόμου εντοπίστηκαν τουλάχιστον τέσσερα οδοστρώματα τα οποία ανήκουν σε δύο διαφορετικές φάσεις χρήσης.

Τα δύο ανώτερα σχετίζονται με τη μεταγενέστερη μετασκευή του νότιου αναλήμματος που χρονολογείται στους υστεροελληνιστικούς-πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους, οπότε ήδη είχαν αφαιρεθεί οι ογκόλιθοι του ανατολικού άκρου του άνω δόμου του βόρειου αναλήμματος. Χαρακτηριστική είναι η προέκταση του ανώτερου οδοστρώματος, που η στάθμη του εντοπίζεται σε βάθος 1,49 μ., το οποίο έχει εισχωρήσει μεταξύ των ογκολίθων του άνω δόμου του βόρειου αναλήμματος, σε σημείο όπου αυτός είχε καταστραφεί.

Το τρίτο οδόστρωμα εφάπτεται στη βόρεια όψη του νότιου αναλημματικού τοίχου (τχ.7), αλλά προς Β. έχει κοπεί από μεγάλη παραβίαση η οποία έχει διαταράξει όλα τα υποκείμενα του οδοστρώματος 2 στρώματα. Πρόκειται για βαθύ όρυγμα το οποίο ακολουθεί την πορεία του βόρειου αναλήμματος (τχ.1) καθ' όλο το μήκος της νότιας όψης του. Έχει συνολικό μήκος 10,50, πλάτος που ποικίλλει από 1,50 έως 2 και μέγιστο βάθος 1,90 μ. Το εσωτερικό της έχει πληρωθεί με ποικίλο υλικό, εξαιρετικά χαλαρό, ανάκατο με χαλίκι και βότσαλα ποτάμιας προέλευσης. Βρέθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής (τέλη 5ου-τέλη 2ου αι. π.Χ.), θραύσματα κεράμων, αρχιτεκτονικών μελών και δαπέδων διαφόρων τύπων (κυρίως βοτσαλωτών), τμήματα κροκαλοπαγών ογκολίθων, τεμάχια κονιαμάτων και επιχρισμάτων. Από διερευνητική τομή που διανοίχθηκε στο δυτικό τμήμα της οδού και σε σημείο όπου δεν διατηρούνται τα οδοστρώματα διαπιστώθηκε ότι το όρυγμα της παραβίασης συνεχίζεται μέχρι τα αδιατάρακτα αμμώδη στρώματα κάτω από το επίπεδο έδρασης του βόρειου αναλήμματος. Τα οδοστρώματα 1 και 2 έχουν κατά κάποιον τρόπο «σφραγίσει» το όρυγμα, επομένως αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως terminus post quem για τα δύο νεότερα οδοστρώματα.

Η δημιουργία του ορύγματος δεν κατέστη δυνατόν να εξηγηθεί απόλυτα, αφού δεν εντοπίστηκαν ίχνη τεχνητής διάνοιξης στα τοιχώματά του. Εξάλλου, θα πρέπει μάλλον να αποκλειστεί η ερμηνεία του ως τάφρος θεμελίωσης του τχ. 1, αφού δεν έχει σταθερές διαστάσεις σε όλη την έκτασή του, ενώ συνεχίζεται σε βάθος μεγαλύτερο από το επίπεδο έδρασης του τοίχου. Μια πιθανή ερμηνεία θα ήταν να αποδοθεί στη διάβρωση του εδάφους λόγω της διέλευσης υδάτων που προκάλεσε την ανάγκη να πληρωθεί το κενό προκειμένου να επαναλειτουργήσει ο δρόμος.

Το τέταρτο οδόστρωμα, σε βάθος 1,70 μ., σώζεται σε μικρό τμήμα πλ. 1,33 μ., αποτελείται επίσης από συμπαγές στρώμα αμμοχάλικου και ανήκει στα στρώματα που έχει παραβιάσει το επίμηκες όρυγμα.

Συμπερασματικά, μπορούμε να διαπιστώσουμε την ύπαρξη μιας οδικής αρτηρίας με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., η οποία κατασκευάζεται σε α' φάση κατά το β' μισό του 4ου αι. π.Χ. με ισχυρούς αναλημματικούς τοίχους από κροκαλοπαγείς ογκολίθους (τχ.1 και 11). Στα τέλη του 2ου αι. π.Χ. φαίνεται ότι ο δρόμος ανακατασκευάζεται και, πιθανότατα, το νότιο ανάλημμά του αντικαθίσταται (τχ. 7).

Τοπογραφικά η οδός θα πρέπει να συσχετισθεί με την αρχαία οδό του Δημοσίου Σήματος – προς την οποία είναι κάθετος – που οδηγούσε από το Δίπυλο προς την Ακαδημία και η οποία έχει βρεθεί σε διάφορα σημεία στην περιοχή[38]. Η ίδια οδός έχει εντοπιστεί ακριβώς δυτικά του οικοπέδου, κάτω από το οδόστρωμα της οδού Σερρών[39]. Πιθανότατα η οδός που βρέθηκε στο οικόπεδο της οδού Σερρών 2 αποτελεί μια δευτερεύουσα αρτηρία η οποία θα συνέδεε την οδό προς την Ακαδημία προς Α. με εκείνη που οδηγούσε προς τον Ίππιο Κολωνό. Αν δε υποθέσουμε ότι η ίδια αρτηρία συνεχιζόταν προς Δ., είναι πιθανόν συνδέοντας κατά πρώτον την κύρια αρτηρία με την οδό που εκκινούσε από την Ιερά Πύλη και οδηγούσε προς την Ακαδημία, να κατέληγε στην Ιερά Οδό, ενώνοντας έτσι τις τρεις βασικές οδούς του νοτιοδυτικού τμήματος της αρχαίας Αθήνας.

Εκατέρωθεν της αρχαίας οδού ανεσκάφησαν συνολικά 23 τάφοι, οι οποίοι αποτελούν τμήμα παρόδιου νεκροταφείου, γνωστό από προηγούμενες ανασκαφές στην περιοχή[40].

Το βόρειο τμήμα της ανασκαφής, ουσιαστικά δηλαδή ο χώρος που εκτείνεται βόρεια του βόρειου αναλήμματος της οδού (τχ. 1), καλυπτόταν από επάλληλα στρώματα προσχωσιγενών

37. *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 22-23.

38. Βλ. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 31, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία· C. Clairmont, *Patrios Nomos*, Oxford 1983· J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Athens*, London 1971, εικ. 417.

39. Βλ. *ΑΔ* 45 (1991): Χρονικά, σ. 44-45.

40. Βλ. *ΑΔ* 45 (1991): Χρονικά, σ. 44-46· 40 (1985): Χρονικά, σ. 31· 34 (1979): Χρονικά, σ. 20-22· 27 (1972): Χρονικά, σ. 127-130· 22 (1967): Χρονικά, σ. 88-92, 114.

επιχώσεων από βάθος 1,60 μ. έως το επίπεδο του φυσικού εδάφους σε βάθος 4,30 μ. περίπου. Βρέθηκαν 6 κεραμοσκεπείς (Τ 1, 5, 7, 8, 9, 10) και 2 λακκοειδείς τάφοι (Τ 2, 3), οι οποίοι εντοπίστηκαν στο βόρειο τμήμα της έκτασης. Από αυτούς οι Τ 1, 2, 3, 5 ήταν σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένοι κυρίως από νεότερες επεμβάσεις. Ο Τ 7 βρέθηκε ακέριστος, ενώ ο Τ 8, η μόνη παιδική ταφή, περιείχε γυάλινο μυροδοχείο (1ος-2ος αι. μ.Χ.). Με ανάλογα γυάλινα αγγεία ήταν κτερισμένοι και οι Τ 9 και Τ 10 (1ος-2ος αι. μ.Χ.). Οι τάφοι βρέθηκαν διάσπαρτοι στο χώρο, ανήκοντας πάντως στο ίδιο αμμώδες στρώμα και μαρτυρούν μια μάλλον σποραδική ταφική χρήση του χώρου.

Στο δυτικό άκρο και σχεδόν παράλληλα προς τον τοίχο όμορης οικοδομής αποκαλύφθηκε τοίχος (τχ. 10) με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., μέγ. ορατού μήκ. 5,40, πλ. 0,50, μέγ. σωζ. ύψ. 0,35 μ., στον οποίο έχει ενσωματωθεί και υλικό σε β΄ χρήση. Λόγω της αποσπασματικής διατήρησής του (έχει παραβιαστεί σε τέσσερα σημεία από φρεατοπασσάλους της αντιστήριξης), και του μικρού τμήματος που αποκαλύφθηκε εντός των ορίων της ανασκαφής δεν κατέστη δυνατόν να διαπιστωθεί το είδος της κατασκευής στην οποία είχε ενταχθεί[41].

Στη νοτιοδυτική και βορειοανατολική γωνία του βόρειου τμήματος εντοπίστηκαν δύο λάκκοι απόθεσης («αποθέτες» 1 και 2 αντίστοιχα), οι οποίοι περιείχαν υλικό ποικίλης προέλευσης: α) «Αποθέτης» 1 (βάθ. 2,05-2,80 μ.): οικοδομικό υλικό (κέραμοι, οπτόπλινθοι, θραύσματα δαπέδων και κροκαλοπαγών ογκολίθων, κονιάματα), χονδρό αμμοχάλικο, οστά, μεταλλικά αντικείμενα (καρφιά, σιδηρόμαζες), κεραμική (κυρίως χρηστική αλλά και μελανόμορφη, κτερισματικά αγγεία, ενσφράγιστες λαβές αμφορέων), β) «Αποθέτης» 2 (βάθ. 1,98-2,40 μ.): κεραμική χρηστική και αγγεία «ταφικής» χρήσης, οστά, κέραμοι και οπτόπλινθοι, κονιάματα, κατάλοιπα καύσης (κάρβουνα κτλ.). Όσον αφορά στα στρώματα των επιχώσεων που κάλυπταν την έκταση βόρεια του τχ. 1 (βόρειο ανάλημμα της οδού) παρατηρήθηκε σχετικά ενιαία εικόνα ως προς την υφή και σύστασή τους. Πρόκειται για στρώματα αμμώδη, αρκετά χαλαρά που εναλλάσσονταν με στρώσεις αμμοχάλικου, σε αρκετά σημεία έντονα διαταραγμένα από σύγχρονες κατασκευές (πηγάδια, θεμέλια και υπόγεια οικιών νεότερων χρόνων). Η γενική εικόνα είναι ότι αποτελούν φερτές προσχωσιγενείς αποθέσεις. Η κεραμική στα ανώτερα στρώματα καλύπτει ευρύ χρονολογικό φάσμα (4ος αι. π.Χ.-3ος αι. μ.Χ.), ενώ στα αντίστοιχα κατώτερα περιορίζεται χρονικά στην κλασική περίοδο (5ος-4ος αι. π.Χ.).

Τα πενιχρά αρχαιολογικά λείψανα που εντοπίσθηκαν στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, καθαιρέθηκαν για τις ανάγκες της ανασκαφής, της αντιστήριξης της όμορης προς Δ. ιδιοκτησίας και της σύγχρονης προς Α. οδού Πλάτωνος.

Στο χώρο νότια της οδού εντοπίστηκαν συνολικά 15 τάφοι, οι οποίοι χρονολογούνται από το 2ο αι. π.Χ. έως το 2ο αι. μ.Χ., αν και στην πλειονότητά τους ήταν ακτέριστοι. Όλοι είχαν διανοιχθεί σε αμμώδεις επιχώσεις. Από αυτούς οι 4 ήταν κεραμοσκεπείς (Τ 6, 12, 14), 4 λακκοειδείς (Τ 13, 16, 17, 22), 1 κιβωτιόσχημος με πώρινες λιθόπλακες (Τ 15), 3 κιβωτιόσχημοι με κτιστά τοιχώματα (Τ 18, 19, 21), 2 κιβωτιόσχημοι με επένδυση κονιάματος στο εσωτερικό (Τ 20, 23) και 1 κτιστός καμαροσκεπής (Τ 11).

Οι Τ 18, 19, 20, 21, 23 σχηματίζουν συστάδα στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου με κοινό στοιχείο την παράλληλη διάταξη (Τ 18, 19, 20) και τις κατασκευαστικές ομοιότητες. Πρόκειται για χτιστούς ορθογώνιους τάφους (Τ 18, 19, 21) των οποίων το δάπεδο και το εσωτερικό των τοιχωμάτων έχει επιχρισθεί με λεπτή στρώση υπόλευκου κονιάματος. Ο μεγαλύτερος από αυτούς (Τ 21) έχει διαστάσεις 2,30×1,50 μ. Παραλλαγή του ίδιου τύπου αποτελούν οι Τ 20 και Τ 23, οι οποίοι όμως αποτελούνται από ορθογώνιους λάκκους διανοιγμένους στην αμμώδη επίχωση και είναι επιχρισμένοι στο εσωτερικό. Κανείς από τους τάφους δεν διατηρούσε την κάλυψή του για την οποία μπορούμε μόνο να υποθέσουμε, κατ' αναλογία με παρόμοιους τάφους της ίδιας εποχής, ότι θα ήταν οριζόντια ή θα σχημάτιζε καμάρα.

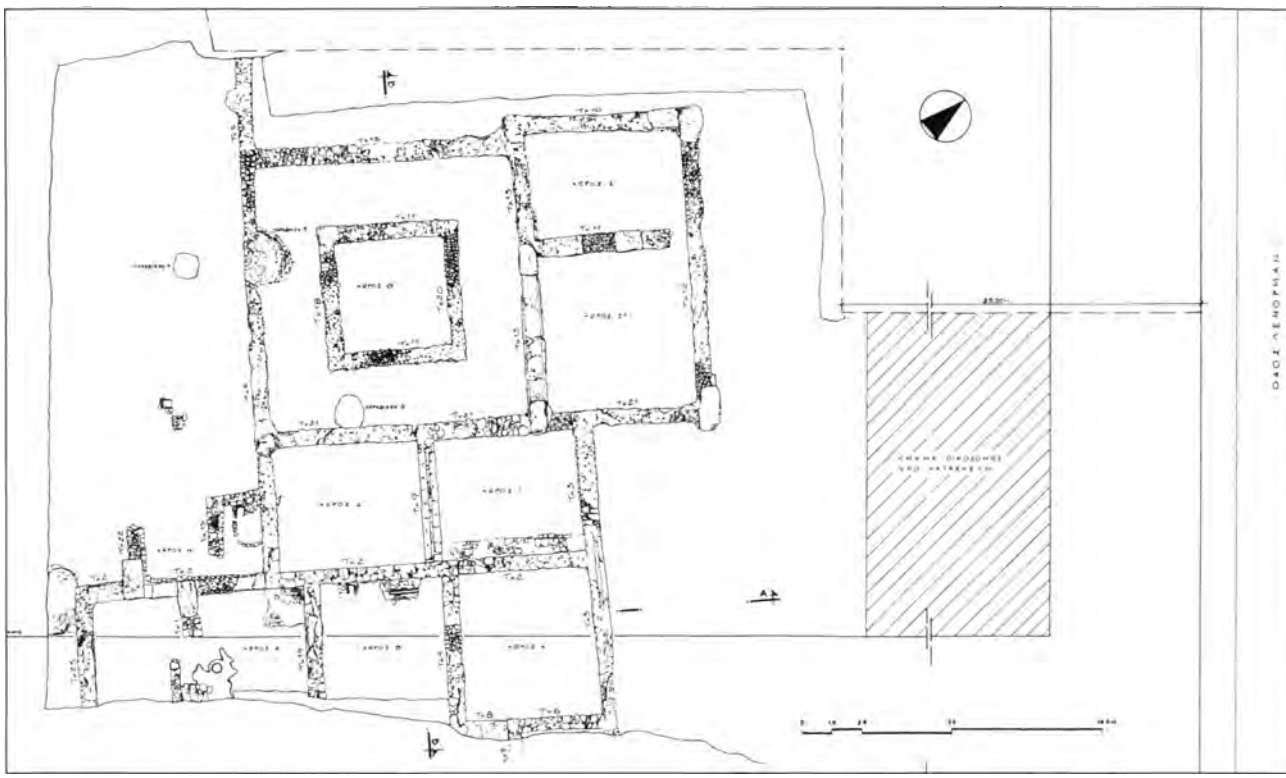
Οι Τ 21 και Τ 23 βρέθηκαν σε μεγάλο βαθμό παραβιασμένοι από νεότερες επεμβάσεις χωρίς να περιέχουν ανθρωπολογικό υλικό ή κτερίσματα. Ο Τ 18 περιείχε την ανακομιδή τριών σκελετών, δύο ενηλίκων και ενός παιδιού, τα οστά των οποίων είχαν συγκεντρωθεί σε σωρό στο βόρειο άκρο του. Ο Τ 20 περιείχε σιδερένια καρφιά και κρίκους και ο Τ 19 μία χάλκινη στλεγγίδα.

Από τους υπόλοιπους τάφους που ανεσκάφησαν στο τμήμα του νεκροταφείου νότια της οδού κτερισμένοι ήταν μόνον οι Τ 14, 15, 17. Ο Τ 14 περιείχε 4 γυάλινα μυροδοχεία (1ος-2ος αι. μ.Χ.) καθώς και χρυσή ακόσμητη ταινία που βρέθηκε γύρω από το κρανίο. Ο Τ 15 χρονολογείται στα τέλη του 2ου αι. π.Χ. και ο Τ 17 στο 2ο αι. μ.Χ. με βάση τα πήλινα μυροδοχεία που βρέθηκαν σε αυτούς. Στον πρώτο είχε τοποθετηθεί ως τμήμα του πλευρικού του τοιχώματος πώρινο αρχιτεκτονικό μέλος που φέρει εγχάρακτο το γράμμα Κ.

Ο Τ 11 ανήκει στον τύπο του κτιστού καμαροσκεπούς τάφου[42] και χρονολογείται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Κείται σε απόσταση 1,60 μ. νότια του νότιου αναλήμματος της οδού και αποκαλύφθηκε κατά το βόρειο τμήμα του εντός του χώρου της ανασκαφής, ενώ εκτείνεται πέραν του νότιου ορίου της, κάτω από το σύγχρονο οδόστρωμα της οδού Κωνσταντινουπόλεως. Το τμήμα που ανεσκάφη έχει διαστάσεις 2,70×2,70 μ. εξωτερικά και 1,80×1,40 μ. εσωτερικά, το μέγιστο διατηρούμενο ύψος του είναι 2 μ. και εδράζεται στο προσχωσιγενές στρώμα, σε βάθος 2,96 μ. Στα τοι-

41. Η προς Ν. προέκταση του τχ. 10, ο οποίος διέρχεται κάτω από το επίπεδο έδρασης της όμορης οικοδομής, θα έτεμνε κάθετα το βόρειο ανάλημμα της οδού.

42. Βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, Πίν. 81. Για τον τύπο, βλ. Δ. Πάλλας, *ΑΕ* 1937, σ. 847-865.

Εικ. 25. Αθήνα. Συμβολή των οδών Λένορμαν 195 και Αμφιαράου. Κάτοψη της ανασκαφής.

χώματα του τάφου έχουν χρησιμοποιηθεί αργοί λίθοι και υλικό σε β΄ χρήση με λάσπη και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Στη δυτική μακρά πλευρά διατηρείται η έναρξη της καμάρας της οροφής, η οποία θα ήταν κτιστή με λίθους και ορθογώνιες οπτοπλίνθους, αφού ανάλογο υλικό περιελάμβανε το στρώμα καταστροφής στο εσωτερικό του τάφου, όπου επίσης βρέθηκαν ελάχιστα διαταραγμένα οστά που απέμειναν μετά τη σύλησή του.

Συμβολή των οδών Λένορμαν 195 και Αμφιαράου

Στο οικόπεδο στη συμβολή των ανωτέρω οδών, βορειοανατολικά της Ακαδημίας Πλάτωνος και βορειοδυτικά του Ιππίου Κολωνού, η αρχαιολογική έρευνα[43] έφερε στο φως τμήμα κτιρίου, προσανατολισμού ΒΔ.-ΝΑ., χρονολογούμενου στους υστερορρωμαϊκούς-πρώιμους βυζαντινούς χρόνους (Εικ. 25-26).

Οι χώροι του κτιρίου στην πλειονότητά τους είναι διευθετημένοι κατά μήκος 2 ζευγών κάθετων μεταξύ τους τοίχων: α) των τχ. 2 (αποκαλ. μήκ. 17,60, πλ. 0,50, διατηρούμ. ύψ. 1,20 μ.) και 5 (αποκαλ. μήκ. 17,95, πλ. 0,50-0,55, διατηρούμ. ύψ. 0,30 μ. στα νότια), β) των τχ. 21 (αποκαλ. μήκ. 15,5, μέγ. πλ. 0,57 μ.· η στάθμη του βρίσκεται στο ύψος των θεμελίων) και 3 (μήκ. 10,65, πλ. 0,57, μέγ. σωζ. ύψ. 1,04 μ.). Οι καλύτερα διατηρούμενοι τοίχοι είναι ο τχ. 2 και ο 3, ο οποίος ήταν εξωτερικός τοίχος του κτιρίου ιδιαίτερα επιμελημένης δομής.

Εικ. 26. Αθήνα. Συμβολή των οδών Λένορμαν 195 και Αμφιαράου. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Κλειδί για την κατανόηση της κάτοψης του κτιρίου αποτελούν οι δίδυμοι χώροι Γ και Δ, που αποτελούν και την κε-

43. Την ανασκαφή διεξήγαγε η αρχαιολόγος Λ. Παναγοπούλου υπό την επoπτεία της υπογράφουσας.

ντρική (πρώτη) ενότητα του ανασκαφέντος τμήματος του συγκροτήματος. Βορειοδυτικά της πρώτης, ανεσκάφη η δεύτερη ενότητά του, που αποτελείται από το ενιαίο κτίσμα των χώρων Ε και ΣΤ και το αίθριο που αναπτύσσεται νοτιοδυτικά του. Νοτιοανατολικά, τέλος, της πρώτης, ανεσκάφη η τρίτη ενότητα των χώρων Α, Β και Ζ, έως το όριο εκσκαφής προς την οδό Αμφιαράου.

Χαρακτηριστικό της σύνθεσης της κάτοψης αποτελεί η προέκταση της μεν δεύτερης ενότητας βορειοανατολικότερα της κεντρικής (πρώτης), της δε τρίτης νοτιοδυτικότερά της.

Νοτιοδυτικά της ενότητας των χώρων Ε και ΣΤ και βορειοδυτικά εκείνης των χώρων Γ και Δ, αναπτύσσεται το αίθριο του συγκροτήματος, που αποτελούσε σημαντικότατο ημιυπαίθριο χώρο του, και προς τον οποίο στρέφονταν και είχαν πιθανώς πρόσβαση όλοι οι χώροι των δύο προαναφερθεισών ενοτήτων. Το κέντρο του καταλαμβάνει τετράπλευρη, ορθογώνιου σχήματος κατασκευή, πλευράς 4,60 μ. περίπου, διατηρουμένη σε επίπεδο θεμελίωσης. Οι τοίχοι της (πάχ. 0,50 μ. περίπου) είναι κατασκευασμένοι από αργές ασβεστολιθικές πέτρες και ποτάμιους λίθους, με χώμα ως συνδετικό υλικό. Οι γωνίες της έχουν ενισχυθεί με ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Η κατασκευή αυτή ορίζει χώρο εσωτ. διαστ. 3,60×3,60 μ. περίπου (impluvium) και πλαισιώνεται (σε σταθερή απόσταση 2 μ.) από δεύτερη τετράπλευρη ορθογώνιου σχήματος κατασκευή, αποτελούμενη από τον τχ. 16 και τμήματα των τχ. 5, 13 και 21. Η δεύτερη αυτή κατασκευή ορίζει χώρο εσωτ. διαστ. 8,50×8,50 μ. περίπου. Ας σημειωθεί εδώ ότι ο τχ. 5 προεκτείνεται πέραν της συμβολής του με τον τχ. 16 δημιουργώντας έναν (αύλειο;) χώρο που ορίζεται από τους 2 ανωτέρω τοίχους και τον τχ. 10. Ο χώρος αυτός επειδή εκτείνεται κάτω από το όμορο στα βορειοδυτικά κτίσμα δεν είναι δυνατόν να ερευνηθεί.

Στο αίθριο αυτό είναι στραμμένο το ενιαίο κτίσμα των χώρων Ε και ΣΤ, που έχουν κοινούς τους παράλληλους μεταξύ τους τχ. 12 και 13. Σε τρεις, από τις τέσσερις γωνίες του κτίσματος, εντοπίσθηκε η ενίσχυσή τους από πωρολιθικούς ογκολίθους.

Ο χώρος Ε (διαστ. 3,50×5 μ.) ορίζεται από τους τοίχους 10, 11, 12 και 13 και επικοινωνούσε με τον παρακείμενό του χώρο ΣΤ με θύρα πλ. 1 μ., όπως εύκολα ταυτίζεται από τους δύο ογκολίθους των παραστάδων της. Η βόρεια γωνία του διατηρεί στην εσωτερική παρειά του τχ. 10 δύο πήλινες κεραμίδες ορθοκεράμωσης, που πιθανότατα υποδηλώνουν τη χρήση ύδατος στο χώρο.

Ο χώρος ΣΤ (σημαντικών διαστ. 5,20×5 μ.) ορίζεται από τους τοίχους 11, 12, 13 και 21. Στο εσωτερικό του δεν βρέθηκε τίποτε χαρακτηριστικό για τη χρήση του. Κατ' αναλογία με τον τχ. 3, εικάζεται ότι ο τχ. 12, παρ' ότι δεν είναι καλοδιατηρημένος (σώζεται σε επίπεδο θεμελίωσης και μεγάλο τμήμα του είναι σχεδόν κατεστραμμένο), πρέπει να αποτελούσε εξωτερικό τοίχο του κτιρίου. Δύο πωρολιθικοί ογκόλιθοι ενίσχυαν τις συμβολές, ο ένας των τχ. 11 και 13 και ο άλλος των τχ. 21 και 13. Το κενό μεταξύ των γωνιών των τχ. 21 και 13 και των τχ. 21 και 3, αποτελούσε θύρα προσπέλασης, πλ. 0,80 μ., από το χώρο ΣΤ στο χώρο Γ.

Επίσης, στο αίθριο είναι στραμμένη η ενότητα των χώρων Γ και Δ, που έχουν κοινούς τους παράλληλους μεταξύ τους τχ. 2 και 21.

Ο χώρος Γ (διαστ. 4×4,70 μ.) ορίζεται από τους τοίχους 2, 3, 9 και 21. Στο εσωτερικό του και κατά μήκος του νοτιοανατολικού τοίχου (τχ. 2), ανευρέθη πλυντήριο, αποτελούμενο από στρωτήρες κεραμίδες λακωνικού τύπου, συνολ. μήκ. 4,50 και πλ. 0,50 μ., ενώ κατά μήκος του έχουν διασωθεί μικρού μεγέθους θραύσματα ίδιου τύπου κεράμων, λοξά τοποθετημένων για την αποφυγή διαροής του ύδατος. Το πλυντήριο αυτό έχει τοποθετηθεί σε τέτοιο ύψος, ώστε να είναι δυνατόν να εργασθεί ένας άνθρωπος σε όρθια στάση.

Ο χώρος Δ (διαστ. 4,20×4,80 μ.) ορίζεται από τους τοίχους 2, 5, 9 και 21. Στο εσωτερικό του, στο επίπεδο της συμβολής της ανωδομής με το θεμέλιο των τοίχων του, εντοπίσθηκε χωμάτινο δάπεδο, χωρίς καμία ένδειξη για τη χρήση του χώρου.

Η ενότητα των χώρων Α, Β και Ζ (με κοινό τον τχ. 2 και πιθανώς τον ημιαποκαλυφθέντα παράλληλό του τχ. 6) δεν συνδέεται άμεσα με το αίθριο. Έχει άμεση σχέση με τον υπαίθριο επιμήκη χώρο που ορίζουν οι τχ. 5 και 2. Έτσι αυτοί οι χώροι, που τίποτε δεν τεκμηριώνει την επαφή τους με τους χώρους της προηγούμενης ομάδας, παρουσιάζουν μια αυτοτέλεια.

Ο χώρος Η, κατά πάσαν πιθανότητα ημιυπαίθριος, ορίζεται από τους τοίχους 5, 2 και 22. Στη συμβολή των τοίχων 2 και 5, διατηρείται σε επίπεδο θεμελίωσης η κατώτατη σειρά των λίθων δύο τοιχαρίων καθέτων μεταξύ τους, τα οποία ορίζουν έναν μικρών διαστάσεων χώρο, που εμπεριέχει μία ελλειψοειδή κατασκευή από μονή σειρά όμοιων λίθων. Στο εσωτερικό της εντοπίζεται μία εστία σχήματος Π, εδραζόμενη επί υποτυπώδους δαπέδου, αποτελούμενου από τεμάχια κεραμίδων. Αξιοσημείωτο είναι ότι η εστία αυτή, καθώς και εκείνες που θα παρατηρήσουμε κατόπιν στους χώρους Ζ και Β, έχουν τον ίδιο ακριβώς προσανατολισμό, φαίνεται δε να αποτελούσε την κυρία εστία του αποκαλυφθέντος τμήματος του κτιρίου, λόγω του επιμελεστέρου της κατασκευής της. Σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά της, αποκαλύφθηκε ακόμη μία όμοιου τύπου εστία, προσανατολισμού ΒΔ.-ΝΑ.

Ο χώρος Ζ, μεγάλων διαστ. 7×3,70 μ. (ανασκαφέν τμήμα τχ. 14), αποτελεί τον πρώτο από τους 3 διαδοχικούς κλειστούς χώρους Ζ, Β, Α. Μεταξύ των τχ. 1 και 22, επί του τχ. 2, υπάρχουν τα ίχνη θύρας, σχετιζόμενης με την αρχική φάση του κτίσματος, η οποία εξασφάλιζε την επικοινωνία των χώρων Ζ και Η. Ο χώρος Ζ έχει υποστεί μεταγενέστερη προσθήκη, σε β' φάση, αποτελούμενη από τον τχ. 1, και μεταγενέστερο τμήμα του τχ. 2, κατασκευή από αργούς ασβεστολιθικούς λίθους, έναν πωρολιθικό ογκόλιθο σε β' χρήση τοποθετημένο στη γωνία και χώμα ως συνδετικό υλικό. Ακόμη, μία μεταγενέστερη προσθήκη αποτελούν τα λείψανα τοιχαρίων στο νοτιοανατολικό τμήμα

του χώρου, διατηρούμενα σε επίπεδο θεμελίωσης. Στο εσωτερικό του χώρου, ανευρέθησαν, μία ακόμη εστία ίδιου τύπου με αυτήν του χώρου Η, στη συμβολή των τοίχων 2 και 14 και μία κυκλική υποδοχή πιθανώς στύλου, διαμ. 0,30 μ., επί στρώσεως ασβεστοκονιάματος. Τέλος, τη μακροχρόνια χρήση του κτιρίου μαρτυρεί και το καταργημένο άνοιγμα στο νοτιοανατολικό άκρο του τχ. 14 (σωζ. πλ. 0,65 μ.), που εξασφάλιζε την προσπέλαση στο χώρο Β.

Ο χώρος Β – παρακείμενος του Ζ – (τχ. 2, 4, 14) έχει διαστάσεις 4×5 μ. (ανασκαφέν τμήμα τχ. 4). Στο εσωτερικό του χώρου και κατά μήκος του τχ. 2 ανευρέθησαν τα λείψανα εστίας σχήματος Π, αποτελούμενης από τεμάχια κεραμίδων, η οποία πιθανότατα χρησίμευε για το βρασμό ύδατος, που στη συνέχεια διοχετευόταν στον παρακείμενο πήλινο πειόσχημο αγωγό (πλ. 0,14, ύψ. 0,13, πάχ. 0,03 και διατηρουμένου μήκ. 1 μ.), ο οποίος πιθανώς θα κατέληγε σε πήλινη λεκάνη, εδραζόμενη στο χωμάτινο δάπεδο του χώρου. Μικρό τμήμα του δαπέδου αυτού διατηρείται στη συμβολή των τοίχων 2 και 14. Στον κοινό τους τοίχο 4, υπήρχε άνοιγμα προσπέλασης στο χώρο Α, πλ. 0,80 μ. Το άνοιγμα αυτό καταργήθηκε αργότερα και φράχθηκε με αργούς ασβεστόλιθους, ποτάμιες πέτρες, τεμάχια κεράμων και λάσπη ως συνδετικό υλικό.

Ο χώρος Α – παρακείμενος του Β – (τχ. 2, 3, 4, 6 και 8) έχει διαστάσεις 4,40×5 μ. Τόσο η εσωτερική όσο και η εξωτερική όψη του τχ. 6, φέρει επίχρισμα υδραυλικού κονιάματος, που υποδηλώνει χρήση, τόσο του χώρου αυτού ή τμήματός του όσο και του κατά μεσοτοιχία παρακειμένου του, σχετιζόμενη με ύδατα. Κατά μήκος της εσωτερικής όψης του τοίχου, αποκαλύφθηκε τμήμα χωμάτινου δαπέδου, αποτελούμενο από τριμμένο κεραμίδι και κατά τόπους ασβεστοκονίαμα και κουρασάνι. Το δάπεδο αυτό είναι σύγχρονο της αρχικής φάσης του κτιρίου, συνδεόμενο με τον τχ. 6. Ο χώρος Α επικοινωνούσε (με άνοιγμα μήκ. 1,33 μ. επί του τχ. 6, ακριβώς πριν από τη συμβολή του με τον τχ. 4) με παρακείμενό του άσκαπτο χώρο του οποίου εντοπίσθηκε η αφετηρία (τχ. 7) υπό τη σημερινή οδό Αμφιαράου. Το άνοιγμα αυτό σε μεταγενέστερους της αρχικής φάσης του κτίσματος χρόνους καταργήθηκε και φράχθηκε με τοιχίο από οπτές πλίνθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό (τχ. 8). Η χρήση του χώρου φαίνεται να διαφοροποιήθηκε μετά την κατάργηση του ανοίγματος, εφ' όσον οι οπτόπλινθοι που το έφραξαν (τχ. 8) δεν φέρουν το υδραυλικό κονίαμα του τχ. 6. Στη νοτιοανατολική γωνία του τχ. 6 διακρίνεται μικρό τμήμα δαπέδου άλλου χώρου, αποτελούμενο από οπτοπλίνθους, το οποίο εκτείνεται κάτω από το σύγχρονο οδόστρωμα της οδού Αμφιαράου.

Οι τχ. 2, 3, 4, 14, 9 είναι κτισμένοι κατά το μικτό σύστημα δόμησης με αργούς, αδρά δουλεμένους, ασβεστόλιθους, παρεμβαλλόμενες οριζόντιες σειρές οπτοπλίνθων και ισχυρό ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Πωρολιθικοί ογκόλιθοι έχουν χρησιμοποιηθεί σε β' χρήση ως ακρογωνιαίοι λίθοι. Σε αρκετές περιπτώσεις δεν σώζεται η δομή της αρχικής φάσης των τοίχων καθ' όλο το μήκος τους, αλλά η καταστροφή της. Τα θεμέλιά τους αποτελούνται από αργούς ασβεστόλιθους, σπανίως τεμάχια πωρολίθων, ποτάμιες πέτρες και χώμα ως συνδετικό υλικό.

Η στάθμη των δαπέδων εντοπίσθηκε σε βάθος κυμαινόμενο από 2,75 έως 3,35 μ. από το κράσπεδο της σύγχρονης οδού Αμφιαράου. Η στάθμη έδρασης των θεμελίων, από 3,45 έως 4,15 μ. Η στάθμη της ανώτερης επιφάνειας των τοίχων, από 2,08 έως 2,71 μ.

Οι ανασκαφικές ενδείξεις στο εσωτερικό των χώρων του κτιρίου δεν βοηθούν ιδιαίτερα στην ταύτιση της χρήσης του. Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη του πλυντηρίου του χώρου Γ, ο αγωγός του χώρου Β και οι σχετικά αρκετές εστίες των χώρων Β, Ζ και Η, καθώς και η ένδειξη ορθοκεράμωσης στο εσωτερικό του χώρου Ε. Τα στοιχεία αυτά πιθανώς αποτελούν ενδείξεις εργαστηριακής χρήσης των χώρων, όπου ήταν αναγκαία η χρήση ύδατος. Το είδος όμως του εργαστηρίου δεν είναι προφανές, ελλείψει ανασκαφικών δεδομένων. Δεν ανευρέθησαν μάζες πηλού, χαλκού ή σιδήρου. Επομένως, εάν πρόκειται για εργαστήριο, η χρήση του θα πρέπει να είχε σχέση με κατεργασία υλικού, το οποίο καταστρέφεται και δεν αφήνει διατηρούμενα ίχνη, όπως το δέρμα και το ύφασμα. Ελλείψει όμως υφαντικών βαρών, που παραπέμπουν σε υφαντουργεία, εάν πρόκειται περί υφάσματος, τότε θα πρέπει να πρόκειται περί γναφείου, στο οποίο συνηγορούν το πλυντήριο, ο αγωγός και οι εστίες για τη θέρμανση του ύδατος.

Η κάτοψη του κτιρίου (τυπική μεσογειακής οικίας, με χώρους διευθετημένους πέριξ ενός αιθρίου) καθώς και τα τεμάχια οστών ζώων που βρέθηκαν κοντά στις εστίες, σε αντιπαραβολή προς τα προαναφερθέντα, συνηγορούν στην ταύτιση του κτιρίου με επιμελημένη αγροτική κατοικία που περιελάμβανε και εργαστηριακούς χώρους. Δεν έχει ακόμη διειχθεί εάν κάποιοι χώροι της χρησιμοποιήθηκαν ως εργαστηριακοί για τις ανάγκες των διαμενόντων σε αυτήν κατά την αρχική φάση του κτίσματος ή σε μεταγενέστερους χρόνους, όταν έγιναν παρεμβάσεις (κατάργηση των ανοιγμάτων κάποιων θυρών, διαχωρισμός χώρων με πρόχειρες κατασκευές από αργολιθοδομή – ενισχυμένες κάποτε με ογκολίθους από πωρόλιθο, τους ίδιους εκείνους που είχαν χρησιμοποιηθεί στο αρχικό κτίριο σε β' χρήση).

Η κεραμική και τα νομίσματα που περισυνελέγησαν, τοποθετούν την κατασκευή του κτιρίου στον 4ο αι. μ.Χ., ενώ η καταστροφή και εγκατάλειψή του χρονολογείται στον ύστερο 6ο-αρχές 7ου αι. μ.Χ, οπότε ευκαιριακά χρησιμοποιήθηκε ο χώρος Γ για δύο ταφές. Τρεις κυκλικές παραβιάσεις, η μία στα βόρεια του τχ. 21 (όπου ανευρέθη ο σκελετός ενός σκύλου που μάλλον τυχαία κατέπεσε εκεί), η άλλη στα ανατολικά του τχ. 5 που κατέστρεψε και τμήμα του, καθώς και μία τρίτη ανατολικότερα, στο εσωτερικό του χώρου Η, μαρτυρούν τη χρήση του χώρου πιθανότατα ως αποθηκευτικού κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους.

Οδός Πειραιώς 78

Στο οικόπεδο επί της ανωτέρω οδού, συνολικού εμβαδού 441,50 τ.μ., ιδιοκτησίας της Εταιρείας ΞΥΔΙΑΣ Α.Ε., η ανασκαφική έρευνα που διήρκεσε από 2-9-2002 έως 28-2-2003, έφερε στο φως λείψανα εργαστηριακών χώρων χρονολογούμενα προς τα τέλη του 4ου έως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. και εννέα ταφές του 2ου αι. π.Χ. (Εικ. 27).

Στο νοτιότερο όριο του προς οικοδομή τμήματος του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε δίχωρος απιόσχημος κεραμικός κλίβανος (Κ1), προσανατολισμού ΒΑ.-ΝΔ., από τον οποίο διατηρήθηκε μόνον ο θάλαμος καύσης και ο πεσσός (διαστ. 0,28×0,28 μ.) στον οποίο στηριζόταν άλλοτε η εσχάρα του που εξάλλου εδραζόταν και επί του διαχωριστικού τοιχώματος των δύο χώρων του κλιβάνου (Εικ. 28).

Στο δυτικό τμήμα του ανευρέθη παχιά στρώση στάχτης και κάρβουνου.

Τα τοιχώματά του, πλ. 0,25 μ. περίπου, αποτελούνταν από αργιλοαμμώδες ερυθρωπό χώμα με έντονα ίχνη φωτιάς και εσωτερικά έφεραν επάλειψη πηλού ή και τεμάχια κεραμίδων, υαλοποιημένα πλέον από τη συνεχή έκθεση σε υψηλές θερμοκρασίες. Ο θάλαμος όπτησης δεν διατηρήθηκε, ούτε η θολωτή κάλυψή του η οποία θα απετελείτο όπως συνήθως από κλαδιά, άχυρο και λάσπη. Είναι εμφανές ότι ο θάλαμος καύσης του κλιβάνου κατά την αρχαιότητα αποτελούσε υπόγειο χώρο. Η είσοδος σε αυτόν γινόταν από τα δυτικά, όμως και αυτή δεν διεσώθη.

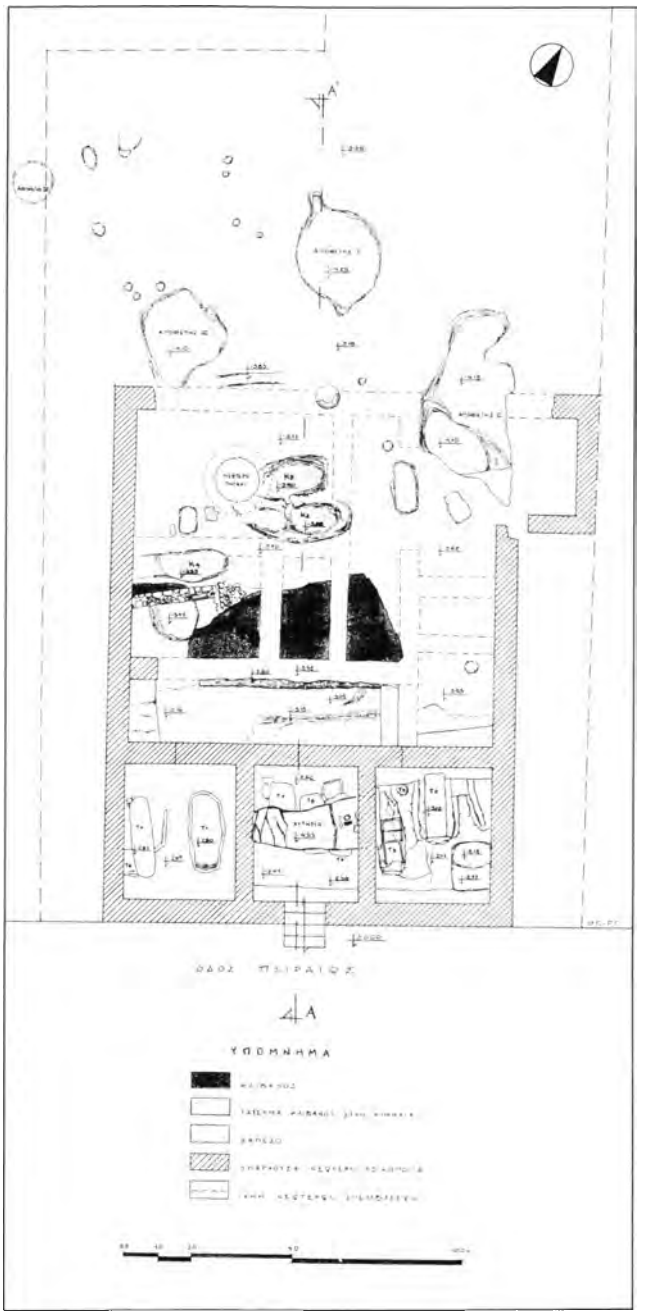
Η διατήρησή του είναι αποσπασματική επειδή παραβιάσθηκε από τα θεμέλια της παλαιάς οικίας η οποία κατελάμβανε το χώρο. Το διατηρούμενο μήκος του θα ήταν 6,37 μ., υπολογιζομένων και των παραβιάσεων από τους τοίχους νεοτέρων χρόνων, ενώ σήμερα διατηρείται σε μήκος 5,22 μ. Το διατηρούμενο πλάτος του είναι 2,63 μ. στα ανατολικά και 0,85 μ. στα δυτικά (αρχικό πλάτος 3,20 και 1,45 μ. αντίστοιχα), ενώ στο νοτιότερο όριό του διεσώθη μόνον το λάξευμά του στην κιμηλιά και λίγα σπαράγματα από το τοίχωμά του.

Το ύψος του πεσσού στήριξης της εσχάρας καθώς και των τοιχωμάτων του κλιβάνου όπου αυτά διατηρούνται, στα βόρεια, ανατολικά και στο μέσον, είναι 0,40 μ. Το βάθος του δαπέδου του θαλάμου καύσης εντοπίζεται στα 3,30 μ. και το βάθος έδρασής του στα 3,52 μ. από την επιφάνεια του κρασπέδου της σύγχρονης οδού Πειραιώς.

Στα νότια του κλιβάνου αποκαλύφθηκε χαλικωτό δάπεδο με στρώσεις επιδιόρθωσης, αρχικού μήκ. Α.-Δ. 5,35 και πλ. 0,92 μ., παραβιασμένο και αυτό από τις τοιχοποιίες νεοτέρων χρόνων και το οποίο επίσης ανήκε στον εργαστηριακό χώρο.

Ο κλίβανος κατεστράφη κατά τα πρώτα έτη της εποχής της ρωμαιοκρατίας.

Σε απόσταση 1,20 μ. βόρεια του κλιβάνου (Κ1) αποκαλύφθηκαν τα λαξεύματα στην κιμηλιά δύο ακόμη κλιβάνων ελλειψοειδούς σχήματος (Κ2 και Κ3) των οποίων το δυτικό όριο παραβιάσθηκε από πηγάδι νεοτέρων χρόνων και το ανατολικό όριο του

Εικ. 27. Αθήνα. Οδός Πειραιώς 78. Κάτοψη της ανασκαφής.

Κ2 από νεότερη τοιχοποιία. Νοτιοδυτικά των κλιβάνων αυτών εντοπίσθηκε ακόμη ένα λάξευμα στην κιμηλιά που ανήκε σε κλίβανο (Κ4). Από το εσωτερικό του περισυνελέγησαν όστρακα του 5ου και 4ου αι. π.Χ.

Στα νοτιοδυτικά του ορίσθηκε τοίχωμα κλιβάνου (Κ5), ο οποίος καταργήθηκε από τοιχίο, αποτελούμενο από τεμάχια κεραμίδων και πηλόχωμα, προσανατολισμού ΒΑ.-ΝΔ., διατηρούμενου μήκ. 2,50 και πλ. 0,40 μ., το οποίο συνδέεται με ίχνη άλλου κά-

Εικ. 28. Αθήνα. Οδός Πειραιώς 78. Κλίβανος Κ1.

Εικ. 29. Αθήνα. Οδός Πειραιώς 78. Ο λάκκος του χυτηρίου.

θετου σε αυτό από αργολιθοδομή, πρωιμότερου του κλιβάνου Κ1.

Προς το βόρειο τμήμα του οικοπέδου ερευνήθηκαν ένα όρυγμα (αποθέτης Ι) και τρία λαξεύματα στην κιμηλιά κυκλικού και ελλειψοειδούς σχήματος (αποθέτες ΙΙ, ΙΙΙ και IV), εκ των οποίων του πρώτου δεν εξαντλήθηκε η έρευνα. Φαίνεται να συνεχίζεται σε μεγαλύτερο βάθος των 4,25 μ. και δεν κατέστη δυνατόν να ερευνηθεί περαιτέρω, λόγω των αναβλυζόντων υδάτων.

Τα όστρακα που περισυνελέγησαν από το εσωτερικό τους καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα από την κλασική έως και την πρώιμη περίοδο της ρωμαιοκρατίας.

Στο μεσαίο χώρο του κτιρίου νεοτέρων χρόνων, αμέσως βόρεια του διατηρητέου τοίχου της πρόσοψης, που ερευνήθηκε μετά την αντιστήριξη των τοίχων του και δεν πρόκειται να οικοδομηθεί, αποκαλύφθηκε όρυγμα στην κιμηλιά, το οποίο ταυτίστηκε με αρχαίο χυτήριο χαλκού και διατήρησε ελάχιστα λείψανα από αυτό (Εικ. 29). Χρονολογείται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. και επιχώσθηκε κατά την πρώιμη περίοδο της ρωμαιοκρατίας. Η αναμόχλευση στο εσωτερικό του υπήρξε μεγάλη, εν τούτοις προς το ανατολικό του τμήμα διατηρήθηκαν λίγα λείψανα που μαρτυρούν τη χρήση του: ένα ημικυκλικό καλούπι, ένας πεσσός και μία πλάκα, όλα από πλίνθο επιχρισμένα με λάσπη. Η πλάκα αυτή χρησίμευε για την επένδυση των τοιχωμάτων του, προκειμένου να διατηρηθεί η υψηλή θερμοκρασία στο εσωτερικό του και πολλά τεμάχια ανάλογων πλακών ανευρέθησαν στο εσωτερικό του ορύγματος. Από τις αναμοχλευμένες επιχώσεις του περισυνελέγησαν αρκετές σκωρίες χαλκού και συνεπώς πιθανότατα επρόκειτο περί χυτηρίου χαλκού.

Το όρυγμα αυτό σχεδόν παραλληλογράμμου σχήματος, εσωτ. ύψ. 2,05 μ., ερευνήθηκε σε μήκος Α.-Δ. 3,20 μ. και το πλάτος του είναι 1,50 μ. στα ανατολικά και 0,90 μ. στα δυτικά. Στη δυτική εσωτερική πλευρά του φέρει λαξευμένες στην κιμηλιά πέντε βαθμίδες που τελούσαν χρέη κλίμακος προς διευκόλυνση της ανόδου και καθόδου σε αυτόν τον υπόγειο χώρο. Το ανατολικό όριο και επομένως η αντίστοιχη πλευρά του ορύγματος δεν κατέστη δυνατόν να εντοπισθούν επειδή συμπίπτει σχεδόν με το διαχωριστικό τοίχο του νεότερου κτίσματος, η καθαίρεση του οποίου κρίθηκε επικίνδυνη.

Μετά την καταστροφή και επίχωση του ορύγματος του χυτηρίου, το νότιο τμήμα του οικοπέδου προς τη σύγχρονη οδό Πειραιώς κατέλαβαν ταφές, από τις οποίες επτά ανήκαν σε κεραμοσκεπείς τάφους, μία ήταν κιβωτιόσχημος τάφος με τοιχώματα από μονολιθικούς μαρμαρόλιθους και κάλυψη από πλάκες του ίδιου υλικού και μία αντιστοιχούσε σε εγχυτρισμό βρέφους, στο εσωτερικό αμφορέα τοποθετημένου εντός λαξεύματος στην κιμηλιά. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του τάφου 2 ο οποίος επαναχρησιμοποιήθηκε κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Συμπερασματικά, όλες οι ταφές χρονολογούνται στο 2ο αι. π.Χ. και δεν σχετίζονται κατ' ουδένα τρόπο με τις μνημειακές ταφές του Δημόσιου Σήματος. Βεβαίως ο χώρος της ανασκαφής γειτνιάζει με την ευρύτερη περιοχή του Δημόσιου Σήματος και ως προς αυτό είναι σημαντικός όσον αφορά στην τοπογραφία της περιοχής, επειδή κατά τη λαμπρή περίοδο οπότε άκμασαν τα περικαλλή μνημεία του, εδώ έχουμε μαρτυρία των περίφημων εργαστηρίων του «καλλίστου προαστείου» του Κεραμεικού και έγκειται πλέον στις ανασκαφές του μέλλοντος να προσδιορισθεί το όριο μεταξύ αυτών των δύο και ειδικότερα το ανατολικό όριο αυτού του νεκροταφείου, που θα πρέπει να αναζητηθεί είτε κάτω από το κράσπεδο της σύγχρονης οδού Σαλαμίνος, είτε προς την ανατολική παρυφή της.

ΧΑΡΙΣ ΣΤΟΥΠΑ

2002

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Πρόγραμμα Ενοποιήσεως των Αρχαιολογικών Χώρων των Αθηνών. Αρχαιολογικός Χώρος Κεραμεικού

Οι εργασίες αυτεπιστασίας της Εφορείας «Συνολική ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου Κεραμεικού» στα πλαίσια του προγράμματος Ενοποιήσεως των αρχαιολογικών χώρων των Αθηνών συνεχίστηκαν με χρηματοδότηση από το Γ΄ ΚΠΣ και κατά το παρόν έτος. Συνολική έκθεση των εργασιών της τριετίας 2001-2004 δίδεται στα Χρονικά του έτους 2004[44].

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

Εικ. 30. Αθήνα. Πλατεία Συντάγματος. Η διασταύρωση δύο κλάδων του Πεισιστράτειου υδραγωγείου.

Πλατεία Συντάγματος - Επανατοποθέτηση αρχαίων

Στο χώρο αυτό, με αφορμή την κατασκευή του Σταθμού «Σύνταγμα» του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών, πραγματοποιήθηκε το 1992 ανασκαφική έρευνα[45], κατά την οποία αποκαλύφθηκαν τμήμα του παρόδιου νεκροταφείου, το οποίο αναπτύχθηκε στα βόρεια κράσπεδα της οδικής αρτηρίας που οδηγούσε προς τα Μεσόγεια, και τμήμα του Πεισιστράτειου υδραγωγείου, το οποίο μετέφερε πόσιμο νερό στην Αθήνα από πηγή στους πρόποδες του Υμηττού.

Δύο συνεχόμενοι ταφικοί περίβολοι και δύο σαρκοφάγοι, ύστερα από σχετική γνωμοδότηση του ΚΑΣ και έκδοση Υπουργικής Απόφασης, είχαν αποσπασθεί με προοπτική να επανατοποθετηθούν στη θέση τους.

Ύστερα από την ολοκλήρωση των τεχνικών έργων του Σταθμού, στα τέλη του 2000 άρχισαν οι εργασίες για την επανατοποθέτηση[46] των αποσπασθέντων αρχαίων στον ίδιο χώρο, με μικρή απόκλιση από την πραγματική τους θέση.

Κατά την εξομάλυνση του χώρου έγινε μικρή ανασκαφική έρευνα[47] κατά την οποία αποκαλύφθηκε κλάδος του Πεισιστράτειου υδραγωγείου των αρχών του 5ου αι. π.Χ. με κατεύθυνση και ρύση Ν.-Β. Πρόκειται για βαθύ όρυγμα στο φυσικό βράχο, όπου είχαν τοποθετηθεί 21 πήλινα στελέχη[48], διακοσμημένα με μελανές ταινίες, τα οποία συνδέονταν μεταξύ τους με μολύβι για την καλύτερη στεγανότητα των αρμών σύνδεσης. Στην επιφάνειά τους διακρίνονται ημικυκλικές οπές για τον καθαρισμό και τη συντήρηση του υδραγωγείου.

Στο ανατολικό τμήμα του χώρου αποκαλύφθηκε άλλη διακλάδωση του ίδιου υδραγωγείου που συνδέεται σε τύπο Τ με τον προηγούμενο (Εικ. 30) και περιλαμβάνει τρία πήλινα στελέχη όμοιας κατασκευής και διακόσμησης, αλλά λεπτότερα[49].

Τα στελέχη του υδραγωγείου αποσπάσθηκαν, συντηρήθηκαν και επανατοποθετήθηκαν στο λάξευμα λίγο ψηλότερα από την αρχική τους θέση, ώστε να είναι ορατά από τους επισκέπτες.

Ο υπόλοιπος χώρος στρώθηκε με κιμηλόχωμα, αφού κατασκευάστηκε αποστραγγιστικό δίκτυο και επανατοποθετήθηκαν οι δύο συνεχόμενοι ταφικοί περίβολοι του 4ου αι. π.Χ., μήκ. 24,40 μ. και οι δύο λίθινες σαρκοφάγοι.

Για την προστασία των αρχαίων κατασκευάστηκε μεταλλικό στέγαστρο[50] και τοποθετήθηκε περιμετρικά χαμηλό κιγκλίδωμα. Τέλος, τοποθετήθηκε χαμηλός φωτισμός και δύο ενημερωτικές πινακίδες με πληροφορίες για τις ανασκαφές στην περιοχή της Πλατείας Συντάγματος και στο συγκεκριμένο χώρο (Εικ. 31).

Η διαμόρφωση του χώρου ολοκληρώθηκε το έτος 2002.

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

---

44. Βλ. παρακάτω, σ. 282-286.

45. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 22-23.

46. Η επανατοποθέτηση των αρχαίων έγινε από το Ολυμπιακό ΜΕΤΡΟ με δαπάνη της ΑΤΤΙΚΟ ΜΕΤΡΟ Α.Ε. Την επανατοποθέτηση των αποσπασθέντων και τη συνολική διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου πραγματοποίησαν με εξαιρετική επιτυχία οι Πρ. Τζανουλίνος, Β. Λαμπρόπουλος, Θ. Καρδάμης και Α. Αντώνιος. Η επίβλεψη του όλου έργου επανατοποθέτησης και διαμόρφωσης του χώρου έγινε από τον πολιτικό μηχανικό Μ. Χατζηγιάννη.

47. Την ανασκαφή διεξήγαγε η αρχαιολόγος Ε. Γιατρουδάκη υπό την εποπτεία της υπογράφουσας.

48. Το αποκαλυφθέν τμήμα αποτελεί συνέχεια αυτού που είχε ερευνηθεί στην είσοδο Β-C του Σταθμού και έχει δημοσιευθεί στο *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 41-42.

49. Η ίδια διακλάδωση με τα λεπτότερα στελέχη είχε ερευνηθεί στην Πλατεία Συντάγματος και δημοσιεύθηκε στο *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 22-23.

50. Η μελέτη του στεγάστρου έγινε από τον αρχιτέκτονα Δ. Κουτσογιάννη και η επίβλεψη από τον πολιτικό μηχανικό Μ. Χατζηγιάννη.

Εικ. 31. Αθήνα. Πλατεία Συντάγματος. Ο αρχαιολογικός χώρος με τα επανατοποθετηθέντα αρχαία.

2003

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Οδός Διπύλου 12 και 14

Με αφορμή την ανακαίνιση και μεταρρύθμιση των δύο διατηρητέων κτιρίων επί των ανωτέρω οδών στο Θησείο σε εκθεσιακό κέντρο, παράρτημα του Μουσείου Μπενάκη, όπου εκτίθεται η Ισλαμική συλλογή του Μουσείου, διεξήχθη ανασκαφική έρευνα, η οποία αποκάλυψε τμήμα της Αθηναϊκής οχύρωσης (Εικ. 32)[51].

Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε τμήμα του προτειχίσματος (4ος αι. π.Χ.) με οχυρωματική προσθήκη των χρόνων του αυτοκράτορα Βαλεριανού (3ος αι. μ.Χ.).

Το Προτείχισμα αποκαλύφθηκε σε μήκος 12 μ. στο ένα ακίνητο (Διπύλου 14) και 20 μ. περίπου στο δεύτερο (Διπύλου 12), σε μέγιστο σωζόμενο ύψος 13 δόμων και κατεύθυνση Α.-Δ. Είναι χτισμένο με ορθογώνιους κροκαλοπαγείς αλλά και ασβεστολιθικούς κυβόλιθους (Εικ. 33), επιμελώς δομημένους και τοποθετημένους σε πολλά τμήματά του «δρομικά» και «εγκάρσια» εναλλάξ[52]. Εξωτερικά του προτειχίσματος αποκαλύφθηκε η τάφρος σε πλάτος 9 μ. περίπου, οριζόμενη από τοίχο επιμελώς χτισμένο με μεγάλους κυβόλιθους αλλά και μικρότερους ακανόνιστους λίθους με συνδετικό υλικό το χώμα. Από την επίχωση της τάφρου συγκεντρώθηκαν μεγάλες ποσότητες οστράκων, αντικείμενα διαφόρων εποχών, ξύλα, στάχτες, πέτρες, κεραμίδια, κονιάματα κτλ.

Είναι γνωστό ότι η τάφρος επιχωματώθηκε κατά τον 1ο αι. μ.Χ. όταν έγινε καθαρισμός της πόλης από τα ερείπια που προέκυψαν από την καταστροφή της πόλης το 86 π.Χ. από τον Ρωμαίο στρατηγό Σύλλα. Στα ευρήματα της τάφρου πρέπει να προστεθούν επτά τάφοι του 1ου-2ου αι. μ.Χ. κυρίως κεραμοσκεπείς, στην πλειονότητά τους ακτέριστοι. Συνηθισμένη πρακτική να χρησιμοποιείται η τάφρος μετά την επιχωμάτωσή της για ταφές, όπως έχει διαπιστωθεί άλλωστε και σε άλλες ανασκαφές κατά το παρελθόν[53].

Κάθετα στο Προτείχισμα στην ανατολική του απόληξη, στο χώρο της τάφρου, εντοπίστηκε τοίχος χυτής τοιχοδομίας, ο οποίος μέσα στα όρια του ανασκαφικού χώρου αποκαλύφθηκε σε δύο σκέλη (Γ), μήκ. 5,20 μ. το ένα και 2 μ. το άλλο και πλ. 1,10 μ. Πρόκειται για Ιουστινιάνειο πύργο· όμοιοί του έχουν αποκαλυφθεί και σε παλαιότερες ανασκαφές[54] (ως γνωστόν επέμβαση στην Αθηναϊκή οχύρωση έγινε και στους χρόνους του αυτοκράτορα Ιουστινιανού).

Εσωτερικά του Προτειχίσματος και μέσα στα όρια του ανασκαφικού χώρου αποκαλύφθηκε τμήμα της «περιφερικής οδού» που ως γνωστόν περιέτρεχε τον 4ο αι. π.Χ. ανάμεσα στα τείχη όλη την πόλη και συνέδεε τα διάφορα προάστια. Στην επιφάνειά της και σε μήκος 5 μ. σώζονται αρματοτροχιές με πλάτος μετατροχίου 1,44 μ. Μετά την αφαίρεση της επίχωσης των ρωμαϊκών χρόνων εντοπίστηκαν πέντε οδοστρώματα που χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ. Η οδός παραβιάζεται και ουσιαστικά καταργείται από δύο αντηρίδες του Προτειχίσματος, που ανήκαν πιθανώς στην εποχή της επισκευής.

Όπως διαπιστώθηκε ανασκαφικά, το Προτείχισμα στους χρόνους του αυτοκράτορα Βαλεριανού μετατρέπεται σε τείχος, πλ. 3 μ. περίπου (Εικ. 34), το οποίο ορίζεται βόρεια από το ίδιο το Προτείχισμα και νότια από τοίχο κατασκευασμένο από κροκαλοπαγείς κυβολίθους. Το μεταξύ των δύο ορίων διάστημα πληρούται με ποικίλο οικοδομικό υλικό, πέτρες, κεραμίδια, μεγάλα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως τμήματα επιστυλίου τα οποία συνανήκουν, τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας τράπεζας του 3ου αι. π.Χ., καθώς και στήλη πεσόντων (Εικ. 35) με 80 ονόματα της Ερεχθηίδος φυλής[55].

Όλο αυτό το υλικό είναι συνδεδεμένο με συμπαγές σκληρό φαιό ασβεστοκονίαμα, χαρακτηριστικό υλικό της εποχής που κατασκευάζεται το τείχος.

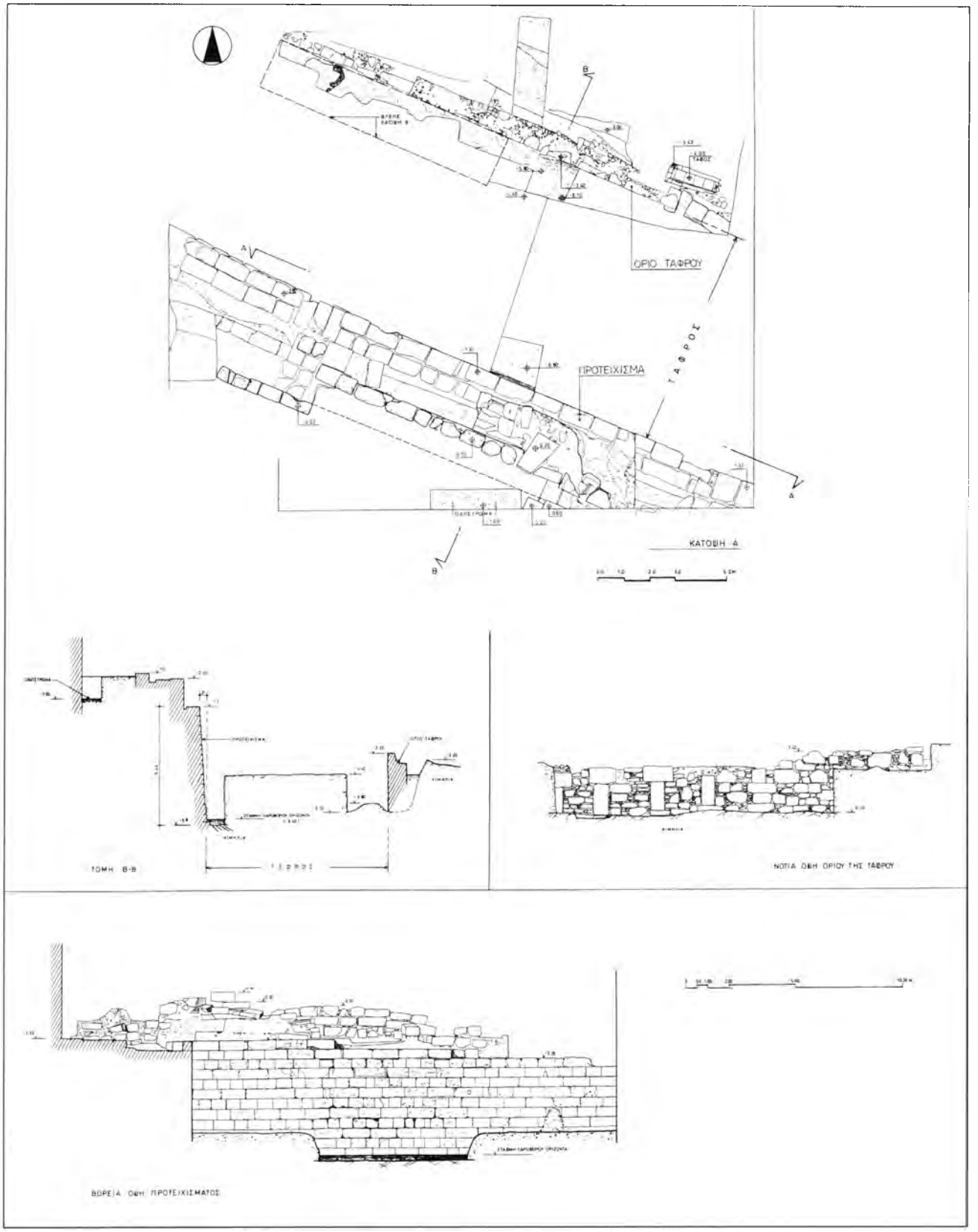
51. Η ανασκαφή διεξήχθη από την υπογράφουσα με τη συμμετοχή για ένα διάστημα της αρχαιολόγου Φ. Μπαλλά.

52. Πρέπει να σημειωθεί ότι στο ακίνητο επί της οδού Διπύλου 14 ο ανασκαφικός χώρος ήταν περιορισμένος και κατά συνέπεια αποκαλύφθηκε μόνον το Προτείχισμα. Η περιγραφή όλων των ευρημάτων αφορά στην ανασκαφή που διεξήχθη στο κτίριο της οδού Διπύλου 12.

53. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 36-37.

54. *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 57 και *ΑΑΑ* XVIII (1985), σ. 141.

55. Για τη δημοσίευση αυτής της Στήλης αλλά και περισσότερες πληροφορίες για την ανασκαφή γενικότερα, βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Μελέτες, σ. 87-111, όπου άρθρο της υπογράφουσας.

Εικ. 32. Αθήνα. Οδός Διπύλου 12 και 14. Κάτοψη της ανασκαφής, όψεις και τομή του Προτειχίσματος και του τοίχου-ορίου της τάφρου.

Εικ. 33. Αθήνα. Οδός Διπύλου 12 και 14. Όψη του Προτειχίσματος.

Εικ. 34. Αθήνα. Οδός Διπύλου 12 και 14. Τμήμα του Βαλεριάνειου τείχους.

Μικρό τμήμα του Βαλεριάνειου τείχους αποκαλύφθηκε στο χώρο της ανασκαφής, ενώ συνεχίζεται προς Α. ενσωματωμένο στην τοιχοδομία του διατηρητέου. Προς Δ. και μέσα στο χώρο της ανασκαφής διακόπτεται απότομα και συνεχίζεται μόνον το Προτείχισμα.

Στην ανασκαφή που διενεργήθηκε στο εσωτερικό του πρώτου κτιρίου (Διπύλου 14) δεν υπάρχει ίχνος του τείχους αυτού.

Στο εσωτερικό των διατηρητέων κτιρίων και κυρίως στο κτίριο της οδού Διπύλου 12 είχαμε την τύχη να αποκαλύψουμε το Προτείχισμα, την τάφρο και το όριό της μαζί και όχι αποσπασματικά, όπως συνέβαινε σε ανασκαφές μέχρι σήμερα. Επίσης, είχαμε την τύχη να αποκαλυφθεί σε ιδιοκτησία του Μουσείου Μπενάκη, να διατηρηθεί ορατό και επισκέψιμο και να αναδειχθεί με τον πλέον ενδεδειγμένο τρόπο, προσφέροντας στον επισκέπτη μια πλήρη εικόνα της οχύρωσης αυτών των χρόνων.

Εικ. 35. Αθήνα. Οδός Διπύλου 12 και 14. Η στήλη των πεσόντων.

Πλατεία Ελευθερίας (Κουμουνδούρου)

Στο έργο της Ενοποίησης των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας εντάχθηκε το έτος 2003 και η διαμόρφωση της πλατείας Ελευθερίας, της γνωστής σε όλους Κουμουνδούρου[56]. Οι ανασκαφές που θα προέκυπταν από ένα τέτοιο έργο σε περιοχή μεγάλου αρχαιολογικού ενδιαφέροντος θα ήταν εκτεταμένες και μακροχρόνιες, αν δεν είχε αποφασιστεί εκ των προτέρων όλες οι εκσκαφικές εργασίες να διεξαχθούν μέχρι το βάθος που δεν θα συναντούσαν αρχαιολογικά στρώματα.

Ήταν γνωστό από παλαιότερες ανασκαφές ότι οι επιχώσεις στο συγκεκριμένο χώρο είναι μεγάλες. Όντως μέχρι του βάθους των 2-2,50 μ. περίπου που στην πλειονότητά τους έφθασαν οι εκσκαφές, διαπιστώθηκε ότι ο χώρος ήταν καλυμμένος με φερτές κυρίως επιχώσεις.

Αρχαιολογικό εύρημα εντοπίστηκε στα 5,50 μ. σε λάκκο που διανοίχθηκε σε αυτό το βάθος προκειμένου να μεταφυτευθεί

56. Όλες τις εργασίες διαμόρφωσης της πλατείας παρακολούθησε η αρχαιολόγος Β. Κανδεράκη με την εποπτεία της υπογράφουσας.

Εικ. 36. Αθήνα. Πλατεία Ελευθερίας (Κουμουνδούρου). Τμήμα του Προτειχίσματος και της προσθήκης του.

Εικ. 37. Αθήνα. Οδός Αδριανού 97. Γενική άποψη της ανασκαφής.

ένα μεγάλο δένδρο[57]. Πρόκειται για κροκαλοπαγείς ορθογώνιους λίθους που αποκαλύφθηκαν μέχρι μήκους 2,30 μ., όσο δηλαδή και το μήκος του λάκκου φύτευσης. Πιθανότατα αποτελούν μέρος ταφικού περιβόλου, τον οποίο μελλοντική ανασκαφική έρευνα θα αποκαλύψει. Μέσα στα όρια της πλατείας δεν εντοπίστηκε κανένα κινητό είτε ακίνητο εύρημα.

Στο χώρο που κατασκευάστηκε το αμφιθέατρο ανατολικά της πλατείας και συγκεκριμένα κοντά στη συμβολή της με την οδό Κραναού, σε χαντάκι που διανοίχθηκε για την τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού και σε βάθος 1,10 μ. περίπου αποκαλύφθηκε τμήμα της Αθηναϊκής οχύρωσης.

Ο περιορισμένος χώρος δεν επέτρεψε συστηματική και ολοκληρωμένη έρευνα. Από τον τρόπο όμως κατασκευής του τμήματος αυτού, συμπεραίνουμε ότι πρέπει να αποτελεί τμήμα του Προτειχίσματος (Εικ. 36) με την προσθήκη-ενίσχυσή του στα χρόνια του αυτοκράτορα Βαλεριανού[58]. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 3 μ. περίπου, μέγιστο πλάτος 2,10 μ. και κατεύθυνση Α.-Δ. Διακρίνονται δύο σειρές κροκαλοπαγών κυβολίθων που ενισχύονται σε πλάτος με μικρότερους ακατέργαστους λίθους και κεραμίδια συνδεδεμένα μεταξύ τους με σκληρό φαιό ασβεστοκονίαμα, χαρακτηριστικό συνδετικό υλικό της εποχής που χτίστηκε.

Το Προτείχισμα διατηρήθηκε σε κατάχωση, αφού έγινε παράκαμψη του χαντακιού αποχέτευσης.

Το μοναδικό κινητό εύρημα από την παρέμβαση σε όλο τον προς διαμόρφωση χώρο, εντός και εκτός της πλατείας, αποτελεί ορθογώνιος ενεπίγραφος λίθος, διαστ. 1,425×0,54×0,35 μ. που περισυλλέχθηκε από το χώρο της τάφρου, βόρεια του Προτειχίσματος και φυλάσσεται στις αποθήκες της Γ΄ ΕΠΚΑ.

ΙΩΑΝΝΑ ΤΣΙΡΙΓΩΤΗ-ΔΡΑΚΩΤΟΥ

Οδός Αδριανού 97

Στο οικόπεδο επί της ανωτέρω οδού έλαβε χώρα ανασκαφική έρευνα υπό δυσχερείς συνθήκες[59] λόγω των συνεχώς αναβλυζόντων υπόγειων υδάτων και του κινδύνου κατάρρευσης των παλαιών όμορων οικιών, γεγονός που επέβαλλε συνεχείς εργασίες αντιστήριξης παράλληλα με την ανασκαφή (Εικ. 37). Η κιμηλιά εντοπίστηκε σε βάθος -4,50 μ. Επί της κιμηλιάς απεκαλύφθη τμήμα σημαντικού υστερορωμαϊκού οικοδομήματος, πιθανώς μιας ακόμη «αστικής επαύλεως» των μεθερούλειων χρόνων. Κυριαρχεί μεγάλος χώρος με ψηφιδωτό δάπεδο, ο οποίος εισχωρεί υπό το όμορο παλαιό ακίνητο επί της οδού Αδριανού 99. Οι αποκαλυφθείσες εντός του οικοπέδου εσωτερικές διαστάσεις του είναι 13,40×6,80 μ., πιθανότατα επομένως πρέπει να αποκατασταθεί ως τετράγωνο αίθριο διαστ. 13×13 μ. Το ψηφιδωτό δάπεδο (4ου αι. μ.Χ.;) ορίζεται στις παρυφές από διπλή ταινία. Η εξωτερική, κατά μήκος των τοίχων, φέρει εναλλάξ συστήματα ρόμβων και τετραγώνων, τα τελευταία με το θέμα του «κόμβου του Σολομώντος». Η εσωτερική διακοσμείται με μαίανδρο και πλοχμό. Το κυρίως σώμα του ψηφιδωτού αποτελείται από τετράγωνα διάχωρα στα οποία εγγράφονται κύ-

57. Τα βάθη μετρήθηκαν από το κράσπεδο στη συμβολή της οδού Κραναού με την πλατεία Ελευθερίας (συμβατικό 0).

58. Βλ. σχετικά την κοντινή ανασκαφή επί των οδών Διπύλου και Ασωμάτων, Μουσείο Μπενάκη - Ισλαμική συλλογή: *ΑΔ* 55 (2000): Μελέτες, σ. 87-111, όπου άρθρο της υπογράφουσας.

59. Έλαβε μέρος ο συμβασιούχος αρχαιολόγος Κ. Παπαγιαννάκης. Δυστυχώς, παρά τη θέλησή μας, δεν έχει ακόμη καταστεί δυνατή η εκπόνηση της αρχιτεκτονικής αποτύπωσης.

κλοι και ημικύκλια με γραμμικά και εικονιστικά (αγγεία, καρποί και ίχνη ανθρώπινων μορφών, ίσως Μηνών) θέματα. Το «αίθριο» ορίζεται από ογκώδεις τοίχους από ορθογώνιες λιθοπλίνθους, τουλάχιστον όπως φαίνεται στον καλύτερα, και έως ύψους 1,45 μ., σωζόμενο βόρειο τοίχο του. Η λοιπή κάτοψη είναι δύσκολο να διακριβωθεί λόγω της ολοκληρωτικής απώλειας της ανωδομής και των δεκάδων μεταγενέστερων παραβιάσεων και μετασκευών έως τους βυζαντινούς και τουρκικούς χρόνους. Τουλάχιστον όμως ένα δεύτερο δωμάτιο, όχι σαφώς οριζόμενο, διέθετε δάπεδο από μαρμάρινες πλάκες μεταξύ των οποίων φρέαρ, διαμ. 0,53 μ. Το δεύτερο αυτό δωμάτιο ορίζεται προς Β. από σειρά τεσσάρων μαρμάρινων λιθοπλίνθων, ολικού μήκ. 5,65 και πλ. 0,61 μ. Σε μερικά σημεία σώζει ανωδομή από οπτές πλίνθους και μικρές πέτρες, μέρος πολλών παρατηρηθεισών μετασκευών του οικοδομήματος σε μεταγενέστερους χρόνους. Σε αυτές περιλαμβάνονται κτιστοί σιροί, πίθοι, φρέατα, δεξαμενές και αμελείς τοίχοι και αγωγοί που είτε διαπέρασαν το ψηφιδωτό είτε επικάθησαν σε αυτό είτε συνέχισαν καθ' ύψος στους παλαιότερους τοίχους. Περισυνελέγη αρκετή και σημαντική εφυαλωμένη κεραμική. Το πλήθος αυτό βυζαντινών και τουρκικών στοιχείων σε συνδυασμό με τα υπόγεια αναβλύζοντα ύδατα δυσχέρανε την κατανόηση του «αιθρίου», το οποίο δεν διέθετε περιστύλιο αλλά κλειόταν από τοίχους χωρίς ανοίγματα. Από κινητά ευρήματα αναφέρονται σύνολο 26 νομισμάτων που βρέθηκαν μαζί δίκην θησαυρού και διάφορα γλυπτά θραύσματα, όπως ημίεργη κεφαλή, μαρμάρινο φτερό (Ερωτιδέα;) με τένοντα ένθεσης, παλάμη αγάλματος φέρουσα μεσόμφαλο φιάλη κ.ά. Όλες οι αρχαιότητες διατηρήθηκαν σε κατάχωση. Ειδικά για το ψηφιδωτό δάπεδο η Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων πιστοποίησε το δυσχερέστατο της αποκόλλησής του λόγω των υδάτων και πρότεινε επίσης την κατάχωσή του.

Συμβολή των οδών Φιλελλήνων 18 και Λαμάχου

Στο οικόπεδο στη συμβολή των ανωτέρω οδών, ιδιοκτησίας «Philellinon Estates S.A.», πραγματοποιήθηκε σύντομη ανασκαφική έρευνα με τα εξής αποτελέσματα[60]: Τα ογκώδη θεμέλια του παλαιού κτιρίου (του οποίου διατηρήθηκαν οι προσόψεις) είχαν φθάσει έως την κιμηλιά που απαντά σε βάθος -2,33 μ., καταστρέφοντας κάθε αρχαιολογικό στρώμα. Διασώθηκαν μόνον ορισμένα στοιχεία λαξευμένα στο βράχο, ήτοι δύο παράλληλοι αγωγοί με κατεύθυνση Δ.-Α., ένας κλασικών χρόνων με κτιστές παρειές και καλυπτήριες πλάκες (αγωγός 2) και ένας ρωμαϊκός πήλινος πεταλόσχημος (αγωγός 1), καθώς και μία απιόσχημη δεξαμενή. Η επίχωση στο εσωτερικό του κτιστού αγωγού 2 ερευνήθηκε με αφαίρεση των καλυπτήριων πλακών. Στο βάθος του

60. Έλαβε μέρος ο συμβασιούχος αρχαιολόγος Τ. Μιχαλακόπουλος.

Εικ. 38. Αθήνα. Συμβολή των οδών Φιλελλήνων 18 και Λαμάχου. Ο Πεισιστράτειος αγωγός από Δ.

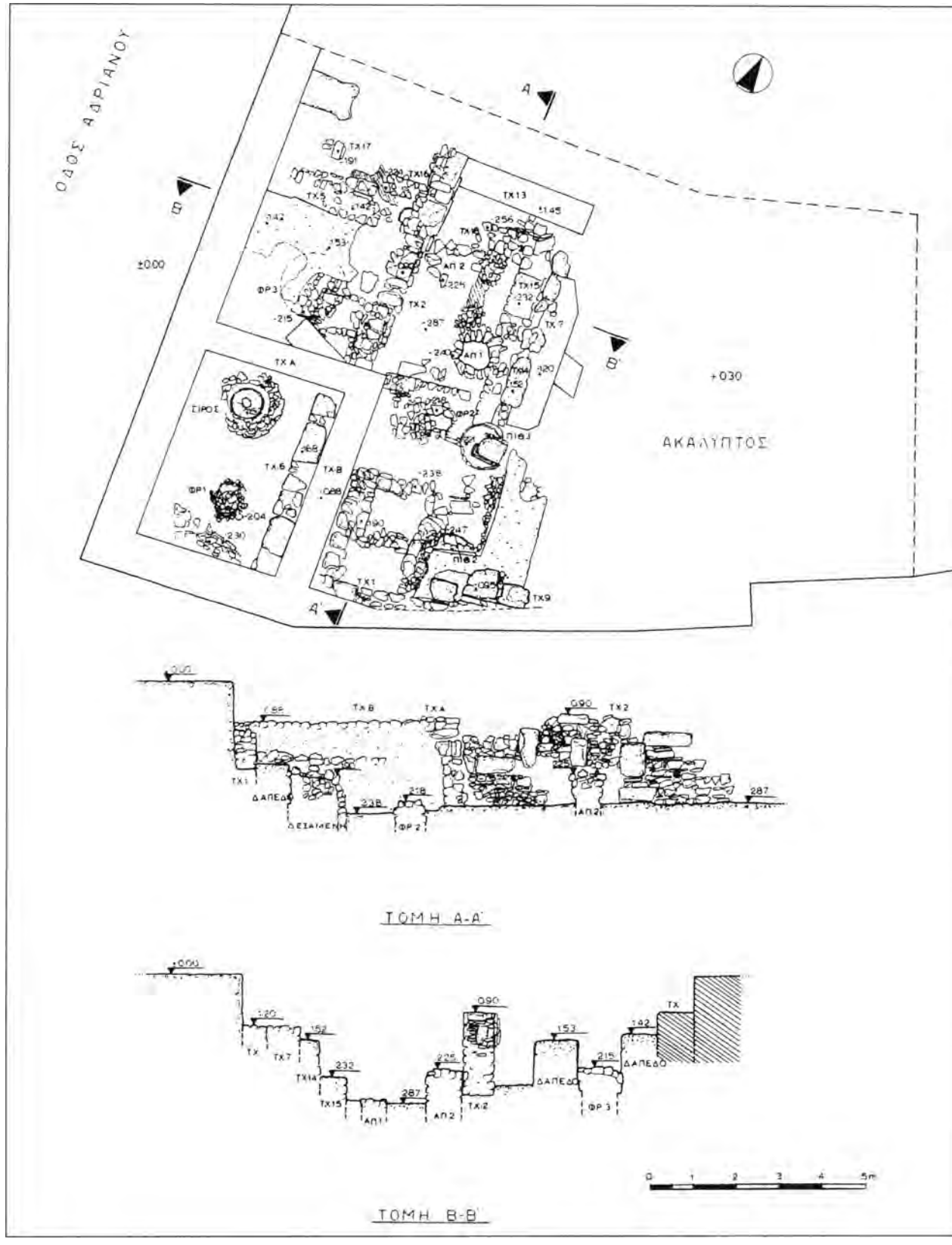
λαξεύματος εντοπίστηκε πήλινος αγωγός από κυλινδρικά σώματα Πεισιστράτειου τύπου, σωζόμενος σε μήκος 4 μ. (Εικ. 38). Οι αγωγοί του παρόντος οικοπέδου είχαν βρεθεί το 1969 και στην ανασκαφή του όμορου οικοπέδου επί της οδού Λαμάχου 3[61], όπου επιπλέον είχε ερευνηθεί τμήμα της οχυρωματικής τάφρου και οδού με αναλήμματα κάθετα προς αυτήν, το ένα από τα οποία μόλις ανεφάνη και τώρα στη μεσοτοιχία. Διατηρήθηκε σε κατάχωση ο Πεισιστράτειος αγωγός με τις καλυπτήριες πλάκες του.

Συμβολή των οδών Αδριανού 105 και Κέκροπος

Στο οικόπεδο στη συμβολή των ανωτέρω οδών, εμβαδού 189 τ.μ., ανεσκάφησαν τα 100 τ.μ. εφόσον στο υπόλοιπο προβλεπόταν ακάλυπτος, ενώ διατηρήθηκαν και οι παλαιές προσόψεις. Στην περιορισμένη αυτή έκταση η ανασκαφή έφτασε σε μέσο βάθος -2,80 μ. από τη στάθμη της οδού Αδριανού, εφόσον από το βάθος αυτό οι επιχώσεις ήταν ήδη λασπώδεις, ενώ στα -3,30 μ. εμφανίστηκε ο υδροφόρος ορίζοντας (Εικ. 39-40). Με τους δεδομένους αυτούς περιορισμούς σε έκταση και βάθος ερευνήθηκαν μόνον βυζαντινές επιχώσεις χωρίς μάλιστα να βρεθεί η έδρασή τους[62]. Τα αποκαλυφθέντα βυζαντινά οικοδομικά

61. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 53-55.

62. Απέβη λοιπόν αδύνατος ουσιαστικός συσχετισμός με τη σημαντικότερη παλαιότερη ανασκαφή στα πέριξ, αυτήν του οικοπέδου Κέκροπος 7-9 (*ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 50-53) όπου είχε βρεθεί υστερορρωμαϊκή οικία με υπερκείμενα βυζαντινά στοιχεία. Ανάλογη ανασκαφική κατάσταση υπήρχε στα επίσης δύο γειτονικά οικόπεδα στη συμβολή των οδών Αδριανού 107, Κέκροπος και Υπερείδου και Θουκυδίδου και Κέκροπος (*ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 31).

Εικ. 39. Αθήνα. Συμβολή των οδών Αδριανού 105 και Κέκροπος. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α', Β-Β'.

Εικ. 40. Αθήνα. Συμβολή των οδών Αδριανού 105 και Κέκροπος. Γενική άποψη της ανασκαφής.

στοιχεία αθροίζονται σε πέντε ασύνδετους μεταξύ τους τοίχους, αρκετά προσεγμένης κατασκευής, από μικρές και μεσαίες πέτρες και θραύσματα κεράμων, με σποραδική χρήση αρχαίας μαρμάρινης λατύπης και πωρολιθικών λιθοπλίνθων. Χαρακτηριστική η κατά διαστήματα παρεμβολή ορθοστατών. Δύο τοίχοι έσωζαν κατά τόπους κονιαμένη επιφάνεια. Η εντελώς αποσπασματική διατήρηση καθιστά αδύνατη την ερμηνεία του οικοδομήματος, η δομή τους δείχνει όμως καθαρά την ύπαρξη βυζαντινής οικίας ή οικιών. Μεταξύ των τοίχων απεκαλύφθησαν σε χαμηλότερο επίπεδο τρεις πίθοι, τέσσερα φρέατα, μία καμαροσκέπαστη δεξαμενή και ένα επιχρισμένο δάπεδο με ρύση και οπή απορροής. Φαίνεται ότι τα υδραυλικά αυτά έργα ανήκουν σε μία μεταγενέστερη οικοδομική φάση, όταν οι οικίες είχαν αχρηστευτεί. Εργαστηριακή ερμηνεία πρέπει να έχουν και διάφορες νησίδες καμένου χώματος, σε συνδυασμό με την εύρεση και τριποδικών υποστηριγμάτων αγγείων. Από άλλα ευρήματα αναφέρονται 8 χάλκινα νομίσματα και 45 μαρμάρινα θραύσματα εκ των οποίων 4 τμήματα γλυπτών.

Οδός Πεντέλης, σκάμμα αποχέτευσης ΕΥΔΑΠ

Στο μεταξύ των οδών Μητροπόλεως και Απόλλωνος διανοιγέν σκάμμα εντοπίστηκαν τα εξής: Προς την οδό Απόλλωνος τμήμα κυκλικής δεξαμενής εσωτερικά επιχρισμένης. Ακριβώς προ του ναϋδρίου της Αγίας Δυνάμεως, αμέσως υπό την άσφαλτο, δύο παράλληλοι τοίχοι, ένας από λεπτές μαρμάρινες πλάκες και δεύτερος παράλληλος αλλά παλαιότερός του από αργές πέτρες. Οι μαρμάρινες πλάκες ίσως είναι μέρος κάποιου παλαιού δαπέδου προ της εκκλησίας. Προς τη διασταύρωση με την οδό Μητροπόλεως αποκαλύφθηκαν λιθόπλινθοι του οχυρωματικού τείχους.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

Συμβολή των οδών Αγίων Ασωμάτων, Ψαρομηλίγκου και Κ. Σαμουήλ

Κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών στο οικόπεδο στη συμβολή των ανωτέρω οδών για θεμελίωση του Σχολικού κτιρίου εντοπίσθηκαν λείψανα και ακολούθησε σωστική ανασκαφή από 1-1-1999 έως 13-3-2003. Το οικόπεδο είχε έκταση 4,9 στρέμματα ενώ ο χώρος που επρόκειτο να ανοικοδομηθεί είχε έκταση 700 μ. και βρισκόταν σε μικρή απόσταση 300 μ. βόρεια από τον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού.

Αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα αρχαίων οδών, νεκροταφείο που χρονολογικά ανάγεται από τους ύστερους αρχαϊκούς έως τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους και εργαστηριακά κατάλοιπα του 4ου αι. π.Χ. (Εικ. 41-42).

Οικοδομικό συγκρότημα: Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου προς την οδό Αγίων Ασωμάτων[63] εντοπίσθηκε η οδός 1 με προσανατολισμό Β.-Ν., η οποία έχει σωζόμενο μήκος 20,50 και πλάτος 2,70-3,40 μ. και χρονολογείται από τη στρωματογραφία από τους πρώιμους κλασικούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Σε πρώτη φάση ανατολικά και δυτικά της οδού 1 δεν υπήρχε ανάλημμα, σε αυτή τη φάση χτίστηκαν δυτικά αυτής δύο κτιριακά συγκροτήματα. Στο πρώτο κτιριακό συγκρότημα ανήκουν τα δωμάτια Α, Β, Γ, μήκ. 10,40 και πλ. 8,50 μ., ενώ στο δεύτερο ανήκουν τα δωμάτια Δ, Ε, Ζ, Η, Θ, Ι και Κ, μήκ. 15 και πλ. 11 μ.

Σε αυτή τη φάση η ανωδομή της εξωτερικής όψης των κτιρίων ήταν κτισμένη από ωμές πλίνθους.

Σε δεύτερη φάση κατά τον 4ο αιώνα, όταν δημιουργήθηκαν τα δύο αναλήμματα του δρόμου, το δυτικό ανάλημμα της οδού απετέλεσε τον εξωτερικό τοίχο των κτιρίων, οπότε και ενισχύθηκαν οι εξωτερικοί τοίχοι του με επιμελημένη τοιχοποιία, τμήμα όμως των εσωτερικών τοίχων παρέμεινε πλίνθινο, διατηρώντας έτσι κατάλοιπο του πλίνθινου τοίχου.

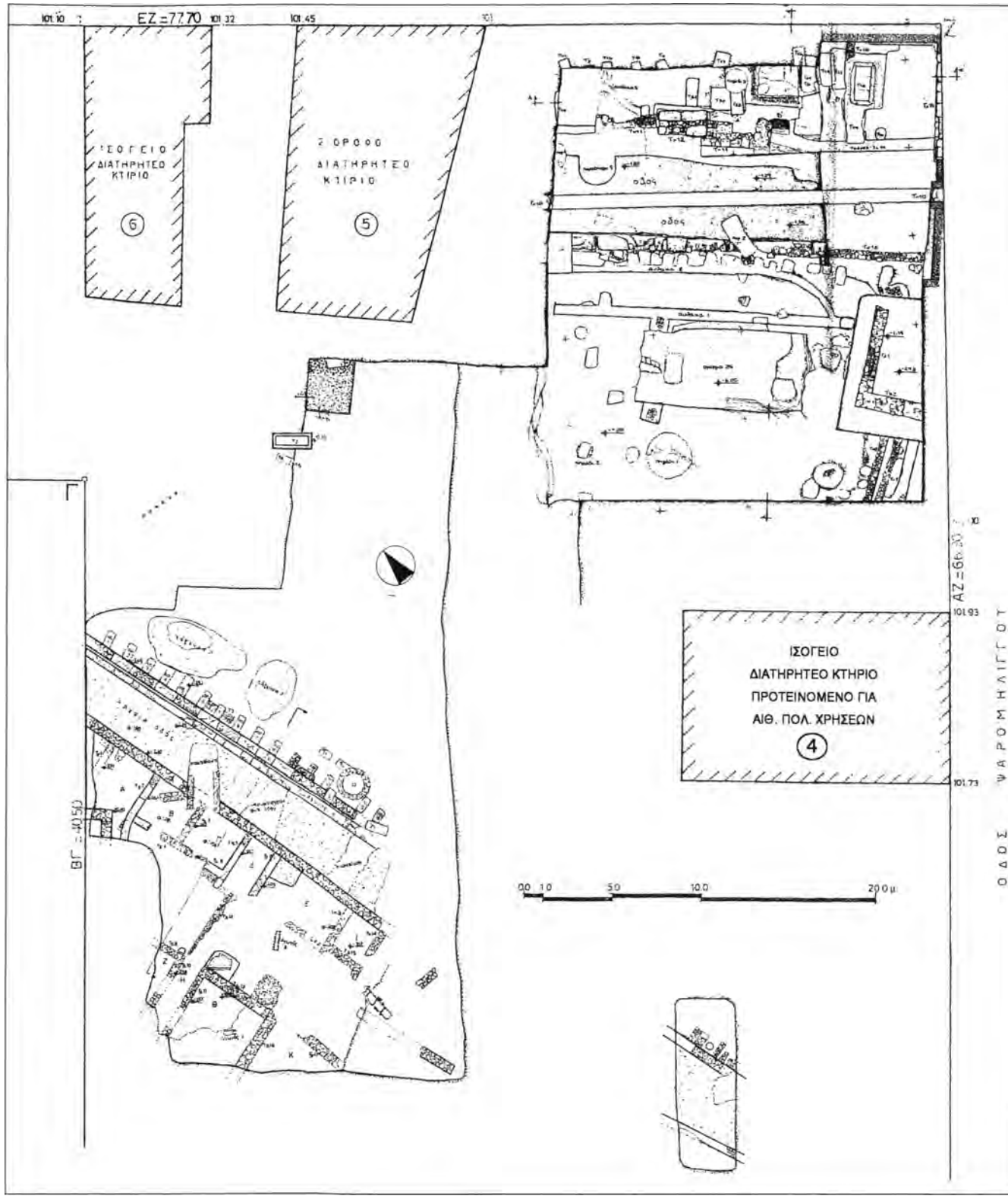
Από το πλήθος των αγγείων που βρέθηκαν στο εσωτερικό ορισμένων δωματίων συμπεραίνουμε ότι τα κτίρια ανήκαν σε συνοικία τεχνιτών με καταστήματα ή αποθήκες και παράλληλα συνδυάζονταν με κατοικία. Ανατολικά του Τχ.9 εντοπίσθηκε μία τελετουργική πυρά στο εσωτερικό της οποίας βρέθηκε μία σειρά μικρογραφικών αγγείων.

Νεκροταφείο: Στο νοτιοανατολικό τμήμα της ανασκαφής (προς τη συμβολή των οδών Κ. Σαμουήλ και Ψαρομηλίγκου)[64] αποκαλύφθηκε τμήμα μιας κύριας οδικής αρτηρίας που ξεκίναγε από τις Ἑριες Πύλες[65] και κατέληγε στον Ἵππιο Κολωνό. Η αρχαία οδός έχει προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., ορατό μήκος 21,60, πλάτος 5,70-5,80 μ. αλλά εμφανώς συνεχιζόταν εκτός των ορίων του οι-

63. Εντός του οικοπέδου είχε διεξαχθεί παλαιότερα ανασκαφική έρευνα, *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 31.

64. Η ανασκαφική έρευνα επί της οδού Κ. Σαμουήλ πραγματοποιήθηκε από τον έκτακτο αρχαιολόγο Τ. Μιχαλακόπουλο και την αποτύπωση έκανε η υπομηχανικός Κ. Συμεώνογλου.

65. Ά. Ματθαίου, Ηρίαι αι πύλαι Αθήνησι, *Ηόρος* (1983), σ. 7-18.

Εικ. 41. Αθήνα. Συμβολή των οδών Αγίων Ασωμάτων, Ψαρομηλίγκου και Κ. Σαμουήλ. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 42. Αθήνα. Συμβολή των οδών Αγίων Ασωμάτων, Ψαρομηλίγκου και Κ. Σαμουήλ. Μερική άποψη της ανασκαφής (από Ν.).

κοπέδου. Σώζεται μόνον τμήμα του δυτικού αναλήμματός της ενώ ανατολικά σώζεται μόνο η τάφρος θεμελίωσής της.

Στο δυτικό ανάλημμα διακρίνουμε τρεις φάσεις οι οποίες χρονολογούνται από τους κλασικούς έως τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους.

Ανατολικά της αρχαίας οδού αποκαλύφθηκε το νεκροταφείο με περίβολο και ταφικό βάθρο. Ο περίβολος είναι κτισμένος με ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους, αδρά επεξεργασμένες. Βορειότερα του περιβόλου εντοπίσθηκε ταφικό βάθρο ορθογώνιου σχήματος διαστ. 2,80×1,30 μ., που είναι χτισμένο από ερυθρωπές κροκαλοπαγείς λιθοπλίνθους στο ύψος των πέντε δόμων.

Στα ανατολικά αυτών των κτισμάτων και της αρχαίας οδού αποκαλύφθηκαν 33 ταφές[66]. Οι περισσότερες ήταν πυρές, ένας τάφος μαρμάρινος κιβωτιόσχημος, τρεις λακκοειδείς, δύο καλυβίτες, ένας με κτιστές παρειές ωμοπλίνθων και ένας τύμβος. Χρονολογούνται από τον πρώιμο 5ο αι. π.Χ. έως και τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Η παλαιότερη φάση του νεκροταφείου συνδέεται με τον τύμβο του τάφου, ο οποίος συνεχίζεται ανατολικά κάτω από την οδό Κ. Σαμουήλ.

Ο τάφος καλυπτόταν από τύμβο, ύψ. 2,22 μ. Σε πλάτος 5,40 μ. ανερχόταν η ορατή μέγιστη διάμετρος κοιλίας, αντιστοιχούσα προς το βραχύ άξονα ελλειπτικού σχήματος. Ο τύμβος εδραζόταν επάνω σε σειρά (9 σειρές) ωμών πλίνθων φαιοκίτρινης αποχρώσεως οι οποίες περιέβαλλαν ως «τοιχοβάτης» τον τάφο. Προς ΒΑ. η παραβίασή του έγινε γύρω στα 450 π.Χ. από δύο πυρές (Τ 30, Τ 33), οι οποίες εντοπίσθηκαν στο βορειοδυτικό τεταρτημόριο του τύμβου. Το νοτιοανατολικό τεταρτημόριο είχε παραβιαστεί από κτιστό τάφο Τ 29 με διαδοχικές ταφές.

Ο Τ 29 είναι χτισμένος από παράλληλες σειρές ωμοπλίνθων και έφερε ως κτερίσματα ληκύθους τύπου Beldam. Εκτός αυτών στα ανατολικά της οδού αποκαλύφθηκαν 14 τάφοι ελληνιστικών χρόνων σε βάθος από 1,30 έως 1,57 μ., οι οποίοι χρονολογούνται από το 300 έως το 150 π.Χ.

Στο νοτιανατολικό τμήμα του σκάμματος αποκαλύφθηκε μόνον η βόρεια εξωτερική όψη του κτιρίου[67] (κλασικού οικοδομήματος) Τχ16, πλ. 6,40 μ. Το μεγαλύτερο τμήμα του κτιρίου σώζεται κάτω από την οδό Ψαρομηλίγκου (η νότια όψη του βρέθηκε στο οικόπεδο της οδού Ψαρομηλίγκου). Η τοιχοποιία του ανήκει στο ακανόνιστο πολυγωνικό σύστημα με βύσματα και χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Νοτιοδυτικά της οδού 2 εντοπίσθηκαν οι Τχ1 και Τχ2, οι οποίοι χρονολογούνται στους υστερορρωμαϊκούς χρόνους. Στο εσωτερικό του Τχ1 βρέθηκε εντοιχισμένο μαρμάρινο κεφάλι το οποίο ταυτίστηκε με τον Καρακάλλα. Βόρεια του σκάμματος εντοπίστηκε το θεμέλιο ταφικού βάθρου το οποίο είναι χτισμένο από ακατέργαστους λίθους και έχει κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ.

Εργαστηριακός χώρος: Δυτικά της οδού 2 και ανατολικά της οδού 1 έχει εντοπισθεί πλήθος ορυγμάτων στην κιμηλιά. Δυτικά της οδού 2 εντοπίσθηκαν κατά μήκος αυτής δύο αύλακες παροχής ύδατος και ένας κτιστός αγωγός.

Σε απόσταση 4,10 μ., δυτικά της ίδιας οδού, εντοπίσθηκε ορθογώνιο όρυγμα 25, μήκ. 9,6 και πλ. 4,50 μ. με προσανατολισμό Β.-Ν. Στη στενή πλευρά του υπάρχει κλίμακα τεσσάρων βαθμίδων. Στο εσωτερικό του ορύγματος στο νότιο όριό του εντοπίστηκε αρχαίο πηγάδι 4, που ήταν λαξευμένο στο φυσικό έδαφος. Η ανασκαφή του πηγαδιού δεν προχώρησε σε βάθος επειδή ήταν τεχνικά αδύνατη. Στο εσωτερικό της επίχωσής του βρέθηκαν τμήματα Παναθηναϊκού αμφορέα ο οποίος χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.

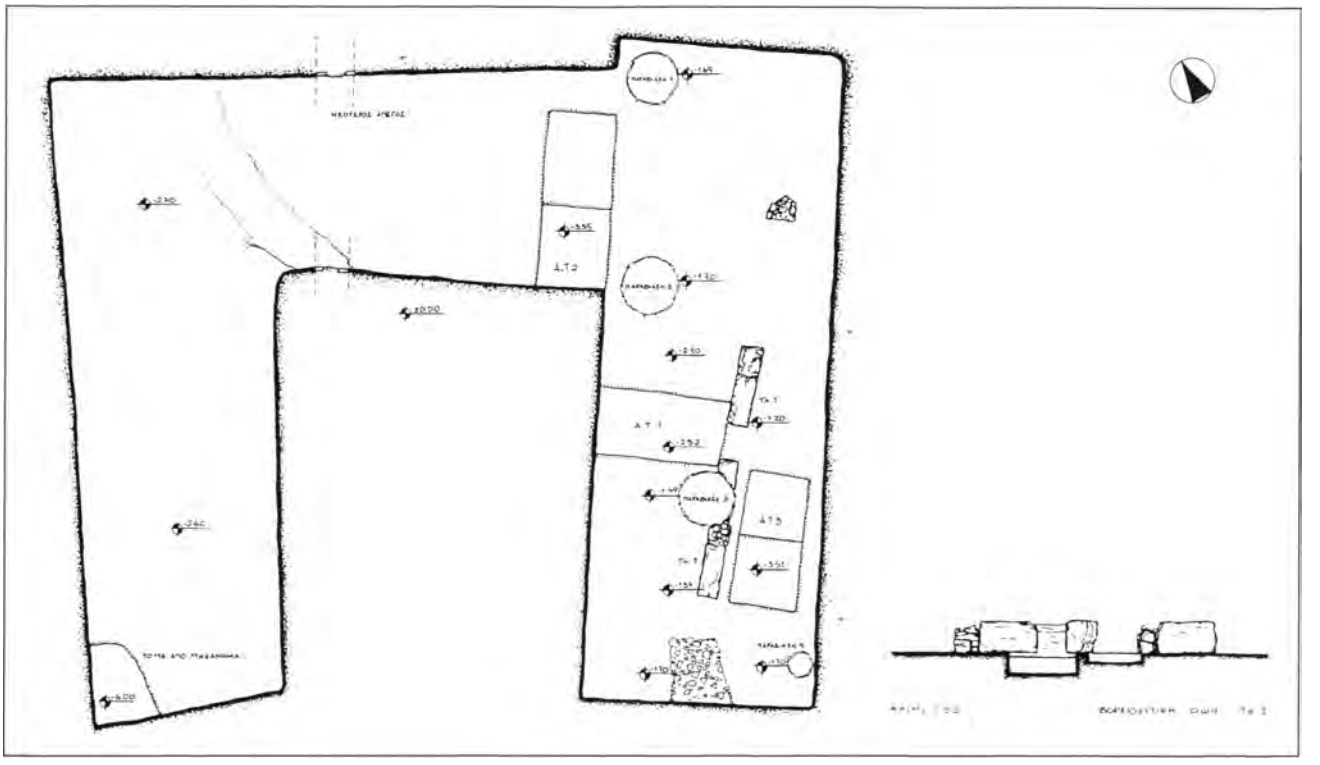
Ανατολικά της οδού εντοπίστηκαν 15 ορύγματα τοποθετημένα κατά μήκος του δρόμου. Βρέθηκαν επίσης δύο κυκλικής διατομής λαξεύματα πάνω στο φυσικό βράχο, στο εσωτερικό τους βρέθηκαν ακέραια αγγεία όμοια με εκείνα του κτιριακού συγκροτήματος. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι οι εργαστηριακοί χώροι αναπτύσσονται ανατολικά της οδού 1 και δυτικά της οδού 2.

Σύμφωνα με την απόφαση του ΚΑΣ τα αρχαία διατηρήθηκαν ορατά και επισκέψιμα.

ΑΝΤΩΝΙΑ ΚΟΚΚΟΛΙΟΥ

66. Δ.-Ου. Σκιλάρντι, Ανασκαφαί παρά τας Ηρίας Πύλας και τοπογραφικά προβλήματα της περιοχής αυτής, *ΑΕ* 1968, σ. 8-52.

67. Πιθανόν να πρόκειται για μνημείο τυπολογικά ανάλογο με το Μνημείο των εν Σικελία θανόντων Αθηναίων, *ΑΕ* 1964, σ. 83-86 και *ΑΕ* 1955, σ. 180-202.

Εικ. 43. Αθήνα. Συμβολή των οδών Κασσάνδρας, Τζανή και Ιεράς Οδού 80. Κάτοψη της ανασκαφής και όψη του Τχ1.

Συμβολή των οδών Κασσάνδρας, Τζανή και Ιεράς Οδού 80

Στο οικόπεδο, συνολικής επιφάνειας 2.700 τ.μ., στη συμβολή των ανωτέρω οδών, ερευνήθηκε[68] ανασκαφικά έκταση 215 τ.μ., στην οποία επρόκειτο να κατασκευασθούν υπόγειες δεξαμενές σταθμού εξυπηρέτησης οχημάτων (πλυντήριο αυτοκινήτων) (Εικ. 43). Η έρευνα δεν επεκτάθηκε στο σύνολο του οικοπέδου, δεδομένου ότι οι επεμβάσεις του κατασκευαστή στην υπόλοιπη έκταση περιελάμβαναν μόνον υπέργειες εγκαταστάσεις. Η ανασκαφείσα έκταση, σχήματος Π, ερευνήθηκε μέχρι βάθους 2,50 μ. από την επιφάνεια, στάθμη εδράσεως των δεξαμενών.

Το οικόπεδο τοποθετείται τοπογραφικώς παρά τα βόρεια κράσπεδα της αρχαίας Ιεράς Οδού.

Στο ανατολικό τμήμα της έκτασης που ερευνήθηκε και σε βάθος 1,20 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, εντοπίστηκε τοίχος αποσπασματικά σωζόμενος αποτελούμενος από ερυθρωπούς κροκαλοπαγείς ογκολίθους προσανατολισμού ΝΔ.-ΒΑ., σε μήκος 5,90, πλάτος 0,40 και μέγ. ύψος 0,72 μ. (Εικ. 44). Διατηρούνταν ο κατώτερος δόμος, από τρεις αδρά επεξεργασμένους κροκαλοπαγείς ογκολίθους, διαστ. 1,30×0,75×0,40 μ., μεταξύ των οποίων υπήρχε σταθερό κενό (μήκ. 0,65 μ.) το οποίο ήταν κτισμένο με μικρούς αργούς λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Η στάθμη της εδράσεώς του εντοπιζόταν σε βάθος 1,95 μ. Στην ανατολική πλευρά του τοίχου εντοπίστηκε η τάφρος θεμελίωσής του, από την οποία συλλέχθηκαν όστρακα χρονολογούμενα στον 4ο αι. π.Χ.

Στο μέσον περίπου του σωζόμενου μήκους του ο τοίχος είχε παραβιαστεί από σύγχρονο βόθρο κυκλικής διατομής, με αποτέλεσμα τη μερική θραύση ενός από τους ογκολίθους του. Βορειοδυτικά του εντοπίστηκαν δύο ακόμη κυκλικές παραβιάσεις, στον πυθμένα των οποίων αποκαλύφθηκαν τσιμεντένιες κυκλικές βάσεις για κολόνες σχετιζόμενες με τη χρήση του χώρου κατά τους νεότερους χρόνους.

Εκατέρωθεν του τοίχου ανεσκάφησαν επιχώσεις από βάθος 1,33 μ., οι οποίες αποτελούνταν από επάλληλα στρώματα αμμώδους βαθυκάστανου χώματος μικρής περιεκτικότητας σε λίθους και οι οποίες συνεχίζονται μέχρι βάθους 2,52 μ. Σε ανάλογο αμμώδες στρώμα έχει θεμελιωθεί ο τοίχος, ενώ τα ίδια στρώματα καλύπτουν ενιαία ολόκληρη την έκταση του σκάμματος. Στο ανατολικό τμήμα του σκάμματος απέδωσαν κεραμική κλασικών χρόνων (μεταξύ τους λίγα ερυθρόμορφα όστρακα του 5ου αι. π.Χ.), ενώ η πρωιμότερη χρονολογική ένδειξη προέρχεται από πήλινο λύχνο που χρονολογείται στο β΄ μισό του 6ου αι. π.Χ. Ανευρέθησαν επίσης αρκετά χάλκινα νομίσματα, όλα όμως αρκετά διαβρωμένα ώστε να ταυτιστούν, κα-

68. Την ανασκαφή διεξήγαγε ο αρχαιολόγος Μ. Παναγιωτόπουλος υπό την εποπτεία της υπογράφουσας.

Εικ. 44. Αθήνα. Συμβολή των οδών Κασσάνδρας, Τζανή και Ιεράς Οδού 80. Η δυτική όψη του Τχ 1.

θώς και σιδερένια αιχμή βέλους. Στα όμοιας σύστασης στρώματα που είχαν καλύψει τον τοίχο ανευρέθησαν ελάχιστα πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια του 5ου αι. π.Χ.

Ανάλογα αμμώδη στρώματα ανεσκάφησαν και στην υπόλοιπη έκταση του σκάμματος (κεντρικό και δυτικό τμήμα) χωρίς να εντοπιστούν κάποιες κατασκευές ή άλλα στοιχεία ανθρώπινης επέμβασης, τουλάχιστον μέχρι βάθους 2,50 μ. Όστρακα του 4ου αι. π.Χ. με καμία σαφή ένδειξη μεταγενέστερη του 3ου αι. π.Χ. ήταν τα μόνα ευρήματα.

Στα νοτιοανατολικά του τοίχου αποκαλύφθηκε περιορισμένης έκτασης λιθοσωρός ακανόνιστου σχήματος, αποτελούμενος από μικρούς αργούς λίθους εδραζόμενους σε βάθος 1,95 μ., ο οποίος απέδωσε λίγα όστρακα κλασικών χρόνων και ο οποίος δεν φαίνεται να σχετιζόταν με τον τοίχο.

Η αποσπασματική διατήρηση του τοίχου δεν επέτρεψε τον ακριβή προσδιορισμό του, αφού δεν ανευρέθησαν άλλα στοιχεία που να συνδέονται με αυτόν ή, έστω το ίχνος του στις παρειές του σκάμματος, οι οποίες ερευνήθηκαν στρωματογραφικά. Αυτό πιθανότατα οφείλεται σε μακροχρόνια εγκατάλειψη του χώρου μετά την περίοδο χρήσης του τοίχου, όπως διαφαίνεται εξάλλου και από την απουσία άλλων αρχαιολογικών ενδείξεων. Λόγω όμως της θέσης του παρά την Ιερά Οδό, όπου είχαν αναπτυχθεί νεκροταφεία, ο τοίχος πρέπει να ανήκε σε ταφικό περίβολο.

Στο ανατολικό τμήμα εντοπίστηκαν και 4 σύγχρονες κυκλικές παραβιάσεις, διαμ. 0,70 έως 1,50 μ., οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν ως χώροι απόθεσης σύγχρονων απορριμμάτων όπως ορυκτέλαια, σίδερα κ.ά., προφανώς από τα συνεργεία αυτοκινήτων που λειτουργούσαν κατά καιρούς στο χώρο.

Διενεργήθηκαν τρεις διερευνητικές τομές στο ανατολικό – εκατέρωθεν του τοίχου – και στο κεντρικό τμήμα του σκάμματος, με σκοπό να διαπιστωθεί η υφή και σύσταση των υποκείμενων στρωμάτων. Διαπιστώθηκε ότι τα αμμώδη στρώματα συνεχίζονται σε βάθος κυμαινόμενο από 2,70 έως 3,03 μ. και ακολουθεί στρώμα χαλικώδες, πολύ χαλαρό, το οποίο εναλλάσσεται με αργιλώδες, ερυθρωπό και συνεκτικό στρώμα χώματος, μέχρι βάθους 3,50 μ. από την επιφάνεια. Σε κάθε περίπτωση τα στρώματα αυτά απέδωσαν ελάχιστα όστρακα χωρίς καμία άλλη ένδειξη. Σε ανάλογη τομή που διανοίχθηκε στη νοτιοδυτική γωνία του δυτικού τμήματος εντοπίστηκε, σε βάθος 5,50 μ., κροκαλοπαγές στρώμα, πιθανώς ποτάμιες αποθέσεις, οφειλόμενες σε υπερχείλιση του Ηριδανού. Ως τέτοιες μπορούμε να θεωρήσουμε και τις ενιαίες αμμώδεις επιχώσεις που κάλυπταν το χώρο του σκάμματος.

Οδός Πυθοδώρου 33

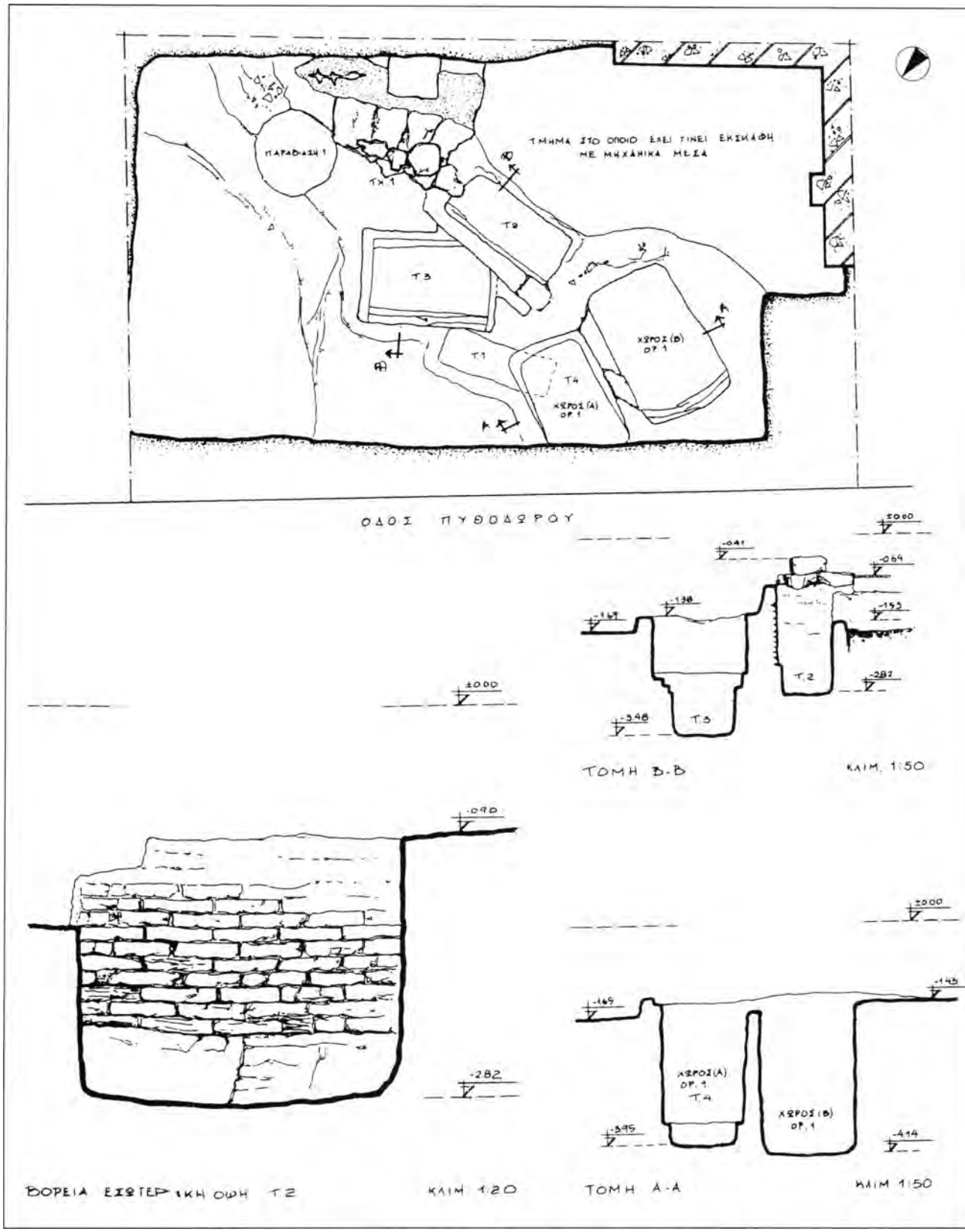
Κατά την ανασκαφική έρευνα[69] στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν τέσσερις τάφοι, τρεις κλασικών χρόνων και ένας πρώιμων ελληνιστικών, καθώς και τμήμα μεταγενέστερου κυκλικού ταφικού περιβόλου (Εικ. 45). Το νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου παραβιάσθηκε κατά τις εκσκαφικές εργασίες, με αποτέλεσμα να χαθούν εκεί οι αρχαιολογικές ενδείξεις.

Στο νότιο-νοτιοανατολικό τμήμα του σκάμματος εντοπίστηκε, σε βάθος -0,40 μ., καμπυλόσχημος τοίχος, σωζ. μήκ. 2,70, πλ. 1,32 και ύψ. 0,64 μ., προσανατολισμού Α.-ΒΔ. Ήταν κατασκευασμένος με ημίεργους ογκόλιθους, ειργασμένους μόνο στην άνω επιφάνεια και την επιφάνεια έδρασης, ενώ κατά μήκος της βόρειας παρειάς του είχαν τοποθετηθεί μικρότεροι αργοί λίθοι και λατύπες με λάσπη ως συνδετικό υλικό. Εδραζόταν σε βάθος 1,04 μ., σε επίχωση καστανού χαλικωτού χώματος, ιδιαίτερα χαλαρού. Δεδομένης της θέσης και της ταφικής χρήσης του χώρου, ο τοίχος θα μπορούσε να ταυτιστεί με τμήμα κυκλικού ταφικού περιβόλου. Το ελαφρώς καμπύλο δυτικό άκρο του, επεκτεινόμενο νοητά προς ΒΔ., υπέρκειται της ταφικής πυράς Τ2, συνεπώς κατασκευάστηκε σε μεταγενέστερη φάση χρήσης του χώρου.

Στο στενό επιμήκη χώρο που σχηματίζεται μεταξύ της νότιας παρειάς του οικοπέδου και του τοίχου, αποκαλύφθηκε, σε βάθος -0,70 μ., στρώμα σκληρού και συμπαγούς κονιάματος ακανόνιστης διαμόρφωσης το οποίο εκτεινόταν κάτω από το προς Ν. όμορο κτίριο. Λόγω της μερικής αποκάλυψής του η ερμηνεία του κατέστη αδύνατη.

Ο Τάφος 1 αποκαλύφθηκε βορειοδυτικά του περιβόλου και σε απόσταση 2,30 μ. από αυτόν σε βάθος -1,05/1,21 μ. Πρόκειται περί λακκοειδούς-κεραμοσκεπούς τάφου, προσανατολισμού Α.-Δ., με κάλυψη από κεράμους στέγης, στρωτήρες κορινθιακού τύπου. Ο νεκρός, ο οποίος ευρέθη ακτέριστος, είχε τοποθετηθεί στην αδρά ισοπεδωμένη επίχωση του πυθμένα του ορύγματος, σε ύπτια θέση, με την κεφαλή δυτικά. Είχε πα-

69. Την ανασκαφη διεξήγαγε η αρχαιολόγος Λ. Παναγοπούλου υπό την εποπτεία της υπογράφουσας.

Εικ. 45. Αθήνα. Οδός Πυθοδώρου 33. Κάτοψη της ανασκαφής, όψη τάφου 2 και τομές Α-Α και Β-Β.

Εικ. 46. Αθήνα. Οδός Πυθοδώρου 33. Τάφος 2, επένδυση βόρειας παρειάς με τοίχο ωμοπλίνθων.

Εικ. 47. Αθήνα. Οδός Πυθοδώρου 33. Τάφος 3.

ραβιάσει επίχωση που απέδωσε κεραμική του ύστερου 4ου-αρχών 3ου αι. π.Χ.

Ο Τάφος 2 εντοπίστηκε ακριβώς στο βορειοδυτικό άκρο του περιβόλου και σε χαμηλότερο επίπεδο, βάθος -0,87/1,03 μ. Το ορθογώνιο όρυγμά του – πρωτογενής ταφική πυρά –, διαστ. 2,20×0,96 μ., ήταν λαξευμένο εν μέρει σε στρώμα καστανέρυθρου χονδρόκοκκου χώματος με χονδρό χαλίκι και εν μέρει σε φυσικό στρώμα υπόλευκης μάργας. Η βόρεια παρειά του είχε επενδυθεί εσωτερικά με ωμές πλίνθους (Εικ. 46), καθώς η φυσική επίχωση στο σημείο αυτό είχε ήδη παραβιαστεί κατά τη διάνοιξη ενός ακόμη ορύγματος (Τάφος 3) βόρεια της πυράς, με προσανατολισμό Α.-Δ. Σκοπός, λοιπόν, της κατασκευής αυτής ήταν, πιθανώς, να διαχωρίσει τα δύο ορύγματα και να οριοθετήσει τον Τ2 από Β., όπου δεν υπήρχε το σκληρό στρώμα της μάργας. Η επένδυση μόνο της βόρειας παρειάς μπορεί να ερμηνευτεί και ως επιπρόσθετο μέτρο για την προστασία της πυράς από τους βόρειους ανέμους. Αποτελείται από δεκατέσσερις σειρές ωμοπλίνθων, διαστ. 0,40×0,10 μ., τοποθετημένων κατά το ισόδομο σύστημα, οι οποίες στο κατώτερο τμήμα είχαν παραμορφωθεί και ενοποιηθεί λόγω της έντονης πυράκτωσης. Στο ανώτερο τμήμα του τοίχου δεν εντοπίστηκαν πλίνθοι αλλά μια απλή επάλειψη με πηλόχωμα. Το στρώμα της καύσης αποκαλύφθηκε σε βάθος -2,59 μ. αποτελούμενο από φαιό-αμαυρό χώμα, με μάργα, όστρεα και μάζες από ωμοπλίνθους που είχαν καταπέσει στο δάπεδο του τάφου. Διατηρήθηκαν ίχνη από τα ασβεστοποιημένα οστά καθώς και τα ξύλα της πυράς τοποθετημένα με φορά Β.-Ν. Από το ανώτερο τμήμα της εσωτερικής επίχωσης συλλέχθηκε χρυσή δανάκη της αθηναϊκής νομισματοκοπίας με έκτυπη παράσταση γλαύκας. Συνελέγησαν επίσης λεπίδες οψιανού, ψήγματα χαλκού καθώς και απότμημα ειργασμένου πωρολίθου με ερυθρό χρώμα στην πρόσθια όψη. Στο στρώμα της τέφρας βρέθηκαν αλάβαστρο, χάλκινο έλασμα καθώς και σιδερένιο αντικείμενο, πιθανώς στλεγγίδα, όλα θραυσμένα και παραμορφωμένα λόγω της πυράς. Στο δάπεδο του τάφου ήταν ευκρινή τα ίχνη ερυθρού πηλοχώματος εν είδει δύο στενών λωρίδων που αποτελούσαν, πιθανώς, υπολείμματα μικρών πήλινων αγωγών εξαερισμού για τη συντήρηση της πυράς.

Ένα ακόμη όρυγμα, Τάφος 3, με προσανατολισμό Α.-Δ., εντοπίστηκε, σε βάθος 1,33 μ., βόρεια του τάφου 2 και σε επαφή με αυτόν. Τμήμα της νότιας και της δυτικής παρειάς του είχαν παραβιαστεί από τον Τ2. Ήταν λαξευμένος στο φυσικό στρώμα της μάργας ενώ κατά μήκος των παρειών του είχαν αφεθεί περιμετρικά, σε βάθος -2,30 μ., χωμάτινοι αναβαθμοί (Εικ. 47). Σε βάθος -2,69 μ., αποκαλύφθηκε στρώμα φαιού - μελανού χώματος και τέφρας στο οποίο δεν βρέθηκαν κάρβουνα ή σκελετικά κατάλοιπα, ούτε βεβαίως ίχνη πυράκτωσης στα τοιχώματα του τάφου. Στο πλαίσιο του στρώματος αυτού αποκαλύφθηκαν, τοποθετημένα κατά μήκος των παρειών του ορύγματος, δεκατέσσερις μελανόγραφες λήκυθοι, πυξίδα, ένα πήλινο και ένα αλαβάστρινο αλάβαστρο, καθώς και σιδερένιο αντικείμενο με ίχνη ξύλου, χωρίς να φέρουν ίχνη καύσης. Η κανονική διάταξη των ευρημάτων και η κατάσταση διατήρησής τους – δεν ήταν καμένα, ούτε φαίνεται να είχαν ριφθεί στο χώρο – συνηγορούν στην ταύτιση με κανονική ταφική κατασκευή, πιθανότατα ανακομιδή πυράς-δευτερογενής καύση.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του σκάμματος αποκαλύφθηκε, σε βάθος -1,39 μ., το μεγάλο ορθογώνιο όρυγμα του Τάφου 4, διαστ. 2,14×1,57 μ. και προσανατολισμού ΝΑ.-ΒΔ., το οποίο έφερε περιμετρικά κατά μήκος των πλευρών του χωμάτινο αναβαθμό. Είχε διανοιχθεί στο φυσικό κιτρινωπό στρώμα της μάργας και αποτελούσε το βορειοανατολικό τμήμα ενός ευρύτερου ορύγματος το οποίο διαχωρίζεται σε δύο ανισομεγέθεις χώρους

Εικ. 48. Αθήνα. Οδός Πυθοδώρου 33. Τάφος 4.

με στενή λωρίδα από το φυσικό στρώμα της μάργας. Σε βάθος -3,80 μ. αποκαλύφθηκε το στρώμα της πυράς με μικρά διάσπαρτα τεμάχια κάρβουνου. Ο σκελετός, τοποθετημένος σε ύπτια θέση με την κεφαλή προς ΝΔ., είχε αποτεφρωθεί μερικώς. Διατηρήθηκαν, σχεδόν αποσαθρωμένα, τα οστά του κρανίου, των άνω και κάτω άκρων (Εικ. 48). Περιμετρικά του νεκρού, κυρίως κατά μήκος της βόρειας παρειάς, και εκατέρωθεν των σκελών, είχαν τοποθετηθεί έξι μελανόγραφες λήκυθοι και πυξίδα με ερυθρόμορφη παράσταση στο πώμα. Διάσπαρτα στο στρώμα της καύσης εντοπίστηκαν έντεκα φακοειδή αντικείμενα από υαλόμαζα τα οποία ήταν πιθανώς προσαρμοσμένα ως διακοσμητικά στοιχεία σε ένδυμα ή σε ξύλινη κίστη. Άμορφα κατάλοιπα αποτεφρωμένου ξύλου βρέθηκαν άλλωστε στη νοτιοανατολική γωνία στον πυθμένα της πυράς σε βάθος -3,93 μ.

Η ανασκαφή του ορύγματος, το οποίο εντοπίστηκε νοτιοδυτικά του τάφου 4, δεν απέδωσε ευρήματα ούτε σκελετικά κατάλοιπα και μάλλον αρχικά προοριζόταν να δεχθεί ταφή. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν αδιατάρακτες φυσικές επιχώσεις.

Το οικόπεδο κείται ανατολικά και σε μικρή απόσταση από το κράσπεδο της αρχαίας οδού του Δημοσίου Σήματος, η οποία οδηγούσε από το Δίπυλο στην Ακαδημία. Τμήμα αυτής της οδού είχε εντοπιστεί κατά την ανασκαφική έρευνα σε όμορο οικόπεδο των οδών Μοναστηρίου 12 και Σιατίστης[70]. Οι τάφοι που ανευρέθησαν, επομένως, ανήκουν στο εκτεταμένο νεκροταφείο που αναπτύχθηκε εκατέρωθεν της οδού και ειδικότερα στην ανατολική παρυφή της, τμήματα του οποίου έχουν κατά καιρούς ανασκαφεί σε γειτονικά οικόπεδα[71].

Οδός Συρράκου 26

Στο ανωτέρω οικόπεδο συνολικής έκτασης 134,45 τ.μ., η ανασκαφική έρευνα[72] απεκάλυψε θεμέλιο τοίχου αποτελουμένου από κροκαλοπαγείς ογκολίθους δρομικούς και διάτονους, μήκ. 8, πλ. 1,37-1,40 και ύψ. 0,50 μ. (Εικ. 49-50). Ο τοίχος διατηρείται σε ύψος ενός δόμου και είναι προσανατολισμού Β.-Ν. με μικρή απόκλιση ΒΔ.-ΝΑ. και το βάθος της επιφανείας του κυμαίνεται από -0,29 έως -0,36 μ. Οι έξι πρώτοι προς Β. ογκόλιθοι είναι δρομικοί σε διπλή σειρά και το μήκος τους είναι 1,40, το πλάτος τους 0,70 και το ύψος τους 0,50 μ. Οι προς Ν. πέντε ογκόλιθοι είναι διάτονοι, χαμηλότερου ύψους 0,27-0,30 μ. και εδράζονται επί επιχώσεως συνισταμένης από καστανέρυθρο χώμα με χονδρό χαλίκι και μικρές ασβεστολιθικές πέτρες σε βάθος -0,54 μ. Φαίνεται ότι η επίχωση αυτή τοποθετήθηκε εκεί λόγω ακριβώς του χαμηλού ύψους των διάτονων ογκολίθων προκειμένου αυτοί να διευθετηθούν σε ίσο επίπεδο με τους δρομικούς. Ο πρώτος από Ν. διάτονος ογκόλιθος είναι ορατός σε πλάτος 0,60 μ. και εισχωρεί στις άσκαπτες επιχώσεις της ομόρου προς Ν. οικοδομής, ενώ μεταξύ αυτού και του αμέσως προς Β. κειμένου ογκολίθου, μεσολαβεί κενό πλ. 0,08 μ., το οποίο έχει πληρωθεί με μικρές ασβεστολιθικές πέτρες (βύσματα). Η επιφάνεια αυτού του ογκολίθου, εντοπίζεται σε χαμηλότερο επίπεδο, σε βάθος -0,43 μ. Ο δεύτερος από Ν. ογκόλιθος, φέρει μικρό ορθογώνιο τόρμο για την υποδοχή μεταλλικού συνδέσμου (μήκ. 0,09, πλ. 0,04, βάθ. 0,02 μ.). Ο πρώτος και ο τρίτος από Ν. διάτονοι ογκόλιθοι αποτελούνται από δύο τμήματα τετράγωνου σχήματος (0,70×0,70 μ.). Η νοτιοδυτική όψη του τοίχου πιθανότατα αποτελεί και την κύρια όψη του. Προς Β. ο τοίχος διακόπτεται και δεν υπάρχει κανένα ίχνος συνέχειάς του προς το εκεί όμορο οικόπεδο. Σε βάθος περίπου -1,20 μ. εντοπίζεται η επιφάνεια του φυσικού σχιστολιθικού βράχου (κιμηλιά).

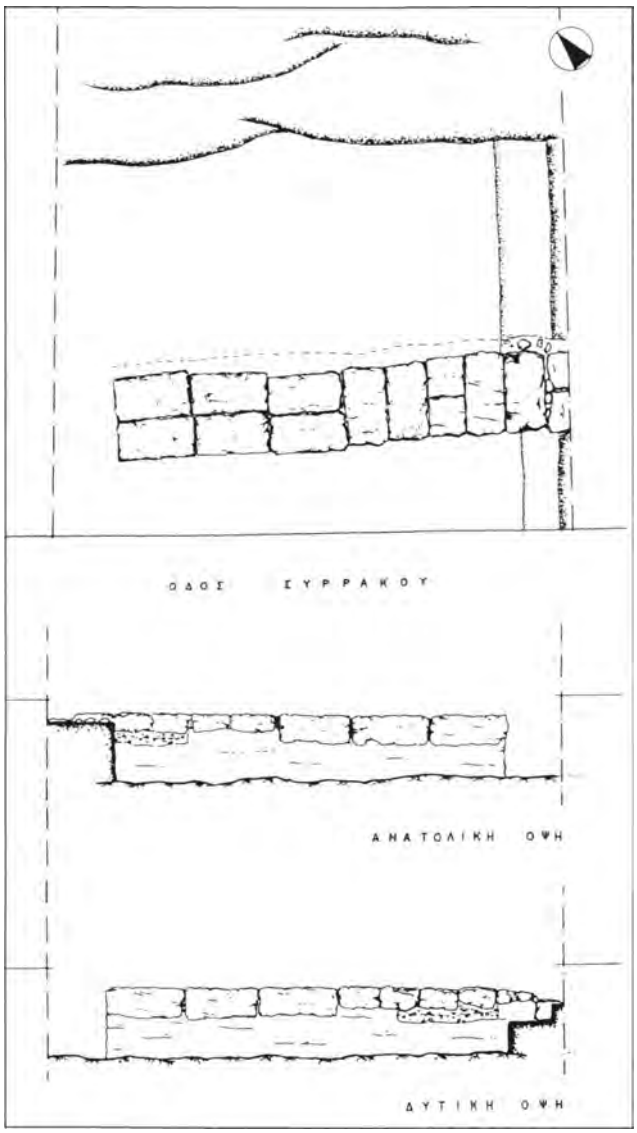
Ο τοίχος εντάσσεται τοπογραφικά στην περιοχή της οδού προς τον Ίππιο Κολωνό και μάλιστα προς Α. της. Τα ανασκαφικά δεδομένα δεν απέδωσαν στοιχεία ώστε να ταυτισθεί με ασφάλεια το είδος της κατασκευής στην οποία ανήκε ο τοίχος, όμως θα πρέπει να ανήκε σε ταφικό μνημείο, πιθανότατα βάθρο. Είναι γνωστό από τις πηγές καθώς και από παλαιότερα ανασκαφικά δεδομένα στην περιοχή ότι εκατέρωθεν των οδών είχαν αναπτυχθεί τα νεκροταφεία της αρχαίας Πόλεως των Αθηνών και ειδικά εκατέρωθεν αυτής της οδού υπήρχε εκτεταμένο και σημαντικό νεκροταφείο.

Η ανασκαφική έρευνα δεν απέδωσε αρκετά όστρακα και

70. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 127-130.

71. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 115-118, οδοί Κερατσινίου και Πλάτωνος· 30 (1975): Χρονικά, σ. 28-29, οδοί Πλάτωνος 13, Σιατίστης και Πυθοδώρου· 44 (1989): Χρονικά, σ. 23-25, οδοί Πλάτωνος και Κερατσινίου, οδοί Πλάτωνος 20 και Πυθοδώρου 29.

72. Την ανασκαφή διεξήγαγε η αρχαιολόγος Λ. Παναγοπούλου υπό την εποπτεία της υπογράφουσας.

Εικ. 49. Αθήνα. Οδός Συρράκου 26. Κάτοψη και όψεις της ανασκαφής.

εντυπωσιακή είναι η παντελής απουσία ευρημάτων. Από τα όστρακα τα οποία συνελέγησαν από τις τάφρους θεμελιώσεως του τοίχου, η ανέγερσή του χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Η ανωδομή του φαίνεται να κατεστράφη κατά την αρχαιότητα περί το 2ο αι. π.Χ. και κατόπιν κατά την οικοδόμηση του προϋπάρχοντος στο χώρο παλαιού κτιρίου, δεδομένου ότι και η προς Ν. όμορη οικοδομή έχει θεμελιωθεί επί του τοίχου.

ΧΑΡΙΣ ΣΤΟΥΙΑ

Οδός Λιοσίων 132

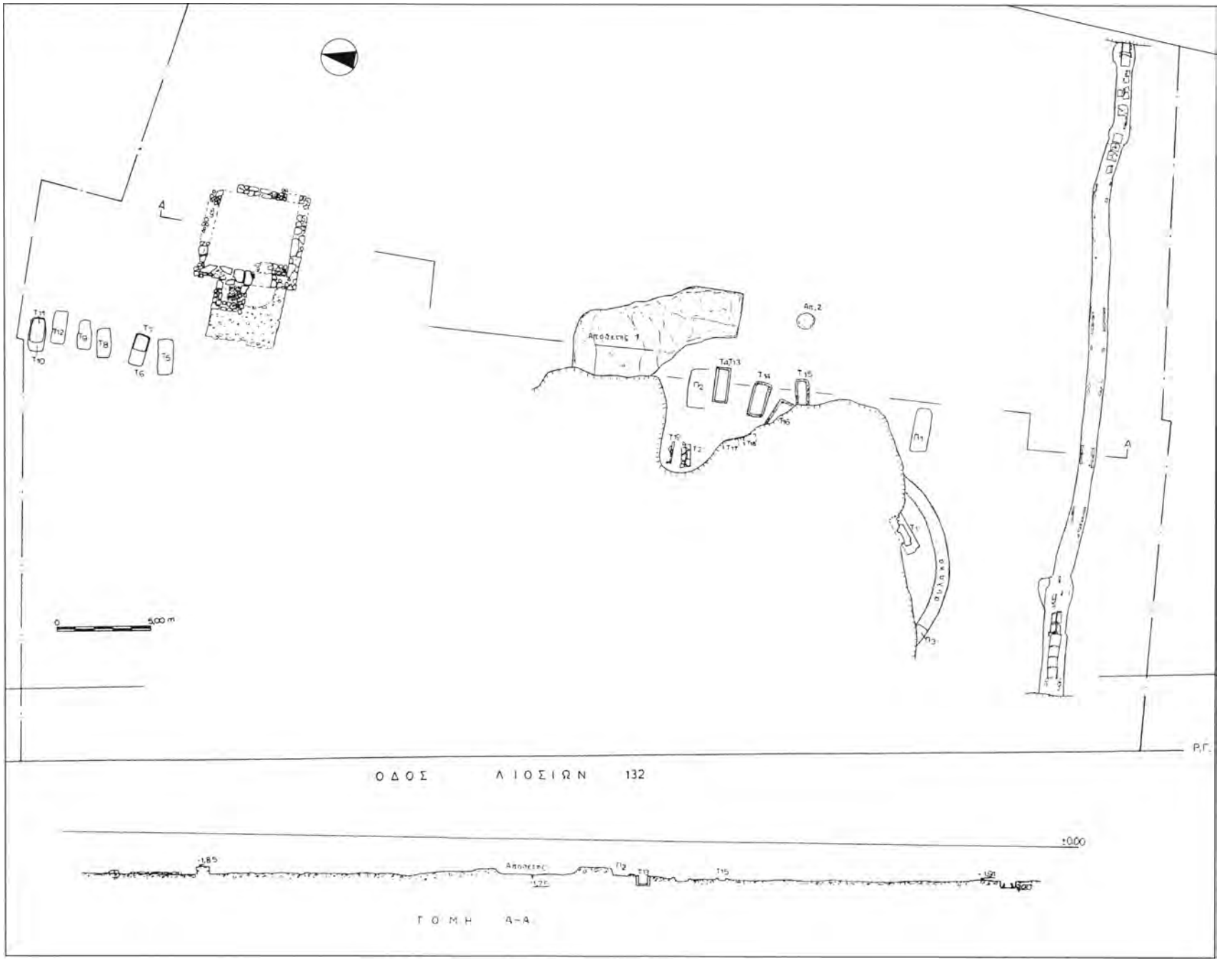
Σε οικόπεδο έκτασης 600 τ.μ. στη συμβολή των οδών Λιοσίων, Ιωνίας και Σωζοπόλεως, σε περιοχή που δεν ασκείται οικοδομικός έλεγχος, κατά τη διάρκεια εκσκαφής για τη θεμελίωση μεγάλου εμπορικού καταστήματος, εντοπίστηκε και παραδόθηκε μαρμάρινη κυλινδρική θήκη που περιείχε πήλινη κάλπη του ύστερου 5ου αι. π.Χ.

Εικ. 50. Αθήνα. Οδός Συρράκου 26. Άποψη του τοίχου (από Δ.).

Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα στο χώρο γύρω από την αρχική εκσκαφή που είχε ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη τάφων, αποθετών, ταφικού κτίσματος και αγωγού, από βάθη -1,40 έως -2,20 μ., τα οποία χρονολογούνται από τα μέσα του 5ου έως τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. (Εικ. 51).

Τάφοι: Αποκαλύφθηκαν δεκαεννέα τάφοι, τρεις πυρές και τμήμα ταφικής αύλακας. Οι τάφοι απάρτιζαν δύο συστάδες στο νότιο και βόρειο τμήμα αντίστοιχα του οικοπέδου. Από την αρχική εκσκαφή και από νεότερες αποχετευτικές παρεμβάσεις έξι από τους τάφους της νότιας συστάδας είχαν καταστραφεί (τάφοι 1, 15, 16, 17, 18, 19) ενώ οι υπόλοιποι κατά το πλείστον ήταν ακτέριστοι ή με ελάχιστα κτερίσματα. Οι τάφοι 1, 13, 17 και 18, κιβωτιόσχημοι από πώρινες πλάκες, αν και κατεστραμμένοι από την αρχική εκσκαφή, έδωσαν όστρακα λευκών ληκύθων και αρυβαλλοειδών ληκύθων που χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Οι τάφοι 2 και 19 ήταν παιδικές συλημένες λάρνακες. Οι υπόλοιποι τάφοι της συστάδας, απλοί κεραμοσκεπείς, δεν έδωσαν παρά λείψανα οστών και όστρακα του β΄ μισού του 5ου αι. π.Χ. Στον ίδιο χώρο, από τις τρεις πυρές οι δύο περιείχαν όστρακα σκύφων, ερυθρόμορφης ληκύθου και δύο λευκών ληκύθων του γ΄ τετάρτου του 5ου αι. π.Χ. Γύρω στο 430-420 π.Χ. χρονολογείται και η τοξοειδής αύλακα προσφορών, μήκ. 9 μ., από τα όστρακα λευκών ληκύθων και αρυβαλλοειδών ληκύθων που περιείχε, σε λεπτό στρώμα στάχτης.

Εικ. 51. Αθήνα. Οδός Λιοσίων 132. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

Η βόρεια συστάδα τάφων αποτελούνταν από σειρά απλών κεραμοσκεπών με προσανατολισμό Α.-Δ. Τρεις μόνον από τους τάφους περιείχαν από μια αρυβαλλοειδή λήκυθο και χρονολογούνται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ., ενώ ο τάφος 8 χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Ταφικό κτίσμα: Αμέσως νοτιοανατολικά των τάφων της βόρειας συστάδας, σώθηκε η υποθεμελίωση ορθογώνιου κτίσματος, δύο οικοδομικών φάσεων. Στην πρώτη τρεις τοίχοι (οι προς Δ., Β. και Ν.), δημιουργούσαν κάτοψη σε σχήμα Π, ενώ στην εξωτερική πλευρά του δυτικού τοίχου, τετράγωνη διαμόρφωση πλευράς 1,60 μ., από ακανόνιστους μικρούς λίθους δημιουργούσε πιθανώς υπόβαθρο για την τοποθέτηση βάθρου.

Στη δεύτερη φάση κτίστηκε ο ανατολικός τοίχος, ενώ μικρός τοίχος από ποταμίσιες πέτρες κατασκευάστηκε σε επαφή με το δυτικό, εν είδει «θρανίου». Είσοδος στο χώρο, εάν υπήρχε, θα βρισκόταν σε υψηλότερο της υποθεμελίωσης επίπεδο. Στον ανατολικό τοίχο είχε εντοιχιστεί μαρμάρινη επιτύμβια λήκυθος. Στο εσωτερικό εντοπίστηκε στρώση από ακανόνιστες πέτρες, τοποθετημένες στο φυσικό έδαφος, στο επίπεδο της υποθεμελίωσης. Βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα του 4ου αι. π.Χ. και αποτμήματα κεραμίδων στέγης, λακωνικού τύπου.

Αποθέτες: Δύο αποθέτες ανατολικά των τάφων της νότιας συστάδας, ο μεγαλύτερος ελλειπτικού σχήματος και ο δεύτερος μικρός, σχεδόν κυκλικός, διαμ. 1-1,10 μ., περιείχαν όστρακα κυρίως αβαφών, καθημερινής χρήσης αγγείων.

Ο αποθέτης 1 έδωσε μεγάλες ποσότητες οστράκων αβαφούς, χρηστικής κεραμικής (χύτρες, αμφορείς, πινάκια, φιάλες, πρόχοι) αλλά και μελαμβαφούς (σκύφοι, φιάλες, ληκύθια, λύχνοι, πινάκια) καθώς και σημαντικό αριθμό αγνύθων από τις οποίες οι περισσότερες είναι πυραμιδοειδείς. Το περιεχόμενο του αποθέτη χρονολογείται σε όλο τον 4ο αι. π.Χ., ενώ ελληνιστικής περιόδου κεραμική δεν βρέθηκε. Από την ποσότητα και το είδος του περιεχομένου του, φαίνεται ότι ο αποθέτης σχετίζεται με απορρίψεις κεραμικής από κοντινό οικισμό και δεν συνδέεται με κτερίσματα του παρακείμενου νεκροταφείου ούτε με κεραμικό εργαστήριο.

Ο αποθέτης 2 περιείχε λίγα όστρακα, σε μία ρίψη ύψ. 0,15 μ., από χρηστική άβαφη κεραμική και λίγα μελαμβαφή που χρονολογούνται στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Αγωγός: Αγωγός με πήλινα στοιχεία, μήκ. 34 μ., που αποκαλύφθηκε στο νότιο όριο του οικοπέδου, φαίνεται να συνεχίζεται και εκτός των ορίων του.

Ως προς τον πυθμένα του, πλ. 0,70-1 μ., ο αγωγός είναι λαξευμένος στο φυσικό βράχο. Έχουν χρησιμοποιηθεί στενές επιμήκεις κεραμίδες στα πλευρικά τοιχώματα, ενώ στην κάλυψή του κυρτές κεραμίδες διαφορετικού τύπου (πεταλόσχημης ή τριγωνικής διατομής), προφανώς λόγω επισκευών του αγωγού κατά διαστήματα. Τα πήλινα στοιχεία της κάλυψης συγκρατεί στις πλευρές σειρά μικρών λίθων.

Η ελάχιστη κεραμική από τον αγωγό, από μικρά αβαφή όστρακα του 4ου αι. π.Χ., δεν χρονολογεί απαραίτητα και την κατασκευή του σε αυτή την περίοδο.

Η θέση των τάφων, εκτός του άστεως, η διασπορά τους στο χώρο της ανασκαφής και η σχετικά σύντομη διάρκεια χρήσης του χώρου, για έναν αιώνα περίπου, υποδηλώνουν νεκροταφείο και πιθανό οικισμό περιορισμένης διάρκειας και έκτασης, που προς το παρόν δεν μπορεί να ταυτιστεί με συγκεκριμένο δήμο.

Οδός Πειραιώς 85-87 («Ίδρυμα Γ. Παπανδρέου»)

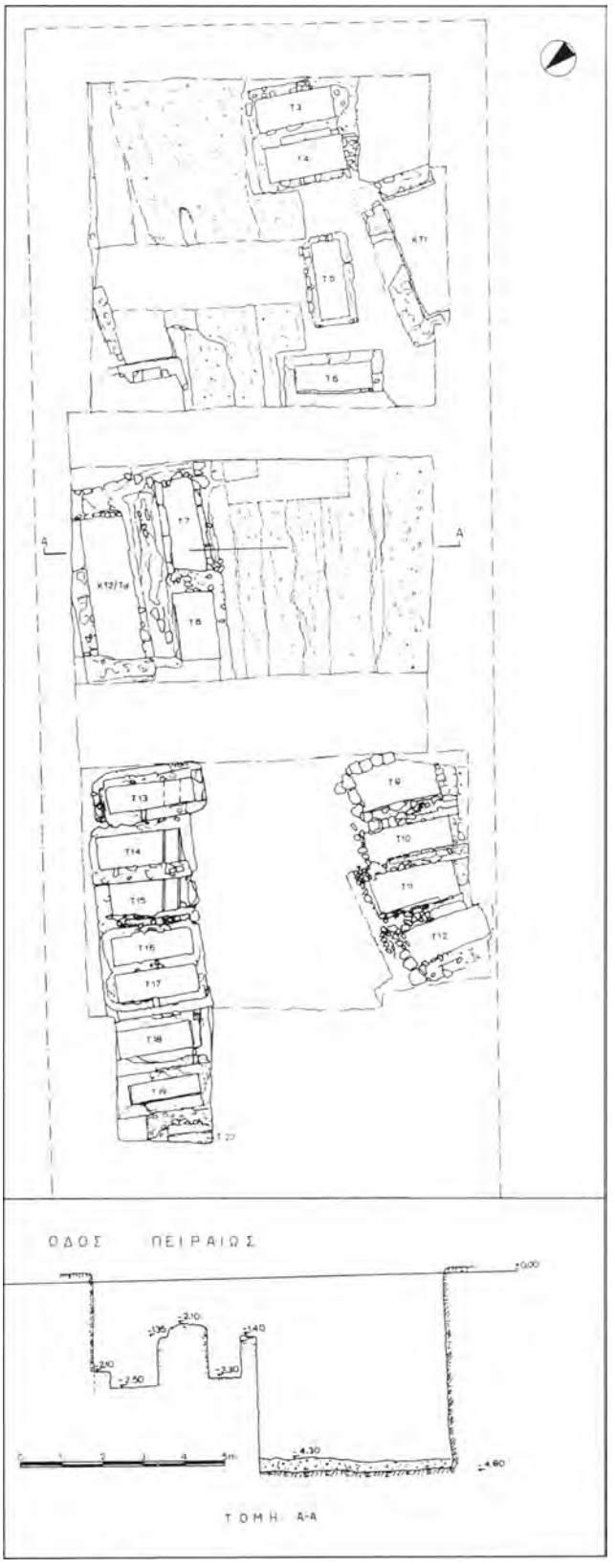
Το μικρό οικόπεδο, έκτασης 286 τ.μ., μεταξύ των κτιρίων της οδού Πειραιώς 85 και 87, έχει παραχωρηθεί με τα όμορά του στο Ίδρυμα Γ. Παπανδρέου. Με αφορμή αίτημα οικοδόμησης και με απόφαση του ΚΑΣ, έγινε η ανασκαφή του οικοπέδου, το οποίο αποτελεί την προς ΒΔ. συνέχεια του Αρχαιολογικού Χώρου του Κεραμεικού.

Η ανασκαφή, από τον Οκτώβριο του 2002 έως τον Αύγουστο του 2003, απέδωσε τα αναμενόμενα, λόγω της άμεσης γειτνίασης του οικοπέδου με τον Αρχαιολογικό Χώρο. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκε η συνέχεια του «Δρόμου» από το Δίπυλο προς την Ακαδήμεια και παρόδιο νεκροταφείο του 6ου-7ου αι. μ.Χ. που σχετίζεται με την Ιουστινιάνεια ή και τη μετά-Ιουστινιάνεια φάση του Κεραμεικού (Εικ. 52).

Το ενδιαφέρον εστιάζεται στη χρονική συνέχεια του «Δρόμου» από την κλασική περίοδο έως και τον 6ο αι. μ.Χ., με συνολικό ύψος των επάλληλων οδοστρωμάτων του 3,50 μ. και με αυξομειώσεις ως προς το πλάτος του. Από την ύστερη ρωμαϊκή / πρώιμη βυζαντινή περίοδο η οδός περιορίζεται σε πλάτος 2,50-3 μ. Για τις αρχαιότερες περιόδους, το πλάτος της οδού δεν καθορίζεται στο χώρο της ανασκαφής, επιβεβαιώνοντας εμμέσως τη μεγάλη έκταση του «Δρόμου» στην κλασική και την ελληνιστική εποχή. Εκατέρωθεν της οδού τον 6ο αι. μ.Χ., αναπτύσσεται νεκροταφείο που συνδέεται με την Ιουστινιάνεια φάση του Κεραμεικού κατά την οποία η νέα οχύρωση έχει δημιουργηθεί στα ίχνη του Θεμιστόκλειου, η περιοχή έχει καταληφθεί από κεραμικά εργαστήρια και τάφους, ενώ στο χώρο του Πομπείου «η οδός των στοών» φέρνει νέα ζωή στη βορειοδυτική παρυφή των Αθηνών.

Οι ανασκαφές του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου υπό τον Brückner, το 1914, έφεραν στο φως τάφους αυτής της περιόδου, παρόμοιους με αυτούς της ανασκαφής μας, οι οποίοι όμως δεν διατηρήθηκαν, αφού επιλέχθηκε η σε βάθος συνέχιση της ανασκαφής του Κεραμεικού. Σποραδικά υπολείμματα τάφων αυτής της χρονολογικής φάσης ανασκάπτονται τα τελευταία χρόνια από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στο χώρο βόρεια και βορειοδυτικά του Διπύλου. Σε αυτήν ακριβώς την περιοχή εντάσσεται και η ανασκαφή της οδού Πειραιώς 85-87.

Το παλαιοχριστιανικών/πρώιμων βυζαντινών χρόνων νεκροταφείο ανήκει στην ύστατη αρχαιολογική φάση της Ιστορίας του Αρχαιολογικού Χώρου του Κεραμεικού. Ανεσκάφη-

Εικ. 52. Αθήνα. Οδός Πειραιώς 85-87. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

σαν συνολικά 20 κτιστοί καμαροσκεπείς τάφοι σε συστάδες των τριών-τεσσάρων, με τη στενή πλευρά στην Οδό. Περιέχουν πολλαπλές ταφές ενηλίκων και ανηλίκων σε δύο στρώσεις. Η ανώτερη ταφική στρώση βρίσκεται κατά το πλείστον διαταραγμένη. Τα κτερίσματα είναι απλά, φτωχικά και περιορίζονται σε μικρές αβαφείς πρόχους και σε ακόμη λιγότερα μετάλλινα (δύο κοχλιάρια, πόρπη). Οι μικτές ταφές από άνδρες, γυναίκες, παιδιά στον ίδιο τάφο, η απουσία χριστιανικών συμβόλων – που θα μπορούσε βεβαίως να είναι τυχαία –, η ένδειξη ότι οι νεκροί τοποθετούνταν σε σάκους οι οποίοι ράβονταν με σιδερένια βελόνα, η οποία βρίσκεται συνήθως κατά χώραν στην περιοχή των κρανίων, ο τύπος της πόρπης αλλά και οι ασυνήθιστα, σε μερικές περιπτώσεις, μεγάλοι σκελετοί, θέτουν προβληματισμό για την εθνικότητα των ταφέντων, εάν δηλαδή οι ταφές συνδέονται με την πρώτη επιδρομή των Σλάβων στην Αθήνα γύρω στο 580 μ.Χ.

Σε κάθε περίπτωση φαίνεται ότι η μελέτη του υλικού θα δώσει στοιχεία σημαντικά για την κοινωνική ταυτότητα των θανόντων, τον τρόπο ταφής τους, τα «διαφορετικά» ως προς την τυπολογία τους αγγεία και εν τέλει θα βοηθήσει στην κατανόηση αυτής της «σκοτεινής» για την Αθήνα περιόδου.

Τα αποκαλυφθέντα αρχαία διατηρήθηκαν κατά χώραν, αφού οι τάφοι αποτελούν το τελευταίο ορατό δείγμα της ταφικής αρχιτεκτονικής των πρώιμων βυζαντινών χρόνων στον Κεραμεικό.

ΕΦΗ ΜΠΑΖΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΑΒΑΝΗ

Ανασκαφή στο Σταθμό μετεπιβίβασης του ΜΣΑ Συγγρού-ΦΙΞ

Ο Σταθμός Μετεπιβίβασης Συγγρού-ΦΙΞ του ΜΣΑ κατασκευάστηκε στο χώρο όπου προϋπήρχε το βόρειο τμήμα του κτιρίου του Ζυθοποιείου ΦΙΞ και ο οποίος χώρος ορίζεται προς Δ. από τον ήδη κατασκευασμένο Σταθμό του ΜΕΤΡΟ επί της Λεωφόρου Συγγρού, προς Α. από την οδό Καλλιρρόης, προς Ν. από το διατηρημένο τμήμα του κτιρίου του Φιξ και προς Β. από την είσοδο προς το Σταθμό Μετεπιβίβασης.

Σύμφωνα με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/ΓΔΑ/Α1/Φ03/ 41588/ 2571/22-7-2002 Υπουργική Απόφαση, προκειμένου να κατασκευαστεί ο Σταθμός, προηγήθηκε ανασκαφική έρευνα στο χώρο, ο οποίος κατά κάποιον τρόπο είχε παραμείνει άθικτος από τις εργασίες για την κατασκευή του Εργοστασίου ΦΙΞ στα τέλη της δεκαετίας του 1950.

Ο προς ανασκαφήν χώρος ήταν μια στενή λωρίδα γης προς την οδό Καλλιρρόης, μήκ. 125 και μέγ. πλ. 8 μ. περίπου, η οποία συνεχίζει καμπτόμενη προς Β., σχηματίζοντας ορθή γωνία, όπου και η βόρεια πρόσβαση προς το Σταθμό.

Στον υπόλοιπο χώρο, όπου τα υπόγεια του κατεδαφισμένου σήμερα βόρειου τμήματος του Εργοστασίου ΦΙΞ, πραγματοποιήθηκε παρακολούθηση όλων των εργασιών, αφ' ενός αυτών που είχαν σχέση με την αφαίρεση των επιχώσεων από τις κατε-

δαφίσεις του κτιρίου του εργοστασίου και αφ' ετέρου των εκσκαφικών, οι οποίες έφθασαν σε βάθος τα 30 μ.

Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στο χώρο[73] εμβαδού περίπου 900 τ.μ., δηλαδή αυτού προς την οδό Καλλιρρόης και προς το βόρειο μέτωπο του Σταθμού, καθώς και στο χώρο της βόρειας πρόσβασης, μήκ. 20 και πλ. 5 μ. Σημειώνεται ότι πριν από την ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε κατασκευή πασσάλων προς την οδό Καλλιρρόης για τη στερέωση των ιδιαίτερα επισφαλών πρανών της οδού.

Διαπιστώθηκε ότι οι επιχώσεις στο χώρο της ανασκαφής μέχρι βάθους 3-3,50 μ. ήταν χαλαρές και γεμάτες με υλικά του 20ού αιώνα. Πρόκειται για μπάζα που πλήρωσαν το χώρο μετά την κατασκευή του Εργοστασίου. Οι επιχώσεις αυτές αφαιρέθηκαν με ελαφρύ εκσκαφικό μηχάνημα.

Σε βάθος περίπου 3,50 μ. και μέσα σε αυτές τις χαλαρές επιχώσεις βρέθηκαν δύο μεγάλες μαρμάρινες επιτύμβιες λήκυθοι που προφανώς προέρχονται από την καταστροφή παρακείμενου νεκροταφείου.

Σε βάθος περίπου 3,50 μ., σε ολόκληρο σχεδόν το χώρο, εντοπίστηκε κοκκινωπή αρκετά συμπαγής επίχωση με αναμοχλευμένη κεραμική διαφόρων εποχών.

Μετά την αφαίρεση αυτής της επίχωσης και σε βάθος από 3,50 έως και 5 μ. εντοπίστηκαν 7 φρέατα όλα λαξευμένα μέσα στο φυσικό βράχο.

Μόνον ένα φρέαρ έφερε επένδυση με κεραμικούς δακτυλίους και το οποίο μάλιστα είχε διατηρηθεί κάτω από τσιμεντένιο δάπεδο του κτιρίου του ΦΙΞ. Δεν βρέθηκε κεραμική στο εσωτερικό του μέχρι του βάθους των 0,60 μ. που ήταν δυνατή η διερεύνησή του.

Σε δύο από τα φρέατα βρέθηκε άφθονη κεραμική των ύστερων γεωμετρικών χρόνων, ενώ από τρίτο συλλέχθηκαν λήκυθοι μαζί με όστρακα αγγείων πρώιμων κλασικών χρόνων.

Επίσης, στο χώρο ερευνήθηκαν λαξεύματα στο φυσικό βράχο, δύο από τα οποία περιείχαν κεραμική των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΛΥΓΚΟΥΡΗ-ΤΟΛΙΑ

2003

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Πρόγραμμα Ενοποιήσεως των Αρχαιολογικών Χώρων των Αθηνών. Αρχαιολογικός Χώρος Κεραμεικού

Οι εργασίες αυτεπιστασίας της Εφορείας «Συνολική ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου Κεραμεικού» στα πλαίσια του προγράμματος Ενοποιήσεως των Αρχαιολογικών Χώρων των Αθηνών συνεχίστηκαν με χρηματοδότηση από το Γ΄ ΚΠΣ και κατά το παρόν έτος. Συνολική έκθεση των εργασιών της τριετίας 2001-2004 δίδεται στα Χρονικά του έτους 2004 (βλ. παρακάτω, σ. 282-286).

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

Αρχαιολογικό Άλσος της Ακαδημίας Πλάτωνος

Συνεχίστηκαν οι διαμορφώσεις σε τμήματα του Αρχαιολογικού Άλσους της Ακαδημίας Πλάτωνος, τα οποία περιήλθαν στην ιδιοκτησία μας μετά από πρόσφατες απαλλοτριώσεις.

Επίσης, ύστερα από Υπουργική Απόφαση προχωρήσαμε στην κατάχωση των αρχαίων που είχαν αποκαλυφθεί το 1962 από τον Φ. Σταυρόπουλλο (*ΠΑΕ* 1962) στο απαλλοτριωμένο από το ΥΠΠΟ ακίνητο επί της οδού Δράκοντος 33. Η κατάχωση υπήρξε απολύτως αναγκαία για την προστασία των αποκαλυφθέντων αρχαίων.

Στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο της Ακαδημίας Πλάτωνος έχει συντελεσθεί το μεγαλύτερο τμήμα των απαλλοτριώσεων (πάνω από 130 στρέμματα) και εκκρεμούν ακόμη μικρής εκτάσεως απαλλοτριώσεις στο βόρειο και βορειοδυτικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου. Επίσης, με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ03/8163/393/21-2-2000 Υπουργική Απόφαση (ΦΕΚ 393/Β/24-3-2000 και 629/Β/12-5-2000 διόρθωση σφάλματος) περιελήφθησαν στην κήρυξη του αρχαιολογικού χώρου και όλες οι νέες απαλλοτριωθείσες από το ΥΠΠΟ εκτάσεις.

Στο βόρειο τμήμα του αρχαιολογικού χώρου, ύστερα από συνεχείς και εντατικές προσπάθειες της Εφορείας μας σε συνεργασία με την Κεντρική Υπηρεσία και την ιεραρχία του ΥΠΠΟ, θεσμοθετήθηκε η ίδρυση και χωροθέτηση, εντός του κηρυγμένου και απαλλοτριωμένου Αρχαιολογικού Άλσους της Ακαδημίας Πλάτωνος, του Αρχαιολογικού Μουσείου των Αθηνών, ένα αίτημα πολλών δεκαετιών για την προβολή του αρχαιολογικού πλούτου της ίδιας της πόλης των Αθηνών στη μακραίωνη λαμπρή πορεία της (Ν. 3057/02, ΦΕΚ 239/10-10-2002, άρθρο 80, παρ. 2α).

Η Εφορεία μας, προκειμένου να προχωρήσει στην ανάπλαση και αναμόρφωση της υποβαθμισμένης, ακόμη και σήμερα, περιβάλλουσας τον αρχαιολογικό χώρο περιοχής και ιδιαίτερα του χώρου του προς ανέγερση Μουσείου, με την απομάκρυνση αφ' ενός των οχλουσών χρήσεων και αφ' ετέρου με την αποφυγή ανέγερσης πολυώροφων κτιρίων, επέτυχε σε συνεργασία με την Κ.Υ. του ΥΠΠΟ και το ΥΠΕΧΩΔΕ να εκδοθεί η υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ03/ /74279/4510//30-9-2004 Κοινή Υπουργική Απόφαση Υφυπουργού Πολιτισμού και Υπουργού Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων, για τον καθορισμό χρήσεων γης και ειδικών όρων και περιορισμών δόμη-

73. Στην ανασκαφή έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Σ. Μαρινάκης και Αικ. Καρκάνη.

σης για λόγους προστασίας της περιοχής του κηρυγμένου Αρχαιολογικού Άλσους της Ακαδημίας Πλάτωνος.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΛΥΤΚΟΥΡΗ-ΤΟΛΙΑ

2004

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Νέα Μόνιμη Έκθεση Μουσείου Κεραμεικού

Η επιτακτική ανάγκη προστασίας γλυπτών, όπως ο Ταύρος από τον ταφικό περίβολο του Διονυσίου Κολλυτέως ή το επιτύμβιο ανάγλυφο της Παμφίλης και Δημητρίας, που για δεκαετίες παρέμεναν εκτεθειμένα στον αρχαιολογικό χώρο, υφιστάμενα τις καταστροφικές συνέπειες της περιβαλλοντικής ρύπανσης, οδήγησε ήδη το 1994, την τότε Έφορο της Γ΄ ΕΠΚΑ Θ. Καράγιωργα να συμπεριλάβει στις προτάσεις προγράμματος έργων της Εφορείας ως «Νέο Έργο» τη «Δημιουργία κλειστού χώρου έκθεσης αρχαίων στο Μουσείο Κεραμεικού με στέγαση υπάρχοντος αιθρίου, κλιματισμό κτλ.».

Το 2002 επανυπεβλήθη από την τότε Διευθύντρια της Εφορείας Λ. Παρλαμά η πρόταση για ανακαίνιση του κτιρίου, στέγαση του αιθρίου και επανέκθεση, πρόταση που έγινε αποδεκτή στα πλαίσια των έργων για τους Ολυμπιακούς αγώνες.

Έτσι, προέκυψε η ανακαίνιση του κτιρίου και η μεγαλύτερη παρέμβαση σε αυτό, η κατασκευή, δηλαδή, από τη Διεύθυνση Μελετών Έργων Μουσείων της γυάλινης τετράριχτης στέγης πάνω από την παλαιά εσωτερική αυλή, που προσέθεσε στο Μουσείο έναν ακόμη εκθεσιακό χώρο και κατέστησε δυνατή την έκθεση περισσότερων επιτύμβιων μνημείων. Παράλληλα, δημιουργήθηκε η νέα μόνιμη έκθεση, η οποία αντικατέστησε την έκθεση του 1964. Το έργο ολοκληρώθηκε με την καθοδήγηση και την εποπτεία της νυν Διευθύντριας της Εφορείας, Ν. Βαλάκου και με υπεύθυνους αρχαιολόγους τη Θ. Κυριακού, την Ε. Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη, τον Θ. Ηλιόπουλο και την υπογράφουσα.

Στον δεδομένο, εξαιρετικά περιορισμένο εκθεσιακό χώρο των 330 τ.μ. και αντιμετωπίζοντας τη δυσκολία της στενότητας των μόλις πέντε αιθουσών, το σκεπτικό της νέας έκθεσης ακολούθησε τρεις βασικούς άξονες:

Α΄ άξονας

Τονίζοντας πάντα την αρχαιολογική σημασία των εκθεμάτων, η νέα έκθεση απευθύνεται τόσο στον «ειδικό» επισκέπτη όσο και στο μη εξειδικευμένο κοινό ως αναγνώσιμη, κατανοητή και ελκυστική. Αυτή η τοποθέτηση οδήγησε:

1. Στην έκθεση λιγότερων αντικειμένων, ώστε να αποσυμφορηθούν οι προθήκες.

Για την επιλογή των εκθεμάτων ακολουθήθηκαν αρχαιολογικά κριτήρια όπως:

– διατήρηση των ταφικών συνόλων, και

– η εκπροσώπηση όλων των τύπων των αγγείων και όλων των μορφών ή τύπων της αγγειογραφίας και της γλυπτικής.

2. Στην κατάλληλη τοποθέτηση των εκθεμάτων στις προθήκες, ώστε τα συνανήκοντα εκθέματα των ταφικών συνόλων να παραμείνουν κατά το δυνατόν σε ενότητες και συγχρόνως, να επιτευχθεί το βέλτιστο αισθητικό αποτέλεσμα. Στο πλαίσιο αυτό οργανώθηκε ο εσωτερικός χώρος των προθηκών και έγινε ο εικαστικός σχεδιασμός τους.

3. Στη χρήση εποπτικού υλικού για τον προσδιορισμό της εποχής, του ιστορικού, κοινωνικού και οικονομικού της πλαισίου, καθώς και της ταυτότητας του αντικειμένου. Έτσι, προέκυψαν ο τίτλος κάθε προθήκης, τα τρίγλωσσα επιτοίχια κείμενα και ο τύπος των δίγλωσσων λεζαντών με πληροφορίες για το χώρο προέλευσης των εκθεμάτων, τη βιβλιογραφική αναφορά στη δημοσίευσή τους, το είδος του τάφου και τον αριθμό έκθεσης εντός των προθηκών.

Β΄ άξονας

Η ερμηνευτική-παιδευτική προσέγγιση των εκθεμάτων.

Για την επίτευξη αυτού του στόχου αναπαρήχθησαν φωτογραφικά σε διακριτικές χρωματικές αποδόσεις πίνακες με γεωμετρικά διακοσμητικά θέματα και παραστάσεις θρηνωδών, προερχόμενες από τα ίδια τα εκτεθειμένα αγγεία. Στο ίδιο σκεπτικό εντάσσεται και η δημιουργία ενός επιπλέον πίνακα με ενδεικτικά αποσπάσματα σχετικά με το θρήνο, από την αρχαία γραμματεία έως τη σημερινή εποχή.

Γ΄ άξονας

Εμπλουτισμός της έκθεσης.

Η νέα μόνιμη έκθεση του Μουσείου Κεραμεικού εμπλουτίστηκε με έργα, τα οποία θεματικά εντάσσονται στην παρουσίαση μιας κατά το δυνατόν πληρέστερης εικόνας της νεκρόπολης του Κεραμεικού και του ευρύτερου χώρου: α) Στην αίθουσα των γλυπτών και του αιθρίου εκτίθενται για πρώτη φορά 17 γλυπτά, τα οποία είτε φυλάσσονταν στις αποθήκες, είτε ήταν μέχρι πρότινος εκτεθειμένα στο χώρο (Ταύρος, επιτύμβια στήλη της Παμφίλης και Δημητρίας κ.ά.). Εδώ εντάχθηκαν επίσης και τα ευρήματα των πρόσφατων ανασκαφών του 2002, του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου (ο Κούρος, η Σφίγγα και το Λιοντάρι της Ιεράς Πύλης). β) Στην έκθεση της κεραμικής προστέθηκαν ευρήματα των ανασκαφών της Εφορείας από τη συνέχεια του νεκροταφείου του Κεραμεικού προς Δ. (στη συμβολή της Ιεράς οδού με την οδό Πειραιώς-χώρος του κατηργημένου σταθμού του Μετρό). Πρόκειται για τα ευρήματα από την ομαδική ταφή, η οποία αποδίδεται στο λοιμό που ενέσκηψε στην Αθήνα τον πρώτο χρόνο του Πελοποννησιακού πολέμου, καθώς και για ευρήματα άλλων ταφών (προθήκη 10). γ) Ευρήματα που δεν έχουν ταφικό χαρακτήρα, προερχόμενα από τον «έσω Κεραμεικό», και συγκεκριμένα από το οικοδόμημα Ζ, ένα μεγάλο κτίριο ιδιωτικού χαρακτήρα, το οποίο λειτούργησε ως χώρος συμποσίων και εργαστήριο υφαντικής. Στην ίδια προθήκη (15) εκτίθενται και ευρήματα από το Πομπείον και το Δίπυλο.

Για τις ανάγκες της νέας μόνιμης έκθεσης πραγματοποιήθηκαν επίσης και όλες οι απαιτούμενες εργασίες συντήρησης (συμπληρώσεις, συγκολλήσεις, χρωματικές αποκαταστάσεις) των εκθεμάτων και κατασκευάστηκε το εκμαγείο της επιτύμβιας στήλης της Παμφίλης και Δημητρίας.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΟΡΦΑΝΟΥ

2004

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Χώροι των Σταθμών και φρεάτων εξαερισμού της Δυτικής επέκτασης της Γραμμής 3 του ΜΕΤΡΟ (Εικ. 53)

Στους χώρους των Σταθμών και φρεάτων εξαερισμού της Δυτικής επέκτασης της Γραμμής 3 του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών διεξήχθη ανασκαφική έρευνα[74], η οποία ξεκίνησε το 1997 και, με μεγάλα διαλείμματα, ολοκληρώθηκε το 2005. Συγκεκριμένα, έρευνα διεξήχθη σε 3 Σταθμούς και 15 φρέατα εξαερισμού, η οποία όμως δεν απέδωσε παντού αρχαία.

Πρόκειται για έργο που έχει ολοκληρωθεί όσον αφορά το ανασκαφικό μέρος και για το λόγο αυτό θα ακολουθήσει η αναφορά σε κάθε μία από τις ανασκαφές κατά τοπογραφική σειρά, δηλαδή ξεκινώντας από την Αθήνα προς τα Δυτικά και όχι σε σχέση με το έτος που ανασκάφθηκαν.

Αρχίζουμε την αναφορά από το φρέαρ «Θησείο» έκτασης 70 τ.μ., που βρίσκεται στο νότιο κράσπεδο της πεζοδρομημένης Ερμού στο ύψος του αρχαιολογικού χώρου του Κεραμεικού.

Μετά την αντιστήριξη των πρανών και την αφαίρεση των επιχώσεων που έφθαναν μέχρι το βάθος των 6,80 μ., η ανασκαφική έρευνα[75] αποκάλυψε οικιστικά και εργαστηριακά κατάλοιπα (Εικ. 54).

Συγκεκριμένα, στο δυτικό και κεντρικό τμήμα του προς ανασκαφή χώρου αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνιοι χώροι με άξονα ΒΑ.-ΝΔ., διαστ. 3,90×2,40 μ. ο πρώτος (βόρειος) και 2,97× 2,60 μ. ο δεύτερος (νότιος), που ανήκουν σε δύο διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Ορίζονται από τοίχους που εδράζονται σε βάθος -7,50 μ., χτισμένους από κροκαλοπαγείς λιθόπλινθους με «σφήνες» από μικρούς ακατέργαστους λίθους και συνδετική ύλη το χώμα. Το πλάτος τους είναι 0,50 μ. και το σωζόμενο ύψος τους κυμαίνεται από 0,50-0,73 μ. Στην είσοδο του βόρειου χώρου βρέθηκε τελετουργική πυρά του 4ου αι. π.Χ. που πιθανότατα σχετίζεται με το χρόνο θεμελίωσης του κτιρίου.

Στη δεύτερη οικοδομική φάση που ανάγεται στους ρωμαϊκούς χρόνους, η τοιχοδομία συμπληρώνεται με μικρούς ακατέργαστους λίθους και κροκάλες, ενώ ως συνδετικό υλικό έχει χρησιμοποιηθεί το κονίαμα, με το οποίο είναι επιχρισμένη και η εσωτερική τους όψη.

Τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου διαστ. 1×0,80 μ. σχετίζεται με εξωτερικό χώρο του κτιρίου. Λόγω της αποσπασματικής διατήρησης των τοίχων και του περιορισμένου ανασκαφικού χώρου δεν είναι δυνατόν να ερμηνευθεί η χρήση του κτιρίου.

Στο ανατολικό τμήμα του χώρου λείψανα τοίχων αμελούς κατασκευής και αποσπασματικής διατήρησης σε συνδυασμό με συγκέντρωση αποτυχημένων αγγείων δηλώνουν την πιθανή ύπαρξη κεραμικού εργαστηρίου. Όντως σε βάθος -7,40 μ. αποκαλύπτεται κεραμικός κλίβανος. Σώζεται το κατώτερο τμήμα του θαλάμου θέρμανσης, διαμ. 1,72 μ., με το χαμηλό έδρανο, πλ. 0,30 μ., από πηλόχωμα, που περιτρέχει τα εσωτερικά τοιχώματα, καθώς επίσης και δύο είσοδοι πυροδότησης. Η μία εξ αυτών φαίνεται να συνδέεται με την τελευταία φάση χρήσης του κλιβάνου, ενώ η παλαιότερη έχει καταργηθεί, αφού βρέθηκε κτισμένη-φραγμένη.

Στο κέντρο του θαλάμου θέρμανσης λάκκος ορθογώνιας διατομής, διαστ. 0,25×0,35 μ., υποδηλώνει τη θέση του πεσσού στον οποίο στηριζόταν η εσχάρα. Στον πυθμένα σώζεται αποσπασματικά δάπεδο από κεραμίδες. Η κεραμική που περισυλλέχθηκε από την εσωτερική επίχωση του κλιβάνου χρονολογείται από τους γεωμετρικούς έως τους ύστερους κλασικούς χρόνους. Με εργαστηριακή κατασκευή πρέπει να συνδέεται δάπεδο που συνίσταται από κεραμικές και μαρμάρινες πλάκες ελλειψοειδούς διατομής που εντοπίστηκε σε βάθος -6,90 μ. στο όριο του βόρειου πρανούς του σκάμματος και σώζεται σε έκταση 1,90×0,90 μ. Στην επιφάνειά του βρέθηκαν κατάλοιπα ερυθρού πηλού, ενώ έξω από αυτό μάζες σιδήρου.

Η διαταραγμένη επίχωση έδωσε κεραμική που χρονολογείται από τους κλασικούς έως και τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

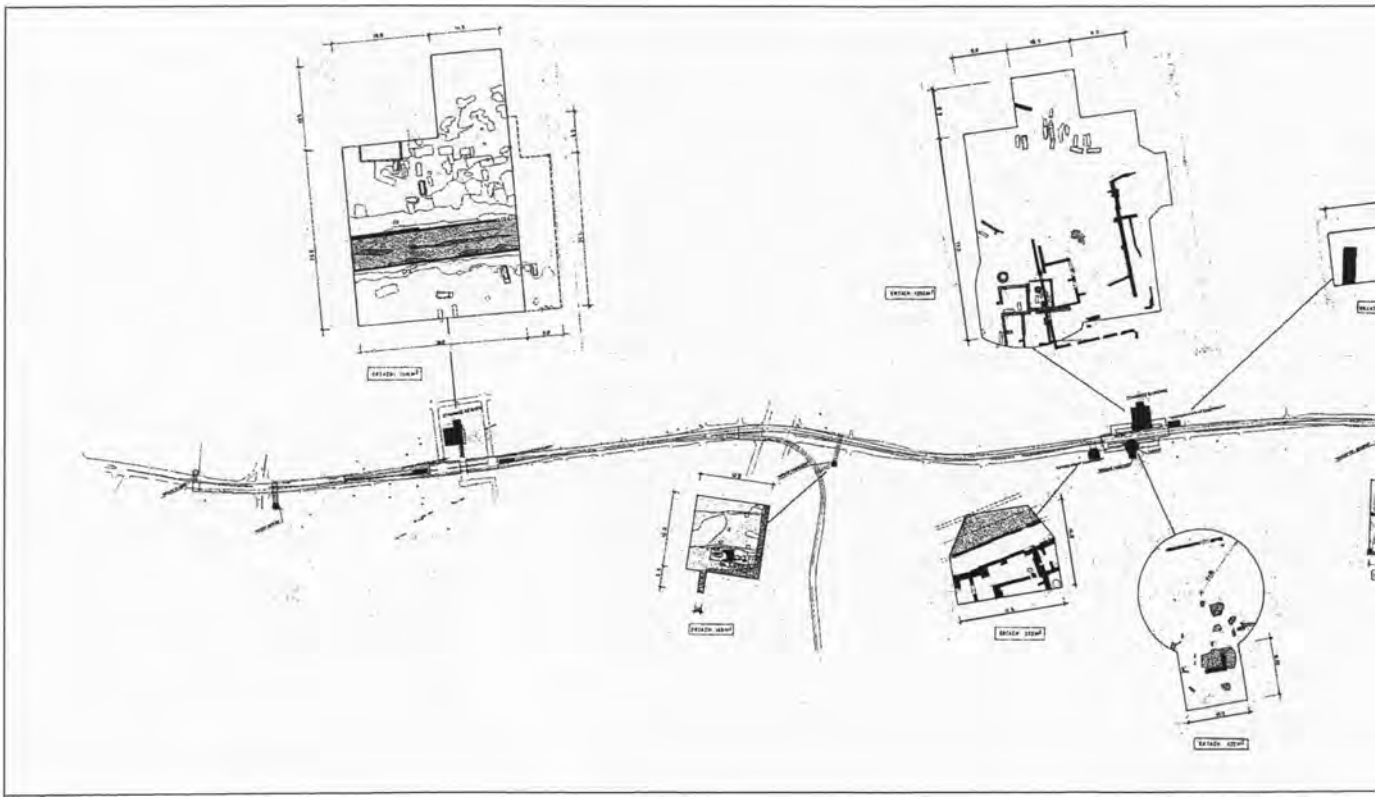
Πριν παραδοθεί ο χώρος για τη συνέχιση του τεχνικού έργου, μετά από Υπουργική Απόφαση αποσπάστηκαν ο κεραμικός κλίβανος και το δάπεδο με τις κεραμικές και μαρμάρινες πλάκες.

Ακολουθεί το φρέαρ «Ερμού-Πειραιώς» έκτασης περίπου 100 τ.μ., στη διασταύρωση των ομώνυμων δρόμων. Μέχρι το βάθος των -2,80 μ. στο οποίο αποκαλύφθηκε δάπεδο, ο χώρος ήταν γεμάτος με φερτές ακάθαρτες επιχώσεις που περιείχαν πολλά όστρακα διαφόρων εποχών από τους κλασικούς έως τους νεότερους χρόνους. Το δάπεδο αποτελείται από πατημένο χώμα και ψιλό χαλίκι με υπόστρωμα από πυκνά τοποθετημένους μικρούς ακατέργαστους λίθους. Πιθανώς σχετίζεται με νεότερο τοίχο που αποκαλύφθηκε στο χώρο.

Ο πρώτος Σταθμός μετά το Σταθμό Μοναστηράκι της Δυτικής Επέκτασης της Γραμμής 3, ήταν ο Βοτανικός. Είχε αντικα-

74. Τις ανασκαφές αυτές διεξήγαγαν οι παρακάτω αρχαιολόγοι με την εποπτεία της υπογράφουσας : Γ. Αλεξόπουλος, Ευ. Ανέστη, Χρ. Θεοδωροπούλου, Ελ. Καβράκη με τη συνδρομή των Α. Γιαννακέα και Β. Μπερέτη. Στην ταξινόμηση του υλικού συμμετείχε και ο αρχαιολόγος Κων. Λιάκος.

75. Την ανασκαφή διεξήγαγε η αρχαιολόγος Ε. Γιατρουδάκη υπό την εποπτεία της υπογράφουσας.

Εικ. 53. Αθήνα. Χώροι Σταθμών και φρεάτων εξαερισμού της Δυτικής επέκτασης της Γραμμής 3 του ΜΕΤΡΟ. Συνολική κάτοψη των ανασκαφών.

Εικ. 54. Αθήνα. Φρέαρ «Θησείο». Μερική άποψη της ανασκαφής.

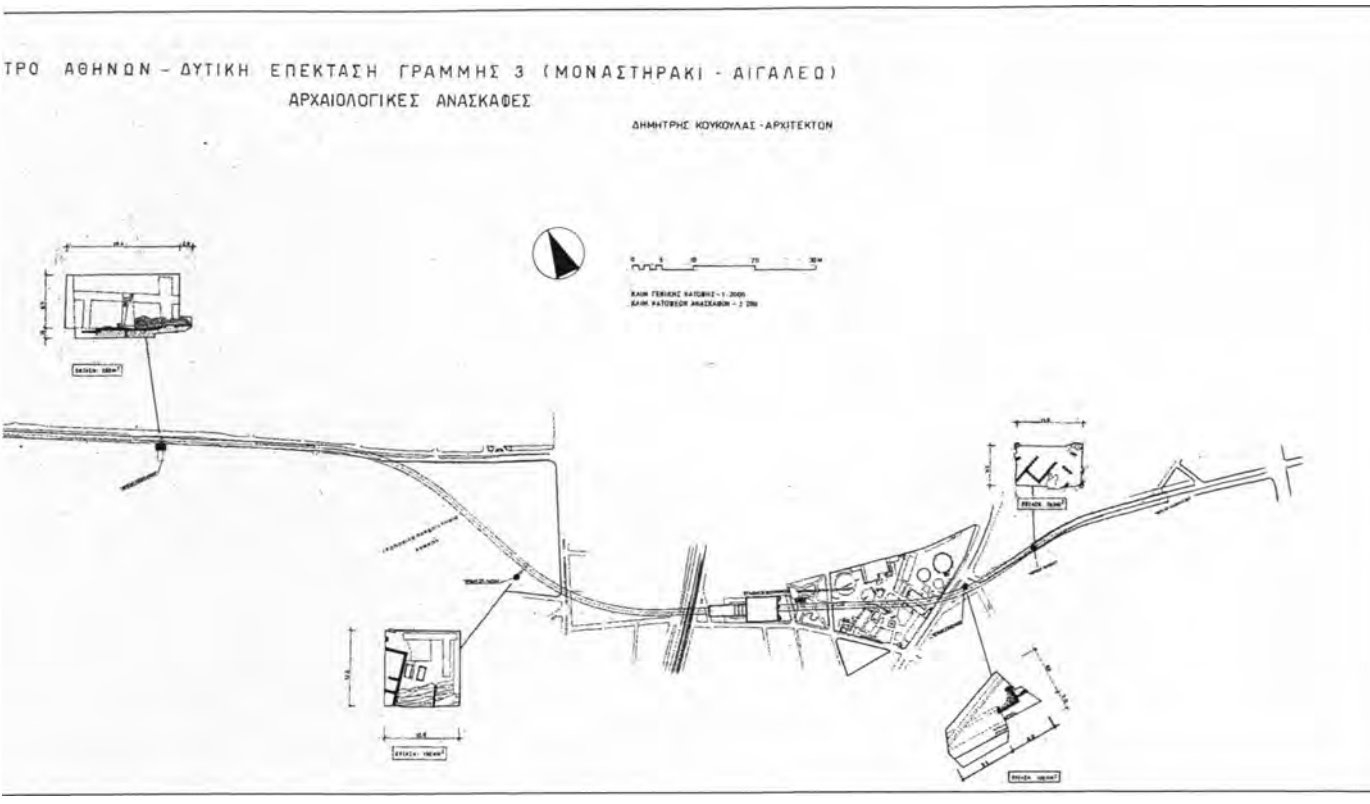
ταστήσει τον καταργηθέντα Σταθμό Κεραμεικός[76] μετά την απόφαση να μη διέλθει η σήραγγα κάτω από τον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού για λόγους προστασίας των αρχαίων, αλλά να μετατοπιστεί νοτιότερα. Σε όλη την έκταση του Σταθμού, περίπου 3.500 τ.μ., η έρευνα, η οποία έγινε κατ' αρχάς με δοκιμαστικές τομές και κατόπιν με ολική εκσκαφή, δεν απέδωσε ίχνη ανθρώπινης δραστηριότητας, ούτε βρέθηκαν όστρακα.

Η επόμενη ανασκαφική έρευνα διεξήχθη στο χώρο του φρέατος «Σπύρου Πάτση», κοντά στην ομώνυμη οδό και σε αρκετή απόσταση νότια της Ιεράς Οδού.

Σε χώρο έκτασης 150 τ.μ. περίπου αποκαλύφθηκε τμήμα νεκροταφείου που ανήκει σε ένα από τα πολλά παρόδια νεκροταφεία της Ιεράς Οδού καθώς και τμήμα κτίσματος (Εικ. 55-56).

Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν 23 τάφοι: 5 σαρκοφάγοι, 7

76. Για την ανασκαφή στο Σταθμό Κεραμεικός, βλ. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 34-36 και Λ. Παρλαμά - Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Η Πόλη κάτω από την Πόλη, Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών*, Αθήνα 2004[2], σ. 248-448, καθώς και για το φρέαρ «Ιάκχου», έργο συνδεόμενο με τον καταργηθέντα Σταθμό Κεραμεικός, βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 35 και Παρλαμά - Σταμπολίδης, ό.π., σ. 449-451.

κεραμοσκεπείς, 3 λάρνακες, 1 πυρά και 7 λακκοειδείς, στην πλειονότητά τους συλημένοι ή ακτέριστοι. Ανάλογα με την έκταση του χώρου οι τάφοι ήταν λίγοι και χωρίς κάποια διάταξη, ένδειξη πιθανότατα ότι βρισκόμαστε στις παρυφές του παρόδιου νεκροταφείου.

Οι σαρκοφάγοι, κατασκευασμένες από πωρόλιθο κυρίως, ήταν όλες συλημένες με τα μόνα ευρήματα που συγκεντρώθηκαν από το εσωτερικό τους ελάχιστα οστά, τεμάχια από στλεγγίδες και ένα χάλκινο κάτοπτρο. Από τους υπόλοιπους τάφους τα πλέον ενδιαφέροντα ευρήματα έδωσε μία λάρνακα που ήταν ασύλητη και κτερισμένη με δύο πυξίδες, δύο αρυβαλλοειδή ληκύθια και ένα μελαμβαφή σκύφο, όλα του τέλους του 5ου αι. π.Χ. Από τα υπόλοιπα ευρήματα που σποραδικά συγκεντρώθηκαν είτε μέσα από τους τάφους είτε από τις επιχώσεις, το νεκροταφείο χρονολογείται στα τέλη του 5ου και στον 4ο αι. π.Χ.

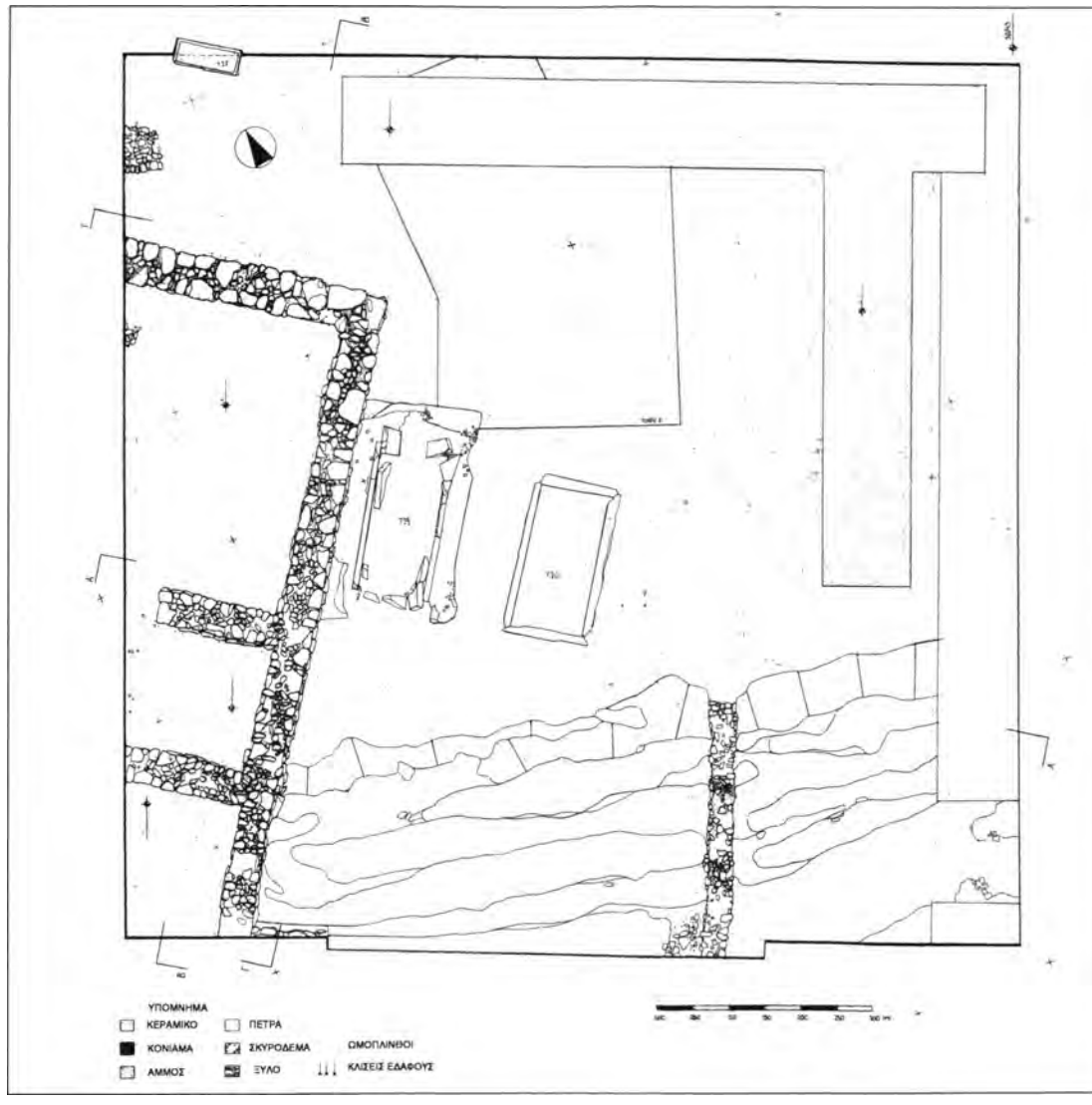
Σε χώρο εκτός του νεκροταφείου, δυτικά του, αποκαλύφθηκε κάτω από επίχωση 0,40 μ. περίπου ένα επίμηκες τρίχωρο κτίσμα που συνεχίζεται και εκτός των ορίων της ανασκαφής με άξονα Β.-Ν.· πιθανότατα σχετίζεται με τοίχο παράλληλο με αυτό που αποκαλύφθηκε στο μέσον περίπου του ανεσκαμμένου νεκροταφείου, παραβιασμένος από τάφους. Προφανώς προϋπήρχαν του νεκροταφείου – με τα ανασκαφικά όμως δεδομένα στον περιορισμένο χώρο που ερευνήσαμε δεν ήταν δυνατόν να ερμηνευθεί η χρήση τους.

Προχωρώντας προς Δ. το επόμενο φρέαρ εξαερισμού είναι το φρέαρ «Γεωπονικής».

Στο χώρο αυτού του φρέατος, έκτασης 230 τ.μ. η ανασκαφική έρευνα απεκάλυψε τμήμα της αρχαίας Ιεράς Οδού σε μήκος 9,30 μ. περίπου με άξονα Α.-Δ. παράλληλα και σε μικρή απόσταση νότια της σημερινής οδού. Αποκαλύφθηκε ο βόρειος αναλημματικός τοίχος (Εικ. 57) διαφόρων χρονολογικών φάσεων και σε διαφορετικό βάθος, με τα αντίστοιχα οδοστρώματα. Το μεγαλύτερο μέρος του δρόμου μαζί με το νότιο ανάλημμα βρίσκονται εκτός του ανασκαφικού χώρου.

Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν τουλάχιστον 8 επάλληλα οδοστρώματα που χρονολογούνται από τα κλασικά έως τα υστερορωμαϊκά χρόνια. Ο νεότερος αναλημματικός τοίχος αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,30 μ. χτισμένος με μια σειρά μεγάλων, ελαφρώς κατεργασμένων λίθων καθώς και υλικό σε β΄ χρήση από ταφικά κλασικά μνημεία. Ο παλαιότερος που αποκαλύφθηκε σε μεγαλύτερο βάθος παρουσιάζει τουλάχιστον τρεις κατασκευαστικές φάσεις. Σε τομή κάτω από τη θεμελίωση του κατώτερου αναλήμματος συγκεντρώθηκε κεραμική που χρονολογείται από τους υπομυκηναϊκούς έως τους αρχαϊκούς χρόνους.

Σε βάθος 4 μ. περίπου, βόρεια της οδού, αποκαλύφθηκαν τέσ-

Εικ. 55. Αθήνα. Φρέαρ «Σπύρου Πάτση». Κάτοψη της ανασκαφής.

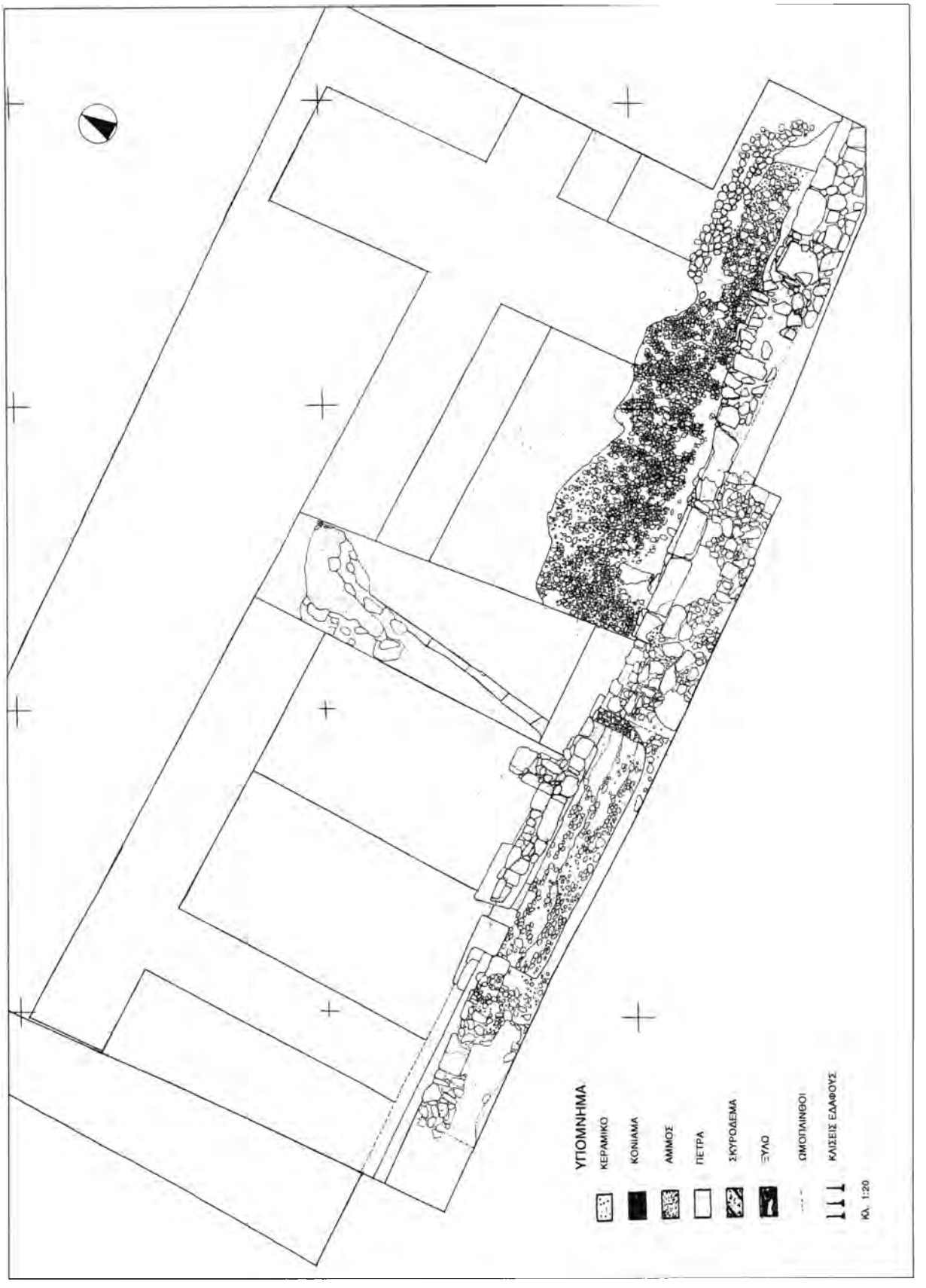
Εικ. 56. Αθήνα. Φρέαρ «Σπύρου Πάτση». Γενική άποψη της ανασκαφής.

σερις τάφοι, διάσπαρτοι στο χώρο, διαταραγμένοι και ακτέριστοι.

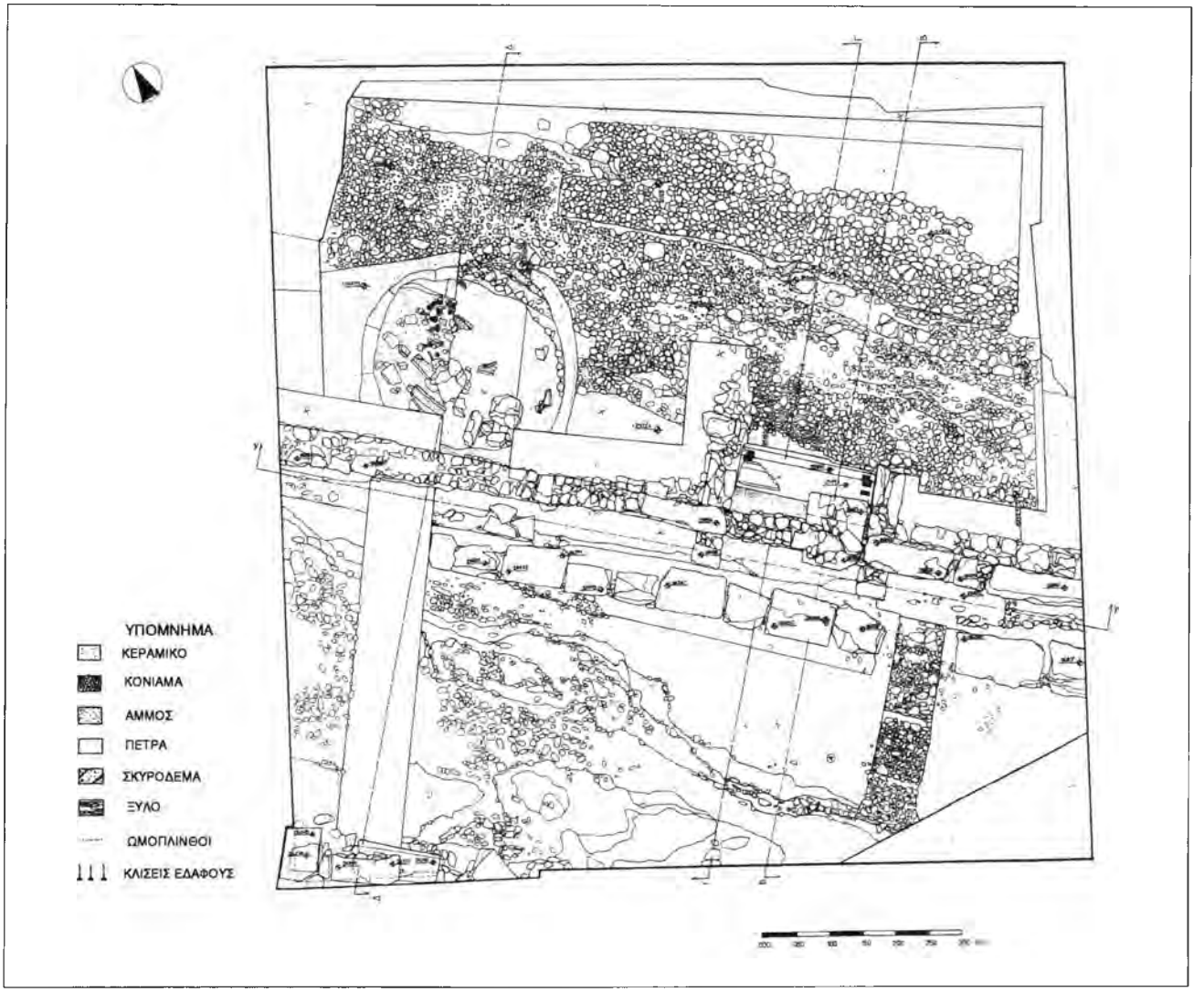
Το φρέαρ μετατοπίστηκε βορειότερα, προκειμένου να μη θιγεί ο δρόμος, ο οποίος διατηρήθηκε σε κατάχωση.

Το επόμενο φρέαρ που ανασκάφηκε ήταν το φρέαρ «Προφήτης Δανιήλ», έκτασης 140 τ.μ. περίπου. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι οι επιχώσεις από αυτό το σημείο και μέχρι τη γέφυρα του σημερινού Κηφισού είναι πολύ μεγάλες, όπως έχει διαπιστωθεί από τις ανασκαφές των τελευταίων ετών και κυρίως των ανασκαφών του ΜΕΤΡΟ. Βρισκόμαστε στην ευρύτερη περιοχή του Κηφισού ποταμού που ως γνωστόν βρισκόταν σε αρκετή απόσταση ανατολικά της σημερινής του κοίτης[77]. Η διέλευση του

77. Βλ. Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, Ι. *Αττικά*, Αθήνα 1974, σ. 467.

Εικ. 57. Αθήνα. Φρέαρ «Γεωπονικής». Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 58. Αθήνα. Φρέαρ «Προφήτου Δανιήλ». Κάτοψη της ανασκαφής.

ποταμού και η δράση του είναι εμφανής σε όλη την περιοχή καθώς και στη συγκεκριμένη ανασκαφή.

Η ανασκαφική έρευνα στο χώρο του φρέατος αποκάλυψε τμήμα της αρχαίας «Ιεράς Οδού» και έναν αποθέτη (Εικ. 58-59).

Μετά την αφαίρεση της επίχωσης και σε βάθος 2,90 μ. από την επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκε τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ. σε μήκος 12,30 και πλάτος 0,50-0,60 μ. Πρόκειται για τοίχο κτισμένο σε τρεις οικοδομικές φάσεις. Στην πρώτη φάση του και αρχαιότερη είναι χτισμένος με το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα, ενώ σε τμήμα του διακόπτεται από είσοδο, της οποίας σώζεται και το κατώφλι, διαστ. 2,06×0,65 μ. Στη δεύτερη φάση του είναι επισκευασμένος με μικρότερες πέτρες και κεραμίδια, ενώ στην τελευταία και υστερότερη καταργήθηκε η είσοδος αφού φράχθηκε με μικρές πέτρες και προστέθηκαν σε όλο του το μήκος ορθογώνιοι λίθοι εναλλάξ με «βύσματα» από μικρότε-

Εικ. 59. Αθήνα. Φρέαρ «Προφήτου Δανιήλ». Μερική άποψη της ανασκαφής.

ρους. Προφανώς ο τοίχος αυτός ανήκε σε παλαιότερο κτίριο, όπως αποδεικνύεται και από τα υπολείμματα δύο κάθετων τοίχων και το κατώφλι. Το κτίριο όμως αυτό καταστράφηκε από τη δράση του Κηφισού ποταμού. Όπως διαπιστώνεται στρωματογραφικά, ο τοίχος επισκευάστηκε στη συνέχεια και χρησιμοποιήθηκε ως ανάλημμα του δρόμου.

Η Ιερά Οδός αποκαλύφθηκε σε μήκος 10 μ. περίπου με κατεύθυνση Α.-Δ. Το αποκαλυφθέν πλάτος της είναι 5 μ. χωρίς να έχει βρεθεί το νότιο ανάλημμά της, το οποίο βρίσκεται εκτός των ορίων του ανασκαφικού χώρου. Το βόρειο ανάλημμα αποτελεί ο μετασκευασμένος τοίχος που προαναφέραμε, ενώ σε κάποια υστερότερη φάση τοποθετήθηκαν παράλληλα με αυτόν και νότια ογκόλιθοι καλοδουλεμένοι, πιθανότατα για να περιοριστεί το πλάτος του δρόμου. Σε αυτή τη φάση ανήκει και το βάθρο που βρίσκεται στη νοτιοδυτική γωνία του σκάμματος και συνεχίζεται και έξω από αυτό, κατασκευασμένο από καλοδουλεμένους ογκόλιθους σε β' χρήση, μεταξύ αυτών και ένας ενεπίγραφος. Εντοπίστηκαν 6 επάλληλα οδοστρώματα από βάθος 3,30 έως 4,20 μ. κατασκευασμένα είτε με μικρά βότσαλα (λιθόστρωτο) είτε με σκληρό πατημένο χώμα και χαλίκια, είτε με στρώμα οστράκων που είναι εντεθειμένα στο πατημένο χώμα. Τα οδοστρώματα σύμφωνα με την περισυλλεγείσα κεραμική χρονολογούνται από τα αρχαϊκά έως τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια. Ο δρόμος έχει υποστεί μεγάλη καταστροφή από τη δράση του Κηφισού ποταμού, όπως διαπιστώθηκε στρωματογραφικά.

Βόρεια του τοίχου-αναλήμματος ερευνήθηκε ο χώρος χωρίς να εντοπιστούν οικιστικά κατάλοιπα. Σε όλο το βάθος των 5,50 μ. εντοπίζεται η δράση του ποταμού με επάλληλες αποθέσεις κυρίως λεπτής άμμου. Στο βάθος των 5,76-6,02 μ. εντοπίστηκαν δύο επάλληλα οδοστρώματα κατασκευασμένα με κροκάλες πάνω στα οποία βρέθηκαν γεωμετρικά όστρακα. Πιστεύουμε ότι πρόκειται για την Ιερά Οδό των γεωμετρικών χρόνων, η οποία μετά από πλημμύρα καταστράφηκε και στη συνέχεια μετατοπίστηκε νοτιότερα. Δυστυχώς όμως στον περιορισμένο χώρο που διαθέτουμε δεν είναι δυνατόν να ολοκληρωθεί η έρευνα και να βρεθεί το πλάτος των οδοστρωμάτων.

Στη Δυτική πλευρά του σκάμματος το λιθόστρωτο οδόστρωμα παραβιάστηκε από στρογγυλής διατομής αποθέτη διαμ. 3 μ. περίπου. Από το εσωτερικό του περισυνελέγησαν κεραμίδες οροφής, δύο κεφαλές αρχαϊκών ειδωλίων και πολλοί Ελευσινιακοί κέρνοι. Το είδος των αγγείων (Ελευσινιακοί κέρνοι που σχετίζονται κυρίως με τη λατρεία της Δήμητρας) καθώς και τα υπόλοιπα προϊόντα του αποθέτη μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για αποθέτη κάποιου ιερού. Ο Παυσανίας αναφέρει την ύπαρξη ιερού στην ευρύτερη περιοχή, όπου συλλατρεύονταν η Δήμητρα και η Κόρη μαζί με την Αθηνά Μορία και τον Ποσειδώνα Φυτάλμιο[78]. Σε αυτό το χώρο στάθμευε η πομπή των Μυστών κατά την επάνοδο από την Ελευσίνα και ανασυγκροτείτο για να μπει στην πόλη. Από το είδος των ευρημάτων που συγκεντρώθηκαν από τον αποθέτη και τη χρονολόγησή τους, προκύπτει ότι το ιερό που πρέπει να βρίσκεται στην εγγύς περιοχή, είχε χρήση από τα αρχαϊκά έως τα ύστερα κλασικά χρόνια. Πιθανότατα ο τοίχος που απετέλεσε αργότερα το βόρειο ανάλημμα του δρόμου, να αποτελούσε τμήμα του περιβόλου του ιερού, ίχνη του οποίου όμως δεν εντοπίστηκαν στον περιορισμένο ανασκαφικό χώρο που ερευνήσαμε.

Μετά από Υπουργική Απόφαση αποσπάστηκαν οι τοίχοι σε όλο τους το ύψος, το λίθινο βάθρο, το λιθόστρωτο και μεγάλο τμήμα των οδοστρωμάτων της οδού, προκειμένου να επανατοποθετηθούν μετά την ολοκλήρωση του τεχνικού έργου.

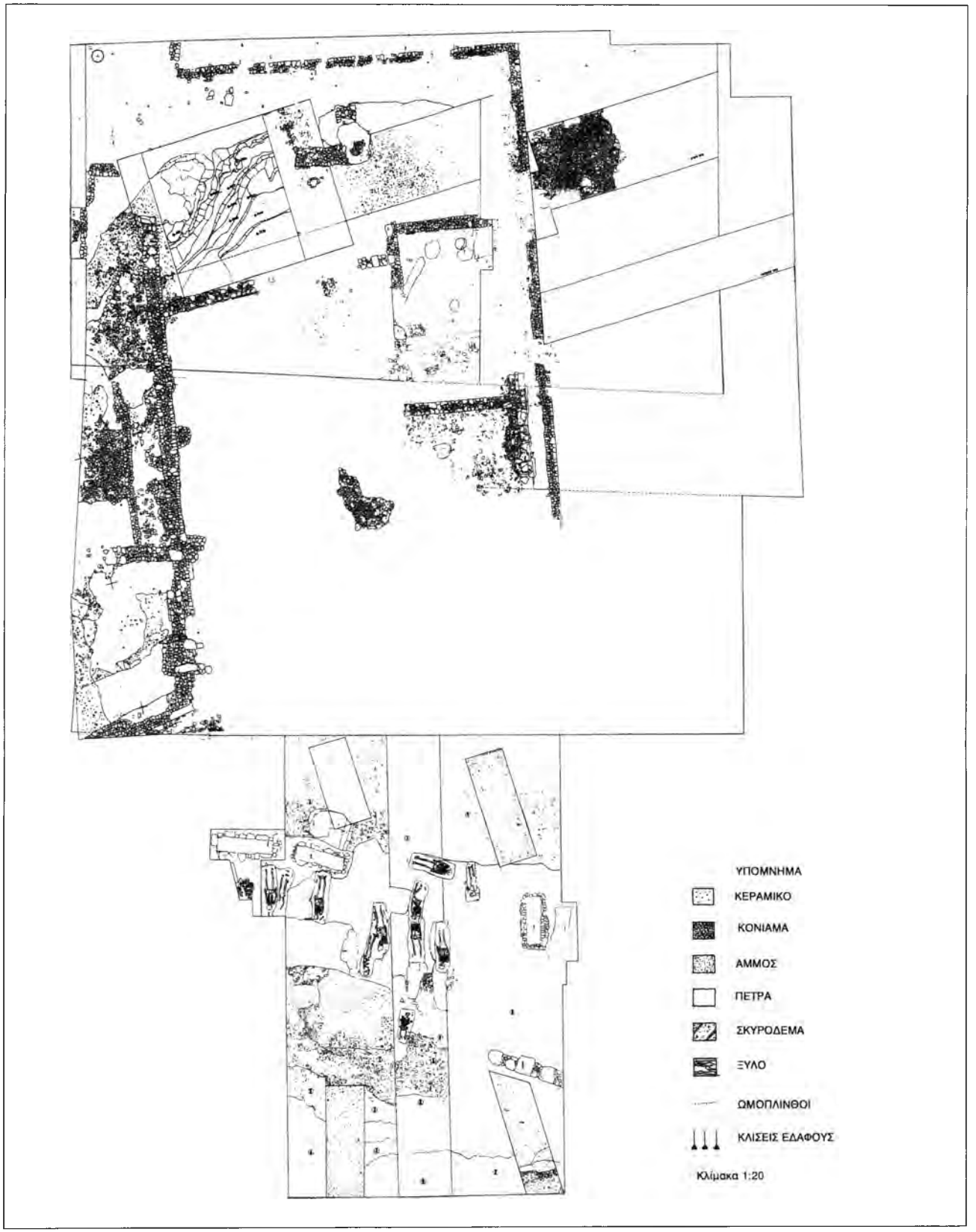
Ακολουθεί ο Σταθμός Ελαιώνας, ο πρώτος προς Δ. μετά το Σταθμό Βοτανικός, με τα παράλληλα και συναφή με τη χρήση του έργα, είσοδος, έξοδος κινδύνου κτλ.

Στο χώρο του κυρίως Σταθμού, έκτασης 1.200 τ.μ. περίπου, η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε αρχιτεκτονικά λείψανα εργαστηριακών εγκαταστάσεων και τμήμα νεκροταφείου (Ε ι κ. 60-61). Συγκεκριμένα, κάτω από προσχωσιγενή επίχωση 5 μ. αποκαλύφθηκαν 13 τοίχοι, πλ. 0,45-0,60 μ., αμελούς κατασκευής, χτισμένοι με κροκάλες, άφθονο ποταμίσιο υλικό και χώμα ως συνδετικό υλικό. Βρισκόμαστε στην ευρύτερη περιοχή του αρχαίου Κηφισού, η κοίτη του οποίου, όπως προαναφέρθηκε, βρισκόταν σε αρκετή απόσταση ανατολικότερα της σημερινής. Η στρωματογραφία έδειξε επαναλαμβανόμενες πλημμύρες και κατά συνέπεια, καταστροφή των εγκαταστάσεων και περιοδική αναστολή της χρήσης τους. Στα μεσοδιαστήματα όμως, όταν η περιοχή ήταν στεγνή, κατασκεύαζαν κάποιες πρόχειρες εγκαταστάσεις μέχρι να ξαναπλημμυρίσει ο χώρος και να αχρηστευθούν εκ νέου. Δύο ημικατεστραμμένοι τοίχοι, μήκ. 14 μ. ο ένας και 19 μ. ο δεύτερος, αποτελούν περίβολο που οριοθετούσε κάποιους χώρους, τους οποίους όμως δεν είναι δυνατόν να αποκαταστήσουμε σε κάτοψη εξαιτίας της αποσπασματικής τους διατήρησης. Πιθανότατα πρόκειται για μη στεγασμένους χώρους, όπως δείχνει η έλλειψη κεραμίδων οροφής. Η σποραδική περισυλλογή προϊόντων καμινεύσεως (πηλού, χαλκού και μολύβδου), η ύπαρξη εστιών και λάκκων πυρών καθώς και η αμελής κατασκευή των τοίχων, ερμηνεύουν τη χρήση του χώρου ως εργαστηριακή. Από τα ελάχιστα σποραδικά κινητά ευρήματα η εργαστηριακή αυτή εγκατάσταση χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους. Από τις επιχώσεις συγκεντρώθηκαν όστρακα που χρονολογούνται από την κλασική έως τη μεταβυζαντινή περίοδο, ένδειξη της περιοδικής και διαχρονικής χρήσης του χώρου, η οποία οφείλετο στη δράση του ποταμού, όπως προαναφέρθηκε.

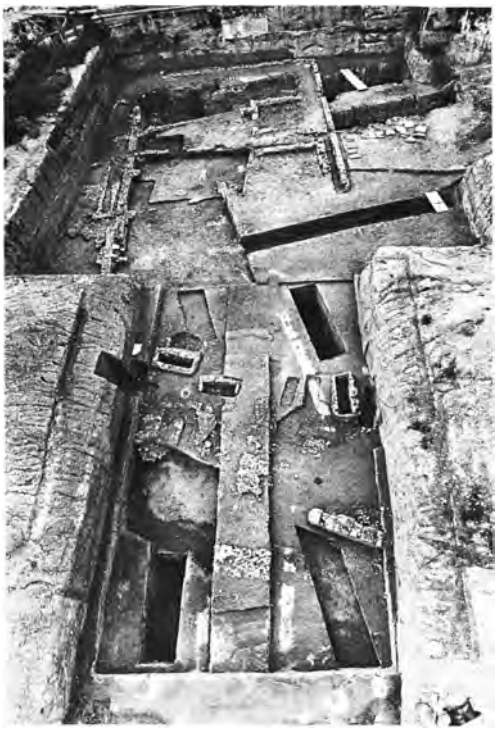
Στο χώρο της εισόδου του Σταθμού αποκαλύφθηκε τμήμα νεκροταφείου ελληνιστικών χρόνων, όπως προκύπτει από τα λίγα κτερίσματα που συγκεντρώθηκαν.

Ερευνήθηκαν 14 τάφοι σε βάθος 5-5,80 μ. που ήταν τοποθε-

78. Βλ. Ν. Παπαχατζής, ό.π., σ. 465.

Εικ. 60. Αθήνα. Σταθμός Ελαιώνας. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 61. Αθήνα. Σταθμός Ελαιώνας. Γενική άποψη της ανασκαφής.

τημένοι σε προσχωσιγενή επίχωση. Είναι κιβωτιόσχημοι, κατασκευασμένοι είτε με κροκάλες, είτε με μεγάλους αργούς λίθους. Δύο από αυτούς είναι κατασκευασμένοι με μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες σε β΄ χρήση, ενώ οι υπόλοιποι είναι απλοί λακκοειδείς, ακτέριστοι. Πρόκειται για ένα «φτωχό» νεκροταφείο, για την κατασκευή του οποίου χρησιμοποιήθηκαν προϊόντα της καταστροφής του κλασικού παρόδιου νεκροταφείου της Ιεράς Οδού που βρισκόταν στην περιοχή, όπως άλλωστε δηλώνουν και οι με άφθονη κλασική κεραμική επιχώσεις καθώς και η χρήση αποτμημάτων κροκαλοπαγών δόμων στο κτίσιμο των τοίχων των εργαστηριακών εγκαταστάσεων.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του χώρου του Σταθμού και κυρίως σε όλη τη νότια παρειά κατά μήκος της Ιεράς Οδού, όπου προηγήθηκε τοποθέτηση πασσάλων για λόγους αντιστήριξης των πρανών της οδού, η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε μετά από αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα από την ολοκλήρωση της ανασκαφής του κυρίως τμήματος του Σταθμού, αποκάλυψε τα εξής: Κατά μήκος της νότιας παρειάς, σε βάθος -5,92 μ., αναφάνηκαν ορθογώνιοι πωρόλιθοι σε μήκος 6 μ. περίπου, οι οποίοι εισχωρούν στο πρανές, οπότε και ήταν αδύνατον να αποκαλυφθούν. Πιθανότατα σχετίζονται με ταφικό περίβολο ή με ταφικό βάθρο. Βόρεια από αυτούς τους πωρόλιθους και σε μικρότερο βάθος, περίπου στα -3,50 μ., αποκαλύφθηκε ταφικός περίβολος που περιείχε 10 κεραμοσκεπείς τάφους στην πλειονότητά τους ακτέριστους. Από το εσωτερικό μιας κατεστραμμένης σαρκοφάγου συ-

Εικ. 62. Αθήνα. «Ανατολικό φρέαρ» Σταθμού Ελαιώνας. Τα βάθρα της γέφυρας.

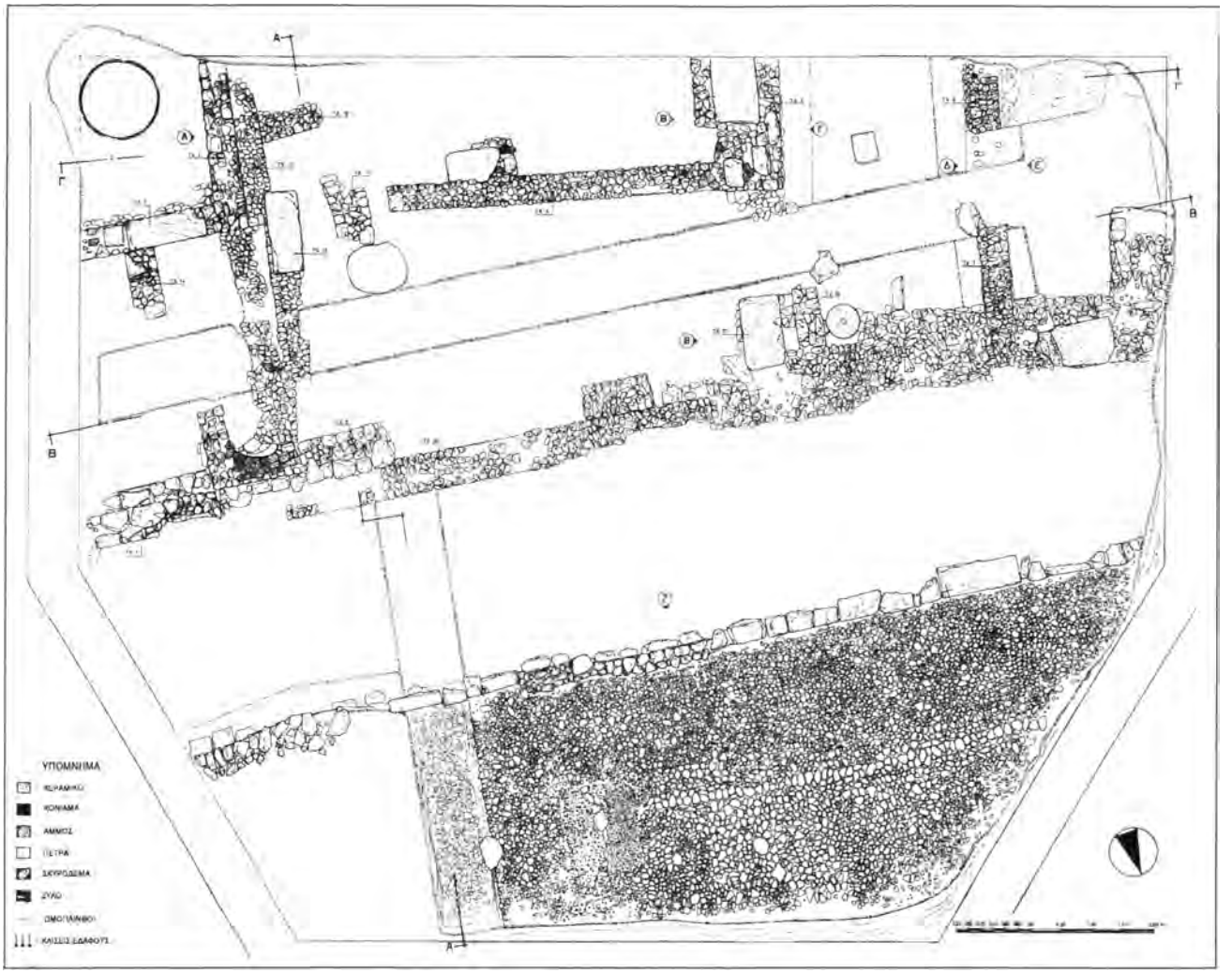
γκεντρώθηκαν 9 μικρά μυροδοχεία ελληνιστικών χρόνων. Έξω από τον ταφικό περίβολο αποκαλύφθηκαν δύο λακκοειδείς και ένας κεραμοσκεπής τάφος ελληνιστικών χρόνων. Επίσης, στην ίδια περιοχή και σε βάθος -5 μ. περίπου εντοπίστηκαν δύο πηγάδια, το ένα χτισμένο με μικρούς αργούς λίθους και το δεύτερο με επένδυση κεραμίδων στο εσωτερικό του.

Στην ίδια περιοχή, ανατολικά του Σταθμού Ελαιώνας ανασκάφηκε το «Ανατολικό φρέαρ εξαερισμού», έργο συνδεόμενο με το συγκεκριμένο σταθμό, όπου αποκαλύφθηκαν τρία «βάθρα θεμελίωσης» της Γέφυρας (Εικ. 62) του αρχαίου Κηφισού[79]. Αποκαλύφθηκαν σε βάθος -6,50 μ. και έχουν προσανατολισμό Β.-Ν. Καθένα από αυτά είναι χτισμένο με τρεις σειρές από ορθογώνιους μαργαϊκούς ασβεστόλιθους των ίδιων περίπου διαστάσεων, οι οποίοι είναι τοποθετημένοι «δρομικά». Σώζονται σε ύψος τεσσάρων δόμων και φέρουν στην όψη τους έντονα τα σημάδια διάβρωσης από τη δράση του ποταμού.

Στην αρχή των «βάθρων», στη βόρεια στενή πλευρά τους, παρατηρείται ότι οι λιθόπλινθοι δεν είναι χτισμένες σε κατακόρυφη γραμμή, αλλά κάποιες από αυτές εισέρχονται και κάποιες εξέρχονται, διάταξη προφανώς απαραίτητη προκειμένου η γέφυρα να αντέχει στην ορμή του ποταμού, σύμφωνα με την κατασκευαστική πρακτική που εφαρμόζεται σε όλες τις γέφυρες αλλά όχι πάντα με τον ίδιο τρόπο.

Όπως διαπιστώνεται από όλη την επίχωση (άμμος και χαλίκι), είναι βέβαιο ότι η κοίτη του ποταμού εκτεινόταν και έξω από τον ανασκαφικό χώρο. Πιστεύουμε ότι υπήρχαν και άλλα «βάθρα θεμελίωσης» προς Α. και Δ. και οπωσδήποτε τα ακρόβαθρα, διότι, όπως διαπιστώνεται από την κατασκευή των αποκαλυφθέντων, κανένα δεν εμφανίζει κατασκευαστικά στοιχεία

79. Ετοιμάζεται άρθρο από την υπογράφουσα για τη λεπτομερή δημοσίευση της αρχαίας γέφυρας.

Εικ. 63. Αθήνα. «Δυτικό φρέαρ» Σταθμού Ελαιώνας. Κάτοψη της ανασκαφής.

που να υποδηλώνουν την επαφή της Γέφυρας με την παρακείμενη ακτή.

Μέσα στον ανασκαφικό χώρο βρέθηκαν αποτμήματα αρχιτεκτονικών μελών, τα οποία συνενούμενα διαμορφώνουν εσωτερικά τόξο. Είναι βέβαιο ότι αποτελούν τμήματα του ενός τόξου της γέφυρας, η οποία, σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν, πρέπει να ήταν τουλάχιστον τετράτοξη.

Μετά από σχετική Υπουργική Απόφαση εγκρίθηκε η προσωρινή απόσπαση των βάθρων με τον όρο να επανατοποθετηθούν στη θέση τους μετά την κατασκευή του φρέατος εξαερισμού.

Στο χώρο της «εξόδου κινδύνου» του Σταθμού Ελαιώνας που βρίσκεται απέναντι και νότια του Σταθμού (μεταξύ τους μεσολαβεί η σύγχρονη Ιερά οδός) διεξήχθη ανασκαφική έρευνα, αφού στο έργο περιελήφθη και η μία λωρίδα καθόδου της Ιεράς Οδού.

Στο χώρο αυτό, μετά την αφαίρεση των επιχώσεων, σε βάθος 5,20 μ., αποκαλύφθηκαν υπολείμματα δύο τοίχων, χτισμένων με μικρούς ακατέργαστους λίθους που γώνιαζαν μεταξύ τους και εδράζονταν σε βάθος 5,75 μ. Από την κεραμική που περισυνελέγη από το εσωτερικό τους χρονολογήθηκαν στον 5ο αι. π.Χ.

Από το βάθος έδρασης των τοίχων αυτών και μέχρι τα -8 μ. απουσίαζαν εντελώς αρχαιολογικά στρώματα, ενώ το αμμώδες έδαφος υποδηλώνει τη διέλευση ποταμού. Όπως προαναφέρθηκε, βρισκόμαστε στην περιοχή του αρχαίου Κηφισού. Στο βάθος των 8 μ. εντοπίστηκαν αβαθείς οπές, μερικές από τις οποίες κυκλικής διατομής, στις οποίες πιθανώς είχαν τοποθετηθεί ξύλινοι πάσσαλοι – ένδειξη ανθρώπινης δραστηριότητας σε αυτό το βάθος αποτελεί η περισυλλογή κεραμικής των γεωμετρικών χρόνων.

Λίγα μέτρα δυτικότερα και πάλι στο νότιο κράσπεδο της Ιεράς Οδού ανασκάφηκε το «Δυτικό φρέαρ εξαερισμού» του Σταθμού Ελαιώνας (Εικ. 63-64).

Συγκεκριμένα, κάτω από προσχωσιγενή επίχωση 4,50 μ. πε-

Εικ. 64. Αθήνα. «Δυτικό φρέαρ» Σταθμού Ελαιώνας. Άποψη της ανασκαφής (από Α.).

ρίπου αποκαλύφθηκαν τοίχοι χτισμένοι κυρίως με ποταμίσιες πέτρες (κροκάλες) και μερικές κροκαλοπαγείς λιθοπλίνθους σε β΄ χρήση με χώμα ως συνδετικό υλικό.

Βρισκόμαστε και εδώ στην ευρύτερη περιοχή του αρχαίου Κηφισού. Η στρωματογραφία έδειξε επαναλαμβανόμενες πλημμύρες και κατά συνέπεια καταστροφή των εγκαταστάσεων, όπως δείχνει εξάλλου η πρόχειρη κατασκευή τους καθώς και η επισκευή και μετασκευή των τοίχων, στους οποίους διακρίνονται τουλάχιστον τρεις οικοδομικές φάσεις.

Ο μεγαλύτερος σε μήκος τοίχος διασχίζει τον ανασκαφικό χώρο με κατεύθυνση Α.-Δ. και εξαιτίας των διαφόρων επισκευών και προσθηκών, το πλάτος του κυμαίνεται από 0,45-0,65 μ. η νεότερη φάση, ενώ η παλαιότερη που σώζεται σε τμήμα του, φθάνει τα 0,80 μ. και το μέγιστο ύψος του τα 0,30 μ. Πρέπει να αποτελεί περίβολο που οριοθετούσε κάποιους χώρους, τους οποίους όμως δεν είναι δυνατόν να αποκαταστήσουμε σε κάτοψη εξαιτίας της αποσπασματικής τους διατήρησης και του περιορισμένου ανασκαφικού χώρου. Στο νότιο τμήμα της ανασκαφής μόνο διακρίνονται δύο χώροι, στο εσωτερικό των οποίων βρέθηκε στρώμα κεραμίδων οροφής.

Η περισυλλογή τμημάτων μεγάλων πιθαριών, η ύπαρξη κυκλικής κεραμικής κατασκευής στο χώρο 1 καθώς και κάποιοι λάκκοι πυρών, ερμηνεύουν τη χρήση του χώρου ως εργαστηριακή και ίσως εν μέρει αποθηκευτική.

Βόρεια των εργαστηριακών αυτών χώρων αποκαλύφθηκε η Ιερά Οδός με κατεύθυνση Α.-Δ., σε μήκος 15 μ. και μέγιστο πλάτος στα όρια της ανασκαφής τα 4,50 μ. Το νότιο ανάλημμά της σώζεται πολύ αποσπασματικά, ενώ το βόρειο βρίσκεται εκτός των ορίων του ανασκαφικού χώρου. Αποκαλύφθηκαν συνολικά οκτώ επάλληλα οδοστρώματα από πατημένο χώμα και ψιλό χαλίκι, στα οποία διακρίνονται κατά τόπους «ροδιές», καθώς επίσης και τα ενισχυμένα τους υποστρώματα, κατασκευασμένα επιμελώς με μεσαίου μεγέθους ακατέργαστες πέτρες, που σκοπό προφανώς είχαν την αποξήρανση του δρόμου, καθότι, όπως προαναφέρθηκε, η ευρύτερη περιοχή πλημμύριζε εξαιτίας της δράσης του Κηφισού ποταμού.

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής περιορίζονται σε μερικές ομάδες οστράκων που χρονολογούνται οι παλαιότερες στους κλασικούς και οι νεότερες στους ρωμαϊκούς χρόνους, δηλώνοντας έτσι τη διάρκεια χρήσης του συγκεκριμένου χώρου.

Στην ίδια πορεία, στο νότιο δηλαδή κράσπεδο της Ιεράς Οδού και σε μικρή απόσταση από το «Δυτικό φρέαρ», ανασκάφηκε το φρέαρ «Κνωσού»[80], όπου αποκαλύφθηκαν αποθέσεις του Κηφισού ποταμού, τμήμα της Ιεράς Οδού των προϊστορικών χρόνων, η οποία εγκαταλείφθηκε τη γεωμετρική εποχή και μετατοπίστηκε νοτιότερα.

Τον τελευταίο Σταθμό της Δυτικής επέκτασης της Γραμμής 3 αποτελεί ο Σταθμός Αιγάλεω, στο χώρο του οποίου αποκαλύφθηκε τμήμα της αρχαίας Ιερού Οδού και του παρόδιου νεκροταφείου εκατέρωθέν της [81].

Μετά από τη σχετική Υπουργική Απόφαση εγκρίθηκε η μετατόπιση του Σταθμού βορειότερα, προκειμένου να διατηρηθεί ως ορατό και επισκέψιμο το ανεσκαμμένο τμήμα της αρχαίας Ιεράς Οδού με ζώνη προστασίας 5 μ. εκατέρωθέν της. Επίσης, με Υπουργική Απόφαση εγκρίθηκε η μελέτη διαμόρφωσης του χώρου με την κατασκευή στεγάστρου για την προστασία του.

Στα φρέατα εξαερισμού «Θηβών» και «Άλσους» καθώς και στα διάφορα παράλληλα έργα, τα σχετικά με το Σταθμό Αιγάλεω, δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Πρέπει να σημειώσουμε ότι τα αρχαία σε αυτήν την περιοχή αποκαλύπτονται σχεδόν επιφανειακά (μέγιστη επίχωση 0,30 μ.), όπως έχει διαπιστωθεί και από ανασκαφικές έρευνες κατά το παρελθόν[82].

Το φρέαρ «Άλσους» αποτελεί επί του παρόντος το τελευταίο φρέαρ συνδεόμενο με το συγκεκριμένο έργο της Δυτικής επέκτασης της Γραμμής 3 Μοναστηράκι-Αιγάλεω, ενώ ακολουθεί η συνέχιση της επέκτασης Αιγάλεω-Χαϊδάρι-Πειραιάς.

Πεζοδρόμηση της οδού Ερμού

Κατά το χρονικό διάστημα 2003-2004 και στο πλαίσιο του προγράμματος της Ενοποιήσεως των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας, πεζοδρομήθηκε η οδός Ερμού στο τμήμα της από την Πλατεία Ασωμάτων μέχρι την οδό Πειραιώς[83].

Οι ανασκαφές που θα προέκυπταν σε περιοχή τόσο μεγάλου αρχαιολογικού ενδιαφέροντος (περιοχή Αρχαιολογικού Χώρου Κεραμεικού), θα ήταν εκτεταμένες και μακροχρόνιες αν

80. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 83.

81. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 80-82.

82. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 24-28.

83. Όλες τις εργασίες πεζοδρόμησης της οδού παρακολούθησε η αρχαιολόγος Χ. Καζαζάκη με την εποπτεία της υπογράφουσας.

δεν αποφασιζόταν εκ των προτέρων οι παρεμβάσεις να περιοριστούν σε μικρό βάθος. Όντως οι εκσκαφές δεν ξεπέρασαν το 1 μ., ενώ στο μεγαλύτερο μέρος της οδού περιορίστηκαν στα 0,70 μ. Κατά συνέπεια, δεν προέκυψε ανασκαφική έρευνα σε όλο το μήκος της πεζοδρομημένης οδού Ερμού. Οικιστικά κατάλοιπα εντοπίστηκαν στην κορυφή του λοφίσκου που βρίσκεται απέναντι από την είσοδο του Αρχαιολογικού Χώρου του Κεραμεικού.

Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια των εργασιών διαμόρφωσης της επιφάνειας του λοφίσκου, προκειμένου να κατασκευαστεί «περίπατος», αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων που σώζονταν στην πλειονότητά τους σε μικρό ύψος – εδράζονταν στο φυσικό βράχο και ήταν χτισμένοι οι περισσότεροι με αργολιθοδομή και κονίαμα. Φαίνεται ότι διαμόρφωναν τρεις ορθογώνιους χώρους με άξονα Α.-Δ. Η αποσπασματική τους όμως διατήρηση και ο περιορισμένος ανασκαφικός χώρος δεν μας επέτρεψαν την ερμηνεία της χρήσης τους. Σύμφωνα με την κεραμική που συγκεντρώθηκε από τις διαταραγμένες επιχώσεις που κάλυπταν όλο το χώρο και χρονολογήθηκε από την κλασική, ελληνιστική, κυρίως ρωμαϊκή αλλά και σύγχρονη εποχή, συμπεραίνεται ότι πρόκειται για οικιστικά κατάλοιπα ύστερων χρόνων που χτίστηκαν σε χώρο που είχε χρησιμοποιηθεί και κατά το παρελθόν, με εντονότερη τη χρήση στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Από τις εργασίες σε όλο το μήκος της πεζοδρομημένης Ερμού, μέσα από διαταραγμένες επιχώσεις περισυλλέχθηκαν μαρμάρινα αποτμήματα κυρίως αρχιτεκτονικών μελών, με σπουδαιότερο ένα ορθογώνιο, διαστ. 1,85×0,82 μ., που έφερε ανάγλυφη διακόσμηση ιωνικού κυματίου και δύο ρόδακες.

ΙΩΑΝΝΑ ΤΣΙΡΙΓΩΤΗ-ΔΡΑΚΩΤΟΥ

Πεζοδρόμηση της οδού Αιόλου. Έργο Ενοποιήσεως Αρχαιολογικών Χώρων

Κατά τη διάρκεια εργασιών για την πεζοδρόμηση της οδού Αιόλου από την Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας, αποκαλύφθηκε η προς Δ. συνέχεια της αρχαίας Αθηναϊκής οχύρωσης η οποία είχε ερευνηθεί τα έτη 1973-74 στο οικόπεδο της Εθνικής Τράπεζας στη συμβολή των οδών Αιόλου και Σοφοκλέους[84] και διατηρήθηκε ορατή και επισκέψιμη κάτω από το σύγχρονο κτίριο της τράπεζας.

Συγκεκριμένα, σε σκάμμα, διαστ. 29,60×3-4 μ., διεξήχθη ανασκαφική έρευνα[85] στην οποία αποκαλύφθηκαν εν σειρά όλα τα στοιχεία της οχύρωσης (Εικ. 65), δηλαδή το Τείχος, η εσωτερική «περιφερική» οδός, το Προτείχισμα, η Τάφρος με το ανάλημμά της και η εξωτερική «περιφερική» οδός.

Τείχος: Σώζεται αποσπασματικά διότι στο σημείο αυτό υπάρχουν πολλές νεότερες επεμβάσεις. Διατηρεί σε μήκος 4,10 και πλάτος 0,40-0,56 μ. μόνον ένα δόμο (μέγ. σωζ. ύψ. 0,50 μ.) της βόρειας παρειάς του, κατασκευασμένο από 3 ασβεστολιθικούς ογκολίθους με κατεύθυνση Α.-Δ. και εδράζεται στο φυσικό σχιστόλιθο. Η άλλη παρειά και το εσωτερικό γέμισμα δεν εντοπίστηκαν καθώς την περιοχή αυτή διατρέχει πυκνό δίκτυο αγωγών κοινής ωφελείας.

Εσωτερική «Περιφερική» οδός: Εντοπίστηκε αμέσως βόρεια του Τείχους παράλληλα προς αυτό, σε μήκος 3,60 μ. Έχει πλάτος 8,60 μ. και διατηρεί τρία οδοστρώματα μαζί με τα υποστρώματά τους, συνολ. πάχ. 0,54-0,64 μ. Κατά τόπους έχει παραβιαστεί από διάφορα ορύγματα και ένα κυκλικό φρέαρ, ενώ στην επιφάνειά της ερευνήθηκαν 2 πήλινοι ρωμαϊκοί αγωγοί και ένας συλημένος τάφος.

Προτείχισμα: Βρέθηκε σε πολύ μικρό βάθος (0,40 μ. από το κατάστρωμα της οδού Αιόλου) και σε απόσταση 3,10 μ. βόρεια του Τείχους. Ερευνήθηκε σε μήκος 3,38 μ. και διατηρεί πέντε δόμους (ύψ. 1,30-2,20 μ.) από δρομικούς και διάτονους κροκαλοπαγείς ογκολίθους που εδράζονται στο φυσικό σχιστόλιθο.

Τάφρος και ανάλημμά της: Η τάφρος εκτείνεται σε πλάτος 9,91-10,12 μ. βόρεια του Προτειχίσματος και το πέρας της ορίζεται από αναλημματικό τοίχο πλ. 0,50 μ., χτισμένο από δρομικούς κροκαλοπαγείς ογκολίθους, του οποίου ανεσκάφη ένας μόνο δόμος. Εντοπίστηκε σε βάθος 1,42-1,72 μ. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,77 μ.

Στο εσωτερικό της τάφρου, η έρευνα της οποίας περιορίστηκε σε μικρό βάθος για στατικούς λόγους, διαπιστώθηκαν εργαστηριακά στρώματα και αποκαλύφθηκε ορθογώνια κτιστή δεξαμενή υστερορρωμαϊκών χρόνων με κλίμακα καθόδου και πλακοστρωμένο δάπεδο καθώς και πήλινος πειόσχημος αγωγός.

Εξωτερική «Περιφερική» οδός: Εκτείνεται βόρεια της τάφρου με κατεύθυνση Α.-Δ., σε σωζόμενο πλάτος 2,37 και μήκος 3,18 μ. και διατηρεί δύο οδοστρώματα συνολ. πάχ. 0,42 μ. πάνω στο βράχο. Οριοθετείται στα νότια από το ανάλημμα της τάφρου, ενώ δεν βρέθηκε το βόρειο ανάλημμά της καθώς στο σημείο αυτό η οδός είχε καταστραφεί.

Οι αρχαιότητες ύστερα από γνωμοδότηση του ΚΑΣ και την έκδοση της σχετικής Υ.Α. διατηρήθηκαν ορατές στο κατάστρωμα του πεζοδρόμου και καλύφθηκαν με τρεις γυάλινες πυραμίδες[86] (Εικ. 66) για λόγους προστασίας και ανάδειξής τους. Το έργο ολοκληρώθηκε το έτος 2004.

84. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 115-120.

85. Την ανασκαφή διεξήγαγε η αρχαιολόγος Ε. Γιατρουδάκη με την εποπτεία της υπογράφουσας.

86. Η μελέτη υπεβλήθη από την Εταιρεία Ενοποίησης Αρχαιολογικών Χώρων, εγκρίθηκε από το ΚΑΣ και εκτελέστηκε με επίβλεψη του πολιτικού μηχανικού Κ. Ζάμπα.

Εικ. 65. Αθήνα. Πεζοδρόμηση οδού Αιόλου. Έργο Ενοποιήσεως Αρχαιολογικών Χώρων. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Εικ. 66. Αθήνα. Πεζοδρόμηση οδού Αιόλου. Έργο Ενοποιήσεως Αρχαιολογικών Χώρων. Οι τρεις γυάλινες πυραμίδες.

Πλατεία Συντάγματος. Έργο Ενοποιήσεως Αρχαιολογικών Χώρων

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης της Πλατείας Συντάγματος, στο πλαίσιο του Προγράμματος Ενοποίησης των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας εντοπίστηκαν και ανεσκάφησαν[87] αρχαιότητες.

Συγκεκριμένα, στο βορειοδυτικό τμήμα της πλατείας, κατά μήκος της οδού Βασ. Γεωργίου Α΄, όπου σύμφωνα με τη μελέτη επρόκειτο να κατασκευαστεί υδάτινος πίδακας, αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,73-3,76 μ. δύο τοίχοι, κτισμένοι από λίθους, οπτοπλίνθους και κονίαμα που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Αποκαλύφθηκαν επίσης δύο αγωγοί, ο ένας λαξευμένος στο φυσικό σχιστόλιθο με κάλυψη από καμπύλες κεραμίδες και ο άλλος πήλινος με κυλινδρικά στελέχη. Σφηνωμένοι στη βόρεια παρειά του σκάμματος εντοπίστηκαν δύο μαρμάρινοι κίονες, οι οποίοι παρέμειναν στη θέση τους.

Όλες οι αρχαιότητες διατηρήθηκαν σε κατάχωση και το τεχνικό έργο έγινε ψηλότερα.

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

Οδός Λεπενιώτου 8 (οικόπεδο Α. Κοτζιά)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για ανακατασκευή διώροφου διατηρητέου (κατεδάφιση ως σεισμόπληκτου) στην οδό Λεπενιώτου 8 στου Ψυρρή, εντοπίστηκαν αρχαιότητες στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και ακολούθησε ανασκαφική έρευνα κατά την οποία αποκαλύφθηκαν δύο πειόσχημοι αγωγοί, τμήματα τοίχων καθώς και μία δεξαμενή.

Προς το βορειοανατολικό πέρας του ανασκαπτόμενου χώρου βρέθηκαν δύο πειόσχημοι αγωγοί οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους. Ο αγωγός 2 διατρέχει σε όλο το μήκος τον παρακείμενο ΤΧ2 ο οποίος είναι κατασκευασμένος με χυτή τοιχοποιία και έχει μήκος 4 και πλάτος 0,93 μ. Στο νοτιότερο άκρο του σκάμματος αποκαλύφθηκε ο ΤΧ1, ο οποίος είναι κατασκευασμένος από ορθογώνιους ογκόλιθους.

Βόρεια του ΤΧ1 προς την οδό Λεπενιώτου εντοπίζεται μικρό τμήμα δαπέδου από κονίαμα το οποίο εισχωρεί κάτω από το σύγχρονο οδόστρωμα. Παρατηρούμε ότι ο ΤΧ1 γωνιάζει με τον ΤΧ3 σχηματίζοντας ένα χώρο ο οποίος σύμφωνα με την κεραμική χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους.

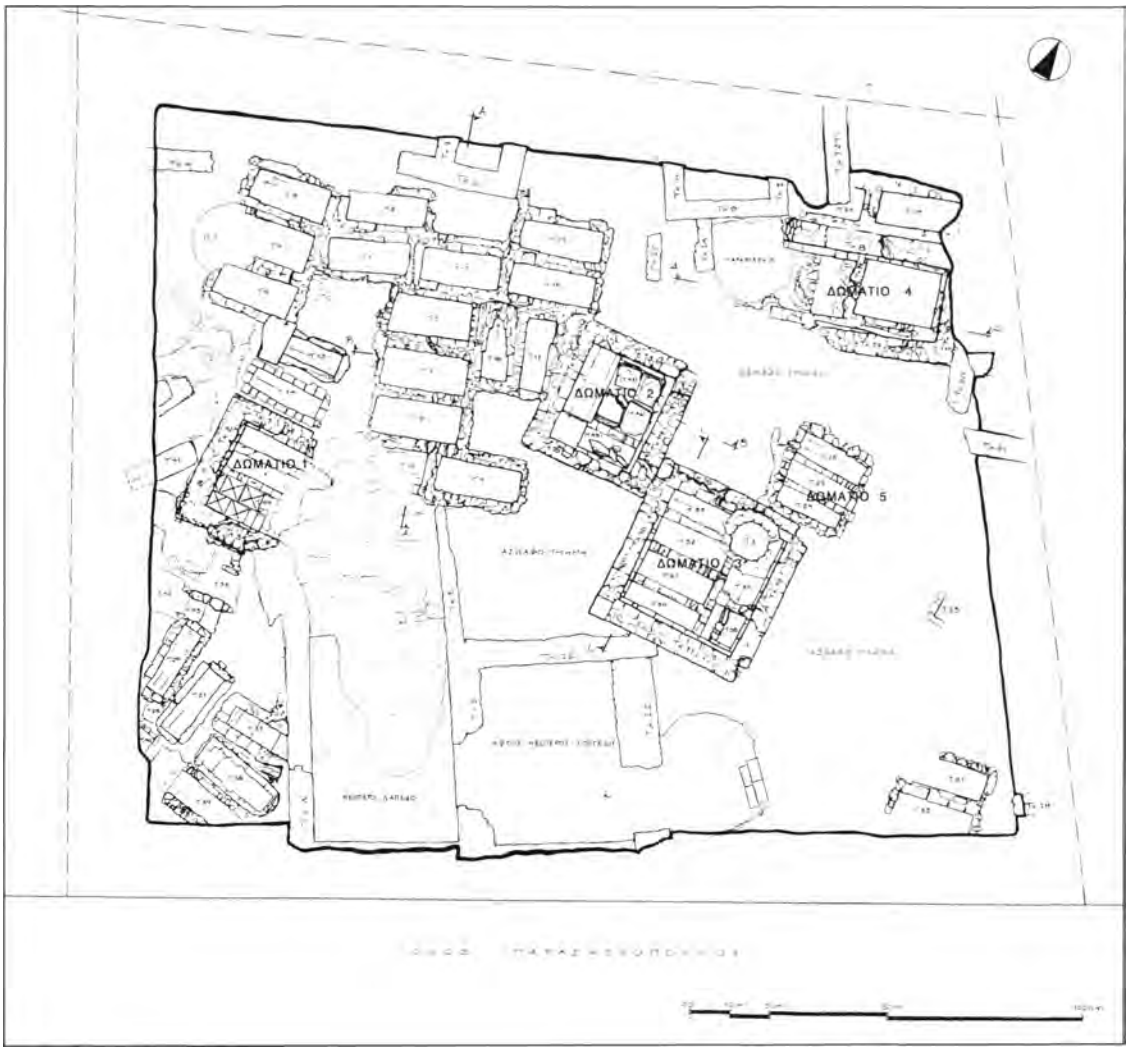
Νότια του ΤΧ3 αποκαλύπτεται δεξαμενή η οποία ανήκει στην ίδια φάση με τους αγωγούς και τον ΤΧ2 και χρονολογούνται στους υστερορρωμαϊκούς χρόνους. Το τμήμα της δεξαμενής είναι 3,10×2,50 μ. Ο πυθμένας της εντοπίζεται σε βάθος -1,63 μ. και εισχωρεί κάτω από τον παρακείμενο χώρο στάθμευσης. Ο ΤΧ1 διατηρήθηκε σε κατάχωση.

Οδός Παρασκευοπούλου[88] (οικόπεδο Β. Ασημομύτη)

Στο παραπάνω οικόπεδο η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε 47 τάφους οι οποίοι χρονολογούνται από τους ύστερους ελληνιστικούς έως τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Οι τάφοι ανήκουν στο υστερορρωμαϊκό νεκροταφείο της περιοχής Κυνοσάργους το οποίο απλώνεται ανατολικά της πόλεως, τμήματα του οποίου ανεσκάφησαν και κατά το παρελθόν (Εικ. 67-68).

87. Τη μικρή ανασκαφική έρευνα διεξήγαγε η αρχαιολόγος Ε. Γιατρουδάκη υπό την εποπτεία της υπογράφουσας.

88. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε από τον έκτακτο αρχαιολόγο Χρ. Κοντοχρήστο.

Εικ. 67. Αθήνα. Οδός Παρασκευοπούλου 8. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 68. Αθήνα. Οδός Παρασκευοπούλου 8. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Στις παραπάνω ταφές συγκαταλέγονται 2 τάφοι λαξευμένοι στο φυσικό βράχο (ελληνιστικών χρόνων), 9 κτιστοί κιβωτιόσχημοι, 1 εγχυτρισμός και 2 κεραμοσκεπείς υστερορρωμαϊκών χρόνων, 20 κτιστοί καμαροσκεπείς και 4 ταφικά συγκροτήματα στο εσωτερικό των οποίων βρέθηκαν 13 θήκες.

Οι κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι αποτελούν το 13% του συνόλου και χρονολογούνται στους υστερορρωμαϊκούς χρόνους. Αναπτύσσονται στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, σε πυκνή διάταξη.

Πρόκειται για κτιστούς τάφους με αργόλιθους και πήλινες πλίνθους που έχουν ως συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα.

Ορισμένοι είναι δομημένοι με λίθινες πλάκες (Τ 27, Τ 13). Ο προσανατολισμός τους ποικίλλει (Α.-Δ. ή Β.-Ν.). Οι νεκροί ενταφιάζονται μεμονωμένοι. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις όπου εντοπίστηκαν ενταφιασμοί μαζί με πολλές ανακομιδές.

Οι κεραμοσκεπείς τάφοι, οι οποίοι χρονολογούνται στους

υστερορρωμαϊκούς χρόνους, έχουν τη μορφή καλυβίτη (Τ 12 και Τ 42). Για την κατασκευή της αμφικλινούς κάλυψης χρησιμοποιούνται στρωτήρες κορινθιακού τύπου. Είναι ακτέριστοι και εντοπίστηκαν μόνο διαταραγμένα σκελετικά κατάλοιπα (Τ 42).

Το 40% του συνόλου των τάφων είναι κτιστοί καμαροσκεπείς και έχουν όλοι εσωτερικό επίχρισμα. Ο νεκρός εναποτίθεται απευθείας στην κιμηλιά. Πρόκειται για κτιστούς τάφους ορθογώνιας παραλληλόγραμμης κάτοψης με πλινθόκτιστη καμάρα, παραβιασμένοι στο σύνολό τους.

Τα τοιχώματά τους είναι δομημένα από αργόλιθους, αποτμήματα πλίνθων με συνδετικό ασβεστοκονίαμα αρκετά συνεκτικό. Τα τοιχώματα των θαλάμων είναι επιχρισμένα με κονίαμα. Οι τάφοι εμφανίζουν στις μακρές πλευρές κόγχη ή προεξέχοντες λίθους ίσως για την τοποθέτηση λύχνων. Τα σκελετικά κατάλοιπα που βρέθηκαν στους περισσότερους τάφους είναι αναμοχλευμένα και αποσαθρωμένα και προέρχονται από περισσότερους του ενός νεκρούς.

Σε αντίθεση με τους καμαροσκεπείς, τα ταφικά συγκροτήματα (Δωμάτιο 1, 2, 3, 4, 5) δεν είναι ιδιαίτερα συνηθισμένα. Πρόκειται για μεγάλες ορθογώνιες υπόγειες κατασκευές, οι οποίες χωρίζονται εσωτερικά σε επιμέρους ορθογώνιους παραλληλόγραμμους τάφους-θήκες. Πρόκειται κυρίως για μεγάλες κατασκευές που φιλοξενούν πολλαπλές ταφές. Η κάλυψη αποτελείται από λίθινες ή μαρμάρινες πλάκες, ορισμένες φορές σε β΄ χρήση. Στο εσωτερικό διαμορφώνεται θήκη χτισμένη από πήλινες πλίνθους σε οριζόντιες επάλληλες σειρές και ασβεστοκονίαμα.

Το τελείωμα της θήκης συχνά επενδύεται με μια στρώση πλίνθων. Στους περισσότερους τάφους εντοπίστηκαν πολλαπλοί ενταφιασμοί μαζί με πολλές ανακομιδές εκτός του Τ 35 (Δωμάτιο 3), ο οποίος παρουσιάζει την εικόνα οστεοφυλακίου. Οι τάφοι αυτοί θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν από την ίδια οικογένεια για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ο νεκρός ενταφιάζεται σε ύπτια στάση με το κεφάλι τοποθετημένο πάντα προς Δ.

Τα κτερίσματα που συνοδεύουν τις ταφές είναι πήλινα αγγεία, λυχνάρια, κοσμήματα και νομίσματα. Όμως στην πλειονότητά τους οι ταφές ήταν ακτέριστες. Τα περισσότερα αγγεία είναι αβαφή και διακοσμούνται με ραβδώσεις. Στα σχήματα των αγγείων απαντούν ατρακτόσχημα μυροδοχεία, άβαφες οινοχόες, χάλκινα νομίσματα, πόρπες ζώνης, ένας σταυρός, ενώτια.

Αρκετοί λύχνοι φέρουν στο δίσκο σταυρό, σώζεται επίσης σε ένα λύχνο η επιγραφή *ΣΩΤΗΡΙΑΣ* που παραπέμπει σε αντίστοιχο εργαστήριο λύχνων του 5ου αι. μ.Χ.

Η ανασκαφή του παραπάνω οικοπέδου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το νεκροταφείο, όπως και άλλα παράλληλα στην ίδια περιοχή, οργανώνονται σε συστάδες. Οι ταφές είναι τοποθετημένες πυκνά και σε αρκετές περιπτώσεις αλληλοκαλύπτονται. Τα νεκροταφεία των υστερορρωμαϊκών χρόνων αναπτύσσονται ανατολικότερα από τα αρχαϊκά και κλασικά.

Οδός Βούρβαχη 16[89] **(οικόπεδο Ε. Μαραγκουδάκη)**

Στο παραπάνω οικόπεδο η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε 17 τάφους (Εικ. 69) οι οποίοι χρονολογούνται στους υστερορρωμαϊκούς χρονους. Οι τάφοι ανήκουν στο υστερορρωμαϊκό νεκροταφείο της περιοχής Κυνοσάργους[90].

Τέσσερις τάφοι είναι διατεταγμένοι στον ίδιο άξονα περίπου. Οι ταφές δεν περιείχαν κτερίσματα παρά μόνον οι Τ8 και Τ10. Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου οι τάφοι έχουν καταστραφεί λόγω των νεότερων επεμβάσεων.

Τάφοι κιβωτιόσχημοι καμαροσκεπείς: Οι δύο από τους τάφους (Τ7 και Τ8) διατηρούν την καμάρα επιχρισμένη με ερυθρωπό κονίαμα. Είναι υπόγειοι κιβωτιόσχημοι με αργούς λίθους και πλίνθους, η κάλυψή τους παρουσιάζει μια ιδιάζουσα μορφή, είναι καμαροσκεπής.

Στην ανατολική στενή πλευρά των τάφων ανοίγεται ορθογώνια θυρίδα με οπτοπλίνθους από όπου γινόταν η προσπέλαση στον τάφο.

Τα δάπεδα των τάφων είναι διαμορφωμένα πάνω στο φυσικό βράχο, με χώμα ή με στρώση κονιάματος (ο Τ3 φέρει ίχνη κονιάματος).

Οι Τ7 και Τ8 φαίνονται περισσότερο προσεγμένοι, αλλά σώζονται και σε καλύτερη κατάσταση. Επιπλέον τα εσωτερικά τους τοιχώματα είναι επιχρισμένα με χοντρό ασβεστοκονίαμα. Οι πλάκες κάλυψης των τάφων δεν σώζονται, το ίδιο έχει συμβεί και με την πλινθόκτιστη καμάρα. Στο εσωτερικό των τάφων υπήρχαν διάσπαρτα οστά. Ιδιαίτερα στον Τ10 τα οστά ήταν συσσωρευμένα στη δυτική γωνία του τάφου, προφανώς από ανακομιδή, ενώ τα οστά των Τ7 και Τ8 βρέθηκαν κατά χώραν.

Αν και οι τάφοι πιθανώς είχαν συληθεί, ωστόσο περιείχαν κάποια κτερίσματα. Στον Τ8 βρέθηκε μία οινοχόη, χάνδρες από υαλόμαζα και ίνες χρυσές γύρω από το κρανίο της νεκρής.

Στο εσωτερικό του Τ10 εντοπίστηκε στήλη με την επιγραφή *ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΟΝ ΘΕΟΔΩΡΟΥ*.

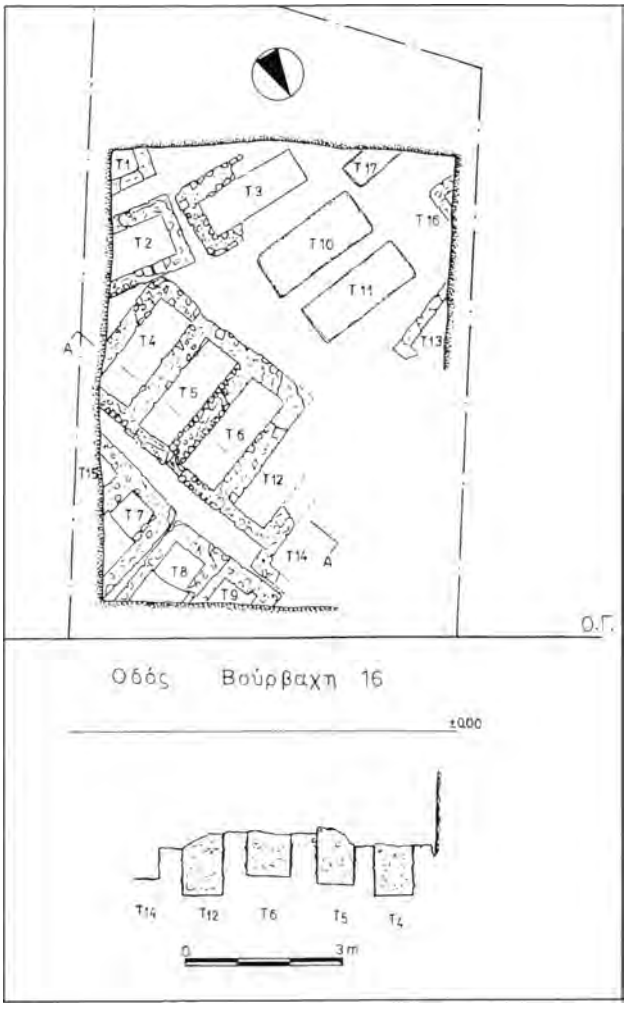
Συνοψίζοντας, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι τάφοι έχουν προσανατολισμό Α.-Δ., όπως συμβαίνει στους χριστιανικούς τάφους και όπως δείχνουν τα συσσωρευμένα στη μία πλευρά τους λείψανα από ανακομιδή.

Ως προς τη χρονολόγηση τώρα, οι αλλεπάλληλες ταφές καθώς και οι τύποι των αγγείων δείχνουν ότι οι τάφοι ήταν σε χρήση καθ' όλο τον 4ο και στις αρχές του 6ου αι. μ.Χ.

Οι τάφοι που αποκαλύφθηκαν δεν είναι οι μόνοι, αλλά αποτελούν μέρος ενός νεκροταφείου, το οποίο εκτείνεται από την οδό Παρασκευοπούλου έως και την οδό Βούρβαχη σύμφωνα με τις πρόσφατες ανασκαφές της Εφορείας. Η σωστική ανα-

89. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε από τον έκτακτο αρχαιολόγο Γ. Μιχαλόπουλο.

90. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 118-122· 22 (1967): Χρονικά, σ. 84· 23 (1968): Χρονικά, σ. 61· 25 (1970): Χρονικά, σ. 49-53.

Εικ. 69. Αθήνα. Οδός Βούρβαχη 16. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

σκαφή η οποία διεξήχθη επί της οδού Φοίβου βοήθησε σημαντικά στην τοπογραφία, γιατί οριοθέτησε το νεκροταφείο, το οποίο ξεκινάει από την οδό Παρασκευοπούλου και φθάνει έως το Παναθηναϊκό Στάδιο.

ΑΝΤΩΝΙΑ ΚΟΚΚΟΛΙΟΥ

Οδός Ευγενίου Βουλγάρεως 10, Μετς

Εκσκαφές για επέκταση διατηρητέας οικίας έφεραν στο φως κτιστό, καμαροσκεπή αγωγό, εξωτ. πλ. 2,10 μ. περίπου και εσωτ. πλ. 1,03 μ., ο οποίος σώζεται για 4,90 μ. στη νοτιοανατολική περιοχή του οικοπέδου. Το εξωρράχιό του συναντάται σε βάθος 1 μ. περίπου κάτω από το επίπεδο της σύγχρονης οδού. Το ύψος της αύλακας ροής είναι 1,43 μ. και το πάχος του τοξωτού καλύμματος 0,47 μ. Έχει κτιστεί από ασβεστολιθικές πέτρες διαφόρων μεγεθών και σχημάτων, συνεχόμενες με ερυθρωπό, σαθρό κονίαμα. Το κατώτερο ήμισυ του αγωγού έχει διανοιγεί και εγκιβωτιστεί στον τοπικό μαλακό βράχο (κιμηλιά). Φερτές επιχώσεις κάλυπταν τη σαμαρωτή ράχη του. Το δάπεδό του έχει επιστρωθεί με πέτρες και θραύσματα κεραμίδων.

Η υδραγωγός σήραγγα έχει κατεύθυνση Α.-Δ. Η ανατολική συνέχειά της χάνεται – και προφανώς έχει διαλυθεί – από την όμορη πολυκατοικία, ενώ η θεμελίωση νεωτερικής οικίας υπεράνω της έχει διαλύσει ολοσχερώς τη δυτική, έχει προξενήσει εκτεταμένη βλάβη και στο διατηρημένο δυτικό άκρο, δεδομένου ότι μετέτρεψε τον αγωγό σε απορροφητικό βόθρο.

Σπαράγματα ανάλογων αγωγών έχουν βρεθεί στην ίδια περιοχή αλλά και βόρεια του Ιλισσού[91], στο Σύνταγμα[92]. Αυτά νότια του Ιλισσού – με βάση τις διαστάσεις και τον προσανατολισμό τους – έχουν αποδοθεί από τη μελετήτρια του Αδριάνειου υδραγωγείου της Αθήνας[93], S. Leigh σε δύο γραμμές προ-Ερουλείου υδραγωγείου. Αυτές ενδεχομένως τροφοδοτούνταν από τη δεξαμενή του 3ου αι. μ.Χ. στη συμβολή των οδών Φωτιάδου και Παπατσώνη[94] – σε μικρή απόσταση από τον αγωγό στην οδό Ευγενίου Βουλγάρεως – και υδροδοτούσαν τη λουτρική εγκατάσταση στο τετράγωνο των οδών Θεοφιλοπούλου και Κοκκίνη.

Ο αγωγός στην οδό Ευγενίου Βουλγάρεως 10, αν και στην άμεση γειτονία αυτών οι οποίοι έχουν ανασκαφεί στις οδούς Αριστονίκου και Χαρβούρη[95], Αναπαύσεως 10[96] καθώς και Βούρβαχη 30 και Θεοφιλοπούλου 10[97], φαίνεται ότι συνδέεται με τα υπολείμματα αγωγών στη συμβολή των οδών Βουλιαγμένης και Νέρη 11[98] και στην οδό Καλλιρρόης 5[99]. Το πλάτος και η κατεύθυνσή του είναι αποφασιστικά για την προσγραφή στην ομάδα αυτή. Σύμφωνα προς το ερμηνευτικό σχήμα της Leigh, η νεοαποκαλυφθείσα κατασκευή ήταν οχετός υδραγωγικός (αρχ. *λείβηθρον*). Πρέπει, όμως, να τονιστεί η απουσία υδραυλικού κονιάματος ως επένδυσης τουλάχιστον στο εσωτερικό της σήραγγας, η οποία θα απέτρεπε τη μόλυνση του ύδατος. Έτσι, η αποχετευτική λειτουργία της σήραγγας είναι πολύ πιθανή, αφού η παρόμοιά της στην κοίτη του Ηριδανού στο Σύνταγμα έχει θεωρηθεί από την ανασκαφέα της ως τμήμα κε-

91. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 67 και 43 (1988): Χρονικά, σ. 99.

92. Ό. Ζαχαριάδου, Σταθμός Σύνταγμα, στο Παρλαμά - Σταμπολίδης (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 76), σ. 158.

93. S. Leigh, *The Aqueduct of Hadrian and the Water Supply of Roman Athens* (διδ. διατρ. στο Πανεπιστήμιο της Πεννσυλβανίας), Philadelphia 1998, σ. 153-162, 171, 176-182, εικ. 104.

94. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 26.

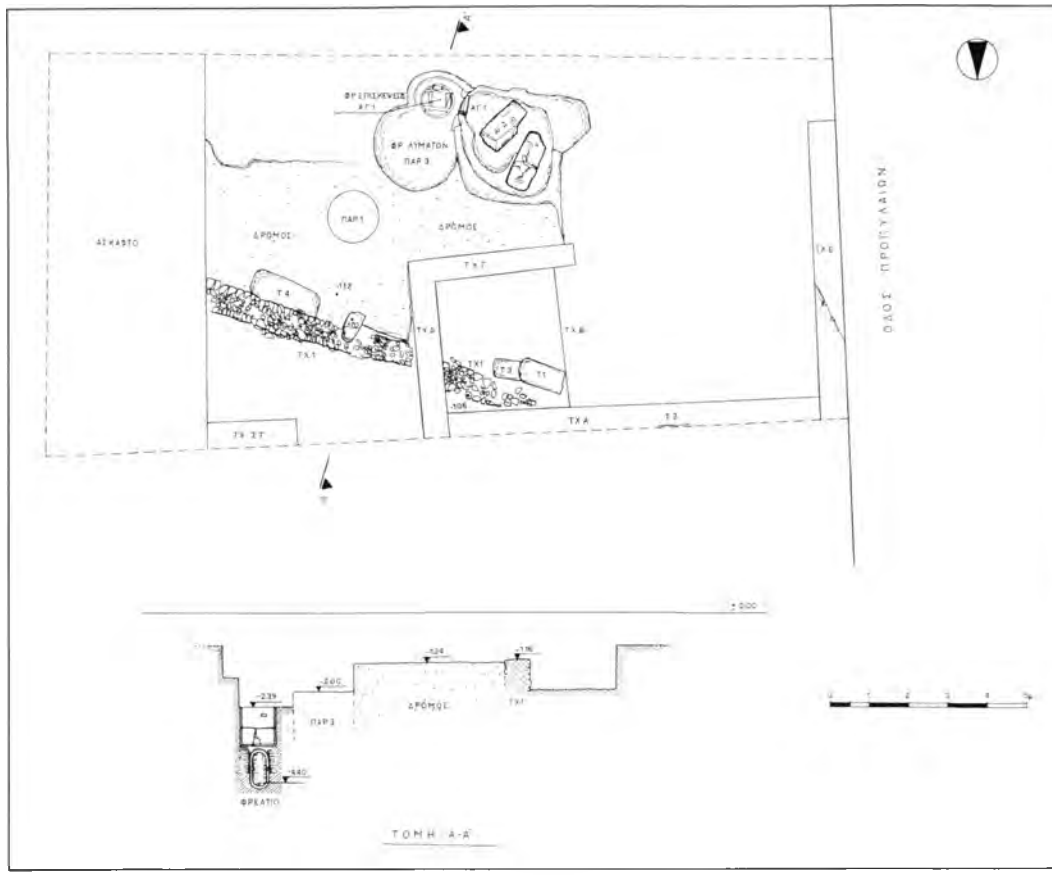
95. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 34.

96. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 26.

97. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 97-99.

98. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 77.

99. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 31.

Εικ. 70. Αθήνα. Οδός Προπυλαίων 39. Κουκάκι. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

ντρικού αποχετευτικού αγωγού των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων, ο οποίος εγκαταλείφθηκε στα τέλη του 3ου-αρχές 4ου αι. μ.Χ.

Οδός Προπυλαίων 39, Κουκάκι (οικόπεδο Ευγ. και Π. Κοτρώνη)

Οι εκσκαφές θεμελίων για την ανέγερση τριώροφης κατοικίας με υπόγειο στο εν λόγω οικόπεδο απεκάλυψαν το βόρειο κράσπεδο οδού και σπάραγμα αλλεπάλληλων οδοστρωμάτων ελληνιστικών χρόνων, τμήμα αποχετευτικού αγωγού με φρέαρ επίσκεψης (Εικ. 70), καθώς και τέσσερις παιδικούς ενταφιασμούς, οι οποίοι διενεργήθηκαν στο κατάστρωμα και βόρεια της οδού κατά το β΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ.

Η Οδός: Η οδός, σωζ. πλ. 4,65 μ., με κλίση από Δ. προς Α., εμφανίστηκε σε βάθος -1,08 μ. από το σύγχρονο πεζοδρόμιο. Διαπιστώθηκαν πέντε, τουλάχιστον, αλλεπάλληλα οδοστρώματα. Η πρώτη διαμόρφωση της οδού χρονολογείται στα τέλη του 2ου αι. π.Χ. Τα υπερκείμενα οδοστρώματα ανανεώθηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα. Το κράσπεδο-ανάλημμα, σε βάθος -1,06 μ., έχει πλάτος 0,60-0,67 μ. και σωζόμενο ύψος 1,21 μ. Στις δύο παρειές του έχει χτιστεί από πλακαρούς ασβεστολιθικούς λίθους, θραύσματα κεραμίδων αλλά και αποτμήματα αρχιτεκτονικών μελών σε αδρομερείς στρώσεις, περιστασιακά αντιθετικής φοράς, με παρένθετες σειρές από θραύσματα κεράμων. Η υποθεμελίωσή του, από ακανόνιστες πέτρες, δεν είναι επιμελημένη. Μικρότερες πέτρες συνιστούν τον πυρήνα του. Η ύψωση των κρασπέδων πρέπει να παρακολούθησε τις συνεχείς επιστρώσεις του οδοστρώματος. Το νότιο όριο της οδού δεν βρέθηκε. Ίσως, όμως, το σηματοδοτούν δύο κροκαλοπαγείς εγγώνιοι, εμφανώς μετακινημένοι από την αρχική τους θέση λίθοι[100].

Το σωζόμενο τμήμα του αποχετευτικού αγωγού 5,60 μ. περίπου νότια της εσωτερικής παρειάς του αναλήμματος αποκαλύφθηκε στον πυθμένα κυκλοτερούς ορύγματος σε βάθος -3,40 μ. Σε αυτό είχαν ριχθεί ατάκτως οι δύο εγγώνιοι, θραυσμένο πώρινο αρχιτεκτονικό μέλος, σπάραγμα πήλινου θεατρικού προσωπείου και κεραμική ύστερων ελληνιστικών χρόνων. Το βάθος, στο οποίο συναντώνται ο αγωγός όσο και το χείλος του φρέατος επίσκεψής του (-2,39 μ.), φαίνεται να τον συνδέει με παλαιότερη της ελληνιστικής οδού, ανάλογης με εκείνην πο-

100. Για οδό ανάλογης δομής στην περιοχή, βλ. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 74, εικ. 22.

ρείας. Ο ελλειψοειδούς διατομής αγωγός αποτελείται από δύο αντωπές πεταλόσχημες κεραμίδες, πάχ. 0,04 μ. Έχουν μήκος 0,47 μ. Ο δημιουργούμενος οχετός έχει εσωτερικό ύψος 0,95 και πλάτος 0,38 μ. Στο σημείο επίσκεψής του δεν στεγάζεται. Εκεί η λαξευμένη στην κιμηλιά αύλακα ένθεσής του έχει στο ανώτερο τμήμα επενδεδυμένα τοιχώματα από ορθογώνιες οπτοπλίνθους με άφθονο υδραυλικό κονίαμα. Η περαιτέρω προς Α. πορεία του αγωγού έχει διαπιστωθεί στο όμορο οικόπεδο επί της οδού Ερεχθείου 25[101].

Το φρέαρ επίσκεψης έχει διάμετρο 0,78 και βάθος 2,03 μ. Έχει σχηματιστεί από δύο επάλληλους πήλινους δακτυλίους, ύψ. 0,48 μ. Κάθε δακτύλιος έχει δημιουργηθεί από την ένωση τριών κατακόρυφα τοποθετημένων τοξωτών στελεχών, πάχ. 0,04 μ. Αυτά στο ανώτερο χείλος όσο και σε αυτό του κατώτερου δακτυλίου φέρουν χαράγματα. Επειδή σε κάθε επίπεδο είναι όμοια, πρέπει να θεωρηθούν οδηγοί για την ορθή συναρμολόγησή τους. Μηνοειδείς εντμήσεις έχουν διανοιγεί σε κάθε ένα από αυτά για τη διευκόλυνση της επίσκεψης. Το ελλείπον τμήμα στο κατώτερο άκρο των κατακόρυφων αρμών των δακτυλίων πρέπει να εκτόνωνε τις πλάγιες ωθήσεις. Ο κατώτερος πήλινος δακτύλιος περιβαλλόταν εξωτερικά από στεφάνη συγκειμένη από ορθογώνιες οπτοπλίνθους κατακόρυφα τοποθετημένες. Οι τελευταίες είναι του ίδιου τύπου με εκείνες των τοιχαρίων πλαισίωσης του αγωγού. Από την κεραμική συνάγεται ότι το φρέαρ επιχώσθηκε κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους.

Από τις διαπιστωθείσες ομοιότητες των νέων ευρημάτων με παλαιότερα προκύπτει ότι η αποκαλυφθείσα αρχαία οδός εντάσσεται σε οργανωμένο οδικό σύστημα των ελληνιστικών χρόνων, το οποίο αγνόησε προϋπάρχον κατά τον 4ο αι. π.Χ.

Οι Τάφοι: Ανασκάφηκαν δύο καλυβίτες και ένας εγχυτρισμός. Οι δύο πρώτοι δέχθηκαν ταφές παιδιών, αφού το ύψος των θανόντων ήταν 1 και 1,15 μ. Αυτοί είχαν εναποτεθεί ύπτιοι με την κεφαλή προς Δ. Μία τριφυλλόστομη οινοχόη του 3ου αι. μ.Χ. κτέριζε τον έναν νεκρό αριστερά της κεφαλής. Ο ραβδωτός αμφορέας με απεστρογγυλευμένη βάση πρέπει να φιλοξένησε βρέφος, δεδομένου ότι δεν βρέθηκαν εντός του σκελετικά λείψανα.

Οι εν λόγω τάφοι εντάσσονται στο ρωμαϊκό νεκροταφείο του β΄ μισού του 3ου αι. μ.Χ. με επικρατούντες τους παιδικούς ενταφιασμούς, τμήμα του οποίου ανασκάφηκε κατά το παρελθόν σε οικόπεδο επί της οδού Προπυλαίων 34 ιδιοκτησίας Θ. Παπαδημητρίου[102].

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΜΠΟΥΓΙΑ

Οδός Τριπόλεως 23

Η ανασκαφική έρευνα[103] στο οικόπεδο επί της ανωτέρω οδού, αποκάλυψε αρχαιότητες που μαρτυρούν χρήση του χώρου από την κλασική εποχή έως τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους (Εικ. 71).

Κατά μήκος του βορειοανατολικού ορίου του σκάμματος, αποκαλύφθηκε, σε ανώτερο βάθος -1,04 μ., αρχαία οδός[104] (Εικ. 72), που φαίνεται ότι ήταν σε χρήση από τα πρώιμα κλασικά χρόνια, και συνέδεε την πόλη με τον Ίππιο Κολωνό. Σχετίζεται, πιθανώς, με τον αρχαίο δρόμο (Ι) που αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή στον ανισόπεδο κόμβο Λένορμαν-Κωνσταντινουπόλεως[105]. Είχε κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., ακολουθώντας πορεία παράλληλη προς τη σύγχρονη οδό Λένορμαν, και ήταν ορατού μήκους 10,15 και πλάτους 2,68 μ., εκτεινομένη Β., Ν., και Α. πέραν των ορίων του σκάμματος. Η οδός έβαινε επί του φυσικού σχιστολιθικού βράχου (κιμηλιά) σε βάθος -1,42 μ. Εντοπίστηκαν το δυτικό ανάλημμά της καθώς και έξι επάλληλα οδοστρώματα, αποτελούμενα από πακτωμένο και συμπαγές ετερογενές υλικό. Τα οδοστρώματα αυτά αντιστοιχούσαν σε διαδοχικές φάσεις συντήρησης και επισκευής του δρόμου από τον πρώιμο 5ο έως τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Το πάχος τους κυμαινόταν από 0,02 έως 0,18 μ. Στα δύο ανώτερα, κυρίως, οδοστρώματα υπήρχαν ευδιάκριτα ίχνη από αμαξοτροχιές και φθορές από τη συνεχή χρήση.

Ανατολικά του δυτικού αναλήμματος και κατά μήκος του, εντοπίστηκε, σε βάθος -1,37 μ., επίμηκες όρυγμα στο φυσικό βράχο πεταλόσχημης διατομής, το οποίο αντιστοιχούσε πιθανότατα σε αγωγό (Εικ. 71), η χρήση του οποίου συνδεόταν με το κατώτερο οδόστρωμα της οδού των αρχών του 5ου αι. π.Χ. Όταν, αργότερα, ο αγωγός τέθηκε εκτός λειτουργίας, ένα νέο οδόστρωμα επιστρώθηκε και κάλυψε το όρυγμά του.

Το ανάλημμα, πλ. 0,55 μ., εδραζόταν εν μέρει επί φυσικού σκληρού στρώματος από κιμηλόχωμα και, εν μέρει, επί του φυσικού βράχου σε βάθος -1,11/1,16 μ. Παρουσίαζε δύο τουλάχιστον φάσεις χρήσης και μετασκευής. Το αρχικό ανάλημμα, χτισμένο με μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους, διατηρείται σε χρήση περίπου ως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Την εποχή αυτή, δύο μεγάλοι κυβόλιθοι, κροκαλοπαγούς και ασβεστολιθικής σύστασης, τοποθετούνται στο νότιο ορατό άκρο του σε βάθος -1,27 μ., παραβιάζοντας τα οδοστρώματα με τη διάνοιξη κάθετης τάφρου θεμελίωσης. Ανάλογη μετασκευή στο υπόλοιπο προς Β. τμήμα του αναλήμματος φαίνεται αδύνατη, δεδο-

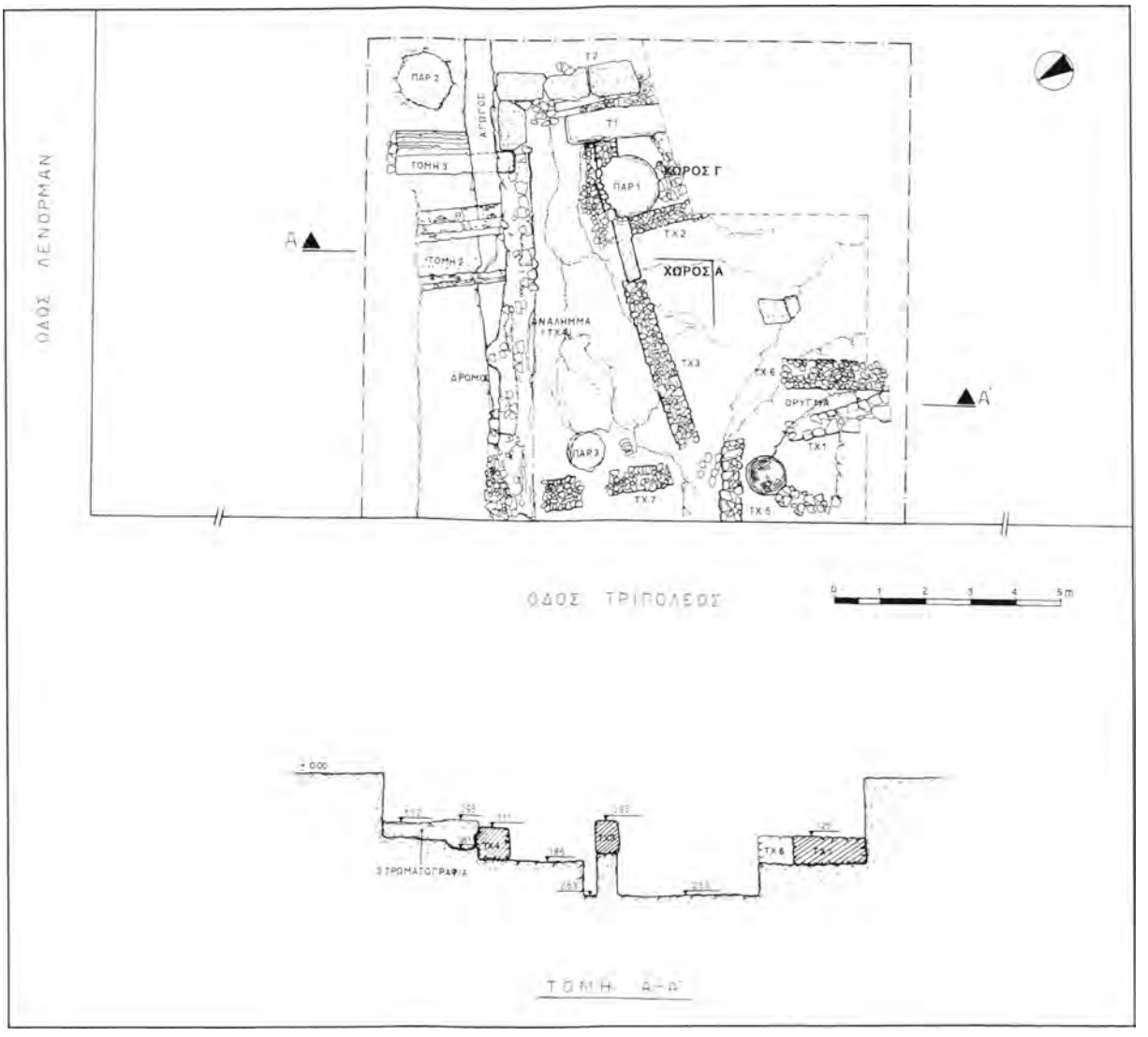
101. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 84. Για ανάλογης κατασκευής αγωγούς, βλ. παραπάνω (υποσημ. 91) και *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 84-85, Σχέδ. 24· ακόμη, Ε. Κασσωτάκη, Αστικό οδικό δίκτυο: Η «Οδός Ι» στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, στο Παρλαμά - Σταμπολίδης (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 76), σ. 54-57.

102. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 30, Σχέδ. 1, 32.

103. Την ανασκαφή διεξήγαγε η αρχαιολόγος Λ. Παναγοπούλου υπό την επιστασία της υπογράφουσας.

104. Τμήμα της ίδιας οδού είχε αποκαλυφθεί στο οικόπεδο της οδού Τριπόλεως 14, ακριβώς απέναντι του υπό μελέτην οικοπέδου: *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 95.

105. Ό. Ζαχαριάδου - Δ. Κυριακού - Ε. Μπαζιωτοπούλου, Σωστική ανασκαφή στον ανισόπεδο κόμβο Λένορμαν-Κωνσταντινουπόλεως, *ΑΑΑ* XVIII (1985), σ. 39.

Εικ. 71. Αθήνα. Οδός Τριπόλεως 23. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

μένης της ακανόνιστης μορφής και της υψηλής στάθμης της επιφάνειας του φυσικού βράχου.

Στο δυτικό τμήμα του σκάμματος και σε μικρή απόσταση από την αρχαία οδό αποκαλύφθηκαν, σε βάθος 1,11/1,03 μ. αντίστοιχα, δύο τοίχοι, Τχ2, ορατ. μήκ. 1,60, πλ. 0,40 μ., διατηρούμενου ύψ. 0,40 μ. και Τχ3, διατηρούμενου μήκ. 7, πλ. 0,50, ύψ. 0,43 μ. οι οποίοι όριζαν δυτικά του Τχ 3 δύο χώρους: το Χώρο Α βόρεια του Τχ2 και το Χώρο Γ νότιά του. Αποτελούσαν, πιθανώς, τμήμα κτιρίου το οποίο παραβιάστηκε κατά τη μεταγενέστερη χρήση του χώρου κατά την αρχαιότητα και κατά τους νεότερους χρόνους. Είναι θεμελιωμένοι σε στρώμα του 4ου αι. π.Χ. το οποίο απέδωσε όστρακα κυρίως από μελαμβαφή αγγεία πόσης καθώς και μεγάλο αριθμό δακτυλιόσχημων στηριγμάτων αγγείων. Στην τοιχοδομία τους χρησιμοποιήθηκαν ποτάμιοι απεστρογγυλευμένοι λίθοι και μικρότεροι αργόλιθοι στα μεταξύ

Εικ. 72. Αθήνα. Οδός Τριπόλεως 23. Γενική άποψη της ανασκαφής.

τους κενά. Θεμελίωση και ανωδομή διαμορφώνονται ενιαία ενώ η εσωτερική όψη των τοίχων έφερε επίχρισμα κονιάματος. Στο πλαίσιο του Χώρου Α εντοπίστηκε, σε βάθος -1,39 μ., επίχωση καστανέρυθρου αργιλώδους χώματος με κάρβουνα, στάχτες, ψιλό κεραμιδάκι και μάζες πηλοχώματος, το οποίο καλύπτει τη θεμελίωση των δύο τοίχων. Το στρώμα αυτό μπορεί να ερμηνευθεί ως δάπεδο εργασίας και αποτελεί ένδειξη για εργαστηριακή χρήση του χώρου κατά τον 4ο αιώνα (μελαμβαφής κεραμική, λιγοστά ερυθρόμορφα όστρακα και τεμάχια από στηρίγματα αγγείων).

Στη σύνδεση του χώρου με εργαστηριακές δραστηριότητες συνηγορεί και η ανεύρεση, στη βορειοδυτική γωνία του σκάμματος, αβαφούς χρηστικού αγγείου-πίθου, στερεωμένου στο έδαφος με μεγάλη και συμπαγή κομβιόσχημη βάση με μολύβδινο σύνδεσμο επιδιόρθωσης (βάθ. -1,51 μ.). Εδραζόταν σε στρώμα του ύστερου 4ου αιώνα το οποίο απέδωσε χρηστική κυρίως κεραμική (λεκανόσχημα αγγεία), αρκετά καμένα όστρακα καθώς και λίγα μελαμβαφή με εμπίεστη και ακιδωτή διακόσμηση.

Μια σειρά τοίχων (Τχ1, Τχ5, Τχ6 και Τχ7) που εντοπίστηκαν στο βορειοδυτικό τμήμα του σκάμματος, αποσπασματικά και χωρίς να συνδέονται μεταξύ τους, δεν επιτρέπει την ερμηνεία και την ένταξή τους σε ένα δομημένο κατανοητό σύνολο.

Νοτιοδυτικά του αναλήμματος και προς το νότιο όριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε μια συστάδα τριών τάφων. Ο τάφος 1 (διαστ. 2×0,70 μ.), λακκοειδής-κεραμοσκεπής, προσανατολισμού ΒΑ.-ΝΔ., του 3ου αι. π.Χ., ο οποίος παραβίασε προφανώς το νοτιοδυτικό τμήμα του κτιρίου του (Τχ3), εντοπίσθηκε σε βάθος: -1,12/1,40 μ. Ο νεκρός, σε ύπτια θέση με την κεφαλή στα βορειοανατολικά, ήταν κτερισμένος με πέντε ατρακτόσχημα μυροδοχεία, ένα χάλκινο κάτοπτρο και χάλκινη σπάτουλα με μολύβδινη λαβή. Δεκατέσσερα σιδερένια καρφιά βρέθηκαν συγκεντρωμένα στη νοτιοδυτική γωνία του τάφου, γεγονός που αποκλείει πιθανή προέλευσή τους από ξύλινο φέρετρο και συνηγορεί στην τελετουργική σημασία τους. Οι ηγεμόνες στρωτήρες κέραμοι κορινθιακού τύπου, που είχαν χρησιμοποιηθεί ως κάλυψη, στηρίζονταν, εν μέρει, στην κάλυψη του κιβωτιόσχημου τάφου 2 (διαστ. 2×0,75 μ.), ίδιου προσανατολισμού, ο οποίος αποκαλύφθηκε δυτικά των ογκολίθων, σε επαφή με αυτούς και στο νότιο ακριβώς όριο του οικοπέδου, σε βάθος -1,39/1,56 μ., χρονολογούμενος στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους. Η τοποθέτηση των κυβολίθων στο σημείο αυτό του αναλήμματος είναι πιθανόν να συνδεόταν με τον τάφο, κατάλοιπα ίσως ταφικού βάθρου, κατά την ταφική, η οποία ακολούθησε την εργαστηριακή, χρήση του χώρου στην ελληνιστική περίοδο. Ο νεκρός, επίσης σε ύπτια θέση με την κεφαλή βορειοανατολικά, ήταν κτερισμένος με εννέα ατρακτόσχημα μυροδοχεία του 3ου αι. π.Χ. Ως κάλυψη του τάφου αυτού είχαν τοποθετηθεί δύο ανισομεγέθεις μαρμάρινες πλάκες και στη νοτιοανατολική γωνία του είχε τοποθετηθεί πήλινη κάλπη καλυμμένη με αργούς λίθους και τεμάχια μεγάλων αγγείων, η οποία περιείχε τα υπολείμματα ταφικής πυράς. Η ενιαία επίχωση, η οποία κάλυπτε και τις τρεις αυτές ταφές, και η χρονολόγηση των κτερισμάτων οδηγούν στην εκτίμηση της μικρής χρονικής απόστασης των ενταφιασμών αυτών.

Συμβολή των οδών Πλάτωνος 106 και Επιδαύρου 76

Στο οικόπεδο στη συμβολή των ανωτέρω οδών, η ανασκαφική έρευνα[106] αποκάλυψε τμήμα τοίχου (τχ. 1) χρονολογούμενου στους υστεροελληνιστικούς χρόνους, κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ., συνολ. ορατ. μήκ. 10,30 μ. με τμήμα κατεστραμμένο, προς τα βόρεια, μήκ. 1,80 μ. Το πλάτος του ήταν 0,40, το μέγιστο διατηρούμενο ύψος του 1,10, ενώ το βάθος της επιφάνειάς του κυμαινόταν από 2,54 έως 2,72 μ., με βάθος έδρασης 3,60 μ. Ο τοίχος ήταν κατασκευασμένος από κροκαλοπαγείς ογκολίθους οι οποίοι εδράζονταν επί ισχνού στρώματος αργών λίθων με λάσπη ως συνδετικό υλικό. Εξαίρεση αποτελούσε ένας ασβεστολιθικός ογκόλιθος, ο οποίος εδραζόταν απευθείας στο έδαφος. Πάνω του η δομή συνεχιζόταν πάλι με αργούς λίθους. Ο ογκόλιθος αυτός ήταν σε β΄ χρήση και πιθανώς αποτελούσε τμήμα κάποιου βάθρου. Σε β΄ χρήση ήταν και οι κροκαλοπαγείς ογκόλιθοι. Ο τχ. 1 εκτεινόταν πέραν του νότιου ορίου του οικοπέδου, κάτω από το σύγχρονο κράσπεδο της οδού Επιδαύρου και όμοια προς Β. στο όμορο οικόπεδο, όπου κατά τις εκσκαφικές εργασίες αποκαλύφθηκε η συνέχειά του. Η κύρια όψη του τοίχου ήταν η βορειοδυτική ενώ στα νοτιοανατολικά του εντοπίστηκαν τα ίχνη τριών κάθετων προς αυτόν τοίχων, οι οποίοι όριζαν τρεις επιμέρους χώρους (Εικ. 73-74).

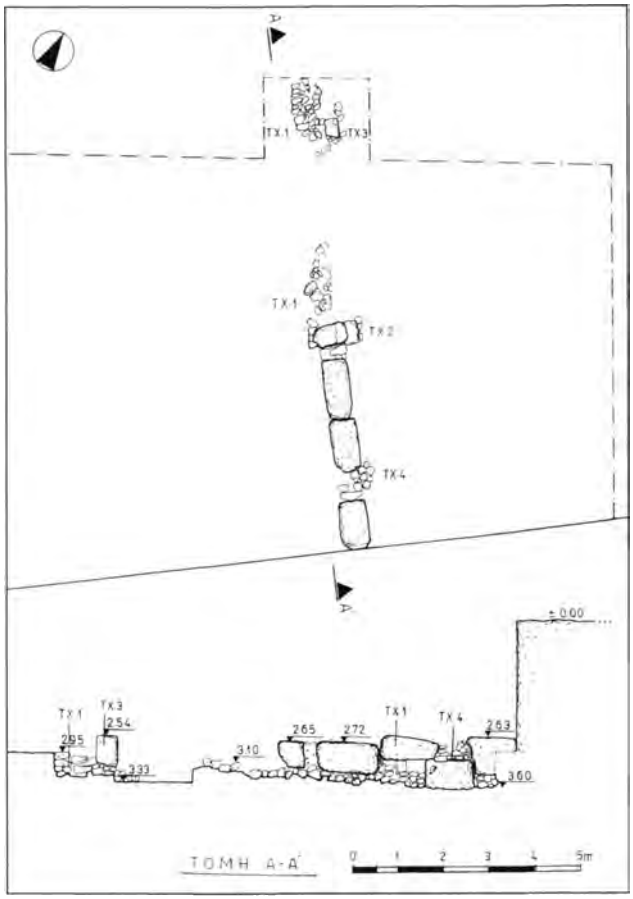
Ο τχ. 2 σημαίνεται από ένα διάτονο κροκαλοπαγή ογκόλιθο του τχ. 1, το μήκος του διατηρούνταν μόνον κατά 0,35 μ. στα νοτιοανατολικά του και το πλάτος του ήταν 0,50 μ. Στην έδρασή του είχαν επίσης χρησιμοποιηθεί αργοί λίθοι με λάσπη ως συνδετικό υλικό καθώς και ένας μαρμάρινος κιονίσκος σε β΄ χρήση επίσης.

Ο τχ. 3, παράλληλος προς τον τχ. 2, στο βόρειο τμήμα του σκάμματος σε τμήμα ανήκον στον ακάλυπτο χώρο, διατηρούνταν σε μήκος 0,40 μ. και το πλάτος του ήταν όμοια 0,40 μ. Στη δομή του είχε ενσωματωθεί επίσης ένας ασβεστόλιθος, ενώ δεν διέφερε ως προς το υπόλοιπο της κατασκευής του από τους άλλους τοίχους.

Ο τχ. 4, προς το νότιο τμήμα του σκάμματος, ήταν παράλληλος προς τους τχ. 2 και τχ. 3, με διατηρούμενο μήκος 0,25 και πλάτος 0,50 μ. Οι τχ. 2 και τχ. 4, όριζαν ένα χώρο, τον Α, πλ. (Β.-Ν.) 2,50 μ. και οι τχ. 2 και τχ. 3 έναν άλλο χώρο, το Β, πλ. 3,80 μ. Νότια του τχ. 3 υπήρχε τμήμα ενός ακόμη χώρου Γ, ορατ. πλ. 1,20 μ.

Το εσωτερικό του κτίσματος αναπτυσσόταν βορειοανατο-

106. Την ανασκαφική έρευνα διεξήγαγαν κατά διαφορετικά χρονικά διαστήματα οι αρχαιολόγοι Σ. Μαρινάκης και Μ. Παναγιωτόπουλος.

Εικ. 73. Αθήνα. Συμβολή των οδών Πλάτωνος 106 και Επιδαύρου 76. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

Εικ. 74. Αθήνα. Συμβολή των οδών Πλάτωνος 106 και Επιδαύρου 76. Οι τοίχοι 1, 2 και 3.

λικά του τχ. 1, κατεστράφη κατά την αρχαιότητα και κατόπιν καλύφθηκε από αμμώδες προσχωσιγενές στρώμα, οφειλόμενο σε υπερχείλιση του ποταμού Κηφισού.

Η έρευνα του οικοπέδου δεν απέδωσε παρά ελάχιστα όστρακα και δύο μόνον ευρήματα· ένα σφραγιδόλιθο από υαλόμαζα με παράσταση Αρτέμιδος με ελάφι και μία πήλινη κωνοειδή αγνύθα. Τα ελάχιστα ανασκαφικά δεδομένα δεν επιτρέπουν την ταύτιση του είδους του κτιρίου.

Τοπογραφικά η θέση της ανασκαφής εντάσσεται στην περιοχή της βορειοανατολικής παρυφής της αρχαίας οδού του εκτεταμένου νεκροταφείου του Δημόσιου Σήματος, το οποίο ήταν σε χρήση έως τους Καρχηδονιακούς πολέμους. Η παρούσα ανασκαφή φαίνεται να αποτελεί μια μαρτυρία για την αλλαγή της χρήσης του χώρου και μάλιστα με υλικό σε β΄ χρήση από αυτό το σημαντικό νεκροταφείο της αρχαίας πόλεως των Αθηνών.

ΧΑΡΙΣ ΣΤΟΥΠΑ

2001-2004

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Οδός Ρηγίλλης (Ανασκαφή της Παλαίστρας του Γυμνασίου του Λυκείου)

Μέχρι το 2002 συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης των ευπαθών θεμελίων της Παλαίστρας του Γυμνασίου του Λυκείου από το Κέντρο Λίθου. Επίσης, πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές εργασίες κονιαμάτων που έχουν διατηρηθεί αποσπασματικά στους τοίχους του αρχαίου κτιρίου, στα δύο υπόκαυστα και στη μεγάλη δεξαμενή από συντηρητές της Εφορείας μας υπό την εποπτεία της Διευθύνσεως Συντήρησης Αρχαίων Μνημείων.

Ύστερα από τις δυνατές βροχοπτώσεις το καλοκαίρι του 2002, προχωρήσαμε σε εργασίες επείγοντος χαρακτήρος για την προστασία των αρχαίων θεμελίων. Ως γνωστόν, τα περισσότερα θεμέλια που ήταν κατασκευασμένα από αργούς λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό είχαν υποστεί μεγάλη φθορά από τις εγκαταστάσεις που κατελάμβαναν το χώρο από το 19ο αιώνα έως τις αρχές του 1960. Παράλληλα, μεγάλο πρόβλημα δημιουργεί η συγκέντρωση ομβρίων υδάτων στο χώρο της ανασκαφής, λόγω του αναγλύφου του εδάφους δεδομένου ότι βρισκόμαστε σε πλαγιά του Λυκαβηττού. Αλλά και η θεμελίωση της ίδιας της Παλαίστρας μέσα σε φυσική κοιλότητα του εδάφους, επαυξάνει το πρόβλημα της συνεχούς διάβρωσης των αρχαίων από τη συγκέντρωση υδάτων. Έτσι η Εφορεία μας προχώρησε στην πλήρωση όλων των ανασκαφικών τομών με αδρανή υλικά για τη στερέωση των πρανών και για την αποτελεσματική προστασία των αρχαίων δαπέδων που είχαν διατηρηθεί στο εσωτερικό του κτιρίου της Παλαίστρας. Με αυτό τον

τρόπο επιτεύχθηκε η στεγανοποίηση ολόκληρου του χώρου της ανασκαφής. Το 2002 τοποθετήθηκαν μικρά στέγαστρα στα πιο ευπαθή τμήματα του κτιρίου, ενώ για την αποτελεσματική αντιπλημμυρική προστασία προστέθηκε και τρίτη αντλία για την αποστράγγιση των ομβρίων.

Παράλληλα όμως με τις εργασίες αυτές, οι οποίες έχουν χαρακτήρα προσωρινό και δεδομένου ότι τα θεμέλια του αρχαίου κτιρίου χρήζουν στεγάσεως από μόνιμο στέγαστρο, η Εφορεία μας σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Αναστηλώσεως Αρχαίων Μνημείων προχώρησε στην εκπόνηση προμελέτης κατασκευής στεγάστρου προστασίας των αρχαιοτήτων.

Το 2000 με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/1214/57644/9-11-2000 Υπουργική Απόφαση είχαν εγκριθεί οι προδιαγραφές αυτής της μελέτης.

Το 2003 ύστερα από διαγωνισμό που διενήργησε η ΔΑΑΜ, γίνεται η ανάθεση της εκπόνησης μελέτης του έργου «Κατασκευή στεγάστρου προστασίας αρχαιοτήτων Λυκείου Αριστοτέλους στην οδό Ρηγίλλης» σε μελετητικό γραφείο.

Το 2004 ολοκληρώθηκε η εκπόνηση της οριστικής μελέτης και αναμένεται η μελέτη εφαρμογής και η σύνταξη τευχών δημοπράτησης του έργου για την κατασκευή στεγάστρου προστασίας αρχαιοτήτων.

Προκειμένου να εκπονηθεί η συγκεκριμένη μελέτη, προηγήθηκε γεωτεχνική έρευνα στο χώρο του οικοπέδου. Εξ αφορμής της έρευνας αυτής, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα από τη Γ΄ ΕΠΚΑ το έτος 2003 στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου προς την οδό Ρηγίλλης, όπου εντοπίστηκαν κυρίως κατάλοιπα του στρατοπέδου του 19ου-20ού αιώνα.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΛΥΓΚΟΥΡΗ-ΤΟΛΙΑ

2001-2004

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Συνολική ανάδειξη Αρχαιολογικού Χώρου Ολυμπιείου

Στο πλαίσιο της Ενοποιήσεως των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας διενεργήθηκαν από το Σεπτέμβριο του 1999 έως τον Ιούνιο του 2000 στο χώρο νότια του Ολυμπιείου, συστηματικές αρχαιολογικές εργασίες, με αυτεπιστασία από τη Γ΄ ΕΠΚΑ[107]. Ο χώρος των παριλισσίων ιερών, εκτάσεως 20 στρεμμάτων, μετά την τελευταία συστηματική ανασκαφή του κατά τη δεκαετία του 1960 από τον Ι. Τραυλό[108], παρέμενε ελεύθερος χωρίς περίφραξη με αποτέλεσμα η πυκνή βλάστηση και οι σύγχρονες επιχώσεις να καθιστούν αθέατα τα μνημεία του, τα οποία σώζονται σε θεμέλια. Σκοπός της επέμβασης ήταν λοιπόν αφ' ενός η αποκάλυψη, συντήρηση, στερέωση των μνημείων και αφ' ετέρου η δημιουργία των υποδομών ώστε να είναι ο χώρος επισκέψιμος.

Αναλυτικά πραγματοποιήθηκαν τα ακόλουθα:

Αποψιλώσεις-καθαρισμοί-φυλάκια: Ολοκληρώθηκαν οι επιφανειακοί ανασκαφικοί καθαρισμοί και πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες αποψιλώσεις και οι απαραίτητες στερεωτικές εργασίες στα μνημεία έως το επίπεδο της ανασκαφής του Τραυλού. Αποκαλύφθηκαν εκ νέου τα μνημεία και έγινε νέα κάτοψη του χώρου νότια του Ολυμπιείου από τον αρχιτέκτονα Δ. Κουκουλά (Εικ. 75).

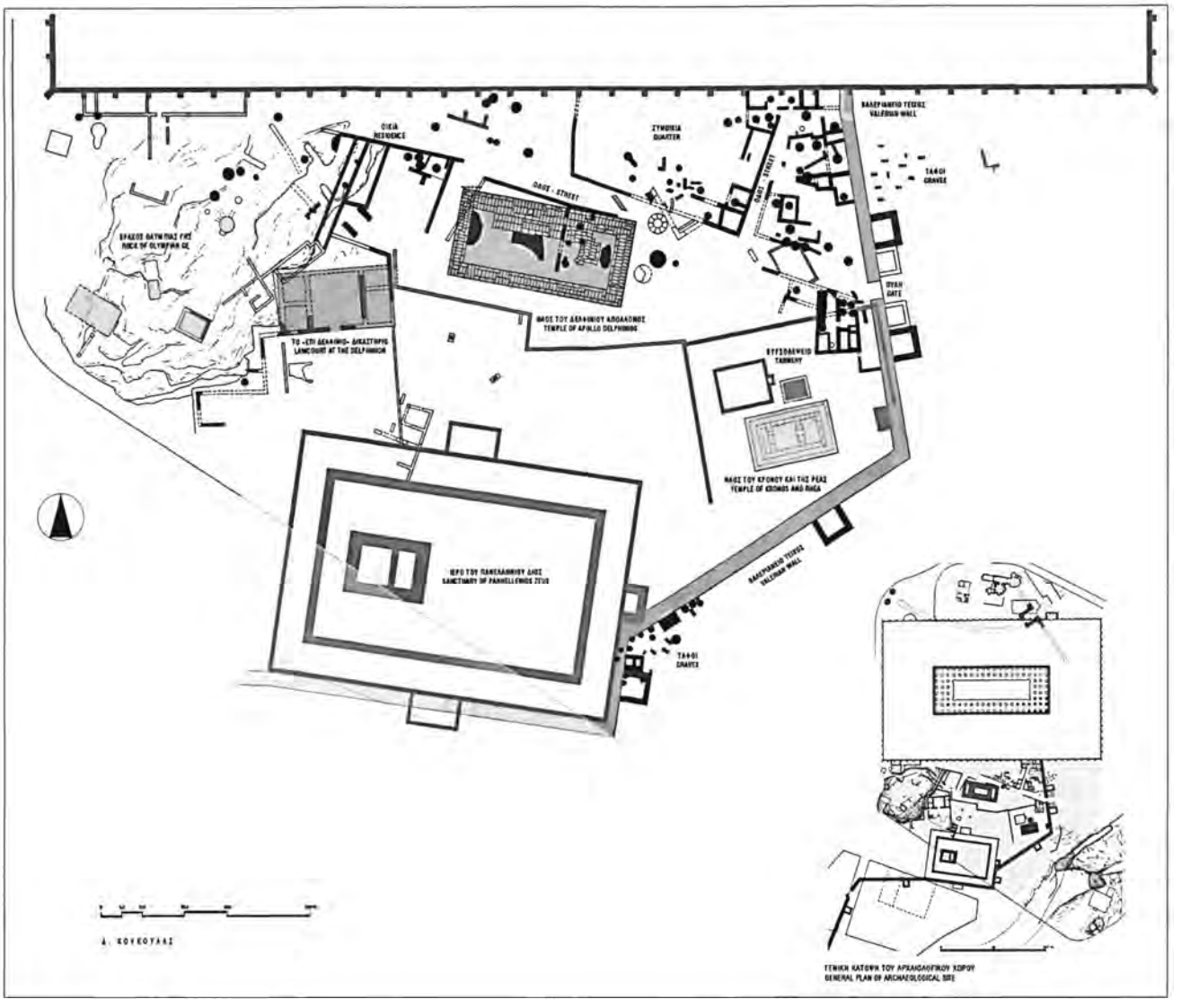
Ιδιαίτερα σημαντικές ήταν και οι επεμβάσεις στον ίδιο χώρο της ΕΑΧΑ Α.Ε. με την κατασκευή της περίφραξης στο χώρο νότια του Ολυμπιείου, δύο νέων φυλακίων, ενός στην είσοδο του χώρου επί της Λεωφόρου Αμαλίας και ενός δευτέρου κοντά στον Ιλισσό, την κατασκευή Η/Μ υποδομής, την επισκευή των WC κτλ.

Διαδρομές-δίκτυο ομβρίων-σήμανση: Δημιουργήθηκε δίκτυο διαδρομών επισκεπτών εκτάσεως 1.000 τ.μ. που αντιστοιχούν σε αρχαίες οδεύσεις με πρόβλεψη για τη διακίνηση ΑμεΑ. Στην επίστρωση χρησιμοποιήθηκε κυρίως ποταμίσιο χαλίκι από τον Αλφειό αναμεμειγμένο με τσιμέντο λευκό και μαύρο, κεραμιδόσκονη και άμμο θαλάσσης σύμφωνα με τις γραπτές υποδείξεις της ΔΑΑΜ. Περιλαμβάνει 4 διαδρομές, μέσου πλ. 2 μ. που καλύπτουν όλο το χώρο. Η προέκταση της τέταρτης διαδρομής κατά την ανατολική πλευρά του χώρου προς Β. συναντά το «Μονοπάτι του Έρωτα», τη μόνη δίοδο που συνδέει και ενοποιεί τους δύο χώρους, βόρειο και νότιο. Στην πορεία των διαδρομών κατασκευάστηκε ολοκληρωμένο υπόγειο δίκτυο ομβρίων με φρεάτια καθαρισμού στην επιφάνεια του εδάφους. Περιλαμβάνει 15 κανάλια και 24 φρεάτια σε 311 μέτρα υπόγειου σωλήνα. Τοποθετήθηκαν στο χώρο πινακίδες σήμανσης και πληροφόρησης, μία πινακίδα τύπου αναλογίου με σχέδιο κάλυψης των παριλισσίων ιερών και κείμενο, καθώς και μικρές πινακίδες στα επιμέρους μνημεία. Για το υλικό κατασκευής του χρησιμοποιήθηκε το νέο στην ελληνική αγορά ηφαιστειακό υλικό «Πυρολάβ» και επισμαλτωμένος ανδεσίτης, υλικό ιδιαίτερα ανθεκτικό σε όλες τις καιρικές συνθήκες και υψηλής αισθητικής.

Εργασίες συντήρησης: Πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης και στερέωσης (αρμολογήματα / μικροστερεώσεις και συντήρηση επιφανειών) στα μνημεία του χώρου νότια του Ολυμπιείου, σε επιφάνεια 800 τ.μ.: α) σε σιρούς, τοιχία και δάπεδα της βυζαντινής συνοικίας (Εικ. 76), β) στο βυρσοδεψείο ή βαφείο της βυζαντινής συνοικίας, ένα πολύ καλά σωζόμενο εργα-

107. Υπεύθυνοι του έργου ήσαν αρχικά οι αρχαιολόγοι Γ. Καββαδίας και Ελ. Χατζηπούλιου, αργότερα ο αρχαιολόγος Στ. Βλίζος και από τον Ιούνιο του 2000 η υπογράφουσα. Στο χώρο των ανασκαφών συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Κ. Μαντέλη και Β. Νταϊάκη, η σχεδιάστρια Θ. Δρυγούτη στο πρώτο μέρος της ανασκαφής, οι συντηρητές Τ. Βομβογιάννη και Σπ. Παπανίκου και ο αρχιτέκτων Δ. Κουκουλάς, στον οποίο οφείλονται τα σχέδια της ανασκαφής.

108. Ι. Θρεψιάδης - Ι. Τραυλός, Ανασκαφαί νοτίως Ολυμπιείου, *ΑΔ* 17 (1961-1962), σ. 9-14.

Εικ. 75. Αθήνα. Συνολική ανάδειξη Αρχαιολογικού Χώρου Ολυμπιείου. Κάτοψη του χώρου νότια του Ολυμπιείου.

στηριακό σύμπλεγμα δεξαμενών, σιρών και πίθων το οποίο και στεγάστηκε με ελαφρό στέγαστρο για τις ανάγκες της συντήρησης, γ) σε σπαράγματα βοτσαλωτών δαπέδων στην περιοχή του Αρχαϊκού Δικαστηρίου και του Ρωμαϊκού Περιστυλίου (Πανελλήνιον).

Συντήρηση, καθαρισμός, σφράγιση ρωγμών έγινε στις λιθοπλίνθους του σωζόμενου τμήματος της ανωδομής του Βαλεριάνειου τείχους, πριν από την ήπια αποκατάστασή του, στις λιθοπλίνθους του κλασικού ναού και στη λιθόκτιστη κρηπίδα του ρωμαϊκού ναού.

Αναστηλωτικά έργα-στερεώσεις: Σημαντικές για την ανάδειξη των μνημείων ήταν και οι εργασίες αναστήλωσης που έγιναν στο χώρο νότια του Ολυμπιείου σε στενή συνεργασία με τη ΔΑΑΜ. Συγκεκριμένα, στο βόρειο σκέλος του Βαλεριάνειου τείχους, σε συνολική επιφάνεια 180 τ.μ., εφαρμόστηκε ολοκληρωμένο σχέδιο ήπιας αποκατάστασης του τείχους και συγκράτησης του έμπλεκτου υλικού του αφού προηγήθηκε από τον αρχιτέκτονα Δ. Κουκουλά αποτύπωση της υπάρχουσας κατάστασης του μνημείου, χαρτογράφηση της παθολογίας του (ρωγμές, θραύσεις, επιφανειακή φθορά, διάκριση δομικού υλικού) και στη συνέχεια σχεδιαστική πρόταση αναστήλωσής του, που εγκρίθηκε από τη ΔΑΑΜ.

Χρησιμοποιήθηκαν 100 λιθόπλινθοι από δευτερογενές ανασκαφικό υλικό της 1ης ΕΒΑ. Συγκεκριμένα, αποκαταστάθηκαν δύο δόμοι και σε μερικά σημεία και τρεις δόμοι του τείχους και επανατοποθετήθηκαν οι ογκόλιθοι του κατωφλιού των Διομείων Πυλών του τείχους στην αρχική τους θέση (Εικ. 77).

Ένα άλλο μεγάλης κλίμακας αναστηλωτικό έργο ήταν και η υποστύλωση με ξερολιθιά του νότιου αναλήμματος της βυζαντινής οδού, στο βόρειο πρανές του ναού του Δελφινίου Απόλ-

Εικ. 76. Αθήνα. Συνολική ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ολυμπιείου. Το Βαλεριάνειο τείχος, η βυζαντινή συνοικία και το βυρσοδεψείο, μετά τις εργασίες ανάδειξης (από Β.).

Εικ. 77. Αθήνα. Συνολική ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ολυμπιείου. Το Βαλεριάνειο τείχος με την πύλη του μετά τις αναστηλωτικές εργασίες (από Δ.).

Εικ. 78. Αθήνα. Συνολική ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ολυμπιείου. Ο ναός του Δελφινίου Απόλλωνα και η βυζαντινή οδός, μετά τις εργασίες υποστύλωσης του νότιου αναλήμματος της οδού (από Δ.).

λωνα (Εικ. 78). Οι επιφάνειες της ξερολιθιάς καλύφθηκαν με επίπαση. Μικρότερης κλίμακας εργασίες υποστύλωσης έγιναν στη βυζαντινή συνοικία, στο βυρσοδεψείο και στην κρηπίδα του ρωμαϊκού ναού.

Ανασκαφικές εργασίες: Στο πλαίσιο της ανάδειξης των μνημείων προχώρησε ο ανασκαφικός καθαρισμός βαθύτερα του επιπέδου της ανασκαφής του Τραυλού για να γίνει νέα αποτύπωση των μνημείων. Πιο συγκεκριμένα, προέκυψε ανάγκη ανασκαφικών εργασιών σε διάφορα σημεία.

Κατά τη διάνοιξη του δικτύου ομβρίων υδάτων, επί της πορείας της διαδρομής βόρεια του κλασικού ναού αποκαλύφθηκαν θεμέλια αρχαίων τοίχων, οι οποίοι μπορούν να χρονολογηθούν λόγω των κατασκευαστικών τους λεπτομερειών (μεγάλα ποταμοχάλικα, απουσία συνδετικού κονιάματος) σε παλαιότερους των ρωμαϊκών χρόνους καθώς και δύο εγχυτρισμοί που διερευνήθηκαν ανασκαφικά.

Κατά τους ανασκαφικούς καθαρισμούς στη βυζαντινή συνοικία, εκτός της καλής ποιότητας κεραμικής και των πήλινων ειδωλίων όλων των περιόδων από τη μυκηναϊκή έως και τη βυζαντινή εποχή, περισυλλέχθηκαν μαρμάρινα και πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Μερικά εξ αυτών ανήκουν με βεβαιότητα στον κλασικό πώρινο ναό που ταυτίζεται με το ναό του Δελφινίου Απόλλωνος.

Στην περιοχή των Διομείων Πυλών του Βαλεριάνειου τείχους έγινε ανασκαφική διερεύνηση για τον εντοπισμό παλαιότερων του βυζαντινού κατωφλιού καταλοίπων. Εντοπίστηκε παλαιότερο κατώφλι πιθανότατα της ρωμαϊκής φάσης του τείχους, το οποίο και επιχώσθηκε ενώ τοποθετήθηκε στην αρχική του θέση το μεταγενέστερο κατώφλι.

Κατά την ανασκαφική έρευνα της τάφρου του Βαλεριάνειου τείχους στην περιοχή έξω των Διομείων Πυλών αποκαλύφθηκαν και αποτυπώθηκαν όλα τα αρχιτεκτονικά λείψανα εντός αυτής, οι πύργοι του τείχους, τα βυζαντινά προσκτίσματά του και οι βυζαντινοί σιροί. Ερευνήθηκε η χρονολόγηση της κατασκευής του πύργου με τη διάνοιξη μικρών δοκιμαστικών τομών σε επαφή με την εξωτερική και εσωτερική παρειά του βόρειου τοίχου του. Οι τομές έδειξαν ότι ο πύργος είχε χτιστεί μέσα σε διαδοχικά ομοιογενή στρώματα ποταμίσιας λάσπης και χαλικιών, εντελώς στείρων. Τα στρώματα αυτά, μέχρι το φυσικό βράχο ήταν τα ίδια, πράγμα που σημαίνει ότι ο πύργος κτίστηκε όταν η τάφρος είχε πλέον αχρηστευθεί. Στο πλαίσιο της ανάδειξης του Βαλεριάνειου τείχους ερευνήθηκε και η τάφρος του. Με δοκιμαστικές τομές διαπιστώθηκε ότι η κατασκευή του πύργου δεν ήταν ταυτόχρονη του τείχους, τον 3ο αι. μ.Χ., αλλά ότι αυτός χρονολογείται αργότερα, πιθανώς κατά την εποχή του Ιουστινιανού. Για την ανάδειξη του Βαλεριάνειου τείχους συνέβαλε και η ανασκαφική έρευνα στην τάφρο του νότιου σκέλους του τείχους, όπου εντοπίστηκε συστάδα υστερορρωμαϊκών τάφων που ανήκουν στο εκτός των τειχών νεκροταφείο της περιόδου αυτής (Εικ. 79).

Στο βόρειο τμήμα της τάφρου ανασκάφηκε μικρός αριθμός βυζαντινών τάφων. Στην τάφρο του Βαλεριάνειου τείχους μέσα σε αποθηκευτικούς σιρούς εντοπίσθηκαν ριγμένα, πιθα-

Εικ. 79. Αθήνα. Συνολική ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ολυμπιείου. Τάφρος Βαλεριάνειου τείχους. Διακρίνονται οι υστερορρωμαϊκοί τάφοι (από ΒΑ.).

Εικ. 80. Αθήνα. Συνολική ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ολυμπιείου. Αναθηματικό ανάγλυφο προς τιμήν του Δία Μειλίχιου.

νότατα σε σύγχρονη εποχή, πολλά σπαράγματα αρχιτεκτονικών μελών και γλυπτών. Σε ένα βρέθηκε ενσωματωμένο μικρό αναθηματικό ανάγλυφο που απεικονίζει ένα σεβίζοντα λατρευτή μπροστά από ένα φίδι, πιθανότατα των κλασικών χρόνων, ίσως είχε ανατεθεί στον Δία Μειλίχιο του οποίου η λατρεία, κατά την εορτή των Διασίων, μαρτυρείται στην περιοχή του Ολυμπιείου[109] (Εικ. 80).

Τέλος, έγινε μικρής κλίμακας ανασκαφή στη βορειοδυτική γωνία του κλασικού ναού στα πλαίσια της αρχαιολογικής εξερεύνησης του πεδίου πριν από την υποστύλωση με ξερολιθιά του βόρειου πρανούς του ναού και του υπερκείμενου νότιου αναλήμματος της βυζαντινής οδού. Εντοπίστηκε τμήμα υστερορρωμαϊκού πήλινου αγωγού που προφανώς ανήκει σε ευρύτερο δίκτυο ύδρευσης ή αποχέτευσης (Εικ. 81-82).

Εικ. 81-82. Συνολική ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ολυμπιείου. Αγωγός στη βορειοδυτική γωνία του Δελφινίου Απόλλωνα.

109. Α. Σκιάς, Περί της εν τη κοίτη του Ιλισσού ανασκαφής, *ΠΑΕ* 1893, σ. 133· A.B. Cook, *Zeus. A Study in Ancient Religion*, Cambridge 1914-1940, στ. 1115-1121· J. Harisson, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, New York 1922, σ. 12 κ.ε.

Αποτυπώσεις: Πραγματοποιήθηκαν ειδικές εργασίες σχεδίασης και αποτύπωσης από τον αρχιτέκτονα Δ. Κουκουλά. Συγκεκριμένα, έγιναν: α) αποτυπώσεις όλων των μνημείων στο χώρο νότια του Ολυμπιείου (όψεις, κατόψεις, τομές), β) αρχιτεκτονική πρόταση ανάδειξης χώρου (διαδρομές επισκεπτών -

δίκτυο ομβρίων) – αλλά και προτάσεις αναστήλωσης ή αντιστήριξης των μνημείων.

Με τη συνολική ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου νότια του Ολυμπιείου δημιουργήθηκε ένας νέος οργανωμένος επισκέψιμος αρχαιολογικός χώρος που συνδέθηκε άρρηκτα με το ιερό του Ολυμπίου Διός.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ

Πρόγραμμα Ενοποιήσεως των Αρχαιολογικών Χώρων των Αθηνών - Αρχαιολογικός Χώρος Κεραμεικού

Η 23η Απριλίου 2001 ήταν η τυπική ημερομηνία έναρξης και η 30ή Σεπτεμβρίου 2004 λήξης των εργασιών αυτεπιστασίας της Γ΄ ΕΠΚΑ «Συνολική ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου Κεραμεικού» στα πλαίσια του προγράμματος Ενοποιήσεως των Αρχαιολογικών Χώρων των Αθηνών του εντεταγμένου στο Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης[110]. Η μετάβαση από το Β΄ στο Γ΄ ΚΠΣ[111] οριοθέτησε την επικέντρωση πλέον σε συγκεκριμένους τομείς δραστηριότητας, με στόχο αφ' ενός την αναβάθμιση των υποδομών του χώρου όσον αφορά στην υποδοχή επισκεπτών, αφ' ετέρου στη φροντίδα (συντήρηση-αναστήλωση-στέγαση) αυτών των ίδιων των μνημείων. Οπωσδήποτε η σύμπτωση της καταληκτικής ημερομηνίας με την περίοδο των Ολυμπιακών Αγώνων του καλοκαιριού του 2004 σημαίνει την ουσιαστική ολοκλήρωση του σχεδιασθέντος έργου της «Ενοποιήσεως». Ελπίζεται ότι τα πολλά ακόμη φιλόδοξα σχέδια θα συνεχιστούν και μετά το ορόσημο αυτό, εφόσον υπάρξει συνέχιση της χρηματοδότησης και κυρίως η λεγόμενη πολιτική βούληση. Η δεύτερη παράμετρος αφορά κυρίως στην πραγματική και όχι διά πεζοδρόμων σύνδεση του Κεραμεικού με την Αρχαία Αγορά, επιδίωξη που εκκρεμεί ήδη πολλές δεκαετίες.

Όσον αφορά στον πρώτο τομέα κατασκευάστηκε υποδομή (πινακίδες ενημέρωσης, δίκτυο διαδρομών κτλ., βλ. παρακάτω) που έλειπε μέχρι σήμερα και αναμένεται να ικανοποιήσει τις ανάγκες του χώρου για αρκετά χρόνια, έως ότου αλλάξει αισθητά η εικόνα της περιοχής με τις επιδιωκόμενες απαλλοτριώσεις που θα αυξήσουν την έκταση του αρχαιολογικού χώρου και θα δημιουργήσουν μακροπρόθεσμα νέες ανάγκες (κυρίως η ενσωμάτωση στον Κεραμεικό του χώρου των ΗΛΠΑΠ στη διασταύρωση Ερμού και Πειραιώς, καθώς και η ένταξη απαλλοτριωμένων ακινήτων επί της οδού Ψαρομηλίγκου και της οδού Ασωμάτων, με απώτερη προοπτική τη δημιουργία εισόδου στον αρχαιολογικό χώρο και από την πλευρά της οδού Ασωμάτων). Όσον αφορά στο δεύτερο τομέα έργου, αυτόν της συντηρήσεως μνημείων, εκ φύσεως πολυπλοκότερο, δυσχερέστερο, κατά πολύ απαιτητικότερο και χρονοβόρο, αλλά και διαρκέστερης σημασίας, επικεντρωθήκαμε σε επιλεγμένα μνημεία που είτε διέτρεχαν άμεσο κίνδυνο (π.χ. στήλη Κερκυραίων), είτε αποτελούσαν μεμονωμένες περιπτώσεις (π.χ. γέφυρα Ηριδανού), στις οποίες μπορούσε να πραγματοποιηθεί άμεση και ολοκληρωμένη εργασία μικρής οπωσδήποτε κλίμακας, χωρίς ανάγκη συνέχισής της πέραν της δεδομένης χρονικής στιγμής λήξεως της χρηματοδότησης.

Αναλυτικά λοιπόν πραγματοποιήθηκαν στον Κεραμεικό τα εξής (πρόκειται πάντοτε για εργασίες αυτεπιστασίας της Εφορείας, εκτός αν διευκρινίζεται κάτι άλλο).

Αποψιλώσεις - καθαρισμοί - διαμορφώσεις: Πλήρεις και επανειλημμένοι καθαρισμοί και αποψιλώσεις στο σύνολο του εμβαδού 45.000 τ.μ. αρχαιολογικού χώρου. Η εργασία αυτή συνδέεται και με το ζήτημα φθοράς των μνημείων, εφόσον η ανάπτυξη ριζικών συστημάτων μεταξύ των λιθοδομών και πλινθοδομών αντιμετωπίστηκε τόσο με συνεχή μηχανική (χειρωνακτική) αφαίρεση όσο και χημικά από τους συντηρητές του έργου (βλ. παρακάτω). Συνεχίστηκε η εργασία που άρχισε από την περίοδο του Β΄ ΚΠΣ για τον καθαρισμό εκτεταμένων τμημάτων του χώρου που επί πολλά χρόνια ήταν αθέατα και απροσπέλαστα από τη βλάστηση, κυρίως παρά τον Ηριδανό ποταμό. Καθ' όλο το διάστημα εκτέλεσης του έργου ο χώρος παρέμεινε σε άριστη κατάσταση ορατότητας και καθαριότητας. Αντίθετα, πολλά προβλήματα και συνεχείς διακοπές παρουσίασε το σύστημα επανατροφοδότησης του Ηριδανού με επιφανειακούς σωλήνες κατά μήκος της οδού Αδριανού, με τους οποίους διοχετεύονται ύδατά του από την περιοχή Ποικίλης Στοάς-Σταθμού Μετρό Μοναστηρακίου. Το σύστημα κατασκευάστηκε το 2000 με εργολαβία της Εταιρείας Ενοποιήσεως Αρχαιολογικών Χώρων (ΕΑΧΑ Α.Ε.) για να αντιμετωπιστεί ο άμεσος κίνδυνος λειψυδρίας και αποξήρανσης του χώρου λόγω εξαφάνισης της φυσικής ροής του ποταμού. Δυστυχώς, παρά τις διαβεβαιώσεις το σύστημα δεν ανταποκρίθηκε στις απαιτήσεις και το πρόβλημα συνεχίζεται.

Μεταφέρθηκαν διάσπαρτα σε όλο το χώρο ογκώδη λίθινα (σαρκοφάγοι, κιονίσκοι, αρχιτεκτονικά μέλη κ.ά.) και τακτοποιήθηκαν υπό τύπον υπαίθριας (αλλά με στέγαστρο) έκθεσης παρά την οδό Σαλαμίνος. Απροσδόκητο αποτέλεσμα της εργασίας αυτής υπήρξε ο εντοπισμός δύο συναπτόμενων τμημάτων τα οποία απαρτίζουν μεγάλο μαρμάρινο κατώφλι, μήκ. 3,70 και πλ. 1 μ. Το μικρότερο από τα δύο τμήματά του αυτά είχε παλαιότερα ερμηνευτεί ως πιθανώς κατώφλι μιας των θυρών του Διπύλου σε κάποια ύστερη φάση (ελληνιστική;). Τώρα, με την τυ-

110. Το επί συμβάσει προσωπικό του έργου αποτέλεσαν οι αρχαιολόγοι Σ. Ασημακοπούλου και Α. Κατωπόδη, οι συντηρήτριες Μ. Βενάκη, Μ. Αθανασιάδου και Χ. Κουνδουράκη, ο αρχιτέκτων Γ. Καρκάνης και οκτώ-δέκα εργατοτεχνίτες. Εργάστηκαν επίσης οι μαρμαροτεχνίτες Μ. Ζήσης και Γ. Καρδάμης υπό την καθοδήγηση του Θ. Καρδάμη. Πολύ χρήσιμη ήταν σε αρκετές περιπτώσεις η βοήθεια της Γ. Στρόσεκ, υπεύθυνης του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στον Κεραμεικό και του συντηρητή του Ινστιτούτου Γ. Παπαγρηγορίου.

111. Για τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν κατά το διάστημα χρηματοδότησης από το Β΄ ΚΠΣ (τέλη 1988-αρχές 2001), βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 70.

χαία απόκτηση πλήρους του κατωφλιού κερδήθηκε ένα σπουδαιότατο αρχιτεκτονικό στοιχείο του Κεραμεικού. Την ερμηνεία ως κατωφλιού του Διπύλου επιβεβαίωσε λίγους μήνες πριν από το θάνατό του ο Γ.κ. Γκρούμπεν στην τελευταία του επίσκεψη στον Κεραμεικό. Κατά καλή συγκυρία το γεγονός συνέπεσε με την ανάληψη της τελικής δημοσίευσης του Διπύλου στη σειρά *Kerameikos* από τον Κ. Μύλλερ.

Διαδρομές επισκεπτών - σήμανση: Σημαντικό ζητούμενο του χώρου ήταν η οργάνωση της διακίνησης και κυκλοφορίας των επισκεπτών, ενώ σχεδόν απουσίαζε υλικό πληροφόρησης. Για την κατανόηση του χώρου υπήρχε μόνο μία παλαιά ενημερωτική πινακίδα στο «Νότιο Λόφο» με γενική κάτοψη χωρίς κείμενο και ορισμένες επιγραφές σε κομμάτια μαρμάρου ή μπετόν μπροστά από επιμέρους μνημεία. Η προεργασία για την κατασκευή δικτύου διαδρομών επισκεπτών (με πρόβλεψη για τη διακίνηση ατόμων με ειδικές ανάγκες) είχε αρχίσει από το Β΄ ΚΠΣ, με την κατασκευή ράμπας παρά την «Οδό των Τάφων». Η κατασκευή διαδρομών επισκεπτών σε όλο το χώρο προέβλεπε αρχικά ένα πολύ μεγάλο και άσκοπο δίκτυο, αισθητικά επιβαρυντικό. Κατόπιν εισηγήσεώς μας αποφασίστηκε η μείωση του μήκους του δικτύου, με την εξαίρεση των τμημάτων εκείνων που ταυτίζονταν με τις αρχαίες οδούς (Οδό των Τάφων, Ιερά Οδό, Περιφερική Οδό). Μεγάλο πρόβλημα δημιουργούσε ο ογκώδης παντορροϊκός αγωγός του 19ου αι. μ.Χ. που διαπερνά το Δίπυλο. Αφού απέβη μάταιη κάθε προσπάθεια αφαίρεσής του, αποφασίστηκε τουλάχιστον η απόκρυψή του, με την κάλυψή του με χλοοτάπητα και με την με τον τρόπο αυτό μετατροπή του σε οιονεί τμήμα του δικτύου διαδρομών. Διαμορφώθηκαν τελικά τρεις διαδρομές: μία από το Μουσείο κατερχόμενη με δύο κλάδους προς την Ιερά Οδό, δεύτερη συνεχόμενη της προηγούμενης εκείθεν του Ηριδανού, προς το Δίπυλο, και τρίτη από το Μουσείο προς την περιοχή του ανδήρου πίσω (νότια) της Οδού των Τάφων. Οι διαδρομές, μέσ. πλ. 1,60 μ., έχουν μήκος 500 μ. περίπου. Διαμορφώθηκαν με εντελώς αβαθές σκάψιμο στο έδαφος για τη διαμόρφωση ρηχής κοίτης, όπου επιστρώθηκαν διαδοχικά χαλίκι, σκύρα Αλφειού και φύραμα με τσιμέντο λευκό και μαύρο, κεραμιδόσκονη και άμμο θαλάσσης, πιεζόμενα με μικρό οδοστρωτήρα (οι αρχικές προδιαγραφές δόθηκαν από τη ΔΑΑΜ).

Κατά μήκος των διαδρομών ή των αρχαίων οδών τοποθετήθηκαν οκτώ νέες ενημερωτικές πινακίδες, με πληροφορίες είτε για ένα συγκεκριμένο μνημείο είτε για ένα θεματικό υποσύνολο του χώρου. Τα θέματά τους είναι τα εξής: η οχύρωση των Αθηνών, το Δίπυλο, η Ιερά Οδός, η Οδός των Τάφων, το Πομπείο, η οδός προς Ακαδημία Πλάτωνος, ο εντός των τειχών Κεραμεικός, γενικό τοπογραφικό του χώρου στην κορυφή του «Νοτίου Λόφου». Για την κατασκευή τους επελέγη το νέο στην ελληνική αγορά γαλλικό υλικό «Πυρολάβ», επισμαλτωμένος ανδεσίτης. Τα πλεονεκτήματά του είναι η αντοχή, η μη ανάγκη περιοδικής αντικατάστασης, ο εύκολος καθαρισμός και η υψηλή αισθητική. Οι επτά από τις πινακίδες είναι τύπου αναλογίου, με ένα υποστήριγμα, η όγδοη τοποθετήθηκε σε υπάρχουσα βάση στην κορυφή του «Νοτίου Λόφου», όπου αντικατέστησε την παλαιά χωρίς κείμενο κάτοψη του χώρου. Η σημαντικότερη και μεγαλύτερη ένατη πινακίδα τοποθετήθηκε ακριβώς έξω από την περίφραξη, σε υπάρχουσα συμπαγή βάση που είχε προβλεφθεί για το σκοπό αυτό στο μικρό χώρο στάσης-θέασης του Κεραμεικού επί των οδών Μελιδόνη και Ευβούλου. Η πινακίδα διαθέτει πρωτότυπο σχέδιο αναπαράστασης των ορατών αρχαιοτήτων του Κεραμεικού και του πέριξ τοπίου, έως το δυτικό ορίζοντα, όπως θα φαίνονταν από το σημείο αυτό τον 4ο αι. π.Χ. Η αναπαράσταση εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα Κ. Ραυτόπουλο, βάσει επιμέρους αρχιτεκτονικών μελετών και αναπαραστάσεων των μνημείων.

Τέλος, τοποθετήθηκε νέα περισχοίνιση στα μη επισκέψιμα σημεία και στις όχθες του Ηριδανού καθώς και παγκάκια στο σύδενδρο παρά το νέο πωλητήριο.

Συντήρηση: Οι εργασίες συντήρησης συνεχίστηκαν χωρίς διακοπή από την περίοδο του Β΄ ΚΠΣ. Το επίκεντρο των δραστηριοτήτων ήταν και πάλι τα ταφικά μνημεία κατά μήκος της «Οδού των Τάφων», εν συνεχεία των εργασιών συντήρησης του μνημείου του Δεξίλεω που ολοκληρώθηκε στα πλαίσια του Β΄ ΚΠΣ.

α) Επιχρίσματα: Επελέγη τώρα προς συντήρηση η επιχρισμένη σε εμβαδόν 15 τ.μ. πρόσοψη του ταφικού περιβόλου των Ηρακλεωτών. Το κονίαμα του 4ου αι. π.Χ., εκτεθειμένο από την ανασκαφή του 1910[112] στις καιρικές συνθήκες, είχε υποστεί παλαιότερες επεμβάσεις (συμπληρώσεις, στερεώσεις και στεφανώματα, για τις οποίες δεν φαίνεται να υπάρχει τεκμηρίωση) που είτε πλέον δεν εκπληρούσαν το σκοπό τους είτε προξενούσαν περαιτέρω φθορά. Ο κίνδυνος οριστικής απώλειας της αυθεντικής αρχαίας όψεως ενός των ελάχιστων σωζόμενων επιχρισμένων αθηναϊκών ταφικών περιβόλων ήταν άμεσος. Συνετάχθη μελέτη συντήρησης από κλιμάκιο της ΔΣΑ, ενεκρίθη και άρχισε η εφαρμογή της. Κατά την πορεία των εργασιών υπήρξαν επιπλέον διαπιστώσεις από το συνεργείο των συντηρητών και έγιναν τροποποιήσεις ή βελτιώσεις της προτεινόμενης στη μελέτη μεθοδολογίας, πάντα υπό την εποπτεία της ΔΣΑ. Αφαιρέθηκαν όλες οι παλαιές περιμετρικές συγκρατήσεις και σφραγίσματα, καθώς και τσιμεντοκονίες για τη συγκράτηση του αρχαίου λεπτόκοκκου κονιάματος στο υπόστρωμα. Για την εξυγίανση του αυθεντικού κονιάματος κρίθηκε απαραίτητη η αποτοίχιση μεγάλων τμημάτων του, η αφαίρεση των παλαιότερων επεμβάσεων και η επανατοποθέτηση με νέο κονίαμα. Σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκε πρέσσα για την άσκηση πίεσης κατά τη διαδικασία επανατοποθέτησης. Η εργασία αποδείχτηκε επίπονη και μακροχρόνια.

Ανάλογες αλλά πολύ μικρότερης κλίμακας εργασίες έγιναν και σε σωζόμενα τμήματα επιχρισμάτων και άλλων ταφικών περιβόλων, κυρίως της Αριστομάχης παρά την Ιερά Οδό.

112. A. Brückner, *AE* 1910, σ. 97-143.

β) Ταφικός περίβολος Σινωπέων και ο όμορός του ελληνιστικός ταφικός περίβολος: Τα δύο συνεχόμενα μνημεία στη νότια παρυφή της Ιεράς Οδού έπασχαν από βιολογικές επικαθήσεις, μαύρη κρούστα, απώλεια υλικού από αποσάθρωση κροκαλοπαγών λιθοπλίνθων και ζαχαροποίηση μαρμάρου. Πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες συντήρησης: χημικός και μηχανικός καθαρισμός βιολογικών επικαθήσεων, στερέωση επιφανείας με ψεκασμό διαλύματος, σφραγίσεις-αρμολογήσεις, απομάκρυνση ριζών.

γ) Κεραμικοί κλίβανοι περιοχής «κτιρίου Χ»: Οι εσωτερικά της οχύρωσης, εντός της πόλης ευρισκόμενοι κεραμικοί κλίβανοι (περιοχή «κτιρίου Χ») είναι οι καλύτερα σωζόμενοι του Κεραμεικού. Ανήκουν στους ρωμαϊκούς-υστερορρωμαϊκούς χρόνους και βρίσκονται σε μη επισκέψιμο τμήμα του χώρου. Η συντήρηση και στέγασή τους κρίθηκε απόλυτα απαραίτητη λόγω του ευπαθούς δομικού υλικού, της σπανιότητας ανάλογων ευρημάτων και της σύνδεσης με τις επί αιώνες βιοτεχνικές δραστηριότητες στο χώρο, στις οποίες οφείλει και το όνομά του. Η πορεία των εργασιών ήταν η εξής: αποψίλωση του χώρου, εμποτισμός και δοκιμαστική εφαρμογή στερεωτικών σε διάφορα σημεία, τελική επιλογή στερεωτικού υγρού, εφαρμογή του με τη μέθοδο των ορών, μηχανικός και χημικός καθαρισμός βιολογικών επικαθήσεων, συγκόλληση θραυσμένων οπτοπλίνθων. Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης τοποθετήθηκε στέγαστρο προστασίας (βλ. παρακάτω).

δ) Κινητά ευρήματα: Συντηρήθηκαν 45 κινητά ευρήματα, λίθινα μέλη, επιγραφές και οξυπύθμενοι αμφορείς. Οι τελευταίοι βρίσκονταν από χρόνια σε κακή κατάσταση εκτεθειμένοι στο χώρο, στην περιοχή του «κτιρίου Ζ». Μετά τη συντήρηση μεταφέρθηκαν στις αποθήκες του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.

Αναστήλωση και αρμολογήματα-στερεώσεις: Όπως σημειώθηκε, μεγάλης κλίμακας αναστηλώσεις δεν πραγματοποιήθηκαν. Εξάλλου, ποτέ στον Κεραμεικό δεν έχει από τη φύση των μνημείων επιχειρηθεί κάτι τέτοιο. Τα τρία μνημεία στα οποία έγιναν επεμβάσεις ήταν η ελληνιστική γέφυρα του Ηριδανού, η στήλη των Κερκυραίων και ο κλασικός βωμός επί του Προτειχίσματος, παρά την Ιερά Πύλη:

α) Η μικρή γέφυρα του Ηριδανού αποτελεί σημαντικό μνημείο χάρη στη γενικώς σπανιότητα λίθινων γεφυρών και την καλή κατάσταση διατήρησής της. Δεν έχει επισταμένως μελετηθεί αλλά πιθανότατα χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο. Παλαιότερα είχε πρόχειρα υποστηριχθεί, ήταν όμως σε κακή κατάσταση. Μετά τη σύνταξη και την έγκριση από τη ΔΑΑΜ σχετικής μελέτης κατ᾽ αρχήν αφαιρέθηκαν με γερανό οι πέντε λίθινες πλάκες του καταστρώματος της γέφυρας, διαστ. 2×1×0,30-0,35 μ. εκάστη. Όλες ήταν ρηγματωμένες ή θραυσμένες. Κατόπιν αφαιρέθηκαν μικρές πρόχειρες τσιμεντένιες υποστηλώσεις εντός της κοίτης, χρονολογούμενες πιθανώς από τη δεκαετία του 1960. Οι πλάκες μεταφέρθηκαν σε εργαστήριο, όπου είχε τοποθετηθεί επί τούτου κατασκευασμένη τράπεζα εργασίας. Εκεί τρυπήθηκαν διαμπερώς, συνδέθηκαν με ανοξείδωτες ράβδους και συγκολλήθηκαν. Τέλος, μεταφέρθηκαν και επανατοποθετήθηκαν στη γέφυρα. Προηγουμένως είχε γίνει μερική αναστήλωση των κρηπιδωμάτων του ποταμού, στα σημεία επικάθησης των πλακών.

β) Η μαρμάρινη «στήλη των Κερκυραίων», στους βόρειους πρόποδες του «Νότιου Λόφου», μνημείο του 375 π.Χ., συνδεόμενο όμως με τα γεγονότα των αρχών του πελοποννησιακού πολέμου, βρισκόταν σε κατάσταση ετοιμορροπίας. Στερεωτικές επεμβάσεις των αρχών του 20ού αιώνα μεταξύ της κορυφής και του κορμού της στήλης, με χρήση ορατών εξωτερικά σιδερένιων συνδέσμων, είχαν επιφέρει ρηγμάτωση. Αφαιρέθηκαν οι παλαιοί οξειδωμένοι σύνδεσμοι, αποξηλώθηκε η κορυφή της στήλης και τα δύο τμήματα επανανασυγκολλήθηκαν, συνδεόμενα με νέες εσωτερικές μεταλλικές ανοξείδωτες ράβδους.

γ) Η σημαντικότερη για τα απροσδόκητα αποτελέσματά της αναστηλωτική προσπάθεια έγινε στο μαρμάρινο κλασικό βωμό επί του Προτειχίσματος, παρά την Ιερά Πύλη. Από την εποχή των παλαιών ανασκαφών είχε αποκαλυφθεί χτισμένο επί της γωνίας του Προτειχίσματος, αμέσως έξω της Ιεράς Πύλης, κυβικό μαρμάρινο κιβωτιόσχημο κατασκεύασμα, αποτελούμενο από τέσσερις κάθετες πλάκες επί μιας βαθμίδας. Η ερμηνεία του ήταν αβέβαιη, θεωρούμενο ως ίσως ρωμαϊκό ταφικό μνημείο (Εικ. 83). Ευρίσκετο εδώ και κάποια χρόνια σε επικίνδυνη στατικά κατάσταση, αποφασίστηκε επομένως η αποξήλωση των μελών του, η διαμόρφωση σταθερού υποβάθρου και η επανατοποθέτησή τους. Κατά την αφαίρεση επιχώσεων κάτωθεν του μνημείου αποκαλύφθηκε σε χαμηλότερο επίπεδο άγνωστο δίβαθμο πωρολιθικό τετράγωνο βάθρο, προϋπάρχον του Προτειχίσματος και στρωματογραφικά χρονολογούμενο στον 5ο αι. π.Χ. Με την ολοκλήρωση της αποκάλυψής του και την αποτύπωσή του από τον αρχιτέκτονα του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Χέλλνερ, διαπιστώθηκε αναπάντεχα ότι οι διαστάσεις του συμπίπτουν με απόλυτη ακρίβεια προς το μαρμάρινο μνημείο. Άρα το ανερμήνευτο επί του Προτειχίσματος μνημείο ευρίσκετο εκεί σε δεύτερη φάση. Η αρχική εκ κατασκευής θέση του ήταν σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο, ως ανωδομή του αποκαλυφθέντος βάθρου. Αμέσως έγινε κατανοητό ότι πρόκειται για μαρμάρινο κτιστό βωμό του 5ου αι. π.Χ., ιδρυθέντα ακριβώς στην παρυφή της Ιεράς Οδού, έξω της Ιεράς Πύλης, και μάλιστα βωμό περίοπτο, σε εποχή που δεν υπήρχε ακόμη το Προτείχισμα. Όταν οικοδομήθηκε το Προτείχισμα (τέλη 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.) προφανώς η μαρμάρινη ανωδομή αποξηλώθηκε και το πωρολιθικό βάθρο ετάφη. Η ανωδομή επανατοποθετήθηκε προφανώς πάλι ως βωμός επί του Προτειχίσματος πολύ αργότερα, ίσως τη ρωμαϊκή περίοδο, όταν το Προτείχισμα δεν λειτουργούσε πλέον. Η θέση του βωμού παρά την Ιερά Πύλη υποδεικνύει συσχέτισή του με την πορεία της πομπής προς την Ελευσίνα. Η αρχαιολογική και θρησκειολογική σημασία του πράγματος είναι οφθαλμοφανώς μεγάλη, εφόσον αφ᾽ ενός πρόκειται για έναν από τους καλύτερα

Εικ. 83-84. Αθήνα. Πρόγραμμα Ενοποιήσεως των Αρχαιολογικών Χώρων των Αθηνών - Αρχαιολογικός Χώρος Κεραμεικού. Ο κλασικός βωμός παρά την Ιερά Πύλη αριστερά στην αρχική του θέση επί του Προτειχίσματος και δεξιά στη νέα του θέση (αρχική όπως στην αρχαιότητα) επί του ορθογωνίου βάθρου.

διατηρημένους κτιστούς βωμούς του 5ου αι. π.Χ. στην Αθήνα (πρβλ. το βωμό της Αφροδίτης Ουρανίας παρά την Ποικίλη Στοά), αφ' ετέρου πιστοποιεί τη διατήρηση επί πολλούς αιώνες της λατρείας στο ίδιο σημείο, με αρχιτεκτονικές μετατροπές και ανακατασκευές του βωμού. Επανερχόμενοι στα καθ' ημάς, ετέθη μετά τα πορίσματα αυτά το ερώτημα αν ο βωμός πρέπει να αναστηλωθεί πάλι επί του Προτειχίσματος, σύμφωνα με το αρχικό σχέδιο, ή να τοποθετηθεί στην αρχική του θέση, επί του κλασικού βάθρου όπου αρχικά ιδρύθηκε τον 5ο αι. π.Χ. Κατόπιν γνωμοδοτήσεως του ΚΑΣ επελέγη η δεύτερη λύση. Τα στάδια της εργασίας ήταν τα εξής: συντηρήθηκε το πώρινο βάθρο, οι έξι, σχήματος διπλού ταυ σύνδεσμοι των λιθοπλίνθων του αφαιρέθηκαν και αντικαταστάθηκαν με ανοξείδωτους μεταλλικούς, τέλος, τοποθετήθηκαν με γερανό τα μαρμάρινα μέλη της ανώτερης βαθμίδας και οι ορθοστάτες. Αποκαταστάθηκε με τον τρόπο αυτό στην αρχική μορφή του ο βωμός, χαρίζοντας ένα εντελώς νέο μνημείο στον αρχαιολογικό χώρο (Εικ. 84). Για την προστασία του καλύφθηκε με στέγαστρο (βλ. παρακάτω).

δ) Λοιπά: Έλαβε χώρα περιορισμένης κλίμακας εργασία αναστήλωσης μικρού καταρρεύσαντος τμήματος του Θεμιστόκλειου τείχους παρά το Δίπυλο.

Στέγαστρα: Τρία νέα στέγαστρα προστασίας, συνολικού εμβαδού 150 τ.μ., τοποθετήθηκαν σε αντίστοιχα ευπαθή σημεία του χώρου, στο βορειοδυτικό πύργο του Διπύλου, στους κεραμικούς κλιβάνους του «κτιρίου Χ» και στον κλασικό βωμό παρά την Ιερά Πύλη (Εικ. 84). Το δύο πρώτα στέγαστρα υπήρξαν λύση ανάγκης σε ένα γνωστό από πολλά χρόνια πρόβλημα, το τρίτον αποδείχθηκε αναγκαίο στην πορεία των εργασιών και ουσιαστικά την τελευταία στιγμή, μόλις έγινε κατανοητή η μεγάλη σημασία του βωμού ως ουσιαστικά νέου μνημείου (βλ. παραπάνω, στα περί της αναστηλώσεώς του).

α) Η προοδευτική αποσάθρωση των ερυθρών κροκαλοπαγών λιθοπλίνθων του πυρήνα του βορειοδυτικού πύργου του Διπύλου αποτελεί ένα από τα οδυνηρότερα προβλήματα του χώρου. Το γενικότερο αυτό πρόβλημα των από ίδιο πέτρωμα αθηναϊκών λιθοδομών ετέθη στις αρμόδιες Τεχνικές Διευθύνσεις. Παλαιότερα συνηθιζόταν στον Κεραμεικό η κάλυψη των απεστρογγυλευμένων από τη φθορά κροκαλοπαγών λιθοπλίνθων με μη αντιστρεπτό μανδύα τσιμεντοκονιάματος που έσωζε αλλά και έκρυβε οριστικά την αρχαία πέτρα. Η μέθοδος θεωρείται σήμερα αδόκιμη. Πραγματοποιήσαμε με τους συντηρητές του έργου δοκιμές εφαρμογής θυσιαζόμενου επιχρίσματος, τελικά όμως προεκρίθη η σε πρώτη φάση απλώς στέγαση του πύργου, ώστε τουλάχιστον να ανακοπεί ο ταχύς ρυθμός φθοράς των λίθων, έως την εξεύρεση κοινά αποδεκτής και εφαρμόσιμης λύσης. Κατασκευάστηκε στέγαστρο από ανοξείδωτες κοιλοδοκούς και κάλυψη με πολυκαρβονικά φύλλα. Τα έξι κύρια υποστυλώματα τοποθετήθηκαν εσωτερικά του πύργου για να μειωθεί η αισθητική βλάβη. Τα συλλεγόμενα ύδατα κατευθύνονται προς δύο υδρορροές και απάγονται με εύκαμπτους σωλήνες. Αν εν καιρώ χρειαστεί, το στέγαστρο μπορεί να αποσυναρμολογηθεί χωρίς βλάβη στο μνημείο. Μετά την κατασκευή του στεγάστρου μπαζώθηκε με αδρανή υλικά σε πάχος ενός περίπου μέτρου το εσωτερικό του πύργου ώστε να προστατευθεί τουλάχιστον η μία επιφάνεια των λιθοπλίνθων από τη φθορά.

β) Στέγαστρο υστερορρωμαϊκών κεραμικών κλιβάνων στην περιοχή του «κτιρίου Χ». Μετά τη συντήρηση των κλιβάνων τοποθετήθηκε χαμηλό στέγαστρο προστασίας τους, ανάλογων προδιαγραφών με το προηγούμενο αλλά μικρότερο και διακριτικότερο.

γ) Η γωνία του προτειχίσματος, στο χώρο της οποίας αναστηλώθηκε ο κλασικός βωμός, έγινε αμέσως φανερό ότι έπρεπε να στεγαστεί, εφόσον δημιουργείται εδώ κοίλωμα που αμέσως θα γέμιζε όμβρια ύδατα. Το πρώτο θύμα θα ήταν οι πωρολιθικές λιθόπλινθοι του βάθρου του βωμού. Σε άλλα σημεία του Κεραμεικού (κυρίως στην όμορη Ιερά Πύλη) οι πωρόλιθοι χάνουν συνεχώς υλικό και παραμορφώνονται. Εν συνεχεία γνωμοδοτήσεως του ΚΑΣ και εγκρίσεως της ΔΑΑΜ τοποθετή-

θηκε ελαφρύ στέγαστρο. Αποτελείται από ανοξείδωτο σκελετό και πολυκαρβονικά φύλλα. Υπήρξε πρόνοια να έχει σχετικά μικρό ύψος, μόλις καλύπτοντας το βωμό και κρυπτόμενο στη γωνία του Προτειχίσματος, ώστε να μην διακρίνεται από απόσταση (Εικ. 84).

Η ολοκλήρωση των εργασιών αυτεπιστασίας στον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού συνέπεσε χρονικά με την ανακαίνιση και επανέκθεση του Μουσείου καθώς και με τις εργολαβικές εργασίες της ΕΑΧΑ Α.Ε. για την πεζοδρόμηση της οδού Ερμού μεταξύ Πλατείας Ασωμάτων και οδού Πειραιώς. Επετεύχθη με τον τρόπο αυτό εντυπωσιακή ανάπλαση της περιοχής, αναμφίβολα η δραστικότερη επέμβαση σε όλους τους χώρους της Ενοποιήσεως. Αν και δεν κατέστη δυνατή η κυριολεκτική, οργανική σύνδεση του Κεραμεικού με την Αρχαία Αγορά, ούτε η απομάκρυνση των εγκαταστάσεων ΗΛΠΑΠ (αμαξοστάσιο Πειραιώς και Ερμού) και ΗΣΑΠ (αμαξοστάσιο σταθμού Θησείου), όπως προέβλεπε η υπ. αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ03/8397/538/15-2-2001 Υπουργική Απόφαση, όμως για πρώτη φορά στην ιστορία του ο Κεραμεικός ξέφυγε από την απομόνωση εν μέσω μιας υποβαθμισμένης περιοχής και συνδέθηκε με το ιστορικό κέντρο μέσω του «μεγάλου περιπάτου» της Αρεοπαγίτου και Αποστόλου Παύλου και δευτερευόντως της πεζοδρομημένης Αδριανού.

Οι εργολαβικές εργασίες της ΕΑΧΑ Α.Ε. εντός του χώρου ήταν οι εξής: Αντικαταστάθηκε η περίφραξη του χώρου με νέα, κατασκευάστηκε νέο κτίριο εισόδου παρά την κύρια είσοδο από την οδό Ερμού, αντικαταστάθηκαν τα παλαιά με τρία νέα φυλάκια στις εισόδους Σαλαμίνος και Πειραιώς και παρά το Μουσείο και τοποθετήθηκε Η/Μ δίκτυο. Εξωτερικά του χώρου, σε επαφή με την περίφραξη στο απαλλοτριωμένο τρίγωνο Ευβούλου-Ερμού-Μελιδόνη διαμορφώθηκε αλσύλλιο και χώρος θέασης. Απαιτήθηκε εκσκαφή μικρού τμήματος της οδού Μελιδόνη κατά 1,80 μ., η οποία έφθασε έως την επιφάνεια βυζαντινών στρωμάτων[113]. Εντοπίστηκε ένας ογκόλιθος πιθανώς κατά χώραν, η κορυφή ενός σιρού, κοίλωμα με πεταγμένες πέτρες, ίσως μπαζωμένο φρέαρ, τοιχάριο και μικρό τμήμα σκληρής επιφάνειας, ίσως κατάστρωμα δρόμου, περίπου στην προέκταση της Ιεράς Οδού.

Κατά τις εκσκαφές για τη θεμελίωση του νέου κτιρίου εισόδου επί της οδού Ερμού εντοπίστηκαν και ανεσκάφησαν πέντε πτωχά κτερισμένοι ρωμαϊκοί κεραμοσκεπείς τάφοι και ένας εγχυτρισμός. Είχαν κατασκευαστεί σε ορύγματα του φυσικού βράχου, σε μέσο βάθος -1,20 μ. από την οδό Ερμού.

Επί του «λοφίσκου Ερμού», απέναντι από την κύρια είσοδο του Κεραμεικού, κατεδαφίστηκαν παλαιά οικήματα και έγινε διαμόρφωση από την ΕΑΧΑ Α.Ε. χώρου πρασίνου. Περισυνελέγησαν ορισμένα ογκώδη λίθινα (τμήματα σαρκοφάγων κ.ά.) που είχαν στο παρελθόν εντοιχιστεί στα παλαιά οικήματα.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

Απόσπαση - Μεταφορά και Επανατοποθέτηση αρχαίων από την ανασκαφή της Λεωφόρου Αμαλίας στην Πανεπιστημιόπολη Ζωγράφου

Η απόσπαση και μεταφορά αρχαίων αρχιτεκτονικών καταλοίπων από την ανασκαφή[114] της Λεωφόρου Αμαλίας στο χώρο κατασκευής του Σταθμού Σύνταγμα του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών και η επανατοποθέτησή τους σε ειδικά διαμορφωμένο υπαίθριο χώρο στην Πανεπιστημιόπολη Ζωγράφου υπήρξε ένα έργο μοναδικό και πολυσύνθετο, το οποίο εκτελέστηκε βάσει των αποφάσεων, εγκρίσεων και οδηγιών των Υπηρεσιών του Υπουργείου Πολιτισμού και κυρίως της Γ΄ ΕΠΚΑ, η οποία συντόνισε και επέβλεψε τις εργασίες σε όλα τα στάδια.

Το έργο στήριξαν με υλικά και άλλα μέσα το Υπουργείο Πολιτισμού, το Πανεπιστήμιο Αθηνών, η ΑΤΤΙΚΟ και ΟΛΥΜΠΙΑΚΟ ΜΕΤΡΟ.

Οι εργασίες απόσπασης εκτελέστηκαν σε δύο φάσεις το 1993 και 1994 σε χρονικό διάστημα 60 ημερών από την Εταιρεία ΕΤΑΝΕ Α.Ε. και το συνολικό βάρος των αποσπασθέντων αρχαίων μαζί με τις υποβάσεις τους υπολογίζεται σε 600 τόνους.

Αφού επελέγησαν τα προς απόσπαση τμήματα, έγινε πλήρης τοπογραφική, σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωση καθώς και ειδική σήμανση και εξάρτηση ώστε να είναι δυνατή η ακριβής επανασύνθεση των τεμαχίων στη νέα τους θέση. Στα τμήματα αυτά πραγματοποιήθηκαν προληπτικές εργασίες συντήρησης, εμποτισμοί και στερεώσεις για την ασφαλή αποκόλληση και μεταφορά τους. Ακολούθησε ο διαχωρισμός των αρχαίων τεμαχίων με εκσκαφές και με μηχανικά μέσα, ενώ για την ασφαλή απόσπασή τους κατασκευάστηκε άκαμπτη βάση από σιδηροδοκούς και εκτοξευμένο σκυρόδεμα και η αποκόλληση έγινε μαζί με τμήμα βράχου ή συμπαγούς χώματος κάτω από το επίπεδο έδρασης του αρχαίου. Ιδιαίτερα σύνθετο υπήρξε το έργο απόσπασης του κεντρικού τμήματος του λουτρικού συγκροτήματος, αφού το αρχαίο κτίσμα χρειάστηκε να τεμαχισθεί σε 60 τμήματα ακριβώς προσδιορισμένα ώστε να είναι δυνατή η ανασύνθεση.

Το λαξευμένο στο βράχο χυτήριο δεν ήταν δυνατόν να αποσπασθεί. Γι' αυτό κατασκευάστηκαν ακριβή εκμαγεία από γύψο καλλιτεχνίας ώστε να ληφθεί το ανάγλυφο του βράχου και να καταστεί δυνατή η ανακατασκευή του.

Όλα τα αποσπασθέντα τεμάχια μεταφέρθηκαν προσωρινά σε ειδικά κατασκευασμένες αποθήκες με εξαερισμό για προστασία από την υγρασία και τις ηλιακές ακτίνες και εκεί έγινε

113. Για τη βυζαντινή κατοίκηση στην όμορη περιοχή Πομπείου-Διπύλου, βλ. M. Hoepfner, *Kerameikos* X, 1976, σ. 192-195.

114. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 27-32.

η τελική συντήρησή τους. Το σύνθετο αυτό έργο πραγματοποίησε ομάδα έμπειρων συντηρητών και χημικών με επικεφαλής τους Π. Τζανουλίνο και Β. Λαμπρόπουλο.

Ο χώρος της Πανεπιστημιόπολης επελέγη[115] για την ανασύνθεση των αρχαιοτήτων που αποσπάσθηκαν από το Σύνταγμα διότι οι διαστάσεις του προσεγγίζουν, σε μεγάλο βαθμό, αυτές της ανασκαφής. Χρειάστηκε βεβαίως να πραγματοποιηθούν ποικίλα έργα για τη διαμόρφωσή του, όπως αντιστηρίξεις των πρανών του λόφου, αποχωματώσεις, εκβραχισμοί, εγκαταστάσεις δικτύων, φυτεύσεις κτλ. Τα τεχνικά έργα διαμόρφωσης του χώρου και κατασκευής του διώροφου κτιρίου πραγματοποίησε η Κατασκευαστική Εταιρεία ΙΛΙΣΟΣ με την επίβλεψη της Τεχνικής Υπηρεσίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Όλο το έργο της επανατοποθέτησης διήρκεσε περίπου δύο χρόνια (2001-2003).

Οι αρχαιότητες τοποθετήθηκαν σύμφωνα με τη διάταξη που είχαν στην ανασκαφή και διαμορφώθηκαν τρία επίπεδα, τα οποία χωρίζονται με ενδιάμεσες εξέδρες για την καλύτερη θέαση των αρχαίων[116]. Πάνω στο βραχώδες έδαφος ή σε συμπυκνωμένο στρώμα από χαλίκι κατασκευάστηκαν πλάκες από οπλισμένο σκυρόδεμα, πάνω στις οποίες τοποθετήθηκαν τα αρχαία μέλη. Στη συνέχεια οι βάσεις καλύφθηκαν με σκυρόδεμα, γύρω τους εγκαταστάθηκε δίκτυο απορροής ομβρίων και ο περιβάλλων χώρος καλύφθηκε με συμπυκνωμένο χαλίκι και κιμηλόχωμα, ώστε το τελικό αισθητικό αποτέλεσμα να προσομοιάζει σε φυσικό υπόβαθρο αρχαιολογικής ανασκαφής.

Το εξαιρετικό έργο επανατοποθέτησης, ανασύνθεσης των αποσπασθέντων αρχαίων και διαμόρφωσης του χώρου πραγματοποιήθηκε από το γλύπτη Π. Τζανουλίνο, το χημικό μηχανικό Β. Λαμπρόπουλο, το συντηρητή Θ. Καρδάμη και τον εικαστικό καλλιτέχνη Α. Αντώνιο. Μαζί τους εργάστηκε με γνώση, διάθεση και ευσυνειδησία πλειάδα ικανών νέων συντηρητών. Την επίβλεψη του όλου έργου είχε η υπογράφουσα σε στενή συνεργασία με την αρχαιολόγο Ε. Γιατρουδάκη και τον πολιτικό μηχανικό Μ. Χατζηγιάννη.

Στο πρώτο επίπεδο τοποθετήθηκε ο κεντρικός πυρήνας του λουτρικού συγκροτήματος (Εικ. 85), ο οποίος περιλαμβάνει δύο αίθουσες με υπόκαυστα (caldaria, tepidaria), δύο εστίες

Εικ. 85. Αθήνα. Απόσπαση - Μεταφορά και επανατοποθέτηση αρχαίων από την ανασκαφή της Λεωφόρου Αμαλίας στην Πανεπιστημιόπολη Ζωγράφου. Το πρώτο επίπεδο του χώρου με το ρωμαϊκό βαλανείο.

πυροδότησης (praefurnia) και μία μεγάλη πλακοστρωμένη αυλή. Από τη διάταξη των στυλίσκων των υποκαύστων, αλλά και από την κατασκευή των τοίχων διακρίνονται καθαρά οι δύο βασικές οικοδομικές φάσεις του λουτρού, ενώ ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί η διατήρηση στρώματος καταστροφής της παλαιότερης φάσης. Στο ίδιο επίπεδο έχει αναπαρασταθεί ένας από τους λάκκους χύτευσης, στο εσωτερικό του οποίου τοποθετήθηκε το κάτω τμήμα πήλινης μήτρας. Για την αναπαράσταση του χυτηρίου ελήφθησαν στο χώρο της ανασκαφής τα ακριβή αποτυπώματα του λαξεύματος και ακολούθησαν η κατασκευή των τοιχωμάτων και η επένδυσή τους με κιμηλόχωμα.

Οι αρχαιότητες αυτές καλύφθηκαν με μεγάλο στέγαστρο[117] κατασκευασμένο από μεταλλικό σκελετό και οροφή από φύλλα χαλκού, ενώ η δημιουργία αιθρίου στο κεντρικό τμήμα επιτρέπει καλύτερο φυσικό φωτισμό.

Το δεύτερο επίπεδο διαμορφώθηκε ως εξής: Στο δυτικό άκρο τοποθετήθηκαν ένα παρόδιο ταφικό βάθρο από κροκαλοπαγείς ογκολίθους και τρεις σαρκοφάγοι. Στη συνέχεια χαράχθηκε η οδική αρτηρία σε μικρότερο του κανονικού πλάτος, κατασκευάστηκαν με σύγχρονα υλικά τα δύο αναλήμματα και στο εσωτερικό της οδού εντάχθηκε η αποσπασθείσα στρωματογραφία. Ανατολικά της οδού χαράχθηκε η κοίτη του ποταμού σε μικρότερο του πραγματικού πλάτος και στο εσωτερικό της εντάχθηκε ο αποσπασθείς ρωμαϊκός αποχετευτικός αγωγός. Τέλος, στο ανατολικότερο άκρο τοποθετήθηκε το κυκλικό φρέαρ που είχε αποκαλυφθεί στη νότια όχθη του ποταμού.

Στο τρίτο επίπεδο τοποθετήθηκαν οι δύο αποσπασθέντες πεσσοί του υδραγωγείου και τμήματα του πυκνού υδραυλι-

115. Αρχικά οι αρχαιότητες επρόκειτο να τοποθετηθούν μέσα στο Σταθμό Σύνταγμα αλλά στην πορεία τεχνικά προβλήματα σε συνδυασμό με το μεγάλο όγκο των ευρημάτων δεν επέτρεψαν τελικά την επανατοποθέτηση των αποσπασθέντων μελών μέσα στο Σταθμό. Με πρωτοβουλία της Προϊσταμένης της Γ΄ Εφορείας Λ. Παρλαμά και του καθηγητή Β. Λαμπρινουδάκη, οι οποίοι συνέλαβαν και επεξεργάστηκαν την αρχική ιδέα, και ύστερα από διαδικασίες συζήτησης και γνωμοδότησης του ΚΑΣ, αποφασίστηκε τα αρχαία κατάλοιπα να τοποθετηθούν σε υπαίθριο χώρο στην Πανεπιστημιόπολη Ζωγράφου.

116. Η μελέτη για την τοποθέτηση των αρχαίων στο χώρο έγινε από τον αρχιτέκτονα της Γ΄ Εφορείας Κ. Γκιζελή, η μελέτη εφαρμογής από τον αρχιτέκτονα Δ. Κουτσογιάννη και οι μελέτες έδρασης των αρχαίων από τον πολιτικό μηχανικό Μ. Χατζηγιάννη.

117. Την αρχιτεκτονική μελέτη του στεγάστρου εκπόνησε ο αρχιτέκτων Δημ. Κουτσογιάννης και τη στατική μελέτη ο πολιτικός μηχανικός Β. Βαρουξάκης.

κού δικτύου, το οποίο απαρτίζεται από φρέατα και διάφορους αγωγούς, τμήματα των οποίων είναι πρωτότυπα, ενώ τα ενδιάμεσα κενά συμπληρώθηκαν με σύγχρονα υλικά για την πληρέστερη κατανόηση της λειτουργίας τους. Στο ανατολικότερο άκρο του ίδιου επιπέδου τοποθετήθηκε ο βυζαντινός σιρός ο οποίος αποσπάσθηκε ενώ χαράχθηκε με σύγχρονα υλικά ο πυθμένας ενός δεύτερου σιρού, όπως είχε αποκαλυφθεί στην ανασκαφή.

Στον ισόγειο χώρο του κτιρίου που οικοδομήθηκε στην είσοδο της έκθεσης, διαμορφώθηκε ένας χώρος με πληροφοριακό και εποπτικό υλικό [118] με αναφορές στις ανασκαφές στους Σταθμούς και τα φρέατα εξαερισμού του ΜΕΤΡΟ και ιδιαίτερα σε αυτήν του Σταθμού Σύνταγμα, ενώ επιχειρήθηκε για πρώτη φορά να περιγραφεί με συνοπτικό τρόπο η διαδικασία απόσπασης και επανατοποθέτησης των αρχαίων καταλοίπων. Τα εγκαίνια της έκθεσης πραγματοποιήθηκαν στο χώρο στις 25-2-2004.

Το έργο της δημιουργίας αυτής της υπαίθριας έκθεσης[119] στην οποία δόθηκε ο τίτλος «από το Σύνταγμα στο Πανεπιστήμιο», υπήρξε σύνθετο, επίπονο και χρονοβόρο, καθώς αποτελεί ένα πρωτοποριακό εγχείρημα διατήρησης και ανάδειξης αρχαιοτήτων για τον ελλαδικό χώρο. Χρειάστηκε να αντιμετωπιστούν στην πράξη ποικίλα προβλήματα, τα οποία προέκυψαν από την εφαρμογή των μελετών, αφού η δυσκολία του έργου δεν επέτρεπε συχνά την πρόβλεψη. Το αποτέλεσμα, που οφείλεται στη συλλογική εργασία πολλών ανθρώπων από την ανασκαφή έως την τελική διαμόρφωση του χώρου, δικαιώνει τις προσπάθειες, καθώς αποδόθηκε στο κοινό, στους μελετητές και στους φοιτητές ένας χώρος που παραπέμπει σε μια σημαντική ανασκαφή, η οποία διεύρυνε τη γνώση μας για την ιστορία και τοπογραφία της αρχαίας Αθήνας.

Ρωμαϊκό Βαλανείο επί της Λεωφόρου Αμαλίας στο Ζάππειο. Διαμόρφωση - Ανάδειξη

Σε αυτό το χώρο, με αφορμή την κατασκευή φρέατος εξαερισμού του ΜΕΤΡΟ, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα[120] με σημαντικά ευρήματα, τα οποία διατηρήθηκαν στη θέση τους και το φρέαρ εξαερισμού μετακινήθηκε νοτιότερα.

Στο μεγαλύτερο τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκε λουτρικό συγκρότημα (βαλανείο), το οποίο ύστερα από γνωμοδότηση του ΚΑΣ και έκδοση σχετικής Υ.Α. διατηρήθηκε στη θέση του.

Εικ. 86. Αθήνα. Ρωμαϊκό Βαλανείο επί της Λεωφόρου Αμαλίας στο Ζάππειο. Διαμόρφωση-Ανάδειξη. Ο αρχαιολογικός χώρος κάτω από το στέγαστρο.

Οι εργασίες για την κατασκευή του στεγάστρου, η μελέτη[121] του οποίου εγκρίθηκε από το ΚΑΣ, ξεκίνησαν το 2003 και ολοκληρώθηκαν τον Ιούνιο του 2004. Πραγματοποιήθηκαν επίσης έργα αποχέτευσης και τοποθετήθηκε φωτισμός στο χώρο.

Ακολούθησαν εργασίες συντηρήσεως[122] και αποκαταστάσεως των διατηρημένων αρχαίων. Συγκεκριμένα, απομακρύνθηκαν τα άλατα που είχαν δημιουργηθεί από την υγρασία στους στυλίσκους των υποκαύστων και στα εσωτερικά τοιχία των δύο βασικών αιθουσών του λουτρού καθώς επίσης στις αψιδωτές εισόδους των θαλάμων καύσης και πραγματοποιήθηκαν οι αναγκαίες στερεώσεις στα αρχιτεκτονικά στοιχεία και στην ανατολική παρειά της ανασκαφής. Το νότιο τμήμα του χώρου επιχωματώθηκε και διαμορφώθηκε ενώ εδώ επανατοποθετήθηκαν οι πήλινοι πίθοι αφού συντηρήθηκαν και αποκαταστάθηκαν στην αρχική τους μορφή. Σε εμφανές σημείο τοποθετήθηκε αναλόγιο με πληροφοριακό υλικό για την ανασκαφή και την ιστορική εξέλιξη της ευρύτερης περιοχής. Το έργο ολοκληρώθηκε[123] με επιτυχία το καλοκαίρι του 2004 και αποδόθηκε στο κοινό ένας μικρός αλλά σημαντικός αρχαιολογικός χώρος (Εικ. 86).

118. Τον καλαίσθητο αυτό χώρο δημιούργησαν οι Μ. και Ρ. Καπόν.

119. Την οργανωτική επιτροπή που συντόνισε όλο το έργο απετέλεσαν η Διευθύντρια της Εφορείας Λ. Παρλαμά, ο καθηγητής αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Β. Λαμπρινουδάκης και η αρχαιολόγος της Γ΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων Ό. Ζαχαριάδου. Ιδιαίτερα σημαντική στην οργάνωση και ολοκλήρωση του έργου υπήρξε η συμβολή της τότε Γενικής Γραμματέως του Υπουργείου Πολιτισμού Λ. Μενδώνη.

120. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 32-34.

121. Τη μελέτη εκπόνησε ο αρχιτέκτων της ΑΤΤΙΚΟ ΜΕΤΡΟ Α.Ε. Δ. Βιλαέτης και το έργο εκτελέστηκε με χρηματοδότηση της ΑΤΤΙΚΟ ΜΕΤΡΟ.

122. Το έργο αυτό πραγματοποίησαν με εξαιρετική επιτυχία οι Π. Τζανουλίνος, Β. Λαμπρόπουλος, Θ. Καρδάμης και Α. Αντώνιος ως επικεφαλής νέων και ικανών συντηρητών.

123. Όλο το έργο συντονίστηκε και παρακολουθήθηκε από την υπογράφουσα με τη βοήθεια της αρχαιολόγου Ε. Γιατρουδάκη.

Αρχαιολογικός Χώρος Πλατείας Κοτζιά. Διαμόρφωση - Ανάδειξη

Με αφορμή την κατασκευή του υπόγειου σταθμού αυτοκινήτων πραγματοποιήθηκε από το 1985 έως το 1988 μεγάλη ανασκαφική έρευνα[124] στην πλατεία Δημαρχείου σε έκταση 7.000 τ.μ., ενώ συμπληρωματική έρευνα[125] διεξήχθη στους χώρους εισόδων-εξόδων του σταθμού τα έτη 1998-1999.

Τα ευρήματα ήταν πυκνά και σημαντικά καθώς ο χώρος αυτός βρίσκεται αμέσως έξω από την οχύρωση της κλασικής Αθήνας, τμήμα της οποίας έχει αποκαλυφθεί και διατηρηθεί στο κτίριο της Εθνικής Τράπεζας[126] και στον πεζόδρομο της οδού Αιόλου[127].

Οι ανασκαφές έφεραν στο φως τρεις αρχαίους δρόμους, πυκνό νεκροταφείο που καλύπτει ευρύ χρονολογικό φάσμα από τους πρωτογεωμετρικούς (9ος αι. π.Χ.) έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους (3ος αι. μ.Χ.), μεγάλο συγκρότημα εργαστηρίων κεραμικής των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων (τέλη 3ου-4ος αι. μ.Χ.) και πολλά οικιστικά κατάλοιπα.

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας αποφασίστηκε η διατήρηση του πιο αντιπροσωπευτικού τμήματος της ανασκαφής στη βορειοανατολική γωνία της Πλατείας και έτσι δημιουργήθηκε ένας μικρός αρχαιολογικός χώρος.

Μετά την πάροδο πολλών ετών από την ολοκλήρωση της έρευνας, το έτος 2003 ξεκίνησαν εργασίες συντήρησης, αποκατάστασης και συνολικής ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου. Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν και ολοκληρώθηκαν οι κάτωθι εργασίες:

1) Αφαίρεση των σύγχρονων κυβολίθων, οι οποίοι είχαν τοποθετηθεί από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης επάνω στα αναλήμματα της Αχαρνικής οδού και μερική αντικατάστασή τους από κροκαλοπαγείς ογκολίθους (ειδικότερα στο ανατολικό ανάλημμα). Αρμολόγηση και αισθητική αποκατάσταση τμημάτων των αναλημματικών τοίχων της οδού που είχαν συμπληρωθεί στο παρελθόν με λίθους και κονίαμα.

2) Συντήρηση και αποκατάσταση των σαρκοφάγων, των ταφικών βάθρων και των ταφικών περιβόλων που βρίσκονται εκατέρωθεν της οδού.

3) Διαμόρφωση και στήριξη των παρειών του χώρου (Βόρεια και Ανατολική), οι οποίες είχαν υποστεί διάβρωση και αισθητική αποκατάστασή τους.

4) Συντήρηση, στερέωση και αισθητική αποκατάσταση κεραμικών κλιβάνων, πλακοστρωμένων δεξαμενών και αγωγών των εργαστηρίων. Για την προστασία δύο ευαίσθητων κεραμικών κλιβάνων τοποθετήθηκαν ελαφράς κατασκευής στέγαστρα[128] με μεταλλικό σκελετό και οροφή από διαφανές πολυκαρμπονικό υλικό.

Συγχρόνως με τις εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης των αρχαίων[129] πραγματοποιήθηκε εξομάλυνση του χώρου με κάλυψη των αποσπασματικά διατηρούμενων και μη κατανοητών λειψάνων και η αποκάλυψη άλλων με συμπληρωματική έρευνα[130]. Έτσι ήρθαν στο φως επτά ακόμη τάφοι που ανέβασαν το συνολικό αριθμό των παλαιότερα ανασκαφέντων στους 680.

Τάφος 673: Εγχυτρισμός με οστά μικρού παιδιού, ακτέριστος.

Τάφος 674: Πώρινη σαρκοφάγος μισοκατεστραμμένη που διέσωζε αλάβαστρο από αλάβαστρο και αρυβαλλοειδές ανθεμωτό ληκύθιο.

Τάφος 675: Κεραμοσκεπής τάφος που περιείχε σκελετό σε ύπτια θέση και τρία μυροδοχεία, δύο πήλινα και ένα γυάλινο, ως κτερίσματα.

Τάφος 676: Λακκοειδής στο φυσικό σχιστόλιθο που περιείχε σκελετό σε ύπτια θέση.

Τάφος 677: Μικρό τμήμα κεραμοσκεπούς τάφου χωρίς οστά και κτερίσματα.

Τάφος 678: Τμήμα πυράς με υπολείμματα καμένων οστών και πέντε δακρυδόχους.

Τάφος 679: Καύση σε τεφροδόχο αγγείο.

Τάφος 680: Κεραμοσκεπής τάφος με σκελετό σε ύπτια θέση και κτερίσματα (τρεις δακρυδόχοι, μία πυξίδα με πώμα, χάλκινο κάτοπτρο, χάλκινα και οστέινα εργαλεία καλλωπισμού).

Από την ανατολική παρειά αφαιρέθηκε σφηνωμένος επιτύμβιος κιονίσκος, ο οποίος τοποθετήθηκε στο διατηρημένο τμήμα του νεκροταφείου ανατολικά της οδού. Φέρει ανάγλυφη παράσταση λουτροφόρου μέσα σε πλαίσιο και την επιγραφή:

ΕΡΜΑΓΟΡΑΣ
ΤΙΜΩΝΟΣ
ΕΡΜΕΙΟΣ
ΓΟΝΩΔΕ
ΠΟΜΠΙΔΟΥ
ΑΘΜΟΝΕΩΣ

Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν τον Ιούλιο του 2004 και αποδόθηκε στο κοινό ένας ακόμη σημαντικός αρχαιολογικός χώρος στο κέντρο της Αθήνας (Εικ. 87).

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

124. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 22-29.

125. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 65-70.

126. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 115-120.

127. Βλ. παραπάνω, σ. 268-269.

128. Τη μελέτη των στεγάστρων έκανε ο αρχιτέκτων της Εφορείας Στ. Χαλάτσης, ο οποίος και επέβλεψε τις εργασίες τοποθέτησής τους.

129. Το έργο συντήρησης και αποκατάστασης των αρχαίων έφεραν σε πέρας με επιτυχία οι Π. Τζανουλίνος, Β. Λαμπρόπουλος, Θ. Καρδάμης, Α. Αντώνιος και πλειάδα ικανών νέων συντηρητών.

130. Τη συμπληρωματική έρευνα και εξομάλυνση του χώρου πραγματοποίησε η αρχαιολόγος Ε. Γιατρουδάκη υπό την επoπτεία της υπογράφουσας.

Εικ. 87. Αθήνα. Αρχαιολογικός χώρος Πλατείας Κοτζιά. Διαμόρφωση-Ανάδειξη. Ο αρχαιολογικός χώρος μετά τη διαμόρφωσή του.

ΕΛΕΥΣΙΝΑ

2001

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Οδός Πεισιστράτου 75 (Ο.Τ. 25, οικόπεδο Π. Μπόγα)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την εφαρμογή μελέτης επέκτασης ισογείου και προσθήκης ορόφου, στα ανατολικά της υφιστάμενης οικίας αποκαλύφθηκαν στον περιορισμένο χώρο της εκσκαφής οικοδομικά λείψανα. Πρόκειται για τμήματα δύο τοίχων (τ1 και τ2) οικοδομημένων από μικρές απεστρογγυλευμένες πέτρες και χώμα που φαίνεται ότι γωνιάζουν στα ανατολικά κάτω από το άσκαφο. Σώζεται η κατώτατη στρώση του θεμελίου. Η επίχωση χαρακτηρίζεται από ελάχιστα όστρακα, χώματα σκληρά καστανόχρωμα και πολλές μικρές πέτρες που προέρχονται από το οικοδομικό υλικό των τ1 και τ2. Βρέθηκε ακέραιος μελαμβαφής λύχνος κλασικής εποχής.

Οδός Ι. Αγάθου 2 (Ο.Τ. 321, οικόπεδο Α. Αργυρίου)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την ανέγερση οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν αρχαία στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και ακολούθησε σωστική ανασκαφική έρευνα. Αποκαλύφθηκε ωοειδής δεξαμενή οικοδομημένη με τη συνήθη στη ρωμαϊκή εποχή χυτή τοιχοποιία. Στην εσωτερική επιφάνεια και στο δάπεδο φέρει ισχυρό υδραυλικό κονίαμα, πάχ. 0,02 μ. Στο κέντρο της βόρειας και νότιας πλευράς υπήρχαν βαθμίδες για τη διευκόλυνση της άντλησης του νερού.

Η επίχωση της δεξαμενής ήταν πολύ χαλαρή και περιείχε πολλά κονιάματα και κεραμίδες καθώς και πλήθος κεραμικής άβαφων χρηστικών αγγείων, όπως χείλη κάδων και χυτρών, λαιμοί αμφορέων και πίθων, τμήματα πρόχων. Όλη η κεραμική φαίνεται ότι είναι ένα ενιαίο σύνολο κλειστό και σε αρκετές περιπτώσεις τα όστρακα φαίνεται να συνανήκουν.

Η δεξαμενή τροφοδοτούνταν με νερό από πήλινο αγωγό κατεύθυνσης Α.-Δ.

Ο αγωγός αχρηστεύτηκε από την κατασκευή τετράπλευρου πηγαδιού, τμήμα του οποίου αποκαλύφθηκε σε έκταση 1,35 × 1,52 μ. εντός των ορίων του οικοπέδου, αλλά εμφανώς συνεχίζεται στο άσκαφο ανατολικά. Το πηγάδι ερευνήθηκε μέχρι βάθους 3,77 μ. από το χείλος, οπότε και βρέθηκε ο υδροφόρος ορίζοντας. Στο ίδιο περίπου σημείο άρχισαν να αναβλύζουν νερά και έξω στα νότια, που δεν επέτρεψαν την ολοκλήρωση της έρευνας και την αποκάλυψη των τοίχων μέχρι το επίπεδο έδρασης των θεμελίων τους.

Η επίχωση του πηγαδιού ήταν ιδιαιτέρως χαλαρή με κεραμική ίδιας εποχής με αυτήν της δεξαμενής χωρίς όμως να είναι σε αντίστοιχη ποσότητα. Επίσης, δεν περιείχε κονιάματα και κεραμίδες όπως η επίχωση της δεξαμενής.

Αντίθετα, ο τοίχος 1 που βρέθηκε σε βάθος -2,33 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 5,35 μ. με άξονα Β.-Ν., έχει μέγιστο πλάτος 0,55 και ύψος 0,96 μ., φαίνεται ότι ανήκει σε διαφορετικό κτίριο αρχαιότερο από τη δεξαμενή, η κατασκευή της οποίας ακύρωσε τη χρήση του. Είναι οικοδομημένος με αργούς λίθους και πηλόχωμα και φαίνεται ότι σχετίζεται με αποθέτη με έντονη καύση και ικανή ποσότητα κεραμικής ύστερης ελληνιστικής περιόδου που ερευνήθηκε στο βορειοανατολικό άκρο του.

Συμβολή των οδών Παγκάλου και Ιάκχου (Ο.Τ. 69, 1ο Δημοτικό σχολείο Ελευσίνος)

Κατά τη διάρκεια εργασιών αποκατάστασης των ζημιών που είχαν επέλθει στο κτίριο του 1ου Δημοτικού Σχολείου από το σεισμό, διανοίχθηκαν τάφροι πλ. 0,70-0,80 μ. για τη στερέωση των θεμελίων του κτιρίου.

Στην τάφρο που ανοίχθηκε επί της οδού Παγκάλου βρέθηκαν καλωδιώσεις του ΟΤΕ και δεν έγιναν περαιτέρω εργασίες. Άλλωστε, όταν τοποθετούνταν τα καλώδια στη θέση αυτή είχαν ερευνηθεί δύο τοίχοι υστερορρωμαϊκής εποχής στη συμβολή των οδών Παγκάλου και Θανασουλοπούλου[131].

Στην τάφρο που ανοίχθηκε επί της οδού Θανασουλοπούλου, δεξιά και αριστερά από την κλίμακα της κεντρικής εισόδου του σχολείου εντοπίστηκαν αρχαία και ακολούθησε σωστική ανα-

131. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 27.

σκαφική έρευνα. Ερευνήθηκαν τμήματα τοίχων όμοιας τοιχοποιίας οικοδομημένων από αργούς λίθους και χώμα που πιθανότατα σχετίζονται με λείψανα κατοίκησης ρωμαϊκών κυρίως χρόνων που έχουν ερευνηθεί στο απέναντι οικόπεδο επί της οδού Θανασουλοπούλου 2[132].

Εξαιτίας της στενότητας του χώρου, της αποσπασματικότητας των οικοδομικών λειψάνων και της στρωματογραφικής διατάραξης που επέφερε η ανοικοδόμηση του 1ου Δημοτικού σχολείου, δεν είναι δυνατό να αποσαφηνιστεί η μεταξύ τους σχέση και να αναγνωριστούν τα κτίρια στα οποία ανήκουν.

Συμβολή των οδών Κοντούλη και Θανασουλοπούλου (2ο Δημοτικό σχολείο Ελευσίνος)

Όμοιες εργασίες αποκατάστασης των ζημιών που είχαν επέλθει από το σεισμό έγιναν και στο κτίριο του 2ου Δημοτικού Σχολείου. Διανοίχθηκαν περιμετρικά του κτιρίου τάφροι πλ. 0,70-0,80 μ. για τη στερέωση των θεμελίων του.

Αρχαία βρέθηκαν στην τάφρο που ανοίχθηκε επί της οδού Θανασουλοπούλου. Ερευνήθηκαν θεμέλια τμήματα δύο τοίχων όμοιας τοιχοποιίας που βρέθηκαν σε βάθος 1,10 μ. από την επιφάνεια της οδού και συνεχίζονταν εμφανώς μέσα στις άσκαφες επιχώσεις, όπου φαίνεται ότι σχηματίζουν γωνία. Οι τοίχοι έχουν οικοδομηθεί από μεγάλου μεγέθους λίθους με αδρή λάξευση και μικρούς λίθους ανάμεσα στους αρμούς, καθώς και πηλόχωμα ως συνδετικό υλικό.

Ο τ1 έχει μήκος 1,60, πλάτος 0,70 μ. και κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Ο τ2 έχει μήκος 1,80, πλάτος 0,60 μ. και κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Η επίχωση ανάμεσα στους τοίχους είναι ιδιαίτερα σκληρή χωρίς κεραμική. Κατά τον καθαρισμό του νότιου πρανούς της τάφρου εντοπίστηκαν οστά σε τρία σημεία σε βάθος που ποικίλλει από 0,45-0,75 μ. από την αυλή. Πρόκειται για λείψανα ελεύθερων ταφών που καταστράφηκαν από το μηχανικό εκσκαφέα. Η επίχωση γύρω από τις ταφές είναι ιδιαίτερα διαταραγμένη και περιέχει σύγχρονα αντικείμενα. Επίσης, στο πρανές στα ανατολικά του τ2 υπάρχει στρώμα καταστροφής από κεραμίδες και κονιάματα πάχ. 0,40 μ. και τετράπλευρος πήλινος αγωγός.

Τα εν λόγω οικοδομικά λείψανα πιθανότατα σχετίζονται με λείψανα κατοίκησης ρωμαϊκών κυρίως χρόνων που έχουν ερευνηθεί στο γειτονικό οικοδομικό τετράγωνο[133].

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ

132. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 37, οικόπεδο Γ. Πανταζή.

133. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 51-53, Ο.Τ. 67, οικόπεδο Μισσού· *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 105-108.

ΜΕΓΑΡΑ

2003

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Ενοικιάστηκε κτίριο δίπλα στο μουσείο για τη στέγαση των αποθηκών και του έργου της συντήρησης, ώστε η συντήρηση και τακτοποίηση των αρχαίων να γίνονται με τις συνθήκες που απαιτούν οι σύγχρονες προδιαγραφές.

Άρχισαν οι εργασίες ετοιμασίας για τη μεταφορά των αρχαίων από το ένα κτίριο στο άλλο με στόχο να καταγραφεί όλο το υλικό που υπάρχει στην αποθήκη. Ολοκληρώθηκε η καταγραφή των λιθίνων και η καταγραφή της κεραμικής από τις σωστικές ανασκαφές του έτους 1994 μέχρι το 1996, Α5580-Α5933.

Στο Μουσείο Μεγάρων αφαιρέθηκαν μεγάλα ξύλινα ταμπλό που είχαν τοποθετηθεί ως διαχωριστικά στις αίθουσες Γ΄ και Δ΄ του πρώτου ορόφου, γιατί είχαν διαβρωθεί από την υγρασία. Οι ενημερωτικές πινακίδες που είχαν τοποθετηθεί στα ξύλινα ταμπλό μεταφέρθηκαν στους τοίχους δίπλα στις προθήκες με τις οποίες σχετίζονται.

Επίσης, έγινε αλλαγή στην αίθουσα Γ΄, όπου εκτίθενται ευρήματα από τα νεκροταφεία της πόλης, που επέτρεψε να γίνει συστηματικότερη η κατάταξη του υλικού από τον 8ο αι. π.Χ. έως τη ρωμαϊκή εποχή, ώστε να μπορεί ο επισκέπτης να παρακολουθεί τις αλλαγές στον τρόπο ταφής και τα ταφικά έθιμα παράλληλα με την εξέλιξη της κεραμικής.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ

2003

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ (Εικ. 88)

1. Οδός Θερμοπυλών 1 (Ο.Τ. 326, οικόπεδο Μ. Κατρακούλη)

Στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών τμήμα του τείχους της πόλης κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ. σε μήκος 15 και πλάτος 5,35 μ., οικοδομημένο με το έμπλεκτο σύστημα δόμησης. Η βόρεια και νότια παρειά έχουν οικοδομηθεί με ογκόλιθους από ψαμμίτη (Εικ. 89). Οι ογκόλιθοι της βόρειας παρειάς, διαστ. έκαστος 1,40×0,70 μ. φέρουν λαξευμένη περιτένεια στις τρεις πλευρές (Εικ. 90). Το γέμισμα του τείχους έχει γίνει από αργούς λίθους μικρού μεγέθους και χώμα. Στην άνω επιφάνεια βρέθηκαν στη θέση τους σε τέσσερα σημεία ωμόπλινθοι αλλά και στρώση ωμής πλίνθου πάχ. 0,10-0,13 μ. που καταλαμβάνει όλο το ανατολικό πλάτος του τείχους. Εκτός από την υποθεμελίωση ύψ. 1,10-1,20 μ. από αργούς λίθους μετρίου μεγέθους και χώμα, σώζεται η ευθυντηρία και ο κατώτατος δόμος. Πρόχειρη επισκευή του τείχους

Εικ. 88. Μέγαρα. Γενικός τοπογραφικός χάρτης, όπου σημειώνονται οι ανασκαφέντες το 2003 χώροι. 1. Οδός Θερμοπυλών 1, Ο.Τ. 326. 2. Θέση Τάχι, Ανώνυμη οδός, Ο.Τ. 656. 3. Οδός Αλεποχωρίου, Ο.Τ. 623. 4. Οδός Θεαγένους, Ο.Τ. 331-332. 5. Οδός Χανίου, Ο.Τ. 422.

Εικ. 89. Μέγαρα. Οδός Θερμοπυλών 1. Άποψη του τείχους από Δ.

Εικ. 90. Μέγαρα. Οδός Θερμοπυλών 1. Βόρεια όψη του τείχους.

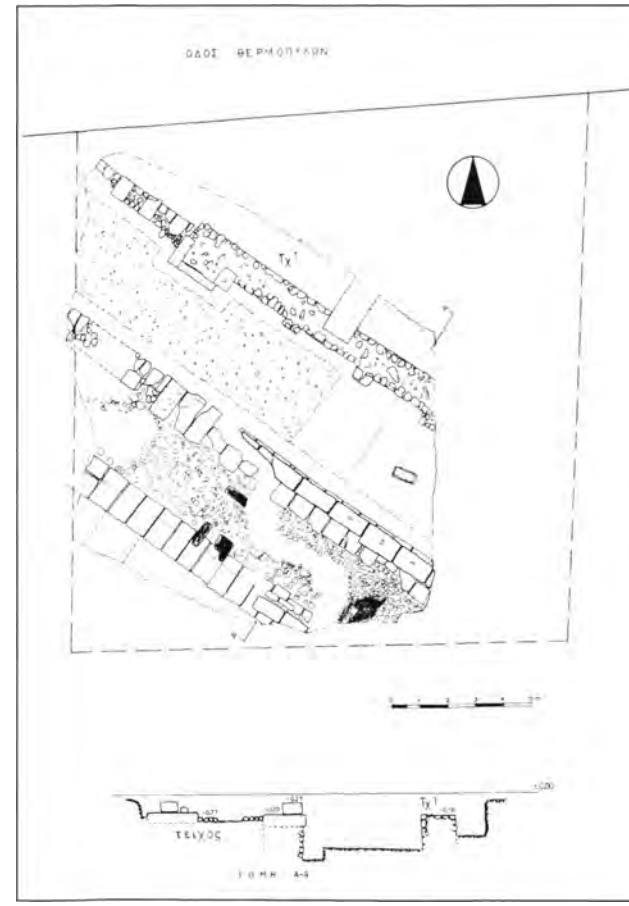
έχει γίνει δυτικά της βόρειας παρειάς, όπου υπάρχουν συμπληρώσεις από αργούς λίθους μεγάλου μεγέθους. Αντίθετα, η νότια παρειά στο ίδιο σημείο αποκαλύφθηκε με υποθεμελίωση αντίστοιχη με αυτήν της βόρειας παρειάς και στο ίδιο βάθος (Εικ. 91).

Αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό είναι το ιδιαίτερα ευρύ πλάτος του τείχους που πιθανότατα δικαιολογείται από την έλλειψη προτειχίσματος[134]. Τόσο από την κεραμική όσο και από την αρχιτεκτονική πιθανότατα χρονολογείται προς το τέλος του 4ου αι. π.Χ.

Παράλληλα με το τείχος και σε απόσταση από αυτό 4,16 μ. αποκαλύφθηκε αναλημματικός τοίχος Τχ1 που φαίνεται ότι συγκρατούσε τις ωθήσεις του ρέματος της Έξω Βρύσης, το οποίο πιθανότατα είχαν αξιοποιήσει ως φυσική τάφρο. Η νότια παρειά του Τχ1 έχει θεμελιωθεί στο ίδιο βάθος με την υποθεμελίωση του τείχους και σώζεται σε ύψος 1,20 μ., ενώ η βόρεια μόλις που σώζεται σε δύο σειρές λίθων στο ίδιο ύψος με την ευθυντηρία του τείχους. Ο Τχ1 έχει πλάτος 1,23 μ. και είναι οικοδομημένος από αργούς λίθους, υλικό σε β΄ χρήση (κίονες και τμήματα λιθοπλίνθων) και χώμα. Κατά μήκος της νότιας παρειάς του Τχ1 υπάρχουν ορθογώνιες αντηρίδες (Εικ. 92).

Ανάμεσα στο τείχος και στον τ1 ερευνήθηκαν τέσσερις ταφές, εκ των οποίων οι δύο παιδικές. Ο ένας παιδικός ενταφιασμός είχε γίνει σε πήλινη σαρκοφάγο στον πυθμένα της οποίας απεικονιζόταν με ερυθρά βαφή φαλλός. Εκτός από ένα ληκύθιο του 5ου αι. π.Χ. και ένα οξειδωμένο νόμισμα δεν βρέθηκαν άλλα κτερίσματα.

Το τείχος διατηρήθηκε ορατό και επισκέψιμο.

Εικ. 91. Μέγαρα. Οδός Θερμοπυλών 1. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

134. Στις μέχρι σήμερα ανασκαφές δεν υπερβαίνει σε πλάτος τα 4 μ. (συνήθως 3,50-3,70 μ.), πρβλ. Π. Ζορίδης, Τα αρχαία τείχη των Μεγάρων, *ΑΕ* 1985, σ. 217-236.

Εικ. 92. Αθήνα. Μέγαρα. Οδός Θερμοπυλών 1. Νότια όψη του αναλημματικού τοίχου Τχ1.

2. Θέση Τάχι. Ανώνυμη οδός (Ο.Τ. 656, οικόπεδο Θ. Σάλτα)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται βόρεια της οδού Αλεποχωρίου, στην περιοχή Τάχι και εκτός του οριοθετημένου αρχαιολογικού χώρου των Μεγάρων, αποκαλύφθηκαν σχεδόν επιφανειακά τάφοι (μέγ. βάθ. 0,30 μ. από την επιφάνεια της οδού). Πρόκειται για τμήμα του νεκροταφείου που έχει εντοπιστεί στα βόρεια των τειχών της αρχαίας πόλης.

Συνολικά ερευνήθηκαν 28 τάφοι. Εκτός από τέσσερις παιδικούς, οι υπόλοιποι περιείχαν ενταφιασμούς ενηλίκων. Στους τάφους 1 και 24 είχαν γίνει τρεις ενταφιασμοί, δύο ενταφιασμοί στους τάφους 11 και 17 ενώ στη δυτική πλευρά του τάφου 3 βρέθηκε ανακομιδή οστών.

Όλοι οι ενταφιασμοί είχαν γίνει σε σαρκοφάγους από κογχυλιάτη λίθο. Από τον ίδιο λίθο ήταν κατασκευασμένες και οι καλυπτήριες πλάκες, οι οποίες έφεραν στο πλάι τετράπλευρες εγκοπές που χρησίμευαν στη μεταφορά, ανάρτηση και τοποθέτησή τους. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί σε ύπτια εκτεταμένη στάση με τα χέρια παράλληλα στο σώμα και το κρανίο ανατολικά ή βόρεια ανάλογα με τον προσανατολισμό του τάφου.

Η χρονολόγηση των τάφων χωρίς κτερίσματα καθώς και των τάφων 1 και 22 που περιείχαν μόνο μεταλλικά αντικείμενα είναι προβληματική. Η πρώτη εξέταση του υλικού από τους υπόλοιπους τάφους δείχνει ότι το νεκροταφείο χρησιμοποιήθηκε στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ., στον 3ο-2ο αι. π.Χ., και, τέλος, τέσσερις ενταφιασμοί χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο.

Ι. Α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.: Οι τάφοι 4, 6, 20, 21 και 26 είναι πρωιμότεροι, χρονολογούνται στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. και περιείχαν κτερίσματα που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Τάφος 4: Ενταφιασμός παιδιού. Βρέθηκαν ειδώλιο πεπλοφόρου γυναικείας μορφής, προτομή γυναικείας μορφής και τμήματα αυγού ανάμεσα στα οστά των πελμάτων.

Τάφος 6: Περιείχε ενταφιασμό δύο ενηλίκων. Βρέθηκαν κορινθιακή κοτύλη (Α6136), κύλικα με αλυσίδα όρθιων ανθεμίων στη ζώνη των λαβών (Α6133), μελανόμορφη λήκυθος με παράσταση διονυσιακής σκηνής (Α6134) και λήκυθος της Ομάδας των Πετεινών που φέρει στο σώμα παράσταση τριών γενειοφόρων με χιτωνίσκο που κουβαλούν πέτρες (Α6135).

Εικ. 93. Μέγαρα. Θέση Τάχι. Ανώνυμη οδός. Τάφος 21.

Τάφος 20: Ενταφιασμός ενήλικα. Βρέθηκε λήκυθος με γραμμικά κοσμήματα ακτινών, μαιάνδρου και δικτυωτού σε λευκό βάθος (Α6137).

Τάφος 21: Ενταφιασμός παιδιού. Ήταν ο πιο πλούσια κτερισμένος τάφος (Εικ. 93). Βρέθηκαν 21 αγγεία που χρονολογούνται στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. (Α6138-6158).

Λήκυθος με μελανόμορφη παράσταση Αμαζόνων και Αθηνάς που μάχεται με γίγαντα (Α6138). Λήκυθος με παράσταση ζεύγους σε κλίνη (Διόνυσος και Αριάδνη) πλαισιωμένου από γυναικείες μορφές που κρατούν στεφάνι (Α6140). Λήκυθος της Ομάδας των Πετεινών. Στον ώμο πετεινός ανάμεσα σε κισσόφυλλα. Στο σώμα ο Ηρακλής ετοιμάζεται να επιτεθεί με ξίφος στο λιοντάρι της Νεμέας, ενώ ο Ιόλαος οπισθοχωρεί (Α6142).

Λήκυθος με μελανόμορφη διακόσμηση σε λευκό βάθος με θέμα αναχώρηση θεοτήτων με άρμα (Α6149). Λήκυθος στον τύπο της καπνοδόχου με μελανόμορφη παράσταση αδιάγνωστη (Α6152). Δύο μελανόμορφα ληκύθια με τρία όρθια ανθέμια (Α6153-6158).

Κοτυλίσκες (Α6136, 6141, 6143-6156, 6151, 6154-6157). Κορινθιακή κοτύλη με μελανόμορφη παράσταση σειρήνας πλαισιωμένης από σφίγγες (Α6147). Πυξίδα (Α6150).

ΙΙ. Τέλη 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ.: Από τους εννέα τάφους που χρονολογούνται στα τέλη του 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ. ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι 2, 11, 15.

Εικ. 94. Μέγαρα. Θέση Τάχι. Ανώνυμη οδός. Τάφοι 27 και 28.

Τάφος 2: Ενταφιασμός ενήλικα. Ατρακτόσχημα μυροδοχεία είχαν τοποθετηθεί μαζί με άλλα αγγεία στο κρανίο, στα δάχτυλα των χεριών και στη λεκάνη του νεκρού. Τέλος, στο αριστερό πόδι είχαν εναποτεθεί μία μικρή οινοχόη και δύο μυροδοχεία. Στη θέση του θώρακα βρέθηκαν 17 χρυσά φύλλα ελιάς.

Τάφος 11: Δύο ενταφιασμοί ενηλίκων. Βρέθηκαν λείψανα υφάσματος στο στήθος και τα πόδια του ενός νεκρού, 30 πήλινα ατρακτόσχημα μυροδοχεία, μολύβδινος κατάδεσμος, σιδερένια στλεγγίδα, λάγυνος, στάμνος.

Τάφος 15: Ενταφιασμός παιδιού. Ο σκελετός μέχρι το ύψος της λεκάνης ήταν καλυμμένος από ατρακτόσχημα μυροδοχεία ενώ άλλα βρίσκονταν τοποθετημένα κατά μήκος του δεξιού ποδιού και ανάμεσα στα πόδια. Συνολικά βρέθηκαν 68 ακέραια μυροδοχεία. Βρέθηκαν επίσης 22 χρυσά φύλλα ελιάς, από τα οποία τα 11 ήταν ορατά στο θώρακα ενώ τα υπόλοιπα βρέθηκαν κατά την περισυλλογή των οστών της σπονδυλικής στήλης.

ΙΙΙ. Ρωμαϊκή εποχή: Οι τάφοι 24, 25, 27 και 28 χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή. Οι τάφοι 27 και 28 περικλείονταν από ταφικό περίβολο οικοδομημένο από μεγάλους ογκόλιθους από ψαμμίτη (Εικ. 94). Ήταν διαταραγμένοι από την αρχαιότητα με επίχωση που περιείχε όστρακα ρωμαϊκής εποχής ανακατεμένα με οστά. Από τα κτερίσματα είχαν διασωθεί γυάλινα μυροδοχεία, χάλκινα νομίσματα, έξι φύλλα χρυσού και τμήματα στλεγγίδων.

3. Οδός Αλεποχωρίου (Ο.Τ. 623, οικόπεδο Στ. Μώλου)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στο παραπάνω οικόπεδο, έναντι του κτιρίου των 3ου και 9ου Δημοτικού σχολείου, αποκαλύφθηκαν αρχαία. Ερευνήθηκαν οκτώ τάφοι που χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ., εκτός από τον τάφο 1 που χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή.

Επρόκειτο για επτά ενταφιασμούς ενηλίκων και έναν παιδικό που εκτείνονταν στο βόρειο όριο του οικοπέδου και προχωρούσαν κάτω από το άσκαφο της βόρειας όμορης ιδιοκτησίας. Αποτελούν τμήμα του νεκροταφείου που ερευνήθηκε και στο ανωτέρω οικόπεδο ιδιοκτησίας Σάλτα και εκτείνεται βόρεια των τειχών της πόλης. Όλες οι ταφές είχαν γίνει σε πώρινες σαρκοφάγους, εκτός από τον τάφο 1 που ήταν κιβωτιόσχημος.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχαν οι:

Τάφος 2: Δύο ενταφιασμοί ενηλίκων πλούσια κτερισμένοι. Βρέθηκαν λήκυθοι με μελανόγραφη διακόσμηση σε λευκό βάθος με κλάδο κισσού πλαισιωμένο από αβακωτό κόσμημα ή με αντιθετικά διατεταγμένα ανθέμια.

Λήκυθοι με μελανόγραφη διακόσμηση τριών όρθιων ανθεμίων που εναλλάσσονται με κλειστά άνθη λωτού (Α6161-Α6164). Λήκυθος μελανόμορφη με παράσταση τεθρίππου με ηνίοχο και δίπλα του πολεμιστή που εφορμά με δόρυ και ασπίδα (αποβάτης) (Α6160). Κύλικα με μελανόμορφη παράσταση Διονύσου καθιστού σε δίφρο πλαισιωμένου από Μαινάδες και Σατύρους (Α6159). Κύλικες με όρθια ανθέμια (Α6162).

Ειδώλια ιστάμενων γυναικείων μορφών που κρατούν προσφορές στο στήθος. Γυναικείες προτομές.

Τάφος 6: Ενταφιασμός παιδιού πλούσια κτερισμένος σε σαρκοφάγο μεγάλου μεγέθους (πιθανώς δευτερογενής ταφή). Τα κτερίσματα, κυρίως ειδώλια, ήταν τοποθετημένα γύρω από τον παιδικό σκελετό. Βρέθηκαν δύο λήκυθοι με διακόσμηση φύλλων κισσού σε λευκό βάθος (Α6170), λήκυθος με μελανόγραφα ανθέμια σε λευκό βάθος (Α6169), λήκυθος μελανόγραφη με ανθέμια (Α6171), τρία ειδώλια γυναικείων μορφών και δύο εντυπωσιακά ειδώλια Σειρήνων.

Στα βορειοδυτικά της εκσκαφής αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,20 μ. τοίχος τ1, σε βάθος 2,10 μ. από την οδό Αλεποχωρίου. Ο ανώτερος σωζόμενος δόμος έχει κατασκευαστεί από όμοιες τετραγωνισμένες λιθοπλίνθους. Ο δεύτερος εκ των άνω δόμος από άνισους τετραγωνισμένους λίθους, πολλοί από τους οποίους σε β' χρήση. Η υποθεμελίωση σώζει δύο επίσης δόμους μικρότερου ύψους και πρόχειρης κατασκευής με οικοδομικό υλικό από τμήματα σαρκοφάγων και καλυπτήριων πλακών. Σε πολλά σημεία έχουν χρησιμοποιηθεί εμβόλιμοι αργοί λίθοι. Βρέθηκε σε μήκος 4,20 μ., σώζεται σε ύψος 1,10 μ., έχει πλάτος 0,40 μ. και συνεχίζεται στο άσκαφο της διπλανής ιδιοκτησίας. Προφανώς αποτελεί τμήμα ταφικού περιβόλου καθώς διακρίνεται και επιφάνεια καλυπτήριων πλακών τάφων που βρίσκονται στην όμορη ιδιοκτησία. Τα λιγοστά κινητά ευρήματα που συλλέχθηκαν κατά την αποκάλυψη του τοίχου δεν επιτρέπουν την ασφαλή χρονολόγησή του.

Έξω από τον τάφο 1 βρέθηκε τμήμα μαρμάρινης ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης, που φέρει επιγραφή σε δύο στίχους (ΒΕ 362):

ΕΥΦΡΑ
ΙΣΩΣ

4. Οδός Θεαγένους (Ο.Τ. 331-332, οικόπεδο Επισκοπής Ιεράς Μητροπόλεως Μεγάρων και Σαλαμίνος)

Στα βόρεια του λόφου της Καρίας κατά τη διάρκεια εκσκα-

Εικ. 95. Μέγαρα. Οδός Θεαγένους. Οικοδομικά λείψανα.

Εικ. 96. Μέγαρα. Οδός Θεαγένους. Απιόσχημη δεξαμενή.

φής για την κατασκευή περίφραξης και πλακόστρωσης του αύλειου χώρου του ναού των Αγίων Λαυρεντίου και Νικίου του Μεγαρέως, στο οικόπεδο Επισκοπής Ιεράς Μητροπόλεως Μεγάρων και Σαλαμίνος, στο τέρμα της οδού Θεαγένους, αποκαλύφθηκαν αρχαία. Ακολούθησε σωστική ανασκαφική έρευνα και ερευνήθηκαν μικρά τμήματα ορθογώνιων χώρων και τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου.

Τα αποκαλυφθέντα τμήματα τοίχων, όμοιας τοιχοποιίας από αργούς λίθους και πηλόχωμα, βρέθηκαν κάτω από στρώμα καταστροφής με λίθους από το οικοδομικό υλικό και κεραμίδες. Από την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής στο χώρο Α΄ βρέθηκε πλήθος άβαφης χρηστικής κεραμικής κλασικών χρόνων από μεγάλα κυρίως χονδροειδή σκεύη, οξυπύθμενους αμφορείς, λεκάνες, καθώς και όστρακα λεπτών αγγείων αττικών και κορινθιακών εργαστηρίων, όπως κοτύλες, σκύφοι, πινάκια, φιαλίδια, λύχνοι με ανοιχτό δίσκο και μελαμβαφείς όλπες (Εικ. 95). Επίσης, συλλέχθηκαν όστρακα που συνανήκουν σε καλυκωτό κρατήρα που σώζει τμήμα ερυθρόμορφης παράστασης του α΄ μισού του 4ου αι. π.Χ.

Εκτός από τα οικοδομικά λείψανα, ερευνήθηκε μικρή απιόσχημη δεξαμενή σκαλισμένη στο βράχο (Εικ. 96) και αγωγός λίθινος με κάλυψη από πλάκες κογχυλιάτη. Όμως εξαιτίας της στενότητας του χώρου (η ανασκαφή περιορίστηκε στο σκάμμα της περίφραξης) και της αποσπασματικότητας των οικοδομικών λειψάνων δεν είναι δυνατό να αποσαφηνιστεί ακριβώς η χρήση των χώρων. Πιθανότατα πρόκειται για αποθηκευτικό χώρο κατοικίας.

5. Οδός Χανίου (Ο.Τ. 422, οικόπεδο Ν. Λούκου)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για τη διάνοιξη βόθρου στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,15 μ. από την επιφάνεια στα πρανή της εκσκαφής, δύο τάφοι, μέρος των οποίων είχε καταστραφεί από το μηχανικό εκσκαφέα. Οι τάφοι ήταν διαταραγμένοι από την αρχαιότητα με επίχωση που περιείχε όστρακα μελαμβαφών αγγείων.

Ο νεκρός του τάφου Ι είχε εναποτεθεί σε ύπτια στάση με το κεφάλι στα ανατολικά σε σαρκοφάγο από κογχυλιάτη λίθο με καλυπτήριες πλάκες από το ίδιο υλικό. Από τα κτερίσματα σώθηκε μόνο μία μικρή χάντρα από φαγεντιανή. Ο νεκρός του τάφου ΙΙ είχε εναποτεθεί σε όρυγμα σκαλισμένο στο φυσικό βράχο με καλυπτήριες από κογχυλιάτη λίθο. Από τα κτερίσματα σώθηκαν ένα βολβόσχημο μυροδοχείο και μικρή άβαφη πυξίδα με ψιμύθια στο εσωτερικό της.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ

2003

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Κρήνη «Θεαγένους»

Ο αρχαιολογικός χώρος της Κρήνης του «Θεαγένους» βρίσκεται στο κέντρο της σύγχρονης πόλης, στην οδό Μωραΐτου, και αποτελεί το μοναδικό επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο των Μεγάρων. Ήδη από το προηγούμενο έτος είχε εκπονηθεί μελέτη που προέβλεπε την κατεδάφιση της απαλλοτριωμένης οικίας Παπασταμάτη στα νοτιοανατολικά του μνημείου, την κατασκευή τοίχων αντιστήριξης και την τοποθέτηση κιγκλιδωμάτων στις οδούς Οδυσσέως και Θεόγνιδος, καθώς και τον ευπρεπισμό της όμορης κατοικίας Πιπιλή.

Η κατεδάφιση της οικίας και η κατασκευή του αναλημματικού τοίχου της οδού Οδυσσέως ολοκληρώθηκαν κατά το παρελθόν έτος. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 11,90 μ. η δυτική παρειά αρχαίου τοίχου κατεύθυνσης Β.-Ν., στον άξονα δηλαδή της

Εικ. 97. Μέγαρα. Κρήνη «Θεαγένους». Αρχιτεκτονικό υλικό.

οδού Οδυσσέως και του σύγχρονου τοίχου αντιστήριξης. Μέχρι ύψους 1,16 μ. είναι οικοδομημένος κατά το λέσβιο σύστημα δόμησης. Σώζεται σε μέγιστο ύψος 2,32 και ελάχιστο 0,92 μ. Στα βόρεια σώζει και τμήμα από ισόδομο τρόπο δόμησης, μήκ. 8,80 και ύψ. 1,10 μ. από μαλακό πωρόλιθο. Πιθανότατα αποτελούσε ανάλημμα οδού της κλασικής περιόδου που διέσχιζε τις παρυφές του λόφου της Καρίας.

Φέτος ολοκληρώθηκε η κατασκευή των τοίχων αντιστήριξης κατά μήκος των οδών Οδυσσέως και Θεόγνιδος και τοποθετήθηκαν τα κιγκλιδώματα. Επιχρίστηκαν και βάφτηκαν τα μέτωπα της όμορης ιδιοκτησίας Πιπιλή. Έγινε καθαρισμός από τα μπάζα της κατεδαφισμένης οικίας Παπασταμάτη και ακολούθησε ανασκαφική έρευνα στο χώρο που κατελάμβανε η κατεδαφισμένη οικία. Δυστυχώς όμως, παρά τις ελπίδες μας για τη συλλογή πληροφοριών σχετικά με την πρόσοψη της κρήνης, τα υπόγεια του κτιρίου είχαν καταστρέψει τις αρχαιότητες. Αποκαλύφθηκε μόνον ένα μικρό τμήμα λιθόστρωτου δαπέδου στον άξονα Α.-Δ., όπως και η οδός Θεόγνιδος που πιθανότατα αποτελεί κατάστρωμα λιθόστρωτου δρόμου ή τμήμα λιθόστρωτης αυλής της κρήνης.

Επίσης, τακτοποιήθηκε το αρχαίο οικοδομικό υλικό που ήταν συσσωρευμένο μέσα στο χώρο, ταξινομήθηκε κατά είδος και τα χαρακτηριστικότερα αρχιτεκτονικά μέλη καταγράφηκαν στο ευρετήριο λιθίνων του μουσείου (Εικ. 97).

Για την προστασία του μνημείου τοποθετήθηκε διάδρομος για τους επισκέπτες και έγιναν περιορισμένης κλίμακας, αλλά εξαιρετικά αναγκαίες, επεμβάσεις στα επιχρίσματα των τοίχων που κινδύνευαν να αποκολληθούν.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ

2004

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ (Εικ. 98)

1. Συμβολή των οδών Ευπαλίνου 21 και Ανωνύμου (Ο.Τ. 436, οικόπεδο Χρ. Κολιαλή)

Κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών στο παραπάνω οικόπεδο βρέθηκαν αρχαία. Αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,60 μ. από το κατάστρωμα της οδού Ευπαλίνου το Προτείχισμα του τείχους της αρχαίας πόλης[135]. Ερευνήθηκε σε μήκος 15,90 μ. και σώζεται σε 7 δόμους, συνολ. ύψ. 3,17 μ. Είναι οικοδομημένο από λιθοπλίνθους γκριζωπού πωρόλιθου κατά το ισόδομο σύστημα. Έχει πλάτος 0,55 και κάθε δόμος έχει ύψος 0,45 μ. Ο ανώτερος δόμος έφερε σημεία καταστροφής από την αρχαιότητα (Εικ. 99-100).

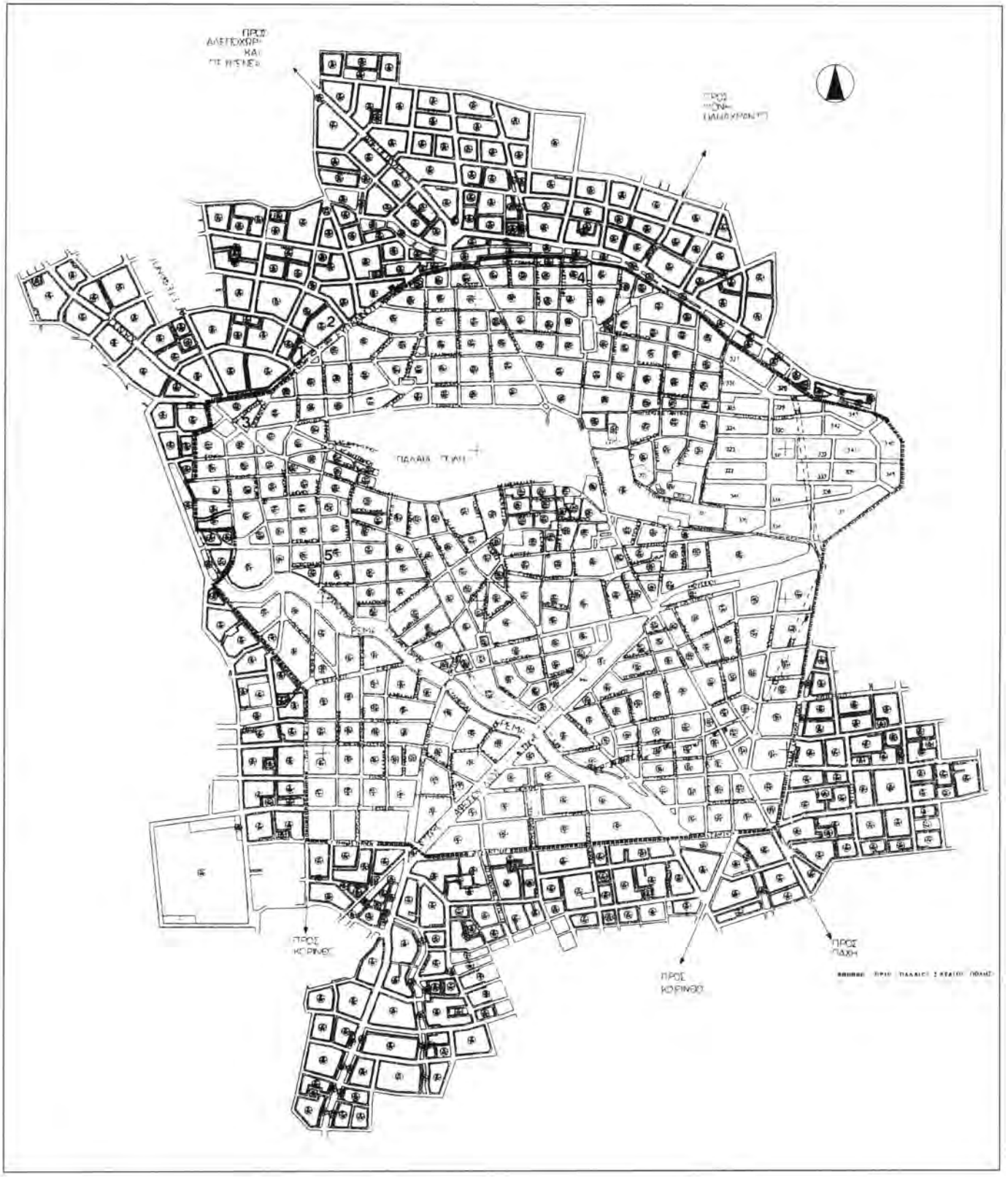
Στο ανατολικό άκρο του οικοπέδου σε επαφή με τη βόρεια εξωτερική όψη του Προτειχίσματος διαμορφώνεται κλίμακα ύψους 9 αναβαθμών (συνολικό ύψος: 2,40 μ.). Έκαστος αναβαθμός έχει πλάτος 0,72 και ύψος 0,25 μ. Τόσο η κλίμακα όσο και το Προτείχισμα εδράζονταν στο φυσικό έδαφος και είχαν οικοδομηθεί από κοινού (οι αναβαθμοί είτε λαξεύονταν σε λιθοπλίνθους από πωρόλιθο, το ύψος των οποίων αντιστοιχεί στο ύψος κάθε δόμου του Προτειχίσματος, είτε δημιουργούνταν με την προσθήκη λιθοπλίνθου από κογχυλιάτη λίθο).

Οι επιχώσεις ήταν φτωχές σε κεραμική. Στην επίχωση του Προτειχίσματος βρέθηκαν όστρακα χρηστικών αγγείων (αμφορείς, λεκάνες). Τα όστρακα που περισυνελέγησαν από την τάφρο θεμελίωσης του Προτειχίσματος (χρηστικών κλειστών αγγείων, τμήμα λαιμού αμφορέα, βάση μελαμβαφούς αγγείου πόσεως και όστρακο χείλους μελαμβαφούς σκύφου), τοποθετούν την κατασκευή του στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

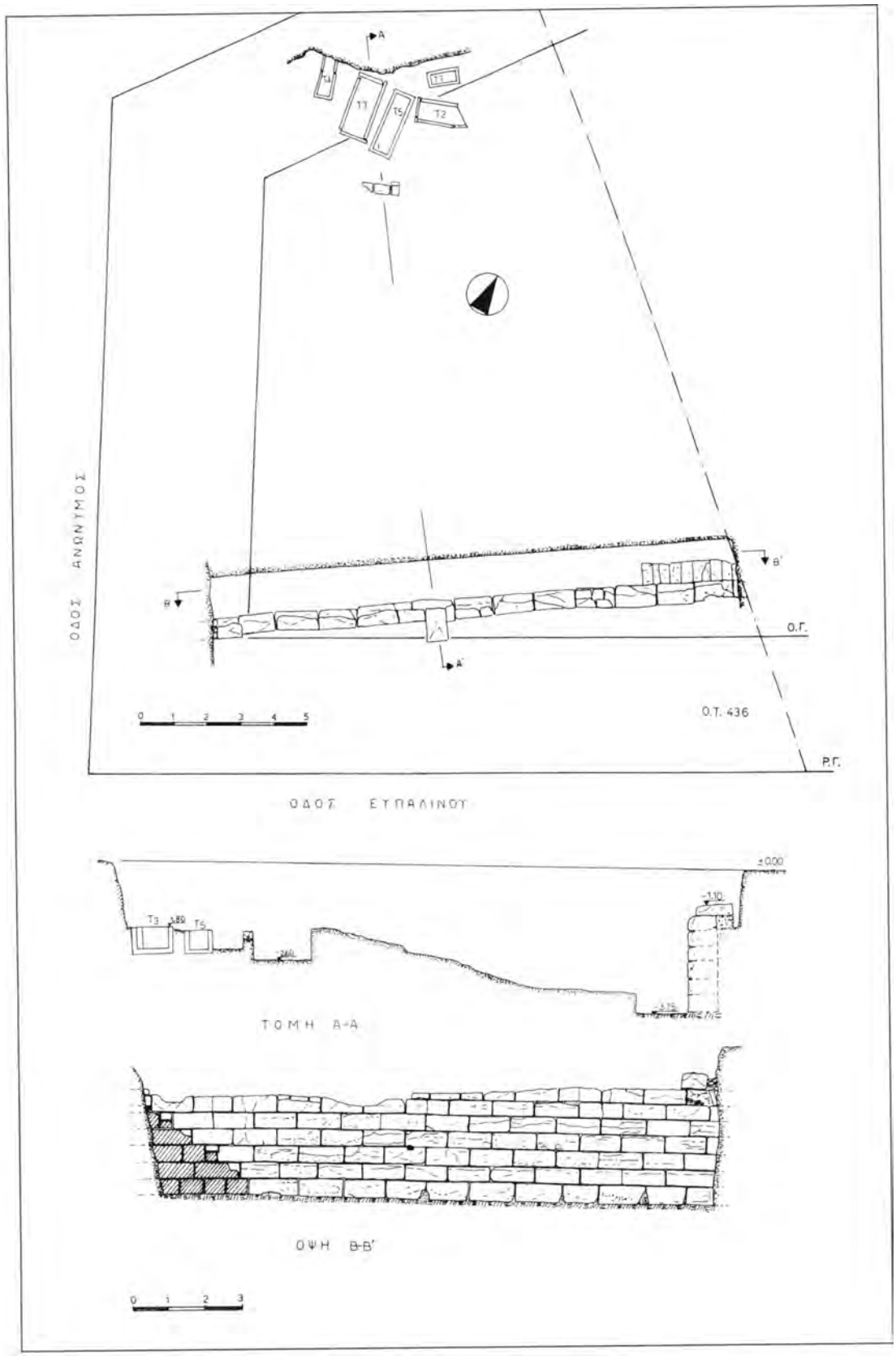
Στο σημείο έδρασης του τρίτου κατώτερου δόμου του Προτειχίσματος (σε βάθος -2,38 μ. από το κατάστρωμα της οδού Ευπαλίνου) αποκαλύφθηκε δάπεδο από πατημένο υπόλευκο χώμα το οποίο θα αποτελούσε το δάπεδο χρήσης του χώρου. Οι δύο κατώτεροι δόμοι της θεμελίωσης του Προτειχίσματος, κάτω από το δάπεδο, δεν θα ήταν ορατοί, όπως μαρτυρεί και η αμελής επεξεργασία των λιθοπλίνθων που τους αποτελούν. Το δάπεδο αντιστοιχούσε στο μέσο περίπου του ύψους του τρίτου κατώτερου αναβαθμού της κλίμακας, το οποίο σημαίνει ότι και οι δύο κατώτεροι αναβαθμοί δεν ήταν επίσης ορατοί.

Σε απόσταση 13 μ. βόρεια του Προτειχίσματος αποκαλύφθηκε, σε βάθος -0,50 έως -1,10 μ. από το κατάστρωμα της

135. Τμήματα του αρχαίου Προτειχίσματος έχουν ερευνηθεί στα βόρεια και βορειοδυτικά της πόλης το 1977, 1979 και το 1983, βλ. Ζορίδης, ό.π. (υποσημ. 134), σ. 230-232· *ΑΔ* 32 (1977): Χρονικά, σ. 69· 38 (1983): Χρονικά, σ. 30.

Εικ. 98. Μέγαρα. Γενικός τοπογραφικός χάρτης όπου σημειώνονται οι ανασκαφέντες το 2004 χώροι. 1. Συμβολή των οδών Ευπαλίνου 21 και Ανωνύμου, Ο.Τ. 436. 2. Οδός Ευπαλίνου 47, Ο.Τ. 439. 3. Οδός Ευπαλίνου 1, Ο.Τ. 227. 4. Οδός Θησέως 12, Ο.Τ. 267. 5. Οδός Δογάνη 41, Ο.Τ. 191.

Εικ. 99. Μέγαρα. Συμβολή των οδών Ευπαλίνου 21 και Ανωνύμου. Κάτοψη, τομή και όψη της ανασκαφής.

Εικ. 100. Μέγαρα. Συμβολή των οδών Ευπαλίνου 21 και Ανωνύμου. Βόρεια όψη του Προτειχίσματος.

Εικ. 101. Μέγαρα. Συμβολή των οδών Ευπαλίνου 21 και Ανωνύμου. Άποψη της ανασκαφής από Β.

οδού Ευπαλίνου, συστάδα 5 τάφων, εκ των οποίων οι τρεις είναι σαρκοφάγοι και οι δύο κιβωτιόσχημοι (Εικ. 101). Όλοι οι ενταφιασμοί είχαν γίνει σε ύπτια εκτεταμένη στάση. Οι τάφοι συνεχίζονται στο άσκαφο βόρεια του οικοπέδου[136].

Τάφος 1: Σαρκοφάγος από λευκό πωρόλιθο. Περιείχε έναν παιδικό ενταφιασμό κτερισμένο με κοτυλίσκη (Α6801) που έφερε στη ζώνη των λαβών οριζόντια τεθλασμένη γραμμή. Α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 2: Κιβωτιόσχημος κατασκευασμένος με πλάκες από κογχυλιάτη λίθο. Περιείχε ενταφιασμό ενήλικα χωρίς κτερίσματα.

Τάφος 3: Κιβωτιόσχημος με πλάκες από πωρόλιθο. Περιείχε 11 ενταφιασμούς ενηλίκων και έναν εγχυτρισμό. Ο εγχυτρισμός ήταν η πρωιμότερη ταφή και χρονολογείται στον 6ο αι. π.Χ. Περιείχε τα αγγεία: Α6805: Κοτύλη με μελανόμορφη διακόσμηση. Στο σώμα ζώνη με βοοειδή. Α6804: Αβαφές μόνωτο κύπελλο. Α6803: Χειροποίητη άβαφη οινοχόη με εγχάρακτη διακόσμηση.

Η οψιμότερη από τις 11 ταφές του Τάφου 3 ήταν ενταφιασμός ενήλικα κτερισμένος με αμφορέα με πώμα (Α6802) και πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Δύο χάλκινες περόνες κτέριζαν τον ενταφιασμό 7, ενώ ένα σιδερένιο δακτυλίδι τον ενταφιασμό 4. Εκτός από τους ενταφιασμούς, ο τάφος περιείχε ανακομιδές παραμερισμένες στη βόρεια στενή πλευρά του ανάμεσα στις οποίες υπήρχε μια αβαφής χειροποίητη οινοχοΐσκη.

Νότια του τάφου βρέθηκαν τμήματα ειδωλίου όρθιας γυναικείας μορφής στον τύπο της πεπλοφόρου του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 4: Σαρκοφάγος από λευκό πωρόλιθο. Περιείχε δύο παιδικούς ενταφιασμούς. Η ταφή 2 είχε κτεριστεί με δύο χάλκινα ενώτια, τρία ειδώλια ζώων σε κακή κατάσταση διατήρησης και μία μελανόμορφη λήκυθο με αβακωτό κόσμημα που πλαισιώνει κλάδο κισσού σε λευκό βάθος, 5ος αι. π.Χ. (Α6806).

Τάφος 5: Σαρκοφάγος από λευκό πωρόλιθο. Περιείχε τρεις ενταφιασμούς ενηλίκων. Η ταφή 1 είχε κτεριστεί με χάλκινο νόμισμα και έναν αμφορέα του τέλους του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ. Οι υπόλοιπες ταφές είχαν κτεριστεί με δύο κυάθια και έναν μικρογραφικό λύχνο του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ., χωρίς να είναι σαφές σε ποια ταφή αντιστοιχούν, καθώς εντοπίστηκαν ανάμεσα στα μηριαία οστά των δύο νεκρών. Ακριβώς έξω από τη νότια πλευρά της σαρκοφάγου ερευνήθηκε όρυγμα που περιείχε ανακομιδές.

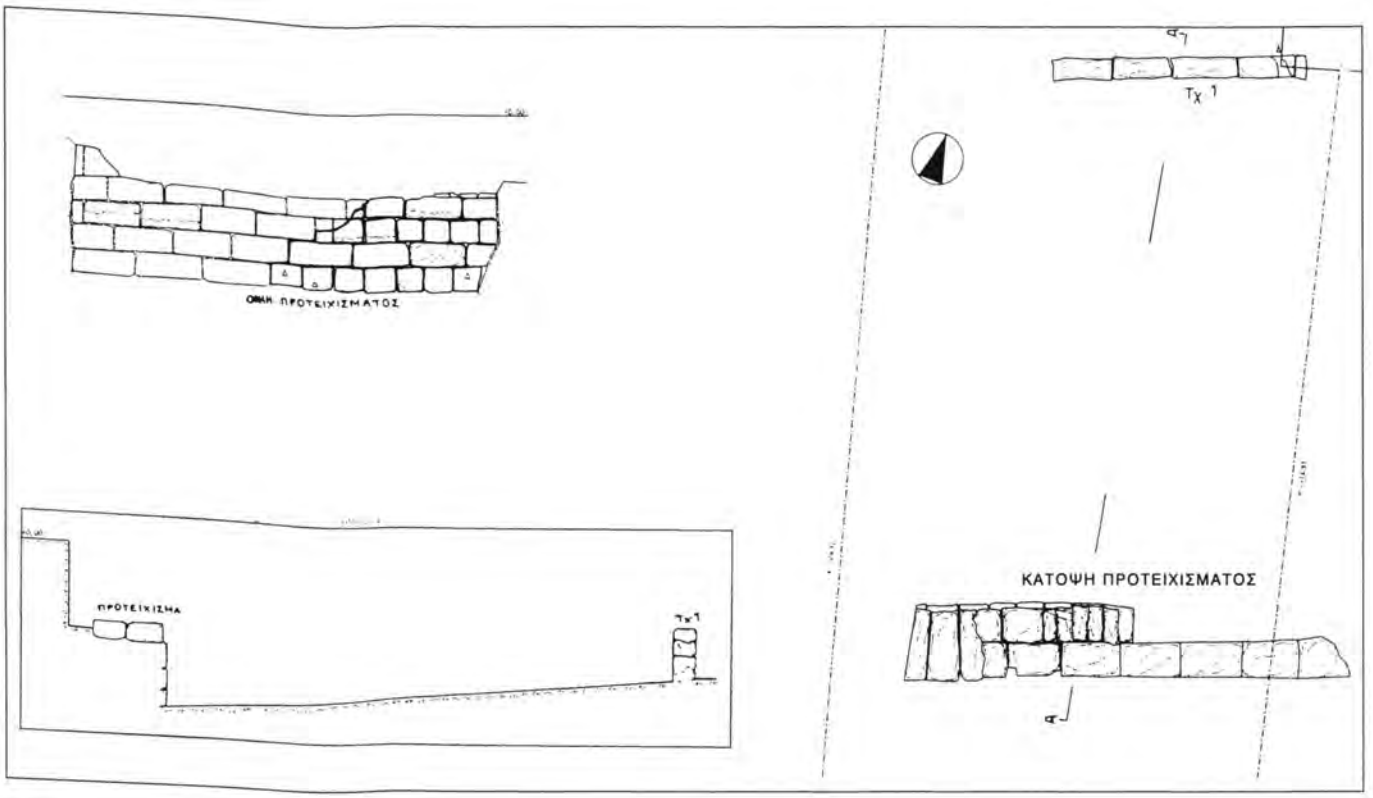
Μετά το πέρας της ανασκαφής το Προτείχισμα διατηρήθηκε ορατό και επισκέψιμο σε υπόγειο χώρο.

2. Οδός Ευπαλίνου 47 (Ο.Τ. 439, οικόπεδο Τσολιάκου)

Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Ακολούθησε σωστική ανασκαφή και αποκαλύφθηκε σε βάθος -1,64 μ. από το κατάστρωμα της οδού Ευπαλίνου τμήμα του Προτειχίσματος της αρχαίας πόλης, το οποίο έχει κατεύθυνση Α.-Δ. (Εικ. 102). Πρόκειται για τη συνέχεια του Προτειχίσματος που ερευνήθηκε στο οικόπεδο Χρ. Κολιαλή στην οδό Ευπαλίνου 21, σε απόσταση 78,50 μ. Ερευνήθηκε σε μήκος 9,08 μ., σώζεται στο ύψος 5 δόμων, συνολ. ύψ. 2,40 μ. και εδράζεται σε βάθος -4,23 μ., πάνω σε στρώμα αμμώδους χώματος με βότσαλα (Εικ. 103).

Είναι οικοδομημένο από λιθοπλίνθους γκριζωπού πωρόλιθου κατά το ισόδομο σύστημα. Στη βόρεια όψη του δυτικού

136. Τάφοι έχουν ερευνηθεί στο οικόπεδο Αγ. Στρατούρη επί της οδού Ευπαλίνου 19 κατά το 1993 (*ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 51-55), το οποίο εκτείνεται στα βορειοδυτικά του οικοπέδου Χρ. Κολιαλή.

Εικ. 102. Μέγαρα. Οδός Ευπαλίνου 47. Όψη, τομή και κάτοψη Προτειχίσματος.

Εικ. 103. Μέγαρα. Οδός Ευπαλίνου 47. Άποψη του Προτειχίσματος (από Α.).

τμήματος του Προτειχίσματος διαμορφώνεται κλίμακα, από την οποία σώζονται πέντε αναβαθμοί (Εικ. 102). Σε κάθε δόμο αντιστοιχούν δύο αναβαθμοί, εκτός από τους δύο κατώτερους αναβαθμούς που το ύψος τους ισούται με το ύψος των αντίστοιχων δόμων (Εικ. 104). Το πλάτος του Προτειχίσματος είναι 0,60 μ. Στο τμήμα του όμως στο οποίο διαμορφώνεται η κλίμακα το πλάτος του αυξάνεται σε 1,30 μ. Το τμήμα αυτό (μήκ. 2,75 και πλ. 1,30 μ.) αποτελείται από εναλλασσόμενους δόμους δρομικών και διάτονων λιθοπλίνθων, ενώ για το υπόλοιπο τμήμα του Προτειχίσματος (αποκαλ. μήκ. 6,32 και πλ. 0,60 μ.) ακολουθείται η παρά μήκος διάταξη. Η ευθυντηρία του Προτειχίσματος, όπου διαμορφώνεται η κλίμακα, αποτελείται από διάτονους λιθοπλίνθους, τρεις από τις οποίες φέρουν στην όψη τους εγχάρακτο Δ.

Οι επιχώσεις ήταν ιδιαίτερα φτωχές σε κινητά ευρήματα. Μικρή ποσότητα οστράκων χρηστικών αγγείων των ύστερων κλασικών χρόνων απέδωσε στρώση αργών λίθων, πάχ. 0,20 έως 0,30 μ., η οποία κατείχε έκταση μέγ. πλ. 0,70 μ. κατά μήκος της βόρειας πλευράς του Προτειχίσματος σε επίπεδο που αντιστοιχούσε στο επίπεδο έδρασης του τρίτου δόμου και ακριβώς πάνω από την τάφρο θεμελίωσης.

Η κλίμακα που διαμορφώνεται στο Προτείχισμα του οικοπέδου Κολιαλή είναι στραμμένη προς τα δυτικά, σε αντίθετη δηλαδή κατεύθυνση από την κλίμακα στο οικόπεδο Τσολιά-

Εικ. 104. Μέγαρα. Οδός Ευπαλίνου 47. Λεπτομέρεια της κλίμακας του Προτειχίσματος.

Εικ. 105. Μέγαρα. Οδός Ευπαλίνου 47. Τοίχος Τχ1 (από Δ.).

κου. Το τμήμα του Προτειχίσματος στο οικόπεδο Τσολιάκου ήταν θεμελιωμένο σε μεγαλύτερο βάθος και περιελάμβανε δύο επιπλέον κατώτερους δόμους σε σύγκριση με εκείνο στο οικόπεδο Κολιαλή. Οι τέσσερις ανώτερες βαθμίδες της κλίμακας στο οικόπεδο Τσολιάκου αντιστοιχούν στις τέσσερις κατώτερες της κλίμακας στο οικόπεδο Κολιαλή. Πιθανότατα το τμήμα του Προτειχίσματος που μεσολαβούσε ανάμεσα στις δύο κλίμακες είχε πλάτος 1,30 μ. σε όλο το μήκος του (περίπου 80 μ.).

Μετά το πέρας της ανασκαφής το Προτείχισμα διατηρήθηκε ορατό και επισκέψιμο σε υπόγειο χώρο.

Σε απόσταση 11,30 μ. βόρεια του Προτειχίσματος και σε βάθος -1,60 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος Τχ1 παράλληλος με το Προτείχισμα (Εικ. 105). Ερευνήθηκε σε μήκος 4,95 μ., έχει πλάτος 0,50 μ. και σώζεται σε τρεις δόμους συνολ. ύψ. 1,90 μ. (ύψ. κάθε δόμου 0,63 μ.). Συνεχίζει προς Α. μέσα στο άσκαφο, ενώ στα δυτικά η πορεία του διακόπτεται, λόγω καταστροφής. Ο τοίχος αποτελείται από ισοϋψείς δόμους δρομικών λιθοπλίνθων από γκριζωπό πωρόλιθο. Ο τοίχος θεμελιώνεται σε αμμώδες στρώμα, όπως και το τμήμα του Προτειχίσματος, αλλά σε επίπεδο υψηλότερο (βάθος -3,40 μ.) από το επίπεδο θεμελίωσης του Προτειχίσματος κατά 0,83 μ.

Τα λιγοστά κινητά ευρήματα που συλλέχθηκαν κατά την αποκάλυψη του τοίχου δεν επιτρέπουν την ασφαλή χρονολόγησή του. Φαίνεται πως ο τοίχος αποτελούσε ένα επιπλέον Προτείχισμα, πιθανότατα σύγχρονο με το Προτείχισμα στα νότιά του.

3. Ευπαλίνου 1 (Ο.Τ. 227, οικόπεδο Α. Παπαθανασίου και Ε. Στρατιώτη)

Στο πρατήριο υγρών καυσίμων ιδιοκτησίας Α. Παπαθανασίου και Ε. Στρατιώτη επί της παραπάνω οδού, διανοίχθηκε όρυγμα διαστ. 6,50×2,55 μ., προκειμένου να κατασκευαστεί δεξαμενή καυσίμων, εντός του οποίου εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή η οποία αποκάλυψε τμήμα τοίχου των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων.

Συγκεκριμένα, σε βάθος -1,76 μ. από το κατάστρωμα της οδού Ευπαλίνου ήρθε στο φως τμήμα τοίχου, μήκ. 2,67, πλ. 0,56 μ. με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του είναι 1,34 και το ελάχιστο 0,35 μ. Είναι κατασκευασμένος από ορθογωνισμένους πωρολίθους και εδράζεται στο φυσικό έδαφος. Νοτιοδυτικά του τοίχου από βάθος -1,60 έως -2,18 μ. από το κατάστρωμα της οδού Ευπαλίνου, αποκαλύφθηκε σημαντικός αριθμός τμημάτων πλακών κογχυλιάτη λίθου, οι οποίες προέρχονταν από κατεστραμμένους κιβωτιόσχημους τάφους ή από σαρκοφάγους. Ανάμεσά τους εντοπίστηκε και ένα πυραμιδόσχημο επιτύμβιο σήμα από κογχυλιάτη λίθο. Η επίχωση που αφαιρέθηκε προκειμένου να αποκαλυφθεί ο τοίχος και οι πεσμένες λίθινες πλάκες ήταν πλούσια σε κεραμική του 3ου αι. π.Χ. Συλλέχθηκαν όστρακα χρηστικών αγγείων και αγγείων πόσεως με διακόσμηση της κατηγορίας Δυτικής Κλιτύος, καθώς και υφαντικά βάρη, κωνικά και πυραμιδόσχημα, μεγάλου μεγέθους.

4. Οδός Θησέως 12 (Ο.Τ. 267, οικόπεδο Αρτ. Χατζή)

Κατά την εκσκαφή του παραπάνω οικοπέδου, το οποίο βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της πόλης, νότια του ρέματος της Έξω Βρύσης, εντοπίστηκαν τάφοι.

Αποκαλύφθηκαν συνολικά 9 τάφοι των αρχαϊκών χρόνων, οι οποίοι περιορίζονται στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου και ένα πηγάδι. Πρόκειται για τρεις κιβωτιόσχημους τάφους (τάφοι 1, 5, 8), πέντε σαρκοφάγους (τάφοι 2, 3, 4, 6, 9) και ένα λακκοειδή (τάφος 7). Οι τάφοι βρέθηκαν σε βάθος που κυμαίνεται από -0,70 έως -1,16 μ. από το κατάστρωμα της οδού Θησέως και ήταν προσανατολισμένοι είτε στον άξονα Β.-Ν. (τάφοι 1, 4, 5, 6), είτε Α.-Δ. (τάφοι 3, 7, 8, 9) (Εικ. 106).

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι έφεραν μονολιθική καλυπτήρια πλάκα, τέσσερις μονολιθικές πλάκες από γκριζωπό πωρόλιθο αποτελούσαν τις πλευρές τους και μία μονολιθική τον πυθμένα τους. Στους τάφους 5 και 8 οι στενές πλευρές δεν τοποθετούνται ανάμεσα στα άκρα των μακρών, ώστε ο τάφος να έχει κανονικό ορθογώνιο σχήμα και εξωτερικά, αλλά τα άκρα των στενών και των μακρών πλευρών εξέχουν αντιθετικά.

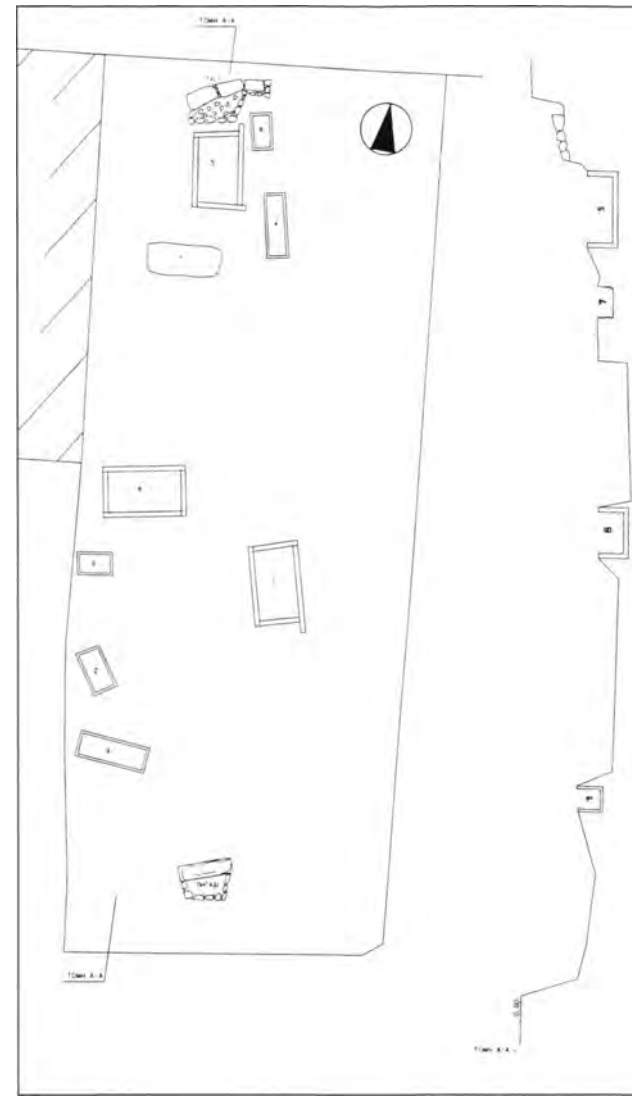
Δύο από τις σαρκοφάγους (τάφοι 9 και 2) εμφανίζουν κανονικό ορθογώνιο σχήμα, μία (τάφος 3) είναι τραπεζιόσχημη και δύο (τάφοι 4 και 6) είναι λουτηροειδείς και φέρουν διαμπερή οπή στο κάτω μέρος της μιας πλευράς τους. Οι σαρκοφάγοι έφεραν μονολιθικές καλυπτήριες με εξαίρεση τον τάφο 4, τον οποίο κάλυπταν τρεις πλάκες. Το υλικό κατασκευής των σαρκοφάγων 2, 3 ήταν γκριζωπός πωρόλιθος και των σαρκοφάγων 4, 6, 9 υπόλευκος κογχυλιάτης λίθος. Η καλυπτήρια του τάφου 7 έφερε συσπάδες εγχάρακτων διασταυρούμενων γραμμών.

Οι τάφοι στο σύνολό τους είχαν χρησιμοποιηθεί για ενταφιασμούς, από έναν έως τέσσερις, ενώ ο κιβωτιόσχημος τάφος 8 περιείχε και την ανακομιδή των οστών ενός νεκρού. Οι νεκροί είχαν ενταφιαστεί σε ύπτια συνεσταλμένη στάση με τα χέρια λυγισμένα στους αγκώνες. Στους τάφους με προσανατολισμό Α.-Δ. το κεφάλι των νεκρών είχε τοποθετηθεί στα ανατολικά, ενώ στους τάφους με προσανατολισμό Β.-Ν. στα νότια, με εξαίρεση το νεκρό του τάφου 1 που είχε το κεφάλι στα βόρεια. Οι σαρκοφάγοι 2, 3, 6 περιείχαν ενταφιασμούς παιδιών, οι άλλοι τάφοι ενταφιασμούς ενηλίκων και η σαρκοφάγος 9 τον ενταφιασμό ενός ενηλίκου και ενός ατόμου παιδικής ηλικίας.

Οι νεκροί των τάφων 1, 4, 6 ήταν ακτέριστοι. Τους υπόλοιπους συνόδευαν πήλινα αγγεία (αρύβαλλοι, αβαφείς οινοχοΐσκες, κοτυλίσκη, μόνωτοι κύαθοι), πήλινα αντικείμενα (πυραμιδόσχημο υφαντικό βάρος, κουβαρίστρα) και χάλκινα κοσμήματα (δακτύλιος, περόνες). Οι αρύβαλλοι ανήκουν στην κατηγορία των ωοειδών και των απιόσχημων αρυβάλλων της μέσης και της ύστερης πρωτοκορινθιακής περιόδου αντίστοιχα.

Εκτεταμένοι λιθοσωροί που κάλυπταν εν μέρει τις καλυπτήριες των τάφων 4 και 5 πιθανώς αποτελούσαν είδος σήματος των τάφων.

Τάφος 1: Κιβωτιόσχημος από γκριζωπό πωρόλιθο με μονολιθική καλυπτήρια. Περιείχε τον ενταφιασμό ενός ενήλικου ατόμου. Ακτέριστος. Στη δυτική μακρά πλευρά έφερε την επιγραφή *ΦΙΛΟΝΟΣ*[137]. Η επιγραφή είναι προς τα αριστερά, έχει μήκος 0,56 μ. και το ύψος των γραμμάτων κυμαίνεται από 0,11 έως 0,14 μ. Ο τύπος των γραμμάτων τη χρονολογεί στον 6ο αι. π.Χ. Σημειώνεται ότι το τμήμα της δυτικής πλευράς του τάφου 1, όπου έχει χαραχθεί η επιγραφή, αντιστοιχεί στο άνω μέρος του σώματος του νεκρού, ο οποίος είχε το πρόσωπο στραμμένο προς τα δυτικά, δηλαδή προς την πλευρά της επιγραφής (Εικ. 107).

Εικ. 106. Μέγαρα. Οδός Θησέως 12. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

5. Οδός Δογάνη 41 (Ο.Τ. 191, οικόπεδο Δ. Στρατιώτη)

Κατά την εκσκαφή βόθρου στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν τάφοι. Πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή, η οποία

137. Για επιγραφή με το όνομα *ΔΙΟΝΟ* σε μακρά πλευρά τάφου στα Μέγαρα, βλ. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 52.

Εικ. 107. Μέγαρα. Οδός Θησέως 12. Τάφος 1. Βόρειο τμήμα του δυτικού τοιχώματος όπου διακρίνεται η επιγραφή ΦΙΛΟΝΟΣ.

αποκάλυψε 4 τάφους του α΄ μισού του 5ου αι. π.Χ. σε βάθος 2,12 έως 2,79 μ. από το κατάστρωμα της οδού Δογάνη. Έχουν προσανατολισμό Β.-Ν. εκτός από τον τάφο 3 με προσανατολισμό Α.-Δ.

Τάφος 1: Σαρκοφάγος από κογχυλιάτη λίθο με δύο καλυπτήριες. Δεν εντοπίστηκαν σκελετικά κατάλοιπα. Κτερίσματα: Δίωτο αγγείο με πώμα.

Τάφος 2: Σαρκοφάγος από κογχυλιάτη λίθο με δύο καλυπτήριες. Ένας ενταφιασμός ενήλικου ατόμου. Ύπτια εκτεταμένη στάση με το κεφάλι στα νότια. Κτερίσματα: Μία λήκυθος με μελανόμορφη διακόσμηση.

Τάφος 3: Σαρκοφάγος από κογχυλιάτη λίθο με δύο καλυπτήριες πλάκες. Ένας ενταφιασμός ατόμου νεαρής ηλικίας. Ύπτια εκτεταμένη στάση με το κεφάλι στα ανατολικά. Κτερίσματα: Ένα χάλκινο κάτοπτρο, μία μελαμβαφής κύλικα, τρεις λήκυθοι με μελανόμορφη διακόσμηση και μία πλαγγόνα.

Τάφος 4: Σαρκοφάγος από κογχυλιάτη λίθο με δύο καλυπτήριες. Ένας ενταφιασμός ενηλίκου σε ύπτια εκτεταμένη στάση με το κεφάλι στα νότια. Κτερίσματα: Ένα χάλκινο κάτοπτρο, ένα αλάβαστρο, μία οινοχοΐσκη.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ

2004

ΛΟΙΠΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ι. *Εκπαιδευτικό πρόγραμμα*: Στην αίθουσα εκπαιδευτικών προγραμμάτων του Μουσείου Μεγάρων παρουσιάστηκε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Ο Μυρτίλος στην πόλη των Μεγάρων», που αναφέρεται στην τοπογραφία της αρχαίας πόλης, σε 400 περίπου παιδιά από σχολεία των Μεγάρων και της ευρύτερης περιφέρειας. Επίσης, έγινε ξεχωριστό εκπαιδευτικό πρόγραμμα με θέμα «Οι επιγραφές του Μουσείου Μεγάρων» για τους μαθητές του Λυκείου Μεγάρων. Το υλικό του εκπαιδευτικού προγράμματος παρουσιάστηκε σε ημερίδα που διοργάνωσαν οι μαθητές και τυπώθηκε σε έντυπο με τίτλο «Αρχαίες Μεγαρικές Επιγραφές».

ΙΙ. *Καταγραφή αρχαίων και Συντήρηση στην Αρχαιολογική Συλλογή Μεγάρων*: Καταγράφηκαν 213 αγγεία που έχουν βρεθεί σε σωστικές ανασκαφές των Μεγάρων, συντηρήθηκε και συγκολλήθηκε η κεραμική από τη σωστική ανασκαφή των Αγίων Θεοδώρων (120 τάφοι) και τέλος, ελήφθησαν σωστικά μέτρα, έγιναν αποκαταστάσεις και στεφανώματα στο τείχος της αρχαίας πόλης που είχε αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Κατρακούλη στην οδό Θερμοπυλών 6 στα Μέγαρα.

ΙΙΙ. *Αρχαιολογικοί Χώροι*: Έγιναν καθαρισμοί στους αρχαιολογικούς χώρους της Κρήνης του «Θεαγένους» και του Γεωργικού Συνεταιρισμού στην πόλη των Μεγάρων. Επίσης, έγιναν καθαρισμοί και ψεκασμοί στους αρχαιολογικούς χώρους της Αγίας Τριάδας και του Πυργαρίου Μεγαρίδος.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ

2001-2002

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ[1]

ΔΗΜΟΣ ΝΕΟΥ ΨΥΧΙΚΟΥ

Συμβολή της Λεωφόρου Μεσογείων με την οδό Ξάνθου 33

Διάρκεια ανασκαφής: 26/6/01-23/11/01. Έργο: Κατασκευή φρέατος «Ξάνθου» της επέκτασης της Γραμμής 3 του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών. Εταιρεία: Θεμελιοδομή Α.Ε. (Αττικό Μετρό Α.Ε.).

Στη συμβολή των παραπάνω οδών, κατά την κατασκευή του φρέατος «Ξάνθου» της επέκτασης της Γραμμής 3 του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών, αποκαλύφθηκε αρχαίο στρώμα σε όλη την έκταση του χώρου και ακολούθησε ανασκαφική έρευνα. Αυτή απεκάλυψε, σε βάθος 0,20/0,50 μ. από το κράσπεδο της οδού Ξάνθου, αρχαίο τοίχο κατεύθυνσης Α.-Δ. Ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 13 μ. περίπου, είχε πλάτος 0,50 μ. και αποτελούνταν από αδρά επεξεργασμένους λίθους· οι μεγαλύτεροι λίθοι βρίσκονταν στις όψεις και οι μικρότεροι στο διάκενο. Γενικώς σωζόταν μόνον ο θεμέλιος δόμος και μάλιστα κατά τόπους. Βρέθηκε ελάχιστη κεραμική, περιλαμβανομένου ενός οστράκου από μελαμβαφή σκύφο του α΄ τετάρτου του 5ου αι. π.Χ.

Βορείως του τοίχου, σε απόσταση 0,50 μ. και παράλληλα με αυτόν, εντοπίσθηκε εκτεταμένη λιθορριπή ανάμικτη με θραύσματα κεραμίδων και χρηστική κεραμική ρωμαϊκών χρόνων.

Κατά την αποξήλωση των αρχαιοτήτων που ακολούθησε την ανασκαφή, εντοπίσθηκε κάτω από τον τοίχο και στην έδρασή του θραύσμα λεκανίδας των μέσων του 6ου αι. π.Χ. Συνεπώς, η κατασκευή του τοίχου πιθανότατα χρονολογείται τότε.

ΔΗΜΟΣ ΧΟΛΑΡΓΟΥ

Συμβολή της Λεωφόρου Μεσογείων με την οδό 17ης Νοεμβρίου

Διάρκεια ανασκαφής: 7/6/01-27/2/02. Έργο: Κατασκευή φρέατος «Φωκίδος» της επέκτασης της Γραμμής 3 του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών. Εταιρεία: Θεμελιοδομή Α.Ε. (Αττικό Μετρό Α.Ε.).

Στη συμβολή των παραπάνω οδών, κατά την κατασκευή του φρέατος «Φωκίδος» της επέκτασης της Γραμμής 3 του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών, αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε τμήμα του νότιου αναλήμματος και του οδοστρώματος της κύριας αρχαίας οδού που έβαινε, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., από το άστυ προς τα Μεσόγεια, δηλαδή έχοντας την ίδια κατεύθυνση με τη σύγχρονη Λεωφόρο Μεσογείων.

Η αρχαία οδός αποκαλύφθηκε σε μήκος 17,50 μ., μέσα στα όρια του χώρου, αλλά συνεχίζει τόσο προς Δ. όσο και προς Α. Σε βάθος 1,50/1,20 και 1,20/0,90 μ. αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο επάλληλων τοίχων (τχ1 και τχ2) που λειτούργησαν διαδοχικά ως το νότιο ανάλημμα της αρχαίας οδού. Ο τχ1 ήταν κατασκευασμένος από μεγάλους ακατέργαστους και άλλους αδρά δουλεμένους λίθους καθώς και μικρότερες πέτρες χτισμένες με λασπόχωμα και είχε πλάτος 0,50/0,55 μ. Αυτός σωζόταν σε ύψος 0,90/1 μ. Ο υπερκείμενος τχ2 σωζόταν πολύ αποσπασματικά και ήταν κατασκευασμένος από μικρούς ακατέργαστους λίθους και λάσπη.

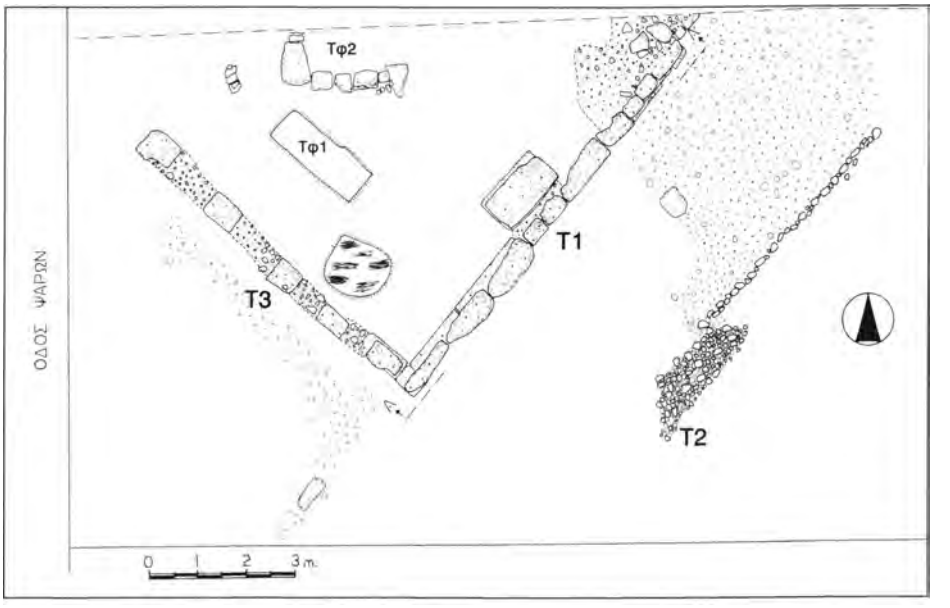
Από το ανάλημμα και προς Β., σε όλο το μήκος της ανασκαφής, εντοπίσθηκε σε βάθος 1,10/1,20 μ. το οδόστρωμα που αντιστοιχούσε στη δεύτερη (και νεότερη) φάση του αναλήμματος, πάχ. 0,20 μ. Η επιφάνειά του ήταν εξαιρετικά σκληρή από συμπιεσμένο αμμόχωμα με μικρές πέτρες. Σε βάθος 1,45/1,55 μ. εντοπίσθηκε το δεύτερο οδόστρωμα που ανήκε στην προγενέστερη φάση της οδού, πάχ. 0,15 μ. Το οδόστρωμα αυτό είναι εξαιρετικά σκληρό και εδραζόταν σε υπόστρωμα πάχ. 0,35/0,45 μ., από πέτρες, κροκάλες και θραύσματα κεραμίδων.

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής ήταν λιγοστά όστρακα που τοποθετούν την κατασκευή του τχ1 και την αρχική χρήση του δρόμου στα ώριμα κλασικά χρόνια και κυρίως στον 4ο αι. π.Χ. Οι τοίχοι και τα οδοστρώματα διαλύθηκαν προκειμένου να κατασκευασθεί το φρέαρ «Φωκίδος».

Συμβολή των οδών Λεωφόρου Μεσογείων με την οδό Ίριδος

Διάρκεια ανασκαφής: 26/6/01-19/9/01. Έργο: Κατασκευή φρέατος σταθμού και σήραγγας «Νομισματοκοπείο» της επέ-

1. Στις ανασκαφές αυτές συμμετείχαν με διάφορα είδη συμβάσεων οι αρχαιολόγοι Β. Αντωνοπούλου, Ευ. Γαβριήλ, Ι. Γκαρλαούνη, Π. Δημάκη, Μ. Δρίλλια, Ε. Ζαγκουδάκη, Κ. Καλλιγά, Α. Κουτρουμπή, Αικ. Κωνστάντη, Ειρ. Μαγκανιώτη, Μ. Πίσπα, Ά. Πλασσαρά, Μ. Ραυτοπούλου, Ειρ. Σβανά και Μ. Στάθη. Τα κατατεθέντα κείμενα στηρίζονται εν πολλοίς στις ανασκαφικές εκθέσεις των συγκεκριμένων συναδέλφων, αλλά ασφαλώς τα όποια λάθη ή παραλείψεις βαραίνουν αποκλειστικώς τον υπογράφοντα.

Εικ. 1. Δήμος Γέρακα. Περιοχή Κέντρο. Οδός Ψαρών. Κάτοψη της ανασκαφής.

κτασης της Γραμμής 3 του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών. Εταιρεία: Θεμελιοδομή Α.Ε. (Αττικό Μετρό Α.Ε.).

Στη συμβολή των παραπάνω οδών διενεργήθηκαν 19 συνολικά τομές στο χώρο όπου θα χωροθετηθεί το φρέαρ του σταθμού «Νομισματοκοπείο» και σήραγγα με ανοικτό όρυγμα της επέκτασης της Γραμμής 3 του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών. Στις τομές υπ' αριθ. 1-13, που διενεργήθηκαν στο βόρειο και βορειοανατολικό μέρος του φρέατος εντοπίσθηκε αρχαιολογικό στρώμα που απέδωσε κεραμική κλασικών έως ρωμαϊκών χρόνων. Περισυνελέγησαν όστρακα αβαφών και λίγων μελαμβαφών αγγείων.

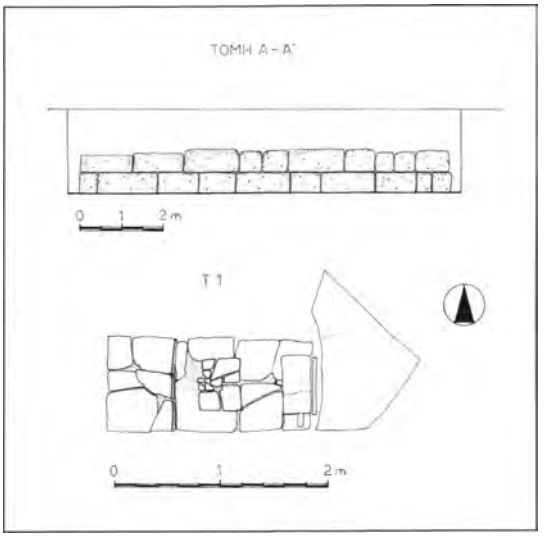
ΔΗΜΟΣ ΓΕΡΑΚΑ

Περιοχή Κέντρο

Οδός Ψαρών (Ο.Τ. 672, ιδιοκτησία Μ. Σιναπίδου)

Διάρκεια ανασκαφής: 1/9/00-22/11/00 και 21/5/01-22/8/01. Το οικόπεδο βρίσκεται επί της παραπάνω οδού, από την οποία και ορίζεται προς Δ. Προς Α., Β. και Ν. γειτνιάζει με τρεις άλλες ιδιοκτησίες. Η έρευνα εκεί ξεκίνησε ύστερα από αίτηση της ιδιοκτήτριας. Λόγω της άμεσης γειτνίασης του συγκεκριμένου οικοπέδου με το οικόπεδο ιδιοκτησίας Χίου, προς Β., όπου είχε ανασκαφεί νεκροταφείο κλασικών χρόνων, προγραμματίστηκε ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο. Αυτή διενεργήθηκε κατά διαστήματα από το Σεπτέμβριο έως το Νοέμβριο 2000 και από το Μάιο έως και τον Αύγουστο 2001.

Κατά την ανασκαφική έρευνα απεκαλύφθη τμήμα ταφικού περιβόλου της κλασικής περιόδου. Αυτός συνίσταται από τμή-

Εικ. 2. Δήμος Γέρακα. Περιοχή Κέντρο. Οδός Ψαρών. Τομή και όψη του τοίχου Τ1.

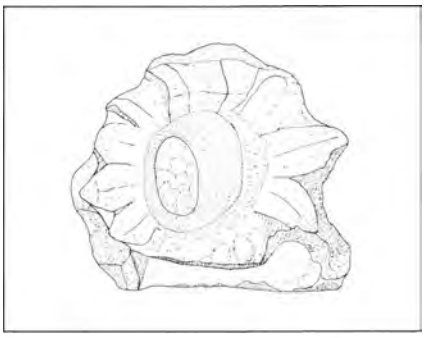
ματα δύο σχεδόν καθέτων μεταξύ τους τοίχων που φαίνεται ότι οριοθετούσαν το αρχαίο νεκροταφείο (Εικ. 1). Ο ένας (τοίχος Τ1) έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. (το ίχνος του ταυτίζεται σχεδόν με τη διαγώνιο του οικοπέδου) και είναι κατασκευασμένος από λαξευμένους πωρολιθικούς λιθοπλίνθους. Εντοπίστηκε σε συνολικό μήκος 9,5 μ. και έχει πλάτος 0,4-0,6 μ. Σώζεται σε ύψος 1,15 μ. από το επίπεδο θεμελιώσεώς του (δύο δόμοι) (Εικ. 2). Ο δεύτερος (τοίχος Τ3), έχει κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Η τοιχοποιία του είναι διαφορετική: Αποτελείται από λίγο μικρότερες λιθοπλίν-

θους του ιδίου υλικού τοποθετημένους κατά διαστήματα. Στα ενδιάμεσα κενά έχουν κτισθεί μικροί ακατέργαστοι λίθοι, συνδεδεμένοι με λάσπη. Πρόκειται για σύστημα δομήσεως αρκετά συχνό κατά την κλασική και την ελληνιστική εποχή, στην Αττική και το Αιγαίο, που είναι γνωστό ως κλιμακωτή λιθοδομή/Leitermauerwerk[2]. Ο τοίχος αυτός απεκαλύφθη σε μήκος 7,3 μ. και έχει πλάτος περίπου 0,5 μ. Εντός του χώρου που ορίζουν οι δύο τοίχοι (βόρεια και βορειοδυτική πλευρά του οικοπέδου) εντοπίσθηκαν τα ίχνη δύο ταφών. Πρόκειται για έναν κεραμοσκεπή τάφο με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. (τάφος 1) και για τα υπολείμματα ενός κτιστού πιθανότατα τάφου που διασώζεται τμηματικά στο βόρειο άκρο του οικοπέδου, με κατεύθυνση Α.-Δ. (τάφος 2). Επιπλέον, σε μικρή απόσταση από την εσωτερική παρειά του τοίχου Τ1, υπάρχει μεγάλος λαξευμένος ορθογώνιος λίθος που πιθανότατα αποτελούσε το βάθρο κάποιου ταφικού μνημείου.

Εκτός του ταφικού περιβόλου και κατά μήκος του τοίχου Τ1 απεκαλύφθη τμήμα αρχαίου δρόμου. Έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και είναι κατασκευασμένος από μικρούς λίθους και πατημένο χώμα. Το πλάτος του είναι 3,7 μ. και ερευνήθηκε σε μήκος 11 μ. Στη νότια πλευρά του, ο δρόμος ορίζεται από αναλημματικό τοίχο (τοίχος Τ2). Αυτός αποτελείται από μία σειρά μικρών λίθων, φέρεται παράλληλα με το δρόμο και ερευνήθηκε σε μήκος 7,2 μ.

Ενδιαφέροντα, αν και αποσπασματικά, είναι τα κινητά ευρήματα που προήλθαν από το χώρο. Πρόκειται για αποτμήματα λιθίνων αντικειμένων, όπως τμήματα τριών τουλάχιστον διαφορετικών λιθίνων αλαβάστρων (Λ1/19-9-2000, Λ3/30-10-2000 και Λ9/6-7-2001), ένα τμήμα ανθεμωτής επιστέψεως στήλης (Λ4/1-11-2000) (Εικ. 3), καθώς και απότμημα επιτυμβίου στήλης (Λ10/6-8-2001), που διασώζει το κατώτερο τμήμα της στήλης και, σε ανάγλυφο, τα δάκτυλα του ποδιού μικρού παιδιού. Τα ανωτέρω ευρήματα εντοπίσθηκαν στην επίχωση του χώρου και όχι στην αρχική τους θέση. Στην επίχωση του χώρου βρέθηκε επίσης ένα χάλκινο κυκλικό πώμα (Μ3/21-5-2001), μία μικρή σιδερένια λόγχη (Μ5/6-7-2001), καθώς και μικρό χάλκινο νόμισμα, αρκετά διαβρωμένο και δυσδιάγνωστο (Ν1/25-5-2001). Επίσης από την επίχωση του χώρου, προήλθε πλήθος κεραμικών οστράκων. Πρόκειται κυρίως για θραύσματα μελαμβαφών αγγείων με λεπτά τοιχώματα, αλλά και για λίγα θραύσματα αγγείων που φέρουν λευκό επίχρισμα. Ορισμένα όστρακα συνανήκουν. Αυτά αποδίδουν ατρακτόσχημα μυροδοχεία, αρυβαλλόσχημα ληκύθια ή μικρά ανοικτά αγγεία (σκύφους ή πινάκια).

Ακόμη, βρέθηκαν: από τον τάφο 2 ένα μικρό αρυβαλλόσχημο μυροδοχείο (Π11/26-6-2001)· από τον τάφο 1 ένα χάλκινο κάτοπτρο (Μ4/12-6-2001), ένα μικρό, ολόβαφο, μελαμβαφές, αρυβαλλόσχημο μυροδοχείο (Π5/12-6-2001) και ένα λίθινο αλάβαστρο (Λ6/12-6-2001).

Εικ. 3. Δήμος Γέρακα. Περιοχή Κέντρο. Οδός Ψαρών. Τομή ανθεμωτής επιστέψεως στήλης.

Όλα τα κινητά ευρήματα που προήλθαν από το χώρο μπορούν να συγκριθούν με ταφικά ευρήματα από την Αττική, των κλασικών και των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων (από τα τέλη του 5ου έως και τον 3ο αι. π.Χ.).

Συμβολή των οδών Μιαούλη και Αγίου Ιωάννου Θεολόγου (Ο.Τ. 96)

Μνημείο: Μεσοβυζαντινός ναΐσκος Αγίου Ιωάννου Θεολόγου. Διάρκεια ανασκαφής: 22/5/01.

Κατά τη χωροθέτηση του νέου ναού Αγίου Ιωάννου Θεολόγου, πλησίον του ομώνυμου μεσοβυζαντινού ναΐσκου, περισυνελέγη από το εσωτερικό του τελευταίου ελεύθερο απότμημα αρχαίου γλυπτού με παράσταση πτυχών ενδύματος. Το απότμημα είναι τριγωνικού σχήματος με διαστάσεις: μήκος 0,35, πλάτος 0,26 και ύψος 0,133 μ. Το εύρημα μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς.

Οδός Κοζάνης (Ο.Τ. 741, ιδιοκτησία Ε. και Β.-Μ. Γαλανάκη)

Διάρκεια ανασκαφής: 14/6/01-18/6/01.

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, εντοπίσθηκε πυκνό στρώμα μελαμβαφών οστράκων που προέρχονταν από μικρά αγγεία. Η έρευνα έφθασε μέχρι την κιμηλιά, σε βάθος 1,20 μ. από την αρχική επιφάνεια του εδάφους, χωρίς να εντοπισθούν αρχιτεκτονικά ή άλλα λείψανα.

Περιοχή Σταυρός

Συμβολή των οδών Κλεισθένους και 25ης Μαρτίου (Ο.Τ. 174, ιδιοκτησία Α.-Μ. και Σ. Παναγή)

Διάρκεια ανασκαφής: 9/7/01-25/10/01.

Το οικόπεδο γειτνιάζει με το οικοδομικό τετράγωνο στο οποίο έχει αποκαλυφθεί ο ναός της Παλληνίδος Αθηνάς (Ο.Τ. 176). Σημειωτέον δε ότι τόσο στο όμορο προς Ν. με το οικόπεδο Παναγή

2. Πρβλ. W. Wiener-Müller, *Η αρχιτεκτονική στην αρχαία Ελλάδα*, 1995, σ. 76-78 και εικ. 31.7.

(οικόπεδο ιδιοκτησίας Χριστοδούλου κ.ά.) όσο και υπό την οδό Κλεισθένους, αμέσως στα δυτικά του, έχουν αποκαλυφθεί αρχαιότητες· συγκεκριμένα, τμήμα αρχαίου δρόμου, αναλημματικού τοίχου και τμήμα μικρού κτιρίου.

Το οικόπεδο Παναγή καταλαμβάνει έκταση περίπου 500 τ.μ. Ορίσθηκε κάνναβος με δέκα τετράγωνα διαστ. 3×3 μ. Τα τετράγωνα του καννάβου (συμβατικά ονομάστηκαν Α έως και Θ) ταυτίζονται με τα ανασκαφικά τετράγωνα. Οι ανασκαφικές έρευνες επικεντρώθηκαν στα τετράγωνα Γ, Δ, Ε και Ζ. Η ανασκαφή στο χώρο αυτό αποκάλυψε κυρίως λείψανα τοίχων, πιθανώς αναλημματικών ή/και με σκοπό την οροθέτηση, και τμήμα δρόμου που ορίζεται από τους τοίχους. Οι αρχαιότητες αποκαλύφθηκαν μετά το επιφανειακό ιδιαίτερα παχύ στρώμα των σύγχρονων επιχώσεων, μέσα σε χώμα καστανοκόκκινο με πέτρες. Το στρώμα αυτό περιείχε όστρακα κλασικών χρόνων και κεραμίδες, ενώ κατά τόπους ήταν διαταραγμένο από τις σύγχρονες επεμβάσεις.

Συγκεκριμένα, τα ευρήματα συνοψίζονται στα εξής:

Τοίχος 1. Τετράγωνα Γ10-Δ10. Λείψανα τοίχου με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Εισχωρεί στο όμορο προς Ν. οικόπεδο. Διακρίνεται σε μήκος 3,10 και πλάτος 0,15/0,20 μ. Σε βάθος 1,52 μ. Βόρεια του τοίχου 1, στο βορειοανατολικό τμήμα του Γ10, αποκαλύφθηκε περιοχή με σκληρό χώμα, πιθανώς πατημένο, με πέτρες. Ίσως πρόκειται για λείψανα δρόμου. Ακριβώς προς ΒΑ., στα τετράγωνα Γ9-Δ9-Δ8-Ε9-Ε8, εντοπίστηκε μία έκταση όπου υπάρχουν τμήματα λιθοστρωμένα και τμήματα με πέτρες, κεραμίδια και όστρακα μπηγμένα στο έδαφος. Τα βάθη ποικίλλουν από 1,52 μ. όπου εντοπίζονται τα ίχνη λιθόστρωσης, μέχρι τα 1,90/1,95 μ. όπου εντοπίζονται κεραμίδια και όστρακα μπηγμένα στο έδαφος. Στα τετράγωνα Δ9-Δ8 και Ε9-Ε8 παρατηρήθηκε η μεγαλύτερη συγκέντρωση κεραμικής με αποτέλεσμα ο χώρος να θεωρηθεί ως περιοχή απόρριψης (ομάδα 3 και 5).

Τοίχος 3. Τετράγωνα Γ9-Γ8-Δ8-Ε7-Ζ7-Ζ6. Λείψανα τοίχου με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Σώζεται σε μήκος 12 μ. περίπου (κατά προσέγγιση με βάση το σκαρίφημα, αφού οι σχετικές πληροφορίες δεν παρέχονται από το ημερολόγιο ανασκαφής) και πλάτος 0,40 μ. περίπου. Κατασκευή από μετρίου και σχετικά μεγάλου μεγέθους λιθοπλίνθους μαζί με μικρότερες πέτρες. Το βορειοανατολικό άκρο του είναι κατεστραμμένο: πεσμένες λιθόπλινθοι εντοπίστηκαν πάνω στο δρόμο βόρεια του τοίχου 3. Στο νοτιοδυτικό σωζόμενο άκρο του αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,48 μ. και στα βορειοανατολικά σε βάθος 1,55 μ.

Τοίχος 2. Τετράγωνα Γ8-Γ7-Δ7-Δ6-Ε7-Ε6. Λείψανα τοίχου με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Βορείως και σχεδόν παράλληλα με τον τοίχο 3. Σώζεται σε μήκος περίπου 10-11 μ. Κατασκευή προχειρότερη από αυτήν του τοίχου 3: πέτρες σφηνωμένες στο χώμα. Δεν σώζεται σε ικανό ύψος. Στο δυτικό σωζόμενο άκρο του αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,65 μ. και στο ανατολικό σε βάθος 1,54 μ.

Πιθανά λείψανα τοίχου αποκαλύφθηκαν στα τετράγωνα Ε6-Δ6, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Πρόκειται για πέτρες χωρίς κανονική/σαφή διάταξη. Πιθανολογείται ακόμη η σχέση τους με τον τοίχο 2, ως παρέκκλισή του προς Β. Καταλαμβάνουν έκταση μήκ. 2,30 και πλ. 0,60 μ. Σε βάθος 1,62 μ.

Οι τοίχοι 2 και 3 αποτελούν τα όρια προς Β. και Ν. αντίστοιχα ενός δρόμου με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Ο δρόμος έχει πλάτος 2,20 μ. Το οδόστρωμά του είναι κατασκευασμένο από μικρές πέτρες ή χαλίκια μέσα στο καστανό χώμα σχηματίζοντας κατά τόπους λιθόστρωση. Στην επιφάνεια του οδοστρώματος όπου καλύπτεται από πατημένο χώμα, διακρίνονται λευκά ίχνη, ενδεχομένως από τους τροχούς των αμαξών. Ο δρόμος σώζεται δυτικά σε βάθος 1,65 μ. και στο ανατολικό άκρο του σε βάθος 1,20/1,25 μ., αλλά υπάρχουν υψομετρικές αυξομοιώσεις κατά μήκος της πορείας του ανάλογα με το έδαφος και τη λιθόστρωση. Ενδεικτικά τα βάθη κυμαίνονται από τα 1,82 μ. (Ζ7) στα 1,50 μ. (Ζ6-Ε6) μέχρι τα 1,20 μ.

Τοίχος 4. Τετράγωνα Ζ6-Ζ5-Ε5. Λείψανα τοίχου με κατεύθυνση Ν.-Β./ΒΔ. Διαγράφοντας καμπύλη πορεία σώζεται σε μήκος περίπου 3/3,50 και πλάτος 0,60 μ. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,28 μ. Πεσμένες πέτρες εκατέρωθεν αυτού σε βάθος 1,37 μ. ανήκουν στον ίδιον. Πιθανώς συμπλέκεται με τον τοίχο 2.

Ανατολικά του τοίχου 4 και προς Ν., ανιχνεύεται η συνέχεια του δρόμου από πατημένο κιμηλόχωμα σε βάθος 1,20 μ. Η δυνατότητα να διευκρινιστεί η πορεία και η σχέση του δρόμου με την περιοχή που ορίζουν οι τοίχοι 2 και 4 ή να αναγνωριστεί κάποιο σταυροδρόμι περιορίζεται από το γεγονός ότι το ανατολικότερο τμήμα του οικοπέδου παρέμεινε άσκαφο λόγω του μεγάλου όγκου των σύγχρονων αποθέσεων.

Τοίχος 5. Τετράγωνα Γ4-Δ4-Ε4. Λείψανα τοίχου με κατεύθυνση Α.-Δ. με ελαφρά κλίση του ανατολικού άκρου προς Ν. Σώζεται σε μήκος 6,30 και πλάτος 1,10 μ. Τα πρώτα 3,50 μ. διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Κατασκευή από μικρές και μετρίου μεγέθους πέτρες μαζί με χώμα και ίχνη ασβεστοκονιάματος. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,28 μ. στα δυτικά, 1,45 μ. στο κέντρο όπου είναι κατεστραμμένος, 1,04 μ. στα ανατολικά. Πιθανώς συνδέεται δομικά με τον καμπύλο τοίχο 4.

Βόρεια του τοίχου 5 σε απόσταση 1,50 μ. αποκαλύφθηκε λιθοσωρός έκτασης 4 (Α.-Δ.)×0,60/0,80 μ. (Β.-Ν.), σε βάθος 1,52/1,62 μ. δυτικά και 1,66 μ. ανατολικά. Από την περιοχή του λιθοσωρού περισυνελέγησαν αρκετά όστρακα.

Η σημαντικότερη ποσότητα κεραμικής από το ανεσκαμμένο οικόπεδο προήλθε από την περιοχή που βρισκόταν νοτίως του δρόμου και εκτός των ορίων του. Επρόκειτο για μια περιοχή που ενδεχομένως και κατά τα φαινόμενα χρησιμοποιήθηκε ως χώρος απόρριψης, την περίοδο που ήταν σε χρήση ο δρόμος. Από το υπόλοιπο οικόπεδο, το δρόμο και την περιοχή βορείως αυτού δηλαδή, η ποσότητα της κεραμικής που περισυνελέγη ήταν πολύ μικρή και ελάχιστα ενδεικτική, εν τούτοις συμπίπτει ως προς το είδος και τη χρονολόγηση με την κεραμική που έδωσε ο αποθέτης νοτίως του δρόμου. Η κεραμική ανήκει σε διάφορα είδη αγγείων που καλύπτουν ποικίλες χρήσεις, ενώ υπήρχαν αρκετές κεραμίδες. Ανάμεσα στα μεγάλα αποθηκευ-

τικά πιθοειδή και στα άβαφα της χονδρής και χρηστικής κεραμικής διακρίνονται όστρακα μελαμβαφή, ολόβαφα μελαμβαφή, με καστανόμαυρο γάνωμα, με ερυθρόμορφη διακόσμηση και παράσταση, όστρακα από σώματα λεπτών και μικρών αγγείων. Η κεραμική χρονολογείται στον όψιμο 5ο και πρώιμο 4ο αι. π.Χ. Συγκεκριμένα: Δύο αγγεία με ερυθρόμορφη διακόσμηση και παράσταση: α) Κρατήρας (μάλλον κωδωνόσχημος) με ερυθρόμορφη παράσταση. Κάτω από το χείλος φέρει φυλλόσχημη (ταινία φύλλων ελιάς) διακοσμητική ζώνη, στο κάτω μέρος της κοιλιάς όπου πατάει η παράσταση υπάρχει διακοσμητική ταινία με μαιάνδρους εναλλασσόμενους με χιαστί κοσμήματα, ενώ η γένεση των λαβών κοσμείται από ταινία ωών. Η παράσταση αποτελείται από τουλάχιστον τρεις μορφές σε κατατομή, εκ των οποίων οι δύο είναι γυναικείες. Το αγγείο σώζεται σε αρκετά θραύσματα. Χρονολογείται με βάση την τεχνοτροπία της παράστασης και τα υπόλοιπα ευρήματα στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. β) Κρατήρας(;) με ερυθρόμορφη διακόσμηση φυτικού μοτίβου κάτω από το χείλος, ενδεχομένως φέρει παράσταση. Σώζονται θραύσματα. Τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Λοιπή κεραμική: αποθηκευτικά και οικιακής χρήσης/μαγειρικά σκεύη, χονδρής κεραμικής ανοικτού καστανού ή ρόδινου πηλού που σε ορισμένες περιπτώσεις φέρουν διακοσμητική καστανή ή ερυθρή ταινία και σε μία περίπτωση εμπίεστη διακόσμηση. Στην κατηγορία αυτή συγκαταλέγονται αποθηκευτικοί αμφορείς, οξυπύθμενοι, λεκάνες, χύτρες, λοπάδες, υδρίες, οινοχόες. Χρονολογούνται στον 5ο και 4ο αι. π.Χ.

Περιοχή Μπαλάνα

Συμβολή των οδών Καζαντζάκη και Κορομηλά (Ο.Τ. 372, ιδιοκτησία Γ. Νόβα)

Διάρκεια ανασκαφής: 10-11/5/01.

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο απεκαλύφθησαν τρεις επιμήκεις αποθέτες κεραμικής, παράλληλοι μεταξύ τους και με γενική κατεύθυνση Α.-Δ. Οι αποθέτες συνίστανται σε στρώμα κροκάλων ανάμικτο με αρχαία όστρακα, αρκετά εκ των οποίων μελαμβαφή.

ΔΗΜΟΣ ΠΑΛΛΗΝΗΣ

Άνω Μπαλάνα

Ανώνυμη αγροτική οδός (εκτός σχεδίου, ιδιοκτησία «ΔΙΑΚΑΚΗΣ ΑΕΒΕΕ»)

Διάρκεια ανασκαφής: 2/12/99-11/1/00 και 20/4/01-19/10/01.

Στο παραπάνω οικόπεδο πραγματοποιήθηκαν διαδοχικές ανασκαφικές έρευνες, μετά την αποκάλυψη λειψάνων προϊστορικής κατοίκησης κατά τη διάνοιξη δοκιμαστικών τομών. Οι έρευνες έλαβαν χώρα μόνον στην περιοχή του οικοπέδου όπου θα στήνονταν προκατασκευασμένες αποθηκευτικές εγκαταστάσεις. Η διερευνηθείσα έκταση αποτελούσε αγροτεμάχιο συνορεύον στα βόρεια με προσωρινή αγροτική οδό, στα δυτικά με το χώρο στάθμευσης της ιδιοκτήτριας εταιρείας, καθώς και με αμπελώνα, στα νότια με άλλα αγροτεμάχια. Στα ανατολικά η έκταση συνορεύει με την απαλλοτριωμένη περιοχή εκατέρωθεν της Αττικής Οδού· συγκεκριμένα, με τους τομείς Α και Β, όπου σωστικές ανασκαφές ανασκαφικών συνεργείων της κοινοπραξίας «Αττική Οδός» αποκάλυψαν τμήματα εκτεταμένου νεολιθικού οικισμού.

Η ολοκλήρωση των ανασκαφικών εργασιών στο παραπάνω οικόπεδο είχε ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη περαιτέρω τμήματος του ευρύτερου προϊστορικού οικισμού που εκτείνεται ανατολικά του συγκεκριμένου οικοπέδου. Στο πλαίσιο της παρούσας ανασκαφής ερευνήθηκε χώρος έκτασης 15×15 μ. μέσα στο οικόπεδο.

Η ανασκαφή αποκάλυψε αρχιτεκτονικά λείψανα, κεραμική και διάφορα μικροαντικείμενα που σχετίζονται με την προϊστορική εγκατάσταση στο χώρο αυτό. Το πρώτο επιφανειακό στρώμα πάχ. 0,20/0,35 μ. είναι διαταραγμένο, χωρίς αρχιτεκτονικά λείψανα. Σε αυτό βρέθηκαν όστρακα κλασικών και προϊστορικών χρόνων μαζί με μικρή ποσότητα λίθινων μικροαντικειμένων (εργαλείων). Η προϊστορική εγκατάσταση εμφανίζεται στο επόμενο στρώμα, πάχ. 0,35/0,50 μ., που χαρακτηρίζεται από μαλακό καστανέρυθρο χώμα. Μέσα σε αυτό το στρώμα αποκαλύφθηκαν λείψανα δεκατριών τοίχων συνολικά, λιθόστρωτες επιφάνειες που συνδέονταν με τους τοίχους, λιθορριπές και πλήθος κινητών ευρημάτων, κυρίως εργαλείων. Η ανασκαφή, κατόπιν εντολής, σταμάτησε σε βάθος 0,70 μ., προκειμένου να μην υπερβούμε το μέσο βάθος στο οποίο είχε σταματήσει η ανασκαφή του ευρύτερου νεολιθικού οικισμού, εκτός του παραπάνω οικοπέδου. Κατά συνέπεια, η αναγνώριση και η ταύτιση κτιρίων, δρόμων ή άλλων χώρων είναι δυσχερής: οι σχετικές ενδείξεις είναι αποσπασματικές και ασαφείς. Τα περισσότερα αρχιτεκτονικά λείψανα που βρίσκονται μέσα στα όρια του ανεσκαμμένου χώρου, συνεχίζονται εντός των μη ανεσκαμμένων παρειών. Μεταξύ των κινητών ευρημάτων περιλαμβάνεται μεγάλη ποσότητα κεραμικής που χρονολογείται στην ώριμη φάση της Αρχαιότερης νεολιθικής, λίθινα εργαλεία, όπως σμίλες και τριπτήρες, πλήθος οψιανών, φολίδες, λεπίδες και απολεπίσματα από μελανό οψιανό, αλλά και αρκετά από πυριτόλιθο, ελάχιστα όστρεα, αριθμός αδιάγνωστων λίθινων αντικειμένων και μία πυραμιδόσχημη αγνύθα (από το επιφανειακό στρώμα). Τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση κάτω από το ήδη ανεγερθέν κτίριο της «ΔΙΑΚΑΚΗΣ ΑΕΒΕΕ».

Κάντζα, τρίγωνο Καμπά

Συμβολή των οδών Λεονταρίου και Κολλεγίου (Ο.Τ. 1)

Διάρκεια ανασκαφής: 24/4/01-27/4/01. Έργα Ο.Σ.Κ. και Δήμου Παλλήνης.

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων για την ανέγερση του 2ου Γυμνασίου και Λυκείου Παλλήνης, στην περιοχή «Τριγώνου Καμπά», επί των παραπάνω οδών, απεκαλύφθη προς Α. η συνέχεια των λειψάνων του αρχαίου αναλήμματος δρόμου που είχε ανασκαφεί το προηγούμενο έτος κατά την προκαταρκτική χωροθέτηση του ιδίου σχολικού συγκροτήματος.

Συνολικά εντοπίσθηκε τμήμα του τοίχου μήκ. 13,8 μ. (συνολικό μήκος μαζί με το παλαιότερα αποκαλυφθέν τμήμα: 31,5 μ.). Εκ του συνολικού μήκους, τα δυτικότερα 24 μ. σώζονταν σε καλή κατάσταση, είχαν κατεύθυνση Α.-Δ. και κυμαινόμενο πλάτος 0,60-1 μ. Τα ανατολικότερα 7,5 μ. έχουν κατεύθυνση που αποκλίνει προς Ν.-ΝΑ. και η κατάσταση διατήρησής τους είναι κακή.

Λουτρό

Οδός Κυψέλης (εκτός σχεδίου, ιδιοκτησία Δ. Μπαμπαλούκα και Π. Παπαδοπούλου)

Διάρκεια ανασκαφής: 6/3/01.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του παραπάνω οικοπέδου περισυνελέγη σημαντικός αριθμός κεραμίδων και αβαφών οστράκων.

Οδός Δερβενακίου (εκτός σχεδίου, ιδιοκτησία Γ. και Δ. Μουτζούρη)

Διάρκεια ανασκαφής: 20/6/01.

Κατά την παρακολούθηση των εκσκαφών θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, εντοπίσθηκε αρχαίο λίθινο κατώφλι σχεδόν στην επιφάνεια του εδάφους. Το υπόλοιπο οικόπεδο δεν απέδωσε περαιτέρω στοιχεία. Το κατώφλι μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνος.

Κάντζα

Οδός Γαληνού (Ο.Τ. 26/27)

Διάρκεια ανασκαφής: 30/3/01-20/4/01. Αποχετευτικά έργα Δήμου Παλλήνης.

Στο τμήμα της παραπάνω οδού, που ορίζεται από τις κάθετες σε αυτήν οδούς Αφανών Ηρώων και Λουδοβίκου Παστέρ, κατά τη διάνοιξη αγωγού ομβρίων υδάτων εντοπίστηκε και ερευνήθηκε αποθέτης. Πρόκειται για λακκοειδή κατασκευή λαξευμένη στο μαλακό βραχόχωμα της περιοχής. Αποτελείται από δύο τμήματα: μία φρεατία διαμ. 1 μ. και το κυρίως κοίλωμα, σφαιρικού σχήματος με μέγιστη διάμετρο 3 μ., που φθάνει μέχρι βάθους 3,10 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος της οδού Γαληνού. Την επίχωση του αποθέτη αποτελούσε χώμα που περιείχε μεγάλο αριθμό κινητών ευρημάτων. Αυτά περιελάμβαναν θραύσματα κεραμίδων με αποτυπώματα δακτύλων και τμήματα πήλινων κυκλικών υποκαύστων. Επίσης, περισυνελέγησαν αρκετά μελαμβαφή όστρακα και ορισμένα με διακόσμηση «Δυτικής κλιτύος», καθώς και λίγα θραύσματα γυαλιού. Αξιοσημείωτη η εύρεση πολλών μικρών συμπαγών τμημάτων κονιάματος που μάλλον προέρχονται από διακοσμητικό επίχρισμα τοίχων. Όλα σώζουν χρώμα (μαύρο, ερυθρό, πράσινο, ωχρό)· ένα φέρει στικτή διακόσμηση. Επίσης, στην επίχωση βρέθηκε ένα λίθινο βαρίδι και ένας τριγωνικός λίθος παρόμοιος με άγκυρα. Μετά την ανασκαφική έρευνα ο αποθέτης επιχώσθηκε εκ νέου και καλύφθηκε με τον ασφαλτοτάπητα της οδού Γαληνού.

2001

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΔΗΜΟΙ ΠΑΛΛΗΝΗΣ-ΣΠΑΤΩΝ

Μέσα στο Δεκέμβριο του 2000 και τον Ιανουάριο 2001 διενεργήθηκε πολυήμερη επιφανειακή έρευνα από προσωπικό της Β΄ ΕΠΚΑ και της 1ης ΕΒΑ σε όλο το μήκος της χάραξης της Νέας Ελεύθερης Λεωφόρου Σταυρού-Ραφήνας, από τον κόμβο «Ραφήνας» της Αττικής Οδού έως τα όρια του Δήμου Ραφήνας. Κατά την έρευνα περισυνελέγη κεραμική και εντοπίσθηκαν διάσπαρτες αρχαιότητες σε έξι θέσεις εντός των ορίων των Δήμων Παλλήνης και Σπάτων, ως εξής:

α) Στην περιοχή «Λουτρό» Παλλήνης εντοπίσθηκαν διάσπαρτα όστρακα καθώς και θραύσματα από κεραμίδες.

β) Ανατολικά του σχεδιαζόμενου Ανισόπεδου Κόμβου Παλλήνης (ΑΚ1) εντοπίσθηκε συγκέντρωση οστράκων και κεραμίδων, ακριβώς επί της πορείας της προτεινόμενης χάραξης της νέας λεωφόρου.

γ) Στη νότια πλαγιά του λόφου «Πετρέζα» εντοπίσθηκαν διάσπαρτα αρχαία όστρακα.

δ) Μεταξύ των Ανισόπεδων Κόμβων 3 και 4 εντοπίσθηκε πυκνή συγκέντρωση οστράκων και κεραμίδων.

ε) Αμέσως νοτιοανατολικά του ναού του Αγίου Βασιλείου, όπου η παλαιοχριστιανική Βασιλική στην θέση «Σκύμπτη» Σπάτων, εντοπίστηκε υστερορρωμαϊκός-μεσοβυζαντινός οικισμός γύρω από τη θέση της Βασιλικής με γενικό άξονα ΒΑ.-ΝΔ.

στ) Μεταξύ του λόφου «Έτοσι» και του ρέματος Ραφήνας υπάρχουν αρχαίοι τοίχοι, διάσπαρτοι λαξευμένοι πωρόλιθοι και πυκνή συγκέντρωση οστράκων και κεραμίδων κλασικής εποχής. Από την κορυφή του λόφου «Έτοσι» είναι ορατά επί του εδάφους τα περιγράμματα τουλάχιστον τριών αρχαίων κτιρίων.

2001

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

ΔΗΜΟΣ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ (ΛΟΥΤΣΑΣ)

Την 20ή Αυγούστου 2001, κατόπιν υποδείξεως λουομένου, περισυνελέγη ακέραιος υστερορρωμαϊκός αβαφής αμφορέας από την παραλία Αρτέμιδος (Λούτσας). Ο αμφορέας ήταν θαμμένος στην άμμο περί τα 25 μ. νότια της περίφραξης του Ιερού της Αρτέμιδος Ταυροπώλου, και εκτός αυτής, και σε απόσταση 15 μ. από την ακτή. Ο αμφορέας έφερε κεραμικό απότμημα ως πώμα και είχε τις ακόλουθες διαστάσεις: ολικό ύψος 0,57, ύψος λαιμού 0,12, μέγιστη διάμετρο κοιλίας 0,40 και εξωτερική διάμετρο στομίου 0,09 μ. Το αγγείο μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνος.

2003

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

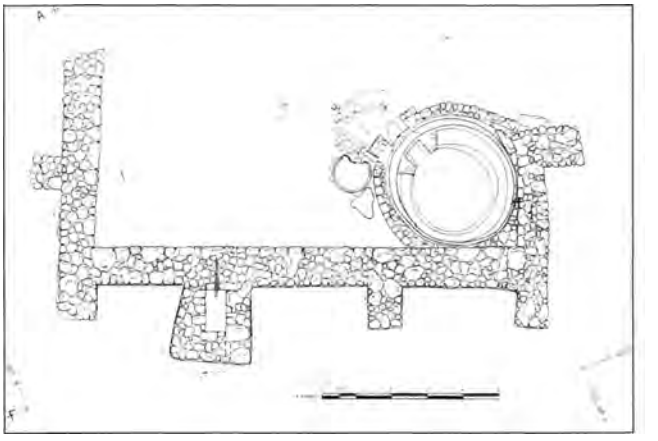
ΔΗΜΟΣ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ

Πευκάκια

Συμβολή της Λεωφόρου Μεσογείων με την οδό Αγίας Θέκλας

Διάρκεια ανασκαφής: 31/3/03-2/7/03. Εταιρεία: Άβαξ (Κοινοπραξία «Αττική Οδός»).

Στη συμβολή των παραπάνω οδών και βορείως της λεωφόρου, ανασκάφηκε κτίσμα ρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 4) το οποίο και διατηρείται ορατό μετά τη μετακίνησή του σε παρακείμενη βορειότερη θέση. Μόνο το βόρειο τμήμα του κτίσματος αυτού βρέθηκε, καθώς το νότιο τμήμα του πιθανώς να καταστράφηκε στο παρελθόν, όταν κατασκευαζόταν η παλαιά Λεωφόρος Μεσογείων. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν τρεις ισχυροί τοίχοι, που δημιουργούν μεταξύ τους δύο ορθές γωνίες και σχηματίζουν σε κάτοψη ένα «Π». Η τοιχοποιία αποτελείται από μεγάλου μεγέθους λίθους (ογκόλιθους) αδρά επεξεργασμένους, ανάμεσα στους οποίους σφηνώνονται λίθοι μικρού μεγέθους. Η εσωτερική πλευρά των τοίχων εμφανίζεται ιδιαίτερα επιμελημένη, σε αντίθεση με την εξωτερική τους πλευρά, που παραμένει αδρή. Ο τχ1 (ανατολικός τοίχος) και ο τχ3 (δυτικός τοίχος) με κατεύθυνση από Β. προς Ν., έχουν πλάτος 1 μ. περίπου, μέγιστο σωζόμενο μήκος 7,80 και 4,20 μ. αντίστοιχα, ενώ το ύψος τους κυμαίνεται από 2,30-3,06 μ. περίπου. Το ίδιο πλάτος (1 μ. περίπου) έχει και ο τχ2 (βόρειος τοίχος) – αυτός όμως έχει κατεύθυνση από Α. προς Δ., έχει μήκος 13,80 μ. και το ύψος του φθάνει στα 3,35 μ. περίπου. Τους τοίχους αυτούς στηρίζουν εξωτερικά πέντε αντηρίδες, μία από τις οποίες στηρίζει τον τχ1 (ανατολικό τοίχο), μία τον τχ3 (δυτικό τοίχο) και τρεις τον τχ2 (βόρειο τοίχο). Ο τελευταίος ενσωματώνει, επίσης εξωτερικά, λιθόκτιστη ορθογώνια δεξαμενή, ύψ. 2,30 μ. και εσωτ. διαστ. 1,20×0,60 μ. Η δεξαμενή έχει επίπεδο λιθόκτιστο δάπεδο και τη νότια πλευρά της διατρυπούν δύο κυκλικής διατομής μολύβδινοι αγωγοί, ο ένας ψηλά και ο δεύτερος χαμηλά, οι οποίοι καταλήγουν στο εσωτερικό του κτίσματος. Στα τοιχώματα της δεξαμενής εντοπίστηκαν εσοχές κατάλληλα διαμορφωμένες για την κατάβαση στο εσωτερικό της. Εσωτερικά του κυρίως κτίσματος και συγκεκριμένα στην εσωτερική γωνία που σχηματίζουν οι τχ2 και 3, αποκαλύφθηκε κατασκευή κυκλικού σχήματος, μέγ. σωζ. ύψ. 2,35 μ. περίπου και μεγ. διαμ. 3,32 μ. περίπου. Αυτή είναι λιθόκτιστη στο κάτω τμήμα της και πλινθόκτιστη στο άνω. Στο εσωτερικό της φέρει επίχριση από ασβεστοκονίαμα, ενώ νοτιοανατολικά της βρέθηκε επιμελημένη είσοδος αψιδωτού σχήματος, κατασκευασμένη από πλίνθους. Βόρεια της εισόδου βρέθηκε μεγάλη πήλινη λεκάνη στερεωμένη επάνω σε μικρού μεγέθους αργούς λίθους. Το κτίσμα χρονολογείται στους ύστερους αυτοκρατορικούς χρόνους (β΄ μισό 3ου αι. μ.Χ.), κυρίως από τα κινητά ευρήματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας. Βρέθηκαν όστρακα αβαφών αγγείων (στάμνοι, αμφορείς), κομμάτια γυαλιού, καθώς και θραύσματα αποθηκευτικών πίθων και κεραμίδων. Εντοπίστηκαν επίσης τρία θραύσματα λύχνων, μία κεφαλή κεραμικού ειδωλίου και ένα πολύ φθαρμένο χάλκινο νόμισμα. Το κτίσμα πιθανώς αποτελεί το κατώτερο τμήμα οχυρωματικού πύργου ορθογωνίου σχήματος, το νότιο τμήμα του οποίου, όπως προαναφέρθηκε, πρέπει να καταστράφηκε κατά την παλαιότερη διάνοιξη της Λεωφόρου Μεσογείων. Η άποψη, όμως, αυτή εκφράζεται με κάθε επιφύλαξη, καθώς, εξαιτίας των λιγοστών κινητών ευρημάτων, η

Εικ. 4. Δήμος Αγίας Παρασκευής. Πευκάκια. Συμβολή της Λεωφόρου Μεσογείων με την οδό Αγίας Θέκλας. Κάτοψη της ανασκαφής.

ταύτιση του κτίσματος είναι δυσχερής. Η ύπαρξη φυσικού βραχοχώματος εξωτερικά των τοίχων, καθώς και η εξωτερικά προσαρτημένη σε αυτό δεξαμενή, δείχνει πως το σωζόμενο κτίσμα ήταν υπόγειο. Η κυκλικού σχήματος εσωτερική κατασκευή (που μάλλον είναι ένας κλίβανος) είναι κακώς προσαρμοσμένη στους κυρίως τοίχους και είναι δυνατόν να είναι μεταγενέστερη του υπόλοιπου κτίσματος. Η κεραμική χρονολογεί το κτίσμα στους ίδιους ακριβώς χρόνους που κατασκευάζεται το Βαλεριάνειο τείχος των Αθηνών (πριν από το 260 μ.Χ.), αλλά και η Αττική δοκιμάζεται από την επιδρομή των Ερούλων (267 μ.Χ.). Είναι φυσικό, σε περιόδους κρίσης (όπως αυτή του 3ου αι. μ.Χ.), το πέρασμα, μεταξύ των αντερεισμάτων της Πεντέλης και του Υμηττού, που οδηγούσε από και προς την πόλη των Αθηνών, να ελέγχεται με οχυρώσεις που προστατεύουν, αλλά και συνάμα απαγορεύουν τη χρήση της οδικής αρτηρίας. Άλλωστε, τα οχυρωματικά έργα σε μία πόλη σπάνια περιορίζονται στα καθεαυτά τείχη, αλλά επεκτείνονται σε πλήθος δευτερευόντων οχυρωμάτων που λειτουργούν ως παρατηρητήρια, αλλά και ως καταφύγια, κατά τη διάρκεια επιδρομών. Τέτοιας φύσης φαίνεται πως είναι το συγκεκριμένο ρωμαϊκό κτίσμα, που με τον εντυπωσιακό όγκο του αποτελεί τοπογραφικό σημείο αναφοράς, μαζί με το μεταγενέστερο παρακείμενο ναό της Αγίας Θέκλης.

ΔΗΜΟΣ ΓΕΡΑΚΑ

Περιοχή Σταυρός

Λεωφόρος Μαραθώνος 3-5

Διάρκεια ανασκαφής: 6/03-7/03. Έργο: Κατασκευή ανισόπεδου κόμβου. Εταιρεία: Παντεχνική (Κοινοπραξία «Αττική Οδός»).

Σε ανασκαφικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στο ύψος των αριθμών 3-5 της Λεωφόρου Μαραθώνος (Εικ. 5), κατά το έτος 2003, αποκαλύφθηκε αναλημματικός τοίχος από αργολιθοδομή, μήκ. 12 μ. περίπου και με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο τοίχος εδραζόταν στο φυσικό βράχο, είχε πλάτος 0,60 μ., ενώ το ύψος του κυμαινόταν από 0,14-0,77 μ. Στα δυτικά ο τοίχος ενισχυόταν με δύο αντηρίδες. Το προηγούμενο έτος (2002) είχε αποκαλυφθεί σε απόσταση 8 μ. περίπου από τη βόρεια απόληξη του τοίχου αυτού, τμήμα του ίδιου τοίχου μήκ. 4 μ. Δυτικά της βόρειας αντηρίδας αποκαλύφθηκε ταφική πυρά, διαστ. 1,20×0,55 μ. Στο εσωτερικό της περισυνελέγησαν λίγα όστρακα. Νοτιοδυτικά της πυράς και σε απόσταση 6,50 μ. από αυτήν, εντοπίστηκε ακτέριστος λακκοειδής τάφος, κατεύθυνσης Α.-Δ., τον οποίο κάλυπταν τρεις σχιστολιθικές πλάκες. Το κεφάλι του νεκρού ήταν τοποθετημένο στα δυτικά. Οι εσωτερικές διαστάσεις του τάφου ήταν 1,37×1 μ. περίπου. Αμέσως ανατολικά του επιμήκους τοίχου βρέθηκε μεμονωμένο ακέραιο αβαφές χρηστικό αγγείο. Από την επίχωση του χώρου περισυνελέγησαν αβαφή όστρακα χονδροειδούς κεραμικής και ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα.

Λεωφόρος Μαραθώνος 1-3

Διάρκεια ανασκαφής: 11/7/03-29/7/03. Έργο: Κατασκευή ανισόπεδου κόμβου. Εταιρεία: Παντεχνική (Κοινοπραξία «Αττική Οδός»).

Σε ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε στο ύψος των αριθμών 1-3 της Λεωφόρου Μαραθώνος, βρέθηκαν τμήματα δύο παράλληλων τοίχων με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Ο τχ1 αποκαλύφθηκε σε μήκος 8,20 μ. και έχει πλάτος 0,60 μ. περίπου, ενώ ο τχ2 που εντοπίσθηκε 4,50 μ. ανατολικότερα του τχ1, έχει μήκος 2,10 μ. και πλάτος 0,55 μ. περίπου. Οι δύο τοίχοι αποτελούνται από μικρού και μεσαίου μεγέθους λίθους, που είναι χτισμένοι με λασπόχωμα. Με παρόμοιο τρόπο είναι χτισμένη και μία κατασκευή τετράγωνης κάτοψης που αποκαλύφθηκε 2 μ. ανατολικότερα του τχ2 και φαίνεται να σχετίζεται με αυτόν. Έχει διαστάσεις 1×1,10 μ. περίπου και σώζεται σε ύψος 0,22-0,55 μ. Εσωτερικά του χώρου που οριοθετεί ο τχ1 από Δυτικά και πιθανώς οριοθετούσε ο τχ2 από Ανατολικά (εφόσον αυτός προεκτεινόταν προς ΝΔ.) και κάτω από στρώμα αποτελούμενο από κεραμίδες, λίθους και όστρακα, εντοπίστηκαν μέσα σε καστανέρυθρο χώμα δύο αποθέτες κυκλικής κάτοψης. Ο «αποθέτης 1» έχει διάμετρο 1 μ. και βάθος 0,40 μ., ενώ ο «αποθέτης 2» έχει διάμετρο 0,90 μ. και βάθος 0,50 μ. Παρόμοια στρώματα, αποτελούμενα από κεραμίδες, λίθους και όστρακα κεραμικής, εντοπίσθηκαν και σε άλλα σημεία του χώρου που ανασκάφηκε. Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνεται ενεπίγραφο θραύσμα μαρμάρου, μέγ. σωζ. ύψ. 0,37, μέγ. σωζ. πλ. 0,30 μ. και πάχ. 0,10 μ., που βρέθηκε εντοιχισμένο στον τχ1. Φέρει την επιγραφή:

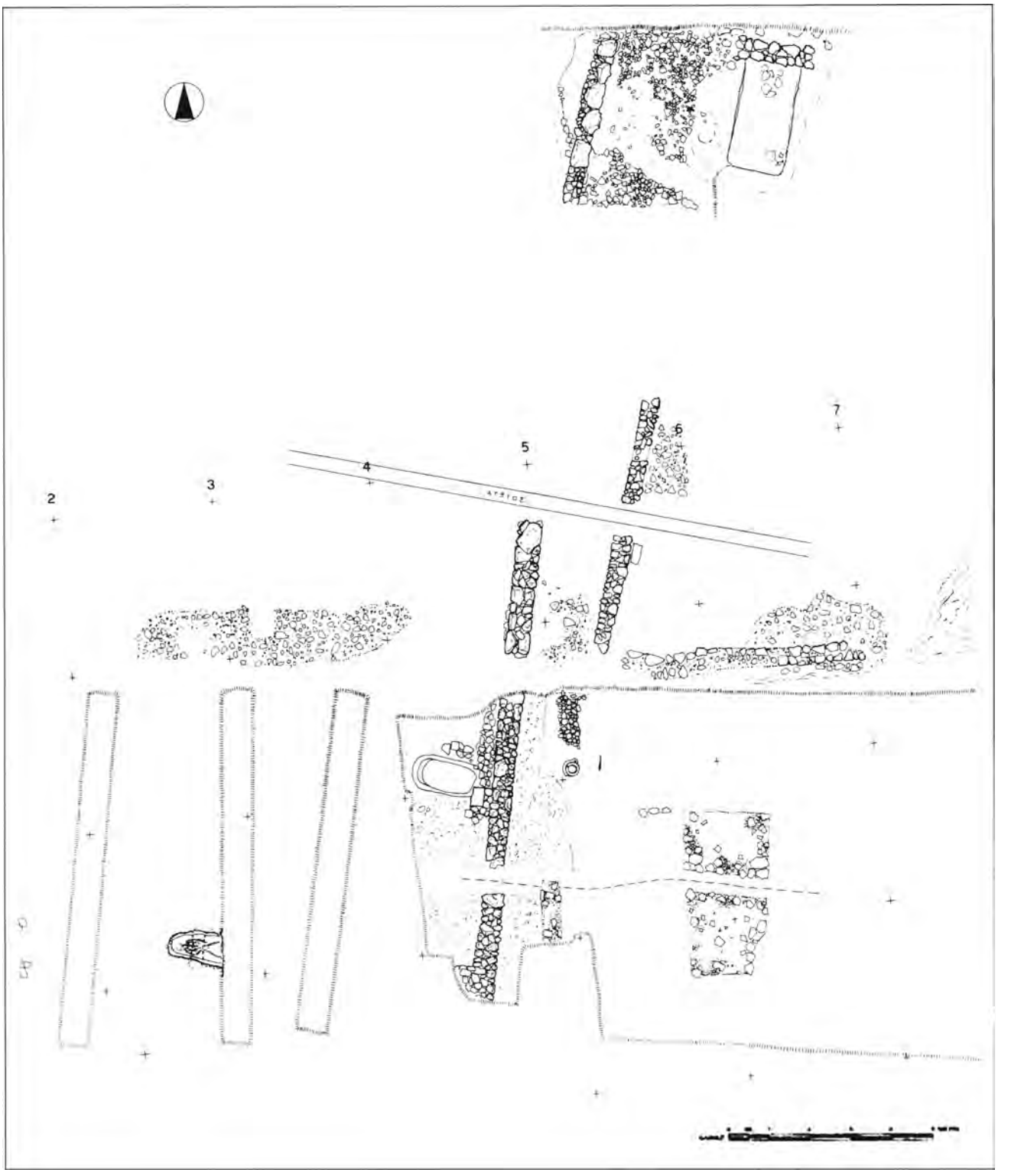
ΠΡΟΚ[....]
ΠΡΟΚ[....]
ΓΑΡΓΗ[....]

Κάτω από την επιγραφή υπάρχει ανάγλυφος ρόδακας. Βρέθηκαν επίσης δύο μυλόλιθοι, ακέραιος αβαφής λύχνος, ένα λίθινο αρχιτεκτονικό μέλος (από υπέρθυρο), ένα χάλκινο νόμισμα, σιδερένιοι ήλοι, υφαντικά βάρη, μεγάλη ποσότητα θραυσμάτων μεγάλων αποθηκευτικών πίθων και κεραμίδων (δύο μόνο κέραμοι βρέθηκαν ακέραιοι), χονδρά και λεπτά όστρακα αβαφούς κεραμικής. Τα ευρήματα αυτά συνηγορούν στην ερμηνεία των τοίχων αυτών ως ανηκόντων σε κτίσμα ρωμαϊκών ή παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Λεωφόρος Μαραθώνος 3-7

Διάρκεια ανασκαφής: 31/7/03-9/8/03. Έργο: Κατασκευή ανισόπεδου κόμβου. Εταιρεία: Παντεχνική (Κοινοπραξία «Αττική Οδός»).

Στο ύψος των αριθμών 3-7 της Λεωφόρου Μαραθώνος ερευ-

Εικ. 5. Δήμος Γέρακα. Περιοχή Σταυρός. Λεωφόρος Μαραθώνος 3-5. Κάτοψη της ανασκαφής.

νήθηκε αναλημματικός τοίχος, θεμελιωμένος είτε πάνω στο φυσικό βράχο είτε στο χώμα και με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τοίχος, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 26 μ. και είχε πλάτος 0,50 μ., σωζόταν σε ύψος δύο έως τεσσάρων δόμων, αποτελούμενος από λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, που ήταν χτισμένοι με λασπόχωμα. Βόρεια του τοίχου υπήρχε μία αντηρίδα. Στο ίδιο περίπου βάθος αποκαλύφθηκε δεύτερος τοίχος, κατεύθυνσης Β.-Ν., δηλαδή κάθετα στον προηγούμενο. Ο δεύτερος τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 6,50 μ. και το πλάτος του ήταν 0,50 μ. περίπου και συνίσταται από δύο δόμους λίθων μικρού και μεσαίου μεγέθους, χτισμένους με λασπόχωμα. Βόρεια του πρώτου τοίχου και σε απόσταση 4 μ. από αυτόν, καθώς και ανατολικά του δεύτερου τοίχου και σε απόσταση 10 μ. από αυτόν, βρέθηκε μεμονωμένη ταφή ελληνιστικών χρόνων. Συγκεκριμένα, εντοπίσθηκε κεραμοσκεπής ταφική πυρά. Ένας καλυπτήρας κέραμος διαστ. 1×0,65 μ. σκέπαζε την καύση. Γύρω και κάτω από αυτόν είχαν εναποτεθεί τα ακόλουθα κτερίσματα: ένα μόνωτο αβαφές χυτρίδιο, μία δίωτη αβαφής λεκανίδα, τρία ατρακτόσχημα μυροδοχεία, ένα μελαμβαφές αγγείο σε κακή κατάσταση διατήρησης και ένας μεγαρικός σκύφος.

Λεωφόρος Μαραθώνος 19

Διάρκεια ανασκαφής: 1/8/03-20/8/03. Έργο: Κατασκευή ανισόπεδου κόμβου. Εταιρεία: Παντεχνική (Κοινοπραξία «Αττική Οδός»).

Στο πλαίσιο ανασκαφικής έρευνας εντοπίσθηκε τοίχος σε μήκος 5 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Το πλάτος του κυμαίνεται από 0,40 έως 0,60 μ. περίπου, και ο τοίχος σώζεται σε ύψος έως και τεσσάρων δόμων, που συνίστανται σε αδρά επεξεργασμένους μικρούς λίθους χτισμένους με λασπόχωμα. Στο μέσον περίπου του τοίχου διαμορφώνονται δύο παραστάδες, που όριζαν θυραίο άνοιγμα που μεταγενέστερα χτίστηκε. Τόσο δυτικά όσο και ανατολικά του τοίχου εντοπίσθηκε δάπεδο από πατημένο χώμα και μικρούς λίθους. Επίσης, ανατολικά του τοίχου βρέθηκαν δύο αβαθείς κοιλότητες κυκλικής κάτοψης, διαμ. 0,70 και 0,56 μ. αντίστοιχα, λαξευμένες στο φυσικό βράχο. Από την επίχωση του χώρου περισυνελέγησαν όστρακα μελαμβαφούς κυρίως κεραμικής, στοιχείο που τοποθετεί χρονολογικά τον τοίχο στους κλασικούς χρόνους. Βρέθηκαν επίσης δύο πυραμιδοειδείς αγνύθες, ένα μελαμβαφές σφονδύλι και ένας μυλόλιθος.

Λεωφόρος Μαραθώνος 21-25

Διάρκεια ανασκαφής: 8/03-9/03. Έργο: Κατασκευή ανισόπεδου κόμβου. Εταιρεία: Παντεχνική (Κοινοπραξία «Αττική Οδός»).

Στο πλαίσιο της ανασκαφικής έρευνας, στο ύψος των αριθμών 21-25 της Λεωφόρου Μαραθώνος αποκαλύφθηκε νεκροταφείο με ταφές της πρώιμης κλασικής εποχής. Τμήμα τοίχου και κάποιες συγκεντρώσεις λίθων, που τοποθετούνται χρονο-

Εικ. 6. Δήμος Γέρακα. Περιοχή Σταυρός. Λεωφόρος Μαραθώνος 21-25. Αγγεία εγχυτρισμού 1 από νεκροταφείο πρώιμης κλασικής περιόδου.

λογικά στην ίδια περίοδο και βρέθηκαν σε κοντινή απόσταση, φαίνεται ότι σχετίζονται με το νεκροταφείο αυτό. Η εύρεση του νεκροταφείου στο χώρο αυτό ήταν αναμενόμενη, καθώς στους θερινούς μήνες του προηγούμενου έτους (2002), είχε αποκαλυφθεί το βόρειο τμήμα του ίδιου νεκροταφείου με πρωιμότερες όμως ταφές (ύστερη αρχαϊκή περίοδος).

Συγκεκριμένα στο νότιο τμήμα του νεκροταφείου ανασκάφηκαν συνολικά 14 τάφοι από τους οποίους 6 ήταν εγχυτρισμοί, 5 ήταν πυρές και 3 ήταν απλοί λακκοειδείς.

Εγχυτρισμός 1: Χρησιμοποιήθηκε μεγάλο αβαφές αγγείο. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν εκτός από το κρανίο και τα οστά, δύο μελαμβαφείς και δύο μελανόμορφες λήκυθοι (Εικ. 6).

Εγχυτρισμός 2: Σε αβαφές, σφαιρικό αγγείο.

Εγχυτρισμός 2α: Χρησιμοποιήθηκε αβαφές, σφαιρικό αγγείο. Δεν αποκαλύφθηκε ολόκληρο· σύγχρονες εγκαταστάσεις καλωδίων κατέστρεψαν το μισό.

Εγχυτρισμός 3: Για τον εγχυτρισμό 3 χρησιμοποιήθηκε ένας εντυπωσιακός πίθος, που φέρει στον ώμο του ανάγλυφη παράσταση Σκύθη τοξότη με το άλογό του, ενώ τη ζώνη της κοιλιάς του πίθου κοσμούν εμπίεστοι κύκλοι και γραμμικά μοτίβα. Στο εσωτερικό του πίθου βρέθηκαν, εκτός από λίγα οστά τα εξής αγγεία: μία μελαμβαφής λεκανίδα με πώμα, μία κύλικα με φυτική διακόσμηση σε ζώνη στο ύψος των λαβών, ένας κώθωνας, μία μελανόμορφη λήκυθος, μία μελαμβαφής όλπη, ένας μελαμβαφής σκύφος και ένα αλαβάστρινο αλάβαστρο (Εικ. 7).

Εγχυτρισμός 4: Χρησιμοποιήθηκε αβαφές αγγείο· στο εσωτερικό του βρέθηκαν ένα μελαμβαφές πινάκιο με πόδι, τμήμα μελαμβαφούς πινακίου με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων, τμήμα από αβαφές πινάκιο, μία μελαμβαφής όλπη και ένα μελανόμορφο ληκύθιο.

Εγχυτρισμός 5: Έγινε σε αβαφές αγγείο, ενώ στο εσωτερικό του βρέθηκε μία μελαμβαφής δίωτη λεκανίδα με πώμα.

Ταφική πυρά 1: Έχει μήκος 0,99, πλάτος 0,55 μ., με προσα-

Εικ. 7. Δήμος Γέρακα. Περιοχή Σταυρός. Λεωφόρος Μαραθώνος 21-25. Εγχυτρισμός 3 από νεκροταφείο πρώιμης κλασικής περιόδου.

Εικ. 8. Δήμος Γέρακα. Περιοχή Σταυρός. Λεωφόρος Μαραθώνος 21-25. Λακκοειδής τάφος 3. Αγγεία κατά χώραν.

νατολισμό Α.-Δ. Μέσα στην πυρά, πάχ. 0,24 μ., βρέθηκε ένα αβαφές αγγείο και λίγα μελαμβαφή όστρακα.

Ταφική πυρά 2: Πυρά, με προσανατολισμό Α.-Δ. Το μήκος της είναι 1,20 μ. ενώ το πλάτος της είναι 0,60 μ. Από το εσωτερικό της πυράς, πάχ. 0,20 μ. περίπου, δεν βρέθηκε τίποτα.

Ταφική πυρά 3: Ο προσανατολισμός της είναι ΝΑ.-ΒΔ., το μήκος της είναι 1,50 μ. και το πλάτος της είναι 0,90 μ. Από τα νοτιοανατολικά την πυρά οριοθετεί μονή σειρά λίθων, αργών, μεσαίου μεγέθους, ενώ μέσα στην πυρά, πάχ. 0,08 μ., αποκαλύφθηκαν τα εξής: ένα μελαμβαφές κύπελλο με πόδι, τέσσερις μελαμβαφείς κυλινδρικές πυξίδες, ένα μελαμβαφές σκυφίδιο, ένα μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο, δύο μελανόμορφες ληκύθοι, τρία μελαμβαφή σφονδύλια καθώς και άλλα μελαμβαφή και μελανόμορφα όστρακα. Βρέθηκαν επίσης λίγα οστά.

Ταφική πυρά 4: Πυρά με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Έχει μήκος 1,50 και πλάτος 0,65 μ. Από το εσωτερικό της βρέθηκαν μόνο λίγα οστά. Το πάχος της πυράς ήταν 0,15 μ. περίπου.

Ταφική πυρά 5: Πυρά με προσανατολισμό Β.-Ν. Το μήκος της είναι 1,72 και το πλάτος της 0,73 μ. Μέσα από την πυρά πάχους 0,30 μ. περίπου βρέθηκαν μόνο λίγα οστά.

Λακκοειδής τάφος 1: Βρέθηκαν μόνο λίγα οστά· ο τάφος ήταν διαταραγμένος.

Λακκοειδής τάφος 2: Η κατεύθυνση του τάφου αυτού ήταν Α.-Δ., ενώ οι εσωτερικές διαστάσεις ήταν 1,80×0,65 μ. περίπου. Αποκαλύφθηκε ολόκληρος ο σκελετός μήκ. 1,50 μ. με το κρανίο δυτικά· δεν εντοπίστηκαν άλλα ευρήματα στο εσωτερικό του τάφου.

Λακκοειδής τάφος 3: Πρόκειται για απλό λακκοειδή τάφο με προσανατολισμό Α.-Δ. Αποκαλύφθηκε σκελετός μήκ. 1,20 μ. με το κρανίο ανατολικά, ενώ οι εσωτερικές διαστάσεις του τάφου ήταν 1,50×0,35 μ. περίπου. Από την επίχωση που αφαιρέθηκε πάνω από τον τάφο βρέθηκε ένας μελαμβαφής σκύφος και τρεις μελανόμορφες ληκύθοι ενώ γύρω από το νεκρό είχαν εναποτεθεί τα εξής κτερίσματα: δύο μελαμβαφείς ληκύθοι, μία μελαμβαφής σταμνοειδής πυξίδα, δύο μελαμβαφείς τριφυλλόστομες οινοχόες, ένας μελαμβαφής σκύφος, μία μόνωτη και μία δίωτη μελαμβαφής κύλικα, τρία αβαφή χυτρίδια, μία μελαμβαφής όλπη, μία μελανόμορφη ληκύθου και μία χάλκινη στλεγγίδα (Εικ. 8-9).

Εικ. 9. Δήμος Γέρακα. Περιοχή Σταυρός. Λεωφόρος Μαραθώνος 21-25. Αγγεία-ευρήματα από το λακκοειδή τάφο 3.

Βόρεια αυτών των τάφων βρέθηκε τμήμα τοίχου από αργολιθοδομή με κατεύθυνση Α.-Δ. Έχει μήκος 4,15 μ. ενώ το πλάτος του φθάνει στα 0,70 μ. Σώζονται μόνο δύο σειρές αργών λίθων μεσαίου και μικρού μεγέθους. Ανατολικά και νότια του τοίχου αυτού αποκαλύφθηκαν κάποιες συγκεντρώσεις λίθων. Και ο τοίχος αυτός χρονολογείται με βάση την κεραμική που συγκεντρώθηκε στους πρώιμους κλασικούς χρόνους.

Οδός Αγίου Ιωάννου Θεολόγου

Διάρκεια ανασκαφής: 19/4/03-30/7/03. Έργο: Διάνοιξη τάφρου καλωδίων υψηλής τάσης. Εταιρεία: ΔΕΗ.

α) Κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών που πραγματοποιήθηκαν για τη διάνοιξη χαντακιού πλ. 0,80 μ., μέσα στο πλαίσιο έργου της ΔΕΗ, ανευρέθη, επί της παραπάνω οδού και δυτικά του Ο.Τ. 81, τοίχος κλασικών χρόνων, ο οποίος ονομάστηκε συμβατικά Τοίχος 1.

Πιο συγκεκριμένα, ο τοίχος εντοπίστηκε στις 19-04-2003 σε απόσταση 16,50 μ. νότια της βορειοδυτικής γωνίας της συμβολής των οδών Κανάρη και Αγίου Ιωάννου Θεολόγου και σε ύψος 1,57 έως 1,61 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Η ανασκαφική διερεύνησή του περιορίστηκε σε τμήμα χώρου 1 τ.μ. εκατέρωθεν αυτού και μέχρι το ύψος των -2,85 μ. χωρίς να ανευρεθεί το τελικό επίπεδο έδρασής του, αφού ο χώρος πλημμύριζε διαρκώς καθιστώντας εξαιρετικά δυσχερή την πλήρη αποκάλυψή του.

Ο Τοίχος 1 αποκαλύφθηκε εγκάρσια στο χαντάκι με κατεύθυνση Δ./ΝΔ. προς Α./ΒΑ. και φαίνεται ότι εκτείνεται και πέραν των ορίων αυτού, δυτικά κάτω από το οδόστρωμα της οδού Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου και ανατολικά στο άκτιστο οικόπεδο του Ο.Τ. 81, που ορίζεται προς Β. από την οδό Κανάρη. Επιφανειακή έρευνα του εν λόγω οικοπέδου δεν κατέστη δυνατή, καθώς είναι καλυμμένο με μπάζα.

Ο Τοίχος 1 αποτελείται από έναν ορθογώνιο πωρόλιθο (διαστ. 0,52×0,42×1,03 μ.) επιμελημένα λαξευμένο και μεσαίου και μεγάλου μεγέθους ασβεστόλιθους, κατεργασμένους στη μία όψη, αρμοσμένους με ιλύ και μικρούς λογάδες λίθους. Η νότια όψη του τοίχου είναι κτισμένη με επιμέλεια, σε αντίθεση με τη βόρεια, όπου επιπλέον οι λίθοι είναι αργοί. Ο τοίχος αποκαλύφθηκε στη νότια όψη του σε ύψος τεσσάρων ισομεγέθων σχεδόν στρώσεων λίθων (κυμαινόμενο ύψος 0,20-0,23 μ.), εκ των οποίων οι δύο ανώτερες είναι εμφανώς πιο επιμελημένες από τις δύο κατώτερες. Επιπλέον, η κατώτατη στρώση λίθων είναι μπατικά τοποθετημένη σε αντίθεση με τις δρομικά υπερκείμενες στρώσεις και εξέχει 0,06 μ. από αυτές. Βόρεια του τοίχου αποκαλύφθηκαν τυχαία τοποθετημένοι μεσαίου μεγέθους ασβεστόλιθοι σε ύψος -2,10 μ. έως -2,15 μ. χωρίς συνδετικό υλικό. Το αποκαλυφθέν μήκος του τοίχου είναι 1,07 μ. και το πλάτος του 0,52 μ.

Ο περιορισμένος ανασκαπτόμενος χώρος δεν βοηθάει στην εξαγωγή συμπερασμάτων για τη χρήση του, καθώς άλλωστε δεν βρέθηκε άλλος τοίχος που να αποτελεί σύνολο με αυτόν. Ωστόσο, φαίνεται ότι η νότια όψη του είναι η εσωτερική του χώρου που ορίζει. Η τοιχοποιία του φανερώνει ότι την ανωδομή αποτελούν οι δύο ανώτερες στρώσεις του (ύψη: -2,05 έως -2,27 μ.), ενώ οι υποκείμενες τη θεμελίωση και υποθεμελίωσή του αντίστοιχα. Κατά τη διάρκεια αφαίρεσης των επιχώσεων εκατέρωθεν αυτού περισυνελέγη άβαφη και ελάχιστη λεπτή μελαμβαφής κεραμική.

Ο τοίχος παρέμεινε κατά χώραν και τα καλώδια τοποθετήθηκαν πάνω από αυτόν.

β) Μέσα στο πλαίσιο του ίδιου έργου αποκαλύφθηκαν επί της οδού Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, δυτικά του Ο.Τ. 106, στις 26-06-2003, τρεις τοίχοι, οι οποίοι συμβατικά ονομάστηκαν Τοίχος 1, Τοίχος 2, Τοίχος 3 αντίστοιχα. Η ανασκαφική διερεύνηση αυτών, καθώς και του χώρου που αυτοί ορίζουν, ο οποίος ονομάστηκε συμβατικά Χώρος Ι, ξεκίνησε στις 26-06-2003 και ολοκληρώθηκε την 1-07-2003.

Τοίχος 1: Πρόκειται για το βορειότερο αποκαλυφθέντα τοίχο, που αποτελεί και το βόρειο όριο του Χώρου Ι. Αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,72 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Η βόρεια όψη του αποτελούμενη από μεσαίου μεγέθους αργούς και αδρά δουλεμένους ασβεστόλιθους είναι κτισμένη σε ύψος 2-3 στρώσεων λίθων και εδράζεται στο επίπεδο των -1,26 μ., παρουσιάζοντας συνολικό ύψος 0,54 μ. Οι λίθοι είναι αρμοσμένοι μεταξύ τους με λάσπη, θραύσματα κεραμίδων και μικρούς λογάδες λίθους. Η βόρεια όψη είναι σαφώς η εξωτερική όψη του κτιρίου, η οποία δεν παρουσιάζει επιμέλεια ως προς την κατασκευή, σε αντίθεση με τη νότια, όπου οι λίθοι είναι επιμελημένα λαξευμένοι. Ο Τοίχος 1 αποτελείται ουσιαστικά στο μεγαλύτερο αποκαλυφθέν τμήμα του από έναν επιμελημένα λαξευμένο ασβεστόλιθο, μήκ. 0,52 και ύψ. 0,35 μ., ο οποίος είναι γωνιόλιθος. Ο τοίχος αποκαλύφθηκε με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. στο σημείο που γωνιάζει με τον Τοίχο 3 και εκτείνεται ανατολικά, πέραν των ορίων του χαντακιού. Δυτικά του γωνιόλιθου αποκαλύφθηκαν 4 καθ' ύψος στρώσεις λίθων που αποτελούν τμήμα της ανωδομής. Οι υποκείμενες αυτού τρεις καθ' ύψος στρώσεις παρουσιάζουν εντελώς διαφορετική τοιχοποιία, καθώς αποτελούνται από μικρούς λογάδες λίθους σχεδόν ισομεγέθεις (κυμαινόμενο ύψος 0,08-0,10 μ.) συνδεδεμένους με λάσπη. Οι τρεις αυτές στρώσεις αποτελούν και τη θεμελίωσή του. Η κατώτατη στρώση, που εξέχει 0,13 μ. από τις υπερκείμενες, αποτελεί πιθανότατα την υποθεμελίωσή του. Το μέγιστο πλάτος του τοίχου είναι 0,76 και το μήκος του 0,95 μ. (Β.) και 0,55 μ. (Ν.).

Τοίχος 3: Ο Τοίχος 3 αποκαλύφθηκε σε ύψος -0,72 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος στο σημείο που γωνιάζει νοτιοανατολικά με τον Τοίχο 1. Αποκαλύφθηκε να εξέχει της ανατολικής παρειάς του χαντακιού κατά 0,21 μ. Έχει κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΑ. και εκτείνεται νοτιοανατολικά πέραν των ορίων του χαντακιού. Η κάτοψή του δεν είναι ολοκληρωτικά ορατή. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 0,85 και πλάτος 0,21 μ. Το επίπεδο έδρασής του βρέθηκε στα -1,45 μ. Η δυτική του όψη παρουσιάζεται επίσης επιμελημένη, καθώς ορίζει το εσωτερικό ανατολικό όριο του Χώρου 1 από επιμελημένα λαξευμένους ασβεστόλιθους αρμοσμένους με ιλύ και θραύσματα κεράμων. Ο τοίχος δεν παρουσιάζει διαφορές ως προς την τοιχοποιία με τον Τοίχο 1. Η ανωδομή του σώζεται κατά τόπους σε ύψος 2 στρώσεων ενώ η θεμελίωσή του αποτελείται από 4-5 στρώσεις λίθων κυμαινόμενου ύψους από 0,05 έως 0,10 μ. Οι ανωτέρω τοίχοι

αποτελούν τη βορειοανατολική γωνία του κτιρίου, το εσωτερικό του οποίου αποτελεί ο Χώρος Ι.

Ο Χώρος Ι έχει συνολικό μήκος 4,20 μ. και πλάτος αντίστοιχο με το πλάτος του χαντακιού, δηλαδή 0,80 μ. Στη δυτική παρειά του χαντακιού σε απόσταση 0,60 μ. βόρεια του Τοίχου 2 και 4,10 μ. από τη βορειοανατολική γωνία του Τοίχου 1 αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,90 μ. τμήμα της ανατολικής όψης πήλινης υδατοστεγούς κατασκευής τομής σχήματος Ω, η χρήση της οποίας δεν κατέστη δυνατό να ταυτιστεί λόγω της περιορισμένης εικόνας που είχαμε. Το δάπεδό της βρέθηκε σε βάθος -1,40 μ.

Τοίχος 2. Ο Τοίχος 2 αποτελεί το νότιο όριο του Χώρου Ι. Είναι κτισμένος από μεσαίου μεγέθους αργούς και αδρά δουλεμένους ασβεστόλιθους που παρουσιάζονται σε πλάτος τριών στρώσεων, αρμοσμένοι με μικρούς λογάδες λίθους, λάσπη και θραύσματα κεραμίδων. Αποκαλύφθηκε εγκάρσια στο χαντάκι με κατεύθυνση ΒΑ.-Δ./ΝΔ. και εκτείνεται πέραν των ορίων αυτού. Το ανώτατο επίπεδο εμφάνισής του βρίσκεται στα -0,91 μ. και το επίπεδο έδρασης στα -1,42 μ. Αποτελείται από 4-5 καθ' ύψος στρώσεις λίθων. Σε αντίθεση με τους προαναφερθέντες τοίχους, η τοιχοποιία του δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη επιμέλεια ως προς τις όψεις.

Κατά τη διάρκεια πραγματοποίησης δοκιμαστικής τομής νότια του Χώρου Ι αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,56 μ. και διερευνήθηκε μεμονωμένος αδρά δουλεμένος ασβεστόλιθος διαστ. 0,80×0,40 μ., ο οποίος εδράζεται σε βάθος -1,06 μ. και δίνει την εντύπωση μάλλον τυχαίου ευρήματος. Σε απόσταση 0,24 μ. νότια αυτού, αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου, συμβατικά ονομαζόμενου Τοίχου 9. Αυτός εξέχει μόνο 0,22 μ. από την ανατολική παρειά του χαντακιού και έχει κατεύθυνση Α.-Δ. Αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,77 μ. και αποτελείται από μικρούς λογάδες λίθους τοποθετημένους σε πλάτος τριών στρώσεων αρμοσμένους με ιλύ. Ο τοίχος εδράζεται στο φυσικό έδαφος και σε βάθος -1,15 μ. Αποκαλύφθηκε συνολικά σε ύψος 6 στρώσεων λίθων, σχεδόν ισομεγέθων (μέσο ύψος 0,06 έως 0,07 μ.). Το πλάτος του είναι 0,49 μ., το αποκαλυφθέν μήκος του είναι 0,22 μ. και το συνολικό του ύψος 0,40 μ. περίπου.

Αν και ο ανασκαπτόμενος χώρος είναι εξαιρετικά περιορισμένος, συνολικά μπορούμε να πούμε ότι διερευνήθηκε ένα κτίριο κλασικών χρόνων, όπως κατέδειξε και η μελαμβαφής κεραμική που συλλέχθηκε από τη θεμελίωση των τοίχων. Τα λείψανα παρέμειναν κατά χώραν και τα καλώδια τοποθετήθηκαν κάτω από αυτά.

γ) Μέσα στο πλαίσιο των εκσκαφικών εργασιών του ίδιου έργου αποκαλύφθηκαν δυτικά των Ο.Τ. 92 και 93 και διερευνήθηκαν ανασκαφικά από τις 02-07-2003 ως τις 28-07-2003 τα κάτωθι λείψανα. Δυτικά του Ο.Τ. 92 αποκαλύφθηκαν πέντε συνολικά τοίχοι κατεύθυνσης Α.-Δ. που ορίζουν αντίστοιχα πέντε χώρους-δωμάτια πιθανότατα αγροικιών.

Ο νοτιότερος χώρος, συμβατικά ονομαζόμενος Χώρος ΙΙΙ, ορίζεται νότια από τον Τοίχο 6 και βόρεια από τον Τοίχο 7. Ο Τοίχος 7 εμφανίστηκε σε βάθος -0,80 μ. και εδράζεται σε βάθος -1,11 μ. Αποτελείται από έναν αδρά λαξευμένο ασβεστόλιθο και μικρούς λογάδες λίθους αρμοσμένους με ιλύ και κεραμίδες. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 2 στρώσεων λίθων. Το πλάτος του κυμαίνεται από 0,70 (Α.) έως 1,20 μ. (Δ.) ενώ το μήκος του είναι 0,80 μ.

Σε απόσταση 4,90 μ. βόρεια του Τοίχου 7 αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,70 μ. ο συμβατικά ονομαζόμενος Τοίχος 6, το επίπεδο έδρασης του οποίου βρέθηκε στα -0,90 μ. Αποτελείται από μεσαίου και μεγάλου μεγέθους ασβεστόλιθους αρμοσμένους με λάσπη, κεραμίδες και μικρούς λογάδες λίθους. Ο τοίχος έχει πλάτος 0,62 και μήκος 0,80 μ.

Κατά την ανασκαφική διερεύνηση του Χώρου ΙΙΙ, διαστ. 4,90×0,80 μ., περισυνελέγη άβαφη και εφυαλωμένη κεραμική και κεραμίδες.

Βόρεια του Χώρου ΙΙΙ αποκαλύφθηκε ο Χώρος V, ο οποίος ορίζεται νότια από τον Τοίχο 6 και βόρεια από τον Τοίχο 5. Στο χώρο αυτό δεν πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές εργασίες, καθώς στο εσωτερικό του δεν βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα.

Ο Τοίχος 5 αποτελεί το νότιο όριο του έτερου συμβατικά ονομαζόμενου Χώρου ΙΙ, ο οποίος ορίζεται βόρεια από τον Τοίχο 4. Ο Χώρος ΙΙ έχει διαστάσεις 2,90×0,80 μ. και κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής του διερεύνησης περισυνελέγησαν κεραμίδες και άβαφη κεραμική. Ο Τοίχος 4 αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,58 μ. και εδράζεται σε βάθος -1,45 μ. Αποτελείται επίσης από μεγάλου και μεσαίου μεγέθους ασβεστόλιθους αρμοσμένους με ιλύ, κεραμίδες και μικρούς λογάδες λίθους. Έχει πλάτος 0,56 έως 0,62 μ. και μήκος 0,80 μ. Στη βόρεια όψη του αποτελείται από 6 καθ' ύψος στρώσεις λίθων, εκ των οποίων οι τρεις ανώτερες έχουν επιμελημένη επιφάνεια, σε αντίθεση με την αργή των τριών υποκείμενων στρώσεων, ορίζοντας προφανώς και το δάπεδο χρήσης του χώρου.

Ο Τοίχος 5 αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,78 μ. και εδράζεται σε βάθος -1,45 μ. Έχει πλάτος 0,72 και μήκος 0,80 μ. Είναι κτισμένος κατά πλάτος σε δύο στρώσεις μεγάλου και μεσαίου μεγέθους ασβεστόλιθων, αδρά επιμελημένων, αρμοσμένων με μικρούς λογάδες λίθους, ιλύ και κεραμίδες. Αποκαλύφθηκε στο ύψος των 3-5 στρώσεων λίθων, εκ των οποίων οι δύο ανώτερες αποτελούν τμήμα της ανωδομής του.

Ο Τοίχος 4 αποτελεί και το νότιο όριο του έτερου χώρου, συμβατικά ονομαζόμενου Χώρου IV, ο οποίος ορίζεται βόρεια από τον Τοίχο 10. Ο Τοίχος 10 αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,29 μ. και εδράζεται σε βάθος 1,70 μ. Διερευνήθηκε μόνο ως προς τη νότια όψη του, καθώς σωλήνες ΟΤΕ και ΔΕΗ εμποδίζουν τη διερεύνηση του χώρου δυτικά αυτού. Παρουσιάζει τοιχοποιία παρόμοια με αυτή των προαναφερθέντων τοίχων. Έχει πλάτος 0,65 και μήκος 0,80 μ. Αναφέρεται επίσης ότι κατά τη διάρκεια αποχωμάτωσης της νότιας όψης του βρέθηκε κατεστραμμένη η δυτική του παρειά από προγενέστερο χαντάκι του ΟΤΕ, την πορεία του οποίου παρατηρούμε καθ' όλο το μήκος της δυτικής παρειάς του χαντακιού. Ο Τοίχος 10 αποτελεί και το βορειότερο αποκαλυφθέν λείψανο του Ο.Τ. 92.

Ο προαναφερθείς Τοίχος 10 αποτελεί το νότιο όριο ενός έτερου χώρου, συμβατικά ονομαζόμενου Χώρου VI, ο οποίος ορίζεται βόρεια από τον Τοίχο 8. Ο Χώρος VI έχει μήκος 17,5 μ. και διερευνηθέν πλάτος 0,80 μ. Βρίσκεται επί της οδού Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄ και δυτικά του Ο.Τ. 93. Στο εσωτερικό του χώρου αποκαλύφθηκαν τμηματικά 4 αποθηκευτικές κατασκευές, οι οποίες θα περιγραφούν κατωτέρω.

Ο Τοίχος 8 αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,56 μ. και εδράζεται σε βάθος -0,75 μ. Έχει πλάτος που κυμαίνεται από 0,32 έως 0,55 και μήκος 0,80 μ. Αποτελείται από μεσαίου μεγέθους αδρά επιμελημένους ασβεστόλιθους αρμοσμένους με ιλύ, θραύσματα κεραμίδων και μικρούς λογάδες λίθους. Αποκαλύφθηκε στο ύψος μιας στρώσης λίθων. Σε απόσταση 0,90 μ. βόρεια αυτού αποκαλύφθηκε λιθοσωρός, διαστ. 0,75×0,80 μ. αποτελούμενος από μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους χωρίς συνδετικό υλικό και κεραμίδες με αυλακώσεις στην ανώτερη επιφάνειά τους.

Η νοτιότερη κατασκευή που αποκαλύφθηκε στο εσωτερικό του Χώρου VI είναι ο Τοίχος 11, ο οποίος αποκαλύφθηκε σε βάθος -1,20 μ., αν και κατά τη διάρκεια καθαρισμού της ανατολικής πλευράς παρατηρήθηκε ότι το αρχικό του βάθος βρισκόταν στα -0,80 μ. και τμήμα της ανωδομής του παρασύρθηκε από το μηχανικό εκσκαφέα. Ο τοίχος παρουσιάζει μια καμπυλόγραμμη πορεία μέσα στο χαντάκι με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΔ. και εκτείνεται και πέραν των ορίων της ανατολικής παρειάς του χαντακιού δηλώνοντας ότι αποτελεί πιθανότατα τη δυτική πλευρά μιας κυκλικής κατασκευής. Η κατασκευή αποκαλύφθηκε μέχρι το βάθος των -1,60 μ., όπου παρουσιάζονται συνολικά πέντε καθ' ύψος στρώσεις λίθων. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,25 και πλάτος 0,25 μ.

Σε απόσταση 3,75 βόρεια του Τοίχου 11 και σε βάθος -0,73 μ. αποκαλύφθηκε τμηματικά, καθώς εκτείνεται και πέραν των ανατολικών ορίων του χαντακιού, η ανώτερη επιφάνεια του χείλους αποθηκευτικού πίθου, ο οποίος ορίζεται περιμετρικά από αδρά λαξευμένους ασβεστόλιθους, εδραζόμενους σε βάθος -0,90 μ. Ο πίθος αποκαλύφθηκε μέχρι το βάθος των -1,60 μ., καθώς δεν υπήρχε δυνατότητα να αφαιρεθεί. Στην εξωτερική του επιφάνεια σώζονται κατά τόπους ίχνη ασβεστοκονιάματος, με το οποίο ήταν επαλειμμένο. Στη μια πλευρά, στη μέση του βάθους του σώματος σώζεται διακόσμηση από έναν πλαστικό δακτύλιο. Η κατασκευή έχει ορατή εξωτερική διάμετρο 0,80 μ. και εσωτερική 0,55 μ. Η εξωτερική διάμετρος του χείλους του πίθου είναι 0,56 και η εσωτερική 0,50 μ.

Σε απόσταση 1,20 μ. βόρεια του αποθηκευτικού πίθου αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,73 μ. τμήμα σιρού, ο οποίος εκτείνεται ανατολικά πέραν των ορίων του χαντακιού. Είναι κτισμένος με μικρού και μεσαίου μεγέθους ασβεστόλιθους αρμοσμένους με ιλύ, κεραμίδες και ασβεστοκονίαμα. Αποκαλύφθηκε σε ύψος δύο στρώσεων λίθων που εδράζονται στο βάθος των -0,95 έως 1 μ. Το συνολικό πλάτος του είναι 1,70 μ. και η εσωτερική διάμετρος του στομίου, το εσωτερικό του οποίου δεν διερευνήθηκε, είναι 0,48 μ.

Σε απόσταση 3,50 μ. βόρεια του πίθου και σε ύψος -0,86 μ. βρέθηκε τμήμα έτερου σιρού, ο οποίος επίσης εκτείνεται ανατολικά πέραν των ορίων του χαντακιού. Τα τοιχώματά του είναι κτισμένα από αδρά λαξευμένους πωρόλιθους, καλυμμένους κατά τόπους με ασβεστοκονίαμα και αρμοσμένους μεταξύ τους με ιλύ. Η κατασκευή εδράζεται σε βάθος -0,95 μ. Η εξωτερική του διάμετρος είναι 1,15 μ. και η εσωτερική 0,90 μ. Το πάχος των τοιχωμάτων της ποικίλλει από 0,10 ως 0,20 μ. Στο εσωτερικό της αποκαλύφθηκαν δύο πλακαροί σχιστόλιθοι σε βάθος -0,83 μ.

δ) Δυτικά της σύγχρονης εκκλησίας του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,58 μ. τμήμα έτερης κυκλικής κατασκευής – πιθανότατα σιρού – με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΔ., το οποίο εξέχει 0,30 μ. από τη δυτική παρειά του χαντακιού. Είναι κτισμένη με μικρού και μεσαίου μεγέθους, αργούς και αδρά εργασμένους ασβεστόλιθους αρμοσμένους με ιλύ. Αποκαλύφθηκαν συνολικά πέντε καθ' ύψος στρώσεις λίθων. Το αποκαλυφθέν μήκος είναι 1,11 μ. και το επίπεδο έδρασης βρίσκεται στα -1,51 μ.

Σε απόσταση 3,20 μ. νότια του σιρού και σε βάθος -0,55 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα λακκοειδούς τάφου διαστ. 0,71×0,40 μ. (Τάφος 1) διαταραγμένου ανατολικά από προγενέστερη εκσκαφή της ΕΥΔΑΠ. Στο εσωτερικό του σε βάθος -0,78 μ. ανευρέθη ο ανώτερος κορμός νεκρού, τοποθετημένου ύπτια, με κατεύθυνση Α.-Δ., στον αγκώνα του οποίου υπήρχε έτερο κρανίο (Κ1), προϊόν ανακομιδής. Ο πυθμένας του λάκκου βρισκόταν σε βάθος -0,90 μ. Από την ταφική επίχωση περισυνελέγησαν ελάχιστα αβαφή όστρακα.

Σε απόσταση 0,90 μ. νότια του Τάφου 1 αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,67 μ. έτερος λακκοειδής τάφος (Τάφος 2), η κάλυψη του οποίου αποτελούνταν από μια κεραμίδα δυτικά της οποίας υπήρχε εργασμένος ασβεστόλιθος αετωματικού σχήματος. Ο τάφος είχε κατεύθυνση Α.-Δ. Στο εσωτερικό του τάφου αποκαλύφθηκε ένα κρανίο σε βάθος -0,76 μ. και ένα έτερο με τα θραύσματά του εκατέρωθεν του πρώτου. Ο λακκοειδής τάφος είχε διαστάσεις 0,30×0,40 μ. και ο πυθμένας του βρίσκεται σε ύψος -0,90 μ. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα στο εσωτερικό του.

Όλα τα ανωτέρω περιγραφέντα οικοδομικά λείψανα παρέμειναν κατά χώραν σε κατάχωση.

Συμπερασματικά, κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών αποκαλύφθηκαν:

α) Ένας τοίχος κλασικών χρόνων αδιάγνωστης χρήσης.

β) Τέσσερις τοίχοι κλασικών επίσης χρόνων, εκ των οποίων οι τρεις ορίζουν μονόχωρο κτίριο, ενώ η χρήση του τέταρτου παραμένει άγνωστη λόγω του περιορισμένου ανασκαπτόμενου χώρου, χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο να ανήκει στο ίδιο κτίριο.

γ) Έξι τοίχοι υστεροβυζαντινών πιθανότατα χρόνων που ορίζουν δωμάτια και αποθηκευτικούς χώρους αγροικίας. Στον αποθηκευτικό χώρο βρέθηκαν τρεις σιροί και ένας αποθηκευτικός πίθος.

δ) Δύο λακκοειδείς τάφοι και τμήμα ενός σιρού(;) βόρεια αυτών, επίσης υστεροβυζαντινών πιθανότατα χρόνων.

Συμβολή των οδών Αγίου Ιωάννου Θεολόγου και Κανάρη (Ο.Τ. 81, ιδιοκτησία Ελ. Κανέλλου)

Διάρκεια ανασκαφής: 13/10/03-27/10/03.

Ανασκάφηκε επιμήκης τοίχος, κατεύθυνσης ΝΔ.-ΒΑ., ο οποίος διέσχιζε όλο το πλάτος του οικοπέδου. Ο τοίχος αυτός, τμήμα του οποίου είχε βρεθεί τον Ιούλιο του 2003, επί της οδού Αγίου Ιωάννου Θεολόγου και σε μικρή απόσταση δυτικά του οικοπέδου αυτού, κατά τη διάρκεια έργων της ΔΕΗ, βρέθηκε σε βάθος 1,26 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος της οδού Αγίου Ιωάννου Θεολόγου και έχει μήκος 14,10, πλάτος 0,50-0,72 και ύψος 1,40-1,56 μ. Η τοιχοποιία της νότιας πλευράς του είναι πολύ επιμελημένη και συνίσταται από κάθετα τοποθετημένες μεγάλες ορθογώνιες λιθοπλίνθους ίδιων διαστάσεων, ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλεται αργολιθοδομή. Με βάση τη μορφή της τοιχοποιίας, καθώς και την κεραμική που εντοπίστηκε κατά την ανασκαφή που αποτελούνταν από μελαμβαφή και αβαφή όστρακα, ο τοίχος αυτός, ο οποίος και διατηρήθηκε σε κατάχωση μετά την ανασκαφή, χρονολογείται στην κλασική περίοδο.

2004

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΔΗΜΟΣ ΓΕΡΑΚΑ

Περιοχή Σταυρός

Συμβολή των οδών Παπαφλέσσα και Ιπποκράτους (Ο.Τ. 281, ιδιοκτησία Π. Νικολινάκου)

Διάρκεια ανασκαφής: 6/5/04-14/5/04.

Κατά τη διάρκεια επίβλεψης εκσκαφών στο παραπάνω οικόπεδο, εντοπίσθηκαν δύο αποθέτες. Ο «αποθέτης 1» έχει σχήμα ακανόνιστου ορθογώνιου και εσωτερικές διαστάσεις 1,10×0,85 μ. Από το εσωτερικό του αφαιρέθηκε μεγάλη ποσότητα από θραύσματα κεραμίδων και αποθηκευτικών πίθων, όστρακα αβαφούς χονδρής κεραμικής (λαιμοί, λαβές, τοιχώματα και βάσεις μεγάλων αγγείων), καθώς και λίγα λεπτά όστρακα αβαφούς κεραμικής. Βρέθηκε επίσης ενεπίγραφο θραύσμα μαρμάρου. Το τελευταίο έχει μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,34, μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0,24 και το πάχος του φθάνει τα 0,09 μ. Φέρει την επιγραφή:

ΠΡΟΚ[....]
ΠΡΟΚ[....]
ΓΑΡΓΗΤ[....]

Μαρμάρινο θραύσμα με παρόμοια επιγραφή βρέθηκε τον Ιούλιο του 2003 στις ανασκαφές για την κατασκευή του ανισόπεδου κόμβου της Λεωφόρου Μαραθώνος στον Σταυρό Γέρακα, βλ. παραπάνω, σ. 312-315.

Η ανασκαφή του «αποθέτη 1» έφθασε στο 1 μ. Σε απόσταση 5 μ. νότια και δυτικά του «αποθέτη 1» βρέθηκε ο «αποθέτης 2», επίσης ακανόνιστης ορθογώνιας κάτοψης. Αυτός έχει διαστάσεις 1×0,82 μ. περίπου και βάθος 0,80 μ. Από το εσωτερικό του αφαιρέθηκε μεγάλη ποσότητα από κομμάτια κεραμίδων και λιγοστά τεμάχια αποθηκευτικών πίθων.

Συμβολή των οδών Μεσολογγίου και Αλαμάνας (Ο.Τ. 281, ιδιοκτησία Γ. Παναγιώτου και Αικ. Σμάνη)

Διάρκεια ανασκαφής: 11/6/04-18/6/04.

Στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκε αποθέτης κυκλικής κάτοψης, διαμ. 1,35 μ. περίπου και βάθ. 0,86 μ. Από το εσωτερικό του αφαιρέθηκαν θραύσματα κεραμίδων και τμήματα αποθηκευτικών πίθων, καθώς και ελάχιστα όστρακα αβαφούς κεραμικής. Βρέθηκαν επίσης κάποια μελαμβαφή όστρακα με διακόσμηση τύπου «Δυτικής κλιτύος» που ανήκουν σε κάνθαρο χρονολογούμενο στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.

Οδός Κανάρη 28 (Ο.Τ. 159, ιδιοκτησία Ευθ. Μπαλακέρα)

Διάρκεια ανασκαφής: 5/10/04-1/11/04.

Στο οικόπεδο αυτό αποκαλύφθηκε οικία ρωμαϊκής εποχής, η οποία σώζεται σε καλύτερη κατάσταση στο νότιο τμήμα της, όπου και αποκαλύφθηκαν δύο δωμάτια ορθογώνιας κάτοψης, εσωτ. διαστ. 4,85×4,52 μ. περίπου (δωμάτια 1 και 2). Οι τοίχοι του δωματίου 1, οι οποίοι βρέθηκαν σε βάθος 0,18 έως 1,33 μ. από το κράσπεδο της οδού Κανάρη, σώζονται και στο μεγαλύτερο ύψος – από 0,26 έως 1,43 μ. – και εδράζονται σε υποθεμελίωση αποτελούμενη από μικρούς αργούς λίθους. Το ανώτερο τμήμα των τοίχων συνίσταται από δόμους με λίθους μεγάλου και μεσαίου μεγέθους χτισμένους με ασβεστοκονίαμα. Οι τοίχοι του δωματίου 2 σώζονται σε ύψος 0,10-0,52 μ. και αποτελούνται από δύο δόμους μικρών αργών λίθων που είναι χτισμένοι με λασπόχωμα.

Βόρεια των δωματίων 1 και 2 βρέθηκαν τοίχοι συνιστάμενοι από αργολιθοδομή που σώζονται σε μικρό ύψος (από 0,16 έως 0,52 μ.) και όριζαν κάποτε τα υπόλοιπα δωμάτια της οικίας, η κάτοψη των οποίων δεν είναι ευδιάκριτη λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης των τοίχων.

Κατά την ανασκαφή περισυνελέγησαν ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα, όστρακα αβαφούς κεραμικής, μία πυραμιδοειδής αγνύθα και θραύσματα κεραμίδων και αποθηκευτικών πίθων.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ν. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

2001

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑ. ΔΗΜΟΣ ΓΛΥΚΩΝ ΝΕΡΩΝ[3]

Συμβολή των οδών Ηρώων Πολυτεχνείου και Γαληνού

Αμέσως προς Α. της Λεωφόρου Λαυρείου, προς την πλευρά της Κάντζας, στη συμβολή των παραπάνω οδών, σε μπάζα εκσκαφής που προέρχονταν ή από την παρακείμενη νέα οικία ή από έργο εντός της οδού, και τα οποία είχαν αποτεθεί επί του πεζοδρομίου, βρέθηκαν άτεχνα ειδώλια περιστεριών και ανθρώπινων μορφών, καθώς και κεραμική με ανάγλυφη διακόσμηση, ύστερων ρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 10). Πιθανώς προέρχονται από ιερό Αφροδίτης και κατά πληροφορίες περιοίκων στη γύρω περιοχή υπάρχουν «δεξαμενές και λουτρά». Η χρήση της εγκατάστασης αυτής ίσως συνδέεται με το μεγάλο αρχαίο υδραγωγείο που υπάρχει δυτικότερα, στους πρόποδες του Υμηττού[4].

Φούρεσι

Σε όλη την περιοχή εκτελέστηκαν έργα αποχέτευσης, ύδρευσης και οδικά, τα οποία συνεχίστηκαν και κατά το επόμενο έτος.

Στην περιοχή του μυκηναϊκού νεκροταφείου[5] εκτός από τη συνέχιση της έρευνας του μεγάλου τάφου, όπου αφαιρούμε το έδαφος που έχει κατακρημνιστεί στο εσωτερικό του, συνεχίσθηκαν οι έρευνες στα Ο.Τ. 206, 207 και εντός της οδού Μεσολογγίου. Στο τμήμα της διασταύρωσής της με την οδό Νικοπόλεως και προς Β. (εμπρός από τα οικόπεδα Βορύλα και Λυμπεροπούλου) ερευνήθηκαν πέντε θαλαμοειδείς τάφοι και ισάριθμοι λακκοειδείς. Εκτός των συνήθων κτερισμάτων βρέθηκαν και τέσσερις σφραγιδόλιθοι[6].

Οδός Κυκλάδων 3 (οικόπεδο Κονταξή)

Κατά την κατασκευή μικρού πεζόδρομου εντοπίστηκε νεκροταφείο, που η χρήση του διαρκεί από τους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους έως και τον 5ο αι. π.Χ. Αποκαλύφθηκε πώρινη σαρκοφάγος συλημένη, κεραμοσκεπής τάφος με έξι ακέραιους στρωτήρες κορινθιακού τύπου, που περιείχε ληκύθια

Εικ. 10. Μεσόγεια. Δήμος Γλυκών Νερών. Συμβολή των οδών Ηρώων Πολυτεχνείου και Γαληνού. Ευρήματα από την εκσκαφή.

του β΄ μισού του 5ου αι. π.Χ., και δύο εγχυτρισμοί πρώιμης αρχαϊκής εποχής. Ανατολικά του νεκροταφείου και στην οδό Κυκλάδων εντοπίσθηκε τμήμα ρωμαϊκού κτιρίου.

ΛΕΩΦΟΡΟΣ ΥΜΗΤΤΟΥ-ΡΑΦΗΝΑΣ

Στην περιοχή των Γλυκών Νερών, στην περιοχή Λιοντάρι (όπου στο ναΐσκο του Αγίου Νικολάου βρίσκεται το μαρμάρινο «λιοντάρι της Κάντζας»), ερευνήθηκαν δύο αρχαίες οδοί[7], από τις οποίες η μεγαλύτερη κατευθυνόταν από τον Σταυρό προς Ν./ΝΑ. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 60 μ. περίπου και είχε πλάτος 2,50 μ. περίπου. Επίσης και λείψανα αρχαίου τεμένους του θεού Διονύσου, όπως συνάγεται από επιγραφή που αναγράφεται σε ακατέργαστο λίθο: *ΟΡΟΣ ΧΩΡΙΟ ΤΩ ΔΙΟΝΥΣΩ*.

Σε απόσταση 250 μ. ανατολικότερα από τη μεγάλη οδό, αποκαλύφθηκαν τμήματα άλλης με κατεύθυνση επίσης από Β. προς Ν. από την οποία ξεκινούσε δρομίσκος με κτιστά όρια, που οδηγούσε προς Δ. σε μικρό βραχώδες έξαρμα παρά την πρώτη οδό, το οποίο φαίνεται ότι ήταν ο χώρος λατρείας (Εικ. 11). Δίπλα στην ανατολική οδό ερευνήθηκαν διαταραγμένα λείψανα κτίσματος και περισυνελέγη πληθώρα οστράκων αγγείων εστίασης. Το κτίσμα πιθανώς ήταν το τελετουργικό εστιατόριο του ιερού.

ΑΤΤΙΚΗ ΟΔΟΣ

Παρά τη λεωφόρο Παιανίας-Μαρκοπούλου, κατά την κατασκευή της ανατολικής παράπλευρης (τοπικής) οδού[8], λίγο νοτιότερα των ταφικών περιβόλων που είχαν αποκαλυφθεί έναντι του εργοστασίου Περιστερόπουλου[9], ερευνήθηκε τμήμα αγροικίας ελληνιστικής εποχής. Ακόμη νοτιότερα παρά το ερ-

3. Στις ανασκαφές εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ά. Τσακίρη, Α. Κουτρουμπή και Ζ. Ζγουλέτα.

4. Μ. Πετροπουλάκου - Ευ. Πεντάζος, *Αττική*, Αθήνα 1973, σ. 144, Χ7Υ4 αριθ. 17.

5. Ευ. Κακαβογιάννης, Μυκηναϊκό νεκροταφείο στον λόφο Φούρεσι του Δήμου Γλυκών Νερών Αττικής, *ΑΑΑ* 32-34 (1999-2001), σ. 55-70.

6. Βλ. E. Kakavojannis - N. Sgouritsa, *Kleinere Griechische Sammlungen*, *CMMS* V, Suppl. 3,1, σ. 191.

7. Στις αρχαιολογικές εργασίες απασχολήθηκαν οι αρχαιολόγοι Ε. Γιοματάρης, Ειρ. Σκιαδαρέση.

8. Στις ανασκαφές εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Δ. Λιώνης, Μ. Στάθη, Φ. Νέζερη.

9. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 115.

Εικ. 11. Λεωφόρος Υμηττού-Ραφήνας. Άποψη από αέρος των λειψάνων του τεμένους του Διονύσου.

Εικ. 12. Αττική οδός. Άγιος Ανδρέας Κορωπίου. Λήκυθος από το δεύτερο ταφικό περίβολο.

Εικ. 13. Αττική οδός. Άγιος Ανδρέας Κορωπίου. Τμήμα επιτύμβιας στήλης με ανάγλυφη παράσταση λουτροφόρου, στο λαιμό της οποίας δύο οπλίτες αναρτούν τρόπαιο.

γοστάσιο Ψαλιδά ερευνήθηκε τμήμα νεκροταφείου με καύσεις όψιμων αρχαϊκών χρόνων, που ήταν τελείως διαταραγμένες.

Άγιος Ανδρέας Κορωπίου: Κατά την κατασκευή της προέκτασης της Αττικής Οδού προς Ν. αποκαλύφθηκαν: Τοίχος πρωτοελλαδικής εποχής, 2 ταφικοί περίβολοι κλασικών χρόνων, τμήμα αγροικίας και σειρά αποθετών και καμίνων, στους οποίους είχαν ριφθεί θραύσματα επιτυμβίων στηλών.

Παρά τα ερείπια του χριστιανικού ναού «του Αγίου Ανδρέα», στην ανατολική πλευρά αρχαίας οδού που έχει την ίδια κατεύθυνση με τη σύγχρονη λεωφόρο, αποκαλύφθηκε ορθογώνιος περίβολος με δύο τάφους λαξευτούς στο βράχο από τους οποίους μόνον ένας σωζόταν ασύλητος και περιείχε αρυβαλλοειδές ληκύθιο διακοσμημένο με ανθέμιο και στλεγγίδα.

Σε απόσταση 100 μ. νοτιότερα, δίπλα στο εργοστάσιο Παπαέλληνα, αποκαλύφθηκε άλλος ταφικός περίβολος, που είχε κατασκαφεί από τους αρχαιοκάπηλους. Ερευνήθηκε ασύλητη καύση νεκρού μέσα σε βαθύ ορθογώνιο λάκκο, που περιείχε τέσσερις γραπτές ληκύθους (Εικ. 12). Βρέθηκε επίσης και λάκκος με πολλά αγγεία προσφορών: χυτρίδια, λοπάδια, φιαλίδια. Από τα άλλα ευρήματα που βρέθηκαν διεσπαρμένα στο χώρο του περιβόλου, αξιομνημόνευτο είναι τμήμα κεραμίδας με εγχάρακτη επιγραφή :

ΒΟΤΑΚΙΩΝ ΠΥΤΙΖΕΤΑΙ ΥΠΟ ΛΥΣΙΜΕΝΟΥΣ

Αμέσως ανατολικά του περιβόλου ερευνήθηκε τμήμα αγροικίας ελληνιστικών χρόνων.

Σε απόσταση 150 μ. νοτιότερα, δίπλα στο ανατολικό πρανές της γέφυρας του Ημικόμβου Μαρκοπούλου εντοπίστηκε ισχυρός τοίχος πρωτοελλαδικής εποχής. Έχει κατεύθυνση Β.-Ν., πάχος 0,80 μ. και αποκαλύφθηκε σε 10 μ. μήκος. Διατηρήθηκε καταχωμένος.

Στο όρυγμα που δημιουργήθηκε για την κατασκευή της γέφυρας (χωρίς να ειδοποιηθεί η Εφορεία), εντοπίστηκαν λάκκοι με αποθέσεις και «καμίνια», μέρος των οποίων καταστράφηκε. Από τα εναπομείναντα περισυνελέγησαν 7 τμήματα μαρμαρίνων επιτυμβίων στηλών και κεραμική ύστερων κλασικών χρόνων. Σημα-

ντικότερα είναι τμήμα επιτύμβιας στήλης με ανάγλυφη παράσταση δεξίωσης οπλίτη και άλλης με ανάγλυφη παράσταση λουτροφόρου, στο λαιμό της οποίας δύο οπλίτες αναρτούν τρόπαιο (Εικ. 13), καθώς επίσης και μικρό τμήμα άλλης με παράσταση στον τύπο του νεκροδείπνου και επιγραφή: *ΣΑΓΓΑΡΙΟΣ ΧΡΗΣΤΟΣ*. Είναι άξια προσοχής η ανεύρεση των δύο παραπάνω στηλών, οι οποίες φαίνεται ότι ανήκουν σε θανόντες οπλίτες.

ΔΙΚΤΥΟ ΟΠΤΙΚΩΝ ΙΝΩΝ ΝΑΥΤΙΛΟΣ[10]

Το έργο ξεκίνησε από τον όρμο της Βραώνας και δια των οδών Βραώνας-Μαρκοπούλου-Κορωπίου/Βάρης και Αγίας Μαρίνας έφθασε στον όρμο της Λουμπάρδας στο Σαρωνικό. Κατά την πορεία του εντοπίσθηκαν τα εξής:

α) Λείψανα ρωμαϊκών κτισμάτων προς Β. της ασφαλτοστρωμένης οδού που διατρέχει τον αρχαιολογικό χώρο του ιερού της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα.

β) Πριν από τη νότια είσοδο στο Κορωπί, στη διασταύρωση με αγροτική οδό προς το λόφο Στρογγύλι, όπου σώζεται και το αρχαίο φρέαρ «της Σδρόκιας», εντοπίστηκαν λείψανα αρχαίας οδού κάτω από τη σύγχρονη αγροτική.

γ) Στην Αγία Μαρίνα επί της οδού Λουμπάρδας, αμέσως προς Δ. του αρχαίου φρέατος του Αλυκού[11], εντοπίστηκε η συνέχεια της αγροικίας, η οποία κατά το 1991 είχε ερευνηθεί εντός του παρακείμενου οικοπέδου Θεοχάρη.

Μερέντα

ΟΛΥΜΠΙΑΚΟ ΙΠΠΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΑΙ ΝΕΟΣ ΙΠΠΟΔΡΟΜΟΣ

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή[12] του ανατολικού νεκροταφείου και του πλησίον μικρού ιερού, καθώς και 2 αγροικιών και έγιναν μικρές έρευνες στο βόρειο νεκροταφείο (Εικ. 14).

Θέση 5: Το ανατολικό νεκροταφείο περιελάμβανε οκτώ τάφους «κιβωτιόσχημους», λαξευμένους μέσα στο μαλακό βράχο και τέσσερις καύσεις. Εντός ενός λαξευτού είχαν αποτεθεί δύο χάλκινες τεφροδόχοι κάλπες. Τα κτερίσματα είναι τα συνήθη αγγεία και χρονολογούνται στο β΄ μισό του 5ου και στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Θέση 9: Αμέσως προς Δ. του νεκροταφείου ερευνήθηκε μικρό ιερό, το οποίο περιβαλλόταν από ορθογώνιο περίβολο, διαστ. 33×26 μ., χτισμένο με πωροπλίνθους και είσοδο από Ν. (Εικ. 15), όπου βρέθηκε και πλάκα από σχίστη με χαραγμένο το όνομα *ΝΑΝΝΙΟΝ*. Στο βάθος του περιβόλου υψωνόταν τρίχωρο κτίριο, το οποίο είχε κτισθεί πάνω σε στρώμα με πρωτογεωμετρική/γεωμετρική κεραμική.

Δεξιά της εισόδου, παρά τον ανατολικό τοίχο του περιβόλου, αποκαλύφθηκε μικρός χώρος λουτρού με δύο κτιστούς λουτήρες επενδεδυμένους με κονίαμα. Λίγο βορειότερα βρέθηκαν λείψανα δύο δωματίων στο ένα εκ των οποίων, το νότιο, βρέθηκαν πολλά αγγεία προσφορών και υπήρχε μικρός «βόθρος». Ο υπόλοιπος χώρος εντός του περιβόλου είχε διαμορφωθεί σε δενδροφυτευμένο κήπο με μικρή κτιστή και λαξευτή στο μαλακό βράχο δεξαμενή, όπου βρέθηκαν και πολλά όστρακα οξυπύθμενων αμφορέων και αγγείων πόσης (κάνθαροι). Η οργάνωση των χώρων και τα ευρήματα, κυρίως η ενεπίγραφη πλάκα, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μικρό ιερό αφιερωμένο στην Αφροδίτη.

Το συγκρότημα διατηρήθηκε ορατό στο νότιο άκρο του αγωνιστικού διαδρόμου του Ιπποδρόμου.

Θέση 6: Παρά την δυτική οδό ερευνήθηκαν λείψανα οικίας η οποία είχε υποστεί μεγάλη καταστροφή από την άροση. Στη νοτιοανατολική πλευρά του μεγάλου αιθρίου βρέθηκε μικρό δίχωρο ιερό. Διατηρήθηκαν καταχωμένα.

Θέση 7: Στο βορειοδυτικό άκρο του Ολυμπιακού Ιππικού Κέντρου ερευνήθηκε αρχαία αγροικία , η οποία είχε το τυπικό στους αρχαίους χρόνους «κλειστό» σχήμα (Εικ. 16) με μεγάλο αίθριο στο μέσον και τα δωμάτια διατεταγμένα γύρω από αυτό. Από τα δωμάτια και άλλους βοηθητικούς χώρους ξεχωρίζει το λουτρό με δάπεδο και τοίχους στρωμένο με υδραυλικό κονίαμα. Η είσοδος γινόταν από Α. και εμπρός και αμέσως προς Β. της υπήρχε μικρό τετράγωνο ιερό ή φυλακείο. Διατηρήθηκε ορατή και έχει αναδειχθεί.

Θέση 10: Στο βόρειο νεκροταφείο, το οποίο είχαν κατά τα μέσα του προηγούμενου αιώνα ερευνήσει ο Ν. Κοτζιάς και ο Ιω. Παπαδημητρίου[13], έγιναν συμπληρωματικές εργασίες. Αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος που περιείχε νεκρό κτερισμένο με λευκή λήκυθο. Αμέσως προς Β. του νεκροταφείου, όπου υπάρχει διάσπαρτη κεραμική του 4ου αι. π.Χ. και κατά το 1984 είχε περισυλλεγεί τμήμα πήλινης γραπτής σίμης, άρχισε ανασκαφική έρευνα.

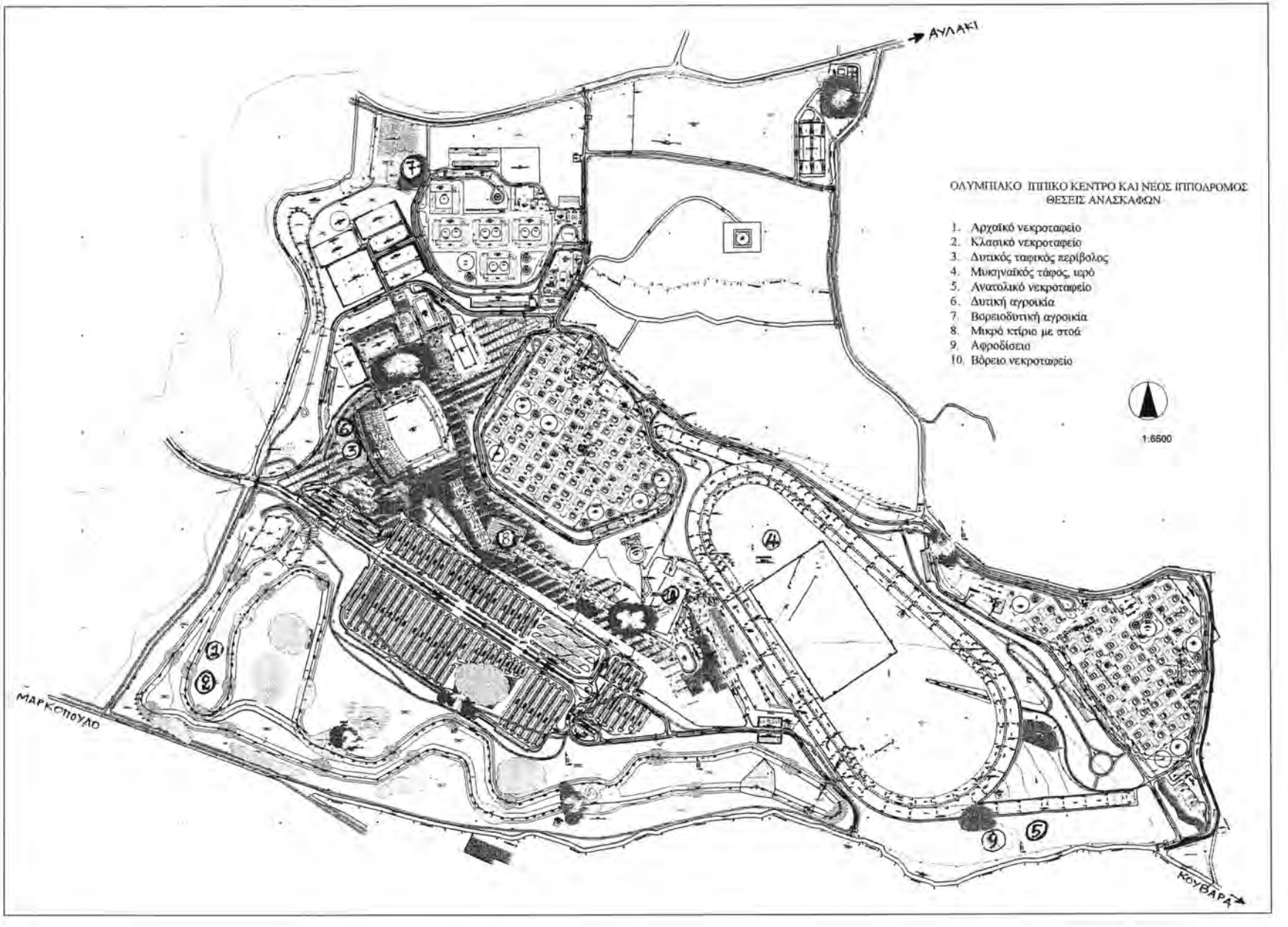
Θέση 8: Συνεχίζεται η έρευνα του μικρού κτιρίου με στοά, ενώ άρχισε και συνεχίζεται η έρευνα κτιριακού συγκροτήματος στο βορειοανατολικό άκρο του Έργου, σε μεγάλο νεκροταφείο αμέσως προς ΒΑ. του νεκροταφείου της Φρασίκλειας και κτι-

10. Την εποπτεία των εργασιών είχαν οι αρχαιολόγοι Π. Γαλιατσάτου, Ε. Ψαρρός, Αλ. Τσιάκος και Αγγ. Τύλιος.

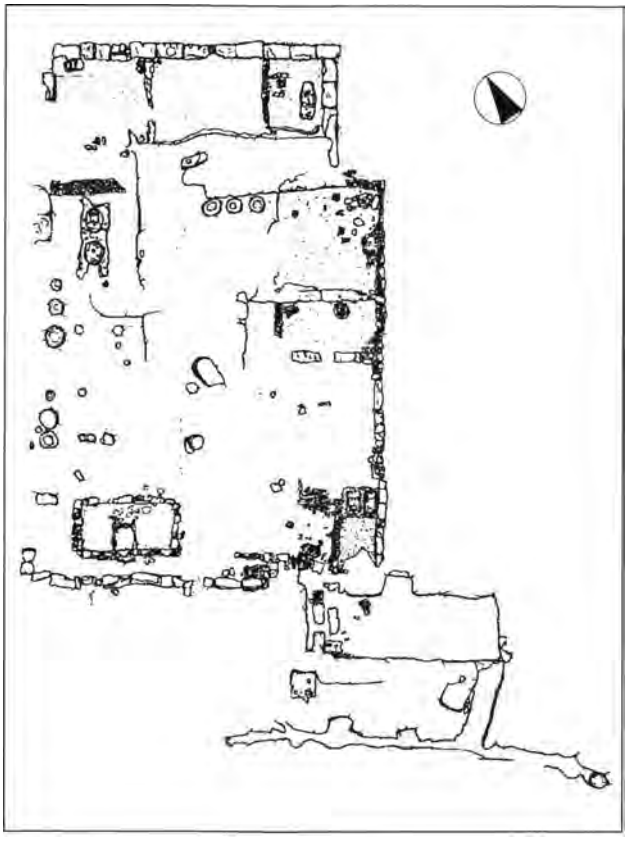
11. Το φρέαρ διατηρεί το αρχαίο όνομά του και πλησίον του είχε βρεθεί η επιγραφή που αναφέρεται στην χρήση του. Βλ. Μ. Μιτσός, Εκ του Επιγραφικού Μουσείου (VI), *ΑΔ* 20 (1965): Μελέται, σ. 80-83.

12. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 134-136. Στην ομάδα των αρχαιολόγων που εργάζονται από το 2000 προστέθηκαν οι Β. Αργυρόπουλος, Μ. Κοντοπανάγου, Α. Πιτσικούλης, Δ. Καλατζής, Ι. Γεωργίου και Ειρ. Συριανού. Αρχιτεχνίτης των ανασκαφών ήταν ο Αργ. Πουλάκης και σχεδιάστρια η Ουρ. Ανδριανοπούλου.

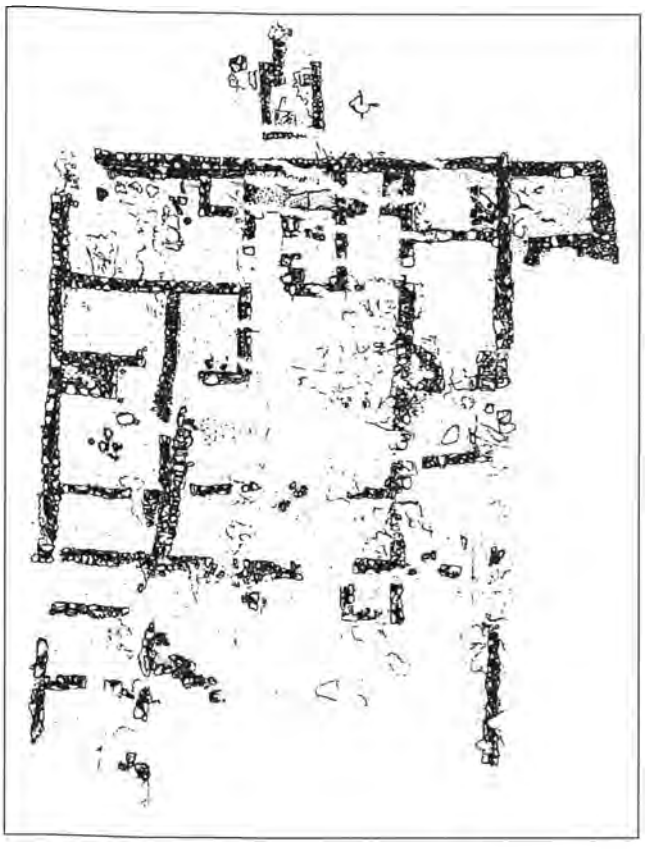
13. Ευ. Βιβλιοδέτης, *Ο δήμος του Μυρρινούντος. Η οργάνωση και η ιστορία ενός δήμου της Αττικής*, Εν Αθήναις 2007, σ. 165-166.

Εικ. 14. Μερέντα. Ολυμπιακό Ιππικό Κέντρο και Νέος Ιππόδρομος, με σημειωμένες τις θέσεις των ανασκαφών κατά το 2001.

Εικ. 15. Μερέντα. Θέση 9. Κάτοψη του ιερού της Αφροδίτης.

Εικ. 16. Μερέντα. Θέση 7. Κάτοψη αρχαίας αγροικίας.

ριακού συγκροτήματος που βρίσκεται προς Δ. του, καθώς και αγροτικής εγκατάστασης στην ανατολική περιοχή του Έργου και οικισμού της αρχαιότερης νεολιθικής εποχής και άλλου της πρώιμης εποχής του Χαλκού, στη δυτική πλευρά των εγκαταστάσεων.

2001

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στο Μουσείο Βραυρώνας συνέχισε τη συντήρηση των ευρημάτων των σωστικών ανασκαφών η Ευ. Ζαπριάνου. Η αρχαιολόγος Π. Γαλιατσάτου εργάστηκε εθελοντικά και κατέγραψε τα ευρήματα από τις ανασκαφές στο νεκροταφείο των αρχαϊκών-κλασικών χρόνων στο Κορωπί (οικόπεδο Τούλα, 1995) και στο γεωμετρικό νεκροταφείο στα Λαμπρικά (οικόπεδο Πατρώνα, βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 112-113).

Με χρηματοδότηση του INSTAP συνεχίσθηκε η συντήρηση των ευρημάτων από τον ΠΕ οικισμό στο Κέντρο Υγείας Κορωπίου από την Κ. Αλλαγιάννη και η καταγραφή τους από την Κερ. Ντούνη. Με χρηματοδότηση του Ιδρύματος Ψύχα συνεχίστηκε η καταγραφή των ευρημάτων από το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Γλυκών Νερών από την Α. Κουτρουμπή.

Για τη συντήρηση των ευρημάτων από τη Μερέντα εργάστηκαν οι Μ. Πενταρβάνη, Ευγ. Σπάλλα και Δ. Μπακλαβάς.

Στην ομάδα των συντηρητών στο Εργαστήριο Συντήρησης των ευρημάτων της Αττικής Οδού προστέθηκαν οι Ελ. Δεληγιάννη, Ν. Αναπολιτάνου, Π. Παπαχρήστου και Β. Αποστολοπούλου.

2001

ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στο Μουσείο Βραυρώνος παρεδόθησαν τα εξής αρχαία:

Από τον κ. Ρόμβο, μαρμάρινο άγαλμα του οποίου λείπει το κεφάλι, το οποίο δήλωσε ότι περισυνέλεξε από χώρο απόθεσης μπάζων. Εικονίζεται όρθια ντυμένη γυναικεία μορφή, η οποία προφανώς ανήκε σε μεγάλο επιτύμβιο ναΐσκο.

Από τον Στ. Μεθενίτη πώρινος ορθογώνιος λίθος, ο οποίος βρισκόταν σε αγρό του στη Μερέντα και επί του οποίου ανα-

Εικ. 17. Μαρκόπουλο. Άγαλμα ταύρου από κατάσχεση.

γράφεται «όρος χωρίου» κάποιου Μυρρινουσίου. Έλαβε αρ. ευρ. ΒΕ 3561.

Ο Χρ. Σουλιώτης παρέδωσε 37 μυκηναϊκά αγγεία και θραύσματα άλλων και υπέδειξε τη θέση ανεύρεσής τους στην περιοχή Ντρίβλια Πόρτο Ράφτη. Η επισήμανση ενός ακόμη μυκηναϊκού νεκροταφείου στην περιοχή μεταξύ Περατής και Λιγορίου είναι ιδιαίτερα σημαντική για την ιστορία του Λιμένα της Μεσογαίας κατά τους προϊστορικούς χρόνους.

Ο κ. Μεταξάς παρέδωσε μαρμάρινη λήκυθο, η οποία βρέθηκε σε σωρό χωμάτων πλησίον του έργου της προέκτασης της Αττικής οδού, από το χώρο του οποίου πρέπει να προέρχεται (βλ. παραπάνω, σ. 321). Φέρει ανάγλυφη παράσταση δεξίωσης ανδρικών μορφών και αναγράφονται τα ονόματα: *Θ]ΥΜΟΧΑΡΗΣ ΤΙΜΟΘΕΟΣ ΣΥΝΙΚΙ*/.. Έλαβε αρ. ευρ. ΒΕ 3535.

Στο Μαρκόπουλο κατασχέθηκε από την ΕΛ.ΑΣ. στα χέρια ιδιώτη μαρμάρινο άγαλμα ταύρου (Εικ. 17) που σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση, ο οποίος ισχυρίσθηκε ότι το βρήκε στην αυλή του σπιτιού του επί της οδού Προδρ. Χασιώτη. Πιθανώς η δήλωσή του να είναι βάσιμη, διότι στην περιοχή εκτείνεται γνωστό αρχαίο νεκροταφείο[14], και οι ελεύθεροι χώροι θα πρέπει να ερευνηθούν συστηματικά. Κατατέθηκε στο Μουσείο Βραυρώνος και έλαβε αρ. ευρ. ΒΕ 3576. Έχει μήκος 1 μ. και είναι όμοιος με τον ταύρο από το επιτύμβιο μνημείο του Διονυσίου του Κολυττέως που βρίσκεται στον Κεραμεικό.

2001

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Περιοχή Προφάρτας (Εικ. 18)

ΔΗΜΟΣ ΚΟΡΩΠΙΟΥ

Η περιοχή αυτή, που φαίνεται ότι διασώζει το όνομα του αρχαίου δήμου Πρόσπαλτα[15], του οποίου το κέντρο τοποθετείται στα βόρεια των Καλυβίων, βρίσκεται στα δυτικά του λόφου Στρογγυλοπούλα και διατρέχεται από την οδό που οδηγεί προς τα Καλύβια. Σε σημείο που αυτή διασταυρώνεται με αγροτική οδό, η οποία προς Α. οδηγεί προς το Μαρκόπουλο και προς Δ. προς τη Λεωφόρο Αγίας Μαρίνας (*θέση 1*), και η οποία βαίνει επί άλλης αρχαίας, μέσα στους παρακείμενους αγρούς υπάρχει διάσπαρτη χρηστική κεραμική κλασικών χρόνων και οικοδομικό υλικό. Παρά την οδό που κατευθύνεται προς Δ., σε απόσταση 2.000 μ. περίπου πριν από τη συμβολή της με τη λεωφόρο Αγίας Μαρίνας, υπάρχουν λείψανα αρχαίων κτισμάτων και κεραμική αρχαϊκών χρόνων (*θέση 2*).

Στη βόρεια κορυφή της Στρογγυλοπούλας (*θέση 3*) σώζονται ερείπια μικρού κτίσματος, μάλλον πύργου. Στην ανατολική πλευρά της, καθώς και στον προς Β. παρακείμενο λόφο Στρογγύλι, μέσα στη θαμνώδη βλάστηση διακρίνονται λείψανα διαδοχικών αναλημμάτων, προφανώς για δενδροκαλλιέργεια[16]. Η απόληξη προς ΝΑ. της Στρογγυλοπούλας είναι ο λόφος Καμάρα ή Καμάριζα[17]. Σε μικρό πλάτωμα στην κορυφή και στην πλαγιά του προς Ν. υπάρχουν ίχνη προϊστορικής εγκατάστασης, διάσπαρτη χοντρή κεραμική της εποχής του Χαλκού και λίθινα εργαλεία (*θέση 4*).

Παρά τη Λεωφόρο Αγίας Μαρίνας, προς Β. της οδού που οδηγεί προς τον οικισμό Άγιος Γεώργιος, υπάρχουν λείψανα κτιρίων με ευθύγραμμους, αλλά και καμπύλους τοίχους από πωροπλίνθους (*θέση 5*). Ακόμη νοτιότερα, στην περιοχή Μικρό Μετόχι, αμέσως προς Β. της οδού Χαραυγής, 600 μ. περίπου από τη διασταύρωσή της με την οδό Ειρήνης, όπου υπάρχουν 2 φρέατα, σώζονται λείψανα μεγάλου αρχαίου κτιρίου, χτισμένου με λιθοπλίνθους, ίσως αγροικίας.

Στην Αγία Μαρίνα, στο νότιο μαντρότοιχο της αυλής του ναού, υπάρχει στημένος ο αναθηματικός κιονίσκος του Γεισία από τις Λαμπτρές[18]. Στην περιοχή προς ΒΑ. του αρχαίου φρέατος του Αλυκού, προς Β. της οδού Θεμιστοκλέους που οδηγεί προς το λατομείο Ζωίτσα, σώζονται επιφανειακά λείψανα τύμβων(;).

Στο χαμηλό λόφο Κόντρα Ρετσίνα, στο νότιο τμήμα του σώζονται θεμέλια τετράγωνου αρχαίου πύργου και στο βόρειο μεγάλος ορθογώνιος περίβολος, διαστ. 60×25 μ. Οι τοίχοι του περιβόλου είναι κτισμένοι με αργούς λίθους, έχουν πάχος 1,20

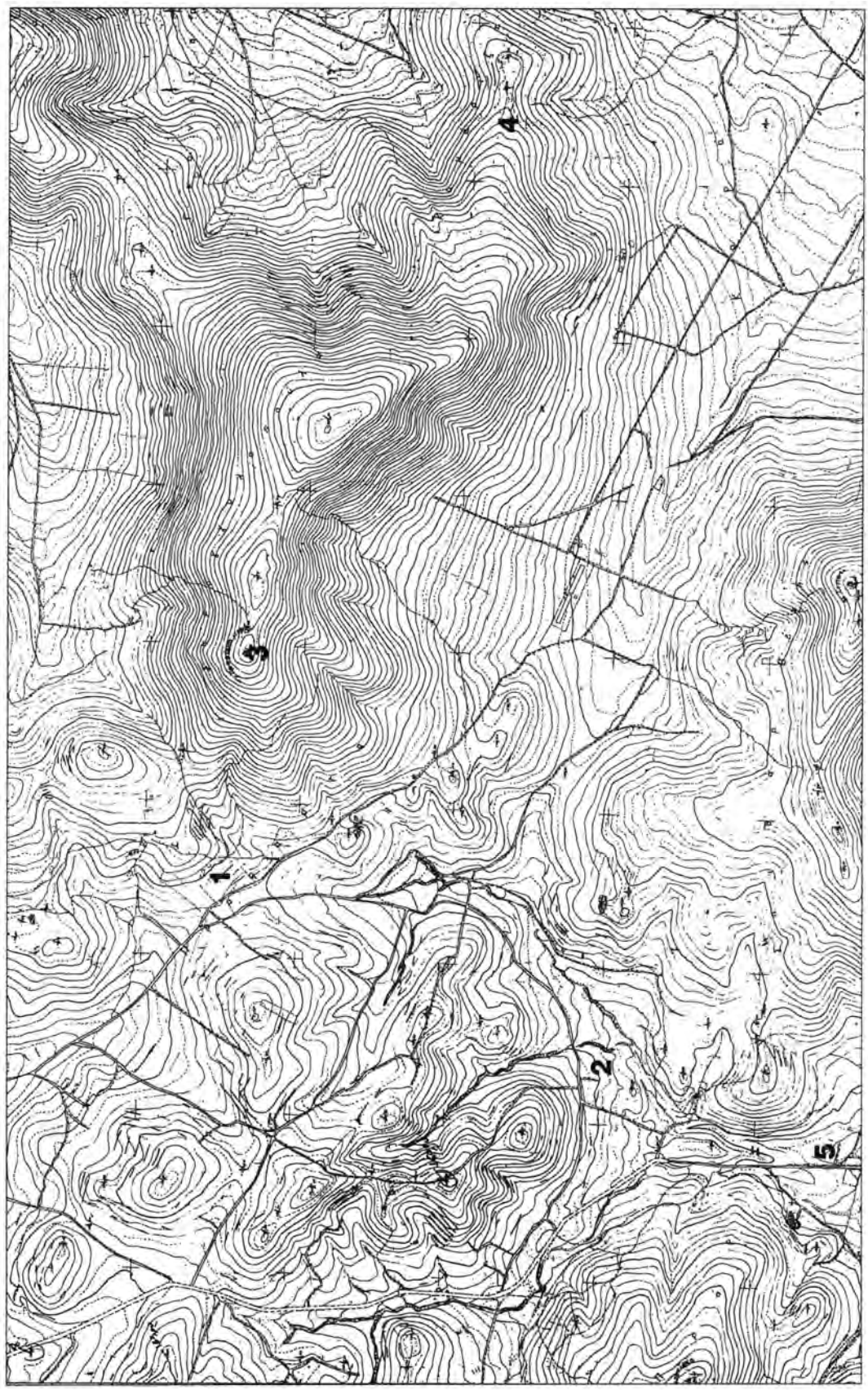
14. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 51 και 42 (1987): Χρονικά, σ. 97.

15. J. Trail, *Political Organization of Attica, Hesperia*, Suppl. 14, 1975, σ. 48 και χάρτη 1.

16. Γ. Σταϊνχάουερ, Η κλασική Μεσογαία, στο Χ. Ντούμας (επιμ.), *Μεσογαία, Ιστορία και Πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής*, Αθήνα 2001, σ. 129 κ.ε.

17. Στην ευρύτερη περιοχή της θέσης αυτής κατά τα μέσα του προηγούμενου αιώνα, σύμφωνα με προφορική δήλωσή του, ο Ευθ. Μαστροκώστας είχε ερευνήσει τάφο(ους) γεωμετρικής εποχής. Κάποια αγγεία με ένδειξη «Καμάριζα», είχα παλαιότερα εντοπίσει στις αποθήκες του Μουσείου Βραυρώνας.

18. Ζητήθηκε από τη Μητρόπολη Μεσογαίας να μεταφερθεί στο Μουσείο Βραυρώνας.

Εικ. 18. Νότια περιοχή του δήμου Κορωπίου (περιοχή Προφάρτας), με σημειωμένες τις θέσεις όπου εντοπίστηκαν αρχαιότητες κατά το 2001.

Εικ. 19. Λαμπτρές. Θέση Θίτι. Λείψανα κτιρίων μεταξύ των οδών Κέας και Επιδαύρου.

μ. περίπου και σώζονται σε ύψος 1 μ. περίπου. Η παντελής απουσία κτισμάτων στο εσωτερικό του και επιφανειακής κεραμικής δεν μας διαφωτίζει για τη χρήση του, ο τρόπος κατασκευής του όμως θυμίζει τα μικρά οχυρά ελληνιστικών χρόνων που υπάρχουν σε υψώματα της Αττικής[19]. Ανάμεσα στον πύργο και το οχυρό υπάρχει βαθύ φυσικό όρυγμα, πιθανώς είσοδος σπηλαίου.

Προς Β. του υψώματος Κόντρα Ρετσίνα και μέχρι τους λόφους Κιάφα Θίτι και Κόντρα Γκλιάτε, όπου υπάρχει η προϊστορική ακρόπολη των Λαμπτρών, η περιοχή είναι κατάσπαρτη από επιφανειακά λείψανα κτιρίων και κεραμική κλασικών έως και ρωμαϊκών χρόνων. Είναι φανερό ότι εδώ εκτείνεται ο πυρήνας του αρχαίου δήμου των Λαμπτρών Υπένερθεν. Στη θέση Θίτι, μεταξύ των οδών Κέας και Επιδαύρου, εντοπίζονται και άλλα κτίσματα (Εικ. 19), που αποτελούν μια εκτεταμένη οικιστική νησίδα του δήμου[20].

ΔΗΜΟΣ ΣΠΑΤΩΝ

Στη δυτική πλαγιά του λόφου Προκαλήσι, λίγο βορειότερα από το σύγχρονο νεκροταφείο, η οποία έχει διαμορφωθεί σε άνδηρα και καλλιεργείται, εντοπίστηκαν λάκκοι και ελάχιστη κεραμική γεωμετρικών(;) χρόνων. Στους δυτικούς πρόποδες του λόφου Ζαγάνι απλώνεται μικρό έξαρμα, στην επιφάνεια του οποίου υπάρχει διάσπαρτη προϊστορική κεραμική, χωρίς ενδείξεις ύπαρξης κτισμάτων.

Στη νότια πλαγιά του λόφου της Βελανιδέζας, ο οποίος βρίσκεται αμέσως ανατολικά από το ύψωμα Γκούρι Λάχη, υπάρχουν ανοιχτά τα στόμια θαλαμοειδών μυκηναϊκών τάφων, ίσως των πέντε ερευνημένων από τον Κυπαρίσση[21], αλλά και άλλων διανοιγμένων από αρχαιοκάπηλους, οι οποίοι είναι ανάγκη να ερευνηθούν συστηματικά. Στο ανώτερο επίπεδο του λόφου σώζονται λείψανα πιθανώς των αρχαϊκών τύμβων που ερευνήθηκαν το 1890[22]. Στη θέση αυτή εντοπίζεται σημαντικός αρχαίος δήμος.

ΟΛΓΑ ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ

2002

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Βραυρώνας

Η έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου της Βραυρώνας εμπλουτίστηκε για την κατατόπιση των επισκεπτών με 250 νέες εμπεριστατωμένες πινακίδες για τα πήλινα, μαρμάρινα, χάλκινα κ.ά. ευρήματα από το ιερό της Αρτέμιδος, το προϊστορικό νεκροταφείο της Περατής, τους γεωμετρικούς τάφους της Αναβύσσου και τους ταφικούς περιβόλους στη Μεσογαία, καθώς και με εκτενέστερα κείμενα σε ορισμένες ενότητες.

2002

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ανθούσα

Οικόπεδο αφών Κυπριώτη

Η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται μεταξύ Γέρακα και Παλλήνης, έχει ήδη δημοσιευθεί στα *ΑΑΑ* 35-38 (2002-2005) με τίτλο «Νεκροταφείο υστεροαρχαϊκών και κλασικών χρόνων στην Ανθούσα Αττικής», σ. 89-106.

Γέρακας

Λεωφόρος Μαραθώνος (αγωγός ομβρίων υδάτων)

Κατά τη διάνοιξη σκάμματος για την τοποθέτηση αγωγού ομβρίων υδάτων κατά μήκος της βόρειας πλευράς της Λεωφόρου Μαραθώνος στον Γέρακα εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν αρχαιότητες σε διάφορα σημεία:

Στη συμβολή της Λεωφόρου Μαραθώνος με την οδό Παπανικολή και σε βάθος 1,70 έως 3,50 μ. από το οδόστρωμα, κάτω

19. J. McCredie, *Fortified Military Camps in Attica, Hesperia*, Suppl. 11, 1996.

20. Για το δήμο, βλ. C.W.J. Eliot, Coastal Demes of Attica, Toronto 1962, σ. 45-64 και Π. Θέμελης, Επιτύμβια από τις Λαμπτρές, *ΑΑΑ* VIII (1975), σ. 277-280. Για τη θέση Θίτι, βλ. και *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 129.

21. Ν. Κυπαρίσσης, Εξ Αθηνών και Αττικής, *ΑΔ* 11 (1927-1928), Παράρτημα, σ. 64.

22. Β. Στάης, *ΑΔ* 6 (1890), σ. 16.

από σύγχρονα μπάζα, βρέθηκε λιθορριπή από σχετικά μεγάλους ακατέργαστους λίθους, ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν θραύσματα αγγείων. Η λιθορριπή, το περίγραμμα της οποίας ήταν εντελώς ακανόνιστο, κατελάμβανε έκταση κατά προσέγγιση 4,10×4,70 μ. Η αφαίρεσή της δεν αποκάλυψε οποιαδήποτε αρχιτεκτονική ή άλλη κατασκευή. Η κεραμική που περισυνελέγη περιλαμβάνει κομμάτια κεραμίδων, όστρακα από άβαφα χρηστικά αγγεία, θραύσματα μελαμβαφών αγγείων και τμήμα πινακίου με ερυθρόμορφη παράσταση του 5ου αι. π.Χ.

β) Στη Λεωφόρο Μαραθώνος 25, λίγο πριν από τη συμβολή της με την οδό Μάρκου Μπότσαρη, στην περιοχή του Σταυρού Αγίας Παρασκευής, αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου δρόμου, σε μήκος 5,50 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και με εν μέρει διατηρημένα αναλήμματα, από τα οποία ισχυρότερο ήταν το ανατολικό. Εξακριβώθηκε μόνον ένα οδόστρωμα πλ. 2,10 μ. και μικρού πάχους από λιθάρια και σκληρό χώμα πάνω στον εξομαλυσμένο φυσικό βράχο. Δύο παράλληλες και στενές αυλακώσεις στο οδόστρωμα, σε απόσταση μεταξύ τους 1,25 μ., προφανώς είχαν δημιουργηθεί από τη διέλευση τροχοφόρων οχημάτων. Σε απόσταση 5 μ. περίπου ανατολικά του δρόμου βρέθηκαν πενιχρά οικοδομικά κατάλοιπα από παρόδιο κτίσμα. Καλύτερα διατηρημένος ήταν τοίχος, μήκ. 7,60 και πλ. 0,50 μ., κτισμένος με αργούς λίθους, ο οποίος έβαινε παράλληλα προς τον αρχαίο δρόμο. Η κεραμική που περισυνελέγη είναι των κλασικών χρόνων. Ένας σφαιρικός κορινθιακός αρύβαλλος με απεικόνιση ασπιδοφόρων πολεμιστών, της Μέσης Κορινθιακής περιόδου, προήλθε από πολύ διαταραγμένα χώματα στο νότιο άκρο του σκάμματος, όπου είχε γίνει παλαιότερη επέμβαση για τον εγκιβωτισμό καλωδίων.

Γύρω στα 20 μ. δυτικά του αρχαίου δρόμου, σε βαθύτερο επίπεδο από αυτόν, ερευνήθηκαν έξι ορθογώνιες αβαθείς ταφικές πυρές και τέσσερις εγχυτρισμοί, όλοι κτερισμένοι με δύο σκυφίδια ο καθένας, της αρχαϊκής εποχής. Ευρήματα από τις πυρές δεν προέκυψαν, με εξαίρεση τμήμα λεκανίδας από μία πυρά με απεικόνιση Σειρήνας, αιλουροειδών και κερασφόρων ζώων, γύρω στα 580-570 π.Χ. (Μουσείο Βραυρώνας, αρ. ΒΕ 4459).

ΜΕΛΠΩ Ι. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

ΜΕΣΟΓΕΙΑ. ΔΗΜΟΣ ΚΟΡΩΠΙΟΥ[23]

Λαμπρικά

Ιδιοκτησία Ταμβάκη

Η εν λόγω ιδιοκτησία βρίσκεται αμέσως δυτικά του ναΐσκου του Αγίου Ιωάννη του «Μετανοείτε» και περί τα 300 μ. ανατολικά του οικοπέδου Πατρώνα[24]. Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοδομήσιμου χώρου αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος με κτιστά τοιχώματα και καλυπτήριες πλάκες, που ήταν συλημένος. Όπως συνάγουμε από τα όστρακα που βρέθηκαν εξωτερικά του, καθώς και σε μικρή καύση λίγο ανατολικότερα, οι τάφοι χρονολογούνται στους ύστερους γεωμετρικούς/πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους. Το νεκροταφείο φαίνεται ότι συνεχίζεται προς την παρακείμενη ιδιοκτησία Φαραζή.

Ιδιοκτησία Σκιαδά

Περί τα 50 μ. προς ΝΔ. του γεωμετρικού νεκροταφείου που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Πατρώνα και σε απόσταση 35 μ. από τη λεωφόρο αποκαλύφθηκαν τρεις ισχυροί τοίχοι σε μήκος 25 μ. Έχουν κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και είναι παράλληλοι, κτισμένοι ο ένας πλησίον του άλλου. Συνεχίζονται και πέραν των δύο ορίων της εκσκαφής και από την κεραμική γύρω από αυτούς χρονολογούνται στη γεωμετρική περίοδο. Έχουν πάχος περίπου 1 μ. και σώζονται σε ύψος περίπου 0,80 μ. Επειδή αμέσως προς Ν. διέρχεται το (αφανές σήμερα) ρέμα του Αγίου Κωνσταντίνου, συμπεραίνουμε ότι οι τοίχοι έχουν κτισθεί διαδοχικά για να ενισχύσουν τη βόρεια όχθη του. Επειδή είναι σημαντικό έργο για την τοπογραφία της περιοχής και για την εποχή κατασκευής τους, διατηρήθηκαν καταχωμένοι κάτω από το νέο κτίριο.

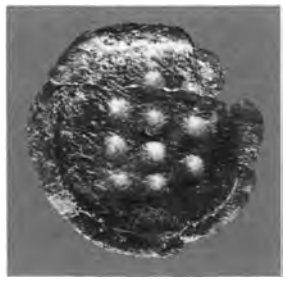
Ιδιοκτησία Βαρδαλαχάκη

Η εν λόγω ιδιοκτησία βρίσκεται στη νότια πλευρά της Λεωφόρου Βάρης-Κορωπίου, απέναντι από τη συμβολή της με αγροτική οδό που κατέρχεται από την περιοχή του Αγίου Κωνσταντίνου. Αποκαλύφθηκαν δύο μεγάλες τάφροι που είχαν κατεύθυνση προς Ν., οι οποίες ήταν πλήρεις με απορρίμματα από τον προϊστορικό οικισμό, που έχει εντοπισθεί στον παρακείμενο προς ΒΔ. λοφίσκο[25]. Μεταξύ του πλήθους των οστράκων και των λίθινων εργαλείων βρέθηκαν και ακέραιο αντικείμενο από λιθάργυρο (οξείδιο του μολύβδου), που είχε σχήμα μικρής φιάλης με 10 μικρές κοιλότητες στον πυθμένα του (Εικ. 20), και 116 θραύσματα παρόμοιων αντικειμένων. Οι λιθάργυροι αυτοί, που χρονολογούνται στην ΠΕ Ι περίοδο, αποτελούν δείγμα άσκησης επιτόπιας μεταλλουργίας αργύρου και είναι οι αρχαιότεροι που έχουν βρεθεί στην ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου.

23. Αρχιτεχνίτης των ανασκαφών ήταν ο Ν. Δρίτσας και σχεδιάστρια η Β. Ανδριανοπούλου.

24. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 84.

25. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 130.

Εικ. 20. Λαμπρικά. Ιδιοκτησία Βαρδαλαχάκη. Λιθάργυρος σε μορφή φιάλης.

Ιδιοκτησία Αποστολίδη

Σε απόσταση 30 μ. προς Δ. της ιδιοκτησίας Βαρδαλαχάκη βρέθηκε εκτεταμένο «λιθόστρωτο» και κεραμική της ΠΕ Ι εποχής.

Λαμπτρές (Κίτσι, Θίτι Κορωπίου)

Ιδιοκτησία Βατίστα

Βρίσκεται αμέσως προς Α. από τη διασταύρωση των οδών Παπαγιαννοπούλου και Ταξιαρχών και στο ανατολικό τμήμα της φαίνεται ότι υπάρχει μεγάλη εγκατάσταση ύστερων κλασικών/ελληνιστικών χρόνων. Στο δυτικό τμήμα της αποκαλύφθηκαν διάσπαρτη κεραμική και ισχυροί τοίχοι, ίσως για τη διευθέτηση ρέματος που κατέρχεται από Β.

Κορωπί

Οικόπεδο Χριστοδούλου

Εκτείνεται ανατολικά από το κτίριο του Κέντρου Υγείας Κορωπίου, αμέσως μετά τις γραμμές του τρένου[26]. Κατά τη δοκιμαστική έρευνα διαπιστώθηκε ότι ο πρωτοελλαδικός οικισμός εκτείνεται στο δενδροφυτευμένο δυτικό τμήμα της ιδιοκτησίας, όπου πρέπει να γίνει συστηματική έρευνα, και χορηγήθηκε έγκριση οικοδόμησης μόνο σε μικρό τμήμα της, στα νοτιοανατολικά.

Οδός Βασ. Κωνσταντίνου 17 (οικόπεδο Σιδέρη)

Σε απόσταση 26 μ. ανατολικότερα της λεωφόρου αποκαλύφθηκε τμήμα ισχυρού τοίχου, μήκ. 6 μ., ο οποίος έχει κατεύθυνση από Δ. προς Α. και χρονολογείται στη γεωμετρική εποχή.

26. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 66-67· 44 (1989): Χρονικά, σ. 84.

ΔΗΜΟΣ ΓΛΥΚΩΝ ΝΕΡΩΝ

Οδός Μπουμπουλίνας 3 (οικόπεδο πατρός Αντ. Θανάση)

Κατά την έρευνα που έγινε κατά διαστήματα τα τελευταία χρόνια αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα αγροικίας που η χρήση της εκτείνεται από τον 4ο αι. π.Χ. έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Αποτελείται από τουλάχιστον 10 δωμάτια και στους ελληνιστικούς χρόνους το βορειοανατολικό τμήμα της μετατράπηκε σε εργαστηριακό χώρο και κατασκευάστηκε μεγάλο κυκλικό καμίνι, διαμ. 2,50 μ. περίπου, που σώζεται σε 1 μ. ύψος (Εικ. 21).

Σε μικρή απόσταση προς Α., παρά τη Λεωφόρο Λαυρείου, είχε στο παρελθόν ερευνηθεί μικρό τμήμα κτίσματος του 4ου αι. π.Χ., που ανήκει σε άλλο οικιστικό συγκρότημα[27].

ΟΛΓΑ ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ - ΚΕΡΑΣΙΑ ΝΤΟΥΝΗ

Φούρεσι

Συνεχίστηκαν τα δημοτικά έργα στις οδούς του οικισμού[28]. Στο χώρο του μυκηναϊκού νεκροταφείου συνεχίσθηκαν με δαπάνες της ΔΙΠΚΑ οι εργασίες στο μεγάλο τάφο, και ολοκληρώθηκε η έρευνα του θαλάμου. Επί του δαπέδου του θαλάμου βρέθηκαν λίγα οστά, δύο άβαφα μινωικά κύπελλα και μολύβδινο ειδώλιο λατρευτή. Απομένει να συμπληρωθεί η έρευνα του στομίου του θαλάμου, αφού όμως ληφθούν προηγουμένως ειδικά μέτρα προστασίας στο σημείο αυτό για το μνημείο και για τους εργαζόμενους.

Ολοκληρώθηκε επίσης η έρευνα στο οικόπεδο του ΟΣΚ (Ο.Τ. 207). Στο βορειοδυτικό τμήμα του, όπου επεκτείνεται το μυκηναϊκό νεκροταφείο, αποκαλύφθηκε μικρός θαλαμοειδής τάφος και δύο λακκοειδείς. Ο χώρος εξαιρέθηκε από τις κατασκευές και μπορεί να αναδειχθεί.

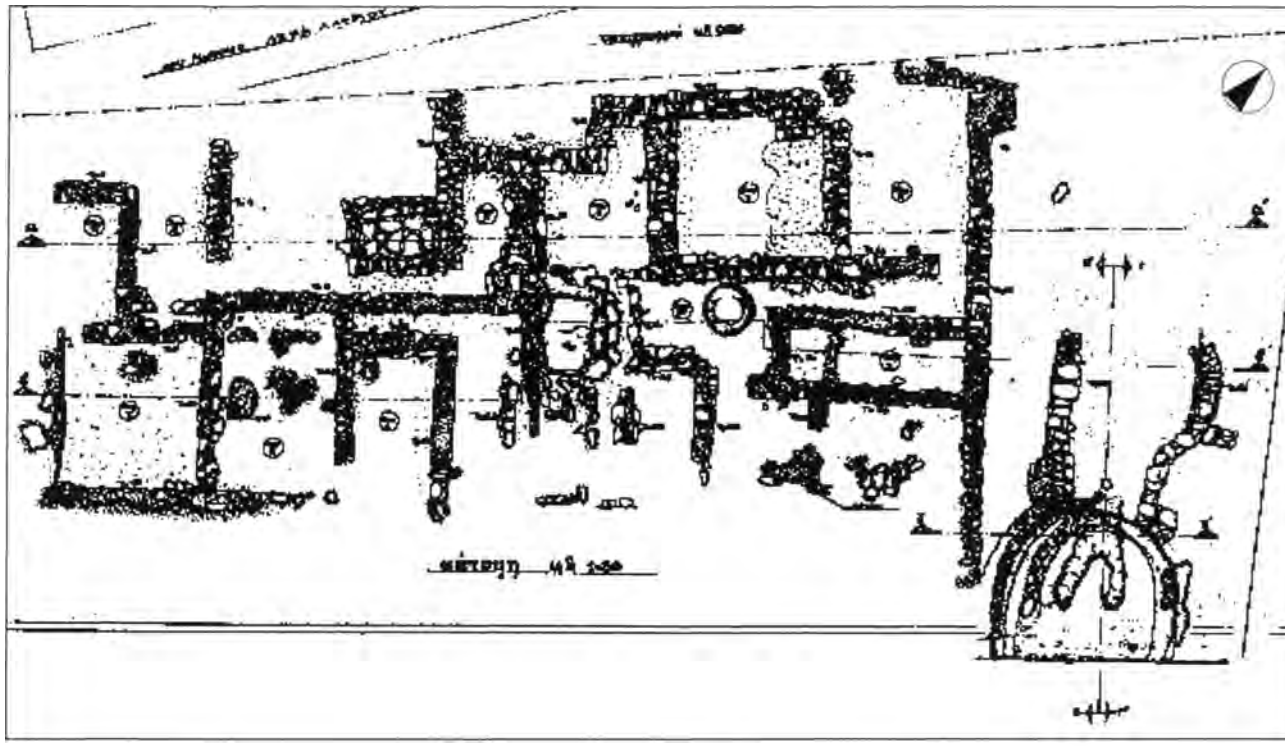
Στο οικόπεδο Τσιαντή (πρώην Πουλόπουλου, οδός Αιόλου 15), όπου κατά τα προηγούμενα έτη είχε αποκαλυφθεί ένας θαλαμοειδής τάφος και τέσσερις λακκοειδείς, ερευνήθηκε ένας ακόμη λακκοειδής, φρεατόσχημος, καλυμμένος με πλάκες.

Κατά τα οδικά έργα στην οδό Ανατολής[29], στο δυτικό όριο του βόρειου τύμβου, αποκαλύφθηκε πώρινη μισοκατεστραμμένη σαρκοφάγος, η οποία περιείχε πυξίδα των τελευταίων χρόνων του 5ου αι. π.Χ. με ερυθρόμορφη παράσταση κεφαλής δαφνοστεφούς νέου (Απόλλωνα;) στο κάλυμμά της, λεκανίδιο και χάλκινο κάτοπτρο. Βρέθηκε επίσης εγχυτρισμός σε μεγάλο πίθο που συνοδευόταν από πήλινο ειδώλιο ένθρονης γυναι-

27. Σε παρακείμενο σημείο πρέπει να υπάρχει αρχαίο νεκροταφείο, βλ. *ΑΔ* 17 (1961-1962): Χρονικά, σ. 84.

28. Στις ανασκαφές εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Χ. Τσέλιος, Β. Σκαράκη, Ά. Τσακίρη και Χρ. Κουτσοθανάσης.

29. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 132.

Εικ. 21. Δήμος Γλυκών Νερών. Οδός Μπουμπουλίνας 3. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 22. Δήμος Γλυκών Νερών. Φούρεσι. Ειδώλιο ένθρονης γυναικείας μορφής από ταφικό πίθο παρά τον τύμβο στην οδό Ανατολής.

κείας μορφής που σώζει τα χρώματά του (Εικ. 22), τρία συνήθη ληκύθια και σφονδύλι με γραπτή διακόσμηση. Στη δυτική επίσης πλευρά του νότιου τύμβου αποκαλύφθηκε μεγάλη κυβοειδής πώρινη θήκη που περιείχε χάλκινη τεφροδόχο κάλπη.

Συμβολή των οδών Κύπρου και Αμαλιάδος (οικόπεδο «Περιβαλλοντικής Α.Ε.»)

Ερευνήθηκε τμήμα της αρχαίας οδού (Εικ. 23), μήκ. 15 μ., η οποία είχε στο παρελθόν αποκαλυφθεί και σε γειτονικό οικόπεδο στην οδό Ερυθρών και Κύπρου. Είχε κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., πλάτος 3 μ., κτιστά όρια και ήταν στρωμένη με τρίμμα πρασινωπού σχιστολιθικού πετρώματος. Κάτω από το οδόστρωμα βρέθηκαν μικρά αγγεία από ταφή (;) ύστερων γεωμετρικών χρόνων. Αξιόλογο εύρημα ήταν τμήμα ερυθροβαφούς κεραμίδας, που είχε χρησιμοποιηθεί ως άβαξ και φέρει σειρά εγχάρακτων γραμμών οργανωμένων κατά το δεκαδικό σύστημα.

Περίπου 30 μ. ανατολικότερα, εντός της οδού Αμαλιάδος, εντοπίστηκαν λείψανα αρχαίου κτιρίου, μάλλον αγροικίας.

Τμήμα της ίδιας αρχαίας οδού αποκαλύφθηκε και στο οικόπεδο Νικολάου (οδός Βεργίνας παρά την οδό Ηφαίστου), όπου όμως σωζόταν μόνο το υπόστρωμά της από πυκνή λιθορριπή.

ΔΙΑΠΛΑΤΥΝΣΗ ΛΕΩΦΟΡΟΥ ΒΑΡΗΣ-ΚΟΡΩΠΙΟΥ

Βουρβάτσι

Στη βόρεια πλευρά της λεωφόρου[30], στην περιοχή του μυκη-

30. Στις ανασκαφές έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Δ. Λιώνης, Φ. Νέζερη, Π. Μιχαηλίδη, Δ. Παράς. Τα σχέδια εξεπόνησαν οι Στρ. Σταθάκης και Γ. Κασάπης.

Εικ. 23. Δήμος Γλυκών Νερών. Φούρεσι. Συμβολή των οδών Κύπρου και Αμαλιάδος. Η αρχαία οδός (από ΝΔ.).

ναϊκού νεκροταφείου[31], άρχισε ανασκαφική έρευνα και ήδη αποκαλύπτονται μικροί θαλαμοειδείς τάφοι, οι περισσότεροι συληµένοι.

Στη νότια πλευρά της λεωφόρου, στους βόρειους πρόποδες του λόφου Ψηλοκορυφή (Κόντρα Γκλιάτε), όπου βρίσκεται η προϊστορική ακρόπολη των Λαμπτρών[32], αποκαλύφθηκε σε μήκος 20 μ. περίπου αναλημματικός τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ. και στρώματα με λίγη κεραμική, αποκλειστικά μυκηναϊκών χρόνων. Προφανώς, πρόκειται περί οδού που χρονολογείται σε αυτή την εποχή.

Στη νότια επίσης πλευρά, στην περιοχή μεταξύ του νεκροταφείου και του λόφου της ακρόπολης, αποκαλύφθηκε σε μήκος 40 μ. περίπου ισχυρός αναλημματικός τοίχος, με κατεύθυνση Α.-Δ., που αποτελεί το νότιο όριο αρχαίας οδού, η οποία εν μέρει καλύπτεται από τη σημερινή λεωφόρο.

Λαμπρικά

Στην περιοχή του πρωτοελλαδικού οικισμού[33] άρχισε η έρευνα και στις δύο πλευρές της λεωφόρου. Στη βόρεια πλευρά, στην περιοχή του οικοπέδου Αντωνίου, άρχισαν να αποκαλύπτονται μικρά κτίρια ΠΕ ΙΙ εποχής.

Παρά τον Άγιο Ιωάννη εντοπίσθηκε αποθηκευτικός χώρος με πίθους του 12ου αι. μ.Χ. και η έρευνα συνεχίζεται από την 1η ΕΒΑ.

ΔΙΑΠΛΑΤΥΝΣΗ ΛΕΩΦΟΡΟΥ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ ΚΑΙ ΑΓΩΓΟΣ ΟΜΒΡΙΩΝ ΣΤΟΝ ΣΤΑΥΡΟ

Στη νότια πλευρά που αντιστοιχεί στο Δήμο Γλυκών Νερών (Φούρεσι), αποκαλύφθηκαν[34] τα εξής:

Στη διασταύρωση με την οδό Κύπρου τμήμα οδού γεωμετρικών χρόνων μήκους 5 μ. που είχε κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Στη νότια πλευρά της υπάρχουν ενδείξεις νεκροταφείου της ίδιας εποχής.

Λίγο δυτικότερα από τη διασταύρωση με την οδό Κυκλάδων εντοπίστηκε μεγάλη τάφρος σκαμμένη στην κιμηλιά, βάθους περίπου 2,50 μ. και αντίστοιχου πλάτους, η οποία στενεύει προς τα κάτω. Πρόκειται για μεγάλη τάφρο απορροής ομβρίων, η οποία είχε εντοπιστεί προ ετών και σε παρακείμενο οικόπεδο και οδηγεί τα όμβρια από την περιοχή του Σταυρού προς το ρέμα της Παναγίτσας.

Κατά την κατασκευή μεγάλου αγωγού ομβρίων στη Λεωφόρο Λαυρείου, σε απόσταση περίπου 130 μ. από τη Λεωφόρο Μαραθώνος, αποκαλύφθηκε αρχαία οδός, που έχει κατεύθυνση από Δ. προς Α. Τα λίγα ευρήματα ανήκουν στους ύστερους ελληνιστικούς-ρωμαϊκούς χρόνους.

Μερέντα

ΟΛΥΜΠΙΑΚΟ ΙΠΠΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΑΙ ΝΕΟΣ ΙΠΠΟΔΡΟΜΟΣ

Κατά το έτος αυτό οι εργασίες[35] εντάθηκαν στο έπακρο προκειμένου να προχωρήσει η κατασκευή των ολυμπιακών εγκαταστάσεων (Εικ. 24).

Θέση 11: Περί τα 200 μ. προς ΒΑ. του νεκροταφείου, όπου κατά το 1972 βρέθηκε η κόρη Φρασίκλεια[36], αποκαλύφθηκε μεγάλο νεκροταφείο, το οποίο χρησιμοποιήθηκε από τον 8ο έως και τον 4ο αι. π.Χ. Ερευνήθηκαν 62 τάφοι, κυρίως πυρές, και εγχυτρισμοί, που περιείχαν πολλά αγγεία κυρίως γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής, μεταξύ των οποίων διακρίνεται τράπεζα προσφορών με παραστάσεις φανταστικών ζώων (Εικ. 25).

Θέση 12: Στη δυτική περιοχή του έργου σε χαμηλό έξαρμα του εδάφους αποκαλύφθηκαν λίγα λείψανα μικρού οικισμού της αρχαιότερης νεολιθικής περιόδου (περί το 6000 π.Χ.), ο οποίος καλύπτει έκταση 2.500 τ.μ. περίπου. Οι κατοικίες ήταν μικρές πασσαλόπηκτες καλύβες, απλές ή με λιθόκτιστα θεμέλια, στεγασμένες με ελαφρά υλικά, κλαδιά ή χόρτα, πιθανώς

31. Κατά το 1926 είχαν ερευνηθεί θαλαμοειδείς τάφοι που σήμερα βρίσκονται κάτω από τη λεωφόρο· βλ. Ν. Κυπαρίσσης, Εξ Αθηνών και Αττικής, *ΑΔ* 11 (1927-1928), Παράρτημα, σ. 65.

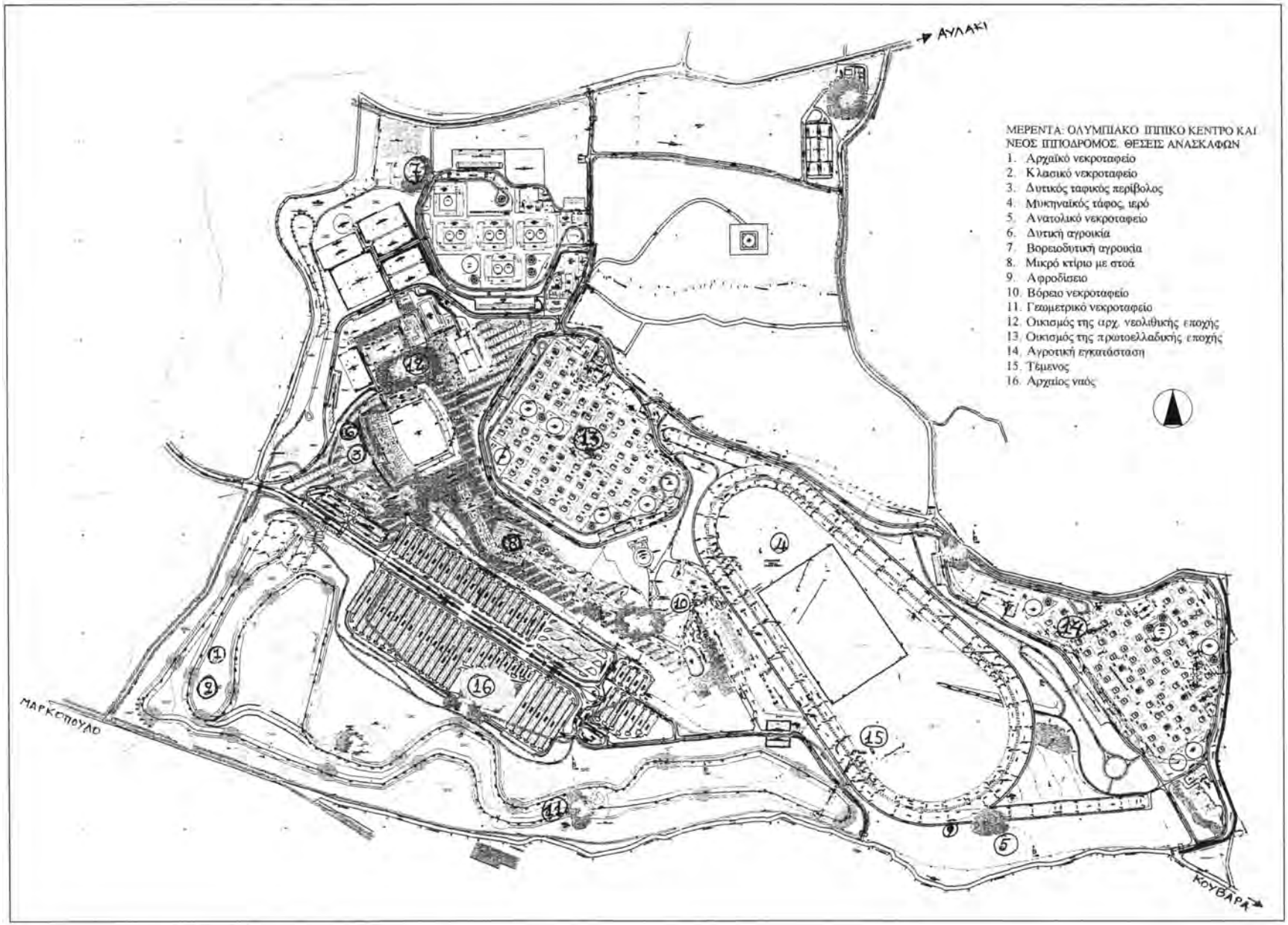
32. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 129.

33. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 130.

34. Τις εργασίες επόπτευσαν οι αρχαιολόγοι Ελ. Μορφονιού, Δ. Παράς και Μ. Στάθη.

35. Στο επιστημονικό προσωπικό που ήδη υπηρετούσε από το 2001, προστέθηκαν οι αρχαιολόγοι Κλ. Δημητρίου, Χρ. Κουτσοθανάσης, Ελ. Σαλαβούρα, Χρ. Κατσαβού, Αγγ. Ζιάβρα, Σπ. Μάρκου, ο αρχιτέκτονας Δ. Γκίκας και η σχεδιάστρια Αλ. Κέρμαλη.

36. Ευ. Μαστροκώστας, Η κόρη Φρασίκλεια Αριστίωνος του Παρίου και κούρος μαρμάρινος ανεκαλύφθησαν εν Μυρρινούντι, *ΑΑΑ* V (1972), σ. 298-324.

Εικ. 24. Μερέντα. Ολυμπιακό Ιππικό Κέντρο και Νέος Ιππόδρομος, με σημειωμένες τις θέσεις των ανασκαφών κατά το έτος 2002.

Εικ. 25. Μερέντα. Θέση 11. Τράπεζα προσφορών από το «γεωμετρικό» νεκροταφείο.

Εικ. 26. Μερέντα. Θέση 13. Συστάδα υπόγειων λαξευτών θαλάμων από τον πρωτοελλαδικό οικισμό.

επιχρισμένα με πηλό. Στη νοτιοδυτική πλευρά του σώθηκαν ίχνη περιβόλου από κορμούς δένδρων πλεγμένους με κλαδιά. Η κεραμική είναι όμοια με την άβαφη και αδιακόσμητη κεραμική της Νέας Μάκρης και του οικισμού της Παλλήνης και ξεχωρίζουν οι μαύρες στιλβωτές φιάλες με ψηλό πόδι[37]. Αξιοσημείωτα είναι επίσης τα τέσσερα σχηματοποιημένα ειδώλια, ατελείς παραστάσεις καθιστών μορφών, τα οποία ταύτισε η ανασκαφέας Ελ. Τσελεπή.

Στον περιβάλλοντα χώρο του οικισμού αποκαλύφθηκαν μικροί και μεγάλοι λάκκοι, πιθανώς για τη συγκέντρωση νερού, καθώς και μία υπόσκαφη «οικία» διαμ. 6 μ. περίπου, η οποία από την αμαυρόχρωμη (matt painted) και εγχάρακτη κεραμική χρονολογείται στην νεότερη νεολιθική περίοδο, περί τα μέσα της 5ης χιλιετίας π.Χ.

Θέση 13: Στο μέσον περίπου του βόρειου τμήματος του Έργου, στην κορυφή μικρού λόφου, αποκαλύφθηκε μικρός οικισμός έκτασης περίπου 6 στρεμμάτων, που κατοικήθηκε από το τέλος της τελικής νεολιθικής έως και την ΠΕ ΙΙ περίοδο. Αρχικά δημιουργήθηκαν πέντε συστάδες υπόγειων λαξευτών θαλάμων, οι οποίοι, συνήθως ανά τρεις, δημιουργούσαν μία κατοικία (Εικ. 26-28). Οι διαστάσεις των θαλάμων ήταν περίπου 5×2,50×2 μ. και εσωτερικά χωρίζονταν σε μικρότερους χώρους με κτιστούς τοίχους, η δε λαξευτή οροφή υποστηριζόταν και με χοντρούς πασσάλους. Η χρήση όσων θαλάμων δεν κατέρρευσαν, ως κατοικιών, συνεχίστηκε έως και την ΠΕ ΙΙ περίοδο, από την ΠΕ Ι όμως άρχισαν να κτίζονται και μικρές οικίες, από τις οποίες λόγω της καλλιέργειας σώθηκαν ελάχιστα ίχνη, κυρίως μικροί υπόγειοι κτιστοί (αποθηκευτικοί) χώροι.

Η κεραμική από τους θαλάμους διατηρεί ακόμη νεολιθικά χαρακτηριστικά, όμως εισάγονται νέα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την ΠΕ Ι εποχή (μεγάλες, άβαφες βαθιές φιάλες με κάθετα τοιχώματα και ανάγλυφα κοσμήματα και ψευδολαβές κάτω από τα χείλη), παρουσιάζονται δε και έντονα κυκλαδικά στοιχεία. Εκτός από τα συνήθη κεραμικά ευρήματα, σημαντικά είναι τα κατάλοιπα της μεταλλουργίας: σκωρίες χαλκού, λιθάργυροι και ένας μολύβδινος σύνδεσμος, που είναι το αρχαιότερο μολύβδινο αντικείμενο από την Ανατολική Αττική.

Στη *θέση 4*, όπου είχε αποκαλυφθεί θαλαμοειδής μυκηναϊκός τάφος, ερευνήθηκαν διαλυμένα λείψανα κτιρίου της ίδιας περιόδου. Από τα λίγα ευρήματα, κυρίως τέσσερα ειδώλια ταύρων, υποθέτουμε ότι πρόκειται περί ιερού. Η θέση αυτή στην οποία βρέθηκαν και λίγα όστρακα ΜΕ αγγείων, φαίνεται ότι είχε ιδιαίτερη σημασία για τους κατοίκους της περιοχής και ότι συνδέεται με σημαντικό πρόσωπο του Μυρρινούντος.

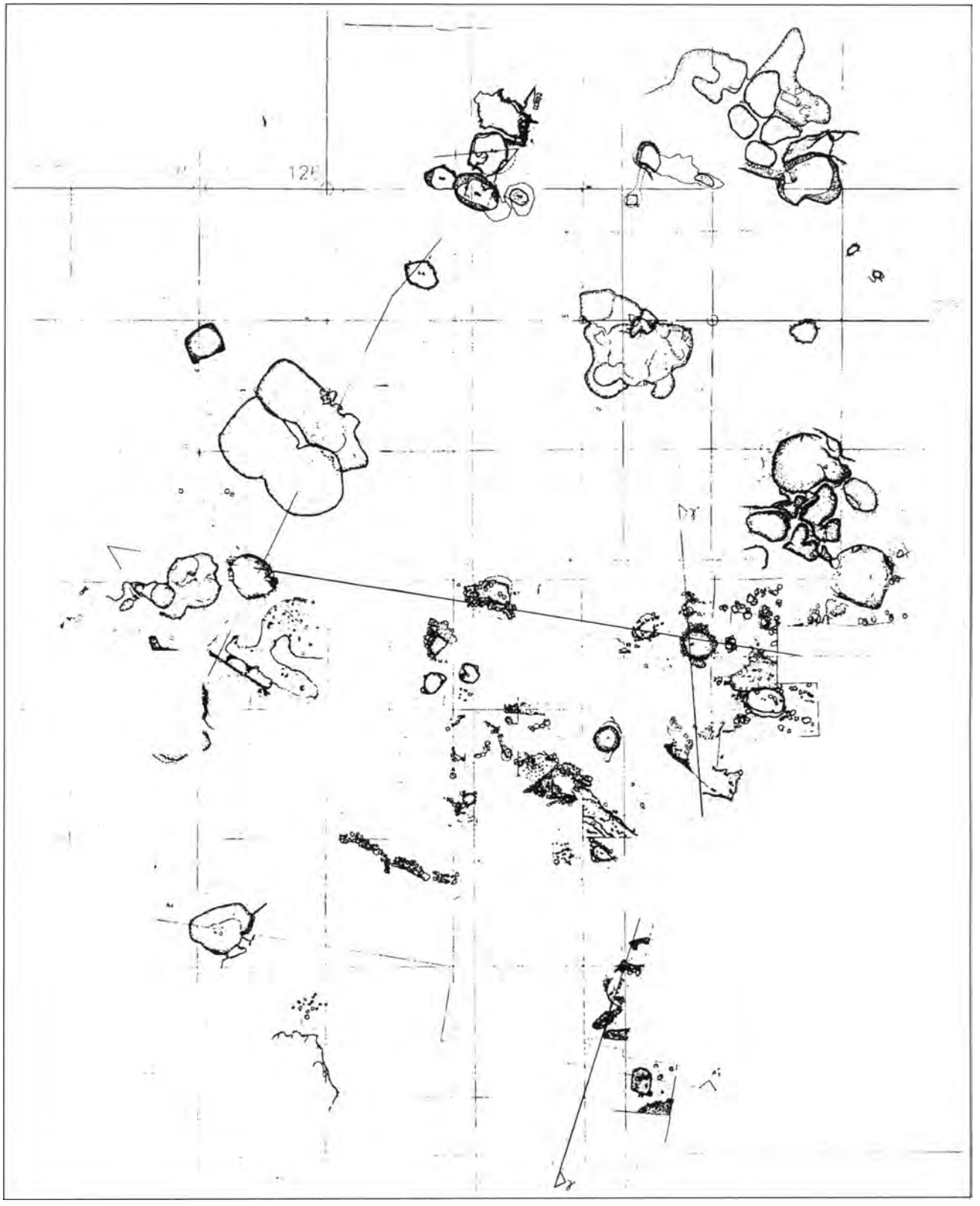
Λίγο δυτικότερα από τα μυκηναϊκά κατάλοιπα, σε βαθύτερα στρώματα, αποκαλύφθηκε μικρό κυκλικό κτίσμα της ΠΕ Ι εποχής, το οποίο ίσως ήταν εργαστήριο κατασκευής λίθινων εργαλείων.

Θέση 14: Αποκαλύφθηκε μικρό κτίριο, το οποίο από τα πολλά θραύσματα πίθων υποθέτουμε ότι ήταν αποθήκη γεωργικών προϊόντων.

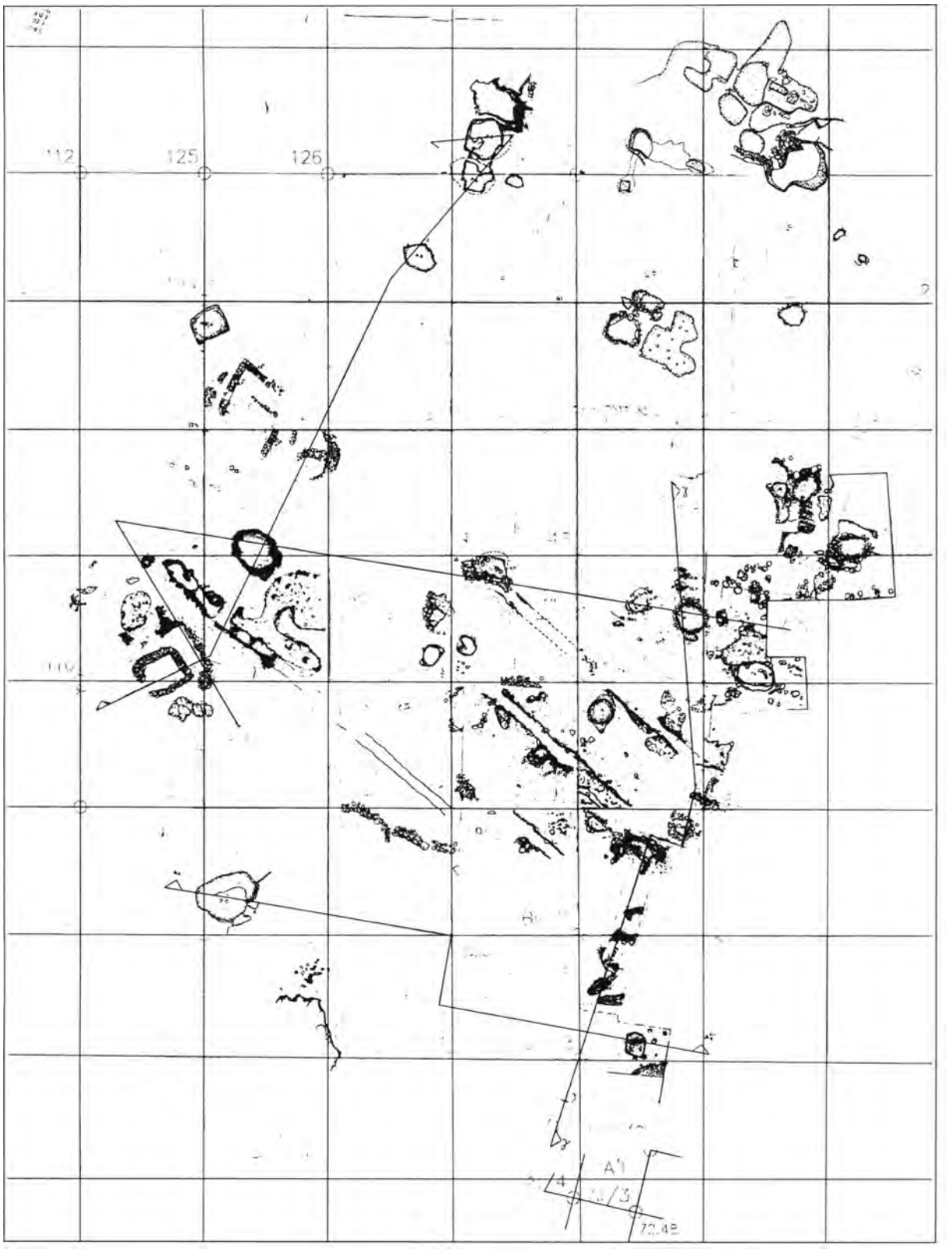
Θέση 15: Περί τα 250 μ. δυτικότερα από το ιερό της Αφροδίτης αποκαλύφθηκε δίοδος πλ. 2,50 μ. με κτιστά όρια, που ξεκινούσε από τη νοτιοανατολική αρχαία οδό (η οποία έχει εντοπιστεί έξω από την νότια περίφραξη του Έργου, στη θέση της σημερινής αγροτικής οδού), και κατευθυνόταν προς Β. Κατέληγε σε μεγάλο, ακανόνιστα ελλειψοειδή περίβολο, κτισμένο με μεγάλες πέτρες, ο οποίος περιβάλλει έκταση 6.500 τ.μ. Στην έκταση αυτή, που ερευνήθηκε με δοκιμαστικές τομές και το νοτιοδυτικό τμήμα της (1.500 τ.μ.) συστηματικά, δεν εντοπίστηκαν κτίρια.

Στην πλευρά όμως πλησίον της εισόδου, δίπλα σε κτιστό θρανίο, βρέθηκε κυκλικό φρεατοειδές όρυγμα, σφραγισμένο

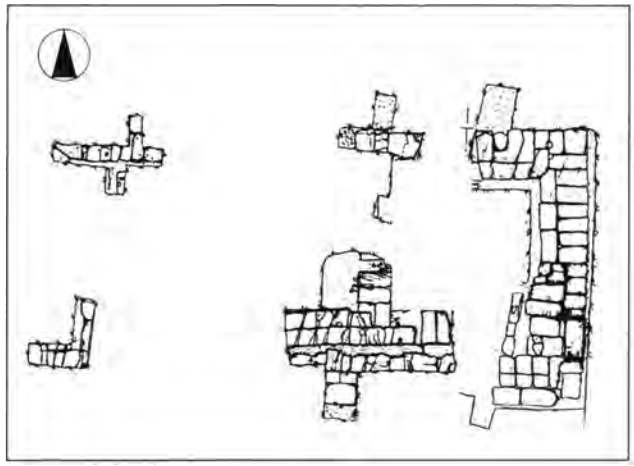
37. Βλ. Μ. Παντελίδου-Γκόφα, *Η νεολιθική Νέα Μάκρη: Η κεραμεική*, Αθήνα 1997, εικ. 2-6. Ευχαριστώ την αρχαιολόγο Σ. Σημιτζή, η οποία ερεύνησε μεγάλο τμήμα του νεολιθικού οικισμού της Παλλήνης, για τη χρήσιμη ανταλλαγή απόψεων.

Εικ. 27. Μερέντα. Θέση 13. Οικισμός πρώιμης εποχής του Χαλκού. Παλαιότερη φάση.

Εικ. 28. Μερέντα. Θέση 13. Οικισμός πρώιμης εποχής του Χαλκού. Νεότερη φάση.

Εικ. 29. Μερέντα. Θέση 16. Κάτοψη αρχαίου ναού.

με επιμέλεια, στο οποίο είχαν αποτεθεί αγγεία Μεσοελλαδικής εποχής: χονδροειδής πρόχους και τμήματα δύο στιλβωτών λεκανών. Προς το μέσον του περιβόλου, εντός μεγάλου ακανόνιστου λάκκου, βάθ. 2 μ. περίπου, βρέθηκαν ριγμένα μικρά κύπελλα ύστερης γεωμετρικής εποχής. Πρόκειται προφανώς περί λάκκων προσφορών. Στην έκταση που ερευνήσαμε συστηματικά, βρέθηκαν διάσπαρτα όστρακα κυρίως γεωμετρικών αγγείων και ύστερων κλασικών, αλλά και μερικά μυκηναϊκών.

Τα ευρήματα αυτά μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο περίβολος περικλείει ένα τέμενος, με το οποίο ίσως συνδέεται αναθηματική επιγραφή στον Απόλλωνα, που έχει βρεθεί στη Μερέντα[38]. Σήμερα το τέμενος βρίσκεται κάτω από τις επιχώσεις του Ιπποδρόμου και έχει διατηρηθεί ορατό τμήμα της οδού προς αυτό.

Θέση 16: Στο μέσον περίπου του χώρου των Ολυμπιακών Εγκαταστάσεων, που προορίζεται για το χώρο στάθμευσης, εντοπίσθηκε μεγάλο κτίριο κτισμένο με πωροπλίνθους, το οποίο αποκαλύφθηκε επιφανειακά μόνο σε μικρό τμήμα του. Έχει διαστάσεις 20×10 μ., κατεύθυνση Α.-Δ. και σώζεται μόνον ο στερεοβάτης (Εικ. 29). Η μορφή του κτιρίου, με βαθύ πρόδομο προς Α., μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται περί ναού. Σύμφωνα με τις φιλολογικές πηγές και τις επιγραφικές μαρτυρίες, στον Μυρρινούντα υπήρχαν ναοί της Αρτέμιδος Κολαινίδος και της Αθηνάς[39]. Στο ναό της Παναγίας της Μερέντας έχει βρεθεί μεγάλο βάθρο αγάλματος, το οποίο ο Ηρώδης ο Αττικός ανέθεσε στην Αθηνά. Είναι επομένως πιθανόν ο ναός της να βρίσκεται στην ίδια θέση. Στην περίπτωση αυτή, το κτίριο που εντοπίστηκε θα πρέπει να είναι ο ναός της Αρτέμιδος.

38. M. Mitsos - Eu. Vanderpool. Inscriptions from Attica. *Hesperia* 19 (1950), σ. 25-26.

39. Βιβλιοδέτης, ό.π. (υποσημ. 13), σ. 131 κ.ε.

Εικ. 30. Μερέντα. Θέση 16. Τμήμα μαρμάρινης επαετίδος σίμης από το ναό.

Άξιο παρατήρησης είναι ότι δεν έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά μέλη από την ανωδομή του, πράγμα που δημιουργεί πολλά ερωτηματικά για την τύχη του ήδη από τους αρχαίους χρόνους. Το μόνο μέλος, μαρμάρινη κορυφαία γωνία επαετίδος σίμης (Εικ. 30), βρέθηκε ριγμένο μέσα στο μικρό κτίριο, που αποκαλύπτεται αμέσως προς Δ. του ναού. Από τις τομές περισυνελέγησαν τμήματα κεράμωσης με γραπτή διακόσμηση και σχηματοποιημένων αρχαϊκών ειδωλίων, καθώς και κεραμική κυρίως αρχαϊκών χρόνων, αλλά και λίγα λυχνάρια υστερορρωμαϊκών χρόνων. Η ευρύτερη περιοχή του ναού, έκτασης 100×50 μ., που φαίνεται ότι ορίζεται από περίβολο, εξαιρέθηκε από το Έργο, ώστε να ερευνηθεί συστηματικά στο μέλλον.

Τέλος, συνεχίζεται η έρευνα στο μικρό κτίριο με στοά, στο βορειοανατολικό οικιστικό συγκρότημα, στις αρχαίες οδούς γύρω από το ναό, στο κτιριακό συγκρότημα προς Δ. του «γεωμετρικού» νεκροταφείου, στο μικρό κτίσμα προς ΝΔ. του ναού και σε μικρό ιερό δίπλα στη βόρεια αρχαία οδό.

2002

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στο Μουσείο Βραυρώνας συνεχίστηκε η συντήρηση των ευρημάτων των σωστικών ανασκαφών από τις Ευ. Ζαπριάνου και Κ. Αλλαγιάννη.

Με χρηματοδότηση του INSTAP και του Ιδρύματος Ψύχα συνεχίσθηκαν από τη Δ. Μοσχοπούλου η συντήρηση και από την αρχαιολόγο Σ. Σάκαρη η σχεδίαση των ευρημάτων από τον πρωτοελλαδικό οικισμό στο Κορωπί και εκπονήθηκε πρόγραμμα αρχαιομετρικής έρευνας της κεραμικής σε συνεργασία με το ΕΚΕΦΕ «ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ». Επίσης, με χρηματοδότηση του Ιδρύματος Ψύχα η αρχαιολόγος Α. Κουτρουμπή συνέχισε την καταγραφή των ευρημάτων από το μυκηναϊκό νεκροταφείο στο Φούρεσι.

Για τη συντήρηση των ευρημάτων από τη Μερέντα εργάστηκαν οι Μ. Πενταρβάνη, Ε. Σπάλλα, Δ. Μπακλαβάς και προσελήφθησαν και οι Π. Παπαχρήστου και Α. Πέτρου, ο οποίος έκανε και τις φωτογραφίες των ευρημάτων.

Στο Εργαστήριο Συντήρησης των ευρημάτων της Αττικής

Οδού εργάστηκαν η αρχαιολόγος Μ. Στάθη για τις καταγραφές, ενώ ο αριθμός των συντηρητριών μειώθηκε και παρέμειναν οι συντηρήτριες Γ. Τσιώμη, Θ. Σπαρτοπούλου και Δ. Ζτούκου.

Στο εργαστήριο Συντήρησης των ευρημάτων από τη Λεωφόρο Βάρης-Κορωπίου, εργάστηκαν η Β. Τσέπετζη και ο Τ. Χρυσικός.

2002

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΔΗΜΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ (Εικ. 31)

Βαραμπάς

Στην περιοχή αυτή από τον Ερασίνο μέχρι το Αεροδρόμιο, γύρω και προς Β. του ναού της Παναγίας της «Βαραμπέσσας», διέρχονται πολλές αρχαίες οδοί που συνέδεαν τους αρχαίους δήμους της περιοχής των Σπάτων (Ερχιά, Μυρρινούτα, Κονθύλη;) με τους δήμους προς Ν. (Αγνούς, Αγγελή, Μυρρινούς), τις περισσότερες από τις οποίες έχουν διαδεχθεί οι σύγχρονοι αγροτικοί δρόμοι[40]. Εξωτερικά από τη νοτιοανατολική γωνία του Αεροδρομίου, όπου έχει σχεδιαστεί να κατασκευαστεί το Κέντρο Επεξεργασίας Λυμάτων Μεσογείων (*θέση 1*), περί τα 200 μ. προς ΒΑ. της Παναγίας από όπου θα διέλθει η οδός του «στέμματος» του πρώτου φράγματος του Ερασίνου (*θέση 2*), και περί τα 50 μ. προς Ν. του ναΐσκου, στη βόρεια όχθη του ποταμού (*θέση 3*), υπάρχουν διάσπαρτα οικοδομικό υλικό, κεραμίδες και κεραμική ύστερων κλασικών χρόνων. Πολλά αρχιτεκτονικά μέλη (πωρόπλινθοι, σπόνδυλοι, βάθρα) είναι συγκεντρωμένα γύρω από το ναό. Στην κόγχη πάνω από τη θύρα του υπάρχει τοποθετημένο μάρμαρο με την επιγραφή: *Η ΜΗΤΗΡ ΤΗ ΘΥΓΑΤΡΙ*, το οποίο θα μεταφερθεί στο Μουσείο Βραυρώνας.

Σε απόσταση 150 μ. προς ΒΑ. του ναού, στη δυτική πλευρά της ασφαλτοστρωμένης οδού, κατά την κατασκευή του Αγωγού Φυσικού Αερίου, είχε εντοπιστεί καμπύλος τοίχος κτιρίου μυκηναϊκής εποχής (*θέση 4*).

Παρά την ανατολική πλευρά της οδού από την Παναγία προς το Μαρκόπουλο, στη διασταύρωσή της με την οδό προς τον αρχαίο πύργο στη θέση Γκούρι Μπημ (*θέση 5*), μαρτυρείται από περιοίκους η ανεύρεση αρχαίων τάφων κατά τη διάρκεια αυθαίρετων οικοδομικών εργασιών.

Πύργος Βραυρώνας

Στην ευρύτερη περιοχή του υπάρχουν οι εξής θέσεις με επιφανειακές αρχαιότητες. Στην απέναντι από τον πύργο, προς Β. του Ερασίνου περιοχή, όπου διασταυρώνονται αρχαίες οδοί (*θέση 6*), υπάρχουν διάσπαρτα λείψανα, οικοδομικό υλικό και κεραμική ύστερων κλασικών χρόνων, όπως διαπιστώθηκε και στην ιδιοκτησία Τσενέ. Προς Α. του πύργου, στη δυτική και τη βόρεια πλαγιά του λόφου όπου βρίσκεται ο ναΐσκος του Αγίου Δημητρίου (*θέση 7*), υπάρχουν ενδείξεις αρχαίων τάφων[41]. Στη θέση Πατητήρια (*θέση 8*), στη θέση προς ΒΑ. του Αγίου Δημητρίου, πέρα από τον Ερασίνο, λοφοπλαγιά, υπάρχουν εκτεταμένα λείψανα εγκατάστασης πρώιμων κλασικών χρόνων, ίσως αγροικίας.

Περί τα 50 μ. δυτικότερα από το σημείο της Λεωφόρου Μαρκοπούλου-Βραώνας, όπου υπάρχει σύγχρονη κρήνη (Κρόι Σκλια), στη διασταύρωση των αγροτικών οδών που οδηγούν προς Λεξάνα και Πύργο Βραυρώνας, υπήρχε τοίχος από πωροπλίνθους. Από εδώ δηλώθηκε ότι προέρχονται μικρό τμήμα μαρμάρινου αγαλματιδίου Επιτραγίας Αφροδίτης και τμήμα μαρμάρινης λεκάνης με ολόγλυφο δελφίνι, τα οποία παραδόθηκαν προ ετών στο Μουσείο της Βραυρώνας. Ίσως πρόκειται περί μικρού παρόδιου ιερού της Αφροδίτης.

Λίγο νοτιότερα, στη δυτική πλαγιά (παρά τη λεωφόρο) του λόφου Καράμπαμπα, κατά την κατασκευή δικτύων εντοπίστηκε μεγάλο κτίριο ρωμαϊκών χρόνων, μάλλον αγροικία.

Στη θέση Κήποι υπάρχει μικρό λατομείο. Δεν εντοπίσαμε τον προϊστορικό οικισμό που αναφέρει ο Δ. Θεοχάρης[42]. Προς ΒΔ. της πεδιάδας της Βραυρώνας, παρά αγροτικές οδούς που οδηγούσαν προς τα Σπάτα, σώζονται επιφανειακοί τοίχοι αγροικιών και ταφικών περιβόλων.

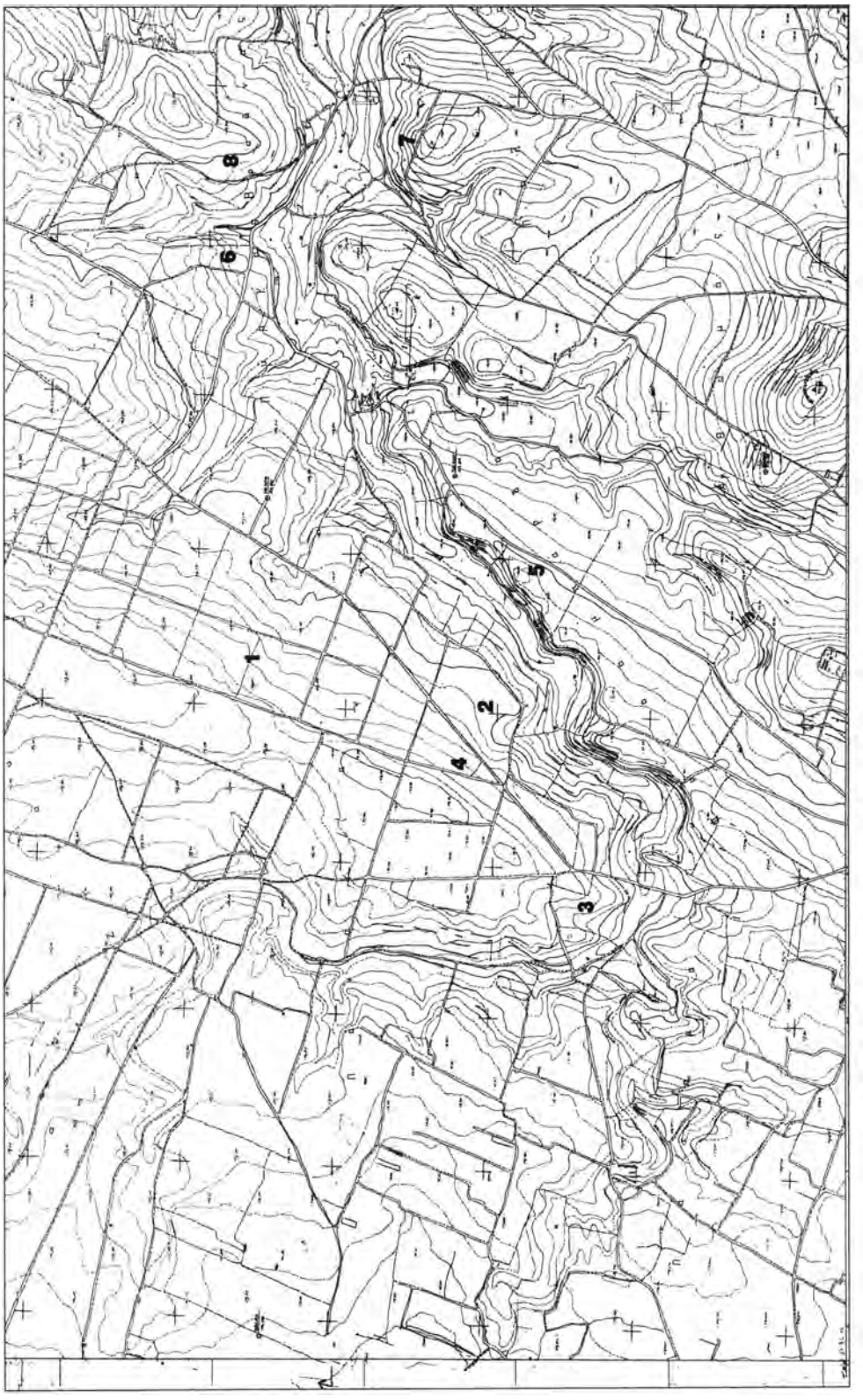
Στη νότια πλευρά της πεδιάδας, στη συμβολή της με την κοιλάδα Σόρτι υπάρχουν επιφανειακά λείψανα αρχαίας αγροικίας και στα πρανή του λόφου λατομείο. Στον προς Ν. της πεδιάδας λόφο Κομμένη Πέτρα υπάρχει σπηλαιώδες όρυγμα, όπου διενεργεί ανασκαφή το Τμήμα Βιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, το οποίο μελετά την παλαιοπανίδα της περιοχής. Στα χώματα των ανασκαφών υπάρχουν και διάσπαρτα όστρακα προϊστορικών αγγείων[43].

40. Σταϊνχάουερ, ό.π. (υποσημ. 16), σ. 81.

41. Στη θέση αυτή θα πρέπει να αναζητηθεί το νεκροταφείο του πρωτοελλαδικού οικισμού. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι άκαρπη απέβη η αναζήτηση του αρχαϊκού ιερού που αναφέρεται στη θέση αυτή (Δ. Θεοχάρης, Πρωτοελλαδικός οικισμός Πύργου Βραυρώνας, στο *Γέρας Κεραμοπούλλου*, Αθήνα 1953, σ. 142, σημ. 3), το οποίο ίσως υπήρχε στο σημείο, όπου προ 25ετίας τουλάχιστον κτίσθηκε νέα οικία.

42. D. Theocharis, Nea Makri. Eine grosse neolithische Siedlung in der Nähe von Marathon, *AM* 71 (1956), σ. 1.

43. Από το σπήλαιο Κομμένη Πέτρα υπάρχει κεραμική της νεότερης νεολιθικής εποχής στη Συλλογή της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών. Επίσης, εδώ έχει βρεθεί και αιχμή μήκ. 0,09 μ. από επεξεργασμένο κέρατο ελαφιού, που έχει χρονολογηθεί στην νεότερη παλαιολιθική εποχή (περί το 24.500 π.Χ.), βλ. G. Trnka, Eine jungpaläolithische Geweihspitze aus der Höhle v. Vravron, Attika, *Ann. Geol. d. Pays Hell.* 36 (1933-1935), σ. 105-106.

Εικ. 31. Χάρτης της περιοχής Μαρκόπουλου-Βραυρώνας με σημειωμένες τις θέσεις εντοπισμού αρχαιοτήτων κατά το 2002.

Χαμολιά-Βρωμοπούσι

Στην ακτή, στο βόρειο μυχό που σχηματίζει η χερσόνησος Βρωμοπούσι, σώζονται τα λείψανα του μικρού προϊστορικού οικισμού που έχει κηρυχθεί αρχαιολογικός χώρος[44].

Ύπαρξη αρχαίων λειψάνων αναφέρεται από κατοίκους της περιοχής και στα απέναντι μικρά νησιά.

ΟΛΓΑ ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ

2003

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΔΗΜΟΣ ΓΛΥΚΩΝ ΝΕΡΩΝ[45]

Φούρεσι

Στην περιοχή του μυκηναϊκού νεκροταφείου ολοκληρώθηκε η έρευνα στα οικόπεδα Ζούρα (πρώην Στούμπου) και Λυμπεροπούλου.

Οδός Αιόλου 17 (νοτίως οικοπέδου Τσιαντή, οικόπεδο Ζούρα)

Η έρευνα που έγινε σταδιακά κατά τα τελευταία χρόνια, αποκάλυψε δύο θαλαμοειδείς τάφους και δύο λακκοειδείς.

Οδός Μεσολογγίου (οικόπεδο Λυμπεροπούλου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται επί της οδού Μεσολογγίου, παρά το οικόπεδο Βορύλλα, όπου έχει αποκαλυφθεί ο μεγάλος τάφος: Ερευνήθηκαν μικρός θαλαμοειδής τάφος και τρεις λακκοειδείς, που απέδωσαν τη συνήθη μυκηναϊκή κεραμική. Στη νοτιοδυτική γωνία του, η οποία είναι πλησίον της αρχής του δρόμου του μεγάλου τάφου, βρέθηκαν οι σκελετοί ενός μεγάλου και ενός μικρού ζώου (ιπποειδή;).

Συμβολή των οδών Ηφαίστου και Βεργίνας (οικόπεδο Σπανού)

Αποκαλύφθηκε η συνέχεια προς Δ. της αρχαίας οδού που είχε βρεθεί και στο απέναντι οικόπεδο Νικολάου. Έχει πλάτος τουλάχιστον 3 μ. και είναι στρωμένη με μέτριους λίθους. Στην ανατολική πλευρά φαίνεται ότι γωνιάζει με άλλον κάθετο δρόμο. Στη νοτιοδυτική γωνία τους αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα κτιρίου, του οποίου διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις και χρονολογείται στους κλασικούς χρόνους. Μεταξύ των λίθων του οδοστρώματος βρέθηκε και αρχαϊκή κεραμική. Το τμήμα του κτιρίου διατηρήθηκε καταχωμένο.

Οικόπεδο Κώτσια

Παρά την οδό Κυκλάδων αρ. 3 είχε ερευνηθεί τμήμα αρχαίου νεκροταφείου[46]. Στο παρακείμενο οικόπεδο Κώτσια, στη βόρεια πλευρά του αποκαλύφθηκε η συνέχειά του. Βρέθηκε πώρινη λάρνακα, μαρμάρινη θήκη τεφροδόχου αγγείου και εννέα λάκκοι με καύσεις, που χρονολογούνται στους κλασικούς χρόνους. Η σαρκοφάγος περιείχε το σκελετό γυναίκας και τέσσερα μικρά αγγεία, χάλκινο κάτοπτρο και χάλκινο λυχνοστάτη με έκτυπη παράσταση τρέχουσας Νίκης (Εικ. 32). Το τεφροδόχο αγγείο είχε αφαιρεθεί. Μέσα σε μερικές πυρές βρέθηκαν συνήθη ληκύθια.

Οδός Αγίου Γερασίμου (οικόπεδο Παπαγιώτα)

Αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίας οδού που έχει κατεύθυνση Β.-Ν. Έχει πλάτος 3 μ. περίπου και το οδόστρωμά της καλύπτεται από λιθορριπή. Πάνω στο λιθόστρωτο βρέθηκε αδρά λαξευμένος λίθος, όπου αναγράφεται η επιγραφή: *ΟΡΟΣ ΟΔΟΥ ΕΣ ΣΤΟΑΝ ---ΛΙΕΩΝ*. Η κεραμική που βρέθηκε μέσα στο λιθόστρωτο ανήκει στους προχωρημένους κλασικούς χρόνους.

ΕΡΓΑ ΔΕΗ

Κατά την κατασκευή δικτύου της ΔΕΗ που διέσχισε τις οδούς Μεσολογγίου και Κύπρου, στη μεν Μεσολογγίου απο-

Εικ. 32. Δήμος Γλυκών Νερών. Φούρεσι. Οικόπεδο Κώτσια. Χάλκινος λυχνοστάτης.

44. Βλ. Theocharis, ό.π.

45. Στις ανασκαφές εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ά. Τσακίρη, Α. Κουτρουμπή και Ζ. Ζγουλέτα.

46. Βλ. παραπάνω, σ. 320 (οικόπεδο Κονταξή).

Εικ. 33. Δήμος Κορωπίου. Κορωπί. Οδός Χατζή. Κτίριο της ΠΕ Ι περιόδου.

καλύφθηκαν δύο λακκοειδείς μυκηναϊκοί τάφοι, στη δε Κύπρου, παρά τη νοτιοανατολική συμβολή της με την οδό Ερυθρών, εντοπίστηκε η αρχαία οδός, η οποία έχει αποκαλυφθεί και δυτικότερα (βλ. παραπάνω, οικόπεδο Σπανού) και ανατολικότερα (οικόπεδο «Περιβαλλοντικής Α.Ε.»[47]). Στο κατώτερο στρώμα της βρέθηκε και κεραμική γεωμετρικών χρόνων.

ΔΗΜΟΣ ΚΟΡΩΠΙΟΥ

Κορωπί

Οικόπεδο Lidl και οδός Χατζή

Συνεχίστηκε η έρευνα προς Ν. του ΠΕ ΙΙ κτιρίου και εντός της παρακειμένης οδού Χατζή. Αμέσως νοτίως του κτιρίου, όπου ο βράχος βρίσκεται σε βάθος 0.30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, σώθηκαν ελάχιστα λείψανα τοίχων. Σε απόσταση 25 μ. νοτιότερα του μεγάλου κτιρίου, εντός της οδού Χατζή, αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου της ΠΕ Ι περιόδου, το οποίο είναι επίσης κτισμένο μέσα σε βαθύ, τεχνητό όρυγμα βάθ. πλέον των 2 μ. και πλ. 11 μ. περίπου και η ανώτερη φάση του είχε καταστραφεί από την άροση.

Αποκαλύφθηκε ένας μεγάλος χώρος διαστ. 5,30×3,50 μ. που θα ήταν υπόγειος, ο νότιος δε τοίχος του είναι κτισμένος με την τεχνική της ιχθυάκανθας (Εικ. 33). Προς Δ. του σώζονται βοηθητικές κατασκευές (μικροί χώροι και λιθόστρωτο κεκλιμένο επίπεδο-κλίμακα). Το κτίριο προς Ν. συνεχίζεται κάτω από τα παρακείμενα οικόπεδα, το τμήμα δε αυτό θα διατηρηθεί κάτω από το κατάστρωμα της οδού.

47. Βλ. παραπάνω, σ. 330.

Εικ. 34. Δήμος Κορωπίου. Κορωπί. Οικόπεδο Lidl και οδός Χατζή. Πήλινο κεφάλι ταύρου ΠΕ ΙΙ περιόδου.

Από τις ανασκαφές στο οικόπεδο της Lidl και την οδό Χατζή έχει προέλθει μεγάλος αριθμός σημαντικών ευρημάτων, από τα οποία τα πλέον σημαντικά είναι κεραμική ΠΕ Ι και ΠΚ Ι, πήλινο κεφάλι ταύρου με καστανό Urfirnis (Εικ. 34), το οποίο κάτω από το λαιμό έχει οπή στειλέωσης, και λείψανα μεταλλουργίας: σκωρία, μήτρα μετάλλινου εργαλείου και λιθάργυρος σε μορφή μικρής φιάλης[48].

Οδός Βασ. Κωνσταντίνου 38 (οικόπεδο Μεγαγιάννη)

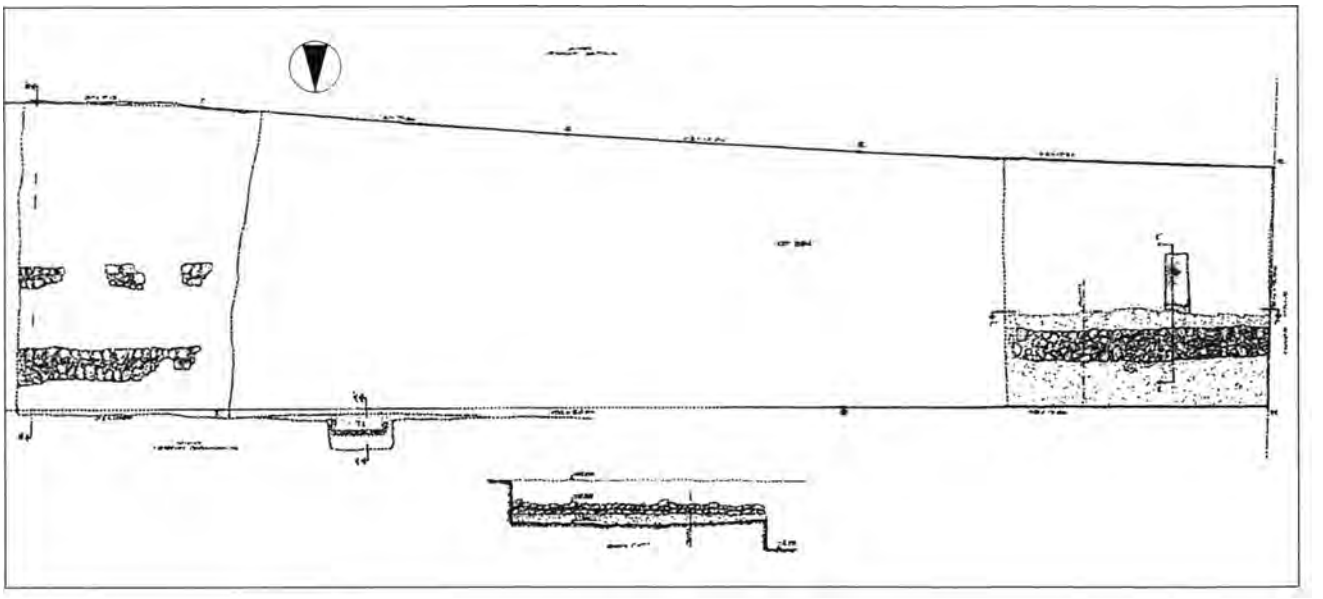
Το οικόπεδο αυτό που βρίσκεται εντός του αρχαιολογικού χώρου του Κέντρου Υγείας απέχει 100 μ. περίπου νοτίως της οδού Χατζή. Εξεδόθη άδεια και έγινε εκσκαφή του οικοδομήσιμου χώρου χωρίς να ειδοποιηθεί η Εφορεία και προκλήθηκε εκτεταμένη καταστροφή[49].

Στο ανατολικό και δυτικό τμήμα που απέμεινε βρέθηκαν τα εξής (Εικ. 35): Ισχυρός τοίχος, πάχ. 1,20 μ. και σωζ. ύψ. 0,60 μ. περίπου, με κατεύθυνση Α.-Δ., ο οποίος χρονολογήθηκε στην ΠΕ ΙΙ περίοδο. Βαίνει επί του βράχου, αλλά αμέσως προς Ν. του ανοίγεται όρυγμα, του οποίου το βάθος φθάνει τα 2,70 μ. και το πλάτος είναι μεγαλύτερο από 2,50 μ. Ο τοίχος εκτεινόταν σε όλο το μήκος του οικοπέδου (40 μ. περίπου) και το κεντρικό του τμήμα καταστράφηκε κατά την εκσκαφή. Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τοίχοι κτιρίου της ΠΕ ΙΙ περιόδου, το οποίο συνεχίζεται και προς Α. κάτω από τη λεωφόρο και προς Β. μέσα στην παρακείμενη ιδιοκτησία[50].

48. Βλ. παραπάνω, σ. 328 (ιδιοκτησία Βαρδαλαχάκη).

49. Για το οικόπεδο αυτό εξεδόθη άδεια χωρίς προηγούμενη έγκριση και έγινε εκσκαφή χωρίς να ειδοποιηθεί η Εφορεία. Μετά από δίωξη που ασκήθηκε από τον αρμόδιο εισαγγελέα, ως υπαίτιος της καταστροφής καταδικάστηκε ο υπάλληλος του Πολεοδομικού Γραφείου Μαρκοπούλου, διότι εξέδωσε την άδεια κατά παράβαση του Αρχαιολογικού Νόμου.

50. Παλαιότερα, στη βορειοανατολική γωνία της οδού Ήρας με την οδό Φλέμιγκ είχε παρατηρηθεί στρώμα με πρωτοελλαδικά ευρήματα, όχι όμως και κτιριακά λείψανα.

Εικ. 35. Δήμος Κορωπίου. Κορωπί. Οδός Βασ. Κωνσταντίνου 38. Κάτοψη και όψη της ανασκαφής.

Από την ανεύρεση των ΠΕ λειψάνων στην οδό Χατζή και το οικόπεδο Μεγαγιάννη διαπιστώνουμε ότι προς ΝΔ. του Κέντρου Υγείας αρχίζει να αποκαλύπτεται μια άλλη οικιστική ενότητα του ΠΕ οικισμού, ο οποίος έχει πολύ μεγαλύτερη έκταση από αυτήν που είχαμε αρχικά υποθέσει.

Επί των λειψάνων αυτών κατά τη γεωμετρική εποχή είχε δημιουργηθεί νεκροταφείο που εκτεινόταν προς Β. και προς Α. και προς την πλευρά της λεωφόρου, το οποίο ήταν γνωστό από παλαιότερο εύρημα[51]. Είναι άγνωστο πόσοι τάφοι καταστράφηκαν κατά την εκσκαφή, διασώθηκε μόνον το βόρειο μισό τμήμα κιβωτιόσχημου με κτιστά τοιχώματα, ο οποίος περιείχε τουλάχιστον 10 αγγεία (πυξίδες, σκύφους και πρόχους) που χρονολογούνται περί τα μέσα του 8ου αι. π.Χ. (Εικ. 36).

Επίσης, στο ανατολικό τμήμα, αλλά και σε άλλα σημεία του οικοπέδου διαπιστώθηκε η ύπαρξη αποθηκευτικών πίθων και κτιστών σιρών της υστερορρωμαϊκής-πρωτοβυζαντινής εποχής.

Οδός Ζωοδόχου Πηγής (οικόπεδο Βλαχογιάννη)

Βρέθηκαν δύο μεγάλα φρεατοειδή ορύγματα, χωρίς επένδυση εσωτερικά, στο γέμισμα των οποίων μαζί με άλλη αρχαία κεραμική βρέθηκε και όστρακο με ερυθρόμορφη παράσταση έφιππης (γυναικείας;) μορφής που κρατεί δόρυ, πιθανώς τμήμα από παράσταση πομπής Αμαζόνων. Το οικόπεδο αυτό απέχει 200 μ. περίπου προς ΝΔ. της ιδιοκτησίας Τούλα, όπου

Εικ. 36. Δήμος Κορωπίου. Κορωπί. Οδός Βασ. Κωνσταντίνου 38. Αγγεία από τον τάφο.

ερευνήθηκε μεγάλο νεκροταφείο αρχαϊκών και κλασικών χρόνων[52].

Λαμπρικά

Οικόπεδο Παπουτσάκη

Το οικόπεδο βρίσκεται παρά τη βορειοανατολική γωνία της Λεωφόρου Βάρης-Κορωπίου με την οδό προς Αγία Τριάδα. Εντοπίστηκε μεγάλο υπόγειο όρυγμα μέσα στο οποίο δεν υπήρχαν ευρήματα. Σύμφωνα με πληροφορίες στην περιοχή

51. R.M. Cook, A Geometric Amphora and Gold Band, *BSA* 46 (1951), σ. 45 κ.ε.

52. Ό. Κακαβογιάννη, Νέα ευρήματα από την περιοχή του Δήμου Κορωπίου, *Πρακτικά Ζ΄ Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής*, Κορωπί 1998, σ. 69-71.

Εικ. 37. Δήμος Κερατέας. Λόφος Βελατούρι. Τοίχοι ΜΕ κτιρίου.

αυτή υπάρχουν και άλλα υπόγεια ορύγματα, τα οποία οι κάτοικοι του Κορωπιού συνδέουν με παραδόσεις που ανάγονται στην εποχή της τουρκοκρατίας.

ΔΗΜΟΣ ΚΕΡΑΤΕΑΣ

Λόφος Βελατούρι

Αγρός Πετρολιάγκη

Στο λόφο υπάρχουν λείψανα προϊστορικού οικισμού[53], κυρίως της ΜΕ περιόδου. Για να διερευνηθεί η διαδοχή από την πρώιμη εποχή του Χαλκού στη μέση και κυρίως η ύπαρξη και ο χαρακτήρας της αμφιλεγόμενης (για την Αττική) ΠΕ ΙΙΙ (2300-2000 π.Χ. περίπου), μετά από παλαιότερη έγκριση της ΔΙΠΚΑ, διανοίξαμε στρωματογραφική τομή μήκ. 9 και πλ. 1 μ. στη νότια πλευρά της κορυφής του. Στο σημείο αυτό εντοπίστηκαν τρεις τοίχοι που σώζονται σε ύψος 1 μ. Η επίχωση ανήκει στη ΜΕ περίοδο (Εικ. 37) και μόνο λεπτή στρώση με κεραμική της ΠΕ βρέθηκε πάνω στο στέρεο. Βρέθηκαν αγγεία με αμαυρόχρωμη διακόσμηση και μινύεια, καθώς και έξι τμήματα λιθαργύρων (μερικά από αντικείμενα σε σχήμα μικρής φιάλης με σειρά μικρών κοιλοτήτων στον πυθμένα τους).

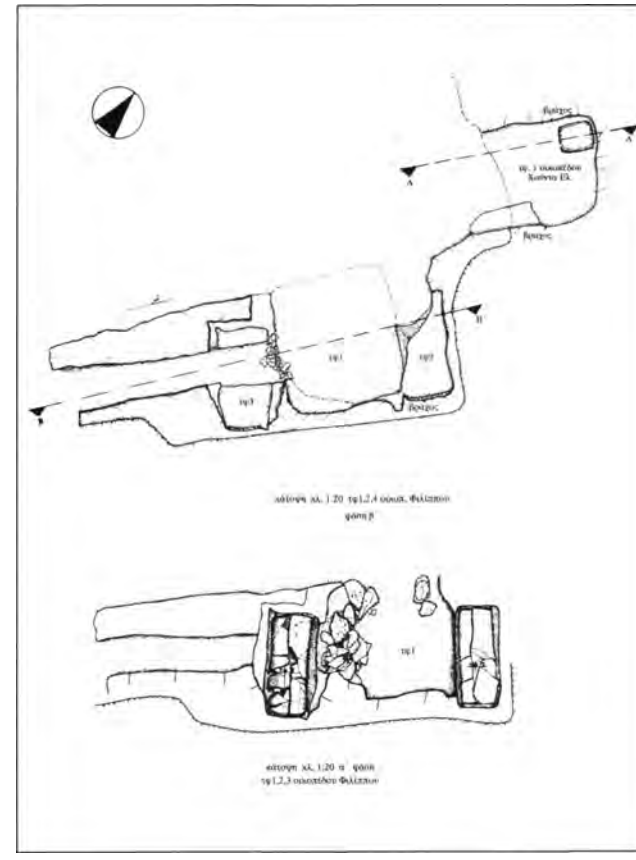
Ο λόφος και οι πλαγιές του φαίνεται ότι καλύπτονται από κτίσματα.

ΔΗΜΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

Πόρτο Ράφτη (θέση Ντρίβλια/Βένιζες)

Οδός Σκύρου (οικόπεδο Ελ. Χούντα)

Μετά την υπόδειξη της θέσης του μυκηναϊκού νεκροταφείου (βλ. παραπάνω, σ. 325), άρχισε ο έλεγχος της περιοχής. Στο οικόπεδο αυτό όπου είχε γίνει παλαιότερα εκσκαφή, μετά την κατάρρευση χωμάτων στο βόρειο τοίχωμα του σκάμματος, αποκαλύφθηκε θαλαμοειδής τάφος, του οποίου ο δρόμος, που είχε καταστραφεί, είχε κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. (Εικ. 38). Ο θάλαμος του τάφου, που η μεγαλύτερη διάστασή του ήταν 1,90 μ., σχημάτιζε θρανίο στην ανατολική πλευρά του. Βρέθηκε ανακομιδή οστών στην πλευρά της εισόδου και μικρός λακκοειδής στη δυτική πλευρά καλυμμένος με τρεις πλάκες, στο εσωτερικό του οποίου υπήρχαν λίγα οστά νηπίου. Οι νεκροί ήσαν κτερισμένοι με 14 αγγεία. Στο σκάμμα, 3,50 μ. περίπου προς Δ. του πρώτου τάφου, εντός του οικ. Φιλίππου, υπάρχει διαφοροποίηση των χωμάτων, που υποδεικνύει την ύπαρξη και άλλου τάφου.

Εικ. 38. Δήμος Μαρκοπούλου. Πόρτο Ράφτη. Θέση Ντρίβλια/Βένιζες. Οδός Σκύρου. Οικόπεδο Ελ. Χούντα και Φιλίππου. Κάτοψη των μυκηναϊκών τάφων.

53. R. Hope Simpson - O. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age* I, *SIMA* 52 (1979), σ. 210, F 29.

Εικ. 39. Δήμος Μαρκοπούλου. Πόρτο Ράφτη. Θέση Ντρίβλια/ Βένιζες. Οδός Σκύρου. Οικόπεδα Ελ. Χούντα και Φιλίππου. Αγγεία από τους τάφους.

Οδός Σκύρου (οικόπεδο Φιλίππου)

Στη δυτική πλευρά του παραπάνω οικοπέδου, που βρίσκεται αμέσως προς Α. του οικοπέδου Χούντα, ερευνήθηκε θαλαμοειδής τάφος που είχε εντοπιστεί κατά την εκσκαφή του προηγούμενου οικοπέδου και είχε κοπεί μικρό τμήμα του (Εικ. 38). Ο δρόμος είχε επίσης κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. και μήκος 3,80 μ., η είσοδος ήταν κλεισμένη με τοίχο από αργούς λίθους και ο θάλαμος είχε μεγαλύτερη διάσταση 2,60 μ. Περιείχε έναν νεκρό που ήταν κτερισμένος με 11 αγγεία και ζωόμορφο ειδώλιο.

Κατά τα τέλη του 5ου αι. π.Χ., πάνω από το βυθισμένο θάλαμο και στο δρόμο, είχαν γίνει ταφές σε κεραμοσκεπείς τάφους κτερισμένες με αρυβαλλοειδή ληκύθια με ανθεμωτή διακόσμηση. Η διερεύνηση του υπόλοιπου οικοπέδου θα γίνει αργότερα.

Τα ευρήματα από τους μυκηναϊκούς τάφους (Εικ. 39) χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, την εποχή του νεκροταφείου της Περατής[54], και ενισχύουν περαιτέρω την εικόνα της μεγάλης ανάπτυξης της περιοχής του Λιμένα της Μεσογαίας κατά τη Μυκηναϊκή εποχή και της σημασίας του λιμανιού για τις υπερπόντιες ανταλλαγές. Αδιευκρίνιστο παραμένει ακόμη το θέμα της ύπαρξης ενός μεγάλου οικισμού αυτής της εποχής στην ευρύτερη περιοχή, χωρίς να μπορεί να αποκλεισθεί η σύνδεση των νεκροταφείων με το βεβαιωμένο μυκηναϊκό οικισμό, ο οποίος εκτείνεται στη δυτική πλαγιά της νησίδας Ράφτης, όπου υπάρχουν και ελάχιστη κεραμική ΜΕ εποχής και λίγα λείψανα ρωμαϊκών χρόνων.

Οι τάφοι των κλασικών χρόνων ανήκουν σε ένα νεκροταφείο με διάσπαρτες ταφές, που μερικές έχουν βρεθεί παλαιότερα προς ΝΑ. παρά τη Λεωφόρο Αθηνών και αποτελούν την αρχαιότερη ένδειξη του κλασικού δήμου της Στειριάς, και διάδοχό του είναι το μεγάλο παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο στην Αγία Κυριακή.

54. Σπ. Ιακωβίδης, *Περατή. Το νεκροταφείον*, Αθήναι 1969-1970.

Λιγόρι

Στην περιοχή αυτή είχαν ερευνηθεί τάφοι από τον Β. Στάη και τον Ν. Κυπαρίσση[55]. Παρά την αντίθετη γνώμη της Εφορείας, η περιοχή του νεκροταφείου πολεοδομήθηκε και χορηγήθηκαν άδειες οικοδόμησης χωρίς την έγκρισή της, με αποτέλεσμα προ χρόνων μεγάλο οικόπεδο απέναντι από τη στάση «Βάσω» να κατασκαφεί χωρίς να ερευνηθεί.

Οικόπεδο Τσίτσικα

Στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκε μακρύς δρόμος θαλαμοειδούς τάφου, πιθανώς ερευνημένος από παλαιά, ο οποίος όμως βρίσκεται μέσα στο προς Β. παρακείμενο οικόπεδο.

Βραώνα

Αγρός Παναγιώτου

Στην πεδιάδα προς ΝΔ. της παλαιοχριστιανικής βασιλικής εντοπίστηκε μεγάλη ρωμαϊκή οικία (έπαυλη), της οποίας οι τοίχοι σώζονται σε ύψος πλέον του 1 μ. Σε αυτήν πρέπει να ανήκει το υστερορρωμαϊκό νεκροταφείο που αποκαλύφθηκε προ ετών προς ΒΔ., στην ιδιοκτησία Μεταξά[56]. Θα ερευνηθεί στο μέλλον.

ΟΛΓΑ ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ - ΚΕΡΑΣΙΑ ΝΤΟΥΝΗ

ΔΙΑΠΛΑΤΥΝΣΗ ΛΕΩΦΟΡΟΥ ΒΑΡΗΣ-ΚΟΡΩΠΙΟΥ

Λαμπρικά

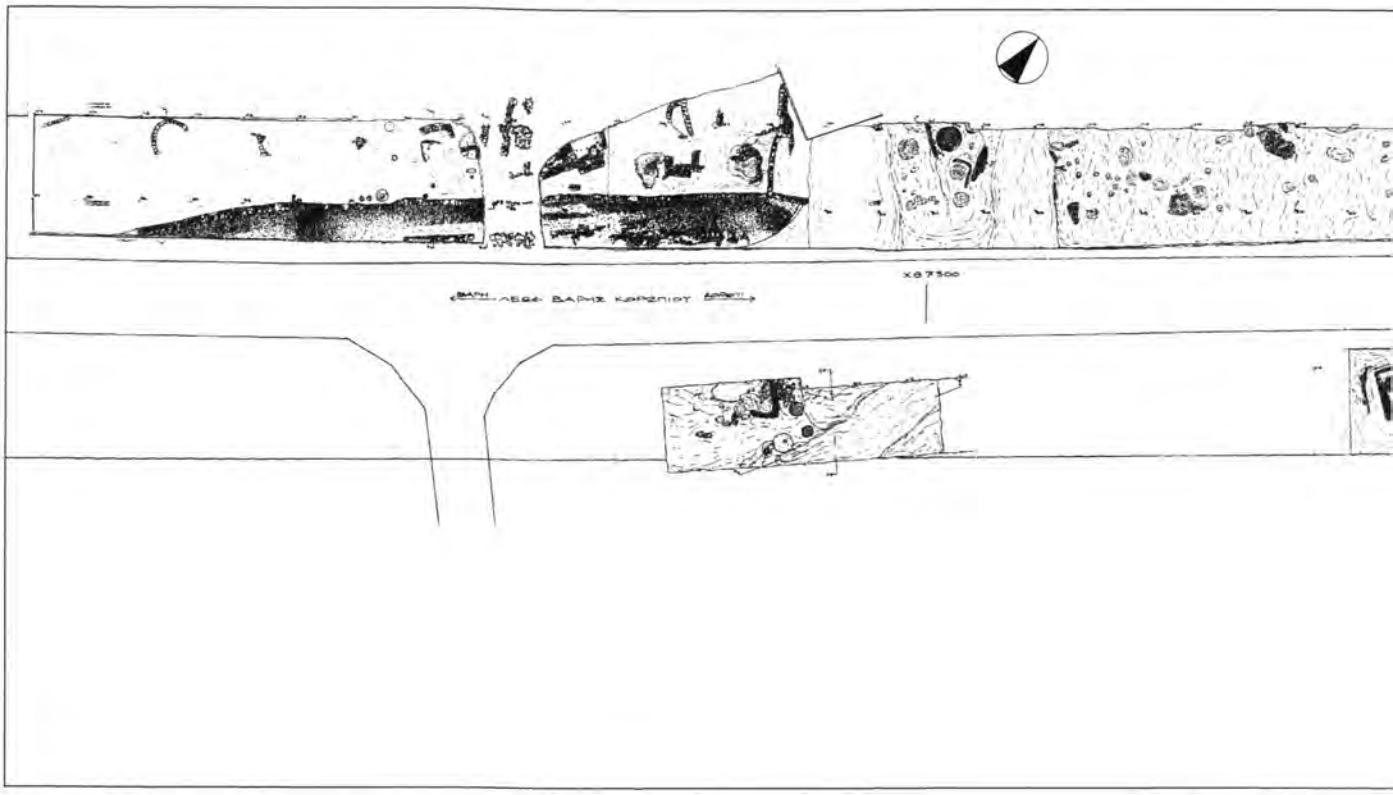
Συνεχίστηκε[57] με εντατικούς ρυθμούς η έρευνα στον πρωτοελλαδικό οικισμό (Εικ. 40). Στη νότια πλευρά της λεωφόρου αποκαλύφθηκε η προς Β. συνέχιση των τάφρων του οικοπέδου Βαρδαλαχάκη και προς Β. του οικοπέδου Αποστολίδη μικρή μονόχωρη οικία της ΠΕ Ι εποχής με επιμελημένη κατασκευή και αξιοπρόσεκτο σύστημα προστασίας των θεμελίων από τα όμβρια. Λίγο δυτικότερα βρέθηκε και άλλη μεγάλη τεχνητή τάφρος πλ. 8 μ. περίπου και βάθ. 2,50 μ., για την απορροή ή τη συλλογή των ομβρίων.

Στην απέναντι πλευρά (βόρεια) της λεωφόρου, ερευνήθηκε τμήμα εργαστηρίου μεταλλουργίας αργυρούχου μολύβδου, το

55. Βλ. *ΑΕ* 1895, σ. 194, 195, 202-210 και *ΑΔ* 11 (1927-1928), Παράρτημα, σ. 59-60.

56. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 76.

57. Στις ανασκαφές εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Φ. Νέζερη, Π. Μιχαηλίδου, Δ. Παράς.

Εικ. 40. Λαμπρικά. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 41. Λαμπρικά. Το εργαστήρι μεταλλουργίας ΠΕ Ι περιόδου.

οποίο χρονολογείται στην ΠΕ Ι περίοδο και είναι το αρχαιότερο στην περιοχή του Αιγαίου. Αποτελείται από ομάδα λάκκων και δύο σειρές μικρών κοιλοτήτων στο έδαφος (Εικ. 41), ενώ και στις επιχώσεις του βρέθηκαν εκατοντάδες θραύσματα λιθαργύρων σε μορφή μικρής φιάλης διαμ. 0,10-0,16 μ., που συνήθως έχουν στον πυθμένα τους 10 μικρές κοιλότητες[58].

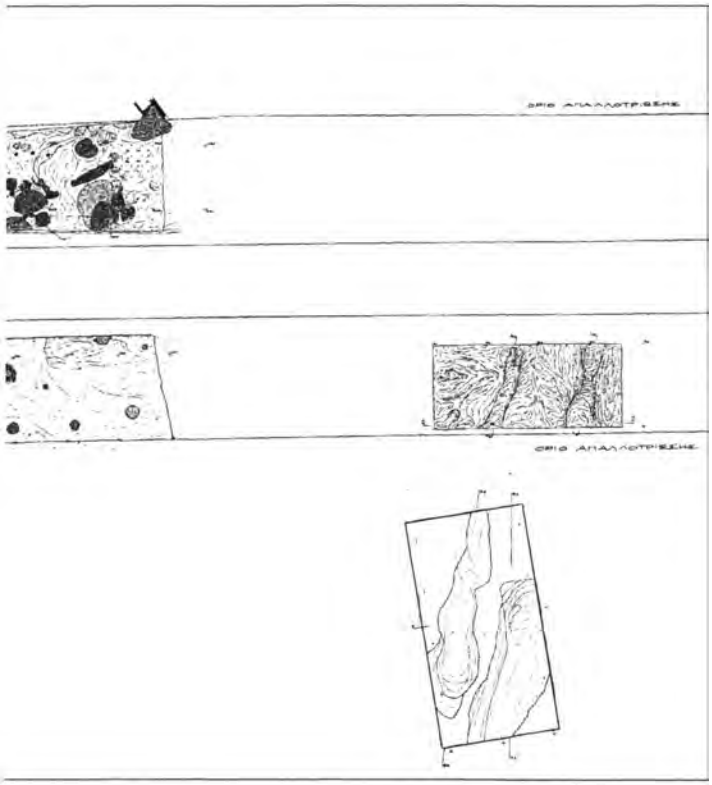
Στη βορειοδυτική πλευρά, όπου εκτεινόταν ο οικισμός κατά την ΠΕ ΙΙ φάση, τα οικιστικά λείψανα αποκαλύπτονται σε αποσπασματική κατάσταση. Πρόκειται περί μικρών μονόχωρων και σπάνια δίχωρων οικίσκων και μεγάλης οδού, πλ. 3 μ., την οποία παρακολουθούμε σε μήκος 65 μ. Έχει κατεύθυνση Α.-Δ.· σώζονται τα κτιστά όριά της και είναι στρωμένη με χαλίκι. Το βόρειο όριό της αποτελεί και είδος περιβόλου του ΠΕ ΙΙ οικισμού, στον οποίο η είσοδος γίνεται από θύρα πλ. 1,20 μ.

Στην περιοχή του Αγίου Ιωάννη, στη βόρεια πλευρά της λεωφόρου αποκαλύφθηκε μεγάλος λάκκος από τον οποίο συλλέξαμε κεραμική αρχαϊκών και κλασικών χρόνων (Εικ. 42). Μικρότερος λάκκος με κεραμική πρώιμων κλασικών χρόνων είχε προ ετών εντοπισθεί σε τάφρο του ΟΤΕ, εμπρός από το ναΐσκο. Τα στοιχεία αυτά ενισχύουν την υπόθεση ότι στη θέση του ναΐσκου υπήρχε αρχαίο ιερό αρχαϊκών-κλασικών χρόνων.

Σκάλα

Στο δυτικό άκρο της πεδιάδας των Λαμπρικών, στη διασταύρωση της λεωφόρου με την οδό Θεμιστοκλέους, εντοπίστηκαν

58. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 4.

Εικ. 42. Λαμπρικά, περιοχή Αγίου Ιωάννη. Κεραμική από το λάκκο.

λείψανα μεγάλου ανοικτού, κτιστού αγωγού ομβρίων που κατευθύνεται Α.-Δ. Σώθηκε σε μήκος 25 και ύψος 0,60 μ., έχει πλάτος 0,80 μ. και χρονολογείται στους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους. Ανήκει σε ένα σύστημα υδραυλικών έργων που έχει κατασκευαστεί κατ' αυτήν την περίοδο στην περιοχή των Λαμπρικών[59].

Βουρβάτσι

Προς Β. της λεωφόρου ολοκληρώθηκε η έρευνα του μυκηναϊκού νεκροταφείου (Εικ. 43). Συνολικά βρέθηκαν 10 τάφοι (8 θαλαμοειδείς και 2 λακκοειδείς), από τους οποίους μόνον ένας λακκοειδής ήταν ασύλητος. Όστρακα αγγείων ή τμήματα ειδωλίων συνανήκουν με ευρήματα που κατασχέθηκαν κατά το 1920, και θα συμβάλουν ώστε να αποκατασταθούν κάποια ταφικά σύνολα. Προς Ν. εντοπίστηκαν οι δρόμοι τριών ερευνημένων στο παρελθόν και δύο μη ερευνημένων μεγάλων θαλαμοειδών τάφων, οι οποίοι βρίσκονται κάτω από την υπάρχουσα λεωφόρο.

ΣΥΝΔΕΣΗ ΟΛΥΜΠΙΑΚΟΥ ΙΠΠΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΑΙ ΟΛΥΜΠΙΑΚΟΥ ΣΚΟΠΕΥΤΗΡΙΟΥ ΜΕ ΤΙΣ ΛΕΩΦΟΡΟΥΣ ΛΑΥΡΕΙΟΥ ΚΑΙ ΠΟΡΤΟ ΡΑΦΤΗ

Στις οδούς[60] που συνέδεσαν το Ολυμπιακό Ιππικό Κέντρο και τις λεωφόρους εντοπίστηκαν λίγη διάσπαρτη κεραμική κλασικών χρόνων (στο σημείο σύνδεσης του κλάδου προς Λεωφόρο Πόρτο Ράφτη με την οδό Μαρκοπούλου-Αυλακίου), η οποία προέρχεται από αρχαία εγκατάσταση, που υπάρχει στον αμέσως προς Δ. λοφίσκο.

Επίσης, κατά τη διαπλάτυνση της Λεωφόρου Πόρτο Ράφτη εντοπίστηκαν λίγα ασαφή κατάλοιπα στην περιοχή του μυκηναϊκού νεκροταφείου στο Λιγόρι.

Στη βόρεια οδό που συνέδεσε τη Λεωφόρο Λαυρείου με το Σκοπευτήριο, στα σημεία που συναντά αγροτικές οδούς βρέθηκαν λείψανα κατοίκησης, κυρίως κεραμική κλασικών/ελληνιστικών χρόνων, που εκτείνονται στους παρακείμενους αγρούς.

Μερέντα

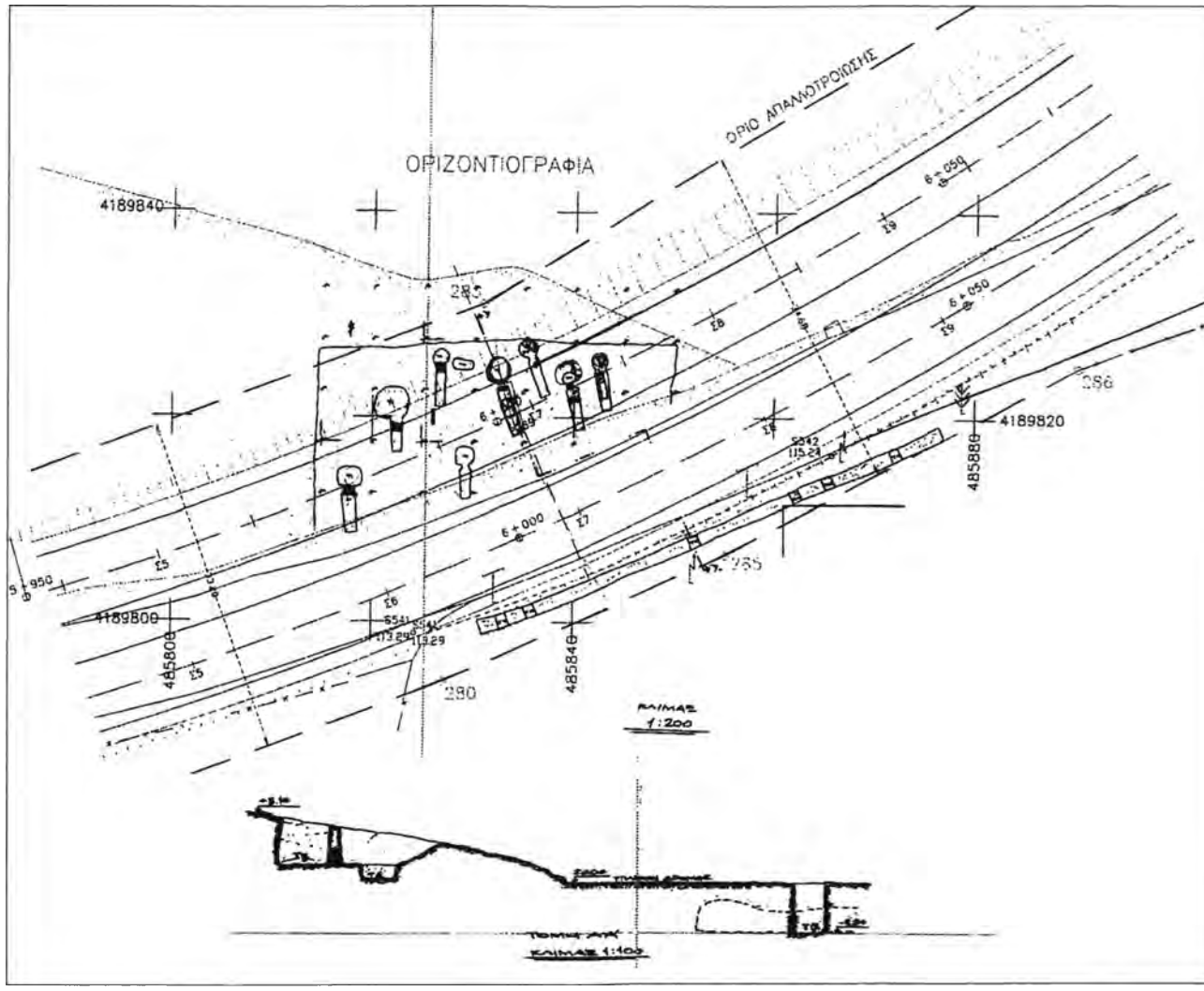
ΟΛΥΜΠΙΑΚΟ ΙΠΠΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΑΙ ΝΕΟΣ ΙΠΠΟΔΡΟΜΟΣ (Εικ. 44)

Κατά το έτος αυτό ολοκληρώθηκε η έρευνα στο χώρο των ολυμπιακών εγκαταστάσεων και άρχισαν οι εργασίες στερέωσης και διαμόρφωσης των διατηρητέων χώρων. Με χρηματοδότηση του Οργανισμού Διεξαγωγής Ιπποδρομιών Ελλάδος εκδόθηκε μικρό βιβλίο με τα πρώτα συμπεράσματα από τις ανασκαφές των πιο σημαντικών θέσεων[61]. Αναλυτικότερα:

59. Βλ. παραπάνω, σ. 328 (οικόπεδο Σκιαδά).

60. Την εποπτεία των σκαπτικών εργασιών είχαν οι αρχαιολόγοι Φ. Νέζερη, Μ. Ψαρρός, Α. Τύλιος και Ι. Μαμαλούδη.

61. Βλ. Ό. Κακαβογιάννη (επιμ.), *Αρχαιολογικές έρευνες στην Μερέντα Μαρκοπούλου*, Αθήνα 2003.

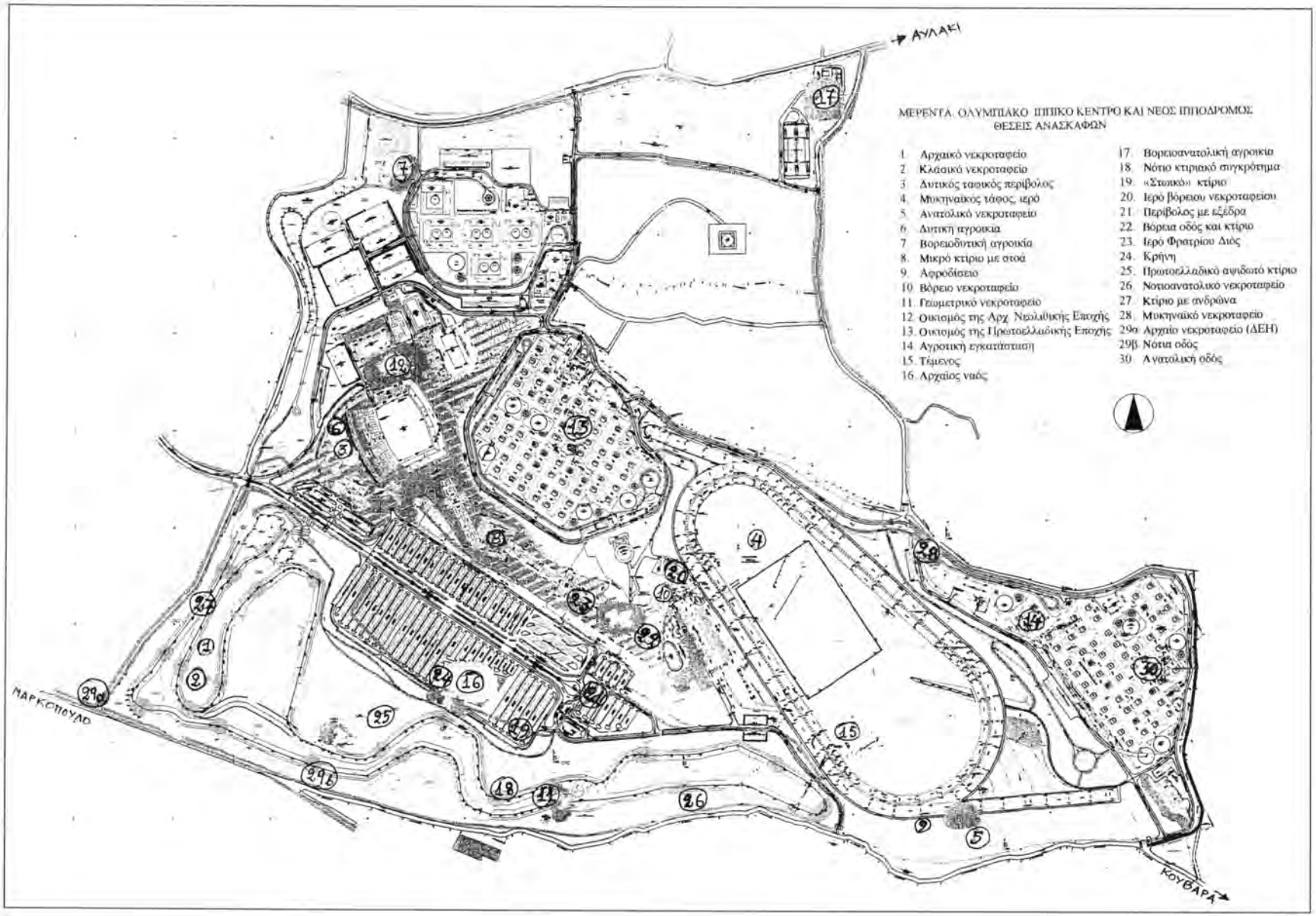

Εικ. 43. Βουρβάτσι. Κάτοψη και τομή του μυκηναϊκού νεκροταφείου.

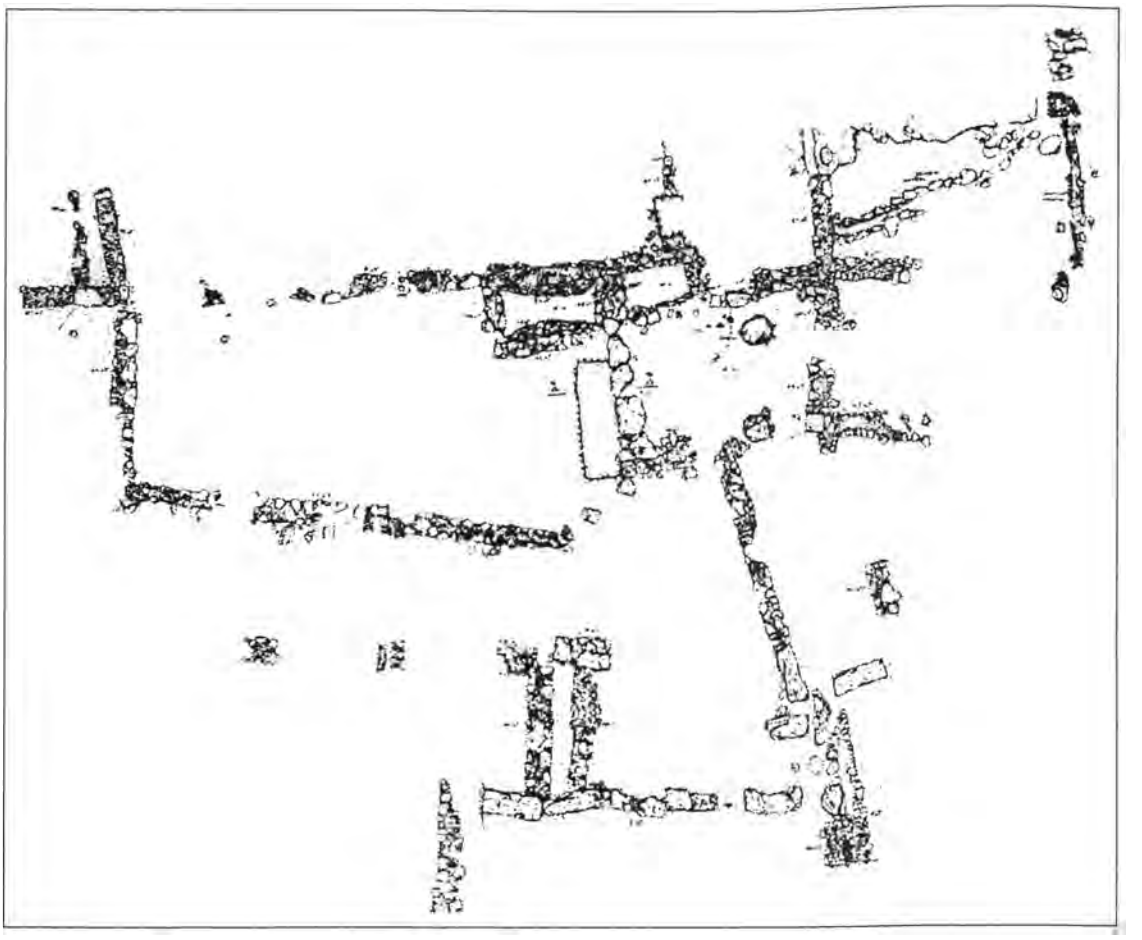
Θέση 8: Ολοκληρώθηκε η έρευνα του μικρού κτιρίου με τη στοά, το οποίο έχει διαστάσεις 4,50×3 μ. και ανήκει στους κλασικούς χρόνους. Κατά την ελληνιστική εποχή προς Α. του προστέθηκε μεγάλη αίθουσα, διαστ. 14,50×4 μ., με στοά στη νότια πλευρά της, κατά δε τους ρωμαϊκούς χρόνους έγινε χώρος εργαστηρίου και υπέστη πολλές μετατροπές (Εικ. 45). Από τη μορφή του κτιρίου και τα ευρήματα (μολύβδινο σταθμίο = με 1/4 του στατήρα, χάλκινη –αθωωτική– δημόσια ψήφος), συμπεραίνουμε ότι πρόκειται για μικρό δημόσιο κτίριο. Συντηρήθηκαν οι τοίχοι και διαμορφώθηκε ο χώρος.

Θέση 17: Ολοκληρώθηκε η έρευνα του «βορειοανατολικού οικιστικού συγροτήματος». Τη βόρεια πλευρά του καταλαμβάνει μεγάλος αποθηκευτικός χώρος (Εικ. 46), στον οποίο βρέθηκαν λείψανα από 10 μεγάλα πιθάρια και σειρά δωματίων στην ανατολική και νότια πλευρά του. Στο μέσον της νότιας πλευράς, εντός χώρου κτισμένου με πωροπλίνθους, βρέθηκε πληθώρα σπασμένων αγγείων και άλλων πήλινων αντικειμένων – καλύμματα κυψελών, διακοσμητικές πλάκες κτλ. – τα οποία δεν είναι σαφές αν ήταν αποθηκευμένα με σκοπό την εμπορία ή είχαν απορριφθεί στο χώρο αυτό. Το κτίριο διατηρήθηκε καταχωμένο στο χώρο των εγκαταστάσεων του βιολογικού καθαρισμού.

Θέση 18: Σε απόσταση 50 μ. δυτικότερα από το «γεωμετρικό» νεκροταφείο συνεχίσθηκε η έρευνα κτιριακού συγκροτήματος των κλασικών χρόνων, το οποίο δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση και δεν φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία. Υπάρχουν ενδείξεις ότι έχει διαδεχθεί στη θέση αυτή άλλο παλαιότερο μνημείο, το οποίο δεν εντοπίσθηκε, και σε μικρή απόσταση έχουν βρεθεί μόνο δύο λάκκοι με γεωμετρική κεραμική και λίγα διάσπαρτα όστρακα. Η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε σε έκταση και τα λείψανα διατηρήθηκαν καταχωσμένα για να συνεχιστεί η ανασκαφή τους στο μέλλον.

Εικ. 44. Μερέντα. Ολυμπιακό Ιππικό Κέντρο και Νέος Ιππόδρομος με σημειωμένες τις θέσεις των ανασκαφών κατά το 2003.

Εικ. 45. Μερέντα. Θέση 8. Κάτοψη του μικρού κτιρίου με τη στοά.

Θέση 19: Σε απόσταση 70 μ. βορειότερα από το πιο πάνω κτιριακό συγκρότημα αποκαλύφθηκε επιφανειακά μικρό κτίσμα με τέσσερα δωμάτια στη νότια πλευρά του και ανοιχτό χώρο-αυλή στη βόρεια. Σε ένα δωμάτιο σώζεται κατά χώραν μαρμάρινη βάση με δύο τόρμους που σώζουν μολυβδοχόηση. Δίπλα στο κτίριο υπάρχει η είσοδος μικρού σπηλαιώδους ορύγματος το οποίο δεν διερευνήσαμε. Το κτίριο διατηρήθηκε ορατό, για να ερευνηθεί μελλοντικά.

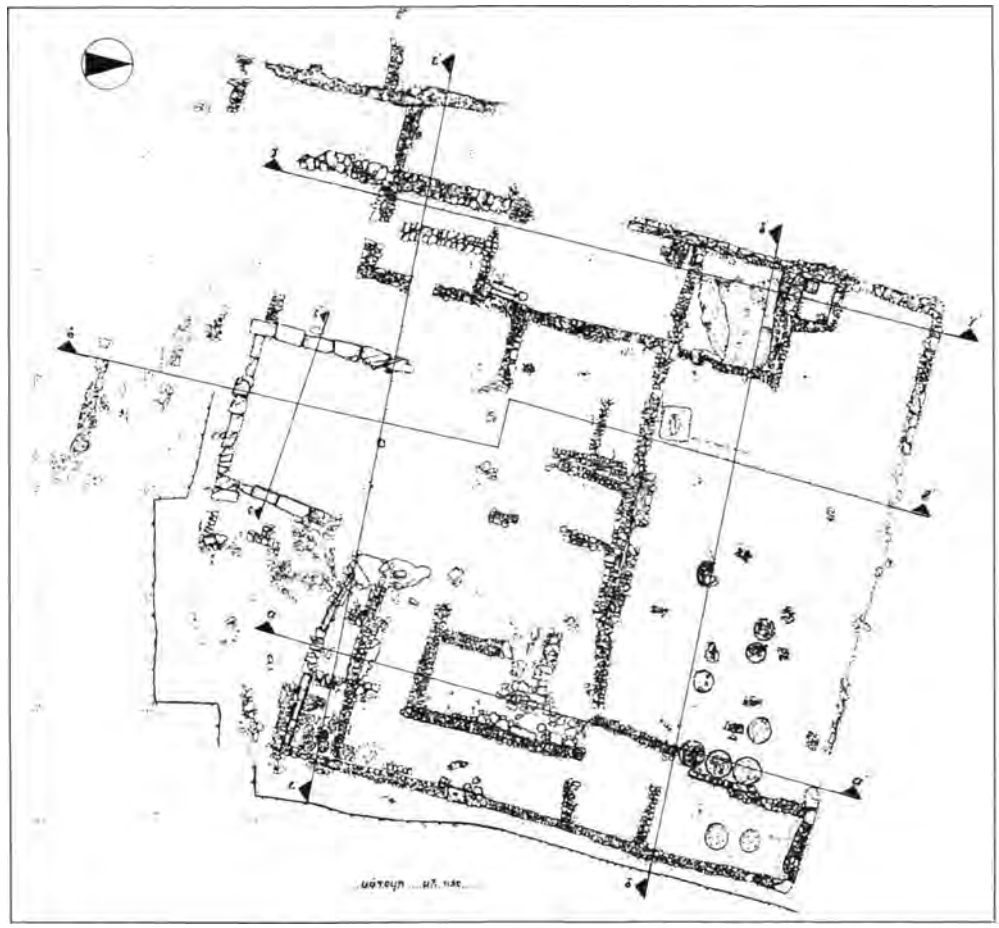
Σε απόσταση 50 μ. προς Δ. του εντοπίστηκε περίβολος από πωροπλίνθους, ο οποίος δεν ερευνήθηκε και διατηρήθηκε καταχωμένος.

Θέση 20: Βόρεια από το βόρειο νεκροταφείο αποκαλύφθηκε μικρό ιερό, στο οποίο διακρίναμε δύο φάσεις. Αρχικά υπήρχε επίμηκες μικρό κτίσμα με λεπτό κίονα για τη στήριξη της στέγης στο μέσον. Στη θέση του βρέθηκαν τμήματα γραπτής κεράμωσης και λάκκος με στάχτες και μικρά αγγεία προσφορών κλασικών χρόνων. Προφανώς πρόκειται για ιερό χθόνιας λατρείας και οι υδρίσκες υποδεικνύουν την άσκηση λατρείας της Δήμητρας. Σε μεταγενέστερη εποχή, σε απόσταση 10 μ. προς ΝΔ. κτίστηκε μονόχωρος σηκός με είσοδο και πρόδομο προς Α. (Εικ. 47). Ο ναΐσκος διατηρήθηκε ορατός.

Θέση 21: Προς ΒΑ. του μεγάλου ναού αποκαλύφθηκε μεγάλος ορθογώνιος περίβολος του οποίου η κύρια πλευρά είναι η νότια και έχει μήκος 30 μ. περίπου. Στο μέσον του σώζεται η βάση ημικυκλικής εξέδρας που είχε διάμετρο 5 μ. περίπου.

Θέση 22: Σε απόσταση 40 μ. βορειότερα της προηγούμενης θέσης αποκαλύφθηκε η σωζόμενη αρχή της βόρειας οδού, η οποία ξεκινούσε από το ναό και οδηγούσε προς ΒΑ., προς τον αρχαίο δήμο της Στειριάς. Παρά την οδό αυτή ήταν ανιδρυμένοι οι ταφικοί περίβολοι που ερευνήθηκαν από τον Ι. Παπαδημητρίου και λίγο προς ΝΑ. τους (παρά το ναΐσκο της Αγίας Βαρβάρας) εντοπίστηκε μικρό κτίριο ύστερων κλασικών χρόνων, το οποίο διατηρήθηκε καταχωμένο.

Θέση 23: Από τη δυτική πλευρά της βόρειας οδού και σε απόσταση 70 μ. περίπου προς Ν. των περιβόλων του βόρειου νεκροταφείου αρχίζει δίοδος πλ. 2,50 μ., με κτιστά όρια, η οποία οδηγεί σε μικρό ιερό με ορθογώνιο περίβολο και μνημειακό δίθυρο (Εικ. 48). Στη βορειοανατολική γωνία του περιβόλου σώζονται λείψανα από μικρό κτίσμα που περιλαμβάνει δύο μικρά «βάθρα» και στη δυτική και τη νότια πλευρά υπήρχαν δωμάτια. Τα ευρήματα, από τα οποία όμως δεν έχει συντηρηθεί το μεγα-

Εικ. 46. Μερέντα. Θέση 17. Κάτοψη της «βορειοανατολικής αγροικίας».

λύτερο μέρος, δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, εκτός ίσως μικρής ομάδας αγνυθών, οι οποίες βρέθηκαν στη θέση του μικρού κτίσματος με τα βάθρα.

Εξωτερικά από τη δυτική πλευρά του περιβόλου βρέθηκε φρέαρ, από το οποίο ανασύραμε ψηλή βάση αναθήματος, στην οποία αναγράφεται η επιγραφή:

ΞΕΝΟΦΩΝ ΙΕΡΕΥΣ ΑΝΕΘΗΚΕ ΠΑΙΣ ΦΙΛΟΞΕΝΟ
ΜΝΗΜΕΙΟΝ ΑΥΤΟΥ ΚΑΜΕ ΦΡΑΤΡΙΩ ΔΙΙ.

Η επιγραφή αυτή[62] μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το ιερό ήταν αφιερωμένο στη λατρεία του Διός Φρατρίου, ο οποίος συνήθως λατρεύεται μαζί με την Αθηνά Φρατρία.

Το ιερό διατηρήθηκε ορατό και αναδείχθηκε.

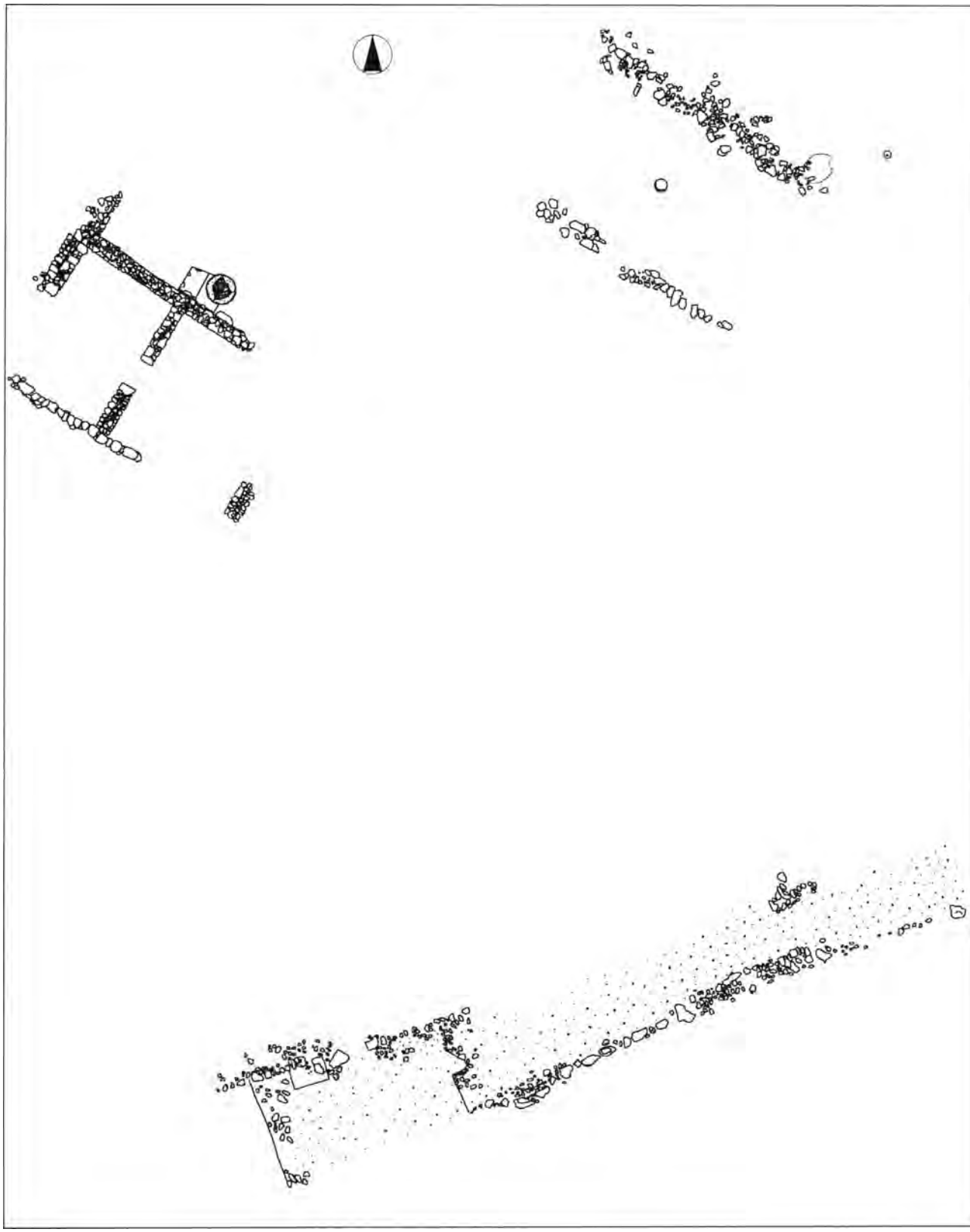
Θέση 24: Από το προηγούμενο έτος είχε αρχίσει η έρευνα μικρού τετράγωνου κτίσματος δυτικά του ναού, του οποίου το εσωτερικό δάπεδο βρίσκεται σε βάθος τουλάχιστον 2,50 μ. και διασώζει λείψανα επίστρωσης με πήλινες πλάκες. Η κάθοδος γίνεται από εννεάβαθμη κλίμακα στην ανατολική πλευρά του. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν πεσμένα πολλά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη: δύο τοξωτά επιστύλια, τμήματα αρράβδωτου κίονα και παραστάδων, δύο επίκρανα με ανθεμωτά κοσμήματα και σύνθετο κορινθιακό κιονόκρανο, τα οποία χρονολογούνται στον 1ο/2ο αι. μ.Χ. Βρέθηκε επίσης μαρμάρινη δοκός βαρούλκου φρέατος, όπου αναγράφεται η επιγραφή:

ΤΗΝ ΚΡΗΝΗΝ ΠΟΙ(Η)ΣΑΣ [---] ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΣΤΟΜΙΟΝ [---

Από την επιγραφή αυτή, αλλά και τη μορφή του[63] συνάγουμε ότι πρόκειται περί κρήνης, η οποία μετά το 2ο αι. μ.Χ. φαίνεται

62. Αξίζει να σημειωθεί ότι η αναθηματική επιγραφή που έχει παλαιότερα βρεθεί στη Μερέντα και αναφέρεται σε τέμενος του Απόλλωνα (M. Mitsos - Eu. Vanderpool. Inscriptions from Attica. *Hesperia* 19 (1950), σ. 25-26) φαίνεται ότι έχει τον ίδιο αναθέτη και την ίδια μορφή.

63. Σχετική είναι η κρήνη του ιερού της Αυλιδείας Αρτέμιδος, βλ. Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Βοιωτικά*, Αθήνα 1981, σ. 132, σημ. 4. εικ. 147, 152.

Εικ. 47. Μερέντα. Θέση 20. Κάτοψη του ιερού βόρεια του βόρειου νεκροταφείου και τμήματος της βόρειας οδού.

Εικ. 48. Μερέντα. Θέση 23. Κάτοψη του ιερού του Φρατρίου Διός.

ότι εγκαταλείφθηκε και έγινε τόπος απόρριψης υλικών από το γειτονικό ιερό (μαρμάρινη σίμη και πήλινη γραπτή, τμήματα δύο μαρμάρινων και άλλα πήλινων κεραμίδων με γραπτή ή ανάγλυφη διακόσμηση κτλ). Πιθανώς τροφοδοτείται από τη δίδυμη υπόγεια δεξαμενή, η οποία εντοπίστηκε λίγο νοτιότερα. Απομένει μη ερευνημένο λεπτό στρώμα επίχωσης επί του δαπέδου.

Θέση 25: Στο μέσον περίπου του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου, όπου αναπτύσσεται η περιοχή του Τριάθλου, στην κορυφή λοφίσκου που δεσπόζει σε όλη τη γύρω έκταση, αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου ΠΕ ΙΙ εποχής, του οποίου ο βόρειος τοίχος είναι αψιδωτός. Ο χώρος διατηρήθηκε για μελλοντική συστηματική έρευνα.

Θέση 26: Στο όριο της νότιας περίφραξης των εγκαταστάσεων, 120 μ. ανατολικότερα από το «γεωμετρικό νεκροταφείο», παρά την αγροτική οδό, η οποία έχει κατεύθυνση Α.-ΒΑ. και βαίνει επί αρχαίας, εντοπίστηκε και άλλο νεκροταφείο, που η χρήση του εκτείνεται από τους γεωμετρικούς έως και τους κλασικούς χρόνους. Εξωτερικά από την περίφραξη αποκαλύφθηκαν πέντε τάφοι μέσης γεωμετρικής εποχής, λακκοειδείς ή με κτιστά τοιχώματα, που απέδωσαν 72 ευρήματα, από τα οποία 67 αγγεία[64].

Αμέσως προς Β. των γεωμετρικών τάφων εντοπίσθηκαν καύσεις αρχαϊκής εποχής και αμέσως βορειότερα αποκαλύφθηκε μεγάλος ταφικός περίβολος, εμπρός από την πρόσοψη του οποίου, που έχει 33 μ. μήκος, υπάρχει μεγάλη καμπύλη εξέδρα (Εικ. 49). Ο περίβολος αυτός, όπως συνάγουμε από ενεπίγραφη μαρμάρινη επιτύμβια λήκυθο, ανήκει στην άγνωστη μέχρι τώρα οικογένεια των Μυρρινουσίων Ευκλέους και Ισχυρίου. Η περιοχή του νεκροταφείου διατηρήθηκε ελεύθερη, για να ερευνηθεί συστηματικά στο μέλλον.

Θέση 27: Στη δυτική περιοχή του Τριάθλου, όπου υπάρχουν μικρά οικογενειακά νεκροταφεία[65] αποκαλύφθηκε μικρό κτίριο, το οποίο αποτελείται από τρία δωμάτια και ανδρώνα με τοίχους καλυμμένους με ερυθρά κονιάματα. Εξωτερικά του βρέθηκαν μικροί λάκκοι με σπάχτες και αγγεία (κάνθαρος ιδιάζοντος σχήματος, άβαφη οινοχόη κτλ.). Το κτίριο δεν είναι αγροικία και η χρήση του πιθανώς σχετίζεται με τα γύρω νεκροταφεία.

Θέση 28: Στην πλαγιά μικρού λόφου προς ΒΑ. της πεδιάδας της Μερέντας αποκαλύφθηκε μικρό μυκηναϊκό νεκροταφείο και ερευνήθηκαν πέντε μικροί θαλαμοειδείς τάφοι, οι οποίοι είχαν μακρούς δρόμους και θαλάμους διαμ. 2,50 μ. περίπου. Χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Θέση 29α: Εκτός της νοτιοδυτικής γωνίας του Έργου, παρά

Εικ. 49. Μερέντα. Θέση 26. Νότιος ταφικός περίβολος.

την αρχαία νότια κύρια οδό, που οδηγούσε από το δήμο του Αγνούντος, ο οποίος βρίσκεται στην περιοχή του Μαρκοπούλου, προς τους δήμους του Λιμένα της Μεσογαίας προς Α. (Πρασιές και Στειριά), κατά τις εργασίες της ΔΕΗ εντοπίστηκε αρχαίο νεκροταφείο και αποκαλύφθηκε πώρινη λάρνακα[66].

Η οδός αυτή εντοπίστηκε και στη νοτιοδυτική πλευρά του Τριάθλου (θέση 29β), είχε πλάτος 3 μ., τμήμα της δε είχε αποκαλύψει και ο Ι. Παπαδημητρίου κατά την έρευνα του γεωμετρικού νεκροταφείου το 1960-1961. Ακολούθως διχαζόταν και ένας κλάδος της έβαινε προς ΒΑ., όπου σήμερα υπάρχει αγροτική οδός έξω από τη νότια περίφραξη των Ολυμπιακών Εγκαταστάσεων, και στη βόρεια πλευρά της είχαν δημιουργηθεί τα δύο μεγάλα κοινοτικά νεκροταφεία που αποκαλύψαμε (βλ. θέσεις 11 και 26). Ο άλλος κλάδος έβαινε προς Α., εν μέρει ταυτίζεται με τη σύγχρονη δημοτική οδό, έφθανε στο αρχαίο φρέαρ στη θέση Μαζογερέ και οδηγούσε στις Πρασιές και την Κεφαλή. Στην πορεία του έχουν ερευνηθεί ταφικοί περίβολοι, μία αγροικία και μικρό ιερό[67].

Θέση 30: Σημαντική ήταν και η μεγάλη αρχαία οδός που αποκαλύφθηκε στο ανατολικό όριο του Έργου, η οποία κατευ-

64. Από τα ευρήματα έχουν συντηρηθεί μόνο τέσσερα αγγεία, και επομένως δεν είναι δυνατή προς το παρόν ακριβέστερη χρονολόγηση. Βλ. και *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 134-136.

65. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 134-136.

66. Παρά την οδό αυτή, περίπου 200 μ. δυτικότερα του τάφου, στο λοφίσκο Δημητσίρι, πριν λίγα χρόνια διακρίνονταν ίχνη λάκκων με πυρές· βλ. και Ν. Κοτζιάς, *Πολέμων* 6 (1956-1957), σ. μβ', αρ. 11, εικ. 18.

67. Για το τμήμα της οδού, βλ. *Έργον* 1960, σ. 31. Έχουν ερευνηθεί ταφικοί περίβολοι στις ιδιοκτησίες Σωτηρίου (βλ. Ευ. Βιβλιοδέτης, Ο *δήμος του Μυρρινούντος. Η οργάνωση και η ιστορία ενός δήμου της Αττικής* (αδημ. δ. δ.), Αθήνα 1997, σ. 205, σημ. 468) και Παπαγιαννάκου (*ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 110-111, σχ. 1), αρχαία αγροικία (Δ. Λαζαρίδης, Ειδήσεις εξ Αττικής, *ΑΑΑ* Ι (1968), σ. 31) και κατά το 1994 μικρό ιερό στην ιδιοκτησία Δελή από την Κλ. Ευστρατίου.

θυνόταν από τους δήμους της νότιας Μεσογαίας (Κεφαλή, Ποταμίους, Θορικό), προς τους βόρειους της ανατολικής ακτής (Φιλαΐδες, Αλές Αραφηνίδες, Αραφήνα). Με αυτήν συνέβαλαν η νότια οδός, καθώς και μικρότερες τοπικές του Μυρρινούντος. Την πορεία της προς Ν. παρακολουθούμε στα δυτικά πρανή του όρους Χάβωση.

Εκτός των ανωτέρω θέσεων αποκαλύφθηκαν αρκετές μικρότερες και η συνολική έκταση που ερευνήθηκε από το 1999 έφθασε τα 100 περίπου στρέμματα. Η εκτεταμένη αυτή ανασκαφή μας έδωσε την ευκαιρία να μελετήσουμε την τοπογραφία ενός σημαντικού αρχαίου δήμου και να εξαγάγουμε ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τη χωροταξική οργάνωσή του, τις λειτουργίες που αναπτύχθηκαν μέσα στο χώρο του από την 6η χιλιετία π.Χ. έως τους υστερορρωμαϊκούς χρόνους και επιπλέον αποκάλυψε έναν αρχαίο ναό και σημαντικά επιγραφικά μνημεία, των οποίων έχει αρχίσει η μελέτη.

Τέλος, εμπρός από το Ιατρείο των ζώων (δυτική πλαγιά λόγου Κόντρα Κρίζα), κάτω από την οδό εντοπίσθηκε μεγάλο υπόγειο όρυγμα, που το βάθος του ξεπερνούσε τα 50 μ., για το οποίο ειδοποιήθηκε η Εφορεία Σπηλαιολογίας.

ΔΙΑΠΛΑΤΥΝΣΗ ΛΕΩΦΟΡΟΥ ΛΑΥΡΕΙΟΥ (Εικ. 50)

Γλυκά Νερά

Στο τμήμα της λεωφόρου[68] από τη διασταύρωση με την Υμηττού- Ραφήνας μέχρι τα νότια όρια του Δήμου Γλυκών Νερών, άρχισε από τη δυτική πλευρά της κατασκευή νέων δικτύων και διαπλάτυνση. Σε διάφορα σημεία βρέθηκαν διάσπαρτα ελάχιστα αρχαία λείψανα, όπως στη διασταύρωση με την οδό Μπουμπουλίνας (*θέση 1*, βλ. παραπάνω, σ. 329). Πλησίον όμως της διασταύρωσης με την οδό Κοραή (*θέση 2*) αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα καλοφτιαγμένου υδρευτικού δικτύου, το οποίο συνδέεται με το μεγάλο αρχαίο υδραγωγείο που κατεβαίνει από τις ανατολικές πλαγιές του Υμηττού[69] και μεγάλο τμήμα του υπάρχει σε αγρό παρά την οδό Κοραή, πίσω από τα Σχολεία (*θέση 3*).

΄Ενα φρέαρ του υδραγωγείου υπάρχει στο κατάστρωμα της οδού Κοραή (καλυμμένο με λαμαρίνα), πλησίον της διασταύρωσης με τη λεωφόρο, και από αυτό ξεκινά ο αγωγός τον οποίο αποκαλύψαμε σε μήκος 15 μ. ΄Εχει κατεύθυνση προς ΝΑ., είναι πήλινος, ορθογώνιας διατομής, ύψ. και πλ. 0,16 μ. και αποτελείται από τμήματα μήκ. 0,60 μ., ανοικτά επάνω, τα οποία καλύπτονται από ανεξάρτητα τμήματα. Για την προστασία του περιβάλλεται από μεγαλύτερο κτιστό αγωγό εσωτ. διαστ. 0,35 × 0,60 μ., καλυμμένο με πλάκες. Δεν υπήρξαν ευρήματα, από τη μορφή όμως του πήλινου αγωγού υποθέτουμε ότι ανήκει στους ελληνιστικούς/ρωμαϊκούς χρόνους. Με αγωγούς αυτής της μορφής θα μεταφερόταν το νερό από τα διαδοχικά φρέατα του υδραγωγείου (πολλά από τα οποία σώζονται και είναι ακόμη σε χρήση μέσα στο σύγχρονο οικισμό), σε παρακείμενες αγροικίες ή άλλες εγκαταστάσεις.

Η κατεύθυνση του αγωγού αυτού οδηγεί προς την περιοχή ανατολικά της λεωφόρου, όπου παραδίδεται η ύπαρξη κτιριακών λειψάνων λουτρών που δεν σώζονται πλέον, ή ίσως και μέχρι τις οδούς Ηρώων Πολυτεχνείου και Γαληνού (*θέση 4*), όπου παλαιότερα εντοπίστηκε εγκατάσταση ύστερων ρωμαϊκών χρόνων (βλ. παραπάνω, σ. 320)[70].

ΠΡΟΕΚΤΑΣΗ ΑΤΤΙΚΗΣ ΟΔΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΟ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΑΓΩΓΟΥ ΟΜΒΡΙΩΝ

Κατά τα τέλη του 2003 άρχισε η προέκταση της Αττικής Οδού μέχρι το Μαρκόπουλο, η κατασκευή μεγάλου αγωγού ομβρίων στα βόρεια του χωριού και αποχετευτικού δικτύου εντός του οικισμού. Κατά την κατασκευή του αγωγού ομβρίων, παρά τη δυτική πλευρά της οδού που οδηγεί από το Μαρκόπουλο προς την Παναγία του Βαραμπά, εντοπίστηκε περίβολος από πωροπλίνθους, προφανώς ταφικός, ο οποίος θα προηγηθεί στο μέλλον. Τα έργα συνεχίστηκαν κατά το επόμενο έτος[71].

2003

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στο Μουσείο Βραυρώνας συνεχίστηκε η συντήρηση των ευρημάτων των σωστικών ανασκαφών από τις Ευ. Ζαπριάνου και Κ. Αλλαγιάννη. Με χρηματοδότηση του INSTAP και του Ιδρύματος Ψύχα συνεχίστηκαν από τη Δ. Μοσχοπούλου η συντήρηση και από τη Σ. Σάκαρη η σχεδίαση των ευρημάτων από τον πρωτοελλαδικό οικισμό στο Κορωπί, καθώς και οι αναλύσεις της κεραμικής.

Για τη συντήρηση των ευρημάτων από τη Μερέντα εργάστηκαν οι Μ. Πενταρβάνη, Ευ. Σπάλλα, Δ. Μπακλαβάς και Α. Πέτρου.

Στο Εργαστήριο Συντήρησης των ευρημάτων της Αττικής Οδού εργάστηκαν η αρχαιολόγος Μ. Στάθη, και οι συντηρήτριες Γ. Τσιώμη, Θ. Σπαρτοπούλου και Δ. Ζτούκου.

Στο εργαστήριο Συντήρησης των ευρημάτων από τη Λεωφόρο Βάρης-Κορωπίου, εργάστηκαν η Π. Παπαχρήστου και ο Τ. Χρυσικός.

68. Την αρχαιολογική εποπτεία του έργου είχε ο αρχαιολόγος Ι. Γεωργίου.

69. Μ. Πετροπουλάκου - Ευ. Πεντάζος, *Αττική*, Αθήνα 1973, σ. 144, Χ7Υ4, αρ. 17 και Επίμετρο 4: Ευ. Πεντάζος, Δίκτυα ύδρευσης, σ. 2, αριθ. 6. Βλ. και *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 115.

70. Αργότερα αποκαλύφθηκε και άλλος κτιστός αγωγός που ξεκινούσε από το ίδιο φρέαρ και κατευθυνόταν προς ΒΑ.

71. Τις εργασίες επέβλεπαν οι αρχαιολόγοι Αικ. Πέτρου και Χρ. Κουτσοθανάσης.

2003

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Στο Ολυμπιακό Ιππικό Κέντρο και το Νέο Ιππόδρομο στη Μερέντα άρχισε η συντήρηση των εξής αρχαίων κτιρίων και η διαμόρφωση των χώρων που κρίθηκαν διατηρητέοι: του δυτικού ταφικού περιβόλου και της δυτικής οδού, καθώς και της βορειοδυτικής αγροικίας· του μικρού κτιρίου με τη στοά, του ιερού του Φρατρίου Διός με τη δίοδό του καθώς και το εμπρός τμήμα της βόρειας οδού και του περιβόλου με την ημικυκλική εξέδρα. Του νότιου ταφικού περιβόλου και του ιερού της Αφροδίτης.

Ημιτελείς παρέμειναν οι εργασίες διαμόρφωσης του βόρειου νεκροταφείου και του ιερού.

2003

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Παραδόθηκε στο Μουσείο Βραυρώνας μαρμάρινη επιτύμβια στήλη, η οποία βρέθηκε σε μπάζα εκσκαφής παρά τη Λεωφόρο Πόρτο Ράφτη. Αναγράφεται η επιγραφή *ΗΡΑΚΛΕΙΑ [Σ]ΩΤΗΡΙΧΟΥ ΜΙΛΗΣΙΑ*. Έλαβε αριθ. ευρ. ΒΕ 4241.

2003

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Γλυκά Νερά (Εικ. 50)

Στη νοτιοανατολική πλευρά του λόφου Άσπρα Χώματα ή Φούρεσι (*θέση 5*), εντός της οδού Βυτίνας και παρά τη διασταύρωσή της με την οδό Κοραή, εντοπίστηκαν τοίχοι αρχαίου κτιρίου. Πλησίον αναφέρεται και η ύπαρξη άλλου αρχαίου υδραγωγείου (ή πηγής).

Κουβαράς

Στα βόρεια της οδού προς τις Πρασιές (Αυλάκι), λίγο πριν από τη Μονή της Μεταμορφώσεως, στην αυλή του ναού της Υπαπαντής υπάρχουν λείψανα κρήνης λαξευμένης στο βράχο και στην αμέσως προς Ν. πλαγιά μεγάλης δεξαμενής με υδραυλικό κονίαμα, την οποία έχει καταστρέψει η σύγχρονη οδός. Στη νοτιοανατολική γωνία του ναού, μετά από λαθρανασκαφή, σε 1 μ. βάθος, εντοπίστηκαν τοίχοι κτιρίου, ρωμαϊκής περιόδου.

Μερέντα

Στη νοτιοανατολική πλευρά του όρους Μερέντα υπάρχει σπήλαιο που η είσοδός του χρησιμοποιείται για το σταυλισμό ποιμνίων. Το σπήλαιο αυτό έχει κατοικηθεί στη νεότερη νεολιθική περίοδο και ευρήματα από αυτό υπάρχουν στη Συλλογή της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών.

Περιοχή Κουβαρά-Πέτα

Προς Β. της οδού που συνδέει τον Κουβαρά με το Πέτα, κατά την κατασκευή του Αγωγού Φυσικού Αερίου, εντοπίσθηκε νεκροταφείο γεωμετρικής εποχής[72]. Η οδός αυτή πρέπει να έχει διαδεχθεί την αρχαία που οδηγούσε από το Δήμο της Κεφαλής προς τις Πρασιές και παρ' αυτήν θα πρέπει να αναζητηθούν και άλλα νεκροταφεία. Μέχρι πριν από λίγα χρόνια, λίγο δυτικότερα από το γεωμετρικό νεκροταφείο, στη βορειοανατολική γωνία της συμβολής της με το τοπικό ρέμα υπήρχε τυμβοειδές έξαρμα, πάνω στο οποίο έχει κτισθεί νέα οικία.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το τοπωνύμιο Φούρεσι, στους βόρειους πρόποδες του λόφου που βρίσκεται προς Δ. του σύγχρονου οικισμού, διότι θυμίζει τη θέση του μυκηναϊκού νεκροταφείου στο Δήμο των Γλυκών Νερών. Σύμφωνα με την τοπική διάλεκτο «φουρ» σημαίνει φούρνος, και αυτό ίσως υποδηλώνει την ύπαρξη εισόδων θαλαμοειδών τάφων.

2003

ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Κατά το έτος 2003 δημοσιεύθηκε το Π.Δ. για τις «Ζώνες Οικιστικού Ελέγχου» της περιοχής των Μεσογείων (ΦΕΚ 199/τ.Δ/6-3-2003), κατά τη σύνταξη του οποίου η Εφορεία (δια της ΔΙΠΚΑ) είχε μακρά συνεργασία με τον «Οργανισμό της Αθήνας» και στο οποίο ενσωματώθηκαν οι προτάσεις για καθορισμό ζωνών απόλυτης προστασίας αρχαιολογικών χώρων (ζώνες Β1) και ζωνών δόμησης υπό όρους (ζώνες Β2), και απομένει η κήρυξή τους και από την Υπηρεσία.

ΟΛΓΑ ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ

72. Βλ. και *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 115.

Εικ. 50. Χάρτης της περιοχής των Γλυκών Νερών με σημειωμένες τις θέσεις στις οποίες εντοπίστηκαν αρχαιότητες κατά το 2003.

2001

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Λαυρεωτική

Θέατρο Θορικού

Παράλληλα με τις εργασίες αναστήλωσης του αρχαίου θεάτρου, που έγιναν μετά από μελέτη της ΔΑΑΜ με την εποπτεία του διευθυντού της Δ. Ζιρώ, πραγματοποιήθηκαν και από την Εφορεία παράλληλες εργασίες και μικρής κλίμακας έρευνες στο ίδιο το μνημείο και τον περιβάλλοντα χώρο. Στα πλαίσια αυτά έγινε ανασκαφικός καθαρισμός του θεάτρου προκειμένου να διακρίνεται ακριβώς η κατάσταση του μνημείου και το διάσπαρτο υλικό. Το θέατρο του Θορικού είναι ιδιόμορφο. Πέρα από το σχήμα, ιδιαίτερο είναι και το υλικό κατασκευής του, ο ντόπιος γκριζοπράσινος ασβεστόλιθος, που διασπάται εύκολα σε οριζόντιες πλάκες (Εικ. 51). Λίθινες πλάκες αδρά επεξεργασμένες, χωρίς σύνδεση, χρησιμοποιήθηκαν για τα εδώλια του κοίλου (Εικ. 52). Οι ανθρώπινες επεμβάσεις, οι κλιματικές συνθήκες, αλλά και το ίδιο το υλικό είχαν ως αποτέλεσμα τη μεγάλη φθορά του μνημείου. Ευτυχώς, τα περισσότερα από τα λίθινα μέρη του θεάτρου, αν και φθαρμένα ή μετακινημένα, παρέμειναν στο χώρο, και η επανατοποθέτηση ή συμπλήρωσή τους ήταν σχετικά εύκολη. Προβληματισμό δημιούργησε η όλη επέμβαση, δεδομένου ότι το υλικό και η αδρή, «αγροτική» μορφή της κατασκευής δεν συναντώνται σε παρόμοια μνημεία. Επελέγη από την ΔΑΑΜ με τη σύμφωνη γνώμη της Εφορείας και εγκρίθηκε από το ΚΑΣ η λύση της επανατοποθέτησης του σωζόμενου υλικού και η συμπλήρωση των κενών με νέο υλικό από λατομείο της περιοχής, εύκολα διακριτό. Χωρίς αυτή την επέμβαση σε λίγα χρόνια το μνημείο θα διαλυόταν.

Μετά το κοίλο του θεάτρου ακολούθησε ο καθαρισμός του χώρου, όπου σώζονται τα θεμέλια του μικρού ναού του Διονύσου κοντά στη δυτική πάροδο και αποκαλύφθηκε η τάφρος θεμελίωσης λαξευμένη στο βράχο. Συγκεντρώθηκαν, επίσης, και αριθμήθηκαν κομμάτια μαρμάρινων λιθοπλίνθων, που ανήκουν στο κτίριο. Σε τομή που έγινε στην ανατολική πλευρά του ναού διαπιστώθηκαν τα εξής: Το μεγαλύτερο μέρος του οικοδομήματος κατασκευάστηκε πάνω στο φυσικό βράχο στον οποίο βαίνει και τμήμα του δυτικού κοίλου του θεάτρου, προσανατολισμένο έκκεντρα. Ο βράχος εξομαλύνθηκε με λάξευση ή επιχώθηκε με χώμα και λατύπη στα σημεία που κατέβαινε χαμηλότερα. Στην τομή που έγινε στην ανατολική πλευρά του ναού η επίχωση περιείχε μικρές πέτρες και άφθονη λατύπη βαθύτερα. Τα στρώματα ήταν διαταραγμένα από παλαιότερες έρευνες και

Εικ. 51. Λαυρεωτική. Το Θέατρο του Θορικού.

επεμβάσεις[73] και περιείχαν όστρακα αγγείων του 5ου και του 4ου αι. π.Χ.

Παρά την προσεκτική εργασία, δεν εντοπίστηκε το λεγόμενο αρχαιότερο ανάλημμα της ορχήστρας[74], ούτε διαπιστώθηκε οποιαδήποτε σύνδεσή του με το ναό του Διονύσου. Βεβαιώθηκε αντίθετα, ότι ο τοίχος που αποτυπώνεται στο σχέδιο που δημοσιεύθηκε από την Αρχαιολογική Βελγική Σχολή είναι στην πραγματικότητα ο φυσικός βράχος. Έτσι παραμένει ασαφές το αρχικό επίπεδο της ορχήστρας και τα ακριβή όριά της, τα οποία πλέον δεν είναι εύκολο να διευκρινιστούν λόγω των επεμβάσεων που έγιναν σε διάφορες εποχές.

Δύο κατασκευαστικές φάσεις διαπιστώθηκαν στην ανατολική πλευρά του κοίλου, όπου φαίνεται ότι παράλληλα με τη δημιουργία του άνω διαζώματος και του μνημειώδους βόρειου αναλήμματος, το κοίλο επεκτάθηκε και προστέθηκαν νέες σειρές εδωλίων, οι οποίες, συγκλίνοντας προς τα πάνω, μειώνονται (Εικ. 52-53). Οι πλαϊνές αυτές σειρές ξεκινούν

73. Τη χρονική περίοδο 1801-1843 εμφανίζονται οι πρώτες χαλκογραφίες με απόψεις του θεάτρου του Θορικού. Το 1866 η Αμερικανική αποστολή πραγματοποίησε τις πρώτες ερευνητικές τομές στην ορχήστρα του θεάτρου. Ήδη όμως, από τη δεκαετία του 1950 και αργότερα, γύρω στο 1960, το θέατρο χρησιμοποιήθηκε για παραστάσεις και ένας από τους δημάρχους του Λαυρίου προχώρησε σε εκσκαφή και ισοπέδωση της ορχήστρας. Οι έρευνες της Βελγικής Αρχαιολογικής Σχολής άρχισαν το 1963 με δεκατρείς δοκιμαστικές τομές στην ορχήστρα και συνεχίστηκαν με διαλείμματα ως το 1985. Στις έρευνες που έγιναν στα χρόνια 1963-1965 διαπιστώθηκε και αποτυπώθηκε τοίχος μήκ. 13,50 μ., ο οποίος ξεκινούσε από τη νότια πλευρά του ναού του Διονύσου και θεωρήθηκε από τους ανασκαφείς το αρχαιότερο ανάλημμα της ορχήστρας. Το δεύτερο ανάλημμα εντοπίστηκε το 1985.

74. Το ανάλημμα αυτό αποτυπώνεται στο σχέδιο των Cl. Zerck-Mulder και L.Van Damme-Renard και δημοσιεύτηκε στη σειρά της Βελγικής Αρχαιολογικής Σχολής, *Thorikos* III, έως 1965, πίν. V. Στην έρευνα μέσα στη διαταραγμένη επίχωση βρέθηκαν μόνο 2-3 μεγάλοι αδροί λίθοι.

Εικ. 52. Λαυρεωτική. Θέατρο Θορικού. Τμήμα της ανατολικής πλευράς του κοίλου.

Εικ. 53. Λαυρεωτική. Θέατρο Θορικού. Η ανατολική πλευρά του κοίλου μετά την επέμβαση.

ψηλότερα, καθώς αφέθηκε ελεύθερος χώρος, που αντιστοιχεί με τις τρεις πρώτες, για την τετράπλευρη λιθόκτιστη κατασκευή, το λεγόμενο βωμό. Πρόκειται για επιμήκη κατασκευή με σχιστολιθικές πλίνθους στις όψεις και μικρές αδρές πέτρες εσωτερικά για γέμισμα. Η ακριβής χρήση και λειτουργία της κατασκευής αυτής, που βρίσκεται σε ιδιόμορφη θέση σε σχέση με τα εδώλια και την ορχήστρα, δεν έχει ακόμα διευκρινιστεί.

Στο κέντρο περίπου του κοίλου, μπροστά στην πρώτη σειρά εδωλίων, βρέθηκαν δύο μεγάλα τμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, που παραμένουν προς το παρόν αταύτιστα. Στην επιφάνεια των εδωλίων της πρώτης σειράς διαπιστώθηκαν κάθετα διαχωριστικά(;) χαράγματα και κατά διαστήματα τα γράμματα Α, ΚΟ, Ν, Θ.

Σε τομές που έγιναν για τον έλεγχο σταθερότητας του βόρειου αναλήμματος διαπιστώθηκε ότι οι αρχαίοι έσκαψαν σε μεγάλο βάθος, μέχρι το φυσικό βράχο, για να θεμελιώσουν το ανάλημμα. Το όρυγμα, προς την πλευρά του κοίλου, γεμίστηκε με λατύπη και χώμα, δημιουργήθηκε διάδρομος και διαμορφώθηκε το άνω διάζωμα. Βόρεια του θεάτρου μικρότερα, λιθόκτιστα αναλήμματα ενίσχυαν την αντίσταση στις πιέσεις που ασκούνταν από την κατηφορική πλαγιά. Η στερέωση και η έρευνα περιορίστηκαν στην ανατολική πτέρυγα του κοίλου. Μικρή διερεύνηση όμως και στη δυτική πλευρά αποκάλυψε τα σοβαρά προβλήματα διάλυσης που υπάρχουν και στο δυτικό ανάλημμα, το οποίο επίσης φαίνεται ότι είχε υποστεί μετασκευές στην αρχαιότητα.

Ο καθαρισμός της έκτασης νότια του θεάτρου αποκάλυψε το φυσικό κοίλο που δημιουργούσαν τα κλιμακωτά βράχια και το οποίο ίσως υπήρξε ένας πρώτος χώρος συγκέντρωσης των κατοίκων του Θορικού. Έγινε επίσης καθαρισμός και μερική στερέωση του νεκροταφείου νότια της ορχήστρας του θεάτρου.

2002

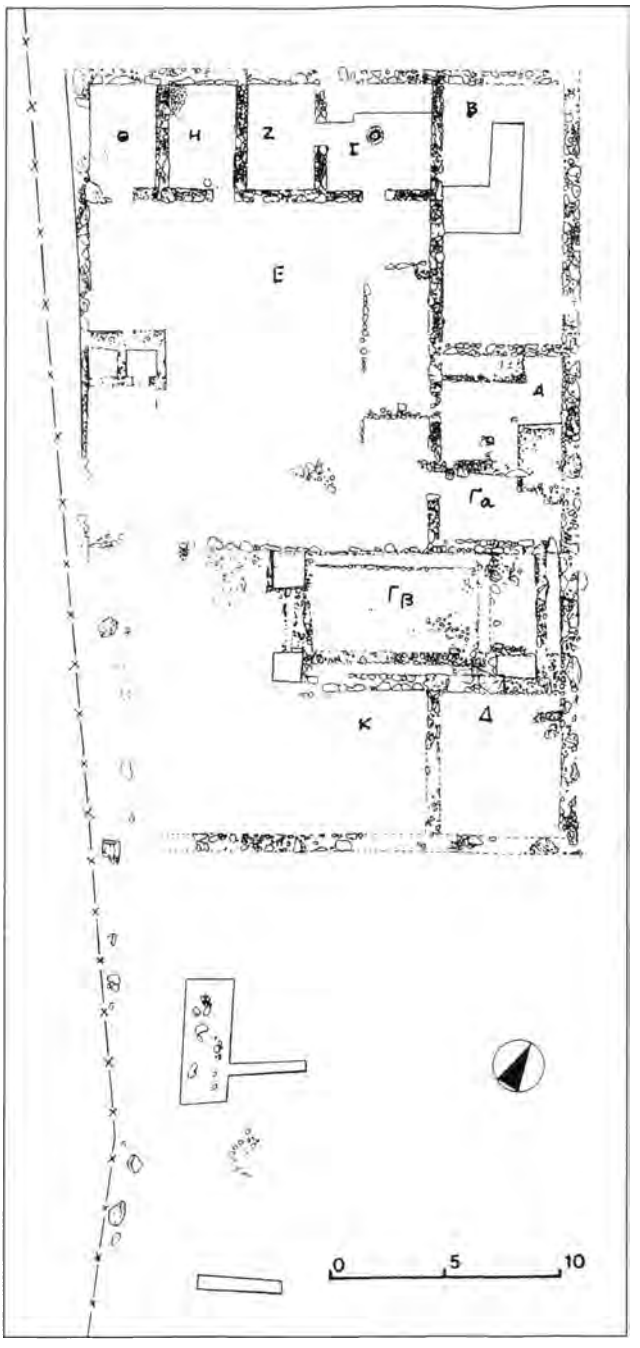
Κερατέα

Δημολιάκι (κτήμα Τσαμαλή)

Ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα που είχε αρχίσει το 1995 και συνεχίστηκε με μεγάλα διαλείμματα έως το 2002. Στο κτήμα (εκτάσεως περίπου 5 στρεμμάτων) αποκαλύφθηκε μεγάλο συγκρότημα εργαστηρίου διαστ. 33×21,50 μ.[75], το οποίο καταλαμβάνει την έντονα κατηφορική, δυτική πλευρά του. Τα περισσότερα δάπεδα είχαν καταστραφεί και από τους τοίχους σώθηκαν τα θεμέλια ή μικρό τμήμα της ανωδομής. Από τα στοιχεία της ανασκαφής προκύπτει ότι το συγκρότημα εγκαταλείφθηκε στην αρχαιότητα, απογυμνώθηκε από τα περισσότερα κινητά αντικείμενα και αργότερα κατέρρευσε η στέγη, καθώς μεγάλος αριθμός κεραμίδων, με μαύρη και κόκκινη βαφή, βρέθηκαν αμέσως κάτω από την επίχωση που το είχε καλύψει. Έτσι δεν υπάρχουν πολλές ενδείξεις για την ακριβή χρήση των διαφόρων χώρων και η λειτουργία τους συνάγεται από τη σύγκριση με παρόμοια συγκροτήματα. Οι τοίχοι είναι φτιαγμένοι με λασπόχτιστη αργολιθοδομή, με λίθους μετρίου ή μεγάλου μεγέθους από ντόπιο υλικό και έχουν πλάτος 0,50-0,60 μ. Σε ορισμένα δωμάτια οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι με χρωματιστό κονίαμα (κυρίως κόκκινο).

Το εργαστήριο περιβάλλεται από ισχυρό τοίχο με ακανόνιστους ογκόλιθους, ο οποίος διατηρείται καλύτερα κατά μήκος

75. Με τον όρο εργαστήρια ορίζονται τα πολυάριθμα στη Λαυρεωτική συγκροτήματα, τα οποία περιλαμβάνουν εγκαταστάσεις επεξεργασίας μεταλλεύματος, την κατοικία του ιδιοκτήτη-επιχειρηματία και χώρους διαμονής του προσωπικού.

Εικ. 54. Κερατέα. Δημολιάκι. Κάτοψη του συγκροτήματος.

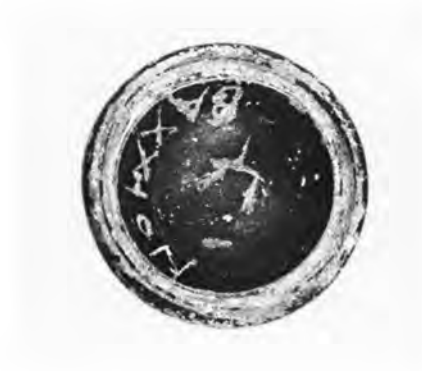
της δυτικής πλευράς, αποτελεί όμως και τον εξωτερικό τοίχο των δωματίων στη βόρεια και ανατολική πλευρά. Το κέντρο του συγκροτήματος καταλαμβάνει επιμήκης αυλή, στις τρεις πλευρές της οποίας υπάρχουν δωμάτια και εργαστηριακοί χώροι. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς υπάρχουν τέσσερα δωμάτια που έχουν το ίδιο μήκος (4,50 μ.) και πλάτος που κυμαίνεται από 2,80 μέχρι 4,60 μ.(Εικ. 54-55). Όλα έχουν έξοδο

Εικ. 55. Κερατέα. Δημολιάκι. Μερική άποψη του συγκροτήματος (από ΝΑ.).

προς την αυλή ή επικοινωνούν μεταξύ τους με θύρες, πλ. 0,95-1 μ. Στα δύο πρώτα, από τα δυτικά, δωμάτια (Θ, Η) διατηρείται επίστρωση με υδραυλικό κονίαμα στους τοίχους και τα δάπεδα. Στο δωμάτιο Η, σε απόσταση 0,10 μ. πάνω από το δάπεδο, υπάρχουν στους δύο πλευρικούς τοίχους ανά δύο κοιλότητες, όπου στερεώνονταν ξύλινες δοκοί (δοκοθήκες). Είναι πιθανόν ο χώρος αυτός να χρησιμοποιήθηκε ως δεξαμενή και οι οριζόντιες δοκοί χρησίμευαν είτε για την τοποθέτηση καλύμματος ή για να στηρίζεται κάποιος όταν καθάριζε τη δεξαμενή. Αυτή η υπόθεση αποδυναμώνεται από το γεγονός ότι υπήρχε άνοιγμα προς την αυλή, σε δάπεδο με κονίαμα, οπότε είναι πιθανές και άλλες χρήσεις, π.χ. πατητήρι. Στα υπόλοιπα δύο δωμάτια (Ζ, Ι) αυτής της πτέρυγας δεν βρέθηκαν σαφείς ενδείξεις για τη χρήση τους. Στο κέντρο του δωματίου Ι υπήρχε κυλινδρική κατασκευή, διαμ. 0,50, σωζ. ύψ. 0,34 μ., η οποία στερεωνόταν στο δάπεδο με κονίαμα και ίσως χρησιμοποιήθηκε ως εστία. Μπροστά στη σειρά αυτή των δωματίων βρέθηκαν ίχνη κονιάματος και λιθόστρωτου, που αποτελούσαν πιθανώς κάποιο είδος ημιυπαίθριου διαδρόμου ή βεράντας. Τη γωνία της βόρειας πτέρυγας και μεγάλο τμήμα της ανατολικής καταλαμβάνει μεγάλη αίθουσα, διαστ. 5,10×11 μ. Δίπλα της, στο μικρότερων διαστάσεων δωμάτιο Α, στη βορειοδυτική και τη νοτιοανατολική γωνία υπήρχαν δύο λιθόκτιστα θρανία-τραπέζια.

Ο νότιος τοίχος του δωματίου Α κατασκευάστηκε πάνω σε παλαιότερη κατασκευή. Συγκεκριμένα, φαίνεται ότι είχε αρχίσει η κατασκευή πλυντηρίου (Γα), το οποίο εγκαταλείφθηκε και στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου παρέμεινε η αρχική δεξαμενή. Ο χώρος, με θύρα προς την αυλή, χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα ως αποθήκη για την εξυπηρέτηση του πλυντηρίου μεταλλεύματος που κατασκευάστηκε νοτιότερα. Το πλυντήριο έχει διαστάσεις 12,60×6,40 μ. και ανήκει στο λεγόμενο τύπο Ι των επιπέδων πλυντηρίων. Νότια του πλυντηρίου διατηρούνται τα θεμέλια τοίχων δύο δωματίων, τα οποία είχαν επίσης εργαστηριακή χρήση. Το πλυντήριο με τους βοηθητικούς

Εικ. 56. Κερατέα. Δημολιάκι. Χάραγμα σε βάση κανθάρου.

χώρους διαχωριζόταν από το υπόλοιπο συγκρότημα με τοίχο, κάθετο στην ανατολική και τη δυτική πλευρά του εξωτερικού περιβόλου. Ίχνη δαπέδων από κονίαμα, λιθόστρωτα και τοιχάρια, δείχνουν ότι στην κατηφορική αυλή είχαν δημιουργηθεί διάφορα επίπεδα και ημιυπαίθριοι χώροι. Στην αυλή επίσης, σε επαφή με τη δυτική πλευρά του περιβόλου, μπροστά στη βόρεια σειρά δωματίων βρέθηκαν δύο μικροί χώροι. Πρόκειται για δύο μικρά δωμάτια-λουτρά, διαστ. 1,21×1,12 και 1,30×1,12 μ. που περιβάλλονται από τοίχους πλ. 0,40 μ. Μόνο ο πίσω, βόρειος τοίχος είχε πλάτος 0,80 μ. Τα δάπεδα και τα τοιχώματα καλύπτονταν με κονίαμα. Στην ίδια σειρά σώθηκαν ελάχιστα ίχνη δύο ακόμη παρόμοιων χώρων. Στο ένα από τα μικρά αυτά δωμάτια βρέθηκαν τα κομμάτια απλού κέρνου, ο οποίος συγκολλήθηκε και μεγάλο τμήμα σταλακτίτη. Η παρουσία του κέρνου παραπέμπει ίσως σε εξαγνιστικές τελετουργίες[76].

Δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο νοτιότερο τμήμα του κτήματος δεν απέδωσαν. Στα λιγοστά ευρήματα περιλαμβάνονται κυρίως σκεύη οικιακής χρήσης, αμφορείς, λεκάνες, χύτρες και λοπάδες, σκύφοι, πινάκια, κάνθαροι (Εικ. 56), όλα του 4ου αι. π.Χ. και λίγα πήλινα και μολύβδινα υφαντικά βάρη. Ελάχιστα δείγματα κεραμικής των ρωμαϊκών χρόνων δείχνουν ότι και εδώ, όπως και σε πολλά άλλα εργαστήρια της Λαυρεωτικής, οι ίδιοι χώροι χρησιμοποιήθηκαν και πάλι κατά τη ρωμαϊκή περίοδο.

† ΜΑΡΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

76. Για την παρουσία κέρνων σε εργαστήρια της Λαυρεωτικής, βλ. Μ. Οικονομάκου - Κ. Τσάιμου, Κέρνοι από την Λαυρεωτική, *Πρακτικά Ζ΄Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, Κορωπί 1998, σ. 210.

Μπερτσέκο Λαυρεωτικής

Συγκρότημα εμπλουτισμού μεταλλευμάτων

Το συγκρότημα Μπερτσέκο βρίσκεται νότια του χωριού Καμάριζα σε μια απόσταση 300 μ. Πρόκειται για ένα μεγάλο συγκρότημα εμπλουτισμού μεταλλευμάτων. Περιλαμβάνει ένα ελικοειδές πλυντήριο[77] (διαστάσεις του πλυντηρίου $Π_3$: μήκος 5,90, πλάτος 9,20 μ., εμβαδόν 54,28 τ.μ. Το μήκος της δεξαμενής τροφοδοσίας Δ είναι 7,20×0,60 μ.) και τρία επίπεδα πλυντήρια με τις δεξαμενές τους και με τους γύρω χώρους (Εικ. 57-58). Το συγκρότημα κατασκευάστηκε σε κατωφερή πλαγιά χαμηλού υψώματος μετά από λάξευση του σχιστόλιθου.

Η ανασκαφική έρευνα του ΕΜΠ σε συγκρότημα εμπλουτισμού μεταλλευμάτων στη θέση Μπερτσέκο Λαυρεωτικής κατά το έτος 2002 περιελάμβανε:

– Αποψίλωση και καθαρισμό του χώρου δυτικά του ελικοειδούς πλυντηρίου.

– Αποκάλυψη και καθαρισμό του τρίτου επιπέδου πλυντηρίου του συγκροτήματος ($Π_3$).

– Αφαίρεση τμήματος του σύγχρονου μεταλλευτικού δρόμου που διερχόταν πάνω από το αρχαίο συγκρότημα.

Επίπεδο πλυντήριο $Π_3$

Το $Π_3$ βρίσκεται σε κατωφέρεια εδάφους με κλίση προς Δ. και σε μια απόσταση 11 μ. περίπου από το ελικοειδές πλυντήριο (Εικ. 57-58). Το πλυντήριο βρέθηκε κατεστραμμένο. Σώζεται μόνο μικρό τμήμα του τοίχου από τη δεξαμενή τροφοδοσίας νερού του πλυντηρίου που ήταν ορατό πριν από τον καθαρισμό, το Δ, και τμήμα του ανατολικού τοίχου του πλυντηρίου. Το γεωλογικό ρήγμα που έχει δημιουργηθεί στην περιοχή Μπερτσέκο από την έντονη μεταλλευτική δραστηριότητα της Γαλλικής Μεταλλευτικής Εταιρείας διέρχεται κάτω από το πλυντήριο με αποτέλεσμα να προκληθούν καθιζήσεις σε ορισμένα σημεία του χώρου που καταλάμβανε το πλυντήριο.

Το πλυντήριο ανήκει στον τύπο Ι των επιπέδων πλυντηρίων. Οι δεξαμενές καθιζήσεως είναι τετράγωνης διατομής.

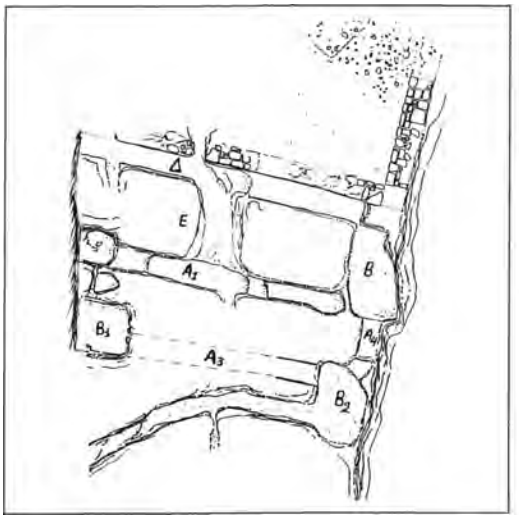
Το $Π_3$ παρουσιάζει τα εξής χαρακτηριστικά:

α. Απουσιάζει ένας από τους τέσσερις αγωγούς ανακυκλοφορίας του νερού (του A_2). Στη θέση του αγωγού υπάρχει η υπερχείλισή του προς τη δεξαμενή καθιζήσεως, τη B_1 (Εικ. 57).

β. Το πλάτος του είναι μεγαλύτερο του μήκους.

Συνήθως στα επίπεδα πλυντήρια κλασικού τύπου το μήκος είναι μεγαλύτερο του πλάτους.

77. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 66· 52 (1997): Χρονικά, σ. 9· 54 (1999): Χρονικά, σ. 99· 55 (2000): Χρονικά, σ. 115-116. Ακόμη, βλ. Κ. Τσάιμου, Το ελικοειδές πλυντήριο στη θέση Μπερτσέκο Λαυρεωτικής (Ανασκαφή 1996), *Πρακτικά Η΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Κερατέα Αττικής, 30 Οκτωβρίου-2 Νοεμβρίου 1997*, Κερατέα 2001.

Εικ. 57. Μπερτσέκο Λαυρεωτικής. Κάτοψη του επιπέδου πλυντηρίου $Π_3$. Ο ένας από τους τέσσερις αγωγούς ανακυκλοφορίας νερού (Α2) απουσιάζει.

Εικ. 58. Μπερτσέκο Λαυρεωτικής. Το συγκρότημα εμπλουτισμού μεταλλευμάτων. Διακρίνεται το επίπεδο πλυντήριο $Π_3$ και το ελικοειδές με τους γύρω χώρους του συγκροτήματος.

Σύγχρονος μεταλλευτικός δρόμος

Αφαιρέθηκε το τμήμα του σύγχρονου μεταλλευτικού δρόμου που διερχόταν πάνω από το αρχαίο συγκρότημα. Το τμήμα αυτό είχε ήδη αποτυπωθεί στο σχέδιο της ανασκαφής[78].

Τα ευρήματα είναι ελάχιστα. Βρέθηκαν μόνο ορισμένες σταθερές πέτρες, πιθανώς υπολείμματα τοίχου και τοιχάριο ημικυκλικής μορφής. Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία κοντά στο ελικοειδές πλυντήριο υποδηλώνουν ότι το πλυντήριο στεγαζόταν ώστε να μην εξατμίζεται το νερό κατά το καλοκαίρι.

Εικ. 59. Μπερτσέκο Λαυρεωτικής. Στοά μικρής ορθογώνιας διατομής που βρέθηκε μέσα στα όρια του συγκροτήματος.

Αρχαίος δρόμος

Κατά τον καθαρισμό της δυτικής πλευράς της δεξαμενής $Δ'_1$[79] εντοπίστηκαν ίχνη δρόμου κατεύθυνσης Β.-Ν., ενδεικτικό στοιχείο ότι ένας από τους αρχαίους δρόμους που διερχόταν μέσα στο συγκρότημα συνεχίζεται και πέρα του ανασκαφέντος χώρου. Δεν συνεχίστηκε η έρευνα στην περιοχή αυτή.

Στοά

Μέσα στα όρια του συγκροτήματος, κοντά στο επίπεδο πλυντήριο $Π_2$, υπάρχει είσοδος σε μεταλλευτική στοά (γαλαρία). Η γαλαρία είναι μικρής ορθογώνιας διατομής (0,8×1,60 μ.) (Εικ. 59). Έχει ανοιχθεί μέσα στο σχιστόλιθο. Διακρίνονται τα ίχνη του βελονιού από τη λάξευση στο σχίστη. Η στοά παρουσιάζει ενδιαφέρον από μεταλλευτική άποψη. Η είσοδος της στοάς βρίσκεται ακριβώς στη βόρεια πλευρά μεγάλης δεξαμενής νερού του συγκροτήματος.

Κινητά ευρήματα

Τα ελάχιστα όστρακα που βρέθηκαν προέρχονται από χονδροειδή αγγεία καθημερινής χρήσεως.

Αρύ Λαυρεωτικής

Συγκρότημα εμπλουτισμού μεταλλευμάτων

Η σχολή Μηχανικών Μεταλλείων-Μεταλλουργών του ΕΜΠ το έτος 2002 άρχισε ανασκαφική έρευνα σε συγκρότημα εμπλουτισμού μεταλλευμάτων ελικοειδούς πλυντηρίου στη θέση Αρύ.

78. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 115-116.

79. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 99.

Εικ. 60. Αρύ Λαυρεωτικής. Τα δύο ασβεστολιθικά κομμάτια από το ελικοειδές πλυντήριο πριν από την ανασκαφή.

Η περιοχή Αρύ βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα της Λαυρεωτικής μεταξύ Αναβύσσου και Κερατέας. Είναι μια δασώδης κοιλάδα γεμάτη με αρχαίες μεταλλουργικές εγκαταστάσεις.

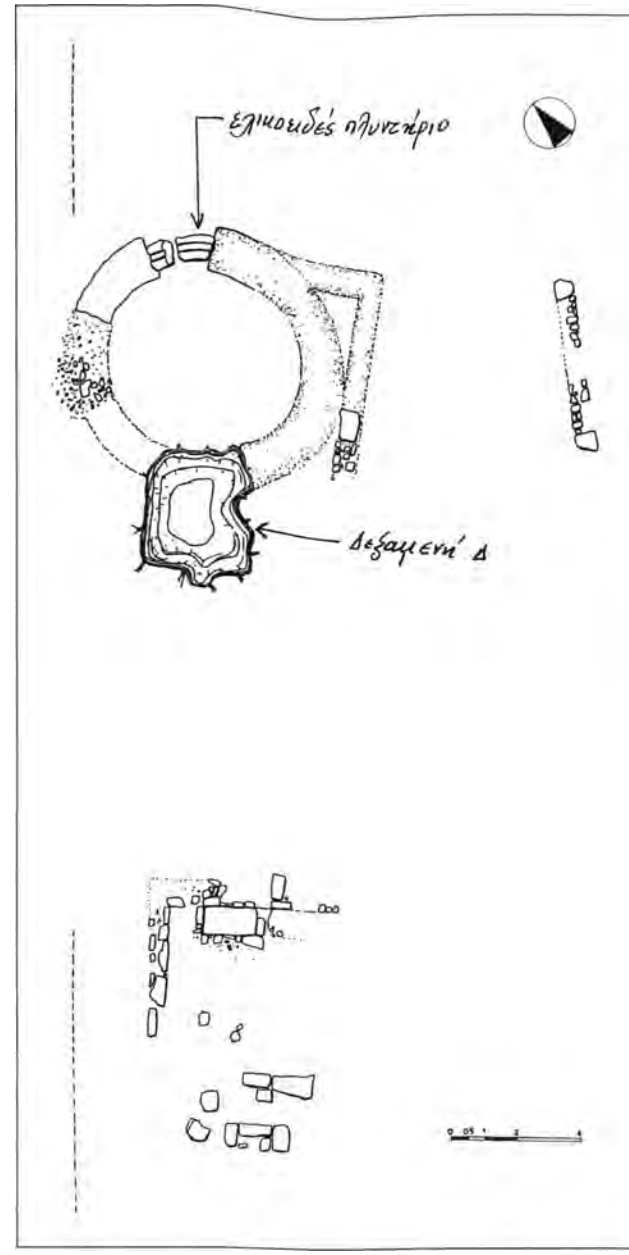
Στο χώρο πριν από την ανασκαφή ήταν ορατά δύο ασβεστολιθικά κομμάτια (Εικ. 60). Η έρευνα του 2002 περιορίστηκε στον επιφανειακό καθαρισμό του προς ανακαφή χώρου. Καθαρίστηκε έκταση περίπου 200 τ.μ. Αποκαλύφθηκε ο χώρος που καταλάμβανε το ελικοειδές πλυντήριο.

Ελικοειδές πλυντήριο

Το ελικοειδές πλυντήριο στη θέση Αρύ είναι το πέμπτο ελικοειδές πλυντήριο που βρίσκεται ανάμεσα στα πολυάριθμα επίπεδα πλυντήρια της Λαυρεωτικής. Το πλυντήριο βρέθηκε τελείως κατεστραμμένο (Εικ. 61-62). Εκτός από τα δύο ασβεστολιθικά κομμάτια που ήταν ορατά πριν από την ανασκαφή, όλα τα άλλα μέλη του πλυντηρίου έχουν αφαιρεθεί. Η πιθανή εσωτερική διάμετρος του πλυντηρίου είναι 5,80 μ.

Το ελικοειδές πλυντήριο στο Αρύ ανήκει στον τύπο ΙΙ των ελικοειδών πλυντηρίων, δηλαδή ελικοειδές πλυντήριο με ρείθρο χωρίς κοιλότητες[80].

Η θεμελίωση των ασβεστολιθικών κομματιών του πλυντηρίου έχει γίνει μέσα σε αυλάκι (βάθ. 0,40, πλ. 1,10 μ.) και πάνω σε στρώμα από πλινίτη (0,17 μ.).

Εικ. 61. Αρύ Λαυρεωτικής. Κάτοψη του συγκροτήματος του ελικοειδούς πλυντηρίου.

Αρχιτεκτονικά

Ο καθαρισμός του χώρου γύρω από το πλυντήριο δείχνει ότι πρόκειται για ένα μεγάλο συγκρότημα εμπλουτισμού μεταλλευμάτων.

– Δυτικά του ελικοειδούς πλυντηρίου και σε μία απόσταση 10 μ. βρέθηκαν αρχιτεκτονικά στοιχεία από ορθογώνιο δωμάτιο (Εικ. 61).

Στην εσωτερική ανατολική πλευρά του δωματίου εντοπί-

80. Κ. Τσάιμου, Τα ελικοειδή πλυντήρια της Λαυρεωτικής, *Ορυκτός Πλούτος* 95 (1995), σ. 29-38.

Εικ. 62. Αρύ Λαυρεωτικής. Το ελικοειδές πλυντήριο. Διακρίνονται τα δύο ασβεστολιθικά κομμάτια με το ρείθρο και το αυλάκι εντός του οποίου έγινε η θεμελίωση των κομματιών.

στηκε μικρός ορθογώνιος χώρος, διαστ. 1,55×0,80 μ. (δεξαμενή;). Δεν ερευνήθηκε ο χώρος.

– Νοτιοδυτικά του ελικοειδούς πλυντηρίου και σε απόσταση 0,50 μ. εντοπίστηκε τμήμα τοίχου κατεύθυνσης Α.-Δ., πάχ. 0,50, σωζ. μήκ. 5 μ.

– Βορειοδυτικά του ελικοειδούς πλυντηρίου και σε απόσταση 0,30 μ. από αυτό βρέθηκε τοίχος, σωζ. μήκ. 1,80, πλ. 0,46, ύψ. 0,25 μ.

Δεξαμενές του συγκροτήματος

Στο χώρο του συγκροτήματος Αρύ, πριν από τον καθαρισμό του ελικοειδούς πλυντηρίου ορατό ήταν και στόμιο μικρής δεξαμενής. Το στόμιο της δεξαμενής καθαρίστηκε από τη βλάστηση.

Η δεξαμενή, τετράγωνης διατομής περίπου (3,70×3,60 μ.) (Εικ. 61) έχει λαξευτεί σε κροκαλοπαγές πέτρωμα. Διαφαίνεται ότι τα δύο άκρα του ελικοειδούς πλυντηρίου κατέληγαν στη δεξαμενή αυτή.

Κεραμική

Ελάχιστα όστρακα βρέθηκαν κατά τον καθαρισμό του χώρου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ Γ. ΤΣΑΪΜΟΥ
Αρχαιολόγος-Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΜΠ

2003

Λαυρεωτική

Στεφάνι-Λούτσα Θορικού (κτήμα Νταναβαγγέλη)

Συνεχίζεται η ανασκαφική έρευνα που έχει αρχίσει από το 1993 και διεξάγεται κατά διαστήματα, επειδή μεγάλο μέρος του κτήματος βρίσκεται μέσα στα όρια της ζώνης απόλυτης προστασίας του αρχαιολογικού χώρου Θορικού-Λαυρεωτικής και η ανασκαφή έχει στόχο να ελευθερωθεί μέρος του κτήματος για καλλιέργεια, όπου δεν υπάρχουν αρχαιότητες.

Το μεγάλο οικοδομικό συγκρότημα έχει ως τώρα αποκαλυφθεί σε έκταση περίπου 55×45 μ. και καταλαμβάνει, από Α. προς Δ., όλη σχεδόν την κατηφορική πλαγιά του ύψ. 78,50 μ. (χάρτης ΓΥΣ 1:5000 6478/5). Στο ψηλότερο σημείο σώζονται τα θεμέλια τετράπλευρου πύργου, διαστ. 6,27×6,70 μ., με τοίχους πλ. 0,90 μ. από μεγάλες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους. Παρόμοιοι πύργοι υπάρχουν και σε αρκετά άλλα συγκροτήματα της Λαυρεωτικής, ειδικά στην Αγριλέζα. Έως τώρα έχουν εντοπιστεί πολλοί τοίχοι που οριοθετούν μικρούς ή μεγαλύτερους χώρους. Σε πολλά σημεία ο φυσικός βράχος είχε εξομαλυνθεί και ενσωματωθεί στους τοίχους οι οποίοι είναι χτισμένοι με μεσαίου και μεγάλου μεγέθους μαρμαρόπετρες από το γειτονικό λατομείο. Το μεγάλο οικοδόμημα έχει διαμορφωθεί σε επίπεδα ακολουθώντας την κατηφορική κλίση του εδάφους. Στο κέντρο περίπου του συγκροτήματος βρέθηκαν δύο μεγάλες ισομήκεις αίθουσες-λουτρά (διαστ. 8,21×4,50 και 8,21×2,86 μ.) με κοινό τοίχο. Στην πρώτη σώζεται απλό ψηφιδωτό δάπεδο με ψηφίδες από λευκό χαλίκι ή μικρά κομμάτια μάρμαρο. Στη μία γωνία του δωματίου διατηρήθηκε σε πολύ καλή κατάσταση «τζάκι», ενώ στον απέναντι τοίχο, στο επίπεδο του δαπέδου υπήρχε στενό αποχετευτικό(;) αυλάκι (Εικ. 63). Δύο χτιστά θρανία, επενδεδυμένα με υδραυλικό κονίαμα πλαισιώνουν στενό άνοιγμα (πλ. 0,77 μ.) στον πίσω, βορειοανατολικό, τοίχο του δωματίου. Τετράπλευροι τόρμοι στο δάπεδο για την υποδοχή των όλμων των στροφέων δείχνουν ότι υπήρχε και πόρτα μέσω της οποίας επικοινωνούσαν οι δύο αίθουσες (Εικ. 64). Στη δεύτερη, πίσω αίθουσα υπήρχε επίσης ψηφιδωτό δάπεδο, ενώ οι τοίχοι καλύπτονταν με λευκό κονίαμα. Στην ανατολική πλευρά της υπήρχε σκάλα (συνολ. ύψ. 1,61 μ.) με εννέα σκαλοπάτια (πλ. 0,30, μήκ. 1,05 μ.) που οδηγούσε σε άλλο χώρο στα βορειοανατολικά. Η σκάλα εφάπτεται στο νότιο τοίχο της αίθουσας, ενώ στην άλλη της, βόρεια, πλευρά ορίζεται από τοίχωμα (πλ. 0,44 μ., σωζ. ύψ. 0,95 μ.) (Εικ. 65). Χτιστά θρανία (ύψ. 0,40 μ.) επενδυμένα με κονίαμα υπάρχουν κατά μήκος των τριών τοίχων της αίθουσας, σε σχήμα Π. Το συνολικό μήκος τους φτάνει τα 10 μ. και αυτό σημαίνει ότι η αίθουσα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από αρκετά άτομα ταυτόχρονα. Κατά μήκος της εξωτερικής, βόρειας-βορειοδυτικής πλευράς των δύο

Εικ. 63. Λαυρεωτική. Στεφάνι-Λούτσα Θορικού. Άποψη της αίθουσας με τα θρανία και το «τζάκι».

Εικ. 64. Λαυρεωτική. Στεφάνι-Λούτσα Θορικού. Άποψη της δεύτερης αίθουσας με τα θρανία.

αιθουσών υπάρχει στενός διάδρομος (πλ. 1,20 μ.), με κλιμακωτά ανηφορικό δάπεδο, το οποίο ακολούθησε την κλίση του εδάφους. Κομμάτια ψηφιδωτού και κονιάματος κάνουν πολύ πιθανή την υπόθεση ότι και στο διάδρομο αυτό υπήρχε ψηφιδωτό δάπεδο και όλη η κατασκευή αποτελούσε τμήμα των λουτρών. Σε μεταγενέστερη φάση το κατεστραμμένο δάπεδο αλλά και τμήμα της ανατολικής αίθουσας χρησιμοποιήθηκε για καμίνευση λιθαργύρων. Έντονα ίχνη φωτιάς, καμένες σχιστολιθικές πλάκες και κομμάτια λιθαργύρων αποτελούν τις ενδείξεις για τέτοια χρήση. Παράλληλα, πάνω στην επίχωση που κάλυπτε το δάπεδο και τα θρανία της ανατολικής αίθουσας (6) χτίστηκε τοίχος που τη χώρισε στα δύο.

Η επίχωση που κάλυπτε τους χώρους αυτούς και έφτανε σε ύψος τα 1,20 μ. ήταν γεμάτη πέτρες από την κατάρρευση των τοίχων. Κάλυπτε ένα στρώμα (πάχ. 0,60 μ. περίπου) πάνω από

Εικ. 65. Λαυρεωτική. Στεφάνι-Λούτσα Θορικού. Η σκάλα.

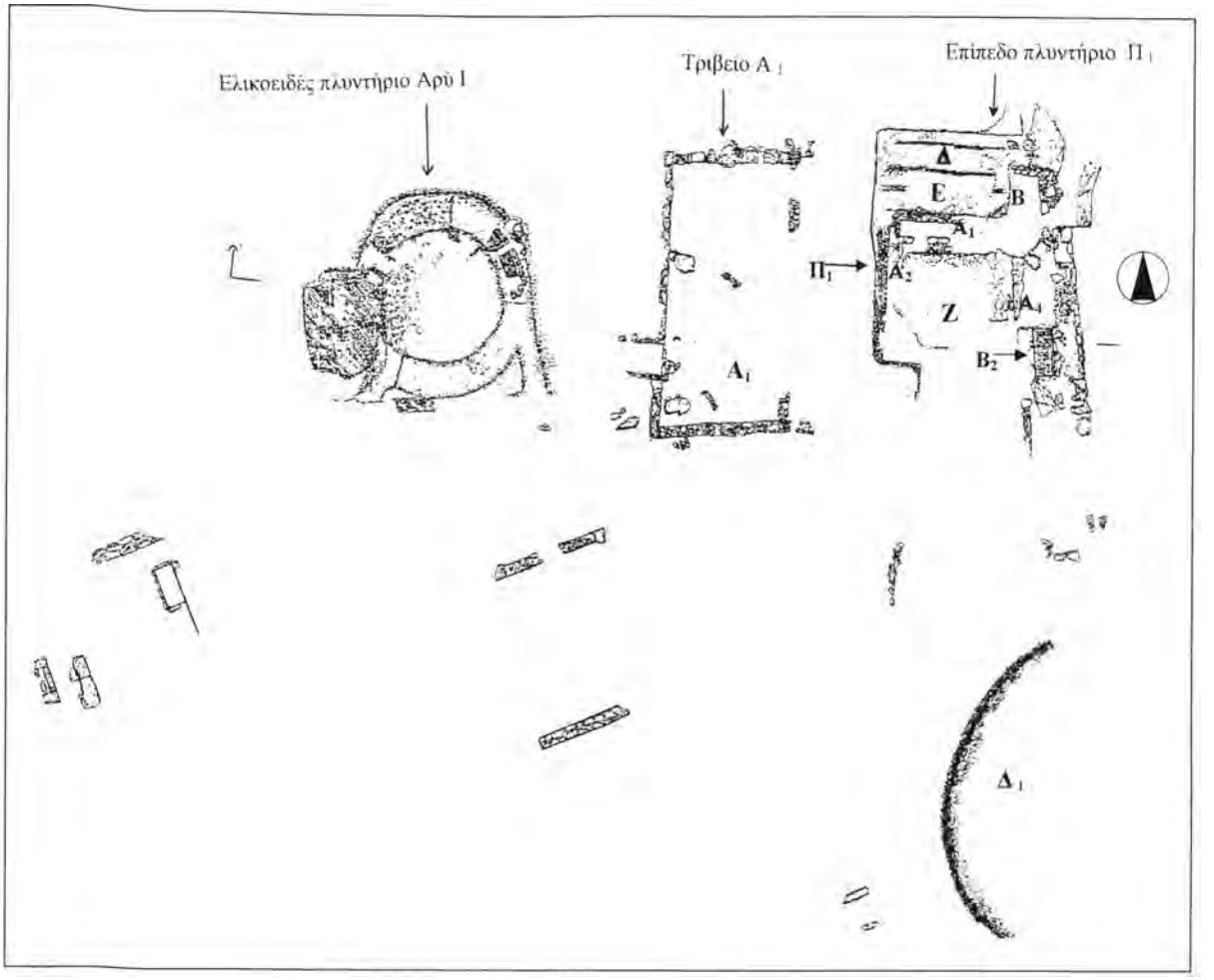
τα δάπεδα γεμάτο με κεραμική, κυρίως κομμάτια αμφορέων, πολλοί από τους οποίους συγκολλώνται ακέραιοι.

Χαμηλότερα, στο δυτικό τμήμα του συγκροτήματος, βρέθηκε μικρή σπηλαιώδης κατασκευή, όρυγμα ανοιγμένο στο σχιστόλιθο με άνοιγμα προς Δ., το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως κάμινος.

Σε άλλο σημείο, στην απόληξη της κατηφορικής πλαγιάς στα δυτικά, βρέθηκε χτιστή επιμήκης κατασκευή για την τοποθέτηση κυψελών μελισσοκομίας. Πρόκειται για ξερολιθιά. Μικρότεροι τοίχοι κάθετοι στη δυτική πλευρά της σχηματίζουν μικρά χωρίσματα, όπου τοποθετούνται οριζόντια οι πήλινες κυψέλες.

Η ολοκλήρωση της ανασκαφής και η μελέτη της κεραμικής θα δώσουν περισσότερα στοιχεία για την όλη διάταξη και λειτουργία του συγκροτήματος καθώς και τις επεμβάσεις που έγιναν σε διαφορετικές χρονικές φάσεις. Οπωσδήποτε πρόκειται για ιδιαίτερα ενδιαφέρον και σημαντικό συγκρότημα με στοιχεία που αφορούν στην καθημερινή και κοινωνική δραστηριότητα των κατοίκων της περιοχής. Στη γύρω έκταση υπάρχουν τα λατομεία, στοές εξορύξεως και πλυντήρια μεταλλεύματος και πέντε αγροικίες.

† ΜΑΡΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Εικ. 66. Αρύ Λαυρεωτικής. Αρύ Ι. Κάτοψη του συγκροτήματος του ελικοειδούς πλυντηρίου Αρύ Ι και του επιπέδου πλυντηρίου Π_1.

Αρύ Λαυρεωτικής

Συγκρότημα ελικοειδούς πλυντηρίου (Αρύ Ι)

Η έρευνα του ΕΜΠ στο συγκρότημα ελικοειδούς πλυντηρίου στη θέση Αρύ κατά το έτος 2003 περιορίστηκε στο χώρο ανατολικά του ελικοειδούς πλυντηρίου[81] (Αρύ Ι). Αποκαλύφθηκε το τριβείο του συγκροτήματος (A_1) και ένα επίπεδο πλυντήριο, το Π_1 (Εικ. 66).

Το τριβείο του συγκροτήματος (A_1)

Το τριβείο του συγκροτήματος (A_1) βρίσκεται ανατολικά του ελικοειδούς πλυντηρίου (Εικ. 66). Πρόκειται για μονόχωρο δωμάτιο (10,10×5,50 μ.) (Εικ. 67).

Εικ. 67. Αρύ Λαυρεωτικής. Το τριβείο του συγκροτήματος (A_1) *του ελικοειδούς πλυντηρίου (από ΝΔ.).*

81. Βλ. παραπάνω, σ. 361.

Εικ. 68. Αρύ Λαυρεωτικής. Αρύ Ι. Το ένα από τα ασβεστολιθικά κομμάτια του τριβείου (A_1) που βρέθηκε στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου.

Εικ. 69. Αρύ Λαυρεωτικής. Αρύ Ι. Το επίπεδο πλυντήριο $Π_1$. Διακρίνονται το καθαρισμένο τμήμα του επιπέδου στεγνώματος Ζ, τμήμα του δυτικού τοίχου του πλυντηρίου και του αγωγού A_2. Στο βάθος ο αγωγός A_1 και το κατεστραμμένο βόρειο τμήμα του πλυντηρίου.

Κατά μήκος του δυτικού τοίχου του δωματίου υπάρχουν δύο μεγάλα ασβεστολιθικά κομμάτια. Το ένα στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου (Εικ. 68), το άλλο σχεδόν στο μέσον της πλευράς αυτής. Η επιφάνεια των κομματιών δεν είναι επίπεδη αλλά έχει μια ελαφρά κλίση προς το κέντρο. Από το σχήμα τους ταυτίζονται ως οι πλάκες πάνω στις οποίες θραύανε το μετάλλευμα.

Οι τρεις τοίχοι του δωματίου σώζονται μέχρι ύψους 0,40 μ. Ο ανατολικός τοίχος είναι κατεστραμμένος. Ελάχιστα λείψανα σώζονται.

Η επικοινωνία του χώρου με το ελικοειδές πλυντήριο γινόταν από το άνοιγμα (πλ. 0,70 μ.) στο δυτικό τοίχο. Δύο μικρά τοιχάρια κάθετα προς το δυτικό τοίχο του χώρου βρέθηκαν εξωτερικά του ανοίγματος (Εικ. 66-67).

Σε ορισμένα σημεία του δωματίου εντοπίστηκαν ίχνη του δαπέδου και κομμάτια πλίνθων από την τοιχοποιία.

Εικ. 70. Αρύ Λαυρεωτικής. Αρύ Ι. Μερική άποψη της τοιχοποιίας της μεγάλης δεξαμενής ($Δ_1$) του συγκροτήματος.

Πλυντήριο $Π_1$

Το πλυντήριο $Π_1$ βρίσκεται ανατολικά του τριβείου (Εικ. 66) και σε απόσταση 2 μ. περίπου από το ρυάκι που διατρέχει την περιοχή.

Ο χώρος του πλυντηρίου ήταν καλυμμένος με βλάστηση και μπάζα. Ορατή ήταν μόνο μια μικρή δεξαμενή του πλυντηρίου.

Έγινε αποψίλωση του χώρου, απομακρύνθηκαν αρκετά μπάζα και αποκαλύφθηκε μερικώς το $Π_1$ (Εικ. 69).

Ανασκάφθηκε το βόρειο τμήμα του πλυντηρίου και τμήμα του επιπέδου στεγνώματος Ζ.

Το πλυντήριο βρέθηκε αρκετά κατεστραμμένο. Η δεξαμενή τροφοδοσίας νερού, το Δ, έχει εξαφανιστεί τελείως (διαστ. 0,80×4,60 μ.) (Εικ. 66). Αποκαλύφθηκε ο αγωγός A_1 (πλ. 0,60, μήκ. 4,30, βάθ. 0,50 μ.), ο οποίος στο μεγαλύτερο μέρος του είναι κατεστραμμένος και τμήμα του αγωγού A_2. Η δεξαμενή Β είναι αρκετά κατεστραμμένη. Σώζεται η δεξαμενή B_2, τετράγωνης διατομής.

Αρχιτεκτονικά

Νότια του $Π_1$ εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά υπολείμματα (Εικ. 66).

Η περιοχή δεν ερευνήθηκε.

Η μεγάλη δεξαμενή του συγκροτήματος ($Δ_1$)

Στο χώρο του συγκροτήματος σε απόσταση 13 μ. νότια του επιπέδου πλυντηρίου $Π_1$ υπάρχει μεγάλη δεξαμενή κυκλικής διατομής, η $Δ_1$, μέρος της οποίας είναι κατεστραμμένο (Εικ. 66).

Προκαλεί εντύπωση η τοιχοποιία της (Εικ. 70). Δεν ερευνήθηκε ο χώρος.

Εικ. 71. Αρύ Λαυρεωτικής. Αρύ ΙΙ. Το έκτο ελικοειδές πλυντήριο.

Κεραμική

Τα ελάχιστα όστρακα που βρέθηκαν προέρχονται από χονδροειδή αγγεία καθημερινής χρήσεως.

Το έκτο ελικοειδές πλυντήριο (Αρύ ΙΙ)

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής μας έρευνας στην περιοχή Αρύ εντοπίστηκε ένα νέο ελικοειδές πλυντήριο (Εικ. 71), που συμπληρώνει το μικρό αριθμό του σπάνιου αυτού τύπου πλυντηρίων. Πρόκειται για το έκτο ελικοειδές πλυντήριο στη Λαυρεωτική, σημαντικό εύρημα για το μελετητή της αρχαίας τεχνολογίας. Το νέο ελικοειδές πλυντήριο χαρακτηρίζεται ως Αρύ ΙΙ. Το πλυντήριο Αρύ ΙΙ βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του μικρού ρυακιού που διατρέχει την περιοχή.

Το 2002, στη δυτική πλευρά, στην ίδια περιοχή, βρέθηκε το πέμπτο ελικοειδές πλυντήριο (Αρύ Ι)[82].

Το έκτο ελικοειδές πλυντήριο, το Αρύ ΙΙ, ανήκει στον τύπο των πλυντηρίων με ρείθρο χωρίς κοιλότητες (Τύπος ΙΙ)[83]. Το ρείθρο έχει βάθος 0,20 και πλάτος 0,25 μ. (Εικ. 71).

Σε απόσταση περίπου 2 μ. και βορειοανατολικά του ελικοειδούς πλυντηρίου εντοπίστηκε επίπεδο πλυντήριο. Όλα τα αρχιτεκτονικά λείψανα της γύρω περιοχής υποδηλώνουν ότι πρόκειται για ένα μεγάλο συγκρότημα εμπλουτισμού μεταλλευμάτων. Η περαιτέρω έρευνα του μνημείου αυτού θα μας βοηθήσει να συμπληρώσουμε το κενό που υπάρχει στις γνώσεις μας ως προς τον τρόπο τροφοδοσίας νερού των ελικοειδών πλυντηρίων.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ Γ. ΤΣΑΪΜΟΥ
Αρχαιολόγος-Αναπληρώτρια
Καθηγήτρια ΕΜΠ

82. Βλ. παραπάνω, σ. 360-362.

83. Κ. Τσάιμου, Τα ελικοειδή πλυντήρια της Λαυρεωτικής, *Ορυκτός Πλούτος* 95 (1995), σ. 34-35.

2004

Λαυρεωτική

Μερκάτι Θορικού (ιδιοκτησία Ι. Κοντού)

Η περιοχή Μερκάτι, στη δυτική πλευρά της κοιλάδας του Θορικού, στη βορειοδυτική άκρη της λοφοσειράς Στεφάνι, είναι μια μικρή κοιλάδα κάτω από το βουνό Μεγάλο Ριμπάρι. Επάνω και γύρω από το πευκόφυτο ύψωμα Μερκάτι υπάρχει μεγάλος αριθμός αρχαίων εγκαταστάσεων, στοές εξορύξεως και εργαστήρια επεξεργασίας μεταλλεύματος, οικιστικές νησίδες, αγροικίες και τάφοι.

Μετά από αίτηση του ιδιοκτήτη άρχισαν δοκιμαστικές τομές που αποκάλυψαν οικοδόμημα μεγάλων διαστάσεων. Η σύντομη ανασκαφή, λόγω του μικρού αριθμού τεχνικού προσωπικού και των περιορισμένων συμβάσεων, είχε στόχο να εντοπιστεί προς το παρόν μόνο επιφανειακά το κτίριο για να διαπιστωθούν πρώτα οι διαστάσεις του. Η λεπτή επιφανειακή επίχωση που το κάλυπτε περιείχε πολλά κομμάτια κεραμίδων. Η ανασκαφή δεν προχώρησε σε βάθος.Το τμήμα που αποκαλύφθηκε έχει διαστάσεις 32×26 μ. Το κέντρο περίπου καταλαμβάνει μεγάλη αυλή στις τρεις πλευρές της οποίας σχηματίζονται χώροι μεγάλων διαστάσεων. Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της αυλής εκτείνεται χώρος διαστ. 11,30×16,15 μ. με δύο εισόδους. Στα ανοίγματα, πλ. 1,50 μ., διατηρούνται παραστάδες και μαρμάρινα δίβαθμα κατώφλια. Παρόμοιος χώρος μεγάλων διαστάσεων με δύο επίσης θύρες εντοπίστηκε και κατά μήκος της νότιας πλευράς. Στη βόρεια πλευρά αποκαλύφθηκαν δύο μεγάλα δωμάτια, διαστ. 6,30×4,90 και 4,60×4,90 μ., με κονίαμα στα δάπεδα και τους τοίχους. Έχουν επίσης ανοίγματα προς την αυλή και στο ένα δωμάτιο σώζεται στη θέση του μαρμάρινο κατώφλι ανάμεσα σε παραστάδες. Ανατολικά των δύο δωματίων (σε απόσταση 5 μ.) βρέθηκε τετράπλευρη κατασκευή, πιθανότατα πατητήρι σταφυλιών, η οποία θα ερευνηθεί αργότερα (Εικ. 72-73).

Οι τοίχοι του κτιρίου έχουν πλάτος 0,45 μ. και είναι όλοι χτισμένοι με λευκές ασβεστολιθικές πέτρες, σε τρεις σειρές, ελαφρώς πελεκημένες και μεγαλύτερες στις όψεις. Για γέμισμα εσωτερικά χρησιμοποιήθηκαν μικρότεροι αδούλευτοι λίθοι. Η έρευνα θα συνεχιστεί.

Παλαιά Φώκαια

Οικόπεδο Κοντιζά (Ο.Τ. Τ5)

Κατά τις εκσκαφές θεμελίων στο κέντρο του μικρού οικοπέδου αποκαλύφθηκε λάκκος-αποθέτης, διαμ. 1,20, βάθ. 2,20 μ. Στο οικόπεδο υπήρχε παλαιότερη – κατεδαφισμένη –

Εικ. 72. Λαυρεωτική. Μερκάτι Θορικού. Τμήμα από το πατητήρι.

Εικ. 73. Μερκάτι Θορικού. Κατώφλι εισόδου.

οικοδομή πάνω σε επιχώσεις ρέματος που διέσχιζε την περιοχή. Στο λάκκο, διαμ. 1,20, βάθ. 2,20 μ., βρέθηκε καλής ποιότητας κεραμική, κυρίως κομμάτια μελανόμορφων αμφορέων (Εικ. 74). Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή Αγίου Γεωργίου, όπου υπάρχουν πληροφορίες για κλασικές εγκαταστάσεις. Η έρευνα στο υπόλοιπο δεν απέδωσε και αν υπήρχε οποιαδήποτε εγκατάσταση πιθανότατα θα είχε καταστραφεί κατά την οικοδόμηση της παλιάς προσφυγικής κατοικίας.

† ΜΑΡΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Εικ. 74. Παλαιά Φώκαια. Ευρήματα από την ανασκαφή.

Αρύ Λαυρεωτικής

Συγκρότημα ελικοειδούς πλυντηρίου

Το έτος 2004 η αρχαιολογική έρευνα που διεξάγει η Σχολή Μηχανικών Μεταλλείων-Μεταλλουργών του ΕΜΠ σε συγκρότημα εμπλουτισμού μεταλλευμάτων στη θέση Αρύ της Λαυρεωτικής συνεχίστηκε στους χώρους του συγκροτήματος που έχουν τεχνικό χαρακτήρα και στους χώρους νότια του τμήματος αυτού.

Χώροι με τεχνικό χαρακτήρα

Πλυντήριο $Π_1$

Το επίπεδο πλυντήριο $Π_1$ βρίσκεται σε κατωφέρεια εδάφους με κλίση προς Α. (υψομετρική διαφορά 1,30 μ.) και κοντά στο ρεύμα που διασχίζει την κοιλάδα και για αυτό το λόγο ο δυτικός τοίχος, που σώζεται σε ύψος 0,90 μ., σχηματίζεται μέχρι ενός σημείου από τη σχιστολιθική πλαγιά του χώρου, ενώ το υπόλοιπο ύψος συμπληρώνεται με τοιχοποιία.

Το έτος 2003 είχε ανασκαφεί το βόρειο τμήμα του πλυντηρίου $Π_1$[84].

Το έτος 2004 ερευνήθηκε το νοτιοδυτικό τμήμα του $Π_1$ και ο χώρος νότια αυτού. Αποκαλύφθηκε στο σύνολό του ο αγωγός $Α_2$ (μήκ. 2,60, σωζ. πλ. 0,40 μ.), η δεξαμενή $Β_1$, τετράγωνης διατομής (1,40×1,50 μ.) και τμήμα του αγωγού $Α_3$ (Εικ. 75).

84. Βλ. παραπάνω, σ. 365 και Κ. Τσάιμου, Νέα αρχαιολογικά ευρήματα στη Λαυρεωτική σχετικά με τον εμπλουτισμό των μετάλλων, *ΙΑ΄ Επιστημονική Συνάντηση ΝΑ. Αττικής, Σπάτα, 11-14 Νοεμβρίου 2004*, Σπάτα 2006, σ. 467-478.

Εικ. 75. Αρύ Λαυρεωτικής. Το επίπεδο πλυντήριο $Π_1$ (από Β.). Διακρίνονται τμήμα του επιπέδου ρείθρων, ο αγωγός A_1, το επίπεδο στεγνώματος, ο αγωγός A_2, τμήμα του δυτικού τοίχου, η δεξαμενή καθιζήσεως B_1, ο αγωγός A_3 και ο χώρος νότια του πλυντηρίου.

Εικ. 77. Αρύ Λαυρεωτικής. Ο λακκοειδής επιμήκης χώρος και το πηγάδι πόσιμου νερού μεταξύ του ελικοειδούς πλυντηρίου και του A_1.

Εικ. 76. Αρύ Λαυρεωτικής. Στο πρώτο επίπεδο το δεύτερο πηγάδι πόσιμου νερού. Στο δεύτερο επίπεδο το πρώτο πηγάδι.

Εικ. 78. Αρύ Λαυρεωτικής. Πλυντήριο $Π_1$. Το δωμάτιο B_1 (από ΒΔ.).

Το $Π_1$ υπολογίζεται ότι είναι ένα πλυντήριο τεσσάρων ακροφυσίων. Έγινε επιφανειακή έρευνα του χώρου νότια και εκτός του επιπέδου πλυντηρίου $Π_1$. Ερευνήθηκε έκταση 31 τ.μ.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα των τοίχων μαρτυρούν ότι ο χώρος νότια του $Π_1$ περικλειόταν από τοίχους. Αποκαλύφθηκε τμήμα του δυτικού και νότιου τοίχου του χώρου. Δυτικά του $Π_1$ και πάνω από τη δεξαμενή B_1 σε μια υψομετρική διαφορά 1,10 μ. σχηματίζεται ένας υπαίθριος χώρος, διαστ. 3,50×2,50 μ., με δάπεδο από κτυπητή γη.

Μεταξύ ελικοειδούς πλυντηρίου και δωματίου θραύσεως A_1 αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά υπολείμματα τοίχων, που δείχνουν ότι το ελικοειδές πλυντήριο περικλειόταν από τοίχους, επίσης ορθογώνιος λακκοειδής χώρος διαστ. 3,70×1,20×0,60 μ. με κτιστά τοιχώματα γεμάτος με πηλό, και πηγάδι πόσιμου νερού με κυκλικό στόμιο, διαμ. 1,60 μ., όπου συγκεντρώνονταν τα όμβρια νερά από τη σκεπή του δωματίου θραύσεως (Εικ. 77). Δεύτερο πηγάδι πόσιμου νερού, διαμ. 1,40 μ., βρέθηκε νότια του ελικοειδούς πλυντηρίου και σε απόσταση από αυτό 6,40 μ. (Εικ. 76-77).

Χώροι νότια του ελικοειδούς πλυντηρίου

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν μετά την πυρκαγιά που έπληξε την περιοχή το καλοκαίρι του 2004 μαρτυρούν ότι τα δωμάτια του συγκροτήματος εκτείνονται νότια του ελικοειδούς πλυντηρίου.

Ερευνήθηκε έκταση 90 τ.μ. Αποκαλύφθηκαν δύο δωμάτια σε σειρά. Ανασκάφηκε το ένα δωμάτιο, το B_1, διαστ. 7,50×3,40 μ. (Εικ. 78) και τμήμα του δεύτερου δωματίου. Οι δύο εξωτερικοί τοίχοι του B_1, ο ανατολικός και ο βόρειος, επιμελημένης κατασκευής, έχουν πλάτος 0,50 μ., οι εσωτερικοί, ο νότιος και δυτικός, έχουν πλάτος 0,40 μ. Αρχιτεκτονικά υπολείμματα τοίχων,

Εικ. 79. Μπερτσέκο Λαυρεωτικής. Είσοδος της στοάς πριν από τον καθαρισμό.

Εικ. 80. Μπερτσέκο Λαυρεωτικής. Το καθαρισμένο τμήμα της στοάς.

που βρέθηκαν εντός του δωματίου μαρτυρούν τις δύο φάσεις του συγκροτήματος. Η αρχική είσοδος του δωματίου B_1 βρισκόταν στη νότια πλευρά, που σε νεότερη φάση κλείστηκε. Οι αποκαλυφθέντες τοίχοι των χώρων νότια του ελικοειδούς σώζονται σε μικρό ύψος (μέγιστο ύψος 0,30 μ.). Υπολείμματα τοίχων βρέθηκαν και νότια του B_1.

Αρχαίος δρόμος

Στο συγκρότημα βρέθηκε αρχαίος δρόμος. Ο δρόμος διασχίζει το συγκρότημα με κατεύθυνση Β.-Ν. μεταξύ επιπέδου πλυντηρίου $Π_1$ και των δωματίων A_1 και B_1. Το οδόστρωμα του δρόμου διαμορφώθηκε με χώμα και μικρές πέτρες. Ο αρχαίος δρόμος έχει τον ίδιο άξονα με το σύγχρονο αγροτικό δρόμο που διασχίζει το συγκρότημα. Ο δρόμος δεν ερευνήθηκε σε όλο το μήκος του.

Κεραμική

Η κεραμική, η οποία περιορίζεται κυρίως σε λίγα όστρακα χρηστικών αγγείων, χρονολογείται τον 4ο αι. π.Χ. Βρέθηκαν επίσης αρκετά ακόσμητα όστρακα ρωμαϊκής εποχής και ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα.

Μπερτσέκο Λαυρεωτικής

Μεταλλευτική στοά σε συγκρότημα ελικοειδούς πλυντηρίου

Το έτος 2004 κάτω από δύσκολες συνθήκες εργασίας άρχισε ο καθαρισμός της στοάς, που είχε εντοπιστεί μέσα στα όρια του συγκροτήματος Μπερτσέκο κοντά σε επίπεδο πλυντήριο[85], και η διαμόρφωση του χώρου εκτός της στοάς.

Η στοά έχει άνοιγμα 0,55 και ύψος 1,60 μ. Τα μπάζα με τα οποία είναι γεμάτη η στοά φθάνουν σε ύψος 0,60 μ. (Εικ. 79).

Το έτος 2004 εντός της στοάς καθαρίστηκε απόσταση περίπου 10 μ. Οι πλευρές της στοάς έχουν αψιδωτή διατομή με στόχο την ομαλή κατανομή των πλευρικών τάσεων (Εικ. 80). Διαφαίνεται δηλαδή πόσο ανεπτυγμένη τεχνική σκέψη είχαν οι αρχαίοι. Κατά τον καθαρισμό δεν βρέθηκε κεραμική.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ Γ. ΤΣΑΪΜΟΥ
Αρχαιολόγος-Αναπληρώτρια
Καθηγήτρια ΕΜΠ

85. Βλ. παραπάνω, σ. 360 και C.G. Tsaimou, A First Evaluation of the Excavation of Ancient Washeries at Bertseko Laureotica, *4th Symposium on Archaeometry, 28-31 May 2003.*

2001-2004

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Καλύβια Θορικού

Θέση Φοινικιά (αγροκτήματα Μελισσουργού - Κουρούπη και οικόπεδα Παπαγγέλου, Χατζηγεωργίου, Ξέστερνου, Γκιουλή)

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα που άρχισε από το 1996 στο εκτεταμένο νεκροταφείο, που χρονολογείται από τα ύστερα γεωμετρικά χρόνια έως τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., στο χώρο βορειοδυτικά του πύργου Μελισσουργού, απέναντι από τον τύμβο του κούρου Κροίσου[86]. Δεν προέκυψαν νέα συμπεράσματα ως προς τη χρονολόγηση των ταφών. Παρατηρήθηκε μεγάλη ποικιλία τρόπων ταφής, καύσης και αποκομιδής των καμένων υπολειμμάτων του νεκρού.

Οι καύσεις, που αποτελούν τη μεγάλη πλειονότητα, γίνονται σε χωριστά ατομικά κρεματόρια και η τέφρα τοποθετείται σε τεφροδόχα αγγεία συχνότατα σε άλλον, γειτονικό, χώρο (Εικ. 81), αλλά πολλές φορές και στον ίδιο λάκκο όπου τοποθετείται το τεφροδόχο αγγείο (Εικ. 82). Πολύ συχνά όμως η τέφρα δεν απομακρύνεται από το κρεματόριο και τα κτερίσματα καίγονται μαζί με το νεκρό.

Οι πήλινες λάρνακες, όλες μικρών σχετικά διαστάσεων για να χωρέσουν το σώμα ενός ενήλικα, για τις οποίες γενικά πιστεύεται ότι χρησίμευαν αποκλειστικά για την ταφή παιδιών, στην ανασκαφή αποδεικνύεται ότι ήταν και αυτές τεφροδόχα δοχεία μέσα στα οποία τοποθετούσαν τα οστά μαζί με τα κτερίσματα.

Εικ. 81. Καλύβια Θορικού. Θέση Φοινικιά. Τεφροδόχος πίθος.

Εικ. 82. Καλύβια Θορικού. Θέση Φοινικιά. Χώρος καύσης και δύο αμφορείς που αποτελούσαν τα τεφροδόχα αγγεία εντός του θαλάμου καύσης.

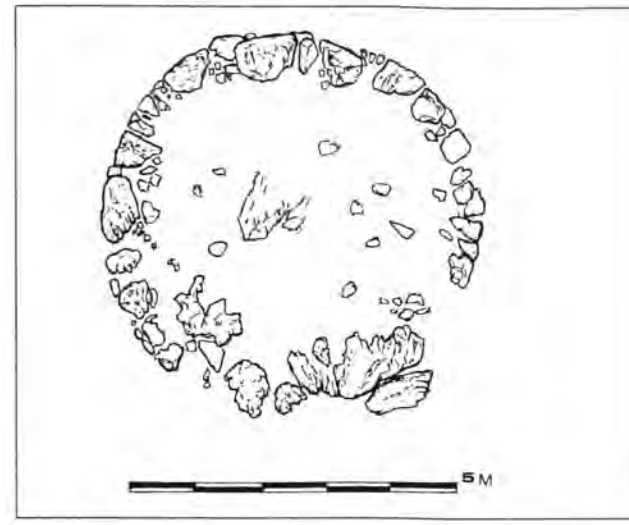
Εικ. 83. Καλύβια Θορικού. Θέση Φοινικιά. Μελανόμορφη λήκυθος με διονυσιακή σκηνή.

Ένα από τα τεφροδόχα αγγεία, του 5ου αι. π.Χ., είχε τοποθετηθεί εντός μαρμάρινης κάλπης τυλιγμένο σε ύφασμα, τα υπολείμματα του οποίου εξετάστηκαν από ειδικούς στα εργαστήρια του Μουσείου του Λούβρου και διαπιστώθηκε ότι περιείχε μεταξένιο νήμα.

86. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 86.

Εικ. 84. Καλύβια Θορικού. Θέση Φοινικιά. Πυξίδα με παράσταση πομπής.

Εικ. 85. Καλύβια Θορικού. Θέση Λαγονήσι. Κάτοψη του αμυντικού πύργου ελληνιστικών χρόνων.

Η συνέχιση της ανασκαφής πρόσφερε πολλά ενδιαφέροντα αγγεία, κτερίσματα, και ελπίζουμε ότι η συνέχισή της και στο μέλλον θα φέρει στο φως και άλλα ενδιαφέροντα στοιχεία (Εικ. 83-84).

Στην ανασκαφή συμμετείχε η συνάδελφος αρχαιολόγος Κ. Παπαθανασίου, ο αρχιτεχνίτης Γ. Ανδρέου, ενώ η αποτύπωση και η σχεδίαση έγιναν από τη σχεδιάστρια της Β΄ ΕΠΚΑ Ε. Τόλια-Ζώρη. Η συντήρηση των ευρημάτων του νεκροταφείου γίνεται στο εργαστήριο συντήρησης του Αρχαιολογικού Μουσείου του Πειραιά από τις συντηρήτριες Γ. Διαμαντάκου, Τ. Παναγοπούλου, Λ. Παπαθανασίου, Π. Καϊπάνου και Κ. Γιαννοπούλου.

Θέση Κιτέζα (οικόπεδο Ορφανού)

Στο οικόπεδο εντοπίστηκε η συνέχεια του εκτεταμένου νεκροταφείου που ανασκάπτεται στη γειτονική περιοχή (Μελισσουργού-Κουρούπη και Παπαγγέλου). Αποκαλύφθηκαν εννέα λαξευμένοι στο βράχο τάφοι κλασικών χρόνων. Τέσσερις από αυτούς διατηρούσαν ίχνη καύσης.

Θέση Κιτέζα (οικόπεδο Β. Καΐλα)

Στο οικόπεδο εντοπίστηκε μικρό τμήμα οικίσκου κλασικών χρόνων και πηγάδι-αποθέτης λαξευμένο στο σχιστολιθικό βράχο. Από τα κινητά ευρήματα ξεχωρίζει τμήμα παναθηναϊκού αμφορέα του 4ου αι. π.Χ.

Θέση Περιβολάκια (οικόπεδο Πρέσσα)

Στην περιοχή Περιβολάκια, πίσω από το σημερινό Δημαρχιακό Μέγαρο, το 2002 εντοπίστηκαν πολλά όστρακα πρώιμης εποχής του Χαλκού και πολλές λεπίδες και αιχμές βέλους από οψιανό. Πιθανότατα στο λόφο, προς ΒΑ., υπήρχε προϊστορική εγκατάσταση.

Θέση Κιτέζα (οικόπεδα Μπογιάκη, Μυλωνά)

Εντοπίστηκε τμήμα ταφικού περιβόλου που είχε καταστραφεί παλαιότερα από αυθαίρετο κτίσμα. Στο εσωτερικό του περιβόλου βρέθηκαν δύο λίθινες σαρκοφάγοι. Στο εξωτερικό του, προς Β. είχαν παραμείνει πολλά όστρακα από τα αγγεία νεκρόδειπνου.

Θέση Λαγονήσι (παραλία Κιτέζας, ακρωτήρι Κατσουλιέρτι)

Η πρόθεση της εταιρείας που διαχειρίζεται την ξενοδοχειακή μονάδα στο Λαγονήσι να διαμορφώσει όλο το χώρο της παραλίας, οι αντιδράσεις των κατοίκων και της Δημοτικής Αρχής επέβαλαν την επέμβαση της Υπηρεσίας μας σε ένα χώρο που ήταν γνωστό ότι είχε πλήθος αρχαιοτήτων. Στο ακρωτήρι σώζονται τα θεμέλια μικρού κυκλικού αμυντικού πύργου ελληνιστικών χρόνων (Εικ. 85). Στην ανατολική πλαγιά, στο ίδιο ακρωτήρι, διακρίνονται ταφές των ύστερων χρόνων της ρωμαιοκρατίας ενώ στην ακτή σώζονται ακόμη δύο τοίχοι λιμενικών (;) εγκαταστάσεων των ελληνιστικών χρόνων.

ΑΡΗΣ ΤΣΑΡΑΒΟΠΟΥΛΟΣ

2001

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μαραθώνας

Δάφνιζα (κτήμα Ζάγαρη-Γεράκη)

Το Μάρτιο του 2001 κατασχέθηκε από στελέχη της Διεύθυνσης Δίωξης Αρχαιοκαπηλείας άγαλμα το οποίο διαπραγματευόταν να πωλήσει ο Δ. Γεράκης. Το άγαλμα βρέθηκε από τον καλλιεργητή του κτήματος στη θέση του, σε βάθος 2,50 μ.

Πρόκειται για μαρμάρινο άγαλμα ένθρονης γυναικείας μορφής, σωζ. ύψ. 1,45 μ., από το οποίο λείπει το κεφάλι και το δεξί χέρι από τον αγκώνα. Πρόσφατες μικρές φθορές και αποκρούσεις υπάρχουν σε διάφορα σημεία, η όλη κατάσταση όμως του έργου είναι πολύ καλή. Ο θρόνος, με υψηλό ερεισίνωτο, είναι σπασμένος από παλαιά στην αριστερή πλευρά. Μικροί τόρμοι γόμφωσης στο ερεισίνωτο δείχνουν ότι υπήρχαν και ερεισίχειρα, τα οποία κατέληγαν σε μικρές σφίγγες, από τις οποίες σώθηκε μία ακέφαλη στη δεξιά πλευρά. Η γυναικεία μορφή φορεί χιτώνα ζωσμένο στο στήθος και ιμάτιο που καλύπτει τον αριστερό ώμο και διπλώνει πάνω στους μηρούς, καλύπτοντας και τον αριστερό βραχίονα εκτός από την άκρη του χεριού, με το οποίο κρατεί περιστέρι ακουμπισμένο στην ποδιά της. Το κεφάλι και το δεξί χέρι ήταν ένθετα, όπως φαίνεται από τους μικρούς τόρμους. Από την κλίση του σωζόμενου τμήματος του λαιμού, συνάγεται, ότι το κεφάλι ήταν ελαφρώς στραμμένο προς τα δεξιά. Ο τύπος του αγάλματος είναι γνωστός και από την αττική επιτύμβια τέχνη. Σύμφωνα με τον τύπο και την εργασία του το άγαλμα χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. Το περιστέρι είναι έμβλημα της Αφροδίτης αλλά συνοδεύει και κοινές θνητές (Εικ. 86).

Εικ. 86. Μαραθώνας. Δάφνιζα. Το άγαλμα.

Στη σύντομη ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε, αποκαλύφθηκε μόνον ένας τοίχος (μήκ. 2,30, πλ. 1,55-1,60 μ.) από πώρινες λιθοπλίνθους, με κατεύθυνση Α.-Δ., στην ανατολική πλευρά του οποίου ήταν πεσμένο το άγαλμα. Σώθηκαν τέσσερις δόμοι θεμελιωμένοι σε στρώμα από χαλίκια και ποταμίσια άμμο. Όλη η κατασκευή ήταν καλυμμένη από καθαρή ενιαία επίχωση από τις αποθέσεις των μεγάλων ρεμάτων Σκόρπιο Ποτάμι και Χάραδρα. Οι πλημμύρες έχουν διαλύσει την κατασκευή και απομάκρυναν κάθε κινητό εύρημα, εκτός από ελάχιστα κομμάτια κεραμίδων στέγης. Πρόκειται για μνημειακή κατασκευή, δεν έχουμε όμως στοιχεία για την ταύτισή της (Εικ. 87).

Εικ. 87. Μαραθώνας. Δάφνιζα. Υπολείμματα της μνημειακής κατασκευής.

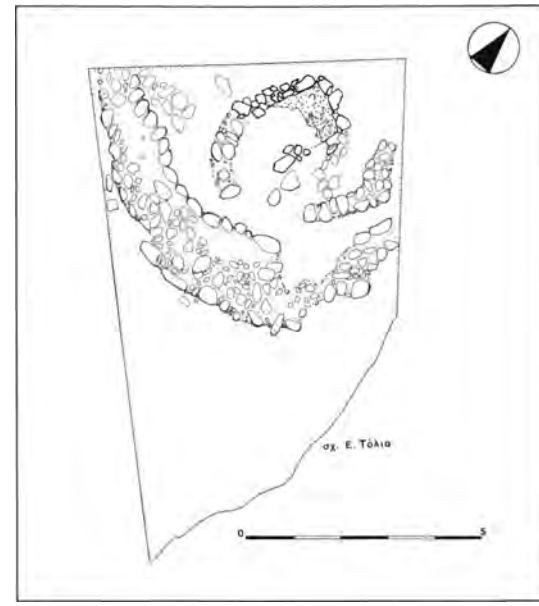
Θέση Κλόπα (κτήμα Α. Ζάγαρη)

Στη διάρκεια εκσκαφών για την κατασκευή υδατοδεξαμενής αποκαλύφθηκαν σε βάθος περίπου 4,50 μ. από τη σημερινή επιφάνεια, κάτω από αποθέσεις ρέματος, κατάλοιπα ταφικού μνημείου της ΜΕ περιόδου. Η θέση απέχει 700 μ. περίπου νοτιοανατολικά του προϊστορικού οικισμού στο Πλάσι.

Πρόκειται για τμήμα κιβωτιόσχημου τάφου (σωζ. διαστ. 1,10×1,85 μ. με κατεύθυνση Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ.). Στη βορειοανατολική άκρη του τάφου βρέθηκε σκελετός σε συνεσταλμένη στάση, ενώ βρέθηκαν και τμήματα άλλου σκελετού που είχε παρασυρθεί από πλημμύρες (Εικ. 88). Τον τάφο περιέβαλλε μικρός ελλειψοειδής περίβολος από ποταμίσιες πέτρες (Εικ. 89-90). Η όλη κατασκευή ήταν ενταγμένη σε μεγαλύτερο κυκλικό τύμβο, από τον οποίο σώθηκε τμήμα του περιβόλου, που

Εικ. 88. Μαραθώνας. Θέση Κλόπα. Τμήμα του κιβωτιόσχημου τάφου του τύμβου.

Εικ. 89. Μαραθώνας. Θέση Κλόπα. Κάτοψη του ΜΕ τύμβου.

ήταν φτιαγμένος από μεγάλες ποταμίσιες πέτρες στις όψεις και μικρότερες εσωτερικά για γέμισμα. Ανάμεσα στις πέτρες του περιβόλου βρέθηκαν κομμάτια πιθοειδούς αγγείου, που πρέπει να ανήκε σε εγχυτρισμό.

Ο ταφικός τύμβος, με πλησιέστερο παρόμοιο τους τύμβους του Βρανά, είχε κατασκευαστεί πάνω σε επιχώσεις του ρέματος που ταλαιπωρεί για χιλιάδες χρόνια την πεδιάδα του Μαραθώνα. Όπως έχει διαπιστωθεί με τις πρόσφατες έρευνες σε διάφορα σημεία της πεδιάδας, και οι προϊστορικοί κάτοικοι αναγκάστηκαν πολλές φορές να επισκευάζουν τις εγκαταστάσεις τους και να τις ξαναχτίζουν πάνω σε στρώματα πλημμυρών.

Εικ. 90. Μαραθώνας. Θέση Κλόπα. Ο περίβολος του ΜΕ τύμβου.

2001

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΕΥΠΡΕΠΙΣΜΟΣ

Μαραθώνας

Μεσοσπορίτισσα (κτήμα Κωνσταντινίδη)

Στα πλαίσια εργασιών για την ανάδειξη των μνημείων του Μαραθώνα έγιναν καθαρισμοί και τακτοποίηση υλικού στο μεσαιωνικό πύργο που σώζεται στο κτήμα Κωνσταντινίδη, κοντά στην εκκλησία της Μεσοσπορίτισσας. Για την κατασκευή του πύργου είχε χρησιμοποιηθεί από τη γύρω περιοχή κάθε είδους και χρονικής περιόδου υλικό, όπως λιθόπλινθοι ταφικών περιβόλων και κτιρίων, ελαιοπιεστήριο, αρχιτεκτονικά μέλη και μικρότερες πέτρες. Ανάμεσά τους είχαν εντοιχιστεί και το ιωνικό κιονόκρανο και δύο σπόνδυλοι του κίονα του Τροπαίου που ίδρυσαν οι Αθηναίοι μετά τη μάχη του Μαραθώνα[87] (Εικ. 91-92). Παρόμοιο υλικό, κυρίως από ταφικούς περιβόλους, έχει συγκεντρωθεί και σε κοντινό εγκαταλελειμμένο στρατόπεδο στην οδό Κάτω Σουλίου (Εικ. 93), αλλά έχει βρεθεί και σε χωράφια της γύρω περιοχής καθώς και στου Μπέη[88]. Στο

87. Τμήμα του Τροπαίου έχει ανασυσταθεί και εκτίθεται στο Μουσείο Μαραθώνα.

88. E. Vanderpool, *Hesperia* 35 (1966), σ. 93 και *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 74.

Εικ. 91. Μαραθώνας. Μεσοσπορίτισσα. Το δάπεδο και τμήμα της ανωδομής του πύργου.

Εικ. 93. Μαραθώνας. Μεσοσπορίτισσα. Αρχιτεκτονικό υλικό σε κοντινό στρατόπεδο στην οδό προς Κάτω Σούλι.

Εικ. 92. Μαραθώνας. Μεσοσπορίτισσα. Το δάπεδο και δομικό υλικό από τον πύργο.

φύλλο XVIII των E. Curtius - J. Kaupert (*Karten von Attika*, Berlin 1881) σημειώνεται η «βάση του Μέμνονος» και ερείπια ενεπίγραφης βάσης, περίπου 800 μ. νοτιοανατολικά της Μεσοσπορίτισσας, στις νοτιοδυτικές παρυφές του Μεγάλου Έλους, καθιστώντας έτσι πιθανή τη θέση ίδρυσης του Τροπαίου στην περιοχή αυτή. Στη σύντομη έρευνα που έγινε διαπιστώθηκε ότι ο πύργος θεμελιώθηκε σε νεότερες επιχώσεις και στη θέση αυτή δεν υπήρχε εγκατάσταση προγενέστερη των υστερορρωμαϊκών-βυζαντικών χρόνων. Το δάπεδο του πύργου ήταν στρωμένο με κεραμιδάκι μέσα σε κονίαμα και πλαισιωνόταν με τοίχους από τρεις σειρές μικρών λίθων, που αποτέλεσαν τη βάση της ανωδομής. Γύρω από τον πύργο υπάρχουν πηγάδι και ίχνη αγροτικών εγκαταστάσεων, καθώς και διάσπαρτο οικοδομικό υλικό.

2002

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μαραθώνας

Κάτω Σούλι - Σχινιάς. Ολυμπιακό κωπηλατοδρόμιο

Λόγω της κατασκευής του ολυμπιακού κωπηλατοδρομίου στο Σχινιά Μαραθώνος πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες έρευνες[89] στην περιοχή ανάμεσα στην οδό προς Κάτω Σούλι και το δάσος του Σχινιά στην παραλία. Η λίμνη του κωπηλατοδρομίου καταλαμβάνει έκταση περίπου 2.200×300 μ. στο Μεγάλο Έλος του Μαραθώνα και σε ένα μεγάλο τμήμα της συμπίπτει με τις εγκαταστάσεις του παλαιού αεροδρομίου.

Στους αρχαίους συγγραφείς η περιοχή αναφέρεται ως έλος, ελώδης λίμνη ή άλσος (Παυσανίας Ι 32,6, Ι 14,5). Το έλος εκτεινόταν ανάμεσα στο λόφο της Δρακονέρας, στα ανατολικά, και τους πρόποδες του υψώματος Σταυροκοράκι στα βορειοδυτικά. Η συνεχής παρακολούθηση των εκσκαφών, οι δοκιμαστικές τομές και οι ανασκαφικές έρευνες έδειξαν ότι το παλαιό αεροδρόμιο και οι εγκαταστάσεις του Ναυτικού είχαν κατασκευαστεί μέσα στο έλος, πάνω σε μεγάλη τεχνητή επίχωση. Η ανθρώπινη δραστηριότητα και η αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πηγών του έλους με τη μορφή σταθερών εγκαταστάσεων διαπιστώθηκε κυρίως στο βόρειο τμήμα του. Όπως προέκυψε από τις γεωλογικές και ανασκαφικές έρευνες πάνω στο σταθερό στρώμα ερυθρογής που αποτελούσε τον πυθμένα του έλους, δημιουργήθηκε γύρω στο 3000 π.Χ. ένα γκριζόμαυρο,

89. Την ανασκαφή, τις εκσκαφές και τις επιφανειακές έρευνες παρακολουθούσαν συνεχώς οι αρχαιολόγοι Ηλ. Λιακόπουλος και Μ. Οικονομάκου.

Εικ. 94. Μαραθώνας. Κάτω Σούλι - Σχινιάς. Ολυμπιακό κωπηλατοδρόμιο. Εγχυτρισμός.

ελώδες στρώμα (τύρφη), το οποίο στο βορειότερο τμήμα καλύφθηκε αργότερα με σταθερό κίτρινο αργιλικό στρώμα.

Τα νεκροταφεία: Κατά μήκος της οδού προς Κάτω Σούλι, στην επίπεδη σταθερή έκταση του κίτρινου στρώματος, στις βόρειες παρυφές του έλους, αποκαλύφθηκε νεκροταφείο των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, σε ζώνη πλ. 30 και μήκ. 60 μ. παράλληλα στην οδό Κάτω Σουλίου. Ερευνήθηκαν 61 τάφοι, θεωρείται όμως βέβαιο ότι το νεκροταφείο καταλαμβάνει μεγαλύτερη έκταση προς Δ. Οι ταφές έγιναν κατά μήκος της αρχαίας οδού που έχει κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., περίπου παράλληλα στη σύγχρονη οδό και σημειώνεται και στους E. Curtius - J. Kaupert, *Karten von Attika*, Berlin 1881 (Εικ. 94).

Ο κεντρικός δρόμος έχει πλάτος 3,50 μ. και σε μεγάλο μήκος του σώζονται τα λιθόκτιστα αναλήμματα που όριζαν τις πλευρές του. Οι περισσότεροι τάφοι βρέθηκαν αμέσως κάτω από την επιφανειακή επίχωση, σε βάθος 0.15-0,35 μ. μέσα στο σκληρό κίτρινο αργιλικό στρώμα.

Το νεκροταφείο χρησιμοποιήθηκε από τους αρχαϊκούς χρόνους έως και τον 3ο αι. μ.Χ., η κύρια χρήση του όμως τοποθετείται στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ., όπου χρονολογούνται οι περισσότεροι τάφοι.

Νότια του πρώτου νεκροταφείου, σε απόσταση περίπου 200 μ., κατά μήκος της βόρειας και δυτικής πλευράς του σκάμματος της λίμνης ερευνήθηκαν 26 τάφοι, ενώ εντοπίστηκαν ίχνη μερικών ακόμα κατεστραμμένων ταφών. Οι τάφοι στην περιοχή αυτή, εγχυτρισμοί και καύσεις, βρέθηκαν στο ανώτερο τμήμα του γκριζόμαυρου στρώματος της τύρφης, στο ενδιάμεσο ανάμεσα στην τύρφη και το κίτρινο αργιλώδες ή στο κίτρινο, σε βάθος περίπου 1,90 μέχρι και 2,60 μ. Αυτό αποτελεί ένδειξη ότι τουλάχιστον κατά την υστερογεωμετρική αλλά και στη διάρκεια του 6ου και

Εικ. 95. Μαραθώνας. Κάτω Σούλι - Σχινιάς. Ολυμπιακό κωπηλατοδρόμιο. Νότιο νεκροταφείο, ταφικές πυρές (από ΒΑ.).

5ου αι. π.Χ. το γκριζόμαυρο στρώμα της τύρφης ήταν στεγνό και σταθερό και το έλος είχε υποχωρήσει νοτιότερα. Με βάση τα κτερίσματα φαίνεται ότι οι ταφές στο σημείο αυτό, στις βόρειες παρυφές του έλους, προηγήθηκαν αυτών του βόρειου τμήματος, κοντά στην οδό Κάτω Σουλίου. Χρονολογούνται από το τέλος του 7ου έως τις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Οι περισσότερες από τις ταφές ήταν εγχυτρισμοί σε αμφορείς, πιθόσχημα, λεκάνες και υδρίες τοποθετημένα σε συστάδες δύο μέχρι τεσσάρων αγγείων. Τα ταφικά αγγεία τοποθετούνταν σε μικρά ορύγματα, συνήθως πλαγιασμένα και σπανιότερα όρθια. Κυριαρχεί ο συνδυασμός καύσης και ενταφιασμού. Οι πυρές παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς επρόκειτο για λάκκους κυρίως τετράπλευρους ή ακανόνιστους με πηλόχριστα τοιχώματα (Εικ. 95). Τα τοιχώματα των λάκκων είτε είχαν επιχριστεί με πηλό, είτε καλύφθηκαν με ωμές πλίνθους, που στερεοποιήθηκαν με την επίδραση της φωτιάς. Διαπιστώθηκε επίσης ταφή βρεφών σε μικρές λακωνικές καλυπτήρες κεραμίδες, δίπλα σε άλλους τάφους. Τα κτερίσματα ήταν κυρίως πήλινα αγγεία (λήκυθοι, κοτύλες, λεκανίδες) (Εικ. 96-98).

Κεραμικοί κλίβανοι: Σε απόσταση περίπου 240 μ. νότια του βόρειου ορίου της λίμνης, στο ανώτερο επίπεδο του κίτρινου αργιλώδους στρώματος αποκαλύφθηκαν ελάχιστα κατάλοιπα δύο κεραμικών κλιβάνων. Οι κλίβανοι, με προσανατολισμό Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ., είχαν τετράπλευρο σχήμα και ήταν θεμελιωμένοι στο κίτρινο αργιλώδες έδαφος. Σώθηκαν μόνο τα δάπεδα των θαλάμων όπτησης, που είχαν στρογγυλεμένο το πίσω μέρος και ήταν φτιαγμένοι από επάλληλες στρώσεις πηλού. Οι θάλαμοι καύσης στο μικρό τμήμα που ερευνήθηκαν[90] είχαν γεμίσει με κόκκινο πυρακτωμένο πηλόχωμα και λιωμένο υποκίτρινο υαλώδες υλικό. Στο εσωτερικό των θαλάμων βρέθηκαν

90. Οι κλίβανοι βρέθηκαν στην παρειά του μεγάλου σκάμματος της λίμνης και επειδή υπήρχε κίνδυνος κατάρρευσης, δεν ήταν δυνατό να ερευνηθούν πλήρως.

Εικ. 96-98. Μαραθώνας. Κάτω Σούλι - Σχινιάς. Ολυμπιακό κωπηλατοδρόμιο. Κτερίσματα.

λίγα κομμάτια κεραμίδων και πήλινα στηρίγματα αγγείων και γύρω τους κομμάτια πηλού με αποτυπώματα καλαμιών, προερχόμενα προφανώς από την ανακατασκευαζόμενη στέγη. Τα στοιχεία για τη χρήση του κλιβάνου είναι λίγα, φαίνεται όμως πιθανότερο ότι χρησιμοποιήθηκε για το ψήσιμο κεραμίδων και ίσως πιθαριών, καθώς κομμάτια κεραμίδων και λίγα κομμάτια πίθων βρέθηκαν στο δάπεδο και γύρω από το θάλαμο όπτησης.

Οι επιχώσεις γύρω από τα καμίνια περιείχαν κεραμική διαφόρων εποχών, από τη γεωμετρική ως τη βυζαντινή, όπου φαίνεται να ανήκουν οι κλίβανοι. Είναι όμως σαφές ότι οι κάτοικοι πρέπει να εκμεταλλεύθηκαν σε όλες τις περιόδους το πλούσιο αργιλόχωμα.

Στη γύρω έκταση υπήρχαν ίχνη λιθόστρωτων μονοπατιών και ημιυπαίθριων χώρων εργασίας και αποθήκευσης[91]. Λιθόστρωτα – από ψιλό χαλίκι – μονοπάτια οδηγούσαν προς Β. στην οδό προς Μαραθώνα και Ραμνούντα.

Μπόριζα, διαπλάτυνση οδού Μαραθώνος (οικόπεδο Κατσαγώνη)

Η έρευνα έγινε στα πλαίσια των έργων διαπλάτυνσης της οδού Μαραθώνος (μαραθώνια διαδρομή) μέσα στα όρια της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης, σε έκταση περίπου 30×50 μ. και με περιορισμένο χρονοδιάγραμμα[92].

Στο οικόπεδο Κατσαγώνη, όπως και στο γειτονικό του προς Α.[93], αποκαλύφθηκε τμήμα οικισμού της νεολιθικής και πρωτοελλαδικής περιόδου (Εικ. 99).

Βρίσκεται στην επίπεδη έκταση που απλώνεται κάτω από τους νότιους και ανατολικούς πρόποδες των υψωμάτων Κοτρώνι και Αγριλίκι και ενώνεται με την πεδιάδα του Μαραθώνα. Απέχει περίπου 1.500 μ. από το ΠΚ/ΠΕ νεκροταφείο του Τσέπι και το θολωτό μυκηναϊκό τάφο του Αρνού.

Το λεπτό επιφανειακό στρώμα, πάχ. περίπου 0,25-0,35 μ., ακολουθεί επίχωση ανοικτού καστανού, σχετικά χαλαρού, χώματος που γίνεται βαθύτερα πιο σκληρό και κατά τόπους πιο σκούρο ή μαλακό και αμμουδερό. Αυτό το σχεδόν ενιαίο στρώμα εντοπίζεται κυρίως κατά μήκος της βόρειας πλευράς του οικοπέδου. Στο νότιο, ανατολικό και δυτικό τμήμα η εγκατάσταση εντοπίστηκε αμέσως κάτω από τη λεπτή επιφανειακή επίχωση. Διαπιστώθηκαν αλλεπάλληλα δάπεδα χρήσης, χωρίς ιδιαίτερες χρονολογικές διαφορές, με υπολείμματα τροφών (οστά ζώων και πουλιών και όστρεα), κεραμική και εργαλεία ενώ εντοπίστηκαν υπολείμματα σταθερών κατασκευών, λίθινες βάσεις πλίνθινων ανωδομών, κυκλικές κατασκευές, εστία ή κλίβανος και οπές πασσαλόπηξης (Εικ. 100). Η διαφοροποί-

91. Για παρόμοιους κλιβάνους, βλ. Κ. Μοσχάκης, Ο κεραμεικός κλίβανος Κ3 στον Φιλώτα Φλώρινας, *ΑΑΑ* XXXI (1996-1998), σ. 189.

92. Στην ανασκαφή εργάστηκε η αρχαιολόγος Κ. Κουκουβάου.

93. Α. Μαζαράκης-Αινιάν, *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 64.

Εικ. 99. Μαραθώνας. Μπόριζα, διαπλάτυνση οδού Μαραθώνος. Αποτύπωση του αποκαλυφθέντος τμήματος του ΝΛ/ΠΕ οικισμού.

Εικ. 100. Μαραθώνας. Μπόριζα, διαπλάτυνση οδού Μαραθώνος. Οπή πασσάλου.

Εικ. 101. Μαραθώνας. Μπόριζα, διαπλάτυνση οδού Μαραθώνος. Μερική άποψη του οικισμού (από Ν.).

ηση ως προς το ύψος των επιχώσεων φαίνεται ότι οφείλεται πέραν των γενικών και σε ειδικότερο λόγο για τη συγκεκριμένη θέση. Στο κέντρο του οικοπέδου και με κατεύθυνση Α.-Δ. εντοπίστηκε η βραχώδης παρειά ρέματος, του οποίου η άλλη (βόρεια) πλευρά πρέπει να βρίσκεται έξω από τα όρια του ανασκαφικού σκάμματος. Το βραχώδες πλάτωμα διατηρεί ίχνη χρήσης και είναι πιθανό να χρησιμοποιήθηκε για την κατεργασία δερμάτων. Αυτό το ίδιο ρέμα προκαλούσε κατά καιρούς καταστροφές στον παρακείμενο οικισμό. Παράλληλα, είναι βέβαιο ότι η περιοχή υπέφερε, όπως και σήμερα, από συχνές πλημμύρες, γι' αυτό και οι χτιστές κατασκευές ή τα δάπεδα είναι αλλεπάλληλα και το μόνο που παρεμβάλλεται ανάμεσά τους είναι λεπτά στρώματα με άμμο και χαλίκια. Οι κάτοικοι φαίνεται ότι ήταν αναγκασμένοι να επισκευάζουν συχνά τις εγκαταστάσεις τους μετά από έντονα πλημμυρικά φαινόμενα.

Στο ανώτερο στρώμα εντοπίστηκαν κατάλοιπα χρήσης της Πρώιμης εποχής του Χαλκού, υπολείμματα λιθόστρωτων δαπέδων και λείψανα λίθινων θεμελίων πλίνθινων ανωδομών, όπως συνάγεται από μάζες ωμού πηλού, συχνά με αποτυπώματα καλαμιών. Προχωρώντας βαθύτερα, διαπιστώθηκαν λείψανα εγκαταστάσεων της ΝΛ περιόδου. Σώζονται δάπεδα από πατημένο χώμα ή λιθόστρωση και τοίχοι με ποταμίσιους λίθους και τετράπλευρους ασβεστόλιθους σε ύψος δύο ή τριών δόμων, καθώς και κυκλικές κατασκευές και οπές πασσάλων.

Το πλήθος των ευρημάτων παραπέμπει σε σημαντική εγκατάσταση, τα βαθύτερα στρώματα της οποίας χρονολογούνται στη ΝΝΛ περίοδο και ίσως και παλαιότερα. Εννοείται ότι τα συμπεράσματα αυτά βασίζονται σε μια πρώτη, επιφανειακή προσέγγιση του υλικού.

Οι τοίχοι που εντοπίστηκαν στο βορειότερο τμήμα του σκάμματος χωρίς τάφρο θεμελίωσης, αποτελούν τη λίθινη βάση πλίνθινης ανωδομής μικρών χώρων (Εικ. 101). Μάζες ωμού πηλού που βρέθηκαν σε διάφορα σημεία βεβαιώνουν την ύπαρξη πλίνθινων τοίχων. Οι κυκλικές κατασκευές Β.-Δ. αποτελούνται από μικρές ποταμίσιες πέτρες τοποθετημένες κυκλικά, για να ορίσουν μικρό χώρο στρωμένο με μικρά βότσαλα.

Στην κυκλική κατασκευή Β, στο βορειότερο τμήμα του σκάμματος βρέθηκαν ίχνη καύσης και είναι πιθανό να πρόκειται για

εστία ή κλίβανο. Βόρεια του χώρου Α και δίπλα σε λιθοσωρό που σχηματίστηκε κοντά στις ρίζες μεγάλης ελιάς βρέθηκε ανθρώπινο κρανίο τοποθετημένο πάνω σε μικρές πέτρες, ανάμεσα σε πλήθος οστράκων, οστρέων και μικρών λίθων και βοτσάλων. Δεν πρόκειται πιθανότατα για ταφή, αλλά μάλλον για απόθεση ή διαταραγμένη από τις πλημμύρες και τις ρίζες ταφή που είχε γίνει σε άλλο σημείο. Στο στρώμα αυτό βρέθηκε και πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής καθώς και οστέινο ειδώλιο κεφαλής ζώου.

Στα ευρήματα περιλαμβάνονται ο άνω κορμός δύο λίθινων κυκλαδικών ειδωλίων, πολλά λίθινα εργαλεία, αιχμές, λεπίδες, πυρήνες και απολεπίσματα οψιανού.

Κεραμική: Εντύπωση προκαλεί ο μεγάλος όγκος της κεραμικής, που περιορίζεται όμως σε όστρακα και μάλιστα φθαρμένα. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τον πολύ μεγάλο αριθμό οστράκων δεν έγινε δυνατό να συγκολληθεί ούτε ένα αγγείο. Ο πηλός των αγγείων, όπως και στη Νέα Μάκρη[94], είναι γενικά καθαρός με λίγες προσμείξεις, κυρίως την ασημίζουσα μαρμαρυγία. Οι επιφάνειες, στις περισσότερες σχεδόν περιπτώσεις, έχουν περαστεί με αλείφωμα ή επάλειψη.

Ο μεγαλύτερος αριθμός οστράκων ανήκει σε αγγεία της κατηγορίας των μελανών στιλβωτών. Ο πηλός είναι σκουρόχρωμος, συχνότερα γκριζομέλανος, με ομοιόχρωμο πυρήνα, καθαρός ή με ελάχιστες προσμείξεις, σκληρός και καλοψημένος. Η επιφάνεια είναι καλά στιλβωμένη, γκρίζα ή γκριζόμαυρη, θαμπή σε αρκετά όστρακα. Στην ομάδα αυτή ανήκουν κυρίως ανοιχτά αγγεία, φιάλες με πόδι (φρουτιέρες) με τοιχώματα ευθύγραμμα ή καμπυλούμενα και χείλη προς τα έξω. Φιάλες με τοιχώματα ευθύγραμμα, κοιλόκυρτα (περίγραμμα S) ή γωνιώδη και χείλη κάθετα ή προς τα έξω και φιάλες με τονισμένο λαιμό.

Βρέθηκαν επίσης:

– Όστρακα με πηλό ακάθαρτο, με πολλές λευκές προσμείξεις, πυρήνα γκρίζο και εξωτερική επιφάνεια καστανοκόκκινη.

– Μικρός αριθμός οστράκων με πηλό καθαρό γκριζογάλανο.

– Όστρακα με πηλό καστανό, καθαρό ή με προσμείξεις και καστανή επιφάνεια.

– Μικρός αριθμός οστράκων με γραπτή ή εγχάρακτη διακόσμηση, οριζόντιων ή λοξών γραμμών.

– Όστρακα διάτρητων αγγείων (ηθμών).

– Λίγα όστρακα ΠΕ αγγείων, κυρίως τμήματα από χείλη φιαλών και ελάχιστα με γραπτή διακόσμηση.

– Σχετικά μεγάλος αριθμός ποδιών τετραποδικών, μαύρων στιλβωτών σκευών ή ρυτών με εγχάρακτη διακόσμηση.

– Λίθινα εργαλεία και αιχμές, λεπίδες, απολεπίσματα, πυρήνες οψιανού.

Νέος Βουτζάς. Οδός Μαραθώνος (Μαραθώνια διαδρομή)[95]

Στο ύψος της διασταύρωσης της οδού Μαραθώνος με την οδό προς Νέο Βουτζά, στο ρεύμα προς Αθήνα (14ο χλμ.)[96], αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλου αγροτικού συγκροτήματος της ρωμαϊκής-υστερορρωμαϊκής περιόδου. Η εγκατάσταση καταλαμβάνει τη ζώνη που διαμορφώθηκε σε πεζοδρόμιο ανάμεσα στην οδό Μαραθώνος και την παράλληλη, παράπλευρη οδό και έτσι έγινε δυνατό να διατηρηθεί στο μεγαλύτερο τμήμα της, φαίνεται όμως ότι εκτείνεται προς Δ., κάτω από τον παλαιό βοηθητικό δρόμο. Το τμήμα που ερευνήθηκε έχει έκταση 30×50 μ. Το κτίριο, θεμελιωμένο στο σχετικά ομαλό βραχώδες έδαφος, πρέπει να καταστράφηκε από φωτιά, μετά την οποία κατέρρευσε η στέγη, καθώς αμέσως κάτω από την επιφανειακή επίχωση, πάχ. περίπου 0,60 μ., βρέθηκε σε διάφορα σημεία στρώμα, έντονα επηρεασμένο από φωτιά, με κεραμίδες στέγης και πέτρες από τους τοίχους. Οι τοίχοι (πλ. 0,50-0,60 μ.), φτιαγμένοι με λασπόχτιστη αργολιθοδομή, σώζονται σε χαμηλό ύψος και είναι θεμελιωμένοι απευθείας στο φυσικό βράχο. Στη λιθοδομή παρεμβάλλονται στρώσεις με κομμάτια κεραμίδων ή πήλινων πλακών. Σε πολλά σημεία βρέθηκαν κομμάτια ασβεστοκονιάματος με το οποίο ήταν επιχρισμένοι οι τοίχοι. Στο νοτιοδυτικό τμήμα της εγκατάστασης βρέθηκε δωμάτιο, όπου σωζόταν εγκατάσταση ελαιοπιεστηρίου. Πεσμένος δίπλα σε λιθόκτιστη κυκλική βάση βρέθηκε μεγάλος μυλόλιθος από τραχίτη και δίπλα αρράβδωτος κίονας που στήριζε το μύλο μέσα στο κυκλικό υπόβαθρο. Στα υπόλοιπα δωμάτια βρέθηκαν κομμάτια αγγείων, κυρίως πίθων και οξυπύθμενων αμφορέων, που ήταν το κύριο σκεύος μεταφοράς λαδιού και πολύ λιγότερα μικρών αγγείων, κυρίως ερυθροβαφών πινακίων, κυπέλλων, οινοχοών και φιαλών. Βρέθηκαν επίσης αρκετά κομμάτια χυτρών, πήλινων κυψελών και ιγδίων, αμφορέων για μεταφορά κρασιού, καθώς και υφαντικά βάρη. Σε όλα σχεδόν τα δωμάτια σώθηκαν ίχνη δαπέδων και λιθόστρωτα από ψιλό χαλίκι και βότσαλο, πάνω στο φυσικό βράχο. Όπου υπήρχαν κοιλότητες είχαν γεμιστεί με χώμα και λατύπη. Σε δωμάτιο στη βόρεια πλευρά της εγκατάστασης βρέθηκαν τρεις εγχυτρισμοί σε μεγάλα αγγεία (κυψέλες και αμφορέα). Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του συγκροτήματος εντοπίστηκε διάδρομος λαξευμένος στο βράχο, που το χώριζε από άλλο συγκρότημα βορειότερα. Από αυτό το δεύτερο σώθηκαν

94. Μ. Παντελίδου, *Η Νεολιθική Νέα Μάκρη, Η Κεραμεική*, Αθήνα 1995, σ. 25.

95. Την ευθύνη της συνεχούς παρακολούθησης της ανασκαφής και της τήρησης του ημερολογίου είχαν οι αρχαιολόγοι Έ. Πετρίτση και Α. Χριστοδουλοπούλου.

96. Οι χιλιομετρικές αποστάσεις έχουν ως σημείο εκκίνησης την αφετηρία του μαραθωνίου δρόμου στον Μαραθώνα.

Εικ. 102-103. Μαραθώνας. Νέος Βουτζάς. Οδός Μαραθώνος. Απόψεις του αγροτικού συγκροτήματος.

ίχνη τοίχων και διαμορφώσεις στο βράχο. Από τα ευρήματα ή άλλα στοιχεία δεν μπορούμε να έχουμε σαφή εικόνα για την ακριβή χρήση όλων των χώρων. Όπως προκύπτει όμως από το ελαιοπιεστήριο και τα σκεύη, φαίνεται ότι πρόκειται για κέντρο αγροτικής δραστηριότητας. Χρονολογείται στον 3ο-6ο αι. μ.Χ. (Εικ. 102-103).

2003

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μαραθώνας

Κάτω Σούλι - Σχινιάς. Ολυμπιακό κωπηλατοδρόμιο

Συνεχίστηκαν οι έρευνες στο χώρο κατασκευής της λίμνης του ολυμπιακού κωπηλατοδρομίου. Γύρω από το έλος, στο βορειότερο τμήμα του, στο στρώμα της τύρφης[97] το οποίο κατέκλυσε την περιοχή γύρω στο 3000 π.Χ., αναπτύχθηκαν εγκαταστάσεις των προϊστορικών χρόνων. Οι εξαντλητικές έρευνες και η συνεχής παρακολούθηση των εκσκαφών από ομάδα αρχαιολόγων και τεχνιτών είχε ως αποτέλεσμα να εντοπιστεί κάθε ίχνος ανθρώπινης δραστηριότητας στο χώρο[98]. Στα βαθύτερα στρώματα, στο επίπεδο της ερυθρογής, που αποτελούσε τον πυθμένα του έλους στην αρχική ξηρή φάση του, βρέθηκαν ίχνη δραστηριότητας, όπως μεγάλο τμήμα ξύλινου σκεύους[99] και λάκκοι, που ανάγονται σε περίοδο πριν από την 3η χιλιετία.

Κατά την πρωτοελλαδική περίοδο αναπτύσσονται εγκαταστάσεις γύρω από το έλος, στο βορειότερο τμήμα του. Ειδικότερα, στην περίοδο αυτή ανήκουν δύο λάκκοι (Θ και ΔΤ1) και δύο οικίες (Β1 και Β2) που αποκαλύφθηκαν κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του σκάμματος της λίμνης, ενώ μία ακόμη (ΣΤ1) ερευνήθηκε στη δυτική πλευρά.

Σε διάφορα σημεία γύρω από το έλος και σε διαφορετικά επίπεδα βρέθηκαν μικροί σωροί λίθων και οστών ζώων με ίχνη φωτιάς που ανήκουν σε διάφορες περιόδους. Πρόκειται πιθανότατα για μικρές υπαίθριες εστίες όπου ψήθηκαν ζώα, προερχόμενα ίσως από κυνήγι στο έλος. Διαπιστώθηκαν επίσης κοντά στις εγκαταστάσεις ή ανεξάρτητα από αυτές, ίχνη μικρών χειμμάρων ή ρεμάτων, μέσω των οποίων τα νερά της περιοχής διοχετεύονταν στο έλος. Σε όλες τις χρονικές περιόδους λιθόστρωτα και μονοπάτια διευκόλυναν την πρόσβαση και την κυκλοφορία στο έλος.

Και τα τρία κτίρια που αποκαλύφθηκαν ήταν θεμελιωμένα στο στρώμα της τύρφης, το οποίο φαίνεται ότι την εποχή εκείνη ήταν αρκετά ξηρό και σταθερό για να υποδεχθεί σταθερές εγκαταστάσεις. Και στις τρεις θέσεις, αλλά και στην υπόλοιπη έκταση, μέσα στην τύρφη βρέθηκε μεγάλος αριθμός οστράκων γεωμετρικών αγγείων. Κατεβαίνοντας προς τα κατώτερα επίπεδα παρατηρήθηκε σημαντική ανάμειξη με ΠΕ κεραμική, η οποία αυξάνεται έναντι της γεωμετρικής στο κατώτερο επίπεδο του στρώματος της τύρφης. Όπως προέκυψε από τα κατασκευαστικά στοιχεία και την κεραμική, τα κτίρια αλλά και οι άλλες κατασκευές χρησιμοποιήθηκαν κυρίως στη διάρκεια της

97. Βλ. και παραπάνω, σ. 374-376.

98. Στο χώρο εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Μ. Οικονομάκου, Δημ. Κάη, Α. Καπετάνιος, Γ. Πέππας, οι οποίοι επέβλεπαν μεγάλες ομάδες εργατών σε μια έκταση που ξεπερνούσε τα 50 στρέμματα.

99. Είναι πιθανό η παρουσία του να αποτελεί ένδειξη ανθρώπινης δραστηριότητας ακόμα και πριν από τη δημιουργία του έλους.

Εικ. 104. Κάτω Σούλι - Σχινιάς. Ολυμπιακό κωπηλατοδρόμιο. Πρωτοελλαδική οικία Β2.

ΠΕ ΙΙ περιόδου. Στο τέλος της ΠΕ το νερό κατακλύζει το χώρο με συνέπεια την εγκατάλειψη της εγκατάστασης. Η δυνατότητα κατοίκησης επανέρχεται στη διάρκεια της γεωμετρικής περιόδου, οπότε οι ίδιες εγκαταστάσεις ή και άλλες, των οποίων όμως δεν βρέθηκε κανένα ίχνος, χρησιμοποιούνται και πάλι.

Από την οικία Β2 (Εικ. 104) διατηρήθηκαν τα θεμέλια σε ύψος δύο-τριών δόμων. Το κτίριο, θεμελιωμένο στο κατώτερο επίπεδο του στρώματος της τύρφης, αποτελείται από έναν δίχωρο επιμήκη ορθογώνιο χώρο, στη δυτική πλευρά του οποίου εφάπτεται επίμηκες πρόσκτισμα. Οι τοίχοι είναι φτιαγμένοι με ακανόνιστα τοποθετημένους λίθους, που σχηματίζουν χαμηλό θεμέλιο με επίπεδη την άνω επιφάνεια. Αυτό υπήρξε πιθανότατα το υπόβαθρο για πλίνθινη ανωδομή.

Σε μικρή απόσταση από το σπίτι βρέθηκε λάκκος με κτιστά τοιχώματα από αργούς λίθους. Ο πυθμένας του έφτανε στο κατώτερο επίπεδο του στρώματος της τύρφης και τα όστρακα αγγείων από το στρώμα αυτό ανήκουν στην ΠΕ ΙΙ περίοδο. Μάλιστα όστρακα που βρέθηκαν δίπλα στο χείλος του λάκκου και ανάμεσα στους πεσμένους λίθους των τοιχωμάτων συγκολλήθηκαν σχηματίζοντας το άνω μέρος και την προχοή κύμβης με καστανομέλανο πρωτογάνωμα. Στην ίδια (ΠΕ ΙΙ) περίοδο ανήκει και η κεραμική που βρέθηκε στη μελανή επίχωση του εσωτερικού του λάκκου. Βρέθηκαν ακόμη ελάχιστα οστά και αρκετά τμήματα λεπίδων οψιανού όλων των μεγεθών.

Βόρεια της οικίας Β2, στην παρειά της λίμνης εντοπίστηκε μεγάλος λάκκος, σε σχήμα βαθιάς επιμήκους κοιλότητας (σωζ. μήκ. 11, πλ. 3, βάθ. 1,70 μ.). Στο εσωτερικό του, στο ανώτερο τμήμα του, η κεραμική παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά που παρατηρήθηκαν και σε άλλα σημεία, ανάμειξη πρωτοελλαδικών και μεταγενέστερων οστράκων επάνω σε στρώμα με ομάδες πρωτοελλαδικών οστράκων, κυρίως της ΠΕ ΙΙ περιόδου. Στο βάθος της κοιλότητας εντοπίστηκε ποσότητα κεραμικής της ΠΕ ΙΙΙ περιόδου με χαρακτηριστικά σχήματα (σκύφος, «ουζοπότηρο»). Η ύπαρξη της κεραμικής αυτής, που απουσιάζει από τα γειτονικά σημεία, οφείλεται πιθανότατα στο γεγονός ότι ο νερόλακκος είχε μια μακρά περίοδο συνεχούς ζωής κατά την οποία διατήρησε τον υγρό και λασπώδη χαρακτήρα του, με αποτέλεσμα το βάρος των οστράκων να τα οδηγήσει στον πυθμένα του λάκκου. Εκτός από την κεραμική, στο γέμισμα του λάκκου βρέθηκαν δύο μεγάλα τμήματα κορμού και κλαδιών κωνοφόρου. Βρέθηκαν επίσης αρκετά θραύσματα λεπίδων και απολεπισμάτων οψιανού, οστά και δόντια ζώων καθώς και θαλασσινά όστρεα.

Η οικία Β1 βρέθηκε σε μικρή απόσταση νότια του πρώτης, θεμελιωμένη στο στρώμα της τύρφης. Στην επίχωση που κάλυπτε το κτίριο όστρακα ΠΕ και γεωμετρικών αγγείων βρέθηκαν ανάμεικτα – πολύ φθαρμένα – ακόμα και στα βαθύτερα στρώματα. Ανήκει στον τύπο του ορθογώνιου δίχωρου κτίσματος με είσοδο στη μία στενή πλευρά (εσωτ. διαστ. 5×2,60 μ.). Οι τοίχοι, που σώζονται σε ύψος 0,30-0,57 μ., ακολουθούν τη γνωστή τεχνική της εποχής. Είναι φτιαγμένοι με τρεις σειρές λίθων, μεγαλύτερων στις άκρες και μικρότερων στα μεταξύ τους κενά, ενώ σε μερικά σημεία χρησιμοποιήθηκε και η τεχνική του ψαροκόκκαλου. Ίχνη λιθόστρωτου δαπέδου διατηρήθηκαν στη βορειοανατολική γωνία του εσωτερικού δωματίου. Πρόκειται για μια στρώση από μικρές πέτρες πάνω στις οποίες είχαν τοποθετηθεί τρία μεγάλα πιθάρια στερεωμένα κυκλικά με μεγαλύτερες πέτρες μπηγμένες

Εικ. 105. Κάτω Σούλι - Σχινιάς. Ολυμπιακό κωπηλατοδρόμιο. Πρωτοελλαδική οικία ΣΤ.

στο δάπεδο. Νότια του κτιρίου βρέθηκε τμήμα λιθόστρωτου, το οποίο ίσως υποδεχόταν ελαφρές κατασκευές ή διευκόλυνε την είσοδο στο κτίριο, όταν το έδαφος γινόταν περισσότερο υγρό. Παρόμοια λιθόστρωτα εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία γύρω από το σπίτι. Από την κεραμική που βρέθηκε – κομμάτια από φιάλες (saucers) και πινάκια, μεγάλες φιάλες ή λεκάνες και λίγα τμήματα από την προχοή κύμβεων (sauceboats) – διαπιστώνεται η χρήση της οικίας κατά την ΠΕ ΙΙ περίοδο, ενώ από τα ευρήματα της γύρω ζώνης συνάγεται ότι κάποια εγκατάσταση υπήρχε και παλαιότερα. Το ίδιο ισχύει και για την οικία Β2.

Στα υπόλοιπα ευρήματα περιλαμβάνονται λίθινα εργαλεία, όστρεα και μεγάλος αριθμός πυρήνων, λεπίδων και απολεπισμάτων οψιανού, καθώς και ένα περίαπτο σε σχήμα ποδιού από πράσινο λίθο.

Οικία ΣΤ: Κατά μήκος της δυτικής πλευράς της λίμνης και σε απόσταση περίπου 300 μ. νότια του βόρειου ορίου της αποκαλύφθηκε ένα ακόμη κτίριο της πρωτοελλαδικής περιόδου (Εικ. 105). Είναι επίσης δίχωρο ορθογώνιο, επίμηκες, με πλάτος 2,90 μ. και μέγιστο σωζόμενο μήκος 4 μ., καθώς η νότια στενή πλευρά του είχε καταστραφεί. Η ανωδομή ήταν μάλλον κατασκευασμένη από ωμές πλίνθους. Σε έναν από τους τοίχους χρησιμοποιήθηκε και η τεχνική του «ψαροκόκκαλου».

Στα ευρήματα περιλαμβάνονται όστρακα πολύ φθαρμένα και σε αρκετές περιπτώσεις αδιάγνωστα. Χρονολογούνται από τη γεωμετρική έως και την ύστερη κλασική περίοδο και βρέθηκαν στα ανώτερα στρώματα της επίχωσης που κάλυπτε το κτίριο. Στο στρώμα της τύρφης το οποίο αποτελεί την επίχωση του εσωτερικού των σωζόμενων δωματίων βρέθηκαν κυρίως γεωμετρικά όστρακα, ενώ στο επίπεδο της θεμελίωσης του κτιρίου λίγα, πολύ φθαρμένα θραύσματα οστράκων της πρωτοελλαδικής περιόδου. Συλλέχθηκαν επίσης λεπίδες και απολεπίσματα οψιανού και αιχμή από ανοικτόχρωμο πυριτόλιθο.

Εκτός από το κτίριο ΣΤ1 αποκαλύφθηκαν δύο ακόμα κατα-

Εικ. 106. Μαραθώνας. Αφετηρία Μαραθωνίου δρόμου. Μερική άποψη του αγωγού και του αναλημματικού τοίχου.

σκευές. Η πρώτη βρέθηκε δυτικά του κτιρίου και λίγο βαθύτερα από αυτό. Πρόκειται για λιθόστρωτο (πλ. 0,40, μήκ. 10 μ.) με ευθύγραμμη φορά, κατασκευασμένο από μικρούς αργούς λίθους. Η δεύτερη κατασκευή βρέθηκε βόρεια του κτιρίου και σε ανώτερο επίπεδο. Πρόκειται επίσης για λιθόστρωτο, ημικυκλικής κάτοψης (μέγ. πλ. 1,50, μήκ. 4 μ.). Και οι δύο αυτές κατασκευές ήταν θεμελιωμένες στο ίδιο ή λίγο χαμηλότερο επίπεδο με το κτίριο και αποτέλεσαν πιθανότατα προσπάθειες διαχείρισης του ελώδους εδάφους και κατασκευής προσβάσεων.

Αφετηρία Μαραθωνίου δρόμου

Κατά την κατασκευή των νέων εγκαταστάσεων της αφετηρίας του Μαραθωνίου δρόμου αποκαλύφθηκε αγωγός ύδρευσης σε μήκος 18 μ. Ο αγωγός έχει διατομή σε σχήμα ανάποδου Π και ήταν στρωμένος με τετράγωνες πήλινες πλάκες. Ανήκει σε δίκτυο ύδρευσης των ρωμαϊκών χρόνων, ίχνη του οποίου έχουν εντοπιστεί και σε άλλες θέσεις, το οποίο αποδίδεται στον Ηρώδη Αττικό. Παράλληλα στον αγωγό βρέθηκε ισχυρός αναλημματικός τοίχος, παλαιότερος, όπως προκύπτει από την κατασκευή του. Παρόμοιος τοίχος ισχυρότερης κατασκευής βρέθηκε και νοτιότερα και πιθανώς και οι δύο ανήκουν σε έργο αναχαίτισης και διαχείρισης των υδάτων του Χαράδρου (Εικ. 106).

Εικ. 107. Οινόη. Εγκαταστάσεις ΕΥΔΑΠ. Ταφικές πυρές.

Εικ. 108. Οινόη. Εγκαταστάσεις ΕΥΔΑΠ. Μελανόμορφη λήκυθος.

Οινόη

Εγκαταστάσεις ΕΥΔΑΠ

Στα ολυμπιακά έργα ανήκει και η αναβάθμιση των εγκαταστάσεων της ΕΥΔΑΠ κοντά στον πύργο της Οινόης και η κατασκευή αγωγού στην παλαιά κοίτη του ποταμού Χάραδρου για την υδροδότηση του κωπηλατοδρομίου. Κατά την κατασκευή της νέας δεξαμενής της ΕΥΔΑΠ σε απόσταση περίπου 100 μ. δυτικά του μεσαιωνικού πύργου της Οινόης, αποκαλύφθηκαν έξι ταφές. Πρόκειται για συνδυασμό καύσης και ενταφιασμού σε ορύγματα με πηλόχριστα τοιχώματα. Όλες οι ταφές ήταν κτερισμένες με πήλινα αγγεία (ληκύθους, κύλικες) και πήλινα ειδώλια ένθρονων γυναικείων μορφών. Χρονολογούνται στον πρώιμο 5ο αι. π.Χ. και ανήκουν σε νεκροταφείο του αρχαίου δήμου της Οινόης (Εικ. 107-108).

Νέα Μάκρη

Οδός Γιασεμιών (οικόπεδο Γ. Μεγαγιάννη)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών για τη θεμελίωση δύο νέων οικοδομών αποκαλύφθηκαν στη μία πλευρά του οικοπέδου ίχνη κτίσματος, πιθανότατα ύστερων κλασικών χρόνων, το οποίο καταστράφηκε από μεταγενέστερο κεραμικό κλίβανο. Στο μικρό τμήμα που διασώθηκε και ερευνήθηκε διαπιστώθηκαν διαφορετικές φάσεις χρήσης. Αρχαιότερο στρώμα καταστροφής, με κομμάτια κεραμίδων και λίθους, ισοπεδώθηκε και πάνω σε αυτό θεμελιώθηκε δωμάτιο με υδραυλικό κονίαμα στο δάπεδο. Το δάπεδο καλύφθηκε με νέο στρώμα καταστροφής και ακολούθησε άλλη φάση, στην οποία χρησιμοποιήθηκε τουλάχιστον ένας από τους παλαιότερους τοίχους. Στη φάση αυτή ανήκει τμήμα πήλινου αγωγού. Το κεντρικό τμήμα του κτιρίου είχε καταστραφεί και η κοιλότητα που δημιουργήθηκε γέμισε με παχύ στρώμα από κομμάτια κεραμίδων και διάσπαρτους λιθοσωρούς. Ανάμεσα στα υπολείμματα των τοίχων βρέθηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος, κατασκευασμένος πρόχειρα, από αρχαιότερο υλικό, ανάμεσα στο οποίο τμήμα ερμαϊκής στήλης και τμήμα πώρινου κίονα με ραβδώσεις. Ο τάφος είχε ανοιχτεί μέσα στο στρώμα των κεραμίδων και περιείχε υπολείμματα σκελετού σε έκταση (Εικ. 109).

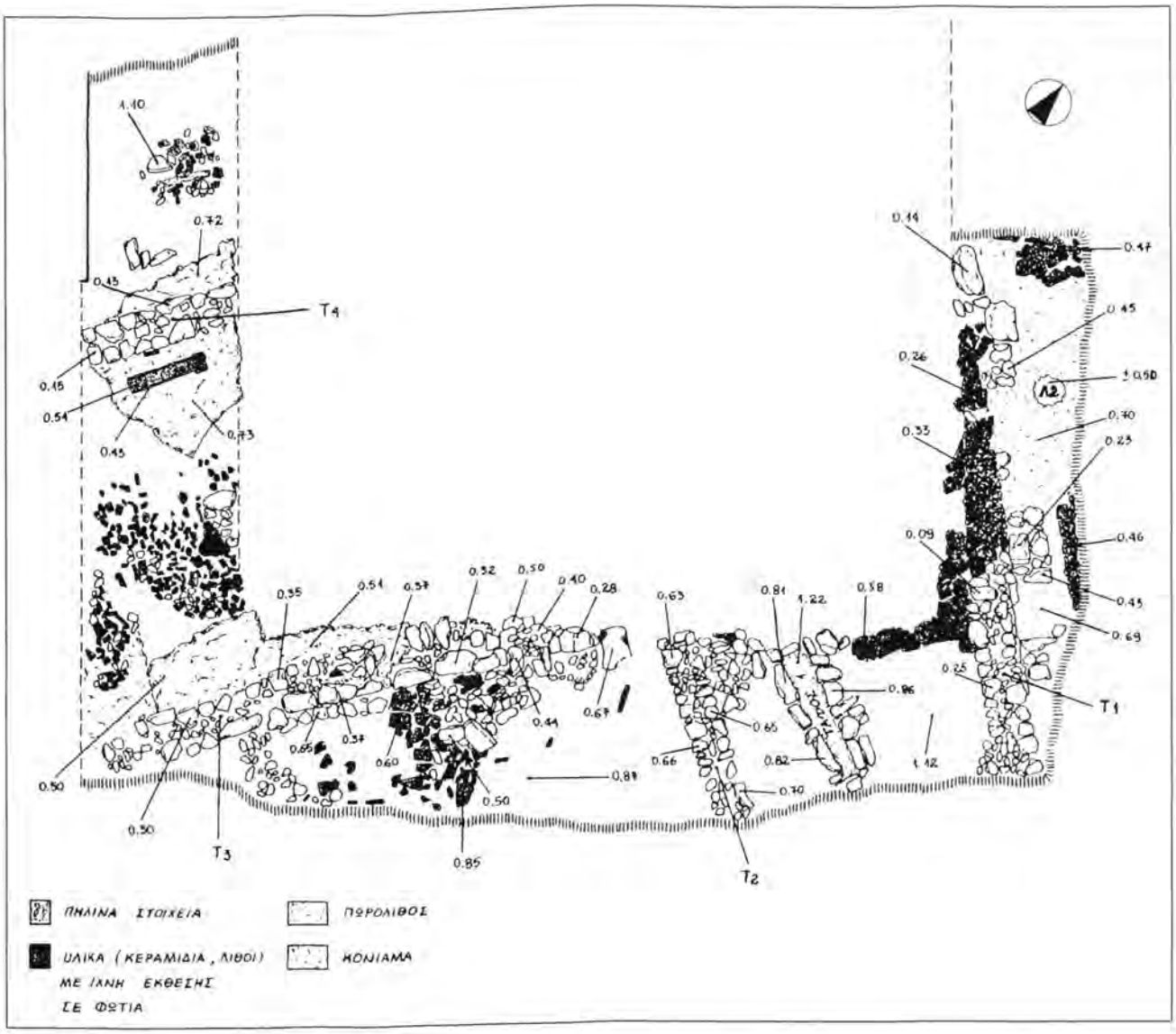
Άγιος Ανδρέας - Ζούμπερι

Δημοσιογραφικά χωριά

Στις κατασκηνώσεις του Αγίου Ανδρέα - Ζούμπερι[100] (Υπουργείο Παιδείας, Πρόνοιας, Αστυνομίας, Αεροπορίας κ.ά.) άρχισαν το Μάιο του 2003 εργασίες για την κατασκευή των εγκαταστάσεων φιλοξενίας των δημοσιογράφων που θα παρακολουθούσαν τους Ολυμπιακούς αγώνες του 2004. Η Υπηρεσία μας παρενέβη, χωρίς να διακόψει τις εργασίες, προκειμένου να δημιουργηθούν συνθήκες παρακολούθησης και εποπτείας, δεδομένου ότι ήταν γνωστό από παλαιά ότι στην περιοχή υπάρχουν αρχαιότητες.

Όπως διαπιστώθηκε με τις ανασκαφές, στην περιοχή του Αγίου Ανδρέα και ειδικά στην παραλιακή ζώνη, δυτικά του μεγάλου ρέματος που κατεβαίνει από την Πεντέλη, σώζονται τα ερείπια εκτεταμένου οικισμού, ο οποίος χρονολογείται τουλάχιστον από τους αρχαϊκούς έως τους υστερορρωμαϊκούς χρό-

100. Στις ανασκαφές εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Β. Δεληκάρη και Γ. Μαυροκεφαλίδης.

Εικ. 109. Νέα Μάκρη. Οδός Γιασεμιών. Κάτοψη της ανασκαφής.

νους. Πρόκειται για τη θέση μεγάλου αρχαίου δήμου, ο οποίος μπορεί να ταυτιστεί είτε με το δήμο των Φηγαίων ή με το δήμο της Προβαλίνθου[101].

Σε πολλά σημεία οι αρχαιότητες, ειδικότερα οι τάφοι, είχαν καταστραφεί ήδη κατά την αρχική κατασκευή των εγκαταστάσεων των κατασκηνώσεων, το 1950-1960.

Στην κατασκήνωση του Υπουργείου Παιδείας αποκαλύφθηκαν τάφοι, κυρίως εγχυτρισμοί και καύσεις, με πολλά κτερίσματα, των αρχών του 5ου αι. π.Χ.

Εντοπίστηκαν 22 ταφές κατά συστάδες σε διάφορα σημεία της κατασκήνωσης[102], τμήμα προφανώς μεγάλου νεκροταφείου που χρονολογείται στον ύστερο 6ο και 5ο αι. π.Χ. Οι τάφοι που έγινε δυνατό να ερευνηθούν – πυρές, εγχυτρισμοί, πήλινες λάρνακες – βρίσκονταν μέσα στα όρια μεγάλης τάφρου για την εγκατάσταση δικτύου αποχέτευσης που διασχίζει όλη την κατασκήνωση, σε βάθος 1-1,50 μ. από το σύγχρονο έδαφος μέσα σε σκληρή αμμώδη επίχωση (Εικ. 110). Όπως φαίνεται από τη διάταξή τους, ήταν τοποθετημένοι σε κανονική σειρά

101. Ο δήμος της Προβαλίνθου, μέλους της Τετράπολης του Μαραθώνα, τοποθετείται στην περιοχή της Νέας Μάκρης.

102. Λόγω του επείγοντος των έργων είχαμε τη δυνατότητα να ερευνήσουμε μόνο τις αρχαιότητες που εντοπίζαμε μέσα στα όρια των τάφρων των δικτύων.

Εικ. 110. Άγιος Ανδρέας - Ζούμπερι. Δημοσιογραφικά χωριά. Ταφή σε λάρνακα.

Εικ. 111. Άγιος Ανδρέας - Ζούμπερι. Δημοσιογραφικά χωριά. Ληκύθια-κτερίσματα σε πυρά.

και αποστάσεις που κυμαίνονται από 1-2 μ., όλοι περίπου στο ίδιο βάθος. Σε μερικές από τις πυρές η καύση των νεκρών, που είχε γίνει επιτόπου, ήταν ατελής, με τους σκελετούς σχεδόν ακέραιους, ενώ σε άλλες βρέθηκαν λίγα υπολείμματα οστών. Ως υλικό για τη φωτιά πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν και πυρήνες ελιάς μαζί με τα ξύλα. Από τις 22 ταφές οι 17 ήταν κτερισμένες κυρίως με πήλινα αγγεία (Εικ. 111).

Στην κατασκήνωση της Αστυνομίας, όπου οι εκσκαφές ήταν περιορισμένης έκτασης, βρέθηκε μόνο μία ταφή σε μαρμάρινη σαρκοφάγο (μήκ. 1,99, πλ. 1 μ., κατεύθυνσης Α.-Δ.). Ο σκελετός, σε έκταση, είχε το κεφάλι στα ανατολικά. Στα πόδια του βρέθηκε μεγάλος αριθμός οστέινων αστραγάλων, πήλινο υφαντικό βάρος και όστρεα. Δίπλα στο θώρακα υπήρχαν από μία χάλκινη και μία σιδερένια στλεγγίδα, δύο λήκυθοι, μικροσκοπική υδρία και λίθινο αυγό. Μέσα στη σαρκοφάγο και πάνω και γύρω από το σκελετό βρέθηκαν κομμάτια ξύλου και καρφιά και υποθέτουμε γι' αυτό ότι ο νεκρός είχε αποτεθεί μέσα σε ξύλινη θήκη.

Ζούμπερι

Θέρετρο Αεροπορίας

Το θέρετρο της Αεροπορίας βρίσκεται δίπλα στην ακτή. Σε διάφορα σημεία ερευνήθηκαν τμήματα κτιρίων, ενώ στο κέντρο περίπου του στρατοπέδου, σε μικρή απόσταση από την ακτή αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλου νεκροταφείου. Οι ανασκαφές έγιναν σε ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες με πίεση χρόνου, ανάμεσα στα υπάρχοντα κτίσματα και μέσα σε τάφρους με παλαιούς σωλήνες και υπολείμματα ηλεκτρικού δικτύου.

Το νεκροταφείο. Γύρω από το κτίριο της Διοίκησης σε μικρή απόσταση από την ακτή βρέθηκε τμήμα μεγάλου νεκροταφείου. Πολλές από τις ταφές είχαν διαταραχθεί, χωρίς όμως να συληθούν, όταν έγιναν οι πρώτες εγκαταστάσεις στο στρατόπεδο. Οι τάφοι βρέθηκαν σε βάθος περίπου 1 μ. μέσα σε επίχωση χαλαρού, αμμώδους, ερυθρού-καστανέρυθρου χώματος, που συναντάται σε όλη την παράκτια ζώνη του στρατοπέδου. Εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν 37 ταφές, κυρίως καύσεις, εγχυτρισμοί ή συνδυασμός καύσης και ενταφιασμού σε αγγεία, δύο κεραμοσκεπείς τάφοι και μία μαρμάρινη κάλπη. Τα ορύγματα των πυρών, όπως και στο Κάτω Σούλι Μαραθώνα (κωπηλατοδρόμιο) και την Άκανθο, είχαν τοιχώματα επιχρισμένα με πηλό, τα οποία μετά την επίδραση της φωτιάς έγιναν σκληρά και σταθερά. Περιείχαν πλήθος θραυσμάτων ή σχεδόν ακέραια αγγεία, οστά και κάρβουνα και συμπεραίνεται ότι τα κτερίσματα κάηκαν στην πυρά μαζί με τους νεκρούς. Σε πολλές περιπτώσεις υπολείμματα της καύσης – οστά και κομμάτια αγγείων – τοποθετήθηκαν σε ταφικά αγγεία, μικρά πιθόσχημα ή αμφορείς, τα οποία τοποθετήθηκαν στην άκρη των πυρών (Εικ. 112-113).

Οικία 1: Βόρεια του νεκροταφείου, στη βορειοδυτική πλευρά του στρατοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα οικίας (σωζ. διαστ. 11×9,50 μ.). Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι με αδρά επεξεργασμένους ασβεστόλιθους σε τρεις σειρές, μεγαλύτερους στις όψεις και μικρούς για γέμισμα στο εσωτερικό. Σώθηκαν αποσπασματικά τέσσερα δωμάτια κάτω από στρώμα με λίθους και κομμάτια κεραμίδων. Δεν εντοπίστηκαν ίχνη δαπέδων. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται μεγάλες ποσότητες χρηστικής κεραμικής (αμφορείς, μαγειρικά σκεύη).

Οικία 2 (Εικ. 114): Σε μικρή απόσταση από την πρώτη αποκαλύφθηκε τμήμα άλλης κατεστραμμένης οικίας (σωζ. διαστ. 8,70×9 μ.). Κάτω από στρώμα λίθων και λακωνικών κεραμίδων διασώθηκαν σε χαμηλό ύψος (0,30-0,40 μ.) τοίχοι, με λασπόχτιστη αργολιθοδομή. Ένας από αυτούς είχε θεμελιωθεί πάνω σε αρχαιότερο όρυγμα καύσης με πηλόχριστα τοιχώματα. Σε όλα τα κτίσματα που ερευνήθηκαν βρέθηκαν μεγάλες επιχώσεις με λίθους και κεραμίδες, γι' αυτό υποθέτουμε ότι

Εικ. 112. Ζούμπερι. Θέρετρο Αεροπορίας. Ταφικές πυρές και εγχυτρισμοί.

Εικ. 113. Ζούμπερι. Θέρετρο Αεροπορίας. Ερυθρόμορφη λήκυθος από τάφο.

Εικ. 114. Ζούμπερι. Θέρετρο Αεροπορίας. Οικία 2.

τουλάχιστον μέχρι κάποιο ύψος οι τοίχοι ήταν λιθόκτιστοι και αν υπήρχε πλίνθινη υποδομή, αυτή στηριζόταν σε αρκετά ψηλή λίθινη υποδομή.

Πεσμένος ανάμεσα σε άλλους λίθους βρέθηκε μαρμάρινος ενεπίγραφος δίσκος δισκοβολίας με την επιγραφή *Δικαῖος μ' ἀνέθεκεν*. Και τα δύο κτίσματα χρονολογούνται στον ύστερο 4ο και 3ο αι. π.Χ.

2004

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μαραθώνας

Βρανάς

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών για την κατασκευή του νέου στεγάστρου των μεσοελλαδικών τύμβων του Βρανά[103] βρέθηκαν δύο ταφές στη βορειοδυτική πλευρά του ΜΕ νεκροταφείου. Πρόκειται για εγχυτρισμό σε πιθόσχημο αγγείο και έναν κιβωτιόσχημο τάφο κτερισμένο με εγχάρακτο αγγείο. Και οι δύο τάφοι ανήκουν σε φάση αρχαιότερη του νεκροταφείου επιβεβαιώνοντας την άποψη του Σπ. Μαρινάτου ότι η χρήση του χώρου ανάγεται στην ΠΕ περίοδο.

Κάτω Σούλι - Σχινιάς. Ολυμπιακό κωπηλατοδρόμιο

Κοντά στην οδό Κάτω Σουλίου και σε απόσταση περίπου 80 μ. από το νεκροταφείο και τον αρχαίο δρόμο[104] αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλου αγροτικού συγκροτήματος των κλασικών χρόνων. Ανασκάφηκαν 16 δωμάτια, διαφόρων διαστάσεων, με δάπεδο από πατημένο χώμα. Στη βόρεια πλευρά του συγκροτήματος σώθηκαν τα θεμέλια τετράπλευρης ισχυρής πυργοειδούς κατασκευής, η οποία φαίνεται να ανήκει σε προγενέστερη φάση χρήσης. Οι συχνές πλημμύρες δημιούργησαν την ανάγκη για την κατασκευή τεχνικού έργου που θα διοχέτευε τα νερά των ρεμάτων στο έλος. Δύο παράλληλοι τοίχοι κατά μήκος της βορειοανατολικής πλευράς του συγκροτήματος φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν γι' αυτό το σκοπό (Εικ. 115).

Την ερμηνεία του συγκροτήματος ως αγροικίας στα πλαίσια της οποίας λάμβαναν χώρα ποικίλες οικοτεχνικές δραστηριότητες στηρίζουν τα πολυάριθμα κινητά ευρήματα: πήλινες πλάκες από ελαιοπιεστήρια, λίθινοι τριπτήρες, υφαντικά βάρη, μολύβδινα σταθμία, μολύβδινοι σύνδεσμοι μεγάλων σκευών, χάλκινες αιχμές βελών, σιδερένια και χάλκινα καρφιά, 90 νομί-

103. Στον Βρανά εργάστηκε η αρχαιολόγος Ν. Μούκα και στις περιοχές Αγίου Ανδρέα-Πικέρμι η Β. Μησιάρη.

104. Βλ. παραπάνω, σ. 379-381, ανασκαφές στο πλαίσιο των ολυμπιακών έργων στον Μαραθώνα.

Εικ. 115. Κάτω Σούλι - Σχινιάς. Ολυμπιακό κωπηλατοδρόμιο. Άποψη τμήματος της αγροικίας.

Δημοσιογραφικά χωριά στον Άγιο Ανδρέα και το Ζούμπερι[105]

Στην κατασκήνωση του Υπουργείου Πρόνοιας εντοπίστηκε μεγάλο οικοδομικό συγκρότημα και τμήματα άλλων κτισμάτων. Το συγκρότημα είχε μεγάλη χρονική διάρκεια και είχε υποστεί πολλές μετασκευές και προσθήκες (Εικ. 116).

Η ανασκαφή έγινε μέσα στα εδαφικά όρια που ήταν απαραίτητα για το έργο. Το κτίριο, όσο αποκαλύφθηκε, έχει διαστάσεις 19,50×23,50 μ., αλλά η έκτασή του είναι μεγαλύτερη. Δεν έχει ακόμα μελετηθεί πλήρως το υλικό, υπάρχουν όμως ορισμένες πρώτες παρατηρήσεις. Ο ευρύτερος χώρος κατοικείται τουλάχιστον από τις τελευταίες δεκαετίες του 6ου αι. π.Χ. Κάποιο αρχικό κτίριο ήταν χτισμένο με πώρινες λιθοπλίνθους. Σε μεταγενέστερη φάση επισκευάστηκαν οι παλαιοί τοίχοι και προστέθηκαν άλλοι από λασπόχτιστη αργολιθοδομή, ενώ ως οικοδομικό υλικό χρησιμοποιήθηκαν σε β΄

Εικ. 116. Άγιος Ανδρέας - Ζούμπερι. Γενική άποψη του συγκροτήματος στο δημοσιογραφικό χωριό.

σματα (56 σε θησαυρό που βρέθηκε στο επίπεδο του δαπέδου ενός από τους χώρους), 2 ενεπίγραφες ασβεστολιθικές πλάκες (βάσει του κειμένου ήταν ορόσημα υποθηκευμένων κτημάτων, αλλά χρησίμευσαν σε β΄ χρήση ως οικοδομικό υλικό) κ.ά.

Η κεραμική περιλαμβάνει ποικιλία σχημάτων καθημερινής χρήσης, τα περισσότερα άβαφα, αλλά και πολλά μελαμβαφή με στικτή, ανάγλυφη και εμπίεστη διακόσμηση. Στα αποθηκευτικά και τροφοπαρασκευαστικά σκεύη περιλαμβάνονται πιθάρια, οξυπύθμενοι αμφορείς, μεγάλες λεκάνες, χύτρες, λοπάδες και οινοχόες. Η μελαμβαφής κεραμική αντιπροσωπεύεται από λυχνάρια, κανθάρους, όλπες, σκυφοειδή, φιάλες, πινάκια.

Το γενικό χρονολογικό πλαίσιο χρήσης του συγκροτήματος προσδιορίζεται στο α΄ μισό του 4ου έως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. χρήση και μαρμάρινες λιθόπλινθοι, βάθρα με τόρμους, μαρμάρινες πλάκες, βάση κίονος, προφανώς από τα γειτονικά αρχαιότερα οικοδομήματα. Σε ορισμένα δωμάτια βρέθηκαν πίθοι ή άλλα μεγάλα χρηστικά αγγεία, πλήθος κεραμίδων και άφθονη κεραμική, χρονολογούμενη από τους κλασικούς ως τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους και πιθανώς και αργότερα. Σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά του πρώτου βρέθηκαν σαθρά θεμέλια τοίχων δεύτερου κτιρίου με κονίαμα στους τοίχους και τα δάπεδα. Βόρεια το πρώτου κτιρίου αποκαλύ-

105. Συνεχίστηκαν το 2004 οι έρευνες στα δημοσιογραφικά χωριά στις κατασκηνώσεις του Αγίου Ανδρέα και Ζούμπερι, βλ. και παραπάνω, σ. 382-384.

φθηκαν και δύο παράλληλοι τοίχοι (σωζ. ύψ. 1,30 μ.) με επιμελημένη λασπόχτιστη αργολιθοδομή, οι οποίοι ορίζουν πιθανότατα δρόμο πλ. 1 μ. ανάμεσα σε δύο ιδιοκτησίες.

Ζούμπερι

Θέρετρο Αεροπορίας

Τομέας Δ: Αποκαλύφθηκαν ίχνη δύο τοίχων μέσα σε εκταμένο στρώμα καταστροφής, με πλήθος λίθων, κεραμίδων και θραυσμάτων χρηστικών, κυρίως, αγγείων σε έκταση περίπου 7×8 μ. Η καταστροφή μπορεί να οφείλεται σε επεμβάσεις των νεότερων χρόνων, όταν άρχισε η κατασκευή του στρατοπέδου.

Τομέας Ε: Κάτω από επίχωση λίθων και κεραμίδων εντοπίστηκαν ερείπια κτιρίου, από το οποίο σώθηκαν ίχνη τοίχων και δωμάτιο λουτρού. Το τετράγωνο δωμάτιο (πλευράς 4,50 μ.) είχε δάπεδο στρωμένο με υδραυλικό κονίαμα, το οποίο κάλυπτε και τους τοίχους, που σώθηκαν σε επίπεδο θεμελίων. Κατά μήκος της μιας πλευράς υπήρχε λιθόχτιστο χαμηλό θρανίο (πλ. 0,70 μ.) καλυμμένο επίσης με κονίαμα. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται χρηστική κεραμική και υφαντικά βάρη.

Τομέας ΣΤ: Στη θέση αυτή βρέθηκαν τα ερείπια ταφικού περιβόλου, από τον οποίο σώθηκε τμήμα του οριζόντιου σκέλους (μήκ. 5 μ.) και μία λιθόπλινθος από το ένα κάθετο. Μετά ο χώρος άλλαξε χρήση. Τοίχοι από λασπόχτιστη αργολιθοδομή ενσωμάτωσαν τα ερείπια του περιβόλου.

Τομέας Ζ: Βρέθηκε ισχυρός τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν., πλ. 0,80-1,23 μ. Φθαρμένα όστρακα αγγείων, μεταξύ των οποίων κομμάτια ληκύθων επηρεασμένα από φωτιά, προερχόμενα ίσως από ταφικές πυρές.

Τομέας Ι: Αποκαλύφθηκε κτίσμα (διαστ. 9×7 μ.). Πρόκειται πιθανότατα για μικρό δίχωρο ιερό, παρ' όλο που δεν υπάρχουν ευρήματα που να στηρίζουν με ασφάλεια αυτή την άποψη.

Ένας από τους τοίχους είναι φτιαγμένος με το πολυγωνικό σύστημα με πελεκημένες μαρμαρόπετρες.

Μαραθώνια διαδρομή

Στα ολυμπιακά έργα εντάχθηκε η διαπλάτυνση της οδού Μαραθώνος, από τον Σταυρό (Αγία Παρασκευή) μέχρι τον Μαραθώνα, προκειμένου να διεξαχθεί το αγώνισμα του Μαραθώνιου δρόμου αλλά και να εξασφαλιστεί η πρόσβαση στο κωπηλατοδρόμιο και την αφετηρία του Μαραθωνίου.

Στη διάρκεια των εκσκαφών για τη διαπλάτυνση της οδού Μαραθώνος και την τοποθέτηση αγωγού ομβρίων, εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν αρχαιότητες σε διάφορα σημεία της διαδρομής, από την αφετηρία του Μαραθωνίου δρόμου στον Μαραθώνα μέχρι και το Πικέρμι. Από τα ευρήματα των ανασκαφών προκύπτει ότι η περιοχή ανάμεσα στην αφετηρία του Μαραθωνίου και τη Νέα Μάκρη κατοικείται συνεχώς από τη νεολιθική εποχή ως και την παλαιοχριστιανική περίοδο.

Εικ. 117. Μαραθώνια διαδρομή. Θέση Σεφέρια. Αναλημματικός τοίχος.

Στη θέση Σεφέρια, μπροστά στην ιδιοκτησία Λαμπρινόπουλου (ΧΘ 1+400, αρ. ιδιοκτησίας 191) αποκαλύφθηκε ισχυρός τοίχος (πλ. 3,20 και σωζ. ύψ. 3 μ.) που σώζεται σε μεγάλο μήκος και στις δύο πλευρές του δρόμου και συνεχίζεται προς Α. Είναι κατασκευασμένος από μεγάλους ανεπεξέργαστους ογκόλιθους, κομμένους από το γειτονικό ύψωμα Τσέπι, με μικρότερους λίθους στα κενά και εδράζεται σε στρώμα με άμμο, βότσαλα και ποταμίσιους λίθους, που σχηματίστηκε από τις πλημμύρες των ρεμάτων. Πρόκειται πιθανότατα για μεγάλο αντιπλημμυρικό έργο που έγινε για να προστατέψει τις πεδινές εκτάσεις από τα νερά του Χαράδρου και των άλλων ρεμάτων που κατέβαιναν στην πεδιάδα, μέχρι την περιοχή του Τύμβου και του Πλάσι (Εικ. 117).

Στη θέση Σεφέρια, μπροστά από την ιδιοκτησία Μπούσουλα (ΧΘ 1+400), στη δυτική πλευρά της οδού Μαραθώνος βρέθηκαν τμήματα από τον αύλειο χώρο μεγάλης αγροικίας, όπου συνήθως γίνονταν υπαίθριες αγροτικές εργασίες και αποθήκευση προϊόντων.

Στη δυτική πλευρά της οδού Μαραθώνος (Σεφέρια, ιδιοκτησίας Χ. Ρόκα, ΧΘ 1+300, αρ. ιδιοκτησίας 177) αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος υστερορρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 118).

Κτερίσματα: Πήλινο ανοιχτό αγγείο, χάλκινη περόνη.

Στη δυτική πλευρά της οδού Μαραθώνος (θέση Μπόριζα), απέναντι από το οικόπεδο Κατσαγώνη αποκαλύφθηκε τμήμα του οικισμού της νεολιθικής-πρωτοελλαδικής περιόδου (3500-2000 π.Χ.) που έχει εντοπιστεί και στο οικόπεδο Κατσαγώνη και στη γύρω περιοχή.

Εικ. 118. Μαραθώνια διαδρομή. Υστερορρωμαϊκός τάφος στην οδό Μαραθώνος.

Στη ΧΘ 2+800 (οικόπεδο Πολυμενέα) βρέθηκε τμήμα από τη λιθόστρωτη αυλή αγροικίας και τοίχοι δωματίων των ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων.

Ταφές σε αγγεία των γεωμετρικών και κλασικών χρόνων, βρέθηκαν στις ΧΘ 4+800 και 5+800, στο ύψος της Νέας Μάκρης.

Σε διάφορα επίσης σημεία κατά μήκος της οδού Μαραθώνος βρέθηκαν ίχνη τοίχων ή άλλων κατασκευών.

Δεν έδωσε κανένα εύρημα η περιοχή ανάμεσα στη Νέα Μάκρη και τη Ραφήνα, κατά μήκος της οδού Μαραθώνος και μόνο. Αντίθετα η περιοχή από τον Νέο Βουτζά Ραφήνας μέχρι και το Πικέρμι φαίνεται ότι κατοικήθηκε εντατικά, τουλάχιστον στη διάρκεια της ρωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής περιόδου. Σε διάφορα σημεία της διαδρομής αποκαλύφθηκαν ταφές, ίχνη κτισμάτων και ενδείξεις αγροτικής δραστηριότητας (αναλήμματα, λιθοσωροί, εγκιβωτισμοί ρεμάτων).

Οδός Κ. Σουλίου (αγωγός ΕΥΔΑΠ για το κωπηλατοδρόμιο)

Κατά μήκος της οδού προς το Κάτω Σούλι αποκαλύφθηκαν έξι ταφές υστερορρωμαϊκών χρόνων.

Εικ. 119. Νέα Μάκρη. Μπρεξίζα. Ρωμαϊκό οικοδόμημα.

Νέα Μάκρη

Μπρεξίζα (διαπλάτυνση αγωγού αποχέτευσης ομβρίων)

Κατά τη διαπλάτυνση του αγωγού, σε μικρή απόσταση από το μεγάλο ρωμαϊκό βαλανείο και το ιερό αιγυπτιακών θεοτήτων εντοπίστηκε τμήμα μνημειώδους κατασκευής. Συγκεκριμένα, σε μήκος 120 μ., μέσα σε αναβλύζοντα νερά και σε απόσταση λίγων μέτρων από την ακτή, αποκαλύφθηκε ισχυρός τοίχος με αντηρίδες κατά μήκος της μιας πλευράς του. Πιθανότατα πρόκειται για έργο του Ηρώδη, ίσως προσπάθεια απομίμησης του κανώπειου στη βίλλα του Αδριανού στο Τίβολι (Εικ. 119).

Όλα τα ευρήματα μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Μαραθώνος όπου συντηρήθηκαν από την Ά.-Μ. Μπουγάτσου.

† ΜΑΡΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

2001

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αχαρνές

Χαραυγή. Οδός Ιππίου. Ελεύθερη Λεωφόρος Σταυρού-Ελευσίνας (Ε.Λ.Ε.Σ.Σ.)

Σε απόσταση 100 μ. περίπου δυτικά της οδού Φιλαδελφείας και ανατολικά της σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών-Θεσσαλονίκης, κάτω από τη χωμάτινη οδό Ιππίου και στη νοτιοανατολική νοητή προέκτασή της, ανασκάφηκε τμήμα μιας αρχαίας κεντρικής οδικής αρτηρίας (Εικ. 120). Έτεμνε λοξά τον άξονα της Αττικής Οδού και είχε κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και ευθεία πορεία. Αποκαλύφθηκε σταδιακά, λόγω των αναγκών του έργου, σε μήκος 165 μ. Καλύτερα είχε διατηρηθεί το νοτιοανατολικό της τμήμα, ενώ το βορειοδυτικό, δυτικά της σιδηροδρομικής γραμμής, ήταν ιδιαίτερα διαταραγμένο εξαιτίας σύγχρονων επεμβάσεων. Στη βορειοδυτική απόληξη της αρχαίας οδού παρατηρήθηκε μια ελαφρά στροφή του ανατολικού αναλήμματος προς Β. Τα αρχαία οδοστρώματα συγκρατούνταν σε όλο το μήκος τους σχεδόν από αναλημματικούς τοίχους, στους οποίους διακρίνονταν τρεις τουλάχιστον διαφορετικές φάσεις χρονολόγησης και κατασκευής (Εικ. 121). Το πλάτος του αρχαίου δρόμου ήταν σχετικά μικρό και κυμαινόταν από 2,60 έως 3,10 μ. Διακρίθηκαν επτά αλλεπάλληλα οδοστρώματα, ένα των αρχών του 20ού αιώνα, δύο ρωμαϊκών και υστερορρωμαϊκών χρόνων, δύο ελληνιστικών και δύο κλασικών χρόνων, με πάχος που ποίκιλλε από 0,04 έως 0,17 μ.

Η πρώτη φάση κατασκευής των αναλημμάτων χρονολογείται στα τέλη του 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ., ενώ κατά τόπους εντοπίστηκαν παλαιότερα οδοστρώματα χωρίς αναλημματικούς τοίχους, που αποτελούνταν από σκληρό, πατημένο, αμμώδες χώμα. Στο δεύτερο κλασικό οδόστρωμα διακρίθηκαν ίχνη της μιας αμαξοτροχιάς αρχαίου οχήματος, κοντά στο ανατολικό ανάλημμα. Μεταξόνιο 1,30 μ. Στην πρώτη τους φάση τα αναλήμματα ήταν κατασκευασμένα από αδρά λαξευμένους – και στις δύο όψεις τους – ασβεστόλιθους μεσαίου και μεγάλου μεγέθους με συνδετικό υλικό τη λάσπη. Είχαν πλάτος 0,40-0,50 μ. και διατηρούνταν σε ύψος 0,20-0,40 μ. Κατά τόπους είχαν τοποθετηθεί στο κτίσιμο και μεγαλύτεροι ορθογωνισμένοι πωρόλιθοι, που εντοπίστηκαν κυρίως στο νότιο όριο απαλλοτρίωσης της Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Η β΄ φάση κατασκευής των αναλημμάτων χρονολογείται στον ύστερο 4ο και 3ο αι. π.Χ. Χρησιμοποιήθηκαν εδώ πιο ορθογωνισμένοι λίθοι, μικρότερου όμως μεγέθους, συνδεδεμένοι με το ίδιο συνδετικό υλικό. Ο δρόμος εξακολουθούσε να έχει πλάτος 2,60 μ. περίπου. Η γ΄ φάση της κατασκευής των αναλημμάτων χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια και είχε μακρά διάρκεια χρήσης, κατά την οποία έγιναν διάφορες επισκευές και συμπληρώσεις τους με συνέπεια το πλάτος του δρόμου να διευρυνθεί κατά τόπους μέχρι και 3,10 μ. Η αρχαία οδός φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε και στα μεταγενέστερα χρόνια – τουλάχιστον μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα – όπως μαρτυρούν τα νομίσματα και άλλα σύγχρονα υλικά που βρέθηκαν στο ανώτερο οδόστρωμα.

Εικ. 120. Αχαρνές. Χαραυγή. Οδός Ιππίου. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Αεροφωτογραφία του κεντρικού τμήματος του αρχαίου δρόμου.

Εικ. 121. Αχαρνές. Χαραυγή. Οδός Ιππίου. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Στρωματογραφία του ανατολικού αναλήμματος του αρχαίου δρόμου (από Δ.).

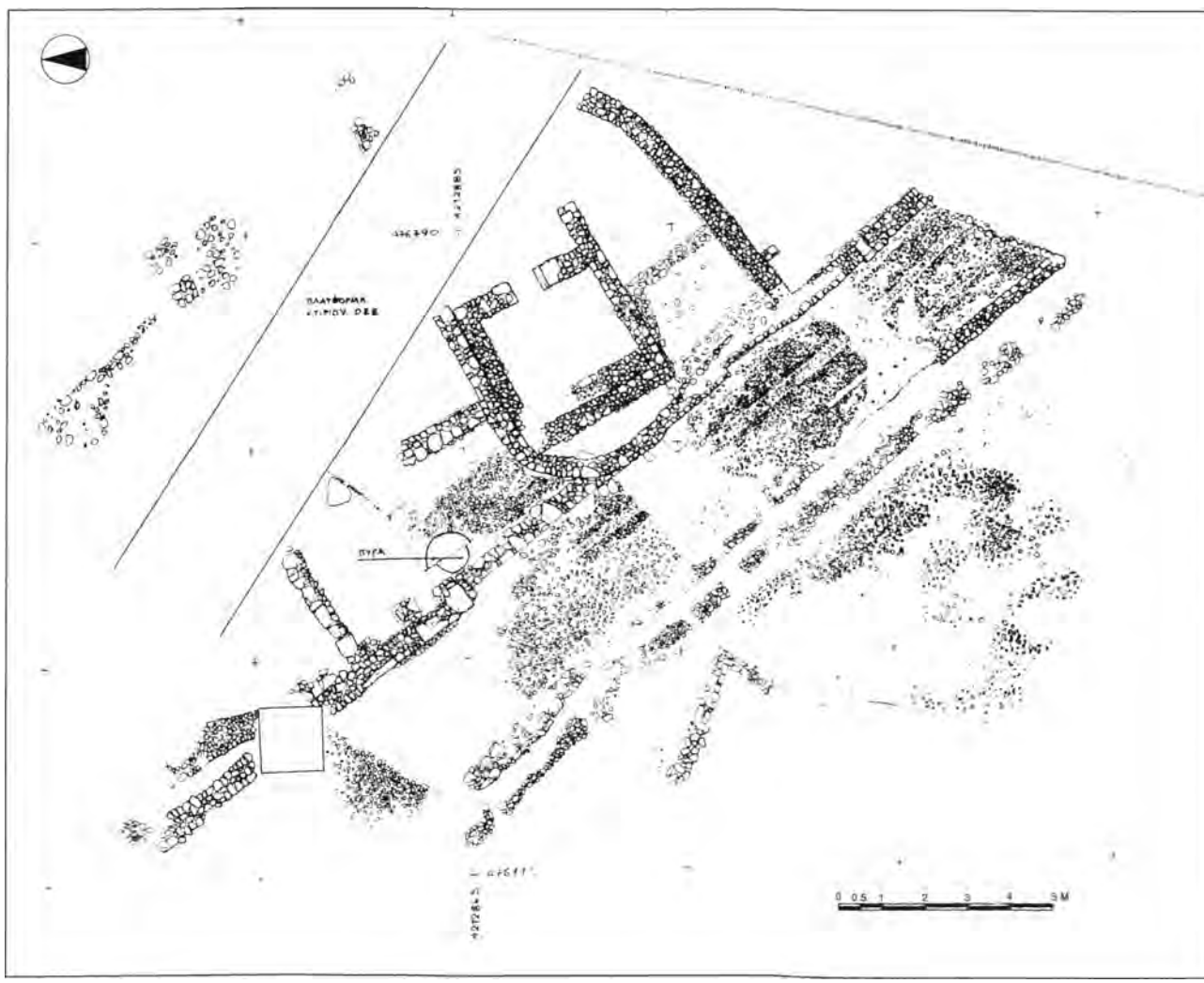

Εικ. 122. Αχαρνές. Χαραυγή. Οδός Ιππίου. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Τμήμα του αρχαίου δρόμου, παρόδιο ιερό και παρόδια κτίσματα κάτω από τις σιδηροδρομικές γραμμές (από Ν.).

Ο δρόμος στα ανατολικά της σιδηροδρομικής γραμμής ήταν παραβιασμένος από τα κτιστά θεμέλια ενός κτιρίου του ΟΣΕ και από έναν κτιστό βόθρο, διαμ. 3,80 μ.

Στα δυτικά των γραμμών η αρχαία οδός συνέχιζε για 28 μ. προς ΒΔ. και στη συνέχεια ήταν κατεστραμμένη από νεότερες επεμβάσεις. Το ανατολικό ανάλημμά της ήταν καλύτερα διατηρημένο, ενώ το δυτικό ήταν κατεστραμμένο εξαιτίας της ύπαρξης των θεμελίων εναέριας πεζογέφυρας του ΟΣΕ και ενός σύγχρονου κτιστού αγωγού ομβρίων υδάτων. Διατηρήθηκε σε μήκος 16,70 μ. Ανάλογη με την παραβίαση των αναλημμάτων ήταν και η διατήρηση των αρχαίων οδοστρωμάτων στα δυτικά της σιδηροδρομικής γραμμής, έτσι ώστε στην απόληξη του αναλήμματος προς Α. να σώζονται μόνο μικρά τμήματα συμπαγών αμμουδερών στρωμάτων.

Στο τμήμα της Λεωφόρου Σταυρού-Ελευσίνας, όπου μετατοπίστηκε η σιδηροδρομική γραμμή Αθηνών-Θεσσαλονίκης,

Εικ. 123. Αχαρνές. Χαραυγή. Οδός Ιππίου. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 124. Αχαρνές. Χαραυγή. Οδός Ιππίου. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Τμήμα από το λαιμό πλαστικής ληκύθου με παράσταση ανάγλυφου ερωτιδέα.

Εικ. 125. Αχαρνές. Χαραυγή. Οδός Ιππίου. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Ο αποθέτης του παρόδιου ιερού της αρχαίας οδού στα δυτικά της οδού Ιππίου (από Ν.).

ανασκάφηκε η συνέχεια του αρχαίου δρόμου, μια διακλάδωση της αρχαίας οδού προς ΒΑ. και τρία παρόδια κτίσματα, δύο σε επαφή με το ανατολικό ανάλημμα και ένα στα δυτικά του (Εικ. 122-123). Ο αρχαίος δρόμος είχε την ίδια κατεύθυνση με το ανεσκαμμένο τμήμα, στα νότια και τα βόρειά του, δηλαδή ΝΔ.-ΒΑ. Το μήκος της οδού που ανασκάφηκε στο συγκεκριμένο σημείο ήταν 23,40 μ. και το πλάτος της κυμαινόταν από 2,65 έως 2,95 μ. Τα αρχαία οδοστρώματα αντιστοιχούσαν με τα οδοστρώματα των άλλων ανεσκαμμένων τμημάτων και η κεραμική που περισυνελέγη ανήκε στους κλασικούς, ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους. Το δυτικό ανάλημμα διατηρούνταν σε μέτρια κατάσταση με μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,60 και πλάτος 0,40 μ. Διακρίθηκαν και εδώ δύο κατασκευαστικές φάσεις του αναλήμματος. Στην α΄ το ανάλημμα (σωζ. μήκ. 15,20 μ.) αποτελούσαν κυρίως λαξευμένοι λίθοι ορθογώνιου σχήματος συνδυασμένοι με αργούς λίθους, ενώ στη β΄ ο τοίχος ήταν κτισμένος αμελέστερα με μικρούς αργούς λίθους. Σε πολύ καλή κατάσταση διατηρούνταν το ανατολικό ανάλημμα του δρόμου, που διατηρήθηκε σε όλο το μήκος της οδού (23,40 μ.). Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του ήταν 0,70 μ. Το ανάλημμα σε απόσταση 10 μ. από τη νοτιότερη απόληξή του καμπυλωνόταν προς Α., συνεχίζοντας την πορεία του για 5 μ. ακόμα όπου διακοπτόταν από σύγχρονο κτίσμα. Στο καμπύλο αυτό τμήμα του ανατολικού αναλήμματος ακουμπούσε ο βορειότερος τοίχος μονόχωρου κτίσματος, τετράγωνης κάτοψης (διαστ. 2,85×2,85 μ.). Ο νότιος τοίχος του κτίσματος προεκτεινόταν εν είδει προνάου παρουσιάζοντας τη μορφή μικρού παρόδιου αγροτικού ιερού του συνήθους γνωστού δίχωρου τύπου, με μικρό σηκό και πρόδομο. Το ιερό περικλειόταν σε περίβολο. Ο δυτικός τοίχος του περιβόλου ήταν τμήμα του ανατολικού αναλήμματος της αρχαίας οδού, ενώ ο νότιος, που είχε κατεύθυνση Α.-Δ., βρέθηκε σε μικρή απόσταση στα νότια του ιερού. Η είσοδος του σηκού του ιερού σχηματιζόταν μεταξύ παραστάδων προς Α. Από τον πρόδομο σώθηκε μόνον ο νότιος τοίχος, καθώς στο σημείο

Εικ. 126. Αχαρνές. Χαραυγή. Οδός Ιππίου. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Κέρνοι (πλημμοχόες) από τον αποθέτη του παρόδιου ιερού.

αυτό νεότερα κτίσματα του ΟΣΕ είχαν καταστρέψει τους υπολοίπους, όπως και το ανατολικό σκέλος του περιβόλου. Το ιερό χρονολογήθηκε στους ελληνιστικούς χρόνους. Δημιουργήθηκε προφανώς όταν ανοίχτηκε η διακλάδωση του δρόμου προς Α., όπως φαίνεται από την υποθεμελίωση του παλαιότερου ευθέος τμήματος ανατολικού αναλήμματος της οδού. Στο εσωτερικό του ιερού βρέθηκαν έξι μικκύλα κύπελλα, ένα τμήμα από το λαιμό πλαστικά διαμορφωμένης ληκύθου με ανάγλυφη παράσταση ερωτιδέα (Εικ. 124) ελληνιστικών χρόνων και πήλινο δισκάριο με προτομή γυναικείας μορφής. Ανάμεσα στο ιερό και εν μέρει κάτω από το νότιο τοίχο του περιβόλου βρέθηκε ένας απιόσχημος αποθέτης, βάθ. 2,20 μ. (Εικ. 125) που περιείχε έντεκα κέρνους (πλημμοχόες) (Εικ. 126), τμήμα πλαστικής ληκύθου με τα πόδια γυναικείας μορφής και πολλά τμήματα χρηστικών αγγείων, όπως αμφορέων και κυπέλλων ύστερης κλασικής εποχής, καθώς και πολλά μικκύλα κύπελλα. Πιθανότατα στο μικρό αυτό παρόδιο ιερό λατρευόταν μια αγροτική θεά (κέρνος - πανσπερμία), ίσως η Δήμητρα. Βορειότερα του ιερού αποκαλύφθηκε άλλο κτίριο ορθογώνιας κάτοψης, διαστ. 3,70×3 μ., του οποίου ο δυτικός τοίχος ήταν ουσιαστικά το ανατολικό ανάλημμα του αρχαίου δρόμου, στον οποίο είχαν προστεθεί, σε β΄ χρήση, μεγάλοι ορθογωνισμένοι πωρόλιθοι.

Εικ. 127. Αχαρνές. Χαραυγή. Οδός Ιππίου. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Υφαντικά βάρη από το ρωμαϊκό παρόδιο κτίσμα στα ανατολικά του αρχαίου δρόμου δυτικά της οδού Ιππίου.

Μέσα στο κτίριο βρέθηκε αβαφής κυρίως κεραμική και πολλά υφαντικά βάρη ρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 127). Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε μία κάθετη στο δυτικό τοίχο αντηρίδα, με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 0,60 και πλ. 0,50 μ., που ανήκε πιθανώς στο ανατολικό ανάλημμα. Το τρίτο μικρό παρόδιο κτίριο, ορθογώνιας κάτοψης, που ανασκάφηκε βορειοδυτικά του δρόμου, διαστ. 1,80×0,60 μ., διατηρήθηκε αποσπασματικά και περιείχε κεραμική των ύστερων κλασικών χρόνων. Η χρήση του δεν διασαφηνίστηκε. Τέλος, ανατολικά του σύγχρονου κτίσματος που διέκοπτε την πορεία του καμπύλου σκέλους του ανατολικού αναλήμματος και του περιβόλου του ιερού, αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα ενός τοίχου και στρώμα καταστροφής υστεροκλασικών χρόνων.

Στα ανατολικά και τα δυτικά της σιδηροδρομικής γραμμής ο δρόμος ήταν παραβιασμένος από τα κτιστά θεμέλια νεότερων κτισμάτων του ΟΣΕ, τα οποία είχαν καταστρέψει τα οδοστρώματα και τους αναλημματικούς του τοίχους.

Το ανατολικό ανάλημμα της αρχαίας οδού είχε γενικά διατηρηθεί σε καλύτερη κατάσταση, ενώ το δυτικό ήταν πιο διαταραγμένο. Πολύ αποσπασματική ήταν και η διατήρηση στα σημεία αυτά των αρχαίων οδοστρωμάτων που διατηρήθηκαν καλύτερα κοντά στο βορειοδυτικό άκρο του ανατολικού αναλήμματος. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του δρόμου εντοπίστηκαν κατά τόπους αντερεισματικά τοιχάρια πρανών και επιμήκη τοιχάρια, όρια ιδιοκτησιών (αμασιές), υστερορρωμαϊκής περιόδου. Οι σποραδικοί τοίχοι που ανασκάφηκαν στο βορειοδυτικό τμήμα της οδού, δυτικά της οριστικής τοποθέτησης των σιδηροδρομικών γραμμών και κυρίως στα ανατολικά της ανήκαν πιθανώς σε κάποια εργαστηριακή εγκατάσταση. Στο σημείο αυτό βρέθηκαν ορύγματα διαφόρων σχημάτων και μεγεθών, που ανήκαν σε παλαιότερη χρονολογική περίοδο από την κατασκευή του δρόμου, ήταν ανοιγμένα στο φυσικό έδαφος και περιείχαν λίγα γεωμετρικά και αρχαϊκά όστρακα. Η χρήση τους παρέμεινε αδιευκρίνιστη.

Η νοητή ευθεία προέκταση του δρόμου προς ΒΔ., προς την περιοχή της Αυλίζας και η πιθανή κατάληξή της ανάμεσα στους λόφους των Αγίων Σαράντα Μαρτύρων και του Προφήτη Ηλία – όπου τοποθετείται το κέντρο του αρχαίου δήμου – οδηγεί στην υπόθεση ότι επρόκειτο για μια βασική οδική αρτηρία του αρχαίου δήμου.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΟΔΟΓΕΦΥΡΑΣ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ ΟΔΟΥ

Αχαρνές

Χαραυγή. Χώρος δυτικά της οδού Ιππίου και του αρχαίου δρόμου. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ.

Κατά την κατασκευή της παραπάνω οδογέφυρας της Αττικής Οδού στα βορειοδυτικά του βορειότερου ανεσκαμμένου τμήματος της αρχαίας οδού, που ανασκάφηκε κατά μήκος της οδού Ιππίου βρέθηκε ένας πήλινος αγωγός ύδρευσης. Ανασκάφηκε σε μήκος 110 μ. (Εικ. 128-129). Είχε κατεύθυνση Β.-Ν., για 11 μ. περίπου και στη συνέχεια έστριβε με κατεύθυνση Α.-Δ. και συνέχιζε για άλλα 99 μ. Ήταν κατασκευασμένος από κεραμίδες ημικυκλικής τομής, ύψ. 1,15-1,20 και μήκ. 0,50 μ., συναρμοσμένες μεταξύ τους. Μερικές από αυτές έφεραν στην αναθύρωση, που υπήρχε στο σημείο συνένωσής τους, εγχάρακτους χαρακτήρες, όπως Η, ΟΙΙΙ, πιθανώς ως ένδειξη της θέσης που έπρεπε να τοποθετηθούν οι κεραμίδες κατά την κατασκευή του αγωγού (Εικ. 130). Εξωτερικά ο αγωγός ήταν κτισμένος με αργούς λίθους και κροκάλες. Σε ορισμένα σημεία είχαν χρησιμοποιηθεί εκτός από τις ημικυκλικές και ορθογώνιες κεραμίδες.

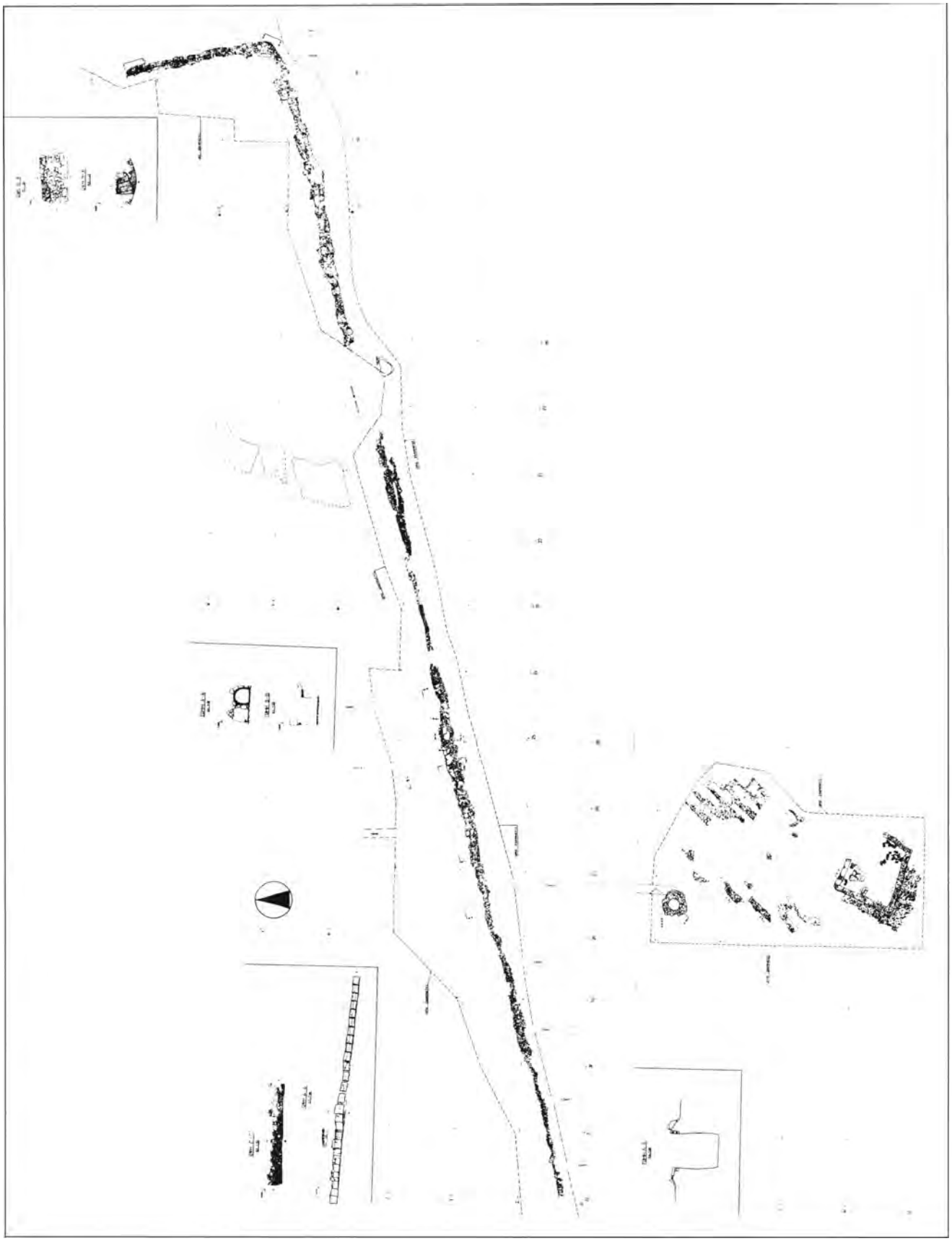
Μέσα σε λιθοσωρό που προερχόταν από τον αγωγό, βρέθηκε τμήμα μαρμάρινου «όρου» (Εικ. 131). Ο αγωγός χρονολογήθηκε από την κεραμική στους υστεροκλασικούς-ελληνιστικούς χρόνους (4ος αι. π.Χ.). Στη βόρεια πλευρά του περισυλλέχθηκε ένα πήλινο γυναικείο κεφάλι ειδωλίου, με στεφάνη στα μαλλιά (Εικ. 132).

Σε μικρή απόσταση, στα νότια του αγωγού, ανασκάφηκε ένα πηγάδι λαξευμένο μέσα στο φυσικό έδαφος με περιχείλωμα κτισμένο από ακατέργαστους λίθους (Εικ. 133). Περιείχε κεραμική κλασικών χρόνων, ίσως από τον καθαρισμό της οικίας που ανασκάφηκε νοτιότερα. Από αυτήν σώθηκαν τα θεμέλια ενός τετράπλευρου χώρου (Εικ. 134), διαστ. 5,5×5 μ., με είσοδο – που δεν βρέθηκε – στη βόρεια πλευρά, όπως μαρτυρούν τα σπαράγματα των τοίχων και η πληθώρα, στο σημείο εκείνο, εκτεταμένων λιθοσωρών. Από τη χρηστική κεραμική που βρέθηκε στο εσωτερικό της χρονολογήθηκε στον 4ο αι. π.Χ.

Μεταμόρφωση

Συμβολή των οδών Γκιώνας και Αλεξανδρουπόλεως (οικόπεδο Α. Κατσικερού, ΣΒΕΚΑΤ Α.Τ.Ε.Ε.)

Σε εκσκαφή σε οικόπεδο πίσω από την παλαιά χωματερή Δηλαβέρη (λόφος Νέμεση) εντοπίστηκε πήλινος αγωγός σε

Εικ. 128. Αχαρνές. Χαραυγή. Χώρος δυτικά της οδού Ιππίου και του αρχαίου δρόμου. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Κάτοψη, τομές και όψεις της ανασκαφής.

Εικ. 129. Αχαρνές. Χαραυγή. Χώρος δυτικά της οδού Ιππίου και του αρχαίου δρόμου. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Τμήμα του πήλινου αγωγού (από Β.).

Εικ. 130. Αχαρνές. Χαραυγή. Χώρος δυτικά της οδού Ιππίου και του αρχαίου δρόμου. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Το περιχείλωμα της πήλινης κεραμίδας του αγωγού με τους εγχάρακτους χαρακτήρες.

Εικ. 131. Αχαρνές. Χαραυγή. Χώρος δυτικά της οδού Ιππίου και του αρχαίου δρόμου. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Μαρμάρινος «όρος» από λιθοσωρό στα νότια του αγωγού.

Εικ. 132. Αχαρνές. Χαραυγή. Χώρος δυτικά της οδού Ιππίου και του αρχαίου δρόμου. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Κεφάλι γυναικείου πήλινου ειδωλίου.

Εικ. 133. Αχαρνές. Χαραυγή. Χώρος δυτικά της οδού Ιππίου και του αρχαίου δρόμου. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Πηγάδι στα νότια του αγωγού (από ΒΑ.).

Εικ. 134. Αχαρνές. Χαραυγή. Χώρος δυτικά της οδού Ιππίου και του αρχαίου δρόμου. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Θεμέλιος χώρος οικίας στα νότια του πήλινου αγωγού.

Εικ. 135. Μεταμόρφωση. Συμβολή των οδών Γκιώνας και Αλεξανδρουπόλεως. Ο αγωγός (από ΝΔ.).

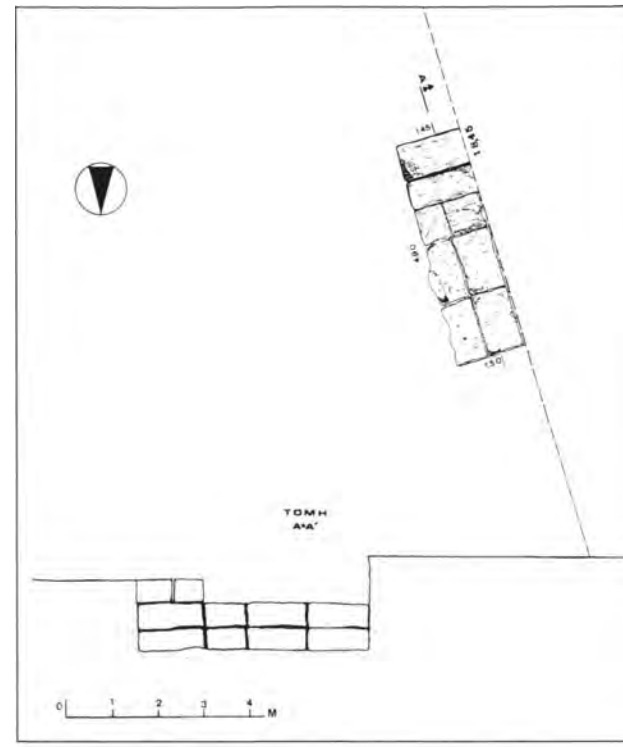
μήκος 4,30 μ. Είχε κάλυψη από ημικυκλικές κεραμίδες τοποθετημένες στη σειρά και κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Βρέθηκε σε βάθος 3,60 μ. από το δρόμο (οδό Γκιώνας) (Εικ. 135). Το ύψος των κεραμίδων ήταν 0,40-0,45 μ. και το πλάτος 0,50 μ. Ορισμένες από τις κεραμίδες παρουσίαζαν ίχνη καύσης στην εσωτερική τους επιφάνεια. Στο βορειοδυτικό του άκρο ο αγωγός ήταν φραγμένος με κεραμίδες. Σε απόσταση 2 μ. από τη βορειοδυτική του άκρη σχηματίζονταν εκατέρωθέν του δύο στρογγυλά φρεάτια, διαμ. 0,70 μ., κατασκευασμένα εσωτερικά το κάθε ένα από δύο μεγάλες κεραμίδες, ύψ. 0,50, διαμ. 0,70 και πάχ. 0,04 μ. Η εξωτερική τους πλευρά ήταν κτισμένη με αργούς λίθους.

Το χώμα στο εσωτερικό των φρεατίων ήταν αναμεμιγμένο με λίθους και κεραμίδες. Ο αγωγός συνεχιζόταν προς ΝΑ. στο γειτονικό οικόπεδο. Από τον περίγυρο του αγωγού περισυλλέχθηκαν λίγα όστρακα (βάθος 3,60-4,10 μ.), μεταξύ των οποίων λαιμός μελανογάνωτης ευρύστομης πρόχου και βάση κυλινδρικού αγγείου με διακόσμηση (εξωτερικά) καστανών τεθλασμένων κάθετων ραβδώσεων (ripples), που δίνουν την εντύπωση μυκηναϊκής διακοσμητικής τεχνοτροπίας.

Αχαρνές

Κέντρο. Οδός Χειλίου 11 (οικόπεδο Μαρίνη Σταμάτη)
(Εικ. 136)

Κατά την εκσκαφή δύο «ντουλαπιών» για την αντιστήριξη της διπλανής παλαιάς οικοδομής στη δυτική παρειά του οικοπέδου, διαστ. 4×3 μ., εντοπίστηκε στο βορειοδυτικό «ντουλάπι» στιβαρός τοίχος, σωζ. μήκ. 12,30 μ., που έσωζε τρεις σειρές δόμων, από ορθογωνισμένους πωρόλιθους, μήκ. 1,30, πλ. 0,65 και ύψ. 0,50 μ., κτισμένους εμβατικά και δρομικά. Η κατεύθυνση του τοίχου ήταν Β.-Ν. Εδραζόταν στο φυσικό βράχο σε βάθος 1,25-1,80 μ. Ο τοίχος ανήκε πιθανώς σε μεγάλο κτί-

Εικ. 136. Αχαρνές. Κέντρο. Οδός Χειλίου 11. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

Εικ. 137. Αχαρνές. Κέντρο. Οδός Χειλίου 11. Ο στιβαρός εξωτερικός τοίχος ναού(;) (από Α.).

σμα (ναό ή μεγάλο ταφικό περίβολο) που συνεχιζόταν στο όμορο οικόπεδο προς Δ., όπου υπάρχει ισόγεια παλαιά οικοδομή. Στο νοτιοδυτικό «ντουλάπι» δεν βρέθηκε τίποτα. Ερευνήθηκε ο χώρος μεταξύ των δύο ντουλαπιών και βρέθηκε η συνέχεια του τοίχου για άλλα 4,95 μ. (Εικ. 137). Ο υπόλοιπος χώρος του οικοπέδου ερευνήθηκε εξονυχιστικά με τομές αλλά δεν βρέθηκαν άλλα ίχνη αρχαίων.

2002

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αχαρνές

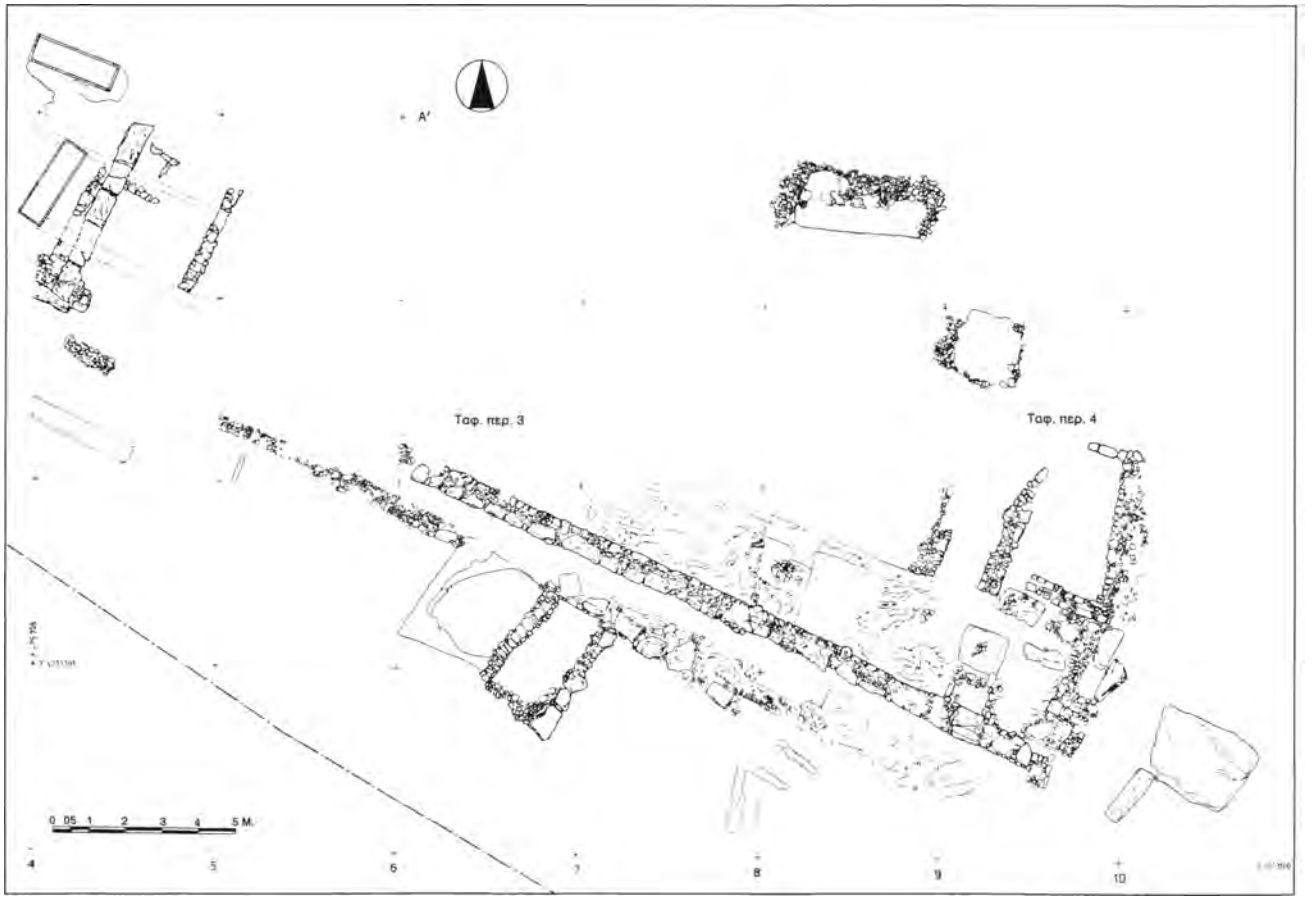
Αυλίζα-Γεροβουνό. Συμβολή των οδών Ρίτσου και Χαλκιδικής. Ελεύθερη Λεωφόρος Ελευσίνας - Σταυρού (Ε.Λ.Ε.Σ.Σ.) (Εικ. 138)

Συμπληρώθηκε η ανασκαφή των ταφικών περιβόλων που είχαν ερευνηθεί στο σημείο αυτό κατά το έτος 2000 και ερευνήθηκε ο απαλλοτριωμένος χώρος στα νοτιοανατολικά τους, πριν πραγματοποιηθεί η μεταφορά της ρωμαϊκής δεξαμενής βορειοδυτικά της οικίας.

Στον ταφικό περίβολο 2 εντοπίστηκε ένας ακόμα τάφος (ΤΦ9). Επρόκειτο για σαρκοφάγο από κογχυλιάτη λίθο, όμοια με τις σαρκοφάγους 5 και 7. Είχε διαστάσεις 2,20×0,80×0,62 μ. Η καλυπτήρια πλάκα ήταν από ασβεστόλιθο (διαστ. 2,40×0,62 μ.). Τα εσωτερικά τοιχώματα της σαρκοφάγου και του καλύμματος διατηρούσαν έγχρωμη διακόσμηση κίτρινου και κόκκινου χρώματος. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια θέση και ήταν κτερισμένος με δύο λίθινα αλάβαστρα, ένα αρυβαλλόσχημο μελαμβαφές ληκύθιο, μία χάλκινη στλεγγίδα και μία περόνη (Εικ. 139).

Στον ταφικό περίβολο 1 πραγματοποιήθηκαν μικρής έκτασης εργασίες, κατά τις οποίες εντοπίστηκε η αύλακα προσφορών του τάφου 2 (σωζ. μήκ. 0,60 μ.), κατεστραμμένη από νεότερα δίκτυα αγωγών νερού και ένα σύγχρονο οδόστρωμα. Η αύλακα περιείχε πληθώρα μικρών αγγείων (πινάκια, σκυφίδια κ.ά.) που βρέθηκαν πακτωμένα σε σκληρό στρώμα καμένου χώματος.

Ερευνήθηκε ο χώρος βόρεια του μεγάλου εξωτερικού τοίχου στην ευθεία των περιβόλων 1 και 2, προς Α., μήκ. 19,50 μ. Επρόκειτο για την πρόσοψη συνόλου τεσσάρων ταφικών περιβόλων (Εικ. 140). Το δυτικό τμήμα του χώρου ήταν πολύ κατεστραμμένο, ενώ νεότερες επεμβάσεις ήταν ορατές (σύγχρονα θεμέλια σπιτιών και δίκτυα κοινής ωφελείας). Σώθηκαν αποσπασματικά μόνον ο ανατολικός τοίχος του ταφικού περιβόλου 3 και ο ταφικός περίβολος 4 (διαστ. 3,80×4,80 μ.). Μεταξύ τους

Εικ. 138. Αχαρνές. Αυλίζα-Γεροβουνό. Συμβολή των οδών Ρίτσου και Χαλκιδικής. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 139. Αχαρνές. Αυλίζα-Γεροβουνό. Συμβολή των οδών Ρίτσου και Χαλκιδικής. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Πώρινα αλάβαστρα από τη σαρκοφάγο (Τ9), του ταφικού περιβόλου 2.

Εικ. 140. Αχαρνές. Αυλίζα-Γεροβουνό. Συμβολή των οδών Ρίτσου και Χαλκιδικής. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Η πρόσοψη των ταφικών περιβόλων 3 και 4 (από ΝΔ.).

Εικ. 141. Αχαρνές. Αυλίζα-Γεροβουνό. Συμβολή των οδών Ρίτσου και Χαλκιδικής. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Πήλινα ειδώλια από τους λάκκους απόρριψης βόρεια των περιβόλων 3 και 4.

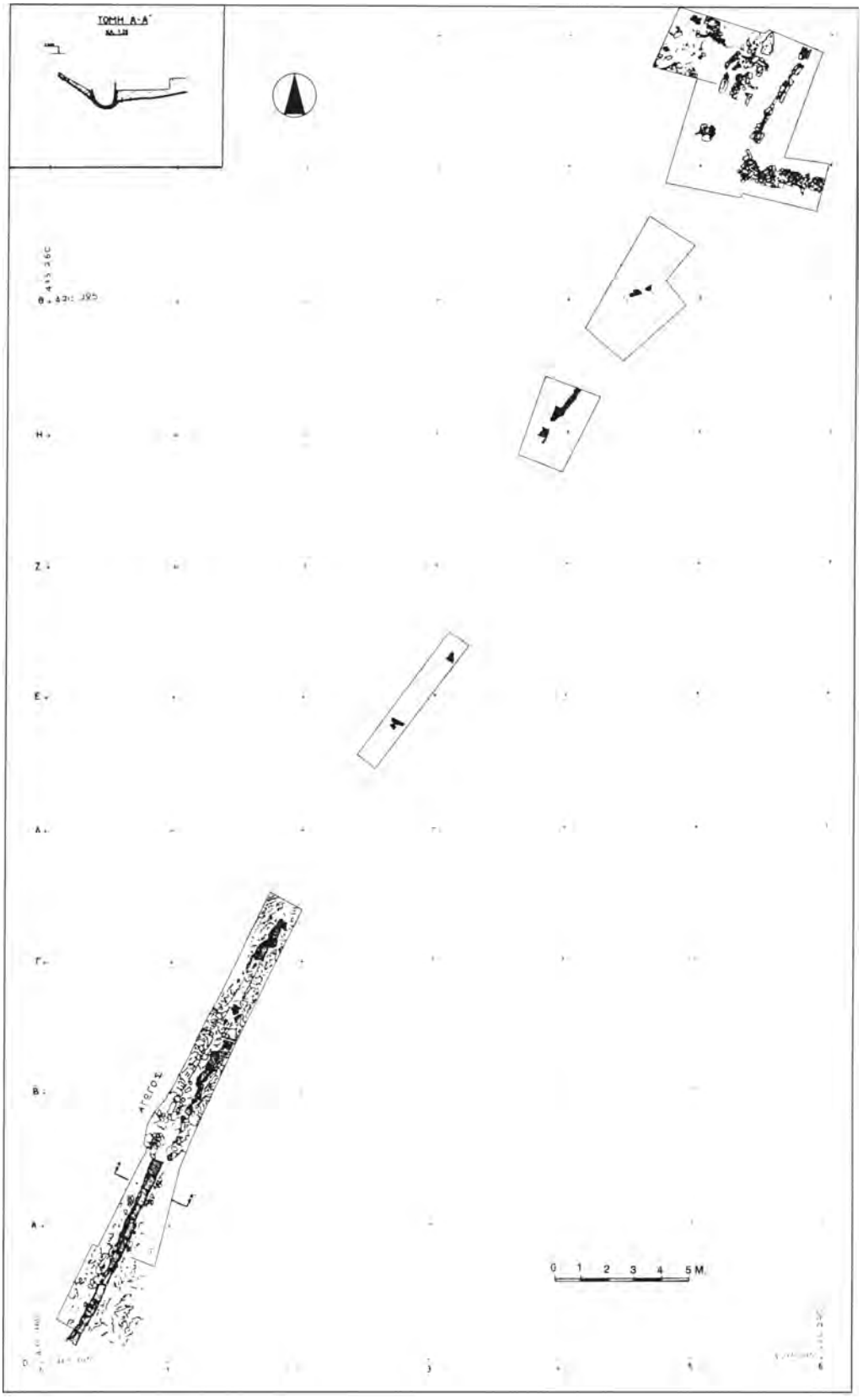
Εικ. 142. Αχαρνές. Αυλίζα-Γεροβουνό. Συμβολή των οδών Ρίτσου και Χαλκιδικής. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Μαρμάρινο κεφάλι σκύλου-φρουρού από το διάκοσμο των ταφικών περιβόλων.

υπήρχε διάδρομος πλ. 1,30-1,40 μ. Στο εσωτερικό του περιβόλου 4 εντοπίστηκε μία ταφή (8). Ήταν μια δευτερογενής πυρά, καθώς μέσα σε μικρό ορθογώνιο χώρο (1,10×0,60 μ.), που οριοθετούνταν περιμετρικά από λίθους, βρέθηκε στάχτη και λεπτή κεραμική (κύπελλα), όχι όμως και ίχνη καύσης. Η κάλυψη του τάφου είχε γίνει με πέντε μεγάλους επεξεργασμένους λίθους, σε β΄ χρήση. Μεταξύ τους ήταν και τμήμα ιγδίου.

Βόρεια του τάφου 8 εντοπίστηκε λάκκος απόρριψης (3) που περιείχε πολλή κεραμική και ειδώλιο γυναικείας μορφής. Αντίστοιχοι λάκκοι με κεραμική πακτωμένη σε χώμα και πέτρες βρέθηκαν βόρεια των ταφικών περιβόλων (λάκκοι 1 και 2) και ανατολικά (λάκκος 4). Περιείχαν πολλή, καλή κεραμική, κλασικών χρόνων, μικκύλα αγγεία, λυχνάρια και θραύσματα ειδωλίων (Εικ. 141). Μεταξύ του περιβόλου 4 και του λάκκου 4 αποκαλύφθηκε ημιτελές όρυγμα στο φυσικό βράχο (1,65×0,55 μ.), το οποίο προοριζόταν πιθανώς για ταφή.

Αμέσως νότια του εξωτερικού τοίχου των ταφικών περιβόλων και στο μεγαλύτερο τμήμα του μήκους του, εντοπίστηκε σκληρό πατημένο χώμα που δήλωνε την ύπαρξη δρόμου. Εξαιτίας μεταγενέστερων καταστροφών σώθηκε μόνο μια λεπτή λωρίδα του, πλ. 0,50-0,70 μ. Νοτιότερα και σε αρκετά μεγαλύτερο βάθος υπήρχε στρώμα καταστροφής με υλικό από τους περιβόλους (όστρακα και λίθους) αναμεμιγμένο με καμένο χώμα, στάχτη και λατύπες. Στο στρώμα αυτό βρέθηκαν κομμάτια γλυπτών από τη διακόσμηση των περιβόλων, όπως ένα μαρμάρινο κεφάλι σκύλου-φρουρού (Εικ. 142) και τμήματα από το πτέρωμα και τα πόδια καθώς και το πίσω μέρος του κεφαλιού μιας σφίγγας.

Τα κατάλοιπα των περιβόλων 3 και 4 είναι ορατά σήμερα, σε χαμηλότερο επίπεδο στο εσωτερικό της μεταφερμένης ρωμαϊκής δεξαμενής στα βόρεια της Αττικής οδού.

Εικ. 143. Ζεφύρι. Οδός Βύρωνος και Ανεξαρτησίας. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

Εικ. 144. Ζεφύρι. Οδός Βύρωνος και Ανεξαρτησίας. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Ο στιβαρός τοίχος διευθέτησης του ρέματος της Εσχατιάς (από Α.).

Εικ. 145. Αχαρνές. Χαραυγή. Συμβολή των οδών Ηρακλέους και Ζαΐμη. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Γενική άποψη των ταφικών πυρών (από ΝΑ.).

Ζεφύρι

Οδός Βύρωνος και Ανεξαρτησίας. Ελεύθερη λεωφόρος Ελευσίνας-Σταυρού (Ε.Λ.Ε.Σ.Σ.) (Εικ. 143)

Δυτικά της ρωμαϊκής οικίας και της δεξαμενής της οδού Ρίτσου, σε αρκετή απόσταση από αυτά, σε χώρο που ορίζεται από τις οδούς Βύρωνος και Ανεξαρτησίας, εντοπίστηκαν ίχνη ενός ισχυρού αναλημματικού τοίχου (Εικ. 144) και η κοίτη ενός ρέματος στα δυτικά του, λίγο δυτικότερα της σημερινής κοίτης του ρέματος της Εσχατιάς. Πρόκειται πιθανότατα για αρχαιότερη διευθέτηση του ρέματος κατά την ελληνιστική περίοδο. Προς τα δυτικά του τοίχου αυτού αποκαλύφθηκαν άλλοι, κλασικής εποχής, και τμήμα αγωγού ορθογώνιας διατομής, λαξευμένου στο φυσικό βράχο, που είχε διατηρηθεί σε μήκος 4 μ. Νοτιότερα του αγωγού αποκαλύφθηκαν μερικά ακόμα τοιχάρια, ενώ κατά μήκος της δυτικής πλευράς του σκάμματος βρέθηκε άλλος πήλινος αγωγός ελλειψοειδούς τομής, με κατεύθυνση Β.-Ν. Παρακολουθήθηκε σε μήκος 18 μ. και αποσπασματικά για άλλα 38 μ. προς Β. Αποτελούνταν από δύο καμπύλες κεραμίδες ημικυκλικής τομής, που ήταν τοποθετημένες η μια πάνω στην άλλη. Μικροί λίθοι τις συγκρατούσαν εξωτερικά. Το ύψος του αγωγού ήταν συνολικά 1-1,20 μ. Ο τρόπος κατασκευής του θύμιζε τον «Αχαρνικό Οχετό», το μεγάλο υδραυλικό έργο που κατασκευάστηκε τον 4ο αι. π.Χ. και ύδρευε τον αρχαίο δήμο των Αχαρνών και τους γειτονικούς του δήμους, μεταφέροντας το νερό από τις πηγές της Πάρνηθας.

Αχαρνές

Χαραυγή. Συμβολή των οδών Ηρακλέους και Ζαΐμη. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ.

Ανατολικά της οδού Φιλαδελφείας και νοτιοδυτικά της διασταύρωσης των οδών Ηρακλέους και Ζαΐμη ανασκάφηκε τμήμα νεκροταφείου κλασικών χρόνων (Εικ. 145). Ερευνήθηκαν συνολικά δέκα ταφές, από τις οποίες οι επτά αποτελούσαν πρωτογενείς καύσεις (πυρές) σε λακκοειδή ορύγματα που είχαν ανοιχθεί στο φυσικό έδαφος. Δύο από αυτές ήταν κεραμοσκεπείς τάφοι, ένας λάκκος αποτελούσε πιθανώς απόπειρα διάνοιξης ορύγματος πυράς και μία ήταν ταφή σε πώρινη σαρκοφάγο. Οι τάφοι βρέθηκαν σε μικρό σχετικά βάθος (0,20-0,50 μ.) από το σύγχρονο επίπεδο της οδού Ζαΐμη. Όλες σχεδόν οι πυρές είχαν προσανατολισμό Β.-Ν., με μικρή ΒΔ.-ΝΑ. απόκλιση. Δύο είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονταν από 2×1×1 μ. (η μεγαλύτερη) έως 1,80×0,70×1 μ. (η μικρότερη). Από τις πυρές οι δύο μόνον διατηρήθηκαν ακέραιες, ενώ οι υπόλοιπες ήταν παραβιασμένες από άλλους τάφους και άλλες επεμβάσεις της ύστερης αρχαιότητας.

Εικ. 146. Αχαρνές. Χαραυγή. Συμβολή των οδών Ηρακλέους και Ζαΐμη. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Πυξίδα με σχηματοποιημένα υδρόβια πτηνά, λήκυθος με ευρύ ώμο και μελανόμορφη οινοχόη, από τις πυρές.

Μεταξύ των κτερισμάτων των ταφών υπήρχαν μελαμβαφείς και μελανόμορφες λήκυθοι, μία μελανόμορφη κυλινδρική πυξίδα με πώμα διακοσμημένο με σχηματοποιημένα υδρόβια πτηνά, ένα αρυβαλλοειδές μελαμβαφές ληκύθιο, μια οινοχόη με ευρύ ώμο και παράσταση ανθρώπου και σκύλου (Εικ. 146), μία όλπη, μία μελανόμορφη λήκυθος και ένας μελαμβαφής

Εικ. 147. Αχαρνές. Χαραυγή. Συμβολή των οδών Ηρακλέους και Ζαΐμη. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Μελαμβαφής όλπη, μελανόμορφη λήκυθος και μελαμβαφής σκύφος από τις πυρές.

Εικ. 148. Αχαρνές. Χαραυγή. Συμβολή των οδών Ηρακλέους και Ζαΐμη. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Λαιμός λουτροφόρου από την επίχωση των πυρών.

Εικ. 149. Αχαρνές. Χαραυγή. Συμβολή των οδών Ηρακλέους και Ζαΐμη. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Ομοίωμα πτηνού και λευκές λήκυθοι από την πώρινη παιδική λάρνακα.

οκύψους (Εικ. 147), που χρονολόγησαν τους τάφους από τον ύστερο 7ο έως τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Αξιόλογη ήταν η περίπτωση εντοπισμού σε μια πυρά δώδεκα αγνυθών, που χαρα-

Εικ. 150. Αχαρνές. Χαραυγή. Συμβολή των οδών Ηρακλέους και Ζαΐμη. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Αρυβαλλοειδής λήκυθος με παράσταση πτερωτής Νίκης από την πώρινη παιδική λάρνακα.

Εικ. 151. Αχαρνές. Χαραυγή. Συμβολή των οδών Ηρακλέους και Ζαΐμη. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Οξυπύθμενος μελαμβαφής αμφορίσκος από την πώρινη παιδική λάρνακα.

κτηρίζουν ασφαλώς την ταφή ως γυναικεία. Περισυλλέχθηκε ακόμα, από τις ανώτερες επιχώσεις μιας παραβιασμένης πυράς, ένα τμήμα από το λαιμό μιας μελανόμορφης λουτροφόρου με παράσταση πομπής ανθρώπινων μορφών (Εικ. 148). Η πώρινη σαρκοφάγος ήταν μικρών διαστάσεων (1,21×0,54×0,41 μ.) με αετωματικό κάλυμμα και φιλοξενούσε μια παιδική ταφή. Ο νεκρός ήταν κτερισμένος με τέσσερις ακέραιες λευκές ληκύθους (Εικ. 149), μία όλπη, μία αρυβαλλοειδή λήκυθο με διακόσμηση μαιάνδρου, μία μεγαλύτερη ερυθρόμορφη λήκυθο αρυβαλλοειδούς σχήματος με παράσταση Νίκης (Εικ. 150), ένα μελαμβαφή οξυπύθμενο αμφορίσκο (Εικ. 151), ένα πτηνόσχημο ειδώλιο και μια μεταλλική ωτογλυφίδα. Ο τάφος χρονολογήθηκε στο 450-420 π.Χ.

Σε μικρή απόσταση στα βορειοδυτικά του νεκροταφείου ανασκάφηκε μικρό τμήμα λιθόστρωτης αρχαίας οδού με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. (Εικ. 152). Είχε μικρό σχετικά πλάτος, 2,50-3 μ., στερούνταν αναλημμάτων και το οδόστρωμά της ήταν κατασκευασμένο με χαλίκια και πατημένο χώμα. Παρακολου-

Εικ. 152. Αχαρνές. Χαραυγή. Συμβολή των οδών Ηρακλέους και Ζαΐμη. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Τμήμα αρχαίου δρόμου και των παρόδιων ορυγμάτων στα κράσπεδά του βορειοανατολικά των πυρών (από ΒΔ.).

Εικ. 153. Αχαρνές. Χαραυγή. Συμβολή των οδών Ηρακλέους και Ζαΐμη. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Πήλινος αγωγός ύδρευσης ρωμαϊκών χρόνων βορειοανατολικά των πυρών (από Β.).

θήθηκε σε μήκος 7 μ. Όπου το έδαφος ήταν ανώμαλο, ο φυσικός βράχος είχε αποκοπεί και εξομαλυνθεί. Κατά μήκος του δρόμου και από τις δύο πλευρές υπήρχε, λαξευμένος στο βράχο, ανοικτός αγωγός απορροής των ομβρίων υδάτων, ημικυκλικής διατομής, πλ. 0,60 και βάθ. 0,50 μ.

Ένας αγωγός κατασκευασμένος από πήλινες χονδροειδείς κεραμίδες, ημικυκλικής τομής, ανασκάφηκε στα ανατολικά της συστάδας των τάφων. Είχε κατεύθυνση Α.-Δ. (Εικ. 153). Βρέθηκε σε μεγάλο σχετικά βάθος από το οδόστρωμα της σύγχρονης οδού Ζαΐμη (2,96 μ.) και είχε πλάτος 0,50 και ύψος 0,42 μ. Η έδρασή του είχε γίνει σε στρώμα κονιάματος με υπό-

Εικ. 154. Αχαρνές. Οδός Φιλαδελφείας. Σιδηροδρομικό Κέντρο Αχαρνών. Καλυβίτης τάφος (από Δ.).

στρωμα το φυσικό βράχο. Μετά τα 6 μ. περίπου διακλαδιζόταν προς ΒΔ. και προς Ν., όπως έδειξαν οι αρχαιολογικές τομές που διενεργήθηκαν στα πλαίσια κατασκευής του έργου της Αττικής Οδού. Παρακολουθήθηκε σε συνολικό μήκος 18-20 μ., αλλά η διατήρησή του ήταν αρκετά αποσπασματική. Με βάση τον τρόπο της κατασκευής και την κεραμική που βρέθηκε στον περίγυρό του, χρονολογείται στους υστερορρωμαϊκούς χρόνους.

Οδός Φιλαδελφείας. Σιδηροδρομικό Κέντρο Αχαρνών (Σ.Κ.Α.)

Βορειότερα της συστάδας των τάφων στην οδό Ζαΐμη, κατά την εκσκαφή της οδού Φιλαδελφείας για την κατασκευή αγωγού ομβρίων υδάτων, σε χώρο που ορίζεται βόρεια από την οδό Ι. Πηγαδά και νότια από την οδό Σαχτούρη, αποκαλύφθηκαν δεκατρείς κεραμοσκεπείς τάφοι (Εικ. 154) και δύο λακκοειδείς, λαξευμένοι στο φυσικό βράχο. Είχαν κατεύθυνση Α.-Δ. και καταλάμβαναν συνολική έκταση μήκ. 40 μ. (πλ. ορύγματος 1,20 μ.). Βάθος 1,18 μ. Ήταν ταφές ενηλίκων και δεν περιείχαν κτερίσματα. Μόνο στους τρεις από αυτούς βρέθηκαν τα οστά των νεκρών στη θέση τους, τοποθετημένα στο φυσικό έδαφος και τρία χάλκινα πολύ φθαρμένα νομίσματα. Από το είδος των πήλινων καλυπτήριων κεραμίδων, όπου σώθηκαν ανάγλυφα τα ίχνη δακτύλων, χρονολογήθηκαν στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

Χαμόμηλο. Ρέμα Καναπίτσας. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ.

Σε ακρόβαθρο της γέφυρας, στην περιοχή Χαμόμηλο-Κόκκινος Μύλος και 100 μ. δυτικά του Κηφισού, εντοπίστηκε αγωγός κατά την κατασκευή γέφυρας και ερευνήθηκε σε μήκος 3 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν. Είχε πλάτος 0,5 και ύψος 0,95 μ. (Εικ. 155).

Εικ. 155. Αχαρνές. Χαμόμηλο. Ρέμα Καναπίτσας. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Πήλινος και κτιστός αγωγός (από Ν.).

Ήταν κατασκευασμένος στο νότιο τμήμα, σε μήκος 1,10 μ., από δύο καμπύλες κεραμίδες, που ενώνονταν στην κορυφή σχηματίζοντας οξεία γωνία. Εξωτερικά οι πλευρές του προστατεύονταν με ακατέργαστους λίθους. Η βορειοδυτική συνέχεια του αγωγού ήταν κτιστή, με σκληρό υλικό (άμμο, χώμα, χαλίκια) σε σχήμα ημικυκλικό.

Επρόκειτο πιθανώς για αποχετευτικό αγωγό λυμάτων ή ομβρίων υδάτων, που θα χύνονταν στον Κηφισό ποταμό, εφόσον στον πυθμένα του δεν παρατηρήθηκε καμιά ιδιαίτερη διαμόρφωση ικανή να εξασφαλίσει την καθαρότητα του πόσιμου νερού. Η κεραμική που περισυλλέχθηκε ήταν ελάχιστα αβαφή όστρακα που δεν βοηθούν στη χρονολόγησή του, η όλη όμως κατασκευή του δίνει την εντύπωση ότι ανήκε στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Κόκκινος Μύλος (έργα ΔΕΗ)

Κατά την κατασκευή τοιχίου για την εγκατάσταση πυλώνων υψηλής τάσης της ΔΕΗ, βόρεια του βόρειου κλάδου της Ε.Λ.Ε.Σ.Σ., ερευνήθηκε πηγάδι, τμήμα του οποίου κόπηκε κατά την πασσαλόπηξη. Θα ήταν σε χρήση τα γεωμετρικά χρόνια αφού κεραμική αυτής της περιόδου βρέθηκε πάνω και κάτω από το μπάζωμα με αργούς λίθους που σηματοδοτούσαν την οριστική εγκατάλειψή του.

Συμβολή των οδών Δ. Καραολή και Κ. Κουμπούρη

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου, στη βορειοανατολική γωνία του και σε βάθος 1,70 μ. από το δρόμο (Καραολή) εντοπίστηκε

Εικ. 156. Αχαρνές. Συμβολή των οδών Ορφέως και Ιάσονος. Ο αγωγός (από Α.).

ένα πηγάδι, διαμ. 1 και βάθ. 3 μ. Ήταν γεμάτο με κεραμική, κομμάτια από το τοίχωμα και το στόμιο μεγάλων πιθαριών και κεραμίδες στέγης. Τα περισσότερα όστρακα ήταν αβαφή, από τραχύ πηλό, αδιακόσμητα ρωμαϊκών κυρίως χρόνων. Υπήρχαν και μερικά κομμάτια αγγείων με εφυάλωση. Ανάμεσα στα όστρακα βρέθηκε και ένα ακέραιο μελαμβαφές σφονδύλι.

Συμβολή των οδών Ορφέως και Ιάσονος

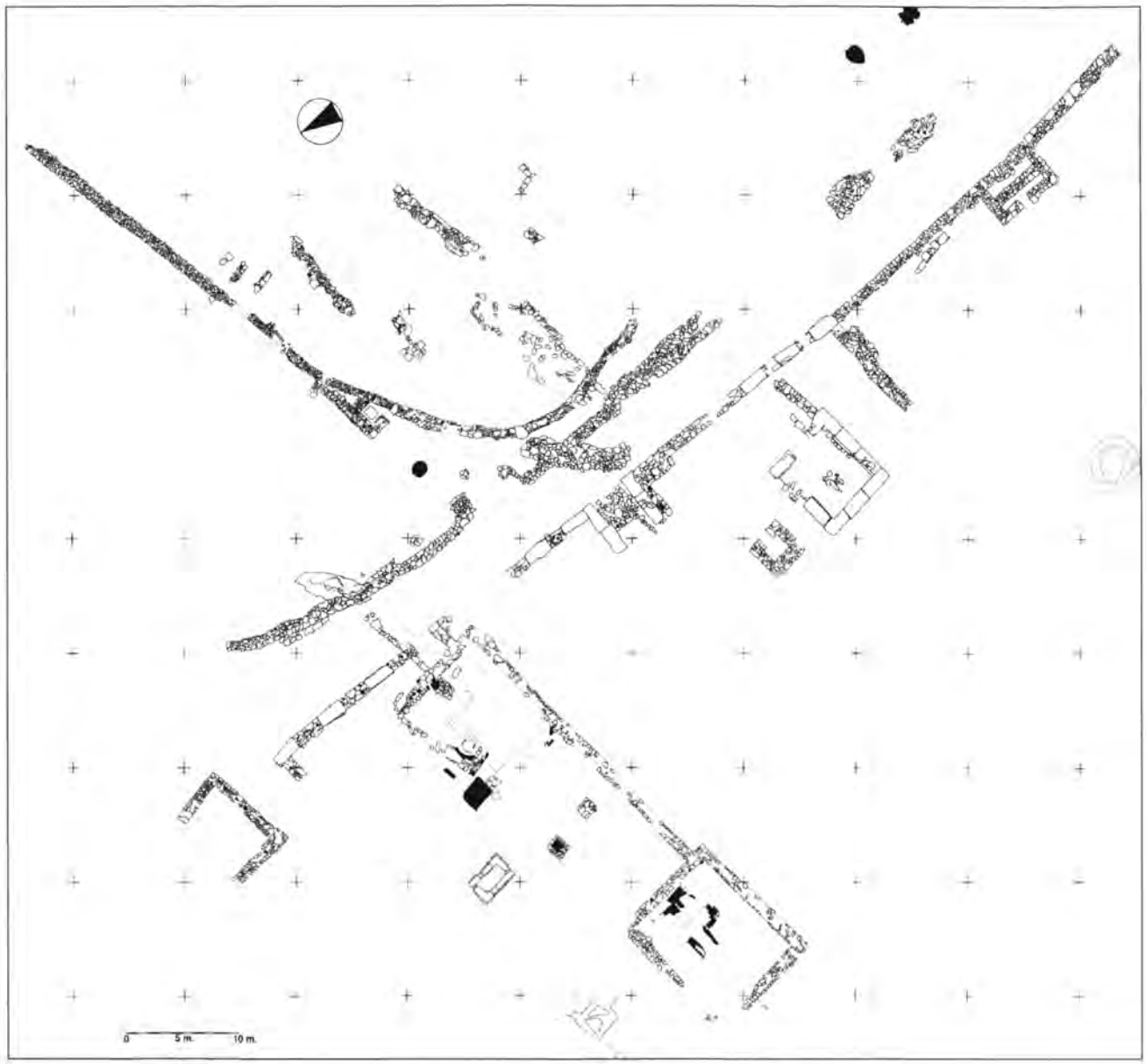
Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου, στο μέσον του σχεδόν, βρέθηκε τμήμα αγωγού ύδρευσης με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. (Εικ. 156). Εντοπίστηκε σε βάθος 3,80 μ. από το δρόμο (οδός Ορφέως). Ήταν ελλειψοειδούς τομής και ήταν κατασκευασμένος με ημικυκλικές κεραμίδες που ήταν τοποθετημένες η μια πάνω στην άλλη. Μήκος κεραμίδων 0,65, πλάτος 0,35, ύψος 0,45 μ. Πιθανότατα πρόκειται για τον «Αχαρνικό Οχετό», το γνωστό υδραυλικό έργο του 4ου αι. π.Χ. Διατηρήθηκε σε μήκος 3,30 μ. Προς ΒΑ. και ΒΔ. ήταν κατεστραμμένος. Δεν περισυλλέχθηκαν όστρακα.

ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΛΕΩΦΟΡΟΥ ΚΥΜΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΤΩ ΚΗΦΙΣΙΑ (Ε.Ο.Ν.1) ΠΡΟΣ ΤΟ ΟΛΥΜΠΙΑΚΟ ΧΩΡΙΟ

Κάτω Κηφισιά

Οδός Θηβαΐδος (Εικ. 157)

Κατά τη διάρκεια των εργασιών κατασκευής της Λεωφόρου Κύμης από την Εθνική Οδό στην Κάτω Κηφισιά προς το Ολυμπιακό Χωριό, αποκαλύφθηκαν πολλές σημαντικές αρχαίες θέσεις. Τα κτιριακά σύνολα που αποκαλύφθηκαν καλύπτουν το χρονικό διάστημα από τους πρωτοελλαδικούς (2800-2600 π.Χ.) έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους (5ος αι. μ.Χ.). Σημαντικότατη ένδειξη για την κατοίκηση της περιοχής της Κάτω Κηφισιάς στους προϊστορικούς χρόνους είναι τα ευρήματα που ήλθαν στο φως δυτικά της οδού Θηβαΐδος. Ερευνήθηκαν δύο λάκκοι απόρριψης-αποθέτες, ακανόνιστου σχήματος και βάθ. 0,80-1,50 μ., που ήταν γεμάτοι με καλής ποιότητας πρωτοελλαδικά αγγεία, κυρίως της δεύτερης πρωτοελλαδικής

Εικ. 157. Κάτω Κηφισιά. Οδός Θηβαΐδος. Κάτοψη της ανασκαφής.

φάσης (2600-2400 π.Χ.), όπως μόνωτα κύπελλα (Εικ. 158), φιάλες, σκύφους, πρόχους, αμφορείς, ραμφόστομα αγγεία του τύπου της σαλτσιέρας (sauce-boats), μικρούς αμφορείς με αποφύσεις για λαβές κ.ά. Τα περισσότερα αγγεία ήταν μικρού μεγέθους, επιτραπέζιας χρήσης για σερβίρισμα και αγγεία κατανάλωσης τροφής και πόσης. Σε πολλά όστρακα υπήρχαν ίχνη εγχάρακτης ή γραπτής διακόσμησης. Τα γραπτά θέματα είχαν αποδοθεί με μαύρο ή κόκκινο χρώμα πάνω στον ανοιχτόχρωμο πηλό του βάθους. Μερικά αγγεία είχαν πλαστική, εμπίεστη, σχοινοειδή διακόσμηση. Μαζί με τα αγγεία βρέθηκαν κομμάτια από πήλινα τετραποδικά σκεύη, με κυλινδρικές διαμπερείς οπές κατά μήκος, που είναι γνωστά στη βιβλιογραφία ως «κρατευτές», δηλαδή στηρίγματα για σούβλες (Εικ. 159). Στους αποθέτες υπήρχαν ακόμα πήλινα σφονδύλια, χάλκινα άγκιστρα, πολλοί πυρήνες και λεπίδες οψιανού, στάχτη και κόκκαλα ζώων.

Σε πάρα πολλά αγγεία είναι φανερή η κυκλαδική επίδραση, γεγονός που επιβεβαιώνει τις στενές εμπορικές σχέσεις της Αττικής με γειτονικές της περιοχές, όπως την Εύβοια, τη Βοιωτία, τις Βόρειες Κυκλάδες, αλλά και με πιο μακρινές, όπως οι Νότιες Κυκλάδες και τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου. Ανάλογα ευρήματα έχουμε από τους οικισμούς των Λιθαρών και της Εύτρησης της Βοιωτίας, τη Ραφήνα, το Μαρκόπουλο και το νεκροταφείο του Αγίου Κοσμά στην Αττική, από

Εικ. 158. Κάτω Κηφισιά. Οδός Θηβαΐδος. Μόνωτα κύπελλα, από αποθέτη.

Εικ. 160. Κάτω Κηφισιά. Οδός Θηβαΐδος. Πυξίδα με πλαστικά άλογα, από γεωμετρικό τάφο.

Εικ. 159. Κάτω Κηφισιά. Οδός Θηβαΐδος. Τμήματα κρατευτών με ανάγλυφη διακόσμηση, από αποθέτη.

Εικ. 161. Κάτω Κηφισιά. Οδός Θηβαΐδος. Πρόχοι, από γεωμετρικό τάφο.

οικισμούς και τάφους στις Κυκλάδες (όπως την Κέα και την Ίο), αλλά και δύο θέσεις στο Βόρειο Αιγαίο και την Τροία. Ανατολικά των αποθετών εντοπίστηκαν και άλλα προϊστορικά ίχνη κατοίκησης της ίδιας περίπου εποχής, κυρίως κομμάτια αγγείων και μικρό τμήμα (το κάτω μισό) ενός μαρμάρινου κυκλαδικού ειδωλίου. Η οικιστική εγκατάσταση από όπου προέρχονται τα αγγεία αυτά δεν βρέθηκε, πρέπει όμως να υποτεθεί ότι θα ήταν στον άμεσο περίγυρο των αποθετών, πιθανότατα στην κατωφέρεια του λόφου στα βόρειά τους, που είχε υποστεί κατολισθήσεις από παλαιά.

Στα βορειοδυτικά των αποθετών ανασκάφηκε ένας γεωμετρικός τάφος του 8ου αι. π.Χ. Ο τάφος ήταν λακκοειδής, ανοιγμένος στο φυσικό έδαφος, διαστ. 1,86×0,90 μ. Ο σκελετός βρέθηκε σε ύπτια στάση, σωζόταν σε αρκετά καλή κατάσταση και ανήκε σε γυναίκα, όπως φαίνεται από το είδος των ευρημάτων. Η ταφή ήταν κτερισμένη με έντεκα ακέραια αγγεία: δύο πυξίδες με κάλυμμα διακοσμημένο με πλαστικά αποδοσμένα άλογα (Εικ. 160) και μία με τροχαλιόσχημη λαβή, πέντε πρόχους (Εικ. 161), έναν αρύβαλλο, μία ρηχή λεκάνη (Εικ. 162) και τρεις σκύφους (Εικ. 163), όλα με γραπτή χαρακτηριστική διακόσμηση με σβάστικες, τετράφυλλους ρόδακες, υδρόβια πτηνά σε μετόπες, διάγραμμους ρόμβους, τρίγωνα, μαιάνδρους κ.ά. Η ταφή περιείχε ακόμα έξι χάλκινα ενώτια και μία χάλκινη πόρπη.

Ανατολικά της οδού Θηβαΐδος, ανασκάφηκαν δύο μικρά, παρόδια, αγροτικά ιερά και άλλοι ιεροί χώροι που περικλείονταν μέσα σε περίβολο, τμήμα ενός αρχαίου δρόμου κλασικής εποχής και δύο ρωμαϊκές εγκαταστάσεις, μία εργαστηριακού χαρακτήρα (κεραμικό εργαστήριο) και μία ιδιωτική κατοικία (Εικ. 164).

Η αρχαία οδός που περνούσε μπροστά από το ιερό είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και μέσο πλάτος 2,50 μ. Παρακολουθήθηκε σε μήκος 52 μ. Το ανατολικό ανάλημμα του δρόμου ήταν κτισμένο με αργολιθοδομή σε 2-4 σειρές. Είχε πλάτος 0,50 μ. Το δυτικό ανάλημμα της αρχαίας οδού αποτελούσε συγχρόνως το δυτικό τοίχο του περιβόλου του ιερού και η τοιχοδομία του ήταν πολύ επιμελημένη. Σε μήκος 17 μ. από το νότιο άκρο του ήταν κτισμένο με διπλή σειρά αργών λίθων μεσαίου μεγέθους, με εμβόλιμους μικρότερους. Είχε μέσο πλάτος 0,50 μ. και σωζόταν σε ύψος 2-6 δόμων. Η συνέχεια του περιβόλου προς Ν. ήταν κτισμένη με μεγάλους ορθογώνιους ογκόλιθους, τα μεσοδιαστήματα των οποίων είχαν πληρωθεί με αργές πέτρες. Στο σημείο που άλλαζε η τοιχοδομία του αναλήμματος αποκαλύφθηκε κάθετος τοίχος, με κατεύθυνση Α.-Δ., μήκ. 4,80 και πλ. 0,35 μ., που έκλεινε το συγκρότημα των ιερών από τα νότια. Βορειότερα, σε απόσταση 12 μ. ανασκάφηκε μια μνημειώδης είσοδος προς το χώρο των ιερών. Ήταν κτισμένη με μεγάλους κροκαλοπαγείς ογκόλιθους – δύο στην κάθε πλευρά – σε σχήμα Π. Είχε

Εικ. 162. Κάτω Κηφισιά. Οδός Θηβαΐδος. Δίωτη λεκάνη, από γεωμετρικό τάφο.

Εικ. 163. Κάτω Κηφισιά. Οδός Θηβαΐδος. Σκύφος, από γεωμετρικό τάφο.

Εικ. 164. Κάτω Κηφισιά. Οδός Θηβαΐδος. Ιερά Διονύσου και Αφροδίτης, αρχαίος δρόμος, ρωμαϊκό εργαστήριο κεραμικής. Αεροφωτογραφία.

πλάτος 1,30 μ. Ο δρόμος είχε δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις κλασικών και μία ρωμαϊκών χρόνων. Στη δεύτερη χρονολογική φάση των κλασικών χρόνων φράχθηκε η διασταύρωση της οδού προς Α. και η πρόσβαση στο δρόμο δημιουργήθηκε βορειότερα. Στο σημείο αυτό αποκαλύφθηκε το βόρειο τμήμα δύο διαδοχικών χώρων με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο νότιος τοίχος των δωματίων δεν διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση. Στο δυτικό χώρο υπήρχε ένα βάθρο, πιθανότατα στήλης με έγχυση μολύβδου. Ίσως επρόκειτο για μικρό ναΐσκο, η υπόθεση όμως αυτή δεν επιβεβαιώθηκε ανασκαφικά, επειδή η διατήρηση του κτίσματος ήταν πολύ αποσπασματική.

Το συγκρότημα των ιερών βρισκόταν δυτικά του δυτικού αναλήμματος του δρόμου σε απόσταση 3 μ. περίπου από αυτόν. Το κυρίως ιερό, στα νότια, αποτελούσε ένα μικρό τετράγωνο δωμάτιο, εσωτ. διαστ. 3×3 μ., με κτιστό βάθρο κοντά στον πίσω δυτικό τοίχο του (διαστ. 0,90×0,70×0,50 μ.) και είσοδο προς Α., πλ. 1 μ. μεταξύ παραστάδων. Οι τοίχοι του είχαν πλάτος 0,50 μ. και ήταν κτισμένοι με κροκαλοπαγείς ογκολίθους. Μπροστά από το βάθρο, που ήταν επενδεδυμένο με όρθια τοποθετημένες πλάκες, βρέθηκαν τμήματα τριών αναθηματικών επιγραφών. Η μία από αυτές, που χρονολογήθηκε στον 4ο αι. π.Χ. (Εικ. 165), αναφέρει ότι κάποιος αξιωματούχος του ιερού με το όνομα Διονύσιος, ετίμησε με στεφάνι – ύστερα από ψήφισμα του δήμου στον οποίο ανήκε το ιερό – κάποιον ιδιώτη, που το όνομά του δεν σώθηκε

Εικ. 165. Κάτω Κηφισιά. Οδός Θηβαΐδος. Μαρμάρινη αναθηματική επιγραφή.

Εικ. 167. Κάτω Κηφισιά. Οδός Θηβαΐδος. Τμήματα ειδωλίων καθιστών θεοτήτων.

Εικ. 166. Κάτω Κηφισιά. Οδός Θηβαΐδος. Τμήμα επιστυλίου επιτύμβιου μνημείου.

Εικ. 168. Κάτω Κηφισιά. Οδός Θηβαΐδος. Τμήμα ειδωλίου αιλούρου.

στην επιγραφή, για τη δενδροφύτευση του ιερού του Διονύσου. Η επιγραφή τοποθετήθηκε στο ιερό σε ανάμνηση της τιμής, όπως θα όριζε το ψήφισμα. Τμήμα από το επιστύλιο του επιτύμβιου μνημείου του Διονυσίου ....–*ΥΣΙΟΣ* (Εικ. 166) βρέθηκε σε χώρο ανατολικά του αρχαίου δρόμου. Τμήμα από το γυμνό κάτω πόδι, τη φτέρνα και δύο τμήματα από μαρμάρινα δάκτυλα σε φυσικό μέγεθος ανθρώπινης ανδρικής μορφής, που βρέθηκαν στο εσωτερικό του ναΐσκου, ίσως ανήκαν στο λατρευτικό άγαλμα του θεού Διονύσου. Στο εσωτερικό του ιερού βρέθηκε και ένα κομμάτι μαρμάρινου βραχίονα και ωλένης από γυναικείο άγαλμα μικρότερο του φυσικού μεγέθους. Τα ευρήματα αυτά μαζί με τα πήλινα ειδώλια καθιστών ένθρονων γυναικείων θεοτήτων (Εικ. 167), που χρονολογούνται από τα μέσα του 5ου έως τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., ενός τμήματος κεφαλής αιλούρου (Εικ. 168), ένα ζώδιο σκύλου, δύο ειδώλια πτηνών και μια σειρά από πήλινα αναθηματικά κέρατα και αυτιά ταύρων – μορφή με την οποία εμφανιζόταν ενίοτε ο Διόνυσος –, καθώς και η τελετουργικής χρήσης κεραμική, όπως κομμάτια κιονωτών κρατήρων, κέρνων, πινακίων, πυξίδων (Εικ. 169), σκύφων κ.ά., που βρέθηκαν σε αποθέτη στα βορειοδυτικά του ιερού, οδήγησαν στην ταύτισή του με ναΐσκο αφιερωμένο στο θεό Διόνυσο. Στον ίδιο αποθέτη βρέθηκε και κεραμική γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων, που αποδεικνύει – μαζί με το γεωμετρικό τάφο στα ανατολικά του ιερού – την κατοίκηση της περιοχής από τους παλαιότατους αυτούς χρόνους. Στα βόρεια του ιερού και πολύ κοντά σε αυτό, σε απόσταση 1,10 μ., ανασκάφηκε ένας πολύ μικρός χώρος, διαστ. 0,75×1 μ., με είσοδο ανατολικά μεταξύ παραστάδων και τοίχους κτισμένους με αργολιθοδομή, πλ. 0,30 μ. Είχε είσοδο, πλ. 0,40 μ., προς Α. διαμορφωμένη μεταξύ παραστάδων. Η συσχέτισή του με το ιερό του Διονύσου, τα πτηνόμορφα ειδώλια και οι καθιστές γυναικείες θεότητες, η μαρμάρινη γυναικεία ωλένη και ο κορμός ενός γυναικείου μαρμάρινου αγαλματιδίου σπον τύπο των αγαλματίων της θεάς Αφροδίτης (Εικ. 170), οδηγούν στην πιθανή ταύτιση του μικρότερου χώρου με ναΐσκο αφιερωμένο στη θεά αυτή, σύζυγο του Διονύσου και μητέρα των Χαρίτων.

Νότια του ιερού σε επαφή με το δυτικό τοίχο του περιβόλου, ανασκάφηκε ένα ορθογώνιο κτίσμα, διαστ. 2,10×1,25 μ., με εσωτερικό τοίχο, που το χώριζε σε δύο στενά επιμήκη διαμερίσματα, πλ. 0,40 και 0,20 μ. αντίστοιχα, άγνωστης χρήσης. Είχε είσοδο, πλ. 0,45 μ., μεταξύ παραστάδων από τη δυτική πλευρά.

Δυτικά του περιβόλου και σε απόσταση 11,50 μ., βρέθηκε λάκκος, διαμ. 2,16 και βάθ. 1,24 μ., που διατηρούσε ίχνη ισχυρής καύσης και περιείχε καμένους λίθους και κεραμίδες. Ανατολικά του νότιου ορίου του αρχαίου δρόμου βρέθηκε αποθέτης, διαμ. 1,85 μ., και τρεις εγχυτρισμοί σε πήλινες λάρνακες. Η χρήση των ιερών πρέπει να ήταν συνεχής, από το τέλος του 6ου αι. π.Χ. έως τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Η ύπαρξη μικρών αττικών ιερών αυτού του τύπου κοντά σε κεντρικούς ή δευτερεύοντες δρόμους ήταν πολύ συνηθισμένη σε πολλούς μικρούς αγροτικούς δήμους της Αττικής, ιδιαίτερα κατά τον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ.

Στα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια κτίστηκε ένας τοίχος παράλληλος

Εικ. 169. Κάτω Κηφισιά. Οδός Θηβαΐδος. Τμήματα από πώματα μελανόμορφων και ερυθρόμορφων πυξίδων.

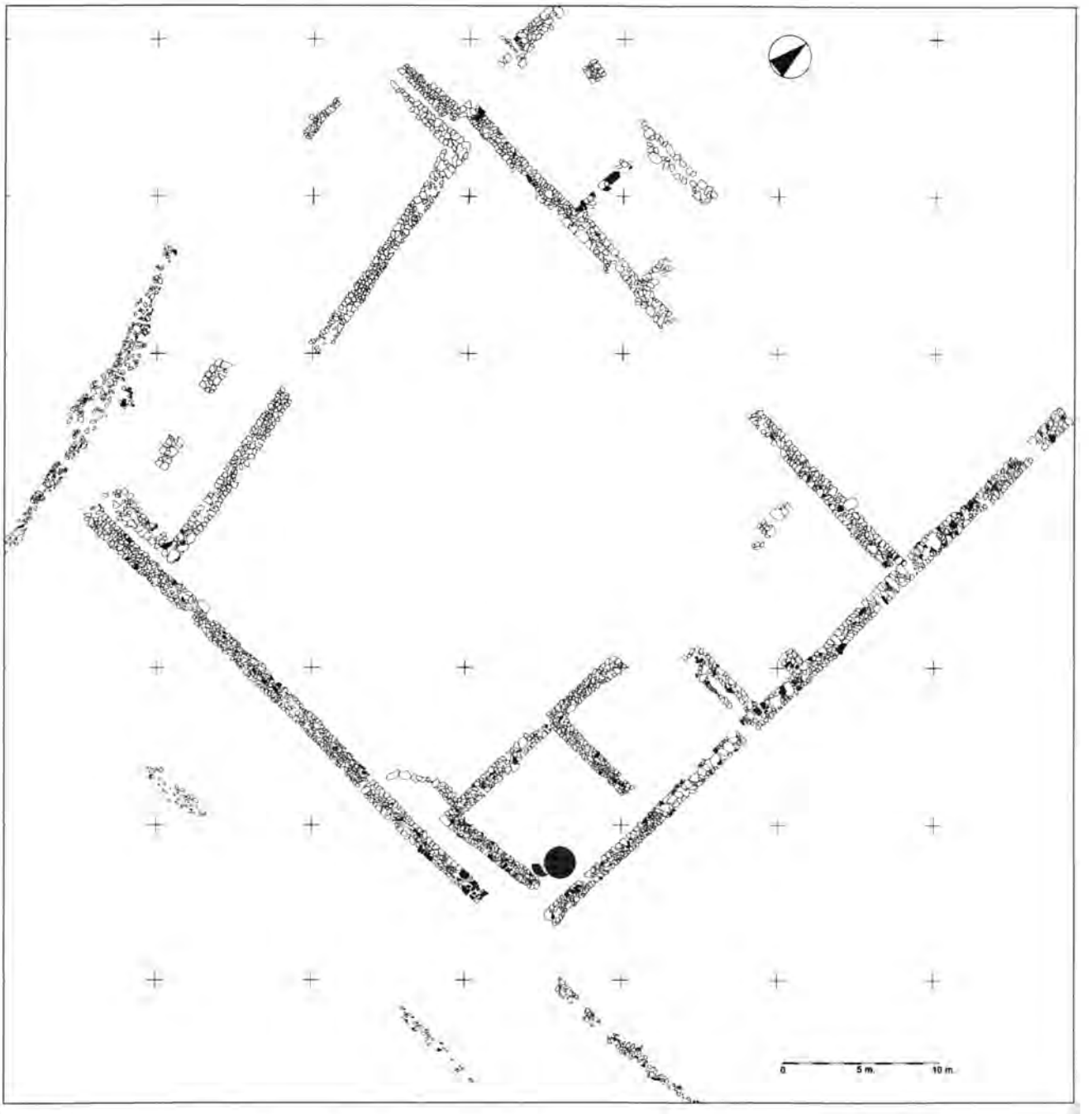
Εικ. 170. Κάτω Κηφισιά. Οδός Θηβαΐδος. Τμήμα μαρμάρινου ειδωλίου Αφροδίτης.

στο ανατολικό ανάλημμα του δρόμου (20 μ.) που στρεφόταν προς Α. (38 μ.), το νότιο τμήμα του χώρου με την είσοδο και τα ιερά καταργήθηκε, ο χώρος φαίνεται ότι επιχώσθηκε και η αρχαία οδός φράχθηκε εγκάρσια, με στιβαρό τοίχο, πλ. 1 μ. Αντίθετα, συνέχιζε να είναι σε χρήση το βόρειο τμήμα της αρχαίας οδού. Προς τα δυτικά της κτίστηκε ένα συγκρότημα δωματίων με κατεύθυνση Α.-Δ., εργαστηριακής χρήσης. Στο δυτικό σχεδόν τετράγωνο δωμάτιο του κτιρίου, διαστ. 4,20×5 μ., αποκαλύφθηκε ένας κεραμικός κλίβανος, με είσοδο από τα δυτικά και πεσσό στήριξης της θολωτής οροφής στο κέντρο του. Οι διαστάσεις του κλιβάνου ήταν 2,10×2,90 μ. Στο ανατολικό τμήμα του συγκροτήματος ανασκάφηκε ένα δωμάτιο με πηγάδι (διαμ. 1 και βάθ. 2,87 μ.) και είσοδο από τα δυτικά. Στον κεντρικό μεγάλο χώρο του κτιρίου, μήκ. 9 μ., βρέθηκε ένα τετράγωνο βάθρο, διαστ. 0,85×0,85 μ., που θα χρησίμευε, πιθανώς, ως πάγκος όπου τοποθετούνταν τα αγγεία και τα άλλα κεραμικά σκεύη μετά το ψήσιμό τους. Το συγκρότημα αυτό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως εργαστήριο λυχναριών, επειδή πάρα πολλά λυχνάρια βρέθηκαν γύρω από τον κλίβανο και γενικά σε όλη την έκταση των χώρων του. Η είσοδός του δεν βρέθηκε, αλλά πιθανότατα θα ήταν από τα δυτικά.

Ο αρχαίος δήμος στον οποίο ανήκουν τα αρχαιολογικά ευρήματα της οδού Θηβαΐδος και Σενέκα (βλ. παρακάτω) στην Κάτω Κηφισιά θα πρέπει υποθετικά να ταυτιστεί με την Κάτω («καθύπερθεν») Περγασή. Ο αρχαίος δήμος της Περγασής, που ανήκε στην Ερεχθηίδα φυλή, ήταν ένας από τους λίγους διπλούς δήμους που δημιουργήθηκαν στην εποχή της πολιτικής μεταρρύθμισης του Κλεισθένη (508/507 π.Χ.). Η τοποθέτησή του στην περιοχή του ρέματος της Χελιδονούς, στα δυτικά της Κηφισιάς, είχε γίνει από παλαιά και ήταν βασισμένη σε δύο ταφικές επιγραφές, που βρέθηκαν εντοιχισμένες σε εκκλησίες της περιοχής και αναφέρουν δημότες από το δήμο των Περγασιδών («Περγασήθεν»). Σε ένα απόσπασμα από τους *Ιππείς* (στ. 321) του Αριστοφάνους αναφέρεται ότι ο δήμος της Περγασής βρισκόταν στο δρόμο από την Αθήνα προς τις Αφίδνες. Η αρχαία θέση που ανασκάφηκε βρίσκεται σε αυτόν τον οδικό άξονα και οι εκκλησίες στις οποίες βρέθηκαν οι ταφικές επιγραφές δεν είναι μακριά από το σημείο της ανασκαφής. Το άλλο κομμάτι του δήμου – της Άνω Περγασής («ὕπερθεν») – θα πρέπει να τοποθετηθεί με μεγάλη πιθανότητα στην περιοχή «Μονομάτι» Αχαρνών, όπου ανασκάφηκε μια ρωμαϊκή μεγάλη εγκατάσταση και τμήμα νεκροταφείου και από όπου προήλθε μια επιγραφή που αναφέρει το δήμο των Περγασιδών.

Οδός Σενέκα

Σε αρκετή απόσταση στα ανατολικά του οικοδομικού συνόλου των ιερών του Διονύσου και της Αφροδίτης στην οδό Θηβαΐδος κοντά στην οδό Σενέκα, ανασκάφηκε μια υστερορρωμαϊκή αγροικία, προσανατολισμένη Β.-Ν., διαστ. 23 μ. (Α.-Δ.)×24 μ. (Β.-Ν.), με ορθογώνια κεντρική αυλή και έξι δωμάτια κατανεμημένα στις τρεις πλευρές της: την ανατολική, τη δυτική και τη βόρεια (Εικ. 171). Στην τέταρτη πλευρά της, τη νότια, ανοιγόταν μια μακρά στοά και σε μικρή απόσταση από αυτήν αποκαλύφθηκε ο τοίχος ενός εξωτερικού περιβόλου. Πρόσβαση στην κεντρική αυλή, ένα μέρος της οποίας φαίνεται ότι ήταν στεγασμένο, όπως φαίνεται από τις πολλές κεραμίδες οροφής που βρέθηκαν πεσμένες στο εσωτερικό της, έδινε ένας διάδρομος στο νοτιοανατολικό άκρο του σπιτιού. Στο σύνολό τους οι τοίχοι της αγροικίας, μέσου πλάτους 0,50 μ., ήταν δομημένοι με αργούς λίθους σε τρεις σειρές, με εμβόλιμες κεραμίδες. Σώζονταν σε ύψος 4-5 σειρών λίθων. Στην ανατολική πτέρυγα υπήρχαν τρία δωμάτια (Δ1, Δ2, Δ3). Το δωμάτιο 1 είχε εσωτερικές διαστάσεις 4×3,80 μ. και είσοδο στη νοτιοανατολική γωνία. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε ένα πολύ μεγάλο πιθάρι με πλατύ χείλος, τμήματα άλλων αποθηκευτικών αγγείων, μεγάλος αριθμός χάλκινων νομισμάτων και πολλά πήλινα υφαντικά βάρη. Το δωμάτιο 2 είχε διαστάσεις 3,90×3,50 μ. Επικοινωνούσε με το Δ1 μέσω εισόδου στο νοτιοανατολικό τοίχο. Περιείχε τμήματα αποθηκευτικών αγγείων. Κατά μήκος του βόρειου τοίχου του (εσωτερικά) σώθηκε τμήμα πήλινου αγωγού νερού. Οι εσωτερικές διαστάσεις του δωματίου 3 ήταν 3,80×4,30 μ. Η νότια πλευρά του σώθηκε πολύ αποσπασματικά. Στη βόρεια πτέρυγα (από Α.-Δ.) υπήρχαν τα δωμάτια 4 και 5. Οι διαστάσεις του δωματίου 4 ήταν 12,10×2,50 μ. Δεν σώθηκε ο βόρειος τοίχος του. Το δωμάτιο 5 είχε εσωτερικές διαστάσεις 2,80×2,50 μ. Είχε χρήση και στην

Εικ. 171. Κάτω Κηφισιά. Οδός Σενέκα. Κάτοψη της ανασκαφής.

κλασική εποχή. Ο νότιος τοίχος του πατούσε σε άλλον πρωιμότερο. Απέδωσε κεραμική της ύστερης κλασικής εποχής. Νότια του δωματίου βρέθηκε ένας αποθέτης, ακανόνιστου σχήματος, διαστ. 1,50×1,10 μ. Πιθανώς η βόρεια πτέρυγα εκτεινόταν και πιο πέρα προς Β., αλλά η έρευνά της δεν επετεύχθη λόγω του ορίου απαλλοτρίωσης του έργου στο σημείο αυτό. Η δυτική πτέρυγα σωζόταν πολύ αποσπασματικά. Είχε διαστάσεις 3,90×17 μ. Η κεντρική αυλή της οικίας είχε διαστάσεις 11,50 μ. (Α.-Δ.)×16,20 μ. (Β.-Ν.). Διάσπαρτες στο χώρο υπήρχαν πολλές κεραμίδες στέγης. Το νότιο τμήμα της καλυπτόταν από λιθοσωρούς, όπου βρέθηκε τμήμα μαρμάρινης επιγραφής. Στο ανατολικό τμήμα της αποκαλύφθηκε αβαθής αποθέτης, διαμ. 0,87 και βάθ. 0,34 μ., που περιείχε τμήματα αγγείων ρωμαϊκής εποχής. Τμήματα πήλινων υδρευτικών και αποχετευτικών

Εικ. 172. Κάτω Κηφισιά. Οδός Σενέκα. Μαρμάρινος «όρος» στα νοτιοδυτικά της ρωμαϊκής οικίας.

αγωγών βρέθηκαν στη βορειοδυτική γωνία της αγροικίας. Τα κομμάτια αγγείων των κλασικών χρόνων, αλλά και παλαιότερα της νεολιθικής εποχής, που βρέθηκαν σε δωμάτιο της βόρειας πτέρυγας και στο χώρο δυτικά της οικίας αποδεικνύουν τη διαχρονική κατοίκηση του χώρου. Κοντά στο νότιο περίβολο βρέθηκε τμήμα ενός μαρμάρινου «όρου», του 4ου αι. π.Χ. (Εικ. 172). Ο «ὅρος» αποτελούσε όρο πώλησης κτήματος (χωρίου), με δικαίωμα ανάκλησης (*πεπραμένου ἐπὶ λύσει*). Αναφέρεται ως δικαιούχος ο Ανδρομένης από το δήμο των Παιονιδών και το ποσό των XXXX δραχμών.

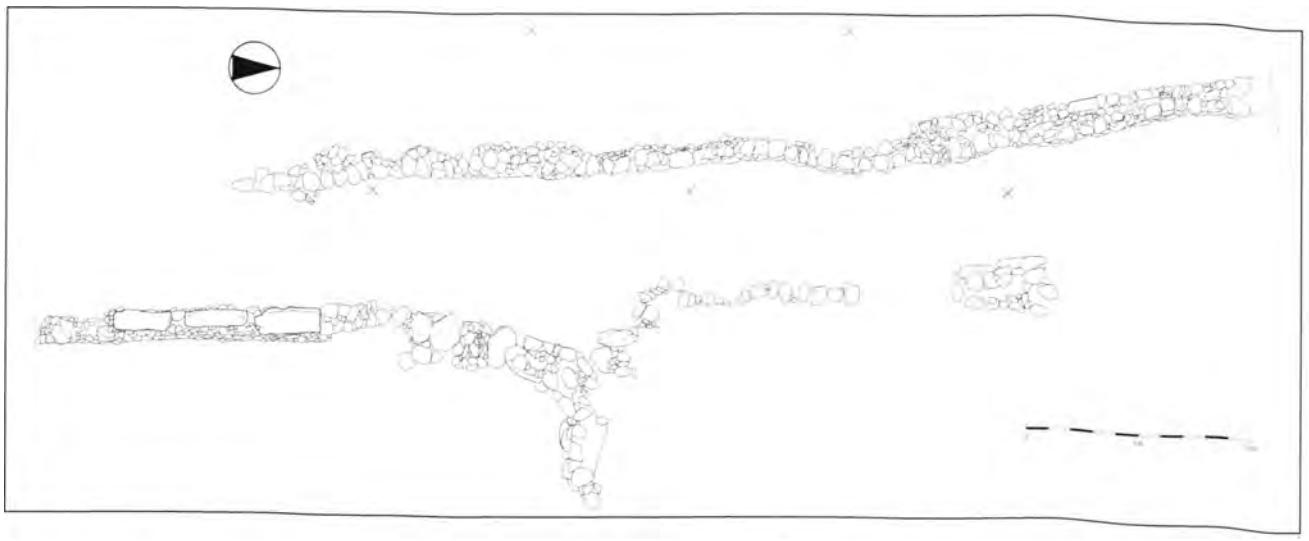
Αχαρνές

Μονομάτι. Οδός Μονοματίου (Εικ. 173, 176)

Μεταξύ των οδών Μονοματίου και Τατοΐου στις Αχαρνές, σε απόσταση περίπου 1 χλμ. βόρεια των ιερών της οδού Θηβαΐδος, ερευνήθηκε κατά τη διάνοιξη του έργου, σε βάθος 1,03-1,68 μ., τμήμα ενός αρχαίου δρόμου με δύο τουλάχιστον χρονολογικές φάσεις χρήσης, μία ύστερων αρχαϊκών-πρώιμων κλασικών και μία ρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 174). Ο δρόμος είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και παρακολουθήθηκε σε μήκος 27 μ. Η συνέχειά του προς Β. δεν ερευνήθηκε αφού ήταν έξω από την απαλλοτριωμένη για το έργο έκταση. Το μέσο πλάτος του ήταν 3 μ. περίπου. Οι αναλημματικοί του τοίχοι ήταν κτισμένοι στην πρώτη χρονολογική φάση των ύστερων αρχαϊκών και πρώιμων κλασικών χρόνων, με μεγάλη επιμέλεια, με μεγάλους και μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους σε δύο σειρές και εμβόλιμους μικρότερους και με διπλή σειρά αργών λίθων και μεγάλους ογκόλιθους στις άκρες στη δεύτερη φάση των ρωμαϊκών χρόνων. Τα κενά ανάμεσα στους ογκόλιθους είχαν συμπληρωθεί με αργολιθοδομή (Εικ. 175). Το ανατολικό ανάλημμα της α΄ χρονολογικής φάσης διατηρούνταν σε ύψος τεσσάρων έως πέντε δόμων και είχε πλάτος 0,50 μ. Διατηρούνταν σε πολύ καλή κατάσταση στο νότιο τμήμα του, ενώ στο βόρειο ήταν αρκετά κατεστραμμένο. Το δυτικό ανάλημμα ήταν κτισμένο με τον ίδιο τρόπο με το ανατολικό, είχε μεγαλύτερο πλάτος, 0,93 μ. και διατηρήθηκε σε μήκος 23,10 μ. Το οδόστρωμα των κλασικών χρόνων είχε μέσο πάχος 0,14 μ. και το αποτελούσαν πατημένο χώμα αναμεμιγμένο με λίθους και κεραμίδια. Απέδωσε κεραμική αρχαϊκών και πρώιμων κλασικών χρόνων. Στο βορειοανατολικό τμήμα του, κατά μήκος της δυτικής πλευράς του ανατολικού αναλήμματος, αποκαλύφθηκε τμήμα αγωγού. Αξιομνημόνευτη ήταν η εύρεση των θεμελίων μιας ημικυκλικής αψιδωτής κατασκευής, που προσαρτήθηκε στο ανατολικό ανάλημμα της οδού. Είχε κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., μήκος 6,80 και ακτίνα 1,45 μ. και διαφορετική τοιχοποιία από το ανατολικό ανάλημμα. Βάθος 0,74-0,99 μ. Ήταν κτισμένη με στρώσεις επίπεδων (πλακωτών) λίθων σε τρεις σειρές, που εναλλάσσονταν με στρώσεις μικρών αργών λίθων. Μια πιθανή ερμηνεία της κατασκευής είναι ότι αποτελούσε ημικυκλικό βάθρο επιτύμβιου μνημείου. Το ανατολικό ανάλημμα της β΄ χρονολογικής φάσης (το ρωμαϊκό) είχε πατήσει πάνω στο παλαιότερο ανάλημμα αλλά εξείχε από αυτό κατά 0,20 μ. στη δυτική πλευρά. Ήταν κτισμένο με διπλή σειρά λίθων πάνω στους οποίους, στο νότιο άκρο, είχαν τοποθετηθεί τρεις κροκαλοπαγείς ορθογώνιοι ογκόλιθοι, μήκ. 1,33, πλ. 0,50 και ύψ. 0,58 μ. Απείχαν μεταξύ τους 0,30 μ. και ανάμεσά τους υπήρχαν κενά, που είχαν πληρωθεί με αργές μικρές πέτρες. Το οδόστρωμα των ρωμαϊκών χρόνων είχε πάχος 0,06 μ., βρέθηκε σε βάθος 0,65-0,71 μ. και το αποτελούσαν επίσης πατημένο χώμα, μικροί αργοί λίθοι και κεραμίδια. Απέδωσε κεραμική ρωμαϊκών χρόνων. Η αρχαία οδός πιθανότατα ήταν η οδός επικοινωνίας ή μία διακλάδωσή της, μεταξύ του δήμου της Δεκέλειας και του δήμου της Άνω και Κάτω Περγασής.

Ανατολικά του αρχαίου δρόμου βρέθηκε ένας επιμήκης τοίχος, με κατεύθυνση Β.-Ν., συνολ. μήκ. 13,20 και πλ. 0,50 μ. Το βόρειο τμήμα του σώθηκε σε ύψος 4-5 στρώσεων αργών λίθων. Άλλος επιμήκης αποσπασματικά σωζόμενος τοίχος, μήκ. 0,30, πλ. 0,48, με κατεύθυνση Α.-Δ., πολύ διαταραγμένος, που απέδωσε ρωμαϊκά κυρίως όστρακα, ίσως αποτελούσε το νότιο ανάλημμα αρχαίου κατεστραμμένου δρόμου, καθώς στα βόρειά του και σε απόσταση 2,30 μ. βρέθηκε τμήμα άλλου παράλληλου τοίχου, αποτελούμενο από αργούς λίθους και έναν ογκόλιθο.

Ανατολικότερα των τοίχων βρέθηκε μια ταφή σε πιθαμφορέα και τμήμα αύλακας προσφορών, που απέδωσαν ελάχιστα όστρακα αρχαϊκών χρόνων. Στην ίδια περιοχή, ανατολικά της αρχαίας οδού, ανασκάφηκε μια δίχωρη νεολιθική οικία, ορθογώνιας κάτοψης. Είχε προσανατολισμό Β.-Ν. Σώθηκε ο νότιος τοίχος της και τμήμα του δυτικού, καθώς και τμήμα του μεσότοιχου που τη διαιρούσε σε δύο χώρους. Οι τοίχοι της ήταν κτισμένοι με διπλή σειρά αργών λίθων και διατηρήθηκαν σε ύψος μόνον ενός δόμου. Βάθος 0,31-0,56 μ. Οι εσωτερικές διαστάσεις του ανατολικού χώρου ήταν 0,84×1 μ. και του δυτικού 3,84×1,57 μ. Στο βορειοανατολικό τμήμα του ανατολικού χώρου της οικίας σώθηκε τμήμα λιθόστρωτου δαπέδου.

Εικ. 173. Αχαρνές. Μονομάτι. Οδός Μονοματίου. Κάτοψη του αρχαίου δρόμου.

Εικ. 174. Αχαρνές. Μονομάτι. Οδός Μονοματίου. Αρχαίος δρόμος (από Β.).

Εικ. 175. Αχαρνές. Μονομάτι. Οδός Μονοματίου. Ανατολική όψη του ανατολικού αναλήμματος του αρχαίου δρόμου (από Α.).

Στα δυτικά της οδού Μονοματίου, ανασκάφηκε μια μικρή αγροτική οικία (Εικ. 176-177), πολύ σημαντική για τη μορφή των κατοικιών της περιοχής στους κλασικούς χρόνους, εξαιτίας των ελάχιστων οικιστικών καταλοίπων που μας διασώθηκαν στις Αχαρνές και τους γειτονικούς τους δήμους. Χρονολογήθηκε στους πρώιμους-ύστερους κλασικούς χρόνους και είχε δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις, που ανήκαν στον 5ο και στον 4ο αι. π.Χ. Στην πρώτη ανήκε ένα ελλειψοειδές κτίσμα, διαμ. 4,50 μ., που οριζόταν περιμετρικά από έναν τοίχο κτισμένο με μικρές, αργές πέτρες, σε διπλή σειρά. Πλάτος τοίχου 0,40 μ. Σώθηκε σε ύψος πέντε έως εννέα δόμων. Βάθος 1,70-2,45 μ. από το δρόμο. Το κτίσμα χωριζόταν σε δύο μέρη με τοίχο, με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., πλ. 0,55 μ. Το βάθος του τοίχου αυτού ήταν 2,04-2,74 μ. και φαινόταν πρωιμότερος του ελλειψοειδούς κτίσματος. Έσωζε 2-5 σειρές λίθων. Το ελλειψοειδές κτίσμα απέδωσε χρηστική κεραμική των πρώιμων κλασικών χρόνων, λυχνάρια και κόκκαλα ζώων (αιγοειδών και βοοειδών). Η χρήση του ήταν πιθανότατα αποθηκευτική ή εργαστηριακή. Πάνω από το ελλειψοειδές κτίσμα είχε κτιστεί ένα δωμάτιο, εσωτ. διαστ. 3,70 (Α.-Δ.)×3,30 μ. (Β.-Ν.). Οι τοίχοι του ήταν κτισμένοι με διπλή σειρά αργών λί-

Εικ. 176. Αχαρνές. Μονομάτι. Οδός Μονοματίου (στα δυτικά της). Κάτοψη της ανασκαφής.

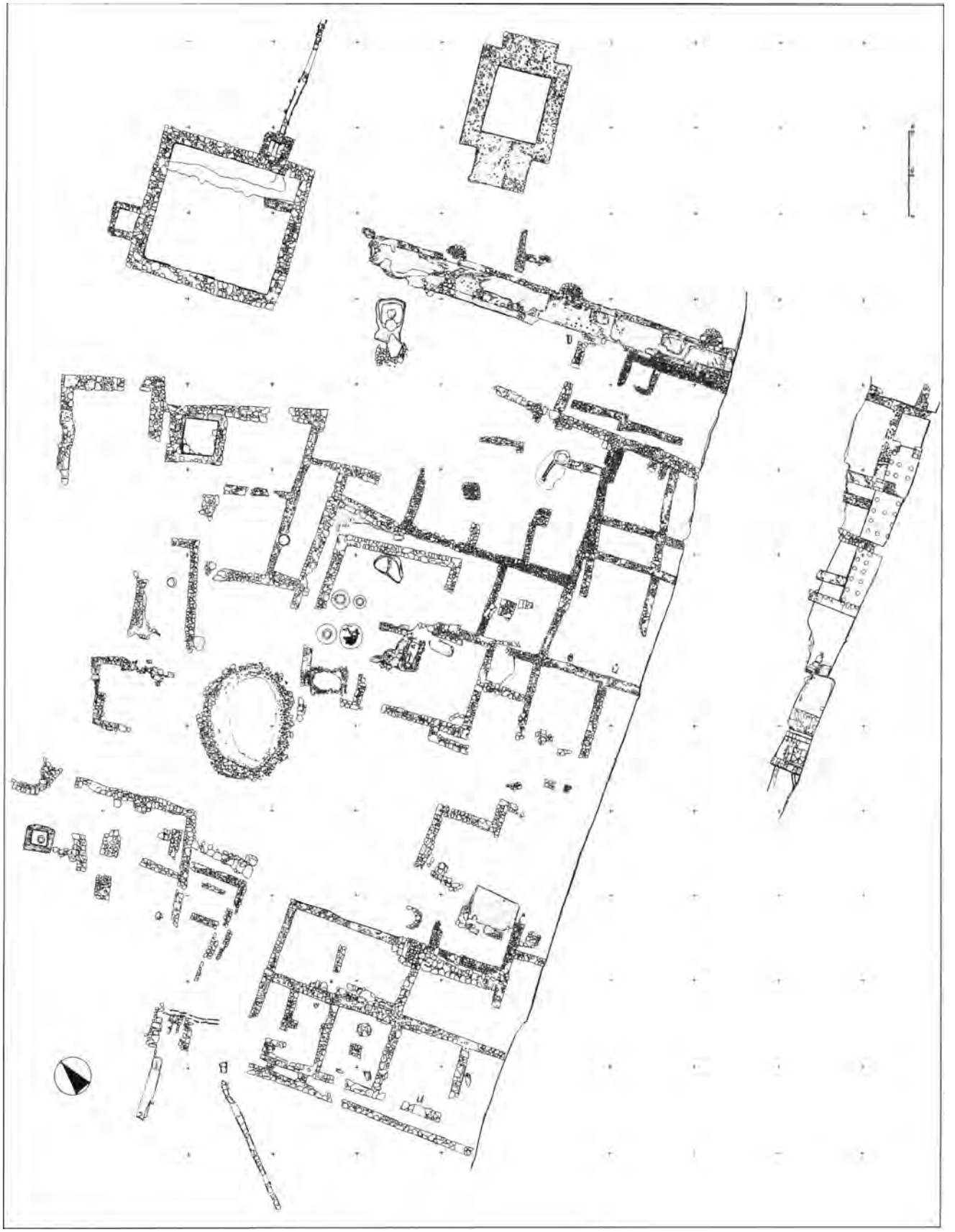

Εικ. 177. Αχαρνές. Μονομάτι. Οδός Μονοματίου (στα δυτικά της). Κλασική οικία (από ΒΔ.).

θων, μεγάλου και μεσαίου μεγέθους με εμβόλιμους μικρότερους. Είχαν μέσο πλάτος 0,50 μ. και σώζονταν σε ύψος 2-4 σειρών. Ο τοίχος που αποτελούσε το ανατολικό του όριο σώθηκε αποσπασματικά. Η είσοδος του δωματίου, πλ. 0,96 μ., σχηματιζόταν στα δυτικά, μεταξύ παραστάδων, που τις αποτελούσαν μεγάλες πλάκες τοποθετημένες κάθετα. Στα δυτικά του δωματίου αποκαλύφθηκε μεγάλος αύλειος χώρος που περικλειόταν από περίβολο. Το δυτικό τοίχο του αποτελούσε η προέκταση του δυτικού τοίχου της οικίας κατά 5 μ. και το νότιο ένας κάθετος προς αυτόν τοίχος, με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 6 μ. Στην ίδια οικοδομική φάση ανήκαν σπαράγματα τοίχων στα νότια και στα βόρεια της οικίας, που όμως δεν φαίνεται να είχαν οργανική σχέση με αυτήν. Η κεραμική από το εσωτερικό του σπιτιού ήταν χρηστική οικιακή. Βρέθηκαν επίσης πολλά λυχνάρια.

Οδός Ορτανσίας και Πασχαλιάς

Ανάμεσα στις οδούς Πασχαλιάς και Ορτανσίας ερευνήθηκε ένα πολύ εκτεταμένο οικοδομικό συγκρότημα μιας μεγάλης και πλούσιας ρωμαϊκής αγροικίας (Εικ. 178-179), με εγκατάσταση βαλανείου (λουτρού) και αλλεπάλληλες οικοδομικές φάσεις χρήσης, που χρονολογήθηκαν από τους πρώιμους έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Ο ακριβής αριθμός των χρονολογικών φάσεων ήταν αρκετά δύσκολο να καθοριστεί, αφού οι προσθήκες, οι επεκτάσεις, οι μετασκευές και επισκευές του κτιρίου ήταν συνεχείς, γύρω από μια κεντρική ανοικτή αυλή, μεταξύ της δυτικής και ανατολικής πτέρυγας της αγροικίας. Διακρίθηκαν πέντε φάσεις. Η αγροικία αποτελούσε μια μεγάλη οικιστική εγκατάσταση (κάλυπτε μια έκταση 120×60 μ. περίπου), που ήλεγχε μεγάλα ιδιωτικά κτήματα, όπως συνηθιζόταν κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, με δική της παραγωγή, κεραμικά εργαστήρια με κεραμικό κλίβανο – που εντοπίστηκε στην ανατολική πτέρυγα – αποθηκευτικούς χώρους, εγκαταστάσεις παραγωγής μελιού, όπως δείχνουν τα κομμάτια και τα πώματα από κυψέλες, υποστατικά και οικόσιτα ζώα. Ένα από αυτά, ίσως ένα μικρό βοοειδές βρέθηκε μέσα σε ένα από τα μεγάλα πιθάρια της δυτικής πτέρυγας της οικίας. Στην αυλή ανασκάφηκε ένας ελλειψοειδής κοπρώνας, που ανήκε στην τελευταία φάση του κτιρίου. Τμήμα λουτρού (βαλανείου) με αίθουσες με υπόκαυστα για ατμόλουτρα και αίθουσες για χλιαρά και κρύα λουτρά αποκαλύφθηκαν στο νοτιοανατολικό τμήμα της αγροικίας. Τροφοδοτούνταν με νερό πιθανότατα από το Αδριάνειο Υδραγωγείο, που περνούσε στα βορειοδυτικά της οικίας, μέσω ενός μεγάλου αγωγού τροφοδοσίας. Το νερό διοχετευόταν σε μεγάλες δεξαμενές με υδραυλικό κονίαμα. Ο αγωγός, πλ. 1,20 μ., διέσχιζε κατά πλάτος την ανατολική πτέρυγα της αγροικίας, με κατεύθυνση Β.-Ν. Κατέληγε στα βόρεια σε μια μεγάλη ορθογώνια δεξαμενή, εσωτ. διαστ. 3×3 μ., με ψηφιδωτό δάπεδο από κεραμικές ψηφίδες (opus spicatum) και μικρή δεξαμενή υπερχείλισης. Πολλές άλλες δεξαμενές, αρκετές με πλακόστρωση με μεγάλες ορθογώνιες κεραμίδες και υδραυλικό κονίαμα βρέθηκαν σε όλη την έκταση του κτιρίου. Μία είσοδος της οικίας βρέθηκε στη δυτική πλευρά, που οδηγούσε στην υπαίθρια αυλή μέσω ενός διαδρόμου που μπορεί να χαρακτηριστεί πλατύς (1,50 μ.). Αρκετοί πήλινοι αγωγοί αποχέτευσης και ύδρευσης βρέθηκαν έξω από τη δυτική πλευρά του σπιτιού (πεισόχημοι ή κτισμένοι με ημικυκλικές κεραμίδες). Στο ανατολικό τμήμα του σπιτιού υπήρχε αυλή με στεγασμένη στοά σε σχήμα Γ, στη δυτική και στη νότια πλευρά της, που στηριζόταν σε τετράγωνους πεσσούς, που αργότερα φαίνεται ότι καταργήθηκε. Στα ανατολικά του σπιτιού μια ισχυρή τετράγωνη κατασκευή, διαστ. 3×3 μ., με δύο κρηπί-

Εικ. 178. Αχαρνές. Μονομάτι. Οδός Ορτανσίας και Πασχαλιάς. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 179. Αχαρνές. Μονομάτι. Οδός Ορτανσίας και Πασχαλιάς. Αεροφωτογραφία της ανασκαφής.

Εικ. 180. Αχαρνές. Μονομάτι. Οδός Ορτανσίας και Πασχαλιάς. Τμήμα ανάγλυφου πήλινου πλακιδίου με παράσταση κεφαλής Ερμή.

Εικ. 181. Αχαρνές. Μονομάτι. Οδός Ορτανσίας και Πασχαλιάς. Χάλκινο ρωμαϊκό νόμισμα.

δες ορθογώνιου σχήματος στην ανατολική και δυτική πλευρά της και τοίχους πλ. 1 μ., θα ήταν πιθανότατα πύργος για τη φρουρά της αγροικίας, καθώς αυτή ήταν απομονωμένη και εκτεθειμένη σε κάθε λογής κινδύνους. Ο χώρος εγκαταλείφθηκε κατά τον 4ο αι. μ.Χ., και χρησιμοποιήθηκε ξανά κατά τους υστερορρωμαϊκούς-παλαιοχριστιανικούς χώρους ως παιδικό νεκροταφείο. Οι ταφές είχαν γίνει μέσα σε αγγεία και σε κεραμοσκεπείς τάφους, που εντοπίστηκαν στο νοτιοδυτικό τμήμα της αγροικίας. Σε ένα τάφο βρέθηκε μια μαρμάρινη επιγραφή με τη φράση *παιδὶ ἥρῶι*. Τα σημαντικότερα κινητά ευρήματα που προήλθαν από τη ρωμαϊκή αγροικία ήταν χρηστικά αγγεία, λυχνάρια, μαρμάρινο σταθμίο, τμήμα ανάγλυφου πλακιδίου με κεφάλι πήλινου ειδωλίου του θεού Ερμή (Εικ. 180), αρκετά χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων (Εικ. 181) και μια επιγραφή σε ακέφαλη ερμαϊκή στήλη του 1ου-2ου αι. μ.Χ. (Εικ. 182), που βρέθηκε σε β΄ χρήση σε ένα από τα εσωτερικά δωμάτια στο κέντρο του σπιτιού. Η επιγραφή αναφέρει τον αρχαίο δήμο των Περγασιδών και έναν δημότη Περγασίδη, σε σχέση με την οφειλή κάποιου τεχνικού υδραυλικού μηχανισμού (*οὐδὲν ὀφειλομένου δὲ τῆς περιάκτου*). Η εύρεση της επιγραφής, που θα είχε μεταφερθεί από κάποιον γειτονικό χώρο της αγροικίας, αλλά και το περιεχόμενό της, που όπως φαίνεται πρέπει να σχετιζόταν με τη μηχανική δυνατότητα άρδευσης των αγρών που υπήρχαν γύρω από τη ρωμαϊκή εγκατάσταση, ενισχύει την υπόθεση της ταύτισης της θέσης της αγροικίας με τον αρχαίο δήμο της «ὕπερθεν» Περγασής. Στους τοίχους της αγροικίας χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό μια επιγραφή, του 4ου αι. π.Χ., που αποτελούσε «ὅρο ἐνναίας» του Αχαρνικού Οχετού (Εικ. 183). Οι μαρμάρινες αυτές πλάκες που περιείχαν τις έγγραφες συμφωνίες μεταξύ ιδιωτών και των κατασκευαστών του έργου – των κοινωνών – στήνονταν στις ιδιοκτησίες εκείνων που πλήρωναν για να περάσει ο αγωγός από τα κτήματά τους, με σκοπό την άρδευσή τους. Η εύρεση της επιγραφής επιβεβαίωσε την ταύ-

Εικ. 182. Αχαρνές. Μονομάτι. Οδός Ορτανσίας και Πασχαλιάς. Ερμαϊκή ακέφαλη στήλη του δήμου των Περγασιδών (1ος-2ος αι. μ.Χ.), εντοιχισμένη σε β΄ χρήση σε τοίχο της αγροικίας.

Εικ. 183. Αχαρνές. Μονομάτι. Οδός Ορτανσίας και Πασχαλιάς. Τμήμα «ἐνναίας» του Αχαρνικού Οχετού (4ος αι. π.Χ.) εντοιχισμένο σε τοίχο της αγροικίας.

τιση ενός μικρού τμήματος αγωγού που είχε βρεθεί στο νοτιοδυτικό τμήμα του χώρου, σε μεγάλο βάθος (8 μ.) κάτω από την αγροικία, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., με τον Αχαρνικό Οχετό. Είχε ελλειψοειδή τομή και ήταν κατασκευασμένος με ημικυκλικές κεραμίδες. Η επιγραφή και ο αγωγός αποτελούν τις πρώτες βέβαιες μαρτυρίες για τη διέλευση του Αχαρνικού Οχετού από το δήμο της (ὕπερθεν) Περγασής.

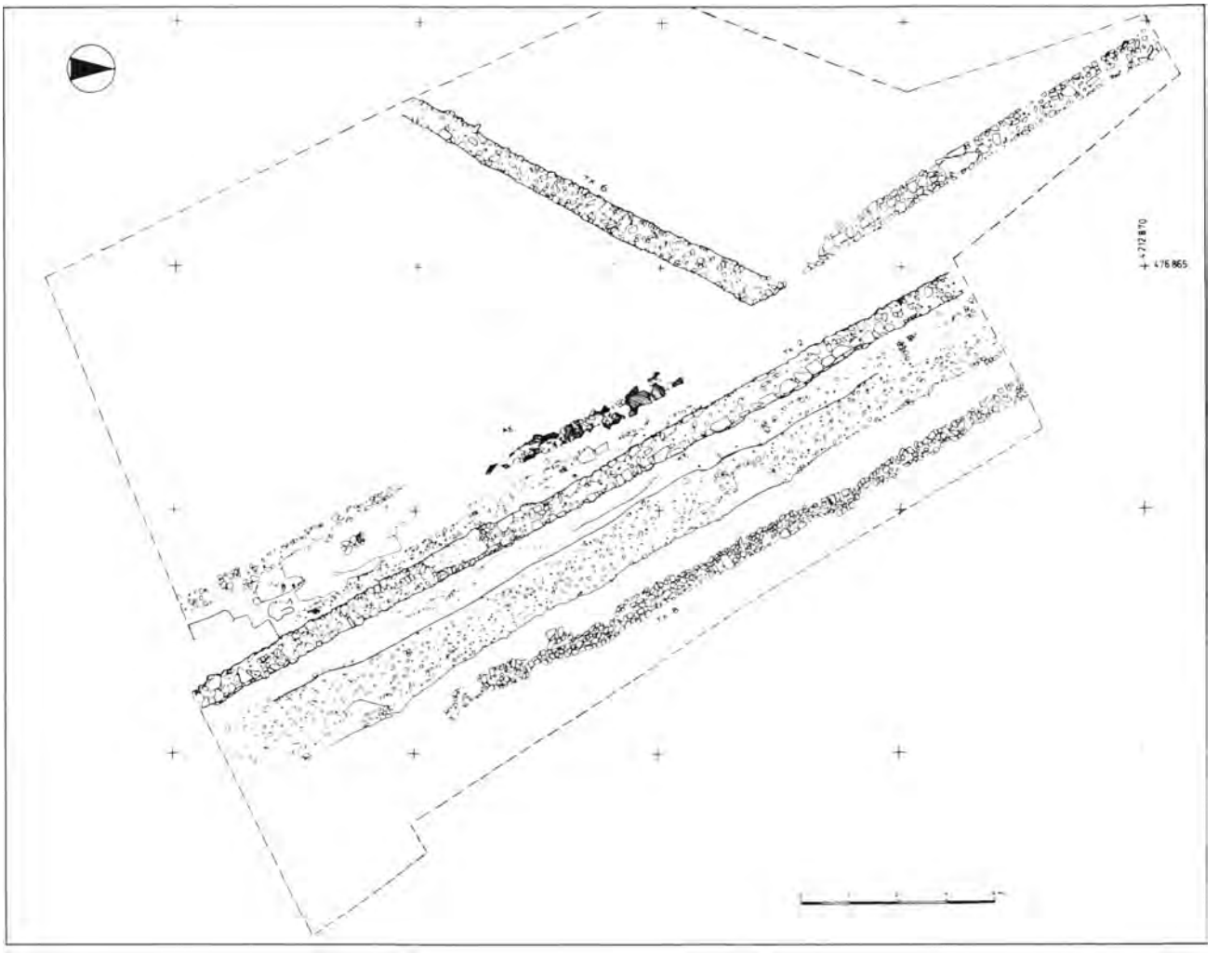
Εικ. 184. Αχαρνές. Μονομάτι. Οδός Ορτανσίας και Πασχαλιάς. Ερυθρόμορφος κρατήρας από το νεκροταφείο του δήμου, έξω από τη βορειοδυτική γωνία της αγροικίας.

Από τις επιχώσεις κάτω από τη ρωμαϊκή αγροικία προήλθε καλή κεραμική κλασικών χρόνων.

Στο εσωτερικό ενός τοίχου-περιβόλου, που όριζε πιθανότατα χώρο νεκροταφείου, στα βορειοδυτικά της αγροικίας, από τον τάφο ενός νικητή πεντάθλου, προήλθε σε κομμάτια ένας κιονωτός κρατήρας, των αρχών του 5ου αι. π.Χ., με παράσταση στην κύρια πλευρά, ενός νικητή, ακοντιστή σε αγώνα, τη στιγμή της βράβευσής του με ταινίες από μία πτερωτή και μία άπτερο Νίκη (Εικ. 184). Την ύπαρξη του νεκροταφείου απέδειξαν περαιτέρω οι μαρμάρινες λήκυθοι και τα κομμάτια επιτύμβιων στηλών, που ήταν εντοιχισμένα, σε β΄ χρήση, στους τοίχους της αγροικίας.

Χαραυγή. Οδός Ιππίου. Ανασκαφές Προαστιακού Σιδηροδρόμου. Σιδηροδρομικό κέντρο Αχαρνών (Σ.Κ.Α.)

Ερευνήθηκε η προς ΒΔ. συνέχεια του αρχαίου δρόμου, που είχε ανασκαφεί στα πλαίσια του έργου της Αττικής οδού στην οδό Ιππίου (Εικ. 185) (για την ανασκαφή του 2001, βλ. παραπάνω, σ. 389-392). Το τμήμα αυτό της οδού ακολουθούσε ευθεία πορεία με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Τα αναλήμματα και τα οδοστρώματα του αρχαίου δρόμου ήταν ιδιαίτερα κατεστραμμένα στο σημείο αυτό. Το πλάτος της οδού και τα οδοστρώματά της αντιστοιχούσαν στα οδοστρώματα του κυρίως τμήματος της αρχαίας οδού που είχε ανασκαφεί στα πλαίσια κατασκευής της Αττικής οδού κατά το 2001 και 2002. Η συνέχειά του παρακολουθήθηκε και στα νοτιοανατολικά της Αττικής οδού, όπου κατά τη διάνοιξη σήραγγας της ΕΡΓΟΣΕ ανασκάφηκε τμήμα της, μήκ. 48 μ. Το πλάτος του απολλοτριωμένου χώρου που ερευνήθηκε στα πλαίσια του έργου ήταν 25 μ. (Α.-Δ.). Η διατήρηση του δρόμου, που ανασκάφηκε σε μήκος 19 μ. στο σημείο αυτό, ήταν αρκετά καλή. Ιδιαίτερα καλά διατηρήθηκε το δυ-

Εικ. 185. Αχαρνές. Χαραυγή. Οδός Ιππίου. Σ.Κ.Α. Κάτοψη της ανασκαφής.

τικό ανάλημμα του δρόμου, πλ. 0,50 και ύψ. 0,40-0,60 μ., ενώ το ανατολικό ήταν περισσότερο κατεστραμμένο (Εικ. 186). Διαπιστώθηκε κι εδώ η σύμπτωση των οδοστρωμάτων όλων των ανεσκαμμένων τμημάτων της οδού, δηλαδή δύο κλασικών χρόνων, δύο ελληνιστικών, δύο ρωμαϊκών και ενός συγχρόνου. Είχαν πάχος τα δύο κλασικά 0,05 και 0,04 μ., αντίστοιχα, τα ελληνιστικά 0,04 και 0,12 μ.,το πρώτο ρωμαϊκό 0,15-0,23 μ., το δεύτερο ρωμαϊκό 0,17 μ. και το σύγχρονο 0,15 μ. (Εικ. 187). Στους ελληνιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους ο δρόμος στερούνταν αναλημματικών τοίχων, διατηρούσε όμως την ίδια πορεία, από ΒΔ. προς ΝΑ. Σε χώρο στα δυτικά του δυτικού αναλήμματος βρέθηκαν δύο τοίχοι, σύγχρονοι με τα κλασικά οδοστρώματα που γώνιαζαν μεταξύ τους, ο ένας με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., παράλληλος με το δυτικό ανάλημμα και ο άλλος με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. (Εικ. 188). Και οι δύο τοίχοι είχαν πλάτος 0,50 μ. και ήταν κτισμένοι με αργολιθοδομή. Παρακολουθήθηκαν σε μήκος 9,50 και 8,50 μ. αντίστοιχα. Πρόκειται πιθανώς για όρια κτημάτων (αμασιές) ή για τοίχους αντιστήριξης των χωμάτων της γύρω περιοχής με τη δημιουργία πρανών. Στο μέσον περίπου του δυτικού αναλήμματος και σε απόσταση 0,60 μ. παράλληλα με αυτό και 1 μ. βαθύτερα, ανασκάφηκε τμήμα πήλινου αγωγού ύδρευσης, που ήταν κατασκευασμένος με καμπύλες κεραμίδες, πλ. 0,20-0,25 μ. Στο σημείο ένωσης των αρμών των κεραμίδων υπήρχαν τοποθετημένοι αργοί λίθοι για προστασία. Το μήκος του αγωγού που ανασκάφηκε ήταν 2,30 μ.

Η ανασκαφή απέδωσε λιγοστά κινητά ευρήματα, κυρίως όστρακα από χρηστικά αγγεία και λίγα από ταφικά, όπως η βάση μιας ληκύθου κλασικών χρόνων και ένα μικκύλο σκυφοειδές αγγείο. Περισυλλέχθηκαν επίσης πολλές κεραμίδες οροφής.

Εικ. 186. Αχαρνές. Χαραυγή. Οδός Ιππίου. Σ.Κ.Α. Τμήμα του αρχαίου δρόμου (νότια συνέχεια) και το κατεστραμμένο ανατολικό ανάλημμα (από ΒΔ.).

Εικ. 188. Αχαρνές. Χαραυγή. Οδός Ιππίου. Σ.Κ.Α. Γενική άποψη του νότιου τμήματος του αρχαίου δρόμου και η γωνία των ορίων των ιδιωτικών κτημάτων (αμασιές) (από Ν.).

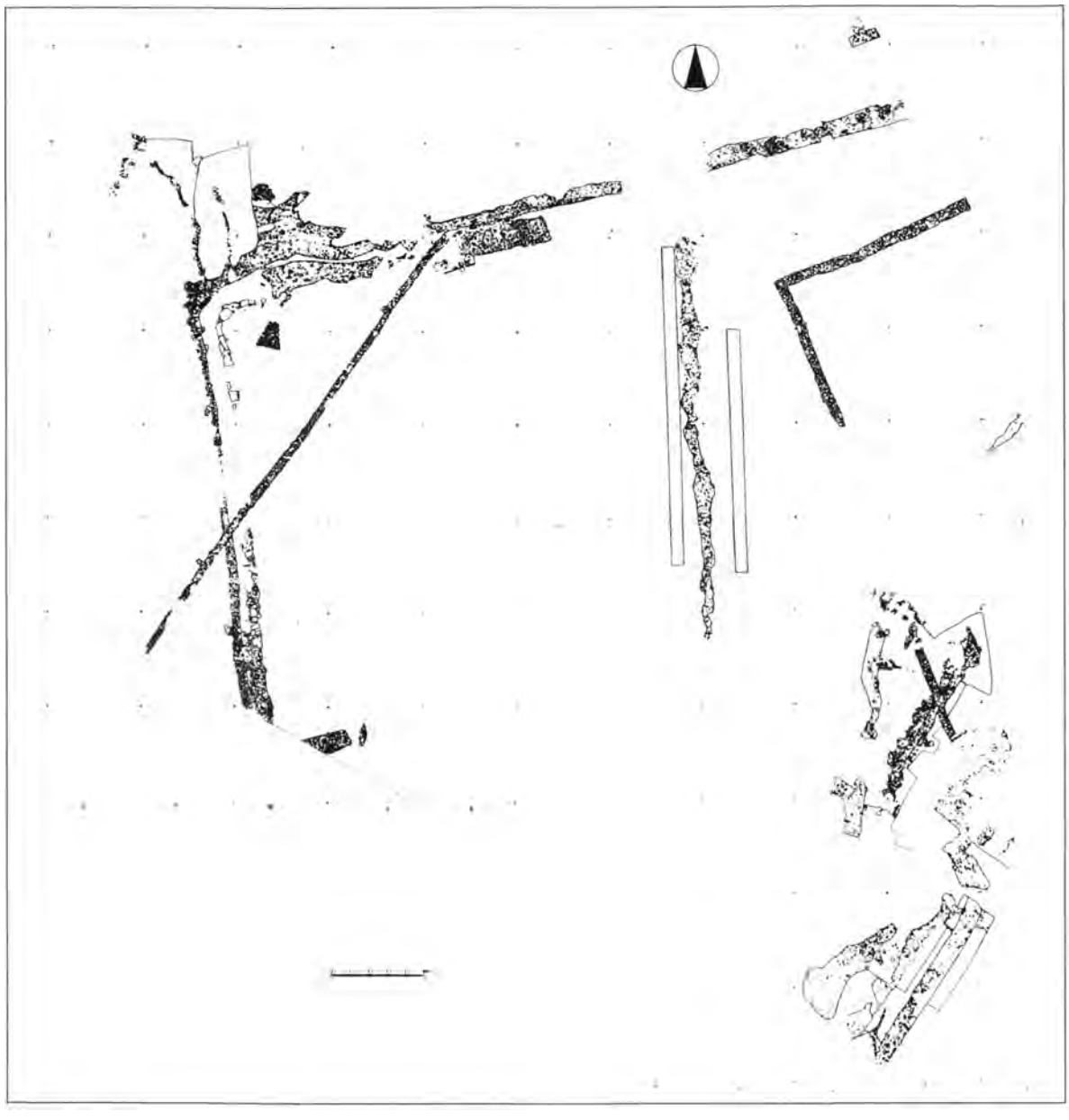

Εικ. 187. Αχαρνές. Χαραυγή. Οδός Ιππίου. Σ.Κ.Α. Στρωματογραφία των οδοστρωμάτων της αρχαίας οδού (από ΝΔ.).

Οδός Δημοκρατίας. Παλαιό Τελωνείο. Σιδηροδρομικό Κέντρο Αχαρνών (Τεχνικό Έργο 5, Σ.Κ.Α.) (Εικ. 189)

Σε περιοχή στα βόρεια-βορειοανατολικά του Τελωνείου, κατά την κατασκευή του τεχνικού έργου (Τ5) του Σ.Κ.Α., εντοπίστηκαν σποραδικοί τοίχοι, που χρονολογήθηκαν στους κλασικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Οι τοίχοι, 11 συνολικά, ήταν κτισμένοι με αργολιθοδομή και θα πρέπει να αποτελούσαν όρια κτημάτων (αμασιές) ή να ήταν αναλημματικοί τοίχοι που κρατούσαν τα χώματα για καλλιέργειες. Ήταν αρκετά επιμήκεις και μερικοί τέμνονταν ανά δύο. Ο ΤΧ1 είχε κατεύθυνση Β.-Ν., πλάτος 0,55 μ. και σωζ. μήκος 13,60 μ. Ο ΤΧ2, που γώνιαζε με το βόρειο τμήμα του ΤΧ1, είχε κατεύθυνση Α.-Δ., πλ. 0,75 μ. και σώθηκε σε μήκος 11,20 μ. (Εικ. 190). Ο ΤΧ3 που συνεχίζεται ως ΤΧ10 όριζε το χώρο από τα βόρεια και είχε κατεύθυνση Α.-Δ., μήκος 22 και πλάτος 0,60 μ. Από τα όστρακα που περισυλλέχθηκαν κατά τον καθαρισμό του χρονολογήθηκε στους κλασικούς χρόνους. Ο ΤΧ4 με κατεύθυνση Β.-Ν., είχε σωζ. μήκος 5 και πλάτος 0,50 μ., ο ΤΧ5 με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., είχε πλάτος 0,50 και σωζ. μήκος 4,90 μ., ο ΤΧ6 είχε όμοια κατεύθυνση, πλάτος 0,80 και σωζ. μήκος 9,85 μ., και ο ΤΧ7 είχε κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., πλάτος 0,80 και διατηρήθηκε σε μήκος μόλις 1,15 μ. Δυτικά το χώρο έκλεινε ο ΤΧ 11, με κατεύθυνση Β.-Ν., που διατηρήθηκε σε μήκος 23 και είχε πλάτος 0,50 μ. Χρονολογήθηκε στους κλασικούς χρόνους. Μόνον ο ένας από τους τοίχους, ο ΤΧ9 χρονολογήθηκε με βεβαιότητα στους ρωμαϊκούς χρόνους (Εικ. 191). Είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., πλάτος 0,45 και σωζ. μήκος 27,60 μ. και έτεμνε λοξά τον ΤΧ11. Λίθινες κατασκευές (Εικ. 192) και λιθοσωροί καταλαμβάνουν το βόρειο τμήμα του χώρου με κατεύθυνση προς το Τελωνείο (Α.-Δ.). Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε.

Στα νοτιοανατολικά των τοίχων εντοπίστηκαν αμμουδερά στρώματα επιχώσεων που περιείχαν όστρακα της τελικής νεολιθικής περιόδου και λεπίδες οψιανού. Ερευνήθηκαν δύο τοί-

Εικ. 189. Αχαρνές. Οδός Δημοκρατίας. Παλαιό Τελωνείο. Σ.Κ.Α. Κάτοψη της ανασκαφής.

χοι, οι Τ1 και Τ2, που γώνιαζαν μεταξύ τους, ο ένας (Τ1) με κατεύθυνση Β.-Ν., σωζ. μήκος 2,70 και πλάτος 0,40 μ., που γώνιαζε στο νότιο άκρο του με τον άλλο (Τ2), με κατεύθυνση Α.-Δ., μήκος 2 και πλάτος όμοιο με τον Τ1. Αποτελούσαν όπως φαίνεται τοίχους που όριζαν την κοίτη ενός ρέματος που διερχόταν στο σημείο αυτό με κατεύθυνση ΒΑ.-Ν. (Εικ. 193). Η κοίτη του ρέματος ερευνήθηκε σε μήκος 15 μ. Ένας ελλειψοειδής λάκκος (διαστ. 1,50×1,90 μ.), στη δυτική όχθη, σκαμμένος μέσα στο μαλακό βράχο (κιμηλιά), θα χρησίμευε πιθανώς ως πηγάδι για την άντληση νερού.

Χαραυγή. Οδός Μπόσδα. Σιδηροδρομικό Κέντρο Αχαρνών (Σ.Κ.Α.)

Κατά τη διάνοιξη ενός σύγχρονου αγωγού ομβρίων υδάτων στην οδό Μπόσδα, αποκαλύφθηκε ένας εγχυτρισμός, δηλαδή μια ταφή σε ένα μεγάλο οξυπύθμενο αμφορέα. Βρέθηκε σε βάθος 1,30 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα (Εικ. 194). Η ταφή ήταν παιδική και ήταν κτερισμένη με τέσσερα μελαμβαφή μικρά ακέραια αγγεία: μία πυξίδα με πώμα, μία όλπη, μια κοτυλίσκη και ένα ληκύθιο με εξηρημένη στο χρώμα του πηλού ζώνη μαιάνδρου στον ώμο.Τα αγγεία χρονολογήθηκαν στα κλασικά χρόνια (420-400 π.Χ.).

Εικ. 190. Αχαρνές. Οδός Δημοκρατίας. Παλαιό Τελωνείο. Σ.Κ.Α. Οι τοίχοι Τχ1 και Τχ2 (από Α.).

Εικ. 193. Αχαρνές. Οδός Δημοκρατίας. Παλαιό Τελωνείο. Σ.Κ.Α. Νεολιθικά κατάλοιπα τοίχων και λάκκος (από ΒΑ.).

Εικ. 191. Αχαρνές. Οδός Δημοκρατίας. Παλαιό Τελωνείο. Σ.Κ.Α. Ο τοίχος Τχ9 (από ΝΔ.).

Εικ. 194. Αχαρνές. Χαραυγή. Οδός Μπόσδα. Σ.Κ.Α. Βόρεια παρειά εκσκαφικής τομής. Η θέση του εγχυτρισμού σε πιθαμφορέα (από Ν.).

Εικ. 192. Αχαρνές. Οδός Δημοκρατίας. Παλαιό Τελωνείο. Σ.Κ.Α. Λίθινη κατασκευή και λιθοσωρός (από ΝΔ.).

2003

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αχαρνές

Αγία Άννα-Γεροβουνό. Λεωφόρος Δημοκρατίας 174 (Ο.Τ. Γ 2189, οικόπεδο αφών Κακαβούλια)

Κατά την εκσκαφή του παραπάνω οικοπέδου, στη βορειοδυτική του γωνία, ανασκάφηκε τμήμα πήλινου αγωγού νερού, ελλειψοειδούς τομής, που αποτελούσε πιθανώς συνέχεια αγωγού που είχε βρεθεί σε σωστική ανασκαφή, το 1988 στην οδό Δημοκρατίας 200, είχε την ίδια κατεύθυνση και κατασκευή και πιθανότατα ανήκε στο σύστημα του Αχαρνικού Οχετού (4ος αι.

π.Χ.). Είχε κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. με κλίση προς ΝΑ. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,80, πλάτος 0,65-0,67 και μέγιστο ύψος 1,07 μ. Αποτελούνταν από έξι ημικυκλικές κεραμίδες, πάχ. 0,03 μ. Κάθε κεραμίδα είχε στη βορειότερη απόληξή της αναθύρωση πλ. 0,04 μ. Η νοτιότερη από αυτές σώθηκε κατά το ήμισυ. Στο μέσον της κεραμίδας παρατηρήθηκε μία ελλειψοειδούς σχήματος εγκοπή, ανοιγμένη κάθετα σε αυτήν, διαστ. 0,007×0,011 μ., προφανώς για λόγους διευκόλυνσης της τοποθέτησής της.

Ίχνη του αγωγού εντοπίστηκαν και στη νοτιοανατολική παρειά της εκσκαφής και δείχνουν την προς ΝΑ. συνέχειά του κάτω από την οδό Δημοκρατίας. Ο αγωγός βρέθηκε σε βάθος 1,95-3,02 μ. από το κράσπεδο του δρόμου και εδραζόταν στο φυσικό βράχο.

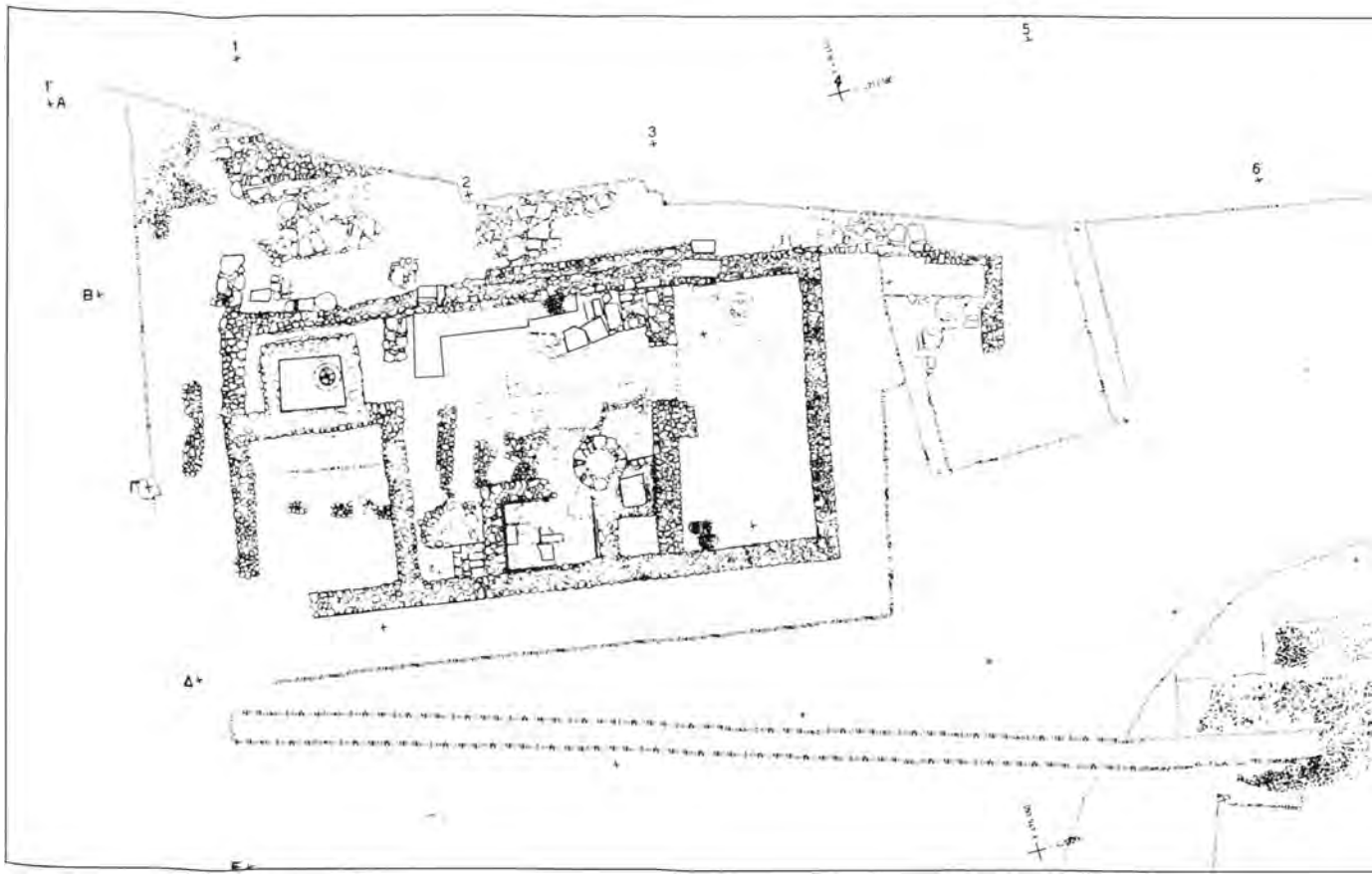
Γεροβουνό. Λεωφόρος Δημοκρατίας 126. Βόρειος παράδρομος της Ελεύθερης Λεωφόρου Ελευσίνας-Σταυρού (Ε.Λ.Ε.Σ.Σ.)

Κατά την παρακολούθηση των εργασιών εκσκαφής για τη δημιουργία των παράπλευρων δρόμων της Αττικής Οδού, στην περιοχή Γεροβουνό Αχαρνών, ανασκάφηκε μία υστερορρωμαϊκή αγροικία με δύο πτέρυγες (Εικ. 195).

Αμέσως δυτικά της Λεωφόρου Δημοκρατίας αποκαλύφθηκε ένα ορθογώνιο κτίριο, διαστ. 15,75×7,85 μ. (Εικ. 196), με κατεύθυνση Α.-Δ. Οι εξωτερικοί τοίχοι του ήταν κατασκευασμένοι από λίθους και ασβεστοκονίαμα. Στη θεμελίωση είχαν χρησιμοποιηθεί μεσαίου μεγέθους πωρόλιθοι, ενώ η ανωδομή ήταν κτισμένη με ακανόνιστους αργούς λίθους και κροκάλες. Το πλάτος των τοίχων κυμαινόταν από 0,58-0,60 μ. Διατηρήθηκαν σε ύψος 0,45-1,20 μ. στη νότια και δυτική πλευρά και 0,35-0,85 μ. στη νότια.

Εσωτερικά το ανατολικό τμήμα της οικίας χωριζόταν στους ακόλουθους χώρους: Στη δυτική πλευρά υπήρχε χώρος, διαστ. 6,60×3,35 μ., που φαίνεται ότι ήταν στεγασμένος μόνο στο νότιο τμήμα του (2,80×3,35 μ.), ενώ στο βόρειο ήταν υπαίθριος, καθώς δεν εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής. Στο στεγασμένο χώρο βρέθηκαν εστίες φωτιάς και θέσεις τοποθέτησης μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων. Τη στέγη συγκρατούσε ένας πεσσός, η βάση του οποίου διακρινόταν στην απόληξη του εσωτερικού ανατολικού τοίχου. Κοντά στο βόρειο τμήμα του δυτικού τοίχου, εντοπίστηκαν δύο εγχυτρισμοί μέσα σε ελλειψοειδούς σχήματος αμφορείς (Εικ. 197).

Ανατολικότερα ανασκάφηκε χώρος, διαστ. 6,35×2,80 μ., που χωριζόταν από το νοτιοδυτικό δωμάτιο με τοίχο κτισμένο με αργολιθοδομή, χωρίς κονίαμα, μήκ. 1,50, πλ. 0,65 και ύψ. 0,80 μ. Παχύ στρώμα καταστροφής κάλυπτε το δωμάτιο αυτό, ενώ διατηρούνταν και τμήμα του δαπέδου του από μεγάλες πήλινες πλάκες, διαστ. 0,55×0,53 μ. Στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου αποκαλύφθηκε λίθινη κλίμακα που οδηγούσε, στον επάνω όροφο. Το βορειότερο δωμάτιο του κεντρικού χώρου του ανατολικού τμήματος της οικίας χωριζόταν από το αντίστοιχο του δυτικού με έναν τοίχο κτισμένο με αργολιθοδομή, χωρίς κονίαμα, διαστ. 3,75×0,65×0,20 μ. Στο χώρο αυτόν αποκαλύφθηκε δεξαμενή εσωτ. διαστ. 1,80×2,45 μ., βάθ. 0,25 μ. Το εσωτερικό της ήταν επιχρισμένο με υδραυλικό κονίαμα, είχε τοίχους πλ. 0,50 μ., κτισμένους με αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα και ο πυθμένας της ήταν επιστρωμένος με πλίνθινες πλάκες, διαστ. 0,55×0,53 μ. Μία ακόμα δεξαμενή μικρότερων διαστάσεων, 0,65×0,85 μ., και βάθ. 1,55 μ. αποκαλύφθηκε προς Δ. της πρώτης. Ήταν επίσης επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα και ο πυθμένας της ήταν στρωμένος με κομμάτια κεραμίδων. Διέθετε κυκλικό συλλεκτήρα βάθ. 0,30 μ. Ένα μεταγενέστερο φρεάτιο, διαμ. 1,40 μ., κατέστρεψε τη νοτιοανατολική εξωτερική γωνία της δεξαμενής. Με τις δεξαμενές σχετιζόταν και το επιστρωμένο με κονίαμα δάπεδο στα νότιά τους, που βρέθηκε σε υψηλότερο επίπεδο κατά 0,20 μ. από το χώρο στα νότιά του. Με την αβαθή δεξαμενή σχετιζόταν μια στρώση πλίνθων, στα ανατολικά της, διαστ. 0,80×0,80 μ. Στο βορειοανατολικό τμήμα του κεντρικού χώρου εντοπίστηκαν δύο ακόμα εγχυτρισμοί και μια υστερότερη παραβίαση. Στο βόρειο τμήμα του κεντρικού χώρου δεν διασώθηκε στρώμα καταστροφής, εκτός από ελάχιστα θραύσματα κεραμίδων. Στο ανατολικό τμήμα της οικίας η τοιχοποιία ήταν διαφορετική εξαιτίας της κατασκευής μιας μεγάλης δεξαμενής, εσωτ. διαστ. 1,30×1,60 και μέγ. σωζ. βάθ. 1,75 μ. Η δεξαμενή καλυπτόταν με υδραυλικό κονίαμα και είχε στον πυθμένα της μεγάλο συλλεκτήρα, διαμ. 0,60 και βάθ. 0,35 μ. Οι τοίχοι της δεξαμενής ήταν κτισμένοι με μεσαίου και μικρού μεγέθους αργούς λίθους, συνδεδεμένους με ασβεστοκονίαμα. Στο ανώτερο τμήμα του βόρειου τοίχου σωζόταν στρώση από πλίνθους. Γύρω από τη δεξαμενή ανακατασκευάστηκε η νοτιοανατολική γωνία του χώρου, με μεσαίου μεγέθους πωρόλιθους, κτισμένους χωρίς την προσθήκη ασβεστοκονιάματος. Η γωνία παρουσιάζει εμφανή απόκλιση από την ορθογώνια κάτοψη της οικίας. Στο βορειοανατολικό άκρο του χώρου υπήρχε χώρος, διαστ. 4×3,50 μ. Ο βόρειος, ο νότιος και ο δυτικός του τοίχος είχαν την ίδια κατασκευή, κτισμένοι με λίθους και ασβεστοκονίαμα, ενώ ο ανατολικός ήταν κτισμένος με απλή αργολιθοδομή με ίχνη μόνο ασβεστοκονιάματος στο ανώτερο στρώμα. Πατούσε πάνω στον ανατολικό τοίχο έξω από τη δεξαμενή. Εσωτερικά στο χώρο αυτό ήταν διακριτά τα λείψανα άλλου πρωιμότερου τοίχου, από τον οποίο σώθηκε μόνο μία σειρά λίθων. Στα νότια της οικίας αποκαλύφθηκε λιθόστρωτο, που σωζόταν αποσπασματικά σε τρία σημεία και φαίνεται να επεκτεινόταν προς Ν., κάτω από τη γειτονική μάντρα οικοδομών. Νότια του ανατολικού τμήματος του λιθόστρωτου, κοντά στη Λεωφόρο Δημοκρατίας, ανασκάφηκε ένας ακόμα τοίχος, με κατεύθυνση Α.-Δ. Το σωζόμενο μήκος του ήταν 4 μ. και φαίνεται ότι είχε δύο χρονολογικές φάσεις. Αρχικά είχε πλάτος 0,55 μ. και αργότερα ενισχύθηκε με δεύτερο τοίχο, αποκτώντας συνολικό πλάτος 1,25 μ. Σε απόσταση 12,50 μ. δυτικά της οικίας αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα μιας ακόμα πτέρυγας της αγροικίας από την οποία σώθηκε μόνο τμήμα της βορειοανατολικής γωνίας της (Εικ.

Εικ. 195. Αχαρνές. Γεροβουνό. Λεωφόρος Δημοκρατίας 126. Κάτοψη της ανασκαφής.

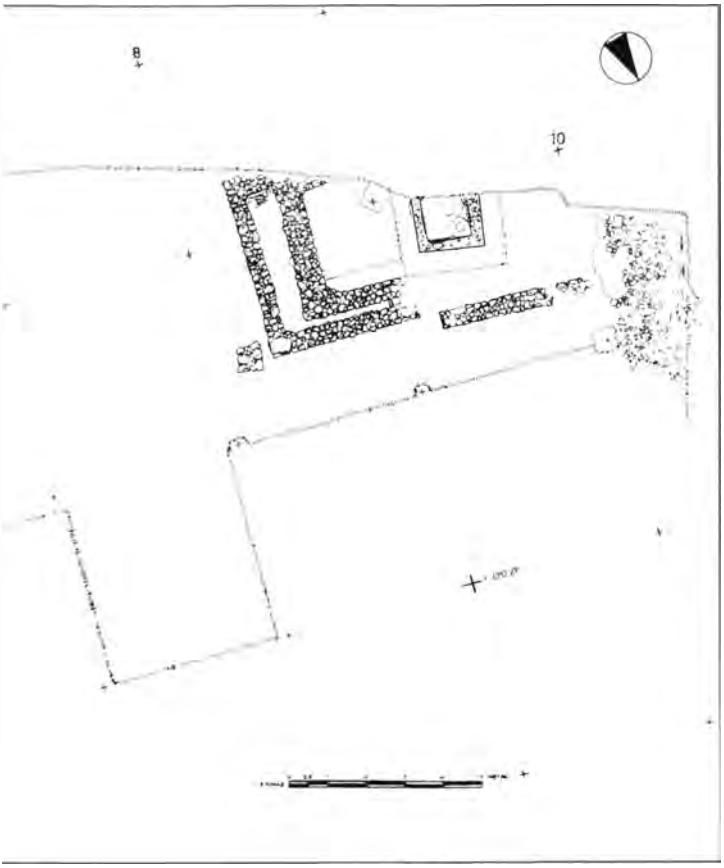
Εικ. 196. Αχαρνές. Γεροβουνό. Λεωφόρος Δημοκρατίας 126. Το ανατολικό τμήμα της ρωμαϊκής αγροικίας (από ΒΔ.).

Εικ. 197. Αχαρνές. Γεροβουνό. Λεωφόρος Δημοκρατίας 126. Εγχυτρισμοί σε κυψέλες κοντά στο βόρειο τοίχωμα του δυτικού τοίχου της αγροικίας (από Ν.).

198), που, όπως είναι εμφανές, αποτελούσε τη δυτική πτέρυγα της οικίας, δυτικά της κεντρικής, σε σχήμα Γ αυλής. Περιελάμβανε βοηθητικούς χώρους του σπιτιού.

Συγκεκριμένα, ανασκάφηκε η γωνία (εσωτερική) δύο τοίχων, με κατεύθυνση Β.-Ν. και Α.-Δ. Ήταν κατασκευασμένοι

Εικ. 198. Αχαρνές. Γεροβουνό. Λεωφόρος Δημοκρατίας 126. Το δυτικό τμήμα της αγροικίας (από Β.).

με αργολιθοδομή και είχαν διαστάσεις 3,53×0,70×0,83 μ. ο δυτικός και 2,86×0,45×0,56 μ. ο βόρειος. Ο τελευταίος φαίνεται ότι διακλαδιζόταν προς Β., ενώ διακοπτόταν απότομα προς Δ. Πιθανώς, όταν κατασκευάστηκε η δεξαμενή νοτιοδυτικά, δημιουργήθηκε ανάγκη για μεγαλύτερο χώρο γύρω από αυτήν, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή της συνέχειας του βόρειου τοίχου προς Δ. και την κατασκευή νέου τοίχου σε μικρή απόσταση από τον προηγούμενο (0,70 μ. ανατολικότερα και 0,30 μ. βορειότερα). Στη νότια απόληξή τους οι τοίχοι συνδέθηκαν μεταξύ τους σε υστερότερη φάση. Οι διαστάσεις των εξωτερικών τοίχων ήταν 4,56×0,48×0,60 μ. ο ανατολικός και 3,97×0,45×0,59 μ. ο βόρειος. Ακολουθούσε ένα μικρό κενό, της εισόδου, πλ. 0,90 μ. και ο βόρειος τοίχος συνεχιζόταν δυτικότερα για άλλα 4 μ., με ελαφρά απόκλιση προς Β. Νοτιότερα αποκαλύφθηκε μία δεξαμενή, που ερευνήθηκε κατά τα 2/3, επειδή προχωρούσε έξω από τα όρια της απαλλοτρίωσης του έργου προς Ν. Οι τοίχοι της ήταν κατασκευασμένοι με αργούς λίθους και κεραμίδες, με συνδετικό υλικό ισχυρό, γκριζοπράσινο κονίαμα. Το εσωτερικό της ήταν καλυμμένο με υδραυλικό κονίαμα. Στο δάπεδό της βρέθηκε συλλεκτήρας, διαμ. 0,25 μ. Η βάση ενός πεσσού στα ανατολικά σχετιζόταν με την πρώτη φάση του κτιρίου. Δυτικά της δεξαμενής και των τοίχων βρέθηκε μεγάλη συσσώρευση λίθων με ρωμαϊκή κεραμική (λάκκος απόρριψης κεραμικής).

Ο χώρος μεταξύ των δύο πτερύγων όπου εντοπίστηκε εκτεταμένο στρώμα απόρριψης οστράκων, αναμεμιγμένων με καμένο χώμα, κεραμίδες, πλίνθους και κονιάματα ήταν πιθανότατα υπαίθριος, αύλειος χώρος της οικίας. Στα κατώτερα στρώματα του σπιτιού εντοπίστηκαν και αρκετά τμήματα αγγείων, ελληνιστικών χρόνων.

Από την τοιχοποιία διακρίθηκαν δύο τουλάχιστον χρονολογικές φάσεις κατασκευής και επισκευής του κτιρίου. Οι τοίχοι της οικίας στην α΄ φάση ήταν κτισμένοι με ακανόνιστους λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους και ασβεστοκονίαμα και στη β΄ φάση ήταν φαρδύτεροι και κτισμένοι με μεγαλύτερους λίθους και λιγότερο κονίαμα (κυρίως στο εσωτερικό τους). Και οι δύο φάσεις της αγροικίας χρονολογούνται στους υστερορρωμαϊκούς χρόνους (3ος-5ος αι. μ.Χ.). Οι εγχυτρισμοί χρονολογήθηκαν στον 6ο αι. μ.Χ. Μέσα και γύρω από την αγροικία περισυλλέχθηκαν συνολικά 40 χάλκινα νομίσματα, πολλά θραύσματα γυάλινων αγγείων, μία βάση κίονα με εγχάρακτους τους χαρακτήρες *ΠΙ*, τμήματα ορθομαρμαρώσεων, πήλινα λυχνάρια, τμήματα πίθων και δύο σφραγίδες για άρτους με παράσταση σταυρού.

Μεταμόρφωση

Οδός Ποσειδώνος (Ο.Τ. 245, οικόπεδο Χρ. Κακαραίκα-Λουσίδη)

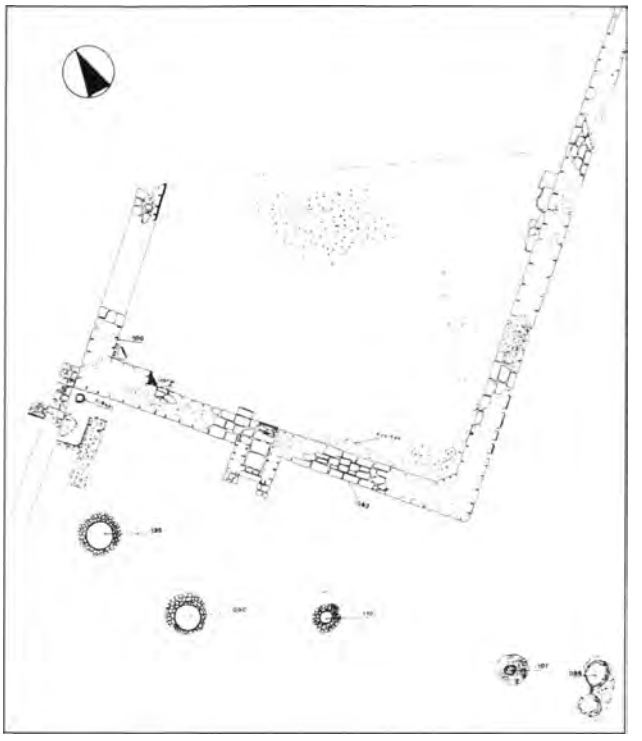
Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου εντοπίστηκε αρχαίος αγωγός νερού με κατεύθυνση Α.-Δ. Βρέθηκε σε βάθος 1,68-2,40 μ. από το οδόστρωμα της οδού Ποσειδώνος. Ήταν κατασκευασμένος από ημικυκλικές κεραμίδες (μήκ. 0,50, πλ. 0,45, ύψ. 0,47, πάχ. 0,045 μ.), που ήταν τοποθετημένες η μια πάνω στην άλλη και είχε ελλειψοειδή τομή. Στις άκρες κάθε κεραμίδας υπήρχε αναθύρωση (πατούρα), πλ. 0,04 μ. Μετά τα 8,90 μ. από

την ανατολική γωνία του οικοπέδου ο αγωγός έστριβε προς ΒΑ.-ΝΔ. και στη συνέχεια προς Β.-Ν. (μήκος 1,35 μ.) και πάλι προς ΒΔ. (μήκος 1,38 μ.). Ήταν καλά διατηρημένος κυρίως στο ανατολικό του άκρο. Το δυτικό ήταν κατεστραμμένο (γύρω στα 4 μ.) μέχρι το δυτικό τοίχωμα της εκσκαφής.

Τα όστρακα που περισυλλέχθηκαν ήταν ακόσμητα, χονδροειδή, ρωμαϊκών χρόνων. Μαζεύτηκαν επίσης πολλές κεραμίδες.

Ερευνήθηκε επίσης μια άλλη διακλάδωση του αγωγού που ξεκινούσε από το σημείο που ο αγωγός έστριβε προς Α. Είχε κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. και σωζόμενο μήκος 5,10 μ., αλλά η διατήρησή της δεν ήταν ικανοποιητική. Στο νότιο άκρο του αγωγού βρέθηκαν δύο τετράγωνες κεραμίδες και ένας σπασμένος οξυπύθμενος αμφορέας, σε βάθος 1,80-1,93 μ. από το οδόστρωμα της Ποσειδώνος.

Ένας τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ., κάθετος στο σκέλος αυτό του αγωγού, πλ. 0,40 μ., κτισμένος με αργολιθοδομή παρακολουθήθηκε σε μήκος 1,50 μ. Σωζόταν σε ύψος 0,90 μ. Κάτω από τον τοίχο βρέθηκε ένα πήλινο αγγείο σε κομμάτια, με κάλυψη του στομίου του με μία κεραμίδα, διαστ. 0,20×0,22 μ., πιθανότατα ένας εγχυτρισμός.

Εικ. 199. Αχαρνές. Σουνά. Οδός Σχίνων 13. Κάτοψη της ανασκαφής.

Αχαρνές

Νεάπολη. Οδός Λευκοθέας (Ο.Τ. 100, οικόπεδο Στ. Κωνσταντινίδου - Ευσταθίου Στάθη)

Στην ανατολική παρειά της εκσκαφής του οικοπέδου βρέθηκε κεραμοσκεπής τάφος κλασικών χρόνων. Είχε κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Βάθος 1,14-1,51 μ. από το δρόμο. Είχε κατασκευαστεί από δύο ζεύγη καμπύλων κεραμίδων, που ήταν τοποθετημένες η μια πάνω στην άλλη. Η δυτική του πλευρά είχε διαταραχθεί από το μηχάνημα. Ο τάφος σώθηκε σε μήκος 1,43 μ. (η δυτική κεραμίδα 0,77 μ., η ανατολική 0,47 μ.). Το πλάτος του ήταν 0,65 και το ύψος του 0,275 μ. Ο σκελετός, που διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση, ήταν σε ύπτια στάση και στην περιοχή του στέρνου καλυπτόταν με μια ακόμα καμπύλη κεραμίδα. Μέσα στον τάφο είχε τοποθετηθεί ως κτέρισμα ένα μελαμβαφές ληκύθιο.

Σουνά. Οδός Σχίνων 13 (οικόπεδο Δ. Σπανού)

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου εντοπίστηκαν στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου έξι κτιστοί αποθηκευτικοί σιροί, χωμένοι μέσα στο έδαφος και βορειότερα μια μεγάλη ορθογώνια δεξαμενή με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. (Εικ. 199).

Οι σιροί είχαν στο εσωτερικό τους υδραυλικό κονίαμα για τη συγκράτηση υγρών τροφών ή νερού και διαστάσεις: (από τα νότια), σιρός 1 (Εικ. 200): διάμετρος 1,50 μ. (εξωτερικά), βάθος 1,20 μ., σιρός 2 (Εικ. 201): διάμετρος 0,94, βάθος 1 μ., σιρός 3 (Εικ. 202): διάμετρος 1,10, βάθος 1,03 μ., σιρός 4: διάμετρος 1,07, βάθος 0,67 μ., σιρός 5: διάμετρος 0,76, βάθος 1 μ., σιρός 6 (εφαπτόμενος του 5): διάμετρος 0,70, βάθος 1 μ. (Εικ. 203).

Ένας ακόμα σιρός, σιρός 7, βρισκόταν έξω από τη βορειοανατολική γωνία της δεξαμενής και ο σιρός 8 βρισκόταν κάτω από το τσιμεντένιο βορειοδυτικό όριο του οικοπέδου.

Η δεξαμενή είχε διαστάσεις 12,92 (Β.-Ν.) και 17,85 μ. σωζόμενο (Α.-Δ.). Είχε καταστραφεί η βορειοδυτική γωνία της και ο βόρειος τοίχος της. Εσωτερικά οι τοίχοι της ήταν επενδεδυμένοι με υδραυλικό κονίαμα. Στη μέση του δυτικού της τοίχου υπήρχε δεξαμενή υπερχείλισης, εξωτ. διαστ. 2,50 μ. μήκος και 1,60 μ. πλάτος (Εικ. 204). Εσωτερικά το πλάτος της δεξαμενής υπερχείλισης ήταν 1 μ. Βάθος 0,65-1,60 μ. Η δεξαμενή υπερχείλισης έκλεινε προς το μέρος της δεξαμενής με μία μαρμάρινη τετράγωνη πλάκα (0,80×0,80 μ.), με οπή απορροής, διαμ. 0,13 μ., τοποθετημένη κάθετα. Στις ακμές της είχε αναθύρωση, πλ. 0,03 μ. Το πάχος της πλάκας ήταν 0,04 μ. Οι τοίχοι της δεξαμενής είχαν πλάτος 1 μ. και οι γωνίες εσωτερικά ήταν αποστρογγυλεμένες.

Εσωτερικά της νοτιοδυτικής γωνίας της δεξαμενής υπήρχε τοίχος, με κατεύθυνση Α.-Δ., που εφαπτόταν στο δυτικό τοίχο της, μήκ. 1,55 και πλ. 0,60 μ. Εφαπτόμενος εξωτερικά στο νότιο τοίχο της δεξαμενής, με κατεύθυνση Α.-Δ., υπήρχε τοίχος που παρακολουθήθηκε σε μήκος 5,80 μ. Είχε πλάτος 0,70 μ. Άλλος τοίχος, πλ. 0,75 μ., παράλληλος με τον προηγούμενο, σωζ. μήκ. 2,70 μ., βρέθηκε ανατολικότερα. Με τρίτο τοίχο, πλ. 0,20 μ.,

Εικ. 200. Αχαρνές. Σουνά. Οδός Σχίνων 13. Ο σιρός 1 (από Β.).

Εικ. 201. Αχαρνές. Σουνά. Οδός Σχίνων 13. Ο σιρός 2 (από Β.).

Εικ. 202. Αχαρνές. Σουνά. Οδός Σχίνων 13. Ο σιρός 3 (από Β.).

Εικ. 203. Αχαρνές. Σουνά. Οδός Σχίνων 13. Οι σιροί 5 και 6 (από ΝΔ.).

Εικ. 204. Αχαρνές. Σουνά. Οδός Σχίνων 13. Η δεξαμενή υπερχείλισης της δεξαμενής (από Β.).

Εικ. 205. Αχαρνές. Σουνά. Οδός Σχίνων 13. Το πιθαράκι έξω από τη βορειοανατολική γωνία της δεξαμενής (από ΒΔ.).

εγκάρσιο των δύο πρώτων, που ένωνε τα δυτικά άκρα τους, σχηματιζόταν μικρό δωμάτιο, μέσα στο οποίο βρέθηκε ένα πιθαράκι χωμένο στο έδαφος, ωοειδούς σχήματος, ύψ. 0,77, διαμ. 0,55 μ. (Εικ. 205). Η διάμετρος του στομίου του ήταν 0,275 μ.

Αυλίζα. Οδός Μόρνου (Ο.Τ. 111, οικόπεδο Π. Μπέκα)

Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου εντοπίστηκαν κατά την εκσκαφή του πυρές γεωμετρικών, αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Η πυρά 1 βρέθηκε στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου, εν μέρει κάτω από το τοίχωμα της εκσκαφής. Είχε ακαθόριστες διαστάσεις και βάθος 1,20-1,80 μ. από το οδόστρωμα της οδού Μόρνου. Πάνω από την πυρά μαζεύτηκαν κομμάτια λευκής ληκύθου κλασικών χρόνων.

Η πυρά 2 είχε προσανατολισμό Β.-Ν., βάθος 1,85-1,90 μ.,

σχήμα επίμηκες και διαστάσεις 2,80×0,65 μ. και βρέθηκε πάνω από την πυρά 3, που είχε τον ίδιο προσανατολισμό και διαστάσεις 1,60×0,70 μ. Βάθος 1,65-1,85 μ. (Εικ. 206) από το οδόστρωμα της οδού Μόρνου. Από την πυρά 2 μαζεύτηκε σε κομμάτια ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο και κομμάτια ληκύθου λευκού βάθους με διακόσμηση κισσοφύλλων, ενώ από την πυρά 3, μια ακόσμητη πρόχους και κομμάτια ληκύθων. Στο βόρειο τοίχωμα της εκσκαφής και σε βάθος 1,85-2,25 μ., βρέθηκε ένα σπασμένο πιθαράκι (ύψ. 0,50, διαμ. 0,35 μ.) που περιείχε εγχυτρισμό (εγχυτρισμός 1). Δεν περιείχε κτερίσματα.

Στο ανατολικό τοίχωμα της εκσκαφής, στα νοτιοανατολικά της πυράς 4, εντοπίστηκε ο εγχυτρισμός 2, σε πιθάρι ωοειδούς σχήματος, ύψ. 0,45 και διαμ. 0,30 μ. Δεν περιείχε κτερίσματα. Βάθος 2,45 μ. από το οδόστρωμα της οδού Μόρνου.

Στα νοτιοανατολικά των πυρών 2 και 3 βρέθηκε η μεγάλη, ορθογώνιου σχήματος πυρά 4 (Εικ. 207), με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και διαστάσεις 3,20×1 μ. Βάθος 1,65-2,42 μ. Από την πυρά μαζεύτηκαν όστρακα κλασικών ληκύθων.

Δυτικά των πυρών 2 και 3 βρέθηκαν άλλοι τρεις εγχυτρισμοί μέσα σε πιθάρια. Ο βορειότερος, ο εγχυτρισμός 3, είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Είχε γίνει σε πιθάρι ωοειδούς σχήματος με πλατύ χείλος και ύψος 1,15, διάμετρο 0,78 μ. Περιείχε κομμάτια σπασμένων μεγάλων αγγείων. Βάθος από το οδόστρωμα της οδού Μόρνου 1,50-1,85 μ. Προς ΝΔ. του εγχυτρισμού 3, σε απόσταση 1 μ., εντοπίστηκε ο εγχυτρισμός 4, μέσα σε μικρότερο πιθάρι όμοιου σχήματος, με κυλινδρικές οριζόντιες λαβές, ύψ. 0,70, διαμ. 0,50 μ. Το στόμιό του ήταν στραμμένο προς Α. Βάθος από την οδό Μόρνου 1,78-2,18 μ. Σε απόσταση 1,45 μ., στα νότια του εγχυτρισμού 4 βρέθηκε ο εγχυτρισμός 5, τοποθετημένος σε όμοιο πιθάρι, τοποθετημένο από ΝΑ. προς ΒΔ. και το στόμιο προς ΝΑ. Διαστάσεις: ύψος 1,05, διάμετρος 0,90 μ. Μέσα στον εγχυτρισμό βρέθηκαν μόνο μία χάλκινη εφηλίδα και ένα μολύβδινο αντικείμενο (καρφί;). Γύρω του σε βάθος 1,75-1,95 μ. βρέθηκαν τοποθετημένα τρία ληκύθια.

Άλλη πυρά (πυρά 5) βρέθηκε στα ανατολικά και σε απόσταση 0,85 μ. από τον εγχυτρισμό 4. Είχε προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. και διαστάσεις 2×0,90 μ. Βάθος 1,75-2,03 μ. από την οδό Μόρνου. Στα νοτιοδυτικά της πυράς 4 βρέθηκαν τρεις αύλακες προσφορών με κατεύθυνση όμοια με την πυρά (ΒΑ.-ΝΔ.). Στα ανατολικά-νοτιοανατολικά της πυράς 4 βρέθηκε άλλη, πυρά 6, με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ., διαστ. 1,90×0,45 μ. Βάθος 2,05-2,10 μ. Στην πυρά βρέθηκαν κομμάτια ληκύθων και μία ακέραια μελανόμορφη λήκυθος.

Σε λοξή διάταξη πάνω από τις πυρές 2 και 3, βρέθηκαν άλλες δύο νεότερες παράλληλες πυρές, η πυρά 7 και η πυρά 8. Είχαν προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και διαστάσεις αντίστοιχα 1,05×0,75 μ. και 1,45×0,60 μ. Βάθος 1,70-1,84 μ. από την οδό Μόρνου. Δεν περιείχαν τίποτα. Βόρεια της πυράς 8 υπήρχε άλλη, με προσανατολισμό Α.-Δ., η πυρά 9, διαστ. 1,40×0,55 μ. Βάθος 1,93-2,25 μ.

Άλλος εγχυτρισμός, ο εγχυτρισμός 6, βρέθηκε στα ανατολικά του εγχυτρισμού 4. Φιλοξενούνταν σε πιθάρι, ωοειδούς σχήματος, που είχε τοποθετηθεί με το στόμιο προς Β. Βρέθηκε σπασμένο και οι διαστάσεις του ήταν: ύψος 0,72, διάμετρος 0,40 μ. Βάθος 1,75-2,70 μ. από το δρόμο.

Εικ. 206. Αχαρνές. Αυλίζα. Οδός Μόρνου. Οι πυρές 2, 3, 8, 4, 5, 6 και οι εγχυτρισμοί 3, 4 και 6 (από Β.).

Εικ. 207. Αχαρνές. Αυλίζα. Οδός Μόρνου. Οι πυρές 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 και ο εγχυτρισμός 5 (από ΝΑ.).

Κομμάτια άλλου εγχυτρισμού, εγχυτρισμός 7, βρέθηκαν στα βορειοδυτικά των εγχυτρισμών 6 και 4. Βάθος 1,75-2,07 μ. Οι διαστάσεις και η κατεύθυνσή του δεν διασαφηνίστηκαν.

Ο εγχυτρισμός 8 βρέθηκε σε χώρο στα βορειοδυτικά του εγχυτρισμού 7. Βάθος 1,75-2,07 μ. Ο εγχυτρισμός 9 ήταν στα βορειοδυτικά των πυρών 3, 7 και 8 και βρέθηκε μέσα σε σπασμένο πιθάρι, σε βάθος 1,72-1,80 μ. από την οδό Μόρνου.

Στη βορειοδυτική γωνία του σκάμματος αποκαλύφθηκε ο εγχυτρισμός 10, μέσα σε πιθάρι ελλειψοειδούς σχήματος με στενό στόμιο στραμμένο προς ΒΑ. Το πιθάρι είχε τοποθετηθεί με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Είχε διαστάσεις: ύψος 0,95, διάμετρο μέγιστη 0,55 μ. και διάμετρο στομίου 0,38 μ. Πλάτος περιχειλώματος 0,08 μ. Βρέθηκε σε βάθος 2,35-2,95 μ. Ο εγχυτρι-

Εικ. 208. Αχαρνές. Αυλίζα. Οδός Μόρνου. Μελανόμορφη λήκυθος από τον εγχυτρισμό 10.

Εικ. 209. Αχαρνές. Αυλίζα. Οδός Μόρνου. Μελανόμορφη λήκυθος από τον εγχυτρισμό 10.

σμός 11, λίγο ανατολικότερα του εγχυτρισμού 10, με ασαφείς διαστάσεις και στο ίδιο βάθος, ήταν σκεπασμένος με μια λεκανίδα που βρέθηκε ακέραια. Οι δύο εγχυτρισμοί περιείχαν 12 ακέραια αγγεία και ένα ειδώλιο πτηνού. Τα αγγεία ήταν πέντε μελανόμορφες λήκυθοι, μία μελαμβαφής οινοχόη (Εικ. 208-210), μία πυξίδα με πώμα, μία δίωτη κοτυλίσκη, ένας μελαμβαφής σκύφος, δύο μικκύλες προχοΐσκες και ένας μικκύλος μελαμβαφής αμφορίσκος.

Κομμάτια ληκύθων, σκύφων, πινακίων κτλ. περισυλλέχθηκαν στα βορειοανατολικά των εγχυτρισμών, σε βάθος 2,35-2,95 μ. Άλλες πυρές και εγχυτρισμοί φαίνονταν κάτω από τη βόρεια μεσοτοιχία του οικοπέδου αλλά δεν ήταν εφικτή η έρευνά τους. Οι τάφοι περιορίζονταν στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου. Το υπόλοιπο οικόπεδο ερευνήθηκε με τομές, αλλά δεν απέδωσε ευρήματα.

Εικ. 210. Αχαρνές. Αυλίζα. Οδός Μόρνου. Οινοχόη και μελανόμορφη λήκυθος από τον εγχυτρισμό 10.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΠΑΡΑΠΛΕΥΡΩΝ ΔΡΟΜΩΝ ΑΤΤΙΚΗΣ ΟΔΟΥ

Κατά την παρακολούθηση των εργασιών εκσκαφής για τη δημιουργία των παράπλευρων δρόμων της Αττικής Οδού στην περιοχή του Μενιδίου το έτος 2003, εντοπίστηκαν τα ακόλουθα αρχαιολογικά ευρήματα:

Οδός Κυκλάδων, κοντά στη διασταύρωση με την οδό Σάμου

Τμήμα θεμελίωσης αρχαίου τοίχου, κλασικής εποχής (Εικ. 211) με κατεύθυνση Β.-Ν. Βρέθηκε κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης της οδού Κυκλάδων, περίπου 1 μ. κάτω από την επιφάνεια. Ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους μικρού μεγέθους και οι διαστάσεις του ήταν 3,25 μ. μήκος και μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,15 μ. Συνεχιζόταν προς Ν., κάτω από το πεζοδρόμιο και πιθανώς κάτω από το γειτονικό οικόπεδο. Το τμήμα που αποκαλύφθηκε σκεπάστηκε με γαιοϋφασμα και χαλίκι.

Οδός Κυκλάδων, κοντά στη διασταύρωση με τη Λεωφόρο Δημοκρατίας

Τμήμα αρχαίου δρόμου κλασικής εποχής με κατεύθυνση Β.-Ν. και μικρή απόκλιση προς ΒΑ. (Εικ. 212). Αποκαλύφθηκε σε βάθος περίπου 0,70 μ. από την επιφάνεια του δρόμου σε μήκος 10,55 μ., ενώ το πλάτος του κυμαινόταν από 3,15 έως 3,30 μ. Σύγχρονα δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης τον έχουν παραβιάσει κατά τόπους. Σώθηκε ένα οδόστρωμα πάχους 0,18 έως 0,20 μ., κατασκευασμένο από λίθους και σκληρό χώμα. Πάνω

Εικ. 211. Αχαρνές. Οδός Κυκλάδων, κοντά στη διασταύρωση με την οδό Σάμου. Άποψη της θεμελίωσης τοίχου (από Ν.).

Εικ. 212. Αχαρνές. Οδός Κυκλάδων, κοντά στη διασταύρωση με τη Λεωφόρο Δημοκρατίας. Η αρχαία οδός (από Β.-ΒΑ.).

στο στρώμα αυτό βρέθηκε κεραμική κλασικών χρόνων. Το υπόστρωμα του δρόμου, πάχ. περίπου 0,30 μ. αποτελούνταν από μικρού και μεσαίου μεγέθους κροκάλες και αμμώδες χώμα. Δεν βρέθηκαν αναλήμματα. Ο αρχαίος δρόμος καλύφθηκε με γαιοΰφασμα και χαλίκι.

Λεωφόρος Δημοκρατίας 126, πλησίον οδού Δροσίνη

Σε αύλακα για την τοποθέτηση αγωγού ύδρευσης εντοπίστηκε ταφή σε πυρά (Εικ. 213). Αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,90 μ. από την επιφάνεια στο βόρειο όριο της εκσκαφής. Είχε κατεύθυνση Α.-Δ. και διαστάσεις 2 μ. μήκος και 0,70 μ. πλάτος. Το βάθος της από το επίπεδο που εντοπίστηκε ήταν 1 μ. Μέσα στο καμένο χώμα βρέθηκε μια λήκυθος του τύπου της Δηιάνειρας. Στο ιδιαίτερα παχύ στρώμα στάχτης (0,45 μ.) βρέθηκαν επίσης υπολείμματα οστών, καθώς και αρκετά κάρβουνα. Την πυρά διέτρεχε ένας αεραγωγός, ιδιαίτερα ευδιάκριτος στις δύο στενές πλευρές (πάχ. 0,10 μ.) αλλά στον πυθμένα του τάφου είναι φαρδύτερος (πάχος 0,15 μ.).

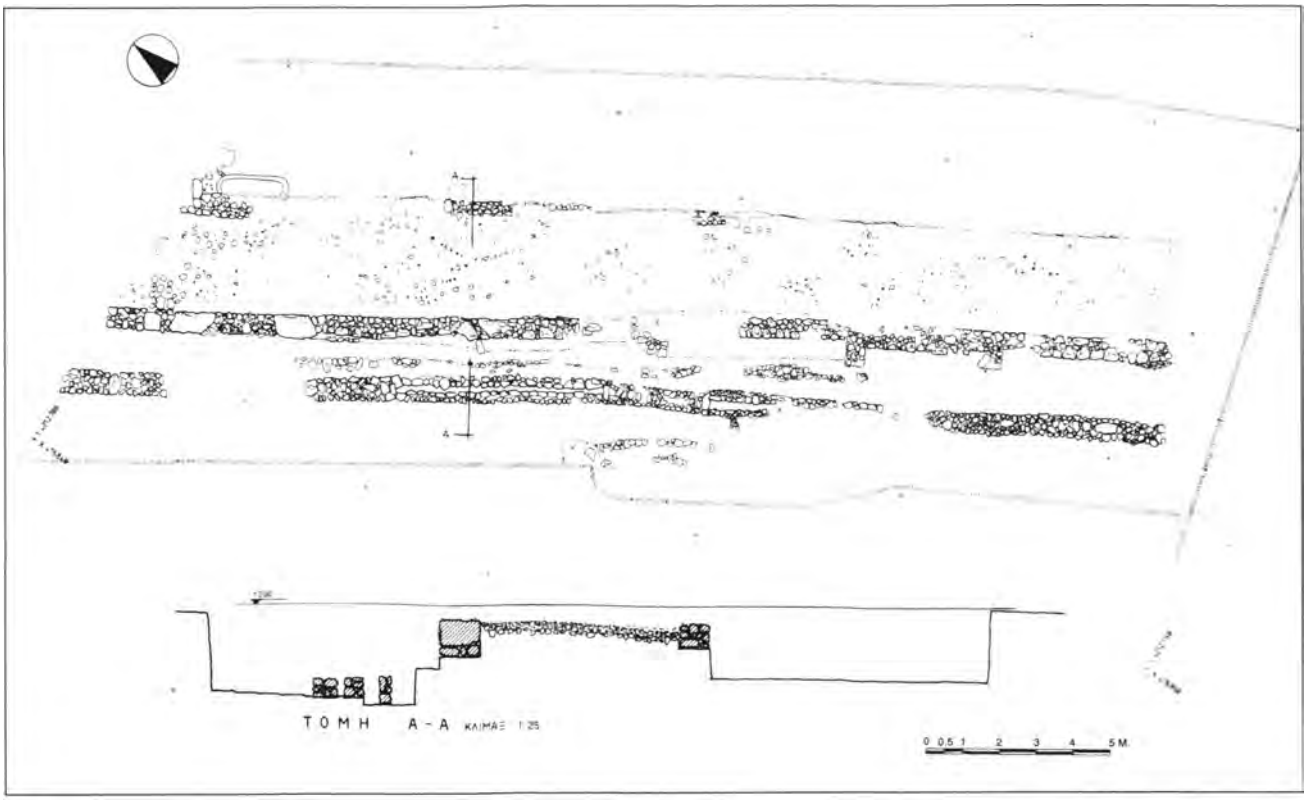
Μια δεύτερη πυρά που εντοπίστηκε ψηλότερα φαίνεται πως παραβίασε το ανώτερο τμήμα των τοιχωμάτων της προηγούμενης. Είχε προσανατολισμό Β.-Ν. και πλάτος 0,80 μ. Ήταν διακριτό μικρό μόνο μέρος του νότιου τμήματός της, καθώς το υπόλοιπο βρισκόταν μέσα στο γειτονικό προς Β. οικόπεδο. Εξαιτίας του ότι βρισκόταν κοντά στην επιφάνεια του εδάφους, διατηρήθηκε σε ύψος μόλις 0,05 μ.

Εικ. 213. Αχαρνές. Λεωφόρος Δημοκρατίας 126, πλησίον οδού Δροσίνη. Η πυρά (από Δ.).

Αυλίζα. Οδός Χαλκιδικής 68

Αμέσως κάτω από την επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκε ένας λάκκος απόρριψης άχρηστης κεραμικής, μέγ. σωζ. διαστ. 4,15×3 μ. και βάθ. 1,85 μ. Περιείχε κλασική κεραμική αναμε-

Εικ. 214. Αχαρνές. Χαραυγή. Οδός Ιππίου. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

μιγμένη με πολλές πέτρες διαφόρων μεγεθών και καστανοκόκκινο χώμα, με ίχνη καύσης κατά τόπους. Βρέθηκε αρκετή κεραμική, από λεπτά και μεσαίου μεγέθους αγγεία, θραύσματα από λυχνάρια, καθώς και κομμάτια από μια μυλόπετρα και λατύπες. Ο λάκκος σχετιζόταν με τους ταφικούς περιβόλους που είχαν αποκαλυφθεί δυτικότερα κατά τα έτη 2000-2001. Για την ανασκαφή στη συμβολή των οδών Ρίτσου και Χαλκιδικής κατά το 2002, βλ. παραπάνω, σ. 396-397, όπου είχαν βρεθεί και άλλοι λάκκοι απόρριψης κεραμικής.

Χαραυγή. Οδός Ιππίου (Εικ. 214)

Τον Αύγουστο του 2003 για τις ανάγκες κατασκευής του νότιου παράπλευρου δρόμου της Αττικής Οδού, διαλύθηκε τμήμα 13-15 μ. της αρχαίας οδού, που είχε αποκαλυφθεί κατά τη διάρκεια ανασκαφών το 2001-2003, αμέσως δυτικά της οδού Φιλαδελφείας.

Ανασκάφηκε στη συνέχεια το ανώτερο, νεότερο οδόστρωμα της αρχαίας οδού, πλ. 2,60 μ. (Εικ. 215). Τα αναλήμματα του δρόμου σώθηκαν αποσπασματικά στο σημείο αυτό. Σε καλύτερη κατάσταση διατηρούνταν το δυτικό-νοτιοδυτικό ανάλημμα που σωζόταν σε ύψος από 0,35 έως 0,60 μ. και πλάτος που κυμαινόταν από 0,45 έως 0,65 μ. Το ανατολικό-βορειοανατολικό ανάλημμα είχε υποστεί μεγαλύτερη φθορά προς Ν.-ΝΑ. και σωζόταν κατά τόπους, κυρίως στο βόρειο-βορειοανατολικό τμήμα (μέγιστο ύψος 0,50 μ. και πλάτος 0,46-0,60 μ.).

Στα δυτικά-νοτιοδυτικά του αρχαίου δρόμου και σε απόσταση 1 μ. στα βόρεια-βορειοδυτικά και 1,50 μ. στα νότια-νοτιοδυτικά, αποκαλύφθηκε ένας λίθινος αγωγός, σχεδόν παράλληλος προς την οδό (Εικ. 216). Πρόκειται για τον ίδιο αγωγό που είχε αποκαλυφθεί κατά τη διενέργεια της ανασκαφής προς Β. και Ν., είχε χαρακτηριστεί ως τοίχος και ακολουθούσε την πορεία του δρόμου, ενώ το νοτιότερο τμήμα καμπτόταν προς Δ. Το πλάτος του κυμαινόταν από 0,60-0,70 μ., το ύψος του από 0,30-0,45 μ. και στο τμήμα αυτό αποκαλύφθηκε σε μήκος 29,70 μ. (καταστράφηκαν 4 μ. από το βόθρο σύγχρονης οικίας που βρισκόταν στο σημείο εκείνο).

Μεταξύ του λίθινου αγωγού και του αναλήμματος σωζόταν άλλος πήλινος αγωγός, αρκετά κατεστραμμένος, του οποίου τμήμα είχε αποκαλυφθεί κατά την παλαιά ανασκαφή στα βόρεια και νότιά του. Σωζόταν σε μέγιστο ύψος 0,40 μ. και ακολουθούσε την πορεία του δρόμου σε απόσταση, κατά μέσον όρο, 0,50-0,70 μ. (Δ.-ΝΔ.). Μικροί λίθοι συγκρατούσαν τον αγωγό στα πλάγια.

Το τμήμα του αρχαίου δρόμου που απέμεινε, μήκ. 43 μ., θα διατηρηθεί και θα αναδειχθεί ως αρχαιολογικός χώρος, από την εργολαβία του Προαστιακού Σιδηροδρόμου.

Εικ. 215. Αχαρνές. Χαραυγή. Οδός Ιππίου. Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Η αρχαία οδός (από Ν.-ΝΔ.).

Εικ. 216. Αχαρνές. Χαραυγή. Οδός Ιππίου.Ε.Λ.Ε.Σ.Σ. Ο λίθινος αγωγός δυτικά-νοτιοδυτικά της αρχαίας οδού (από ΒΔ.).

Φυλή

Θέση Αλωνίστρα

Σε έξαρμα σε βραχώδες σημείο, στα δεξιά του δρόμου προς τη Φυλή, κοντά στο παλαιό νεκροταφείο του Δήμου, που υποδείχθηκε στην Υπηρεσία από ιδιώτη (Ευ. Κεφάλα), ανασκάφηκε ένα ορθογώνιο κτίσμα (Εικ. 217) και ένας λάκκος-αποθέτης κεραμικής στα ανατολικά του, στην κατωφέρεια του λόφου. Το κτίσμα είχε προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και ήταν κατασκευασμένο με αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους, που διατηρήθηκαν σε μία μόνο σειρά δόμων. Ο δυτικός τοίχος του κτίσματος αποκαλύφθηκε σε μήκος 5,60 μ. και είχε πλάτος 0,75 μ. Στην άκρη του προς ΝΔ., όπου σχηματιζόταν η είσοδος ήταν πλατύτερος: 0,95 μ. Ο ανατολικός τοίχος του κτίσματος δεν ήταν παράλληλος με το βόρειο αλλά σχηματιζόταν λοξός με κλίση προς ΝΔ. (Εικ. 218). Ο τοίχος είχε μήκος 2,65, πλάτος 0,60 μ. Το άνοιγμα που σχηματιζόταν μεταξύ των δύο τοίχων προς Δ. είχε πλάτος 0,85 μ. Ο βόρειος τοίχος είχε μήκος 3,20 και πλάτος 0,60 μ., ενώ δεν υπήρχε νότιος τοίχος που να κλείνει το κτίσμα από αυτήν την πλευρά της εισόδου. Τα κομμάτια των αγγείων που βρέθηκαν στο εσωτερικό του κτίσματος, σε βάθος 0,80-1,20 μ., ανήκαν σε χρηστικά αγγεία, αμφορείς, λεκανίδες, φιάλες, κυάθους κ.ά., μερικά από τα οποία ήταν μελαμβαφή. Στα δυτικά του κτιρίου περνούσε ο αρχαίος δρόμος προς τις Αχαρνές και την Αθήνα, με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., που έχει σημειωθεί από τους Γερμανούς αρχαιολόγους Milchhöfer και Kaupert στον αντίστοιχο χάρτη της περιοχής στους *Karten von Attika* και τα αναλήμματά του είναι ορατά στο σημείο αυτό και στη βορειοδυτική ρίζα του λόφου και κάτω από αυτόν. Πιθανότατα το κτίσμα αυτό αποτελούσε φυλακείο-σκοπιά που επόπτευε τον αρχαίο δρόμο. Ίσως είχε οπτική επαφή με άλλα ανάλογα κτίσματα στις απέναντι κορυφές. Από τους τοίχους του μόνον ο βόρειος και ο ανατολικός σώζονταν σε ικανοποιητικό ύψος (0,80-0,90 μ.), ο δυτικός δεν υπήρχε και ο λοξός νότιος ήταν αρκετά διαταραγμένος.

Συγχρόνως με την έρευνα του κτίσματος έγινε καθαρισμός του αποθέτη κεραμικής, από όπου μας είχαν παραδοθεί από τον παραπάνω αναφερόμενο ιδιώτη μερικά θραύσματα αγγείων (βάση μελαμβαφούς ληκυθίου, κομμάτι ερυθρόμορφου αγγείου που διέσωζε την παράσταση ενός παίκτη διαύλου, μια μελαμβαφή λαβή κιονωτού κρατήρα και ένα πήλινο ζάρι). Ο λάκκος, ακανόνιστων διαστάσεων, 3,50×3,30 μ. περίπου, ήταν ξανασκαμμένος πιθανώς από παλαιότερη λαθρανασκαφή. Περιείχε άφθονη κεραμική προϊστορικών, κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων. Στη δυτική πλευρά του βρέθηκε τοίχος, με κατεύθυνση Β.-Ν., πλ. 0,50, σωζ. μήκ. 2,70 και μέγ. ύψ. 0,55 μ. (στη βορειοανατολική πλευρά του), κτισμένος με αργές πέτρες. Το τελικό βάθος του λάκκου ήταν 1,20 μ. Τα κομμάτια των αγγείων ανήκαν σε μικρού και μεσαίου μεγέθους αγγεία, όπως πρόχους, κανθάρους, σκύφους, φιάλες, πινάκια, λύχνους, τα περισσότερα μελαμβαφή. Μεταξύ των οστράκων ήταν μερικά τοιχώματα και διάτρητες οριζόντιες λαβές πρωτοελλαδικών αγγείων, κομμάτια μεγάλων πίθων με ανάγλυφη, εμπίεστη, σχοινοειδή διακόσμηση και αρκετά κομμάτια κεραμίδων στέγης.

Εικ. 217. Φυλή. Θέση Αλωνίστρα. Το αρχαίο φυλάκιο του δρόμου (από Ν.).

Εικ. 218. Φυλή. Θέση Αλωνίστρα. Το αρχαίο φυλάκιο του δρόμου (από ΒΔ.).

2004

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΕΡΓΑ ΠΡΟΑΣΤΙΑΚΟΥ ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΟΥ

Αχαρνές

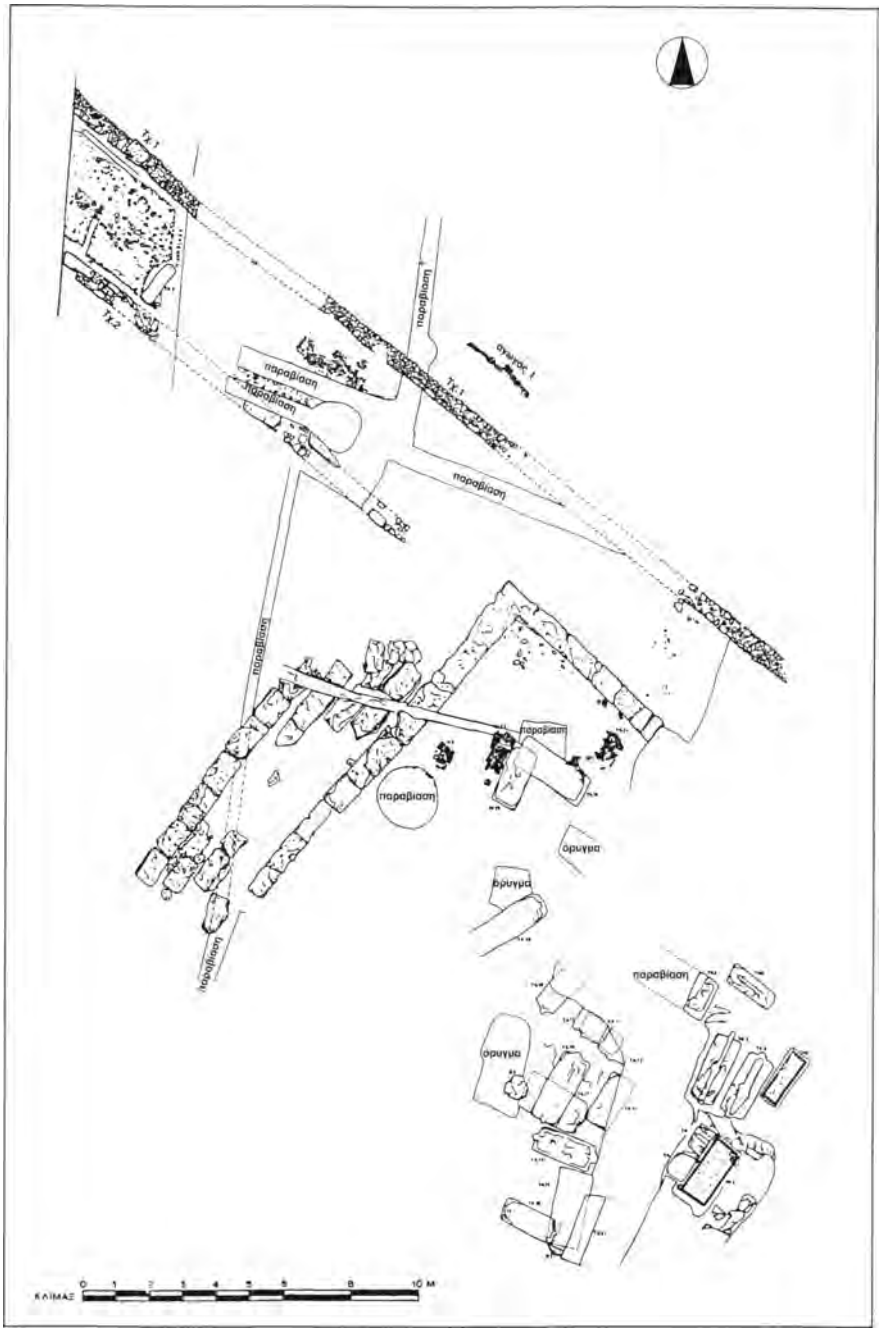
Λυκότρυπα. Οδός Κωνσταντινουπόλεως και πάροδος Αμυνταίου

Κατά τη μεταφορά των δικτύων κοινής ωφελείας, σε απαλλοτριωμένο χώρο ανατολικά της οδού Κωνσταντινουπόλεως και της σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών-Θεσσαλονίκης, στο πλαίσιο των έργων του Προαστιακού Σιδηροδρόμου, εντοπίστηκαν ένας αρχαίος δρόμος, τοίχοι ταφικού περιβόλου και ταφές (κυρίως πυρές) της κλασικής περιόδου (Εικ. 219).

Η αρχαία οδός, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., βρέθηκε σε βάθος -1,10 μ. από το οδόστρωμα της οδού Αμυνταίου και αποκαλύφθηκε σε μήκος 27,30 μ. Είχε πλάτος 3 μ. και προς ΒΔ. διέρχεται κάτω από τις σιδηροδρομικές γραμμές ενώ προς ΝΑ. κάτω από τα σύγχρονα σπίτια του δήμου. Οι δύο αναλημματικοί τοίχοι, κτισμένοι με αργολιθοδομή στις όψεις και γέμισμα με μικρότερους λίθους και λάσπη στο εσωτερικό τους, πλ. 0,50-0,60 μ., που συγκρατούσαν τα οδοστρώματα, είχαν παραβιασθεί, σχεδόν σε όλο το μήκος της οδού από τα υπάρχοντα σύγχρονα αποχετευτικά δίκτυα. Το σωζόμενο ύψος των τοίχων κυμαινόταν από 0,30 έως 1 μ. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του δρόμου στο δομικό υλικό των τοίχων είχαν παρεμβληθεί και μεγάλου μεγέθους ορθογωνισμένοι κροκαλοπαγείς λίθοι – κυρίως στο τμήμα που διερχόταν κάτω από την οδό Κωνσταντινουπόλεως – ενώ το βορειοδυτικό άκρο του, όπου είχε γίνει μεταγενέστερη επισκευή, το ανάλημμα ήταν φτιαγμένο από αργούς λίθους και θραύσματα κεραμίδων.

Η στρωματογραφία στο βορειοδυτικό πέρας της αρχαίας οδού έκανε σαφή την ύπαρξη πέντε τουλάχιστον διαδοχικών στρωμάτων, καθώς και αμαξοτροχιών στα τρία κατώτερα οδοστρώματα. Η χρήση του αρχαίου δρόμου χρονολογήθηκε από το α΄ μισό του 6ου αι. π.Χ. μέχρι την ύστερη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων περιόδων χρήσης του θα πρέπει να τοποθετηθούν χρονολογικά οι επισκευές και οι συμπληρώσεις των αναλημμάτων. Στο βόρειο ανάλημμα βρέθηκε εντοιχισμένο τμήμα μαρμάρινης βάσης δωρικού κίονα, ενώ στο νοτιοδυτικό άκρο του δρόμου – στις επιχώσεις του οδοστρώματός του – εντοπίστηκε τμήμα ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης, του τελευταίου τετάρτου του 5ου αι. π.Χ.

Στο νοτιοανατολικό κράσπεδο του δρόμου και στο ίδιο βάθος με αυτό ανασκάφηκε η πρόσοψη ενός ταφικού περιβόλου, που διατηρήθηκε σε μήκος 12 μ. Έχει πλάτος 0,60 μ. και την ίδια ακριβώς κατεύθυνση με την αρχαία οδό. Ο τοίχος της πρόσοψης γωνιάζει κάθετα με άλλον τοίχο, σκέλος του περιβόλου, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., που έχει αποκαλυφθεί μέχρι σήμερα σε μήκος 12,30 μ. (Εικ. 220), καθώς η ανασκαφή σε αυτό το τμήμα του σκάμματος βρίσκεται σε εξέλιξη. Το νοτιοδυτικό σκέλος του περιβόλου βρίκεται πιθανώς κάτω από τις σύγχρο-

Εικ. 219. Αχαρνές. Λυκότρυπα. Οδός Κωνσταντινουπόλεως και πάροδος Αμυνταίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

νες κατοικίες. Οι τοίχοι του περιβόλου είναι κτισμένοι με ορθογώνιες κροκαλοπαγείς λιθοπλίνθους μεγάλων διαστάσεων (1,25×0,60×0,40 μ.) και διατηρούνται σε μερικά τμήματα στο ύψος των δύο δόμων. Προς ΒΔ. εντοπίστηκαν και άλλοι πεσμένοι ογκόλιθοι που δείχνουν ότι σε αυτή την πλευρά ο τοίχος είχε ύψος τουλάχιστον τεσσάρων δόμων. Εντοιχισμένα στον περίβολο βρέθηκαν πολλά αποτμήματα μαρμάρινων αντικειμένων, πιθανώς θραύσματα επιτύμβιων στηλών, τμήμα κιονίσκου και η βάση μαρμάρινης ληκύθου, αποτμήματα από δύο πώρινα λαγωβόλα, καθώς και κομμάτια πήλινων ταφικών αγγείων (κυρίως αρυβαλλοειδών ληκύθων) που χρονολογούν την κατασκευή του περιβόλου στο τέλος του 5ου ή στο α΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Στο εσωτερικό του ταφικού περιβόλου ερευνήθηκαν μέχρι

Εικ. 220. Αχαρνές. Λυκότρυπα. Οδός Κωνσταντινουπόλεως και πάροδος Αμυνταίου. Η αρχαία οδός και πεσμένοι σγκόλιθοι από τη δυτική πλευρά του ταφικού περιβόλου (από ΝΔ.).

Εικ. 221. Αχαρνές. Λυκότρυπα. Οδός Κωνσταντινουπόλεως και πάροδος Αμυνταίου. Πώρινη σαρκοφάγος (τάφος 7) με τα κτερίσματά της (από ΒΑ.).

σήμερα 29 ταφές, ενώ η μία βρέθηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του καταστρώματος της οδού. Οι περισσότεροι τάφοι βρέθηκαν παραβιασμένοι από τα δίκτυα κοινής ωφελείας και τις σύγχρονες κατοικίες αλλά και από μεταγενέστερες ταφές και επεμβάσεις κατά την αρχαιότητα. Από τις ταφές αυτές οι 22 ήταν πυρές (πρωτογενείς καύσεις), οι δύο ήταν ταφές σε πώρινες σαρκοφάγους, δύο ήταν κεραμοσκεπείς τάφοι και τρεις εγχυτρισμοί, από τους οποίους ο ένας ανήκε στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο. Ένας λακκοειδής τάφος της ίδιας περίπου περιόδου, είχε ανοιχτεί στο βορειοδυτικό τμήμα του οδοστρώματος της αρχαίας οδού.

Οι 18 από τις 28 ταφές είχαν προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., ενώ οι δέκα ΒΔ.-ΝΑ.

Οι περισσότερες πυρές διέθεταν έναν αεραγωγό που διέσχιζε κατά μήκος τον πυθμένα τους και συνέχιζε κατακόρυφα στις στενές πλευρές του ορύγματος των πυρών. Όλοι οι τάφοι εντοπίστηκαν σε μικρό βάθος κάτω από την επιφάνεια του εδάφους (0,30-0,40 έως 1 μ. από το οδόστρωμα της οδού Κωνσταντινουπόλεως) και ήταν ανοιγμένοι στο φυσικό έδαφος (μαλακή πρασινωπή κιμηλιά).

Οι δύο κεραμοσκεπείς τάφοι ήταν παραβιασμένοι από σύγχρονες επεμβάσεις, καθώς βρίσκονταν μόλις λίγα εκατοστά κάτω από το έδαφος. Το μήκος τους έφθανε το 1,50 μ. και το πλάτος τους τα 0,60 μ. Στον τάφο 23 δεν εντοπίστηκαν οστά ή κτερίσματα, ενώ στον τάφο 24 βρέθηκαν υπολείμματα οστών και τμήμα αλαβάστρου που τον χρονολογεί στο α΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Και οι δύο βρέθηκαν κοντά στους τοίχους του ταφικού περιβόλου.

Από τους δύο εγχυτρισμούς Π1 και Π2 διατηρήθηκαν μόνο πενιχρά υπολείμματα των πίθων που τους φιλοξενούσαν και βρέθηκαν κατεστραμμένοι από μεταγενέστερες ταφές και σύγχρονο βόθρο σπιτιού. Ο Π1 χρονολογήθηκε στο β΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Στον τρίτο εγχυτρισμό Π3 δεν διατηρήθηκαν τα οστά και ήταν ακτέριστος, ενώ το τεφροδόχο αγγείο (πίθος) ανήκε στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Το αγγείο στηριζόταν στο έδαφος και το στόμιό του καλυπτόταν με μία κεραμίδα. Περιμετρικά είχαν τοποθετηθεί μικροί λίθοι.

Ο λακκοειδής τάφος 5 ήταν ένα μικρό ελλειψοειδές όρυγμα, διαστ. 1,10×0,40×0,30 μ. και περιείχε ένα χάλκινο νόμισμα και μια ραβδωτή πρόχου του ύστερου 4ου-πρώιμου 5ου αι. μ.Χ. Από τις πώρινες σαρκοφάγους η μεγαλύτερη (τάφος 3) ήταν κατεστραμμένη κατά το μεγαλύτερο τμήμα της, από σύγχρονες επεμβάσεις και είχε κάλυμμα με αετωματική απόληξη (βρέθηκε σπασμένο) και διαστάσεις 1,82×0,60×0,60 μ. Στο εσωτερικό της εντοπίστηκαν υπολείμματα οστών του κρανίου του νεκρού και μία μεταλλική περόνη στο βορειοδυτικό τμήμα της. Χρονολογείται πιθανώς στο α΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Η μικρότερη σαρκοφάγος (τάφος 7) (Εικ. 221) είχε διαστάσεις 1,53×0,40×0,30 μ., το κάλυμμά της ήταν κατεστραμμένο, ενώ στο εσωτερικό της δεν βρέθηκαν ίχνη οστών, παρά μόνον ένα αλάβαστρο σε κομμάτια και το στόμιο ενός άλλου, βάσει των οποίων ο τάφος χρονολογήθηκε στο α΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Από τις πυρές, οι περισσότερες ήταν κατεστραμμένες είτε από μεταγενέστερες πυρές είτε από σύγχρονες επεμβάσεις, ενώ μία πιθανώς είχε συληθεί ήδη κατά την αρχαιότητα. Πρόκειται για τον τάφο 18, την πυρά με τις μεγαλύτερες διαστάσεις στο νεκροταφείο: 2,10×1×1,65 μ. Βρισκόταν πιο κοντά στους τοίχους του ταφικού περιβόλου από όλες τις άλλες πυρές. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν μόνο τα θραύσματα μιας κυψέλης και ενός ακόμη αβαφούς χρηστικού αγγείου της ύστερης ρωμαϊκής

Εικ. 222. Αχαρνές. Λυκότρυπα. Οδός Κωνσταντινουπόλεως και πάροδος Αμυνταίου. Μελανόμορφη λήκυθος από την πυρά 8 με παράσταση αγώνων δρόμου.Ομάδα του Βατικανού G 52.

Εικ. 223. Αχαρνές. Λυκότρυπα. Οδός Κωνσταντινουπόλεως και πάροδος Αμυνταίου.Μελανόμορφη λήκυθος από την πυρά 8 με παράσταση αγώνων άλματος. Ομάδα του Βατικανού G 52.

Εικ. 224. Αχαρνές. Λυκότρυπα. Οδός Κωνσταντινουπόλεως και πάροδος Αμυνταίου. Μελανόμορφη λήκυθος από την πυρά 8 με παράσταση αθλητικών αγώνων. Ομάδα του Βατικανού G 52.

Εικ. 225. Αχαρνές. Λυκότρυπα. Οδός Κωνσταντινουπόλεως και πάροδος Αμυνταίου. Μελανόμορφη λήκυθος του Ζωγράφου του Αίμονος με παράσταση αρματοδρομίας από την πυρά 19.

περιόδου, ενώ ακόμη και το στρῶμα καύσης είχε μικρό πάχος και φαινόταν παραβιασμένο.

Μερικῶς παραβιασμένες από σύγχρονες επεμβάσεις και χωρίς κτερίσματα ήταν οι πυρές 9 και 25. Από τις εν μέρει παραβιασμένες αλλά κτερισμένες πυρές αναφέρουμε την πυρά 8 (διαστ. 1,55×0,65×0,50 μ.), που είχε στο εσωτερικό της τρεις μελανόμορφες ληκύθους της Ομάδας του Βατικανού G 52, με αθλητικές παραστάσεις (δρόμος, άλμα, πάλη) (Εικ. 222-224), ένα μελαμβαφές εξάλειπτρο, μία μελαμβαφή κύλικα του τύπου C και ένα μελανόμορφο σκύφο που διακοσμείται με παράσταση σειρήνων στη μια όψη και πάλη λιονταριού με ταύρο στην άλλη (εργαστήριο της Ομάδος του Πώματος της Οξφόρδης). Ο τάφος χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

Από τις πρωιμότερες πυρές, αλλά επίσης παραβιασμένη, ήταν η πυρά 4 (διαστ. 1,60×0,90×0,60 μ.), στην οποία εντοπίστηκε μια μελαμβαφής κορινθιακή πυξίδα (τύπου Α) χωρίς πώμα, του α΄ τετάρτου του 6ου αι. π.Χ.

Κτερίσματα, κυρίως μελανόμορφες και μελαμβαφείς λήκυθοι, εντοπίστηκαν στις πυρές 11 (μία), 15 (δύο), 17 (δύο), 19 (πέντε λήκυθοι και μία μελαμβαφής κύλικα, Εικ. 225-226), 20 (μία) και 21 (μία). Οι περισσότερες ανήκουν στην ομάδα του Εργαστηρίου του Αίμονος, όπως η ωραία λήκυθος με την αρματοδρομία. Βάσει αυτών οι τάφοι χρονολογούνται στο β΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Στις υπόλοιπες πυρές, που ήταν στην πλειονότητά τους παραβιασμένες (1, 6, 10, 12, 13, 14, 16, 22, 26, 27), βρέθηκαν μόνο θραύσματα αγγείων, στις επιχώσεις που κάλυπταν τα ορύγματά τους ή βρέθηκαν γύρω από αυτές.

Στα βόρεια της αρχαίας οδού, σε απόσταση 1,30 μ. από το ανάλημμα, ανασκάφηκε τμήμα κατεστραμμένου πήλινου αγω-

Εικ. 226. Αχαρνές. Λυκότρυπα. Οδός Κωνσταντινουπόλεως και πάροδος Αμυνταίου. Μελανόμορφη λήκυθος του τύπου της καπνοδόχου με παράσταση τεθρίππου και κιθαρωδού. Κοντά στο Εργαστήριο του Αίμονος από την πυρά 19.

γού, που έβαινε παράλληλα προς το δρόμο. Τα ίχνη του διατηρήθηκαν σε μήκος 2,50 μ. περίπου.

Για λόγους ανάγκης του έργου αποδόθηκαν στον εργολάβο δύο τμήματα αρχαίας οδού, ένα στο βορειοανατολικό και ένα στο νοτιοδυτικό άκρο της αντίστοιχα, μήκ. 4,50 μ. και 2 μ., αφού προηγήθηκε η συστηματική έρευνά τους και μερική, ελεγχόμενη καταστροφή τους.

ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΑΧΑΡΝΩΝ (Σ.Κ.Α.)

Αχαρνές

Συμβολή της οδού Μόρνου με τη Λεωφόρο Δημοκρατίας

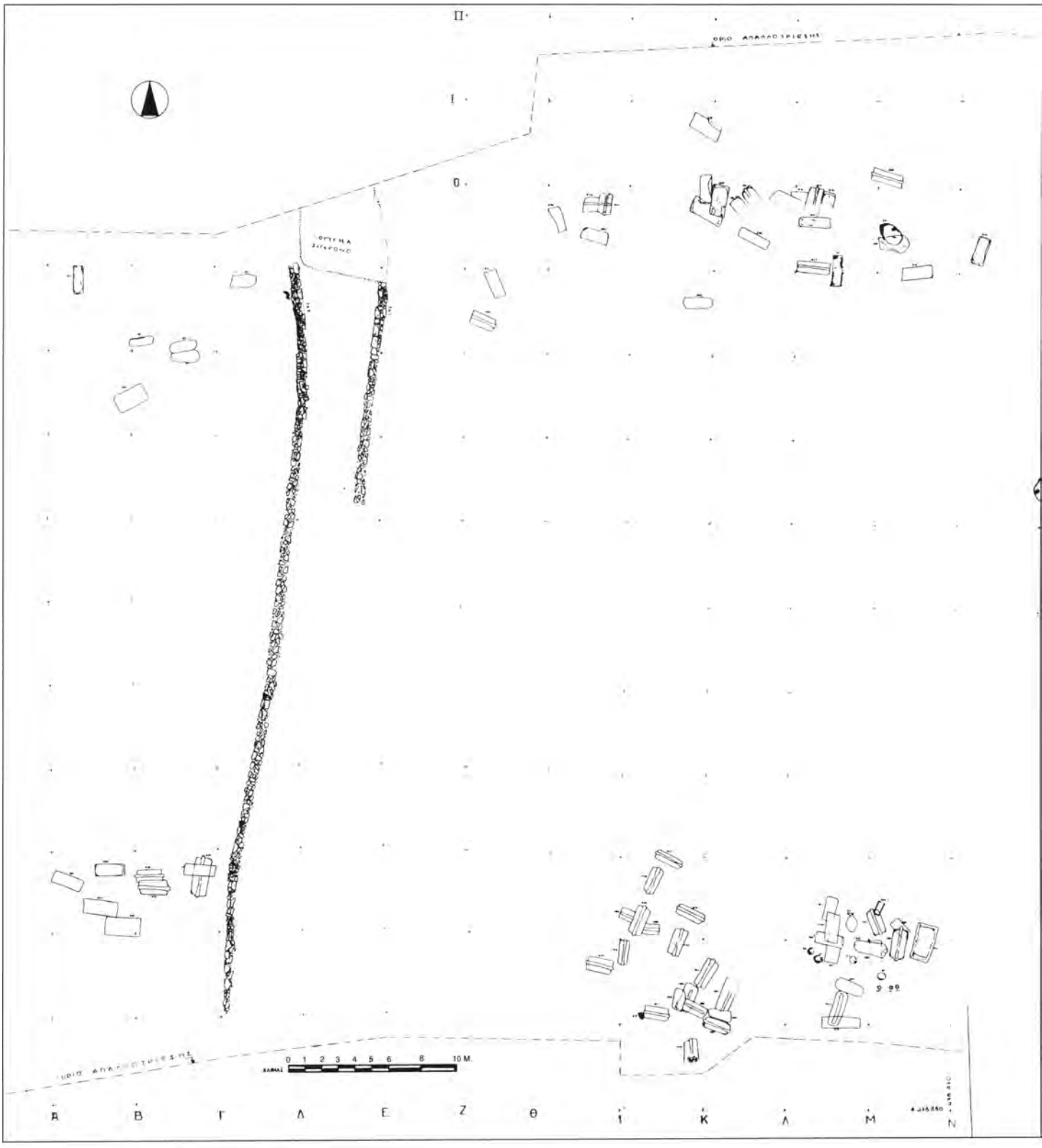
Κατά τη διάρκεια εργασιών αποχωμάτωσης με εκσκαφικό μηχάνημα τον Αύγουστο του 2003 από την Κοινοπραξία «Προαστιακός Σιδηρόδρομος», στη συμβολή των παραπάνω οδών καταστράφηκε τοίχος πάχ. 0,50 μ. και παρασύρθηκαν κεραμίδες που ανήκαν σε κεραμοσκεπή τάφο. Η σωστική ανασκαφή στο σημείο αυτό ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 2004 και έφερε στο φως τμήμα αρχαίου δρόμου κλασικών χρόνων και τάφους, κυρίως πυρές, που ανήκαν σε εκτεταμένο νεκροταφείο (Εικ. 227).

Το τμήμα του τοίχου που καταστράφηκε αρχικά σε μήκος 10 μ. ανήκε στο ανατολικό ανάλημμα της αρχαίας οδού (Εικ. 228). Από το ανατολικό ανάλημμα διατηρήθηκαν περίπου 15 μ. Το δυτικό ανάλημμα που διατηρήθηκε καλύτερα παρακολουθήθηκε μέχρι στιγμής, σε μήκος 51 μ., καθώς οι έρευνες που είχαν διακοπεί στα τέλη του 2004, λόγω διακοπής της χρηματοδότησης, ξανάρχισαν το Νοέμβριο του 2005. Οι τοίχοι, κτισμένοι με αργολιθοδομή, είχαν πλάτος 0,50-0,70 μ. Ο δρόμος είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και πλάτος 3,50-4,50 μ. Το βάθος των αναλημμάτων είναι 4,06-4,28 μ. από το οδόστρωμα της Λεωφόρου Δημοκρατίας.

Στις δύο πλευρές του δρόμου αποκαλύφθηκε νεκροταφείο με αρχαϊκές και κλασικές ταφές. Πρόκειται συνολικά για 68 πυρές αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, που βρέθηκαν κατά συστάδες, σε δύο ζώνες πλ. 30 μ. στα ανατολικά και δυτικά του δρόμου και σε αλλεπάλληλα στρώματα (Εικ. 229). Υπήρχαν 11 εγχυτρισμοί, σε μεγάλα αγγεία, όπως αμφορείς και πίθοι, μία λακκοειδής ταφή, ένας κεραμοσκεπής τάφος με το δάπεδό του στρωμένο με δύο ορθογώνιες πήλινες πλάκες (Εικ. 230) και τρεις λίθινες θήκες (μία ορθογώνια και δύο κυλινδρικές, τοποθετημένες στη σειρά) (Εικ. 231). Σε πολλούς από τους εγχυτρισμούς και στο λακκοειδή τάφο διατηρήθηκαν σκελετικά λείψανα. Στο δάπεδο του κεραμοσκεπούς τάφου βρέθηκαν 10 ταφικά αγγεία, των μέσων του 5ου αι. π.Χ., ενώ οι λίθινες θήκες περιείχαν πήλινα αγγεία του τελευταίου τετάρτου του 5ου αι. π.Χ. Κοντά στους τάφους βρέθηκε 1 λάκκος απόρριψης με κεραμική που σχετίζεται με νεκρόδειπνα και ταφικές τελετές.

Οι πυρές που αποτελούσαν την πλειονότητα των τάφων του νεκροταφείου δεν είχαν συγκεκριμένο προσανατολισμό. Αρκετές από αυτές βρέθηκαν σχεδόν κατεστραμμένες από υπερκείμενες πυρές μεταγενέστερων χρόνων. Πολλές φορές οι νεότερες χρονολογικά πυρές ανοίγονταν πάνω στις παλαιότερες. Οι διαστάσεις τους ήταν ποικίλες, από 1,70 έως 2,50 μ. μήκος, 0,60 έως 1,40 μ. πλάτος, ενώ το βάθος της μεγαλύτερης ήταν 1,97 μ. Στις περισσότερες πυρές βρέθηκαν αεραγωγοί κατά μήκος του πυθμένα τους και στα πλευρικά στενά τοιχώματά τους.

Οι πυρές και οι άλλοι τάφοι τόσο της νοτιοανατολικής όσο και της βορειοδυτικής πλευράς του σκάμματος δεν περιείχαν όλοι κτερίσματα. Από τους κτερισμένους τάφους προήλθε μεγάλος αριθμός αγγείων καλής ποιότητας με ωραία διακόσμηση, που χρονολογούνται από τους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους (μέσα του 6ου αι. π.Χ.) μέχρι τους υστεροκλασικούς χρόνους (4ος αι. π.Χ.). Στην πρώιμη πυρά 46 βρέθηκε μία αρχαϊκή αρυβαλλοειδής λήκυθος με διακόσμηση σειρήνας και στην πυρά 34 μια υστεροαρχαϊκή λήκυθος με διακόσμηση ορχουμένων μαινάδων (Εικ. 232). Η πυρά 67 περιείχε μια μελανόμορφη λήκυθο της Ομάδας «fat runner», με παράσταση δρομέα. Στην πυρά 48 βρέθηκε μελανόμορφη λήκυθος με παράσταση μάχης και άλλη με μαινάδες και σατύρους, στην πυρά 33 μελανόμορφη λήκυθος με τέθριππο και ηνίοχο, στην πυρά 32 μελανόμορφη λήκυθος του τύπου της καπνοδόχου με παράσταση ιππέων. Από τον εγχυτρισμό 7 (πίθος) προήλθαν τέσσερα αγγεία των μέσων του 6ου αι. π.Χ., δύο μικροί σκύφοι, μία όλπη, μία κορινθιακού τύπου κοτύλη της Ομάδας των Κύκνων με διακόσμηση κύκνων, ενώ από αναμοχλευμένη επίχωση στο χώρο των πυρών στο νοτιοανατολικό τμήμα του σκάμματος βρέθηκε ακέραια μικκύλη κοτύλη αρχαϊκών επίσης χρόνων με διακόσμηση σκυλιών σε καλπασμό. Από την πυρά

Εικ. 227. Αχαρνές. Συμβολή της οδού Μόρνου με τη Λεωφόρο Δημοκρατίας. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 228. Αχαρνές. Συμβολή της οδού Μόρνου με τη Λεωφόρο Δημοκρατίας. Άποψη του βόρειου τμήματος του αρχαίου δρόμου (από Β.).

Εικ. 229. Αχαρνές. Συμβολή της οδού Μόρνου με τη Λεωφόρο Δημοκρατίας. Άποψη του χώρου των πυρών στη νοτιοανατολική πλευρά του σκάμματος (από Β.).

Εικ. 230. Αχαρνές. Συμβολή της οδού Μόρνου με τη Λεωφόρο Δημοκρατίας. Ο κεραμοσκεπής τάφος 1 (εσωτερικό) (από Ν.).

Εικ. 231. Αχαρνές. Συμβολή της οδού Μόρνου με τη Λεωφόρο Δημοκρατίας. Οι τρεις λίθινες θήκες με τα αντίστοιχα τεφροδόχα αγγεία (από Ν.).

44 αναφέρουμε τη μελανόμορφη λήκυθο της Ομάδας των πετεινών με παράσταση αναχώρησης οπλιτών. Η πυρά 18 και η πυρά 6 στο βορειοδυτικό τμήμα του σκάμματος έδωσαν μεγάλες λευκές ληκύθους με δυσδιάκριτες παραστάσεις μεταξύ των οποίων ερυθρόμορφη λήκυθος με μαινάδα που κρατεί θύρσο (Εικ. 233) και άλλη με κενταυρομαχία. Από την πυρά 41 στη νοτιοανατολική πλευρά, συλλέχθηκε ωραία ερυθρόμορφη λήκυθος, των μέσων του 5ου αι. π.Χ., με παράσταση γυναίκας με ποδήρη χιτώνα (Εικ. 234). Ο εγχυτρισμός 1, σε μεγάλο οξυπύθμενο αμφορέα, περιείχε 7 αγγεία, του α΄ μισού του 5ου αι. π.Χ.: μία κύλικα του τύπου της Κρακοβίας, ένα κύπελλο, τρεις ληκύθους με μελανόμορφες παραστάσεις αρματοδρομίας, διονυσιακή σκηνή και σκηνή συμποσίου, τη μυθολογική σκηνή του Ηρακλή με το λιοντάρι της Νεμέας και δύο ανθεμωτές ληκύθους. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του σκάμματος βρέθηκαν τρεις λίθινες θήκες σε παράταξη: οι δύο κυλινδρικές που περιείχαν πήλινα κυλινδρικά αγγεία με δευτερογενείς καύσεις νεκρών και ήταν καλυμμένες με αβαφείς λεκανίδες, είχαν τοποθετηθεί εκατέρωθεν ορθογώνιου πωρολίθου, με κοιλότητα στο ένα άκρο όπου είχε τοποθετηθεί η τρίτη κάλπη με όμοια κάλυψη. Το είδος αυτό των αγγείων ήταν αρχικά αποθηκευτικής χρήσης και χρησιμοποιήθηκαν μεταγενέστερα ως ταφικά κατά το τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Βόρεια των καλπών, σε

Εικ. 232. Αχαρνές. Συμβολή της οδού Μόρνου με τη Λεωφόρο Δημοκρατίας. Μελανόμορφη λήκυθος με παράσταση τριών ορχουμένων μαινάδων, ίσως από το Εργαστήριο της Ομάδας του Αίμονος από την πυρά 34.

Εικ. 233. Αχαρνές. Συμβολή της οδού Μόρνου με τη Λεωφόρο Δημοκρατίας. Ερυθρόμορφη λήκυθος με μαινάδα που κρατεί θύρσο από την πυρά 6.

πυρές μεταξύ των τεχνικών έργων 2 και 3, βρέθηκαν επτά λήκυθοι του 5ου αι. π.Χ. με μελανόμορφες παραστάσεις, όπως συμπόσιο, διονυσιακή σκηνή και διακοσμητικά θέματα με ανθέμια και κισσόφυλλα.

Από τον καλυβίτη τάφο 10 προέρχεται μία ωραία ερυθρόμορφη λήκυθος με σκηνή γυναικωνίτη.

Κατά τη διαπλάτυνση της οδού Μόρνου για την κατασκευή σύγχρονου αγωγού ομβρίων υδάτων ανασύρθηκε μαρμάρινη επιτύμβια στήλη η οποία ήταν εντοιχισμένη σε αγωγό. Απεικονίζονται δύο γυναικείες μορφές σε δεξίωση, η μία από τις οποίες, προφανώς η νεκρή, έφερε στον ώμο ιερό κλειδί (κλειδούχος ιέρεια) (Εικ. 235). Η στήλη χρονολογήθηκε στο

Εικ. 234. Αχαρνές. Συμβολή της οδού Μόρνου με τη Λεωφόρο Δημοκρατίας. Ερυθρόμορφη λήκυθος με παράσταση γυναικείας μορφής από την πυρά 41.

Εικ. 235. Αχαρνές. Συμβολή της οδού Μόρνου με τη Λεωφόρο Δημοκρατίας. Μαρμάρινη επιτύμβια στήλη κλειδούχου ιέρειας από τη διάνοιξη αγωγού ομβρίων υδάτων στην οδό Μόρνου. Τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Ο αγωγός είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και ήταν κτισμένος με κεραμίδες και μεγάλες πέτρες. Είχε πλάτος 0,25 και ύψος 0,22 μ. Στον ίδιο αγωγό ήταν εντοιχισμένο σε κάθετη θέση και το πάνω τμήμα μιας μαρμάρινης λουτροφόρου. Εγκάρσια στον αγωγό αποκαλύφθηκε οδόστρωμα αρχαίας οδού από πατημένο χώμα και μικρούς λίθους. Στη νότια πλευρά του βρέθηκε μικρό τμήμα αναλημματικού τοίχου κτισμένο με αργολιθοδομή, με μικρού, μεσαίου και μεγάλου μεγέθους λίθους.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΑΤΤΙΚΗΣ ΟΔΟΥ

Αχαρνές

Χαραυγή. Οδός Ιππίου

Από τον Οκτώβριο του 2003 μέχρι το Μάρτιο του 2004 ανασκάφηκε τμήμα, μήκ. 28,40 μ., της αρχαίας οδού μεταξύ των τμημάτων που είχαν ανασκαφεί σε παλαιότερες ανασκαφές της Αττικής Οδού και του Προαστιακού Σιδηροδρόμου[106], προς Β. και Ν. αντίστοιχα.

Αποκαλύφθηκε το ανώτερο, νεότερο οδόστρωμα της αρχαίας οδού, πλ. 2,60 μ. Τα αναλήμματα του δρόμου διατηρήθηκαν πολύ αποσπασματικά. Σε καλύτερη κατάσταση διατηρήθηκε το δυτικό-νοτιοδυτικό ανάλημμα που σώθηκε σε ύψος 0,35-0,60 μ. και πλάτος που κυμαινόταν από 0,45 έως 0,65 μ. Το ανατολικό-βορειοανατολικό ανάλημμα είχε υποστεί μεγαλύτερη φθορά προς Ν.-ΝΑ. και διατηρήθηκε κατά τόπους. Το μέγιστο ύψος του ήταν 0,50 μ. και το πλάτος του 0,46-0,60 μ.

Στα δυτικά-νοτιοδυτικά του αρχαίου δρόμου και σε απόσταση 1 μ. στα βόρεια-βορειοδυτικά και 1,50 μ. στα νότια-νοτιοδυτικά, αποκαλύφθηκε λίθινος αγωγός, σχεδόν παράλληλος προς την οδό (Εικ. 236). Αποκαλύφθηκε σε μήκος 29,70 μ. (έχει καταστραφεί εν μέρει – 4 μ. – βόθρος σύγχρονης οικίας που βρισκόταν μέχρι πρότινος στο χώρο). Πρόκειται για τον ίδιο αγωγό που κατά τη διενέργεια της ανασκαφής προς Β. και Ν. είχε χαρακτηριστεί ως τοίχος και ακολουθούσε την πορεία του δρόμου, ενώ το νοτιότερο τμήμα του καμπτόταν προς Δ. Το πλάτος του κυμαινόταν από 0,60-0,70 μ., το ύψος του από 0,30 έως 0,45 μ.

Μεταξύ του νότιου αναλήμματος του δρόμου και του αγωγού σώθηκε τμήμα άλλου πήλινου αγωγού, που δεν διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση και τμήματά του είχαν αποκαλυφθεί επίσης στην παλαιότερη ανασκαφή, προς Β. και Ν. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος ήταν 0,40 μ. και το μήκος του όσο το μήκος της οδού. Βρισκόταν σε απόσταση 0,50-0,70 μ. από την αρχαία οδό. Μικροί λίθοι συγκρατούσαν τον αγωγό στα πλάγια και στη βάση του.

Το τμήμα του δρόμου που απέμεινε, μήκ. 43 μ., θα διατηρηθεί κάτω από στέγαστρο και θα είναι επισκέψιμο στο μέλλον.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΠΑΡΑΠΛΕΥΡΩΝ ΔΡΟΜΩΝ ΑΤΤΙΚΗΣ ΟΔΟΥ[107]

Αχαρνές

Γεροβουνό - Αυλίζα

Στη διασταύρωση των οδών Σάμου και Α. Λέκκα εντοπίστηκε πήλινος αγωγός, μήκ. 3 μ. με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Ήταν κατασκευασμένος από πήλινες πλάκες, μερικές καμπύλης διατομής, που εξωτερικά τον συγκρατούσαν μικροί ακατέργαστοι λίθοι. Πιθανώς να είχε σχέση με το μεγάλο πήλινο αγωγό του 4ου αι. π.Χ., που βρέθηκε ανατολικότερα, μεταξύ των γραμμών του ΟΣΕ και της Λεωφόρου Δημοκρατίας.

Εικ. 236. Αχαρνές. Χαραυγή. Οδός Ιππίου. Ο αρχαίος δρόμος και ο αγωγός (από ΒΔ.).

Δυτικά της Λεωφόρου Δημοκρατίας 126, κοντά στην οδό Δροσίνη, αποκαλύφθηκε αρχαίο φρεάτιο διαμ. 2,20 μ. εξωτερικά και 1,10 μ. εσωτερικά, κατασκευασμένο με αργούς λίθους και επενδεδυμένο εσωτερικά με πλίνθινες πλάκες. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν ένα χάλκινο νόμισμα, ένα χάλκινο καρφί και ένα χάλκινο έλασμα. Ερευνήθηκε μέχρι το βάθος των 3 μ.

Κατά τη διευθέτηση του ρέματος Αχαρνών (Καναπίτσας), στα βόρεια της Αττικής Οδού, στο ύψος του Νερόμυλου, εντοπίστηκε στην ανατολική όχθη αρχαίο φρεάτιο, διαμ. 1,30 μ., λαξευμένο στο σκληρό φυσικό έδαφος. Περιείχε πέτρες, κεραμική, πλίνθους, κεραμίδες, τμήμα μυλόπετρας και μια αγνύθα. Ερευνήθηκε μέχρι βάθους 4 μ. από την επιφάνεια.

Παράλληλα, ολοκληρώθηκε η ανασκαφή και ο καθαρισμός του χώρου στη θέση Γεροβουνό-Αυλίζα, όπου είχαν ανασκαφεί η ρωμαϊκή αγροικία, οι ταφικοί περίβολοι (Εικ. 237), και είχε μεταφερθεί η ρωμαϊκή δεξαμενή, και διενεργήθηκε μικρής έκτασης ανασκαφή σε ορισμένα σημεία των περιβόλων, όπου αποκαλύφθηκε άλλη μία κλασική ταφή σε πήλινη λάρνακα (Εικ. 238). Ο χώρος περιφράχθηκε, διαμορφώθηκε ώστε να είναι επισκέψιμος και τοποθετήθηκαν δύο ενημερωτικές πινακίδες. Τέλος, πλύθηκαν και ταξινομήθηκαν τα όστρακα και τα ευρήματα της Αττικής Οδού στην περιοχή του Μενιδίου και

106. Για τις ανασκαφές κατά τα έτη 2001, 2002, 2003, βλ. αντίστοιχα, σ. 389-392, 414-415, 427-428.

107. Για τον εντοπισμό αρχαιοτήτων κατά τις εργασίες εκσκαφής για τη δημιουργία των παράπλευρων δρόμων της Αττικής Οδού το 2003, βλ. παραπάνω, σ. 425-428.

Εικ. 237. Αχαρνές. Γεροβουνό-Αυλίζα. Άποψη του ταφικού περιβόλου 1 (εμπρός) και 2 (στο βάθος) μετά τον καθαρισμό (από Δ.-ΝΔ.).

Εικ. 238. Αχαρνές. Γεροβουνό-Αυλίζα. Πήλινη λάρνακα (εσωτερικό) με τα κτερίσματά της (από Ν.-ΝΑ.).

αποθηκεύτηκαν στο χώρο συντήρησης του Σιδηροδρομικού Κέντρου Αχαρνών.

Οδός Αν. Βρεττού (οικόπεδο Παπασωτηρίου)

Στο οικόπεδο αυτό βρέθηκαν ένας αποθέτης και 5 ωοειδούς σχήματος αποθηκευτικοί σιροί. Ο αποθέτης περιείχε όστρακα ακόσμητων, εφυαλωμένων και χρηστικών αγγείων, τμήματα πήλινων και λίθινων πλακών, καθώς και τμήματα κεραμίδων (καλυπτήρων και στρωτήρων). Επίσης, λίγα οστά ζώων και όστρεα.

Ο αποθέτης (Α) (Εικ. 239), που αποκαλύφθηκε κοντά στη νότια πλευρά του οικοπέδου ήταν κυκλικής διατομής με διάμετρο 1,90 μ., ανασκάφηκε σε βάθος έως 2 μ. και περιείχε όστρακα ακόσμητων εφυαλωμένων και χρηστικών αγγείων, τμήματα πήλινων και λίθινων πλακών, καθώς και τμήματα κε-

Εικ. 239. Αχαρνές. Οδός Αν. Βρεττού. Ο αποθέτης κεραμικής (από Β.).

ραμίδων (καλυπτήρων και στρωτήρων). Επίσης, περιείχε λίγα οστά ζώων και όστρεα θαλάσσης.

Οι σιροί, που στην πλειονότητά τους διασώθηκαν σε αρκετά καλή κατάσταση, ήταν οι τέσσερις κτιστοί και ο πέμπτος πήλινος. Πρόκειται σε όλες τις περιπτώσεις για κυκλοτερείς κατασκευές. Ήταν κτισμένοι μέσα στο έδαφος, σε βάθος 0,60-1 μ. από το οδόστρωμα της οδού. Ο πήλινος σιρός (Σ1), στα ανατολικά του αποθέτη Α, είχε στόμιο κυκλικό, διαμ. 0,75 μ. και ήταν επενδεδυμένος με υδραυλικό κονίαμα (Εικ. 240). Η διάμετρός του μειωνόταν πλησιάζοντας προς τον πυθμένα, που είχε διάμετρο 0,42 μ. Το βάθος του σιρού από το χείλος του ήταν 0,50 μ.

Οι κτιστοί σιροί ήταν ελλειψοειδείς, κατασκευασμένοι από επάλληλες σειρές ημίεργων λίθων που συμπληρώνονταν από οπτοπλίνθους και συνδέονταν μεταξύ τους με κονίαμα. Η άνω και εσωτερική επιφάνεια των τοιχωμάτων, καθώς και ο πυθμένας των σιρών είχαν επιχρισθεί με υδραυλικό κονίαμα. Παρουσίαζαν τη μεγαλύτερη διάμετρό τους χαμηλότερα του στομίου τους και μείωση της διαμέτρου τους προς τον πυθμένα.

Ο σιρός 2 (Σ2) (Εικ. 241) που αποκαλύφθηκε δυτικά του αποθέτη διατηρήθηκε μόνον κατά το βόρειο τμήμα του και είχε μέγιστο πλάτος στον άξονα Α.-Δ. ίσο με 1,45 μ. Το τοίχωμά του έχει πάχος 0,35-0,40 μ. Εξαιτίας της θέσης του δεν επετεύχθη η έρευνά του μέχρι τον πυθμένα του.

Ο σιρός 3 (Σ3) (Εικ. 242) εντοπίστηκε στα δυτικά του Σ2 και διατηρήθηκε επίσης μόνον κατά το βόρειο τμήμα του. Είχε μέγιστο σωζόμενο πλάτος στον άξονα Δ.-Α., ίσο με 1,45 μ. Το τοίχωμά του είχε πάχος 0,30-0,35 μ. Το βάθος του μέχρι τον πυθμένα του ήταν 0,90 μ.

Ο σιρός 4 (Σ4) (Εικ. 243) που ήλθε στο φως κοντά στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου, είχε μέγιστη διάμετρο 1,70 μ. (Α.-Δ.). Το πάχος του τοιχώματός του ήταν 0,20 μ. Ο σιρός είχε βάθος 0,90 μ. από το χείλος του. Ο πυθμένας του είχε διάμετρο 1,20 μ. και έφερε στο κέντρο του κοιλότητα διαμ. 0,15-0,30 μ.

Ο σιρός 5 (Σ5) (Εικ. 244), τέλος, ήταν ο μεγαλύτερος που αποκαλύφθηκε. Βρισκόταν στα βορειοδυτικά του Σ4 με μέγιστη διάμετρο περί το 1,80 μ. Το πάχος του τοιχώματός του ήταν

Εικ. 240. Αχαρνές. Οδός Αν. Βρεττού. Ο σιρός 1 (από Β.).

Εικ. 241. Αχαρνές. Οδός Αν. Βρεττού. Ο σιρός 2 (από ΒΔ.).

0,55 μ. Ο πυθμένας του, σε βάθος 0,75 μ. από το χείλος, είχε διάμετρο 0.55 μ. Στο κέντρο του είχε ανοιχθεί κοιλότητα διαμ. 0,44 μ.

Οι σιροί ήταν γεμάτοι με χώμα που περιείχε όστρακα ακόσμητων, με γραπτή διακόσμηση, εφυαλωμένων και χρηστικών αγγείων, τμήματα κεραμίδων, χάλκινων και σιδερένιων αντικειμένων που είχαν υποστεί διάβρωση σε μεγάλο βαθμό, τμήμα γυάλινου αγγείου, οστά ζώων, όστρεα και κομμάτια κάρβουνου. Ο μόνος σιρός που δεν έδωσε ευρήματα ήταν ο πήλινος.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΑΔΡΙΑΝΕΙΟΥ ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟΥ

Θρακομακεδόνες

Ολυμπιακό χωριό

Στην περιοχή του Ολυμπιακού Χωριού έγινε από τον ΟΧΑΕ (Ολυμπιακό Χωριό Ανώνυμος Εταιρεία) μερική διαμόρφωση του ερευνημένου από το αρχαιολογικό κλιμάκιο της Β΄ ΕΠΚΑ (αρχαιολόγοι Ε. Ασημάκου, Ειρ. Βρεττού, Α. Συρογιάννη) υπέργειου αγωγού του Αδριάνειου Υδραγωγείου και των φρεατίων του με την τοποθέτηση διαφανών κυκλικών κατασκευών σε δύο σημεία όπου ο αγωγός διακλαδίζεται, τοποθέτηση ορθογώνιας διαφανούς κατασκευής στο

Εικ. 242. Αχαρνές. Οδός Αν. Βρεττού. Ο σιρός 3 (από Β.).

Εικ. 243. Αχαρνές. Οδός Αν. Βρεττού. Ο σιρός 4 (από Δ.).

Εικ. 244. Αχαρνές. Οδός Αν. Βρεττού. Το χείλος και το στόμιο του σιρού 5 (από Ν.).

σημείο όπου ο υπέργειος αγωγός ενώνεται με το βαθύ και δίριχτης χαμηλής διαφανούς στέγης σε προκαθορισμένα σημεία, όπου ο υπέργειος αγωγός διατηρείται καλύτερα. Κατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκαν από την Εφορεία δύο ενημερωτικές πινακίδες σε καίρια σημεία του αγωγού. Τοποθετήθηκε επίσης εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων πρόχειρο πλέγμα-κιγκλίδωμα γύρω από τα ορατά φρεάτια του Αδριάνιου ενώ παράλληλα συμπληρώθηκε από το εργατικό προσωπικό ο καθαρισμός του αγωγού στα σημεία όπου είχαν αφαιρεθεί οι πλάκες κάλυψής του.

Αχαρνές

Συμβολή των οδών Στ. Βερτσέκου και Αζαλέας (οικόπεδο ιδιοκτησίας Ι. Γκιζελή)

Σε εκσκαφή για τη θεμελίωση οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκε στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου η ανώτερη επιφάνεια λίθινου κιβωτιόσχημου τάφου.

Ο τάφος ήταν κατασκευασμένος από πλάκες γκρίζου (ελευσινιακού;) μαρμάρου. Η ανώτερη επιφάνειά του εντοπίστηκε σε βάθος 0,67 μ. από το ύψος του κρασπέδου του πεζοδρομίου. Είχε προσανατολισμό Α.-Δ. με ελαφρά απόκλιση προς ΒΔ.-ΝΑ. Πάνω από τον τάφο είχαν τοποθετηθεί επιχώσεις αργιλοαμμώδους χώματος με ψιλό πετραδάκι το οποίο απέδωσε ελάχιστα όστρακα. Στις ίδιες επιχώσεις είχε διανοιχθεί και το όρυγμα για την τοποθέτησή του. Η κάλυψη του τάφου είχε γίνει με δύο πλάκες (η ανατολικότερη με διαστάσεις 1,63×1,17 μ., η δυτικότερη 0,67×1,17 μ.), πάχ. 0,15 μ. (Εικ. 245). Στην ανώτερη επιφάνεια ήταν αδρά επεξεργασμένος με βελόνι. Ίδια επεξεργασία έφερε και η εσωτερική (κάτω επιφάνεια) του κιβωτίου. Στις άκρες έφερε περιτένεια πλ. 0,18 μ. στις μακρές πλευρές και 0,23 μ. στις στενές. Οι εξωτερικές διαστάσεις του τάφου ήταν 2,32×1,17 μ. και οι εσωτερικές 1,96×0,92 μ. ενώ το ύψος του ήταν 0,97 μ. (1,12 μ. μαζί με τις καλυπτήριες πλάκες). Τα τοιχώματα και ο πυθμένας ήταν κατασκευασμένα από 5 μαρμάρινες πλάκες πάχ. 0,11 μ. και συναρμόζονταν μεταξύ

Εικ. 245. Αχαρνές. Συμβολή των οδών Στ. Βερτσέκου και Αζαλέας. Ο κιβωτιόσχημος τάφος με τις καλυπτήριες πλάκες του (από ΝΔ.).

τους με απόλυτη ακρίβεια. Οι δύο πλάκες των στενών πλευρών έφεραν εγκοπές πλ. 0,25 μ. μέσω των οποίων συναρμόζονταν με εκείνες των μακρών πλευρών.

Το εσωτερικό του τάφου περιείχε επιχώσεις που εισέρρευσαν από την καταστροφή των καλυπτήριων πλακών. Μετά την αφαίρεσή τους υπήρχε στρώμα καστανού ανοικτού αμμουδερού χώματος (πάχ. 0,05-0,10 μ.), που είχε καλύψει εν μέρει το σκελετό, κυρίως στο δυτικό τμήμα του, προερχόμενο από την εισροή των υδάτων από την ένωση των καλυπτήριων πλακών. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια θέση με το κεφάλι στα ανατολικά και σωζόταν σχεδόν ακέραιος, τοποθετημένος απευθείας πάνω στο μαρμάρινο πυθμένα, σε βάθος 1,80 μ. Η ταφή ήταν κτερισμένη με μια χάλκινη οξειδωμένη στλεγγίδα, που βρέθηκε σε βάθος 1,79 μ., τοποθετημένη πλάι στο αριστερό χέρι του νεκρού. Ο σκελετός είχε μήκος 1,65 μ. Η μαρμάρινη πλάκα του πυθμένα έφερε περιτένεια πλ. 0,055 μ. Όλη η επιφάνεια των πλευρών εσωτερικά ήταν επεξεργασμένη με οδοντωτή σμίλη.

ΜΑΡΙΑ ΠΛΑΤΩΝΟΣ

2001-2004

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πειραιάς

Συμβολή των οδών Σαλαμινομάχων 14 και Κρεββατά (ιδιοκτησία Πατίδη)

Κατά τις ανασκαφικές εργασίες αποκαλύφθηκε λατομείο πειραϊκού ακτίτου, το οποίο κατά το μέσον του οικοπέδου είχε πληγεί από σύγχρονη παρέμβαση εξαιτίας της προϋπάρχουσας παλαιάς οικίας. Το λατομείο βαθύ, κλιμακωνόταν σε διαδοχικά επίπεδα. Σε σχέση με την οδό Κρεββατά εκκινούσε σε βάθος -0,20 μ. και η στάθμη του πυθμένα του βρισκόταν στα -5,88 μ. Εντοπίσθηκαν λαξευτές αύλακες στις θέσεις του επιθυμητού σχισμού για το χωρισμό του πετρώματος στα ζητούμενα μεγέθη και λίθοι έτοιμοι προς αποκόλληση εγκαταλελειμμένοι μέσα στο λατομείο.

Τη λατομική χρήση και την επιπεδοποίηση της επιφάνειας του πετρώματος ακολούθησε οικιστική χρήση, από την οποία διασώθηκαν δύο φρεάτια δεξαμενών και ένα φρεάτιο πηγαδιού.

Το ένα, φρεάτιο άντλησης δεξαμενής, λαξευμένο στο βράχο, διαμ. 0,80, ύψ. 5,15 μ. και με συλλεκτήρα στον πυθμένα, επικοινωνούσε με δύο αγωγούς, που κατευθύνονταν προς ΒΑ. και ΝΑ., των οποίων η πλήρης αποκάλυψη ήταν αδύνατη. Έφερε διπλή σειρά αναβαθμών καθώς και κατάλοιπα επιχρίσματος. Στην έναρξη του φρεατίου διαπιστώθηκε οπή εισροής των ομβρίων υδάτων, τετράγωνης διατομής, η οποία συνδεόταν με σώμα πήλινου αγωγού σχήματος ανεστραμμένου Π.

Το δεύτερο φρεάτιο δεξαμενής, διαμ. 0,80-0,90 μ. κομμένο από σύγχρονες δομές, έφερε αναβαθμούς και υδραυλικό κονίαμα και στα 1,82 μ. από τη στάθμη της έναρξής του εμφάνισε νερό.

Στο φρεάτιο του πηγαδιού, διαμ. 0,72 μ., διαπιστώθηκε φαινόμενο ύψος 17,30 μ. και στο κατώτερο τμήμα του νερό. Το περιστόμιό του εν μέρει λαξευμένο στο βράχο, συμπληρωνόταν στη δομή του από αργούς λίθους. Εσωτερικά είχε λαξευτεί διπλή σειρά ορθογώνιων αναβαθμών, από τρεις στην κάθε πλευρά. Εξωτερικά του, αποκαλύφθηκε τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου με κονίαμα, το οποίο έφερε ερυθρά επίχρωση. Επ' αυτού, συλλεκτήρας με υδραυλικό κονίαμα, επίσης με ερυθρά επίχρωση. Προφανώς πρόκειται για χώρο δεξαμενής, πρόσκτισμα του πηγαδιού.

Από την ολίγη κεραμική που απέδωσε η έρευνα συμπεραίνουμε ότι η χρήση του χώρου τοποθετείται στους ελληνιστικούς χρόνους.

Οδός Αντιπλοιάρχου Λάσκου 6 (ιδιοκτησία Ασβεστά)

Στο βάθος του γηπέδου του οικοπέδου, στη μεσοτοιχία με την όμορη ιδιοκτησία, εντοπίσθηκε λαξευμένη στο ασβεστολιθικό πέτρωμα μια κωδωνόσχημη δεξαμενή με φρεάτιο άντλησης. Το εσωτερικό της ήταν επιχωσμένο με σύγχρονα υλικά. Η εμφάνιση των φρεατίων της τα οποία έφεραν υδραυλικό κονίαμα και μηνοειδείς αναβαθμούς, εκκινούσε στα -0,78-1 μ. από τη στάθμη της οδού Αντιπλοιάρχου Λάσκου. Το διατηρούμενο ύψος τους ήταν 1,55-2,40 μ. στο φρεάτιο της δεξαμενής και 1-1,85 μ. στο φρεάτιο άντλησης. Το συνολικό ύψος της δεξαμενής μετ' αυτών έφτανε τα 4,10 έως 4,95 μ.

Στο ίδιο ακίνητο διαπιστώθηκε ένα διπλό ενιαίο φρεάτιο δεξαμενής ωοειδούς διατομής, απόρροια συνένωσης δύο κυλινδρικών φρεατίων. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 10,10 μ. και μέχρι το σημείο διακοπής της έρευνας έφερε 20-22 αναβαθμούς υπό μορφή μηνοειδών εγκοπών.

Συμβολή των οδών Χανίων 12 και Αρχιμήδους (ιδιοκτησία Μεναρόπουλου)

Αποκαλύφθηκε λατομείο μαργαϊκού ασβεστόλιθου, εν μέρει κατεστραμμένο από την προϋπάρχουσα οικία, το οποίο κλιμακωνόταν σε πέντε επίπεδα. Εντοπίσθηκαν λαξευτές αύλακες, σωρευμένες μάζες λιθαρίων και λεπτής λατύπης, αποτυπώματα αποκολληθέντων λίθων. Η εξόρυξη είχε φτάσει σε βάθος -4 μ. περίπου από την οδό Αρχιμήδους.

Συμβολή των οδών Σαλαμινομάχων και Μαυρομιχάλη (ιδιοκτησία Κωνσταντόπουλου)

Διαπιστώθηκε κλιμακωτό λατομείο πειραϊκού πωρόλιθου με κλίση από Δ. προς Α. Οι αρχαίες επιφάνειες τομής του πετρώματος είχαν επιχωματωθεί με λεπτή λατύπη και στη συνέχεια ακολούθησε οικιστική χρήση του χώρου, της οποίας ελάχιστα κατάλοιπα διασώθηκαν εξαιτίας της σύγχρονης παρέμβασης.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου η οικοδομική χρήση τεκμηριώνεται από την εύρεση μιας δεξαμενής και ενός τοίχου από αργολιθοδομή, ο οποίος συνιστά στοιχείο οικίας ενταγμένης στο Ιπποδάμειο σύστημα.

Η δεξαμενή είχε συνολικό ύψος 5,55 μ. Το φρεάτιό της με

περιστόμιο από πωρόπλινθους, ήταν δουλεμένο κατά δακτυλίους, αρχικά τετράγωνης διατομής και στη συνέχεια κυκλικής. Είχε άνοιγμα στομίου διαστάσεων 0,75×0,85 μ. και ύψος 2,80 μ. Τρεις δακτύλιοι αντιστοιχούσαν στο ορθογώνιο τμήμα του φρεατίου και ένας στο κυλινδρικό που οδηγούσε στο θάλαμο της δεξαμενής. Στα τοιχώματα διατηρούνταν καλά το υδραυλικό κονίαμα και είχε λαξευτεί διπλή σειρά μηνοειδών εγκοπών, τέσσερις σε κάθε πλευρά. Ο θάλαμος, διαμ. 3,13-3,48 μ., έφερε στον πυθμένα συλλεκτήρα.

Η ευρεθείσα κεραμική τοποθετείται στους υστεροκλασικούς χρόνους.

Συμβολή των οδών Σαλαμινομάχων και Κρεββατά (ιδιοκτησία Γ. Πατίδη)

Η έρευνα στο οικόπεδο εν μέσω πολλών σύγχρονων παρεμβάσεων, οι οποίες κυρίως ανατολικά δεν άφηναν κανένα περιθώριο αναζήτησης αρχαίων, απέδωσε τμήμα δρόμου ενταγμένου στο Ιπποδάμειο σύστημα και μέρη παρόδιων εγκαταστάσεων.

Ο δρόμος, πλ. 6,20 μ., έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Δυτικά του διασώθηκαν κατάλοιπα κτιστού αγωγού στον οποίο θα πρέπει να παροχετεύονταν τα νερά των κατοικιών οι οποίες αναπτύσσονταν κατά μήκος αυτής της πλευράς του δρόμου. Ο τοίχος πρόσοψής τους αποκαλύφθηκε σε μήκος 10,20 μ. Είναι κτισμένος από πωρόπλινθους, έχει ύψος 3,20 μ. και οπή παροχέτευσης των ομβρίων υδάτων προς το δρόμο. Κάθετος τοίχος εσωτερικά του, διαμόρφωνε τέσσερις χώρους, εκ των οποίων οι τρεις είναι συνανήκοντες της ιδίας οικίας.

Στην ανατολική πλευρά του δρόμου αποκαλύφθηκε τοίχος από αργολιθοδομή, μήκ. 9,50 μ. Εσωτερικά του και κατά μήκος, διαμορφωνόταν διάδρομος, πλ. 0,80-1 μ., ο οποίος γώνιαζε με άλλο συνεχόμενο προς Β., πλ. 0,70 μ. Στον πρώτο εμπεριέχονταν δύο δεξαμενές. Η δεξαμενή 1 λαξευμένη στο βράχο κατά δακτυλίους με κτιστό περιστόμιο είχε διάμετρο φρεατίου 0,54-0,65 μ. και ερευνήθηκε μέχρι ύψους 3,50 μ. όπου και απέφερε νερό.

Η δεξαμενή 2 με διάμετρο φρεατίου 0,86-0,92 μ. ερευνήθηκε μέχρι ύψους 4,90 μ. Από την έρευνα του χώρου μεταξύ των δεξαμενών διαπιστώθηκε ολόγλυφη επεξεργασία των τοιχωμάτων τους και εξωτερικά. Προσαρμοσμένες στον τοίχο της πρόσοψης της εγκατάστασης έφεραν επίχρισμα από υδραυλικό κονίαμα. Οι τοίχοι των δύο παραπάνω στενών διαδρόμων θεμελίωναν επί του βράχου, ο οποίος σε κάποιο τμήμα του απέδωσε ενδείξεις λατόμευσης.

Οι κατοικίες τοποθετούνται χρονολογικά στον 4ο αι. π.Χ.

Συμβολή των οδών Ιάσονος και Σπ. Λάμπρου (ιδιοκτησία Α. Βάβη και Κ. Λάμπρου)

Αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα οικιών του Ιπποδάμειου συστήματος, τα οποία είχαν θεμελιωθεί μέσα σε παχύ στρώμα λεπτής λατύπης και λιθαρίων. Η λατύπη είχε ισοπεδωθεί επί της επιφάνειας του υποκείμενου βράχου και η παρουσία της ήταν απόρροια της διαπιστωθείσης λατομικής εκμετάλλευσής του. Εντός του στρώματός της, εντοπίστηκε δάπεδο χρήσης με καμένο χώμα, το οποίο σηματοδοτεί σταδιακή επίχωση του χώρου.

Το επίπεδο εμφάνισης των αρχαίων κτιριακών καταλοίπων εκκινούσε από τη στάθμη του οδοστρώματος της οδού Λάμπρου και κλιμακωνόταν μέχρι βάθους -1 μ. Η θεμελίωσή τους, η οποία κατά κύριο λόγο διατηρούνταν, εδραζόταν μέχρι και τα -4 μ.

Δεσπόζει επιμήκης χώρος οριζόμενος από τρεις τοίχους με δουλεμένους και μη πωρόλιθους, περιμετρικά του οποίου αναπτύσσονται επιμέρους χώροι. Ανατολικά του διασώθηκαν κατάλοιπα υποδομής δαπέδου, βόρεια και δυτικά του εντοπίστηκε δεύτερη οικοδομική φάση, με διαμόρφωση μικρών εσωτερικών χώρων από τοίχους με αργολιθοδομές, σωζόμενα δάπεδα και θυραία ανοίγματα.

Οι δύο οικοδομικές φάσεις τοποθετούνται στον 4ο και 3ο αι. π.Χ.

Οδός Υψηλάντου 56 (ιδιοκτησία Γ. Υψηλάντη)

Με την απομάκρυνση της προϋπάρχουσας παλαιάς οικίας, καθ' όλη την έκταση του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε βράχος από πειραϊκό ακτίτη που είχε υποστεί στην αρχαιότητα λατομική εκμετάλλευση. Φυσικοί αρμοί διέκοπταν τη συνέχεια του μητρικού πετρώματος, του οποίου η εξόρυξη εκκινούσε από βάθος -0,75 μ. από τη στάθμη της οδού Υψηλάντου και προχωρούσε σε τρία διαδοχικά επίπεδα.

Κατά μήκος της μακράς πλευράς του οικοπέδου και κατά το μέσον περίπου αυτού διαμορφωνόταν μέτωπο ύψους 2 μ. Η υπερκείμενη επιφάνεια της εν λόγω τομής του πετρώματος, σε δεύτερη φάση οικιστικής χρήσης του χώρου, είχε χρησιμοποιηθεί για την εγκατάσταση τοίχου από αργολιθοδομή με την ίδια κατεύθυνση.

Βορειοδυτικά στο όριο της ιδιοκτησίας κατά τη στενή πλευρά αυτής, αποκαλύφθηκε τμήμα αγωγού λαξευμένο στο βράχο με κεραμίδες καμπύλου τύπου στο ρείθρο του και πλακοειδείς λίθους ανάμικτους με θραύσματα κεραμίδων στην κάλυψή του.

Νότια, εντοπίστηκε το στόμιο δεξαμενής, η οποία είχε μετατραπεί σε σύγχρονο βόθρο και δάπεδο από μείγμα λατύπης με γαιώδες υλικό.

Η χρήση του χώρου τοποθετείται χρονολογικά στην υστεροκλασική περίοδο.

Οδός Κουντουριώτου 29-31 (ιδιοκτησία Μποζή - Κασιώλη)

Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε ενώ είχε ήδη συντελεστεί μερική καταστροφή από το μηχανικό εκσκαφέα.

Ο βράχος, ο οποίος κατελάμβανε όλη την έκταση του οικο-

πέδου, είχε υποστεί λατομική εκμετάλλευση και κλιμακούμενος διαμόρφωνε τρία άνδηρα. Λαξευτές αύλακες και σωρευμένες μάζες λιθαρίων και λεπτής λατύπης δηλώνουν την εξάπλωση της εξόρυξης διαδοχικά και στα τρία επίπεδα. Τη λατομική χρήση διαδέχτηκε οικιστική με εξομάλυνση των υψομετρικών διαφορών και επιπεδοποίηση του χώρου τη βοηθεία της λατύπης. Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου, στον πυθμένα του λατομείου στο κατώτερο άνδηρο και στο μεσαίο, διαπιστώθηκαν κατάλοιπα δύο τοίχων συνδεόμενων και κάθετων μεταξύ τους, οι οποίοι όριζαν αποσπασματικά δύο χώρους και σχετίζονται με άλλο τοίχο πορευόμενο κατά μήκος της οριογραμμής του ανδήρου. Δυτικά του τελευταίου και σε επαφή με αυτόν αποκαλύφθηκαν μικροί χώροι δευτερεύουσας χρήσης.

Τα οικιστικά κατάλοιπα τοποθετούνται χρονολογικά στους υστεροκλασικούς χρόνους.

Εκ της στρωματογράφησης της νοτιοανατολικής παρειάς του σκάμματος του οικοπέδου, προκύπτει ότι υφίστατο μια ακόμη οικοδομική φάση υπερκείμενη της ερευνηθείσης, η οποία προφανώς εξέλειψε με την προϋπάρχουσα σύγχρονη δόμηση.

Εικ. 1. Πειραιάς. Οδός Ακτής Κουμουνδούρου 22. Άποψη των νεωσοίκων από Ν.

Οδός Ακτής Κουμουνδούρου 22 (ιδιοκτησία Μουτσάτσου)

Στην παραπάνω οδό, αποκαλύφθηκε μέρος του αριθμού των νεωσοίκων των εγκαθιδρυμένων στο λιμένα της Μουνιχίας (Εικ. 1).

Τα κατάλοιπα τα οποία διαπιστώθηκαν αντιστοιχούν σε τέσσερις συνολικά νεώσοικους, τρεις πλήρεις κατά το πλάτος και ένα λιγότερο ή περισσότερο ελλειμματικό στα δυτικά του οικοπέδου.

Η εγκατάσταση αποτελείται από το συνεχή τοίχο, ο οποίος με κατεύθυνση Α.-Δ. παράλληλα προς τη θάλασσα, έκλειε πίσω προς το μέρος της ξηράς και προστάτευε τους νεώσοικους και τέσσερις παράλληλες σειρές κυβοειδών βάσεων ή την υποδομή τους, επάνω στις οποίες πατούσαν οι κιονοστοιχίες, οι οποίες στήριζαν την ξύλινη δίρριχτη στέγη των διαμορφούμενων θαλάμων.

Ανάμεσά τους, διατηρείται επικλινής λίθινη κρηπίδα κτιστή από πλακοειδείς λίθους, η οποία υποθέτουμε ότι θα έφερε ξύλινο επίκτισμα: ξύλινη εσχάρα με εγκάρσιες δοκούς, οι οποίες είχαν υποστεί λίπανση με κερί ή πίσσα και ανύψωναν το δάπεδό της για την ανέλκυση ή καθέλκυση των πλοίων. Η εύρεση χάλκινων καρφιών τεκμηριώνει την εφαρμογή της.

Κατά μήκος της κρηπίδας, η οποία έπρεπε να επεκτείνεται μερικά μέτρα μέσα στη θάλασσα, γλίστραγε η τρόπις. Η σχέση με το νερό στο χαμηλότερο άκρο της κρηπίδας, έπρεπε να είναι τέτοια, ώστε να επιτρέπει την επίπλευση του πλοίου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εύρεση θραυσμάτων πωρόλιθων με κοίλανση, με εσωτερική επιφάνεια αδρά επεξεργασμένη για πρόσφυση επιχρίσματος του οποίου εντοπίζονται κατάλοιπα.

Ολοκληρωμένο δείγμα λίθου του τύπου από τον οποίον προέρχονται, βρήκαμε στο σύγχρονο τοίχο-όριο της ανασκαφείσης ιδιοκτησίας με την όμορη βόρεια. Οι πλήρεις διαστάσεις του είναι 1,30×0,62×0,46-0,48 μ. ύψος. Το ύψος του λαξεύματος 0,18-0,26 μ. και το πλάτος 0,35 μ. Από τη μορφή του ο λίθος δεν φαίνεται να συνιστά υποδόκιο. Δεν παρουσιάζει ομοιότητες με τα γνωστά των νεωσοίκων της Κω ούτε με τις εγκοπές των λίθων των νεωσοίκων της Ρόδου. Από την άλλη, επειδή κατά κανόνα οι ξύλινες δοκοί είναι τετράγωνης διατομής, η στο λίθο υποδοχή τους θα έπρεπε να είναι αντίστοιχης διατομής.

Πιθανώς οι εν λόγω πωρόλιθοι να σχετίζονται με την ένθεση της τρόπιδος. Την ύπαρξη ανάλογων λίθων επισημαίνει και ο Milchhöfer κατά την παρουσίαση νεωσοίκων της Μουνιχίας[1].

Το οριζόμενο μήκος των νεωσοίκων εντός των ορίων του οικοπέδου είναι μέγιστο 21,80 μ. Υπολογιζόμενης της απόστασης μέχρι τη σημερινή ακτογραμμή ανέρχεται στα 44,40 μ. περίπου. Το πλάτος μεταξύ των βάσεων των κιονοστοιχιών ορίζεται στα 5,30 μ. περίπου. Από τμήμα κολώνας που βρέθηκε κοντά σε βάση και έχει διάμετρο 0,54 μ., μπορούμε να υπολογίσουμε το μετακιόνιο διάστημα στα 5,45 μ. περίπου. Λαμβανομένου υπόψη ότι το μέσο πλάτος μιας τριήρους ήταν 5,56 μ. περίπου, το πλάτος των ευρεθέντων νεωσοίκων είναι μικρό και θέτει διάφορα ερωτηματικά για το είδος των πλοίων που δέχονταν.

Οι νεώσοικοι στεγάζονταν κατά ζεύγη. Για λόγους ασφαλείας και προστασίας από πυρκαγιά θα έπρεπε να υπήρχαν θύρες στον τοίχο που τους έκλειε πίσω, ώστε να υπάρχει πρόσβαση σε δρόμο. Στους ερευνηθέντες διαπιστώνεται ένα τέτοιο άνοιγμα.

1. E. Curtius - J.A. Kaupert, *Karten von Attica*, Text 1, *Der Peiraeus von A. Milchhöfer*, Berlin 1881, σ. 11-13.

Κατά τόπους επισημαίνονται μετασκευές και αναδιάταξη κατ' αυτές, ως προς την αρχική φάση οικοδόμησης.

Η συνεχής χρήση όμως των νεωσοίκων από τον 4ο αι. π.Χ. με ενσωμάτωση καταλοίπων του 5ου αι. π.Χ. μέχρι τους ρωμαϊκούς χρόνους, προφανώς και πέραν της καταστροφής τους από τον Σύλλα, καθιστά δυσχερή την αποκατάσταση της χρονολογικής ακολουθίας. Πάντως, εκείνο το οποίο προκύπτει είναι ότι κατά την τελευταία οικοδομική φάση οι νεώσοικοι επεκτείνονται και ξαναχτίζονται σε υψηλότερο επίπεδο. Εντοπίζεται επιμήκυνση τριών κιονοστοιχιών, οι οποίες υπερβαίνουν τον τοίχο που έκλεινε την προγενέστερη οικοδομική φάση και κατευθύνονται βόρεια με μέγιστο αποκαλυφθέν συνολικό μήκος 30,20 μ. περίπου. Κάνοντας τοπογραφική σύνδεση με ρωμαϊκό τοίχο, με κατεύθυνση Α.-Δ., ο οποίος διαπιστώθηκε παλαιότερα από τον Γ. Σταϊνχάουερ, στο όμορο προς Δ. οικόπεδο, υποθέτουμε ότι ίσως κατέληγαν στην κατεστραμμένη προέκτασή του.

Η κλίση στις ράμπες (γλίστρες) του 4ου αι. π.Χ. κυμαίνεται περίπου από 9,50% έως 12%. Στην περίπτωση της υπερυψωμένης επέκτασης φθάνει τα 14%.

Το πλοίο εισερχόταν στο νεώσοικο με την πρύμνη, ώστε να βρίσκεται σε κατάσταση ετοιμότητας. Η έντονη κλίση δυσχέραινε την ανέλκυση, καθιστούσε όμως ευκολότερη την καθέλκυση.

Η τεχνική της ανέλκυσης δεν έχει ακόμη διασαφηνιστεί. Από την εναλλακτική ανάγνωση επιγραφής που αναφέρεται σε αριθμό ανδρών για τη ρυμούλκηση τριήρους, προκύπτει ότι ήταν μια διαδικασία συνδυασμού ανθρώπινου χειρισμού και μηχανικής βοήθειας. Έχει διατυπωθεί η άποψη της χρήσης του βαρούλκου, του αναφερόμενου στις αρχαίες πηγές ως ολκού, το οποίο αργότερα είχε μεγάλη εξέλιξη και δέχτηκε πολλές βελτιώσεις από τον Αρχιμήδη. Στο μηχανισμό της ανέλκυσης έχει ενταχθεί και η χρήση λίθινων πυραμοειδών αγκυρών για μόνιμη πρόσδεση του πλοίου, επειδή δεν υπήρχε περιθώριο ελιγμών εξαιτίας του μικρού πλάτους του υπόστεγου.

Ο πολεμικός λιμένας της Μουνιχίας, φυσικός, διαμορφωνόταν στην απόληξη των ανατολικών κλιτύων του στρατηγικής σημασίας ομώνυμου λόφου.

Την εγκατάσταση των νεωσοίκων του έκλειε για λόγους προστασίας οχυρωματικός περίβολος, τμήμα του οποίου έχει διαπιστωθεί παλαιότερα στις οδούς Σαγγαρίου και Ζαχαρίου[2].

Στο όμορο προς Β. των ανασκαφέντων νεωσοίκων οικόπεδο, ενδιαφέρον παρουσιάζει η εντόπιση τμήματος τείχους, το οποίο θα μας απασχολήσει αργότερα και το οποίο φαίνεται να σχετίζεται άμεσα με το ερευνηθέν σύνολο.

Από τους ναυτικούς καταλόγους επιγραφικών μαρτυριών γνωρίζουμε ότι τον 4ο αι. π.Χ., γύρω στο 330 π.Χ., οι εν χρήσει νεώσοικοι ήταν 82 στη Μουνιχία, 196 στη Ζέα και 94 στο λιμένα του Κανθάρου. Οι νεώσοικοι του 5ου αι. π.Χ. καταστράφηκαν το 404 π.Χ. Η ανοικοδόμησή τους φαίνεται πως άρχισε περί το 347 π.Χ. Όπως μας μεταφέρει ο Πλούταρχος, το 338 π.Χ. ο Λυκούργος ολοκλήρωσε τα ημίεργα των νεωσοίκων που είχε παραλάβει.

Το 86 π.Χ., όπως μας μεταφέρουν οι αρχαίες πηγές, οι νεώσοικοι καταστράφηκαν μαζί με τη Σκευοθήκη από τον Σύλλα. Επί των ημερών του Παυσανία βρίσκονταν σε χρήση μερικοί από αυτούς, υποθέτουμε ότι ίσως ανάμεσά τους ήταν και οι αποκαλυφθέντες.

Το θέμα θα μας απασχολήσει εκτενώς σε ειδική δημοσίευση.

Οδός Μουτσοπούλου (ιδιοκτησία ΟΣΚ)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο λιμένα της Ζέας και σε επαφή με το ακίνητο στο υπόγειο του οποίου διατηρείται μέρος των ανεσκαμμένων από τον Δραγάτση νεωσοίκων την περίοδο 1885-1886[3]. Η ανασκαφική έρευνα απέδωσε τη συνέχεια των εν λόγω λιμενικών εγκαταστάσεων (Εικ. 2).

Διασώζεται ένας νεώσοικος και μικρό μέρος άλλου με τον οποίο αποτελούσε ζεύγος κατά τη στέγαση. Ορίζεται από τους τοίχους, οι οποίοι τον έκλειναν πίσω και πλευρικά σε μήκος 11,50 μ. περίπου και από δύο βάσεις κιονοστοιχίας οι οποίες όριζαν το πλάτος του στα 5,10 μ.

Η διατήρησή του είναι πολύ κακή και από την κρηπίδα του διατηρούνται μόνον ολίγα κατάλοιπα της υποδομής του δαπέδου από λατύπη.

Πίσω από τον τοίχο τον παράλληλο προς τη θάλασσα, από τη σύγχρονη ακτογραμμή της οποίας απέχει 47,10 μ., εντοπίστηκε λιθορριπή αρχαίου δρόμου. Όπως διαπιστώθηκε, η συνέχεια του δεύτερου ελλιπούς νεώσοικου που εντοπίστηκε περιλαμβάνεται στην αποτύπωση των νεωσοίκων της Ζέας, που είχε εκπονηθεί από τον Dörpfeld και ο δρόμος αποτελεί τη συνέχεια του εντοπισθέντος από τον Δραγάτση.

Η κλίση των ανασκαφέντων νεωσοίκων είναι 10%. Η κλίση και το πλάτος των νεωσοίκων της Ζέας, όπως παραδίδονται από τους μελετητές δεν συμφωνούν με τα ανασκαφικά δεδομένα μας. Ενδιαφέρον ως προς αυτό παρουσιάζει η κατάθεση του B. Graser το 1872 (Meine Messungen in den athenischen Kriegshaefen, *Philologus* 31 (1872), σ. 1-65) ότι είδε στη Ζέα και στη Μουνιχία νεωσοίκους με διαφορετικά πλάτη ικανά να δεχθούν πεντηκοντόρους, τριήρεις, τετρήρεις, πεντήρεις. Η μελέτη των υποθαλάσσιων καταλοίπων των νεωσοίκων της Ζέας που γίνεται από τον Bjørn Lovén προσανατολισμένη στην επαλληλότητα των οικοδομικών φάσεων και τα τεχνικά χαρακτηριστικά τους αναμένεται να μας φωτίσει επ' αυτού.

Αξιοσημείωτη είναι σε απόσταση 4-4,50 μ. προς Δ. η εύρεση, κάτω από το δάπεδο προϋπάρχοντος υπογείου, τείχους, το οποίο έχει πλάτος 3,30 μ. και είναι κτισμένο κατά το έμπλεκτο σύστημα.

2. Ε. Ραυτοπούλου, *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 47.

3. Ι. Δραγάτσης, *ΠΑΕ* 1885, σ. 63-68.

Εικ. 2. Πειραιάς. Οδός Μουτσοπούλου. Ο νεώσοικος και μέρος του αποκαλυφθέντος τείχους από ΒΑ.

Προσαρμοσμένο στην κλίση του εδάφους διασχίζει κατά μήκος όλο το οικόπεδο και προχωράει προς τη θάλασσα. Οι γνωστές από παλαιά λιθόπλινθοι οι ενσωματωμένες στον τοίχο όριο της ιδιοκτησίας ΟΣΚ προς την οδό Ηλιού, φαίνεται ότι αποτελούν κατάλοιπα της συνέχειάς του προς Β. Η κατεύθυνση του τείχους αποκλίνει από αυτή των νεωσοίκων. Ο χώρος μεταξύ τους διασώζει στρώμα λατύπης. Έχουμε εν τέλει ένα βραχίονα οχύρωσης, ο οποίος απομονώνει-περικλείει ένα τμήμα των λιμενικών εγκαταστάσεων της Ζέας του 4ου αι. π.Χ. διαμορφώνοντας έναν πρόσθετο κλοιό προστασίας.

Οδός Βασιλέως Παύλου 2-4 (ιδιοκτησία Ευσταθίου)

Η έρευνα στο παραπάνω ακίνητο έγινε συμπληρωματικά στον ακάλυπτο χώρο της νεοανεγειρόμενης οικοδομής και το συνεχόμενο εκτός σχεδίου πόλης χώρο της ίδιας ιδιοκτησίας. Είχε προηγηθεί επ' αφορμή της οικοδόμησης ανασκαφή από το συνάδελφο Γ. Σταϊνχάουερ, η οποία είχε αποδώσει τμήμα τοίχου που εν τέλει εντάχθηκε σε νεοαποκαλυφθέν οικοδόμημα ενώ κατά τις εκσκαφές εντοπίστηκε και μια δεξαμενή.

Στο οικόπεδο κατ' αρχήν, ανασκάφηκε τμήμα της Πειραϊκής οχύρωσης. Η αποκάλυψή του έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι στην περιοχή μεταξύ του λιμένα της Ζέας και της Μουνιχίας δεν έχουμε ενδείξεις οι οποίες να τεκμηριώνουν την πορεία της οχύρωσης, όπως αυτή καταγράφεται σε παλαιότερες χαρτογραφήσεις ερευνητών και τοπογράφων. Υφίσταται μόνον το νεοαποκαλυφθέν τμήμα και η οχύρωση στο ιερό της Μουνιχίας Αρτέμιδος στο χώρο του Ναυτικού Ομίλου Πειραιά. Το τείχος ακολουθεί τις παρυφές της βραχώδους απόληξης του λόφου της Καστέλας και ανατολικά εκλείπει εξαιτίας της κάθετης πτώσης του βράχου. Η έδρασή του ακολουθεί την υψομετρική καμπύλη του λόφου και έχει κλίση από Α. προς Δ. Κτισμένο κατά την έμπλεκτη τεχνική με λιθόπλινθους στις εξωτερικές παρειές και γέμισμα από αργούς λίθους στον πυρήνα, παρακολουθήθηκε όσο επέτρεπαν οι συνθήκες σε μήκος 14,50 μ. και το πλάτος του ορίζεται στα 3,25 μ. Στον πυρήνα του, εντοπίστηκε αναδόμηση υπό μορφή αναλήμματος με άλλον άξονα, για την οποία όμως μας παρέχεται ελλιπής εικόνα, διότι έχει επέλθει μεγάλη αναμόχλευση με τη διέλευση σύγχρονων αγωγών και τοίχων, οι οποίοι το διαπέρασαν.

Εικ. 3. Πειραιάς. Οδός Βασιλέως Παύλου 2-4. Τμήμα αναθηματικής επιγραφής που αναφέρεται στον Ασκληπιό.

Εσωτερικά της οχύρωσης βρέθηκαν τα κατάλοιπα ορθογωνίου οικοδομήματος, μήκ. 17 και μέσου πλ. 3,70 μ. Διασώθηκαν κατά κύριο λόγο τα θεμέλια του κτίσματος, δεν βρέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη της ανωδομής του και αυτό καθιστά την ερμηνεία του δυσχερή. Ωστόσο, όπως θα δούμε παρακάτω, υπάρχει κάποιος προσανατολισμός ως προς τη χρήση του. Μεταξύ αυτού και του τείχους ισοπεδωτική στρώση λατύπης για τη διαμόρφωση δαπέδου.

Η περαιτέρω έρευνα του χώρου νοτιοανατολικά, ύστερα από τη μεσολάβηση τμήματος υπερυψωμένου βράχου μας οδήγησε σε μια συστάδα 13 βάθρων αναθηματικών στηλών και αγαλμάτων, τα οποία συνοδεύονταν από σπαράγματα αφιερωμάτων διεσπαρμένων ανάμεσά τους, καταλοίπων θρησκευτικής χρήσης της θέσης.

Τμήμα αναθηματικής επιγραφής που αναφέρεται στον Ασκληπιό, μας οδηγεί σε άσκηση λατρείας του θεραπευτή Θεού (Εικ. 3).

Ομοιώματα πασχόντων ανθρωπίνων μελών, μελών προερχόμενων κυρίως από νεαρά αγόρια και κορίτσια, ένα ακέφαλο άγαλμα νεαρού κοριτσιού του 4ου αι. π.Χ. που κρατεί χήνα και παραπέμπει στις άρκτους της Αρτέμιδος (Εικ. 4), απότμημα αναθηματικού αναγλύφου, είναι τα γλυπτά αφιερώματα τα οποία τεκμηριώνουν μια μορφή υπαίθριας λατρείας του Θεού.

Αγάλματα νεαρών αγοριών έχουν βρεθεί τόσο στο Πειραϊκό[4] όσο και σε άλλα Ασκληπιεία, όπως στους θεσσαλικούς

4. Ι. Δραγάτσης, *ΑΔ* 1888, σ. 132.

Εικ. 4. Πειραιάς. Οδός Βασιλέως Παύλου 2-4. Ακέφαλο άγαλμα νεαρού κοριτσιού.

Γόννους[5] και στη Λισσό. Παραμένει το ερώτημα εάν πρόκειται για ιερούς παίδες που υπηρέτησαν το ιερό του Θεού ή για αγάλματα αναθήματα των γονέων τους, χωρίς όμως να είναι βέβαιο ότι ταυτόχρονα τέθηκαν και υπό την προστασία του Θεού.

Παιδιά με πτηνό στα χέρια έχουν βρεθεί και στο Αμφιάρειο του Ωρωπού[6]. Η χήνα είναι ένα από ιερά ζώα του Ασκληπιού και έχουμε κείμενα τα οποία αναφέρονται στον ιερό στρουθό.

Η θέση του Πειραϊκού Ασκληπιείου μάς είναι γνωστή. Το ιερό είχε εντοπισθεί και ανασκαφεί στη θέση που κατελάμβανε το 19ο αιώνα το θέατρο Τσόχα νοτιοανατολικά του λιμένα της Ζέας και περιελάμβανε περίβολο και ναό. Η θέση αυτή απέχει περί τα 110 μ.

Από επιγραφική μαρτυρία, η οποία αναφέρεται στην οικοδομία του ναού (*IG* II/III^2 47), προκύπτει η ύπαρξη οικοδομημάτων στο χώρο του. Φαίνεται πως η λατρεία του Θεού απλωνόταν μέχρις εδώ και το ορθογώνιο κτίσμα στο οποίο προαναφερθήκαμε εντασσόταν στην οικοδομία του ιερού. Παλαιότεροι ερευνητές υποστηρίζουν τη συλλατρεία στην ίδια περιοχή του Δία Μειλίχιου και του Δία Φίλιου, αναθηματικά ανάγλυφα των οποίων βρέθηκαν στο Ασκληπιείο του Πειραιά. Ο Δίας Μειλίχιος είναι θεός τιμωρός. Όμως η διάδοση της λατρείας του κυρίως στηριζόταν στις θεραπευτικές του ιδιότητες.

Πλησίον του χώρου των αναθημάτων εντοπίστηκε ένας μεγάλος ορθογώνιος βόθρος, ο οποίος είχε διανοιχθεί στο βράχο και προφανώς σχετιζόταν με την άσκηση λατρείας. Δυστυχώς, βρέθηκε επιχωσμένος με σύγχρονα υλικά. Στην ίδια θέση εντοπίστηκε και ένας αποχετευτικός αγωγός. Η επισήμανση λατομικής δραστηριότητας στον ίδιο χώρο θα μπορούσε να αποδοθεί στην ανάγκη εξασφάλισης δομικών υλικών για την κατασκευή του τείχους ή εκμετάλλευση του ίδιου του ιερού. Στην ακτή κάτω από το πλάτωμα της προαναφερθείσης λατρείας του Ασκληπιού και το τείχος που περιτρέχει την απότομη πλαγιά, βρίσκεται το Ηρώο του Σήραγγος, όπου και βαλανείο.

Καμίνια

Συμβολή των οδών 25ης Μαρτίου και Χειμάρας

ΔΙΚΤΥΟ ΔΕΠΑ

Κατά τις εργασίες εγκατάστασης αγωγού φυσικού αερίου στο νότιο κράσπεδο της οδού Χειμάρας και πλησίον της συμβολής της με την οδό 25ης Μαρτίου, βρέθηκε μαρμάρινος επιτύμβιος ενεπίγραφος κιονίσκος των ελληνιστικών χρόνων ο οποίος οδήγησε στην αποκάλυψη υποκείμενου λαξευμένου στο βράχο τάφου. Έχει ύψος 0,78, διάμετρο 0,23 μ. και φέρει την επιγραφή:

ΔΙΟΓΝΗΤΟΣ / ΚΑΜΙΑΔΟΥ / ΦΡΕΑΡΡΥΟΣ

Επάνω από την επιγραφή πλαστική στεφάνη. Το κατώτερο τμήμα του, ύψ. 0,34 μ., είναι αδρά επεξεργασμένο. Ο αποκαλυφθείς τάφος, διαταραγμένος, χωρίς σκελετικά κατάλοιπα, απέδωσε τρία μυροδοχεία, ένα σιδερένιο ήλο και θραύσματα κορινθιακού στρωτήρα, ο οποίος πρέπει να συνιστά συστατικό στοιχείο της κάλυψής του. Νοτίως του τάφου προς την πλευρά του υφιστάμενου βενζινάδικου, είχαμε ενδείξεις ύπαρξης και άλλου τάφου, πιθανώς πήλινης λάρνακας, αλλά οι συνθήκες ήταν απαγορευτικές για επέκταση της έρευνας προς τα εκεί.

Καμίνια - Νίκαια

Οδός Δηλαβέρη

ΔΙΚΤΥΟ ΔΕΠΑ

Στη βόρεια πλευρά της οδού Δηλαβέρη, σε απόσταση 26,59 μ. από τη συμβολή της με τη Λεωφόρο Θηβών, βρέθηκε μέρος του κάτω τμήματος μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης, με λεπτομέρειες ανάγλυφης παράστασης εντός πλαισίου.

Σε απόσταση 25,50 μ. από αυτή, αποκαλύφθηκε κεραμοσκεπής τάφος, παιδικός, χωρίς σκελετικά κατάλοιπα, κτερισμένος με ένα μελαμβαφές ληκύθιο.

5. Γ. Αρβανίτου-Μεταλληνού, Γλυπτά από το Ασκληπιείο των Γόννων, *ΑΑΑ* XV (1982), Σύμμεικτα 2, σ. 244.

6. Β. Πετράκος, *Ο Ωρωπός και το Ιερό του Αμφιαράου*, Αθήναι 1968, σ. 21, πίν. 7.

Σε απόσταση 3,32 μ. και βορειοδυτικά αυτού, βρέθηκε ένας ακόμη παιδικός κεραμοσκεπής τάφος, κτερισμένος. Εξωτερικά του βρέθηκαν ένα σκυφίδιο, ένα ληκύθιο και πολλά όστρακα. Εσωτερικά έφερε ένα πώρινο ψευδοαλάβαστρο, τέσσερα μικρογραφικά αγγεία, ένα χάλκινο δακτύλιο και δύο στελέχη σιδερένιων καρφιών.

Οδός Πανόρμου

Σε απόσταση 11,70 μ. από την οικοδομική γραμμή Δηλαβέρη-Πανόρμου βρέθηκε χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο με κάλυμμα διακοσμημένο με αβαθείς εγχάρακτους ομόκεντρους κύκλους προερχόμενο από ταφή κατεστραμμένη από διερχόμενο καλώδιο της ΔΕΗ.

Οδός Στρατήγη

Σε απόσταση 20,50 μ. από τη συμβολή της οδού Στρατήγη με τον πεζόδρομο Πόρου, αποκαλύφθηκε κεραμοσκεπής τάφος εν μέρει κατεστραμμένος. Πλησίον του νοτίου ορίου του, βρέθηκαν τμήμα πινακίου και ένας μελαμβαφής σκύφος.

Οι παραπάνω τάφοι στο σύνολό τους εντάσσονται σε εκτεταμένο νεκροταφείο των κλασικών χρόνων, το οποίο αναπτυσσόταν βόρεια της Πειραϊκής οχύρωσης και κατά μήκος αρχαίας οδού, παράλληλης προς την οδό Θηβών, η οποία οδηγούσε στη διάβαση του Αιγάλεω.

Καμίνια

Συμβολή των οδών Πειραιώς και Καστανίτσης (ιδιοκτησία Εθνικής Τράπεζας)

Αποκαλύφθηκε ο εκτός του βορείου σκέλους των Μακρών Τειχών δρόμος, ο οποίος μνημονεύεται από τις αρχαίες πηγές[7] και αποτελούσε την κύρια οδική αρτηρία επικοινωνίας της πόλης των Αθηνών με τον Πειραιά (Εικ. 5).

Έχει πλάτος 7,25 μ. και ορίζεται από δύο τοίχους με κατεύθυνση Α.-Δ., των οποίων η διατήρηση είναι ιδιαίτερα αποσπασματική.

Ο Τ1, χτισμένος από λίθους αργούς και κατά τόπους δουλεμένους, διασώζεται σε μήκος 6,82 μ., το πλάτος του κυμαίνεται από 0,80 έως 1,05-1,20 μ. και το ύψος του από 0,26 έως 0,49 μ.

Ο Τ2 είναι διαλυμένος. Ιχνηλατείται ενδεικτικά η πορεία του σε μήκος 10,95 μ. και το ύψος του φτάνει τα 0,45-0,70 μ.

Μεταξύ των τοίχων αναπτύσσεται εκτεταμένο στρώμα λατύπης, του οποίου οι στρώσεις αντιστοιχούν σε δύο κύριες φάσεις. Μία σύγχρονη των τοίχων και μία η οποία υπερβαίνει τα

Εικ. 5. Καμίνια. Συμβολή των οδών Πειραιώς και Καστανίτσης. Γενική άποψη των καταλοίπων του αρχαίου δρόμου.

κατάλοιπά τους. Τούτο γίνεται σαφές στο βόρειο Τ1. Η λατύπη επεκτείνεται και πέραν της κοίτης του δρόμου βόρεια και νότια φτάνοντας μέχρι πλάτους 18 μ. Το πάχος της ποικίλλει από 0,03 έως 0,35-0,73 μ. Εμφανίζει κατά τόπους πύκνωση και αραίωση και κλίση Ν.-Β.

Η σύγχρονη των τοίχων φάση και παλαιότερη, εντοπίζεται σε βάθος -1,84 έως-2,25 μ. από τη στάθμη της οδού Πειραιώς.

Η νεότερη επ' αυτής αντιστοιχεί στην υστερορρωμαϊκή περίοδο. Το διαμορφωμένο επί της λατύπης δάπεδο διατηρείται κατά τόπους και αποτελείται από μείγμα σκληρού πατημένου χώματος, λεπτής λατύπης και αμμοχάλικου. Εξαιτίας της μεγάλης διαταραχής του χώρου – διασχίζεται από σήραγγα-καταφύγιο από σιδηροπαγές σκυρόδεμα – η διασπορά της έξωθεν του δρόμου λατύπης είναι δυσερμήνευτη.

Συμβολή των οδών Πειραιώς 83 και Καστανίτσης (ιδιοκτησία «Fashion Car»)

Η ανασκαφική έρευνα, όπως ήταν αναμενόμενο, έφερε στο φως την προέκταση προς Α. του εκτός του βορείου σκέλους των Μακρών Τειχών δρόμου, ο οποίος εντοπίσθηκε στο ακίνητο της Εθνικής Τράπεζας στην απέναντι γωνία.

Εξαιτίας της έντονης διαταραχής από τις σύγχρονες παρεμβάσεις – συνεχίζει και εδώ η σήραγγα του νεότερου καταφυγίου και όχι μόνον – η εικόνα είναι ιδιαίτερα συγκεχυμένη.

Ένα παχύ στρώμα λατύπης μαργαϊκού ασβεστόλιθου με λιθάρια και λιθόπλινθους, πάχ. 0,03-0,75 μ., με ασύμμετρη διασπορά και πύκνωση καταλαμβάνει μια ζώνη μήκ. 42 και πλ. 17,50 μ. περίπου.

Ένα σπάραγμα τοίχου νότια, διαστ. 2,25×0,48-1×0,15 μ., σηματοδοτεί τη θέση του νοτίου αναλημματικού τοίχου του δρόμου ενώ μια συγκέντρωση λιθόπλινθων βόρεια, σε απόσταση περί τα 7,10 μ., απηχεί τη θέση του βορείου τοίχου.

7. Παυσανίας Ι, Ι, 6· Πλάτων, *Συμπόσιο* 173 Β· *Πολιτεία* Α 1, 1· Ξενοφώντος, *Ελληνικά* Β 2-3.

Ωστόσο, κάποιες λιθόπλινθοι έχουν χρησιμοποιηθεί ως γέμισμα στη νεότερη φάση χρήσης του δρόμου, την υπερκείμενη των καταλοίπων των αναλημματικών τοίχων.

Το βάθος εμφάνισης της λατύπης της υποδομής του δρόμου ποικίλλει κατά τόπους και λόγω της διαταραχής δεν είναι ασφαλής ο προσδιορισμός της κλίσης. Κάποια σπαράγματα του α΄ οδοστρώματος των υστερορρωμαϊκών χρόνων εντοπίζονται κατά μήκος της βόρειας πλευράς του οικοπέδου σε βάθος -2,14 μ.

Νέο Φάληρο

Οδός Πειραιώς 78-82

ΕΡΓΑ ΟΤΕ

Στο πλαίσιο εκσκαφικών εργασιών για την εγκατάσταση δικτύου καλωδίων του ΟΤΕ επί της οδού Πειραιώς, στο ευρισκόμενο μεταξύ των οδών Ελευθερίου Βενιζέλου και Χρυσοστόμου Σμύρνης τμήμα της, εντοπίστηκε σε ανορυχθέν φρεάτιο τμήμα αρχαίου τοίχου. Αποκαλύφθηκε σε βάθος -1,70-1,80 μ. από τη στάθμη του οδοστρώματος και εδραζόταν σε βάθος - 2,26 μ. Απετελείτο από μια σειρά πωρόπλινθων συνολικού μήκους 9,35 μ. και είχε ύψος 0,40-0,50 μ.

Ο τοίχος προχωρεί κατά μήκος και κατά πλάτος στο άσκαπτο κάτω από το οδόστρωμα της οδού Πειραιώς. Είναι πιθανόν να σχετίζεται με το νότιο αναλημματικό τοίχο του εντός των Μακρών τειχών διερχόμενου δρόμου, παρά το βόρειο σκέλος.

Οδός Μήτσα 7 (ιδιοκτησία Καΐκα)

Στη βορειοδυτική γωνία της ιδιοκτησίας, σε βάθος -0,80 έως -1,10 μ. από τη στάθμη της οδού Μήτσα, αποκαλύφθηκε τμήμα βαρειάς και μνημειώδους συμπαγούς κατασκευής, η οποία σε μεγάλο βαθμό διαταραγμένη, βαίνει δυτικά στο όμορο ακίνητο και βόρεια στο πεζοδρόμιο της οδού. Το οικοδόμημα είναι χτισμένο από πωρόπλινθους και διαπιστώθηκε η ύπαρξη 8 συνολικά δόμων. Εξ αυτών οι 5 συνιστούν το θεμέλιο και οι 3 την ανωδομή. Λίθοι τεθειμένοι κατά καμπύλη γραμμή στις παρυφές του δόμου ΙΙΙ, οι οποίοι φέρουν και περιτένεια, δηλώνουν κυκλική κάτοψη του κτίσματος. Οι αποτελούντες τις χαμηλές στρώσεις λίθοι, κλιμακώνονταν προς τα έξω με βαθμίδες άλλοτε μικρής και άλλοτε μεγάλης εξοχής (Εικ. 6).

Το συνολικό ύψος του ήταν 3,39 μ. και εντοπίσθηκε η τάφρος θεμελίωσής του με πλήρωση ψιλής λατύπης. Το μνημείο εκτός από τη μεγάλη αναμόχλευση που είχε υποστεί, είχε πληγεί στο επίπεδο του IV δόμου από την κατασκευή κεραμικού κλιβάνου των υστερορρωμαϊκών χρόνων, ο οποίος το είχε προσαρμόσει στην εγκατάστασή του. Θραύσματα λίθων τα οποία περισυνελέγησαν από διάφορες θέσεις της έρευνας, ορισμένα με διαμόρφωση γλυφών και περιτένειας, φαίνεται να συνιστούν μέρη του αποκαλυφθέντος οικοδομήματος, το οποίο υποθέτουμε ότι αποτελεί κατάλοιπο κυκλικού ταφικού μνημείου του 4ου αι. π.Χ. ανάλογο με ευρεθέντα στον Ραμνούντα, το Λαύριο, τη Σαλαμίνα και προσφάτως τον Άγιο Ιωάννη Ρέντη από την υπογραφόμενη, βλ. παρακάτω σ. 449.

Εικ. 6. Νέο Φάληρο. Οδός Μήτσα 7. Γενική άποψη του ταφικού μνημείου και του κλιβάνου.

Ενδείξεις συνέχειας των λειψάνων του εν λόγω μνημείου, που εντοπίσθηκαν σε σκάμμα της ΔΕΗ επί του πεζοδρομίου της οδού Μήτσα, μας επιτρέπουν υπολογισμό της ακτίνας του κατά προσέγγιση στα 4,80 μ.

Πλευρικά του ταφικού μνημείου, όπως ήδη αναφέραμε, βρέθηκε κεραμικός κλίβανος. Αποκαλύφθηκε σε βάθος -1 μ. εκ της οδού και ανήκει στον τύπο των κυκλικών. Η διάμετρός του είναι 3,20-3,16 μ. εσωτερικά και 4,41-4,33 μ. εξωτερικά. Νότια με επέκταση των τοιχωμάτων του διαμορφώνει δύο κεραίες που ορίζουν προθάλαμο.

Τα τοιχώματά του είναι χτισμένα από λίθους, θραύσματα κεραμίδων και ωμές πλίθρες, με συνεκτική ύλη χώμα. Το πάχος τους είναι 0,55-0,66 μ., το σωζόμενο ύψος τους 1,85-0,48 μ. και εσωτερικά φέρουν επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα. Το θάλαμο θέρμανσης περιτρέχει θρανίο από χυτή τοιχοποιία, το οποίο έχει κυμαινόμενο πλάτος 0,40-0,50 μ. και ύψος περίπου 0,60 μ. Δεν διαπιστώθηκε κεντρικός πεσσός-στήριγμα της εσχάρας που κατά κανόνα απαντά στους κυκλικούς κλιβάνους. Το δάπεδο επί του οποίου εδράζεται το περιφερειακό θρανίο με πυρακτωμένα τοιχώματα είναι από ασβεστοκονίαμα και υπάρχει ένδειξη και για παλαιότερο, κάτωθέν του.

Βόρεια και νότια έχουν κατασκευαστεί δύο στόμια πυροδότησης με τοξωτό υπέρθυρο, ύψ. 1 και πλ. 0,66 μ. περίπου. Νότια, εξωτερικά του στομίου διαμορφώνονται δύο αναβαθμοί και υπάρχουν κατάλοιπα ξερολιθιάς της τελευταίας καμινίας.

Η εσχάρα είχε ολοσχερώς καταστραφεί. Ίχνη καύσης εντοπίστηκαν εξωτερικά στα δάπεδα, τόσο νότια όσο και βόρεια επί της εξοχής του θεμελίου του ταφικού μνημείου. Ο χώρος του προθαλάμου νότια ερευνήθηκε μέχρι του τμήματος που

είχε διασωθεί από το χείμαρρο, ο οποίος είχε διαπεράσει την περιοχή καταστρέφοντας τυχόν υπάρχοντα υπολείμματα βοηθητικών χώρων.

Τη βιοτεχνική χρήση της ερευνηθείσης θέσης διαδέχθηκε και άλλη σε υψηλότερο επίπεδο με κατάλοιπα ενός τοίχου και μιας ταφής.

Η περιοχή εντόπισης των παραπάνω μνημείων βρίσκεται εξωτερικά του νοτίου σκέλους των Μακρών Τειχών και πολύ κοντά του. Είναι προφανές ότι προσβλέπουν στην εκτός του τείχους οδό, η οποία συνέχισε να λειτουργεί και στους υστερορρωμαϊκούς χρόνους, καθώς η περιοχή εξακολουθούσε να διατηρεί ακόμη τη ζωή της έστω και αν είχε αλλάξει μορφή το κτιστό περιβάλλον.

Άγιος Ιωάννης Ρέντης

Οδός Αλκιβιάδου

ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΑΠΟΧΕΤΕΥΣΗΣ

Σε σκάμμα του αποχετευτικού δικτύου του Δήμου Αγίου Ιωάννη Ρέντη, στο αδιέξοδο της οδού Αλκιβιάδου, νότια του περίβολου της ιδιοκτησίας Μαλεβίτη η οποία έχει πρόσοψη επί της οδού Αγίας Άννης 21, αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος.

Ο τάφος με κατεύθυνση Α.-Δ. είχε εγκαθιδρυθεί σε στρώμα ποτάμιας απόθεσης και έφερε τοιχώματα και κάλυψη από πλακοειδείς ψαμμόλιθους. Εμπεριείχε δύο ταφές. Τα οστά της πρώτης είχαν παραμεριστεί για να τοποθετηθεί η δεύτερη. Απέδωσε δύο απιόσχημα μυροδοχεία των μέσων του 1ου αι. μ.Χ. και ένα κάλυμμα πυξίδας.

Οδός Πειραιώς 131-133 και 137 (ιδιοκτησία «ΟΙΚΟ - ΕΜ - ΚΑ - ΑΤΕ», Ε. Τσακίρη)

Πρόκειται για όμορα ακίνητα τα οποία ανασκάφτηκαν ταυτοχρόνως και σε ενιαία βάση.

Στο δυτικά ευρισκόμενο οικόπεδο της ΟΙΚΟ - ΕΜ - ΚΑ - ΑΤΕ, η διενεργηθείσα ανασκαφική έρευνα απέφερε τμήμα πύργου του βορείου σκέλους των Μακρών Τειχών στην πρασιά του ακινήτου προς την οδό Πειραιώς και στο γήπεδό του, κατάλοιπα της έξω του βορείου σκέλους των Μακρών Τειχών οδού, αρχιτεκτονικά λείψανα ενός σπουδαίου κυκλικού ταφικού μνημείου, τάφους καθώς και μέρη επιτύμβιων μνημείων από την επέκταση της ταφικής χρήσης βόρεια και ανατολικά στο όμορο ακίνητο (Εικ. 7).

Το εντοπισθέν τμήμα του εξέχοντος προς την πρασιά του οικοπέδου πύργου του βορείου σκέλους των Μακρών Τειχών, το οποίο διέρχεται από την οδό Πειραιώς, με κανονικό τέλος στην ανατολική πλευρά και διαπιστωμένη τη βορειοανατολική γωνία, έχει διαστάσεις 4,35 μ. μήκος και 2,40-2,45 μ. πλάτος (Εικ. 8). Δεδομένου ότι οι διαστάσεις των ορθογώνιων πύργων των Μακρών Τειχών είναι 8×5 μ. περίπου, είναι προφανές ότι το

Εικ. 7. Άγιος Ιωάννης Ρέντης. Οδός Πειραιώς 131-133. Γενική άποψη του κυκλικού ταφικού μνημείου.

Εικ. 8. Άγιος Ιωάννης Ρέντης. Οδός Πειραιώς 131-133. Η ανατολική όψη του θεμελίου του Πύργου (από Α.).

μήκος του ολοκληρώνεται στο όμορο προς Δ. ακίνητο και το πλάτος του προς την οδό Πειραιώς, νότια. Αποκαλύφθηκε σε βάθος -2,30 μ. από το οδόστρωμα της οδού Πειραιώς και εδράζεται σε βάθος -5,30 μ. σε ποτάμια απόθεση από αμμοχάλικο την οποία ακολουθούν αργιλώδη ερυθροχώματα και την υπερβαίνει η υψηλή στάθμη του υδροφόρου ορίζοντα. Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε ότι από τους 7 δόμους που συνιστούν τη συμπαγή κατασκευή του, μόνον οι 6 αντιστοιχούν στην αρχική δομή του πύργου. Ο ανώτατος δόμος, του οποίου το τέλος χάνεται οριακά κάτω από διερχόμενο κιβώτιο καλωδίων του ΟΤΕ, αποτελεί προσθήκη ύστερης μετασκευής – πιθανότητα ρωμαϊκής – που χρησιμοποίησε το μνημείο ως υπόβαση. Η μεγάλη διαταραχή της επίχωσης και των δύο ανώτατων δόμων, οι οποίοι έχουν υποστεί και φθορά, δεν επιτρέπει τη λήψη περισσότερων στοιχείων για τον προσδιορισμό του χαρακτήρα της ύστερης κατασκευής, η οποία φαίνεται ότι είχε και άλλο δόμο

σε υψηλότερο επίπεδο. Το συνολικό ύψος του πύργου, συμπεριλαμβανομένης της προσθήκης επ' αυτού, φθάνει τα 3 μ.

Η δόμησή του αμελής και κακότεχνη, συνίσταται σε εναλλαγή δρομικών και διάτονων λιθόπλινθων, με διακυμάνσεις στις διαστάσεις τους· και οι 6 δόμοι εντάσσονται στο θεμέλιο του μνημείου. Θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι υπήρχε ένας ακόμη δόμος επίσης του θεμελίου της Λυκούργειας επιδιόρθωσης μαρτυρημένης επιγραφικά στην περιοχή, ο οποίος εξέλειψε και υποκαταστάθηκε στη συνέχεια από τη νεότερη παρέμβαση-προσθήκη. Τούτο τεκμηριώνεται από την εντοπισθείσα λατύπη πλευρικά της θεμελίωσης του πύργου, που εμφανίζεται στο επίπεδο εκκίνησης του ανώτατου δόμου, συμφωνεί με το δάπεδο χρήσης του κυκλικού ταφικού μνημείου και κατά συνέπεια φαίνεται να συνιστά αποδεικτικό συστατικό στοιχείο του δαπέδου χρήσης του τείχους κατά την Κονώνεια φάση του. Ακολουθεί ένα ακόμη δάπεδο στον ορίζοντα έναρξης του δεύτερου δόμου που υποθέτουμε ότι σχετίζεται με την αρχική Κιμώνεια κατασκευή του οχυρωματικού έργου. Το δάπεδο της ύστερης μετασκευής έχει απολεσθεί από τις διαταραχές και πρέπει να αναζητηθεί ένα δόμο υψηλότερα του πρώτου σωζόμενου.

Στον πυρήνα του πύργου εντοπίσθηκε δυσερμήνευτο όρυγμα ορθογώνιας διατομής, διαστ. 0,60×0,50×2,02-2,96 μ., το οποίο είχε πληρωθεί με τεφρή άμμο.

Το κυκλικό ταφικό μνημείο αποκαλύφθηκε στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου σε βάθος -2 έως-2,05 μ., εδράζεται σε βάθος -2,85 μ. και έχει διάμετρο 5,80-6,05 μ. Διασώζεται η θεμελίωση, συνολ. ύψ. 0,85 μ., συμπαγής στην κατασκευή της από δύο δόμους με πωρόπλινθους ακτινωτά διατεταγμένους, η οποία περιφερειακά πλαισιώνεται από γέμισμα λιθαρίων λατύπης μαργαϊκού ασβεστόλιθου, πάχ. 0,30-0,60 μ., που πλήρωνε την τάφρο της. Κατά το κέντρο διατηρούνται δύο εξέχουσες λιθόπλινθοι με πλήρες ύψος 0,46 μ., οι οποίες προφανώς συνιστούν την υποδομή της βάσης του σήματος που στεκόταν στην κορύφωση του διαμορφωνόμενου τύμβου του. Η εξάλειψη της ανωδομής του μνημειώδους αρχιτεκτονήματος δείχνει να ευθύνεται και για την απώλεια πιθανώς υπάρχοντος στο εσωτερικό του τάφου. Σε τμήμα της περιφέρειάς του βόρεια έχουμε εντομή που αποτελεί τον οδηγό της ανωδομής. Το εξέχον αυτής τμήμα ήταν αλλού επεξεργασμένο με κτένι αλλού λειασμένο. Η εύρεση επί της άνω επιφανείας του θεμελίου σε τρία σημεία συστάδας λατύπης θεωρούμε ότι σχετίζεται με την επίχωση του τύμβου του μνημείου.

Το μνημείο συνεχίζει την παράδοση αρχαϊκών προτύπων, όπως αυτών από τον Κεραμεικό, του Μενεκράτη, του Γύγη και άλλων και φαίνεται να σχετίζεται με παρόμοια του 4ου αι. π.Χ. στον Ραμνούντα[8], το Λαύριο[9], στις Κολώνες Σαλαμίνας[10].

Εικ. 9. Άγιος Ιωάννης Ρέντης. Οδός Πειραιώς 131-133 και 137. Κατάλοιπα του αρχαίου δρόμου.

Βορείως του πύργου του τείχους και μεταξύ αυτού και του κυκλικού ταφικού μνημείου, των οποίων η απόσταση φθάνει τα 5,80 μ., διαπιστώθηκαν αποσπασματικά κατάλοιπα της εκτός του βορείου σκέλους οδού που συνέδεε την πόλη των Αθηνών με τον Πειραιά με κατεύθυνση Α.-Δ. Δυτικά εντοπίστηκαν δύο οδοστρώματα. Στο ανώτατο, το οποίο αντιστοιχεί στην υστερορρωμαϊκή περίοδο, διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο τμημάτων αρματοτροχιάς διπλοπατημένης με απόσταση μεταξύ τους 0,22 μ. και σε μήκος ανάπτυξη του ενός (Εικ. 9).

Το δεύτερο οδόστρωμα βαθύτερα είναι των κλασικών χρόνων και συνιστά το οδόστρωμα χρήσης του ταφικού μνημείου. Τμήμα με στρώση λατύπης νότια του μνημείου σηματοδοτεί τη σχέση τους.

Ανατολικά της οδού εντοπίσθηκαν τέσσερα συνολικά οδοστρώματα αλλά για τα δύο βαθύτερα διατηρούμε επιφυλάξεις λόγω της διάβρωσης της περιοχής τους από χειμαρρικές αποθέσεις.

Βόρεια του ταφικού μνημείου και ανατολικά, στο οικόπεδο Ε. Τσακίρη αναπτυσσόταν νεκροταφείο το οποίο τοποθετείται χρονολογικά περί τα τέλη του 5ου και κυρίως τον 4ο αι. π.Χ. Βρέθηκαν μία πήλινη λάρνακα, έξι κεραμοσκεπείς τάφοι, οι

8. Β.Χ. Πετράκος, *Ο Δήμος του Ραμνούντος*, Ι. *Τοπογραφία*, 1999, σ. 349.

9. Άγγ. Λιάγκουρας - Β. Κακαβογιάννης, *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 147.

10. Ι. Δεκουλάκου, Κυκλοτερές ταφικό μνημείο στις Κολώνες Σαλαμίνας, *ΑΕ* 2001, σ. 129-158.

Εικ. 10. Άγιος Ιωάννης Ρέντης. Οδός Πειραιώς 131-133 και 137. Κατάδεσμος.

Εικ. 11. Άγιος Ιωάννης Ρέντης. Οδός Πειραιώς 131-133 και 137. Μαρμάρινη λήκυθος με παράσταση πολεμιστή.

τρεις στον τύπο του καλυβίτη και οι τρεις σε όρυγμα με οριζόντια κάλυψη, μια διαλυμένη πώρινη σαρκοφάγος και δύο πυρές. Ακόμη, εντοπίσθηκαν και δύο θέσεις απόθεσης προσφορών καθώς και λιθόπλινθοι πιθανώς κατάλοιπα κατεστραμμένου περιβόλου.

Αξιοσημείωτη είναι σε έναν τάφο-πυρά η παρουσία πέντε συνολικά καταδέσμων με αρές (Εικ. 10).

Τα τέσσερα μολύβδινα ελάσματα συνεπτυγμένα είχαν διαπεραστεί με σιδηρό ήλο. Το άλλο, διπλωμένο, ήταν επίσης καθηλωμένο. Το κείμενο στους τέσσερις καταδέσμους επαναλαμβανόμενο με ανάλογη προσαρμογή.

Ανάμεσα σε διαταραγμένα χώματα βρέθηκαν επίσης, μια μαρμάρινη λήκυθος (Εικ. 11) με ανάγλυφη παράσταση πολεμιστή και την επιγραφή:

ΚΡΑΤΩΝΟΣ ΣΦΗΤΙΟ

Εικ. 12. Άγιος Ιωάννης Ρέντης. Οδός Πειραιώς 131-133 και 137. Μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη.

Τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης (Εικ. 12) με αετωματική επίστεψη και ρόδακες με την τρίστιχη επιγραφή:

ΦΙΛΙΠΠΗ / ΦΙΛΙΣΤΙΔΟΥ / ΕΚΚΕΡΑΜΕΩΝ

Βάση στήλης από μαργαϊκό ασβεστόλιθο. Δύο βάσεις ληκύθων από μαργαϊκό ασβεστόλιθο. Επίστεψη μαρμάρινης ναϊσκόμορφης στήλης με την επιγραφή:

ΔΙΟΝΥΣΩΔΩΡΟΣ / ΠΑΛΛΗΝΕΥΣ

Θραύσμα επίστεψης επιτύμβιας στήλης με ίχνη χρώματος. Δύο συνανήκοντα τμήματα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης με την επιγραφή:

ΚΟΚΚΑ

Τμήμα επιτύμβιας στήλης με ανάγλυφη παράσταση λουτροφόρου. Απότμημα μαρμάρινου άκρου ποδός. Μέρη πώρινων αλαβάστρων.

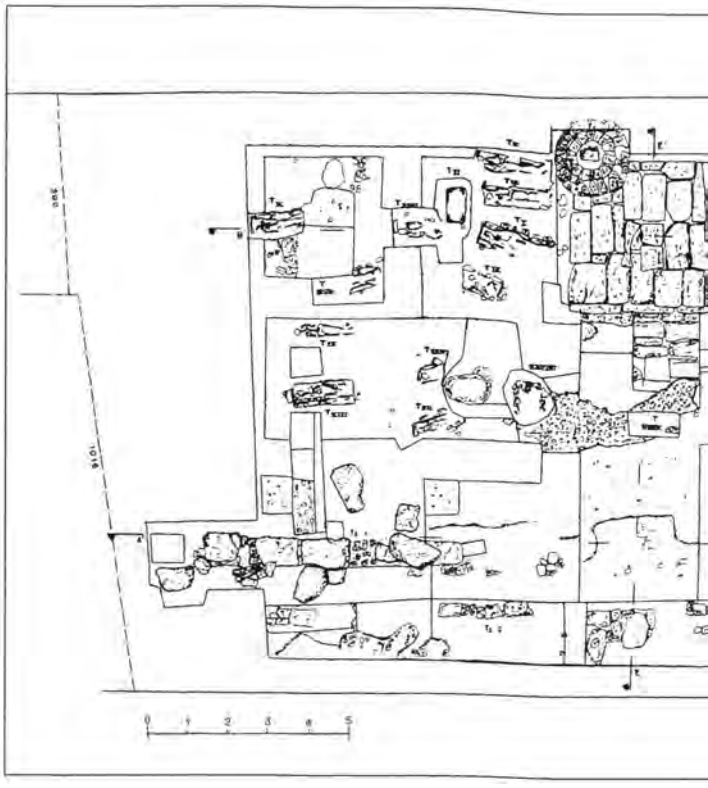
Ταύρος - Μοσχάτο

Οδός Κύπρου - Οδός Πειραιώς

ΔΙΚΤΥΟ ΔΕΠΑ

Στο πλαίσιο εργασιών του δικτύου παροχής φυσικού αερίου κατά μήκος της βόρειας πλευράς της οδού Κύπρου, εκκινώντας σε μικρή απόσταση από τη συμβολή της με την οδό Αναξαγόρα και με κατεύθυνση προς την οδό Πειραιώς, στο διάστημα μέχρι

Εικ. 13. Μοσχάτο. Συμβολή των οδών Κωνσταντινουπόλεως και Ελευθερίας. Γενική άποψη των αγροτικών οικιών.

την οδό Βόλου, εμφανίστηκαν ενδείξεις ύπαρξης αρχαίων και διαμορφώθηκαν εννέα συνολικά μέτωπα αρχαιολογικού ενδιαφέροντος.

Αποκαλύφθηκαν σ' αυτά, τμήμα πλακόστρωτου, τάφοι των υστερορρωμαϊκών χρόνων, επιμήκεις τοίχοι από αργολιθοδομή, τοίχοι με χυτή τοιχοποιία, λιθόπλινθοι αδόμητες σε διαταραγμένο στρώμα, τοίχοι με λιθόστρωτο. Οι ερευνηθέντες τοίχοι, οι οποίοι διαπιστώθηκαν σε κάτοψη ή κατ' όψη βαίνοντες στο άσκαπτο, οι περισσότεροι μεγάλου μήκους και με κατεύθυνση Α.-Δ., φαίνεται να εντάσσονται σε παρόδια κτίσματα. Γνωρίζουμε ότι το βόρειο σκέλος των Μακρών Τειχών πορεύεται κατά μήκος του κρασπέδου της βόρειας πλευράς της οδού Κύπρου, μεταξύ της ρυμοτομικής και οικοδομικής γραμμής[11]. Λαμβάνοντας υπόψη ότι ο εσωτερικά των Μακρών Τειχών και πλησίον του βορείου σκέλους δρόμος διέρχεται νότια της οδού Κύπρου, όπως έχει διαπιστωθεί παλαιότερα[12] αλλά και από εν εξελίξει ανασκαφή της υπογραφόμενης, προφανώς όλοι οι επιμήκεις νεοαποκαλυφθέντες τοίχοι σηματοδοτούν τη μετατόπιση της όδευσής του κατά τους υστερορρωμαϊκούς χρόνους βορειότερα.

Αυτό ενισχύει τη θεώρηση για οργάνωση και οικιστική χρήση της περιοχής κατά την υστερορρωμαϊκή περίοδο, κάτι το οποίο έχει τεκμηριωθεί αρκούντως ανασκαφικά.

Με τη συνέχιση των εργασιών στην οδό Πειραιώς, στο τμήμα από τη συμβολή της με την οδό Ανδριανουπόλεως και προς Δ., σε τρία κατά τόπους μέτωπα, βρέθηκαν τμήματα τοίχων από πωρόλιθους και χυτή τοιχοποιία.

Μοσχάτο

Συμβολή των οδών Κωνσταντινουπόλεως και Ελευθερίας (ιδιοκτησία Σπαθή)

Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε μέρη αγροτικών οικιών του 4ου-3ου αι. π.Χ. οι οποίες αναπτύσσονταν βόρεια και νότια διαδρόμου πλ. 1,10-0,80 μ (Εικ. 13).

Νότια διασώζονταν μέρη δύο χώρων με τοίχους ύψ. 0,90 μ. περίπου χτισμένους από πωρόπλινθους.

Βόρεια αποκαλύφθηκε τμήμα οικίας με τοίχους, ύψ. 0,35-0,40 μ., από αργολιθοδομή, οι οποίοι ορίζουν 3 χώρους. Έναν κεντρικό του αιθρίου και δύο πλευρικά ευρισκόμενους ορθογώνιους και συνεχόμενους, οι οποίοι επικοινωνούν μεταξύ τους και ο ένας με το αίθριο.

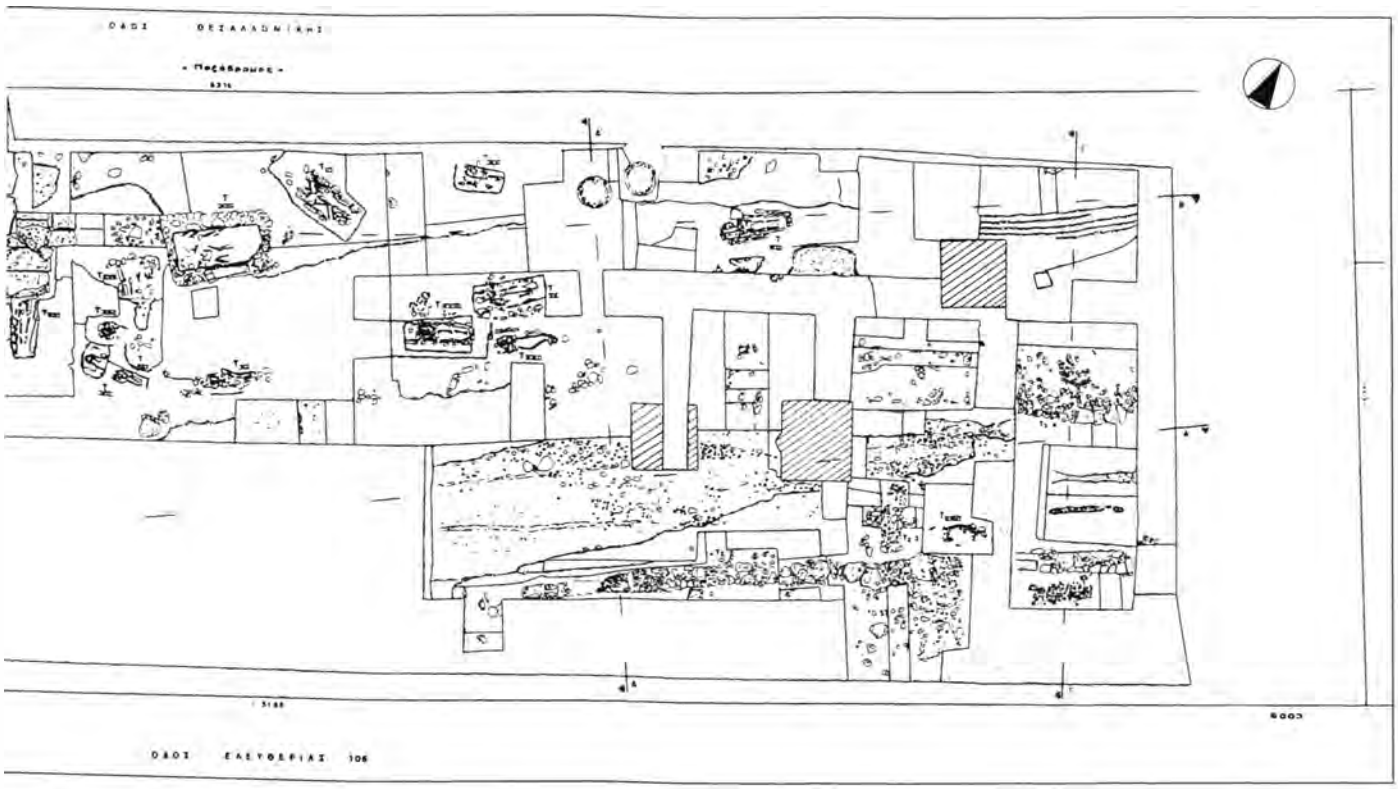
Στο χώρο 1, ο οποίος πρέπει να ήταν στεγασμένος, βρέθηκε πλακόστρωτο, διαπιστώθηκε κατασκευή θρανίου και διαμόρφωση χώρων βοηθητικής χρήσης στις γωνίες εκατέρωθεν του θυραίου ανοίγματος προς το αίθριο.

Στο χώρο 2 περισυλλέχθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής οικιακής χρήσης και θραύσματα κυψελών.

Οι οικίες βρίσκονται στην ύπαιθρο χώρα εκτός του νοτίου σκέλους των Μακρών Τειχών και είναι προσανατολισμένες προς Β. σε οδό διερχόμενη από εκεί και συνδεόμενη με το ευ-

11. Ι. Μαστροκώστας, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Συμπληρωματικός τόμος Δ, σ. 694-695.

12. Γ. Σταϊνχάουερ, *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 55.

Εικ. 14. Μοσχάτο. Οδός Ελευθερίας 105. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 15. Μοσχάτο. Οδός Ελευθερίας 105. Γενική άποψη της ανασκαφής (από ΝΔ.).

ρύτερο οδικό δίκτυο του οποίου έχουμε εντοπίσει τμήματα στην περιοχή.

Οδός Ελευθερίας 105 (ιδιοκτησία Β. και Ν. Ορφανουδάκη)

Εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, απέφερε αρχιτεκτονικά λείψανα πύργου της πρώτης οικοδομικής φάσης του νοτίου σκέλους των Μακρών Τειχών, κατάλοιπα του δαπέδου του, του εκτός του τείχους δρόμου, με μακραίωνη χρήση κατά τους κλασικούς, ελληνιστικούς, υστερορρωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους, καθώς και νεκροταφείο της υστερορρωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής περιόδου (Εικ. 14-15).

Ο ορθογώνιος πύργος του νοτίου μακρού σκέλους ή διαμέσου, το οποίο προχωρεί κατά μήκος της οδού Θεσσαλονίκης, εξέχει εντός του οικοπέδου κατά το μεγαλύτερο μέρος του και έχει διαστάσεις 7,79×4,95 μ. Βορειοδυτικά, τμήμα του έχει καταληφθεί από σιρό των βυζαντινών χρόνων. Διατηρείται κατά τη θεμελίωσή του αλλά διασώζει και ένα δόμο της υπέργειας λιθοδομής που συνιστούσε το στερεοβάτη του σώματος των ωμών πλίνθων της ανωδομής. Αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,73 μ. από την οδό Ελευθερίας, το μέγιστο ύψος του είναι 2,76 μ. και είναι χτισμένος από πωρόπλινθους διάτονους και δρομικούς, στους ανώτερους και κατώτερους δόμους αντίστοιχα. Νότια στην όψη του αποτελείται από 5 δόμους, εκ των οποίων ο κατώτατος από ακανόνι-

στες λιθόπλινθους ύψ. 0,33 μ., εξέχει 1,70 μ. του υπερκείμενου, διαμορφώνοντας πλακόστρωση καλυμμένη εν μέρει σε πλάτος 0,45 μ. από στρώμα λεπτής λατύπης. Η λιθόστρωση αυτή, με λεπτή λατύπη και στους αρμούς των λίθων, εδράζεται στο αμμοχάλικο. Στην ανατολική πλευρά, λόγω προσαρμογής στο ανάγλυφο του εδάφους, φέρει έξι δόμους. Ο τελευταίος, ύψ. 0,44 μ., εξέχει 0,70 μ. χωρίς περαιτέρω συνέχιση νότια. Από την έναρξη του δόμου 4 μέχρι την έδραση του δόμου 6 εμφανίζεται στρώμα λεπτής λατύπης σε πλάτος 0,65 μ., το οποίο εξαντλείται στην έδραση της λιθοδομής σε λασπώδη αμμουδερά χώματα.

Εξωτερικά του πύργου, περί τον ορίζοντα έναρξης του θεμελίου του, εντοπίσθηκε τμήμα του δαπέδου του με υπόστρωμα από λιθάρια λατύπης. Σε απόσταση 3,60 μ. από την όψη του και με κατεύθυνση ΒΑ. προς ΝΑ. διαπιστώθηκε ο εκτός του τείχους δρόμος με αποσπασματική διατήρηση και κατάλοιπα 3 οδοστρωμάτων εκ των οποίων το ένα με αρματοτροχιές. Εκτός των οδοστρωμάτων, ορίζονται βαθύτερα δύο ακόμη δάπεδα χρήσης τα οποία αντιστοιχούν σε κτιριακά κατάλοιπα οριζόμενα από δύο παράλληλους τοίχους εξ αργολιθοδομής που συνιστούν τη βαθύτερη χρήση του χώρου στο επίπεδο θεμελίωσης του τείχους. Η επιμήκης ανάπτυξη του Τ2 εξ αυτών και η ταύτισή του με την κατεύθυνση του δρόμου, μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε ότι εντάσσεται στην όδευσή του.

Ωστόσο, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι η εντοπισθείσα θεμελίωση των τοίχων έφθανε στο επίπεδο του δαπέδου του τείχους και αφού καταστράφηκε, στη συνέχεια επιχώθηκε από τις νεότερες φάσεις.

Πέριξ του πύργου και κατά μήκος του αρχαίου δρόμου, με παρεμβάσεις σε διάφορα επίπεδα, οι οποίες έχουν διαταράξει την ιεράρχηση των αρχαιολογικών στρωμάτων, εγκαθιδρύθηκε νεκροταφείο του 4ου-5ου αι. μ.Χ. με κύριο ορίζοντα χρήσης το επίπεδο του δαπέδου του τείχους. Οι τάφοι ανέρχονται σε 30.

Οι 22 ήταν κεραμοσκεπείς καλυβίτες, δύο εγχυτρισμοί σε κυψέλες, δύο λακκοειδείς, μια ανακομιδή σε όρυγμα με κάλυψη κεραμίδων, ένας κτιστός κιβωτιόσχημος και δύο λακκοειδείς με ταφές ζώων. Όλοι ήταν στραμμένοι προς Α. σε ύπτια θέση και κάποιοι περιείχαν πολλαπλές ταφές. Εννέα εξ αυτών ήταν κτερισμένοι με νομίσματα και αγγεία.

Νότια του νεκροταφείου αποκαλύφθηκε τμήμα βυζαντινού τοίχου, ενταγμένου στην κατεύθυνση του δρόμου, ο οποίος όπως προαναφέραμε βρισκόταν εν χρήσει και κατά αυτή την περίοδο, γεγονός που επιβεβαιώνεται από την εύρεση νομισμάτων αυτής της περιόδου.

Ταύρος

Συμβολή των οδών Πέτρου Ράλλη 24 και Σαλαμινίας (ιδιοκτησία ΚΕΔ)

Το οικόπεδο βρίσκεται σε περιοχή του Ταύρου μη ελεγχόμενη αρχαιολογικά και η έρευνα πραγματοποιήθηκε αφού είχαν συντελεστεί οι εκσκαφές και δρομολογηθεί οι οικοδομικές εργασίες. Περιορίστηκε στον άσκαπτο χώρο νότια του νεοανεγειρόμενου κτιρίου και απέφερε αρχιτεκτονικά λείψανα αποχετευτικού αγωγού και τοίχων της ρωμαϊκής περιόδου.

Ο αγωγός κτιστός, με ελαφρά καμπύλη πορεία, έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., μήκος 17,10 μ., εσωτερικό πλάτος ρείθρου 0,20-0,45 μ. και ύψος 0,28-0,68 μ. Η τοιχοποιία του ανομοιόμορφη ως προς την επιλογή των υλικών δόμησης δηλώνει τμηματική κατασκευή και πολλές επιδιορθώσεις.

Αλλού χτισμένος κατά το opus testaceum αλλού κατά το opus cementum διατηρεί κατά τόπους την κάλυψή του από κεραμίδες καμπύλου τύπου αλλά και από θραύσματα πίθου. Στον πυθμένα του ρείθρου του έχουν χρησιμοποιηθεί οπτόπλινθοι. Βόρεια του αγωγού βρέθηκαν κατάλοιπα τοίχων, σε εντελώς αποσπασματική κατάσταση και τρία δάπεδα χρήσης.

Κατά τις εκσκαφές στο ανατολικό τμήμα του ακινήτου, πλην σποραδικά ευρισκόμενων οστράκων ουδέν άλλο βρέθηκε. Πρέπει να σημειώσουμε ότι δυτικά, στην όμορη ιδιοκτησία, κατά το παρελθόν είχε βρεθεί τάφος των ρωμαϊκών χρόνων[13].

Οδός Τέω 4 (ιδιοκτησία Ρουσάκη - Βλασταρίδη - Δουκίρη)

Στον εμπρόσθιο ακάλυπτο χώρο του ακινήτου, με αφορμή την επικείμενη επέκταση της δόμησής του, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα η οποία αποκάλυψε επιχωμάτωση της θέσης με παχύ στρώμα λατύπης και χώματος.

Η επιχωμάτωση με τριπλή διάστρωση εμφανιζόταν κατά μέσο όρο σε βάθος -1,30 μ. και εξαντλείτο στα -2,17 μ. από τη στάθμη της οδού Τέω με κατά τόπους ανάπτυξη σε μια έκταση 6,80×7,80 μ.

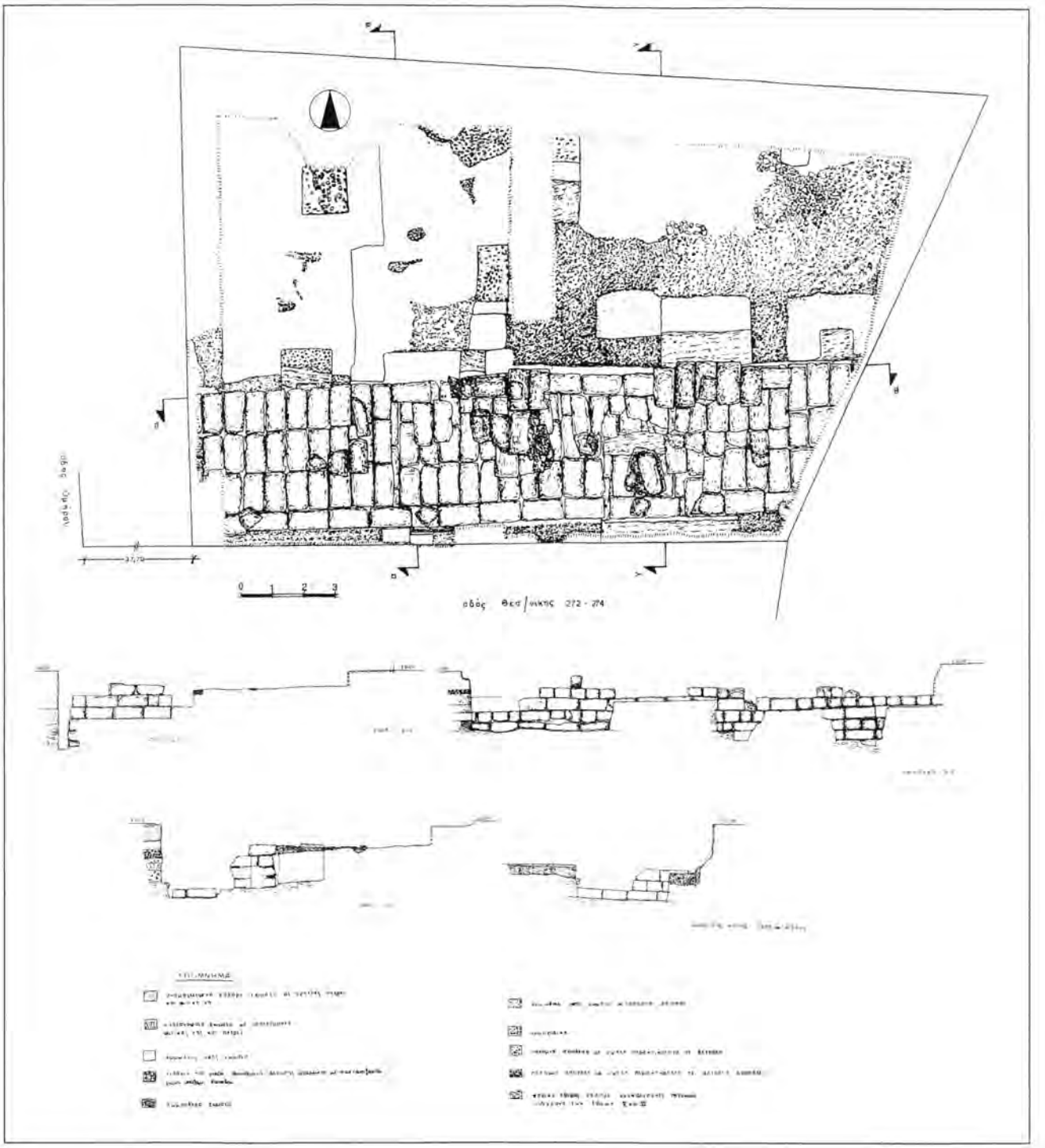
Η α΄ στρώση περιελάμβανε λιθάρια λατύπης εντός σκληρών χωμάτων, η β΄ λατύπη με κροκάλες και αμμουδερά χώματα και η γ΄ λιθάρια και λεπτή λατύπη με αμμώδη καθαρά χώματα. Εντός του στρώματος βρέθηκε και μία λιθόπλινθος από πωρόλιθο κογχυλιάτη καθώς και μέρος ενός ακόμη πωρόλιθου. Η επιχωμάτωση φαίνεται να έχει άμεση σχέση με το νότιο σκέλος των Μακρών Τειχών, εσωτερικά του οποίου ευρισκόμεθα και του οποίου η γραμμή διέλευσης ορίζεται κοντά. Ενδεχομένως να πρόκειται για πρόσχωση, ίσως όμως να συνιστά και διαμόρφωση-ισοπέδωση του χώρου.

Οδός Θεσσαλονίκης 272-274 (ιδιοκτησία Παντελίδη)

Πρόκειται για συνένωση δύο οικοπέδων τα οποία ανασκάφτηκαν τμηματικά λόγω σταδιακής απόκτησής τους από τον ίδιο ιδιοκτήτη και ενοποιήθηκαν εν κατακλείδι.

Αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,60 έως -1 μ. από τη στάθμη της

13. Α. Ανδρειωμένου, *ΑΔ* 17 (1961-1962): Χρονικά, σ. 43.

Εικ. 16. Ταύρος. Οδός Θεσσαλονίκης 272-274. Κάτοψη της ανασκαφής, τομές και όψεις.

οδού Θεσσαλονίκης, τμήμα του νοτίου σκέλους των Μακρών Τειχών, μέγ. μήκ. 23,10 μ. Συμπαγές κατά την τοιχοποιία του, δομημένο από δρομικούς και διάτονους πωρόπλινθους εναλλάξ ανά δόμο αλλά και εντός του ιδίου δόμου, είναι αξιοσημείωτο ότι έχει ενσωματώσει στον πυρήνα του και μέρος του υποκείμενου βραχώδους πετρώματος (Εικ. 16-17).

Αποτελείται από έξι συνολικά δόμους εκ των οποίων ο ένας σε σπαράγματα. Εξ αυτών τρεις βόρεια και τέσσερις νότια

Εικ. 17. Ταύρος. Οδός Θεσσαλονίκης 272-274. Μερική άποψη του τείχους (από ΒΔ.).

Εικ. 18. Ταύρος. Οδός 25ης Μαρτίου 8. Γενική άποψη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

εντάσσονται στο θεμέλιο. Οι υπόλοιποι αποτελούν την υπέργεια λιθοδομή η οποία συνιστούσε το στερεοβάτη του σώματος των ωμών πλίνθων της ανωδομής. Το πλάτος του είναι 4,80 μ. με εσοχές και εξοχές κατά τόπους, θεμελίου και βάθρου. Το σωζόμενο ύψος του κυμαίνεται από 1,77 έως 2,80 μ. Η τάφρος θεμελίωσης, στο ύψος των δύο κατώτερων δόμων νότια και του κατώτατου δόμου βόρεια, έχει διανοιγεί στο φυσικό κροκαλοπαγές πέτρωμα. Το ανώτερο τμήμα της δεν ανιχνεύεται, διότι η επίχωση αποτελείται από ποτάμιες αποθέσεις.

Βόρεια του τείχους διαμορφώνεται δάπεδο με υπόστρωμα λατύπης σε πλάτος 4-6,20 μ. και πάχος 0,25-0,50 μ. Δεν είχαμε ενδείξεις διέλευσης του δρόμου ο οποίος διερχόταν εσωτερικά του νοτίου σκέλους όπως έχει διαπιστωθεί σε άλλο τμήμα του τείχους· ούτε δεύτερου δαπέδου σχετιζόμενου με τη χρήση του τείχους. Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε ότι αυτό ίσως έχει να κάνει με την υποβάθμιση του χώρου στη ρωμαϊκή περίοδο και τις παρεμβάσεις στη σύγχρονη εποχή, οι οποίες είχαν φτάσει μέχρι τον ορίζοντα του δαπέδου και μέσα στον πυρήνα του τείχους.

Όπως έχει κατατεθεί και σε παλαιότερη αναφορά μας, η κατασκευή του νοτίου σκέλους των Μακρών Τειχών αποδίδεται στον Περικλή. Υπενθυμίζουμε με συντομία, ότι μετά την καταστροφή των Μακρών Τειχών από τον Λύσσανδρο, ακολουθεί η επιδιόρθωση-ανακατασκευή τους από τον Κόνωνα περί το 393 π.Χ. Στη συνέχεια, έχουμε δύο ακόμη επισκευές. Η τρίτη επέμβαση-επισκευή γίνεται την περίοδο της μάχης της Χαιρώνειας μεταξύ 338-330 π.Χ. και τεκμηριώνεται από επιγραφική μαρτυρία, η οποία αναφέρεται αναλυτικά σε τεχνικές λεπτομέρειες της επιδιόρθωσης μερών τους και της σταδιακής παράδοσής τους σε 5 χρόνια. Κατά το μελετητή των Μακρών Τειχών D.H. Conwell, έχουμε και μια τέταρτη περί το 307-304 π.Χ., η οποία όμως δεν τεκμηριώνεται ανασκαφικά, διότι αφορά σε επιδιορθώσεις του ανώτερου τμήματος της οχύρωσης. Τον 3ο αι. π.Χ. τα τείχη έχουν ήδη αρχίσει να περιέρχονται σε εγκατάλειψη και τα κατάλοιπά τους δέχτηκαν το τελειωτικό χτύπημα από τον Σύλλα. Στο αποκαλυφθέν τμήμα του νοτίου σκέλους των Μακρών Τειχών δεν ανιχνεύονται ενδείξεις επιδιόρθωσής του.

Οδός 25ης Μαρτίου 8 (ιδιοκτησία Π. Κατσαρός και ΣΙΑ Ο.Ε.)

Στο οικόπεδο, ύστερα από προκαταρκτικό αρχαιολογικό έλεγχο με δοκιμαστικές τομές και σωστική ανασκαφική έρευνα στη συνέχεια, αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα επιμήκους ορθογωνίου κτίσματος μεγάλων διαστάσεων, τα οποία συνιστούν τμήμα τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής του 5ου-6ου αι. μ.Χ. (Εικ. 18).

Το επίπεδο εμφάνισης των αρχαίων ορίζεται στα -1 έως -1,70 μ. από τη στάθμη της 25ης Μαρτίου και η έδρασή τους κυμαίνεται από -3,70 έως -4,60 μ. από το οδόστρωμα. Σε χαμηλότερο επίπεδο εντοπίσθηκε ύπαρξη παλαιότερου δαπέδου από κιμηλοχώματα και χαλίκι.

Το μνημείο έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Διατηρείται μέρος του κυρίως ναού, ο οποίος χωρίζεται κατά μήκος σε τρία κλίτη και ορίζεται ενδεικτικά μικρό τμήμα της κόγχης του ιερού, το οποίο έχει καταστραφεί από το υπόγειο του προϋπάρχοντος εντός του οικοπέδου παλαιού οικήματος. Ο ναός φαίνεται να συνεχίζει στα όμορα εκατέρωθεν υφιστάμενα ακίνητα, ωστόσο δεν υπάρχει περιθώριο μελλοντικής ολικής αποκάλυψής του, διότι πρόκειται για ακίνητα παλαιά, επισκευασθέντα τα τελευταία χρόνια.

Το συνολικό σωζόμενο μήκος του κτίσματος είναι 11 μ. και το πλάτος του 20,10 μ. Το μεσαίο κλίτος, μήκ. 8,20 μ., έχει πλάτος 9 μ., διπλάσιο από τα πλευρικά, όπου το πλάτος φτάνει τα 4,35 μ. Οι τοίχοι του είναι χτισμένοι με χυτή τοιχοποιία, έχουν πλάτος 0,60 μ. και σωζόμενο ύψος θεμελίου 2,80-3 μ. Αποτελούν το υπόβαθρο για τους στυλοβάτες των δύο κιονοστοιχιών του μνημείου, το οποίο κατά το σύνηθες πρέπει να στεγαζόταν με ξύλινη στέγη. Η κεράμωση της στέγης, όπως δηλώνει το εκτεταμένο στρώμα καταστροφής επί του δαπέδου, ήταν με κε-

ραμίδες αρχαιοελληνικού τύπου, στρωτήρες και καλυπτήρες λακωνικού «καμπύλου» τύπου. Το δάπεδο, όπου αυτό διατηρείται, αποτελείται από πλακόστρωση με πήλινες πλάκες, διαστ. 0,55×0,55-0,60×0,03-0,08 μ. με περίτεχνη διάταξη. Κάτωθέν του εντοπίστηκε άλλο παλαιότερο από ασβεστοκονίαμα. Επί του δαπέδου, βρέθηκαν και ολίγα μικρά θραύσματα υαλοπινάκων προερχόμενα προφανώς από τα παράθυρα επάνω από τις κιονοστοιχίες.

Στα πλάγια του μεσαίου κλίτους και δυτικά ήταν τοποθετημένος ο άμβωνας. Διατηρείται επί του δαπέδου η υποδομή της κυκλικής εξέδρας του από αργούς λίθους και λεπτή στρώση ασβεστοκονιάματος εξωτερικά, καθώς και της κλίμακάς του. Πρέπει να ήταν ελαφρές κατασκευές, πιθανώς ξύλινες. Η διακοπή του μεσαίου κλίτους μπροστά στην κόγχη του ιερού δηλώνεται από τη διατήρηση τμήματος εγκάρσιου τοίχου ύψ. 0,80 μ. Επ' αυτού υποθέτουμε ότι θα έβαινε το χαμηλό κιγκλίδωμα που χώριζε το ιερό από τον κυρίως ναό.

Στις στενές πλευρές του ναού, στα πλάγια κλίτη, κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς, εσωτερικά, είχε κατασκευαστεί επί του δαπέδου θρανίο, από μικρούς λίθους πλ. 0,40 μ. και σωζ. ύψ. 0,14 έως 0,28 μ., προκειμένου να κάθονται οι πιστοί.

Στο βόρειο κλίτος εντοπίστηκε πλακόστρωτο δάπεδο όμοιο με αυτό του μεσαίου κλίτους. Επ' αυτού του δαπέδου τα πενιχρά κατάλοιπα εγκάρσιου τοιχαρίου πιθανώς προέρχονται από τη βάση κιγκλίδων που χώριζαν το πρεσβυτέριο από τον υπόλοιπο χώρο του ναού.

Στο νότιο κλίτος το δάπεδο είχε ολοκληρωτικά καταστραφεί. Στο στρώμα καταστροφής επ' αυτού περιλαμβάνονταν θραύσματα κεραμίδων, οπτοπλίνθων και σπαραγμάτων ασβεστοκονιαμάτων.

Εξωτερικά του βορείου κλίτους αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι. Ένας εγχυρισμός σε αμφορέα των αρχών του 6ου αι. μ.Χ. και ένας κεραμοσκεπής χωρίς σκελετικά κατάλοιπα ή άλλα ευρήματα.

Νότια εξωτερικά του κτίσματος της βασιλικής, εντοπίσθηκε ο ορίζων του δαπέδου του υπαίθριου χώρου.

Το μνημείο είχε λιθολογηθεί και τα κατάλοιπα των αρχιτεκτονικών του μελών είναι ελάχιστα μικρά θραύσματα προερχόμενα από ραβδωτές κολώνες και ιωνικά κιονόκρανα, επίκρανα παραστάδων και πλακίδια ορθομαρμάρωσης.

Η αποκάλυψη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στον Ταύρο, υποδηλώνει την ύπαρξη εκκλησιαστικής κοινότητας και οργανωμένη κατοίκηση της περιοχής κατά την υστερορρωμαϊκή-παλαιοχριστιανική περίοδο. Τούτο τεκμηριώνεται και από τα στοιχεία που διαθέτουμε από άλλες ανασκαφές του ευρύτερου του μνημείου χώρου.

ΜΑΡΙΑ ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ

DANISH INSTITUTE AT ATHENS

Piraeus

2001

Underwater Survey at Zea Harbour

From 15 April to 26 June 2001, the Ephorate of Underwater Antiquities kindly allowed us to perform an extensive underwater survey of the eastern part of Zea Harbour. The focus of the 2001 survey was Area 1 in front of the shipsheds excavated by Dragatsis and Dörpfeld in the eastern part of Zea (Fig. 19)[14]. The only currently accessible structures exposed in the 1885 excavation are the upper parts of shipsheds 1, η and parts of χ preserved in the basement of Sirangiou 1. Furthermore, two columns are preserved in two flowerbeds on the pavement outside the building.

Dr. G. Steinhauer, Ephor of the II. Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, also extended permission for us to electronically survey the shipshed remains inside the basement of the modern building. This was accomplished with a Total-station and the Reflectorless Electronic Distance Measurement system (REDM). We expanded this accurate survey to include the submerged architectural remains preserved in the harbour basin.

In Area 1 evidence was found of substantial remains of the superstructure, ramps and side-passages under the present sea level. The electronic survey of these structures demonstrates that they line up with the shipshed remains surveyed on land. In Area 2 we found remains of several well preserved shipsheds.

During the Peloponnesian War the entrances of the three harbours of the Piraeus – Kantharos, Mounichia, and Zea – were fortified towards the sea (Thucydides 2.94). This was done with fortified quays that ended in towers which made it possible to close off the harbour entrance with a chain, the so-called *limen kleistos*. At Zea surveys in Areas 3 and 4 (Fig. 19) determined that remains of the *limen kleistos* and other structures, probably related to the harbour fortifications, are preserved in the sea. Next to the south-eastern fortified quay we discovered, yet another shipshed, which is probably the last building in the south-eastern part of the shipshed complex before the fortified harbour entrance. For more information visit the official project website *www.zeaharbourproject.dk*.

BJØRN LOVÉN

14. Ι. Δραγάτσης, *Έκθεσις περί των εν Πειραιεί Ανασκαφών*, *ΠΑΕ* 1885, pp. 63-71, pls. 2, 3.

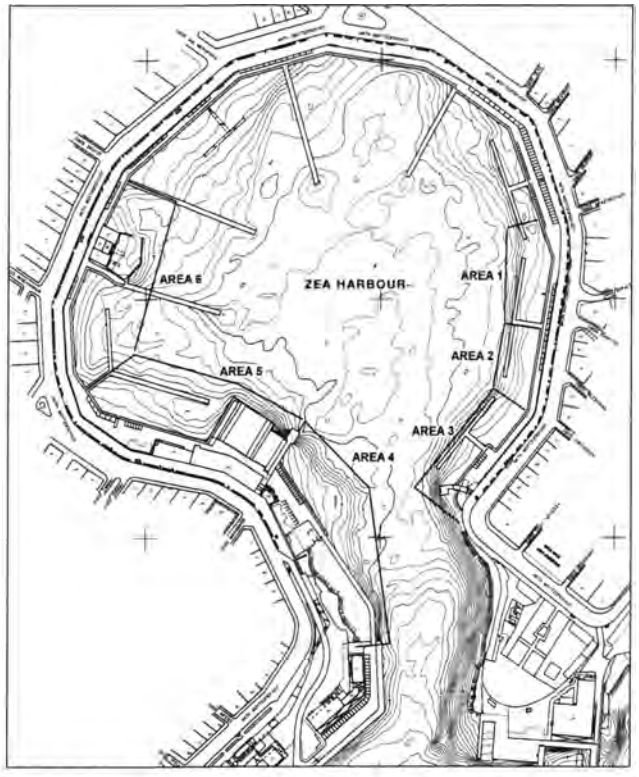

Fig. 19. Piraeus. Zea Harbour. Area designation.

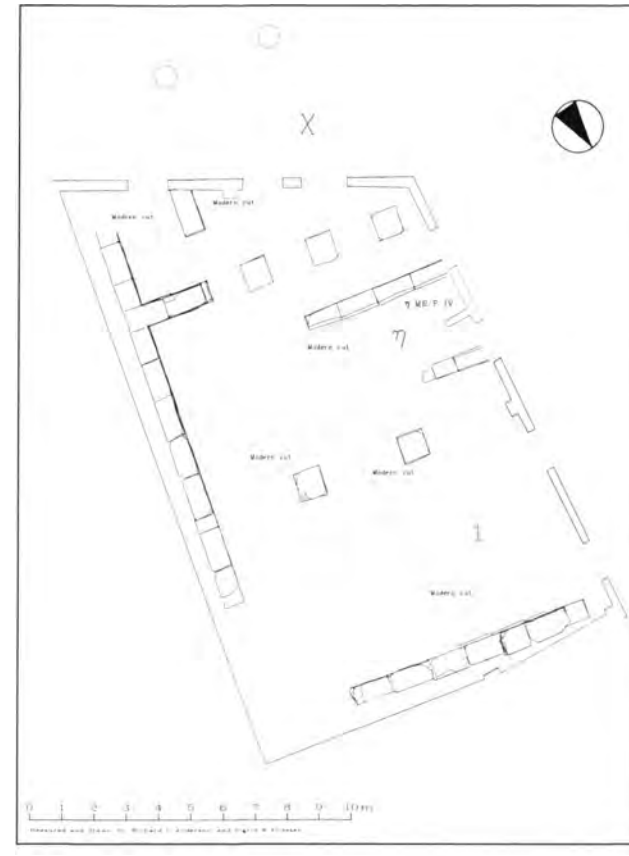

Fig. 20. Piraeus. Zea Harbour. Upper ends of shipsheds 1, η and parts of preserved in the basement of Sirangiou 1 (Drawing by R.C. Anderson and S.R. Eliassen 2002).

2002

Uunderwater Survey and Excavations at Zea Harbour

The main objectives of the Zea Harbour Project[15] in 2002 were to excavate the upper part of shipshed η, which is the best preserved shipshed in the basement of Sirangiou 1 (Fig. 20), and the continuation of this building in the harbour basin. In addition, the underwater survey of the eastern part of the harbour was continued. Finally, fourteen shipshed column drums stored at the Hellenic Maritime Museum were catalogued.

The excavation of shipshed η in the basement has fully brought to light the monumentality of the Zea shipsheds. The masonry and the foundation cuttings are of a very high quality.

Approximately 40 square meters of shipshed η were excavated under water, and the exposed part of the rock-cut ramp is very well preserved. Evidence of the wooden ramp construction was discovered during the excavation: we found four postholes running in a line in the middle of the ramp. These postholes most likely fastened a keel slot that guided the warship into the shed.

Furthermore, we exposed cuttings for substantial transverse timbers on the ramp. The foundation trenches of the colonnades continue into the sea. In addition, evidence of the parallel side-passages for the hauling and maintenance crew has been discovered on both sides of the ramp. The underwater excavation of shipshed η will be concluded in 2003.

The 2002 campaign was special because excavation of shipshed η was conducted simultaneous on land and underwater. During the land excavation the finds numbered 89 bags, while the finds from the sea numbered 19 bags.

Finds: land excavation

The land excavation brought to light material mainly from mixed contexts containing tiles, medium ware, coarse ware and a few fine ware fragments, along with modern coins, china, glass,

15. The combined land and underwater archaeological investigations of the ancient Zea Harbour was begun in 2001 and is a co-operation between the Ephor Dr. K. Dellaporta of the Ephorate of Underwater Antiquities; Ephor Dr. G. Steinhauer of the II. Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and Bjørn Lovén working under the Danish Institute at Athens.

Fig. 21. Piraeus. Zea Harbour. Intentionally stacked tile fragments in manmade rock-cut pit (η: MR/F IV) (Photograph by K. Lovén 2002).

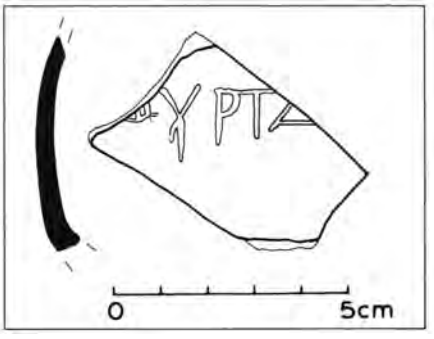

Fig. 22. Piraeus. Zea Harbour. Undiagnostic black-glazed kantharos fragment with incised graffiti (Illustration by A. Hooton 2002).

electrical cables etc. One undisturbed context was found in the upper end of shipshed η.

A rock-cut pit (η: Middle Ramp/Feature IV) was found just north of block 3 in the southern part of η's frame constructed ramp (Figs. 20-21). The feature is preserved well below the top surface of the ramp, and is not structurally related to any identified shipsheds remains. Inside the pit were found four large tile fragments intentionally stacked on top of each other, and some smaller tile fragments. In the fill above the pit were found a base fragment of a black-glazed fish-plate and a rim fragment of a black-glazed kantharos; at the bottom of the pit were found an undiagnostic black-glazed kantharos fragment with incised graffiti. These fine ware fragments are important for understanding the chronology of the pit and the tiles. The shape of the fish-plate and the rim fragment of the kantharos suggest a date in the early 3rd c. BC and the third quarter of the 4th c. BC respectively. The shape of the kantharos fragment with incised letters is too small to provide any typological date (Fig. 22). The shape of the letters suggests a date in the 6th or 5th c. BC, but dating according to epigraphical evidence is very imprecise.

Further tile fragments in a similar fabric to the fragments found in the pit were found during the land excavation. The fragments are of the Corinthian type and consist of both pan- and cover-tiles. The material is at this point too fragmentary to give an answer to the shape of the pan-tiles.

Finds: Underwater excavation

The underwater excavation brought to light material from mixed contexts only. The finds contained fragments of tile, medium ware, coarse ware, very little fine ware and a few diagnostic fragments of transport amphorae, along with modern coins, china, plastic beads etc. One fragment of tile was similar in fabric to the tile fragments found in the pit in the upper end of shipshed η. Three pieces of wood was found inside two post-holes in the ramp of shipshed η. In order to establish if the wood was ancient, it was sent to the Laboratory of Archaeometry, Institute of Materials Science at the National Center of Scientific Research "Demokritos" to be C-14 dated. Unfortunately the tests proved that the wood was modern, and thus had nothing to do with the ancient wooden structure of the ramp.

The column drums stored at the Hellenic Maritime Museum were catalogued. They were found in 1964 in the northern part of the Zea Harbour basin during dredging for the construction of the marina. The three first column drums in a shipshed column have been identified, and will make it possible to reconstruct the total height of the superstructure more accurately. For more information visit the official project website *www.zeaharbourproject.dk*.

BJØRN LOVÉN
with contributions by Mette Schaldemose

2003

Underwater Survey and Excavations at Zea Harbour

The main objective of the 2003 campaign[16] was to complete the excavation of the submerged parts of shipshed η located in the eastern part of the harbour basin in front of Odos Sirangiou 1 (Area 1, Fig. 19). In addition parts of shipshed χ were cleaned.

16. The combined land and underwater archaeological investigations of the ancient Zea Harbour was begun in 2001 and is a co-operation between the Ephor Dr. K. Dellaporta of the Ephorate of Underwater Antiquities; Ephor Dr. G. Steinhauer of the II. Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and Bjørn Lovén working under the Danish Institute at Athens.

The survey of the eastern and south eastern part of the Zea Harbour basin was continued.

The excavation of shipshed η was completed for now, since, to our regret, the lower end of this building has been destroyed by a combination of erosion and intrusive dredging carried out when the marina was constructed in the 1960'ies. The dredging cut runs through the colonnade dividing shipsheds 1 and η, the northern side-passage, and continues through the northern part of η's ramp structure. From this point the cut appears to be less deep, and it continues through the ramp and the southern side passage. A condition assessment of the area west (to the seaside) of the cut determined that this area is severely damaged and we decided not to excavate this area in order not to compromise possible remains of the building.

The colonnade dividing shipsheds 1 and η was excavated for 10.5 m. from the modern quay to the dredging cut. The excavation revealed three rock-cut column base foundation cuttings, so well preserved that the chisel marks from their construction were still visible. The column bases are not preserved, but in the western-most foundation trench rock fragments with chisel marks were found in what may be remains of the original fill. These rock fragments are probably from the construction of the shipsheds, if so, the tool marks will provide information on the tools used for carving the rock-cut parts of the buildings.

Two rock-cut foundation trenches for column bases in the colonnade dividing shipsheds η and χ were excavated. After careful surface cleaning to the west of the western-most foundation cutting, it became obvious that the bedrock in this area is crumbling and large pieces are flaking off. It was decided not to excavate this area until a method of consolidating the bedrock has been developed. Towards the end of the project period cleaning of the colonnade area dividing shipsheds η and χ revealed a foundation trench close to the dredging cut with the column base (or column base foundation block) still in situ.

There is a strong structural indication of two building phases in the colonnades of shipsheds 1, η and χ, and the superstructure of these shipsheds underwent major rebuilding, but the chronology of the building phases has not yet been established. On the basis of structural evidence an earlier building phase was also recognized in the submerged part of shipshed χ's ramp.

Finds

The finds from the 2003 campaign numbered 38 bags, the material was excavated mainly in mixed contexts and contained fragments of tile, fine ware, medium ware, coarse ware, some diagnostic fragments of transport amphorae and a loom weight mixed with modern material such as china, glass, coins, used cartridges etc. A large number of bedrock fragments with chisel marks were found in shipshed η. The fragments are of the same type of limestone as the surrounding bedrock, and in all probability these fragments are break offs from the construction of the shipsheds and later used as fill around the column base, where they were found.

A number of tile fragments are similar in fabric and colour to the tiles found during the 2002 land and underwater excavations. The fragments are of the Corinthian type and consist of both pan- and cover-tiles. The 2003 finds combined with the 2002 finds made it possible to reconstruct the four sides of a pan-tile; however the size of the pan-tile is unknown as no fragments with a total length or width have been found so far.

The cover-tiles are very fragmentary and the total length and width are consequently unknown. On one of the pan-tile fragments the slip has a different colour along one of the long sides of the top surface, than on the rest of the preserved top surface. This is the area, which was overlapped by a cover-tile and indicates the minimum width of a cover-tile. The Corinthian tile group is the only common type found during the 2002 and 2003 excavation of shipsheds 1, η and χ. The tiles were found both on land and in the sea, and the distribution pattern strongly suggest that the tiles belong to these or nearby shipsheds.

During the underwater survey in Area 1 and 2 (Fig. 19) we found evidence which strongly indicates that the ramps were longer than anticipated in the past. In Area 2 we located a shipshed that would be 53.50 m. long if the back wall of the Sirangiou shipsheds is extended into this area. The ramp of shipshed 1 appears to be about 52.50 m. measured to the back wall. Previously we thought that the ramps were 50.50 m., but cleaning of the lower part of shipshed χ, on which the 50.50 m. measurement was based, determined that the lower end of this shipshed had suffered considerable destruction and that it in all probability is not preserved to its original length.

In Area 2 (Fig. 19) we discovered two shipsheds built on top of each other. The buildings have different orientations, and apart from the two different phases of shipsheds, the architectural structures also show that this section of the shipshed complex changed orientation at some point in time. The first building phase could belong to the 5th c. BC, and the second building phase to the 4th c. BC, but excavation is needed to determine the chronology of the buildings. For more information visit the official project website *www.zeaharbourproject.dk*.

BJØRN LOVÉN
with contributions by Mette Schaldemose

2004

Underwater Survey at Zea Harbour (Spring)

In the spring the visibility underwater at Zea[17] was extraordinary good, and in the period April 21st to May 28th we received kind permission from the Ephorate of Underwater Antiquities to conduct survey and photography dives on architectural structures identified in the sea during the previous seasons, but had been unable to survey because of the difficult diving conditions at Zea.

In Area 1 (Fig. 19) were found the extension of the northern side of the rock foundation for the colonnade dividing shipsheds Φ and Π, and part of Π's southern side passage, in a distance of 56.19 m. from the inside of the back wall of the shipshed complex. The sloping bedrock was destroyed by a modern dredging cut in a distance of 58.80 m.

The survey also determined that a partly submerged ancient quarry in the south-western part of Zea (Area 4) extends to a depth of at least -1.9 m., and since it is highly unlikely that stone was quarried under water, the depth of the quarry cuttings is very important for understanding the sea level in antiquity (Fig. 23). The preliminary estimate is that the sea level has risen about 2 m. since antiquity, which explains why so much of the ancient harbour is preserved in the sea.

Traces of bedrock were found under and just outside the two modern T-shaped quays in Area 1, Area 2 and Area 3 (Fig. 19), but no manmade structures were identified. Since the foundations of the quay are cut into the bedrock, there are good chances of locating remains of the rock-cut parts of the shipsheds under and in the near vicinity of the quays. If remains are preserved in this area we would be able to follow the shipsheds for at least 65 m.

Two architectural elements were found under the T-shaped quay in Area 2, and since they were lying in an exposed location, they were raised and brought to the conservation lab of the Ephorate of Underwater Antiquities (Fig. 24).

In the previous seasons there had been very bad visibility and difficult diving conditions in Area 5 (Fig. 19), this spring however visibility was so good that architectural structures could be seen from land, and remains of several shipsheds were found. Just to the south-east of the Olympiakos clubhouse in Area were also located well-preserved remains of at least two possible shipsheds. For more information visit the official project website *www.zeaharbourproject.dk*.

Fig. 23. Piraeus. Zea Harbour. Area 4. Partly submerged quarry (Photograph by B. Lovén 2004).

Fig. 24. Piraeus. Zea Harbour. Architectural element SAE 2 found in Area 2 (Photograph by P. Vezyrtzis 2005).

BJØRN LOVÉN
with contributions by Mette Schaldemose

Underwater Excavations and Surveys at Zea Harbour (Autumn)

The main objectives of the 2004 autumn campaign were to continue the excavations of the submerged parts of the shipsheds in Areas 1 and 2 in the eastern part of the Zea Harbour[18]. In Area 1 parts of shipshed χ, φ, π, Δ, N, Π and Φ were excavated, while excavation in Area 2 was continued in shipshed P_2, and initiated in shipshed P_1 and Q (Fig. 25). In addition, part of a fortification tower in Area 3 (Fig. 26) was

17. The combined land and underwater archaeological investigations of the ancient Zea Harbour was begun in 2001 and is a co-operation between the Ephor Dr. K. Dellaporta of the Ephorate of Underwater Antiquities; Ephor Dr. G. Steinhauer of the XXVI. Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and Bjørn Lovén working under the Danish Institute at Athens.

18. The investigations were generously financed by the Carlsberg Foundation.

surveyed electronically and further surveys were carried out in Areas 1, 2 and 3.

Excavations in Area 1: Preliminary Conclusions

The excavation of the submerged shipsheds in Area 1 (Fig. 19) has shown that the ramps in these shipsheds all have different designs. The different designs probably reflect different building phases, although different work crews and/or the quality and topography of the bedrock could also have contributed to the variety of ramp designs.

Part of the colonnade dividing shipshed Π and Φ was found during the spring 2004 survey and excavated in the autumn. Excavation confirmed that the identification was correct, and this is the longest colonnade (56.19 m.) found at Zea to date. The submerged quarry surveyed during the spring 2004 campaign in the south-western part of Zea during the spring campaign strongly suggests that sea level has changed about 2 m. since antiquity. The sea-level change, when considered together with the architectural evidence found in the sea and aerial photographs taken by the Royal Air Force in December 1944, leads us to believe that the Sirangiou shipsheds in Area 1 are in all probability double-shipsheds, with room for two triremes, one after the other. In the eastern part of Zea the ancient shoreline was probably about 40-50 m. further out in the harbour basin than the present shoreline. Interpreting these as double-shipsheds make perfect sense, since the 196 shipsheds described in the so-called *Naval Inventories* cannot be fitted into the ancient or present harbour basin if they were single unit shipsheds. The *Naval Inventories* could be read "shipsheds with capacity for 196 warships at Zea".

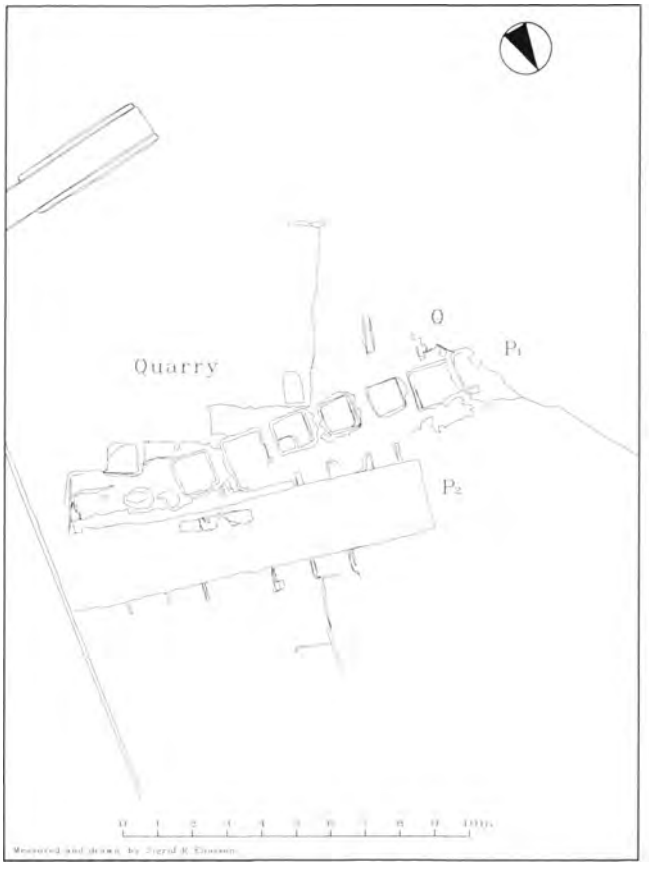

Fig. 25. Piraeus. Zea Harbour. Area 2, features excavated in shipsheds P_1, P_2 and Q (Drawing by S.R. Eliassen 2005).

Excavations in Area 2: Preliminary Conclusions

The three submerged shipsheds excavated in Area 2 demonstrates that the shipsheds P_1 and P_2 are built on top of each other and in two different orientations (Fig. 25). Apart from the two different phases of shipsheds, the architectural structures also show that this section of the shipshed complex changed orientation at some point in time. A third shipshed, dubbed shipshed Q, was identified in the southern part of the excavated area. It appears to be from the same building phase as shipshed P_2. The southern part of the excavated area was intensely quarried at some point in time after the shipsheds went out of use. The quarrying has destroyed most of shipshed Q, shipshed P_1, and the southern part of shipshed P_2.

Finds

The finds from the 2004 campaign numbered 110 bags; the material was excavated in mixed and undisturbed contexts and contained fragments of tile, fine ware, medium ware, coarse ware, some diagnostic fragments of transport amphorae, fragments of oil lamps, pieces of stucco and stones with chisel marks. The mixed contexts also contained modern coins, china, glass etc.

A number of tile fragments similar in fabric to the group of Corinthian tiles formed by the 2002-2003 finds, was found during the 2004 excavation. The fragments were found mainly in mixed contexts in area 1 and 2, but one fragment was found in a closed context in the ramp of shipshed P_2 (Fig. 25). This distribution pattern underlines the theory that these tiles covered the shipsheds at some point in time. In area 2 a new group of tiles was established, this probably belongs to another building phase in this part of the shipshed complex.

Surveys in Areas 1, 2 and 3

In addition to the under water survey carried out in the spring 2004, supplementary surveys were conducted in Areas 1, 2 and 3 (Fig. 19).

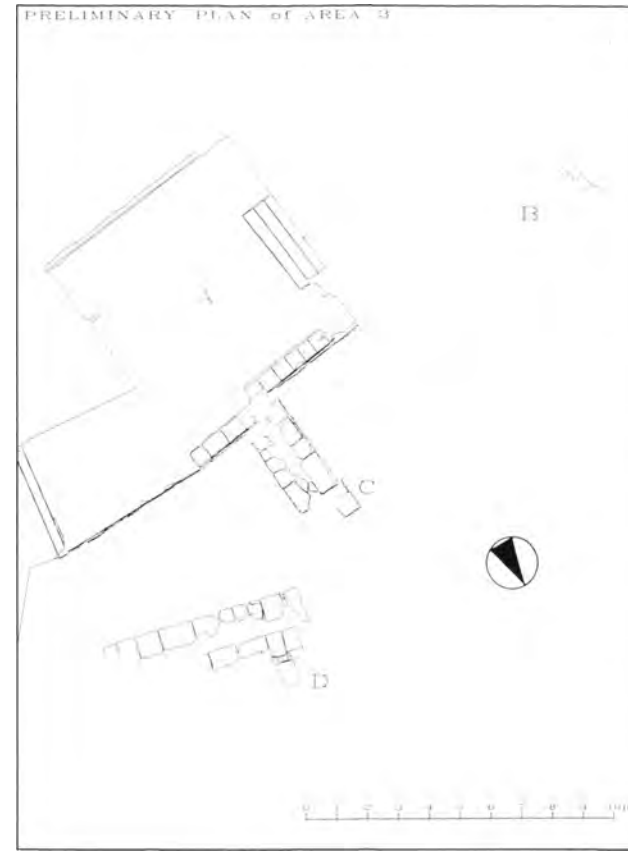
Survey in Areas 1 and 2

Survey was carried out in the area of the modern T-shaped jetties, and as in the spring patches of bedrock were found under and between the jetties, but no definite man-made features were identified. The seabed in this area is littered with concrete blocks from the demolition of the old jetty surfaces prior to the construction of the new jetties in the spring of 2004. The area is also covered with older debris, which made it very difficult to survey these specific areas. Despite this, because the foundations of the jetties are standing on, or cut into the bedrock, we intend to continue this difficult survey in this area in the hope of locating remains of the rock-cut parts of the shipsheds under and in the vicinity of the jetties.

Survey in Area 3

In 2001 we located remains of the south-eastern part of the *limen kleistos* (Fig. 26). The area was surveyed in 2001 using a combination of hand-drawn plans locked into place with electronically referenced points measured with a total station. In 2004 the area was resurveyed with the new survey method initiated in 2002, in order to obtain three-dimensional plans of the architectural structures. The presumed tower foundations (A) have been overbuilt a number of times, but several blocks of local pale yellow limestone appear to be *in situ*. The *limen kleistos* fortification wall (B) continues at least 8.50 m. west of the modern quay and is preserved to a height of two, possibly three, courses above its foundations. It was difficult to investigate the *limen kleistos* wall because the ship *Lefthero* (*Southampton*) has sunk directly on top of the structure. A frame-constructed sidewall (C) interconnects with the presumed tower foundation, and is preserved to a height of at least two courses. The wall is ancient, but excavation of the fill is required to identify and date this structure. Just to the north of the presumed tower foundation and side-wall architectural structures are preserved (D) that may be parts of the outmost shipshed in this part of the complex. During the survey in the northern part of Area 3 (Fig. 19) several structures that most likely are well preserved remains of ancient shipsheds were found. Future electronic survey and excavations are required to produce detailed plans of the architectural structures in question. For more information visit the official project website *www.zeaharbourproject.dk*.

BJØRN LOVÉN
with contributions by Mette Schaldemose

Εικ. 26. Piraeus. Zea Harbour. Area 3, A: Presumed tower foundations, B: continuation of limen kleistos fortification wall and its foundations; C: side-wall; D: Presumed outmost shipshed in the southeastern part of Zea (Drawing by S.R. Eliassen 2005).

2001

Αργυρούπολη

Πλατεία Λευκωσίας

Στη νοτιοανατολική γωνία της πλατείας, που ορίζεται από τις οδούς Θουκυδίδου και Κωνσταντινουπόλεως, σε όρυγμα αγωγού φυσικού αερίου αποκαλύφθηκε η πρόσοψη δύο εφαπτόμενων περιβόλων σχήματος Π, με μήκος 10,80 μ. Για την κατασκευή της πρόσοψης είχαν χρησιμοποιηθεί ορθογώνιοι κυβόλιθοι, οι οποίοι εδράζονταν σε υπόστρωμα από στρωμένα χαλίκια και λιθαράκια. Στη θέση τους σώζονται οι θεμέλιοι κυβόλιθοι του νότιου περιβόλου, ενώ οι περισσότεροι κυβόλιθοι του βόρειου περιβόλου είχαν καταρρεύσει. Σε επαφή με την εσωτερική όψη του βόρειου περιβόλου αποκαλύφθηκε τετράγωνο βάθρο, πλευράς 1,40 μ., κοντά στο οποίο βρέθηκε ορθογώνια οστεοδόχος κάλπη από μάρμαρο. Δυτικά των περιβόλων διαπιστώθηκε χαλικόστρωτος αρχαίος δρόμος, αποσπασματικής διατήρησης, με κατεύθυνση Β.-Ν.

Σε διάφορα σημεία του χώρου μπροστά στην πρόσοψη των

περιβόλων, βρέθηκαν πεσμένα μαρμάρινα αποτμήματα που ανήκαν στο γλυπτό διάκοσμο των μνημείων, όπως απότμημα μαρμάρινης ληκύθου ή λουτροφόρου με ανάγλυφη παράσταση δεξίωσης (ΜΠ 8250), επίστεψη ανθεμωτής στήλης και διάφορα άλλα αποτμήματα μαρμάρινων αγγείων του 4ου αι. π.Χ.

Το τμήμα των περιβόλων που ερευνήθηκε καταχώθηκε προσωρινά για λόγους προστασίας.

Άλιμος

Οδός Κλειούς 4 (οικόπεδο Ο. και Α. Παπαζιάν, Ο.Τ. 272)

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται στην ανατολική πλαγιά του λόφου της Αγίας Άννας, όπου έχει ανασκαφτεί το Θεσμοφόριο του Αλιμούντος, η ομώνυμη βασιλική και το θέατρο του ίδιου δήμου.

Από την έρευνα του οικοπέδου ήλθε στο φως τμήμα οικίας που περιλαμβάνει τρεις μεγάλους χώρους, ενώ είναι βέβαιο ότι συνεχίζεται βόρεια, εντός του όμορου οικοπέδου που δεν έχει ακόμα ανοικοδομηθεί.

Το νότιο τομέα της οικίας καταλαμβάνει μεγάλος ορθογώνιος χώρος, ίσως αυλή, εσωτ. διαστ. 5,50×3,60 μ. Στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου αυτού αποκαλύφθηκε μεγάλο πεζούλι, διαστ. 2,70×1,05 μ., χτισμένο από πλακοειδείς λίθους σε τρεις επάλληλους δόμους, συνολ. ύψ. 0,27 μ. Οι όψεις του πεζουλιού έφεραν στρώμα επιχρίσματος. Σε ψηλότερο επίπεδο κατά 0,40 μ. από την επιφάνεια του πεζουλιού διαπιστώθηκε άνοιγμα εισόδου ή παραθύρου προς Δ., προς τον εκεί ακάλυπτο χώρο της οικίας.

Βόρεια του ορθογώνιου χώρου αποκαλύφθηκε δωμάτιο, εσωτ. διαστ. 4,50×3,10 μ., επιμελούς κατασκευής (Εικ. 27). Το δωμάτιο αυτό διέθετε δύο ανοίγματα εισόδου, νότιο και βόρειο αντίστοιχα, ενώ η πρόσβαση από νότια γινόταν μέσω ενός σκαλοπατιού, πλ. 0,50 μ. Στο δωμάτιο διαπιστώθηκαν τρία επάλληλα δάπεδα, από βοτσαλωτό το παλαιότερο, σκληρό κονίαμα το μεσαίο και ορθογώνιες πλάκες το τελευταίο. Οι πλάκες, διαστ. 0,86×0,68 μ., είχαν αποσπαστεί, αλλά διαγράφονταν με ευκρίνεια οι αρμοί τους πάνω στο μεσαίο δάπεδο. Στους τοίχους του δωματίου που φαίνεται ότι ήταν το κύριο δωμάτιο της οικίας, σώζονταν δύο επάλληλα στρώματα επιχρίσματος, το παλαιότερο από τα οποία έφερε και γραπτή διακόσμηση από ταινίες κόκκινου χρώματος. Στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου αποκαλύφθηκε κενός λάκκος, ημιωοειδούς σχήματος, από τον οποίο πιθανώς είχε αποσπαστεί μεγάλο αγγείο.

Ανατολικά του δωματίου διαμορφώνεται επιμήκης χώρος, εσωτ. διαστ. 5,20×2,05 μ., ο οποίος χωρίζεται σε δύο μέρη με δύο κυβόλιθους. Ίσως πρόκειται για προστώο, ανοικτό προς Α., με δύο μεγάλα ανοίγματα πρόσβασης στα δύο του άκρα.

Η συνέχιση της ανασκαφής και στο διπλανό οικόπεδο, θα μας δώσει επιπλέον πληροφορίες για το συνολικό μέγεθος και τη μορφή της συγκεκριμένης οικίας.

Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου Παπαζιάν βρέθηκαν

Εικ. 27. Άλιμος. Οδός Κλειούς 4. Το δωμάτιο επιμελούς κατασκευής με τα τρία επάλληλα δάπεδα (από Ν.).

όστρακα αγγείων διαφόρων σχημάτων, τα οποία ανάγουν τη χρήση της οικίας στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Ένα μέρος της αυλής, του προστώου και ολόκληρο το δωμάτιο με τα επάλληλα δάπεδα, διατηρούνται ορατά στο ισόγειο επίπεδο της οικίας Παπαζιάν.

Θέση Λουτρό Αλίμου (τέρμα οδού Ζωγραφείου Λυκείου, οικόπεδο Τσαγκάρη)

Το κτήμα Τσαγκάρη, πρώην ιδιοκτησίας Εθνικής Τράπεζας, έχει έκταση 12.500 τ.μ. και βρίσκεται νότια του κτήματος Γερουλάνου, στο οποίο αρχικά ανήκε. Ανατολικά ορίζεται από το ρέμα Τραχώνων και δυτικά από την κοίτη ενός μικρότερου ρυακιού. Βόρεια διέρχεται η οδός Ζωγραφείου Λυκείου, η οποία το χωρίζει από το κτήμα Γερουλάνου.

Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του κτήματος και σε χαμηλότερη στάθμη κατά 0,80 μ. από το επίπεδο της σύγχρονης οδού, αποκαλύφθηκαν τα λείψανα ενός τοίχου αμελούς κατασκευής, αναλημματικού χαρακτήρα που συγκρατεί το υπερκείμενο φυσικό πρανές. Ο τοίχος δεν αποκαλύφθηκε σε όλες του τις διαστάσεις, γιατί θα έθετε σε κίνδυνο τη διερχόμενη οδό και την εγκατάσταση στάβλου, παράνομα υφισταμένου.

Στο κέντρο περίπου του κτήματος αποκαλύφθηκαν οι αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι μεγάλου ορθογώνιου περιβόλου, αμελούς κατασκευής, με διαστάσεις 28×18 μ. Η νοτιοδυτική πλευρά του περιβόλου είναι η καλύτερα διατηρούμενη, ενώ από τους τοίχους της βόρειας και της ανατολικής πλευράς αντίστοιχα, σώζονται ελάχιστοι λίθοι, που προσδιορίζουν πάντως την πορεία και το μέγεθος του περιβόλου. Για την κατασκευή τους έχουν χρησιμοποιηθεί αργοί λίθοι, μεγάλου και μικρού μεγέθους και ως υπόστρωμα έδρασης, στρώμα μικρών λίθων και λάσπης.

Στα δυτικά του περιβόλου αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου, μήκ.

14,40, πλ. 0,40 μ. και κατεύθυνσης Α.-Δ., οι λίγοι σωζόμενοι λίθοι του οποίου εδράζονται σε στρώμα λάσπης και μικρών λίθων. Μικρά τμήματα τριών ακόμα τοίχων παρόμοιας κατασκευής και διατήρησης, σώζονται αποσπασματικά, εξαιτίας του επιφανειακού επιπέδου ανεύρεσής τους.

Στο λεπτό στρώμα της επίχωσης που κάλυπτε τα αρχαία κατάλοιπα βρέθηκαν λίγα κλασικά, υστεροκλασικά και ρωμαϊκά όστρακα, ανακατεμένα εξαιτίας της συνεχούς καλλιέργειας του κτήματος μέχρι και το 1999.

Ύστερα από την ανασκαφική έρευνα τα αρχαία κατάλοιπα διατηρήθηκαν σε κατάχωση, χωρίς να διαταραχθούν. Στο συγκεκριμένο κτήμα διαμορφώθηκαν αθλητικές εγκαταστάσεις σε επιφανειακό επίπεδο.

Συμβολή των οδών Ακροπόλεως και Αγίου Δημητρίου (οικόπεδο ΤΕΚΑΛ Α.Ε., Ο.Τ. 186)

Κάτω από δύο πλινθόκτιστες, ερειπωμένες οικίες της δεκαετίας του 1930, οι οποίες υπήρχαν στη βορειοδυτική πλευρά του οικοπέδου, είχαν από παλαιά εντοπισπεί δύο παράλληλοι τοίχοι[19]. Οι τοίχοι είχαν τη μορφή κρηπίδας με τρεις βαθμίδες και για την κατασκευή τους είχε χρησιμοποιηθεί αρχαίο οικοδομικό υλικό.

Μετά την απομάκρυνση των σύγχρονων προσθηκών, διαπιστώθηκαν σε χαμηλότερο επίπεδο τα λείψανα τριών τοίχων, οι δύο από τους οποίους γώνιαζαν, ορίζοντας ένα χώρο ελεύθερο νότια και δυτικά. Το τμήμα του τρίτου τοίχου με σημείο έναρξης τη βόρεια όψη του παραπάνω χώρου, σωζόταν σε μήκος 2 μ. και είχε κατεύθυνση Β.-Ν.

Αποσπασματικά διατηρούνταν άλλοι δύο τοίχοι στον κεντρικό τομέα του οικοπέδου, σε μήκος 8 μ. ο ένας με κατεύθυνση Α.-Δ. και 4 μ. ο άλλος με κατεύθυνση Β.-Ν.

Για την κατασκευή όλων των τοίχων είχαν χρησιμοποιηθεί αργοί λίθοι μεσαίου κυρίως και μικρού μεγέθους, τοποθετημένοι σε δύο παράλληλες σειρές με κατά τόπους ενδιάμεσο γέμισμα από λιθαράκια.

Ο καλύτερα σωζόμενος τοίχος αποκαλύφθηκε στο κέντρο του βόρειου ορίου του οικοπέδου, με μήκος 3,50 μ. εντός του οικοπέδου και πλάτος 0,60 μ. περίπου.

Τμήμα του τοίχου αυτού είχε έρθει στο φως το 1987 σε δοκιμαστική έρευνα του όμορου από βόρεια οικοπέδου, οπότε είχε διαπιστωθεί και η συνέχισή του εκτός των ορίων του οικοπέδου, προς Ν. και Β. αντίστοιχα. Ίσως πρόκειται για ανάλημμα δρόμου, το κατάστρωμα του οποίου δεν εντοπίστηκε στο οικόπεδο της ΤΕΚΑΛ, εξαιτίας των λεπτών επιχώσεων και των εκτεταμένων αναμοχλεύσεων από τη συνεχή χρήση της επιφάνειάς του.

Τα όστρακα που βρέθηκαν στο οικόπεδο χρονολογούνται κυρίως στον 4ο αι. π.Χ.

Λεωφόρος Βουλιαγμένης, συμβολή των οδών Μιχαλακοπούλου και Κουμουνδούρου (οικόπεδο Αφών Σταυρόπουλου, Ο.Τ. 71Α)

Πρόκειται για το τρίτο κατά σειρά οικόπεδο του Ο.Τ. 71Α του Αλίμου, που βρίσκεται στη θέση Κοντοπήγαδο και ορίζεται από τον παράδρομο της Λεωφόρου Βουλιαγμένης και τις οδούς Μιχαλακοπούλου, Κουμουνδούρου και Γούναρη (Εικ. 28).

Στο οικόπεδο Σταυρόπουλου το 1985, ύστερα από δοκιμαστικές τομές, διαπιστώθηκαν προϊστορικά οικοδομικά κατάλοιπα στον κεντρικό και δυτικό τομέα του. Οι τομείς αυτοί δεσμεύτηκαν για ανασκαφική έρευνα, ενώ χορηγήθηκε έγκριση της Υπηρεσίας μας για την ανέγερση οικοδομής στον ανατολικό τομέα του οικοπέδου.

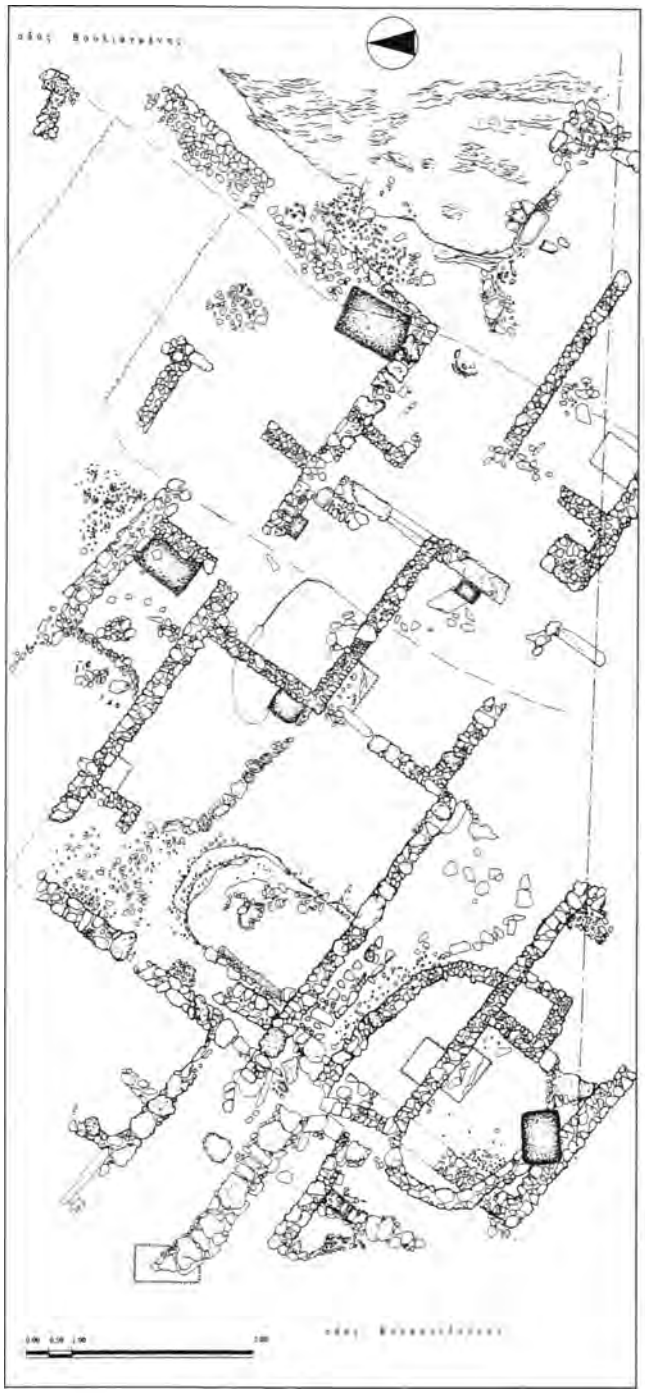
Προκειμένου να επεκταθεί η οικοδομή αυτή από τους αδελφούς Σταυρόπουλου κατά το 2000-2001, πραγματοποιήθηκε η ανασκαφική έρευνα στο υπόλοιπο του ακινήτου τους, ενώ στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε, είχε ολοκληρωθεί η ανασκαφική έρευνα των άλλων δύο οικοπέδων του Ο.Τ. 71Α, ιδιοκτησίας Ατλάντικ Α.Ε. και Ο.Α.Ε.Δ. αντίστοιχα[20]. Στον κεντρικό τομέα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε η συνέχεια των καταλοίπων της προϊστορικής εγκατάστασης που είχε έλθει στο φως το 1987 στο όμορο ακίνητο, ιδιοκτησίας Ατλάντικ, τα οποία ανάγονται στην πρωτοελλαδική και υστεροελλαδική εποχή αντίστοιχα (Εικ. 29).

Πρωτοελλαδική εποχή: Στη βορειοανατολική γωνία του ανεσκαμμένου χώρου αποκαλύφθηκε η κοίτη του χειμάρρου που τμήμα της είχε εντοπισθεί και στο οικόπεδο Ατλάντικ. Ο χείμαρρος, που ήταν πλήρης επίχωσης από λιθολύγημα με άφθονα όστρακα ΠΕ ΙΙ περιόδου, διέσχιζε το χώρο με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Στην ανατολική όχθη του χειμάρρου διαπιστώθηκε τμήμα ισχυρού αναλημματικού τοίχου από αργούς λίθους μεσαίου και μικρού μεγέθους.

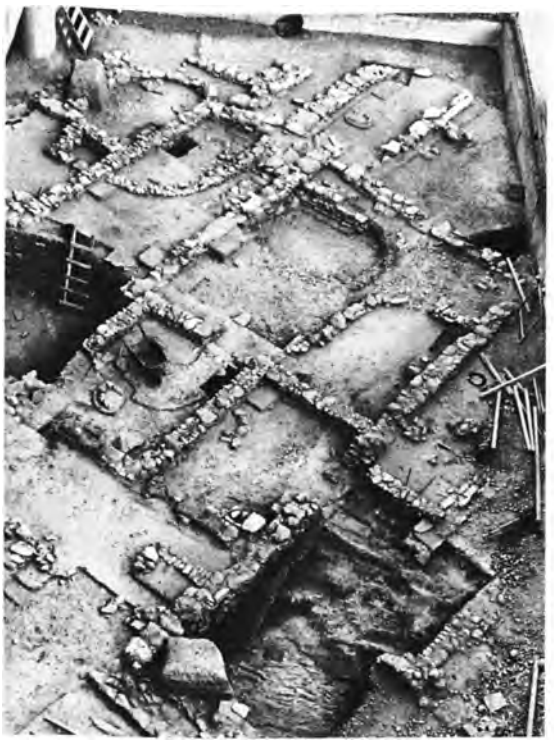
Δυτικά του χειμάρρου αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων που αποτελούν τα λείψανα πρωτοελλαδικών οικιών, οι οποίες φαίνεται ότι συνεχίζονται μέχρι και το νότιο τομέα του χώρου που ερευνήθηκε. Επειδή όμως τα πρωτοελλαδικά κατάλοιπα αναπτύσσονται κάτω από τα υπερκείμενα στρώματα της υστεροελλαδικής εγκατάστασης, η ανασκαφική τους έρευνα δεν εξαντλήθηκε. Διαπιστώθηκαν πάντως δύο φάσεις της πρωτοελλαδικής εποχής. Στην πρώτη φάση ανήκει υπόσκαφη οικία πεταλοειδούς σχήματος, διαστ. 2×3 μ., και στη δεύτερη τμήματα τοίχων και ολοκληρωμένες θεμελιώσεις οικιών με ευθύγραμμους και αψιδωτούς τοίχους (Εικ. 30).

19. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 81.

20. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 68-69 και 48 (1993): Χρονικά, σ. 66-69.

Εικ. 28. Άλιμος. Λεωφόρος Βουλιαγμένης. Συμβολή των οδών Μιχαλακοπούλου και Κουμουνδούρου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 29. Άλιμος. Λεωφόρος Βουλιαγμένης. Συμβολή των οδών Μιχαλακοπούλου και Κουμουνδούρου. Γενική άποψη της ανασκαφής. Στο α΄πλάνο η κοίτη του χειμάρρου.

Εικ. 30. Άλιμος. Λεωφόρος Βουλιαγμένης. Συμβολή των οδών Μιχαλακοπούλου και Κουμουνδούρου. Η υπόσκαφη οικία σε α΄πλάνο. Στο βάθος τοίχοι πρωτοελλαδικών και υστεροελλαδικών χρόνων.

Υστεροελλαδική εποχή: Στον ίδιο ακριβώς χώρο ιδρύθηκε η υστεροελλαδική εγκατάσταση, η οποία περικλείεται από περίβολο που σώζεται αποσπασματικά στην ανατολική και τη βόρεια πλευρά της. Στην ιδιοκτησία Σταυρόπουλου αποκαλύφθηκαν τρεις εφαπτόμενες σειρές δωματίων με κατεύθυνση Α.-Δ. που επικοινωνούν μεταξύ τους με στενά μονολιθικά κατώφλια. Επειδή η θεμελίωση των δωματίων έχει ακολουθήσει το φυσικό ανάγλυφο της περιοχής που παρουσιάζει ομαλή ανωφέρεια προς τα ανατολικά, ανάμεσα στα δωμάτια και όπου ήταν απαραίτητο, έχουν διαμορφωθεί σκαλοπάτια. Οι τοίχοι έχουν

κατασκευαστεί στο επίπεδο των θεμελίων από αργούς λίθους με συνδετικό υλικό τη λάσπη, ενώ για την ανωδομή τους χρησιμοποιήθηκαν ωμές πλίνθοι, ορθογώνιου σχήματος, από κόκκινο πηλόχωμα.

Στο δυτικό τομέα της εγκατάστασης αποκαλύφθηκε μεγάλος τετράγωνος χώρος, πλευράς 6,50 μ., που μάλλον είχε τη χρήση αυλής και δυτικότερα ο αποσπασματικά διατηρημένος χώρος με το μονολιθικό κατώφλι ίσως ήταν το πρόπυλο του μικρού οικισμού. Νότια του χώρου αυτού έχει διασωθεί σε μήκος 4,70 μ. αγωγός ομβρίων υδάτων με κάλυψη από λίθινες πλάκες. Κοντά στη βορειοανατολική γωνία της εγκατάστασης έχει διατηρηθεί στη θέση της πήλινη ασάμινθος, ενώ στη λίθινη θήκη που έχει κατασκευαστεί στο τελευταίο από νότια δωμάτιο είχαν παραμείνει στη θέση τους τρία μικρά αγγεία οικιακής χρήσης.

Το σύνολο σχεδόν των ερειπίων που αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο Σταυρόπουλου διατηρείται άριστα στο ημιυπόγειο της οικοδομής που ανεγέρθηκε, αποτελώντας ενιαία ενότητα με τα ερείπια που επίσης διατηρούνται ορατά στο ενοποιημένο πλέον ημιυπόγειο της Ατλάντικ Α.Ε.

Γλυφάδα

Οδός Ναυπλίου 45 (οικόπεδο Ελ. Παπαδάκη)

Στο οικόπεδο αυτό που βρίσκεται στις δυτικές υπώρειες του Υμηττού, αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου μήκ. 11 μ., επιμελούς κατασκευής, με κατεύθυνση Β.-Ν. Είχε κατασκευαστεί από δύο εξωτερικές σειρές αργών λίθων μεγάλου και μέτριου μεγέθους με εσωτερικό γέμισμα από μικρότερους λίθους. Το μεγάλο πλάτος του τοίχου που κυμαινόταν από 1 έως 1,40 μ. και η ισχυρή κατασκευή του, δικαιολογούν τη χρήση του ως αναλήμματος για τη συγκράτηση καλλιεργήσιμου εδάφους, δεδομένου ότι σε επαφή με την ανατολική του όψη διαπιστώθηκε φερτό μαλακό κοκκινόχωμα, κατάλληλο για καλλιέργεια. Ανατολικότερα και σε χώρο 8×10 μ., είχαν συσσωρευτεί λίθοι διαφόρων μεγεθών που κατά τόπους φαίνονταν να είναι στρωμένοι. Σε άλλα σημεία διαπιστώθηκαν πρόχειρες κατασκευές από λίθους που μόνο για αγροτοκτηνοτροφική χρήση είναι δυνατόν να προορίζονταν.

Ανώνυμη πάροδος της οδού Αρετής (οικόπεδο Αν. Χατζηδάκη, Ο.Τ. 207)

Το οικόπεδο βρίσκεται βόρεια του σχολικού συγκροτήματος που στεγάζει το 5ο Νηπιαγωγείο και το 10ο Δημοτικό σχολείο Γλυφάδας.

Κατά μήκος του βόρειου ορίου του οικοπέδου και σε επιφανειακό επίπεδο αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου, μήκ. 14,50 μ. και πλ. κατά μέσον όρο 0,60 μ., ο οποίος συνεχίζεται ανατολικά, εκτός των ορίων του οικοπέδου.

Είχε κατασκευαστεί από αργούς λίθους μετρίου και μικρού μεγέθους και εδραζόταν σε υπόστρωμα μικρών λίθων. Στο χώρο βόρεια του τοίχου αποκαλύφθηκε στρώμα από ισοπεδωμένο λιθολόγημα, το οποίο μάλλον είχε χρησιμοποιηθεί ως κατάστρωμα αρχαίου δρόμου με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τοίχος που αποκαλύφθηκε ήταν επομένως το νότιο ανάλημμα του δρόμου. Τμήμα του ίδιου τοίχου είχε ερευνηθεί παλαιότερα στο όμορο από δυτικά οικόπεδο, ιδιοκτησίας Προμπονά.

Μία χάλκινη περόνη, καλής ποιότητας και διατήρησης, είναι το μόνο εύρημα της συγκεκριμένης ανασκαφής.

Οδός Θεμιστοκλέους 3 (οικόπεδο Γαλαίου - Φαλιέρη - Νησιανάκη, Ο.Τ. 241)

Το οικόπεδο φερομένης ιδιοκτησίας Φαλιέρη με αναδόχους κατασκευαστές τους αδελφούς Γαλαίου και αργότερα τους πατέρα και υιό Νησιανάκη βρίσκεται στην περιοχή του Αγίου Νικολάου Γλυφάδας, όπου κατά καιρούς έχουν αποκαλυφθεί οικιστικά, εργαστηριακά και ταφικά κατάλοιπα του αρχαίου αττικού δήμου της Αιξωνής.

Στο κέντρο σχεδόν του οικοπέδου και σε επιφανειακό επίπεδο αποκαλύφθηκε σημαντικός ταφικός περίβολος σχήματος Π, ο οποίος είχε κατασκευαστεί σε άμεση γειτνίαση με προγενέστερο νεκροταφείο. Οι τάφοι του περιβόλου, αλλά και του παλαιότερου νεκροταφείου, εξαιτίας του επιφανειακού επιπέδου ίδρυσής τους, είχαν δεχθεί ανά τους αιώνες πολλές παραβιάσεις και αναμοχλεύσεις. Οι τάφοι φαίνεται ότι συνεχίζονται δυτικότερα, έξω από τα όρια του συγκεκριμένου ακινήτου, στο πεζοδρόμιο και το κατάστρωμα της οδού Θεμιστοκλέους.

Ο περίβολος, κατασκευασμένος από ορθογώνιους κυβόλιθους, σώζεται στο ύψος του θεμέλιου μόνο δόμου, ο οποίος εδράζεται σε ευθυντηρία λαξευμένη επί του φυσικού βράχου. Η πρόσοψή του, στραμμένη στα ανατολικά, αποτελείται από έξι κυβόλιθους, συνολ. μήκ. 8,08 μ. Για την κατασκευή των πλαϊνών σκελών του μνημείου, του βόρειου και του νότιου αντίστοιχα, έχουν χρησιμοποιηθεί κυβόλιθοι και στα άκρα τους αργοί λίθοι διαφόρων μεγεθών. Η προσθήκη μάλιστα των αργών λίθων στο βόρειο τοίχο δεν ακολουθεί την ευθεία των δύο πρώτων κυβόλιθων. Το συνολικό μήκος του νότιου σκέλους του περιβόλου είναι 7,40 μ. και του βόρειου 8,40 μ.

Στο κέντρο της εσωτερικής πλευράς της πρόσοψης του μνημείου εφάπτεται ισχυρό βάθρο, διαστ. 1,40×1,30 μ. και ύψ. 1,25 μ. που αντιστοιχεί σε τρεις δόμους ζεύγους κυβόλιθων. Σε επαφή με τη νότια όψη του βάθρου και σε χαμηλότερο επίπεδο κατά 0,60 μ. έχει κατασκευαστεί πεζούλι, μήκ. 1,25, πλ. 0,85 και ύψ. 0,40 μ., από επιλεγμένους πλακοειδείς λίθους σε τρεις επάλληλους δόμους.

Στο ισχυρό βάθρο, αλλά και στον τοίχο της πρόσοψης του μνημείου πρέπει να εδραζόταν ο πλούσιος γλυπτός του διάκοσμος, πολλά μέλη του οποίου βρέθηκαν πεσμένα μπροστά τους. Συνοπτικά αναφέρονται τα εξής: α) Μαρμάρινο άγαλμα λέοντος με κεφαλή ταύρου ανάμεσα στα πόδια του (ΜΠ 8127).

β) Μεγάλο απότμημα επιτάφιας στήλης από υμήττειο μάρμαρο που φέρει την επιγραφή *ΑΡΕΣΙΑΣ ΑΡΕΣΙΟΥ ΑΙΞΩΝΕΥΣ* (ΜΠ 8236). γ, δ) Δύο μαρμάρινες λήκυθοι με γραπτή φυτική διακόσμηση στους ώμους (ΜΠ 9183 και 9184 αντίστοιχα). Βρέθηκε επίσης πλήθος αποτμημάτων άλλων επιτάφιων μνημείων, όπως: Βάση μαρμάρινης ληκύθου και απότμημα λαιμού μαρμάρινης ληκύθου (ΜΠ 8860 α,β), απότμημα μαρμάρινης στήλης με ανθεμωτή επίστεψη (ΜΠ 8860 γ), αποτμήματα από λαιμό και λαβή ή χείλος ληκύθων (ΜΠ 8863, 8864, 8865, 8866, 8867, 8868 α, β,) κ.ά.

Στο εσωτερικό του περιβόλου και σε επαφή με τους τοίχους του περιμετρικά, διατηρείται στο επίπεδο της θεμελίωσής τους πλατιά ζώνη του φυσικού βράχου, το μέγεθος της οποίας ποικίλλει. Κατά μήκος της βόρειας σωζόμενης ζώνης του βράχου διαπιστώθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι (Ι-ΙΙΙ), σύγχρονοι του περιβόλου, όπως προέκυψε από τα λίγα ευρήματα που διασώθηκαν στο εσωτερικό τους.

Στη νότια ζώνη του βράχου διαπιστώθηκε λαξευμένη κόγχη κυκλικής διατομής που κατεβαίνει σε βάθος 1,40 μ. Στο βάθος αυτό έχει λαξευτεί και ο κεντρικός περιβαλλόμενος χώρος του μνημείου, μέγ. διαστ. 4,70×3,80 μ. Στο λαξευμένο πυθμένα του και συγκεκριμένα στη βορειοδυτική γωνία του κατέληγε ράμπα, μήκ. 2,50 και πλ. 0,90 μ., η οποία ξεκινούσε από το νοτιοδυτικό ανοικτό άκρο του περιβόλου και η επιφάνειά της είχε επιστρωθεί με μαλακό αργιλόχωμα. Το βαθύ περιβαλλόμενο χώρο που είχε τη μορφή υπόγειου, ασκεπούς τόπου, όριζε από δυτικά ένας τοίχος επιμελούς κατασκευής. Στη βορειοδυτική γωνία που σχημάτιζε ο τοίχος αυτός με τον κατακόρυφα λαξευμένο βράχο βρέθηκαν σε επάλληλα στρώματα δεκάδες μικκύλων και μεγαλύτερων αγγείων, ακέραιων και σπασμένων, όπως πινακίων, χυτρών, λοπάδων, αλλά και ληκύθων.

Από τα αγγεία που βρέθηκαν στη θέση αυτή, η οποία προσεγγιζόταν μέσω της ράμπας, προκύπτει ότι πραγματοποιούνταν ταφικές τελετουργίες όχι μόνο κατά τον 4ο αι. π.Χ., οπότε ιδρύθηκε ο περίβολος, αλλά και κατά τον 5ο αι. π.Χ. Η διαπίστωση αυτή μαρτυρεί ότι η ράμπα και ο υπόγειος αλλά ασκεπής χώρος προϋπήρχαν του περιβόλου και ότι οι κατασκευές αυτές είχαν αρχικά σχέση με τους προγενέστερους τάφους που αποκαλύφθηκαν οπα δυτικά του περιβόλου.

Δυτικά του τοίχου που όριζε τον υπόγειο χώρο αποκαλύφθηκαν έξι λάκκοι ταφικών πυρών και ενταφιασμού, οι τρεις από τους οποίους ορίζονταν με τοίχους σε αρκετά ψηλότερο επίπεδο από το χείλος τους. Η διάταξη των τοίχων αυτών έδωσε κατ' αρχήν την εντύπωση κάτοψης μικρού οικιακού ιερού. Τα ευρήματα των λάκκων ανάγουν τη χρήση τους στο α' μισό του 5ου αι. π.Χ.

Στο βορειοδυτικό άκρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δέκα συλημένοι τάφοι, κατά το ήμισυ λαξευτοί στο βράχο και κατά το υπόλοιπο χτιστοί. Βρέθηκαν επίσης και δύο ζεύγη πήλινων λαρνάκων. Οι τάφοι ορίζονταν επιφανειακά ανά δύο με μικρούς τετράγωνους περιβόλους από αργούς λίθους. Στο εσωτερικό των τάφων διαπιστώθηκαν έντονα ίχνη καύσης και υπολείμματα ταφικών πυρών.

Ο μεγάλος ταφικός περίβολος διατηρείται ορατός στο ισόγειο επίπεδο της οικοδομής που ανεγέρθηκε στο οικόπεδο.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

2002

Ηλιούπολη

Σταθμός Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου «Αλ. Παναγούλης - Άγιος Δημήτριος»

Η θέση του σταθμού βρίσκεται επί της Λεωφόρου Βουλιαγμένης, στο σημείο που τα δύο ρεύματα κυκλοφορίας της βαίνουν παράλληλα, έχοντας ανάμεσά τους στενή διαχωριστική νησίδα. Κατά τις εργασίες κατασκευής του σταθμού διαπιστώθηκε κατ' αρχήν ότι από τον κεντρικό του τομέα διερχόταν, μέχρι και την εποχή της κατασκευής της λεωφόρου με τη σημερινή της μορφή, ρέμα χειμαρρώδους μορφής. Διαπιστώθηκε επίσης η παλαιά χάραξη του προηγούμενου της λεωφόρου δρόμου με τα αναλήμματά του, ο οποίος προφανώς συνέδεε την προπολεμική Αθήνα με τα νότια προάστια. Στη θέση της κοίτης του ρέματος αποκαλύφθηκε η μνημειώδους κατασκευής πέτρινη γέφυρα, έργο του 19ου ή των αρχών του 20ού αιώνα, η οποία είχε καταχωθεί στις αρχές του 1960, όταν κατασκευάστηκε η σημερινή λεωφόρος.

Στη νότια όχθη του ρέματος που έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., αποκαλύφθηκαν πάνω στο φυσικό πρανές συγκεντρώσεις λίθων και κεραμίδων με άφθονα όστρακα από αγγεία μεγάλου και μικρού μεγέθους. Πέτρες, κεραμίδες, μερικές αγνύθες, αδιαμόρφωτες μάζες σιδήρου και άλλα αντικείμενα βρέθηκαν μέσα σε πρόχειρα διαμορφωμένους λάκκους, δημιουργώντας επάλληλα στρώματα απορριφθέντων υλικών.

Μετά τη συντήρηση, προέκυψαν αγγεία καθημερινής χρήσης, όπως πινάκια, σκύφοι, κάνθαροι, λεκανίδες και χύτρες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας κωδωνόσχημος κρατήρας με ερυθρόμορφη παράσταση που μετά τη συντήρηση διατηρείται ακέραιος. Το σύνολο των αγγείων, εκτός από δυο-τρεις περιπτώσεις, χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Βόρεια της ανατολικής εξόδου του σταθμού, στη θέση του μικρού πάρκου, αποκαλύφθηκαν στο ψηλότερο σημείο του φυσικού πρανούς δύο εφαπτόμενες λίθινες κατασκευές σχήματος Π, επιμελούς κατασκευής, η χρήση των οποίων δεν έχει διευκρινιστεί απόλυτα. Υπάρχει πιθανότητα να κατασκευάστηκαν για τη στήριξη, σε πλάγια θέση, πήλινων κυψελών της εποχής. Ο σαθρός κιμηλόβραχος δυτικά των λίθινων κατασκευών κατεβαίνει απότομα. Σε χαμηλότερο επίπεδο κατά 1,50 μ. από τις κατασκευές, βρέθηκε συγκέντρωση οικοδομικού υλικού που

φαίνεται ότι είχε απορριφθεί ως άχρηστο υλικό. Οι λίθινες κατασκευές διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Στο νότιο τομέα του σκάμματος του σταθμού αποκαλύφθηκαν επάλληλα χαλικωτά και αμμώδη στρώματα που είχαν δημιουργηθεί από διερχόμενο χείμαρρο με κατεύθυνση Β.-Ν. Ήρθαν επίσης στο φως τμήματα τοίχων αποσπασματικής διατήρησης. Η περιοχή αυτή με τα χαλικωτά στρώματα φαίνεται ότι στην αρχαιότητα και κατά τις περιόδους της ανομβρίας είχε ως φυσικό πέρασμα τη χρήση δρόμου.

Στην ανασκαφή εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Χρ. Καζαζάκη και Ε. Καλαποθάκη.

Άλιμος

Οδός Κλειούς 7 (οικόπεδο Ράπτη - Πλεύρη, Ο.Τ. 272 Α)

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται στις ανατολικές υπώρειες του λόφου της Αγίας Άννας, στην κορυφή του οποίου τοποθετείται το Θεσμοφόριο του Αλιμούντος και η ομώνυμη βασιλική.

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου έφερε στο φως ταφικό περίβολο σχήματος Π του 4ου αι. π.Χ., ο οποίος είχε κατασκευαστεί πάνω σε προϋπάρχον νεκροταφείο με χρήση από τον 6ο και κυρίως τον 5ο αι. π.Χ. (Εικ. 31).

Στα δυτικά του περιβόλου διερχόταν αρχαίος δρόμος με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και πλάτος 2,50 μ., το κατάστρωμα του οποίου λαξεύτηκε εντός της φυσικής κιμηλιάς που υπάρχει στην περιοχή και σε αρκετά χαμηλότερο επίπεδο από το σημείο έδρασης των αναλημμάτων του.

Για την κατασκευή του περιβόλου χρησιμοποιήθηκαν ορθογώνιοι ασβεστολιθικοί κυβόλιθοι που διαμορφώνουν στα δυτικά την πρόσοψή του, μήκ. 13,60 μ., το νότιο σκέλος, μήκ. 6,90 μ., και το βόρειο, μόλις 1,35 μ.

Εντός του περιβόλου αποκαλύφθηκαν λάκκοι ταφικών πυρών και λάκκοι ενταφιασμού που καλύπτουν κυρίως το βόρειο ήμισυ του εσωτερικού του χώρου, ενώ το νότιο τμήμα του δεν έχει χρησιμοποιηθεί για ταφές. Τάφοι διαφόρων τύπων αποκαλύφθηκαν και εκτός του περιβόλου, όπως στο ομαλό πρανές δυτικά του δρόμου αλλά και στο χώρο ανατολικά και βόρεια του περιβόλου. Η διάταξη των λάκκων είναι πυκνή, με αποτέλεσμα κάποια ενδιάμεσα τοιχώματα να καταρρεύσουν και σε ορισμένες περιπτώσεις να προστεθούν στη θέση τους ξερολιθικοί τοίχοι.

Στο χώρο που ανασκάφηκε παρατηρούνται όλοι οι τύποι ταφής, όπως σε απλούς λάκκους, σε μαρμάρινη σαρκοφάγο, σε λάκκο με κάλυψη από κεραμίδες, σε κεραμόκτιστο τάφο, εγχυτρισμοί σε αγγεία διαφόρων σχημάτων και καύσεις εντός λάκκων μεγάλου βάθους.

Η τέλεια καύση των νεκρών είχε ως αποτέλεσμα να απομείνουν τρίμματα μόνον οστών ανάμεσα στα υπολείμματα των πυρών, που στο σύνολό τους είχαν συντελεστεί με ξύλα ελιάς.

Τα κτερίσματα που είχαν συνοδεύσει τους νεκρούς του συγκεκριμένου οικογενειακού νεκροταφείου ήταν αγγεία και κυρίως λήκυθοι των εργαστηρίων μαζικής παραγωγής του α΄ μισού του 5ου αι. π.Χ.

Εικ. 31. Άλιμος. Οδός Κλειούς 7. Η πρόσοψη και ο βορειοανατολικός τομέας του περιβόλου με τους λάκκους των πυρών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο γλυπτός διάκοσμος του μνημείου που είχε καταρρεύσει από την πρόσοψη και βρέθηκε διασκορπισμένος στο κατάστρωμα του δρόμου. Πρόκειται για ένα τριμερές ταφικό μνημείο από μάρμαρο, το οποίο αποτελείται από ενεπίγραφη πεσσόσχημη στήλη που στηρίζεται σε ενεπίγραφο βάθρο και φέρει ως επίστεψη μαρμάρινη λήκυθο, επίσης ενεπίγραφη. Στην πρόσθια όψη της στήλης έχουν χαραχθεί τα ονόματα ολόκληρης οικογένειας Αλιμουσίων. Στο γλυπτό διάκοσμο του περιβόλου ανήκουν δύο ακόμα μαρμάρινες λήκυθοι.

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει ένας ορθογώνιος λάκκος, διαστ. 3,20×2 μ., ο οποίος είχε διανοιχθεί στο πρανές δυτικά του αρχαίου δρόμου και στον πυθμένα του οδηγούσε κλίμακα από έξι λαξευμένα σκαλοπάτια. Το λάκκο, βάθ. 1,60 μ., γέμιζε επίχωση χωρίς ευρήματα.

Μετά το πέρας της ανασκαφής και την ανέγερση οικοδομής στο οικόπεδο, το μνημείο διατηρείται ορατό στον αύλειο χώρο της νέας οικίας.

Οδός Μ. Αντύπα (πρώην πάροδος Ηγησιπύλης) (οικόπεδο Ά. Κοντολέοντος, Ο.Τ. 272)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη νότια πλαγιά του λόφου της Αγίας Άννας, όπου το 1986-1987 είχε αποκαλυφθεί το θέατρο του αρχαίου Αλιμούντος στο οικόπεδο Λουράντου[21]. Μεταξύ των οικοπέδων Κοντολέοντος και Λουράντου μεσολαβεί μικρή

21. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 67-70.

Εικ. 32. Άλιμος. Οδός Μ. Αντύπα. Άποψη του αναλημματικού τοίχου (από Δ.).

ιδιοκτησία συγγενών Κοντολέοντος, προς το παρόν ανεξερεύνητη.

Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Κοντολέοντος δεν είχε σημαντικά αποτελέσματα, επειδή η επίχωση αφ' ενός που κάλυπτε την επιφάνειά του ήταν εξαιρετικά λεπτή και αφ' ετέρου ο χώρος του οικοπέδου είχε χρησιμοποιηθεί ευρύτατα κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σε όλη την επιφάνεια του οικοπέδου διαπιστώθηκαν λαξευμένες αύλακες για την όδευση καλωδίων καθώς και άλλα οχυρωματικά λαξεύματα, τα οποία είχαν καταστρέψει τα αρχαία κατάλοιπα.

Στη νότια πλευρά μόνο του οικοπέδου και σε απόσταση 5,50 μ. από την Ρυμοτομική Γραμμή, είχε διασωθεί αναλημματικός τοίχος, μήκ. 7 μ. και κατεύθυνσης Δ.-Α. (Εικ. 32).

Για την κατασκευή του τοίχου χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι λίθοι τοποθετημένοι σε μονή σειρά, η οποία φαίνεται ότι συνεχίζεται σε μήκος 5 μ. εντός του όμορου από ανατολικά οικοπέδου. Στο σημείο αυτό ο τοίχος συναντά φυσικό έξαρμα του βράχου και διακόπτεται.

Τα λιγοστά όστρακα που βρέθηκαν στην επιφάνεια του οικοπέδου ανήκουν σε διάφορες εποχές λόγω των αναμοχλεύσεων. Νότια του αναλημματικού τοίχου διαπιστώθηκε αδιατάρακτο στρώμα με άφθονα όστρακα κλασικών χρόνων.

Γλυφάδα

Συμβολή των οδών Αγρινίου, Κονίτσης και Λασηθίου (οικόπεδο Τσικνάκη)

Το συγκεκριμένο οικόπεδο της βορειοανατολικής γωνίας των παραπάνω οδών, βρίσκεται στους πρόποδες του Υμηττού και ως εκ τούτου η επιφάνειά του παρουσίαζε κατωφέρεια προς Δ.

Μετά το λεπτό στρώμα της επιφάνειας αποκαλύφθηκε αδιατάρακτο αρχαίο στρώμα από σκληρό χώμα και πάρα πολλούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, οι οποίοι στο νότιο ήμισυ του οικοπέδου δημιουργούσαν λιθόστρωτο αμελούς κατασκευής.

Το λιθόστρωτο οριζόταν από μία σειρά μεγάλων λίθων που είχαν τοποθετηθεί σε αραιή ημικυκλική διάταξη, ενώ στην επιφάνειά του είχαν λαξευτεί αβαθείς λάκκοι, διαμ. 1 μ. περίπου, γεμάτοι με χώμα και πετραδάκια.

Η χρήση των λάκκων και των άλλων κατασκευών δεν είναι σαφής. Πιθανότατα πρόκειται για τα κατάλοιπα μιας πρόχειρης αγροτικής ή κτηνοτροφικής εγκατάστασης που έχει σχέση με την επεξεργασία αγροτικών προϊόντων ή την εκτροφή ζώων. Σε όλο το χώρο που ανασκάφηκε βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα κλασικών χρόνων.

Οδός Πανδώρας 31 (οικόπεδο Τζιαννίνα Τολομίο, Ο.Τ. 298)

Στο νότιο τομέα του οικοπέδου υπήρχε οικία της δεκαετίας του 1950, από την κατασκευή της οποίας είχε διαταραχθεί ο χώρος, με αποτέλεσμα να καταστραφεί ταφικός περίβολος που υπήρχε στη θέση αυτή. Κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου βρέθηκαν εννέα κυβόλιθοι μετακινημένοι σε διάφορα σημεία του νότιου οικοδομήσιμου χώρου, αλλά σε μία νοητή ευθεία με κατεύθυνση Α.-Δ., που φαίνεται ότι ταυτίζεται με την πρόσοψη του κατεστραμμένου περιβόλου (Εικ. 33).

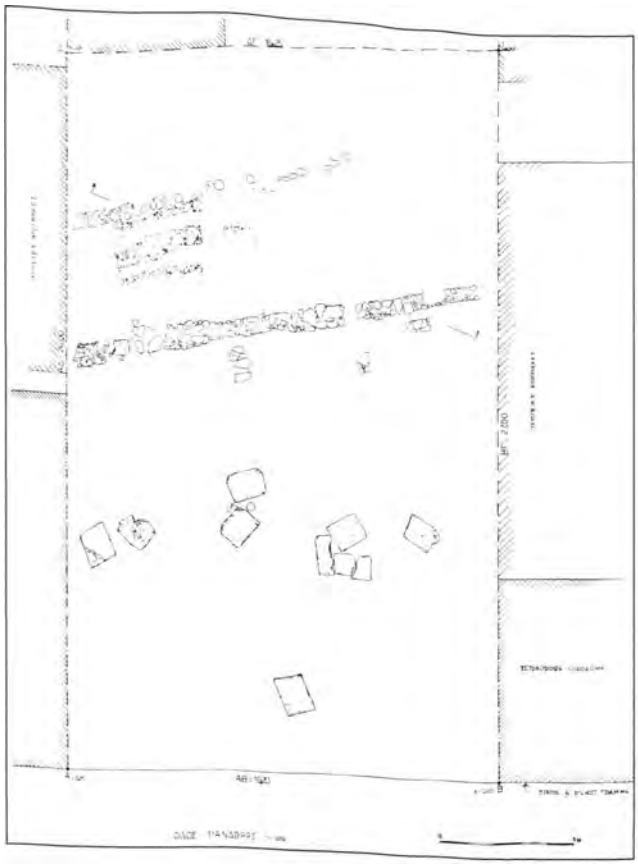
Σε απόσταση 6 μ. περίπου βόρεια της θέσης των κυβολίθων αποκαλύφθηκε τμήμα αναλημματικού τοίχου αρχαίου δρόμου, μήκ. 16,70 και πλ. 0,55-0,90 μ.

Ο τοίχος διασχίζει όλο το πλάτος του οικοπέδου με κατεύθυνση Α.-Δ. και, όπως φαίνεται, συνεχίζεται στα όμορα οικόπεδα ανατολικά και δυτικά αντίστοιχα. Έχει κατασκευαστεί από αργούς λίθους διαφόρων μεγεθών, που σε ορισμένα σημεία του σώζονται σε τρεις επάλληλους δόμους, ύψ. 0,50-0,60 μ.

Ο δεύτερος αναλημματικός τοίχος του δρόμου αποκαλύφθηκε σε απόσταση 4,50 μ. κατά μέσον όρο βορειότερα του πρώτου τοίχου και με επίπεδο θεμελίωσης σε ψηλότερη στάθμη κατά 0,30 μ. από αυτόν.

Σε επαφή με το νότιο αναλημματικό τοίχο αποκαλύφθηκαν σπαράγματα χαλαρού οδοστρώματος από χαλίκι, το οποίο φαίνεται ότι καταστράφηκε σε κάποια χρονική στιγμή. Τότε το κατάστρωμα του δρόμου μετακινήθηκε βορειότερα και κατασκευάστηκε το δεύτερο σωζόμενο χαλικόστρωτο οδόστρωμα, πλ. 2,30 μ., καλής διατήρησης (Εικ. 34). Στην επιφάνεια του οδοστρώματος αυτού διακρίνονται σαφώς δύο παράλληλες μεταξύ τους λωρίδες κυκλοφορίας των τροχών, με κυμαινόμενο πλάτος από 0,30 έως 0,75 μ. η κάθε μία. Ανάμεσά τους μεσολαβεί λωρίδα με χαλαρό χαλίκι, ίσου περίπου πλάτους, η οποία αντιστοιχεί στο μεταξόνιο των οχημάτων.

Δυτικά του νότιου αναλημματικού τοίχου του δρόμου διαπιστώθηκαν τμήματα τριών τοίχων, που ανήκαν σε κατεστραμμένη αρχαία οικία. Τα όστρακα που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του οικοπέδου, ανάγουν τη χρήση του χώρου στον 4ο αι. π.Χ.

Εικ. 33. Γλυφάδα. Οδός Πανδώρας 31. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 34. Γλυφάδα. Οδός Πανδώρας 31. Τμήμα αρχαίου δρόμου. Δεξιά διακρίνεται το καλής ποιότητας οδόστρωμα, αριστερά το κατεστραμμένο.

Ύστερα από την έρευνα, στο νότιο τομέα του οικοπέδου ανεγέρθηκε κατοικία, ενώ στο βόρειο τομέα διαμορφώθηκε κήπος και το τμήμα του αρχαίου δρόμου διατηρήθηκε σε κατάχωση.

Άνω Γλυφάδα

Οδοί Βενεζουέλας, Γούναρη, Προφήτου Ηλία, Βαλαωρίτου (Ο.Τ. 384)

Το οικοδομικό τετράγωνο 384 της Άνω Γλυφάδας ορίζεται από τις οδούς Βενεζουέλας, Γούναρη, Προφήτου Ηλία και το αδιάνοικτο τμήμα της οδού Βαλαωρίτου. Ένα μεγάλο τμήμα του οικοδομικού τετραγώνου κατελάμβανε εκτεταμένο κοσμικό κτίριο των μεσοβυζαντινών χρόνων, ορατό μέχρι και το 2001 στη συγκεκριμένη θέση, η οποία παλαιότερα ονομαζόταν Καρβελάς[22] (Εικ. 35-36).

Το συγκεκριμένο Ο.Τ. είχε κατατμηθεί σε μια σειρά τριών οικοπέδων με πρόσοψη στην οδό Γούναρη, στα οποία δεν υπήρχαν ίχνη αρχαίων και δυτικότερα σε πέντε άλλες ιδιοκτησίες (Μπαρδόπουλου, Σωτηρίου-Χρηστίδη, Ζευγόλη, Αλαγιάννη και Νάσσου), εντός των οποίων αναπτυσσόταν το μνημείο.

Πρόκειται για σχεδόν τετράγωνο κτίσμα, πλευράς 52 μ., το οποίο ορίζεται περιμετρικά από τέσσερις πτέρυγες, χωρισμένες σε επιμέρους χώρους-δωμάτια ποικίλου μήκους και σχεδόν σταθερού πλάτους 3 μ. Οι τέσσερις πτέρυγες των δωματίων ορίζουν εσωτερικά μεγάλη τετράγωνη αυλή, πλευράς 43 μ., εντός της οποίας διαπιστώθηκαν σπαράγματα μόνο από τοίχους, μάλλον κλασικής εποχής.

Στη βόρεια πλευρά του κτίσματος διαμορφώνεται επιμήκης χώρος, διαστ. 33×14 μ., ο οποίος πρέπει να είχε τη χρήση εξωτερικής αυλής με προστατευμένη στενή είσοδο από βόρεια. Η είσοδος στην εσωτερική αυλή εξασφαλιζόταν από πύλη, πλ. 2,70 και μήκ. 4 μ., επί της βόρειας πτέρυγας του κτιρίου.

Σε επαφή με την εσωτερική πλευρά της δυτικής πτέρυγας και σε απόσταση 15 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία του κτιρίου αποκαλύφθηκε η λιθόστρωτη θεμελίωση ορθογώνιου πύργου, διαστ. 2×2,50 μ.

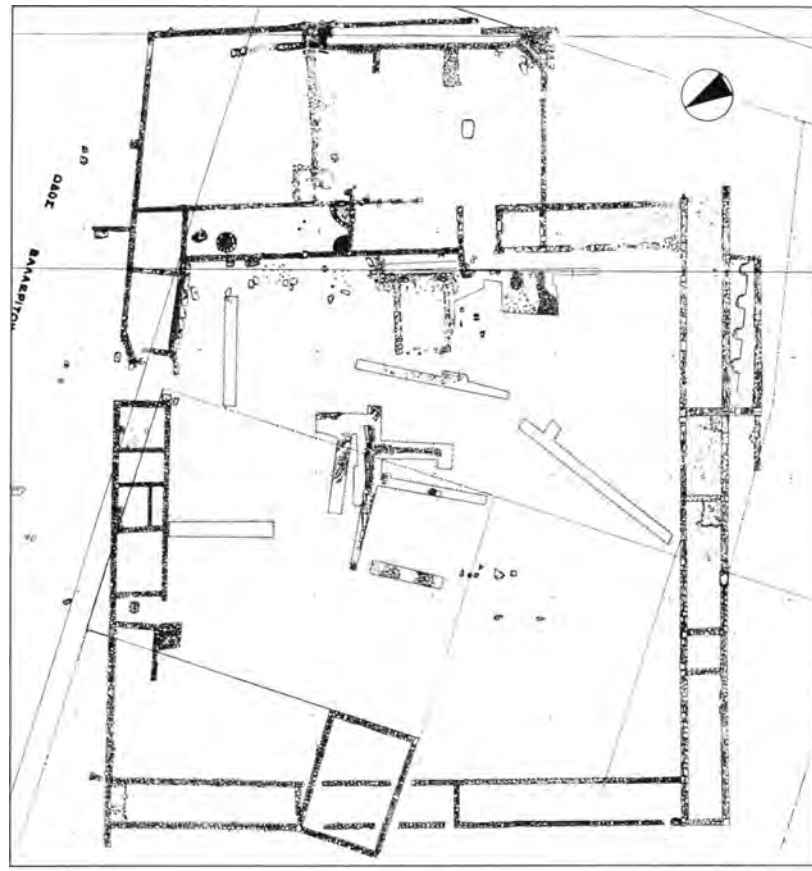
Σε επαφή με την εξωτερική πλευρά της ανατολικής πτέρυγας διαπιστώθηκε στενόμακρος χώρος, διαστ. 13×2,50 μ., εντός του οποίου είχαν λαξευτεί στο φυσικό βράχο πέντε ημικυκλικοί λάκκοι, η χρήση των οποίων είναι ασαφής.

Ασαφής είναι και η εποχή ίδρυσης της λίθινης ορθογώνιας κατασκευής, διαστ. 10,50×7,70 μ., που αποκαλύφθηκε στη νότια πτέρυγα του κτιρίου, με επίπεδο έδρασης τη σωζόμενη επιφάνεια των τοίχων του.

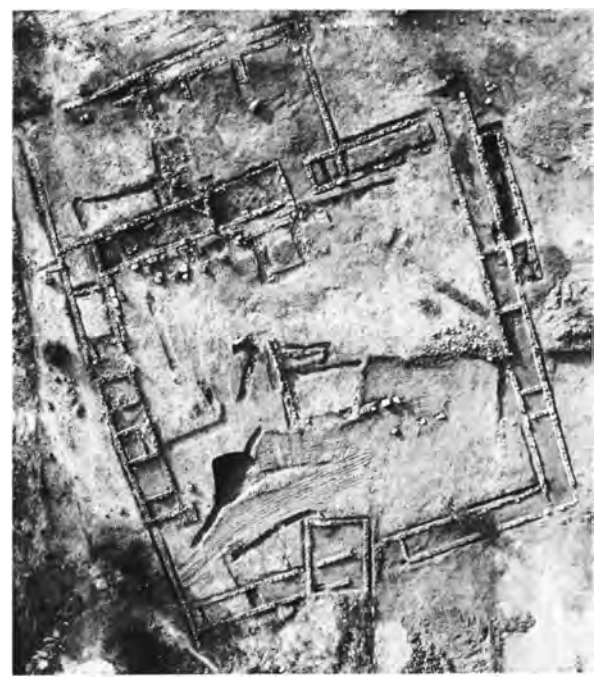
Η κεραμική που βρέθηκε κατά την αποκάλυψη των τοίχων και του εσωτερικού μερικών δωματίων του μνημείου χρονολογείται στα μεσοβυζαντινά κυρίως χρόνια.

Βρέθηκαν επίσης και αρκετά κλασικά όστρακα που μαρτυρούν την παλαιότερη χρήση του χώρου. Οι τοίχοι έχουν κατασκευαστεί από αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους και μεγαλύτε-

22. Το κτίριο διακρίνεται στους E. Curtius - J.A. Kaupert, *Karten von Attika*, Bl. VIII.

Εικ. 35. Άνω Γλυφάδα. Οδοί Βενεζουέλας, Γούναρη, Προφήτου Ηλία και Βαλαωρίτου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 36. Άνω Γλυφάδα. Οδοί Βενεζουέλας, Γούναρη, Προφήτου Ηλία και Βαλαωρίτου. Άποψη του μεσοβυζαντινού κτιρίου (από Α.).

ρους επεξεργασμένους λίθους των κλασικών χρόνων σε β΄ χρήση. Το πλάτος και το ύψος των τοίχων ανέρχεται στα 0,50 μ. αντίστοιχα.

Το κλασικό οικοδομικό υλικό δημιούργησε αρχικά σύγχυση ως προς τη χρονολόγηση και το χαρακτήρα του μνημείου. Είχε εκφραστεί η άποψη ότι πρόκειται για τα ερείπια ρωμαϊκής αγοράς ή τα ερείπια βυζαντινής μονής.

Ύστερα όμως από την περιορισμένη έρευνα που πραγματοποιήθηκε από την Β΄ ΕΠΚΑ, φάνηκε ότι πρόκειται για κοσμικό κτίριο και πιθανότατα για την εγκατάσταση κάποιου Δυνατού της εποχής[23].

Οδός Ελευθερίας 52 (οικόπεδο Ράπτη - Κάβουρα)

Στο νότιο τομέα του οικοπέδου αυτού αποκαλύφθηκαν ταφικά κατάλοιπα, αποσπασματικής διατήρησης. Η διατάραξη και καταστροφή του χώρου φαίνεται ότι είχε πραγματοποιηθεί μάλλον από πλημμύρα στην αρχαιότητα. Τα ταφικά κατάλοιπα που είχαν διασωθεί και ο περιβάλλων χώρος τους καλύπτονταν από στρώματα χαλικιού και άμμου, τα οποία είχαν σχηματιστεί από νεροσυρμές.

Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα δύο τουλάχιστον απλών ταφικών περιβόλων (Α και Β), οι τοίχοι των οποίων είχαν κατασκευαστεί από αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους. Από τον περίβολο Α που ήταν στραμμένος στα δυτικά, σωζόταν η βορειοδυτική του γωνία και στο εσωτερικό του δύο αποσπασματικά διατηρημένοι τάφοι (Ι και ΙΙ). Ο τάφος Ι έφερε επένδυση από λίθινους πλακοειδείς ορθοστάτες, ενώ ο λακκοειδής τάφος ΙΙ σε ορισμένα σημεία των τοιχωμάτων του διέσωζε χτιστούς λίθους.

Δυτικά του περιβόλου αποκαλύφθηκε εγχυτρισμός (1) βρέφους σε αμφορέα που βρέθηκε σε πλάγια θέση, υποστηριζόμενος περιμετρικά από λίθους (Εικ. 37).

Από τον περίβολο Β διατηρούνταν η γωνία δύο τοίχων του με πρόσοψη στα ανατολικά, χωρίς όμως σωζόμενα ίχνη τάφων στο εσωτερικό και τον περιβάλλοντα χώρο του. Σε διάφορα σημεία του νότιου τομέα του οικοπέδου βρέθηκαν διάσπαρτες κεραμίδες και λίθινες πλάκες που φαίνεται ότι είχαν χρησιμοποιηθεί για την κάλυψη τάφων. Ο αμφορέας και δύο μικρά αγγεία, που είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα στο βρέφος, χρονολογούνται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Εικ. 37. Γλυφάδα. Οδός Ελευθερίας 52. Ο εγχυτρισμός σε οξυπύθμενο αμφορέα.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

2003

Ελληνικό

Τέρμα οδού Αεροπορίας, χώρος αμαξοστασίου του ΤΡΑΜ

Στο χώρο του αμαξοστασίου του ΤΡΑΜ που βρίσκεται βόρεια του λόφου Χασάνι και ανατολικά του πρώην Δυτικού Αερολιμένα, αποκαλύφθηκε τμήμα εκτεταμένου νεκροταφείου εντός ενός τεράστιου κτιρίου που είχε κατασκευαστεί στη δεκαετία του 1960 και λειτουργούσε ως συνεργείο επισκευής των παντός είδους οχημάτων της Ολυμπιακής Αεροπορίας. Ο εντοπισμός και η έρευνα του νεκροταφείου πραγματοποιήθηκε κατά το διάστημα 2002-2004, στο πλαίσιο των εργασιών εγκατάστασης του αμαξοστασίου του ΤΡΑΜ στο χώρο αυτό.

Ερευνήθηκαν συνολικά εκατόν τριάντα τάφοι σε χώρους του υπάρχοντος κτιρίου, στους οποίους χρειάστηκε να γίνουν εκσκαφικές εργασίες για τις ανάγκες του έργου. Ο συνολικός αριθμός των τάφων που περιελάμβανε το νεκροταφείο παραμένει άγνωστος, καθ' ότι δεν εξαντλήθηκε η έρευνα σε όλη την έκταση του τεράστιου κτιρίου.

Στη βόρεια πλευρά του νεκροταφείου διερχόταν δρόμος, κατεύθυνσης Α.-Δ., από τον οποίο διασωζόταν σε καλή κατάσταση το ένα ανάλημμα, ενώ ως οδοστρώματα είχαν χρησιμοποιηθεί στρώσεις των φυσικών αποθέσεων χειμάρρου. Ένα ακόμα τμήμα αρχαίου δρόμου αποκαλύφθηκε στο δυτικό άκρο του νεκροταφείου, ο οποίος μάλιστα διερχόταν σε επαφή με την πρόσοψη μεγάλου ταφικού περιβόλου, διαταραγμένου. Ο περίβολος αυτός, ως είθισται, είχε κατασκευαστεί πάνω σε προϋπάρχοντες τάφους του νεκροταφείου. Η χρήση του χώρου ανάγεται από τα τέλη του 8ου έως τον 4ο αι. π.Χ. Ο μεγαλύτερος όμως αριθμός των τάφων χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ. και κυρίως στο α΄ μισό του.

Ερευνήθηκαν τάφοι διαφόρων τύπων, όπως εγχυτρισμοί σε μεγάλα αγγεία, λίθινες σαρκοφάγοι, κιβωτιόσχημοι και απλοί

23. Στο αρχείο της Β΄ ΕΠΚΑ και τώρα ΚΣΤ΄, υπάρχει εκτεταμένη αλληλογραφία με την αρμόδια 1η ΕΒΑ και την αντίστοιχη Διεύθυνση Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σχετικά με την έρευνα των ερειπίων του συγκεκριμένου οικοδομικού τετραγώνου. Από πλευράς ΕΠΚΑ, κατέστη δυνατόν να πραγματοποιηθεί η αποτύπωση και η από αέρος, πανοραμική φωτογράφηση του μνημείου, χωρίς όμως να ολοκληρωθεί η ανασκαφική του έρευνα. Με την ανασκαφική έρευνα του μνημείου ασχολήθηκαν κατά περιόδους οι εξής αρχαιολόγοι της Β΄ ΕΠΚΑ: Λ. Κρανιώτη, Κ. Καζά, Γ. Λιβιεράτου, Κ. Κίσσας και Ι. Δαμιανάκος.

Χρειάστηκαν δύο δεκαετίες περίπου για να δοθεί λύση στην τύχη των ιδιοκτησιών του Ο.Τ. 384 της Άνω Γλυφάδας. Το 2002, ύστερα από Απόφαση του ΚΑΣ, δόθηκε έγκριση ανέγερσης οικοδομών στα ακίνητα που αναφέρθηκαν, με τον όρο της διατήρησης των τοίχων του μνημείου σε κατάχωση.

λακκοειδείς τάφοι, κεραμοσκεπείς, λάκκοι ταφικών πυρών, καθώς και χάλκινα και πήλινα αγγεία που είχαν χρησιμοποιηθεί ως οστεοδόχοι κάλπες. Η διάταξη των τάφων είναι πυκνή, ιδιαίτερα στον κεντρικό και νότιο τομέα του ανεσκαμμένου χώρου, με αποτέλεσμα σε αρκετές περιπτώσεις να εντοπίζονται επάλληλες ταφές στην ίδια θέση και οι μεταγενέστερες ταφές να έχουν καταστρέψει τις προγενέστερες.

Ιδιαίτερο εύρημα του νεκροταφείου είναι μία χάλκινη οστεοδόχος υδρία του 4ου αι. π.Χ. που βρέθηκε μέσα σε δύο ανεστραμμένες λίθινες θήκες και στον ώμο της διατηρούσε σπαράγματα υφάσματος, με το οποίο είχε περιτυλιχθεί πριν αποτεθεί στις θήκες. Η υδρία διασώζει ανάγλυφη διονυσιακή παράσταση σε έλασμα που είχε προσαρτηθεί κάτω από την κύρια λαβή της.

Ιδιαίτερης σημασίας εύρημα θεωρείται το χάλκινο δικαστικό πινάκιο ενός Ευωνυμέως που βρέθηκε σε τάφο του νεκροταφείου.

Τα υπόλοιπα ευρήματα της ανασκαφής είναι κοινά αγγεία μικρού συνήθως μεγέθους που συνόδευαν ως κτερίσματα τους νεκρούς, όπως λήκυθοι και αρυβαλλοειδή ληκύθια, λεκανίδες, πινάκια, οινοχόες, σκύφοι, μικρός αριθμός ειδωλίων και λίγα μετάλλινα αντικείμενα.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει στο σύνολό της η υστερογεωμετρική κεραμική που βρέθηκε διάσπαρτη σε όλη την έκταση του νεκροταφείου, ύστερα από την αναμόχλευση που υπέστησαν οι ταφές αυτής της εποχής από τις μεταγενέστερες κλασικές.

Στον υπαίθριο χώρο του αμαξοστασίου και σε απόσταση 48 μ. ανατολικά του κτιρίου, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκε το προαναφερθέν νεκροταφείο, αποκαλύφθηκε η επιφάνεια ταφικού περιβόλου σχήματος Π και στο χώρο που ορίζει μαρμάρινη σαρκοφάγος. Στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου βρέθηκε μικρή μαρμάρινη λήκυθος και το πίσω τμήμα κεφαλής αποσπασμένο από ανάγλυφη ταφική στήλη. Η ανασκαφή του χώρου αυτού θα συνεχιστεί.

Άλιμος

Οδός Κλειούς 3 (οικόπεδο Δ. Λομβάρδου, Ο.Τ. 272 Α)

Πρόκειται για το δεύτερο κατά σειρά οικόπεδο από τη νοτιοανατολική γωνία των οδών Κλειούς και Θάλειας, στα ανατολικά του λόφου της Αγίας Άννας και για το δεύτερο επίσης οικόπεδο βόρεια του οικοπέδου Ράπτη - Πλεύρη (βλ. παραπάνω, σ. 469), όπου ανασκάφηκε ταφικός περίβολος του 4ου αι. π.Χ. και προγενέστεροι από αυτόν τάφοι.

Σε όλη την έκταση του οικοπέδου και σε επιφανειακό σχεδόν επίπεδο αποκαλύφθηκε η φυσική κιμηλιά της περιοχής με ελάχιστα αρχαία ίχνη, όπως τρεις ρηχοί λάκκοι διαφόρων σχημάτων, άγνωστης χρήσης.

Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου ήλθε στο φως η συνέχεια του αρχαίου δρόμου που με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. διερχόταν μπροστά από τον ταφικό περίβολο του οικοπέδου Ράπτη - Πλεύρη.

Εικ. 38. Άλιμος. Οδός Μ. Αντύπα. Άποψη των αναλημμάτων του δρόμου (από Δ.).

Εντός του οικοπέδου ιδιοκτησίας Λομβάρδου αποκαλύφθηκε τμήμα του δυτικού αναλήμματος και του καταστρώματος του δρόμου αυτού σε μήκος 7 μ.

Ως κατάστρωμα του δρόμου χρησιμοποιήθηκε η φυσική κιμηλιά, αδρά ισοπεδωμένη.

Οδός Μ. Αντύπα (πρώην πάροδος Ηγησιπύλης) (οικόπεδο Κ. Τραμπάκουλου, Ο.Τ. 270)

Το οικόπεδο βρίσκεται στις νοτιοδυτικές υπώρειες του λόφου της Αγίας Άννας, ανατολικά του οικοπέδου Τσιώλη[24] και νότια του οικοπέδου Γκιόκα[25].

Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τη συνέχεια των τοίχων που είχαν αποκαλυφθεί στα προαναφερθέντα όμορα οικόπεδα.

Σε απόσταση 15 μ. από την οδό Αντύπα αποκαλύφθηκε σε μήκος 10 μ. η συνέχεια του ισχυρού αναλημματικού τοίχου που είχε βρεθεί και στο οικόπεδο Τσιώλη και 1,70 έως 1,85 μ. δυτικά του, διαπιστώθηκαν τμήματα ενός μικρότερου τοίχου που βαίνει παράλληλα προς τον πρώτο. Οι δύο τοίχοι, παρά την υψομετρική διαφορά που παρουσιάζουν ως προς το επίπεδο έδρασής τους, μάλλον ορίζουν το κατάστρωμα στενής οδού που περιτρέχει το λόφο (Εικ. 38).

Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου και σε επιφανειακό επίπεδο φάνηκε η συνέχεια των καταλοίπων του οικοπέδου Γκιόκα, σε αποσπασματική όμως κατάσταση. Αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών τοίχων από τη θεμελίωση της αρχαίας οικίας που εκτείνεται κυρίως στο παραπάνω, όμορο οικόπεδο και νοτιοανατολικά τους, τμήμα από τον τοίχο που φαίνεται ότι κατά την αρχαιότητα όριζε την ιδιοκτησία από τα νότια.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

24. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 56-57.
25. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 82-83.

Εικ. 39. Άλιμος. Οδός Γερουλάνου 37-39. Ταφή εντός δύο ανεστραμμένων λαρνάκων.

2004

Άλιμος

Οδός Γερουλάνου 37-39 (οικόπεδο Σαμιώτου και Ευστρατίου, Ο.Τ. 14)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται βορειοδυτικά του λόφου της Αγίας Άννας και νότια της Λεωφόρου Αλίμου, σε θέση επίπεδη με επιχώσεις κατάλληλες για καλλιέργεια.

Σε απόσταση 26,70 μ. από τη νοτιοανατολική και 23,40 μ. από τη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε μεμονωμένη ταφή σε δύο ανεστραμμένες πήλινες λάρνακες. Η διατήρηση των λαρνάκων και του σκελετού που περιείχαν ήταν κακή (Εικ. 39). Μία λήκυθος των αρχών του 5ου αι. π.Χ. ήταν το μοναδικό κτέρισμα της ταφής.

Λόφος της Αγίας Άννας

Στην κορυφή του λόφου της Αγίας Άννας πραγματοποιήθηκε περιορισμένος διερευνητικός καθαρισμός σε επιφανειακό επίπεδο. Σκοπός της εργασίας αυτής ήταν ο εντοπισμός στοιχείων από την ανασκαφή του Wrede το 1929, κατά την οποία ήρθε στο φως το Θεσμοφόριο του Αλιμούντος και η ομώνυμη παλαιοχριστιανική βασιλική.

Από τον καθαρισμό διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα: Στην κορυφή του λόφου έχει διαμορφωθεί πλάτωμα, μήκ. 25 μ. (Β.-Ν.) και 15 μ. (Α.-Δ.), επί του οποίου κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο κατασκευάστηκαν τρία μεγάλα πολυβολεία (νότιο, ανατολικό και βόρειο) με τη χρήση άφθονου αρχαίου οικοδομικού υλικού.

Σε μικρή απόσταση από το νότιο πολυβολείο εντοπίστηκε κυκλική κατασκευή, διαμ. 2,20 μ., από αρχαίο οικοδομικό υλικό, κατά τον καθαρισμό του εσωτερικού χώρου της οποίας ήλθε στο φως στρώμα λίθων και κεραμίδων με όστρακα και τμήματα χειροποίητων αρχαϊκών ειδωλίων που πιθανώς έχουν σχέση με το Θεσμοφόριο. Στον ίδιο χώρο αποκαλύφθηκε κεραμοσκεπής τάφος παιδιού.

Σε μικρή απόσταση από το βόρειο πολυβολείο διαπιστώθηκε χτιστός τάφος, διαταραγμένος σε μεγάλο βαθμό. Καλυπτόταν με λίθινες πλάκες και τα τοιχώματά του ήταν επιχρισμένα με ασβεστοκονίαμα. Στο κέντρο σχεδόν του πλατώματος της κορυφής αποκαλύφθηκε λαξευμένο όρυγμα, διαστ. 2×1,20 και βάθ. 1,15 μ., στην ανατολική στενή πλευρά του οποίου σχηματίζεται κόγχη. Τα τοιχώματα του ορύγματος που έχει χρησιμοποιηθεί ως τάφος και οστεοφυλάκιο φέρουν χτιστή επένδυση. Στη δυτική στενή πλευρά της υπόγειας κατασκευής βρέθηκε συγκέντρωση μεγάλου αριθμού κρανίων και άλλων οστών. Περαιτέρω έρευνα του χώρου ίσως αποδείξει ότι οι παραπάνω τάφοι βρίσκονται στο δάπεδο ή τον περίβολο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αλιμούντος.

Ύστερα από περιορισμένη αποψίλωση της νότιας πλαγιάς του λόφου, διαπιστώθηκε ότι δημιουργείται άλλο πλάτωμα σε χαμηλότερο επίπεδο κατά 2,50 μ. από το νότιο πυροβολείο. Στο χώρο αυτό αποκαλύφθηκαν τμήματα από τρεις αρχαίους τοίχους που ορίζουν ορθογώνιο επιμήκη χώρο, στο κέντρο του οποίου έχει διανοιχθεί χαράκωμα ωοειδούς κάτοψης.

Στην ανατολική πλαγιά του λόφου, τέλος, εντοπίστηκε κυκλικός χώρος, που σε αρκετό βάθος από το χείλος του έχει δάπεδο από τσιμέντο. Ο χώρος αυτός ορίζεται περιμετρικά από λίθους, τοποθετημένους σε κυκλική διάταξη, μερικοί από τους οποίους φαίνεται ότι βρίσκονται κατά χώραν από την αρχαιότητα.

Ύστερα από τις παραπάνω επισημάνσεις, υποθέτουμε ότι η καταστροφή στο εναπομείναν από την ανοικοδόμηση τμήμα του λόφου δεν είναι ολοκληρωτική και ως εκ τούτου η συνέχιση της έρευνας μάλλον θα δώσει απαντήσεις στα ερωτήματα ως προς την ακριβή θέση του Θεσμοφορίου και της βασιλικής του Αλιμούντος.

Οδός Αγίου Νικολάου 22 (οικόπεδο Μπαξεβανίδη - Θεοδωρόπουλου, Ο.Τ. 55)

Στο οικόπεδο αυτό που βρίσκεται νοτιοανατολικά του λόφου της Αγίας Άννας και σε επαφή με τη βόρεια όχθη του ρέματος Τραχώνων, αποκαλύφθηκε τμήμα της αρχαίας οδού, η οποία διερχόταν στα δυτικά του ταφικού περιβόλου που είχε ανασκαφεί στο οικόπεδο Ράπτη - Πλεύρη επί της οδού Κλειούς 7 (βλ. παραπάνω, σ. 469).

Στο τμήμα της οδού εντός του συγκεκριμένου οικοπέδου διατηρούνταν σε καλή κατάσταση τα δύο αναλήμματα, πλ. 0,50 μ. το καθένα και διαπιστώθηκαν τρία επάλληλα οδοστρώματα από χαλίκι, χώμα, άμμο και ενίοτε τριμμένο κεραμίδι.

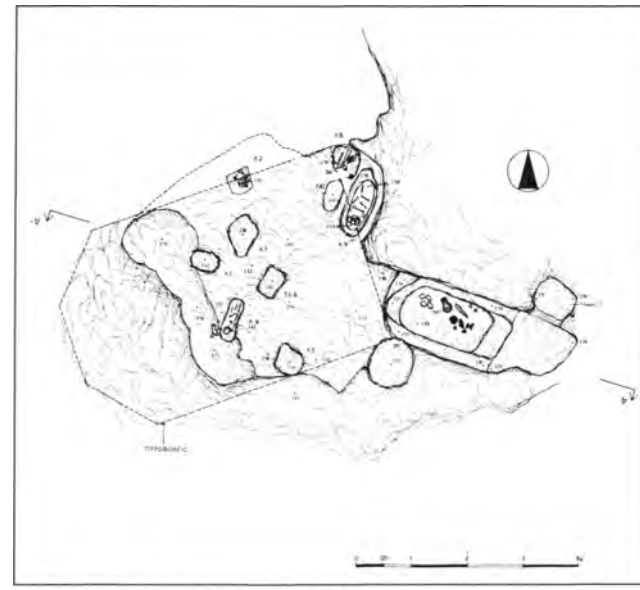
Στην ανατολική πλευρά της οδού κατέληγε άλλη αρχαία

οδός, πλ. 2,90 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ., η οποία αποκαλύφθηκε σε μήκος 5 μ. εντός του οικοπέδου. Κάτω από το νότιο ανάλημμα της οδού αυτής διαπιστώθηκε λάκκος απόρριψης, περίπου κυκλικού σχήματος, διαστ. 2,10×2,60 και βάθ. 0,70 μ. Εντός αυτού βρέθηκαν άφθονα τμήματα σκωριών σιδήρου και θραύσματα κεραμίδων, αμφορέων και λεκανών, αλλά και μερικά όστρακα μικρών αγγείων.

Η πρώτη οδός φαίνεται ότι διακοπτόταν πριν συναντήσει τη βόρεια όχθη του ρέματος, για τη διέλευση του οποίου δεν αποκλείεται να υπήρχε στο σημείο αυτό ξύλινη γέφυρα.

Σε διάφορα σημεία του κεντρικού τομέα του οικοπέδου διαπιστώθηκαν άλλοι τέσσερις λάκκοι απόρριψης, πλήρεις λίθων, κεραμίδων και θραυσμάτων από σκεύη οικιακής χρήσης. Κοντά στους λάκκους και σε μικρή απόσταση από τη βόρεια όχθη του ρέματος αποκαλύφθηκαν τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι πλήρως διαταραγμένοι, χωρίς ίχνη σκελετών και κτερισμάτων.

Η κεραμική που βρέθηκε κατά την ανασκαφή του οικοπέδου ανάγει τη χρήση του χώρου κυρίως στον 4ο αι. π.Χ.

Εικ. 40. Άλιμος. Ακτή Καλαμακίου στην προβολή της Λεωφόρου Αλίμου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Ακτή Καλαμακίου στην προβολή της Λεωφόρου Αλίμου

Κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης της Λεωφόρου Ποσειδώνος και υπογειοποίησης της Λεωφόρου Αλίμου στο πλαίσιο των Ολυμπιακών έργων του 2003-2004, ήρθε στο φως καταχωμένο γερμανικό πυροβολείο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Το πυροβολείο είχε κατασκευαστεί λίγα μέτρα από το κύμα, πάνω σε μυκηναϊκό θαλαμωτό τάφο λαξευμένο στη φυσική κιμηλιά, τον οποίο είχε καταστρέψει σε μεγάλο βαθμό (Εικ. 40).

Μετά την απομάκρυνση του πυροβολείου αποκαλύφθηκε ο θάλαμος και ο δρόμος του τάφου, τα τοιχώματα των οποίων σώζονταν σε μικρό ύψος. Ο δρόμος, μήκ. 3,50, πλ. 1,50 μ. και με κατεύθυνση Α.-Δ., καταλήγει στο άνοιγμα της εισόδου του θαλάμου, όπου δεν σώζονται ίχνη της ξερολιθιάς. Στο δάπεδο του δρόμου έχει λαξευτεί βαθύς λάκκος τάφου που έφερε κάλυψη από πλάκες, στερεωμένες σε περιμετρική πατούρα. Στα τοιχώματα του δρόμου είχαν διανοιχθεί δύο κόγχες. Ο θάλαμος, μέγ. διαστ. 4,60×4 μ., είχε τετράπλευρο σχήμα με εσοχές κατά τόπους. Στο αδρά λαξευμένο δάπεδο του θαλάμου διαπιστώθηκαν εννέα λάκκοι διαφόρων σχημάτων και μεγεθών, μερικοί κενοί και άλλοι πλήρεις οστών, αγγείων και άλλων κτερισμάτων.

Παρά την καταστροφή, από την έρευνα του τάφου προέκυψαν περί τα δεκαπέντε μικρά αγγεία, όπως πρόχοι, ψευδόστομοι αμφορίσκοι, κύλικες κ.ά., πέντε ειδώλια τύπου Φ, ειδώλιο πτηνού, ομοίωμα περίτεχνου θρόνου με δύο καθιστές μορφές και διάφορα κοσμήματα από υαλόμαζα και ημιπολύτιμους λίθους. Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι δύο σφραγιδόλιθοι που βρέθηκαν στον τάφο. Τα ευρήματα χρονολογούνται στα τέλη του 14ου και σε όλη τη διάρκεια του 13ου αι. π.Χ.

Ο τάφος και τα ευρήματά του πρέπει να έχουν άμεση σχέση με ένα σύνολο αγγείων και κοσμημάτων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, τα οποία βρήκαν Γερμανοί στρατιώτες κατά την κατασκευή ενός κτιρίου, προφανώς του πυροβολείου, στην παραλία του Καλαμακίου[26]. Ο τάφος φαίνεται ότι ανήκε σε νεκροταφείο, το οποίο λόγω της οπτικής επαφής και της μικρής απόστασης που το χωρίζει από τη χερσόνησο του Αγίου Κοσμά, θα μπορούσε να αποδοθεί στον υστεροελλαδικό οικισμό της θέσης αυτής.

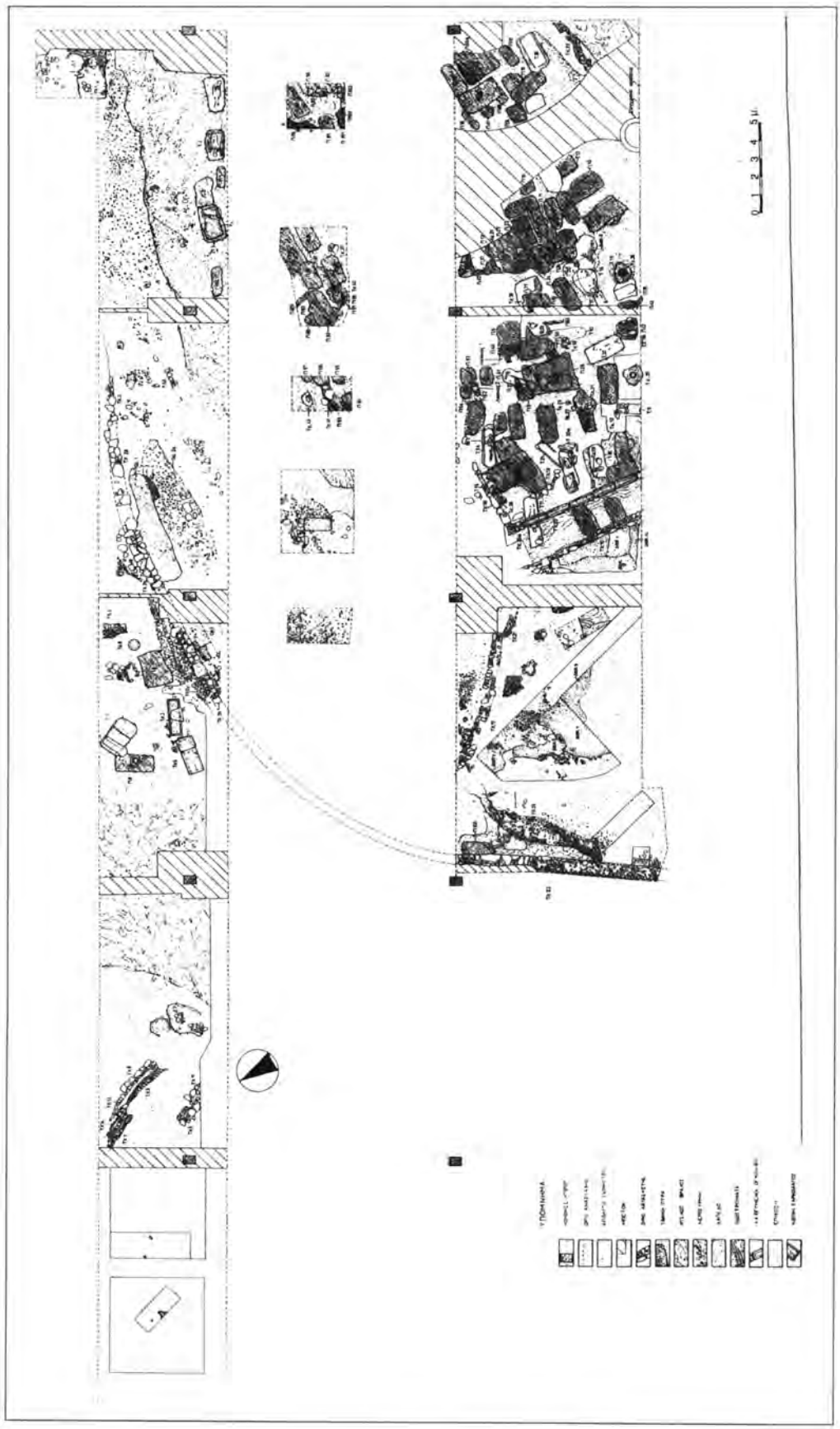
Στην ανασκαφή του μυκηναϊκού τάφου εργάστηκε η αρχαιολόγος Ε. Σολωμού.

Ελληνικό

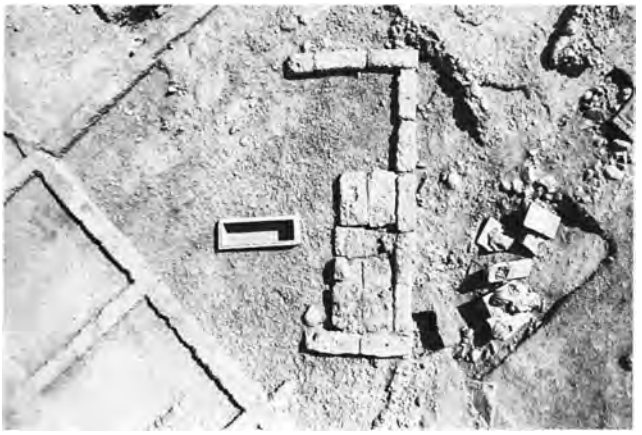
Τέρμα οδού Αεροπορίας, χώρος αμαξοστασίου του ΤΡΑΜ (Εικ. 41)

Η ανασκαφική έρευνα συνεχίστηκε στον υπαίθριο χώρο του αμαξοστασίου του ΤΡΑΜ, όπου κατά τις αρχικές εκσκαφικές εργασίες είχε έρθει στο φως μία μαρμάρινη σαρκοφάγος που ανήκε σε ταφικό περίβολο σχήματος Π. Ο περίβολος είχε κατασκευαστεί στην άκρη ενός κτήματος, με την πρόσοψή του στραμμένη στα νοτιοανατολικά, ακριβώς στις παρυφές διερχόμενου χείμαρρου. Ο χείμαρρος είχε ευρέως χρησιμοποιηθεί ως δρόμος, τον οποίο συναντήσαμε και δυτικότερα, στο νεκροταφείο που ερευνήθηκε το 2003 στον εσωτερικό χώρο του αμαξοστασίου (βλ. παραπάνω, σ. 473).

26. K. Lewartowski, Unpublished Mycenaean Objects from Kalamaki (Attica) in the National Archaeological Museum at Athens, *AM* 102 (1987), σ. 115-130.

Εικ. 41. Ελληνικό. Τέρμα οδού Αεροπορίας, χώρος αμαξοστασίου του ΤΡΑΜ. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 42. Ελληνικό. Τέρμα οδού Αεροπορίας, χώρος αμαξοστασίου του ΤΡΑΜ. Ο ταφικός περίβολος με το γλυπτό διάκοσμο κατά χώραν.

Εικ. 43. Ελληνικό. Τέρμα οδού Αεροπορίας, χώρος αμαξοστασίου του ΤΡΑΜ. Ο γλυπτός διάκοσμος του περιβόλου κατά χώραν.

Για την κατασκευή του περιβόλου έχουν χρησιμοποιηθεί ορθογώνιοι κυβόλιθοι που σώζονται σε ύψος δύο και τριών δόμων. Η πρόσοψη του περιβόλου έχει μήκος 7,90 μ., και οι δύο πλευρές του 2,65 και 3,50 μ. αντίστοιχα. Στην εσωτερική πλευρά της πρόσοψης εφάπτεται ισχυρό βάθρο, μήκ. 4,10, πλ. 1,55 και ύψ. 1,10 μ., που αντιστοιχεί σε τρεις κυβόλιθους (Εικ. 42).

Στην πρόσοψη και το βάθρο του μνημείου είχε στηθεί ο γλυπτός του διάκοσμος, αποτελούμενος από μαρμάρινες ενεπίγραφες ταφικές στήλες και ληκύθους που βρέθηκαν στο χώρο του δρόμου μπροστά στην πρόσοψη. Μετά την αποκατάσταση των γλυπτών προέκυψαν δύο ναϊσκόμορφες στήλες, με παράσταση δεξίωσης η μία και η άλλη με παράσταση γυμνού νέου και του σκύλου του και μία ανθεμωτή στήλη του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. (Εικ. 43).

Πίσω από τον περίβολο αποκαλύφθηκε κυκλική χτιστή κατασκευή, διαμ. 4,20 και μέγ. ύψ. 0,65 μ., η οποία ίσως έχει σχέση με την τέλεση ταφικών τελετουργιών.

Στο διερχόμενο δρόμο-χείμαρρο αποκαλύφθηκαν αναλημματικοί τοίχοι για την προστασία των οδοστρωμάτων αλλά και του ίδιου του περιβόλου. Φαίνεται όμως ότι σε μια πλημμύρα του χειμάρρου και όταν ήδη είχαν καταρρεύσει τα γλυπτά από το βάθρο και την πρόσοψη του μνημείου, παρασύρθηκαν τα μικρότερα αποτμήματα και χάθηκαν, ενώ τα μεγάλα λόγω του βάρους τους παρέμειναν μπροστά στην πρόσοψη και σκεπάστηκαν από στρώμα ιλύος.

Στην υπόλοιπη έκταση του υπαίθριου χώρου του αμαξοστασίου αποκαλύφθηκαν τοίχοι που ανήκαν σε αποσπασματικά διατηρημένα κτίρια σε επάλληλα στρώματα. Αποκαλύφθηκαν επίσης τμήματα τοίχου που περιέβαλλε εκτεταμένο χώρο, ο οποίος φαίνεται ότι είχε αγροτική, κτηνοτροφική και οικοτεχνική χρήση.

Μία είσοδος από νότια και δύο πηγάδια συμπλήρωναν την εικόνα της ιδιοκτησίας, η οποία κάποια στιγμή μέσα στον 4ο αι. π.Χ., όπως προκύπτει από σχετικό όρο που βρέθηκε, υποθηκεύτηκε. Η παραπάνω έκταση με τον περίβολο και το μνημειώδη γλυπτό του διάκοσμο φαίνεται ότι ανήκαν σε ευκατάστατη οικογένεια Ευωνυμέων, όπως προκύπτει από τις επιγραφές που διέσωσαν τα μνημεία.

Η αρχαιολόγος Μ. Γκιώνη ήταν παρούσα καθ' όλη τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας στο χώρο του αμαξοστασίου του ΤΡΑΜ, όπως και κατά την τακτοποίηση και μελέτη του υλικού που προέκυψε.

Χώρος πρώην Δυτικού Αερολιμένα

Σε θέση εντελώς επίπεδη, 100 μ. περίπου νότια από το ρέμα Τραχώνων και 200 μ. ανατολικά της Λεωφόρου Ποσειδώνος, αποκαλύφθηκε τμήμα λατομείου κροκαλοπαγούς σαθρού λίθου. Ο εντοπισμός και η ανασκαφή του λατομείου πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο των εργασιών κατασκευής των Ολυμπιακών εγκαταστάσεων στην περιοχή του πρώην Δυτικού Αερολιμένα Ελληνικού.

Από το λατομείο ερευνήθηκε έκταση 200 τ.μ. περίπου, σε βάθος 0,50-0,70 μ. κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Στο χώρο αυτό αποκαλύφθηκαν κατά ομάδες τα ίχνη των κυβόλιθων που έχουν απομακρυνθεί, ενώ μερικοί παραμένουν στη θέση τους, έτοιμοι για αποκόλληση. Οι διαστάσεις των κυβόλιθων είναι 1,40×0,70 μ.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το υλικό με το οποίο καταχώθηκε το λατομείο για λόγους μάλλον περιβαλλοντικούς. Πρόκειται για φερτές επιχώσεις που περιείχαν λίθους διαφόρων μεγεθών και πλήθος οστράκων από μεγάλα κυρίως αγγεία, όπως αμφορείς, λεκάνες, κυψέλες, και λιγότερα από μικρά αγγεία πόσεως και άλλων οικιακών χρήσεων. Άγνωστος είναι ο τόπος προέλευσης αυτού του υλικού που χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. Ο όγκος του πάντως δεν δικαιολογεί την προέλευσή του από την

οικοσκευή μιας οικίας ή μιας ολόκληρης γειτονιάς. Ούτε πρόκειται για αποτυχημένο προϊόν κάποιου κεραμικού εργαστηρίου, γιατί τα αγγεία είναι χρησιμοποιημένα και οι αμφορείς προέρχονται από διάφορα εργαστήρια της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας και των αποικιών, όπως Αθήνα, Ρόδο, Κω, Μένδη Χαλκιδικής, Χίο, Κόρινθο κ.ά. Ίσως προέρχεται από κάποιο δημόσιο χώρο της περιοχής ή από κάποιο εμπορικό σταθμό της δυτικής ακτής του Σαρωνικού.

Σε μια σχισμή, μεταξύ δύο κυβόλιθων, βρέθηκε θησαυρός 47 χάλκινων αττικών νομισμάτων ελευσίνιας σειράς και Σαλαμίνος του 4ου αι. π.Χ. Ενδιαφέρον εύρημα είναι μαρμάρινη κεφαλή γυναικείας μορφής που έχει αποσπαστεί από ανάγλυφη στήλη, μάλλον επιτάφια.

Σε απόσταση μόλις 60 μ. ανατολικά του λατομείου, ανασκάφθηκε χώρος για την εγκατάσταση υδατοδεξαμενής, ο οποίος καλυπτόταν με επίχωση που περιείχε άφθονα όστρακα από μεγάλα κυρίως αγγεία, όπως αμφορείς και λεκάνες, αλλά και όστρακα από μικρά αγγεία πόσεως, όπως σκύφους, κανθάρους, φιάλες κτλ.

Το σύνολο αυτό χρονολογείται στον 3ο και 2ο αι. π.Χ. Στο χώρο που ερευνήθηκε παρατηρήθηκε εκτεταμένο σκληρό στρώμα χωμάτινου δαπέδου, σε ορισμένα σημεία του οποίου διαγράφηκαν τμήματα τοίχων που δεν συνδέονταν μεταξύ τους.

Στην ανασκαφή εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Σ. Ντάντου, Κ. Μεϊμαρίδης, Π. Αναστασιάδου και Λ. Ψαρρή.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

2003-2004

Εθνικό Αθλητικό Κέντρο Νεότητας Αγίου Κοσμά (Ε.Α.Κ.Ν.)

Στο πλαίσιο της ανάπλασης των οικίσκων φιλοξενίας των αθλητών στο Κέντρο Νεότητας του Αγίου Κοσμά Αττικής, εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων, ήρθαν στο φως το 2003-2004 τμήμα αρχαίας οδού, αποσπασματικά διατηρημένοι τοίχοι και τα ερείπια σημαντικού οικοδομήματος των κλασικών χρόνων.

Η ανασκαφή στο χώρο αυτό, που βρίσκεται στο βορειοανατολικό άκρο του Κέντρου Νεότητας και σε μικρή απόσταση από τη Λεωφόρο Ποσειδώνος, δεν έχει ολοκληρωθεί. Στην ανασκαφή εργάστηκε η αρχαιολόγος Ε. Λιγνού.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

2001-2004

Γλυφάδα

Θέση Αστέρια στη χερσόνησο Πούντα

Στη θέση Αστέρια Γλυφάδας κατά τα έτη 2001-2004 συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στον τομέα Α επί του χαμηλού λόφου που βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο της περιοχής, όπου είχαν ήδη εντοπιστεί και μερικώς ανασκαφεί επιμήκεις περίβολοι, ο μεγαλύτερος των οποίων ακολουθώντας τεθλασμένη πορεία καλύπτει μήκος 62 μ.

Ο περίβολος ορίζει από δυτικά εκτεταμένο νεκροταφείο Πρωτοελλαδικών χρόνων. Μέχρι στιγμής έχουν προσδιοριστεί δώδεκα τάφοι, διανοιγμένοι στο φυσικό ασβεστολιθικό βράχο της περιοχής, αλλά είναι βέβαιο ότι υπάρχουν και άλλοι ανάμεσά τους, καθώς η διάταξή τους είναι πολύ πυκνή και η έκταση στην οποία αναπτύσσονται, μεγάλη.

Πρόκειται για θαλαμωτούς τάφους ακανόνιστου κυκλικού σχήματος, διαμ. 1 μ. περίπου και κυμαινόμενου βάθους από 1 έως 1,50 μ. Ο ένας τάφος είναι αβαθής, ορθογώνιου σχήματος. Οι περισσότεροι τάφοι καλύπτονται με μεγάλες μονολιθικές πλάκες, προερχόμενες από το βράχο της περιοχής, με αποτέλεσμα ο εντοπισμός των τάφων να είναι δύσκολος. Η πρόσβαση στο εσωτερικό των θαλάμων εξασφαλίζεται με υποτυπώδεις δρόμους, οι οποίοι καταλήγουν στα ανοίγματα των εισόδων που φράσσονται με κάθετα τοποθετημένες πλάκες ή με πλάκες τοποθετημένες κατά τον εκφορικό τρόπο.

Μερικοί τάφοι διαθέτουν και δεύτερο άνοιγμα εισόδου, η χρήση του οποίου πιθανώς δεν είναι σύγχρονη του πρώτου. Γύρω από τους περισσότερους τάφους έχουν διασωθεί περίβολοι, κατασκευασμένοι συνήθως με ιδιαίτερη επιμέλεια.

Από την έρευνα διαπιστώθηκε ότι οι τάφοι είναι πολλαπλών χρήσεων. Στην πλευρά απέναντι της εισόδου βρέθηκαν παραμερισμένες ταφές, ενώ σε έναν τάφο αποκαλύφθηκε ταφή κατά χώραν, με το σκελετό σε έντονα συνεσταλμένη στάση. Στο σύνολο των παραμερισμένων ταφών προκαλεί εντύπωση η απουσία μικρών οστών. Τα οστά που βρέθηκαν προέρχονται κυρίως από άκρα και κρανία.

Τους νεκρούς συνόδευαν λιγοστά αγγεία, θαλασσινά όστρεα, λίθινες χάντρες και σε μία περίπτωση ένα κυκλαδικό ειδώλιο από μάρμαρο.

Σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά των τάφων, αποκαλύφθηκε μερικώς ένας λάκκος, περίπου κυκλικού σχήματος, διαμ. 8 μ., ο οποίος φαίνεται ότι αποτελούσε φυσική βάθυνση στην επιφάνεια του βράχου. Τα τοιχώματα του λάκκου έχουν υποστεί και τεχνητή επέμβαση για να διαμορφωθεί ικανός χώρος απόρριψης αγγείων και άλλων αντικειμένων, στο πλαίσιο ταφικών τελετουργιών. Ο λάκκος βρέθηκε πλήρης ακέραιων και επιτόπου σπασμένων αγγείων, ανάμεσα σε επίχωση με λιγοστό χώμα και πλήθος μικρών λίθων. Εντύπωση προκαλεί η

απουσία οστών στο περιεχόμενο του λάκκου. Υπολογίζεται ότι από το υλικό του λάκκου θα προκύψουν περί τα 250 αγγεία, μικρού κυρίως μεγέθους και ποικίλων σχημάτων, όπως φιάλες, κρατηρίσκοι, μόνωτα κύπελλα και πυξίδες.

Η ανασκαφή συνεχίστηκε και στον τομέα Δ που βρίσκεται στο βορειοανατολικό άκρο της περιοχής Αστέρια και ακριβώς δυτικά της διερχόμενης παραλιακής λεωφόρου. Στη θέση αυτή έχει αποκαλυφθεί μεγάλος ορθογώνιος περίβολος προϊστορικών χρόνων και νεκροταφείο ύστερων ρωμαϊκών τάφων, διαφόρων ειδών[27].

Ερευνήθηκαν επτά ακόμη κεραμοσκεπείς τάφοι, τρεις λακκοειδείς, ένας τάφος κτισμένος με κεράμους και δύο κιβωτιόσχημοι. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι φαίνεται ότι είναι προϊστορικές κατασκευές που ξαναχρησιμοποιήθηκαν στα ρωμαϊκά χρόνια.

Τέλος, αφαιρέθηκαν από την περιοχή του ορθογώνιου περιβόλου οι τελευταίες αδιατάρακτες επιχώσεις και διαπιστώθηκε ότι περιείχαν πρωτοελλαδικά και μεσοελλαδικά όστρακα. Με την απομάκρυνση των επιχώσεων αυτών αποκαλύφθηκε η επιφάνεια του φυσικού ασβεστολιθικού βράχου της περιοχής, επί της οποίας έχουν διανοιχθεί κυκλικοί λάκκοι και άλλα λαξεύματα. Οι κατασκευές αυτές, αν συνδυαστούν με σκωρίες που βρέθηκαν στο επίπεδο του βράχου, παραπέμπουν σε μεταλλουργικές εργασίες στο συγκεκριμένο χώρο κατά την προαναφερθείσα προϊστορική περίοδο.

Στην ανασκαφή των δύο τομέων της περιοχής Αστέρια, εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Γ. Γκουρτζιούμη και Γ. Δασκαλάκη.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

2001-2004

Βούλα

Οδός Ελευθερίας 62Α (οικόπεδο Σαλάκου, Ο.Τ. 315Α) (Εικ. 44)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την κατασκευή υδατοδεξαμενής (πισίνας) στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στο μέσον περίπου του οικοδομικού τετραγώνου 315Α, αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,50 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα, το δυτικό ανάλημμα του αρχαίου δρόμου, ο οποίος, βαίνοντας παράλληλα σχεδόν με την οδό Ελευθερίας, οδηγούσε από το κέντρο του αρχαίου Δήμου των Αιξωνίδων Αλών στο σημαντικότερο Ιερό του Δήμου, το ναό του Απόλλωνα Ζωστήρα, διασχίζοντας το κύριο νεκροταφείο του. Η πορεία του δρόμου αυτού έχει διαπιστωθεί από τις σωστικές ανασκαφές σε πολλά οικόπεδα κατά το παρελθόν, με σημείο εκκίνησής του το οικόπεδο Μουτζουβή, στη συμβολή της Λεωφόρου Βάρης με την οδό Μυστρά[28].

Εικ. 44. Βούλα. Οδός Ελευθερίας 62Α. Γενική άποψη της ανασκαφής (από Ν.).

Το ανάλημμα αποκαλύφθηκε σε μήκος 10,50 μ. και εντός των στενών ορίων αυτής της εκσκαφής φάνηκαν τα θεμέλια κτίσματος, πιθανώς αγροικίας, τον ανατολικό τοίχο της οποίας αποτελούσε το ανάλημμα του αρχαίου δρόμου. Στον ένα χώρο δε, διαστ. 3 μ. πλάτος×4,70 μ. μήκος, είχε κατασκευαστεί παράπλευρο τοιχίο πλ. 0,35 μ. σε επαφή με το ανάλημμα. Στο κέντρο περίπου του δωματίου αυτού βρέθηκε πειόσχημη κατασκευή αποτελούμενη, στη μακρά πλευρά, από κάθετα τοποθετημένη μεγάλη πέτρα και, στις στενές πλευρές, από τμήματα στομίου μεγάλου πίθου. Στο γέμισμά της είχε διάσπαρτες πέτρες και κεραμίδια. Η λειτουργία ή η χρήση της παρέμεινε αδιάγνωστη (Εικ. 45).

Το δεύτερο δωμάτιο, που βρισκόταν στα βόρεια του πρώτου, δεν αποκαλύφθηκε στο σύνολό του λόγω των μικρών διαστάσεων του σκάμματος και είχε λίγο μικρότερο πλάτος από το πρώτο (2,70 μ.). Ο ανατολικός τοίχος του ήταν ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής, όμοιας με τον εγκάρσιο τοίχο που διαχώριζε τα δύο δωμάτια. Αυτοί οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από μεγάλων διαστάσεων αργούς λίθους με σφήνες ανάμεσά τους. Στο χώρο βρέθηκαν πολλά όστρα-

27. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 112-114.

28. *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 134· 34 (1979): Χρονικά, σ. 76 και 79, οικόπεδο Καμαρωτού και Κόκκοτα· 36 (1981): Χρονικά, σ. 49, οικόπεδο Σιβρίδη· 39 (1984): Χρονικά, σ. 34, οικόπεδο Βούτσελα· 42 (1987): Χρονικά, σ. 88 και 90, οικόπεδο Λωλου και Κονιαμού· βλ. επίσης, Ι. Ανδρέου, Ο Δήμος των Αιξωνίδων Αλών, *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy*, Oxbow Monograph 37, 1994.

Εικ. 45. Βούλα. Οδός Ελευθερίας 62Α. Η πειόσχημη κατασκευή (από Α.).

κα από χρηστικά αγγεία, καθώς και πολλά μελαμβαφή που χρονολογούνται από τα τέλη του 5ου έως τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΑ ΚΑΤΤΟΥΛΑ

2004

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΣΑΛΑΜΙΝΑ

Αρχαιολογικό Μουσείο Σαλαμίνας

Στο παλαιό Μουσείο της Σαλαμίνας, στην περιοχή του Αγίου Νικολάου, τοποθετήθηκε σύστημα συναγερμού και πυρανίχνευσης. Καταρτίστηκαν εμπεριστατωμένες προτάσεις για το εκθεσιακό πρόγραμμα στο νέο αρχαιολογικό Μουσείο, στο επισκευαζόμενο και επεκτεινόμενο 1ο Καποδιστριακό Δημοτικό Σχολείο. Με απόφαση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου παραχωρήθηκε από την Α΄ ΕΠΚΑ, προκειμένου να εκτεθεί στο νέο Μουσείο της Σαλαμίνας, η επιτύμβια στήλη του Σιλανίωνος Αριστοδήμου Κοθωκίδου, η οποία προέρχεται από την περιοχή της Αγίας Κυριακής στη Σαλαμίνα και φυλάσσεται στην αποθήκη της Βιβλιοθήκης Αδριανού.

ΜΕΛΠΩ Ι. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Εικ. 46. Σαλαμίνα. Αμπελάκια. Λεωφόρος Ελ. Βενιζέλου. Ερυθρόμορφη λήκυθος (αρ. ευρ. Π17).

2004

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΣΑΛΑΜΙΝΑ

Αμπελάκια

Λεωφόρος Ελ. Βενιζέλου (οικόπεδο Ε. Μαρρά)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για οικοδόμηση στο παραπάνω οικόπεδο, σύμφωνα με παλαιότερα εκδοθείσα άδεια, εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν δύο μικροί λιθοσωροί από αργούς λίθους στο όριο με την παρακείμενη προς Δ. ιδιοκτησία και εντός της τελευταίας τοίχος αμελέσπατης κατασκευής. Από την κεραμική που περισυνελέγη από τα χώματα της εκσκαφής, ξεχωρίζουν μία ερυθρόμορφη λήκυθος του 5ου αι. π.Χ. (αρ. ευρ. Μουσείου Σαλαμίνας Π17), σωζ. ύψ. 0,146 μ., στην κύρια όψη της οποίας απεικονίζεται όρθια γυναικεία μορφή, ντυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, έμπροσθεν κίονος στο δεξιό άκρο (Εικ. 46), και μελαμβαφής λύχνος (αριθ. ευρ. Π16), ελλιπής ως προς την οριζόντια λαβή, του τέλους του 4ου-α΄ τετάρτου του 3ου αι. π.Χ.

Λεωφόρος Ελ. Βενιζέλου 90 (οικόπεδο Ευ. Γκίκα, Ο.Τ. 81)

Το παραπάνω οικόπεδο έχει πρόσοψη προς Ν. στη Λεωφόρο Ελ. Βενιζέλου, όπου υπάρχει σεισμόπληκτο ισόγειο κτίσμα προς επισκευή, και προς Β. εκτείνεται έως την οδό Τεύκρου. Σε έκταση του βόρειου τμήματος, όπου επρόκειτο να γίνει επέκταση της υπάρχουσας οικοδομής, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα. Μεγάλο τμήμα της έκτασης που ερευνήθηκε κατελάμβαναν παλαιός μπαζωμένος βόθρος, αποχωρητήριο

Εικ. 47. Σαλαμίνα. Αμπελάκια. Λεωφόρος Ελ. Βενιζέλου 90. Ταφή σε λουτηροειδή λάρνακα (από Β.).

από τσιμεντόλιθους με άλλο βόθρο, ξεροπήγαδο, ένα ελαιόδενδρο και ένας φοίνικας. Κατά τις δοκιμαστικές τομές που είχαν γίνει παλαιότερα στο οικόπεδο είχε αποκαλυφθεί ταφή σε πίθο, κτερισμένη με μεγάλο αριθμό μικρών μελανόγραφων ληκύθων του α΄ μισού του 5ου αι. π.Χ., με κοτυλίσκες και δύο ζωόμορφα ειδώλια.

Κατά την ανασκαφική έρευνα, η οποία έφθασε έως τον ασβεστολιθικό μαλακό βράχο (κιμηλιά), αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες με ιδιαίτερη σημασία για την αρχαιολογία στη συγκεκριμένη θέση. Ένας κιβωτιόσχημος τάφος από πλακοειδείς αργούς λίθους και με βοτσαλωτό δάπεδο, κατεστραμμένος σε μεγάλο βαθμό από παλαιό πέδιλο θεμελίωσης του σεισμόπληκτου κτίσματος, βρέθηκε σε επαφή με τη βορειοανατολική γωνία του τελευταίου. Από τον τρόπο κατασκευής και ιδιαίτερα την εύρεση τμήματος σκύφου με διαγραμμισμένο μαίανδρο ο τάφος αυτός μπορεί να χρονολογηθεί στη Μέση Γεωμετρική περίοδο. Επισημαίνεται ότι τάφος της εποχής αυτής αποκαλύπτεται για πρώτη φορά στην περιοχή των Αμπελακίων, ενώ έως τώρα τάφοι της Πρωτογεωμετρικής και της Γεωμετρικής περιόδου από τη Σαλαμίνα ήταν γνωστοί από περιοχή της ομώνυμης πρωτεύουσας (ή Κούλουρης) του νησιού, στη συνοικία του Τσάμη. Σε ευρύ και βαθύ όρυγμα στην κιμηλιά διαπιστώθηκε μεγάλη ποσότητα οστράκων ομοίως της Γεωμετρικής περιόδου· σε άλλο μικρότερο όρυγμα η κεραμική περιελάμβανε όστρακα των κλασικών χρόνων.

Μία παιδική ταφή σε πήλινη λουτηροειδή λάρνακα (Εικ. 47), κτερισμένη με μία μελαμβαφή κυλινδρική πυξίδα με πώμα (αρ. ευρ. Μουσείου Σαλαμίνας Π1) (Εικ. 48), μία μικρή μελανόμορφη λήκυθο με πολύ εξίτηλη παράσταση (αρ. ευρ. Π2) και ένα μελαμβαφές δίωτο σκυφίδιο (αρ. ευρ. Π3), καθώς και ένας εγχυτρισμός σε αμφορέα (Εικ. 49) που περιείχε μία μελαμβαφή άωτη λεκανίδα με πώμα (αριθ. ευρ. Π4) (Εικ. 50), μία όλπη (αριθ. ευρ. Π5) και ένα μελαμβαφές δίωτο σκυφίδιο (αριθ. ευρ. Π6) επιβεβαιώνουν την ταφική χρήση του χώρου κατά το α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. (ο εγχυτρισμός είναι του α΄ τετάρτου, η ταφή στη λάρνακα του β΄ τετάρτου του 5ου αι. π.Χ.). Η άριστης διατήρησης κυλινδρική πυξίδα αρ. ευρ. Π1 (Εικ. 48), συνολ. ύψ. μαζί με το πώμα 0,063 μ., διαμ. στο πώμα 0,104 μ. και διαμ. στη βάση του σώματος 0,11 μ., από την ταφή στη λάρνακα, ήταν κενή και θα πρέπει να αποτελούσε ταφικό δώρο. Ως προς το σχήμα της ανακαλεί την πυξίδα (*κυλιχνίδα*) που κρατεί το πεπλοφόρο νεαρό κορίτσι στη στήλη Giustiniani στο Βερολίνο, γύρω στο 460 π.Χ.

Εικ. 48. Σαλαμίνα. Αμπελάκια. Λεωφόρος Ελ. Βενιζέλου 90. Κυλινδρική πυξίδα με πώμα (αρ. ευρ. Π1).

Εικ. 49. Σαλαμίνα. Αμπελάκια. Λεωφόρος Ελ. Βενιζέλου 90. Εγχυτρισμός (από ΝΑ.).

Σε πολύ μεταγενέστερη φάση – μάλλον κατά την υστεροκλασική περίοδο, οπότε η συγκεκριμένη περιοχή βρισκόταν πλέον σε πολύ μικρή απόσταση δυτικά του τείχους που περιέβαλλε την πόλη, η οποία αναπτύχθηκε στα Αμπελάκια – είναι πολύ πιθανόν ότι στο χώρο λειτούργησε υπαίθριο εργαστήριο για την παραγωγή πορφύρας, όπως συμπεραίνεται από τη μεγάλη ποσότητα θρυμματισμένων θαλασσινών κοχυλιών. Ορισμένα αβαθή λαξεύματα στην επιφάνεια της κιμηλιάς, για τα οποία η ταφική χρήση δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, ενδέχεται να σχετίζονται με το εργαστήριο αυτό.

Εικ. 50. Σαλαμίνα. Αμπελάκια. Λεωφόρος Ελ. Βενιζέλου 90. Άωτη λεκανίδια με πώμα (αρ. ευρ. Π4).

Εικ. 51. Σαλαμίνα. Αμπελάκια. Λεωφόρος Ελ. Βενιζέλου 90. Τοίχος με θυραίο άνοιγμα, με υλικό σε β΄χρήση (από Ν.).

Κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, όπως δείχνει η κεραμική που περιλαμβάνει και λίγα θραύσματα από πήλινες κυψέλες, καθώς και πλήθος θραυσμάτων από κεραμίδες στέγης, ίσως δημιουργήθηκε κάποια αγροικία, στην οποία ανήκουν οι ακίνητες αρχαιότητες που αποκαλύφθηκαν: Μακρύς τοίχος με κατεύθυνση από Α. προς Δ., κτισμένος με αργούς λίθους διαφόρων μεγεθών αλλά και επαναχρησιμοποιημένο υλικό και με μικρά κομμάτια κεραμιδιών ως βύσματα, φέρει θυραίο άνοιγμα, τις παραστάδες του οποίου αποτελούν δύο ογκώδη πώρινα βάθρα επιτύμβιων μνημείων σε β΄ χρήση (Εικ. 51). Δεύτερος τοίχος με κατεύθυνση από Β. προς Ν., στον οποίο είχε διαμορφωθεί μικρότερη είσοδος, είναι πιθανόν ότι γώνιαζε με τον πρώτο στη θέση του μεταγενέστερου ξεροπήγαδου. Τρίτος τοίχος στη δυτική πλευρά, αρκετά διαλυμένος, είχε μάλλον αναλημματικό χαρακτήρα. Απότμημα από ανθεμωτή επίστεψη επιτύμβιας στήλης του 4ου αι. π.Χ., από πεντελικό μάρμαρο, και άλλο μικρό απότμημα από την αριστερή πλευρά του κορμού ίσως της ίδιας στήλης με ελλιπέστατα σωζόμενη επιγραφή σε δύο στίχους (*Δε[.....] | Υ[.....]*), που βρέθηκαν στην επίχωση, δεν αποκλείεται να είχαν επαναχρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό.

Στο προς την οδό Τεύκρου άσκαπτο τμήμα του οικοπέδου έχει απαγορευτεί οποιασδήποτε φύσεως εκσκαφική ή οικοδομική δραστηριότητα εάν δεν προηγηθεί ανασκαφική έρευνα.

Συμβολή Λεωφόρου Ελ. Βενιζέλου και οδού Κύπρου (οικόπεδο ιδιοκτησίας Δ. Κοντοθανάση, Ο.Τ. 59)

Στο παραπάνω οικόπεδο υπήρχαν προς τη βορειοδυτική γωνία του μεγάλος μπαζωμένος βόθρος, προς τη βορειοανατολική γωνία αρτεσιανό φρέαρ και στην υπόλοιπη έκταση παλαιά κατοικία που κατεδαφίστηκε. Τα θεμέλια της κατοικίας αυτής βρίσκονταν σε λίγο ψηλότερο επίπεδο από τις αρχαιότητες, οι οποίες παρέμειναν ως επί το πλείστον άθικτες. Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν τάφοι από τα τέλη του 5ου έως και τον 3ο αι. π.Χ. (Εικ. 52), οι οποίοι πιθανότατα εντάσσονται σε ταφικό περίβολο. Οι τάφοι βρέθηκαν πλησιέστατα στη νότια πλευρά του οικοπέδου (προς τη Λεωφόρο Ελ. Βενιζέλου). Δεν αποκλείεται η ύπαρξη και άλλων τάφων ακόμα νοτιότερα, πέρα από το μαντρότοιχο στην πλευρά αυτή του οικοπέδου. Ένδειξη για την ύπαρξη ταφικού περίβολου αποτελεί ένας δουλεμένος πωρόλιθος πλησιέστατα στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου, ο οποίος δείχνει να συνεχίζεται κάτω από το σημερινό μαντρότοιχο.

Τάφος 1. Σαρκοφάγος από κογχυλιάτη λίθο με δύο καλυπτήριες πλάκες από το ίδιο υλικό, με προσανατολισμό από ΒΑ. προς ΝΔ. Διαστάσεις σαρκοφάγου εσωτερικά: μήκος 1,90, πλάτος 0,55, βάθος 0,50, πάχος τοιχώματος 0,10 μ. Η σαρκοφάγος ήταν γεμάτη με λεπτό καστανό χώμα από τον πυθμένα έως 0,30 μ. κάτω από το χείλος της. Ο σκελετός δεν σωζόταν σε καλή κατάσταση. Ο νεκρός είχε ενταφιαστεί σε ύπτια θέση, με ελαφρώς λυγισμένο το δεξιό σκέλος και με το κεφάλι προς Β. Τα κτερίσματα ήταν ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο με σχηματοποιημένο ερυθρόμορφο ανθέμιο στην κύρια όψη, του 4ου αι. π.Χ. (αρ. ευρ. Μουσείου Σαλαμίνας Π7) (Εικ. 53), και μία οξειδωμένη σιδερένια στλεγγίδα (αρ. ευρ. Μ15), με υπολείμματα υφάσματος και δέρματος (ίσως από ιμάντα), πλησίον της αριστερής κνήμης. Μαζί με τη στλεγγίδα βρέθηκε και μικρός χάλκινος κρίκος (αρ. ευρ. Μ16). Πλησίον του δεξιού άκρου ποδιού διαπιστώθηκε μικρή ποσότητα μαλακής πρασινωπής ύλης, η οποία συγκεντρώθηκε για να αναλυθεί.

Τάφος 2. Σαρκοφάγος από κογχυλιάτη λίθο με καλυπτήριες πλάκες, οι οποίες βρέθηκαν σπασμένες από την πίεση των υπερκείμενων χωμάτων, με προσανατολισμό από Β. προς Ν. Διαστάσεις σαρκοφάγου εσωτερικά: μήκος 2, πλάτος 0,55, βάθος 0,95 μ. Το μεγάλο βάθος οφείλεται στο γεγονός ότι μία σειρά πώρινων λίθων, στερεωμένων με λιθάρια στο κάτω μέρος, είχε προστεθεί πάνω στα τοιχώματα της σαρκοφάγου. Πλησιέστατα στην εξωτερική βορειοανατολική γωνία της σαρ-

Εικ. 52. Σαλαμίνα. Αμπελάκια. Συμβολή Λεωφόρου Ελ. Βενιζέλου και οδού Κύπρου. Μερική άποψη της ανασκαφής.

Εικ. 53. Σαλαμίνα. Αμπελάκια. Συμβολή Λεωφόρου Ελ. Βενιζέλου και οδού Κύπρου. Αρυβαλλοειδές ληκύθιο (αρ. ευρ. Π7).

κοφάγου, σε επίπεδο χαμηλότερο των καλυπτηρίων πλακών και μέσα σε καθαρό χώμα, βρέθηκαν τμήμα αρυβαλλοειδούς ληκυθίου, τρία στόμια ληκυθίων, τμήμα από τον πυθμένα μελαμβαφούς πινακίου. Η νεκρή, ο σκελετός της οποίας ήταν εντελώς αποσαθρωμένος, είχε ενταφιαστεί με το κεφάλι προς Β. Στην περιοχή του κρανίου βρέθηκε επίχρυσο χάλκινο στεφάνι, σχεδόν διαλυμένο, μαζί με είκοσι επίχρυσα πήλινα σφαιρίδια που μιμούνται καρπούς και λίγες χρυσοκλωστές (αρ. ευρ. Μ18). Στα πόδια της νεκρής είχαν τοποθετηθεί δύο πήλινες πυξίδες με τα πώματα δίπλα τους ανεστραμμένα και το πώμα από τρίτη πυξίδα, όλα με διακόσμηση της κατηγορίας «Δυτικής Κλιτύος» (αρ. ευρ. Π8, Π9 και Π10). Στο σώμα της μικρότερης πυξίδας περιείχοντο ένα θαλασσινό όστρεο, έξι επιπεδόκυρτα οστέινα αντικείμενα, ένα θραυσμένο οστέινο δισκάριο και πλήθος από οστέινα θραύσματα (αρ. ευρ. Δ36). Στο πώμα της μεγαλύτερης πυξίδας βρέθηκε ένα χάλκινο καρφί (αρ. ευρ. 24). Δίπλα στις πυξίδες υπήρχαν, αποχωρισμένα το ένα από το άλλο, ο κύριος δίσκος και το κάλυμμα με το διακοσμητικό έλασμα και τα υπόλοιπα εξαρτήματα χάλκινου πτυκτού κατόπτρου (αρ. ευρ. Μ17). Στη νοτιοανατολική γωνία του τάφου βρέθηκε μεγάλο σιδερένιο καρφί. Η ταφή χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., ενώ το κάτοπτρο είναι παλαιότερο.

Τάφος 3. Κεραμοσκεπής με δύο καμπύλες κεραμίδες που συνέκλιναν προς τα πάνω και μία τρίτη για το δάπεδο, ανάμεσα στη σαρκοφάγο 1 και τη σαρκοφάγο 5, με προσανατολισμό από Α. προς Δ., συνολ. μήκ. 0,80, πλ. 0,48 και ύψ. 0,30 μ. Στην καλύτερα σωζόμενη κεραμίδα της νότιας μακράς πλευράς διαπιστώθηκε αποτύπωμα ανοικτής παλάμης, πιθανώς αποτροπαϊκής σημασίας. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν κομμάτια από μεγάλο άβαφο αγγείο, ίσως αμφορέα. Δεν αποκλείεται το αγγείο να χρησιμοποιήθηκε για τον εγχυτρισμό νηπίου και στη συνέχεια να προστατεύτηκε με τις κεραμίδες.

Τάφος 4. Κεραμοσκεπής, με δύο καμπύλες κεραμίδες που συνέκλιναν προς τα πάνω, σε επίπεδο κατά προσέγγιση 0,50 μ. ψηλότερα από τις καλυπτήριες πλάκες του τάφου 1, με προσανατολισμό από ΒΑ. προς ΝΔ., πολύ κατεστραμμένος. Μήκος 0,60, πλάτος 0,40 μ. Προφανώς είχε χρησιμοποιηθεί για τον ενταφιασμό μικρού παιδιού.

Τάφος 5. Σαρκοφάγος από κογχυλιάτη λίθο, με δύο καλυπτήριες πλάκες από το ίδιο υλικό, με προσανατολισμό από Α. προς Δ. (παράλληλα προς τη Λεωφόρο Ελ. Βενιζέλου). Η σαρκοφάγος ήταν γεμάτη με λεπτό καστανό χώμα από τον πυθμένα έως 0,25 μ. χαμηλότερα από το χείλος της. Διαστάσεις εσωτερικά: μήκος 1,84, πλάτος 0,52, βάθος 0,50, πάχος τοιχωμάτων 0,08 μ. Ο σκελετός δεν είχε διατηρηθεί σε καλή κατάσταση. Η νεκρή είχε ενταφιαστεί με το κεφάλι προς Α. Τα κτερίσματα ήταν ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο με σχηματοποιημένο ερυθρόμορφο ανθέμιο στην κύρια όψη (αρ. ευρ. Π11), του τέλους του 5ου αι. π.Χ., ένα λίθινο αλάβαστρο (αρ. ευρ. Λ 151) και ένα χάλκινο κυκλικό κάτοπτρο με κρίκο ανάρτησης (αρ. ευρ. Μ19). Προς τα πόδια της νεκρής βρέθηκαν 12 πολύ λεπτά χάλκινα καρφάκια (αρ. ευρ. Μ20). Ανάμεσα στις κνήμες της διαπιστώθηκε μικρή ποσότητα μαλακής ύλης, η οποία συγκεντρώθηκε για να αναλυθεί.

Τάφος 6. Κιβωτιόσχημος, αποτελούμενος από πλάκες από κογχυλιάτη λίθο για τα τοιχώματα και τρεις καλυπτήριες πλάκες από το ίδιο υλικό, με προσανατολισμό από Α. προς Δ. Διαστάσεις εσωτερικά: μήκος 1,87, πλάτος 0,50-0,54, βάθος 0,90 μ. Στον τάφο υπήρχε ελάχιστο χώμα, το οποίο είχε εισρεύσει με την πάροδο του χρόνου. Ο νεκρός είχε ενταφιαστεί σε ύπτια θέση, με το κεφάλι προς Α. Πλησίον της αριστερής κνήμης βρέθηκε μία σιδερένια στλεγγίδα, σπασμένη σε κομμάτια (αρ. ευρ. Μ21), το μοναδικό κτέρισμα του νεκρού. Σιδερένια και πολύ οξειδωμένα καρφιά, προερχόμενα πιθανότατα από ξύλινο φορείο, βρέθηκαν σε διάφορα σημεία πάνω στο χωμάτινο δάπεδο του τάφου.

Τάφος 7. Σαρκοφάγος από κογχυλιάτη λίθο με καλυπτήριες πλάκες από το ίδιο υλικό, οι οποίες βρέθηκαν σπασμένες από

την πίεση των υπερκείμενων χωμάτων, με προσανατολισμό από ΒΑ. προς ΝΔ. Διαστάσεις εσωτερικά: μήκος 1,95, πλάτος 0,50, βάθος 0,63 μ. Ο σκελετός ήταν αποσαθρωμένος. Ο νεκρός είχε ενταφιαστεί με το κεφάλι προς το βόρειο άκρο του τάφου. Μοναδικό κτέρισμα ήταν ένα πήλινο μελαμβαφές μυροδοχείο με σφαιρική κοιλιά (αρ. ευρ. Π12), του τέλους του 4ου-αρχών 3ου αι. π.Χ., τοποθετημένο κοντά στη δεξιά κνήμη. Πλησιέστατα στο μυροδοχείο βρέθηκε μικρό μολύβδινο έλασμα, τυλιγμένο και πολύ διαβρωμένο από την οξείδωση, ίσως κατάδεσμος. Σε διάφορα σημεία στον πυθμένα της σαρκοφάγου βρέθηκαν σιδερένια καρφιά, πιθανώς από ξύλινο φορείο.

Τάφος 8. Κιβωτιόσχημος από κογχυλιάτη λίθο, πολύ κατεστραμμένος, καθώς βρισκόταν σε πολύ ψηλότερο επίπεδο από όλους τους άλλους τάφους και είχε εντοπιστεί κατά τη θεμελίωση της οικίας που κατεδαφίστηκε. Από τον τάφο αυτόν, ο οποίος είχε προσανατολισμό από ΒΔ. προς ΝΑ., είχε διατηρηθεί μόνον μικρό τμήμα από το τοίχωμα της ανατολικής μακράς πλευράς. Ο σκελετός είχε εν μέρει διατηρηθεί και ήταν πολύ αποσαθρωμένος. Βρέθηκαν ένα ακέραιο μυροδοχείο με σφαιρική κοιλιά και ψηλό λαιμό (αρ. ευρ. Π13), του α΄ μισού του 3ου αι. π.Χ., τμήμα σιδερένιας στλεγγίδας (αρ. ευρ. Μ22) και τρία σιδερένια καρφιά.

Τάφος 9. Σαρκοφάγος από κογχυλιάτη λίθο, με κάλυψη από δύο πλάκες από το ίδιο υλικό, με προσανατολισμό από Β. προς Ν. Διαστάσεις εσωτερικά: μήκος 1,98, πλάτος 0,55, βάθος 0,44, πάχος τοιχωμάτων 0,09 μ. Λίγο χώμα είχε εισρεύσει στον πυθμένα της σαρκοφάγου. Ο σκελετός ήταν αρκετά αποσαθρωμένος. Ο νεκρός είχε ενταφιαστεί σε ύπτια θέση με το κεφάλι προς Ν. Τα κτερίσματα ήταν ένα λίθινο αλάβαστρο (αριθ. ευρ. Λ 152) και μία σιδερένια στλεγγίδα με υπολείμματα υφάσματος (αριθ. ευρ. Μ 23), και τα δύο κοντά στη δεξιά κνήμη.

Τάφος 10. Κεραμοσκεπής, πολύ κατεστραμμένος και διαλυμένος, με προσανατολισμό από Α. προς Δ., κατά προσέγγιση 1,75 μ. δυτικότερα του τάφου 9. Ίσως ο τάφος 10 είχε χρησιμοποιηθεί για τον ενταφιασμό παιδιού.

Τάφος 11. Σε απόσταση 1,25 μ. βορειότερα από τον τάφο 10 αποκαλύφθηκαν δύο στρωτήρες κέραμοι του κορινθιακού τύπου, ίσως από το τοίχωμα κατεστραμμένου τάφου. Από αυτόν περισυνελέγη ένα ακέραιο άωτο φιαλίδιο (αριθ. ευρ. Π14).

Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Δ. Κοντοθανάση διακόπηκε από έλλειψη εργατικού προσωπικού και εκκρεμεί η συνέχισή της.

Ας σημειωθεί ότι στο προς Β. όμορο οικόπεδο, με πρόσοψη στην οδό Κύπρου, περισυνελέγη από στενό χαντάκι, που διανοίχθηκε για την ενίσχυση υπάρχοντος σεισμόπληκτου κτίσματος, τμήμα από ανεπίγραφο μαρμάρινο κιονίσκο.

Λεωφόρος Ελ. Βενιζέλου (οικόπεδο Ε. Κουτράκη - Μ. Ζούγρη, Ο.Τ. 95)

Στο παραπάνω οικόπεδο χαράχθηκαν είκοσι ανασκαφικά τετράγωνα, διαστ. 4×4 μ. το καθένα, με μάρτυρες μεταξύ αυτών πλ. 1 μ., με τα οποία καλύφθηκε σχεδόν το ήμισυ της συνολικής έκτασης στο νότιο τμήμα και προς τη Λεωφόρο Ελ. Βενιζέλου. Με βάση τα τοπογραφικά δεδομένα ακριβώς ανατολικά του Ο.Τ. 95 – όπου η σημερινή οδός Κορυτσάς – διέρχεται το ανατολικό τμήμα του τείχους της πόλης των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, η οποία είχε αναπτυχθεί στη θέση των Αμπελακίων.

Εικ. 54-55. Σαλαμίνα. Λεωφόρος Ελ. Βενιζέλου. Δύο χάλκινα αθηναϊκά νομίσματα της ύστερης ελληνιστικής εποχής.

Με βάση τα στοιχεία αυτά αναμενόμενη ήταν η εύρεση οικιστικών καταλοίπων, πράγμα που επιβεβαιώθηκε απολύτως κατά τη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα. Και στα είκοσι ανασκαφικά τετράγωνα αφαιρέθηκε το εντελώς επιφανειακό στρώμα, ενώ στα πρώτα έντεκα η έρευνα προχώρησε και στην αφαίρεση των δύο πρώτων στρωμάτων. Ακριβώς στο δεύτερο στρώμα εντοπίστηκαν τοίχοι από αργούς λίθους, οι οποίοι σχηματίζουν ιδιαίτερους χώρους, πιθανότατα δωμάτια και άλλους χώρους οικιών. Σε ορισμένες περιπτώσεις επισημάνθηκε η επαναχρησιμοποίηση λίθων με εμφανή τα ίχνη της κατεργασίας με το βελόνι, καθώς και η επίχριση της εσωτερικής πλευράς των τοίχων με ασβεστοκονίαμα.

Από τα κινητά ευρήματα άξια αναφοράς είναι μικρό κομμάτι οξυπύθμενου αμφορέα με ορθογώνιο σφράγισμα στη μία σωζόμενη λαβή, όπου διακρίνονται βότρυς και ελλιπής επιγραφή (....*Ν*.... | ....*ΩΝΟ*....), και δύο χάλκινα αθηναϊκά νομίσματα, της ύστερης ελληνιστικής εποχής (Εικ. 54-55). Στο περισσότερο φθαρμένο διακρίνονται κεφαλή Αθηνάς στον εμπροσθότυπο και γλαύκα στον οπισθότυπο. Στο καλύτερα διατηρημένο αποδίδονται στον εμπροσθότυπο κεφαλή Αθηνάς προς τα δεξιά και στον οπισθότυπο Ζευς με τον κεραυνό στο υψωμένο δεξιό χέρι σε ευρύ διασκελισμό προς τα δεξιά και την επιγραφή *ΑΘΕ*. Η συνέχιση της ανασκαφής προοιωνίζεται σημαντικά αποτελέσματα για την ιστορία της αρχαίας πόλης.

Εικ. 56. Σαλαμίνα. Αμπελάκια. Συμβολή της οδού Γκλίστη με εγκεκριμένη στο σχέδιο πόλεως. Τάφος 1 (από Ν.).

Συμβολή της οδού Γκλίστη με εγκεκριμένη στο σχέδιο πόλεως (οικόπεδο Ν. Χιώτη, Ο.Τ. 38)

Τμήμα ταφικού περιβόλου εντοπίστηκε ακριβώς στο νοτιοδυτικό όριο του οικοπέδου, εν μέρει κάτω από σημερινό μαντρότοιχο. Από την κεραμική που περισυνελέγη είναι πιθανή η χρονολόγησή του στον 4ο αι. π.Χ. Σε απόσταση κατά προσέγγιση 6 μ. βορειότερα από το σωζόμενο άκρο του περιβόλου, στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, ανασκάφηκε κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος, με προσανατολισμό από Β. προς Ν. (Εικ. 56). Ο τάφος αποκαλύφθηκε σε βάθος κατά προσέγγιση 0,60 μ. από την επιφάνεια του οικοπέδου. Το νότιο στενό άκρο του ήταν κατεστραμμένο. Οι δύο μακρές πλευρές ήταν κτισμένες με αργούς λίθους, ενώ για τη βόρεια στενή πλευρά είχε επαναχρησιμοποιηθεί βάση επιτύμβιας στήλης από μαρμαρόπετρα, η οποία διέσωζε τον ορθογώνιο τόρμο για τη στερέωση της στήλης. Η βάση έχει διαστάσεις: μήκος 0,67, πλάτος 0,40, πάχος 0,12 μ. Διαστάσεις τόρμου: μήκος 0,36, πλάτος 0,08, βάθος 0,03-0,035 μ. Από τις δύο πώρινες καλυπτήριες πλάκες του τάφου η μία βρέθηκε στο νότιο τμήμα του σπασμένη σε κομμάτια και η δεύτερη πεσμένη μέσα στον τάφο και σε επαφή με τη δυτική μακρά πλευρά του. Το δάπεδο του τάφου ήταν χωμάτινο. Κτερίσματα δεν βρέθηκαν. Από τον εντελώς αποσαθρωμένο σκελετό εντοπίστηκαν ελάχιστα οστά από κρανίο προς το νότιο τμήμα. Διαστάσεις τάφου εσωτερικά: μήκος 2, πλάτος 0,50, βάθος 0,53 μ.

Δυτικά του τάφου αυτού εντοπίστηκε η ύπαρξη και άλλου κιβωτιόσχημου τάφου. Δεν αποκλείεται με τον ταφικό περίβολο που επισημάνθηκε να συνδέονται ενεπίγραφα επιτύμβια μνημεία που είχαν βρεθεί τυχαία πριν από πολλά χρόνια στην οδό Γκλίστη[29].

29. *ΑΔ* 41 (1986): Χρονικά, σ. 18.

Η ανασκαφική έρευνα διακόπηκε εξαιτίας των κακών καιρικών συνθηκών του χειμώνα και της έλλειψης εργατικού προσωπικού.

ΜΕΛΠΩ Ι. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

2004

ΠΕΡΙΗΓΗΣΕΙΣ

ΣΑΛΑΜΙΝΑ

Στη διάρκεια πολλών περιηγήσεων σε ολόκληρο το νησί φωτογραφήθηκε για το αρχείο της Εφορείας πλήθος αρχαίων μνημείων, ως επί το πλείστον επιτύμβιων και εντοιχισμένων σε μεγάλες και μικρές εκκλησίες, τα οποία είναι ήδη γνωστά στην επιστημονική έρευνα. Επιγραφή σε επιτύμβια στήλη, εντοιχισμένη στο υπέρθυρο του εκκλησιδίου του σημερινού νεκροταφείου των Αμπελακίων, εξαιτίας των πολλαπλών επιχρίσεων με ασβέστη, δεν έγινε δυνατό να αναγνωστεί και να ταυτιστεί.

ΜΕΛΠΩ Ι. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

2001

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΑΙΓΙΝΑ

Οδός Στρ. Πετρίτη (οικόπεδο Μ. Ζωγράφου)

Στο παραπάνω οικόπεδο διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή στο χώρο της υπό ανέγερσιν οικοδομής. Κατά την έρευνα εντοπίστηκαν θεμέλια νεότερου κτιρίου, με φορά ΒΑ. προς ΝΔ., κατασκευασμένα από αργούς λίθους διαφόρων μεγεθών, άφθονο συνδετικό υλικό και κατά τόπους κεραμίδια. Σε μερικούς τοίχους είχαν εντοιχισθεί καλοδουλεμένοι πωρόλιθοι, οι οποίοι μαζί με δύο πωρολίθους που ήταν τοποθετημένοι στο χείλος πηγαδιού (διαμ. 1,03 μ.) λαξευμένου στο φυσικό έδαφος, υποδήλωναν ότι, ενδεχομένως, είχε γίνει χρήση του χώρου κατά την ύστερη αρχαϊκή με κλασική εποχή. Κοντά στη νότια μεσοτοιχία εντοπίστηκαν αποσπασματικά λείψανα παρόμοιων τοιχαρίων. Το ένα είχε προσκτιστεί σε ευμεγέθη, αδρά δουλεμένο λίθο (διαστ. 1,24×1,03×0,70 μ.), που προφανώς προϋπήρχε σε εκείνη τη θέση. Κοντά στη δυτική μεσοτοιχία βρέθηκαν συσσωρευμένοι μερικοί, αδρά δουλεμένοι ευμεγέθεις λίθοι (διαστ. ενδεικτικά 2,05×1,44×0,60, 1,60×1,64×1,40, 1,05×0,96×1,03 μ.) από σκληρό ασβεστόλιθο και αρκετοί μικρότεροι. Στην επίχωση γύρω τους υπήρχε άφθονη λατύπη. Η

κεραμική που συλλέχθηκε και ο τρόπος λάξευσης των λίθων συνηγορούν στην υπόθεση ότι επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν ως οικοδομικό υλικό σε τοίχους της προϊστορικής εποχής.

Μεριστός (οικόπεδο Αν. Μακαρατζή)

Στο χώρο της υπό ανέγερσιν οικοδομής ανεσκάφησαν τέσσερις (Ι, ΙΙΙ, V, VI) λακκοειδείς τάφοι, λαξευμένοι στο βράχο, μία μικρή πώρινη σαρκοφάγος (IV), τοποθετημένη σε λάξευμα στην επιφάνεια του βράχου και ένας διθάλαμος υπόγειος τάφος (ΙΙ), προσιτός από κάθετη, σχεδόν τετράγωνη, φρεατόσχημη είσοδο. Ο κάθε θάλαμος περιείχε ημικατεστραμμένη, πώρινη σαρκοφάγο. Τμήμα του χώρου είχε λατομηθεί σε μεταγενέστερη εποχή με αποτέλεσμα να έχουν εν μέρει καταστραφεί οι δύο (V και VI) λακκοειδείς τάφοι. Παρ' όλο που στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου υπήρχαν πολλοί ορατοί τάφοι λαξευμένοι στο βράχο, ερευνήθηκαν μόνον επτά (VII, VIII, IX, X, XI, XIII, XIV) λακκοειδείς και ένας υπόγειος διθάλαμος, καθόσον εκκρεμούσαν αρκετές σωστικές ανασκαφές. Όλοι οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι και επιχωματωμένοι έως το χείλος της φρεατόσχημης εισόδου τους. Από τα κτερίσματα που διασώθηκαν η χρήση τους ανάγεται στις τελευταίες δεκαετίες του 6ου και του 5ου αι. π.Χ.

Οδός Πυθίας (οικόπεδο Τσαβάλου)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση νέας οικοδομής εντοπίστηκαν αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα. Κοντά στη βόρεια μεσοτοιχία διασώθηκε τμήμα τοίχου, μέγ. σωζ. μήκ. 1,30 μ., με κατεύθυνση Β. προς Ν. Ήταν κατασκευασμένος από πέτρες διαφόρων μεγεθών και κεραμίδια κατά τόπους. Είχε εντοιχιστεί σε αυτόν και ορθογωνισμένος κυβόλιθος σε β΄ χρήση. Βρέθηκαν και δύο πηγάδια (διαμ. 0,91 και 0,72 μ.) λαξευμένα στο φυσικό έδαφος, αλλά με κτιστό χείλος. Κοντά στη νότια μεσοτοιχία εντοπίστηκαν δύο τμήματα τοίχων. Το ένα (μέγ. σωζ. μήκ. 1,18 μ.) σχημάτιζε γωνία και ήταν κατασκευασμένο από πωρολίθους και πέτρες μικρότερων διαστάσεων. Ο δεύτερος τοίχος (μέγ. σωζ. μήκ. 2,87 μ.) ανήκε σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση και ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους και κεραμίδια κατά τόπους.

Στην επίχωση του οικοπέδου, σε διάφορα σημεία βρέθηκαν ριχτοί ορθογωνισμένοι πωρόλιθοι. Πιθανώς στη θέση αυτή υπήρχε κάποιο οικοδόμημα, κατασκευασμένο από πωρολίθους, το οποίο καταστράφηκε από τη συνεχή χρήση του χώρου.

Κάμπος Μύλων (οικόπεδο Σκρέκου)

Κατά την εκσκαφή για την κατασκευή πισίνας στο παραπάνω οικόπεδο βρέθηκε υπόγεια, σπηλαιώδης κατασκευή, η οποία δεν ερευνήθηκε, διότι τμήμα της οροφής της ράγισε επικίνδυνα από το σκαπτικό μηχάνημα και υπήρχε φόβος να καταπέσει. Η σπηλαιώδης κατασκευή επιχωματώθηκε και για να μην καταστραφεί μετατοπίστηκε η πισίνα. Ανατολικότερα εντοπίστηκε πηγάδι (διαμ. 0,80 μ.), λαξευμένο στο φυσικό πέτρωμα (βάθ. 3,30 μ.) με κτιστό χείλος (ύψ. 0,50 μ.). Στο ανατολικό τοίχωμα του πηγαδιού (βάθ. 1,40 μ.) ανοιγόταν σήραγγα (ύψ. 1,85, μήκ. 10,20, πλ. 0,75-1,36 μ.) που στο ανατολικό της πέρας κατέληγε σε τρεις λαξευτές, ημικυκλικές εσοχές (μήκ. 0,63, 0,86 και 1,80 μ., πλ. 0,87-1,09 μ.).

Οδός Αφαίας (οικόπεδο Μπιθικότζη)

Κατά την εκσκαφή για την κατασκευή στεγανού βόθρου (διαστ. 2×2,70 μ.) στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου εντοπίστηκαν (βάθος 2,30 μ. από το οδόστρωμα) δύο τμήματα (μήκ. 1,60 και 0,70 μ.) παράλληλων τοιχαρίων με κατεύθυνση Β. προς Ν., κατασκευασμένα από διαφόρων μεγεθών και ειδών αργούς λίθους. Τα τοιχάρια ήταν θεμελιωμένα στο φυσικό κοκκινωπό χώμα της περιοχής. Ανάγονται στους αρχαϊκούς χρόνους.

Κατά τη διάνοιξη τομής (διαστ. 2,60×2,50 μ.) νοτιότερα για τη διαπίστωση της συνέχειας των τοιχαρίων βρέθηκε (σε βάθος 2,20 μ.) τμήμα τοίχου (ερευν. μήκ. 2,20, πλ. 0,60 μ.) με κατεύθυνση Α. προς Δ., που απετελείτο από δύο ορθογωνισμένους πωρολίθους με αρκετά καλή προσαρμογή. Στη νότια πλευρά του, προς το ανατολικό του άκρο, εντοπίστηκε τμήμα δαπέδου (ερευν. διαστ. 0,63×0,90 μ.) κατασκευασμένο από κουρασάνι και μικρού μεγέθους πέτρες (πάχ. 0,035 μ.). Στο δυτικό πέρας του τοίχου βρέθηκε τμήμα τοίχου (μήκ. 1,64 μ.) με κατεύθυνση Β. προς Ν. όμοιας κατασκευής, ο οποίος εδραζόταν στο κόκκινο φυσικό έδαφος. Οι τοίχοι αυτοί χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή. Λόγω στενότητος του χώρου δεν κατέστη δυνατόν να επεκταθεί η έρευνα.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ

2002

Συμβολή των οδών Ελλ. Διός και Ι. Κάτσα (οικόπεδο Πέππα)

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα διαφόρων εποχών που υποδηλώνουν τη συνεχή χρήση του χώρου.

Η αρχαιότερη ένδειξη ανάγεται στη Γεωμετρική εποχή. Ενδιαφέρουσα κεραμική των χρόνων αυτών προήλθε από πηγάδι (διαμ. 1,02, βάθ. 5 μ.), λαξευμένο στο βράχο που βρέθηκε κοντά στην προς Ν. ιδιοκτησία. Στους αρχαϊκούς χρόνους ανάγεται τμήμα τοιχαρίου (Τ4, μέσ. σωζ. μήκ. 1,12 μ.). Ήταν κατασκευασμένο από αργούς λίθους, με κατεύθυνση Α. προς Δ. και θεμελιωμένο στο φυσικό βράχο. Στους υστερορρωμαϊκούς χρόνους πρέπει να τοποθετηθεί η κυκλική δεξαμενή (διαμ. 0,15, βάθ. 2,60 μ.) που εντοπίστηκε κοντά στην οδό Ι. Κάτσα. Ήταν εξ ολοκλήρου επιχρισμένη με ισχυρό, λευκό κουρασάνι

και συνδεόταν με επιμήκη, επιχρισμένη σήραγγα (μήκ. 9,70, ύψ. 1,90, πλ. κάτω 1,74 μ.) που είχε φορά Α. προς Δ. Στους ίδιους χρόνους ανάγονται τμήματα δύο τοίχων (Τ8, μήκ. 2,70, πλ. 0,60 μ. και Τ10, μήκ. 8,10, πλ. 0,60 μ.) που τέμνονται και δημιουργούν γωνία. Αποτελούνται από πωρολίθους, μικρότερες πέτρες και κεραμίδια κατά τόπους. Κοντά στο δυτικό πέρας της σήραγγας της δεξαμενής υπήρχε στην οροφή της ορθογώνιο άνοιγμα (όρυγμα) με λαξευμένες στο βράχο τις δύο πλευρές του, ενώ η τρίτη ήταν κτιστή από πωρολίθους με καλή προσαρμογή. Σε μεταγενέστερη εποχή κατασκευάσθηκε αγωγός, από διαφόρων ειδών πέτρες. Ήταν καλυμμένος από πλακοειδείς λίθους και είχε κατεύθυνση Β. προς Ν. και κατέληγε στο άνοιγμα αυτό. Στα τοιχώματα του ορύγματος προσκτίσθηκαν αργοί λίθοι, τοποθετήθηκε κυκλικό χείλος και χρησιμοποιήθηκε ως πηγάδι. Η οροφή της σήραγγας διατρήθηκε και σε άλλο σημείο, πλησιέστερα προς το χείλος της δεξαμενής, όπου κατέληγε αγωγός αμελούς κατασκευής. Τα τοιχώματά του ήταν κατασκευασμένα από αργούς λίθους. Στον πυθμένα είχε κεραμίδες.

Σε πολύ μεταγενέστερους χρόνους ανάγονται τα αποσπασματικά τοιχάρια που διασώθηκαν (Τ2, Τ3, Τ5, Τ6, Τ7, Τ9) και παρουσίαζαν αμελή δόμηση από αργούς λίθους διαφόρων ειδών, χωρίς συνδετικό κονίαμα και λίγα κεραμίδια κατά τόπους. Σύγχρονη με αυτά ήταν και κτιστή με αργούς λίθους δεξαμενή. Το κατώτερο τμήμα της ήταν λαξευμένο στο φυσικό έδαφος.

Οδός Σπ. Ρόδη (οικόπεδο Κάππου)

Ο νεότερος τοίχος που διέτρεχε ολόκληρο το μήκος του οικοπέδου και ήταν θεμελιωμένος στο φυσικό κατέστρεψε τις αρχαίες οικοδομικές φάσεις. Έτσι τα οικοδομικά λείψανα που διασώθηκαν ήταν αποσπασματικά. Κοντά στη βόρεια μεσοτοιχία διασώθηκε τμήμα (μέγ. σωζ. μήκ. 2, πλ. 0,45, μέγ. σωζ. ύψ. 0,40 μ.) τοιχαρίου, κατασκευασμένου από αργούς λίθους, με φορά Β. προς Ν. Ήταν θεμελιωμένο στο φυσικό. Ανάγεται στην αρχαϊκή εποχή. Στους ίδιους χρόνους ανάγονται: τμήμα δεύτερου παρόμοιου τοιχαρίου (μέγ. σωζ. μήκ. 1,79, πλ. 0,45, ύψ. 0,50 μ.) με κατεύθυνση Β. προς Ν., που βρέθηκε κοντά σε κυκλική κωδωνόσχημη δεξαμενή, αβαθές λάξευμα (διαστ. 0,97×0,67, βάθ. 0,47 μ.) που εντοπίστηκε κάτω από τη βόρεια μεσοτοιχία και λαξευτό στο φυσικό πηγάδι (διαμ. 0,80 μ.). Σε μεταγενέστερους χρόνους ανάγονται τα τμήματα δαπέδου που εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία του οικοπέδου. Το δάπεδο απετελείτο από κοκκινωπό, πατημένο χώμα (πάχ. 0,10 μ.) με υπόστρωμα από αργούς λίθους, αραιά τοποθετημένους.

Χρήση του χώρου κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους υποδηλώνουν ο κυβόλιθος (μέγ. ερευν. μήκ. 1,03, πλ. 0,42, ύψ. 0,60 μ.) που βρέθηκε κοντά στη νότια μεσοτοιχία, η κωδωνόσχημη δεξαμενή (διαμ. 0,93, βάθ. 1,41 μ.) που ήταν εξ ολοκλήρου επιχρισμένη με ισχυρό κουρασάνι και τμήμα τοιχαρίου (μέγ. σωζ. μήκ. 2,25, πλ. 0,40 μ.), αμελώς κατασκευασμένου από πωρολίθους. Εφαπτόταν στη βόρεια πλευρά της δεξαμενής.

Κουλινάρι (οικόπεδο Μυλωνά)

Κατά την ανέγερση οικοδομής εντοπίστηκε υπόγεια σπηλαιώδης, λαξευτή κατασκευή, η οποία δεν ερευνήθηκε διότι η οροφή της ήταν ετοιμόρροπη. Διαπιστώθηκε ότι είχε χρησιμοποιηθεί κατά το παρελθόν ως στάνη.

Κατά τη διάνοιξη βόθρου στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου εντοπίστηκε υπόγειος λαξευτός διθάλαμος τάφος (Ι), προσιτός από φρεατόσχημη είσοδο και πέντε επιφανειακοί λακκοειδείς τάφοι (ΙΙ, ΙΙΙ, ΙV, V, VI). Όλοι οι τάφοι ήταν συλημένοι και επιχωματωμένοι έως το χείλος τους. Σε ένα λακκοειδή τάφο (V) βρέθηκαν διαταραγμένα οστά και κτερίσματα: τρεις λήκυθοι, αλάβαστρο και χάλκινος δακτύλιος, που χρονολογούνται στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.

Πλατεία Εθνεγερσίας (οικόπεδο Λυμπεράκη)

Στο οικόπεδο που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της πλατείας Εθνεγερσίας και ελέγχθηκε με δοκιμαστικές τομές βρέθηκε τμήμα τοίχου (μέγ. σωζ. μήκ. 6,80, πλ. 0,44, ύψ. 0,50 μ.) με φορά από Β. προς Ν. Ήταν κατασκευασμένος από μία σειρά καλοδουλεμένους πωρολίθους, χωρίς καλή προσαρμογή. Προφανώς σε β΄ χρήση. Σε μερικά σημεία μεταξύ των λίθων υπήρχαν και μικρές πέτρες και κεραμίδια. Εντοπίστηκε και τμήμα δαπέδου (μέγ. σωζ. μήκ. 5,20, μέγ. πλ. 1,30, πάχ. 0,08 μ.), κατασκευασμένου από λευκό πατημένο κονίαμα. Ο χώρος δεν ήταν δυνατόν να ερευνηθεί περισσότερο διότι ανέβλυζε νερό. Στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου κατά τη διάνοιξη βόθρου εντοπίστηκε τμήμα τοίχου (μέγ. σωζ. μήκ. 1,40, πλ. 0,65, μέγ. σωζ. ύψ. 1,20 μ.) από καλοδουλεμένους πωρολίθους με καλή προσαρμογή. Δύο τμήματα τοίχων (μέγ. σωζ. μήκ. 2,90 και 1 μ.) τον έτεμναν κάθετα και προχωρούσαν κάτω από την όμορη ιδιοκτησία.

Χλόη (οικόπεδο Χατζηνεοφύτου)

Στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου, κοντά στο μανδρότοιχο, προς την πλευρά του αγροτικού δρόμου, ανεσκάφη υπόγειος, λαξευτός τριθάλαμος τάφος, προσιτός από φρεατόσχημη είσοδο. Βρέθηκε εντελώς συλημένος και επιχωματωμένος έως το χείλος της φρεατόσχημης εισόδου του. Στον ένα θάλαμο διασώθηκε μόνον ο πυθμένας της πώρινης σαρκοφάγου που περιείχε.

Φανερωμένη (οικόπεδο Κρητικού)

Στο οικόπεδο, κοντά στη συμβολή των Λεωφόρων Φανερωμένης και Καποδιστρίου, ανεσκάφησαν ένας επιφανειακός, λακκοειδής τάφος και ένας υπόγειος διθάλαμος, προσιτός από φρεατόσχημη είσοδο. Και οι δύο τάφοι βρέθηκαν συλημένοι και επιχωματωμένοι έως το χείλος τους. Ο ένας θάλαμος του

υπόγειου τάφου προχωρούσε κάτω από τη Λεωφόρο Φανερωμένης και δεν ερευνήθηκε διότι θεωρήθηκε επικίνδυνο. Από το δεύτερο θάλαμο προήλθαν δύο αρυβαλλοειδή ληκύθια, μυροδοχείο, δύο φιαλίδια και τμήμα οινοχοΐσκης, που χρονολογούνται στο α΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Κάμπος Μύλων (οικόπεδο Αλ. Μπάλια)

Στο οικόπεδο ανεσκάφησαν επτά τάφοι λαξευμένοι στο φυσικό βράχο. Οι πέντε (I, II, III, V, VI) ήταν υπόγειοι διθάλαμοι, προσιτοί από φρεατόσχημη είσοδο και οι δύο (IV, VII) επιφανειακοί λακκοειδείς. Όλοι οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι και επιχωματωμένοι έως το χείλος τους. Ο μεσότοιχος των τάφων II και III είχε καταπέσει και οι θάλαμοί τους επικοινωνούσαν. Από τα κτερίσματα που διασώθηκαν η χρήση των τάφων ανάγεται στα τέλη του 6ου και τον 5ο αι. π.Χ.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ

2003

Αγία Παρασκευή (οικόπεδο Μαθιουδάκη)

Κατά τη διάνοιξη βόθρου στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου εντοπίστηκε και ερευνήθηκε υπόγειος, λαξευτός θάλαμος ελλειψοειδούς σχήματος (γεν. διαστ. 6,10×4,80 μ.), προσιτός από επιμήκη, λαξευτή κλίμακα, αποτελούμενη από 12 σκαλοπάτια. Στο χείλος του ορύγματος, όπου ήταν λαξευμένα τα σκαλοπάτια, είχε προσκτιστεί αμελές τοιχάριο. Ο θάλαμος βρέθηκε συλημένος και επιχωματωμένος έως την οροφή του. Κοντά στην αρχή της κλίμακος ανεσκάφη πηγάδι (διαμ. 0,88 μ.), λαξευμένο στο βράχο. Στο χείλος του ήταν τοποθετημένοι παράλληλα δύο πωρόλιθοι (μήκ. 1,37, πλ. 0.30-0,35, ύψ. 0,33 μ.).

Κάμπος Μύλων (οικόπεδο Καρυστινού)

Στο οικόπεδο ανεσκάφη υπόγεια σπηλαιώδης λαξευτή κατασκευή. Απετελείτο από έναν κεντρικό θάλαμο (διαστ. 7,45× 4 μ.) στα τοιχώματα του οποίου, περιμετρικά, ανοίγονταν αβαθείς εσοχές. Τρεις στο ανατολικό τοίχωμα, μία στο βόρειο, δύο στο δυτικό και τρεις στο νότιο. Τρεις λαξευτοί, ορθογώνιοι πεσσοί (διαστ. 1,20×1,43, 0,80×0,70 και 1×1 μ.), υποστύλωναν την οροφή. Στο δυτικό τοίχωμα κατέληγε στενή (πλ. 1 μ.), ημικυκλική κλίμακα, η οποία ερευνήθηκε εν μέρει, διότι εκτεινόταν κάτω από την όμορη ιδιοκτησία. Στη νότια πλευρά του θαλάμου υπήρχε και δεύτερο άνοιγμα-όρυγμα (διαστ. 1,90 μέγ. ερευν. μήκ.×1,02 μ.) και μπροστά του στον πυθμένα της σπηλαιώδους κατασκευής λαξευμένο πηγάδι (διαμ. 0,90, ερευν. βάθ. 6 μ.).

Φάρος (οικόπεδο Ζαρείφη)

Κατά την εκσκαφή για την κατασκευή κολυμβητικής δεξαμενής στον πίσω ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου βρέθηκαν τέσσερις τάφοι λαξευμένοι στο βράχο. Ήταν προσιτοί από ορθογώνιο όρυγμα. Κάτω από το ένα μακρό τους τοίχωμα ανοιγόταν αβαθής κόγχη για την ταφή. Σε έναν τάφο (III) υπήρχε από μία κόγχη για ενταφιασμό κάτω από τα δύο παράλληλα, επιμήκη τοιχώματα του ορύγματος. Όλοι οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι και επιχωματωμένοι έως το χείλος του ορύγματός τους. Στον τάφο II βρέθηκαν ίχνη οστών και τμήματα σιδερένιων περονών. Στη δυτική κόγχη του τάφου III βρέθηκαν μελανόμορφη και αβαφής λήκυθος.

Οδός Αφαίας (οικόπεδο Μανωλά)

Στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου εκσκαφής της υπό ανέγερσιν οικοδομής και σε βάθος -1,35 μ. από το οδόστρωμα εντοπίστηκαν τρεις πωρόλιθοι στη σειρά, με κατεύθυνση Α.-Δ. Στο ανατολικό τους άκρο γώνιαζαν με άλλους τρεις. Όλοι οι πωρόλιθοι πατούσαν σε χώμα. Η επίχωση στο χώρο που περιέκλειαν ήταν καθαρό καστανό χώμα, χωρίς όστρακα. Πιθανώς οι κυβόλιθοι είχαν τοποθετηθεί στη θέση αυτή σε β΄ χρήση, για να οριοθετήσουν κάποιο χώρο.

Συμβολή των οδών Στρ. Πετρίτη και Ελλ. Διός (οικόπεδο Δ. Πέππα και Μ. Κλώνου)

Στο οικόπεδο υπήρχαν παλαιά ισόγεια κτίσματα. Το ένα είχε και υπόγειο χώρο (διαστ. 6×4,50 μ.). Σε άλλο σημείο του οικοπέδου υπήρχε μεγάλη τσιμεντένια δεξαμενή. Οι κατασκευές αυτές έφθαναν έως το φυσικό έδαφος και προφανώς κατέστρεψαν τα αρχαία λείψανα που προϋπήρχαν. Παρ' όλο που στην επιφανειακή επίχωση βρέθηκαν κατά τόπους αρκετοί ριχτοί, καλοδουλεμένοι κυβόλιθοι, δεν εντοπίστηκε το κτίριο από το οποίο προήρχοντο. Ανεσκάφησαν τρία αμελή τοιχάρια, κατασκευασμένα από αργούς λίθους στους οποίους υπήρχαν εντοιχισμένοι κυβόλιθοι κατά τόπους. Εντοπίστηκε, σε βάθος -1,26 μ. από το οδόστρωμα, αμελής ορθογώνια, άγνωστης χρήσης κατασκευή (διαστ. 1×2,20 μ.) φτιαγμένη από όρθιες πλακοειδείς πωροπλίνθους σε β΄ χρήση. Είχε κονίαμα στους αρμούς και κεραμίδι κατά τόπους. Βρέθηκαν δύο πηγάδια λαξευμένα στο βράχο και πέντε αβαθείς λάκκοι άγνωστης χρήσης. Ο ένας ήταν κυκλικός (διαμ. 0,83 και βάθ. 0,50 μ.). Σε μικρή απόσταση υπήρχε δεύτερος ελλειψοειδής (διαμ. 1,15 και βάθ. 0,23 μ.). Προς το δυτικό όριο του οικοπέδου υπήρχαν άλλοι δύο ελλειψοειδείς λάκκοι (διαστ. 2×1,46, βάθ. 0,40 και 1,75×1,80, βάθ. 0,30 μ.). Κοντά στην οδό Ελλ. Διός βρέθηκε ακανόνιστο και βαθύτερο όρυγμα (διαστ. 2,76×2, βάθ. + 1,30 μ.). Στην ανατολική του πλευρά υπήρχε πηγάδι, λαξευμένο στο βράχο με ευμεγέθη πωρόπετρα (1,10×0,58, πάχ. 0,30 μ.), πεσμένη κάθετα στο εσωτερικό του. Σε μικρή απόσταση στα δυτικά

του βρέθηκε αβαθές, ελλειψοειδές λάξευμα (διαμ. 1,10, βάθ. 0,53 μ.).

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ

2004

Άγιοι Ασώματοι (οικόπεδο Ρέλλα)

Κατά την εκσκαφή για την ανέγερση νέας οικοδομής εντοπίστηκε τετράπλευρο όρυγμα (διαστ. 1,70×1,80 μ.). Στον πυθμένα του, κατά μήκος της νότιας μακράς πλευράς του, είχε λαξευθεί λακκοειδής τάφος. Από τις καλυπτήριες πωρόπλακές του διασώθηκαν μόνον οι δύο. Ανεσκάφη και επιφανειακός, λακκοειδής τάφος (διαστ. 1,65×0,55, βάθ. 0,58 μ.). Οι δύο τάφοι βρέθηκαν συλημένοι και επιχωματωμένοι. Δεν διασώθηκαν κτερίσματα.

Φανερωμένη (οικόπεδο Γ. Κοπανά)

Στο οικόπεδο ανεσκάφησαν δύο τάφοι. Ο ένας ήταν υπόγειος διθάλαμος και ο δεύτερος επιφανειακός λακκοειδής. Βρέθηκαν συλημένοι και επιχωματωμένοι έως το χείλος τους. Ανάγονται στον 5ο αι. π.Χ.

Οδός Φανερωμένης (οικόπεδο Βαρ. Ματσούκα)

Στο οικόπεδο βρέθηκε αγωγός (μέγ. σωζ. μήκ. 0,99, πλ. 0,10, βάθ. 0,30 μ.), λαξευμένος σε πωρόλιθο ο οποίος κατέληγε σε φρεάτιο (0,40×0,40 μ.), κατασκευασμένο από πωρολίθους. Στη βορειοδυτική απόληξη του αγωγού διασώθηκε τμήμα τοίχου, με φορά Α. προς Δ. Ήταν κατασκευασμένος από διαφόρων μεγεθών αδούλευτες πέτρες. Στο χώρο ανατολικά του φρεατίου βρέθηκαν στην επίχωση αρκετά κατάλοιπα σιδήρου. Πιθανώς πρόκειται για χώρο εργαστηρίου μεταλλοτεχνίας.

Λειβάδι (οικόπεδο Χρ. Τζώρτζη)

Κατά τις εργασίες δενδροφύτευσης στο παραπάνω οικόπεδο βρέθηκε υπόγειος λαξευτός, μονοθάλαμος τάφος, προσιτός από φρεατόσχημη είσοδο. Στο χείλος της εισόδου, στην επιφάνεια του βράχου υπήρχε περιχείλωμα, το οποίο δεχόταν τις καλυπτήριες πλάκες. Διασώθηκε μόνον η μία (διαστ. 0,95×0,73×0,28 μ.). Η φρεατόσχημη είσοδος διευρυνόταν κάτω και σχηματιζόταν ο μοναδικός, σχεδόν τετράγωνος, θάλαμος (διαστ. 2,10×2,15 μ.). Στον πυθμένα του κατά μήκος του νοτίου τοιχώματος υπήρχε λάκκος ταφής (μήκ. 1,80, πλ. 0,50, βάθ. 0,40 μ.). Από τα κινητά ευρήματα που διασώθηκαν ο τάφος ανάγεται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Στα βορειοανατολικά της φρεατόσχημης εισόδου εντοπίστηκε επιφανειακός λακκοειδής τάφος (διαστ. 1,72×0,55, βάθ. +0,50 μ.).

Όμορφη Εκκλησιά (οικόπεδο Αθ. Ριζάκη)

Στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκε τμήμα του αρχαίου νεκροταφείου τη περιοχής. Ανεσκάφησαν σαράντα πέντε τάφοι. Όλοι ήταν λαξευμένοι στο μαλακό, φυσικό πέτρωμα. Δεκατέσσερις ήταν υπόγειοι, προσιτοί από φρεατόσχημη είσοδο. Ο ένας (XIII) ήταν τριθάλαμος και οι υπόλοιποι διθάλαμοι (I, XVII, XX, XXI, XXVII, XXVIII, XXXI, XXXII, XXXIII, XXXIV, XXXV, XXXVI, XXXVII). Δύο (XXXI, XXXII) είχαν από μία πώρινη σαρκοφάγο στον ένα τους θάλαμο. Τριαντα ένας ήταν λακκοειδείς. Όλοι οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι και επιχωματωμένοι έως το χείλος τους. Σε μερικούς (XIII και XVIII, XXXII και XXXIV, XXXVII και XXXV και XXXVI) είχαν καταπέσει οι μεσότοιχοι και επικοινωνούσαν μεταξύ τους. Στον XXXVII διασώθηκε μόνον ο πυθμένας της σαρκοφάγου που περιείχε.

Από τα κινητά ευρήματα που διασώθηκαν οι τάφοι χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ

2001

ÖSTERREICHISCHES ARCHÄOLOGISCHES INSTITUT ATHEN

Aigina

Das Apollo Heiligtum in Kolona

Die Schwerpunkte der Ausgrabungen der Universität Salzburg in Ägina-Kolonna im Jahr 2001 betrafen:

1) *Arbeiten im Bereich von Haus 18 und 19 in der prähistorischen Innenstadt:* Die Arbeiten der seit 1999 in Untersuchung befindlichen Flächen der Häuser 18 und 19 wurden zum Abschluss gebracht. Im Vordergrund stand die Untersuchung der noch anstehenden Schichten im Bereich der Fläche von Haus 19. Hier hatten sich bereits früher Reste eines großen FH II-Gebäudes gefunden. Es zeigte sich, dass es sich um zwei in rechtem Winkel zueinander stehende Mauerzüge handelt, die in ihrer grundsätzlichen Ausrichtung der allgemeinen Orientierung der FH II Bauten entsprechen. Dachziegelfragmente lassen hier einen weiteren Großbau der FH II-Periode mit einer Eindeckung aus gebrannten Ziegeln vermuten. Auf seinem Boden fanden sich Reste von größeren Vorratsgefäßen sowie von einigen charakteristischen flachen Tellern . In der Südwestecke konnten weitere Fragmente eines bereits 1999 im Südabschnitt von Haus 18 angetroffenen ungewöhnlichen ritzverzierten FH II-Gefäßes geborgen werden. Als besonders bemerkenswert ist hervorzu-

heben, dass in das bestehende Großgebäude vor seiner Zerstörung über dem Boden aufsitzende Mauereinbauten resp. Verstärkungen entlang bestehender Mauern sowohl im Süden als auch im Norden von Haus 18 eingesetzt wurden. Geringe Reste einer älteren FH II-Lauffläche fanden sich im südlichen Grenzbereich des östlichen Abschnittes von Haus 19.

Unmittelbar unter dem FH II-Boden begann das neolithische Stratum. Wie in den früher gegrabenen Bereichen wurden wiederum Reste von einreihigen geradlinigen und gekrümmten Steinfundamenten festgestellt, ohne dass zusammenhängende Strukturen erkennbar wurden. Das gesamte Stratum enthielt ausschließlich endneolithische, möglicherweise in FH I reichende Keramik. Es traten die bereits bekannten Gattungen, in erster Linie musterpolierte, monochrome schwarz- und rotpolierte, einige ritzverzierte, einige weißbemalte sowie mit Reliefauflage verzierte Gefäßfragmente auf.

2) *Vorbereitung einer angrenzenden Fläche (»Südhügel«), auf der die Straten des Mittelhelladikums untersucht werden sollen:* Auf der anschließenden, von G. Welter unberührten Fläche, fand sich an der Oberfläche Keramik aus spätrömisch/frühchristlicher Zeit. Doch stehen nach Aussage eines Profilaufschlusses die mittelhelladischen Schichten unmittelbar darunter an. Ihnen sollen die Untersuchungen der nächsten Jahre gelten.

3) *Südhang, Ostabschnitt:* Im Bereich der sog. Priesterhäuser am Südhang der Akropolis wurden Sondagen auf insgesamt 3 verschiedenen Niveaus vorgenommen, die (von oben nach unten) als Terrassen B, C und D bezeichnet werden. In diesem Bereich wurden sowohl die erwarteten Aufschlüsse zur Bebauung in historischer Zeit gewonnen wie auch Reste prähistorischer Besiedlung festgestellt.

Für die Datierung der sog. Priesterhäuser erweisen sich durch Böden versiegelte Brunnenfunde als aussagekräftig, die Keramik aus spätarchaischer Zeit erbrachten. Umbauten und weitere Brunnenfunde erweisen eine Nutzungsdauer der Bauten bis in klassische Zeit. Bemerkenswert sind mehrere becken- bzw. schachtartige Anlagen, welche eine kultische Verwendung nahe legen. Später wurden diese Bauten durch die hellenistische Befestigungsmauer überbaut. Vermutlich gleichzeitig wurde eine aus Spolien errichtete, am Akropolisfuß in ostwestlicher Richtung verlaufende Wasserleitung mit Reinigungsschächten angelegt.

Die Baureste aus prähistorischer Zeit ziehen sich über alle Terrassen hin. Hier sind zu nennen ein bis in das Grundwasser reichender, über 8m tiefer Brunnen auf Terrasse B, aus dessen Verfüllung rund eine Tonne spätmittelhelladischer Keramik kommt. Auf den Terrassen C und D wurde in Verbindung mit tieferliegenden Terrassenmauern reichlich mykenische Keramik angetroffen. Diese bezeugt eine durchgehende Besiedlung in diesem Bereich bis an das Ende von SH III B. Einige wenige Scherben gehören in SH III C. Unter figural bemalter Keramik ragt das Fragment eines schüsselförmigen Kraters mit der Darstellung einer Sphinx hervor. Die in diesem Bereich erstmals festgestellte mykenische Bebauung ist nicht anders zu erklären als durch die Existenz einer sich zum Hafen erstreckenden Unterstadt am Fuß der Akropolis-Siedlung.

FLORENS FELTEN

2002

Aigina

Das Apollo Heiligtum in Kolona

Folgende Arbeitsvorhaben wurden durch die Universität Salzburg im Jahr 2002 in Aigina-Kolonna durchgeführt:

1. Eine archaische Zisterne westlich des Tempels im Bereich der prähistorischen Innenstadt wurde geleert. Sie enthielt Keramik frühbyzantinischer Zeit (Amphoren und Kannen) und erweist somit eine Benutzungsdauer bis mindestens in das 6. Jh. n. Chr.

2. Als abschließende Arbeiten im Bereich der von G. Welter ausgegrabenen prähistorischen Innenstadt wurden die in den Jahren von 1993 bis 2001 bis zum Felsen freigelegten und untersuchten prähistorischen Wohnhäuser bis zum obersten Bauhorizont wieder eingefüllt. Mit der Festigung gefährdeter Partien des Mauerwerks und der abschließenden Präsentation des vorgeschichtlichen Innenstadtbereichs wurde begonnen.

3. Im südlich anschließenden, noch ungegrabenen Bereich (»Südhügel«) wurde eine neue Grabungsfläche geöffnet, die eine differenzierte Stratifikation des Mittelhelladikums erbringen soll. Diese Phase ist bisher chronologisch nicht hinreichend unterteilt; eine Phasenscheidung stellt deshalb ein dringendes Desiderat dar. Die bisher angetroffenen Keramikfunde lassen bereits jetzt erkennen, dass für diesen Zeitabschnitt in Ägina mit einer Blütezeit zu rechnen ist. Von besonderer Bedeutung ist dabei, dass reicher Keramikimport vor allem vom Festland, von den Kykladen, aus der östl. Ägäis und aus Kreta die Möglichkeit weit gespannter Querverbindungen gibt. Als wichtigste erste Ergebnisse seien hier genannt:

a) Die Feststellung der Fundamentlage eines Altars, der zu einem bereits früher freigelegten kleinen Sakralbau hellenistischer Zeit gehört.

b) Die Aufdeckung eines prähistorischen Töpferofens noch unbestimmter Zeitstellung.

c) Mauerkronen mehrerer Raumkompartimente mittelhelladischer Zeit z.T. im Verband mit Lehmziegelmauerversturz.

d) Eine größere Anzahl von Gruben jüngerer Zeit mit spätrömischer und hellenistischer Keramik, die vor allem für die bisher kaum bekannte Geschichte des Heiligtums nachklassischer Zeit Aufschluss versprechen.

4. An der W-Spitze von Kap Kolonna wurden die bereits früher aufgedeckten Reste eines größeren Baukomplexes (»Westkomplex«) mit mindestens 2 verschiedenen Bauphasen gereinigt und aufgenommen. Im südlich anschließenden Gelände wurde die noch anstehenden Straten mit dem Ziel untersucht, für die genannten Baureste nähere Datierungs- und Interpretationsindizien zu gewinnen. Hierbei konnten entscheidende Ergebnisse erzielt werden. Durch klar trennbare Schichten konnte die jüngere Architekturphase in die Zeit der pergamenischen Herrschaft in Ägina datiert werden, während der Originalbau eindeutig der spätarchaischen Zeit zugewiesen werden konnte; zugleich wurde eine klassische Umbauphase festgestellt. Zahlreiche qualitätvolle Votivgaben (Terrakotten, Fragmente von Alabastergefäßen, insbesondere die in größerer Anzahl angetroffenen Miniaturskyphoi und Lekythen, sehr gute attische, korinthische und ostgriechische Importkeramik) sprechen für den kultischen Charakter der Anlage. Im neu untersuchten Bereich angetroffene, hervorragend ausgeführte Quaderarchitektur steht mit der älteren Phase des Gebäudes in unmittelbarem baulichem Zusammenhang. Die Ähnlichkeit der Anlage mit den sog. »Priesterhäusern« im O-Bereich des S-Hanges wirft ein Licht auf deren Funktion und lässt an eine durchgehende entsprechende Bebauung des gesamten S-Hanges denken.

5. Bei Sondagen in den Priesterhäusern wurde erneut prähistorische Bebauung in Verbindung mit mykenischer und spätmittelbronzezeitlicher Keramik festgestellt. Damit erhärtet sich die bereits im Vorjahr gewonnene Erkenntnis der Existenz einer prähistorischen Unterstadt. Von besonderem Interesse ist ein chronologisch homogener Fundkomplex der Phase SH IIIa1/IIIa2 früh, der auch eine kyprische Importscherbe enthielt. Unter den übrigen Kleinfunden ist das Fragment eines mykenischen Terrakottamodells eines Schiffes bemerkenswert.

FLORENS FELTEN

2003

Aigina

Das Apollo Heiligtum in Kolona

Die Arbeiten der Grabungskampagne 2003 auf Aigina – Kolonna durch die Universität Salzburg betrafen:

1. *»Westkomplex«*

Ziel der Arbeiten war die vollständige Erfassung der N/S Erstreckung des partiell freigelegten Baukomplexes. Als wichtigste Ergebnisse sind zu nennen:

a) Die Aufdeckung eines weitgehend aus Spolien errichteten, annähernd quadratischen Baues im Nordabschnitt des Areals, dessen Westwand weitestgehend durch einen in spätrömisch/frühbyzantinischer Zeit eingetieften Wasserkanal zerstört wurde. Offenkundig gehört der Bau zur hellenistischen Umstrukturierung des Gesamtensembles. Im Auffüllungsmaterial fanden sich u.a. qualitätvolle hellenistische Reliefkeramik. Westlich des Wasserkanals freigelegte ältere Straten proto/frühgeometrischer Zeit mit zwei Kindergräbern – ein Steinkistengrab und eine Hydrienbestattung- erweisen, dass sich die nach einer Nutzungszäsur neu angelegte früheisenzeitliche Siedlung auf dem Hügel offenbar bereits im 10.Jh. bis an die Westspitze des Kaps erstreckte.

b) Im Mittelbereich des Gesamtkomplexes konnte eine von den Altgrabungen nicht erfasste Restfläche stratigraphisch untersucht werden. Es zeigte sich, dass ein von Furtwängler freigelegtes und als Altar gedeutetes Mauerstück der Rest eines wohl vom hellenistischen Nutzungsniveau her eingetieften (Votiv?) Schachtes ist, der wahrscheinlich in Verbindung mit dem Einbau zweier Raumeinheiten an der N-Seite zu sehen ist. Darunter ließen sich zwei Fußbodenstraten erkennen, die zu einem ursprünglich nach Westen hin offenen, später aber durch das Einziehen der W-Mauer in seiner Ausdehnung reduzierten unüberdeckten Hofes gehören. Die in der Unterfüllung der Böden angetroffene attische schwarzfigurige und spätkorinthische Keramik sichern die Zeitstellung beider Böden in spätarchaischer Zeit. Unterhalb dieser Straten fand sich auch hier wieder eine ältere Nutzungsschicht, die vor allem proto- und frühgeometrische Keramikfragmente enthielt sowie eine auf dem gewachsenen Felsen angelegte Pflasterfläche.

c) Im Südbereich konnte die Gesamtausdehnung des Baukomplexes definiert werden. Es handelt sich um ein offenes Hofareal mit zwei Raumeinheiten an der N-Seite, dessen trapezoide Form durch eine Straßenführung an seiner W-Seite vorgegeben war. Die Zeit der ursprünglichen Erbauung und der anschließenden Nutzung lässt sich durch die spätarchaischen und frühklassischen Keramik- und Terrakottenfunde aus einer Fußbodenabfolge erschließen. Im Unterschied zu den vorher untersuchten Arealen kann aber hier anhand der Keramik zusätzlich eine Fortsetzung der Nutzung bis in fortgeschrittene klassische Zeit nachgewiesen werden, während der die aufgehenden Hofmauern an O-, S- und W-Seite eine tief greifende Reparatur erfuhren. Dass während dieser Zeit kein Wandel in der Nutzung des Areals stattfand, belegen die Einbauten zweier kleiner Kammern mit grob ummauerten Bothroi im S - Bereich des Hofes, von denen die ältere nördliche in die Erbauungszeit, die jüngere südliche in die Zeit der klassischen Reparatur gehören. Der gesamte Südbereich wurde später zu einem noch nicht näher bestimmbaren Zeitpunkt aufgegeben und verfüllt und in hochhellenistischer Zeit zumindest stellenweise durch einen Pflasterbelag abgedeckt.

Die Grabungen des Jahres 2003 haben den Eindruck erhärtet, dass es sich bei dem Westkomplex um einen zusammenhängenden Sakralbereich handelt, der in spätarchaischer Zeit ange-

legt und in klassischer Zeit nach einer substantiellen Reparatur in gleicher Funktion weiterbenützt wurde. Eine Kontinuität der Funktion ist auch für die hellenistische Zeit wahrscheinlich. Es haben sich aber keinerlei Hinweise auf irgendeine mit dem pergamenischen Herrscherhaus in Verbindung stehende Nutzung ergeben, so dass die von G. Welter geprägte Bezeichnung als „Attaleion" aufgegeben werden sollte.

2. *»Südhügel«*

Die Arbeiten konzentrierten sich auf die unmittelbare Umgebung des im Vorjahr festgestellten prähistorischen Töpferofens. Dabei ergaben sich neue Erkenntnisse sowohl für das klassisch/hellenistische Heiligtum, wie auch für die Siedlung der Frühen Eisenzeit und vor allem für jene der Mittleren und Späten Bronzezeit.

Die Südwand des Töpferofens wird auf höherem Niveau von einem Steinfundament überlagert, das wegen seiner Lage östlich vor einem aus Quadern errichteten Antenbau, dessen Breite und Ausrichtung er entspricht, als Altarfundament angesprochen wurde. Es zeigte sich, dass er mit seiner S-Ecke einen älteren steingemauerten (Votiv?) Schacht überbaut, in dessen oberster Füllung sich Fragmente von Terrakottastatuetten und Schwarzfirniskeramik fanden. Ein zweiter Schacht wurde westlich des »Altars« festgestellt. Er ist mit einem Plattenboden ausgelegt und enthielt Asche, Gehäuse von Purpurschnecken und eine Serie offenbar intakt deponierter spätklassischer Gefäße.

Unmittelbar westlich des Töpferofens fand sich ein von höherem Niveau aus eingetieftes Steinkistengrab, das mit mehreren Platten abgedeckt war und auf einer Kiesellage das Skelett eines 25 bis 30 Jahre alten Mannes in Rückenlage und mit angewinkelten Beinen enthielt. Als einzige Grabbeigaben fanden sich Reste von mindestens einer Eisennadel mit Endscheibe und aufgeschobenem Bronzekopf. Nadeltyp und ein über der Grababdeckung angetroffenes protogeometrisches Amphorenfragment sichern die Zeitstellung der Bestattung in protogeometrischer Zeit. Dieses sorgfältig angelegte Erwachsenengrab stellt für Aigina - Kolonna ein Novum dar, da bisher, wie auch sonst in Siedlungen dieser Zeit üblich, ausschließlich Kindergräber aufgedeckt wurden.

Der 2002 aufgedeckte Töpferofen wurde in seiner Anlage und zeitlichen Stellung näher untersucht. Ein vor seiner O-Seite festgestellter und mit der Errichtung zu verbindender Fußboden liefert einen sicheren Anhaltspunkt für seine Erbauungszeit in MH III/SH I. Nach seiner Aufgabe wurde der Ofen verfüllt und durch eine O/W verlaufende Mauer überbaut. Die in der Auffüllung aufgefundene Keramik, die die Nutzungszeit festgelegt, reicht nach erster Materialdurchsicht bis in die Phase SH IIIA. Was seine Anlage angeht, so fand sich die ovale Mittelstütze, die den Rost trug, von dem nur geringfügige Reste an der Ofenwandung erhalten geblieben sind. Entsprechend der langen Nutzungsdauer des Ofens weist dieser in seiner Brennkammer eine Abfolge von mindestens drei völlig durchgebrannten Böden auf, wie auch der Zugang zur Feuerung mehrfach aufgehöht wurde. Es wird damit evident, dass Aigina bis weit in mykenische Zeit hinein lokale Keramik produzierte. Unmittelbar unter dem Töpferofen wurden Reste eines ausgedehnten Gebäudes freigelegt, das nach bisherigen Kenntnissen eine Grundfläche von mindestens 20 x 20 m einnimmt und aus besonders großen Blöcken errichtet ist. Bauweise, Dimension, die ungewöhnliche Wandstärke und die zentrale Lage bezeugen die Bedeutung des Gebäudes (»Großsteinbau«). Unter einem der Errichtung des Töpferofens vorangehenden Fußboden dieses »Großsteinbaus« fand sich eine mächtige keramikreiche Auffüllungsschicht, bei der neben den lokalen matt bemalten und polierten Gefäßen der hohe Prozentsatz an lokal hergestellter wie importierter minoischer Keramik sowie an Kykladenimporten auffällt. Vor allem die Fragmente von minoischer Küchenkeramik und von conical cups aus lokalem Ton lassen in Verbindung mit anderen, bereits früher aufgefundenen minoischen Artefakten keinen Zweifel daran, dass in Ägina zumindest zeitweise Kreter lebten. Nach bisherigem Überblick gehören die minoischen Funde in die Phase MM IIB bis MM III. Damit bestünde eine direkte chronologische und wohl auch historische Verbindung zwischen dem Schachtgrab von Aigina und dem «Großsteinbau».

FLORENS FELTEN

2004

Aigina

Das Apollo Heiligtum in Kolona

Folgende Arbeiten wurden durch die Universität Salzburg in Aigina-Kolonna 2004 durchgeführt:

1. Die Grabungen im Areal »Südhügel« konzentrierten sich auf die Quadranten Q 3 und Q 6. So wurde vor allem die Untersuchung des bronzezeitlichen Töpferofens in Q 3 fortgesetzt. Aufgrund der Tatsache, dass sowohl die Feuerungskammer wie auch der Zugangsbereich zur Feuerung eine Abfolge von mehreren übereinander liegenden Böden aufweist, muss von einer längeren Nutzungsdauer des Ofens ausgegangen werden. Die Zeit seiner Anlage konnte auf den Beginn der Späten Bronzezeit (SH I) festgelegt werden. Seine Errichtung erfolgte nach Aufgabe des »Großsteinbaus«.

In tiefer liegenden Straten wurden in Q 3 dem »Grosssteinbau« vorangehende Strukturen und Installationen festgestellt, die sich in zwei aufeinander folgende Phasen aufteilen lassen. Nach Ausweis der Fundkeramik sind diese wohl einer Übergangsphase von Früher zu Mittlerer Bronzezeit und dem Ende

der Frühen Bronzezeit (FH III) zuzuweisen. Bemerkenswerterweise handelt es sich auch hierbei wieder um gekrümmte Mauerstücke (Apsidenhäuser?), wie sie bereits früher in Schichten der ausgehenden Frühbronzezeit festgestellt werden konnten.

In Q 6 konnte ebenfalls der Horizont der ausgehenden Frühen Bronzezeit erreicht werden, so dass hier nunmehr eine mit Q 3 identische durchlaufende Stratigraphie vom Ausgang der Frühen Bronzezeit bis zum Beginn der Späten Bronzezeit vorliegt. Eine erste Durchsicht der Fundkeramik ergab, dass unter einer dicken Lehmziegelpackung mit Fundmaterial aus einer späten Phase der Mittleren Bronzezeit eine dicke Auffüllungsschicht folgt, die neben großen Mengen der charakteristischen äginetischen Keramik verstärkt minoische Importe, auf Ägina hergestellte Keramik minoischen Typs und minoisierende Keramik aus anderen Herstellungszentren, kykladische Importe vor allem aus Keos und Melos, daneben Importe aus anderen, bisher unbekannten Produktionsstätten enthält. Die minoische Keramik datiert in die Mittelminoische IIB und IIIA Periode. Bemerkenswert ist, dass diese Schicht kaum äginetisch matt bemalte Feinkeramik enthielt. Es scheint so, als ob hauptsächlich große geschlossene Gefäße mit Mattmalerei verziert wurden, während als Tafelgeschirr vorwiegend Keramik minoischen Typs oder minoische Imitationen verwendet wurde. Überraschend ist auch die Anzahl der conical cups minoischen Typs aus äginetischem Ton und das Fehlen grauminyscher Keramik. Unterhalb dieser dicken Füllschicht folgte eine Reihe von Fußböden, deren Keramik eine Frühphase der Mittleren Bronzezeit und eine Endphase von FH III repräsentiert. Charakteristische Stücke der frühen Mittelbronzezeit umfassen Grauminysches und Rotpoliertes. Die späteste Keramik aus FH III oder der Übergangsphase von FH III zu MH zeigt bisher unbekannte Mattmalerei. Zu dieser bisher wenig erforschten Übergangsphase sind hier wichtige neue Informationen zu erwarten.

2. Die Freilegung des bereits in den Vorkriegsgrabungen angeschnittenen Baukomplexes an der W-Spitze von Kap Kolonna wurde fortgesetzt. Dabei konnten wichtige neue Aufschlüsse für Nutzung, Gestalt und Bauabfolge der Anlage gewonnen werden. So ergab sich im Hof des Südbaus eine klare Fußbodenstratigraphie, die die massive Orthostatenarchitektur sicher in spätarchaische Zeit datiert; durch einen tiefer liegenden Fußboden, der offenbar mit einer Stützenarchitektur in Verbindung steht, konnte erstmals eine Vorgängerphase aus der 1. Hälfte des 6. Jhs nachgewiesen werden. Unmittelbar darunter folgt dann im O-Teil des hier angelegten Schnittes eine Nutzungsschicht der beginnenden späten Bronzezeit (SH I/II), während im W-Teil, durch eine Böschungsmauer getrennt, eine in die Tiefe führende archaische Auffüllung festgestellt wurde. Offenbar ist in diesem Bereich mit einer ausgedehnten Terrassenanlage zu rechnen, die vielleicht bereits in vorarchaischer Zeit angelegt wurde.

Auf der östlich über dem Südbau gelegenen »Ostterrasse« wurde eine großräumige Struktur (»Ostbau II«) freigelegt, die von einem ausgedehnten hellenistischen Nutzungshorizont abgeschlossen wird und die aufgrund ihrer Ausrichtung funktional zum W-Komplex gehören dürfte. Unter und südlich dieser Anlage, die nach Ausweis der Keramikfunde in klassische Zeit zu datieren ist, wurde ein weiterer Bau festgestellt (»Ostbau I«), dessen Wände in sorgfältiger Polygonalmauertechnik aufgeführt sind. Diese Struktur wird vom Fußboden der oberen Anlage komplett überdeckt und setzt sich nach Süden über die aktuelle Grabungsgrenze hinaus fort. Es handelt sich dabei um einen Vorgängerbau, der in den folgenden Kampagnen in Bezug auf Funktion, Ausdehnung und zeitliche Stellung untersucht werden soll. Schon jetzt aber ist klar, dass dieser Vorgängerbau hinsichtlich seiner Ausrichtung eng auf den Südbau bezogen ist.

Ostbau und Südbau sind ferner durch eine Wegtrasse verbunden, die von archaischer bis hellenistischer Zeit mehrere Aufhöhungen erfahren hat. Im Norden mündet sie in ein kleines Hofareal, das teilweise mit einem Steinpflaster ausgelegt ist, im Süden trifft sie auf eine größere Straße mit Mittelkanal. Damit sind erste Ergebnisse bezüglich des Wege- und Zugangsnetzes innerhalb der topographischen Gesamtsituation am Westende des Hügels von Kap Kolonna gewonnen.

Was die Nutzung des »W-Komplexes« angeht, so erhärten die bisherigen Keramikfunde (Votivskyphoi und -lekythen, Terrakotten, Kernoi sowie Symposions- und Küchengeschirr) den Eindruck einer Doppelfunktion der Anlage sowohl für rituelle Zwecke (wohl für einen chthonischen Kult) wie auch für Speisungen. Dabei legen die 2003 freigelegten proto/frühgeometrischen Strukturen nahe, eine Nutzungskontinuität vom 10.9. Jh. bis mindestens zum 2. Jh. v. Chr. anzunehmen.

FLORENS FELTEN

2001

SWEDISH INSTITUTE AT ATHENS

Poros

The Kalaureia Excavation Project

The season focused on several areas in the sanctuary, which will be closely examined during future excavations and therefore needed extensive cleaning. The area has undergone considerable changes through time. It has been exploited for its building materials for centuries and as agricultural land for decades until the late 1970s. Undoubtedly through time the area was also searched for all kinds of archaeological materials. In addition to that, soils have clearly been moved around in modern times to improve the area for cultivation. Further, the excavations in

1894 created dumps, which incidentally contained no archaeological material but tiles and a few coarse potsherds[30].

Area south of Building C. In this area we removed dump lying on top of an ancient yellow fill. The same yellow fill has previously been found inside Building D and can be dated to around the middle of the fourth century BC. It was then brought in to extend the sanctuary towards the south. S. Wide and L. Kjellberg[31] obviously excavated down to this level, removing the topsoil south of C, before they started investigating the building itself. When they did so they dumped the soil to the south. Large cut blocks from the south wall of C were found in the soil. They could have been toppled over in more recent times. Removing the earth, we again exposed the ancient fill and the upper part of the foundation of C. This means that today's ground level lies below the ancient ground level: a result of the 1894 excavations. Towards the west are two east-west walls, of which the southernmost one is pre-modern linking up with a north-south wall; the other wall is certainly modern, created by the farmer from the 1894 excavation dump in order to make a terrace for the olive trees still growing on it. In order to establish a date for the premodern walls excavation is required. They were indicated on Wide's and Kjellberg's plan as being ancient.

Area south of Building D. In 2000 a row of bushes stretching all along the south wall of D was cut down. It turned out to have grown on the soil that Wide dumped here from his excavations of the building. Large cut blocks from the south wall of D were imbedded in the dump. Approximately half of the dump was removed in the same year.

In 2001 we went through the rest of the 1894 dump (Figs. 57 and 58). The soil contained tile fragments but no other archaeological material. Approximately 2 m. from the southwest corner of the building a wall appeared underneath the dumped soil. It was built parallel to the wall and made of small orthostats carefully cut on the sides facing D. Between the wall and the building a 20 cm. deep material-rich-layer was found. It can be preliminarily dated to the early 2nd century BC. A strip of it had to be excavated near the orthostats in order to remove the root of an olive, which had been felled.

Area west of Building D. Here still lay the ruins of the stables of the farmstead, which had incorporated part of the westernmost wall of D. The building stone used for the construction came from the ancient structures. The stables were dismantled and all the cut stones saved at the site. All the debris from inside the stables and a substantial dump of soil and field boulders to the west was removed. A area was thus cleaned west of D for future excavation. This was done also with the aim of exposing the west wall of the building. The west and south walls of D consist of at least four courses of rusticated large blocks, the fourth course slightly visible above the ancient ground level.

Fig. 57. Poros. Kalaureia. The sanctuary of Poseidon. Area south of Building D during cleaning in 2001. The 1894 excavation dump is seen in the center along the south wall of the building and in the back to the left the ruins of the stables (Photograph by B. Wells).

Fig. 58. Poros. Kalaureia. The sanctuary of Poseidon. Area south of Building D after cleaning in 2001 has uncovered the substantial terrace wall towards the modern road (Photograph by B. Wells).

After having exposed the west wall of D it became evident that the complex was indeed built in two stages. There is no bonding between the two parts. Since the building was photographed in 1894 more blocks have disappeared in the west wall. The corner blocks are still *in situ*, however. The next block in the west lost its right corner and the farmer closed the void with an-

30. B. Wells, A. Penttinen and M.-F. Billot, Investigations in the Sanctuary of Poseidon on Kalaureia, 1997-2001, *OpAth* 28 (2003), pp. 29-87.

31. S. Wide, L. Kjellberg, Ausgrabungen auf Kalaureia, Mitteilungen des Kaiserlich deutschen archaeologischen Instituts, *AM* 20 (1895), pp. 267-326.

other piece. He also supplemented the wall with other ancient blocks, one of them a threshold block. The entire area between the entrance to the sanctuary and Building D was cleaned.

The area of Building F. The modern farmstead destroyed most of the fifty meter long Building F. The foundations of the farm buildings were dug down below the ancient floor levels. F was overlaid with the debris from the farm damaged structures. A square structure built of ancient blocks over the western end of F was completely filled with waste. In front of the front foundation wall of F debris had been dumped. All modern debris was collected and removed.

The western part of the open area within the sanctuary proper was cleaned, as was the area between F and E. The general appearance of the sanctuary is now more appealing, which is one of the aims of our work. As has been indicated above all worked and hewn blocks of different sizes were moved from their secondary locations and are now stored within the sanctuary by the fence. All fieldstones, all soil and garbage – all in all over 210 m^3 – have been removed from the sanctuary.

BERIT WELLS

2002

The Kalaureia Excavation Project

In 2002 extensive cleaning was continued north and south of Building C to prepare for future excavations. In the dumps were found worn pieces of tiles and a considerable number of flakes of Doric column drums, preserving the flutes. They attest to the fact that column drums were cut into square blocks for secondary use, leaving the fluted debris at the site.

When the road was built in 1971 Building G was cut off from the rest of the site and its northeastern corner was damaged. A field road has further destroyed the northern part of the structure. Attempts to widen this road were stalled before too much damage was done and cleaning again revealed the poros foundation of this part of Building G. A large amount of roof tiles were found and among them a cover tile with antefix, displaying a palmette and a gorgoneion (Fig. 59), a twin to the one found in the 1894 excavations.

Fig. 59. Poros. Kalaureia. The sanctuary of Poseidon. Cover tile with palmette and gorgoneion antefix found in Building G in 2002 (Photograph by M. Tziotziou).

BERIT WELLS

2003

The Kalaureia Excavation Project

With the investigations in Buildings C and D in 2003 a new program was initiated specifically aiming at studying daily life and physical environment within the Kalaureian sanctuary. Assoc. Prof. Berit Wells is the director of the new program with Dr Arto Penttinen as Assistant Director. As the cultural layers within C have been largely removed through time, the most novel result so far pertaining to the building is a terrace wall found to the south of the structure (reported as ancient by the early excavators in 1894), which, with some certainty, can be dated to the late Archaic period through the pottery connected with it.

Excavation began in Building D in 1999 and has not yet been completed. The building was constructed in the second half of the 4th century BC and housed at least two dining rooms in its central part and in the east a hearth or an altar in a presumable open space, perhaps associated with a cult room to the north. In 2003, excavations were continued both in the eastern part of the building and in its western part (Fig. 60). In the west new evidence came to light concerning not only the alleged stoa in front of the building (Area D4) but also the earlier history of the site (Area D1) and the possible use of the structure in the first half of the 2nd century BC (Area D3).

The excavation in Area 4 revealed that what S. Wide and L. Kjellberg in 1894 interpreted as a stoa cannot have been one. Also, it became obvious that the construction in front of Building D could not have been an integral part of the said building. Instead, what was presumed to be the back wall of the stoa, and its southwestern wall, must have been an Archaic terrace wall, dated through the pottery in strata 4 and 5 (Area D1) underneath Building D. It thus seems as if a terrace was created to the south of this wall, which was large enough for Building D to be built on it in the late Classical period, which also resulted in an extension of the sanctuary towards the south.

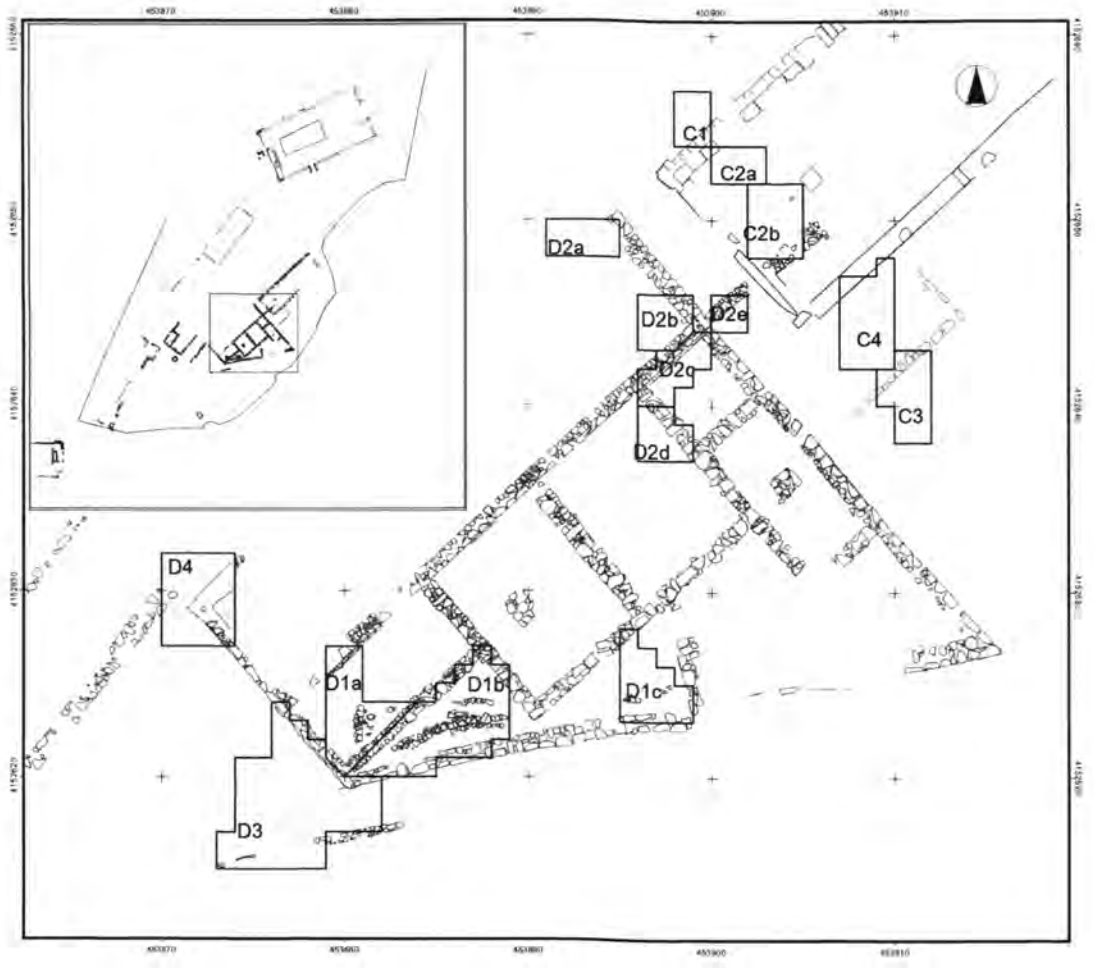

Fig. 60. Poros. Kalaureia. The Sanctuary of Poseidon. Plan of the excavated areas in Buildings C and D in 2003 (Drawing by E. Savini).

Underneath stratum 5 in Area D1 the remnants of a north-south-oriented, well-built wall was found together with its floor layer stratum 6 (Fig. 61). The pottery found here can be fairly closely dated to around the middle of the 8th century BC, comprising fragments of many regular-size drinking vessels and some large, decorated amphorae and kraters. The assemblage is of a type generally associated with cult in Early Iron Age. This would seem to suggest continuity in the use of the area from at least the 8th century BC onwards. Stratum 7 underneath the floor level produced more pottery of Late Geometric type with an admixture of a few Protogeometric sherds and perhaps some Middle Geometric ones.

In Area D3, situated outside the southwestern corner of Building D, a large deposit of pottery datable to the 1st half of the 2nd century BC was found. A wall bounded the area towards the south, through which an entrance led into the area. Yet another wall was aligned with it to the south. This wall was discovered during the cleaning of 2002, when also the deposit was

Fig. 61. Poros. Kalaureia. The Sanctuary of Poseidon. The eighth century wall in Area D01 uncovered in 2003 (Photograph by B. Wells).

struck. The pottery of the deposit consisted mainly of plates, drinking vessels, cooking pots and other domestic pottery such as amphorae and lekanai. Fragments of lamps and loomweights, and a large amount of animal bones were also found, as well as two coins from Kalaureia's own mint with the head of Poseidon on the obverse and a sea-monster, perhaps Triton, on the reverse. Notably, no whole vessels were found, and only a few joining fragments were found among the more than 10 000 potsherds found in the deposit. Possibly the material in the deposit originated in Building D, where facilities for both cooking and dining in the latter half of the 4th century BC have been previously established. The fact that no material from the 2nd century has so far been found within Building D can probably be attributed to the fact that levels later than the 4th century were removed during the 1894 excavations. The conclusion, of course, presupposes that the building continued in its original use for more than a hundred years.

The stratigraphy in Area D3 was simple. Stratum 2, which was the deposit, was superimposed by stratum 1. This stratum contained mixed material, some of it apparently originating in the deposit, but also a very large amount of tile fragments, certainly once part of Building D. Underneath the deposit, nothing but bedrock was found. This would seem to mean that the area was completely cleared in order to receive the deposit and that this happened before the walls bounding it were built. We have to do with a single-occasion deposition, where the preliminary study of the bones indicates that the meat consumed was not grilled on the spit (they are in some cases only slightly burnt) but prepared in the many cooking-pots present.

BERIT WELLS

2004

The Kalaureia Excavation Project

Excavations were continued in the Sanctuary of Poseidon on Kalaureia, Poros, in 2004 as one part of a research program, which focuses on various aspects of the physical environment and daily life in a major Greek sanctuary. The excavations are directed by Assoc. Prof. Berit Wells with the assistance of Dr Arto Penttinen.

The 2004 excavations once again concentrated on Buildings C and D in the southwestern part of the sanctuary (Fig. 62). Both buildings have been dated to the very end of the 4th century BC, when a major refurbishment and enlargement of the sanctuary took place. This development seems to coincide with the independence of Kalaureia from the neighboring city state of Troizen in 323 BC. Most finds from the 2004 excavations were from periods before or after the construction phase of the buildings, however.

Building D. Outside the southwestern corner of Building D (Area D03) a large deposit of broken pottery and food remains from the 1st half of the 2nd century BC was located and partly excavated in 2003. The 2004 excavations showed that this one-time-deposition was contained within a triangular enclosure with an entrance from the south (Fig. 63). No stratigraphy, possible to relate to the adjacent Building D, was found in the enclosure, which shows that the area was cleared to bedrock before the enclosure was built.

To the north and northeast of the enclosure (Area D06), finds from the Archaic and Early Classical period were found associated with a succession of architectural features, datable to the 6th and possibly 7th centuries BC. To these belong an altar, preserved to one course of rough blocks, and a wide east-west-oriented wall, which was destroyed when a terrace wall of the second half of the 6th century BC was built further towards the south. It seems early to speculate on exact dates or functions of these features. Yet, the abundance of broken miniature vessels in the area, patches of ashy soils, and the fact that a clear majority of the identified pottery in the area are drinking vessels, suggests that sacrifice followed by feasting was always the main activity.

Another type of cultic activity in the same area is perhaps suggested by large fragments of richly decorated Late Geometric pottery, which were found in three pits dug in the bedrock (in Areas D01, D04 and D06) possibly when the earliest Archaic walls in the area were built. Similar oversized amphorae and kraters are normally only found in graves and cult places. In this context they may speak of local aristocrats of the 8th century BC displaying their wealth in conjunction with sacrifices to a deity, whose identity cannot be determined.

In the same general area were found two plaster-ined cisterns, which may be related to some of the Archaic walls. One of them (in Area D04) was excavated to a depth of *ca* 2 m. (Fig. 64). In the fill, which is tentatively dated to the Early Roman period, were found thousands of murex shells, abundant glass, and bones from animals such as dog, equids, pig, sheep, fox, birds and snakes.

In the southeastern part of Building D, excavation against the southernmost wall of the building (Area D10) produced an entrance to the open courtyard of the building. From the entrance a flight of stairs and a ramp seem to be leading towards the hearth/altar, which was identified earlier in this part of Building D. The entrance is certainly part of the original 4th century BC design, whereas a wall, outside the building but parallel to its southern wall, seems datable to the 2nd century BC.

Building C. The excavation in Building C showed that the building was erected across successive Archaic terraces, tentatively dated to the 6th century BC. The investigations in C, which are now concluded, did not result in any new information

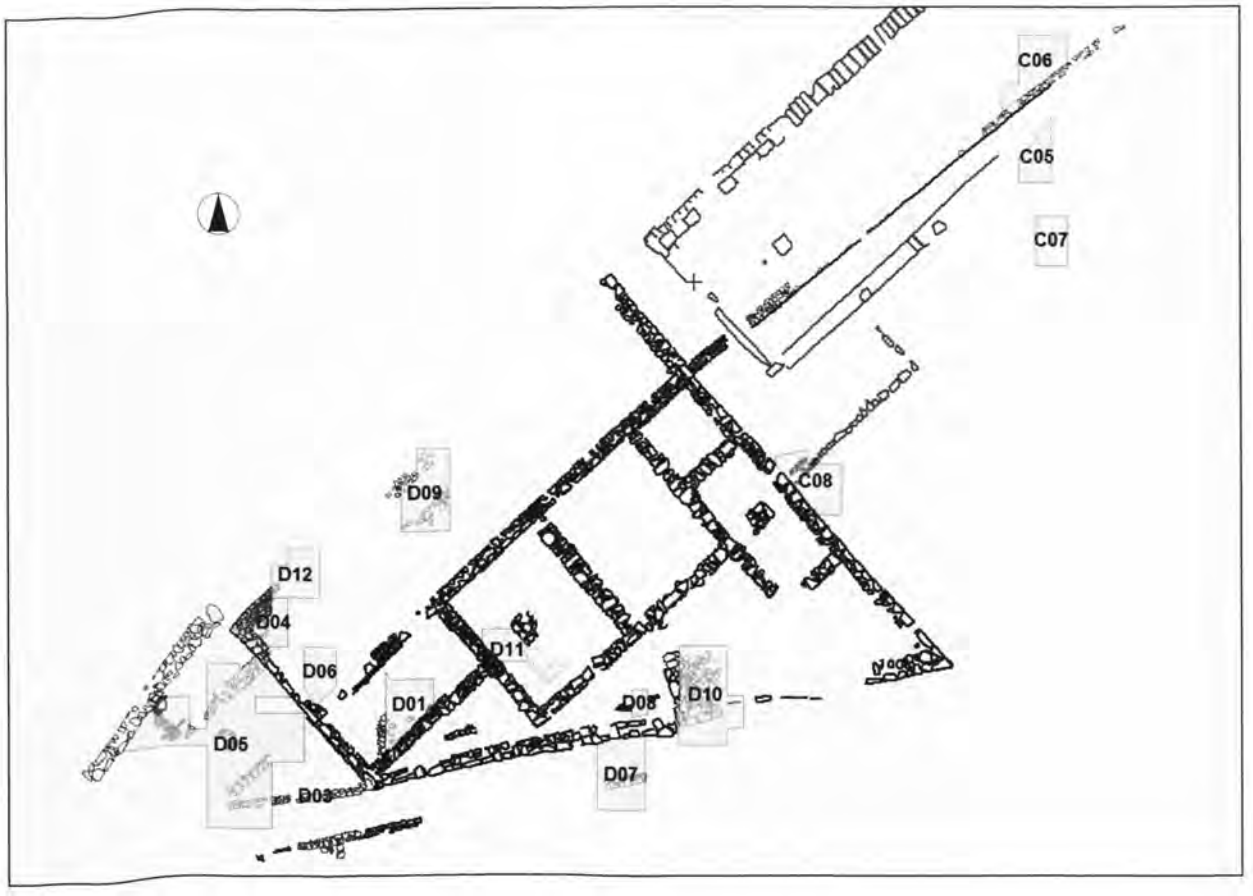

Fig. 62. Poros. Kalaureia. The sanctuary of Poseidon. Plan of Buildings C and D with areas excavated in 2004. (Drawing by E. Savini).

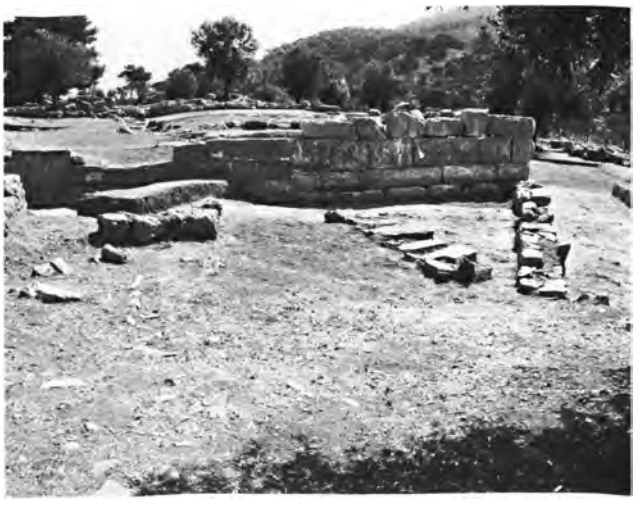

Fig. 63. Poros. Kalaureia. The sanctuary of Poseidon. Area west of Building D with the Hellenistic deposit seen in the picture on the right; on the left (i.e. to the north) the Archaic altar and a series of terraces (Photograph by B. Wells).

Fig. 64. Poros. Kalaureia. The sanctuary of Poseidon. The cistern found in Area D04 before excavation (Photograph by B. Wells).

of the function of the building, but showed that the area was a vital part of the sanctuary already during this early period in its history.

Also in 2004, a geophysical survey was conducted in some of the open areas of the sanctuary in co-operation with the Institute of Mediterranean Studies in Rethymnon, Crete. The results of the survey are pending. The Swedish Institute has applied for a permit to commence a study towards conservation of the site. Completed trenches have been back-filled and along the fence by the road a low wall has been built of the many stones collected during the cleaning operations over the area of the sanctuary.

The results of the 2004 excavations in Kalaureia need to be seen as preliminary, as they are based on field data and analysis of pottery and architectural features. The study of large categories of both organic and inorganic finds, such as bones and fish-bones, seeds, charcoal, mollusks, slag and glass, which were collected both at the excavation and through the water flotation of soil samples is pending. The final analysis of these will certainly qualify, if not completely alter, the picture presented here.

BERIT WELLS

2001-2004

Από το 2001 η Εφορεία λειτούργησε υπό τη διεύθυνση της υπογράφουσας με άξιους συνεργάτες το ολιγάριθμο μόνιμο και επί συμβάσει επιστημονικό προσωπικό, τους διοικητικούς υπαλλήλους, τους φύλακες, καθώς και τα κατά τόπους συνεργεία εξειδικευμένων στο αρχαιολογικό έργο τεχνιτών[1].

Η αρμοδιότητα της Εφορείας εκτός των νομών Αττικής-Πειραιώς με τα Κύθηρα, Βοιωτίας, Εύβοιας με τη Σκύρο και Φωκίδας, επεκτάθηκε σύμφωνα με το νέο οργανισμό (Π.Δ. 191/13-6-2003) από 1-2-2004 και στα νησιά του Αργοσαρωνικού, ενώ το Νοέμβριο του 2004 ο νομός Φωκίδας πέρασε στην αρμοδιότητα της νεοσύστατης, σύμφωνα με τον προαναφερθέντα οργανισμό, 24ης ΕΒΑ.

Η χρονική περίοδος που προηγήθηκε των Ολυμπιακών Αγώνων, ειδικά για την 1η ΕΒΑ, που δεν περιορίζεται στο νομό Αττικής (στον οποίο αντιστοιχούν τέσσερις Εφορείες Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων) και που παράλληλα είχε την ατυχία να πληγεί στο μεγαλύτερο μέρος της χωρικής της αρμοδιότητας, ακόμη και στην έδρα της, στο διατηρητέο αρχοντικό της οδού Πολυγνώτου 2, στην Πλάκα, από σεισμούς (νομός Φωκίδας 1995, νομός Αττικής 1999, νομός Εύβοιας και Σκύρος 2001), ήταν ιδιαίτερα δύσκολη. Η προσπάθεια που καταβλήθηκε ομόθυμα και ομόψυχα από όλο το προσωπικό κάτω από εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες εργασιακού περιβάλλοντος, είχε θετικά αποτελέσματα σε όλους τους τομείς δραστηριοτήτων μας προς όφελος των μνημείων και ειδικά αυτών που βρέθηκαν στη δίνη των Μεγάλων Έργων (Μετρό, Διεθνής Αερολιμήν Αθηνών «Ελευθέριος Βενιζέλος» στα Σπάτα, οδικοί άξονες, Ολυμπιακές εγκαταστάσεις). Η επιστημονική ωφέλεια από τις ανασκαφικές έρευνες που προέκυψαν με αποτέλεσμα την αποκάλυψη άγνωστων αρχαιολογικών θέσεων και οικιστικών λειψάνων μαζί με τη συγκέντρωση χιλιάδων ευρημάτων, που μέχρι σήμερα έχει επισημανθεί ακροθιγώς[2], θα φανεί σύντομα στο μέλλον, εφ' όσον, όπως ελπίζουμε, θα ολοκληρωθεί η τεκμηρίωση, μελέτη και δημοσίευσή τους. Ακολούθως, η έκθεση ορισμένων από τα κινητά σε νέο Μουσείο της Αθήνας-Αττικής (;) και στο διευρυνόμενο Μουσείο της Θήβας, καθίσταται επιτακτική.

Στα πλαίσια της ομαλής λειτουργίας και εξασφάλισης υποδομών για την προστασία των αρχαίων είχαν επιτευχθεί μεταξύ 2001-2004 οι κάτωθι στόχοι:

– Η μεταστέγαση της Εφορείας – που από το σεισμό της Αττικής το 1999 έως το 2002 λειτουργούσε στο ισόγειο του χαρακτηρισμένου ως επικινδύνως ετοιμόρροπου αρχοντικού της οδού Πολυγνώτου 2 και σε λυόμενους οικίσκους στην Πλατεία Ποικίλης – στο διατηρητέο μικρό κτίριο επί της οδού Πανός 16, το οποίο αποκαταστάθηκε με μελέτη και χρηματοδότηση της «Αττικό Μετρό» και του ΥΠΠΟ καθώς και σε δεύτερο σύγχρονο ενοικιαζόμενο κτίριο επί της οδού Καλαμιώτου 25, στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας. Να τονισθεί ότι για το αρχοντικό της οδού Πολυγνώτου 2 έχουν εγκριθεί μελέτες αποκατάστασης του κτιρίου και των αξιόλογων οροφογραφιών του 19ου-20ού αιώνα από τη ΔΑΝΣΜ και προσβλέπουμε στην υλοποίηση του έργου, ώστε να σωθεί το μνημείο, να καταστεί δυνατή η επανεγκατάσταση της Εφορείας και να λειτουργήσει το κτίριο της οδού Πανός 16 ως εργαστήριο συντήρησης αρχαίων, σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη αποκατάστασης.

– Οργάνωση εργαστηρίου συντήρησης εικόνων στο κτίριο της οδού Πανός 16 και νέου εργαστηρίου συντήρησης κεραμικών και μετάλλων σε βοηθητικό κτίσμα του διατηρητέου αρχοντικού επί της οδού Αδριανού 96 (Οικία Μπενιζέλων-Αγίας Φιλοθέης).

– Οργάνωση νέων αρχαιολογικών αποθηκών, με την ενοικίαση δύο πολυώροφων κτιρίων επί της οδού Πύδνας 12 και Πύδνας 17 στο Βοτανικό, με το πρώτο να στεγάζει αποκλειστικά τα χιλιάδες ευρήματα από τις ανασκαφές που επέβλεψε η Εφορεία κατά την κατασκευή του Μετρό (Πλατείες Μοναστηρακίου, Μητροπόλεως, Αγίων Ασωμάτων στην Αθήνα). Στο δεύτερο κτίριο εκτός της στέγασης αρχαίων δημιουργήθηκαν και εργαστήρια συντήρησης ψηφιδωτών και τοιχογραφιών.

– Βελτίωση των υποδομών των αρχαιολογικών αποθηκών

1. Τα κείμενα είναι εξαιρετικά συνοπτικά, ενώ δεν περιλαμβάνονται και πολλά επιμέρους έργα, για τα οποία θα γίνει αναφορά σε επόμενο *ΑΔ*, καθώς βρίσκονται σε εξέλιξη.

2. Ελ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, Αρχαιολογικές μαρτυρίες και μνημεία στην πορεία εκτέλεσης των Μεγάλων Έργων. Η περίπτωση της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στους Νομούς Αττικής και Βοιωτίας, *Αρχαιολογικές έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα, Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας, Επταπύργιο Θεσσαλονίκης, 18-20 Σεπτεμβρίου 2003, Πρακτικά* (επιμ. Χ. Μπακιρτζής), Θεσσαλονίκη 2004, σ. 49-61, 200-201, 204-213· *Λεύκωμα Πινακίδων*, σ. 18, 20, 22, 25.

Η ίδια, Αρχαιολογικές μαρτυρίες και μνημεία στην πορεία εκτέλεσης των μεγάλων έργων. Η περίπτωση της 1ης ΕΒΑ στο Νομό Αττικής, διάλεξη στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο στις 26-4-2004 στον κύκλο διαλέξεων με θέμα τη Βυζαντινή Αθήνα, του Συλλόγου Φίλων του ΒΧΜ.

στην περιφέρεια και ενοικίαση νέων για τη στέγαση των αρχαίων (Θήβα, Χαλκίδα).

– Ολοκλήρωση της διαδικασίας απαλλοτρίωσης από το ΤΑΠΑ διατηρητέου κτιρίου στη Θήβα (συμβολή των οδών Κάδμου και Μπινιάρη) με σκοπό τη μετατροπή του σε εκθεσιακό χώρο, μετά από πρόταση της Εφορείας.

Η 1η ΕΒΑ στα πλαίσια του Γ΄ ΚΠΣ πραγματοποιεί με αυτεπιστασία στους νομούς Αττικής, Βοιωτίας και Εύβοιας πέντε έργα σε αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία[3]. Πρόκειται για την αποκατάσταση, διαμόρφωση και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου της Μονής Δαφνίου και του κοιμητηριακού της ναού, του Αγίου Νικολάου, που επλήγησαν από το σεισμό της Αθήνας το 1999, τη στερέωση και ανάδειξη τριών αρχαιολογικών χώρων στη Θήβα (ναός Αγίου Γρηγορίου, μεσοβυζαντινό κτίσμα στην πλατεία Αγίου Γεωργίου και Ενωμένων Εθνών, μεσοβυζαντινά ερείπια στο υπόγειο Δικαστικού Μεγάρου Θήβας), την επανέκθεση των μεσαιωνικών γλυπτών στο δυτικό προμαχώνα του Φρουρίου Καράμπαμπα στη Χαλκίδα και την αποκατάσταση και ανακεράμωση των στεγών της βασιλικής της Αγίας Παρασκευής στη Χαλκίδα. Οι εργασίες στο σημαντικό αυτό μνημείο στην καρδιά του ιστορικού κέντρου της Χαλκίδας που συμπυκνώνει την ιστορία της πόλης από την πρώιμη χριστιανική έως τη νεότερη περίοδο έδωσαν αφορμή να ερευνηθούν και να μελετηθούν πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία που αφορούν στο μοναδικό γλυπτό διάκοσμό του και στα ξυλόγλυπτα ζωγραφιστά φουρούσια της στέγης πρώιμης βενετικής περιόδου[4]. Παράλληλα, έχουν γίνει όλες οι προκαταρκτικές ενέργειες ωρίμανσης και έχουν υποβληθεί σχετικά δελτία για την ένταξη τριών ακόμα έργων, που αφορούν στα μεσοβυζαντινά τείχη της Μονής Δαφνίου, στη Μονή του Οσίου Λουκά και στον Πύργο του Βασιλικού στην Εύβοια. Σε εκκρεμότητα βρίσκονται προτάσεις στερέωσης-αποκατάστασης σειράς μνημείων για τα οποία υπάρχουν εγκεκριμένες μελέτες, τόσο στην Αττική (ναός Ταξιαρχών Κορυδαλλού βυζαντινών χρόνων, παλαιοχριστιανική βασιλική Βραυρώνας, μνημεία Κυθήρων κ.ά.), όσο και στους άλλους νομούς (βυζαντινοί ναοί Άτταλης στην Εύβοια, Πύργοι και Κάστρα Εύβοιας, βυζαντινός ναός Μεταμόρφωσης Σωτήρος στην Άμφισσα κ.ά.).

Στα πλαίσια της εκτέλεσης των μεγάλων έργων στην Αττική ολοκληρώθηκαν οι ανασκαφικές έρευνες στην Πλατεία Μοναστηρακίου, στο επίπεδο του αρχαιολογικού χώρου του Ηριδανού, που έχει δημιουργηθεί στον ομώνυμο σταθμό του Μετρό, καθώς και στο ναό της Παντάνασσας στην ίδια πλατεία με ενδιαφέροντα νέα αρχαιολογικά ευρήματα[5], για τα οποία θα δοθούν αναλυτικές εκθέσεις σε επόμενο τόμο του *Αρχαιολογικού Δελτίου*.

Παράλληλα, στο μέτωπο της Αττικής οδού και στα συνοδευτικά με αυτή έργα, σημειώνουμε ενδεικτικά μεταξύ άλλων τις σωστικές ανασκαφές στην περιοχή της Φραγκοκκλησιάς Χαλανδρίου, στο ναό της Αγίας Θέκλας στον Σταυρό[6], στον κοιμητηριακό ναό στη θέση Πισπίρη Χαλανδρίου, που έδωσαν πλούσιο υλικό της βυζαντινής και υστεροβυζαντινής κυρίως περιόδου καθώς και τις ανασκαφές στην περιοχή του μεταβυζαντινού ναού των Αγίων Πέτρου και Παύλου στα Σπάτα[7]. Εδώ λόγω της κατασκευής του δυτικού αεροδιαδρόμου του Διεθνούς Αερολιμένος Αθηνών, το μνημείο μετατοπίσθηκε 350 μ. περίπου δυτικότερα. Αποκαλύφθηκε εκτεταμένο νεκροταφείο γύρω από το ναό με χρήση από τον 11ο αι. μ.Χ. έως και τους μεταβυζαντινούς χρόνους[8] και κατάλοιπα οικιστικών λειψάνων από την πρωτοβυζαντινή μέχρι την υστεροβυζαντινή περίοδο. Τα κτιριακά κατάλοιπα, όπως προκύπτει και από τα κινητά ευρήματα, είναι αγροτικού χαρακτήρα και συνδέονται με την εκτεταμένη εκμετάλλευση της γης της εύφορης αυτής περιοχής των Μεσογείων.

Στο νομό Βοιωτίας, στα μεγάλα έργα, εντάσσεται η διαπλάτυνση της Εθνικής οδού στον κόμβο Ακραιφνίου, όπου τα αρχαιολογικά ευρήματα ήταν σημαντικά, καθώς τεκμηριώνουν τη μακραίωνη ζωή της περιοχής από τους γεωμετρικούς χρόνους έως το τέλος του 13ου αι. μ.Χ. Εξαιρετικό ενδιαφέρον, εκτός

3. Βλ. σχετικές ανακοινώσεις της Ελ. Γκίνη-Τσοφοπούλου στο 5ο Συνέδριο του ΣΕΑ *Το παρόν και το μέλλον των μνημείων μας. Πολιτιστική κληρονομιά και Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης: η προσφορά της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην κοινωνία των Πολιτών, Θεσσαλονίκη, 2-4 Δεκεμβρίου 2005*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 270 (Αττική), σ. 249 (Βοιωτία), σ. 250, 254 (Εύβοια).

4. Ν. Δεληνικόλας - Β. Βέμη, Η Αγία Παρασκευή Χαλκίδας. Ένα βενετικό πρόγραμμα ανοικοδόμησης το 13ο αιώνι, *Βενετία-Εύβοια. Από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Χαλκίδα, 12-14 Νοεμβρίου 2004*, Βενετία-Αθήνα 2006, σ. 229-266.

5. N. Delinikolas, A. Miltiadou-Fezans, H. Tsofopoulou-Ghini, The Adventures of the Pantanassa Church in Athens through the centuries, *Proceedings of the International Conference on the Occasion of the 30th Anniversary of the Raymand Lemaire. International Center for Conservation (1976-2006), Leuven, 22-25 May 2006*, Conservation in Changing Societies, Leuven 2006, σ. 417-424.

6. Αικ. Παντελίδου-Αλεξιάδου, Ανασκαφές περιοχής Φραγκοκκλησιάς, *Πρακτικά*, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 217-222. Η ίδια, Αποκάλυψη ερειπίων της Φραγκοκκλησιάς στη Λεωφόρο Πεντέλης στο Χαλάνδρι. Ερείπια Αγροτικού Συγκροτήματος στη Λεωφόρο Πεντέλης, Ανασκαφή στον εσωτερικό και στον προαύλειο χώρο του ναού της Αγίας Θέκλας, στον τόμο *Αττικής Οδού Περιήγηση*, Αθήνα 2005, σ. 105-111, 147-155.

7. Ελ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, Ανασκαφή στην περιοχή του ναού των Αγ. Πέτρου και Παύλου, *Πρακτικά*, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 204-213. Η ίδια, Τα Μεσόγεια από την επικράτηση του Χριστιανισμού έως την Οθωμανική Κατάκτηση, *Μεσογαία, Ιστορία και Πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής*, Διεθνής Αερολιμήν Αθηνών Ελευθέριος Βενιζέλος (εκδ.), Αθήνα 2001, σ. 168.

8. P. Tritsaroli - E. Gini-Tsofopoulou, A Bioarchaeological Approach to the Byzantine Cemetery of Spata (Attica Greece), XIth-XIVth century A.D., *Human Variability: A Bridge between Sciences and Humanities, 14th International Anthropological Congress, Komotini, 1-5 September 2004*, Komotini (Greece) 2004· P. Tritsaroli, *Pratiques funéraires en Grèce centrale à la période Byzantine, analyse à partir des données archéologiques et biologiques* (διδ. διατρ.), Paris 2006, 2 τόμοι, με 697 σελίδες.

των λειψάνων πρωτοβυζαντινού οικισμού και του σύγχρονου με αυτόν νεκροταφείου, παρουσιάζουν τα ερείπια του τρίκογχου ναού του Αγίου Βασιλείου, μεσοβυζαντινών χρόνων, τα οποία στερεώθηκαν και αναδείχθηκαν από την 1η ΕΒΑ, σύμφωνα με εγκεκριμένη από το ΥΠΠΟ μελέτη του ΥΠΕΧΩΔΕ[9].

Στις δράσεις της Εφορείας στα πλαίσια των ετήσιων προγραμματισμών εγγράφεται μεγάλος αριθμός ανασκαφικών ερευνών, σωστικού χαρακτήρα (55 στο νομό Αττικής, 25 στο νομό Βοιωτίας, 20 στο νομό Ευβοίας, 4 στο νομό Φωκίδας), στερέωση, συντήρηση, ευπρεπισμός των μνημείων, καταγραφές, συντήρηση αρχαιολογικών ευρημάτων, τοιχογραφιών και εικόνων, εκθέσεις-επανεκθέσεις, έκδοση ενημερωτικών φυλλαδίων. Ο οικοδομικός έλεγχος για την προστασία κηρυγμένων οικισμών (Κύθηρα, Σκύρος και νησιά Αργοσαρωνικού), του περιβάλλοντος των μνημείων (π.χ. οικισμός βόρεια του αρχαιολογικού χώρου των Μεγάρων) και του ιστορικού κέντρου της Αθήνας και της Χαλκίδας, απορρόφησε μεγάλο μέρος της δραστηριότητας της Εφορείας· το κύριο πρόβλημα εστιάζεται στο γεγονός ότι δεν υπάρχει το στοιχειώδες σε αριθμό ειδικευμένο προσωπικό (αρχιτέκτονες, φύλακες) για τις επί καθημερινής βάσεως απαιτούμενες αυτοψίες, ώστε να εξασφαλίζεται η σωστή προστασία, σύμφωνα με τις εγκρίσεις του ΥΠΠΟ. Στη Χαλκίδα υπογραμμίζουμε την ιδιαίτερα θετική εξέλιξη που είχαμε στο ιστορικό κέντρο (το Κάστρο) με την κατεδάφιση του τσιμέντινου συγκροτήματος των οινοδεξαμενών, που εφάπτονταν στη βόρεια και δυτική πλευρά της οικίας του Ενετού Βαΐλου, δυτικά της Αγίας Παρασκευής. Ο εναγκαλισμός των οινοδεξαμενών με το μνημείο εδώ και δεκαετίες προκαλούσε αποτροπιασμό. Το έργο αυτό τελεσφόρησε με απαλλοτρίωση από το Δήμο Χαλκιδέων, χάρη στη συνεργασία του Δημάρχου με την 1η ΕΒΑ και το ενδιαφέρον που προσωπικά επέδειξε.

Ο ελεύθερος κοινόχρηστος χώρος που προέκυψε αναδεικνύεται σε πλατεία, με ειδική σήμανση των παλαιών κτισμάτων της ιστορικής αυτής περιοχής, όπως προκύπτει από τον πρώτο πολεοδομικό χάρτη της Χαλκίδας του 19ου αιώνα.

Μνεία αξίζει να γίνει για το ακανθώδες θέμα της προστασίας του οικισμού της Ύδρας, που προέκυψε με την επαναφορά του Αργοσαρωνικού στην 1η ΕΒΑ, όπως προαναφέρθηκε. Εδώ συγκροτήθηκε ομάδα εργασίας από αρχαιολόγο και αρχιτέκτονα, έγινε αεροφωτογράφηση τον Ιούλιο του 2004, προκειμένου να αποτυπωθεί η επικρατούσα κατάσταση στο δομημένο και μη περιβάλλον και να μελετηθούν λύσεις στα προβλήματα που έχουν σωρευθεί από τις αλλεπάλληλες τα τελευταία είκοσι χρόνια παλινδρομήσεις, όσον αφορά στο φορέα προστασίας του οικισμού, δηλαδή άλλοτε μεταξύ ΥΠΠΟ και ΥΠΕΧΩΔΕ και άλλοτε μεταξύ περιφερειακών υπηρεσιών του ΥΠΠΟ (1η ΕΒΑ, 2η ΕΒΑ κτλ.).

Τη χρονική περίοδο 2001-2004 προτεραιότητα δόθηκε στην εκπόνηση μελετών, στη λήψη άμεσων μέτρων προστασίας και στην υλοποίηση στερεωτικών εργασιών, για τη διάσωση σεισμόπληκτων ή υπό κατάρρευση από διάφορα αίτια μνημείων στους νομούς Αττικής (π.χ. μνημεία Μενιδίου, Πάρνηθας, Μεγάρων, Κυθήρων), Εύβοιας, τη Σκύρο (π.χ. Λαογραφικό Μουσείο - οικία Μ. και Α. Γιαλούρη, Άγιος Κωνσταντίνος στην περιοχή Brooke) και στο νομό Φωκίδος. Σε πολλές περιπτώσεις ήλθαν στο φως νέα στοιχεία που οδηγούν στην αναχρονολόγηση μνημείων ή εντοπίσθηκαν άγνωστα βυζαντινά μνημεία, ακόμη και στο νομό Αττικής (όπως οι Ταξιάρχες στον Κορυδαλλό, Άγιος Νικόλαος στην Πέτρα Βαρυμπόμπης κ.ά.).

Επίσης, σημαντικό έργο επιτελέσθηκε με τη συνεργασία και συγχρηματοδότηση άλλων φορέων, όπως το «Αττικό Μετρό» (π.χ. Παντάνασσα στο Μοναστηράκι της Αθήνας), η «Αττική οδός» (Αγία Θέκλα στον Σταυρό Αττικής), η Ελληνική Εταιρεία για την Προστασία του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς (αποκατάσταση σεισμόπληκτου από το 1981 ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Αλεποχώρι Μεγαρίδας), καθώς και άλλες εκκλησιαστικές και τοπικές αρχές.

Η Αρχιεπισκοπή Αθηνών με τις άοκνες προσπάθειες του Πρωτοπρεσβυτέρου Πατρός Θωμά Συνοδινού συνέβαλε τα μέγιστα στον τομέα της αποκατάστασης και ανάδειξης μνημείων της Αθήνας, όπως ο περικαλλής ναός της Παναγίας Γοργοεπηκόου στην πλατεία Μητροπόλεως, το «Ρηνάκι» της Πλάκας επί της οδού Ναυάρχου Νικοδήμου, το μεταβυζαντινό αρχοντικό επί της οδού Αδριανού 96, γνωστό ως οικία Μπενιζέλων - Αγίας Φιλοθέης.

Η Εφορεία συνεργάσθηκε με τη ΔΒΜΜ για την εκπόνηση προγράμματος επισκεψιμότητας των βυζαντινών μνημείων του ιστορικού κέντρου της Αθήνας και επεξεργάσθηκε προτάσεις της ΕΑΧΑ, για την υλοποίηση του έργου, ενόψει και των Ολυμπιακών Αγώνων.

Σημαντικές αρχαιολογικές πληροφορίες αντλήσαμε από τη συνεργασία μας με ξένες αρχαιολογικές σχολές και Ινστιτούτα σε προγράμματα επιφανειακών ερευνών στην Αττική, Βοιωτία, Εύβοια, Κύθηρα. Στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών για τον εμπλουτισμό των συλλογών του παραδόθηκαν με μακροχρόνιο δανεισμό σύμφωνα με γνωμοδότηση του ΚΑΣ (ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Β2/Φ21-ΒΥΖ/2642/143/15-1-2003) δεκάδες συντηρημένα αρχαιολογικά ευρήματα (κυρίως αγγεία, κοσμήματα, χάλκινα σκεύη) από ανασκαφές στους νομούς Αττικής, Βοιωτίας, Εύβοιας, με σκοπό την παρουσίασή τους στη μόνιμη έκθεση του Μουσείου.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

9. Χ. Κοιλάκου, Ανασκαφική έρευνα στον Κόμβο Ακραιφνίου, *Πρακτικά*, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 214-216· η ίδια, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 123-128.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Η 1η ΕΒΑ συμμετείχε σε σειρά εκθέσεων με εικόνες και τοιχογραφίες από τα Κύθηρα καθώς και με ευρήματα ανασκαφών, όπως: «Ώρες Βυζαντίου - Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο» (Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος 2001-2002), «Ιεροτελεστία και Πίστη. Βυζαντινή Τέχνη και Θεία Λειτουργία» (Μελβούρνη, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Ρόδος, 2000-2001), «Όψεις της Καθημερινής Ζωής στο Βυζάντιο» (Μαδρίτη, Λισσαβώνα 2003).

Στην Ιερά Μονή Οσίου Λουκά, η μόνιμη έκθεση της συλλογής γλυπτών στην αναστηλωμένη βυζαντινή Τράπεζα απέκτησε πλούσιο εποπτικό υλικό και επεξηγηματικές πινακίδες για την καλύτερη προσέγγιση και κατανόηση της προέλευσης και καλλιτεχνικής αξίας των γλυπτών από τους επισκέπτες, με δυνατότητα περαιτέρω συμπλήρωσης και ανανέωσης.

Στην ενημέρωση των πολιτών για το έργο που επιτελεί η υπηρεσία, στόχευαν διάφορες φωτογραφικές εκθέσεις με πλούσιο εποπτικό υλικό και έκδοση ενημερωτικών φυλλαδίων που οργάνωσε η Εφορεία, όπως π.χ. στη Θήβα (μόνιμη έκθεση στο Πνευματικό Κέντρο σε συνεργασία με τη Θ΄ ΕΠΚΑ), παρουσιάσθηκαν οι ανασκαφικές έρευνες παράλληλα με την ιστορία της πόλης· στη Σκύρο (Δημαρχείο) η έκθεση είχε ως θέμα: «Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά Μνημεία της Σκύρου. Το έργο της 1ης ΕΒΑ». Η έκθεση της Σκύρου παρουσιάσθηκε εν συνεχεία στη Χαλκίδα, στον αναστηλωμένο Δυτικό Προμαχώνα του Φρουρίου Καράμπαμπα, εγκαινιάζοντας με αυτό τον τρόπο την πολιτιστική του χρήση. Συμμετείχε επίσης η ΙΑ΄ ΕΠΚΑ με τη φωτογραφική έκθεση «Το Αιγαίο των νομισμάτων».

Η 1η ΕΒΑ παρουσίασε στην έκθεση που οργανώθηκε στο Επταπύργιο Θεσσαλονίκης με την ευκαιρία της αρχαιολογικής συνάντησης «Τα Κάστρα της Ελλάδος» στο Επταπύργιο Θεσσαλονίκης (14-16 Δεκεμβρίου 2001), πινακίδα με χάρτη στον οποίο σημειώθηκαν όλες οι οχυρώσεις που υπάγονται στη χωρική αρμοδιότητά μας[10]. Βεβαίως, είχε προηγηθεί λεπτομερής αποδελτίωση και τεκμηρίωση από πλευράς βιβλιογραφίας, καθώς και αυτοψίες σε ορισμένες περιπτώσεις. Στο εγχείρημα αυτό η συμβολή των νέων αρχαιολόγων της Εφορείας, Ρ. Πούλη, Μ. Γκάτη, Μ. Παπαδημητρίου, ήταν σημαντική.

Η Εφορεία, λόγω της εμπλοκής της με τα Μεγάλα Έργα, μετείχε επίσης στην έκθεση που οργανώθηκε στο Επταπύργιο Θεσσαλονίκης κατά την αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας με θέμα «Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα» (18-20 Σεπτεμβρίου 2003). Στις τρεις πινακίδες, που συντέθηκαν, παρουσιάστηκαν με συνοπτικό αλλά εύληπτο τρόπο (κείμενα, σχέδια, φωτογραφίες κτλ.), τα πορίσματα των ανασκαφών που διενεργήθηκαν στους χώρους εκτέλεσης των μεγάλων έργων. Συνεργάστηκαν με ζήλο οι αρχαιολόγοι Α. Παναγοπούλου, Αικ. Αβραμίδου, Ελ. Ζωγράφου και η γραφίστρια Ν. Σέρρα με την καθοδήγηση της υπογράφουσας, της Χ. Κοιλάκου και της Αικ. Παντελίδου.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ - ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΜΕΛΕΤΕΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Αθήνα

Πλάκα. Οδός Αδριανού 19. Ναός Αγίου Φιλίππου

Με δαπάνη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου ο ναός του Αγίου Φιλίππου[11] που είχε πληγεί από το σεισμό του 1999 αποκαταστάθηκε πλήρως το 2001, σύμφωνα με εγκεκριμένη από το ΥΠΠΟ μελέτη.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΟΙΛΑΚΟΥ

Μονή Δαφνίου

Στη Μονή Δαφνίου, μνημείο παγκόσμιας κληρονομιάς και από τους σημαντικότερους αρχαιολογικούς χώρους που υπάγονται στην ευθύνη της Εφορείας εκτάσεως 10 στρεμμάτων, μια πρώτη φάση έργων καθαρά σωστικού χαρακτήρα έγινε αμέσως μετά το σεισμό της 9ης Σεπτεμβρίου 1999, με χρηματοδότηση από το Β΄ ΚΠΣ. Έκτοτε η διάσωση και αποκατάσταση του μνημειακού συγκροτήματος προχωρεί σταθερά από τις συναρμόδιες Διευθύνσεις του ΥΠΠΟ (ΔΑΒΜΜ, ΔΙΤΕΑ, ΔΣΑ) με τη συμμετοχή και στήριξη σε επίπεδο ερευνητικών προγραμμάτων του ΕΜΠ και του ΑΠΘ (Εικ. 1). Η Εφορεία εκτός από τη γενική εποπτεία και τεκμηρίωση, ανέλαβε και ολοκλήρωσε τις στερεωτικές εργασίες στην Τράπεζα βόρεια του Καθολικού, στο μεταβυζαντινό παρεκκλήσι δυτικά του εξωνάρθηκα, στο σύνολο του βυζαντινού ερειπιώνα στο νοτιοανατολικό τμήμα του χώρου, καθώς και στο μεσοβυζαντινό κοιμητηριακό ναό του Αγίου Νικολάου, εκτός του περιβόλου της μονής με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα-μηχανικού Ν. Δεληνικόλα, ο οποίος μετέχει και στην ομάδα της εκπονουμένης για το Καθολικό μελέτης. Παράλληλα, διεξήχθησαν οι αναγκαίες για τα έργα αποκατάστασης ανασκαφικές έρευνες, στρωματογραφική τεκμηρίωση των παλαιότερων αδημοσίευτων ανασκαφών, καταγραφή και συντήρηση ευρημάτων, κυρίως κεραμική,

10. Ελ. Γκίνη Τσοφοπούλου, Αικ. Παντελίδου, Χ. Κοιλάκου, Επισκόπηση των οχυρωματικών έργων στη Στερεά Εύβοια, Σκύρο και Κύθηρα, 4ος-15ος αι. μ.Χ., *Αρχαιολογική Συνάντηση «Τα Κάστρα της Ελλάδος», Θεσσαλονίκη, Επταπύργιο, 14-16 Δεκεμβρίου 2001*, Θεσσαλονίκη 2001 (Περιλήψεις Ανακοινώσεων).

11. Βλ. σχετικά, *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 150.

Εικ. 1. Αθήνα. Μονή Δαφνίου. Ο αρχαιολογικός χώρος.

Εικ. 2. Αθήνα. Μονή Δαφνίου. Δυτική πτέρυγα κελλιών νότιου μικρού περιβόλου (από Β.).

νομίσματα καθώς και καταγραφή των γλυπτών αρχιτεκτονικών μελών, που τακτοποιήθηκαν σε ειδικό κλωβό, όπου και συντηρήθηκαν από τη ΔΣΑ. Στερεώσεις από συντηρητές της Εφορείας έγιναν στα λείψανα μεσοβυζαντινών τοιχογραφιών του εξωνάρθηκα, καθώς και στις μεταβυζαντινές τοιχογραφίες του Καθολικού, ειδικά μετά την καθαίρεση όλων των νεωτερικών επιχρισμάτων.

Στόχος είναι με την αποκατάσταση των κελλιών της ανατολικής και δυτικής πτέρυγας, ο εσωτερικός μικρός περίβολος με τον αύλειο χώρο καθώς και ο βυζαντινός ερειπώνας με την κατάλληλη σήμανση και διευθέτηση των διαδρομών θέασης και προσέγγισης, να καταστούν επισκέψιμοι το 2006.

Στη δυτική πτέρυγα των κελλιών θα επαναλειτουργήσει η έκθεση γλυπτών αρχιτεκτονικών μελών, ενώ στη διώροφη ανατολική πτέρυγα χωροθετούνται στο ισόγειο οι χώροι υποδοχής των επισκεπτών (φυλακείο, πωλητέα είδη) και στον όροφο εποπτικό υλικό, που θα αφορά στην ιστορία της Μονής με τον πολύτιμο εντοίχιο ψηφιδωτό διάκοσμο και στις προσπάθειες της ελληνικής πολιτείας για τη διάσωση και αποκατάσταση του μνημείου.

Εργασίες στα πλαίσια τεκμηρίωσης και συντήρησης έγιναν στον κοιμητηριακό ναό της μονής, τον Άγιο Νικόλαο του 11ου αιώνα, που βρίσκεται εκτός περιβόλου στα νοτιοανατολικά. Από τον ερειπωμένο ναό διατηρείται η ταφική κρύπτη και τμήματα της ανωδομής. Οι ανασκαφικές τομές στο περίγραμμα του μνημείου εξωτερικά – που σημειωτέον έφεραν στο φως πρόχειρες ταφές – για λόγους τεκμηρίωσης και διευθέτησης της σπάθμης του εδάφους, η συστηματική συντήρηση και στερέωση με κατάλληλα υλικά της τοιχοποιίας και της κρύπτης και των σωζόμενων τμημάτων της ανωδομής, κατέστησαν το ναό επισκέψιμο και τον περιβάλλοντα χώρο του ευπρεπή. Οι παρατηρήσεις μας μετά τις έρευνες που έγιναν από το Σεπτέμβριο του 1999 μέχρι το τέλος του 2004 στη Μονή Δαφνίου, συνοψίζονται στα εξής:

Επιβεβαιώνεται η άποψη του καθηγητή Χ. Μπούρα για τη χρονολόγηση του τείχους του περιβόλου της μονής τη μεσοβυζαντινή περίοδο[12]. Δεν εντοπίσαμε μέχρι σήμερα σαφή ίχνη παλαιότερης οικοδομικής φάσης, εκτός από τη γνωστή μέθοδο επανάχρησης αρχαιότερου υλικού στη δόμηση των κτισμάτων. Η γνωστή θεωρία περί προϋπάρχουσας παλαιοχριστιανικής βασιλικής στην περιοχή του Καθολικού δεν φαίνεται να ευσταθεί. Ο νότιος μικρός περίβολος, όχι στη μορφή με το εσωτερικό περίστωο, αλλά με ένα σύνολο κτισμάτων κατάλοιπα των οποίων είχαν εντοπισθεί από τις παλαιότερες ανασκαφές και συμπληρώθηκαν με τις τελευταίες έρευνες, ανάγεται στη μεσοβυζαντινή περίοδο με δύο οικοδομικές φάσεις, ενώ στη δυτική πτέρυγα των κελλιών του μικρού περιβόλου αναγνωρίζεται μία φάση οικοδόμησης επί φραγκοκρατίας (Εικ. 2). Το κλειστό περίστωο με τα κελλιά που δημιουργήθηκε στα νότια του Καθολικού ανάγεται στην περίοδο της τουρκοκρατίας με δύο τουλάχιστον φάσεις εκτεταμένων ανοικοδομήσεων, προσδίδοντας έτσι τη συρρικνωμένη μορφή της μονής στο νοτιοανατολικό τέταρτο του μεγάλου περιβόλου, μορφή που έφθασε μέχρι τις μέρες μας με τα παλαιότερα αναστηλωτικά έργα του Α. Ορλάνδου.

Καταλήγοντας, θεωρούμε ότι καίριας σημασίας για το όλο εγχείρημα είναι η αποκατάσταση του Καθολικού σε συνάφεια με τη στερέωση του εντοίχιου ψηφιδωτού διακόσμου και προς τούτο η συνεργασία όλων των συναρμόδιων διευθύνσεων υπό την καθοδήγηση της Επιστημονικής Επιτροπής, που απαρτίζεται από τους καθηγητές Χ. Μπούρα, Θ. Τάσσιο, Ν. Ζία, Η. Μαριολάκο, οδηγεί με βεβαιότητα σε θετικά αποτελέσματα.

12. Ch. Bouras, The Daphni Monastic Complex Reconsidered, *ΑΕΤΟΣ, Studies in Honour of Cyril Mango*, B.G. Teubner, Stuttgart und Leipzig 1998, σ. 1-14.

Μεσόγεια

Βυζαντινά μνημεία

Με χρηματοδότηση από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων εκπονήθηκαν μελέτες και βρίσκονται σε στάδιο ολοκλήρωσης οι εγκεκριμένες από τις αρμόδιες Διευθύνσεις εργασίες – με τη μέθοδο της αυτεπιστασίας – που περιελάμβαναν ερευνητικού χαρακτήρα ανασκαφικές τομές, στερεώσεις, αποκαταστάσεις, διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου και συντήρηση του τοιχογραφικού διακόσμου σε τέσσερα σημαντικά μνημεία των Μεσογείων τα οποία είχαν υποστεί ζημιές από τη φθορά του χρόνου και τους σεισμούς του 1999. Στόχος της όλης προσπάθειας, εκτός της προστασίας, είναι η δημιουργία δικτύου πολιτιστικών διαδρομών στη ραγδαίως αναπτυσσόμενη αυτή περιοχή. Τα μνημεία γνωστά στη βιβλιογραφία είναι η Μεταμόρφωση Κορωπίου, ο Άγιος Λουκάς Λαμπρικών, η Παναγία Μερέντα, οι Ταξιάρχες Καλυβίων. Στη χρηματοδότηση συμπεριελήφθη η έκδοση φυλλαδίου με σύντομη αναφορά στην ιστορία της Μεσογαίας, την παρουσίαση των μνημείων που προαναφέθηκαν, καθώς και όμορων με αυτά, για την πληρέστερη ενημέρωση του επισκέπτη.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

Μαρκόπουλο Μεσογαίας

Ναοί Αγίας Παρασκευής και Αγίας Θέκλας

Στον πυρήνα της μικρής πόλης, το συγκρότημα των ναών της Αγίας Παρασκευής και Αγίας Θέκλας αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της μεταβυζαντινής προαστικής ναοδομίας στα Μεσόγεια που έχει διακοσμηθεί εξωτερικά με στοιχεία νεοκλασικής μορφολόγησης του όψιμου 19ου αιώνα. Και οι δύο ναοί είναι κατάγραφοι με αξιόλογες τοιχογραφίες του γνωστού ζωγράφου Γεωργίου Μάρκου και των μαθητών του Γεωργίου Κυπριώτη και Αντωνίου Μάρκου, οι οποίες εκτελέσθηκαν, σύμφωνα με επιγραφές, μεταξύ των ετών 1741-1751 (Αγία Παρασκευή) και μετά το 1767 (Αγία Θέκλα)[13].

Το έτος 2003, εξαιτίας της κακής κατάστασης διατήρησης των στεγών των ναών, πραγματοποιήθηκαν εργασίες αντικατάστασης τους, με δαπάνη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου και την εποπτεία του αρχιτέκτονος της Εφορείας Μ. Σταυρινού. Συγκεκριμένα, αφαιρέθηκαν τα φθαρμένα παλαιά κεραμίδια και τα υλικά πλήρωσης, εξυγιάνθηκε και στεγανοποιήθηκε η ανωδομή των καμαρών. Χρησιμοποιήθηκε κονίαμα αποτελούμενο από θηραϊκή γη, ασβέστη και άμμο, δεδομένης της ύπαρξης τοιχογραφιών στο χώρο αυτό. Τέλος, οι στέγες επικαλύφθηκαν με χειροποίητα κεραμίδια βυζαντινού τύπου.

Συκάμινο

Ναός Παναγίας Ελεούσας

Το έτος 2001, μετά από πυρκαγιά στην περιοχή που έβλαψε τη στέγη του αρκετά αλλοιωμένου ναού της Παναγίας, η αρχική φάση του οποίου ανάγεται στους χρόνους της Φραγκοκρατίας[14], ελήφθησαν τα απαραίτητα άμεσα μέτρα προστασίας. Καταρχήν πραγματοποιήθηκε καθαρισμός του χώρου και απομάκρυνση των θραυσμένων και καμένων υλικών και στη συνέχεια τοποθετήθηκε στο ανατολικό τμήμα του ναού προσωρινό στέγαστρο από ξύλινο σκελετό που επικαλύφθηκε με ασφαλτόπανο. Επίσης, φράχθηκε προσωρινά ο εκτεθειμένος δυτικός τοίχος του κυρίως ναού με κατάλληλη ξύλινη κατασκευή. Ακολούθως, συντάχθηκε μελέτη στερέωσης και αποκατάστασης του ναού με δαπάνη της Εφορείας.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΕΤΡΟΥ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΧΩΡΩΝ

Αθήνα

Μοναστηράκι. Αρχαιολογικός χώρος Ηριδανού

Η ιστορική πλατεία Μοναστηρακίου, πλαισιωμένη στη νότια πλευρά της από το μνημειακό συγκρότημα της Βιβλιοθήκης του Αδριανού (περί το 132 μ.Χ.) και το Τζαμί του Τζισδαράκη (1759) και στη βόρεια από το ναό της Παντάνασσας των πρώιμων μεταβυζαντινών χρόνων, αποτέλεσε επί σειρά ετών το επίκεντρο των ανασκαφών που επωμίσθηκε η 1η ΕΒΑ στα πλαίσια της κατασκευής του Μετρό· στις πλατείες Μητροπόλεως και Αγίων Ασωμάτων διενεργήθηκαν δύο ακόμη ανασκαφές μικρότερης κλίμακας της 1ης ΕΒΑ αναφορικά με το Μετρό. Οι έρευνες αποκάλυψαν τη συνεχή χρήση και κατοίκηση αυτής της εντός των αρχαίων τειχών της Αθήνας περιοχής, από τη γεωμετρική περίοδο μέχρι τους νεότερους χρόνους (Εικ. 3-7). Σημείο αναφοράς της οικιστικής εξέλιξης σε όλες τις ιστορικές περιόδους είναι ο ποταμός Ηριδανός, που αποτελεί και ένα από τα σπουδαιότερα ευρήματα της ανασκαφής. Τμήμα της κοίτης του με την αριστοτεχνικής κατασκευής καμαροσκέπαστη κάλυψη στη μορφή που έλαβε την Αδριάνεια

13. Μ. Λάζαρη, Οι τοιχογραφίες του ναού της Αγίας Παρασκευής στο Μαρκόπουλο Μεσογείων, *ΔΧΑΕ* ΙΑ΄ (1982-1983), σ. 189-226.

14. Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, σ. 334, σημ. 76, με όλη τη βιβλιογραφία.

Εικ. 3. Αθήνα. Μοναστηράκι. Αρχαιολογικός χώρος Ηριδανού. Ευρήματα των ανασκαφών διαφόρων περιόδων.

Εικ. 4. Αθήνα. Μοναστηράκι. Αρχαιολογικός χώρος Ηριδανού. Ευρήματα των ανασκαφών διαφόρων περιόδων.

περίοδο (2ος αι. μ.Χ.), όταν μετατράπηκε σε υπόνομο, αποκαλύφθηκε σε βάθος -5,75 έως -6,44 μ., κάτω από την πλατεία (Εικ. 8). Έτσι με τις ανασκαφές στο Μοναστηράκι κατέστη δυνατόν να προσδιορισθεί ένα ακόμη σημείο της διαδρομής του ποταμού που πηγάζει από το Λυκαβηττό και διερχόμενος από τη σημερινή πλατεία Συντάγματος και τον Κεραμεικό εκβάλλει στον Ιλισσό ποταμό.

Η διατήρηση της εγκιβωτισμένης κοίτης κατά χώραν, με τα εκατέρωθεν οικοδομικά λείψανα από την υστεροκλασική έως την παλαιοχριστιανική περίοδο, που επετεύχθη χάρη στη συνεργασία της «Αττικό Μετρό» με την Αρχαιολογική Υπηρεσία, δημιουργεί ένα μοναδικό για την Αθήνα αρχαιολογικό χώρο και μια επισκέψιμη αρχαιολογική όαση στον πυρήνα του σταθμού Μοναστηρακίου. Ήδη έχουν διαμορφωθεί τα κτιστά μέ-

Εικ. 5-6. Αθήνα. Μοναστηράκι. Αρχαιολογικός χώρος Ηριδανού. Ευρήματα των ανασκαφών διαφόρων περιόδων.

Εικ. 7. Αθήνα. Μοναστηράκι. Αρχαιολογικός χώρος Ηριδανού. Ευρήματα των ανασκαφών νεότερων χρόνων.

τωπα που περιβάλλουν τα αρχαία και το επίμηκες άνοιγμα στην οροφή, ώστε να προσλαμβάνει ο χώρος φυσικό φως από την πλατεία Μοναστηρακίου. Επίσης, έχει τοποθετηθεί μεταλλική κατασκευή που διασχίζει εγκάρσια τη δυτική πλευρά του

Εικ. 8. Αθήνα. Μοναστηράκι. Αρχαιολογικός χώρος Ηριδανού. Ο Ηριδανός στην εγκιβωτισμένη μορφή του (2ος αι. μ.Χ.).

χώρου για τη διέλευση των επισκεπτών και τη θέαση του Ηριδανού και των οικιστικών λειψάνων στο κάτω επίπεδο. Μέχρις ότου ολοκληρωθούν οι εργασίες συντήρησης των αρχαίων, στο νότιο μέτωπο του αρχαιολογικού χώρου, που παραμένει κλειστός για το κοινό, τοποθετήθηκε μεγάλων διαστάσεων πινακίδα με ενημερωτικό κείμενο από την 1η ΕΒΑ.

Το έργο είχε προγραμματισθεί να ολοκληρωθεί, όσον αφορά στη συντήρηση των αρχαίων, την τοποθέτηση πινακίδων με επεξηγηματικά κείμενα και την παρουσίαση επιλεγμένων αρχαιολογικών ευρημάτων (όπως έχει συμβεί και σε άλλους σταθμούς του Μετρό), πριν από τους Ολυμπιακούς αγώνες, ώστε να καταστεί ο χώρος επισκέψιμος, κάτι που δυστυχώς δεν κατέστη δυνατόν, λόγω άλλων προτεραιοτήτων της «Αττικό Μετρό».

Σπάτα

Το 2003 εγκαινιάσθηκε σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο εμβαδού 200 τ.μ. του Διεθνούς Αερολιμένος Αθηνών «Ελευθέριος Βενιζέλος» (ΔΑΑ), έκθεση αρχαιολογικών ευρημάτων από τις ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στο χώρο του αεροδρομίου, επί δύο σχεδόν δεκαετίες από τη Β΄ ΕΠΚΑ και πιο πρόσφατα από την 1η ΕΒΑ. Η έκθεση, αποτέλεσμα αγαστής συνεργασίας μεταξύ των εμπλεκομένων, συγχρηματοδοτήθηκε από τον ΔΑΑ και οργανώθηκε από τις δύο Εφορείες. Περιλαμβάνει 172 αρχαία αντικείμενα που χρονολογούνται από τη Νεολιθική μέχρι τη Μεταβυζαντινή περίοδο και εξιστορεί την ιστορία του χώρου και της ευρύτερης περιοχής των Μεσογείων, προσφέροντας μια αρχαιολογική ανάσα στον ταξιδιώτη. Στην ενημέρωση συμβάλλει η έκδοση καλαίσθητου ενημερωτικού φυλλαδίου, που διανέμεται δωρεάν στο χώρο της έκθεσης.

Καλύβια

Με Απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου Καλυβίων στα Μεσόγεια παραχωρήθηκε στη Β΄ ΕΠΚΑ και στην 1η ΕΒΑ χώρος έκτασης 250 τ.μ. στο νέο Δημαρχιακό Μέγαρο του δήμου με ανεξάρτητη πρόσβαση, αλλά εντός του φυλασσόμενου χώρου που διαθέτει και τις σχετικές από τεχνολογικής πλευράς υποδομές.

Ο σκοπός αυτής της παραχώρησης είναι η δημιουργία αρχαιολογικής έκθεσης στην οποία θα παρουσιασθούν ορισμένα πρωτότυπα αλλά και αντίγραφα από τα ενδιαφέροντα αρχαιολογικά ευρήματα, που έφεραν στο φως οι σωστικές ανασκαφές στην περιοχή, συνοδευόμενα με εποπτικό υλικό, στο οποίο θα καταδεικνύεται η ιστορία και το πολιτιστικό υπόβαθρο των Καλυβίων διαχρονικά.

Η 1η ΕΒΑ έχει συγκεντρώσει σε ενοικιαζόμενη αποθήκη στα Καλύβια πλήθος ευρημάτων από τις σωστικές ανασκαφές, που έχει πραγματοποιήσει τα τελευταία χρόνια στην περιοχή και ειδικά στις θέσεις «Γκούρι-Μπιμ» Καλυβίων, «Κάλμη» και «Φέριζα» Λαυρεωτικού Ολύμπου.

Η πρόταση του Δήμου συνοδεύθηκε από τεύχος, στο οποίο σε μια πρώτη προσέγγιση και αφού είχε προηγηθεί συνεργασία με τους αρχαιολόγους της Β΄ ΕΠΚΑ και της 1ης ΕΒΑ (Ά. Τσαραβόπουλο, Ελ. Γκίνη-Τσοφοπούλου) παρουσιάσθηκε το σκεπτικό της ανάπλασης και σχεδιασμού του χώρου, προκειμένου να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες για την έκθεση των αρχαίων.

Σημειωτέον ότι η 1η ΕΒΑ είχε τεκμηριώσει σε ικανοποιητικό βαθμό τα προς έκθεση ευρήματα, μετά από σχετική επιλογή. Η έκθεση στο Δημαρχιακό Μέγαρο Καλυβίων, παράλληλα με εκείνη που οργανώθηκε στο Διεθνή Αερολιμένα Αθηνών «Ελευθέριος Βενιζέλος», έχουμε την πεποίθηση ότι θα αναδείξει, έστω και σε περιορισμένη κλίμακα τη σημαντική ιστορία της περιοχής από τους προϊστορικούς μέχρι και τους μεταβυζαντινούς χρόνους, θα γνωστοποιήσει το έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στους πολίτες και θα προσφέρει στους επισκέπτες το έναυσμα να αναζητήσουν τις αρχαιολογικές διαδρομές με τη βοήθεια ενημερωτικού φυλλαδίου, ώστε να γνωρίσουν από κοντά τα μνημεία και τους αρχαιολογικούς χώρους, όπου αυτό είναι εφικτό.

Δυστυχώς το ΚΑΣ δεν απεδέχθη τη συγκεκριμένη πρόταση, με το σκεπτικό της ίδρυσης κεντρικού Μουσείου στα Μεσόγεια και έτσι προς το παρόν το θέμα παραμένει ανοικτό.

Ευελπιστούμε ότι στο άμεσο μέλλον θα υπάρξει ενδιαφέρον για την υλοποίηση αυτής της πρότασης προς όφελος όλων[15].

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Αθήνα

Γαλάτσι. Ναός Όμορφης Εκκλησιάς

Με τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν κατά το χρονικό διάστημα 2001-2004 υπό τη διεύθυνση του συντηρητή Π. Αλιφραγκή και τη συμμετοχή σπουδαστών του ΤΕΙ Συντήρησης Αθήνας ολοκληρώθηκε η συντήρηση τοιχογραφιών του παραπάνω ναού που άρχισε αρκετά χρόνια νωρίτερα[16]. Έγινε αφαίρεση παλαιών κονιαμάτων και κατασκευή νέων αρμολογημάτων, όπου ήταν απαραίτητο, καθαρισμός και στερεώσεις και τέλος, αισθητική αποκατάσταση.

Ταυτόχρονα κρίθηκε σκόπιμη η καταγραφή των συγκεντρωμένων στο νάρθηκα γλυπτών[17] και η μεταφορά τους στη συνέχεια, για λόγους προστασίας, σε αποθήκη αρχαίων της Εφορείας. Πρόκειται για 23 τεμάχια αρχαίων και βυζαντινών χρόνων και λίγα αδιάγνωστα[18].

Κατά το 2004 αντικαταστάθηκαν με νέες οι δύο θύρες του ναού, δυτική και νότια, μετά την καταστροφή που προκλήθηκε από εμπρησμό αγνώστων.

Ιλάκα. Οδός Ερεχθέως. Ναός Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου[19]

Παρόλο που οι σωζόμενες τοιχογραφίες είχαν συντηρηθεί κατά το 1976, διαπιστώθηκε ότι το κονίαμα του υποστρώματος είχε αρχίσει να θρυμματίζεται παρασύροντας και τμήματα της ζωγραφικής επιφάνειας. Έγιναν λοιπόν τοπικές στερεώσεις με ενέσιμο διάλυμα και στη συνέχεια καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας. Επίσης, αντικαταστάθηκαν τα παλαιά στεφανώματα στα όρια των τοιχογραφιών. Τέλος, καθαρίστηκαν οι κίονες και τα κιονόκρανα από τα ασβεστώματα και διαπιστώθηκε ότι τα μάρμαρα έχουν υποστεί

Εικ. 9. Αθήνα. Πλάκα. Οδός Αδριανού 19. Ναός Αγίου Φιλίππου. Ξυλόγλυπτο τέμπλο.

αλλοιώσεις. Γι' αυτό ζητήθηκε η συνδρομή ειδικών συντηρητών από τη Διεύθυνση Συντήρησης. Οι εργασίες θα συνεχιστούν με την αντικατάσταση του ουδέτερου κονιάματος που καλύπτει τους εσωτερικούς τοίχους στα κενά των τοιχογραφιών. Σημειώνουμε ότι στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών εκτίθεται τμήμα μαρμάρινου επιστυλίου τέμπλου του 10ου αιώνα (ΒΧΜ 1059) που περισυλλέχθηκε το 1915 από το ναό του Αγίου Ιωάννη.

Ιλάκα. Οδός Αδριανού 19. Ναός Αγίου Φιλίππου

Μετά τη διενέργεια διερευνητικών τομών στο ξυλόγλυπτο τέμπλο του παραπάνω ναού που είχε ελαιοχρωματισθεί το 1973[20], διαπιστώθηκε ότι διασώζονταν σε πολύ καλή κατάσταση τα αρχικά χρώματά του. Με δαπάνη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου έγινε το 2004 ο καθαρισμός του κατά τον οποίο αποκαλύφθηκε και η χρονολογία 1849. Από τη συντηρήτρια της Εφορείας Μ. Σταυρίδου έγινε η αισθητική αποκατάστασή του (Εικ. 9). Παράλληλα, συντηρήθηκαν οι έξι δεσποτικές εικόνες και εκείνες των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ στις θύρες της πρόθεσης και του διακονικού αντίστοιχα και δεκαεννέα εικόνες του επιστυλίου. Η επίστεψη του τέμπλου και ο ξυλόγλυπτος σταυρός είχαν συντηρηθεί παλαιότερα[21].

Ιλάκα. Οδός Επιμενίδου. Ναός Αγίου Δημητρίου

Αποτελεί παρεκκλήσι του ναού Αγίου Νικολάου Ραγκαβά και είναι δίκλιτος καμαροσκέπαστος με μεταγενέστερη προ-

15. Ελ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, Ά. Τσαραβόπουλος, Προοπτικές Ένταξης Πολιτιστικών δραστηριοτήτων στο νέο Δημαρχείο Καλυβίων, *Γ' Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής, Καλύβια, 28 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2002.*

16. Για τις προηγούμενες εργασίες, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 94-95, Πίν. 52β· 54 (1999): Χρονικά, σ. 122, Εικ. 9-11· 55 (2000)): Χρονικά, σ. 145-146.

17. Ορισμένα από αυτά έχουν ήδη δημοσιευθεί, βλ. Α. Ορλάνδος, *Η Όμορφη Εκκλησιά*, Αθήναι 1921, σποραδικά.

18. Η καταγραφή έγινε από την αρχαιολόγο Ε. Μανωλέσσου.

19. Πλήρη βιβλιογραφία για το μνημείο, βλ. Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, σ. 35-36.

20. Βλ. σχετικά, *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 150.

21. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 63.

σθήκη τρίτου κλίτους νότια[22]. Τα προβλήματα υγρασίας που παρουσίαζε αντιμετωπίστηκαν με την ανακατασκευή της στέγης, κατά το 2000. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε δειγματοληπτικός έλεγχος κονιαμάτων, προκειμένου να γίνει καθαίρεση και ανακατασκευή τους. Τοιχογραφίες εντοπίστηκαν σε πολύ λίγες επιφάνειες του βόρειου κλίτους, κάτω από νεωτερικές παραστάσεις που αφαιρέθηκαν. Στο βόρειο τοίχο ακριβώς δυτικά του τέμπλου βρίσκεται η παράσταση της Αγίας Άννας ένθρονης με την Παναγία βρέφος στην αγκαλιά της. Το κάτω μέρος του τοίχου καλύπτεται με παράσταση ποδέας. Διακοσμητική ταινία καλύπτει όλο το ύψος των δύο προηγούμενων παραστάσεων δεξιά μέχρι το τέμπλο. Στο νότιο τοίχο του κεντρικού κλίτους αποκαλύφθηκε αποσπασματικά ολόσωμη μορφή αδιάγνωστης αγίας. Μετά τον καθαρισμό και τη στερέωση ακολούθησε αισθητική αποκατάσταση. Η ολοσχερής καταστροφή κυρίως των προσώπων των παραστάσεων δεν επιτρέπει ακριβή χρονολογική προσέγγιση του τοιχογραφικού διακόσμου, θα μπορούσε όμως από τα υπόλοιπα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά να αποδοθεί στο 17ο αιώνα.

Οι εργασίες έγιναν από το συντηρητή Γ. Παππά και σπουδαστές των ΤΕΛ.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΟΙΛΑΚΟΥ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

Μονή Δαφνίου. Μονή Καισαριανής. Μονή Οσίου Μελετίου

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες καταγραφής και εν μέρει τεκμηρίωσης των γλυπτών αρχιτεκτονικών μελών στις ως άνω μονές με σκοπό να ακολουθήσει η επεξεργασία για την επιλογή του προς έκθεση υλικού στους αντίστοιχους χώρους και η εκπόνηση σχετικής μελέτης.

Ειδικά για τη Μονή Δαφνίου, έχουν ολοκληρωθεί από πλευράς Διεύθυνσης Συντήρησης και όλα τα στάδια των εργασιών συντήρησης των γλυπτών, που φυλάσσονταν μέχρι το σεισμό του Σεπτεμβρίου 1999 στη δυτική πτέρυγα των κελλιών του εσωτερικού περιβόλου. Η συλλογή αυτή, που είχε συγκροτηθεί από τον Α. Ορλάνδο, είχε πάψει από πολλά χρόνια να είναι επισκέψιμη. Οι εργασίες αποκατάστασης της δυτικής πτέρυγας θα δώσουν σύντομα την ευκαιρία της παρουσίασης των συντηρημένων γλυπτών στο χώρο, που θα εξοπλισθεί με κατάλληλες υποδομές και θα είναι επισκέψιμος.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΥΔΡΑ

Με την απονομή του διπλώματος για την αποκατάσταση του διατηρητέου αρχοντικού του Γεωργίου και Παύλου Κουντουριώτη[23] από την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Europa Nostra, που έγινε στις 9 Οκτωβρίου 2004 στον αύλειο χώρο του μνημείου παρουσία του Υφυπουργού Πολιτισμού Πέτρου Τατούλη, επισφραγίζεται το έργο που επιχειρήθηκε εδώ από καταξιωμένους επιστήμονες. Η εκδήλωση οργανώθηκε από την Ελληνική Εταιρεία για την Προστασία του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, τη ΔΑΒΜΜ, την 1η ΕΒΑ και το Δήμο Ύδρας.

Έτσι, ανοίγεται πλέον ένας νέος κύκλος στην ιστορία του αρχοντικού με την καθιέρωσή του ως επισκέψιμου Μουσείου. Το αρχοντικό διατηρεί όλο τον εξοπλισμό του που περιλαμβάνει σε γενικές γραμμές έπιπλα, πάσης φύσεως κινητά αντικείμενα και έργα τέχνης, παλαίτυπα και άλλα ιστορικά έγγραφα και σημειώματα που συνδέονται με την ιστορία της επιφανούς οικογένειας της Ύδρας και καταδεικνύουν την εκλεπτυσμένη αισθητική των ιδιοκτητών της στη διάρκεια δύο σχεδόν αιώνων.

Η 1η ΕΒΑ έχει ήδη δρομολογήσει σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης όλων των κατηγοριών των αντικειμένων, έργο που θα απαιτήσει καλή οργάνωση και χρόνο. Η ιδιαιτερότητα αυτού του μουσείου έγκειται στο γεγονός ότι παρέχει την εικόνα του αρχοντικού στο εσωτερικό του με όλα τα πολύτιμα αντικείμενα (χωρίς περιορισμούς σε προθήκες κτλ.), έτσι ώστε ο επισκέπτης να προσεγγίζει καλύτερα την ιστορικότητα και αυθεντικότητά του. Από την άλλη, αυτό δημιουργεί την ανάγκη παρουσίας ικανού αριθμού φυλάκων, που είναι προαπαιτούμενο για τη λειτουργία του και την περισχοίνιση ορισμένων ευαίσθητων σημείων, κάτι που έχει ήδη πραγματοποιηθεί, ώστε να εξασφαλισθεί η ασφάλεια των αντικειμένων.

Ο προγραμματισμός και οι στόχοι μας, που έχουν αρχίσει να υλοποιούνται με βραδείς ρυθμούς, λόγω οικονομικών δυσχερειών, είναι να εμπλουτισθεί η έκθεση με εποπτικό υλικό, να εκδοθεί ενημερωτικό φυλλάδιο και να λειτουργήσουν εκπαιδευτικά προγράμματα στον περιβάλλοντα χώρο με τους κήπους, αναφορικά με την ιστορία της Ύδρας και του ίδιου του αρχοντικού.

Επίσης, στο πρώτο επίπεδο του κτιρίου η αποκατάσταση των ευρύχωρων θολωτών χώρων διατίθεται για τη διοργάνωση μουσικών και καλλιτεχνικών εκδηλώσεων, έτσι ώστε το μνημείο να ενσωματωθεί στην καθημερινή ζωή των Υδραίων και να γίνει

22. Βλ. κάτοψη και τομή Α. Ξυγγόπουλος, *ΕΜΜΕ* Α', 1927, σ. 99, εικ. 121 και σ. 101.

23. Α. Χριστοφίδου, Το Αρχοντικό του Παύλου Κουντουριώτη στην Ύδρα, *Λαμπηδών, Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μαυρίκη*, έκδ. ΕΜΠ, τ. 1, Αθήνα 2003, σ. 289-306.

πόλος έλξης των επισκεπτών, όπως και τα άλλα δύο μουσεία του νησιού, το δραστήριο και φιλόξενο «Ιστορικό Αρχείο-Μουσείο Ύδρας» και το «Μουσείο του Λάζαρου Κουντουριώτη» – παράρτημα του Ιστορικού Εθνολογικού Μουσείου.

Στον όροφο του αρχοντικού υπάρχει δυνατότητα στις δύο πρώτες αίθουσες εκατέρωθεν του προστώου να δημιουργηθεί χώρος ενημέρωσης, που θα παρέχει κατευθύνσεις, πληροφορίες και οδηγίες σε ζητήματα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς της Ύδρας, του ίδιου του οικισμού και των διάσπαρτων μνημείων, ώστε να αναπτυχθεί ένας γόνιμος διάλογος μεταξύ των πολιτών και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Πειραιάς

Ναός Αγίου Σπυρίδωνος

Μετά από εισήγηση της Εφορείας ο ναός του Αγίου Σπυρίδωνος στο Δήμο Πειραιά χαρακτηρίστηκε ως μνημείο που χρήζει ειδικής κρατικής προστασίας με περιβάλλοντα χώρο την έκταση που συμπίπτει με την πλατεία στην οποία βρίσκεται και περικλείεται από την οδό Φίλωνος, την πάροδο Πουρή, τη Λεωφόρο Ακτής Μιαούλη και το νότιο όριο της πλατείας Θεμιστοκλέους. Αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα της αρχιτεκτονικής του νεοκλασικισμού και σηματοδοτεί την έναρξη του βίου της σύγχρονης πόλης. Ο ναός θεμελιώθηκε στα ερείπια περιώνυμης μονής του 11ου ή 12ου αιώνα. Κατά το 16ο αιώνα μαρτυρείται ότι εδώ θαυματούργησε ο όσιος Σεραφείμ Δομβούς[24]. Το 1827 οι Τούρκοι οχυρώθηκαν στη μονή, μετά την πολιορκία όμως των Ελλήνων οδηγήθηκαν σε παράδοση. Η καταστροφή της μονής ήταν ολοσχερής. Το 1836 τέθηκε ο θεμέλιος λίθος νέου ναού σε αρχικά σχέδια του Κλεάνθη, σύμφωνα με τα νεοκλασικά πρότυπα, αλλά με μετατροπές του Ε. Schaubert. Γρήγορα όμως κατεδαφίστηκε και τη θέση του πήρε ο υφιστάμενος ναός που αποπερατώθηκε μεταξύ των ετών 1865-1869. Ανήκει στον τύπο της βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος και οκτάπλευρο τρούλλο, διαθέτει υπερώον στηριζόμενο σε πεσσούς με επίκρανα, κτιστό τέμπλο και δύο κωδωνοστάσια. Ο ναός σήμερα είναι κατάγραφος. Ο ζωγραφικός του διάκοσμος περιέχει και δείγματα ζωγραφικής του 19ου αιώνα, που ανήκουν στο ρεύμα των Ναζαρηνών.

24. Για τον όσιο Σεραφείμ, ιδρυτή της μονής Δομβούς στην ομώνυμη περιοχή του Ελικώνα, βλ. σε επόμενο τεύχος του παρόντος τόμου στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου* τα σχετικά με τη Στερεά Ελλάδα.

Ο χαρακτηρισμός έγινε με την αριθ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Β1/Φ26/ΚΗΡ/ 23865/871/22-5-2002. Ανακοίνωση που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 711/τ.Β'/16-11-2002.

Αθήνα

Ναός Αγίου Γεωργίου Καρύτση

Ο Ιερός ναός του Αγίου Γεωργίου Καρύτση βρίσκεται στην ομώνυμη πλατεία στην Αθήνα[25]. Κτήτορας του αρχικού ναού ήταν πιθανότατα κάποιος Γεώργιος Καρύκης, γόνος της γνωστής βυζαντινής οικογένειας των Καρύκηδων, από την οποία προέρχονταν ο στρατηγός Καρύκης, που το 1092 στην Κρήτη στράφηκε εναντίον του αυτοκράτορα Αλέξιου Α' Κομνηνού, καθώς και ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Θεοφάνης Καρύκης (16ος αι.). Ο Struck συνδέει το ναό αυτό με κάποιον Άγγελο Καρύκη που έζησε το 18ο αιώνα[26]. Δεν γνωρίζουμε τίποτα για τον αρχικό ζωγραφικό διάκοσμο του ναού, ο οποίος πριν από το 1822 αναφέρεται ως «του Καρύκη», ενώ σήμερα η ονομασία του έχει παραφθαρεί σε Άγιο Γεώργιο «του Καρύτση».

Ο αρχικός ναός, που υπέστη ζημιές κατά την Επανάσταση του 1821, ανακαινίστηκε και λειτούργησε στα πρώτα χρόνια μετά τη σύσταση του νέου κράτους. Στις 25 Ιανουαρίου του 1833 στο ναό εξελέγησαν η δημογεροντία και οι πρέσβεις που θα υποδεχόντουσαν στο Ναύπλιο το βασιλιά Όθωνα. Μεταξύ των ετών 1845-1850 κτίστηκε νέος ναός στην ίδια θέση σε σχέδια του γνωστού αρχιτέκτονα Λύσανδρου Καυταντζόγλου (1812-1885)[27] και με δωρεές του ηγεμόνα Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, της Ευφροσύνης Νέγρη, του Ιωάννη Φιλήμονος κ.ά.[28]. Μετά από απρόσμενη κατάρρευση των θόλων του ναού επιβλήθηκαν αναγκαστικά κάποιες αλλαγές στα σχέδιά του.

25. A. Mommsen, *Athenae Christianae*, Leipsiae 1868, σ. 127, αρ. 152· Δ. Γ. Καμπούρογλους, *Ιστορία των Αθηναίων*, τ. Β', Αθήναι 1890, σ. 306· Τ. Νερούτσος, Χριστιανικαί Αθήναι, *ΔΙΕΕ* 3 (1890-1891), σ. 36· Α. Φιλαδελφεύς, *Ιστορία των Αθηνών επί Τουρκοκρατίας*, τ. Α', Αθήναι 1902, σ. 274· Δ. Γ. Καμπούρογλους, *Αι παλαιαί Αθήναι*, Αθήναι 1922, σ. 246-250· Κ. Κουρουνιώτης - Γ.Α. Σωτηρίου, *ΕΜΜΕ* Β, 1929, σ. 108· Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών. Από των προϊστορικών χρόνων μέχρι των αρχών του 19ου αιώνος*, Αθήνα 1993², πίν.VIII.

26. A. Struck, *Griechenland*, τ. 1, *Athen und Attika*, Wien-Leipzig 1911, σ. 143.

27. Έργα του είναι και οι ναοί της Αγίας Ειρήνης και της Παναγίας Χρυσοσπηλιώτισσας της οδού Αιόλου, του Αγίου Διονυσίου της οδού Πανεπιστημίου στην Αθήνα, καθώς και του Σωτήρα Χριστού στο Λονδίνο (J. Timbs, *The Curiosities of London*, Λονδίνο 1867, σ. 227· Επίσκοπος Ναζιανζού Θεοδώρητος, Ιστορία του καθεδρικού ναού της του Θεού Σοφίας Λονδίνου, *Ελλήνων Κειμήλια. Δωρεές στον καθεδρικό ναό της Αγίας Σοφίας του Λονδίνου* (επιμ. Γ. Κακαβάς), Αθήνα 2002, σ. 23-24, πίν. 21, 22).

28. Σ.Π. Κυδωνιάτης, *Αθήναι. Παρελθόν και μέλλον*, τ. Α', Αθήνα 1984, σ. 96, 333.

Προέκυψε έτσι μια πρωτότυπη βασιλική με τρούλο και υπερώο στα δυτικά, στην οποία το κεντρικό κλίτος είναι αρκετά ευρύτερο από τα πλάγια. Συγχρόνως για την ενίσχυση της τοιχοποιίας προστέθηκαν αντηρίδες.

Ο καινούργιος αυτός ναός ανακαινίστηκε στα 1900 και η τοιχογράφησή του έγινε από τον «κοσμηματογράφο» Σπυρίδωνα Σπηλιόπουλο. Η Πλατυτέρα της κόγχης του ιερού είναι έργο του Πολυχρόνη Λεμπέση (1848-1913) και μοιάζει πολύ με την αντίστοιχη παράσταση στο ναό του Αγίου Δημητρίου Ψυχικού, έργο του ίδιου καλλιτέχνη[29]. Οι τοιχογραφίες του Παντοκράτορα στον τρούλο και των τεσσάρων ευαγγελιστών στα σφαιρικά τρίγωνα εκτελέστηκαν από το Δημήτριο Γεωργαντά (1851 ή 1855-1933)[30]. Στο βόρειο και νότιο τοίχο του ναού εικονίζονται παραστάσεις αγίων που κηρύττουν και μορφές μεμονωμένων αγίων που έχει ζωγραφίσει το 1976 ο Δημήτριος Καρούζος. Στο δυτικό τοίχο των πλάγιων κλιτών εικονίζονται ο Χριστός με τον Νικόδημο και το «Μη μου Άπτου». Στο νάρθηκα υπάρχουν παραστάσεις του Χριστού, του Ευαγγελισμού, της Καθόδου στον Άδη και του Χριστού με τη Σαμαρείτιδα. Την οροφή κοσμούν αστέρια σε γαλάζιο βάθος, ενώ στους πεσσούς και στις γενέσεις των τόξων των κιονοστοιχιών των κλιτών μετάλλια αγίων.

Ο Καυταντζόγλου είχε τοποθετήσει στον καινούργιο ναό το τέμπλο του παλαιότερου, το οποίο αντικαταστάθηκε το 1900 από το ξυλόγλυπτο τέμπλο του Ιωάννη Μαγιάση που κοσμείται από ολόσωμες παραστάσεις αγίων και στην επάνω σειρά του επιστυλίου με μικρά μετάλλια που περικλείουν προτομές των αποστόλων. Οι δεσποτικές εικόνες της Παναγίας βρεφοκρατούσας και του αγίου Γεωργίου είναι έργα της Ελένης Σπ. Προσαλέντη (1870/74-1919/21)[31].

Στο νότιο τοίχο υπάρχει προσκυνητάρι με εικόνα του αγίου Δημητρίου έφιππου και σκηνές από το βίο του, που φιλοτεχνήθηκε σύμφωνα με επιγραφή στην Ιερουσαλήμ και αφιερώθηκε στις 15 Δεκεμβρίου 1872 από τον Δημήτριο Λεονάρδο. Στο βόρειο τοίχο μέσα σε ξύλινη υαλόφρακτη προθήκη φυλάσσεται υψηλής τέχνης εικόνα με την Παναγία Γλυκοφιλούσα, πιθανότατα του 15ου αιώνα.

Ο ιερός ναός του Αγίου Γεωργίου Καρύτση, που αποτελεί ένα σπουδαίο δείγμα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής των μέσων του 19ου αιώνα με αξιόλογο ζωγραφικό διάκοσμο και συνδέεται με τη νεότερη ιστορία της πόλης των Αθηνών, μετά από εισήγηση της Εφορείας, χαρακτηρίστηκε ως νεότερο μνημείο με την Υπουργική Απόφαση ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Β1/Φ6/88454/4965, που δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 1809/τ. Β'/7-12-2004.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΚΑΒΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Παλαιό Φάληρο

Ναός Αγίου Γεωργίου

Στα πλαίσια προγραμματιζόμενης από τον ΕΟΤ διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του παραπάνω ναού διενεργήθηκε το 2003 με δαπάνη του ανασκαφική έρευνα, διάρκειας ενός μηνός, για τη διαπίστωση κυρίως της τυχόν ύπαρξης παλαιότερου ναού[32]. Διανοίχθηκαν συνολικά πέντε τομές. Η πρώτη στην ανατολική πλευρά, πολύ κοντά στην κόγχη, έφθασε σε βάθος 0,65 μ. χωρίς ευρήματα. Δύο τομές έγιναν στη δυτική πλευρά, η μία σε απόσταση περίπου 2 μ. από τη βορειοδυτική γωνία, και η δεύτερη σε απόσταση 1,50 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία, όπου σε βάθος 0,27 και 0,20 μ. αντίστοιχα αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος χωρίς κανένα εύρημα. Στη νότια πλευρά επίσης σε βάθος 0,32 μ. αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος χωρίς κανένα εύρημα. Η πέμπτη τομή διανοίχθηκε στη βόρεια πλευρά, όπου σε βάθος 0,80 μ. βρέθηκαν τμήματα δύο πήλινων τσιμπουκιών και όστρακα από χονδροειδή αγγεία. Στην ίδια τομή εντοπίστηκε λακκοειδής τάφος καλυπτόμενος με αδρά λαξευμένες πέτρες, διαστ. 1,75×0,85 και βάθ. 1,50 μ. Περιείχε ταφές ακτέριστες, την πρώτη σε βάθος 1 μ., τη δεύτερη σε βάθος 1,36 μ. και την τρίτη σε βάθος 1,42 μ.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΟΙΛΑΚΟΥ

Δήμος Χαλανδρίου

Συμβολή Λεωφόρου Πεντέλης και Αττικής οδού. Φραγκοκκλησιά

(ΕΡΓΟ: ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΛΕΩΦΟΡΟΣ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ-ΣΤΑΥΡΟΥ-Α/Δ ΣΠΑΤΩΝ)

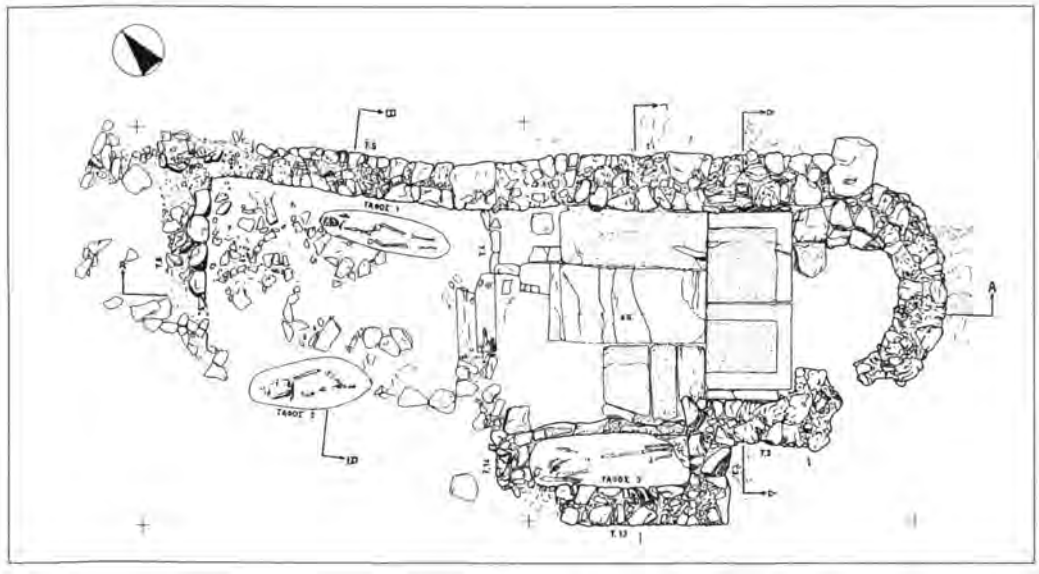
Στα πλαίσια της κατασκευής της Ελεύθερης Λεωφόρου Ελευσίνας-Σταυρού-Σπάτων και λόγω της αποκάλυψης των ερειπίων της Φραγκοκκλησιάς κατά τη διάρκεια εκσκαφικών

29. Για τον καλλιτέχνη, βλ. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών. Ζωγράφοι-γλύπτες-χαράκτες, 16ος-20ός αιώνας*, Β', Αθήνα 1998, σ. 401-404.

30. Για τον καλλιτέχνη, βλ. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών. Ζωγράφοι-γλύπτες-χαράκτες, 16ος-20ός αιώνας*, Α', Αθήνα 1997, σ. 253.

31. Για τη ζωγράφο, βλ. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών. Ζωγράφοι-γλύπτες-χαράκτες, 16ος-20ός αιώνας*, Δ', Αθήνα 2000, σ. 73.

32. Με δαπάνη του ΕΟΤ είχαν εκτελεστεί και στο παρελθόν εργασίες στο ναό που έχει χαρακτηριστεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο, βλ. σχετικά, *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 66.

Εικ. 10. Συμβολή Λεωφόρου Πεντέλης και Αττικής οδού. Φραγκοκκλησιά. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 11. Συμβολή Λεωφόρου Πεντέλης και Αττικής οδού. Φραγκοκκλησιά. Άποψη της ανασκαφής (από ΝΔ.).

εργασιών που εκτελούνται στη συμβολή της Λεωφόρου Πεντέλης με την Αττική οδό από το ΥΠΕΧΩΔΕ για την κατασκευή του ανισόπεδου κόμβου του έργου, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα, που διεξήχθη υπό την εποπτεία της Υπηρεσίας μας και με τη χρηματοδότηση της κοινοπραξίας «Αττική Οδός». Η έρευνα έφερε στο φως τα ερείπια του βυζαντινού ναϋδρίου της Φραγκοκκλησιάς, που μαρτυρείται από τον Α. Ορλάνδο[33] ως «ερειπωμένη μονοκάμαρος βασιλική πλάτους 2,50 μ. εκ μεγάλων καισαρίων και αρχαίων τεμαχίων κατασκευασμένη» (Εικ. 10-11).

Πρόκειται για μικρό μονόκλιτο, δρομικό ναό με ημικυκλική εξέχουσα στα ανατολικά αψίδα, συνολ. διαστ. μαζί με το μεταγενέστερο στα δυτικά νάρθηκα 11,10×3,65 μ. Ο ναός έχει θεμελιωθεί στο φυσικό βράχο σε βάθος που κυμαίνεται από 0,30 έως 0,50 μ., λαμβάνοντας ως σταθερό σημείο μέτρησης την επιφάνεια του σωζόμενου δαπέδου του κυρίως ναού.

Σήμερα διατηρείται μόνο η θεμελίωση και πολύ μικρό τμήμα της ανωδομής. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος στο βόρειο τοίχο (Τ1) είναι 0,20 μ. Αποσπασματικότερη είναι η διατήρηση του νότιου τοίχου (Τ2) και του δυτικού (Τ4), οι οποίοι καταστράφηκαν σε μεγάλο βαθμό κατά την τοποθέτηση σύγχρονου αγωγού του ΟΤΕ.

Η τοιχοποιία, αρκετά συμπαγής, αποτελείται από αργούς ποτάμιους λίθους – προερχόμενους προφανώς από το παρακείμενο ρέμα Χαλανδρίου –, θραύσματα κεραμίδων και ισχυρό κονίαμα από άμμο, χαλίκι και ασβέστη. Λόγω της μικρής επιφάνειας, δεν είναι δυνατόν να συμπεράνουμε με ακρίβεια την αρχική μορφή της τοιχοδομίας. Το χαρακτηριστικό στοιχείο, που εντοπίζεται στην τοιχοποιία του βόρειου τοίχου (Τ1) και μπορεί να συσχετιστεί με τη χρονολόγηση του ναού, είναι κάθετος αρμός από επάλληλα πλινθίδια, πάχ. 0,04 μ. περίπου, που σχηματίζεται ανάμεσα στους αργούς λίθους, καθώς και ίχνη ισχυρού κονιάματος στην εξωτερική όψη του θεμελίου του.

Η είσοδος στο ναό γινόταν από τη δυτική πλευρά με δίβαθμη κλίμακα, αποτελούμενη από δύο μαρμάρινες πλάκες κατωφλίων σε β΄ χρήση. Νότια της κλίμακας εντοπίστηκε μέσα στην τοιχοποιία απότμημα αρχαίας μαρμάρινης στήλης σε β΄ χρήση, όπου διακρίνεται τμήμα όρθιας μορφής με ποδήρη χιτώνα.

Το δάπεδο του ναού σώζεται αποσπασματικά. Αποτελείται από μεγάλες μαρμάρινες πλάκες από πεντελικό μάρμαρο σε β΄ χρήση, τοποθετημένες πάνω σε κονίαμα και κεραμίδες. Από αυτές πέντε ορθογώνιες συνιστούν το δάπεδο του κυρίως ναού,

33. Α. Ορλάνδος, *ΕΜΜΕ* Γ, 1933, σ. 177.

ενώ δύο τετράγωνες και εξαιρετικά επιμελημένης κατασκευής που φέρουν αναθύρωση στις τρεις πλευρές, συνιστούν το υπερυψωμένο δάπεδο του Ιερού Βήματος. Το δυτικό τμήμα του δαπέδου έχει συμπληρωθεί σε μεταγενέστερη εποχή από πήλινες πλάκες, που φέρουν ίχνη φωτιάς.

Δυτικά του ναού προστίθεται σε λίγο μεταγενέστερη φάση νάρθηκας, με απόκλιση προς Β. ως προς τον άξονα του ναού, διαστ. 4,65×3,65 μ. περίπου. Ο νάρθηκας ορίζεται από τους τοίχους Τ5 και Τ6 στα βόρεια και στα δυτικά αντίστοιχα, ενώ ο νότιος και τμήμα του δυτικού τοίχου έχουν καταστραφεί. Η τοιχοποιία του προσομοιάζει σε αυτήν του κυρίως ναού.

Ταφές

ΤΦ3: Στο μέσον περίπου του μήκους του νότιου τοίχου του κυρίως ναού διαμορφώνεται ορθογώνιος χώρος που προβάλλεται εκτός του περιγράμματος του κτίσματος (Τ3, 13, 14) (Εικ. 12). Ο χώρος αυτός όπως αποδείχθηκε κατασκευάσθηκε για ταφική χρήση. Η ανασκαφή στο σημείο αυτό αποκάλυψε τάφο, διαστ. 1,95×0,70 μ., σε βάθος 0,80 μ. από το δάπεδο του ναού. Ο πυθμένας του τάφου και τα τοιχώματά του είναι λαξευμένα στο φυσικό έδαφος, ενώ το άνω τμήμα της βόρειας παρειάς συμπληρώνεται με τοιχοποιία από τρεις τουλάχιστον επάλληλες στρώσεις πλίνθων με παχείς αρμούς από κονίαμα.

Η ταφή έχει αναμοχλευθεί. Ο νεκρός είναι τοποθετημένος κατευθείαν στο χώμα σε ύπτια στάση, στραμμένος στην ανατολή· το κρανίο δεν σώζεται. Βρέθηκαν οστά, θραύσματα μαρμάρινης πλάκας, οστά ζώου και κεραμίδες της στέγης. Η θέση του τάφου και η σύγχρονη κατασκευή του με το νότιο τοίχο, μας οδηγεί στο συμπέρασμα της ανέγερσης του ναϋδρίου με προορισμό τη χρήση του ως ταφικού.

ΤΦ1 και *ΤΦ2*: Δύο ακόμη τάφοι εντοπίσθηκαν στο χώρο του νάρθηκα, λαξευμένοι στο φυσικό βράχο. Οι νεκροί ήταν κι εδώ τοποθετημένοι κατευθείαν στο χώμα, σε ύπτια στάση, με τον ίδιο προσανατολισμό. Καλύτερα διατηρημένος ήταν ο τάφος ΤΦ1, ενώ τμήμα του τάφου ΤΦ2 είχε καταστραφεί από αγωγό του ΟΤΕ. Όλες οι ταφές ήταν ακτέριστες.

Κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών εντοπίσθηκαν στα μπάζα και περισυνελέγησαν δύο κροκαλοπαγείς λιθόπλινθοι (Λ1 και Λ2), διαστ. 1,28×0,66×0,47 και 0,75×0,53× 0,50 μ. αντίστοιχα, καθώς και μεγάλο μαρμάρινο κατώφλι (Λ3), διαστ. 1,80×0,95×0,36 μ.

Τέλος, σε 23 διερευνητικές τομές που διανοίχθηκαν σε όλη την υπόλοιπη έκταση του απαλλοτριωμένου χώρου, δεν ήρθαν στο φως παρά πενιχρά στοιχεία, κυρίως αργοί λίθοι από κατακρημνίσεις των τοίχων του ναού και υπολείμματα νεότερων και σύγχρονων κατασκευών, με καλύτερα σωζόμενα λείψανα νεότερου κτίσματος (τοίχοι Τ8-Τ12) στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου.

Σε όλη την έκταση του ανεσκαμμένου χώρου δεν κατέστη

Εικ. 12. Συμβολή Λεωφόρου Πεντέλης και Αττικής οδού. Φραγκοκκλησιά. Ο τάφος 3 στη νότια πλευρά του κυρίως ναού (από ΝΑ.).

δυνατό να διεξαχθεί στρωματογραφική έρευνα λόγω των σύγχρονων επεμβάσεων, όπως «μάνδρα» οικοδομικών υλικών, που λειτουργούσε στο χώρο του ερειπίου, με χαρακτηρισμένη την ύπαρξη αγωγού του ΟΤΕ σε απόσταση μόλις 0,15 μ. περίπου νότια του ναού, την παρουσία εξαιρετικά συμπαγούς δαπέδου από θραύσματα συγχρόνων διάτρητων τούβλων και κονίαμα. Η διατάραξη των στρωμάτων και δεδομένου ότι το στρώμα καταστροφής εκτείνεται μέχρι το φυσικό βράχο, καθιστά δυσχερή την ακριβή χρονολόγηση του ναϋδρίου. Πενιχρά είναι και τα δεδομένα που προκύπτουν από τη λιγοστή και στην πλειονότητά της ελάχιστα ενδεικτική κεραμική που συλλέχθηκε, με σχεδόν αποκλειστική την παρουσία των οστράκων αβαφών χρηστικών αγγείων, σε μη αμιγή στρώματα, με εξαίρεση τρία όστρακα από εφυαλωμένη κούπα του τύπου green and brown painted ware, που βρέθηκαν σε βάθος 0,75 μ. περίπου βόρεια του ναού και χρονολογούνται στο β΄ μισό του 12ου αιώνα. Μοναδική σχετικά ασφαλή ένδειξη για τη χρονική τοποθέτηση του μνημείου, κυρίως λόγω του αριθμού τους και όχι τόσο λόγω του περιβάλλοντος εύρεσης, αφού και στην περίπτωση αυτή δεν εντοπίσθηκε αμιγές στρώμα, αποτελεί η ανεύρεση 15 χάλκινων δηναρίων-τορνησίων, χρονολογούμενων από το 1280 έως το 1313, τα οποία ήρθαν στο φως στο σημείο όπου εντοπίζεται το κατεστραμμένο τμήμα της αψίδας και συνιστούν ένα terminus ante quem, ανάγοντας την ίδρυση του ναού στα χρόνια προ του 1280 (Εικ. 13).

Η θέση της Φραγκοκκλησιάς δηλώνεται στους χάρτες των E. Curtius - J. Kaupert[34] ως «Φραγκομονάστηρο[35]» και πιθανότατα ταυτίζεται με το Φραγκομονάστηρο της Αδελφότητας των Μινωριτών μοναχών στους πρόποδες του Πεντελικού, που αναφέ-

34. E. Curtius - J. Kaupert, *Karten von Attika*, Berlin 1881, Bl. V.

35. Μ. Κορρές, *Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα*, Αθήνα 1994, σχ. 4, 5, 6, σ. 69.

Εικ. 13. Συμβολή Λεωφόρου Πεντέλης και Αττικής οδού. Φραγκοκκλησιά. Χάλκινα δηνάρια-τορνήσια (1280-1313).

ρεται στη διαθήκη του δούκα Walter de Brieune το 1311[36]. Σημειώνουμε ότι δεν πρέπει να γίνει σύγχυση με τη Φραγκοκκλησιά, ερειπωμένο ναό βυζαντινών χρόνων, που σώζεται στη θέση Βαγιάτι ψηλά σε πρόβουνο του όρους Πεντελικού.

Σήμερα το μνημείο έχει ήδη αποσπασθεί και μεταφερθεί σε παρακείμενο οικόπεδο, στη συμβολή των οδών Αττικής και Λευκών Ορέων.

Λεωφόρος Πεντέλης. Ερείπια αγροτικού συγκροτήματος (πιθεώνα)

Στη συνέχεια των εργασιών για την κατασκευή του ανισόπεδου κόμβου της Αττικής Οδού στη Λεωφόρο Πεντέλης εντοπίσθηκαν πίθοι, σιροί και λείψανα τοίχων στη συμβολή της λεωφόρου με την οδό Λακωνίας και σε απόσταση 60 μ. νοτιοανατολικά του ερειπίου της Φραγκοκκλησιάς (Εικ. 14).

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας αποκαλύφθηκε εκτεταμένο τμήμα αγροτικού αποθηκευτικού συγκροτήματος (πιθεώνας), με ενδείξεις χρήσης του σε τρεις χρονικές φάσεις. Συγκεκριμένα, ήρθαν στο φως τρεις αποσπασματικά σωζόμενοι χώροι οριζόμενοι από τοίχους, εντός των οποίων περιλαμβάνονται πέντε αποθηκευτικοί πίθοι, σιρός, λείψανα δύο ημισφαιρικών «κατασκευών» από πηλό, καθώς και κτιστή δεξαμενή (Εικ. 15). Ο πιθεώνας έρχεται να προστεθεί ως μια επιπλέον μαρτυρία της εκτεταμένης αγροτικής δραστηριότητας στα περίχωρα των Αθηνών, μια δραστηριότητα που παρακολουθείται με αμείωτη ένταση σε όλες τις εποχές, ιδιαίτερα στο βορειότερο τμήμα του λεκανοπεδίου, όπου οι πλούσιες πηγές της Πεντέλης ευνοούσαν την ανάπτυξη της καλλιέργειας, με πλούσιους αμπελώνες, αγρούς δημητριακών και ελαιώνες να ευδοκιμούν ακόμη και μέχρι σήμερα σε περιοχές του Χαλανδρίου και του Μαρουσιού, γεγονός που δικαιολογεί και την πολύ συχνή παρουσία λειψάνων αγροτικών εγκαταστάσεων στις ανασκαφές. Η μακραίωνη χρήση των κατασκευών αυτών και η διαχρονικότητα της αγροτικής δραστηριότητας πιστοποιείται τόσο από το πλήθος τους όσο και από τις επαναλαμβανόμενες επισκευές και προσθήκες διαφόρων εποχών, που εντοπίζονται στους χώρους που ανασκάπτονται.

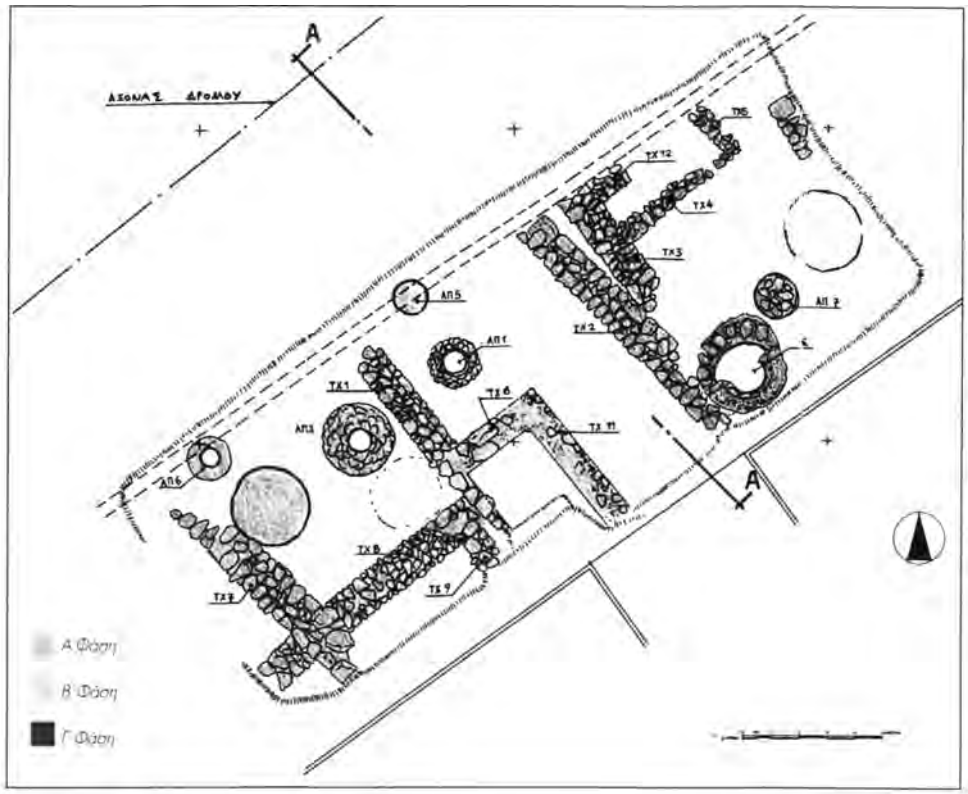
Ανάλογη είναι και η εικόνα που παρουσιάζει το αποθηκευτικό συγκρότημα στη Λεωφόρο Πεντέλης, το οποίο ανάγεται στους υστεροβυζαντινούς χρόνους και θα πρέπει να συσχετισθεί με την εγκατάσταση των Φράγκων στην Αττική μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 και την ενδυνάμωση του φεουδαλικού συστήματος κάτω από τις συνθήκες ασφάλειας που διαμορφώθηκαν.

Στην πρωιμότερη φάση του (Α΄ φάση) εντάσσεται κτιστή δεξαμενή η οποία αποκαλύφθηκε στον κεντρικό χώρο του πιθεώνα (Εικ. 16).

Στη δεύτερη φάση (Β΄ φάση), που ελάχιστα απέχει από την πρώτη, εντάσσεται το μεγαλύτερο τμήμα του αποθηκευτικού συγκροτήματος που αποκαλύφθηκε. Στη φάση αυτή κατασκευάστηκαν οι τρεις χώροι, όπου τοποθετήθηκαν οι πίθοι 1 και 5 στον κεντρικό χώρο, οι πίθοι 3 και 6 στο νότιο χώρο καθώς και ο πίθος 7 – σωζόμενος κατά το ήμισυ. Οι πίθοι φέρουν ενίσχυση των τοιχωμάτων τους εξωτερικά με επένδυση από κεραμικά θραύσματα και σώζουν τις πλάκες κάλυψής τους ενώ η βάση τους ήταν εμπηγμένη σε ισχυρό κονίαμα. Σε επαφή με τον πίθο 3 και λίγα εκατοστά κάτω από το χείλος του, ήλθε στο φως το μοναδικό νόμισμα που απέδωσε η ανασκαφική έρευνα. Πρόκειται για μισό τεταρτηρό, ιδιαίτερα διαβρωμένο, πιθανώς του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180). Στη χρονολόγηση των πίθων στην υστεροβυζαντινή περίοδο συνηγορεί και ένα εφυαλωμένο όστρακο του 13ου-14ου αιώνα μεταξύ των επικολλημένων στα τοιχώματα του πίθου 3. Η χρονολόγηση του οστράκου δεν έρχεται σε αντίθεση με το πρωιμότερο νόμισμα, καθώς είναι γνωστό ότι η κυκλοφορία των νομισμάτων μπορούσε να διαρκέσει πολλές δεκαετίες μετά το χρόνο κοπής τους.

Στην ίδια φάση ανήκουν και οι δύο ημισφαιρικές κατασκευές με εύθρυπτα τοιχώματα από πηλό κόκκινου χρώματος, που αποκαλύφθηκαν στο νότιο και στον κεντρικό χώρο του πιθεώνα. Πρόκειται πιθανότατα για είδος αποθηκευτικής κατασκευής. Ανάλογα παραδείγματα έχουν βρεθεί και στην ανα-

36. W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας*, Αθήνα 1960, σ. 144, 283, 291, 408· *ΔΙΕΕ* IV, σ. 82.

Εικ. 14. Λεωφόρος Πεντέλης. Ερείπια αγροτικού συγκροτήματος (πιθεώνα). Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 15. Λεωφόρος Πεντέλης. Ερείπια αγροτικού συγκροτήματος (πιθεώνα). Άποψη της ανασκαφής (από ΝΑ.).

Εικ. 16. Λεωφόρος Πεντέλης. Ερείπια αγροτικού συγκροτήματος (πιθεώνα). Άποψη της ανασκαφής (από Δ.).

σκαφή αγροτικού συγκροτήματος στη θέση Πισπίρι στο Μαρούσι.

Στον ίδιο χώρο συλλέχθηκαν ενδεικτικά όστρακα εφυαλωμένης κεραμικής, δύο θραύσματα ανοιχτών αγγείων με γραπτή διακόσμηση καφέ και πράσινου χρώματος (green and brown painted ware), χρονολογούμενα στα τέλη του 12ου αιώνα, και δύο θραύσματα από κούπα με κίτρινη εφυάλωση εσωτερικά και ταινία πράσινου χρώματος στο χείλος, που ανάγεται στο 13ο-14ο αιώνα, γεγονός που μαρτυρεί τη συνεχή χρήση του χώρου για τουλάχιστον έναν αιώνα.

Νοτιοδυτικά του τοίχου Τχ7 ήρθε στο φως ζεύγος επίχρυσων ενωτίων υστεροβυζαντινών χρόνων (Εικ. 17), σχήματος ημισε-

Εικ. 17. Λεωφόρος Πεντέλης. Ερείπια αγροτικού συγκροτήματος (πιθεώνα). Ζεύγος επίχρυσων ενωτίων υστεροβυζαντινών χρόνων.

λήνου, διακοσμημένων με εμπίεστη τεχνική, που φέρουν στην παρυφή τους και στην επιφάνεια της πρόσθιας όψης τους δακτυλίους, για τη διέλευση λεπτού σύρματος το οποίο θα συγκρατούσε ημιπολύτιμους λίθους ή αλυσιδωτά στελέχη, τα οποία δεν σώθηκαν. Στο ένα από τα ενώτια σώζεται υαλόμαζα στον κρίκο σύνδεσής του με το στέλεχος ανάρτησης.

Στην τελευταία φάση χρήσης του συγκροτήματος (Γ΄ φάση) ανήκει νέο αποθηκευτικό συγκρότημα, που διαδέχθηκε το προηγούμενο.

Κατά τις ανασκαφικές εργασίες, εκτός από τα ευρήματα που προαναφέρθηκαν και που υπήρξαν τα ενδεικτικότερα και καλύτερα σωζόμενα, συλλέχθηκε λίγη κεραμική, ως επί το πλείστον αβαφής, ελάχιστη εφυαλωμένη – με πρωιμότερα τα όστρακα του τύπου green and brown painted ware (β΄ μισό 12ου αι.) και καλύτερα σωζόμενη μια μονόχρωμη κούπα που φέρει κιτρινωπή εφυάλωση και που ανάγεται στην υστεροβυζαντινή περίοδο –, ενώ βρέθηκαν και κάποια θραύσματα από μελαμβαφή και ερυθροβαφή αγγεία, καθώς και νεότερα όστρακα.

Καθώς τα ερείπια του πιθεώνα βρέθηκαν σε χώρο που συνέπιπτε με το σημείο διαπλάτυνσης της Λεωφόρου Πεντέλης για την κατασκευή του ανισόπεδου κόμβου της Αττικής Οδού, μετά το πέρας της ανασκαφής ακολούθησε κατάχωση των ερειπίων, αφού προηγήθηκε απόσπαση των πίθων και μεταφορά τους μαζί με όλο το ανασκαφικό υλικό στο εργαστήριο συντήρησης-αποθήκη της κοινοπραξίας «Αττική Οδός», στο κτήμα Καμπά στην Κάντζα Αττικής, όπου και φυλάσσονται.

Σταυρός Αγίας Παρασκευής

Ναός Αγίας Θέκλας

Η κατασκευή νέου ανισόπεδου κόμβου στον Σταυρό Αγίας Παρασκευής και η ανάγκη διαπλάτυνσης της Λεωφόρου Μεσογείων στο ύψος του ναού της Αγίας Θέκλας επέβαλε τη μετακίνηση του ναού περί τα 11,50 μ. βορειότερα. Προηγήθηκε διεξοδική ανασκαφική έρευνα βόρεια και ανατολικά του μνημείου, στο χώρο της νέας του θέσης, διερευνήθηκε το εσωτερικό του, ενώ παράλληλα με τις εργασίες περίδεσης του ναού και την τελική μετακίνησή του, η έρευνα επεκτάθηκε δυτικά του ναού και αργότερα στο χώρο θεμελίωσής του (Εικ. 18-19).

Η ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε, υπό την εποπτεία της 1ης ΕΒΑ και με χρηματοδότηση του ΥΠΕΧΩΔΕ και της Κοινοπραξίας «Αττική Οδός», από τον Οκτώβριο του 2001 μέχρι το Νοέμβριο του 2002, σε χώρο έκτασης 900 τ.μ. Την ανασκαφή επέβλεψε η αρχαιολόγος της 1ης ΕΒΑ Αικ. Παντελίδου και συνεργάσθηκαν αρχικά η αρχαιολόγος Ειρ. Σκιαδαρέση και στη συνέχεια η αρχαιολόγος Ελ. Ζαγκουδάκη.

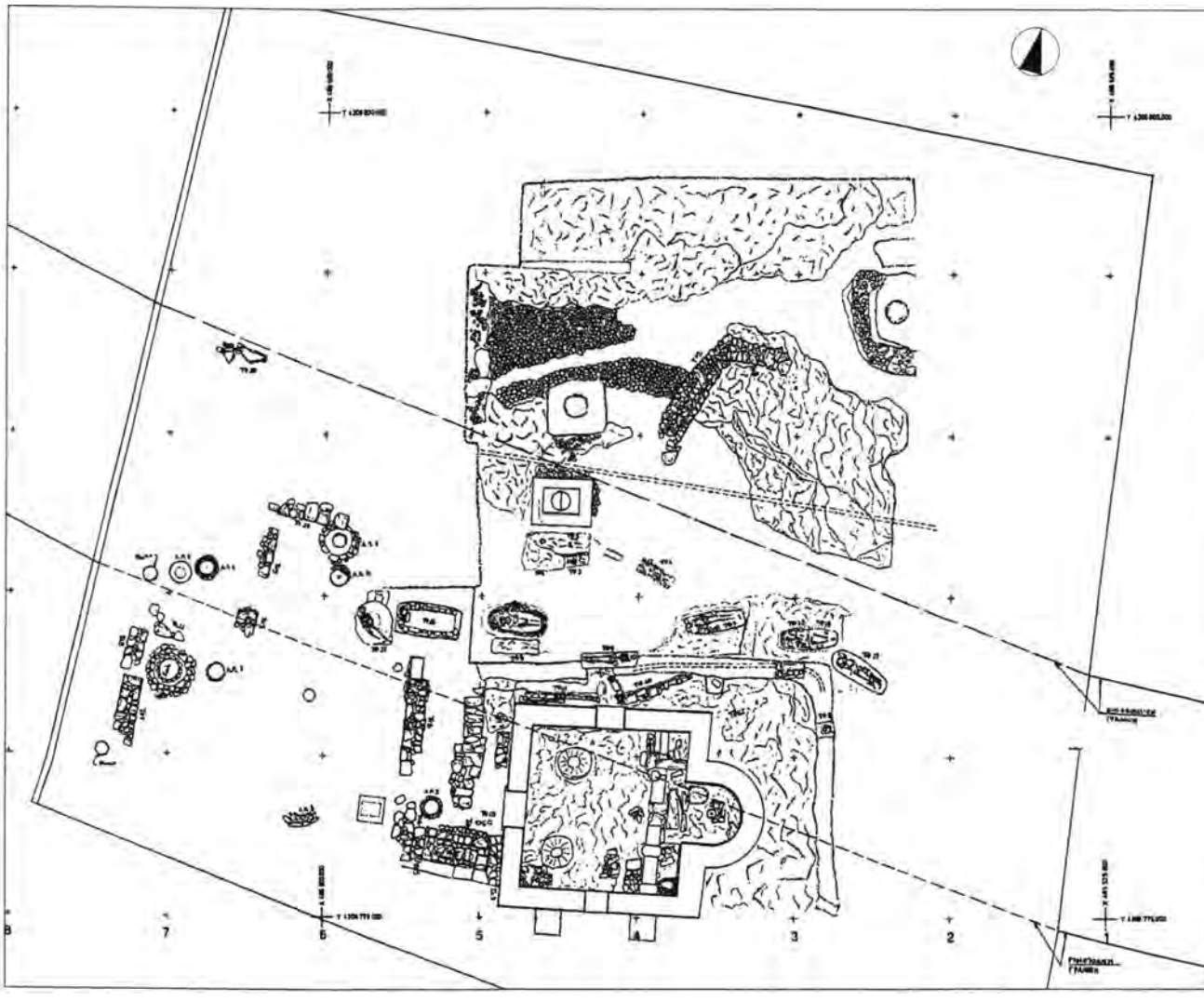
Ο ναός πιθανότατα σχετίζεται με τη Μονή του Αγίου Ιωάννη Κυνηγού, σημαντικό μοναστικό κέντρο σε πρόβουνο της δυτικής πλευράς του Υμηττού, το καθολικό της οποίας ανάγεται στις αρχές του 13ου αιώνα. Αυτό συνάγεται από το οδόσημο που τοποθετήθηκε το 1238 στο δρόμο βόρεια της οδού Μεσογείων (σημερινή οδός Αγίας Θέκλας) που συνδέει την πεδιάδα των Αθηνών με την πεδιάδα των Μεσογείων, διερχόμενος από τον αυχένα μεταξύ του Πεντελικού όρους και του Υμηττού. Πρόκειται για το κιόνιο του μοναχού Νεοφύτου, αρράβδωτο κίονα από πεντελικό μάρμαρο, σωζ. ύψ. 3,45 και διαμ. 0,48 μ., που απέληγε σε σύμφυτο σταυρό, ο οποίος δεν σώζεται, και φέρει εγχάρακτη επιγραφή και χρονολογία 1238 (Εικ. 20):

«Ζητεὶς μαθῆν ὁδῖτα τόνδε τὸν τρόπο;
ἀρχὴν ἀποσκόπευσον αὐτοῦ καὶ τέλος
Καί τις ὁ τοῦτον τερματώσας ἐκ πόθου;
Νεόφυτος τοὔνομα λάτρης Κυρίου
αἴτησον αὐτῷ ψυχικὴν σωτηρίαν,
ὅστις ποτ' ἂν ᾖ καὶ πατριῶν ἐνθάδε
ςΨΜς
Φ
C Φ
λ

Ο μοναχός Νεόφυτος Φιλόσοφος αναφέρεται ως διάδοχος του μοναχού Λουκά, ηγουμένου της Μονής του Αγίου Ιωάννου Κυνηγού των Φιλοσόφων στη σωζόμενη επιστολή του Μιχαήλ Χωνιάτη του έτους 1209.

Στο χάρτη των E. Curtius και J. Kaupert (1881), ο ναός της Αγίας Θέκλας αναφέρεται ως «ερείπια παρεκκλησίου» (»Ruine einer Kapelle«), προσδιορίζεται η αρχική θέση του κιονίου του Νεοφύτου ως «κίονας με βυζαντινή επιγραφή» (»Säule mit byzant. Inschrift«), και η Μονή του Αγίου Ιωάννη Κυνηγού ως «εγκαταλελειμμένη μονή» (»verlassenes Klöster«).

Ο ναός της Αγίας Θέκλας κηρυγμένος ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο μεταβυζαντινών χρόνων, και χρονολογημένος από τον Α. Ορλάνδο στο 16ο-17ο αιώνα, παραδόθηκε στις μέρες μας με τη μορφή μονόκλιτης ξυλόσπεγης βασιλικής, τετράγωνης κάτοψης με μεγάλη ημικυκλική αψίδα ανατολικά. Κατά τις

Εικ. 18. Σταυρός Αγίας Παρασκευής. Ναός Αγίας Θέκλας. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 19. Σταυρός Αγίας Παρασκευής. Ο ναός της Αγίας Θέκλας.

ερευνητικές εργασίες προέκυψαν νέα δεδομένα για τον αρχιτεκτονικό τύπο του ναού, ο οποίος διαπιστώθηκε ότι αρχικά ήταν σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο, απλός τετρακιόνιος και χρονολογείται στο γύρισμα του 12ου προς το 13ο αιώνα.

Το στοιχείο που μας οδήγησε σε αυτό το συμπέρασμα είναι τα δύο ορύγματα στην κιμηλιά που αποκαλύφθηκαν στο εσωτερικό του ναού δυτικά και στον άξονα των δύο εντοιχισμένων στο τέμπλο κιόνων, οι οποίοι θεμελιώνονται σε αντίστοιχα ορύγματα στην κιμηλιά χωρίς παρεμβολή θεμελίου. Στη χρονολόγησή του συνηγορεί η τοιχοποιία του κατά το ατελές ψευδοπλινθοπερίκλειστο σύστημα, με διπλές ή μονές οριζόντιες σειρές πλίνθων και χρήση μεγάλων λιθοπλίνθων που μιμούνται ορθοστάτες στις γωνίες, καθώς και η μορφή των παραθύρων. Το παράθυρο της αψίδας του Ιερού Βήματος, μονόλοβο, περι-

Εικ. 20. Σταυρός Αγίας Παρασκευής. Το κιόνιο του μοναχού Νεοφύτου.

Εικ. 21. Σταυρός Αγίας Παρασκευής. Ναός Αγίας Θέκλας. Τμήμα παλαιοχριστιανικού θωρακίου.

βάλλεται με πλίνθινο τόξο που φθάνει μέχρι το μέσον του ύψους του. Το παράθυρο της νότιας όψης, αρχικά δίλοβο, που περικλείεται από ευρύτερο πλίνθινο τόξο μετατράπηκε σε μονόλοβο και επιστέφεται με χαμηλωμένο τόξο από συμπαγείς πλίνθους, χαρακτηριστική επέμβαση του τέλους του 19ου αιώνα. Συγχρόνως έγιναν και εκτεταμένες συμπληρώσεις με αμελή τοιχοποιία από μικρούς λίθους και πλίνθους, που διακρίνονται σαφώς στις όψεις, κυρίως στη δυτική και στην ανατολική, στα άνω τμήματα των τοίχων και στα περιθυρώματα. Η βόρεια θύρα του ναού διανοίχθηκε σχετικά πρόσφατα, όπως προκύπτει από τη χρήση διάτρητων τούβλων στους λαμπάδες ενώ από μετρήσεις συμπεραίνουμε ότι τη θέση της κατελάμβανε πεσσόμορφο αρχιτεκτονικό μέλος, εκτεθειμένο από παλαιότερα στον αύλειο χώρο. Το είδος της επέμβασης στο νότιο παράθυρο οδηγεί στην υπόθεση ότι ο ερειπωμένος ναός της Αγίας Θέκλας επισκευάσθηκε μετά την επίσκεψή του από τους E. Curtius και J. Kaupert ως ερειπίου και μετατράπηκε σε μονόκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, τύπο απλούστερο αρχιτεκτονικά από τον αρχικό σταυροειδή τρουλλαίο.

Εικ. 22. Σταυρός Αγίας Παρασκευής. Ναός Αγίας Θέκλας. Επίκρανο παλαιοχριστιανικών χρόνων που επιστέφει κίονα του τέμπλου του ναού.

Στον αύλειο χώρο του ναού εκτίθεντο από παλαιότερα spolia παλαιοχριστιανικών χρόνων. Μετά την αφαίρεση των σύγχρονων εξωτερικών και εσωτερικών επιχρισμάτων του ναού, καθώς και του νεωτερικού δαπέδου από τσιμεντοπλακίδια, ήλθε στο φως το αρχικό δάπεδο, που σώζεται μόνο στο Ιερό Βήμα, ενώ κατάλοιπα υποστρώματός του εντοπίστηκαν στη νοτιοδυτική και νοτιοανατολική γωνία του κυρίως ναού. Αποτελείται από ημικατεργασμένες μαρμάρινες ορθογώνιες πλάκες χωρίς συγκεκριμένη διάταξη, συμπληρώσεις από πλίνθους και τμήματα παλαιοχριστιανικών θωρακίων σε β΄ χρήση, με αξιολογότερο τμήμα θωρακίου του 5ου αιώνα, που είχε τοποθετηθεί ανεστραμμένο, στην όψη του οποίου σώζεται τμήμα ανάγλυφης διακόσμησης σταυρού, με τριγωνικές κεραίες, εγγεγραμμένου σε κύκλο (Εικ. 21). Το κατώφλι της Ωραίας Πύλης αποτελείται από δύο μεγάλους κατεργασμένους μαρμάρινους δόμους και το κατώφλι της Πρόθεσης από το άνω τμήμα επιτύμβιας στήλης, με την επιγραφή *ΠΥΘΟΚΛΗΣ*. Επίκρανα παλαιοχριστιανικών χρόνων σε β΄ χρήση στέφουν τους κίονες του τέμπλου (Εικ. 22), ενώ τη βάση της Αγίας Τράπεζας συνιστά τμήμα ραβδωτού κίονα και το κάλυμμά της επίθημα παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Στο χώρο βόρεια και βορειοδυτικά του ναού εντοπίσθηκε εκτεταμένο νεκροταφείο χριστιανικών χρόνων (αποκαλύφθηκαν συνολικά είκοσι τάφοι, με ενδείξεις χρήσης σε τρεις τουλάχιστον φάσεις). Στην πρωιμότερη εντάσσονται τρεις πλινθόκτιστοι κιβωτιόσχημοι τάφοι (Τ10, Τ11, Τ16), ένας εκ των οποίων (Τ16) έσωζε μικρό τμήμα της εκφορικής στέγασης και κεραμίδια ως προσκεφάλαιο του νεκρού. Δυστυχώς η διερεύνησή τους, καθώς και οι τρεις βρέθηκαν ακάλυπτοι και κενοί, δεν έφερε στο φως στοιχεία που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στη χρονολόγησή τους. Ειδικότερα οι τάφοι 10 και 11 κατα-

Εικ. 23. Σταυρός Αγίας Παρασκευής. Ναός Αγίας Θέκλας. Φόλλεις μεσοβυζαντινών χρόνων με οπή ανάρτησης.

Εικ. 24. Σταυρός Αγίας Παρασκευής. Ναός Αγίας Θέκλας. Νομίσματα μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών χρόνων.

στράφηκαν κατά το μεγαλύτερο τμήμα τους από σύγχρονο όρυγμα για την τοποθέτηση αγωγού της ΔΕΗ.

Την κοιμητηριακή χρήση του χώρου συμπληρώνουν επτά λακκοειδείς τάφοι (Τ1, Τ2, Τ3, Τ4, Τ6, Τ13, Τ14), τρεις επιφανειακές ταφές (Τ9, Τ12, Τ18), ένας πλινθόκτιστος ελλειψοειδής (Τ5), ένας κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος (Τ15) με ενδείξεις ανακομιδής τριών ταφών, στα νότια της εισόδου του ναού και σε επαφή με τη θεμελίωσή του, και τρεις καλυβίτες (Τ7, Τ17, Τ19). Όλοι οι τάφοι, με εξαίρεση τους καλυβίτες, βρέθηκαν παραβιασμένοι και χωρίς την κάλυψή τους. Η διερεύνησή τους απέδωσε ελάχιστα στοιχεία που θα μπορούσαν να συμβάλουν στη χρονολόγησή τους. Πλουσιότερα ήταν τα ευρήματα από τον επιφανειακό τάφο Τ12, που συμπεριελάμβαναν δύο λεπτά χάλκινα ενώτια υστεροβυζαντινών χρόνων, εκ των οποίων το ένα στρεπτό, ένα χάλκινο κρινάνθεμο εποχής φραγκοκρατίας με δακτύλιο ανάρτησης, διακοσμητικό στοιχείο και δύο ανώνυμες φόλλεις μεσοβυζαντινής περιόδου (969-1081), με οπή στην παρυφή, για την ανάρτησή τους ως ενώτια ή περιδέραιο (Εικ. 23), γεγονός που συνηγορεί υπέρ της τοποθέτησης της ταφής σε αρκετά μεταγενέστερη των νομισμάτων φάση, καθώς η χρήση τους ως κοσμημάτων θα πρέπει να προέκυψε μετά την κατάργηση της κυκλοφορίας τους, που διαρκούσε πολλές δεκαετίες μετά το χρόνο κοπής τους.

Τα υπόλοιπα ευρήματα που συλλέχθηκαν από το εσωτερικό των τάφων περιλαμβάνουν ένα σιδερένιο έλασμα από τον κιβωτιόσχημο τάφο Τ16, τμήμα χάλκινου σταυρού με οπές στα άκρα των κεραιών, πιθανότατα από τη διακόσμηση κιβωρίου, από τον κτιστό τάφο Τ15 νότια της εισόδου του ναού, τμήμα σπαμνίου 13ου αιώνα, που κάλυπτε το κρανίο του νεκρού του τάφου Τ2, και ένα πολύ φθαρμένο νόμισμα, μισό τεταρτηρό του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180), άγνωστης ελλαδικής κοπής, από το εσωτερικό του καλυβίτη τάφου Τ19 (Εικ. 24γ). Το συγκεκριμένο νόμισμα συνιστά και το μοναδικό ασφαλές στοιχείο χρονολόγησης, καθώς ο συγκεκριμένος τάφος είναι ένας από τους τρεις που βρέθηκαν σφραγισμένοι και ανάγει τη β΄ φάση χρήσης του νεκροταφείου στα τέλη του 12ου-αρχές 13ου αιώνα.

Τέλος, εντοπίστηκαν και δύο σύγχρονες ταφές (Τ8, Τ20) απευθείας στο χώμα, που, σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων της περιοχής, ταυτίζονται με ταφές ανταρτών κατά την περίοδο της Κατοχής, οπότε ο περιβάλλων χώρος της Αγίας Θέκλας είχε μετατραπεί σε κοιμητήριο. Οι συγκεκριμένες ταφές είναι οι μόνες που παρέμειναν στο χώρο μετά την εκταφή των υπολοίπων κατά τη δεκαετία του 1960. Πρόσφατα αναζητήθηκαν από τους οικείους τους, στους οποίους και θα παραδοθούν.

Βόρεια του ναού αποκαλύφθηκε κοίτη ρέματος που διέτρεχε το χώρο με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και κατέληγε ανατολικά του ναού προς τη σημερινή Λεωφόρο Μεσογείων. Δύο λιθόκτιστα τοιχία (Τχ1 και Τχ2) που διαμορφώνουν γωνία κατασκευάζονται κάθετα στο ρέμα όταν αυτό στερεύει και ορίζουν χώρο με εκτεταμένο λιθόστρωτο (Εικ. 25), που προφανώς διαμορφώθηκε με σκοπό την εξομάλυνση-εξυγίανση της παλαιάς κοίτης κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας, όπως μαρτυρούν τρία ασημοχάλκινα δηνάρια-τορνήσια και ένα χάλκινο νόμισμα άγνωστης ονομασίας Κορίνθου του Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουίνου, χρονολογούμενα από το 1258 έως το 1278, που βρέθηκαν στο χώρο (Εικ. 26). Σήμερα το λιθόστρωτο έχει μερικώς καταπραφεί από τη διέλευση σύγχρονου αγωγού ύδρευσης.

Δυτικά του ναού αποκαλύφθηκε αποθηκευτικός χώρος αγροτικών προϊόντων, σχετιζόμενος με το ναό. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε κτιστή πιθόσχημη δεξαμενή μεγάλων διαστάσεων και εξαιρετικά επιμελημένης κατασκευής με περιχείλωμα από αργούς λίθους, η οποία βρέθηκε καλυμμένη, αλλά κενή στο εσωτερικό (Εικ. 27), καθώς και οκτώ αποθηκευτικοί πίθοι, επτά από τους οποίους (Α.Π. 2-7) εντοπίστηκαν στο χώρο δυτικά και ένας (Α.Π. 1) στο χώρο βόρεια του ναού. Όλοι ήταν εμπηγμένοι σε ισχυρό κονίαμα και έφεραν εξωτερικά επικολλημένα κεραμικά θραύσματα για την ενίσχυση των τοιχωμάτων τους, με εξαίρεση ένα μικρό πίθο σφαιρικού σχήματος (Α.Π. 5), περιμετρικά από το στόμιο του οποίου ο χώρος είχε διαμορφωθεί με επίστρωση κονιάματος και αργούς λίθους. Η χρήση του

Εικ. 25. Σταυρός Αγίας Παρασκευής. Ναός Αγίας Θέκλας. Λιθόστρωτο στα βόρεια του ναού.

Εικ. 26. Σταυρός Αγίας Παρασκευής. Ναός Αγίας Θέκλας. Ασημοχάλκινο δηνάριο-τορνήσιο του Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουίνου (1267-1278).

χώρου ως αποθηκευτικού συγκροτήματος αγροτικών προϊόντων τουλάχιστον κατά το 12ο-14ο αιώνα προκύπτει από εφυαλωμένα όστρακα στα τοιχώματα του αποθηκευτικού πίθου 7, ο οποίος βρέθηκε σε κακή κατάσταση διατήρησης. Πρόκειται για δύο θραύσματα που σώζουν τμήμα παράσπασης λαγού σε μετάλλιο, αποδιδόμενο με την επιπεδόγλυφη τεχνική, χρονολογούμενα στο β΄ μισό του 12ου-αρχές 13ου αιώνα (Εικ. 28), και ένα θραύσμα με αδρεγχάρακτη διακόσμηση πλοχμών και ρόμβων, που χρονολογείται στο 13ο αιώνα. Με τη φάση αυτή συνδέονται τέσσερα λιθόκτιστα τοιχία (Τχ6, Τχ8, Τχ9 και Τχ11), που εδράζονται στο φυσικό βράχο, σώζονται πολύ αποσπασματικά και φαίνεται ότι οριοθετούσαν τους επιμέρους χώρους του συγκροτήματος. Τρία ακόμη τοιχία ανάλογης κατασκευής που εντοπίσθηκαν (Τχ7, Τχ10 και Τχ12) μαρτυρούν τη συνέχιση της χρήσης του χώρου κατά τους μεταγενέστερους χρόνους, όπως προκύπτει από την έδρασή τους στο έδαφος, σε πολύ μικρότερο βάθος από αυτά της προγενέστερης φάσης, καθώς και το γεγο-

Εικ. 27. Σταυρός Αγίας Παρασκευής. Ναός Αγίας Θέκλας. Πιθόσχημη κτιστή δεξαμενή (σιρός) στα δυτικά του ναού.

Εικ. 28. Σταυρός Αγίας Παρασκευής. Ναός Αγίας Θέκλας. Όστρακο με παράσταση λαγού από τα επικολλημένα τοιχώματα του πίθου.

νός ότι τμήμα του τοίχου Τχ10 έχει εδραστεί πάνω στο περιχείλωμα του αποθηκευτικού πίθου 5.

Τέλος, στο χώρο αμέσως δυτικά του ναού αποκαλύφθηκε η παλαιά κλίμακα ανόδου στον προαύλειο χώρο, καθώς και μικρό τμήμα της παλαιότερης πλακόστρωσης, με ενσωματωμένο σε β΄ χρήση μαρμάρινο όρο, με την επιγραφή *[Ο]ΡΟΣ / [Χ]ΩΡΙΟΥ / ΜΝΗΜΑΤΟΣ*, δηλωτικό ύπαρξης νεκροταφείου στην αρχαιότητα.

Κατά τις ανασκαφικές εργασίες συλλέχθηκε μεγάλη ποσότητα αβαφούς και εφυαλωμένης κεραμικής, ως επί το πλείστον μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών χρόνων, ενώ, εκτός από τα προερχόμενα από τους τάφους ευρήματα που προαναφέρθηκαν, συλλέχθηκαν τμήμα χάλκινης πόρπης, χάλκινο ενώτιο υστερορρωμαϊκών χρόνων, χάλκινος δακτύλιος, καθώς και 27 ακόμη νομίσματα, με σημαντικότερο το υπέρπυρο του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (1118-1143), που βρέθηκε σε μικρό βάθος κοντά στη βόρεια είσοδο του ναού (Εικ. 29).

Η μετακίνηση του μνημείου πραγματοποιήθηκε ύστερα από γνωμοδότηση του ΚΑΣ και βάσει μελέτης του αρχιτέκτονα Δ. Κορρέ που περιελάμβανε τη στερέωση και αποκατάσταση του ναού καθώς και τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του. Πραγματοποιήθηκε σειρά εργασιών στο ναό, όπως αρμολόγημα της τοιχοποιίας, αποκατάσταση θυρών και παραθύρων, ανακατασκευή δαπέδου, ανάδειξη των κιόνων και των παλαιο-

Εικ. 29. Σταυρός Αγίας Παρασκευής. Ναός Αγίας Θέκλας. Υπέρπυρο Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (1118-1143).

χριστιανικών επιθημάτων στο τέμπλο. Παράλληλα, διαμορφώθηκε ο περιβάλλων χώρος του μνημείου σύμφωνα με τις νέες ανάγκες που προέκυψαν. Κατασκευάσθηκε ράμπα πρόσβασης, νέο κωδωνοστάσιο δυτικά, ενώ εκτίθενται σε νέα θέση τρεις από τους πίθους και η αποθηκευτική δεξαμενή που ήρθαν στο φως κατά την ανασκαφή. Το κιόνιο του Νεοφύτου (Εικ. 20) αποσπάσθηκε από την αυλή παρακείμενης οικίας, όπου είχε τοποθετηθεί στο παρελθόν, και εκτίθεται νοτιοδυτικά του ναού της Αγίας Θέκλας.

Η επεξεργασία των δεδομένων της ανασκαφικής έρευνας δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ

Μεσόγεια

Στην έρευνα της ιστορίας των Μεσογείων συμβάλλουν οι σωστικές ανασκαφές των τελευταίων χρόνων. Εν συντομία αναφερόμεθα στις εκτεταμένες ανασκαφές γύρω από το ναό του Αγίου Πέτρου στο χώρο του Διεθνούς Αερολιμένα Αθηνών «Ελευθέριος Βενιζέλος» στα Σπάτα[37] καθώς και στις αρχαιολογικές έρευνες σε τέσσερις θέσεις, που έφεραν στο φως ισάριθμους ναούς σε ερειπιώδη μορφή, μικρών σχετικά διαστάσεων, μονόκλιτες ή δίκλιτες βασιλικές, πιθανότατα και καμαροσκέπαστες. Οι ναοί αυτοί βρίσκονται στο Κορωπί (ναός Αγίου Κοσμά στον αρχαιολογικό χώρο Λαμπρικών), στα Καλύβια (Άγιος Ιωάννης στη θέση «Γκούρι-Μπιμ», κοντά στον αρχαιολογικό χώρο των «Εννέα Πύργων»[38]) και στον Λαυρεωτικό Όλυμπο Καλυβίων (δύο ανώνυμοι ναοί στις θέσεις «Κάλμη» και «Φέριζα», αντίστοιχα). Η χρονολόγησή τους σύμφωνα με μια πρώτη προσέγγιση ανάγεται στους όψιμους μεσοβυζαντινούς-υστεροβυζαντινούς χρόνους. Κοινό γνώρισμα ο κοιμητηριακός χαρακτήρας, η μακρά χρονική διάρκεια λειτουργίας κατά την οποία υπέστησαν επισκευές, μετατροπές, επεκτάσεις με την προσθήκη προσκτισμάτων και η χρήση στην οικοδόμηση άφθονου αρχαιότερου υλικού (spolia), σύνηθες φαινόμενο σε όλα τα μνημεία των Μεσογείων.

Οι ναοί πρέπει να αποτελούσαν, όπως συνάγεται από τις επιφανειακές έρευνες, το επίκεντρο των πέριξ αγροτικών οικισμών, ενώ σε μια περίπτωση που αφορά στη θέση «Γκούρι-Μπιμ» Καλυβίων, ο ναός του Αγίου Ιωάννη διαδέχθηκε παλαιότερο κοσμικό κτίσμα πρωτοβυζαντινών χρόνων με βιοτεχνική χρήση (εργαστήριο κεραμικής;).

Η μελέτη των μνημείων και των πολυπληθών ευρημάτων τους όταν ολοκληρωθεί θα μας δώσει σημαντικές πληροφορίες για την κοινωνική και οικονομική κατάσταση της περιοχής, όσον αφορά τους μέσους και ύστερους βυζαντινούς χρόνους.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

Γέρακας

Συμβολή των οδών Έβρου και Αιτωλίας, Έβρου και Φθιώτιδας (Ο.Τ. 714, οικόπεδα Εταιρείας ΔΟΜΟΚΑΤ Α.Ε.)

Κατά την εκτέλεση δοκιμαστικών τομών, για την κατασκευή τριώροφων οικοδομών, σε δύο όμορα οικόπεδα ιδιοκτησίας της εταιρίας ΔΟΜΟΚΑΤ Α.Ε., εντοπίστηκαν λείψανα αποθηκευτικών σιρών, τα οποία στάθηκαν αφορμή για τη σωστική ανασκαφική έρευνα των δύο οικοπέδων. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε με δαπάνη της κατασκευάστριας εταιρίας υπό την εποπτεία της 1ης ΕΒΑ. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Αικ. Αβραμίδου.

Η σωστική ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου στη συμβολή των οδών Έβρου και Αιτωλίας (Ε5) έφερε στο φως εκτεταμένο αποθηκευτικό συγκρότημα μεσοβυζαντινών χρόνων, αποτελούμενο από οκτώ κτιστούς σιρούς και επτά πίθους εμπηγμένους στο έδαφος. Από τους οκτώ συνολικά σιρούς οι μεν τρεις προορίζονταν για την αποθήκευση υγρών (σιρός αρ. 6, 8, 15), π.χ. νερού, λαδιού ή και κρασιού, οι δε υπόλοιποι πέντε για αποθήκευση στερεών υλικών, όπως δημητριακών (σιτάρι, κριθάρι κ.ά.). Οι διαστάσεις τους λόγω της κακής διατήρησης δεν ήταν δυνατόν να υπολογιστούν με ασφάλεια. Συνήθως το ύψος τους κυμαινόταν από 0,60-1,80 μ. και η διάμετρος από 0,90-1,40 μ.

Ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονταν σποραδικά θραύσματα πλίνθων και κεραμίδων σε οριζόντια διάταξη. Ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιήθηκε λάσπη. Εξαίρεση αποτελεί ο σιρός 8 στον οποίο χρησιμοποιήθηκε για τη σύνδεση των υλικών σκληρή ασβεστοκονία.

Ανάλογη ήταν η διατήρηση και η χρήση των πήλινων πίθων.

37. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 7.

38. Ελ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, Τα Μεσόγεια από την επικράτηση του Χριστιανισμού έως την Οθωμανική Κατάκτηση, *Μεσογαία. Ιστορία και Πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής*, Διεθνής Αερολιμένας Αθηνών «Ελευθέριος Βενιζέλος» (εκδ.), Αθήνα 2001, σ. 184.

Εικ. 30. Γέρακας. Συμβολή των οδών Έβρου και Αιτωλίας. Πήλινος πίθος κατά χώραν.

Εικ. 31. Γέρακας. Συμβολή των οδών Έβρου και Φθιώτιδος. Πήλινος πίθος κατά χώραν.

Εξαίρεση ως προς τη διατήρηση αποτελούν οι πίθοι 11 και 12, οι οποίοι βρέθηκαν σχεδόν ακέραιοι (Εικ. 30).

Από τον ανασκαφικό χώρο συλλέχθηκε χρηστική κεραμική επαρχιακών εργαστηρίων, χαμηλής ποιότητας στη συντριπτική τους πλειονότητα, αβαφή και ελάχιστα δείγματα εφυαλωμένης κεραμικής, η οποία χρονολογείται στη μεσοβυζαντινή περίοδο.

Η ανασκαφική έρευνα συνεχίστηκε και στο όμορο οικόπεδο Έβρου και Φθιώτιδος (Ε6). Η γενική εικόνα του χώρου ανασκαφής δεν διαφοροποιείται ιδιαίτερα από αυτή του βορειότερα κειμένου οικοπέδου (Ε5), καθώς και εδώ αποκαλύφθηκαν αποθηκευτικές κατασκευές διάσπαρτες στο χώρο, αποτελούμενες από τέσσερις κτιστούς σιρούς και εννέα πίθους εμπηγμένους στο έδαφος σε κακή κατάσταση διατήρησης, κυρίως όσον αφορά τους πίθους. Μοναδική διαφοροποίηση είναι ο εντοπισμός οικιστικών λειψάνων βορειοδυτικά του οικοπέδου, που συνίστανται σε τρεις τοίχους, μήκ. 0,90-1,90 μ., σωζόμενους στην τελευταία στρώση θεμελίωσης δομής και εντάσσονται σε πρωιμότερη χρονική περίοδο από αυτή των υπολοίπων στο χώρο αποθηκευτικών κατασκευών.

Στη δεύτερη και κύρια φάση ανήκουν οι τέσσερις κτιστοί σιροί και οι εννέα πήλινοι πίθοι, οι οποίοι στα εξωτερικά τοιχώματα φέρουν επένδυση από επικολλημένα σε αυτά όστρακα κυρίως αγγείων (Εικ. 31).

Το ύψος των σιρών κυμαίνεται από 0,60 έως 1,10 μ. και η διάμετρος από 0,70 έως 1,25 μ. Προορίζονταν για την αποθήκευση σπερεών υλικών κρίνοντας από το ότι τα εσωτερικά τοιχώματά τους βρέθηκαν επιχρισμένα με λευκόχρωμη ασβεστοκονία.

Η κατασκευή των σιρών δεν διαφέρει από εκείνη των σιρών του όμορου οικοπέδου Έβρου και Αιτωλίας.

Εκτός από τους τέσσερις σιρούς εντοπίστηκαν διάσπαρτοι στο χώρο και εννέα πίθοι. Είχαν κατεστραμμένο το σπόμιο μαζί με το άνω τμήμα του σώματος. Στα εξωτερικά τοιχώματά τους έφεραν επένδυση από επικολλημένα σε αυτά όστρακα κυρίως αγγείων με τη βοήθεια σκληρής λευκόχρωμης ασβεστοκονίας. Η πρακτική αυτή είχε σκοπό είτε να ισχυροποιήσει τα τοιχώματα του πίθου σε περίπτωση φθοράς[39] είτε να προστατεύσει το περιεχόμενό του από την υγρασία του εδάφους, που πιθανώς να προκαλούσε αλλοίωση σε αυτό.

Κοινά χαρακτηριστικά των πίθων ήταν το ατρακτόσχημο σχήμα του σώματος και η κυκλική αβαθής κοιλότητα στον πυθμένα όπου κατακάθονταν τα αιωρούμενα, μέσα στα υγρά που αποθηκεύονταν, ξένα σωματίδια[40].

Σύμφωνα με την εξέταση και χρονολόγηση της κεραμικής που συλλέχθηκε από τον ανασκαφικό χώρο καθώς και από την εσωτερική επίχωση σιρών και πίθων, καθώς δεν βρέθηκε κανένα νόμισμα στο χώρο νομισματικών δεδομένων, συμπεραίνουμε ότι η μεν κατασκευή του αποθηκευτικού συγκροτήματος ανάγεται στη μεσοβυζαντινή περίοδο, η δε ακύρωση και εγκατάλειψή τους στα τέλη της υστεροβυζαντινής περιόδου.

Τα αρχαία και στα δύο οικόπεδα διατηρήθηκαν σε κατάχωση (σιροί, οικοδομικά κατάλοιπα). Οι πίθοι μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο κεραμικής της Εφορείας για την περαιτέρω συντήρησή τους.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ

39. Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, *Τα κεραμικά του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1995, σ. 46.

40. Χ. Μπακιρτζής, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα*, Αθήνα 1989, σ. 111.

ISSN 0570-622X